

אוצר ישראל

אוצר יהודה

אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י

OZAR YISRAEL

A HEBREW ENCYCLOPEDIA

www.hebrewbooks.org

על מנת להפיץ את התורה

Ozar Vitzrael

AN ENCYCLOPEDIA

OF ALL MATTERS CONCERNING
JEWS AND JUDAISM, IN HEBREW

COMPLETE IN 10 VOLUMES

J. D. EISENSTEIN, Editor

ASSISTED BY SCHOLARS OF VARIOUS COUNTRIES

INCLUDING

RABBI DR. J. L. LANDAU;   PROF. DR. WILHELM BACHER;
DR. ISRAEL GOLDBERGER;   DR. SAMUEL COLOMBO

מועצת מחקרים לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ל"ה תשס"ב

Volume X.

רמה-תתאה

Published by

J. D. EISENSTEIN

165 EAST BROADWAY

NEW YORK

1913.

אוצר ישראל

אנציקלופדיא

לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי ימיו

בעשרה כרכים

ע"י העורך

יהודה דוד אייזענשטיין

בעזרת

הרב דר' יהודה ליב לנדא, דר' פרופ' בנימין זאב באכער
דר' ישראל גאלדבערגער; הרב דר' שמואל קולומבו
ועוד חכמים וסופרים בארצות שונות

חלק עשירי

זאתק והוכנס לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב

רמה – תתאה ועילאה

בדפוס המזל

י"ד אייזענשטיין

165 איסט בראדוויי

נויארק • תרע"ג

Copyright. All rights reserved.

לוח המפתחות לפי הענינים

[שמות אנשים ועמים בכתבי הקדש]

שאל; שבא; מלכת; שבטים; שבנא; שבעים וזנים; שוכר; שופטים; שישק; שלמה; שלמית; שלמנאסר; שם; שמנר; שמואל; שמעון; שמעי בן גרא; שמשון; שרה; שת; תגלת פלאסר; תובל; קין; תמר; תרח.

[מדינות, ערים ומקומות בכתבי הקדש]

רמה; שושן; שמים; שילה; שכם; שלוח; שמרון; שפלה; שרון; תבור; תדמר; תחפנחס; תימן; תקוע; תרשיש.

[שמות תנאים ואמוראים ושמות פרטים עד התיבות התלמוד]

שבעים (בזמן תלמי); שלמית (אלכסנדרא); שמואל, מר; שמואל הקטן; שמלאי; שמעון בן אלעזר; שמעון בר גיורא; שמעון בן נמליאל (הראשון והשני); שמעון בן חלפתא; שמעון בן יוחי; שמעון כיפא; שמעון בן לקיט; שמעון הצדיק; שמעון בן שטח; שמעיה ואבמליון; ששת רב; תודוס; תנאים (שמותם); תנהום בר חיאי; תנחום בר חילאי; תנהומא בר אבא.

[שמות אנשי שם אחר התלמוד]

רסלי; משפחת; רפיפורט; שלמה יהודה ליב; רקה, יהורא; שאהין; שבוי; שבתי בן מאיר הכהן (ש"ך); שבתי צבי; שווארץ, יהוסף; שווארצפער, משפחת; שולאל, משפחת; שולמאן, קלמן; שונצינו, משפחת; שור, יהושע העשיל; שושן (ש"ן), משפחת; שמיינבערג, יהושע; שטיינמחאל, חיים; שטיינ-שניידר, משה; שמעון, אברהם יעקב; שמראטון, שמואל בן יוסף; שמרויס, אחים; שמרויק, הרמן; שיף, משפחת; שלמה ב"ר אברהם אדרת; שלמה יצחקי (רש"י); שלמה רומאנו; שם טוב בן יוסף ו' פלסיירא; שם טוב בן יצחק מטורמוסא; שמואל אלעזר ב"ר יהודה אידלש (מהרש"א); שמואל בר חפני נאון; שמואל בן יעקב ו' נמע; שמואל ב"ר מאיר (רשב"ם); שמואל ב"ר משה די מדינא (רש"ם); שמואל בן משה בן ישועה המערבי; שמואל הנגיד; שמואל בן עדיא; שמואל בן עלי; שמחה יצחק לוצקי; שמחה בן שמואל מוטר; שמסול, אברהם; שמריה בן אלהן; שמשון בן אברהם משאנץ; שמשון בן יצחק מקינן; שמשון בן פסח מאוסטרופולי; שמשון בן שמשון; שניאור זלמן ב"ר ברוך; שעכטר, שניאור זלמן; שפינא, ברוך; שפירא, הרמן; שפרוט, שם טוב בן יצחק; שקולי, שמואל בר נסים; שקלאווער, ברוך ב"ר יעקב; טרהאדא, כתריל צבי; שריא נאון; ששפורטש, יעקב ב"ר אהרן; תאומים, אהרן ב"ר משה; תאומים, יוסף בן מאיר; תון; אברהם יהושע; תם, יעקב ב"ר מאיר.

[שמות שרים ומושלים וחכמי אומות העולם]

רנאן, ארנסט; שאול (פאול מתרשיש); שבור מלכא; שמראק, הרמן לברכט; תלמי.

[מדינות ומקומות בתלמוד ובקורות ישראל]

רמלא; טננאי; שאנץ; שווייץ; שוועדן; שמוסנארט; שמעמין; שמראסבורג; שיקאגא; שבנציב; שלוניקו; שלעווא; שף ויתב; שפירא; שפרעם; שקלאוו; תונים; תורקיא; תיאודוסיא.

[עניני אמונה, קבלה, פילוסופיא, הגדות-עם, מולות]

רמז; רפאל; שבטאי; שדים ורוחות; שמן; שכינה; שכר ועונש; שמות (שמות ה'); שפע; תקון.

[עניני הלכה ואגדה, כללים, מדות מנהגים תפלות]

רצח; רשות; שבועה; שהחיינו, ברכת; שובבי"ם ת"ת; שונג ומזיר; שורא דדינא; שוחד; שומה; שומא; שומרים; שונא (שנאת חנם); שופר; שור (נגח); שותף; שחיטה; שחרית; שמר; שיעורין; שכיב מרע; שכיח; שכירות; שליח (שליחות); שליש (שלישות); שמונה עשרה; שמחת בית חשואבה; שמיטה ויובל; שטן (לשבת ושמן של גוים); שמע (ק"ש); שמש (ברכת החמה); שנייים

II

(כרינים); ישעבוד; שפחה; שקל (מחצית השקל); שקצים ורמשים; שקר ואמת; שרפת המתים; שתוקי; תאנה; תגין; תדיר ושאינו תדיר; תולעת (תולעים); תורה (תושבע"פ, קריאת התורה); תחיית המתים; תחנון; תיקו; תכלת; תכריכין; תנאי; תנאים, שטר; תנופה; תספורת; תעניות; תערובת; תפיסה; תפלה; תפליון; תקופה; תקיעת כף; תקלה; תקנה; תרומה; תרעומת; תשובה; תשליך; תשמיש; תתאה ועילאה.

[זמנים, חדשים ומועדים]

שבעה; שבועות, חג; שבט, חדש; שבת; שבת הגדול; שמחת תורה; שמיני עצרת; תמוז, חדש; תשעה באב; תשרי, חדש.

[שמות עצמיים ודברים שונים]

רמין; רנדאר; רעב; רעפים; רעש; רפואות; רקסה; רשע; שאחזמת, שחוק; שבח וגנאי; שבעה, מספר; שרכן; שומרים; שום; שועל; שוק; שושנה; שחוק; שיירא; שינה; שיר (שירים); שיר, בלי; יטבור (שברון); שלג; שלו (שלו); שלום; שלחני; שליא; שלשה, מספר; שמות; שמחה; שמים; יטמיר; שמש; שמש; שן; שנה; שענה; שער; שער; שפה אחת; שפן; שק; שקל; שר (שרים); שרט (שרטת); שרש; שתדלון; שתיקה; תאומים; תאנה; תבה; הבואה; תבשיל; תיארי כבוד; תוכחה; תחש; תיאטרון; תכונה; תבשיטין; תלמיד חכם; תמר; תנור וכירים; תנצב"ה; תקוה; תרביצה; תרנגול; תרפים; תשעה, מספר.

[כתות, חברות וקבוצ אנשים]

שארית ישראל; שמיות (שמיים); תושיה, חברה; תרפיתאי, כת.

[חבורים וספרים]

רעיא מהימנא; רשימה; שאלות ותשובות; שבועות, מס'; שבטים (ציואח י"ב שבטים); שביעית, מס'; שבת, מס'; שופטים, ספר; שושנה, ספר; שילוק; שיכושא רבא; שיעור מוכה; שיר השירים, ספר; שה"ש רבה וזוטא; שירה, פרק; שלהן ערוך; שמואל, ספר; שמואל, כדרש; שמות, ספר; שמחות, מס'; שקלים, מס'; תגין, מס'; תהלים, ספר; תהלים סדרש; תוספות; תוספתא; ריה (תוסמים); תחינות; תלמוד (משנה, בבלי, ירושלמי); תמורה, מס'; תמורה, סדרש; תמיה, מס'; תנא דבי אליהו; תנחומא, סדרש; תניא, מס'; תענית, מס'; תרגום; תרומות, מס'.

[ציורים ותמונות]

הציורים נעשו ע"י אפרים גראווער ע"פ התכנית של העורך

תמונות רש"ל רפפורט צד 11; ציורי המשהקים בשאחזמת (שלש תמונות) 21, 22, 23; תמונת שבתי צבי 53; תמונת אסקר ש' שטרוס 92; תמונת הבאנקיר יעקב ה' שיף 99; ציורי בלי שיר הנזכרים בכה"ק 108; מיפוס של יהודי ספרדי בשלונקו 126; בית תלמוד תורה הגדול בשלונקו 128; צורות התגין על האותיות בתורה 225; שעת שקיעת החמה במקומות שונים, בראש הספר.

בסוף כל ערך רשומים כל הערכין שיש להם יחס אליו.

החלק הראשון מביל 417 ערכין מן האליון עד אבסניא		
השני	405	אל תסרי—בולוניה
השלישי	430	בונא—נת
הרביעי	452	דאנ—חתן
החמישי	351	מאבאק—לוג
הששי	388	לוד—מתקה
השביעי	295	נא אמן—עברית
השמיני	290	ענונה—פתרוס
התשיעי	322	צאינה וראינה—רכבים
העשירי	325	רמה—תתאה ועילאה

שמות הסופרים בחלק העשירי:

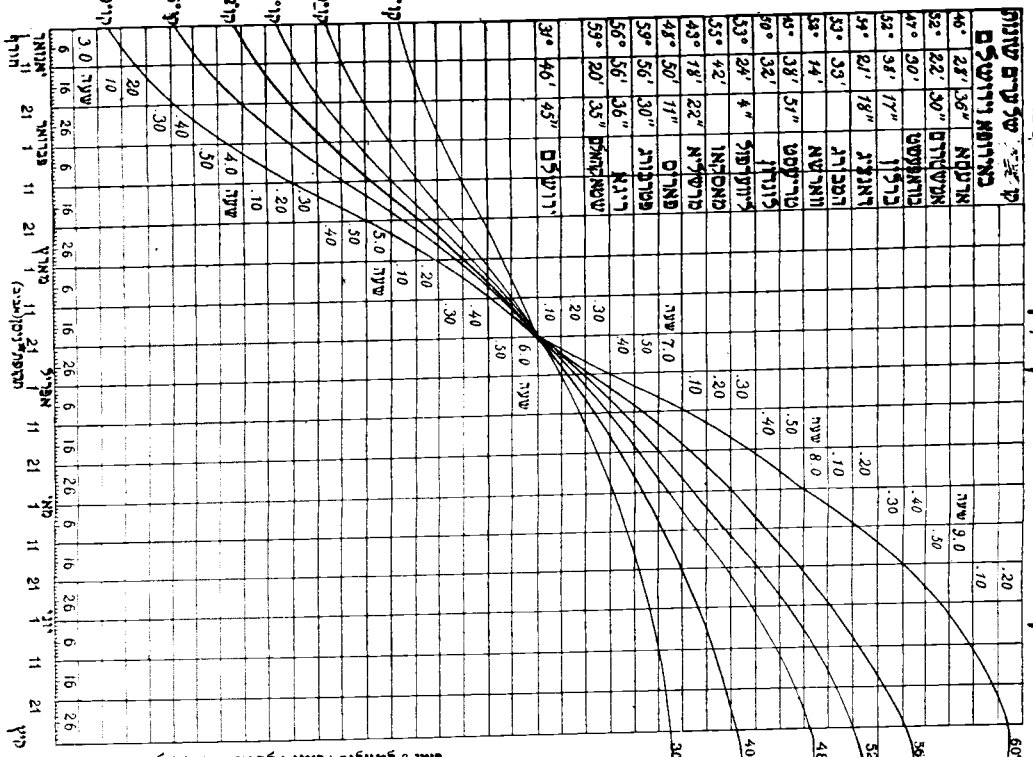
א. יהודה דוד אייזענשטיין, העורך	י. מ. מ' יחיאל מיכל טוקאצ'ינסקי, ירושלים
אביה אליהו הורוויץ, סיגט אונגריא	י. פ'ר' יששכר ברידל פישער, מישקאלץ אונגריא
א. ח. ר. אברהם חיים ראזענבערג, ניוארק	י. ש.א' דר' ישראל שפירא, ביבליאטעק בבית עקד
א. ל. דר' א' לעוויןסאן, שיקאגא	הקונגריס וואשינגטאן
א. מ. מ' דר' אברהם מרמרישטיין, רב באנגליא	ישיב' דר' ישראל נאלדבערגער, רב במאטא, אונגריא
א. צ. נ. אלחנן צבי גוטערמאן, רב בסקרענשאן, מא.	י. ש'ן יחזקאל שרהזאהן, ניוארק
א. ש. דר' אדאלף שפינעל, מסיף בניארק	מא"ה מאיר אליעזר הכהן רפאפורט-הארטשטיין, אויהעל אונגריא
ב. ב' ברוך בריעקב, מורה בשלזניק	מ. נ. מנשה גראסבערג, ראמסטיין אנגליא
ב. ז. ב. דר' בנימן זאב באכער, פרופיסור בכודאפעשט	מ. ה. המנוח מאניש היילפרין, לונדון
ב. מ. העוזרים בבית המערכת	מ. דן דר' מרדכי זעליגזאהן, ניוארק
ב. צ. ד. י. בן ציון דון יחיא, רב במארינהויו רוסיא	מ. מ. משה טענענבוים, פוטנאק אונגריא
ג. ב. גרשם בארער, ניוארק	מ. ל. ב. דר' משה אריה הלוי באמבערגער, רב בשעני
ג. ד. דר' ג' דייטש, פרופיסור בהקולוג העברי סיגט סינאטי	מ. ל. ד. משה ליב דאוידאוויטש, סיגט אונגריא
ג. מ. גרשון מיללער, די מאין אייאווא	מ. מ. ה. מנחם מענדל האכמאן, גליצא אוקטריא
ד. ל. דוד לובין, ניוארק	מ. ש.ג' משה שמערנבערג, רב בקראקא
ד. ס. דוד סידערסקי, אינזשניר בפאריס	נ. ה. ב. דר' נתן הלוי באמבערגער, רב בוורעבערג
ד. ק. דוד קאפלעוואססקי, רב בבריטשני כסריא	נ. נ. ה. נתן נטע הלוי הורוויץ, רב בניארק
ה. ר. ז"ף זלמן יעקב פרידערמאן, רב במאסאן	נ. ס. דר' נחום סלושץ, פרופיסור בפאריס
ה. ר. ח"ה חיים הירשענזאהן, רב בהאבאקען נ"ד	נע"ם ג"ע מענדראבאוויץ, סטרי גליצא
ז. ק. זלמן (איצ'ס) קאטלער, ניוארק	ע. ג. דר' עזריאל גינצין, רב ומו"ל האשכול בלאשיץ
ז"ר זלמן רודניצקי, וויליאמספארט, מא.	ר. ז' דר' יעקב זלמן רייזין, מסיף בברוקלין
י. א. ז' יואל אראנסאן, ניוארק	ש. א. פ. דר' שמואל אברהם פאזנאנסקי, רב בוואראש
י. א. ז' יצחק אבן, ניוארק	ש. ב"ח שרגא ב"ר חיים (פיליפ) מעללער, סטנסינאטי
י. ב. ל. דר' יעקב בעלאל לייטערבאך, פרופיסור בהקולוג העברי סינסינאטי	ש. ד. פ. שלמה דוד פאזנער, רב בשוורזי סינסינאטי
י. בן יהודה בלידען, שיקאגא	ש. ז. ק. שלמה זלמן קלאוואנסקי, רב בלאזיטויל
י. ד. ח. יהושע דובער חאווקין, לאדו	ש. מ. ה. דר' שלמה טוביה הורוויץ, מורה השפות בקור
יח"ל צ. דר' יהודה ליב (ליאופולד) צינולער, מסיף בניארק	לומביא אוניוורסיטא בניארק
י. ז. ר. ישראל זיסל רובינשטיין, רב בפראווידיענס ר"א	ש. ק. דר' שמואל מולומבו, רב בליוורנו איטליא
י. ל. ל. דר' יהודה ליב לנדא, רב בואהניסבערג	ש"ר שלמה א' רוזאניס, רוסטשוק בולגריא
	ש. ר'ן המנוח דר' שלמה ראבין, קראקא

הוספה לרשימת החתומים בחלקים ב'—ט' (see Lists in Volumes II.—IX)

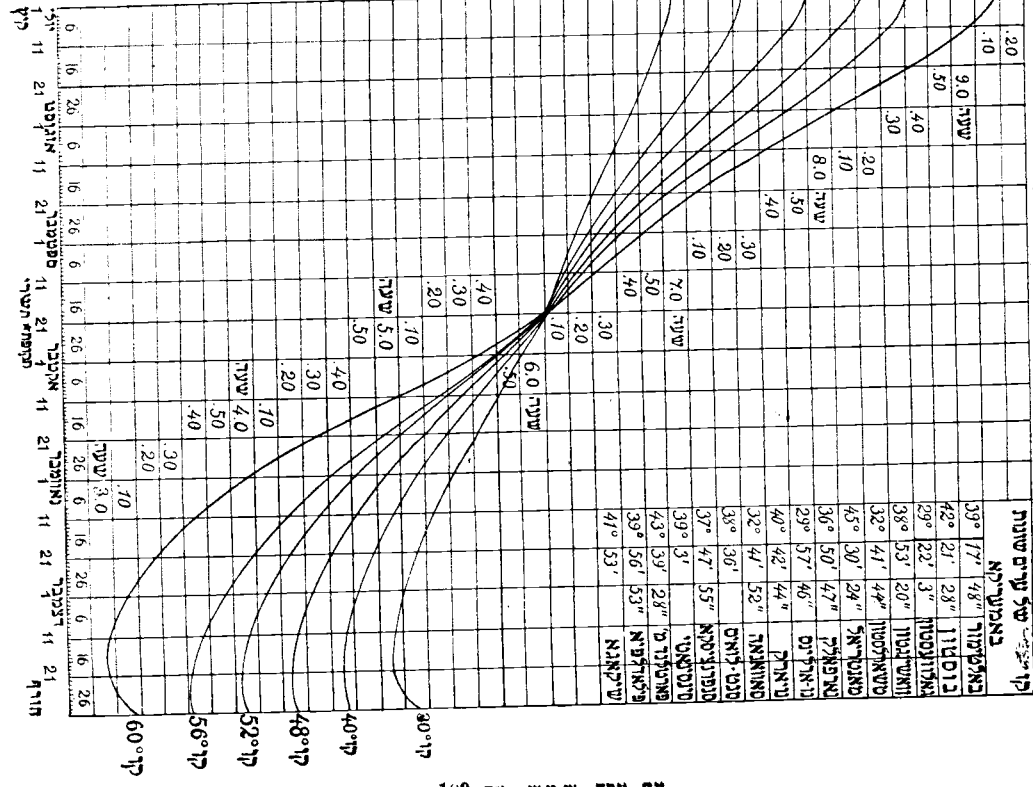
Astrouk, Prof. Haim S., Salonika, Europe.
 Baruch, Aaron Jacob, Salonika, Europe.
 Berman, C., N. Melbourne, Australia.
 Berry, Rev. Elimelech, Pontypridd, England.
 Caplan, Abraham, Newport, England.
 Chapiro, Jacob, Neuilly-sur-Seine, France.
 Chones, S. M., Warschau, Russia.
 Clay, Prof. A. H., Yale University, New Haven, Conn.
 Cohen, Joseph, Brooklyn, N. Y.
 Duschinski, E. H., Galants, Hungary.
 Edelstein, M., Pueblo, Colo.
 Edelstein, Max, Yonkers, N. Y.
 Fabritz, Rev., Bethal, S. Africa.
 Finesilver, Rev., Birmingham, Ala.
 Friedland, Harry, Maspeth, L. I.
 Friedland, Henry, Yonkers, N. Y.
 Garber, B., Memphis, Tenn.
 Golub, Joseph, New York City.
 Gourwitch, Chaim, London, England.
 Greenwood, Dr. N. S., Rosenhaym, N. J.
 Hafner, Aaron, New York City.
 Halpern, S., Hoboken, N. J.
 Hebrew Congregation, Dordrecht, S. Africa.
 Hyams, Alexander, Newport, England.
 Kahanowitz, Isaac, Greensburg, Pa.
 Kopit, Louis, New York City.
 Karmel, Simon H., Philadelphia, Pa.
 Katz, Louis, Brooklyn, N. Y.
 Kugel, Herman S., New Haven, Conn.
 Leibson, Sundel, New York City.
 Lesser, S. N., Kansas City, Mo.

Levin, S., New Castle, Pa.
 Levy, E. M., Swansea, England.
 Liberman, Jacob L., Sobolewka, Russia.
 Maisel, Rev., Copenhage, S. Africa.
 Melicow, Jacob, New York City.
 Moscovici, H., Braila, Rumania.
 Newmann, Meyer, Newark, N. J.
 Pincus, Jacob, Brooklyn, N. Y.
 Plessset, B. M., Pittsburg, Pa.
 Rappaport, A., New York City.
 Reuben, E., Cardiff, England.
 Romano, Rabbi Menahem A., Banjaluka, Bosnia.
 Rubinstein, M. M., Bialystok, Russia.
 Salem, Abraham B., Cochran State, India.
 Schless, Abraham, Newark, N. J.
 Schneer, B., Norfolk, Va.
 Schonfeld, Rabbi Lazar, Nagy Károly, Hungary.
 Shapiro, Isaac M., Arverne, L. I.
 Shapiro, Jacob, St. Louis, Mo.
 Siegel, Rev. J. B., New York City.
 Silverfeld, Rabbi Julius, Newark, N. J.
 Simha, Ascher Samuel, Salonika, Europe.
 Siskind, M., New York City.
 Slagter, Saul M., Rotterdam, Holland.
 Société Howewé Sefath Ewer, Salonika, Europe.
 Société Kadima, Salonika, Europe.
 Spitz, Rev., Johannesburg, S. Africa.
 Torés, Daniel Abraham, Salonika, Europe.
 Union Theological Seminary, New York City.
 University Hights, New York City.
 Yelin, L., Montreal, Canada.

שעת שקיעת החמה במשך השנה במקומות השוכנים בקו הרוחב של כדור הארץ בין קו המשווה לציר הצפוני

פסגה: 6.0 שעות, 1.0 שעות, 2.0 שעות, 3.0 שעות, 4.0 שעות, 5.0 שעות, 6.0 שעות, 7.0 שעות, 8.0 שעות, 9.0 שעות, 10.0 שעות, 11.0 שעות, 12.0 שעות, 13.0 שעות, 14.0 שעות, 15.0 שעות, 16.0 שעות, 17.0 שעות, 18.0 שעות, 19.0 שעות, 20.0 שעות, 21.0 שעות, 22.0 שעות, 23.0 שעות, 24.0 שעות, 25.0 שעות, 26.0 שעות, 27.0 שעות, 28.0 שעות, 29.0 שעות, 30.0 שעות, 31.0 שעות, 32.0 שעות, 33.0 שעות, 34.0 שעות, 35.0 שעות, 36.0 שעות, 37.0 שעות, 38.0 שעות, 39.0 שעות, 40.0 שעות, 41.0 שעות, 42.0 שעות, 43.0 שעות, 44.0 שעות, 45.0 שעות, 46.0 שעות

חריו, יהודה בן שלמה (בן חפני ומכונה אחריו, או "הידוע בן חריו"): מעתיק מליץ ומשורר; נולד בספרד וחי בסוף המאה ה"ב ותחלת ה"ג, וכמעט כל ימיו היה הולך ונסוע במדינות שונות בספרד צדפת וארצות הקדם ולמד לדעת את גדולי ישראל ותכונותיהם. הוא ידע היטב את לשונות עברית וערבית וכתב במליצה צחה חרוזית וחידודית. ראשית פעולתו הספרותית היתה העתקת כתאב אלמקאמאת של המשורר העיבי חרירי מבצרה שקרא בשם "מחברות איתאל". חריו יכנה אותו "איש חכם מחבמי ישמעאליים, וממבחר המשבילים, לשונו במליצות ערב נמרץ, ועל פיו חזון השיר נפרץ, ונודע שמו אחריו, וכל אבי מליצות זולתו הולך ערירי" (הקדמתו לס' תחכמוני). ע"י ההעתקה הזאת נהעורר חריו לחבר ספר מקורי בעברית אשר בו התחקה על מליצות חרירי, ויקרא אותו "תחכמוני" המכיל חמישים מחברות או שערים במליצה חרוזית ושירים שונים על מקרי בני אדם וחייהם, והם תוצאות מסעותיו של חריו. במסעותיו אלה התחקה על מעשי ד' יהודה הלוי שקדמותו בחמישים שנה, וגם חריו כתב שירים ומליצות לעשירי עם ונדיבים: "ענינים חמודים ביד השכל צמודים והיו לאחרים, לקשור מפני מליהם לצארי הנגידים רבידים, ובזרועות הידידים צמידים, בשעשועיהם ישמחו מרודים" (שם). אך לאסונו כבר נשתנו העתים ותחת אשר תמכו העשירים ברוח נדיבה ביד ר"י הלוי ור' שלמה בן גבירול ור"מ אבן עזרא, לא שמו לבם לחונן את ר"י חריו שנוגד אח"כ ויהי עוזב ונעזב. וע"ז התאונן באמרו (תחכמוני, הוצאת קאמינקא 459):

אבות השיר שלמה עם יהודה
ומשה, וזתה שמעם במערב
הכי מצאו בדרותם נדיבים
ומכרו אר פנוניהם בהון רב,
ונבראתי אני עת אברו כל
נדיבו לב ובה שמעם וערב
והמה מצאו נחלו ידנים.
ומצאתי אני חורב ושרב

מזלו היה רע מאד כנראה ממליצתו המיוחסת אליו:
לו עגנו שחק כעיני זולו
לא דרכה רגל אנוש יבשת,
אמנם דעו כי לא למי נח לבד
כי גם לדמעי נראתה הקשת

אך אפשר נ"ב שמעצבו לא היה ברע כ"כ, אך כתב בן כדי למשוך אליו לב הנגידים לצורך השעה, ומיטב השיר הוא כחבו. כי חריו היה עושה סחורה עם פרי עמו, והיה מוכר את מליצותיו ושיריו לפי מעם קונו.

[תחכמוני] ספרו "תחכמוני" הוא יחיד במינו בחכמת המליצה העברית. דר' אהרן קאמינקא יאמר עליו כי הוא "אבי המליצה העברית החדשה". ובאמת

נוכל לאמר על ספרו זה כי הוא אוצר בלום ממליצות של כה"ק, בפי מבקר חרוץ המכונה הימן האזרחי (אלחריו). המתאר ומצייר כל איש ואיש ע"פ מדותיו ותכונותיו, בחרורים היורדים חררי בטן. בו נמצאו גם רעיונים נעלים והשקפות נכבדות לקורות המליצה והשיר עד זמנו (ע"י שער ג' ו"ח). הדברים שראוי להעיר עליהם אהן הקורא ס' תחכמוני הם: המאמר בשבח י"ב משוררים או י"ב חדשי השנה (שער ה'), שיר משולש בשלש לשונות: עברית ערבית וארמית המתחיל: "דבר אל יאמן: וטאעלת אלרחמן: שפר עובדיא" ומסיים במליצה אשר כל מלותיה הם באות ר"ש, המתחלת: קרא בנרו, אמרי רון, ועורר רעיונך, והרחב גרוךך, והישר אשרי אמריך וכו' (שער י"א). שבעה תנאים לדרכי השיר (שער י"ח). על היסוד והמשוררים וטעיותיו בתפלה (שער כ"ד). מלחמת העט והחרב (שער מ'). משיריו הכי יפה שירו "צבית חן" (צד 201). באחד משיריו כותב ניב חדש: "ושולח רסיסי מל לים סוף, ומביא עוד תמרים אל יריחו" (שם צד 416). ע"ד תבן אתה מכנים לעפרים. המליץ עמנואל הרומי במחברת התשיעית מספרו משבח מאד את חריו ואומר "אין ערוך אליו בשירות ובמליצה, והוא לבדו במשוררי הזמן נרצה". בדרשו יאמר עליו: "ומה נאוו חרוזי החריו—יצודון לב בלי לחשי וחזרי" (חרוז 132 בשיר חרב המתהפכת).

[יתר ספריו] מן העתקותיו חשובה בפרט העתקתו של "מורה נבוכים" שיותר אמיתית מהעתקת אבן תבון ועולה עליה בפשטות הלשון וקל ההבנה. ההעתיקה הזאת עשה "לבקשת קצת אצילי פרובינצה וחכמיה", והוסיף עליה לבאר כל מלה זרה בסדר א"ב, ומפתח לכל הענינים (נרפס בלונדון 1851). והעתיק פירוש המשניות להרמב"ם לסדר זרעים (כ"ז). גם העתיק "מוסרי הפילוסופים" לחנן בר יצחק (ריווא די טרינמו 1562); "אגרת המוסר" לעלי אבן רצואן (שם 1559); "ספר הנפיש" לנאלינוס (ויניציא 1559 והוצ' יעלינעק לייפציג 1852); "איסור הקבורה" לנאלינוס, שלא לקבור את המת קודם שלשה ימים למיתתו (כ"י); "סגולה להריון"; "מחברות איתאל" (כנ"ל); ס' "הנהגת המלוכה" והוא ס' הפוליטיקא לאריסטו (כ"י). וכתב פי' על ס' איוב (מוכר ברשב"ש ס' תקצ"ט); ס' "ענק" שירים על דרך ס' הענק לר"מ בן עזרא; "אגרת לשון הזהב" (נרפסה בס' דברי חפץ לעדעל-מאן); ספר בחכמת התכונה (מזכירו די רוס'י), ועוד איזה מאמרים קטנים.

ביבליוגרפיה: דוקקס גנזי אוקספורד 1851; קאמפף, נוכח-אנדאלוסישע פאעזיע אנדאלוסישער דיכטער, פראג 1858; צונץ צ"ג 213; פון כנכת ישראל 388; ובפרט קאמינקא, בהקדמתו להוצאת תחכמוני, ווארשא 1895, וגם במאמסטרופט 1900 צד 217.

התיישבו היהודים עוד הפעם בפֿ"ט. יועצי העיר לא החזירו אותם במאה ה־טז אף כי היו אז גירושים בערים אחרות. אבל גזרו עליהם גזרת הסגר בהניטו בשנת 1460 במצות האפיפיור פיוס השני. הקהלה היתה קטנה מאד בימים האלה לפי השערת קראקווער (נער שיכמע דער דעאלשולע צד 310), לא יוחר מ"ד משפחות. אך ע"י הגירוש מעיר נירנברג (1499) ועוד ערים אחרות, נתרבה הישוב בפֿ"ט, כמו שנראה ממעשה המומר פֿעפֿערקארן אשר החל להפיק זממו ביטרפת ספרי היהודים בפֿ"ט בשנת 1510. גם לותר בדברו על היהודים אומר בשנת 1521 כי מספרם רב בפֿ"ט. אף כי קרוב הדבר כי מנום היה כדרך כל שינאי היהודים. עכ"פ אין ספק כי במשך המאה ה־טז הלך מספר היהודים הולך ורב. עד כי בשנת 1533 מצאנו 43 פורעי מס. ובשנת 1535 נוסד בית חולים. גם נוכל לדון על רבוי היהודים משלמי הבתים אשר לא נמצא דמיונם כ"א בפֿ"ט וכווארמס. לכל בית היה ציור על פתחו וזה שמו אשר עליו נקראו היושבים שם, למשל אורי פֿייבוש יסף, כלומר שהוא יושב בבית אשר נסרא על שם האניה=ישף בלעז על פתחו. [במאה הי"ז] על מעלת הקהל נוכל לשפוט בשמענו כי בשנת 1603 היתה אספת רבנים בהעיר. הנאספים התיעצו על צרכי הקהלות בתורה ובדרך ארץ, ואם נשים לב לדברי המוכיחים אז נלמד כי איזה מצוות היו רפיות ביד העם, והרבנים גזרו בעונשים וחרמות השותים יינם וחלבם של גוים, והלובשים מלבוש נכרי, פורקים מעליהם עול מלכות שמים" משום שנאמר „ואבריל אתכם מן העמים". גם גזרו על אלה אשר יביאו את משפטיהם לפני „ערכאות חץ ונמצא שם שמים מתהלל" (האראוויץ, שם צד 26). מסור אחד ושמו ליב קרוים המכונה קרייזי (יוסף אומץ דף ק"ע—קע"א) הלשין על האספה הזאת לאמר כי הרבנים דברו סרה על השופטים המנויים ע"י הקיסר ויפראום מחללי השם. סבת נבלותו לא ידענו, אולי היה טיגא בלבו נגד הרבנים אשר לא כבדוהו כאשר חפץ, כי אחד טרבני הזמן ההוא אומר עליו שהוא „כמו לשון" ויאשימהו לזייפן שבדה מלכו פסק השליה להחזיר סירכא בבית הכסות (ישות מאמר מרדכי סי' ל"א, דף מ"ה ע"א). המסידות הזאת עשתה רושם גדול. היהודים חרדו מאד מפני שהקיסר דודאלף היה סר רוח, כאשר יאמר ר' יחפא האדון: „ואצל הנשר הגדול יר"ה סוגרו דלתים בשפל קול המטחנה" (יוסף אומץ שם). וגדולי המלכות היו מרי נפש על היהודים מפני כי המשרת את הקיסר, אשר בלעדיו לא יוכל איש לראות את פניו, היה מומר בשם פֿיליפ לאנג, והרייכס־פֿיסקאל (הקסיגור) התאונן בשנת 1613 כי היהודים מעכבים על ידו ביאת השרים לפני הקיסר. בכ"ז לא נעשה להם דע. כי לא שמענו אח"כ מאומה מתוצאות המסירות (הורטער, פֿיליפ לאנג קאסמערדענער קייזער

פֿראנקפורט דמיין (בר"ת פֿפֿרט, ובמקורות העתיקים „ורנקבורט"): עיר גדולה על נהר מיין, והיא אחת הקהלות העתיקות והיותר נכבדות בגרמניא. מספר יושביה 415,000 ומהם בעשרים אלף יהודים. יש לשער כי לא ישבו יהודים בפֿראנקפורט עד סוף המאה הי"ב, כי לא מצאנו זכרם בימי נוסעי הצלב ברישימת הערים אשר נחרבו על ידיהם. הזכר הראשון לישוב היהודים בפֿ"ט נמצא בשנת 1241 בהרג רב אשר בו נפלו מאה ושמנים נפש בחרב. סיבת המכה ופרטיו לא נודעו לנו. זמן מעט אחר ההרנה הזאת יישבו היהודים עוד הפעם בפֿ"ט. כי מעת לעת אנחנו קוראים במקורות ההיסטוריים איזה משה ומתן בין הקיסר ובין ראשי העיר אדות מסי היהודים. ע"פ הרוב הקיסרים שהיו נצרכים למסון לוו מאיזה שרים ונתנו מס היהודים למשכן באחריות החוב. הקיסר לודוויג הרביעי (47—1314) עלה על כל המלכים אשר לפניו במעשה חסס כאלה (גרעץ נעשיכמע ח"ז 325) הוא נהן את יהודי פֿ"ט למשכן לאחר השרים ורק את מס הנגלות „פרוטת הזהב" תמורת מחצית השקל השאיר לעצמו, כמו שעשה אספסיינוס קיסר אשר פסק לגנוזו את מהצית השקל אחר תורבן הבית. אחרי איזה שנים בהיותו בלחץ נתן גם פרוטת הזהב למשכן להנסיך סאָלמס (1346). ובשנה שלאחריה תבע את המס שנית מיהודי פֿ"ט, ולא העילו טענות היהודים וצעקתם על תשלומי מס כפול, רק הקיסר נאות לחת להם שטר בטחון כי לא יחבע מהם שום ממון במשך שנתיים וחצי אח"כ, ואם ימשכן אותם לאחר ינינו עליהם יועצי העיר (מאנאטסטרפֿט שנה נ"ד צד 67). בימי „המנפה השחורה" (1349) באה צרה גדולה על יהודי פֿ"ט, כי הקיסר קארל הרביעי (78—1346) עשה כמעשה לודוויג, וימשכן את יהודי העיר לאולריך מהאנוי בשנת 1347, להיניידך מהעסען בשנת 1348, ופעם שלישיית לשרי העיר (25 יוני 1349). ובטרם עברו ארבעה שבועות בא המון „המכים מלקות" (פֿלאנעללאנטען) על העיר. הם היו המשוגעים אשר קראו את העם לחישובה ויסנפו את גופם בשוטם למען ירחם ה' ויסיר את המנפה. בעיר פֿ"ט כמו בערים אחרות התנפלו על היהודים, ואלה אשר ראו כי אין מנוס להם סגרו את דלתות בתיהם בעדם ויציתום באש (24 יולי 1349). על פרטי המאורע הזה יש הנדוה רבות, ואחת מספרת כי היהודים התיצבו נגד לוחמיהם ויציתו אש בבית תפלת הנוצרים. יהיה איך שיהיה אחרית היהודים האלה נכרתה, ועל רכושם ידו גורל יועצי העיר כי אמרו משכונם אבר, והקיסר טען כי יועצי העיר יש להם דין שומר שכיר שחייב בפשיעה והאברה יטלו, ולבסוף התפשרו ויתנו להקיסר עשרים אלף מאדק כסף ויותר ממאת אלף דולאר לפי ערך הכסף כעת) חלקו בשלל (גרעץ שם 341; קראקווער, די פאליטישע געד שיכמע דער פֿראנקפורטער יודען, צד 40). אחר המנפה

רודאלף וו. שאפֿהוועזן (1851, צד 90). אמנם שנאה חיתה כמסופה תמיד בלב יושבי העיר וירגנו בלי חשך נגד בעלי המועצה ויחסורם כי הם נוסים למכות היהודים ולרעת הנוצרים. עוד בשנת 1577 עשו פקידיו הפוליציא הגבלות למסחר היהודים ובפרט בנוגע להלוואות על משכונות (זאממלונג דער רייכסאבשיידע ח"ג צד 389). אך ההגבלות לא הועילו לשכך את חמת ההמוך, ובשנת 1612 התלקחה אש השנאה בעצם תקפה. בשתי שנים עוררו האומנים את שרי המועצה לגרש את היהודים אשר, "מוצצים את דמי הנוצרים", וכאשר לא שמעו שרי העיר לקול המולה הזאת, כי היה נגד חוק המלוכה לגרש את היהודים שהיו תחת מחסה הקיסר, התקשרו האומנים בקשרי מלחמה וישימו עליהם ראש את ווינצעניץ פֿעטמילך שהיה אופה עונות וישרו את שערי הנימו וישללו שלל ויהרגו שני יהודים ונוצרי אחד ואחרים נפצעו. היהודים שלחו את נשיהם ומפם אל בית הקברות הסמוך להנימו לפנים החומה, וכאשר גברו השודדים ברחו גם הם שמה ויחכו למות. אך השודדים לא העיזו ללכת עד קצה האחרון, ובבקר ביום 24 אוגוסט 1614 פתחו להם את שער הנימו וישלחו לנפשם. הקיסר קצף על המרד הזה, ובהשתנות העתים מהמאה ה"ד לא נתרצה בכופר ממון וישלח חיל נגד המורדים, ויתפשו את פֿעטמילך וחבריו והובאו לפני כס המשפט ויצא דינם למות. פֿעטמילך נקדע לארבעה קרעים וחבריו נהרגו בסיף. בית פֿעטמילך נהרס ויהי לחל עולם ומצבת אבן הוקמה שם ועליה חרותים רברי המאורע ועונשו (1616). היהודים יטבו אל בתיהם ושרי המועצה הוציאו חוק הנקרא "שטעטיג קייט" לחדש את הנזרות הישנות ועם עוד איזה הוספות. וכמו מלפנים היו סגורים בנימו עם חומה ודלתים, ורק בימי החול הורשו לצאת חוצה לרגלי מסחרם. בלילה היו אסורים לצאת, וכן ביום הראשון בשבוע ובימי חגי הנוצרים. בימי הפסחא שלהם מיום הששי, יום התלויה לפי מסורתם, עד אחרי עבוד חגם היתה היציאה אסורה לגמרי. גם היה אסור ליהודים לעשות איזה מלאכת מחשבת. והותרו להם רק המסחר והלוואה ברבית עם הגבלות רבות בכמה אכין ורקין, דרך מיטל אם יהודי אחד מכר מהעע מצאו בזה ישמן איסור באמרם כי מהעע נחשב למיני מרקחת (ספעצערייען) והמסחר במיני מרקחת אסור ליהודים. יהודי אחד שהיה לו חנות בקצה הנימו פתח רלתו לרחוב העיר ומיד באה פקודה לסגור הדלת. ביום השבת כאשר הלכו נערים ונערות ברחובות העיר להמלט ממצר הנימו, הרגיו יושבי העיר על "החוצפה" הזאת. זולת הגבלות המסחר היו הגבלות והברלות אחרות כמו החוק לשאת את אות הקלון על הבגדים, והגבלות מספר הנשואין, "פן ירבו", ומסים מכלי מספר וקצב, כי מלבד המסים הקבועים בכל שנה, היו מסים חוץ לסדר. ובכל פעם אשר נתן הכתר על ראש קיסר חדש בֿאֵי־זו היה

חוק הנרמנים לשום את הכתר בראש מלכם בֿאֵי־זו, נתחייבו היהודים לשלם מס מיוחד. אשר עלה בשנת 1764 למאתים זהובים לחדש. מלבד זאת היה מוטל עליהם החוב להביא נזיל לסופרי המלך זכרים וכסות לבל אשר ברגליו וקדרות לבית תבשילו כל זמן היותו בֿאֵי־זו. כן נתחייבו לתת מנות לראשי העיר בהמנותו לסגניו (שעפֿען) פלפלין ושאר מיני מרקחת. כל יהודי חוץ לעיר אשר לן בעיר היה חייב לשלם מס בכל לילה. אם נזית יהודי מאחת הערים הסמוכות הובאה לעיר היה הקהל חייב לשלם מס. הרב אשר החזיק ישיבה היה חייב לשלם מס לגלגולת מכל תלמידיו. אם הוכרח יהודי לעזוב את הנימו ביום הראשון בשבוע היה צריכים לשלם אכרנא, וכן היו אכרנאות לשחיטה, לצניורות, לכארות וגם לבתי מחוראות.

[במאה ה"ח] ראשי העיר השניחו תמיד בעינים פקוחות לבל יעבור יהודי על שום אחד מהאיסורים ותולדותיהם ותולדות תולדותיהם. ר' שמעון ווערמייסער בווינא שהיה עשיר גדול ורצוי לקיסר פנה בשנת 1710 שטח אדמה הסמוך לביתו בהנימו מיר נוצרית, ושדי העיר מיחו בידו מטעם כי הרחיב את גבול הנימו. ואף כי הקיסר עמד על ימינו לא זכה ווערמייסער במסחרו עד עבור שבע שנים. אסון נורא קרה בשנת 1711 ביום 14 יאנואר (כ"ד טבת תע"א) בערב יצאה אש מבית הרב ר' נפתלי כ"ץ ותאכל את כל הנימו ונשארו רק בית אחד. הרב ניחן במאסר על פי דבת העם, באמרם כי הוא השיב בעליתו את שר האש בכח הקבלה ומוה יצאה ההבערה. אחרי ארבעה חדשים שולח לחפשי אך לא יכול עוד לשבת בעיר ויהי נע ונד משך שמונה שנים עד יום מותו בקייטא בדרבו לארץ הקדושה בשנת 1719. רבים מן היהודים שלא היה להם רשות היישוב גורשו מן העיר ואחרים הורשו לשבת מחוץ להנימו עד אשר יבנו שם בתים. בנין הבתים וביה"כ נמשך שמונה שנים כי יושבי העיר התמידו למחות בידם ולעכב את בניניהם מסבות שונות. גם הבישוף ממאניץ צעק חמס כי בתי היהודים גבהו מעל חומת הנימו והיהודים יכולים להביט אל המנזר הסמוך, וכדי לרצות אותו צוו ראשי העיר להגביה את חומת הנימו ולסתום כל חלונות הבתים הניסקפים אל המנזר. בטרם עברו ימים רבים ואש יצאה שנית בשכונת הנימו ותחרב הרבה בתים. בעשרה בטבת שנת ת"פ (1721), עוד הפעם התיישבו היהודים מחוץ לנימו משך שמונה שנים. ראשי העיר אצו בהם לכלות בניניהם ולשוב מהרה לשכונתם בנימו, אך בעלי הבתים הנוצרים מחוץ לעיר המליצו בעדם כי שכרו להם את הבתים בכסף מלא. אולם מצד אחד הציקו להם הסוחרים הנוצרים ולא הניחו ליהודים לפתוח חניותיהם למכור סחורתם מחוץ לחומת הנימו. באמרם כי זהו נגד החוק, ומשך שבעים ימנה עד שנת 1763 נשפטו בערכאות עד אשר יצא הדין כי ייש

נעמעה כתבה לכנה כי גלה בבור ספֿ"ע יען כל יהודי יוכל לשבת על ספסלי הפרדס באחד הגרולים (שריפֿ"ט) מען דער נעמעה-נעזעלשאַפֿט ח"ד 336 (והלאה). האצילים בני משפחות הישנות עוד קוו לרחות אח היהודים אל הנימו. ראש המדברים היה הבאנקיר סימון מאריץ פֿאן בעטהמאן, וכן משפחתו פֿאן בעטהמאן-האלווענ כאשר נתמנה למזכיר ממשלת גרמניא אמרו עליו כי מסעי ישראל יצא. בעטהמאן וסייעתו הורו כי צריבין להטיב מצב היהודים ונאותו להרחיב גבול הנימו ולהשפיל את חומתו, גם הביטו בעין טובה על כל אשר עשו היהודים להטיב מצבם הרוחני, והרשו לבית הספר פֿילאנטראפֿין הנוסד בשנת 1804 לשכור בית מרחץ לנימו ובעטהמאן נתן מאה מאליר לשנה להוצאותיו, רק שזוי זכויות היהודים היה כקוץ בעיניהם. הביישאף דאלבערג אף כי היה כומר קתוליקי ליברלי במשפט העת ההיא והתחבר גם אל הבונים החפשים, בכ"ז ירא מפני חמת העירונים, ובחוקו החדש שנתן ביטס, "נייע שטעמטינקייטס-אונד שומץ אדרנונג" בשנת 1808. קיים איזה הנבלות הישנות, לתסהקן לב היהודים ולשטחת אייביהם. אף נעמעה כתב באנרותיו אל בעמטינא פֿאן א-נים כי דאלבערג עשה בצדק לגמול ליהודים כגמולם, ובפרט שמח כי ישראל יאקאבסאן השתדלן הספואר אשר הציע לפני דאלבערג בקשה להטיב את מצב היהודים לא השיג את מטרותיו, והוא קורא אותו בלעני לשון "המשיח הברוינישווייני", פֿינאנץ געהייטערעכטליכער יאקאבינישע ישראלס זאהן" (אללגעמיינע צייטונג דעס יורענטומס 1903 צד 474). אך שטחתם לא ארכה כי ההנבלות החדשות שהיו מתגברות לרוח הזמן לא יכלו להתקיים, ונתבטלו כולן עפ"י חוק חדש הניתן ביום 28 דעסמבר 1811. לפי משפטי צרפת נחשבו היהודים לאזרחי הארץ בכל פרטיהם, ורק חייבו לשלם ארבע מאות אלף זהובים לגאולת (Relution) המסים המיוחדים אשר שלמו מקדם. מאת אלף וחמשים אלף זהובים שלמו מיד ועל הנשאר נתנו שמרי חוב. הגדולה הזאת לא ארכה, כי ביום 6 נאו' 1813 הוקם משטר הקדום, ומושלי העיר צוו כי לא ישלמו היהודים את יתרון חובותם יען פקודות ממשלת דאלבערג במלכה. היהודים קראו תגר על העול הזה וישלחו שני מורשים לוויץ להקונגרים שנקרא להתייעץ על סדר החדש באירופא, ובעשר שנים נשמעו מענות שני הצדדים, בראשונה לפני הקונגרים ואח"כ לפני הבונדערסטאג (באי כח מדינות גרמניא) אשר ישב בפֿ"ט. היהודים מענו כי ע"פ התקנה הסי"ז של הקונגרים מיום 8 יוני 1815, שכל זכויות היהודים אשר זכו בהם בכל המדינות יקיימו לצמיתות ולא ישתנו כ"א למובה, תבטיח להם את מצבם הראשון, אך באי כח של פֿ"ט שינו את נוסח התקנה והחליפו מלת "אין" למלת "פֿאן" וע"פ הנוסחה הזאת יתקיימו רק תקנות של מושל פֿ"ט גופא

רשות ליהודים לשכור חניות מחוץ להנימו רק לא יראו הסחורות בחוץ. קנאת הנוצרים לא חדלה מלעכב את ישיבת היהודים מחוץ לחומה עד תחלת המאה ה"ט. איש אחד בשם ראמשיילר שהיה מורה בחכמת החשבון בק"ש רשיון בשנת 1778 לשכור חדר חוץ לחומה ללמד את תלמידיו, והמועצה לא לכר כי השיבה ריקס את בקשתו, הביעה דעתה כי הבקשה תעיר על רוע לבב היהודים אשר חפצם, "לפרוק את העול הרך של הנוצרים ולפסוע על ראשיהם". הרופא דר' גאלרשטידט הציע בקשתו לפני המועצה להרשות לו לפחות לשכור דירה בבית מלון מחוץ להנימו, וגם הוא לא השיג את חפצו. אפילו לצאת יציאת ארעי מן הנימו היה רבד קשה. בשנת 1769 בקשו ראשי הקהל כי יותן רשות ליהודים למייל בגנות העיר כי צר המקום בהנימו והאזיר רע, ופקידי המועצה ענו ע"ז: "ראו את גובה לב היהודים אשר כל מנחתם להשתוות לנוצרים". אליהו ליב רייס שהיה "יהודי חצר" להדוכס מוויימאר בק"ש כי יותן לו הרשות לצאת מן הנימו ביום הראשון (1782), המליץ הספואר נעמעה, שהיה ילד פֿ"ט ומיניסטר להדוכס, השתדל בעבורו בסכתב אל אחיו שהיה סנאטור העיר, אבל לא הצליח. מאיר אנשיל ראמשיילר ראש המשפחה המיוחסת כתב בשנת 1792 אל אחד מפקידי הקורפֿירסט מקאסעל אשר הניח את כספו תחת השגחתו, כי לא יכול לבוא ליום מועד מפני שהיה ביום ראשון וקא נתנוהו לצאת מן הנימו (דער איזראעליס שנת 1909 גליון 26). בשנת 1784 הורשו היהודים לצאת לעת ערב דרך אחורי העיר, ובשנת 1798 במלח גזרת הסגירה לגמרי על משך עשר שנים בעד מס מיוחד של 150 זהובים. הצלחת הצרפתים במלחמתם עם הגרמנים הטיבה מצב היהודים הגרדפים בלי חשך. בשנת 1792 באו הצרפתים ראשונה על פֿ"ט וילכדוה, אך לא ארכו להם הימים, ואחרי ששה שבועות גורשו מן העיר. בשנת 1796 שבו הצרפתים ויורו כדורי מפץ על העיר ובפרט על הנימו אשר כמעט נשרף כולו, וביום 14 יוני נלכדה העיר. הצרפתים שמו מס כבד על כל יושבי העיר, והיהודים אף כי אבדו רכושם הוכרחו לשאת בעול המס עם העירונים, ואחר שהתלוננו לפני שרי העיר הורשו להם לשכור דירות מחוץ לחומת הנימו על משך ששה חדשים. אבל היהודים לא רצו לשוב אח"כ להנימו, והנישו עצמותיהם לפני הרייכסטאג ולפני הקיסר במענות והמחאות שנמשכו עשר שנים עד אשר חמה הממשלה הגרמנית. [במאה ח"ט] הקיסר פֿראנץ הסיר את העמרה מעל ראשו בשנת 1806, והעיר פֿ"ט עם סביבותיה ניתנה להביישאף דאלבערג ממאינץ אשר מנהו נאפוליון לראש (פֿירסט פרימאס) מדינת הרהיין. מיד בעלותו על כסאו נתן רשות ליהודים למייל בגנות למעצבת העירונים אשר הסכימו לדרוף היהודי אשר פגעו בו ברחובות ולאסר לו "קח מוסר" (מאך מאָרעס). אם

ולא תקנות של משמר מושל זר. כן נשאו ונתנו עד אשר יצא חוק חדש ביום 1 ספטמבר 1824 אשר החזיק בהגבלות רבות. היהודים נקראו „אזרחים יהודים“ (אזראעליטישע בירגער) אבל יועצי העיר בחרו לקרוא אותם בשם „בני מחסה“ (שומץ גענאסען), ולא היה להם כל חלק בזכויות צבוריות, רק בזכויות יחידיות היו שווים לשאר האזרחים. וגם בזכויות האלה היו יוצאות מן הכלל מה שמפורט בחוקים, כמו להגביל את הנשואין לחמשה עשר יהודים בכל שנה, ומהם רק שנים יוכלו לישא נשים מחוץ לעיר. בעלי חרשת המעשה לא יוכלו לשכור אומנים נוצרים אחר עבור עשר שנים. אומנים יהודים לא ייכרו משרתים נוצרים אחרי שש שנים. מספר הסוחרים יהיה מסוים עפ"י המועצה אשר הגבילום עד מאתיים. המסחר בעצי הסקה, בפירות, בתבואה ובקטח נאסר להם. רק הנימו אשר בשלשים שנים האחרונות היה רק סברא ולא הלכה בטל לגמרי, והיהודים הותרו לשבת בכל רוחב העיר בתנאי כי רק בית אחד וגן אחד יהיה להם לאחוזת. ביטנת 1834 בטלה גזרת הגבלת הנשואין ליהודים בפ"פ, רק ליהודים במדינות אחרות נתקיימה. עוד בשנת 1844 סנע הסנאט זכות אזרחים „ליהודי חוץ“ אשר נשאו נשים ספ"פ. אך בשנת 1846 התיר גם ליהודי חוץ נשואין בלי הגבלות לעשר שנים. אמנם רוח החופש אשר הפיחה בשנת 1848 פנה את אבק ימי הבינים לגמרי. בפ"פ ייבה האספה הלאומית (נאציאנאלפערזאמלונג) הראשונה לגרמניה, ומאלה היושבים ראשונה היה נבריאלי ריסער, סגן היושב ראש. אך גם אז הלוכו מושלי פ"פ לאט. היהודים לא הורשו לקחת חלק בבחירת המועצה החדשה (15 יולי 1848), אף כי השבועה המיוחדת בטלה מיד. בשנת 1849 ניתן החוק אשר ביטל כל הגבלות היהודים, „בין יחידיות או ציבוריות“. ובשנת 1850 הסכים הסנאט „להחוקים היסודיים“ לגרמניה אשר בטלו כל זכויות מיוחדות. אולם גם אז לא חדלו הרונגים הריאקציונרים, כי מורשי האזרחים (בירגערערעזענמאנען) בקשו עיד בשנת 1851 לבטל את זכויות היהודים ולהשיבם על מעמדם מיטנת 1816. ומורשי המדינות (בונדעס-טאג) פסקו להלכה כי שווי זכויות של היהודים מתנגד להקונסטיטוציא, וממשלת העיר עצמה פסקה (1853) כי רק ארבעה יהודים יוכלו להבחר אל האספה ועל כסאות למשפט לא יישבו כלל. בשנת 1859 ניתן החוק לאשר את חוק 1849 בלי שום „חוץ“ ליושבי העיר, ובשנת 1864 נתרבה החוק גם ליושבי הפרורים. בשנת 1866 נספחה פ"פ לממשלת פרוסיה והיהודים בתוכה זכו במשפט אזרחי „ברית גרמניה הצפונית“ ורק באיזה דקדוקים של משפט הקהלות נשתנו (עי' להלן).

ולא תתקנות של משמר מושל זר. כן נשאו ונתנו עד אשר יצא חוק חדש ביום 1 ספטמבר 1824 אשר החזיק בהגבלות רבות. היהודים נקראו „אזרחים יהודים“ (אזראעליטישע בירגער) אבל יועצי העיר בחרו לקרוא אותם בשם „בני מחסה“ (שומץ גענאסען), ולא היה להם כל חלק בזכויות צבוריות, רק בזכויות יחידיות היו שווים לשאר האזרחים. וגם בזכויות האלה היו יוצאות מן הכלל מה שמפורט בחוקים, כמו להגביל את הנשואין לחמשה עשר יהודים בכל שנה, ומהם רק שנים יוכלו לישא נשים מחוץ לעיר. בעלי חרשת המעשה לא יוכלו לשכור אומנים נוצרים אחר עבור עשר שנים. אומנים יהודים לא ייכרו משרתים נוצרים אחרי שש שנים. מספר הסוחרים יהיה מסוים עפ"י המועצה אשר הגבילום עד מאתיים. המסחר בעצי הסקה, בפירות, בתבואה ובקטח נאסר להם. רק הנימו אשר בשלשים שנים האחרונות היה רק סברא ולא הלכה בטל לגמרי, והיהודים הותרו לשבת בכל רוחב העיר בתנאי כי רק בית אחד וגן אחד יהיה להם לאחוזת. ביטנת 1834 בטלה גזרת הגבלת הנשואין ליהודים בפ"פ, רק ליהודים במדינות אחרות נתקיימה. עוד בשנת 1844 סנע הסנאט זכות אזרחים „ליהודי חוץ“ אשר נשאו נשים ספ"פ. אך בשנת 1846 התיר גם ליהודי חוץ נשואין בלי הגבלות לעשר שנים. אמנם רוח החופש אשר הפיחה בשנת 1848 פנה את אבק ימי הבינים לגמרי. בפ"פ ייבה האספה הלאומית (נאציאנאלפערזאמלונג) הראשונה לגרמניה, ומאלה היושבים ראשונה היה נבריאלי ריסער, סגן היושב ראש. אך גם אז הלוכו מושלי פ"פ לאט. היהודים לא הורשו לקחת חלק בבחירת המועצה החדשה (15 יולי 1848), אף כי השבועה המיוחדת בטלה מיד. בשנת 1849 ניתן החוק אשר ביטל כל הגבלות היהודים, „בין יחידיות או ציבוריות“. ובשנת 1850 הסכים הסנאט „להחוקים היסודיים“ לגרמניה אשר בטלו כל זכויות מיוחדות. אולם גם אז לא חדלו הרונגים הריאקציונרים, כי מורשי האזרחים (בירגערערעזענמאנען) בקשו עיד בשנת 1851 לבטל את זכויות היהודים ולהשיבם על מעמדם מיטנת 1816. ומורשי המדינות (בונדעס-טאג) פסקו להלכה כי שווי זכויות של היהודים מתנגד להקונסטיטוציא, וממשלת העיר עצמה פסקה (1853) כי רק ארבעה יהודים יוכלו להבחר אל האספה ועל כסאות למשפט לא יישבו כלל. בשנת 1859 ניתן החוק לאשר את חוק 1849 בלי שום „חוץ“ ליושבי העיר, ובשנת 1864 נתרבה החוק גם ליושבי הפרורים. בשנת 1866 נספחה פ"פ לממשלת פרוסיה והיהודים בתוכה זכו במשפט אזרחי „ברית גרמניה הצפונית“ ורק באיזה דקדוקים של משפט הקהלות נשתנו (עי' להלן).

[תנועת הריפורם] אחרי מות ר' הירש היה ר' זלמן טריער לראב"ד. בימיו החל הפירוד והחלה תנועת הריפורם, ורוב הקהל בחרו בדר' לעאפאלד שמיין לרב ומסיף, יהוא היה הראשון בפ"פ לדרוש ברוח הריפורם

הקהל אשר על פיהו התאחדו האורתודוקסים והליברלים וברתו ברית ביניהם בשנת 1900 בבמתן לאורתודוקסים כי המס אשר ישלמו יושם בקופה מיוחדת רק למעשה הצרקה ולא לבתי כנסיות וללמודי הדיפורם.

[ישיבות ובתי ספר ללמודי חול] אין צורך להורות באצבע פי בהיות פ"פ לקהלה גדולה היתה מרכז התורה. כבר נאמר כי מס מיוחד הוטל על תופסי הישיבה. ר' נתן עפשטיין שלם בשנת 1447 עשרה הוכים בעד ששה תלמידיו. בערך שנת 1689 יסר ר' מנשה דארטשמעמד בית המדרש הנקרא, "קלוי" אשר בו היו הוגים בתורה יוסם ולילה. בלי ספק במלה הישיבה מפני השדרות, אך נשאר ביהכ"נ הקטן של הישיבה ע"ש ר' זכריה וואלף ווערטהיימר עד אשר נהרס הגיטו לגמרי בשנת 1878, וביהכ"נ נבנה עוד הפעם בשנת 1884. בסוף המאה ה"ח כאשר התחיל רוח החופש לנשף בחיי היהודים בגרמניה התיעצו איזה אנשים ליסד בית חנוך ללמודי חול וחכמות בוללות. אמנם עוד בימי החושך לא חדלו מהגיטו חכמי הרפואה, ואף כי הרופאים אשר נזכרו במאה ה"ד כמו יעקב מייטראסבורג אפשר שלמדו את חכמתם עפ"י הנסיון בהשגחת זקנים, הנה במאה ה"ז נמצאו איזה מילירי פ"פ אשר הלכו לפאדובה לשמש שם את הפרופסורים בהאוניברסיטא. אבל רוב הקהל ובפרט בני העניים חונכו בחדר לפי סדרי הזמן ההוא. וכאשר נודע הדבר כי איזה אנשים יתפצו לשנות סדר הלימוד הישן עלה עליהם חרון אף הרב ר' פינחס הירדוויץ ויהירמום (1794). הוא היה מן הקנאים וכאשר יצא תרגום מנדלסון לאור הרים את קולו בדרשתו: „בי לא נשמע כמוהו נבלה נעשתה בישראל", ויזהיר את אנשי קהלתו לאמר „אל תקראו בספריהם. ממא טטא יקרא" (האראוויץ, פראנקפורטער דאבינען ח"ד צד 51 והלאה). אולם בשנת 1804 נשתנה מצב החינוך ע"פ מקרה, כי כאשר הלך ר' מאיר ראמשילד לרגלי מסחרו לעיר דארמשטאדט ראה נער כבן י"ג שנה חוזר על הפתחים, ויחמול עליו ויקחהו לפ"פ ויתנהו ביד מזכירו זיגמונד גיזונתיימר לחנכו לאדם ישר והוא ישלם די מחסורו. אחרים נדבו ג"כ לצורך הזה, ובראות גיזונתיימר כי הרבו המנדבים להביא יותר מכרי צרכו, חשב ליסד בית חנוך כללי לילדים עניים. זאת היתה התחלת הפילאנטרופין. השם הזה אשר הוראתו ביונית היא אהבת המין האנושי יורה על סברת המיסדים שהלכו בשיטת רוסא ובאעדאוו. כי עיקר ההינוך הוא הנימוסיות, המנהל הראשון מיכאל העס אבי הרב מענדל משטאטלענגפלד. אשר הכריח את קהלתו להתפלל גרמנית וסדר קידושין לנשואי תערובות, הכין רעליגיאן לפי דעות הטבלבלים. ביום הראשון בשבוע הובאו התלמידים אל חדר אחד ואחרי אשר שרו איזה שיר בהלית המוסיקא דיבר לפניהם המנהל מעניני סוסר כללי. בשנת 1813 בא יוסף בן אשר

(1844). טפני סבות שונות פרצה מחלוקת בינו ובין ראשי העדה ושטיין הוסר מכהונתו ותחתיו נבחר אברהם גיינר ראש המדברים לעדת הרדיפורם (1864). הוא היה יליד פֿֿֿ ואחיו הגדול ר' שלמה היה דיין יראי-שמים ולמדן ממפוז הישן אשר חבר ספר קמן בשם קהלת שלמה על מנהגי פֿֿֿ. בשנת 1870 נסע אברהם גיינר לברלין ותחתיו נבחר כחום (נחמיאס) ברילל (מת בשנת 1892). משנהו היה משנת 1882 ווראלף פלויס אשר עזב את משמרתו בשנת 1893. ותחתיו נבחר דר' צעזאר זעליגמאן המשמש עתה (1913) עם עוזרו ארנאלד לאצארטס. תגבורת הרדיפורם הסבה בהתחזקות האורתודוקסיא אישר לה היה בסיס נכון בבית ראמשילר ובפרט בזקן הבית ר' אנשיל בן מאיר שהיה תלמיד בעל ההפלאה. מתי מספר אלה אישר דבקו בתורת פֿֿֿ הישנה קראו לד' שמשוין בדפאל הירש (ע"ש), שהיה רב במדינת מעהריץ לשדת בקדש (1851). עליו יאמרו בצרק כי החזיר את העטרה ליזשנא בסדרי הקהל ובפרט בחינוך, כי יסד בית חינוך מודרני "רעאלשולע" (1853) וגם בית חנוך לבנות. השתרלותו היתה סבת חוק חדש בפּרוסיא אישר התיד לכל אשר "לבו מהסכ" לעזוב את הקהל וליסד קהלה מיוחדת (1876). פֿֿֿ היתה הקהלה הראשונה להפריך בין המינים ובין המישטאילים. הקהל התאסף למנוע הפירוד הזה ויבטיחו לתת להאדוקים את המשפט לבחור להם רב כלכם אישר ישניה על השחיטה ועל הטקוע ואיש לא יפריעהו בהוראות איסור והיתר. הרב הירש פסק לאיסור. כי איסור להתחבר עם פורקי עול, אבל ר' זעליגמאן בער באמצעדנגער רב בוויצעבורג, הולך המים באמונה ישנה בגרמניא פסט להיותר, ומגיליות עפות נדפסו בין להאוסרים ובין לחסתירים. רק מתי מספר עשו כרצון הרב הירש ורוב הסרים לשמעו לא נפרדו מן הקהלה הראשונה הכללית, אף כי מגדים הם מכיים לצרכי קהלתם המיוחדת. הקהלה בחרה בר' מרדכי הורווץ לרב אורתודוקסי בשנת 1878. הוא קבל את המשרה למרות המחאה אשר הוציא ר' עזריאל הילדעסהיימר שאסר על כל תלמידיו לבוא בגבול ר' שמשוין הירש. אחרי מות הרב הורווץ בשנת 1909, בחרה הקהלה בהרב נ"א נאבעל אשר משמש שם משנת 1910, ואחרי מות הרב הירש בחרה הקהלה הנפרדת בחתנו ר' שלמה ברייער לרב והוא עודנו עומד על יסוד חמיו כי כל התחברות עם המישטאילים איסור נמוד הוא. אבל עד היום חלק גדול מקהלתו לא נפרד מהקהל הישן, אף בי בשנת 1896 פסק בית המשפט הגבוה (פֿֿֿלטוננס) נעריכטסהאף) כי אין חוק בפֿֿֿ אשר יחייב את היהודי הגר שם להתחבר עם איזה קהלה, ולכן איננו מוכרח להפריש את עצמו מן הקהלה בפוטבי (אויס) מריססערקלערונג) באשר מוטל עליו בשאר ערי פרוסיא. ביום 21 מארץ 1899 יצא חוק חדש על הסתדרות

ולמדין. הבאנקירים איזן מוצאם מֿפֿ"ה הם בני משפחת ווארסם, שנאפֿפֿער, גאלדשמידט בווי, ריינאך בפארים, שיף ויטפיער בנויאדק ועור. גם חכמים ובעלי מדעים אשר יצאו מֿפֿ"ה או שגרו שם זמן רב. מהם נזכיר את יצחק מרקוס יאסמ כותב ההיסטוריא של היהודים (1793—1860), מארין אופנהיים הצייר המפורסם אשר צייר את התמונות מחיי היהודים (1799—1881), ולודוויג פֿולדא (נולד בשנת 1862) שנחשב כעת בין המלצים הגדולים בגרמניא. בֿפֿ"ה היה ג"כ דפוס עברי במאה ה־19 והש"ס הראשון הנדפס בגרמניא נדפס שם. גם עיר דערעלהיים אשר שם הרפ"ם ר' וואלף היידענהיים את ספרו המונהגם היא קרובה לֿפֿ"ה, וואלף בחר לשבת שם מפני כי קרוב המקום לֿפֿ"ה אשר שם היה מרכז למסחר בספרים עבריים.

ביבליאגראפֿיא: ע"י האנציקלופידא האנגלית ערך פראנקפורט והביבליאגראפֿיא שם; ויעור:

Dietz, Geschichtliche Mitteilungen über die Frankfurter jüdischen Familien, F. a. M., 1907; Kracauer, Die Kulp-Kannschen Wirren: Ein Beitrag zur Geschichte der jüdischen Gemeinde in F. a. M. im 18. Jahrhundert, F. a. M. 1910; Kracauer, Geschichte der Frankfurter Juden im Mittelalter, F. a. M., 1911; Raunheim, Kurzer Abriss der Geschichte der Israeliten in F. a. M., New York, 1903; Rösert, Die Reichstestern der deutschen Judengemeinden in Monatsschrift, 54, 333-338, 1910; Schweinburg-Eibenschütz, Auf der Zehenderstuben der Juden zu F. a. M. in Neuzeit, 1891, 469 et seq.; Sulzbach, Ein alter Frankfurter Wohltätigkeitsverein, F. a. M., 1905; Verzeichnis der von Salomon Ben. Goldschmidt aus F. a. M. abstammenden Familien, aufgestellt von Richard Moritz Meyer unter Mitwirkung von Elias Ullmann, F. a. M., 1879; Festschrift zur Jubiläumsfeier des 50jährigen Bestehens der Unterrichtsanstalt der Isr. Religionsgesellschaft zu F. a. M., 1903; Festschrift zur Jahrhundertfeier der Real-schule der Isr. Gemeinde (Philanthropin) zu F. a. M. 1804-1904, F. a. M., 1904; על דברי הריבנות בין העירוינים ויהודים בֿפֿ"ה אהרי ספלת נפוליון נמצאת רשימה ביבליאגראפֿיא בספר של: Jost, Neuere Geschichte der Israeliten, Band I. Berlin, 1847; בין האורתודוקסים והרפורמים: Hirsch, Offener Brief an Herrn S. B. Bamberger in Würzburg, F. a. M., 1877; Offene Antwort an N., F. a. M., 1877; Süsskind; Ansprache an die Isr. Religionsgesellschaft, F. a. M., 1876; Heile-leuchtung des Rabb. Süsskind von einem Paganus, F. a. M., 1876; Schwarzschild, Die Angriffe des Rabb. Süsskind beleuchtet, F. a. M., 1876; Hirsch N., Das Gesetz vom 21. März 1899, mit Einleitung und Erläuterungen heraus gegeben, F. a. M., 1899; גם בספרות האנטישמיות עשה פֿ"ה העשירה רושם. מהספרות הזאת הגדולה בכמות נזכיר רק את אלה: Frankfurt oder Jerusalem, F. a. M., 1851; Beurteilung der Verhältnisse der Israeliten zu Frankfurt, F. a. M., 1851; Germanicus, Die Frankfurter Juden und die Aufsaugung des Volkswohlstandes, Leip-zig, 1880, שם המהבר הפלאי הוא יוהאן רייכטער, והוא נענש ע"י לשלם קנס חמש מאות מארק. על חיי היהודים בֿפֿ"ה נזכר הסופר: Mentzel Elisabeth, Rahel: Frankfurter No-vellen, F. a. M., 1897.

ג. ד.

מֿפֿ"ה לא אחד המבארים הנקרא אח"כ יאהלאן בתור חינוך דתי. הוא חדש תפלה ליום השבת עם קריאת התורה, איזה חלק בעברית ואיזה חלק בגרמנית. מלבד דרשה בגרמנית ושירים בהלוות העונב (1814). לפי דבריו הסכים על ידו הרב ר' הירש הורוויץ לזה. דבים מאנשי הקהל באו לשמוע ה"כוונות" (אנדאכטען) האלה, ובשנת 1828 נבנה "היכל הכוונות" (אנדאכטס-זאל). האנשים הסירו את כובעיהם מעל ראשם, והנשים ישבו בצדס רק בספסלים מיוחדים, וביה"כ התחילו את "כוונותיהם" בשעה העשירית. בשנת 1813 יצא בית הספר מרשות החברה אשר תמכה אותו ויהי למוסד צבורי והיכל הכוונות נעשה לביה"כ של הצבור. אך בבוא לעאפאלד שטיין לֿפֿ"ה בתור רב העדה ויבנו ביה"כ נ' חדש, הוסר כבוד "היכל הכוונות", כי שטיין קנא לכבודו וימחה במורי הפֿילאנטרופין אשר הוסינו את תלמידיהם במלואי הקונפֿירמציון. ומעתה היא נפרדה לֿפֿ"ה לשני מחנות, כי גם ר' שמשון הירש יסר בית ספר נבוא אשר נתאשר ממעם הממשלה כמו בית הספר של הפֿילאנטרופין.

[הרפורמים הקיצונים] בין סניגורי הרפֿורם צריך להזכיר את מיכאל קרייצענאך אשר בספרו הגרמני "תרי"ג" רצה לחבר שלחן ערוך לרפֿורם, להראות כי הרפֿורם תצדק עפ"י חידושי דינים ע"ד היתרי האחרונים. הרפֿורם הרריקאליט מצאה לה קן בֿפֿ"ה, ובשנת 1843 נוסדה האגודה "פֿעראיינ דער רעפֿארמפֿריינדע" אשר שמה לה ליסור לבטל את התלמוד המפריע לרעתם את חוק בני משה, ולבטל את המילה ושביית יום השביעי. בראשם עמד מעאראר קרייצענאך בנו של מיכאל הנ"ל אשר אח"כ המיר את דתו. אחד מבני האגודה, הבאנקיר פֿלערסהיים מאן למול את בנו, והקהל מאן לרשום את הילד בפנקס הנולדים היהודים, אשר תחת ידו עפ"י חוק המדינה, והרבר בא בערכאות. הקהל שאל מאת רבנים אנשי שם הדין אם ילד ישראל שאינו נמול נחשב ליהודי, וכולם פסקו להלכה כי מי שאינו נמול נכרת מעמיו, בין הרבנים האלה נמנו גם אלה שלא נחשבו לאורתודוקסים, כמו מאנהיימר מוין, צונץ, ושמואל הירש שישב אז ברעסוי ואח"כ נעשה ראדיקלי. הפסקים האלה נדפסו בשם "ראבי" נייטע גוטאכטען איבער די בעשניידונג" (פֿ"ה מ"מ 1844), אך הסנאט פסק כי מצד דיני המדינה ילד יהודי אף שלא נמול ליהודים יחשב. האגודה לא נתקיימה זמן רב, וכאשר הוסר לעאפאלד שטיין ממשמרתו יסד קהל רפֿורם על אופן אמריקאני.

[מוסדי צדקה, גדולים. דפוס עברי] אין קץ למעשה הצדקה ולמוסדות צבורים אשר סכוסם הכללי עולה לעשרים מיליון מארק. מימי קדם היו בֿפֿ"ה באנקירים גדולים, והגדול שבהם בית ראטשילד הנוסד ע"י בנו ר' אנשיל בן ר' מאיר (1743—1812) ונסגר בשנת 1901 אחרי מות הבאדן ווילהעלם שהיה חדר במצות

ר

רמח: מקום גבוה אשר לרוב הקימו שם במה לע"ז כמו ותעשי לך רמה (יהזקאל ט"ז כ"ד). והוא גם שם לערי ההר: הרמה למטה בנימן (שופטים ד' ה'). הושע ה' ח') מקום מושב שמואל, ותשובתו הרמחה כי שם ביתו (ש"א ז' י"ז) ושם קברו (שם כ"ח ג'). ונקרא ג"כ רמתים צופים (שם א' א') ע"ש חבל ארץ סביבותיה. או כמו שדרשו חז"ל משתי רמות שצופה זו את זו (מגילה י"ד). והלק מיוחד היה בה למושב התלמידים להורות להם דבר ה' שנקרא בשם „נזית ברמה“ שתרנומו בבית אולפנא (שם י"ט י"ט). שהיו יושבין ברמה ועוסקין בניו של עולם (זבחים נ"ד). ושם היה האשל ששאל י"ט תחתיו (ש"א כ"ב ז'). וחז"ל דרשו ע"ז וכי מה ענין גבעה אצל רמה וכי (תענית ה'). עשר מסעות וכי חדרה הרמה (סנהדרין צ"ד). ויש עוד רמה למטה נפתלי (יהושע י"ט ל"ו) צפונה מזרחה לעיר עכו, ורמה למטה אשר (שם י"ט כ"ט) נגבה מזרחה לעיר צור, וגם נסמך לשם אחר, כמו רמות גלעד עיר המקלט, רמת לחי ורמות נגב. ב. מ.

רמוס ורומולוס: ע אבא קולון

רמוס: תרגום קורץ עין (משלי י"י) דרמז בעיניו; שלח אצבע (ישעיה נ"ח ט') מרמז באצבע, ומשקרות (שם ג' ט"ז) דהוו כותלאל לעיניהו ומרמזן. דקא מרמזי רמזי (ב"ק כ"ד:), והשם המופשט רמזיה (גיטין נ"ט.). הרמז הוא אחד מדרכי הדרוש בשם הכולל „פרדיס“ (פ'שט. ר"מ. ד'רוש. ס'וד). הרמז הוא הפירוש המורה על דבר סמון ונעלם שאין אנו למדים ממשמעות הלשון, ולא רק על דברי התורה ישנם רמזים רבים, אלא גם על כל מצוה ומצוה יש רמז וזלת הפשט לשמור המצוה כחקונה. בלשון התורה הוא „אות“ (Symbol) כעין סימן ורושם להזכיר דבר, כמו הקשת היתה „לאות ברית ביני ובין הארץ וגו' וזכרתי את בריתי“ וגו' (בראשית ט' י"ד-ט"ז). המילה היא „לאות ברית ביני וביניכם“ (שם י"ז י"א) ושמירת שבת „אות היא לעולם“ לזכרון ששת ימי בראשית וכיום השביעי שבת וינפש (שמות ל"א י"ז). והיה לאות על ידכה ולמיטפות בין עניך (שם י"ג ט"ז) בתפילין. בעלי הרמז הראשונים נקראו דורשי רשומות או דורשי חסורות (ע"ע) שדרשו הפסוקים בדרך משל כעין חומר, שהוא תכלין ותכשיט.

[רמזים כחזיונות הנביאים] הנביאים הוכיחו את העם ג"כ ע"י משלים ורמזים, אחיה השילוני תפש בשלמה החדשה אשר התבסס בה ירבעם וקרעה שנים עשר קרעים ויתן לו עשרה קרעים לרמוז על עשרת

רמון: מין תפוח (Pomegranate) ונקרא כן מהיותו גבנון מכל עברי פניו, פורס רמונים (יה"ש ד' י"ג). עץ הרמון גדל במצרים עם התאנה והגפן (במדבר כ' ה'). המרגלים מצאו את הרמונים בארץ כנען (שם י"ג כ"ג). ונחשב בין שבעת המינים שנשתבחה בהם א"י (דברים ח' ח'). עץ רמון מפורסם היה בקצה הגבעה אשר ישב תחתיו שאול במלחמתו עם הפלשתים (ש"א י"ד ב'). מפני חשיבות פרי הרמון עשו בתבניתו לתלבושת הכהן הגדול, רמוני תכלת וארגמן (שמות כ"ח ל"ג). ובחרשת בנין לתפארת, שני טורים רמונים לטבחה האחת (מ"א ז' מ"ב), ודרשו בפלח הרמון רקתך (שה"ש ד' ג') אפילו ריקנים שבך מלאים מצות כרמן (עירובין פ"ב.), שיש גרעונים הרבה בפרי; הנצו הרמונים, אלו בעלי גמרא (שם כ"א:).

[בית רמון] יש מקומות רבים בא"י שמכונים בשם רמון מפני שגדלו שם רמונים הרבה, כמו: א') מנבע לרמון נגב ירושלם (וזכריה י"ד י') שהיא עיר למטה שמעון. ב') עיר למטה זבלון (יהושע י"ט י"ג). ג') סלע הרמון קרוב לעיר גבעה (שופטים כ' מ"ה). ד') רמון פרץ, מקום חנות בני ישראל במסעיהם ממצרים (במדבר ל"ג י"ט). ה') גת רמון, עיר הלויים במערב למטה מנשה (יהושע כ"א כ"ה). ו') בית רמון (מ"ב ה' י"ח), אלהי הרעם והמטר לעם ארם, והורכבו בו השמות הדר-רמון מברדמן. ומפני שהיו עובדים שם

רמז לבקור חולים מן התורה (נדרים ל"ט:). ר"ש בן יוחי אמר רמז לקבורה מן התורה מנין, ת"ל כי קבור תקברנו (סנהדרין מ"ו:). מיתא בכיפה רמזא ממאי דכתיב תמות רשע רעה (שם פ"א:). אמר ר"ש בן לקיש רמז למריפה שאינה חיה מן התורה. שנאמר וזאת החיה אשר תאכלו, חיה אכול שאינה חיה לא תיכול (חולין מ"ב:). חנא חזקיה רמז כל מסום שיש משיח יש ארון וכל מסום שאין משיח אין ארון (ירוש' תענית פ"ב א'). לדעת חזקיה רבנן דמתניתין ואמוראין כל תלמודא רלהון על דין דאורייתא סדרו ליה (פנחס רמ"ד:).

[רמזים המתנגדים לדת ישראל] דרך הרמז היה חביב מאד בעיני הפילוסופים הראשונים, ובפרט דרש אותו פילון כעין הומר, עד אשר עבר את הנבול אשר נבלו חכמי הפרושים שלא לדרוש את הספורים בתורה בדרך רמז, והוא היה מפרש כל הספורים כעין אליגוריה (ע"פ פילון). גם בימי הרשב"א היתה כת פילוסופים אשר עזבו את פשט הכתובים ופרשו הכל בדרך רמז והכחישו מציאות היותם, והרשב"א החרים אותם (ע"י שו"ת הרשב"א ח"א סי' תי"ד ואגרת ידעיה הברדשי או אגרת התנצלות הוצאת שמשון בלאך לכו"ב 1809). אמנם המאמינים בפשט הכתובים מותר להם להוסיף גם רמזים, ובפרט מותר להרבות ברמזים על עובדות כמו בנין המשכן וכליו או על הכרובים, כמו שמפרש פילון כי שני הכרובים היו בתמונת שתי צפרים, ודרש כרובים החכמה המתרבה (משרש רוב עם כ"ף הדמיון). או כי שני הכרובים רומזים על שני חצאי עיגול העולם המקבילים ליושבי תחתית הארמה וכו', ואני מבין בתמונת אלה שני כחות עליונות העתיקות המיוחסות לה צבאות, הכה האחד הוא כה הבריא והשני כה הממשלה. והמנורה עם שבע נרותיה רומזת על שבעה כוכבי לכת וכו' (חיי משה סיפור ג'). ובדרך הזה הלך גם הכוזרי, וז"ל: וצוה האל ית' במזבח העולה ובמזבח הקטרת והמנורה וכו', אולם מזבח העולה להרבך בו האש הגלויה וכו' אבל המנורה היתה יותר קלה ודקה להרבך בה אור החכמה והדעת, והשלחן להרבך בו המיכות הגופיות כמו שאמרו רבותינו הרוצה להתחכם ידרים הרוצה להתעשר יצפין וסימנך שלחן בצפון ומנורה בדרום (ב"ב כ"ה.). וכל אלה עבודות לארון ולכרובים אשר הם במדרגת הלב והריאה מרחפת עליו וכו' (כוזרי מאמר ב' סי' כ"ו).

[רמזים בקרבנות] בענין הקרבנות רבו הרמזים, ולרונמא על פרה אדומה ממדרש אגדה שמביא רש"י מיסודו של ר"מ הררשן (והוא גם בפסיקתא); משל לבן שפחה שמינף פלמין של סלך אמרו תבא אמו ותקנה הצואה, כך תבא פרה ותכפר על העגל, אדומה ע"ש אם יאדימו כתולע שהחמא קרוי אדום, תמימה ע"ש ישראל שהיו תמימים ונעשו בו בעלי מומין וכו'.

השבטים אשר ימשול עליהם (מ"א י"א כ"ט—ל"א). אלישע הנביא צוה ליואש המלך לירות בקשת לרמז על חץ תשועה בארם (מ"ב י"ג י"ז). ישעיה הנביא הלך ערום ויחף לרמז על מצרים וכוש (כ'). ירמיה נשא על צוארו מוסרות ומוטות לרמז על עול נבוכדנצר מלך בבל על כל הארצות (כ"ז). יחזקאל לקח עצים וכתב עליהם שמות השבטים ויחברם יחד לרמז על חיבור כל ישראל (ל"ז מ"ז—כ'). ועוד. גם בדברי חז"ל מצינו שעשו רמזים וסימנים למזל מבא, כמו שהיו מחלקין קליות לתינוקות בנשואי בתולה (כתובות פ"ב א'). וכרומה הרבה.

[רמזים בעניני ביהמ"ק] מלבד הרמזים במה למעלה כמו מעשה בראשית ומעשה מרכבה וחיות הפרש מצאו חז"ל רמזים במעשה המשכן והמקדש. הכרובים, בגדי הכהנים והקרבנות, לחם הפנים והקטרת וכו'. המשכן וביהמ"ק הוא ע"ד עולם סטן כביכול לצמצום השכינה. הכרובים זכר ונקבה להראות חיבת המקום לישראל (יומא נ"ד.). והיו סמל המדות דין ורחמים (מדרש תרשא). א"ר סימון כשם שהקרבנות מכפרין כך הבגדים ככפרין, בכנתת ומכנסים מצנפת ואבנט. כנתת היתה מכפרת על לובשי כלאים. אית רבעי מיטר על שופכי דמים כמה דאת אמר וימבלו את הכנתת בדם; מכנסים היו מכפרין על גלוי ערויות כמה דאת אמר ועשה להם מכנסי בד לכסות בשד ערוה; מצנפת היתה מכפרת על נסי הרוח וכו'; אבנט היה מכפר על הגנבים, ואית רבעי מיטר על העיקמנים (ירוש' יומא פ"ז ג'). מפני מה כ"ג משמש בשמונה בגדים? רבי חנניה חבון דרבנן אמר כנגד המילה שהיא לשמונה ימים, ע"ש בריתי היתה אתו. מפני מה אינו משמש בבגדי זהב ביהמ"ק? א"ר לוי שאין קמינור (עגל הזהב) נעשה מניור, אתמול כתיב כהו ויעשו להם אלהי זהב ועכשיו הוא עומד ומשמש בבגדי זהב (שם הלכה ב'). ובגדי לבן רומזים על סליחה ומחילה (תענית ל': ב"ב קכ"א). תני רבי רבי שמעאל, על מה קטרת מכפרת? על לשון הרע, יבא דבר שבחשאי (לפני ולפנים) ויכפר על מעשה חשאי (יומא מ"ד.). חשן היה מכפר על מטי הדין וכו' אפוד היה מכפר על ע"ז וכו' (ירוש' שם הלכה ג').

[רמזים בדרך רמז] חז"ל למדו דברים רבים בדרך הרמז, עד כי ר' יוחנן היה מתמה ואמר מי איכא מירי דכתיבי בכתובי ולא רמזא באורייתא (תענית מ').? וממה שנאמר ביום ההוא יהיה מקור נפתח לבית דוד וליושבי ירושלם לחטאת ולנדרה (זכריה י"ג) למד ר' יוסף רמז לנדה שתשב עד צוארה במים (יומא ע"ה.). רש"י בן פוי אמר רמז לציון קברות מן התורה מנין? ת"ל וראה עצם אדם וכנה אצלו ציון (יחזקאל ל"ט, מ"ק ה'). רבא אמר רמז לשניות מן התורה וכו' (יבמות כ"א.). ור' הונא דרש רמז ליבמה שאסורה בחיי בעלה מן התורה (שם נ"ד:). אמר ריש לקיש

רמיה: ע' הערמה

רמלא: התחנה השניה במסלול הברחל מיפו לירושלם. רחוקה מיפו 22 קילומטר ולירושלם 65 ק"מ. אוירה חם מירושלם ומוב הוא לחולי החזה שמתנודרים בתוכה בחרשי החורף. העיר רמלא ידועה רק מתקופת השלטון סלימאן עבדאל-מלך, ולפי מסורת ערבית בנאה הוא בשנת ס"ג למנין האיסלאם (648). ויש שם חורבות המראות שנוסדה מחדש על מקומה הראשון. רמלא היא בכלל מושבה של גוים (ארבעה עשר אלף תושבים, שני שלישים מחמרים ושליש אחד נוצרים) ורק כחמשים יהודים בה. והישוב הזה התחיל בשנת 1885. ויש שם שוחר אחד שהוא גם מלמד תיניקות ונתמך מירושלם. ומעון קטן המשמש כמורה בית תפלה לשבתות ומועדים וס"ת אחד בשאלה מירושלם. רמלא היא בעמק השרון והיא השפלה (יהושע י"א) ומתחבר עם עמק פלשתיים. החוקרים הקודמים בנו את רמלא בשם "נת" העתיקה וכן משער בעל כפתור ופרח (פ"א) בשביל שקראו אותה מקודם לא רמלא כ"א פליסתינ ונת היתה ג"כ נקראת נת פלשתינ (עמסו ו'). ולדעתם עומדת רמלא בתוך גבול הצפון של ארץ פלשתיים. אך יש מפקקים ע"ז מפני שאמרו ח"ל (מ"ד פ"י) על נת, "תלוליא דפלשתינ" משמע שלא זו היא שבשפלה. אצל רמלא היה הכפר שנקרא ננות צריפין (מנחות ס"ד:). ובכו"פ פ"א מזכיר צאריפאן בתחום רמלא (שבע חכמות 87). בעל תבואות הארץ כותב שאומרים כי רמלא היא חו"ל ואינו יודע שרש הדבר ומביא בינים בעל כו"פ שרמלא א"י תהום עולי בבל, ודעתו נוסה לעשות יום אחד יו"ט גם ברמלא, ואף שלא היה ישוב יהודים בימיו, לא ידענו שלא היה יום ישוב מבני עמנו בזמן הבית. כי הוא סמוך לירושלם ולוד ויבנה מקומות שעברו ושבו מזה לזה. וא"כ מסביר שגם בו יישוב בזמן הבית". אולם לדעת לונץ אין ספק שדבר זה מקובל ליושבי הארץ שרמלא חו"ל והוא בנבול המפסיק בין תחום עולי מצרים ובין עולי בבל, ורמלא אינו בתחום ע"ב (תבואות הארץ הוצאת לונץ דף פ"ו).

י. מ. מ"י.

רמשים: ע' שקצים

רנדאר (ארענדאטאר, בפולנית Arendarz): חוכר יהודי של אציל פולני, אשר לקח בחכירה את בית המרחץ בתי חרשת המעשה וגם שדות וכרמים, ולפעמים הכר הכפר כולו. מקור השם רנדאר הוא מלשון רוסי Arrendator, Arrendalarius, והחכירה נקראת "ארענדא", והאציל המחכיר נקרא "פריץ". דיני ודברים של רנדארים מובאים בהרבה שו"ת של רבני פולין לענין חוקה והסגת נבול. הרנדאר היה תמיד נאמן לאצילי פולין ונתן להם עצות במלחמתם עם שונאיהם.

(רש"י במדבר י"ט כ"ב). הרמ"א בספרו תורת העולה מבאר כל הרמזים על ביהמ"ק והקרבנות. ובהקדמתו מביא דברי הרמב"ם שכתב לבנו בתשובה ח"ל דע בני אברהם ירחמך האל כי במשכן וכליו בא המשל על גוף נכבד, והתחיל בארון דע כי הארון הוא משל על הלב וכו'. הרמ"א אומר (שם ח"א) כי העולם בכללו נקרא מקדש של מעלה להיותו פעולת השי"ת וכו', ומביא הדרש עצי שמים עומדים שהנקיימין לעולם, לכן למד הקב"ה למשה ומסרו הדבר זה לזה בעמידה לרמוז על דברים הקיימים שהיו רמזים בענין המקדש הם קיימים אף לאחר שנחרב הבית. "כי הכהנים במקדש היו דוגמת מלאכי השי"ת ברקיע" (שם פ"ח). המנורה היא דוגמת על התורה שבכתב שהיא המנורה המהורה המאירה ביום ובלילה וכו' (שם פמ"ז), הכרובים שעל הכפרת רמז למלאכים שהם למעלה מהנביאים והם פורשים כנפים למעלה רמז לשכינה שהוא למעלה מהמלאכים וכו' (שם פכ"ה). לדעתו הקרבנות רומזים על חרוש העולם והפסדו. ומבאר מעם כל אחד בדרך הרמז. בסנחת סולת מביא עשרון סולת ונותן שמן בכלי ואח"כ נותן עליו הסולת וכולל הסולת בו, ואח"כ נותנה בכלי שרת לצוק עליה שמן וכו' כי הכלי הוא הרמז על התורה שהיתה כלי אומנתו של הקב"ה שעל ידה ברא העולם, ולזה נתן השמן קודם לסולת להורות כי אף העצמיים גופן הם נבראים מצד השמן שהוא מורה על השפעת השם ית' (ח"ב פל"א). ענין הקמרת לקטר המדות זו בזו, וזהו לשון קמרת שהוא לשון קשירה, וכתוב בצדור המוד שהיו אחד עשר סממני קמרת להורות על עשרה מאמרות וארון אחד על כלם (שם פל"ה). הכהנים בעבודתם ולוים בדוכנם וישראל במעמדם הם נגד שלשה חלקי העולם, הכהנים נגד עולם השכלי והלוים נגד עולם הנגלים וכו' (שם פל"ח). כל סרבן היה צריך מלח, ולא תשבת מלח ברית אלהיך מעל מנחתך" (ויקרא ב' י"ג) ומלח מרומז על התורה (סופרים פמ"ז ח'). גם בסצות אחרות יש רמזים כי התכלת בציצית דומה לרקיע (ע"ע ציצית). ארבע כוסות בסדר של פסח רומזים על ארבע נאולות: והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתני. השופר בר"ה מרומז על איל העקרה. הסוכה מורה: צא מדירת קבע ושב בדירת עראי. הלולב רמז על נצחון ישראל, "מטה שישאל יוצאין לפני הקב"ה ולולביהן ואתרוניהן בידיהן אנן יורעין דישאל אינון נצוחיא. לפיכך משה מזהיר את ישראל ואמר להם ולקחתם לכם ביום הראשון" (פסיקתא דר"ב פכ"ח). וכן יש רמזים בכל המועדים. וגם רמזים במספרים (ע"ע מספרים), ובהגדה של פסח י"ט שיר אחד מי יודע עד מספר י"ג, ור"ל מי יודע הרכז הרמז בזה. וכן יש רמזים בצנצנת המן ומקל שקד על מטבעות המכביים, ובציור מגן דוד, ואריה בחותם של יהודה וכדומה. ע"ע משל.

א.

איש נכבד וסוחר ברומא ומת שם בשנת 1829. אחת מכוונותיו נישאת לנשוא פנים בשם שמואל אלטארי אשר תמך את אחיו היהודים והשתדל בעבורם לפני המלכות, ונתמנה לשר ושושן וציר הפרלמנט. ונשלח עם גדולי העיר להגיד למלך עמנואל השני כי תושבי רומא רוצים למסור את העיר המעטירה תחת ממשלתו. עמנואל בנו של ר' מרדכי הנ"ל הלך לליוורנו בשנת 1821 ויהי שם לסוחר והצליח במעשיו, וימצא חן בעיני שרי המדינה ויקבלוהו לאזרח נכבד, וגם מנוהו ליועץ לקהל היהודים כל ימי חייו. בשנת 1825 הלכו שלשת נכדי מרדכי הזקן להתישב בעיר לונדון, וביתם היה מקום מקלט ומפלג לנכבדי ארץ איטליא אשר הוכרחו לברוח מארץ מולדתם במלחמתם בעד חרות הארץ ואחרותה, ובניהם היה ראש הקושרים הסופר המצוין ואחד מחסידיו איה יוסף מאציני, שהיה מאמין ביחוד ה' ועיז האמין גם באחרות איטליא. בבית שלשת האחים הנ"ל היתה ג"כ בת דורם האשה המשכלת שרה נתן אמו של ארנסטו נתן היושב זה כמה שנים על גפא דרומי הבירה במעלת נגיד ומצוה (סינדראקו), וגם היא עוררה בלבבות האיטלקים אהבה עזה לחופש ארצם והקדישה את זמנה וממונה לתכלית הזאת.

עמנואל רוסילי שישב בליוורנו קבל כמה פעמים בקורות ביתו את יוסף מאציני, וכן עשה בנו גרשום בעיר פיסא. גרשום זה נשא את יאניטא בת שרה נתן הנ"ל וגם הוא היה מקרב את מאציני ויתמך בידו, ואחרי מותו קנה גרשום את הבית אשר מת שם מאציני וימסר הבית לממשלת איטליא בתור מצבה לאומית, ויקבל המלך את הבית בתורה ויכבד את גרשום בשם כבוד Commendatore. לעמנואל רוסילי היו ארבעה בנים. גרשום הנ"ל ושבתו ומרדכי ורפאל, והם בערי ליוורנו פיסא פרינצי ורומא. ונחשבו בין ראשי הקהל בערים האלה, ועוסקים בצרכי הצבור באמונה. גם רפאל נתעלה לתואר הכבוד „קומינדאטור“, והוא עושה צדקה וחסד עם בני ברית ושאינם בני ברית. והוא ג"כ ראש מנהיגי בית החולים ותומך בלומדים בבית המדרש הנקרא ע"ש ר' יוסף פראנקו. אחד מבניו יצחק רוסילי-מידסקו הוא ראש פקיד בית הת"ת ובית למוד לנערים ולנערות.

ש. ק.

רע: ע אה

רע: ע טוב ורע

רעב (רעבון): כפ, חוסר לחם, בצורת (famine). סיבות הרעב הן: עצירת הגשם, רבוי גשם, שרפת, ארבה, מלחמה. הרעב היה מצוי בארץ כנען, בעת אשר בארץ מצרים היה שובע ויבואו שמה לשבור אוכל. בימי אברהם היה רעב בארץ כנען ויורד מצרימה

בשנת 1812 השתמשו האצילים בבתי הרנדארים לאוצרות של כלי נשק. סופרי פולין בסיפוריהם מהללים את מעשי הרנדארים היהודים, ושם „יאנקיל“ היה להם לסמל של רנדאר נאמן. ע"ע חזקה; מה יפית.

ביבליוגרפיה: השחר ח"ג 651; השלוח ח"ב 424; Mickiewicz, Pan Tadeusz.

ב. מ.

רנאן, ארנסט: חכם נוצרי, חוקר ודורש בלשונות שם וקורות היהודים. נולד בעיר מרענוויר צרפת בשנת 1823, ומת בעיר פאריס 2 אקט' 1892. הוא כתב ספרים נכבדים בלשון צרפת. ספרו על „ההיסטוריה הכללית של לשונות בני שם“ נרפס בשנת 1855 והעלה אותו למעלת חכם וחוקר בקורות בני קדם. בספר הזה השתדל להוכיח כי כמעט כל עמי הקדם האמינו באל אחד, וכונתו היתה לפתח מיהוס ישראל המתפארים כי הם היו הראשונים להורות את אחרות הבורא. בשנת 1861 נסע לסוריא לאסוף חומר לספרו „חיי ישו“ (1863), ע"פ מקורים היסטוריים. אך הדבר הזה הוריד את קדושת משיחם בעיני הנוצרים, וגרם לו שהורה מפקודתו בתור פרופיסור בהקולג' די פראנס, ותחתיו נתעלה החכם שלמה מינק. בשנת 1870 הישב על כנו ומאז החל להתעסק בקורות עם ישראל, וכתב עיז חמשה כרכים (השנים האחרונים נרפסו אחרי מותו). מוכן כי אף כי לא היה מאמין גדול בנצרות בכי לא יכול להשתחרר מדעות קדומות, ובכלל הלך בעקבות עוואלד על אדות מקורי התורה, וחשב את הנביאים למתקני יסודי התורה. הוא העתיק את ספרי איוב ושה"ש וקהלת (1859–1882). בספרו על הפנינים (1874) העתיק כמה כתובות עתיקות. רנאן ערך וסידר שני כרכים על רבני צרפת שכתב נייבויער ונספחו „לקורות הספרות של צרפת“, גם כתב מאמרים בהמאסף הצרפתי לחכמת ישראל.

ביבליוגרפיה: ברנפלד השלח ח"א 24; Darm-steter, Life of Ernest Renan, London 1896.

ב. מ.

רס"ל: משפחה חשובה בעיר רומא ונסתעפה לכמה ראשים בארצות איטליא ואנגריא. מקור המשפחה בארץ ספרד, והראשון שנזכר בשם הזה היה ר' מרדכי רפאל בן ר' יעקב שהיה חכם ופייסן. הוא נולד בעיר ברצלונא ונסע לנאפולי, וכאשר גורשו משם היהודים בשנת 1541 הלך לאביניון בפרובינצא, ובשנת 1549 היה ברומא ושם נמר את ספרו „שערי חיים“ על עשר ספירות. בשנת 1555 היה בפרארא וכתב קינה על אלעזר הכהן בימי המכביים, והיא במחזור מנהג קרפנטרא (צונץ, נאבטראג צור ליטעראטורנע-שיכטע צד 49).

ר' מרדכי בכ"ר עמנואל רוסילי היה

ד' סאין בסלע והוו נפישו נפחי כפן בסבריא מדלית איסר (תענית י"ט:). מחלת הדרזקן שוררת בסובלי רעב ופניהם נפחים (שבת ל"ג.). שמונה דברים ממעמים הזרע ואחד מהם הרעב (גיטין ע"ו.). ואמר ריש לקיש אסור לאדם לשמש ממנו בשני רעבון שנאמר וליוסף יולר שני בנים במסם תבא שנת הרעב (בראשית מ"א. תענית י"א.). ת"ר אין מעברין את השנה בשני בצורת (סנהדרין י"ב.). בלקוי חמה אם פניו דומים לשק (עשוי מנוצה של עזים והוא דומה לשחור) חיצו רעב באין לעולם (סוכה כ"ט.). ת"ר שבע (שמיטה) שבן דור בא שנה שני חיצו רעב משתלחין (סנהדרין צ"ז.). בעון מעשרות רעב של מהומה (מלחמה) ושל בצירת באה (אבות פ"ה ח'). ת"ר רעב בעיר פזר רגליך (צא משם למקום אחר) שנאמר ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה (ב"ק ס"ו.). ובכל זאת אמרו כי בעל מלאכת אין לו לחוש מפני רעב, כי אמרו אינשי שב שני הוה כפנא ואבבא אומנא לא חליף (סנהדרין כ"ט.).

א.

רעיא מהימנא (רועה נאמן): שם ספר מיוחס לר"ש בן יוחאי על סדר תרי"ג מצות, וישרש כל מצוה מרומן בשם הוי"ה, ובכ"ז פארים נחלק לשערים וסימנים והמרפסים נרעוהו ונתחווהו לפי סדר הפרשיות אשר לא כדת. נרפס קצת ממנו בס' הזהר, וכל מאמר מתחיל "אמר רעיא מהימנא". בספר חסד לאברהם (עין יעקב נהר ל"ב) כתב דרשב"י ע"ה נכנס לעולם הנפשות אל הזכוכי ההוא בחסידותו ושם עסק בתורה עם נפש רעיא מהימנא (הוא משה רבנו ע"ה) וחבר שם ספר רעיא מהימנא לצורך הדור כנזכר בתקונים. ספר רעיא מהימנא חשוב כמו הזהר בעצמו, ור"י לוריא כתב עליו ביאור וכן הגר"א. ע"ע זהר (רב פעלים 107).

ב. מ.

רעמסם: ע' פתום ורעמסם

רעפים: לבנים. כלי חרס שעל התקרה לסחסת מנשם, ונעשה ממים הנגבל ונשרף בכבשן. אין מלבנין (באור) את הרעפים לצלות בהן ביו"ט (ביצה ל"ג.). ונקראו ג"כ קרמירין, ולקחו אבנים אחרות יכול אפילו קרמירין ואפילו לבנים (ספרא מצורע פ"ו ד'). ואמרו ז"מן הקב"ה (לאדם הראשון) שני רעפין והקישין זה לזה ויצא מהן האור ובידך עליה (ירוש' ברכות פ"ה וב"ר פ"א, ובמדרש תהלים צ"ב הנירסא שתי אבנים במקום שני רעפים). עשיית הלבנים נורעה בדור הפלגה אשר אמרו: הבה נלבנה לבנים ונשרפה לשרפה ותהי להם הלבנה לאבן (בראשית י"א ג'). במצרים נבלו את חסר הלבנים בתבן לחזק הדבק, ופרעה נזר שלא לתת תבן לעם ללבן הלבנים והיו מוכרחים בעצמם לאסוף התבן לצורך הזה (שמות ה' י"ט). מחמר עשו גם לוחות לחרס ציורים, קח לך לבנה וגו' והקות עליה עיר

לגור שם (בראשית י"ב י'). וכן בימי יצחק וילך לגור בגר בארץ פלשחים כי נצטוו שלא לירד מצרימה (שם כ"ז א'). בימי יעקב היה רעב בכל הארצות ויבואו מכל המקומות לקנות תבואות במצרים, ואחרי עבור שבע שנות השבע במצרים החלו גם שם שנות הרעב, ולולא האוצרות אשר קבץ יוסף בהיותו משנה למלך, היו מתים כלם ברעב (שם מ"ז). בימי השופטים היה רעב בארץ כנען וילך אלימלך וב"ב מבית לחם לגור בשדה מואב וישבו שם כעשר שנים (רות א'). ויהי רעב בימי דוד שלש שנים (ש"ב כ"א א'). בימי אחאב היה הרעב ג"כ שלש שנים ואלהיו התפלל לה' וירד הגשם (מ"א י"ח א'—מ"ב). כאשר צר בן הדר מלך ארם על שמרון היה ישם רעב גדול עד היות ראש חמור בשמונים כסף ורובע הקב חריונים בחמשה כסף (מ"ב ו' כ"ה). גם בימי אלישע היה רעב שבע שנים וצוה להשונמית לגור בארץ פלשתים (שם ח' א'—ב'). בימי הנביא יואל היה רעב מפני הארבה אשר אכל את תבואות הארץ, "הלוא נגר עינינו אוכל נכרת" (יואל א' מ"ז). בימי צדקיהו המלך באה ירושלם במצור מפני נבוכדנאצר ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ, עד אשר אכלו נשים פרי בטנם עוללי מפחים, וירי נשים רחמניות בשלו ילדיהן היו לברות למו (מ"ב כ"ה ג'; איכה ב' ב', ד' י'). וזה מות קשה כי טובים היו חללי חרב מחללי רעב (איכה ד' מ'). כאשר בא גר אל דוד ושאל אותו לבחור בעונש רעב שבע שנים או שלשה חדשים לנוס מפני האויבים או שלשת ימים מנפה, אמר נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו וביד אדם אל אפולה (ש"ב כ"ד י"ד).

[בתלמוד] חז"ל למדו כי רעב קשה מחרב מהפסוק: והיה כי יאמרו אליך אנה נצא ואמרת אליהם כה אמר ה' אשר למות למות ואשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב וגו' וירמיה מ"ו וא"ר יוחנן כל המאוחר בפסוק זה קשה מחבירו, חרב קשה טמות רעב קשה מחרב (ב"ב ח'). א"ר יוחנן שלשה דברים מכריז עליהם הקב"ה בעצמו ואלו הן: רעב ושובע ופרנס טוב, רעב דכתיב כי קרא ה' לרעב (ברכות ג"ה). א"ל ר"ג לר' יצחק מאי דכתיב כי קרא ה' לרעב וגם בא אל הארץ שבע שנים (מ"ב ח'). בהנך שבע שנים מאי אכול? א"ל הכי א"ר יוחנן שנה ראשונה אכלו מה שבבתים, שנה אכלו מה שבשרות, שלישית בשר בהמה מהורה, רביעית בשר בהמה מכאן, חמישית בשר שקצים ורמשים, ששית בשר בניהם ובנותיהם, שביעית בשר זרועותיהם, לקיים מה שנאמר איש בשר זרועו יאכלו (ישעיה מ', תענית ה'). בתו של נקדימון היתה מלקטת שעורין מבין גללי בהמתן של ערביים (כתובות מ"ו). דאמרי אינשי כלבא בבפנא גללי מבלע דכתיב ונפש רעבה כל מר מתוק (ב"ק צ"ב:). לפעמים מתים אנשים ברעב לא מחוסר לחם רק מחוסר מעות לקנות אוכל, וא"ר יוחנן נהירנא (אני זוכר) כד הוו קיימי

משבעת המלאכים המשרתים את פני ה' (מובי י"ב י"ח). כשם שברא הקב"ה ארבע רוחות כך סיבב לכסאו ארבעה מלאכים ואלו הן: מיכאל גבריאל אוראל רפאל וכו', רפאל מאחריו, ולמה נקרא שמו רפאל? כדי לרפאות שברו של ירבעם שיצא מאפרים שהוא במערב (אצל הדגלים), כדכתיב אל נא רפא נא לה (פסיקתא רבתי תוספתא פמ"ו). ארבע כתות של מלאכי השרת מקלסין לפני הקב"ה: סחנה ראשונה של מיכאל בימינו סחנה שניה של גבריאל בשמאלו, סחנה ג' של אוראל מלפניו (מזרח), סחנה ד' של רפאל מלאחריו (מערב), ושכינתו של הקב"ה באמצע (פרקי דר"א פ"ד), וכן בק"ש שעל המטה קוראין: „בשם ה' אלהי ישראל מימיני מיכאל ומשמאלי גבריאל ושלפני אוראל ומאחורי רפאל ועל ראשי שכינת אל" (תני' זור במדבר פ' איש על דגלו). בקבורת משה נזכרו המלאכים מיכאל גבריאל מממרן יופיאל ואוראל וכו' (תרגום יונתן ב"ע לדברים ל"ד ו'). אולי צ"ל רפאל תחת יופיאל. במדרש כונן (הוצאת יעלינעק בית המדרש ח"ב 27) נאמר כי רפאל נקרא לפניו לביאל, רפאל נזכר כמה פעמים בספר חנוך אחר מיכאל. שלשה מלאכי השרת שבאו אצל אברהם מיכאל באמצע גבריאל בימינו ורפאל בשמאלו (יומא ל"ז), ונראה שהוא פחות במעלה ממיכאל וגבריאל. רפאל היה דורש בגימטריאות (ע"י זור ח"ג קל"ג, רכ"ח, רס"ב; בית המדרש ח"ב 27, 39, 43).

ב. מ.

רפאפורט: ע' רפופורט

רפואות; רופאים: רפואה היא תרופה ותעלה למחלה טבעית, ורופא הוא הממציא הרפואה ע"י סמנים ידועים המיוחדים לכל מחלה ומחלה. חכמת הרפואה היא הדעת להבריא את האדם, להשיב את הגוף לשלמותו אחרי איזה מחלה. החכמה הזאת נקראת ג"כ חכמת המדיצינא (Medicine) ומתחלקת לכמה מחלקות, מהן הכי חשובות: א' נתוח (אנטומיא); חכמת גוף האדם, מנהגו אבריו עצמותיו שריריו וורידיו עצביו, ארגאני העכול, הרבור ועוד. לסעיף הנתוח נחשבת חכמת ההיסטולוגיא, כלומר ידיעת חלקי גוף האדם ע"י המיקרוסקופ; וחכמת העמבריאולוגיא, כלומר התפתחות הגוף בבטן האם. ב' פתולוגיא: חכמת טבע ותעודת האברים בגוף. ג' פטולוגיא: חכמת השנויים המסובים בגוף ע"י מחלות שונות ופעולתם על בריאות האדם. ד' בקמירולוגיא: ידיעת המיקרובים השונים, מראיתם תחת המיקרוסקופ, והמחלות שהרבה מהם מסבים. ה' דיאגנזא: הכרת המחלות ע"פ סמנים ידועים שהחולה מתאונן עליהם או שהרופא מכיר בעצמו. ו' מהערפויטיקא: תורת הסמים ופעולתם על המחלות. ז' כירורגיא: נתוח איזה איבר כדי להסיר את המחלה מהגוף. ח' היגיע

(יחזקאל ד' א'), ועל לוחות של לבנים כתבו כתביהם. הרפוס שלובנים בו הלבנים נקרא מלבן. בואי במים ורמסי בחמר החזיקי מלבן (נחום ג' י"ד). במלבן אשר בפתח בית פרעה ותחפנחם (ירמיה מ"ג מ') לבצר חומת היכלו, ויש ספרשים שהיתה רצפת לבנים. על רבת בני עמון נאמר בדוד: והעביר אותם במלבן (ש"ב י"ב ל"א) ר"ל שהעביר אותם לעבוד בחמר ובלבנים. ורש"י פירש שהעבירם במים חצות כתרנום יונתן וגר יתחן בשוקיא.

ב. מ.

רעם: ע' ברק

רעש: תנועת הארץ ע"י רעידה במעבה האדמה (earthquake), ותרעש הארץ ממקומה (ישעיה י"ג י"ג), ותרעש מוסדי ארץ (שם כ"ד י"ח), ותנעש ותרעש הארץ ומוסדי הרים ירגזו ויתנעשו... עלה עשן באפו ואש מפיו תאכל נחלים בערו ממנו (תהלים י"ח ח') היא מליצה על הרי שרפה בעת הרעש. בימי עזיה היה רעש גדול, ונאמר ונסתם כאשר נסתם מפני הרעש בימי עזיה מלך יהודה (זכריה י"ד ה'), ועמוס חזה חזיונו שנהלים לפני הרעש הזה, ובא במליצה ויאמר ה' מציון ישאג ומירושלם יתן קולו וגו' (עמוס א'). יוסיפוס יתאר את הרעש שהיה ביהודה בזמן מלחמת אקמיוס ויותר משלשים אלף איש ובהמה רבה נהרגו ע"י הרעש הזה (קדמוניות סט"ז פ"ה ב'). שנים אחדות קודם מלחמת בר כוכבא רעשה הארץ והרעש החריב את ערי קסרין ואמאוס (איויביוס בספרו Chro-nicon והיה בשנת י"א למלכות אדריינוס). בישנות 499—502 היה רעש באסיה הקטנה ונהרס בית הכנסת של היהודים בבירות. ביום 1 יאנואר 1837 היה רעש גדול בצפת ומטריא ונהרגו כארבעת אלפים יהודים. אך בירושלם לא היה רעש ואינו כצוי שם. ר' מלאכי הכהן (בעל יד מלאכי) חבר ספר „שבחי תורה" והם סליחות ליום צום הענית יל כ"ב בשבט להודות לשם ה' כל קהל עדת בני ליורנו על כל הטובה אשר עשה ה' להם, כי בעצם היום הזה הושעם מהרעש הגדול והנורא ונגע לא קרב באחליהם (ליורנו 1744). זה היה ביטנת תק"ב (1742). במשנה אמרו על הזיקין ועל הזועות (רעשים) ועל הרעמים וכו' אוסר ברוך שכתו וגבורתו מלא עולם (ברכות פ"ט א'). מאי זועות א"ר קמינא גוהא (שם נ"ט), ופירש"י בלשונם קורין רעידת הארץ גוהא. ע"ע ברק.

א.

רפאים: ע' ענקים

רפאל: אחד מהמלאכים המשרתים לפני ה', ולא נזכר בתנ"ך רק בתלמוד ומדרשים ובספרים חיצוניים. רפאל הסיר את הרוח הרע אשר בעת את שרה כלתו של מובי ויאמר: „הנה אנכי רפאל מלאך אלהים ואחד

למדרגה רמה היום. מחלת האבעבועות כמעט נמחה מספר המחלות של האדם בזמננו. מחלת המלריה הולכת ומועטת, והרבה מחלות אחרות נתמעטו ע"י שמירת הבריאות וע"י רפואות שונות. ביחוד רפואת הסירוס (Serum) שנתפתחה מאד בימינו. כיורניא התפתחה למדרגה גבוהה. עד כי הרבה מחלות שהסבו לפני מות. נרפאות עתה ע"י איזול הכיורני. חכמת הרפואה עוד לא אמרה די, כי עודנה הולכת ומתפתחת ועושה חיל מעת לעת.

א. ל.

— [רפואה ע"י תפלות] נהגו בימים הקדמונים לבקש רפואה מהשם, כי הבטחון באלהים הורה להם לדעת כי אין חפץ ברופאים בני אדם, מפני שהשם לבדו הוא רופא החולים כמו שהוא לבדו החלה אותם. כאשר עזר ה' בעד כל רחם לבית אביסלך על דבר שרה, התפלל אברהם אל האלהים ונתרפאו (בראשית כ' י"ז). ויעתר יצחק לה' לנכת אשתו כי עקרה היא, וכאשר התרועעו הבנים בקרב רבקה הלכה לדרוש את ה' (יש' כ"ה כ"ב). משה התפלל על מרים בצרעתה אל נא רפא נא לה (במדבר י"ב). וכל ענין דמצורע דכתיב והנה נרפא נגע הצרעת לא מצינו מפורש בתורה שכהן עושה שום פעולה לנוף המצורע, רק בדר יושב מחוץ למחנה ונרפא מעצמו עפ"י הטבע. ונאמר כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאך (שמות ט"ו כ"ז). משה נצטוו לעשות נחש הנחשת והיה אם נשך הנחש את איש והביס אל נחש הנחשת וחי (במדבר כ"א ט'). וכי נחש ממת או נחש מחיה? אלא בזמן שישראל מסתכלין בלפי מעלה ומשעברים את לבם לאביהם שבשמים היו מתרפאים וכו' (ר"ה כ"ט). ולפעמים מציא ה' רפואה ממשית ע"י עושי רצונו ושלחיו, כמו שרפא משה בפקודת ה' את המים המרים ע"י עץ (שם), ואלישע ע"י מלח (מ"ב ב' כ'). הוא החיה את בן השונמית ע"י שהתפלל לה' ואח"כ שכב על הילד וישם פיו על פיו ועיניו על עינו וכפיו על כפיו ויגהר עליו ויחם בשר הילד, בן עשה שבע פעמים עד אשר זורר הנער ויפקח את עינו (מ"ב ד'). ואת נעמן ריפא מצרעתו לא כמו שקוה „והניף ידו אל המקום“ היינו בלחשים והשבעות, כ"א ברפואה טבעית לרחוץ במי הירדן. גם ישעיה ריפא את חזקיה ע"י דבלת תאנים (ישעיה ל"ח כ"א). ואין ספק כי היו רופאים בכל זמן ההנ"ך, והשתמשו גם בדרכי הרפואה הטבעית, ונאמר ויחנמו הרופאים את ישראל (בראשית נ' ב'). רק שבתו יתן ורפא ירפא (שמות כ"א י"ט) ותרנומו ואנר אסיא ישלם, ותנא רבי ר' ישמעאל ורפא ירפא. מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות (ב"ק פ"ה). באסא כתיב וגם בחליו לא דרש את ה' כי ברופאים (דח"ב ט"ז י"ב), ר"ל שהיו לו להתפלל גם לה'.

מ. ג.

ניא: שמירת הבריאות; תורת מניעת מחלות ע"י חיים מסודרים ומבעיים. כל המחלקות האלה ביחד נכללות תחת השם הכללי חכמת המדיצינא.

[שיטות רפואה] רופאי זמננו אחוזים באחת מארבע שיטות ברפואה. א' אלופטיא: השיטה לרפאות המחלה ע"י סמים שפעולתם על הנוף היא ההפך מפעולת המחלה על הנוף. בשיטה הזאת אהזו רוב רופאי זמננו (Contraria contrarius curantur). ב' הומאפטיא: השיטה הזאת מוסדה על הרעיון כי סמים מכבים מחלה בנוף, ופעולת הסמים צריכה להסב בנוף מחלה כמו זו שכבר יש בנוף (Similia similibus curantur). ג' אסמאפטיא: רפואות העצבים, נוסדה על הרעיון שרוב המחלות הוסבו ע"י מחלת העצבים או השדרה, וישתדלו להשיב את העצבים לבריאותם. ד' עקלמטיא: השיטה הזאת יועצת לבחור את הטוב והנכון בשיטות האחרות ולהשתמש בהם.

[התפתחות המדיצינא] חכמת הרפואה נולדה עם האדם. בהיות האדם הפראי חולה כבר בקש לו רפואה למחלתו. הוא חשב את המחלה לסימן של התרגנות הרוחות והישרים, וירצה אותם בתפלות ובקשות. אבל גם אז מצא עשבים שונים שעל פי מקרה הבין כי יקלו את מכאוביו. הפפירוס עלברס שנתגלה לפני שנים אחדות שנכתב בו אלף ושיש מאות שנה קודם המספר הנהוג, מגלה סודות של מדיצינא שרק בימים האחרונים נודעו לנו, ושהמצריים העתיקים ידעו אותם. ההיסטוריא של המדיצינא מתחילה עם אסקילופיוס היווני (1250 קודם מה"נ). הוא ותלמידיו יסדו היכלי רפואה ושם באו חולים להתרפאות. הרפואות היו לרוב פתרון חלומות, הקרבת קרבנות וגם אזהרות באכילה ורחיצה. אחרי מות אסקילופיוס נשכחו רפואות ההיניעניא ונשארו רק הקרבנות והתפלות. עד אשר בא היפוקרטס ויברר וילבן את המדיצינא, והניח קרן פנה לרפואה רציונלית (ע"פ השכל). אחרי מותו נחלקה חכמה הרפואה לכתיא: א' הדגמטיים או הרציונליים, כלומר אלה שחקרו כל מחלה ומחלה ומתוך הכרה הבינו כי סם מיוחד ינתן למחלה ההיא. ב' העמפיריים, אלה שנתנו סמים רק ע"י נסיון כי הם טובים למחלה כזו, בלי ידיעת טבע המחלה. ג' המטודיים, בינונים שהסכימו גם לכת הראשונה וגם לשניה. התקופה ההיא נקראה התקופה הפילוסופית של המדיצינא, וגמשה עד הירופולוס (320 קודם מה"נ), שהתחיל לנהח נופות אדם, וללמוד אדות חלקי הנוף, להתבונן על השנויים המוסבים ע"י המחלות. חכמת הרפואה הלכה והתפתחה הודות להמצאות שונות, כמו ההגלות מרוץ הדם ע"י החכם הרוי התגלות מיני תאי הדם של מלפיגי, המצאת המיקרוסקופ ע"י לינוונהק, הרכבת אבעבועות ע"י דזענר, המצאת המיקרובים השונים ע"י הסמור, קאק, נפקי, מטשניקוב ועוד. עד אשר הניעה

על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן החמשים (שם). והרמב"ם כתב (מורה ח"ג פ"ז) מפני שחיה בזה הספר רבני הבל סורכי האמורי. בכל זאת לא נמנעו חז"ל מלהתעסק ברפואות. ורבינו הקדוש שאל תמיד ברפואות משמואל ירחיקאי ונקרא אסיה רבני (ב"מ פ"ה), והוא התפאר בעצמו, "כל מלי ידענא אסותיהו" (שם ק"ג). ור' חנינא היה רופא (חולין ז'). ר' ירמיה חלש על לנביא ההוא אסיה לאסיה (נדרים מ"ט). אבל חשבו את הרופא לאמצעי ושליחו של הקב"ה, ובחרו בשביל הסמוצע בין אלה שבמחו ברופא לבדו ובין אלה שלא רצו להשתמש ברופא כלל, כמו האסיים והמשיחיים, כמו שמצינו במדרש שמואל דבתי (פ') אנוש כחציר יציו מעשה בר' ישמעאל ור"ע שהיו מהלכין בחוצות ירושלם פגע בהו אדם חולה, א"ל רבותינו אמרו לי במה אתרפא? אמרו לו עשה כך וכך (רפואה מבנית) עד שתתרפא. א"ל ומי הכה אותי? א"ל הקב"ה, א"ל ואתם הכנסתם עצמכם לרבר שאינו שלכם! הוא הכה ואתם מרפאים? ואין ספק כי האיש הזה היה אחר מן המשיחיים שלא דרשו ברפואים. אבל לא כן הורו חז"ל כי הם צוו להשתמש בדרכי הרפואות ע"י מומחים, ומי שאחזו בולמוס ביוה"כ מאכילין אותו אפילו דברים ממאים עד שיאורו עיניו וכו' והחושש בנרגו ממילין לו סם בתוך פיו בשבת מפני שהוא ספק נפשות וכל ספק נפשות דוחה את השבת (יומא פ"ג). ובהנהגת ביהמ"ק העבירו ממנה מיוחד את בן אחיה על חולי מעים (שקלים פ"ה). ומה שאמרו טוב שברופאים לגיהנם (סוטה פ"ב). מפרש הרמב"ן (בס' תורת האדם) שכונתם לגנות דרכן של רופאים בפשיעות וזרונות שלהם, מפני שיש ברפואות גם סכנה, מה שירפא לזה מסית לזה, אבל לא שיהיה חשש איסור ברבר, ואם הרופא נהג כשורה כ"ש שהוסיף זכות לעצמו (ע"י אגרת עלי הישמעאלי בספר הרפואות להרמב"ם הוצאת גראסבער צד 59). ואבי הרופאים היפוקראטס אמר שאין דבר מתעה ומשנה בעולם יותר מחכמת הרפואה. פליניוס מחלים שאין חכמה בעולם מסוגלת יותר לשנויים וחלופים מחכמת הרפואה, ולרוב יחליף הרופא מחלה במחלה וימיר לפי רפואה ברפואה (ע"י קול יהודה על הכחרי מאמר ג' דף סמ"ג).

[דעת חכמי ישראל על הרפואות חסכניות] הרמב"ם בפירושו למשניות (נדרים פ"ד) בהא דהנורד הנאה מחבירו מרפאהו רפואת הנוף, כתב רמזוהו ורפואה נכללת במצות וחשבותו לזכותי נבי אבירה (פ' תצא), ודרשין בגמרא (סנהדרין ע"ג). לרבות אבירת גופו, וכ"כ הרמב"ם בספרו יד החזקה (הל' נדרים) להלכה, רפואה מצוה היא, אע"ג דבגמרא פירשו אבירת גופו היכא שרואה את חברו מוכע בנהר או לסמים באים עליו, אך פשוט הוא שהוא הדין כשמחלה באה עליו מצוה לרפואתו. ובהלכות סנהדרין כתב שהסנהדרין

— [האסיים והמשיחיים] בימי בית שני נוסדה בישראל חברה אחת כמוסית, מעורבת מן עולי גלות בבל ומן שרירי א"י המתודעים לחכמת היונים, והיתח השימה הזאת מורכבת מאמונות ודעות של הפרסים והיהודים והיונים בעין, ואנשיה התעסקו במעשה הרפואה לחולי גוף ונפש. ורפאו גם בהשבעות ובלחשים ובקריאת שמות מלאכים ורוחות ושרים כפי מה שקבלו מאמונות הפרסיות. ע"כ קראו להברי הכתה הזאת שישבו בא"י בשם "אסיים" (ע"ע המורה בלשון סורסית רופאים, ומהם נפרדה כת שניה שישבו במצרים ונקראים בשם "תרופיים" המורה בלשון יונית וגם בעברית רופאים (מלשון תרופה ביחזקאל מ"ז). האסיים היו חיי צער לסגף גופם למען יתגברו על נשמותם להכניע את הבשר תחת הרוח ולכבוש העיגל הגופני, והתנגדו לעבודת הקדשנות (יוסיפוס קדמוניות ס"ח פ"ב) ולבסוף התנגדו לדעות הפרושים בכלל, ונכאש ריחם בעיני חז"ל מפני שכפרו בתחיית המתים לנופות (מלחמות ס"ב פ"ז) וכאשר בבחירה חפשיה. הנוצרים הראשונים למרו הרבה מן האסיים האלה. לגיש רוחות רעות ולרפאות בלחשים וע"י שיח שפתותיהם או בתיסומת יד על המכה. ולכן נזרו חז"ל על הלוחש על המכה שאין לו חלק לעוה"ב (ע"ע לחש). גם הנוצרים בימי הביניים חשבו כל רפואה טבעית להתנגדות אל גזרת האלהים, ועוד בטאה שעברה שאל מורח בחכמת הרפואה את הפילוסוף קאנז, אם הרכבת האבעבעות היא מותרת, ד"ל אם אינה בנגוד אל השנחת הבורא, ובשנת 1763 שאלו צירי הפרלמנט בפאריס שאלה זו ממורי בית המדרש Sorbonne, וכאשר רצה קאמפער לרפאות המגפה בבהמות דרשו הכוסרים לנגדו והוכיחו שזה מרד נגד פורענות האלהים שהביא על הבהמות לענשם.

ש. רן

— [דעת חז"ל על הרפואות] גם חז"ל האמינו כי התפלה והבקשה של איש צדיק על התולה מועילה לרפאות אותו, ואמרו כל מי שיש לו חולה בתוך ביתו ילך אצל חכם (חכם העיר והוא הרב או איש גרול בתורה) ויבקש עליו רחמים (ב"ב קט"ז). ואנשי כנה"ג תקנו ברכת רפאנו בין י"ח ברכות התפלה. ור"ח בן רוסא היה מתפלל על החולים ואומר זה תי חה מת (וברכות ל"ד). ע"ע תפלה. עכ"פ האמינו גם ברפואות טבעיות, וא"ר אחא הנכנס להקין דם אומר ירמיה שיהא עסק זה לי לרפואה ותרפאני כי אל רופא נאמן אתה ורפואתך אמת, לפי שאין דרכן של בני אדם לרפאות אלא שנהגו. אמר אב"י לא לימא אינש הכי (שארין דרכן לעסוק ברפואות) דתני רבי ד' ישמעאל ורפא ירפא מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות (שם ס'). חכמי ישראל הורו לחזקה המלך שנגזר ספר הרפואות (שם י': פסחים נ"ז). ופירש"י שנגזר כדי שיבקשו רחמים, וכמו שעשה הוא בעצמו בחלותו, ואמר כך מקובלני מבית אבי אבא אפילו חרב חרה מונחת

כמין קליפות וכו' מעשה באשה שהיתה מפלת כעין שערות אדומות ושאלו לרופאים ואמרו שומא יש לה בתוך מעיה (נדה כ"ב). לענין טומאה, מעשה שהביאו קופה מלאה עצמות לבית הכנסת של מרסיים והניחיה באור ונכנס תודוס הרופא וכל הרופאים עמו ואמרו אין כאן שדרה סמת אחד (נדר נ"ב). לענין עונשין, שנאמר איש כי יכה כל נפש אדם (ויקרא כ"ד), להביא המכה את חברו ואין בו כדי להמית ובא אחר והמיתו שהוא חייב וכו', ואמר רבא ההורג את המריפה פמור. ודרשו אם יקום והתהלך בחוץ על משענתו ונקה המכה (שם). זה שאמרוהו למיתה והקל ממה שהיה ואח"כ הכביד ומת שהוא פמור (סנהדרין ע"ח). וכן צריכין אומדנא של רופא מוטחה במלקות. כמה מלקות עד ל"ט יכול לקבל (מכות כ"ב). ומי שחייב לשלם שבת ורפוי, ואם אמרוהו לחמשה יומי ועבדו ליה סמא חריפא ואחסי בתלתא יומי (גיטין י"ב). הרופא הביא עמו משרתו ועוזר על ידו (דברים רבה פ"ו). ולרוב ירש הבן את מקום אביו בתור רופא (ירוש' ר"ה פ"א ג'). ואנשים רבים היו רגילים לבוא לביתו לקבל רפואות, עד שאמרו כי אחד מבני החצר שביקש לעשות רופא ואומן, בני החצר יכולין לעכב עליו מפני שמרבה עליהם קול נכנסים ויוצאין (ב"ב כ"א). והיו משלמין לרופא שכר טוב, עד כי היה למשל כי אסיא דמנן במנן מג שויא (ב"ק פ"ה).

[ידיעת חז"ל ברפואות] רבה היתה ידיעת חז"ל בחכמת הנתות לא רק בבהמה לצורך מריפות אלא גם בנוף האדם, ומנו רמ"ח אברים ושם"ה נידן באדם ובנקבה רנ"ב איברים (ע"ע אברים; נתוח). המעיין של אדם דומים למעי חזיר (תענית כ'). הכרכשתא נאחות בשלשה שנים (שבת פ"ב). כליות יועצות, לב מבין, לשון מחתך המאכל, יררי הפה נומרים, וושט מכנים כל מאכל, קנה מוציא קול, ריאה שואבת, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתה, מחול שחק, המסס מוח, קיבה ישנה, אף נעור, נעור הישן יטן הנעור נמוק והולך, ואם שניהם יטנים או שניהם נעורים מיד הוא מת (ברכות פ"א, ועי' ילקוט ויקרא רמז תס"ה). שני נקבים הם בניד הערלה, אחד מוציא שתן ואחר מוציא ש"י, ואין בין זה לזה אלא בקליפת השום, ובשעה שאדם נצרך לנקביו, אם נקבו זה לזה נמצא עקר (בכורות מ"ד). סימן לסרים שאין מי רגליו מעלים רתיחות ואין עושים כפה, ואינם מחמיצים רש"י דוחה, ורוחץ במי הגשמים ואין בשרו מעלה הבל (יבמות פ'). על צירת הולד אמרו כי תחלת בריאותו של שפיר מרוקם הוא בקרום, ושתי עיניו כשתי טפים של זכוב מרוקמים זה מזה, שני חוטמיו כשתי טפים של זכוב ומקורבים זה לזה, ופיו מתוח כחוט השערה, ונד האבר כעדשה, ובנקבה כשעורה חתוכה לארכה. וחתוך ידים ורגלים אין לו. וטני ירכותיו כשני חוטמים של זהורית וכו'. למה הולך

היו צריכין לדעת חכמת הרפואות. ובמורה (ח"ג פל"ו) כתב: ואמרו בפירוש כל שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי אמורי (שבת ס"ז), רוצים בזה שכל מה שיגורוהו העין והטבעי הוא מותר וכל מה שנתאמת נסיונו מותר לעשותו מפני שהוא רפואה. מרן הב"י כתב (יו"ד ס"י ש"י) דהאידנא אין לסמוך על הנס וחייב החולה להתנהג בדרך העולם לקרוא לרופא שירפאנו. והט"ז כתב (שם) דרפואה האמתית היא ע"פ בקשת רחמים דשמיא כמו שכתוב מחצתי ואני ארפא (דברים ל"ב). אלא שאין האדם זוכה לכך אלא צריך לעשות רפואה ע"פ טבע העולם וכו' (ע' ראב"ע שמות כ"א י"ט). הרשב"א בשו"ת (ס"י ת"ג) כתב: וימי שהשיגו החולי אינו סומך על הנס שלא לשאול ברופאים, ולא עוד אלא שאסור להכנס בעניני הסכנות לבטוח על הנס. ואומר אני כי מחסר עליון היה בתחלת הבריאה להמציא בעולמו דברים להעמיד בריאות הנבראים, ושם הכוחות האלה בעצם הדברים הנמצאים בטבע כסמים ומסעדים הידועים לחכמי הרפואה.

[הרפואות שבתלמוד] בנמרא נמצאות רפואות הרבה, וכתוב בילקוטי מהר"ל: אמר לנו מהר"י סג"ל כי כל הרפואות והסגולות והלחשים שבכל התלמוד אסור לנסות אותם משום דאין אדם יכול לעמוד על עיקרם, ואם לא יעלו בידם ילעזו וילגלו על דברי חכמים וכו'. הרש"ל בים של שלמה (פרק כל הבשר ס"י י"ב) כתב שיש חרם מן הקדמונים שלא לסמוך על רפואות התלמוד, כדי שלא להוציא לעז על הקדמונים וכו'. ובתוספות (טורק י"ג) אמרו: כמו הרפואות שבש"ס אינן טובות בזמן הזה. והמעם כתב בעל ככף משנה (לרמב"ם הל' דעות פ"ד י"ח) שרפואות והנהגות של מלכות בבל שבה היו חכמי הנמרא משונות משאר ארצות. וכן יאמר בעל מנ"א (אורח ס"י קע"ג) דחזוין כמה דברים המחקרים בנמרא שהם סכנה והאידנא אינו מוסיף דנשתנו הטבעיות, וגם הכל לפי טבע הארצות.

אבי"ה—מ. ג.

— [נחיצת היהדות ברפואות טבעיות] חז"ל דרשו תמיד ברופא מוטחה ע"פ דרך הטבע, לא רק מצד הבריאות אלא גם מצד היהדות, ואמרו עיר שאין בה עשרה דברים אין ת"ח רשאי לדור בתוכה, ונחשבו ביניהם רופא ואומן (סנהדרין י"ז). ואף כי לפי פירש"י רופא ואומן הוא מוהל ומקז' דם, אין ספק שפשוטו ג"כ רופא חולים כמו מקיז' דם לרפואה. מצד היהדות היה נחוץ רופא מוטחה לענינים הרבה: לענין מריפות, כמו רב ירמיה בר אבא יתיב וקא בדיק בצומת הגידין וכו' (חולין נ"ז). ואמרו מריפה אינה חיה, וסימן למרפה כל שאינה יולדת (שם) ע"ע מריפות. לענין טומים ע"ע טום. לענין נדה, שאלו לרופאים ואמרו אשה זו מכה יש לה בתוך מעיה שממנה מפלת

ושלש מיני מיתות ישנן בעולם, קשה שבכלם היא מיתת אסכרה, קלה שבכלם היא מיתת נשיקה (ברכות ח'). הרצה שיתעצמו עיניו של מת נופח לו יין בחוטמיו ונותן שמן בין ריסיו עיניו ואוחז בשני גורלי דגליו והן מתעצמן מאלהין (שבת קנ"א:). הרצה שלא יסריח המת יהפכנו על פניו (ע"ז כ'). אם יטמין אדם את המת בדבש יוכל להתקיים שנים רבות (ב"ב ג'). בין הרפואות הטבעיות שבתלמוד נחשבה גם השיטה של דומה בדומה לו ומה שאמר שמואל הבלא מפיק הבלא (שבת מ"א). וכל נפש משיב את הנפש, כל הקרוב לנפש כמו בשר צואר משיב את הנפש (ברכות מ"ד). בנוגע למכונות הרפואות, הם ידעו מהעמדת כלי זכוכית על טבור הבטן להמשיך לתוכו את המעים (שבת ס"ז). ידעו מהסם אשר אם ימשיחו בו הבשר ואח"כ יעשו נתוח בבשר לא ירגיש כאב המכה (ב"ק פ'). ומהשפופרת שהמציאו רופאי זמננו להעמידה בצואר לסתלת אסכרה אחרי הנתוח כי עשו בחינה בעוף שנקרד קנה שלה ועשו לה קרמים של קנה ויעמידה במקום הנקב ונתרפא (חולין נ"ז:). ונוכרו בתלמוד מיני תחבושת, כמו קילורית (שבת ע"ז). מין ארמה לבנה עם תערובת סמנים למרח על העינים, אספלנית, דמיה שעושים מן חלב ודונוג (שם קל"ג:). מלונמא (כלים פכ"ח ג') מן תחבושת שמשימין על האבעבועות הקשות לרכך (ערוך). תריק, סממנין שמעריבין אותן עם בשר נחש ומשקין למי שאחותו חמה (נדרים מ"א:). אפיקטויון (שם קמ"ז). להקיא עודף המזון. והיו מרפאים גם את הבהמות בסמים, ואמרו נמירי ראי בררי לה סמא חייא שמחבר הנקב בבשר ומרפא (חולין נ"ד:). וידעו מן סמא דשינתא (ב"מ פ"ג:). המפיל שנה על החולה. ונראה כי היה כעין ether שמשימין באף החולה קודם שעושין הרפואים החתוך באיברים. על אדות מחלות שונות שנוכרו בתלמוד ע"ע מחלה.

[רופאים וספרי רפואות] היהודים עמדו תמיד בראש חכמת הרפואה הטבעית, ובפרט בימי הביניים. ברופאי ישראל השתמשו השלטונים הכלפים והמלכים, ולמרות הגזרות של כהני הנצרים נגד הרופאים היהודים השתמשו בהם האפיפיורים בעצמם. היהודים העלו את חכמת הרפואה למעלה רמה מאד, והם הוציאוה וחפשוה מדרכי האמורי וסגולות ולחשים של הכמרים, אף כי לא נשתחררה עוד בשלמות, וגם היום ניכרת השפעת הכמרים על הבלתי מאמינים ברפואות טבעיות רק בתפלות ובקשות. והיא „חכמת הנצרות“ (Christian Science). והדרך הזה שונה הרבה מאמנות ישראל המהורה בתפלה על החולה באמצעות רופא מומחה וסמי רפואה, החושבים את הרופא לשליחו של הקב"ה ומגלגלין זכות על ידו. היהודים היו גם האמצעים להעביר את ידיעת הרפואות מארצות המזרח לארצות המערב ע"י העתקת ספרי הרפואות של הערביים,

דומה במעי אמו? לפנסם שמקופל וזונה, ידיו על שתי צדעיו, שני אציליו על שתי ארכובותיו ושני עקביו על שתי ענבותיו, וראשו מונח לו בין ברכיו, ופיו סתום ומבור פתוח, ואוכל ממה שאמו אוכלת, ושותה ממה שאמו שותה. ואינו מוציא רעי שמא יהרג את אמו. כיון שיצא לאויר העולם נפתח הסתום ונסתם הפתוח, שאלמלא כן אינו יכול להיות אפילו שעה אחת (נדה ל"א). אשה מינסת דם נעכר ונעשה חלב, ואף אם חרלה להניק אין החלב נעכר להיות דם עד שלשה חדשים (כתובות ס'). גם ידעו אז מכן פקועה או יוצא דופן (חולין ס"ח:), והוא הנתוח הקיסרי (Caesarean Operation). האשה הנשאת פחותה מבת עשרים תוכל להוליד עד ששים שנה, נשאת מבת עשרים עד ארבעים שנה יולדת עד ארבעים, נשאת מבת ארבעים ומעלה לא תוליד עוד (נדה י"ט:). אם האשה מזרעת תחלה יולדת זכר, איש מזרע תחלה יולדת נקבה (שם כ"ח:).

[שמירת הבריאות] חז"ל למדו אזהרה לשמירת הבריאות מהפסוק „ושמרתם לנפשותיכם“, ובוה נכללו כמה דינים של רחיצת ידים שהן עסקניות ומלוכלכות (ע"ע גמילת ידים). והזהירו על נקיות ביותר, ועל רחיצת הנוף, ודרשו ותזנה משלום נפשי על הרחיצה בחמים (שבת כ"ה:). ואמרו האי מאן דמשי ולא נגיב טובא נסמיה ליה חספניתא (שם קל"ג:). אם לא קנח יפה במפה פניו מתבקעות ונעשה כקרום על פניו. מי שאינו מסרק את ראשו תריר קשה לעינים (נדרים פ"א). ההולך בנגדים מזהמים שאינם כבוסים מביאין אותו לידי שעמום (שם). אל ישכב אדם על גבי הקרקע כי מזיק לנוף (ברכות ס"ב:). בריא יהיה הנוף אם ירגיל עצמו כי יאכל שליש שבעו וישתה שליש שבעו ויניח שליש (גיטין ע'). האוכל מעומד והשותה מעומד יחלש גופו ומכחיש כחו (שם). מים פזירים השותה מהם בכוס של מתכת ולא נתן בהם שום תבלין בעת הבשול מוסיק לנוף (ב"מ כ"ט:). אל ישתה את הדחיח (אופיא) אשר למעלה על הכוס דקשה לכבדם, רירים הנוטפים מהחוטם (חולין ק"ה:). אל ישתה אדם מכוס יששתה בו חבירו יין אא"כ ישמפנו תחלה (תמיד כ"ז:). לא יאכל אדם בהסבת ימין שמא יקדים קנה לזושיט ויטחכן (פסחים ק"ד). עד ארבעים שנה האכילה מועלת לנוף יותר משתיה, לאחר ארבעים שנה השתיה מועלת לנוף ביותר (שבת ק"ג:). האוכל לאחר שש שעות היום ולא טעם מאומה בבקר. אותה אכילה אינה מועלת עוד, והרי זה דומה כוורק אבן לחמת (פסחים י"ב:). אל יפסע אדם פסיעה נסה כי קשה למאור עינים (פסחים ק"ג:). אל ירגיל עצמו בשיבה תמיד כי קשה לתחתוניות, ולא בעמידה כי קשה ללב, ואל ירבה בהליכה כי קשה לעינים, כ"א שליש בשיבה שליש בעמידה שליש בהליכה (כתובות ק"א:). אנחה שיבירת כל גופו של אדם (כתובות ס"ב:). תשע מאות

לכלול תולדות כל גדולי עמנו בספר אנשי שם שחשב להוציא לאור, אך כנראה אסף רק את החומר, ולא הספיק לסדר כלם רק מקצתם. בשנת 1832 הרפ"ס עוד תולדות רבינו חננאל ותולדות רבינו נסים. בתולדותיו אלה כיון לא רק להרבות המדע כ"א גם לרמן על המוסר היוצא מספורי ימים שעברו.

[ערך ש"ר] ספרי רפופורט שגורסו בבכורי העתים ע"ז רושם גדול בין המשיכילים ושמו נתפרסם בעולם, וממנו החלה תקופה חדשה בחקירות היהדות וקורות ישראל. צניץ בהקדמתו לספרו על "דרשות היהודים" אומר עליו: "מצרי אין זה אך דבר שפתים למותר, אם גלוי לכל קוראי אשלם תודות וברכה להחכם הנכבד מר רפופורט. כי את שמו העליתי עדי על ספרי זה מאה ועשר פעמים. ולא רק על רוב התועלת שמצאתי בספריו הנרפסים חייב אני לו תודה ויקר, כי"א ביותר על מה שלמתי ממנו באגרותיו,

הרב ר' שלמה יהודה ליב רפופורט

אשר הוא מריץ אלי זה בשלש שנים וכו'". ר' משה הלוי לנרא אף כי עברו ביניהם דברי בקרת, כתב עליו: "ש"ר בתוך עמו הוא יושב בלבוב, אלמלא היה יהודי כי אז היה שר וגדול בממלכת המדעים, מורה באוניברסיטא, חבר האקדמיה וכו'".

[פרנסתו והשתדלותו להשיג כשרת רבנות] ש"ר התפרנס כמו אביו בתור מוכסין על מכס הבשר, אך בשנת 1832 יצא המכס מרשותו ונשאר סבלי פרנסה, במכתבו הראשון לשד"ל הוא מתאונן לאמר: "הנני שכיר יום עובר לאדונים רבים ומלאכתי לא קלה היא כאשר דמית", ואז כבר התאמץ לבקש משרה בתור מורה התלמוד בבית מדרש הרבנים באיטליא, או להמנות בתור דב בברלין. אך השתדלות שד"ל וצונץ

לעברית וללשון רומית. בין הספרים האלה הכי נכבד ס' הקאנון הגדול לאבו עלי אלחסין אבן סינא על כל חכמת הרפואה בחמשה כרכים שהעתיק ללה"ק ר' יוסף אבן ויואש הלרקי (נאפולי 1492). עוד כמה ספרי רפואות (ע"י אוצר הספרים לבן-יעקב 548-550). הרבה ענינים בחכמת הרפואה בזמנים שונים אנו למדים משו"ת ובפרט על אה"ז, לרונמא שו"ת באשה שהושיבו הרופאים בתוכה הכלי לידה מבתה אם מותרת לבעלה, הרב ר' יעקב נאדראן מסאומפארט אנגליא הורה לאסור משום ערות בתו, והרב מבאניהאד השיב להתיר (וילקס יוסף שנה עשירית 1908, ס' כ"ב וסי' ק"ב). ע"ע אבעבועות; אסותא; אסכרא; גלוי; זב וזבה; מחלה; ננעים; סכנה; סם.

ביבליוגרפיה: יצירת הולד, בית המדרש ליעלינגק ח"א; תולדות רופאי ישראל, השחר מ' 105; תורת הברואות בישראל ובעמים, ממזרח וממערב א' 105; מ"צ מאקסין, ידיעות המכע שבתלמוד, ווארשא 1903; לאנדא געשיכטע דער יידישען ערצטע, ברלין 1895; שטיינשניידר, שריפטען איבער מעדיצין אין ביבעל אונד תלמוד, במ"ע ווינער קלנישע רונדשו 1896; בערגעל, די מעדיצין דער תלמודיסטען 1895; ש' שערבעל, יידישע ערצטע אונד איהר איינפלוס אויף דאס יודענטום, ברלין 1905; Rabbi-nowicz, La Médecine du Talmud 1880.

א.

רפופורט (רפאפורט), שלמה יהודה

ליב (נודע גם בר"ת בשם ש"ר): רב וחוקר ומחבר מפורסם; נולד ביום י"ט סיון תק"ן (1790) בעיר לבוב, ומת ב"ט תשרי תרכ"ח (1867) בעיר פראג. אביו היה ר' אהרן חיים רפאפורט ומקור משפחתו מגרמניא ונקראה בשם "רבא" (עורב). ע"ש ציור העורב שהיתה תמונתו הקוקה בחותם בני המשפחה הזאת (ואות ב' בטאו כמו פ'). שהיו כהנים וחתמו ג"כ "הכהן" או "כ"ץ". אהר"ם מבני המשפחה התיישבו בעיר פורטו באיטליא, ומאז חתמו בשם רפאפורט, או רפא מפורטו. מאיטליא נפוצו בני המשפחה לארצות אחרות ואבות ש"ר התיישבו בגליצא. אביו נחשב בין הבע"ב, והיה מבעלי המוכסין או שמאי ע"פ פקודת הרשות, לעמוד ע"י מעריכי המסים והארנוניות של היהודים: ש"ר נשא את בת הרב ר' אריה ליב בעל "קצות החשן", וש"ר כתב חידושים בספר חותנו אבני מלואים על שו"ע אה"ע בחיותו אז בן כ"א שנה. בשנת 1824 החל לכתוב בהמאסף, "בכורי העתים" על שבטי יהודים בערב ואביסיניא, ובשנת 1829 כתב שם תולדות ר' סעדיה גאון וקורות ספריו, אשר מצא חן בעיני שד"ל וכתר עמו ברית ידידות. אח"כ כתב תולדות רבנו נתן בעל הערוך, ותולדות רבנו האי גאון, ותולדות ר' אלעזר הקליר, וכל התולדות האלה חשובות מאד, והראה בהן כשרונו בתור מבקר וסופר מדעי, זולת בתולדות הקליר שמעה בכמה פרטים. הוא חשב

שנה ו'). וקמה תחרות בין שני החכמים האלה. [ש"ר נגד הירפורמים] ש"ר היה אורתודוקסי מלומד ע"ד ר' זכריה פראנקעל (ע"ע). וכתב „תורה אור“ נגד ס' „אור-שרע“ של גייגר, וס' „תוכחת מנולה“ אל הרבנים שהתאספו בִּפְּרָאנקֶפּוֹרט בשנת 1845, ובכלל התנגד לאספות הרבנים הירפורמים ולהחלטותיהם.

[ספריו] מלבד המאמרים הנ"ל, כתב שירים. במכ"ע בכורי העתים הסגיד הלבנון ועברי אנכי, ומאמרי חכמה ובקרת והקדמות בספרים של מחברים אחרים. גם כתב מאמרים בגרמנית או שנעתקו ע"י אחרים במכ"ע „אריענט“ ומכ"ע לגייגר ולוח של בוש ועוד. וכתב הערות באנגלית לספר „מסעות בנימין“ שהדפיס מר אשר בלונדון בשנת 1840. ספריו הם: א') תכונת עיר פאריז (לכוב 1814) נדפס בעולם שמו. ב') קול נהי. על סות הנוכחירר האבר (שם 1822). ג') „ערך מילין“ הוא חבורו הגדול ח"א אות אל"ף ולא נדפס יותר ולא נמצא ממנו יותר בכ"י. ד') דברי שלום ואמת, התנצלות על ר"ז פֿראנקעל (שם 1861). ה') נחלת יהודה, כולל שני מאמרים: נר מצוה נגד החסידות, ותורה אור השנות על גייגר. הספר נדפס אחרי מותו (קראקא 1868). ו') נחלת יהודה, ח"ב השנית על ס' בן יוהאי לר"ם קוניץ (לכוב 1873). ז') אגרות שיר, אגרותיו לשד"ל (פרמיסלא 1885) ועוד שש אגרות לשד"ל שנדפסו בס' זכרון לאחרונים להרבני (ווילנא 1881).

ביבליוגרפיה: בינפלה, תולדות ש"ר, ברלין 1899; כרמולי, העורבים ובני יונה, רעדעלהיים 1861; וועטשטיין, לתולדות ש"ר, קראקא 1900; עפשטיין, דברי בקרת באוצר הספרות ב'; ליכאוויטש, אגרת בקרת נויארק 1896; שמעון ביכלער, שי למורה (מכתבים מש"ר); האלברשטאם, תולדות רפאפורט, קראקא 1900; ווייס, זכרונות, צד 86 והלאה; פארגעס בתשעה 1869.

ב. מ.

רצועה: ע' תפילין

רְצִיחָה: הרג, קסול, מכת מות. על הרציחה נזהרים בני ישראל בדיבור השישי מעשרת הדברות „לא תרצח“. וגם בני נח נזהרו עליה, שנאמר שופך דם האדם באדם דמו ישפך כי בצלם אלהים עשה את האדם (בראשית ט' ו'), ולדברי ר' ישמעאל בן נח חייב גם על העוברין, ודרש שופך דם האדם באדם עובר שבמעו אמו (סנהדרין נ"ז:). ובן ישראל חייב לשלם כופר. ע"ע בן נח. הרוצח חייב מיתה רק אם הרג בזדון אם בכלי ברזל הכהו, ואם באבן יר, או בכלי עץ יד אשר ימות בו הכהו וימות. ואם בשנאה יהרפנו או השליך עליו בצדיה, או באיבה הכהו וימות, מות יומת המכה, רוצח הוא. גואל הדם ימית את הרוצח בפגעו בו (במדבר ל"ה). אבל ההורג בשגגה, בפתע, בלא איבה, בלא צדיה, בלא ראות—הוא חייב גלות

בדבר הזה לא עשתה פרי, כי להיות רשע בברלץ חסר לו הדבור בשפה האשכנזית. המשכילים בבראדי עשו שם למענו מסחר לפי שעה, עד אשר עלה בידי יוסף פערל ומרעיו לבחור אותו לרב במאנופול (1837). ומשם נקרא להיות לרב בפראג (1840). ומאז שקם סראנת הפרנסה והוסיף להנות בתורה ובחקירותיו. אך לא נחה רוחו מסקנאת הסופרים, של יאסמ, שור ועוד, וגם שד"ל נהפך לו לשונא מפני שכתב עליו ש"ר בכרם חמד דברי בקרת על התנגדותו להראב"ע ולחכמי ספרד בכלל, וגם כתב השנות על ביאורי שד"ל בתנ"ך. וישלח אליו שד"ל „ספר כריתות“ והוציא דברים מגונים נגדו. אשר הדפיס יה"ש בהחלון לכלות חמתו גם הוא בשי"ר. אך רפפורט עבר על מרותיו ולא ענהו דבר. שד"ל היה בעל לב רגש עם רוח פיוטי, נוח לכעוס ונוח לרצות. ובאשר נדפס החלק החמישי מכרם חמד, אשר בו נזכר שד"ל לכבוד ולתהלה, וגם נדפס מאמר של ש"ר בחקירות נעלות על הקראים, אז הפך שד"ל את לבו לאהבה את ש"ר כמקרה, וכתב אליו „דברי שלום ואמת להחזיר את גרושו“. וש"ר שמח לקראתו והשיב לו בידירות כמו בראשונה. בחלק השביעי מכרם חמד נדפסו לקטים משובות הנאונים ע"י שד"ל. וש"ר העיר עליהם, והדבר הזה העלה עוד הפעם את כעס שד"ל וכמעט שנתפרדה החבילה ביניהם, לולא התנצלות משני הצדדים.

[מתנגדי ש"ר] כל הימים שישב ש"ר במאנר פול נלחם עם שונאיו ומשיניו, כמו הצעירים במכ"ע „הרואה“, ובפרט האיש ראבי"ה (אליקים בן יהודה המיליאני). וע"ז התנצל ש"ר לאמר: „מצאתם שניאות במחברותי כפי מחשבותיכם, ואם תחשבו למצוא עוד כהנה וכהנה, הנה אדם אנכי ולא אל, ומי גבר יאמר זכיתי אמרותי מכל משנה ומהרתים מכל תעלומה? אך מה תוכלו לאמר עליהם בכלל? הדרך אשר פנית בתולדות הגדולים לא טוב הוא? ואם לא יגעתי בכל כחי להתקרב אל האמת הנכונה? ואם לא מצאתיה בכמה מקומות בהשכל ובטוב טעם? ואם לא הוריתי המסלה גם לזולתי בענינים כאלה? שבח לאל, כבר הודו לי כל המעיינים ביושר לבב, כי אני הייתי אשר הודעתי בישראל דרך למוד הלזה, וחפרתי קדמוניות ישראל מתחת ערמות עפר“ (כרם חמד ח"ו 94). אויביו הציקו לו מאד, ואחרי שאשרה הממשלה את בחירתו לרב בפראג, קמו להלשין עליו לפני בעל „חתם סופר“ בפרעשבורג כי ש"ר אינו ראוי לאותו אצטלא, וזכרו לו חמאת נעורים מכתב כ"ג בכרם חמד הראשון שכתב שם כי חכמי התלמוד בבבל היו פחותים בערכם מחכמי א"י. אולם כאשר התנצל לפניו ש"ר עמד רמ"ס לימן העלוב והפך בזכותו. רציח חיות כתב „כאמר אגרת בקרת“ השנות על ש"ר תונץ. ואף כי נזהר שלא להזכיר שמותם, כתב דבריו בבז ונאצה, וש"ר לא יכול להתאפק והשיב על דבריו (כרם חמד

בעיר סקלס (ע"ע). כל מכת נפש לפי עדים ירצה את הרוצח וגו' ולא תקחו כפר לנפש רוצח וגו' (שם). הרשבים בפירושו ע"ת (שמות כ' י"ג) אומר שלשון רציחה היא הריגה בחנם (בלא דין) אבל הריגה ומיתה יש בחנם ויש בדין.

[גואל הדם] מצוה ביד גואל הדם להרוג את הרוצח, וכל הראוי לירושה הוא גואל הדם, לא רצה גואל הדם או שלא היה יכול להמיתו או שאין לו גואל דם, בית דין ממיתין את הרוצח בסייף (סנהדרין כ"ה:). הרי מי שהכה את בנו, אין בנו השני נעשה גואל הדם להמית את אביו, אבל מי שהכה את אחיו, אחיו השני נעשה גואל הדם (ירוש' מכות פ"ב ה'). ואם יש לנהרג בן הרי זה הורג את אבי אביו, ואם אין לו בן אין אחד מן האחים נעשה גואל הדם להמית את אביו, אלא ב"ד ממיתין אותו. ומההרין ב"ד שלא ליקח כופר מן הרוצח ואפילו נתן כל ממון שבעולם, ואפילו רצה גואל הדם לפוטרו, שאין נפשו של זה הנהרג קנין גואל הדם אלא קנין הקב"ה שנאמר ולא תקחו כפר (פדיון ומחיר) לנפש רוצח. ואין לך דבר שהקפידה תורה עליו כשפיכת דמים (כתובות ל"ו:). רוצח שהרג בודון אין ממיתין אותו העדים ולא הרואים אותו עד שיבא לב"ד וידינוהו למיתה, שנאמר ולא ימות הרוצח עד עמד לפני העדה למשפט (במדבר ל"ה י"ב), ועד שיגמר דינו בב"ד (ספרי מסעי, רמב"ם רוצח ושמירת נפש פ"א ה').

[ירודף] מלשון שופך דם אדם באדם, למדו על חרודף אחר חברו להרגו שצריך להציל דמו של זה בדמו של זה (סנהדרין ע"ב:). אחד הרודף אחר חברו להרגו ואחר הרודף אחר הזכר או אחר נערה המאורסה או אחר חייבי מיתות ב"ד וחייבי כריתות מצילין אותם בנפשם (שם ע"ג:). אפילו היה הרודף קטן, כל ישראל מצווין להציל הנרדף מיד הרודף ואפילו בנפשו של רודף, ואם יכולים להצילו באחד מאיברי הרודף עושין (שם ע"ד:). וכל שיכול להציל באיבר מאיבריו ולא טרח בכך אלא הציל בנפשו של רודף והרגו הרי זה שופך דמים והייב מיתה, אבל אין ב"ד ממיתין אותו. כל שיכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך (שם ע"ג:).

[דרכי הרציחה] נאמר בתורה ברזל אבן ועץ שתורנו באחד מהם, לא ראי אבן כראי עץ וכו' הצד השווה שבשלתם שהוא מחמת חממיתם וחממית, יצא את שדחפהו לתוך האור או לתוך המים ושיסה בו את הכלב או את הנחש שדינו מסור לשמים (ספרי פ' שופטים). מי שהכה את רעהו באבן או בברזל וכבש עליו לתוך המים או לתוך האור ואינו יכול לצאת משם ומת חייב, דחפו לתוך המים או לתוך האש ויכול לעלות משם ומת פטור. שיסה (גירה) בו את הכלב שיסת בו את הנחש פטור, השיך בו (בידים) את הנחש ר' יהודה מחייב וחכמים פוטרים. המצמצם בהמת חברו

[עונש ע"פ הממשלה] כל אלו הרצחנים שאינם מחוייבים מיתת ב"ד אם רצה מלך ישראל להרגם בדין המלכות ותקנת העולם הרשות בידו, ואם לא הרגם המלך ולא היתה השעה צריכה לכך לחזק הדבר הרי ב"ד חייבים מכל מקום להכותם מכה רבה הקרובה למיתה, לאסרם במצור ובמצוק שנים רבות ולצערם בכל מיני צער, כדי להפחיד ולאיים על שאר הרשעים שלא יהיה הדבר להם לפוקת ולמכשול. ההורג נפשות ולא היו שם עדים רואין אותו כאחת, אלא זה אחר זה, או שהרג בפני עדים שלא בהתראה, כל אלו הרצחנים כונסים אותם לכיפה ומאכילים אותם לחם צר ומים לחץ עד שיצרו מעיהם, ואח"כ מאכילים אותם שעורים עד שתבקע כריסם מכובד החולי. ואין עושים דבר זה לשאר תייבי מיתת ב"ד לפי שאין בהם השתתת

לרודף [ירודף] מלשון שופך דם אדם באדם, למדו על חרודף אחר חברו להרגו שצריך להציל דמו של זה בדמו של זה (סנהדרין ע"ב:). אחד הרודף אחר חברו להרגו ואחר הרודף אחר הזכר או אחר נערה המאורסה או אחר חייבי מיתות ב"ד וחייבי כריתות מצילין אותם בנפשם (שם ע"ג:). אפילו היה הרודף קטן, כל ישראל מצווין להציל הנרדף מיד הרודף ואפילו בנפשו של רודף, ואם יכולים להצילו באחד מאיברי הרודף עושין (שם ע"ד:). וכל שיכול להציל באיבר מאיבריו ולא טרח בכך אלא הציל בנפשו של רודף והרגו הרי זה שופך דמים והייב מיתה, אבל אין ב"ד ממיתין אותו. כל שיכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך (שם ע"ג:).

[דרכי הרציחה] נאמר בתורה ברזל אבן ועץ שתורנו באחד מהם, לא ראי אבן כראי עץ וכו' הצד השווה שבשלתם שהוא מחמת חממיתם וחממית, יצא את שדחפהו לתוך האור או לתוך המים ושיסה בו את הכלב או את הנחש שדינו מסור לשמים (ספרי פ' שופטים). מי שהכה את רעהו באבן או בברזל וכבש עליו לתוך המים או לתוך האור ואינו יכול לצאת משם ומת חייב, דחפו לתוך המים או לתוך האש ויכול לעלות משם ומת פטור. שיסה (גירה) בו את הכלב שיסת בו את הנחש פטור, השיך בו (בידים) את הנחש ר' יהודה מחייב וחכמים פוטרים. המצמצם בהמת חברו

[דרכי הרציחה] נאמר בתורה ברזל אבן ועץ שתורנו באחד מהם, לא ראי אבן כראי עץ וכו' הצד השווה שבשלתם שהוא מחמת חממיתם וחממית, יצא את שדחפהו לתוך האור או לתוך המים ושיסה בו את הכלב או את הנחש שדינו מסור לשמים (ספרי פ' שופטים). מי שהכה את רעהו באבן או בברזל וכבש עליו לתוך המים או לתוך האור ואינו יכול לצאת משם ומת חייב, דחפו לתוך המים או לתוך האש ויכול לעלות משם ומת פטור. שיסה (גירה) בו את הכלב שיסת בו את הנחש פטור, השיך בו (בידים) את הנחש ר' יהודה מחייב וחכמים פוטרים. המצמצם בהמת חברו

רְקֵמָה: אריגת בגד בצבעים שונים, מעשה חשבץ מקלעת שלל צבעים (Embroidery). מעשה רוקם (שמות ל"ח י"ח), שלל צבעים רקמה צבע רקמתים (שופטים ה' ל'), שש ברקמה מצרים, גלמי תכלת ורקמה (יחזקאל כ"ז ז'—כ"ד), חור כרפס ותכלת (אסתר א' ו') חור הוא ארג מעשה רשת בנקבים. ענן מעל בחרם ולקח מהשלל אדרת שנער טובה (יהושע ז' כ"א). בגדי השרד, הוא מעשה מחם, מקצתו היה נארג בפני עצמו ומחברו כמחם (יומא ע"ב: רש"י). מעשה רוקם ומעשה חושב פ" ר"א שרוקמין במקום שחושבין. תנא משמיה דרבי נחמיה רוקם מעשה מחם לפיכך פרצוף אחד, חושב מעשה אורג לפיכך שני פרצופות, שיש ליריעה שתי קירות ושתי צורות על שתי קירותיה אין דומות זו לזו, פעמים שמצד זה ארי ומצד זה נשר כמו לחגורות של משי, והיינו ב' פרצופים, אבל רוקם כצורתו מכאן כך צורתו מכאן (שם). המן עשה לו צלם מרוקם על בגדיו ועל לבו (אסתר רבה פ' אחר הרברים). מפ"ס (Tapestry), הוא מרוקם מנוונין שונים עשוי לכסות הכתלים, הוא תמן עמוריאי מיתכסין במפ"סין (כ"ר פל"ג). גם על מתכות חרתו מעשה חשבץ, ואמרו גלמי כלי מתכות כל שעתיך לשוף לשבץ לגרד לכרכר וכ" (חולין כ"ה). ע"ע יריעה; ציור.

ב. מ.

רְקָה, יְהוּדָא: מורה ומחבר באימליא; נולד בליוורנו בשנת 1840, ומת במילאנו בשנת 1899. הוא היה חתנו של ר' אליהו ב"ר א"מ ז"ל (ע"ע). ומורה בבית מדרש הרבנים בליוורנו עד שנת 1890, ומאז נקרא ללמד בבית מדרשו של רומא. עד שבית המדרש הזה נעתק ממקומו ונתחבר יחדיו עם בית מדרשו של פרינצי ונתמנה שם למורה. הוא חבר ספריו בלשון אימלקית והם: 1) Il Plutares Israelita, Livorno, 1883; 2) Vita di Sir Moses Montefiore, Livorno 1883; 3) Gl' Israelite, Roma 1898. ועוד הרבה כ"י ומחם. בידי בתו אשת ר' ישראל אסמרוולו ש"ץ בק"ק מילאנו. רקח היה אחד ממז"ל הירחק Il Couriere Israelitico שנדפס במריאסמי ויז'ל כעת ע"י ר' דן לאמים. ש. ק.

רקת: ע' מבריה

רְשׁוּת: ענין חוק, ובא בהשאלה למי שיש לאל ידו ויש ביכלתו, מלכא רשותא ביריה (פסחים ק"י). אל תתורע לרשות (אבות א' י') כנוי למלכות. נמילת רשות הוא הסכמה והרמנא מגדול לקמן, לא נקיס רשותא (סנהדרין ה'), א"צ לימול רשות מב"ד (יומא פ"ד). רשות הוא לעומת חובה שהיא כמו מצוה, תפלת ערבית רשות (ברכות כ"ז:), מים אמצעים רשות (חולין ק"ה). מלחמת רשות וחובה (סוטה ל"ט:).

ישובו של עולם כשפיכת דמים, כי כל מי שיש בידו עון שפיכת דמים הרי הוא רשע נמור ואין כל המצות שעשה כל ימיו שקולים כנגד עון זה, ולא יצילוהו מן הדין, שנאמר אדם עשוק בדם נפש וגו' (משלי כ"ח י"ג). שהרי אחאב מלך ישראל עבר ע"ז וכשנסדרו עונותיו וזכויותיו לפני אלהי הרוחות לא נמצא עון שחייבו בלייה ולא היה שם דבר אחר ששקול כנגדו אלא דמי נבות, והרי הוא אחאב הרשע לא הרג בידו אלא סיבב, קל וחומר להורג בידו (שם רוצח פ"ד מ').

[עונש ע"י כופר ותשלומין] הנוגף אשה הרה ישלם דמי ולדות, ואם אסון יהיה לאשה חייב מיתה נפש תחת נפש. שור ננח שהועד בבעליו ולא ישמרנו והמית איש או אשה השור יסקל וגם בעליו יומת (שמות כ"א) היינו מיתה ביד שמים, ולא ביד ב"ד, שדרשו מות יומת המכה רוצח הוא, על רציחתו אתה הורגו ואי אתה הורגו על רציחת בהמתו (סנהדרין מ"ז:). הנכנס לחנותו של נגר שלא ברשות ונתזה בקעת ומפחה על פניו ומת, פטור. ואם נכנס ברשות חייב, מאי חייב? אמר רבי יוסי בר חנינא חייב בארבעה דברים (נוק צער רפוי שבת) ופטור מגלות, לפי שאין דומה ליער, יער זה לרשותו נכנס וזה לרשותו נכנס, זה לרשות חבירו נכנס. ורבא אמר מאי פטור מגלות, דלא סני ליה בגלות, כי יער זה לדעתו נכנס וזה לדעתו נכנס, זה לדעת חבירו נכנס והוא שונג קרוב למזיד (כ"ק ל"ב:). ע"ע נזק.

[כובד עון רציחה] כל מי ששופך דמים כאילו סמעת בצלם ודמות אלהים (שבת ל"ג). מקדש ראשון חרב בעון שפיכת דמים (יומא מ'). שפיכת דמים מסמא את הארץ וגורם לשכינה שתסתלק מישראל (שם פ"ה). גלות בא לעולם על שפיכת דמים (אבות פ"ה). ננעים באים לעולם על שפיכת דמים (ערכין מ"ז:). הקב"ה מצטער על דמן של רשעים שנשפך, ק"ו על דמן של צדיקים שנשפך (חגיגה מ"ז:). נמנו וגמרו על כל עבירות יעבור ואל יהרג חוץ משפיכת דמים ע"ז וגלוי עריות (סנהדרין ע"ד). מאימין את הערים: הווי יודעין שלא כריני מסונות דיני נפשות. דיני מסונות אם נותן מסון מתכפר לו, דיני נפשות דמו ודם וזעותיו תלויין בו עד סוף העולם, שכן מצינו בקין וכו'. לפיכך נברא אדם יחידי ללמדך שכל המאבד נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא (שם ל"ז). ע"ע דינים.

י"גב—א.

רקידה: ע' מחול

רקין: ע' אכין ורקין

רקיע: ע' שמים

רקם: ע' קדש ברנע

(1200) מצוה את בנו שמואל לאסוף ספרים ולרשום אותם לזכרון. בגניזות נמצאות רשימות כאלה ואחת מהן תחת יד אלחנן אדלר (עי' J. Q. R. xiii. 52). הרשימות הנדפסות הן רובן מאמשרד ששם מכרו את הספרים בפומבי לכל המרבה במחירם, ולרוב נמכרו הספרים שנשארו בעזבון אחרי מות בעליהם. הרשימות האלה נחלקו לרשימות בתי עקר כללים של צבור. ורשימות בתי עקר של יחידים, ונחלקו ג"כ לספרים בכ"ז וספרים נרפסים. המוכרי ספרים שולחים רשימות להקונים ומציינים מחיר כל ספר וספר. לדוגמא נביא פה רשימה מרשימות שונים: (1) רשימת ספרים מעזבון הר"י שמואל עבאס, אמשרד 1693. (2) רשימת הספרים מעזבון הר"י יצחק אבוהב (השני), כוללת ח"י ספרים כ"ז ושע"צ נרפסים. ונ"צ ספרים בשארי לשונות, א"ד 1693. (3) רשימה... מן קבוצת ספרים... מהור"ר דוד אופנהיים, המבורג 1782. (4) רשימה מספרים מעזבון כ"י יאקב לעווירד, א"ד 1797. (5) רשימת ספרי הר"י משה רפאל די אנוילאר הספררי, א"ד 1700. (6) רשימה מספרים... מעזבון כ"י שלמה ישרון א"ד 1811. (7) רשימה מספרים רבים... הנמצאים בעזבון מהור"ר שלמה מרובנא, א"ד 1814. (8) רשימה מספרים שמכרו בק"ק האנ, א"ד 1815. (9) קריית ספר, רשימת ספרים מעזבון ר' שמעון באנרי, רעסו 1818. (10) רשימה מספרים... מעזבון אב"ד רקחלתנו כ"י רניאל הכהן דאיווירד, א"ד 1823. (11) רשימה מספרי ח"ק בית המדרש עין חיים ראשכנז פה אמשרד 1825. (12) קהלת דוד, ר' אייזיק מעמץ, רשימה מספרי ר' דוד אופנהיים עם הרגום רומי ע"י ר' אליעזר ליוז לבית לוי עמבדען, המבורג 1826. (13) אפרון שלמה, ר' שלמה ב"ר יוסף פרופס, רשימה מכל הספרים שנרפסו אצלו, א"ד 1730. (14) רשימת הספרים אשר הניח אחריו מ' וואלף היידנהיים, רעדעלהיים 1833. (15) רשימה מעקר ספרים... ובתוכם נכלל את אשר הניחה אחריה מרת בריינכה אלמנט כ"י שמחה מאססעל, א"ד 1835. (16) רשימת הספרים... אשר ימכרו באמשרד בבית המדרש ומ"ס הירץ פאן עמבדען, א"ד 1836. (17) רשימה כן כמה ספרים... ימכר על פי הסרסור, א"ד 1843. (18) רשימת ספרים מעזבון הר"י שלמה די מוזה למספר אלף ונ"ב ספרים שונים, א"ד 1843. (19) אוצרות חיים. רשימת ספרי עזבון ר' חיים ב"ר יוסף מיכל ז"ל בסדר א"ב, כ"י לבד ונרפסים לבד, ובסופו מפתח האוצר על הכ"י, התצאת שטיינשניידר, המבורג 1848. (20) הפלים, רשימת שמונים כ"י יקרים ע"י הרי"ט ליפמאן צונץ, ובסופו הערות וחקירות על צאתן לר' שניאור זקס, ברין 1850. ע"ע ביבליוגרפיה; בית עקר ספרים.

ב. מ.

רְשִׁיעַ (רְשָׁעָה): העושה חטא פשע ועון, המסתנהג שגא כהוגן עם בני אדם ועובר על מצוות ה'; בעל

[רשות היחיד והרבים] לענין שבת וטומאה ונזיקין ישנם רשויות שונות. לענין שבת יש ארבע רשויות: א' רשות היחיד, ב' רשות הרבים, ג' כרמלית, ד' מקום פטור. רשות היחיד הוא מקום שמשמש בו יחידים והוא רשותם, ורשות הרבים מקום שיש עליו כח וחלק רבים, מקום מעבר לרבים כמו רחוב שבעיר, פלמיה (πλάτεια) והוא מפולש משני הצדדים בשערים מכוונים זה כנגד זה ואינו מקורה ואפילו יש להן דלתות שאינן ננעלות בלילה. ואמר ר' יוחנן ירושלם אלמלא דלתותיה ננעלות בלילה, חייבין עליה משום רשות הרבים (עירובין כ"ב). אסטרמיה (στράτα), דרך מעיר לעיר. אם אחד משני אלה רחב שיש עשרה אמות וששים רבוא כרגלי המרבר עוברים בו בכל יום הרי הוא רשות הרבים (וי"א אפילו אין ששים רבוא בוקעין בו בכל יום הוא רשות הרבים, וכן יש לפסוק), ואורו של רה"ר אינו עולה אלא עד עשרה טפחים בגובה. רשות היחיד, הוא מקום מוקף מחיצות שגבוהים לכל הפחות עשרה טפחים ורחב המקום לכל הפחות ארבעה טפחים ואין שעור לרחבו, אפילו מדינה מוקפת הומה שדלתותיה נעולות בלילה. וכן כלי או עגלה גבוה עשרה ורחב ארבעה טפחים העומרים ברשות הרבים הרי הן רשות היחיד. חריץ או גומא או תל ברשות הרבים עמוקים או גבוהים עשרה טפחים ורחבים ארבעה טפחים על ארבעה טפחים הרי הן רשות היחיד (ורקא במתלקט עשרה טפחים מתוך שפוע ארבע אמות הוא רה"י משום דלא ניחא תשמישתא לבני רשות הרבים, אבל באינו מתלקט עשרה מתוך ארבע הוי רשות הרבים), אויר רשות היחיד עולה עד לרקיע אבל עגלה שברשות הרבים גבוהה עשרה ורחבה ארבע, שגבוהה מהארג שלשה טפחים תחתיו רשות הרבים, ע"ע שבת. לענין טומאה קורין רשות היחיד כל שאין בו שלשה בני אדם, ואם יש בו שלשה בני אדם הוי רשות הרבים. ואמרינן ספק טומאה ברשות הרבים מהור, וספק טומאה ברשות היחיד טמא, וילפינן לה טומאה שנסתרה שלא היו שם רק שנים, היא ובעלה (עי' רמב"ם אבות הטומאה פט"ו ופס"ו). לענין נזיקין, הוא רשות הרבים כל מקום או רחוב בתוך העיר שיש רשות לכל בני העיר להשתמש בו, ואם הלך אחד יהיה מי שיהיה והזיק שם או גרם הזיק חייב בתשלומי נזק לפי שאין לו רשות לגרום נזק לרבים במקום שכולם רשאים לילך ולמלייל. מ. ל. ב.

רשויות, שתי: ע' טוב ורע

רש"י: ע' שלמה יצחקי

רְשִׁימָה (מַטְלוֹג): רשימת ספרים. המנהג ציין על קוח או גליון שמות הספרים ומספרם, אשר נמצאו בבית עקר ספרים של יחיד או של צבור. היה שגור גם בימים קדמונים. ר' יהודה אבן תבון (בערך שנת

נ"מ.). המנביה ידו על חבירו אעפ"י שלא חבהו נקרא רשע (סנהדרין נ"ח:). שמואל אמר הנודר אעפ"י שמקיימו נקרא רשע (נדרים כ"ב.). מרחצית ש"מ נקרא רשע (ב"מ פ"ג:). א"ר אלעזר כל ת"ח שאינו עומד בפני רבו נקרא רשע (קדושין ל"ג:). רשעים אומרים הרבה ואפילו מעט אינם עושים (ב"מ פ"ז:). כלל אמרו אין אדם משים עצמו רשע (יבמות כ"ה:). ואל תהי רשע בפני עצמך (אבות פ"ב). ודרשו כפלה הרימון רקתך (שה"ש ד') אפילו דקנים שבך מלאים מצות כרימון (ברכות נ"ו:).

[איך להתנהג עם רשע] אמר ר' יוחנן משום רשב"י מותר להתנזרות ברשעים בעוה"ז שנאמר עוזבי תורה יהללו רשע ושומרי תורה יתגדלו בהם (משלי כ"ח). ואם לחשך אדם לומר והא כתיב אל תתחר במרעים (תהלים ל"ז) מי שלבו נוקפו אומר כן, אלא אל תתחר במרעים להיות במרעים וכו'. ור' יצחק אמר ברשע שהשעה משחקת לו אל תתנזה בו (ברכות ז:). לא נכון לבקש על מיתת הרשעים דכתיב יתמו חטאים ולא חוטאים אלא צריך לבקש רחמים שיחזרו בתשובה (שם י'). אסור להסתכל בדמות רשע (מגילה כ"ח, שבת ק"ד.). טובתן של רשעים רעה היא אצל צדיקים (יבמות ק"ג:). קשר רשעים אינו מן המנין (סנהדרין כ"ו:). מיתתן של רשעים הנאה להם והנאה לעולם (שם ע"א:). אין קוברים רשע אצל צדיק, ואם נהרג מתוך רשעו ה"ל כפרה (שם מ"ז:). רשעים בפתחו של ניהנם אינם תוזרין בתשובה (ערוכין י"ט:). לעתיד לבוא יהיה נדמה יצר הרע לרשעים כחוט השערה והם בוכין ואומרים האידך לא יכולנו לכבוש את חוט השערה הזה (סוכה נ"ב:). רשע אם עשה תשובה הקב"ה מקבלו (אדר"נ פ"ב). ע"ע עבירה; פשע; צדיק. ז. ר. א.

רשת: ע' ציד

עבירה. לעומת צדיק וצדקה (ע"ע). השם בליעל (ש"ב כ"ג ו') מורכב מן בלי-יעל, כמו לא יועיל הסרון התועלת. ולדעת הרד"ק יעל מן עלה, וענין ההרכבה חסרון כל מעלה = שפלות. חז"ל קראו לכל שונאי ישראל בשם רשע, עינו הרשע, בלעם הרשע, המן הרשע, נבוכדנצר הרשע, וגם סתם „אותו רשע". ורשע בן רשע (מגילה מ"ו:). ויש רשע גמור (גיטין ס"ח:). ורשע ערום (סוטה כ"א:). רשע בן צדיק הוא חומץ בן יין, וקרינו בר רשיעא אפילא לרשיעא בר צדיק (סנהדרין נ"ב:). רשעים בחייהן קרוין סתים שנאמר ואתה חלל רשע נשיא ישראל (יחזקאל כ"א, ברכות י"ח:). ועקביא בן מהללאל אמר: מוטב לי להקרא 'טומה כל ימי ולא לעשות שעה אחת רשע לפני המקום (עדות פ"ה). לפעמים רשע נקרא צדיק אם נצטרך בדינו, ולהיפך צדיק נקרא רשע שנתחייב בדין. כמ"ש חז"ל יצא מב"ד זכאי ואמר אחד יש לי ללמד עליו חובה לא יחזרנו לב"ד, דכתיב וצדיק לא תהרוג, ויש 'שלוחים רבים להמיתו בידי שמים. וכן נקרא רשע מי שנתחייב בדין אע"פ שלא היה רשע כמ"ש והצדיקו את הצדיק והרשיעו את הרשע, היינו צדיק ורשע לאותו דבר. ר' ישעיה מטראני אומר על צדיקים גמורים ורשעים גמורים של ג' ספרים הנפתחים ברי"ה, דצדיקים שזכויותיהם מרובות מעוותותיהם כיון שהם מתחייבים בדין ואפילו מפני עבירה קלה, לגבי דין זה רשעים מיקרי (שו"ת מבי"ט ח"ב סי' ק"ו בשם הרמב"ן בשער הגמול). כל שאינו מקיים דברי חכמים קדוש הוא דלא מקרי רשע נמי לא מקרי (יבמות כ'). לענין שניות מדברי סופרים. צנוע הוא דלא מקריהא רשע לא מקרי (נדה י"ב:).

[מי הוא רשע] לענין צדקה אם לא יתן ואינו רוצה שיתנו אחרים הוא רשע (אבות פ"ה י"ג). עני המהפך בחררה ובא אחר ונמלה נקרא רשע (קדושין

פרס. על מעלתו בתורה מעיר שמו שנקרא בו מוולאנא שאהין (כלומר רבנו שאהין). שאהין היה הראשון שעשה שירים גדולים ונכבדים בלשון פרס וכתבם בכתב אשורי למען ימצאו בהם עונג נפשם בני עדת ישראל אשר בפרס, כי אהבת השיר ואהבת לשון ארצם השתרשה בהם, ושאהין מלא תאותם בחבוריו. בו

שאהין: משורר יהודי פרסי, נולד בסוף המאה ה"ג בשיראז העיר הגדולה אשר ישבו בה הרבה יהודים, כמו שנזכר בספעות ר' בנימין. על אדות קורותיו לא נודע מאומה רק מתוך שיריו שהוזכר בהם זמן חבורם נדע מתי חי, גם ניכר משיריו שהרבה למד והרבה קרא בחכמת ישראל וגם בספרי משוררי

שאל: המלך הראשון לישראל, מלך בשנת ב"א תתפ"ב (878 קודם מה"נ). הוא היה בן קיש מנכבדי בני בנימין, "בחור וטוב ואין איש מבני ישראל טוב ממנו. משכמו ומעלה גבוה מכל העם" (ש"א ט' א')— בדרשו מפי שמואל הנביא על דבר האתונות שאברו לאביו משחו למלך על ישראל. ותהי ראשית ממלכתו להכריע את בני עמון שהציקו את יושבי גלעד, וינתח צמר בקר לנתחים וישלחם בכל גבול ישראל לאמר: כל אשר יפגר מלצאת אחריו למלחמה על עמון כה יעשה לבקרו. ואז היו מספר בני ישראל שלש מאות אלף ואיש יהודה שלשים אלף (שם י"א ח') ונאספו אליו הרבה אלפים ויבו את בני עמון. וישמח העם על נצחונם וידרשו להמית את אנשי הבלעל אשר בזהו באמרם, "שאל ימלך עלינו" בלשון תמיה, אך שאל אמר לא יומת איש ביום תשועת ה'. ויחדש שמואל את ממלכתו בגלגל ויזבח וזבחי תורה לכבודו. שאל בחר לו שלשת אלפים מישראל לאנשי חיל שומרי המדינה בעת שלום, אלפים היו עמו במכמש על גבול פלשתים ובהר בית אל, ואלף היו עם יונתן בגבעת בנימין, ויתר העם שלח איש לאחיו. יונתן הכה את נציב פלשתים בגבעה, וילחמו בני ישראל עם הפלשתים אשר נאספו בחיל גדול מאד. בני ישראל אשר יראו מפניהם התחבאו ועברו את הירק, ושאל לקח מקומו בגלגל, והנה שמואל במשחו אותו למלך צוהו, "וירדת לפני הגלגל והנה אנכי יורד אליך להעלות עולות לזבח זבחי שלמים, שבעת ימים תוחל עד בואי אליך והודעת ליך את אשר תעשה" (שם י'). (שם י"א ח'). ושאל לא שמע אליו, ויחל שבעת ימים, ובראותו כי לא בא למועד הימים (בהתחלת היום, רש"י), הקריב הוא בעצמו את העולה. ויהי ככלותו להעלות העולה והנה שמואל בא, ושאל התנצל לפניו, כי ראה כי נפץ העם והיה ירא כי ירדו אליו הפלשתים הגלגל. אך שמואל הזכירו לאמר: "נסכלת! לא שמרת את מצות ה' אלהיך אשר ציד (ע"י הנביא)... ועמה ממלכתך לא תקום", (שם י"ג י"ג). יונתן התנפל פתאום על הפלשתים, ותהי מהומה ביניהם ויהרגו איש את אחיו, וינצחו בני ישראל את הפלשתים. שאל נלחם גם עם מואב ואדום ומלכי צובה ויבניעם. אה"ב נצטוו להלחם עם עמלק ולהחיותם בלה, אך שאל חסל על אנג מלך עמלק ועל מיטב הצאן והבקר, וגם בדבר הזה לא שמר את מצות ה', שלא להחיות כל נשמה מעמלק, ושלא לבזו השלל. ויאמר אליו שמואל: "קרע ה' ממלכות ישראל מעליך היום ונתנה לרעך הטוב ממך" (שם ט"ז כ"ח). מן העת ההיא סרה מישאל רוח ה' ובעתתו רוח רעה, ויעצוהו עבדיו להביא איש יודע לנגן בכנור להטיב את רוחו, ויביאו אליו את דוד אשר משחו שמואל למלך על ישראל. דוד הכה את גלית הפלשתי ויהי לנם, ויקנא בו שאל ויתנבל להמיתו ולא הצליח. אחרי מות שמואל נאספו הפלשתים למלחמה בבדה

התנוססה דוח פֶּרְדוּסִי ורוח נְצִאמִי מִשׁוּרְרֵי פֶרַס הגדולים, והוא יצא בעקבותם ועשה שירים במשקל ובחרוז כמותם, שירים מספרים מעשים, שירים רחבים מלאים מליצות יפות, ובין הספורים פזורים דברי מוסר וחכמה. אך עניני שיריו מאדמת ישראל לקחם, ותהי ראשית מלאכתו שיר גדול על חיי משה רבינו וגבורותיו, מיוסד על פרשיות התורה מתחלת שמות עד סוף דברים, ומעשהו נחשב בעיניו כאלו פירוש עשה על התורה, והוא בעצמו אמר על חבורו שהוא פירוש ובאור כלו. את שירו הראשון הזה גמר בשנת אתרל"ט לשמרות (והוא שנת 1327), ובשעריו נמצא שיר תהלה על המושל בימים ההם בפרס והיא אבו סעיד בהאדור הנודע באהבתו למלאכת השיר. רק שלשים שנה אחרי חבורו הזה הוסיף עליו שיר גדול אחר על ספר בראשית, ושניהם היו לאחר הנקרא ס' שרה (=ביאור) על התורה. בימינו הוציאו לאור ר' שמעון חכם איש בוכארא בירושלם (ד' כרכים 1902—1905), ואמר עליו שנקרא בפי ההמם "שאהין תורה", כבר לפני זה בשנת 1332 גמר יטני שירים גדולים אחרים שיסודתם נ"ב במקרא והם ספר "ארדשיר" והוא ספור מגלת אסתר ומלכות אחשורוש ונלוה אליו ס' עזרא והוא ספור בנין בית יטני, ומעשה עזרא המביא ספר תורה מבני משה, ומלכות כורש, ובסוף מיתת מרדכי ואסתר. שני השירים האלה אינם נמצאים כ"א בב"י אחד מנין ההכם אלהם ארלר בלונדון ומתוכו הודעת את טיבו. ואת ס' עזרא הרפסתי בהרעווי הצרפתי חלק נ"ה.

[פירוש שאהין] מעשה שאהין עשה רושם בחיי בני ישראל אשר בפרס כי הוא סלל דרך למלאכת השיר הפרסי ביניהם ולמדם לכתוב שירים בלשון ארצם הצחה ולוונג ענינים לקוחים מאדמת קדש עם מליצות חול. שמעון חכם הנ"ל אומר: "שאהין הוא הראשון להשאיערים (כלומר המשוררים) אשר קמו אחריו ועשו כמותו ספרים בשפת פרס ובחרוזים. מאתים שנה אחריו קם עיסראני וגמר זה שיהתחיל שאהין ועשה חבור שיר גדול על תולדות ישראל מיהושע עד דוד וקרא יטני ספר הנצחון. וכן משוררים אחרים שקמו אח"כ בין יהודי פרס בעקבות שאהין יצאו. עוד דבר אחד ראוי להזכר מתוכן שירי "שאהין" ספורי המקרא מרוקמים בחבורים בדברי אנדה שהוציאים מרבי חז"ל וגם שהוציאים מרברי מאמיני דת מחמד וספורי הקוראן ופירושיו. ודבר פלא הוא שבהרחיבו מעשה יוסף בפרשיות וישב עד ויהי, עיקר פרקי שירו מרברי פֶּרְדוּסִי המפורר הקדמון אשר לפרס לקח, ומחבור פֶּרְדוּסִי יוכף וזליכא לוח שאהין סדר הפרשיות ודוב הענינים והמליצות ושהלם בחבורו. "שאהין וגם עיסראני נקברו בשראז, והמשורר היהודי באבאי בן לומפ אשר חי במאה ה"ט מזכיר את מקום מנוחתו יחד עם מקום מנוחת משוררי פרס הגדולים חאפץ וסערי.

ב. ז. ב.

מספיקין להם לחם מים ומזון מעלה עליו הכתוב כאילו הרגן (ויבמות ע"ח:). אמר רב יהודה אמר רב אלמלא הלוחהו (נתן לו צדה לדרך) יהונתן לדוד שתי ככרות לחם לא נהרגה נוב עיר הכהנים ולא נסרר דואג האדומי ולא נהרג שאול ושלשת בניו (סנהדרין ק"ד). שלא היה צריך דוד לשאול לחם מבחני נוב ולא היה דואג מלשין עליהם ולא היה שאול נהרג על אותו עון (רש"י). שאול היה גדול כדוד, וכאשר דבר דוד לה' את דברי השירה ביום הציל ה' אותו מכף כל אויביו ומכף שאול (ש"ב כ"ב). אמר לו הכב"ה לדוד: דוד! שירה אתה אומר על מפלתו של שאול? אלמלי אתה שאול והוא דוד איברתי כבה דוד מפניו, היינו דכתיב שגיון לדוד אשר שר לה' על דברי כוש בן ימיני (תהלים ז', מ"ט מ"ז:). ע"ע אפרים; רוד; יונתן; שמואל.

א.

שאל: ע' אבא שאול

שאל: ע' גיהנם

שאל (פאול מתרשיש): אחד השליחים שהיו מטיפים בשם הנוצרי ונקרא "שליח אויה" או "שליח הנוים", כי היה אבי הנצרות הנכרית שהתנגדה נגוד נסור לכל עקרי תורת ישראל. נולד בעיר היוונית תרשיש (תרסוס) שבקיליקיא. בראשית המאה הראשונה. שם חונך ברוח עמו ע"פ התורה ולפי דבריו למד שם (ἐν τῇ πόλει) מפי איזה איש ששמו היה גמליאל. ומובן שלא היה זה רבן גמליאל. אח"כ בא ירושלימה, ויען ידע היטב שפת יון וגם רומית—כן מספר, השתמשו בו הפרושים לקחת חלק ברדיפות הכת הנוצרית, לרגל עליהם ולמסרם ביד שופטיהם. אך כל הדברים האלה אין להם יסוד הסמורי ונכתבו אחר כן בשמו, כמו המענה שהתיחס לשבט בנימין, והרבה כאלה. ידוע שהרבה מאגרותיו ובתוך אגרותיו מזוין. עוד בימי חייו נתפרסמו אגרות בשמו אשר הוא כחש בהן (באגרות השניה אל התסלוניקים פ"ב ב'). וגם אלה שנתפרסמו בשמו נכתבו זמן רב אחרי מותו ואי אפשר להגיד עוד כמה מזויפות הן. אין ספק שעורך הכרית החדשה השתדל להתאימן אל "מפעלות השליחים" המלאים ספורי מעשיות בדויות. עת היה בירושלם בפעם הראשונה ראה בעיניו אחד מכת הנוצרים, מחסידיה הגלגלים, שנרגם באבנים ע"פ הסנהדרין מפני שחרף שם אלהים. משם הלך לרמשק ובעיר ההיא נהפך לבן. לפי ספור בבה"ח ע"י חזו"ן שחזה בדרוכו, ויתחבר גם הוא אל הכת ההיא וירדוש בשמה. בראשונה לא עשו דבריו רושם גדול, וילך משם למדינת ערב להורות שם את תורתו החדשה, וישב לרמשק לעשות שם נפשות לאמונתו. ויתרגמו רבים מן היהודים עליו וחשבו ליסרו קשת וימלט משם שנית, וילך לערי יון אשר

על ישראל. ויפול שאול חלל עם שלשת בניו בהר הנלכות. וימת שאול במעלו אשר מעל בה' (דה"א י'). הפלשתים כרתו את ראשו ואת גויתו תקעו בחומת בית שאן. אך יושבי גלעד אזרו חיל וינצבו משם את גויתו ויקברוה תחת האשל ביבש גלעד ויצומו שבעת ימים, ודוד במלכו העביר משם את עצמות שאול ויונתן בנו ויקברם בעיר מולדתם צלע בקבר קיש אביו (ש"ב כ"א י"ב—י"ד). אבנר שר צבא שאול המליך אחריו את בנו איש בושת, ורק שנתיים מלך, כי בית שאול הלך ודל והמלוכה נסבה לדוד.

[בתלמוד] חז"ל דרשו ומלכים מחלצין יצאו זה שאול ואיש בושת (ב"ר פ' פ"ב). בין שמונה נסיכי אדם נחשבו ישי שמואל ושאול ושמואל (סוכה נ"ב:). וכי כיש שמו והלא שאול שמו. אלא מה כוש משונה בעורו אף שאול משונה במעשיו (סו"ק מ"ז:). צניעות היתה בישראל שנאמר ואת דבר המלוכה לא הגיד לו (מגילה י"ג:). צניעות היתה בו דכתיב ויבא שאול להסך את הנליו, וא"ר אלעזר מלמד שסכך עצמו כסוכה (ברכות ס"ב:). בפסוק נאמר: בן שנה שאול במלכו ושתי שנים מלך על ישראל (ש"א י"ג א'). ופירש הביאור, כשמלך בלתי שנה מזמן שנמשח, וכאשר מלך כבר שתי שנים בחר לו שלשת אלפים אנשי היל, ולא נחשבו לו עוד לימי מלוכה לטאול אחרי שנמשח דוד למלך. ולכן לדעת המלבי"ם (ש"ב ג' ז') לא חיש אבנר לכבוד שאול ולקח את רצפה בת איה שהיתה פלגש שאול שהיא אסורה להדיוט. חז"ל דרשו בן שנה שאול במלכו, כבן שנה שלא מעם חסא שלא היה בו שום דופי. ומפני זה לא נמשכה מלכותו מפני שאין מעמידין פרנס על הצבור אא"כ קופה של שרצים תלויה לו מאחוריו שאם תזוז דעתו עליו אומרין לו חזור לאחוריק (יומא כ"ב:). תניא אותה שנה ששאול להם מלך אותה שנה עשירית של שמואל היתה, עשר שנים מלך שמואל בעצמו, שנה אחת שמלך שאול ושמואל. ושתיים שמלך שאול בעצמו וכו' (תמורה מ"ז). שמואל אמר לטאול בשעה שמשחו וירדת לפני הנלגל וגו' ירד שנה ראשונה והכה נחיש העמוני ומשחהו ישראל (בשנה) שניה וכו' (סדר עולם רבה פ"ג). גדולת המלכות כשם שקשה היא להעלותה כך קשה היא להורידה, שכן מצינו בשאול בשעה שאמר לו עמוד במלכות היה מתחבא וכו', ובשעה שאמר לו רד הימנה היה מחזיר אחרי דוד להורגו (אדר"נ פ'). שאול אבד עצמו לדעת, אך לא נחשב לו זאת לעון, ודרשו "אך" להביא את החונק עצמו. יכול כשאול ת"ל אך (ב"ר פל"ד). אמר רב יהודה אמר רב מפני מה נענש שאול מפני שמחל על כבודו לאנשים שבוהו, שנאמר ויהי כמחריש (יומא כ"ב:). ויאמר ה' אל שאול ואל בית הרמים אשר הסית הנבעונים, אל שאול שלא נספד כהלכה וכו'. וכי היכן מצינו בשאול שהמית הנבעונים? אלא מתוך שהרג נוב עיר הכהנים שהיו

(*νόμος*) וכאלו כל דברי התורה היו רק חקים ומשפטים. ובכבול המצוות הפיר גם בריתו של א"א, ויהי פתגמו שהמילה היא מולת הלב ולא של הכשר, לפי רוח הדיבור ולא לפי הכתב. וכן התיר כל המאכלות האסורים לפי התורה, באמרו: „כל דבר הנמכר בשוק אותו תאכלו. ואם יקרא אתכם אחד האנשים אשר אינם מאמינים לביתו אכול תאכלו מכל אשר יושם לפניכם“ (אל הקורנתיים פ"ב כ"ד—כ"ז). דבריו אלה אמר לעמי הנכר אשר לא ידעו את התורה ולא קבלו עליהם שמירת המצוות ולפי דבריו הוא, מלכר המפורסם והידוע. היו „שמופי זמה, הוללים נאים ורהבים“ (אל הרומים פ"א). וידע שהתורה לא הכניעה ולא שעברה את שומריה, אדרבה המשוור אמר: „לולא תורתך שעשועי אז אכדתי כעניי“ (תהלים קי"ט). ואמרו: „בזמן שעוסקים בתורה יצרם מסוכ בידם“ (ע"ז ה' א'), ואזי להם לבריות מעלכונה של תורה, שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בח"ת (אבות פ"ו ב'). וכל המאמרים האלה והרבה כאלה לא נאמרו אלא כלפי שאל וחבריו. והמה יצאו לא רק ספי החכמים כ"א מרוח כל העם. ובנוגע לתורת החסד של שאול, כפירוש אמרו: גדולה תורה שמביאה לירי מעשה, היינו מעשה של חסד, כי תורה לשמה זו היא תורה של חסד, שלא לשמה זו היא תורה שאינה של חסד (סוכה מ"ט). ותורה מביאה לירי והירות וחסידות ער שמביאה לירי רוח הקדש (ע"ז כ':). גם הפתגם צדיק כאמונתו יחיה, יצא מרוחו של נביא ישראל ולא מלבו של שליח הגוים. וכי פרס את המקראות בנוגע למילה יצא מכמה פסוקים ומעשים הנזכרים בכתבי הקדש. הוא אמנם לא הבין את התנ"ך בשפתו המקורית ונדע לו רק מתרגום השבעים, כמו שמוכח מכמה כתובים שמביא עם השבועים והשנויים הנמצאים בהנוסחא היונית. מספר הפסוקים הנמצאים באגרותיו עולה לשמונים ושבעה, ולו ידע את התורה ואת הנביאים במקורם העברי בודאי היה נמלט מכל השגיאות ההן, אבל מלבד השגיאות הנה זי"ף ג"כ כמה מאמרים של חכמי ישראל, והעיקרם למען התנגד להם ולהשפילם באוני שומעיו.

[התנגדות השליחים] ובאמת התנגדו אליו כפוסבי ובשנאה גלויה גם השליחים שמעון ויעקב והוא היה מלגלג בהם. כאשר כבר אמרנו אברו כמה מאגרותיו וכמה גם מאגרות מתנגדיו, או עורך הברית החדשה רן אותם ככונה בגניזה, למען השביח והשכיח את הריב שפרץ ביניהם. כצדק אמר חכם נוצרי אחר, אשר נחשב בין מעריציו, כי לו נתגלו היום ע"י איזה סקרה באחד החפירות, אפשר שבראו תהפוכות כסתנה הנוצרים. אבל למרות כל הבקרת מצד הערך וכל השתרלותו לעבור על הריב ההוא בשתיקה, הנה נשארו כתוך האגרות אשר נמלטו כמה פסוקים וכמה מעשים המוכיחים כי שיטת שאול עוררה התמרמרות רבה

כא"י הים, ולסוריא ולכל המדינות אשר היו על דרכו ירושלימד, הלך ודרש להפיץ את דעותיו משך שלש שנים עד אשר בא ירושלימה.

[שיטתו] הסבה אשר השפיעה עליו לשנא לא רק את הפרושים כי אם כל תורת ישראל כל כך, שנאה גלויה כזו, עד שהתנגד גם לראשי השליחים שקרמוהו ואשר היו „עמורי-הקהל“, כמו שמעון כיפא ויעקב אחי הנוצרי, ויבחר לפלס לו נתיב לעצמו, עוד לא התבררה כל צרכה. יש שמשערים (גרעץ) שהתניחותם של הילני המלכה וגרולי שריה, ושל נשי דמשק אשר רכקו כאלהי ישראל, עשתה עליו רושם כביר ותעורר בו את המחשבה שאפשר להכניס תחת כנפי רת מהורה את כל אלה שמאסה נפשם באליליהם, אם הפרושים לא הכבירו עליהם את עול המצוות, עם כל דקדוקיהן ופרמיהן. אפשר גם כן שהרעיון הזה השתרש בלבו יותר ויותר משך נסיעותיו ודרשותיו בין הנכרים. ושנאתו לדת ישראל הלכה וגברה כל אשר הוסיפו הפרושים לדרפו ולהחרימו. חמש פעמים נלקה ארבעים חסר אחת, פעם אחת נסקל כאבנים וכמעט הומת, פעמים הושם ככלא, ובאחרונה הובל לרומא בשנת 61, ומאז לא נשמע על אדותיו דבר. סופר אחר (פרידלנדר) משער כי מן היום אשר שמע את דרשתו הנלהבה של אסטפנוס בשעה שנסקל נהפך לאיש אחר. ככל אופן ברור שאף כי היה דורש בשם ישו והתאמץ להפיץ האמונה בו, שקם מקברו ושהיה משיח המין האנושי לכפר על כל עונותיהם ולקרבם אל השכינה, היה מתנגד לרובי דעותיו ותורותיו שנמסרו בשמו ונתפרסמו ע"י תלמידיו לכל המאמינים בו. ישו בפירוש אמר: „הסופרים והפרושים יושבים על כסא משה, לכן כל אשר יאמרו אליכם תשמרו ועשיתם“ (מתי פכ"ג ב'—ג') ואמר: „אל תחשבו שבאתי להפר את התורה או דברי הנביאים. לא להפר באתי כי אם לקיים“ (שם פ"ה י"ז—י"ט). והוסיף להזהיר ולהעיד: „שעד אשר השמים והארץ יעבורו לא תעבור אף את אחת מן התורה. לכן כל המבטל אחת מן המצוות והמורה כן ברבים נקל יקרא במלכות שמים“. כנראה לא ידע שאול שהרברים ההם, אשר באמת נתפרסמו שנים רבות אחר מותו, יצאו מפי רבו, או לא האמין בהם. כי הוא הורה ודרש ברבים, כי מסקור התורה יצאה רעת החטא ובאשר אין תורה אין פשע (אל הרומנים פ"ר מ"ו). שלולא אמרה התורה לא תחמוד לא ידענו לחמוד. המצוה עוררה את התאוה להטוא (שם פ"ז ז'—ח'). כי לא בגלל התורה באה ההבטחה לאברהם ולזרעו שירשו את הארץ כ"א בגלל אמונתו. והאמונה אשר הורה שאול השליח היתה האמונה בתחית ישו וכי בסותו כפר על כל המאמינים בו. שתי דעות הסותרות זו את זו בנושימה אחת, שמותו מכפר וכי באמת לא מת כ"א קם לתחיה. ראוי להעיר פה ששאל קורא את ספרי התורה בשם מצוה

בפרט שאין ספק שגם אחרים מן השליחים במלו כמא
מן המצוות כבר בימי רבם, ובפרט אחרי מותו, כאשר
העיד פאול בשמעון כיפא. ואם הם בעצמם היו
מתרשלים בעשיית המצוות והיו מחללים את התורה
בסתר ובגלוי, על אחת כ"כ אלפי תלמידיהם, בפרט
הגרים אשר נספחו עליהם מן הגוים. על כן נשטמו
מעט מעט מעול היהדות והתרחקו ממקור ישראל
ומתורת יוצרם אשר הקדיש הוא. שאל הפך על פיה
את הכוס שזנו רבו. אבל גם נבואתו של שאל
התרשישי לא היתה עתידה להקיים. כי אמונה נרדא
הפורחת באויר או המבוססת על הויה נרדא אינה
מספקת למלאות נפשם של אלפי אלפים איש ואשה
שהיו עוד רבוקים בגלוליהם ובאלילי לאומותיהם. הם
לא יכלו להשתחרר על נקלה ממנהגים ומהשנות שנשתרשו
עמוק בלבם. ע"כ התפתחה תחת תורת ישראל תורה
חדשה אשר הולידה וגדלה את הנצרות של ימי הבינים
עם כל תהפוכותיה. והנצרות החדשה בת השכלת
הדורות האחרונים מימי מארסין לותר, באה ומפחה
על פניו. לותר בעצמו היה הראשון לקעקע את ביצתו.
הראשון לתרגם את התנ"ך לשפה חיה ולהכניסה בבתי
הנוצרים, לחדש השפעתה ולהחזיר לה את עטרתה אשר
שאל שרד ממנה, מני אז התפשטה התורה בכל ארצות
ההשכלה במאות לשונות חיות בעזרת מעריציו של
שאל. הוא אמר (אל הקור' פ"א א'): "הנני אומר
מב לאיש לכל יגע באשה", ולותר אמר: "מי שאינו
אוהב אשה הוא כסיל".

[המקורים שבהם שאב] אמנם אין לכתר שהוא
היה בין השליחים הפרקליט היותר גדול של הרעיון
הקוסמופוליטי, הוא היה סבור לו בכל לבו ויקדיש לו
כל כחותיו וסבל בשבילו יסורים ונאצות אשר רבאו
את רוחו וגופו. אבל רוב פתגמיו והרעיון הזה עצמו
לא יצאו מרוחו, כי יאם שאבם מתוך הספרות הגדולה
הישראלית שנכתבה יונת ואשר ידע היטב אם גם
לשונות היוניות לא היתה מדויקת. כבר הוכח שכמה
מפתגמיו ועקרי רעיונותיו לקוהים מהספר "הכמת
שלמה", "צואות שנים עשר השבטים", ובפרט מכפרי
פילון היהודי. מצואות השבטים לקח (וכאשר הוכיח
משארלס) יותר משלשים מאמרים. מלבד הספרים
שאינם בידנו היום. וידוע שהרעיון העקרי הכנסת
הגוים תחת כנפי השבינה מלא את ספרות היונית
יהודית ובפרט החזיונית.

ביבליוגרפיה: מספר הספרים שנכתבו על שאל
מתרשיש רבו מהזכר פה, ושמות היותר טובים ימצאו
בהאנציק' בריטאניק ע"י ברט: B. Jowett, *Essays*,
E. Renan: *Saint Paul*, Paris 1893, Herford:
Pharisaism, N. Y. 1912. מן הספרים והמאמרים
שנכתבו בידי יהודים אכזר: גרעין רו"ח; עשעלכאכער;
דאס יידענפיהם אונג דאס וועיען דעס קריסטענענטום
ברלין 1908; מ. פרידלענדער; רעליגיעזע בעוועגונגען וכו'
ברלין 1905; קליד מונטיפיורי בהמאסף שלו. Jew. Quat.

וקנאה גדולה בין אנשי קהלתו והשליחים עצמם. יעקב
באנתו בפירוש דורש בכבוד התורה ומלעיג בשיטת
האמונה הערומה ממעשים (שם פ"א כ"ה—כ"ו). "רק
המעיין בתורה התמימה אשר חפש בה והונה בה תמיד
האיש ההוא יאשר במעשיו, אבל מה יועיל לאיש
האומר כי אמונה בו ומעשים אין לו, התוכל אמונה
להרשיע לו? האמונה בלי מעשים סופה להבטל".
הדברים האלה לא נאמרו אלא נגד שאל. ועת בא
ירושלימה הוגר לו שאלפים מן הקהלה הנצרית שם
החזיקו בתורה בקנאה גדולה ואפס חרה בו מאד על
כי דבר סרה בעקרי הדת, ולמען הסיר מעליו כל חשד
התקדש ויעל להר הבית עם ארבעה נזירים שהלכו
להביא את קרבנותיהם. למען ישמעו זאת המאמינים
ויאמרו שגם הוא עושה ככל הכתוב בתורה ולא נכונה
השמועה ששמעו עליו (מפעלות פכ"א). והוא מצדו
קרא את שמעון כיפא צבוע ושליח שקר, והוכיח אותו
על כי אכל יחד עם הנכרים ובשעה שבאו אנשים
נפרד מהם מיראה וכחש שעשה און. מכל הדברים
והעובדות האלה ייצא ששאל נבדל מחבריו מפני
שראה שדרכיהם לא היו דרכיו ומחשבותיהם לא היו
מחשבותיו על עתידות הנצרות. על כן התרחק לגמרי
מנצרי היהודים ושם פניו לנכרים שרבו ביניהם גרי
הצדק, אבל כפלי רעתם את ההבדל נתנו את היתרון
ליהדות בלי עיל המצוות, לאמונה המסורה ללב ומיוסדת
על היות וחזיונות, כמו תחת יסו והתהלכו בין החיים,
והראותו פעם במראה איש ופעם בעב הענן.

[תכונתו] שאל היה ננוע חולי ולפי עדותם של
הסבירים הדרשים שהאמיתו את דעתם בראיות מוכיחות.
היה חולה נופל. הוא בעצמו התאונן לפני שומעיו כי
חש כקוץ מכאיב בבשרו. ומלבד מחלתו הגה החלישו
את גוו והמעצמו את כחותיו כל הרדיפות והמכות אשר
סבל מיד מתנגדיו. בכל זאת נשאר רוחו בו איתן ולא
חת מפני כל. כנראה האמין הוא באמת בשליחותו
ויהי קנאי לשימתו אשר הגין בגופו ובכח שפתיו.
מסגנונו ומיפתו נראה שהיה דברו נלהב ורוחו היה
כנחל אש שוטף. וסרוחו זאת שפך על שומעיו. בכל
זאת, אומר רנאן, נפחת ערכו מערכם של השליחים
אשר ראו את ישו עין בעין ובאזניהם שמעו את הדברים
אשר יצאו מפיו. ההזיון אשר אמר שאל שראה על
דרכו לדמשק היה חזון רוחו והדברים שאמר ששמע
הוציא רק מלבו. ובאמת לא עלה מספר הנפשות שעשה
באסיה הקטנה ובסודקון וביון יותר מאלף בי כל
קהלה אשר יסר היתה רק בת עשר או שתיים עשרה
נפש. גם לא הניח אחריו תלמידים אנשי שם ובעלי
השפעה. השנים האחרונות מימי חייו ומפעלותיו לא
נזכרו כלל ולא נכתבו על ספר. במאה השניה כמעט
נשכח מלב. אבל שימתו הלכה הלך ונבר הלך והתפשט.
כי הנוצרים מן הגוים לא הבינו כלל תורת ישראל
ומסרת דורות הראשונים לא היתה קדושה בעיניהם.

Rew. בכרכים ו' ו"ג, ועמיל הירש בורשטין (אנגליא).
השליש האחרונים הם ממעריציו.

י. ל. ל.

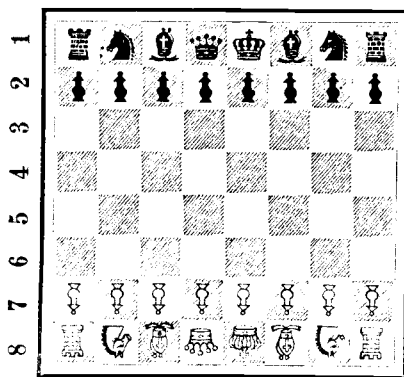
שאח (שאח־מַת, אֶשְׁקֵאמִי): מין שחוק עתיק לעונג ולשעשוע, ויש בו יתרון חכמה משאר מיני שחוק אשר המציאו בני אדם. אופני השחוק הזה הם: שני משחקים על טבלא מרובעת של שמונה טורים ובכל טור שמונה בתים או משבצות חליפות בצבע שחור ולבן או שחור ואדום, בס"ה 64 משבצות. המיִשְׁחָקִים יושבים איש מול רעהו, ולכל אחד ערובים בצדו בשני הטורים הראשונים שש עשרה אבנים או תמונות. היינו שמונה אבנים גדולות בטור הראשון ושמונה אבנים קטנות בתור השני. בס"ה לשני המיִשְׁחָקִים ל"ב אבנים. שמות האבנים הגדולות הם: מלך, שגל, זקן (או פיל) פרש, רך (רכב). שלישת האבנים האחרונות הן כפולות וסוכבות את המלך והשגל, ובטור השני שמונה אבנים של חילים רצים או רגלים. צבע האבנים בצד אחד הוא שחור ובצד השני לבן או אדום. המיִשְׁחָקִים יסיעו את האבנים איש לנכח רעהו, ואחד ינצח את חברו ע"י תפיסת האבנים לפי חוקי השחוק. עד אשר נלכד המלך במצודה, ואז הוא „שאח־מַת (המלך מת). אפשר לציין את מהלך האבנים על הטבלא ע"י סימני המספר של הטורים מן 1 עד 8 וע"י סימני הא"ב של שורות המשובצות מן א' עד ח' (כמו בצורה שלפנינו). סימן לנסיעה או תנועה כזה—, וסימן ללקיחה או תפיסה כזה x. למשל אם רוצים לומר כי הרגלי בצד המלך נוסע שתי מיטבצות לצד שכנגדו, כותבים: רגלי ד 2—ד 4; פרש ב—ג 3. זקן ג—ה 3; רגלי ד 4 x רגלי ה' 5, וכדומה. וליתר ביאור נכון להזכיר גם שם האבן בראש התיבה: רגלי ר', פרש פ', זקן ז', שגל ש', מלך מ', ולציין למשל ז' ב 7x פ' 6 = הזקן בצד ב טור 7 לוקח הפרש בצד ג טור 6.

[מהלך האבנים] לכל פקיד מפקירי השאח מהלך אחר ולרגלים מתקד אחד. הרגלי בלכתו מביתו יכול לנסוע צעד אחד או שני צעדים, ומאז והלאה לא יצעד רק צעד אחד, וכל מסעיו רק לפניו, והוא מכה את אויבו הנצב בצדו בטור שלפניו באלכסון, וכשיבקיץ הרגלי עד הטור האחרון יהיה לשר כהפצו אם אין לו חבר מאותו המין. כל האבנים השרים כמו הרגלים לא יוכלו לעשות דרכן בחיות אבן מצבעו נצבת לה לשטן או אבן מצבע לוחמו אשר לא ירצה להכותה, זולת הפרש אשר יוכל לרלג על ראשי האבנים, אך גם הוא לא יוכל לקבל מעמדו אם אתה מאבני צבעו נצבת שם. הפרש ירלג שלשה צעדים, היינו שני צעדים לאורך ואחד לרוחב, או צעד אחד לאורך ושנים לרוחב כמין ר, באופן שמחליף תמיד מהלכו מבית לבן לשחור או להיפך. הרך ילך ביותר לאורך או לרוחב, חזקן ילך באלכסון. שלשת האבנים האלה יוכלו לנסוע

כמה בתים שירצו בדרך מהלכן על הטבלא אם אין מעצור של אבני צבען כנגדן. המלך צריך שמירה יתירה, ומהלכו קצר. רק צעד אחד מכל צד, ובמקום סכנה יש לו הזכות להחבא ע"י חילוף מקום עם הרך עם צעד אחד לאחור, בטרם העתיקו ממקומם הראשון. המשחק ינצח את חברו אם יעלה בירו ללכוד את המלך ולאמר לו „שאח־מַת“ (checkmate). ואם המלך אינו נלכד אך לא יכול למוש ממקומו, כי מכל צד יעמוד אויבו כנגדו אז הוא „בבלא“ ואינו „מת“ וזה נקרא „פאט“ (Stalemate) והשחוק תלוי ועומד בלי נצחון משני הצדדים והוא בספק (Remis).

ש ח ו ר

א ב ג ד ה ו ז ח

ל ב ג

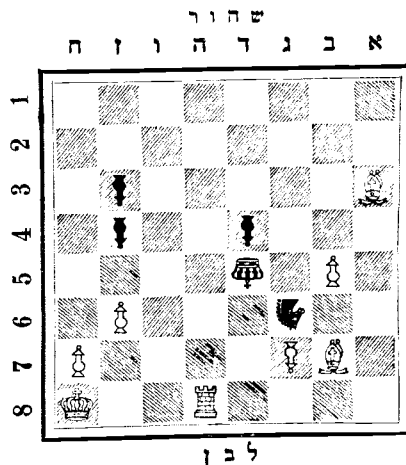
[קורות השחוק] המצאת השחוק של שאח־מַת הוא עתיקה מאד. וי"ט בזה הגדות הרבה. ויש אומרים כי הסינים המציאו אותו, ונקרא בלשונם טשאנג־קי (שחוק המלכות) או טשאנג־טשי־האנג קי (שחוק של חכמת המלכה). אך יותר נכון להאמין כי הוא המצאת ההודים, ונקרא בלשון סאנסקריט טשאטוראנגא (ארבעה ראשי חיל ביטח אנגא). ומאריך הודו בא השחוק לפרס ונישתנה לשם „שאטראנג“. מסעוריי (חי ביטנת 947) יאמר כי ההודים המציאו את השחוק הזה והמלך ההודי שלחו למתנה לכורש (Chosroes) מלך פרס שחי בשנות 531—579. והאבנים היו אבני חפץ של מראה ירוק ולבן. מפרס עבר השחוק לערב ומשם לארצות אירופא, וכעת נודע שחוק השאח בכל העולם. ויש הגדה של יהודים כי שלמה המלך חקר ומצא את שחוק השאח והישתעשע בזה עם בניו ויעצו הראשי, אבל לא יכול לו בניהו. רק פעם אחת כאשר שמע שלטה קול שאון בחוף ויקם ממקומו להשקיף בעד החלון סיבת השאון וראה שני אנשים נצים. והנה בשעה שעני המלך צופיות החוצה לקח בניהו אבן הפרש מאבני המלך ויסירו מעל המערכת. ובשוב המלך לגמור השחוק לא הכיר דבר, ובניהו נצחו. ויתעצב המלך כי אזלת ידו הפעם, וישב ויצב את האבנים במערכה ויתבונן בתהלוכותיהן ובמסעיהן ויכיר כי אבן אחת אברה

אדומים יצאו אל אחריהם
והרוגלים יבואו בתחלה
למלחמה לניכח המסילה וכו'.

והולך ומפרש כי הפרש מניח פסעיו בתוך בתים שלשה בדרך מעוקל, והפיל נצב עלי הצד כאורב, והמלך מהלך על צדדיו לכל רוחות, עד אשר המלך אסור ברהמים. אך יש בו איזה שינויים בתהלוכות האבנים מאשר בזמן הזה. גם נעלה המליצה של ר' בון שנייד אבן יחיא בספר מעדני מלך שהוא מעשה ידי ר' אדיה די מורדנא.

[לדינא] שחוק השאח נמצא בשו"ת לענין נדר, לענין עדות ולענין שבת. בנידון נדר: ראובן יניק וחכים קבל עליו בכתב ידו והעמיד עליו עדים שלא לשחוק בשום מין שחוק ויצרו תקפו עליו ושאל על נדרו, ובפרט רצה שיתירו לו שחוק האשקאקי הואיל וזכר שימים מועטים אחר זמן נדרו שחך באותו השחוק בדיעת העדים ולא הוכיחוהו, ומכאן אומדנא דמוכח שבזמן הקבלה לא אסר עצמו משחוק האשקאקי שהוא חכמה. וע"ז השיב הרב באנקונא י"ז כסלו תע"ח (1718) לאמר: הואיל ושחוק האשקאקי סוף סוף אינו כשאר מיני שחוק התלוים באסמכתא והערמה הבל וריק, רק בחדוד השכל והחכמה, א"כ מנמח השואל וכונתו היא להרחיב דעתו בעת מעותות הפנאי להסיר מנפשו תלאות, כההוא דכי חלשי רבנן מנרסייהו הוו אמרי מילי דבריחותא וכו'. בתשובת הרב יואל ב"ר נחן פינקרלי מאלכסנדרדיא אדות הנ"ל יאמר: שאפילו אם אחד נדר בפרטות על שחוק האשקאקי, כשיצרו תקפו היה נראה להתיר שבועתו (היינו למצוא פתח חרטה) כי צחק של חכמה היא. ואף אם היה אומנתו בכך לא הוי בצחק קוביא שנקרא מבטל ישובו של עולם ולכן פסול לעדות. אמנם בצחק האשקאקי ודאי לא יהיה נקרא פסול לעדות הנם שאין אומנתו אלא בכך כי חכמה היא וצריך בזה שכל מחורר, ואינו בכלל קוביא שסורו רע וכו', כי לא יצטרפו לשחוק האשקאקי רק בעלי שכל ומדות טובות ולא יושבי קרנות וכו'. גם בנידון שבת התירו רוב הפוסקים, והרב גבריאל פונטרימולי בפחד יצחק (ערך שבועה) מתיר משום עונג שבת, כמו שהתירו האחרונים פסיעה נסה בשבת לבחורים המתעננים לרוץ שוהו עונג שלהם. הכי נמי נימא אנו בצחק האשקאקי שענינו ראו המצחקים כמה עונג יש להם באותו הצחק ולכן האשקאקי מוכנים לדבר היתר ואין בהם איסור מוקצה. בעל שלמי הגבורים בסוף מס' ערובין לאלפסי אומר דכל דתלוי בחכמה אין בו משום המלח חלשים ולא משום קוביא ומותר לשחוק בשבת בכל שאיני שחוק ממון ואין בו משום מקח וממכר. אבל מ"ז שאין לבטל בשחוק הזה זמן תורה ותפלה אפילו בימות החול, רק בעתות הפנאי שעוסק במילי דעלמא בלאו הכי. הרב ר' אברהם שמעון פוביני אומר: אפילו בספרי

לו בלא ראות, והבין כי בניהו החסיר האבן בעת שעמד אצל החלון, אך לא רצה להכלים את בניהו לשאלו, ויתחכם לסבב הדבר עד אשר הוא בעצמו יודה על אשמתו. ויחכה עד אשר קרה מקרה כי תפש גנבים בביתו, ויטב המלך את הסנהדרין ובניהו בתוכם, ויאמר להם לרון דין צדק את הגנב אשר נגב דבר מבית המלך. כשמוע בניהו את דברי המלך בא מורא בלבו כי חשב אכן נודע למלך מעשה האבן ועתה מסר דינו לסנהדרין, ויפול לרגלי המלך ויודה על אשמתו, וכאשר שמע המלך את דבריו שחק ואמר: הרגע נא בניהו ידידי! לא עליך הושבתי הסנהדרין רק בשביל שני גנבים שתפשתי באותו הלילה בחדרי. וישמח המלך כי לא אבדה חכמתו, וכחו בשאח גדול כמו מלפנים.

[שחוק השאח בספרות] רש"י היה הראשון אשר קרא את שחוק השאח בשם אישקיש שהוא לשון צרפת échecs לפי המבטא בומני ולפי דבריו הוא שחוק נרדשיר הנזכר בתלמוד (כתובות ס"א:). גם ר' יהודה הלוי בספרו הכוזרי מוזכרו בשם אישקאש, ואומר: וע"ז לא יתכן שינצח החלש את החזק בשחוק האשקאש הנקרא שטרונ וצ"ל שטרנג) בערבי ולא יאמר ההצלחה ורוע מזל אשרשיר (נרדשיר?) ובמלחמת האשקאש כאשר יאמר במלחמת שני מלכים נלחמים, כי סבות האשרשיר ומלחמת שטרנג נמצאות כלם, וינצח החכם בהנהגתו תמיד וכו' (כוזרי מאמר ה' ס"ו כ' הקדמה ששית). ר' אברהם אבן עזרא חזר שיר נפלא בחרוזים על שחוק השאח, ראשיתו היא:

אשורר שיר ומלחמה ערוכה
קדומה מן ימי קדם נכונה
ערכות מתי שכל ובינה
קבעוה עלי טורים שמונה
ועל כל טור וטור בהם חקוקות
עלי לוח שמונה מחלקות

...
כושים (שחורים) בקרב פשטו ידיהם

6. מ' א' ר' ח 6

6. ש' 8 שאח

7. פ' 4 שאחמית

הערה: אם 4. מ' א' ש' ; פ' א' ר' שאחמית

ועוד פתרונים אחרים

ביבליוגרפיה. יעלניק, בית המדרש ח"ו 126;
מודינא, סוד מרע, ויניצא שנת וולנא 1903; יעקב אייר
בענינים, הקרב, לונדון 1840; מעדני מלך (מודינא) הוצאת
האלאנדערסקי עם העתקה צרפתית, פאריס 1864; זאסניק,
שחוק השאך, וולנא 1880; כנסת ישראל ח"ב בסוף;
צערערבוים, מצה, פטרבורג 1886 בסוף; צויר מנדלסון
משחק במשחק השאך עם לעסינג; שטיינשניידר, שאך ביי
דען יודען, בספרו של לונדון, געשויכטע אונד ליטעראטור דער
שאכשפילעס, ברלין 1874; לעוו, לעבנעסאלטער, צד 327.
שענגעדין 1875; אלכסנדר קאהוט, איסט דאס שאכשפילע
אין תלמוד גענאנט, אונד אינטער ווערדען נאכגען? בעתון
דייטשע מארגענבלעטערשע געזעלשאפט צווייטערשט חלק 46 צד
130; אסט אונד וועסט ח"ג צד 590.

א.

שאלת שלום: ע' שלום

שאלוניקי: ע' שלוניקי

שאלות ותשובות: השאלות שנשאלו מפי
יודעי תורה ומסכים בהוראה, ותשובותיהם להלכה
למעשה; דרישות וחקירות לבאר ולפסוק דינים בעניני
היהדות. מפני שהתורה ישבע"פ רחבה ועמוקה מאד,
ואי אפשר להעלות על הכתב כל העובדות אשר
תקרינה הנוגעות להלכה, ולכן הישתמשו הרבנים שאחר
התלמוד באמצעות אגרות, "שאלות" אשר שלחו לרבנים
גדולים ובקיאם בהוראה ע"פ כללים ידועים ויבקשו
להורות להם הדרך אשר ילכו בה, והם שלחו להם
"תשובות" והלכות פסוקות כפי אשר מצאו בתלמוד
או ע"י שהיו מדמין מלתא למלתא ע"פ שקלא וטריא
בסוגיות הש"ס, והרבנים שבאו אחריהם הישתמשו בש"ס
של הרבנים שהיו לפניהם ודרשו בהם כמו בספרי
התלמוד. השו"ת של הגאונים האירו אז עיני הרבנים
הראשונים, ושו"ת של הראשונים היו לעינים להו"ב"ב
האחרונים. עד אשר נתרחבה ונתפשטה ספרות השו"ת
בעולם היהדות, והיו למקור הלכות דינים ומנהגים
בשלחן ערוך של סגן הבי" והגהות הרמ"א, ואף אח"כ
לא פסקו השו"ת, כי מזמן לזמן נתוספו עוד עובדות
חדשות אשר היו צריכות פתרון ע"פ הדת. עד כי
מספר ספרי השו"ת שנרפסו עד עתה עולה יותר מאלף
מלכר כ"י רבים (ע"י אנציקלופדיא של ערש וגרובעו
כרך כ"ז 453).

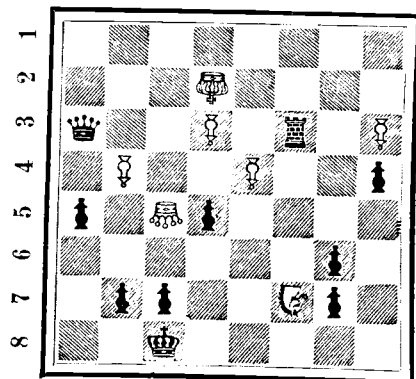
[התפתחות השו"ת] קודם חתימת המשינה ע"י רבי

לא היו רשאים לכתוב פסקי הלכות בכתב, כי דברים
שבע"פ אי אתה רשאי לאומן בכתב, ורק בימי רבי
התירו לכתוב המשינה מפני עת לעשות לה', וגם אח"כ
נזהרו לכתוב בכתב רק דברים נחוצים וחדשים, כמו
שמצינו כי סליק רב דמי אשכנזי לה' ירמיה דיתבי
וקאמר משמיה דרבי'ל מנין לנסכים הבאים על חזב

החכמות איכא למאן דאסר כמבואר בש"ע א"ח סי'
ט"ז, וב"ש שחוק האשכנזי שהיה נראה לאסור בשבת
דאין תועלת נמשכת מיריעתם וחכמי. מה להם, אבל
מה אעשה והרי כמה רבני קשישי התירוהו כמבואר
בספריהם ויש להם על מה שיסמכו ולהם שומעין ופחד
יצחק שם). ר' יהודה החסיד בספר חסידים נשאל על
אחד ישחק עם חבירו והריות ואותו שהפסיד נגב
ממנו חתיכה של עץ ששוחקים בהם כגון צחוק האשכנזי
ורומיהם, עד שחזר והריות מה שאבר. אם יש לו עון
בוה. והשיב בזה נגבא נגב מעמא מעים ועוד שכבר
התיאש על מה שאבר, ומה שחזר והריות היה דרך
נגבה (ספר חסידים סי' ת'). בין המשחקים בשאחמית
נמצאים יהודים רבים אשר הצמינו את עצמם בחכמה
הזאת. כמו שמיניץ, צוקערמארם, יאנאווסקי, לאסקער,
אלכסנדר, שלעכסער, הורוויץ, לעווענסהאל, נינצבערג,
מאראש, רובינשטיין ועוד.

שחור

א ב ג ד ה ו ז ח ט י

לבן

[פתרון הדוגמאות] צויר של הדוגמא הראשונה

בפה מראה איך נסדרות האבנים בכערכה על הטבלא
בעת שמתחילים לשחק. הדוגמא השניה היא איך
לעשות שאחמית בארבע נסיעות, כזה:

שחור

לבן

1. א-ב 4

2. א-ז 8

3. ד-ה 2

4. ד-ה 5

יש עוד פתרונים אחרים

הדוגמא השלישית היא לעשות שאחמית בשבע נסיעות,
כזה:

שחור

לבן

1. ש-ו 1

2. ש-ד 1

3. פ-א 4

4. ש-ד 5

5. פ-ה 3

ביהודה, חתם סופר, שואל ומשיב ועוד הרבה.
[עדר השו"ת לקורות ישראל] כבר הכירו כותבי דברי הימים לבני ישראל את חין ערך ספרי השו"ת ותועלתם לבאר וללכך מקורים רבים בתולדות ומנהגים, בעת שהם מסתמכים לפי תומם לענין הלכה ודרך אנב יתארו לפנינו רשום בכתב אמת בציור נאמן ומדויק את דרכי המשא ומתן ומנהגי בני דורם. ויש לסמוך עליהם יותר מהכותבים וזכרונות סתם כפי מהלך נפשם ורעיונותיהם אשר לפעמים יולכום שולל, וזולת זאת רבה פעולת השו"ת להלכה למעשה דת ודיון, ולכן סופרי ההיסטוריא והרבנים השתמשו בהם כל אחד במקצוע שלו. ראוי היה לעשות מפתח גדול לכל החשובות ולהוציא משם כל ההלכות והמאורעות והקורות השייכות לכל מדינה ומדינה. לדוגמא מה שיכולים אנו ללמוד מקורות היהודים באמריקא:

[שו"ת ע"ד עניני הדת באמריקא] השאלה הראשונה שנישאלה באמריקא באה ממדינת בראזיל במאה הי"ז ונוכרת בשו"ת תורת חיים (ח"ג סי' ז'), לענין ברכת משיב הרוח ומל ומטר בתפלה שרצו לשנות מזמן החורף לזמן הקיץ מפני שסדר הזמנים משתנים שם מחום לקור וימות החמה להם מתשרי עד ניסן. השאלה השנייה נשאלה בישיבת עץ חיים באמשטרדם ונרפסה בשו"ת שהוציאו בני הישיבה בשם פרי עץ חיים (ח"ה דף ט"א). אדות אחריות הסחורות באנית סוחר אשר שדרו צבאות אנגליא במלחמתם עם הצרפתים, ומהחשובה הזאת נדע כי היהודים התעסקו אז בבטחון וערכות של סחורות המובלות באניות ממקום למקום. השאלה השלישית נערכה בשנת 1743 מרב אירופי לרב אמריקאני באי שירונס מאי וועסט אינדיס בנגב אמריקא בענין נחלות (בשו"ת עמק בנימין סי' ט"ז לר' בנימין ד"אש בראנדון מאמשטרדם). ושאלות רבות במאה ה"ט (ע"י בית ועד לחכמים לאבראמאוויץ ניוארק 1903).

ביבליוגרפיה: זכריה פראנקל, ענטוואורף איינער געשיכטע דער ליטעראטור דער נאכטלמודישען רעספאנזען, ברעסלוי 1865; Eisenstein, *The Development of Jewish Casuistic Literature in America*, Baltimore 1905; J. E. xi. 240.

א.

שאננאי: עיר בארץ ח'ינא. היהודים התיישבו שם באמצע המאה הי"ט, והראשון שבא שם היה אליה דוד ש"שון, אשר פתח שם סניף לבית מסחר אביו בבאמביי בערך שנת 1850. ומאז התגוררו שם יהודים שבאו מהודו ורוכס היו עוזרים בבתי המסחר של ששון ושותפו מר הארדון. בין סוחרים אחרים נתשב מר דוד סלמן סומך. בשאננאי מעורבים יהודים מארצות הקדם ואשכנז ורוסיה ואחרים מאוסטריא צרפת ואיטליא. היהודים נחשבים בין הסוחרים הגדולים, ומשתתפים גם בעניני המדינה ובתור צירים מארצות

שאין קריבין אלא ביום וכו'. אמר אי אשכחיה אינשי הוה כתיב איגרתא ושלחיה ליה לרב יוסף (בבבלי וכו'). וישאלו בנמרא מי אפשר למישלחא והא אמר ר' יוחנן כותבי הלכות כשורף התורה וכו'. אמרי דלזא מלתא חרתא שאני (תמורה י"ד). רבן גמליאל צוה לסופרו לכתוב שלש אגרות לאחנא בני גלילאה, ולאחנא בני דרומא ולאחנא בני גלוותא להודיעם מעבור השנה (סנהדרין י"א:). והרבה דברי הלכות "שלחו מתם". שלח ליה ר' יהודה נשיאה לר' אמי הוו יודעין וכו' (ר"ה ב'). שלח רבין באגרתיה דבר זה שאלתי לכל רבותי ולא אמרו לי דבר ברם כך היתה שאלה וכו' (ב"מ ק"ד). א"ל והא מייחנא לך איגרתא ממערבא דאין הלכה כר"ש בן אלעזר, א"ל לבי תיתי (ב"ב ט"א:). אגן מייחנא איגרתא ממערבא דאין הלכה כר' יהודה (סנהדרין כ"ט). שלחו ליה מבי רב לשמואל ילמרנו רבנו וכו' (גיטין ס"ו:). ר' נתחום בר פפא שלח לר' יוסי י"תי שאלות על יחוס, שתי משפחות באלכסנדריא, על שאלה אחת השיב, "לא יבא ממזר בקהל ה'", ויצו לתלמידו ר' מני לחתום את שמו על התשובה (ירוש' קדושין פ"ג י"ב). תשובת הנאונים רבו מאד ולרוב הם קצרות למדי לפעמים רק חיבה אחת, "אסור" או "מותר". ורבים כתבו תשובותיהם גם בלשון ערבית. רב עמרם נאון השיב בשאלה על מנהגי התפלות ושלח להם סדר תפלות של כל השנה. בין תשובות הנאונים נכללו "שערי צדק", "תשובות נאונים קדמונים" "תשובות נאוני מורח ומערב", "תשובות נאונים" סתם בהוצאות שונות. כמה מהם אבדו ועוד נשארו הרבה מהם בכ"י. ר' יואל מילער הוציא, "מפתח לתשובות הנאונים" (ברלין 1891). לרוב מתחילים הנאונים בתשובתם במלת "ששאלתם". ע"פ רוב כתבו הנאונים תשובתם מבית הישיבה והתלמידים העתיקו דבריהם בכתב למשמרת. בתשובות הנאונים נכללו לפעמים תשובות רבנים, כמו תשובות ר' קלונימוס מלוקא ובנו ר' משולם בתשובות נאונים קדמונים (ע"י הקדמת רפופורט), ותשובות ר' גרשון מאור הגולה נכללו בתשובות רבנים מאוחרים בשו"ת של ר"מ מרומנובורג, ובספר הישר לר"ח.

[שו"ת של הרבנים] אחר הנאונים החלה תקופת השו"ת של הרבנים בספרד וצרפת, והופיעו תשובות הר"ף ותשובות הרמב"ם ("פאר דרור") ותשובות רש"י ב"הפרדס". תשובות הרא"ש, הריב"ש, הרשב"א, ועוד תשובות רבות של רבני א"י ותוגרמה כמו תשובות ר"י בירב, ורלב"ח, ר"א מזרחי, ור"מ אלישיך. ושל רבני אשכנז ואיטליא, כמו שו"ת ר"י איסרליין, "תרומת הדשן", של ר"י ברונא, של הר"י קולון, ר"י מינץ, מהר"ם מלובלין, שו"ת מהרש"ל ועוד. עד זמן השיע נקראו שו"ת של הראשונים, ומבאן ואילך שו"ת של אחרונים, וביניהם נחשבו שו"ת רדב"ז, חוות יאיר, שו"ת חכם צבי ושאלות יעב"ץ, פנים מאירות, נודע

ישוב שאר יעקב אל אל גבור (ישעיה ז' ג', י' ב"א). והיה הנשאר בציון והנותר בירושלם קדוש יאמר לו (שם ד' ג'), ונשאר בו עוללות כנוקף זית שנים שלשה נגרים בראש אמיר (שם י"ז ו'). וכן ניבא מיכה: אסוף אסוף יעקב כלך כבץ אקבץ שארית ישראל וגו' (מיכה ב' י"ב). והיה שארית יעקב בגוים בקרב עמים רבים כמל מאת ה' וגו' (שם ה' ו'). והם "יתר עמים", "קצית עמים" (צפניה ב' ח'—ט'). ירמיה הנביא יאמר בשם ה': עולל יעוללו כנפן שארית ישראל (ירמיה ו' ט'). אני אקבץ את שארית צאני מכל הארצות אשר הרחתי אותם שם (שם כ"ג ג'). ואמרו הושע ה' עמך את שארית ישראל (שם ל"א ו'). והזהיר את שארית יהודה שלא ישימו פניהם לכא מצרים (שם מ"ב ט"ו—ט"ז). יהואל אמר: אהה ה' אלהים המשיחית אתה את כל שארית ישראל (יהואל ט' ח'). כלה אתה עושה את שארית ישראל (שם י"א יג'). בבבל נקראו שארית העם (הגי א' י"ב ב' ב'). ונכתב ג"כ חסר אל"ף: שרית ישראל (דניאל י"ב ל"ט) כמו שארית. השם "שארית ישראל" בחרו הספרדים לשם קהלתם הראשונה בנייארק וכן לרוב במקומות אחרים אשר התיישבו ינם בפעם הראשונה.

ב. מ.

שב ואל תעשה: ע' עשה ולא תעשה

שבא מלכת: מלכת יבט בדרום ערב בזמן המלך שלמה. כשמעה את שמע שלמה ע"ד חכמתו ועשרו באה לירושלם לנסותו בחידות והביאה עמה חיל נחשים מתנות יקרות למלך ישראל. ותשתומם על חכמת שלמה והבית אשר בנה ועל מעמד משרתיו וכל הנהגותיו. והאמר אל המלך אמת הדבר אשר שמעתי עליך בארצי ולא האמנתי עד אשר באתי לראות בעיני, והנה לא הוגד לי החצי; הוספת חכמה ומוכ על השמועה אשר שמעתי. "והמלך שלמה נתן למלכת שבא את כל חפצה אשר שאלה מלכך אשר נתן לה כיד המלך שלמה ותפן ותלך לארצה היא ועבדיה" (מ"א י' ז'—יג'). יוס'פוס אומר שהיתה מלכת מצרים וכוש והביאה מיני בושם אשר נמט שלמה בארצו (קדמוניות ס"ח פ"א א'). לפלא הם דברי ר' שמואל בר נחמני בשם רבי יונתן: כל האומר מלכת שבא אשה היתה אינו אלא טועה. מאי מלכת שבא מלכותא רשבא והיה מלך בזמן איוב (ב"ב מ"ו:). האביסנים מאמינים כי מלכת שבא משלה בימי שלמה גם על ארצם, וכאשר באה לירושלם לשחר פני שלמה כמנחה, התעלסה אותו בדברי חכמה והשכל וגם באהבים, וכמו שהבינו חז"ל מלשון הפסוק שמלא שלמה את כל "חפצה", ובשובה לארצה ילדה ממנו בן ותקרא את שמו מלך, ותשלחה לגדלו בחצר המלך שלמה, וכאשר גדל הנער שב אל ארצו בלוית רבים מנכבדי ישראל ונייד את עמו לאמונת ישראל. ועד

אחרות. בערך שנת 1872 שכרו היהודים בית לתפלה ובעת (1913) יש להם שני בתי כנסיות קטנים, אחד בשם בית אל על "דרך פעקינג" שהוא הרדוב הראשי לישוב האנגלים, וביהכ"נ השני שארית ישראל ברחוב סוארד של ישוב האמריקאנים. הקהלה הזאת נוסדה בשנת 1898 ע"י מר אברהם, ורבים מר שוקער. היהודים האשכנזים יש להם מנין קבוע לימים נוראים. דוד ששון נתן להקהלה במתנה כבדת קרקע ברחוב מאהאק לבית הקברות. בשנת 1902 יסדו בית תלמוד תורה וחברת ציון, וחברה לתמוך בירי עניים. בשנת 1904 התחיל מר עזרא להוציא לאור עתון שבועי בלשון אנגלית בשם Israel's Messenger, אשר נפסק בשנת 1911. היהודים כשאננאי השתדלו לעורר את היהודים ילידי ח'ינא אשר בקאיר-פונג, ולהפיח בהם רוח יהדות חדשה. מספר כל יהודי שאננאי עולה עד חמיש מאות נפשות, ומספר כל התושבים בערך 650.000. ע"ע ח'ינא; סינים.

ב. מ.

שאנץ (Sens): עיר בצרפת. היהודים היו בין התושבים עוד במאה הששית, וגרו בשכונת היהודים (Juiverie), והיה להם שני בתי קברות אשר נלקח מהם אחד בשנת 1309 והשני בשנת 1336. ביהכ"נ המהודר בתמונות וחרוזים עברים נחרס בשנת 1750, ונהפך לבית מרכולת. במאה התשיעית גורשו היהודים משאנץ ע"י הארכיבישוף אשר חשדם כי ידם בקשר עם הנורמנים, אך בשנת 1146 חזרו שם ברשיון המלך לואיס השביעי. בשנת 1208 התאונן האפיפיור אינוצינט השלישי למלך פיליפ אוגוסטוס כי היהודים בשאנץ בנו בית הכנסת כפואר אשר יעלה ביפו על בית הככל הנצורים. והם מתפללים שם בקול רם, עד אשר יבלבלו את הנוצרים המתפללים בבית תפלתם. בין חכמי עיר שאנץ נחשבו: ר' יצחק ב"ר שלמה, ר' אליעזר משאנץ, ר' משה משאנץ, ר' נתן אופצ'יאל, ר' יצחק הלוי ב"ר יהודה, ר' יהודה משאנץ, ר' שמעון משאנץ, ר' שמעון ב"ר אברהם משאנץ ריש מתיבתא בשאנץ ומכונה "השר משאנץ" או "רבנו שמעון משאנץ". והם היו מבלי התוספות. נוסע בא"י שהיה תלמיד הרמב"ן מתאר את קברי ר' שמעון ור' יוסף משאנץ אצל הר הכרמל.

ביבליוגרפ'א: Gross, Gallia Judaica, pp. 661—2; J. E. xi. 196.

ב. מ.

שאר כסות ועונה: ע' אישות; עונה

שארית ישראל: יתר הפליטה, וגם לשון מעלה ויתרון, כמו ושאר רוח לו (מלאכי ב' ט"ו). כלומר בני ישראל הנשארים באחרית הימים מן הגלויות והרדיפות והמצוקות, השרידים והחסידים ואנשי מעשה. ישעיה הנביא קרא לבנו "שאר ישוב" לרמז לעמו כי שאר

דוקא בשנישבע בדבר שאפי"ר שיהיה, אבל בלא אפשר כגון שנשבע שיעלה לרקיע או אפילו בנשבע שלא יעלה הו"ל שבועת שוא. בשנים דלהבא צריך נמי שישבע על עצמו אבל בנשבע על אחר שיעשה או שלא יעשה אינו בכלל במ"ו; רק בנשבע כן במזיד חייב מכת מרדות כשהתרו בו דבר זה, דדבר זה מביא לשבועת שוא כשלא יקים האחר כפי שנשבע זה (רמב"ם שבועות פ"ה). ובכל ארבעה אופני במ"ו כשנשבע והיה בהיפך, בשנים דלעבר עובר משום לא תשבעו בשמי לשקר, ובשנים דלהבא עובר גם משום לא יחל דברו. ובכולן אם היה בשוגג מביא קרבן עולה ויורד, ואם במזיד לוקה, חוץ מהנשבע שיעשה ולא עשה אינו לוקה דהוה לאו שאין בו מעשה. (2) שבועת שוא, גם בה יש ארבעה אופנים: א) שנשבע במזיד על דבר שידוע לשלשה בני אדם שאינו כגון שנשבע על אבן שהוא זהב, וכדומה; ב') שנשבע על דבר שאין בו שום ספק לשום אדם, כגון שנשבע על שמים שהוא שמים ועל הארץ שהוא ארץ [ובכלל זה הנשבע שבועה שאינה חלה עליו ואינו מחויב בה, שמה מקובצת ב"מ ב']; ג') שנשבע לבטל שום מצוה דאורייתא, כגון שלא יניח תפילין או שיאכל טריפות וכדומה; ד') שנשבע על דבר שאי אפשר לו לעשות, כגון שנשבע שלא יישן שלשה ימים רצופים או שיעלה לרקיע וכדומה, בכל אלו הארבעה אופנים עובר משום לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא. ואם עשה במזיד לוקה ואם בשוגג פטור מכלום. (3) שבועת העדות, היינו עדים שידעו עדות ממון ותבעו בעל העדות או שליחו הבא בהרשאה שיעידו לו ונשבעו שאין יודעין, או אם במזיד חייבין קרבן עולה ויורד. וכן אפילו בשוגג דהיינו ביודעין שאסור להם להכחיש ולומר שאין יודעין, גם יודעין שנשבעין לשקר וחשבו שאין חייבין קרבן ע"ז או דינם כמזיד, אבל בהשבו שאין זה איסור להכחיש או ששכחו העדים העדות ונשבעו שאין יודעין ואח"כ נודע להם שידעו אז אנוסים הם ופטורין. (4) שבועת הפקדון (ע"פ פ' דין), דהיינו כל שיש לחברו ממון אצלו כהלואה או בפקדון או שגזל מחברו וכדומה ונשבע לו או לשליחו הבא בהרשאה מבעל הממון שאין לו אצלו כלום ואפילו לא תבעו בעל הממון עובר משום בעל תשקרו, ואם היה במזיד אף שהתרו בו אינו לוקה רק משלם הקרן עם תוספת חמיש מלבר וחייב גם אשם נזילות. והוא הדין אם היה בשוגג דהיינו שלא ידע שחייבין על דבר זה קרבן אבל ידע שיש אצלו הממון וידע ג"כ שאסור לישבע כן, אבל בשכח שיש אצלו הממון או שסבר שמותר לישבע בכפירתו הרי זה אונס ופטור מכלום. בכל ארבעה מיני שבועות בין שנשבע מפי עצמו או שהשביע אחר וענה אמן או הן בכל לשון שמוכן ממנו שמקבל עליו השבועה דינו שוה לחיוב, אבל בשבועת עדות ופקדון אפילו השביעו אחד ולא אמר אמן רק השיבו אין ידע לי עדות או אין לך ביד חייב. וכן בכל

היום מתיחסים מלכי שבא לזרע שלמה המלך. ע"ע אבס ינ"א; סבא.

[מלכת שבא בספרות] מלכת שבא נזכרת בקוראן, (שורה כ"ז ל', מ"ה), ונקראת בשם בילקיס בפירושי הקוראן ונאמר שם כי היא באה במצות המלך שלמה, ויקח את הכתר מעל ראשה. ונכנעה תחתיו ונתגיירה (ע"י נרינבורם, נייע ביימרענע צור סעמיטישען זאגענר קונדע צד 211). סיפור מלכת שבא נמצא באריכות בתנ"ך שני למנילת אסתר, ושם נאמר כי בין הדברים הנפלאים אשר ילחה לשלמה היו "שש מאות ילדים זכרים ונקבות שגולדו בשעה אחת ונזכה אחד להם ומראה פניהם דומות וכלם משובשים תכלת, והדרך מקטור מקום המלכה לירושלם היה מהלך שבע שנים, אך היא באה בשלש שנים. ושאלה לשלמה חידות סתומות (ע"י ילקים ב' רמז תתרפ"ה). ספורי מלכת שבא חוברו ע"י גאלדמארק בראמא של זמר על במת ישחק ב"ם The Queen of Sheba. ע"ע שלמה. ב. מ.

שבועים: ע' פדיון שבועים

שבוע: זמן שבעת ימים, והוא רבע זמן הירח בקירוב. ואפי"ר כי "ימים" הוא קיצור מן שבעה ימים או שבוע, כמו תשכ הנערה אתנו ימים או עיסור (בראשית כ"ה נ"ה) כלומר רבע הירח או שלישיית החדש לפי חשבון החמה בקירוב. מה שנאמר מלא שבוע זאת (שם כ"ט כ"ז) היינו שבועת ימי המשתה של זאת (לאה) כי שבוע לישון זכר, חג שבועות. ושבעה שבועות (דברים מ"ז מ"י). ע"ע שבועות. גם שבע שנים נקרא שבוע, שבוע אחד וחצי השבוע (דניאל מ' כ"ז). כנראה התחדשה בגולה לשם שבוע הוראה שניה, ולכן הברדילו את הראשונה בשם ימים חג שבועות ימים (יחזקאל מ"ה כ"א). שלשה שבועות ימים (דניאל י' ב' ו'). ימי השבוע לא נרשמו בשמות רק יום א' ב' ג' ד' ה' ו' ז', ויום השביעי הוא שבת, ויום ו' ערב שבת, וכן נזכר בתלמוד ובספרים חיצונים (יהודית ח' ו', מארק מ"ו 42, מתי כ"ז ס"ב, יוסיפוס קדמוניות סמ"ז פ"ו ב'). בהגדות הבבלים נחשבו ימי השבוע תחת שבעה כוכבי לכת, יום א' תחת חמה, יום ב' לבנה, יום ג' כוכב, ד' מאדים, ה' צדק, ו' נונה, ז' שבתאי. ב. מ.

שבועה: נדר בתוקף דבר קדש לקים דבר, לכל אשר יבטא האדם בשבועה (ויקרא ה' ד'). אלה היא שבועה בקללה נמרצת לקים דבר, תהי נא אלה בינותינו (בראשית כ"ו כ"ה) ושמעה קול אלה (ויקרא ה' א'), בשבועת האלה (במדבר ה' כ"א). ע"ע קללה. ארבעה מיני שבועות הן: 1) שבועת במ"ו, הוא שבטא ונשבע על דבר הן או לאו, ויש בשבועה זו ארבעה אופנים, שנים להבא שיעשה או שלא יעשה, ושנים לשעבר שנעשה כך וכך או שלא נעשה. ובכל ארבעה האופנים

במענו ממנו, אבל עד אחד שבא לפסול את האדם בדבר עבירה אינו חייב לישבע להכחישו (ש"ת ר"ט סי' נ"ג). ב"י אם מענו מנה לי בידך הלוואה וזה משיב לא לוית מסך, רק חמשים דינרים יש לך ביד פקדון, ה"ז מודה במקצת וישבע שבועת התורה (רמב"ם טוען פ"ג, הרא"ש ב"מ צ"ח). ג' כופר בכל וישבע היסת בלא נקיטת חפץ ואח"כ חזר והביא עד אחד, חזר וישבע שבועה דאורייתא (הרא"ש והר"ן שבועות פ"ז). ד' מענו כלים וקרסעות וכפר בכל הקרסעות והודה במקצת הכלים, חייב לישבע שבועת התורה על הכלים ומגלגלים עליו שבועה על הקרסעות (ח"מ סי' צ"ה). שבועת היסת חייבים על אלו: א' על קרסעות עבדים ויטמרות והקדשות ל"ש מודה במקצת או כופר בכל ועד אחד מכחישו אין נשבעים עליהם רק שבועת היסת. ב' תבעו חטים והשיב שאינו חייב לו אבל אינו יודע אם חייב לו שעורים נשבע היסת שאינו חייב לו חטים ומשלם לו שעורים. וי"א דכהאי גוונא פטור גם מן השעורים אלא בבא לצאת ידי שמים (רמ"א ח"מ פ"ח). ג' תבעו חטים ושעורים והודה לו באחד מהם חייב ליתן לו מה שזרעה וישבע על השאר (שבועות ל"ט ור"ף י"ב). ד' מי שנכנס לבית חברו בפני בעה"ב ויצא בכלים מסונים החת כנפיו, והעדים ראו שנכנס ריקם ויצא בכלים, ולאחר זמן תבעו בעה"ב הן לי כלים שהיטאלתיך, והוא אומר למהם הם בידו מסך אינו נאמן, וישבע בעה"ב היסת על מענתו שלא מכרו ויחזיר הכלים. בדיא בבעה"ב שאינו עשוי למכור כליו, אבל אם עשוי למכור, ה"ז נשבע היסת שהם לקחים בידו (שבועות מ"ו, ח"מ צ'). ה' הכופר בכל ואין עד מביחשו חייב שבועת היסת, ובלבד שיתבענו ודאי, אפילו מודה במקצת אם א"ל הילך המקצת שאני מודה אינו חייב אלא היסת (ב"מ ד'). ו' אמר החנוני לבעה"ב אתה אמרת לי ליתן לפועלך מנה והוא כופר לא אמרתי לך כלום, נשבע בעה"ב היסת ונפטר (רמב"ם מלוה פט"ז), אם אמר חמשים צויתך ליתן והמשימים אינו יודע, מתוך שאינו יכול לישבע משלם (ב"מ צ"ח). ז' נתן בעה"ב מעות לחנוני וא"ל תן לפועלים, אם המחום אצל חנוני במעמד שלשתם והפועלים נתרצו, הוא אומר שנתנם והם אומרים שלא קבלו, אין לפועלים על בעה"ב כלום, והחנוני נשבע היסת שנתנם לפועלים ונפטר. אבל אם המחום אצל חנוני שלא במעמד שלשתם אז נשבע חנוני לבעה"ב היסת שעשה שליחותו ופטור, והפועלים נשבעים לבעה"ב בנקיטת חפץ שלא נמלו כלום מחנוני ונוטלים מבעה"ב (ח"מ צ"א). ח' תבעו בחוב אביו והודה לו בחוב עצמו, פורע חוב עצמו שהודה בו ונשבע היסת על חוב אביו (טור ושם הראב"ד). ט' על מענת חרש, לפי דעת הטור, נשבעין שבועת היסת, ולפי דעת הרמב"ם אין נשבעין אפילו היסת. י' קסן שמען על הגדול בין שהודה מקצת בין שכפר בכל ה"ז נשבע

ארבעה מיני שבועות אם היו באונס פטור, וכל השבועות בשם ה' או בכנוי, אבל איסורא איכא בכל גוונא, ולשיטת הר"ן לקי אפילו בלא שם וכנוי (נדרים ב'). [הלכות בשבועות] שלשה מיני שבועות הן שבית דין מהחייבים לאחד מבעלי דבר לישבע: (1) שבועה דאורייתא, והוא כל שבועה שחייבה התורה לישבע ע"י מענתו, והן בשלשה אופנים: א' שבועת שומר כשמוען שנאבד ממנו הפקדון. ב' מודה במקצת, ג' עד אחד המחייב שבועה לכופר הכל. (2) שבועת המשנה, היא כל נשבע ונוטל שתקנו חז"ל בזמן המשנה (שבועות פ"ז א'). (3) שבועת היסת, היא שבועה שנתקנה ברורות אחרונים בזמן האמוראים (שם מ'): לכל כופר הכל (בלא עד אחד) שמדאורייתא פטור מלשלם וחכמים הסייתו עכ"פ לישבע כדי להפסיק דעת שכנגדו וכן בכל מענות ספק, ואע"י שהנתבע מוחזק ויש לו ג"כ חזקה דאין אדם מעיז פניו לכפור נגד מלוה שלו, אפילו הכי לתובע יש ג"כ חזקה דאין אדם תובע אלא א"כ יש לו עליו תביעה. החילוקים בין שבועה דאורייתא ובין שבועה דרבנן הן: א' בשבועה דאורייתא אם הנתבע חשוד והתובע מוען מענת ודאי הרי התובע נשבע שבועת המשנה ונוטל, מה שאין כן בשבועה דרבנן אם היה התובע חשוד נשבע הנתבע שבועת היסת ונפטר, ואם הנתבע חשוד פטור לגמרי. ב' בשבועה דאורייתא אם לא רצה המחייב בה לישבע אותה מורדין את התובע לנכסי הנתבע להשתלם מהן, מה שאין כן בשבועה דרבנן כל נשבע ונוטל לא יטול עד שישבע, וכל נשבע ונפטר שלא רצה לישבע מנדין אותו שלשים יום ואח"כ מלקין אותו מרדות ונפטר [ולדעת אחרת אפילו נשבע ונוטל אם תפס וממאן לישבע לא מפקין מניה ורינו כנשבע ונפטר]. ג' בשבועה דאורייתא צריך שישבע בשם או בכנוי, שיאמר הריני נשבע בה' אלהי ישראל, או הריני נשבע במי ששמו רחום חנון או כדומה מהכנויים, מה שאין כן בשבועה דרבנן אין צריך שם או כנוי רק יאמר הריני נשבע או הרי הוא ארור שהענין כך וכך. ד' בשבועה דאורייתא לא מהפכין הישבועה על התובע, ומתוך שאין יכול לישבע (בחשוד) משלם, ובשבועה דרבנן כשמוען אינו יודע אם לוית נשבע שאינו יודע ופטור, ובכל שבועה דרבנן מצי למיטר לתובע הישבע וטול, ושון שבועה דאורייתא ושבועת המשנה, דבשהיתן צריך נקיטת חפץ, שיניח ידו בשעת שבועה על ספר תורה, ובשבועת היסת אפילו לבתחילה סני לישבע בלי נטילת חפץ (תפארת ישראל למשניות מס' שבועות הקדמת פ"ג ופ"ו).

יש-נב

— [החייבים בשבועות] אלו הם החייבים בשבועה דאורייתא: א' התובע לחבירו ממון או חפץ אם הוא מודה במקצת או כופר בכל ועד אחד מכחישו, חייב שבועת מן התורה. (שבועות ל"ח ח"מ פ"ז). ודווקא

יוסף „חי פרעה“) ולא יקיים דברו הוא בן מות, ואף אם נותן כופר משכלו זהב לא יחיה בעבור כי הוא בזה את המלך בפרהסיא. אם כן למלך ב"ז כך, כמה אלף אלפי פעמים חייב אדם להשמר שלא תכילתו לשונו לתת את פיו לחטוא את בשרו לזכור שם ה' לשוא וכו' (ע"ש פירושו לשמות כ' ז'). העונש על שבעות שוא גדול מאד. חיה רעה באה לעולם על שבעות שוא (אבות פ"ה מ'). בעון שבעות שוא ושבעות שקר וחילול השם וחילול שבת חיה רעה רבה ובהמה כלה ובני אדם מתמעטין והדרבין משתוממין (ישבת ל"ג). ננעים באין על שבעות שוא (ערכין מ"ז). מפני מה משביעין האדם בס"ת ומביאין לפניו נודות (של עור) נפוחים? לומר אתמול היה הנוד הזה מלא נידים ועצמות ועכשיו הוא ריק כבלין, כך הנשבע לחבירו לשקר סוף שיצא ריקם מכל ממונו וכו'. דברים שאין האש שורפן שבעות שוא מפתן (ויקרא רבה פ"ז ג'). מעשה באדם אחד בשני בצורת שהפקיד דינר זהב אצל אלמנה והניחתו בכר של קמח ואפאתו בפת ונתנתו לעני. לימים בא בעל הדינר ואמר לה הני לי דינרי, אמרה לו והנה סם הסות באחד מבניה של אותה אשה אם נהנית מדינרך כלום, אמרו לא היו ימים מועטין עד שמת אחד מבניה, וכששמעו חכמים בדבר אמרו, מה מי שנשבע באמת כך, הנשבע על שקר על אכזב (גיטין ל"ה). והנה אף שנאמר וכשמו תשבע (דברים ו' י"ג), דרשו שאמר להם משה לישראל בשם ה': לא תהיו סבורים שהתרתו לכם להשבע בשמי אפילו באמת, אם יש בכם כל חסדות האלו אתם רשאים לישבע ואם לאו אינכם רשאים לישבע אפילו באמת וכו'. כתיב ונשבעת חי ה' באמת ובמשפט ובצדקה (ירמיה ד' א'—ב'), אמרו רבותינו לא יהא אדם משראל פרוץ בנדרים ולא בשחוק ולא להמעות את חבירו בשבעה לומר שאינה שבעה. מעשה בינאי המלך שהיו לו אלפים עיירות בהר המלך וכולם נחרבו על שבעות אמת והיא שבעות שוא. כיצד היה אדם אומר לחבירו שבעה שאני הולך למקום פלוני ואוכל ואשתה. והולכין ועושין כן ומקיימין שבעותם, וכלם נחרבו. ומה שהנשבע באמת כך, הנשבע לשקר על אכזב. כשיבא הקב"ה לרדן את הבריות לעוה"ב, הוא דן אותם עם מכשפים ומנאפים ונשבעים לשקר, שכך כתיב, וקרבת אליכם למשפט והייתי עד ממהר במכשפים ובמנאפים ובנשבעים לשקר (מלאכי ג' ה'), ומחייבין ומורידין לניהגם. אמר הקב"ה פה שנתתי לכם להיות מהללים ומשבחים לשמי אתם מחפרים ומגדפים ונשבעים בשמי לשקר (תנחומא ויקרא ז'). וכל מי שאינו עומד בדברו מחייב במי שפרע (כ"ט מ"ד), והוא מחוסרי אמונה. ר' יוסי ב"ר יהודה דורש הין צדק (ויקרא י"ט), לומר לך שיהא הין שלך צדק ולא שלך צדק (שם מ"ט). הנשבע נחשב לחומא ומי ששבעה ירא לצדיק (קהלת מ' ב'). שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב (צפניה ג' י"ג). אבל

היסת, ואינו יכול להפך השבעה על הקטן, שאין משביעין את הקטן כלל. ולפי הרא"ש והר"ן אין נשבעין על מענתו אא"כ הניע לעונת הפעמית (ח"ט צ"ו). ואלו הם פסורין בלי שבעה כלל: א') הודה במקצת ועד אחד מסייעו פסור משבעה; הנשבע ונוטל אם יש לו עד המסייעו פסור משבעה. מי שנתחייב שבעה והפכה על יטבנדרו ויש לו עד המסייעו פסור משבעה (רמ"א ח"ט פ"ז). ב') כל הטוען לחבירו טענה שאפילו אם הודה לא נתחייב ממון, אע"פ שכפר אין כחייבין אותו היסת (ח"ט פ"ז). ג') אחד שאמר לחבירו הבטחת ליתן לי מנה זה משיב לא היו דברים מעולם, אין משביעים אותו כלל, שאפילו אם הודה לא היה מחייב ממון שיכול לחזור בו (רמב"ם טוען פ"א). ד') טענו שעשה לו דבר שאינו חייב עליו אלא קנס אינו נשבע היסת, שאילו הודה היה נ"כ פסור, אבל אם טענו שהעמידו ברין על הקנס וכבר הביא עדים וחייבוהו ב"ד לשלם, וזה אומר להד"ם צריך לישבע היסת (כתובות מ"ב). ה') האומר לחבירו מנה לך או לאביך ביד ופרעתה'ך מחצה, והשיב זה אינו זוכר, אך אתה הזכרתני ויודע אני שלא פרעת כלום, פסור אפילו משבעות היסת, שאינו אלא כמשיב אבירה (רמב"ם טוען פ"ד). ו') מי שתבעו חבירו שיהזור לו ממון צדקה שהפקיד בידו והוא יחלקם לעניים, וזה משיב יכבר החזיר לו פסור בלא שבעה, שהרי אין לתובע בזה אלא סובת הנאה (מרדכי פ' הדיינים). ז') אין משביעין היסת במקום דליכא דררא דמונא (מהרי"ו ס' קנ"ד). ח') על טענת שומא אין נשבעין כלל (ח"ט צ"ו). ט') שנים או שלשה שיש להם תביעה על אחד, ונשבע לאחד מהם פסור מהאחרים, כי אמרין שבעה לאחד שבעה למאה (כתובות צ"ד). י') אין להשביע היבא דאיכא למיחש שיתברר הדבר. דגנאי הוא לב"ד שישביעו ואח"כ יתברר שהשביעו לשקר ומוטב שיסתין עד שיתברר הדבר (תוס' פ' המפקיד). י"א) אם נראה להדין שהטענה מרומה אין להשביעו (ח"ט פ"ז).—השבעה צריכה להיות מעומד, ואם נשבע מיושב אינו חוזר ונשבע (ח"ט פ"ז). בדורותינו כל שבעות אנו משביעים בשבעה סתם או בארור ולא בשם או בכנוי (שם). וכבר נתבטלה השבעה בשם בזמן הנאונים (רש"י שבעות ל"ח:).

ש. ז. ק.

— [שבעות שוא] איסור שבעות שוא נכלל בעשרת הדברות: לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא כי לא ינקה ה' את אשר ישא את שמו לשוא (שמות כ' ז'). וע"י שבעות שוא בא חלול השם, ונאמר ולא תשבעו בשמי לשקר וחללת את שם אלהיך (ויקרא י"ט י"ב). וכתב הראב"ע הטעם לזכרון שם ה' בשבעה, כי כאשר ה' אמת כך יהיה דברו אמת, והנה אם לא יקיים דברו כאילו מכחיש את השם. ומנהג אנשי מצרים עד היום אם ישבע אדם בראש המלך (כמו שאמר

הזאת מישראל, ועלתה לו להקל מהם אופני השבועה (עי' קייזערלינג, תולדות מנדלסון צד 281), ואחריו עזר הרבה ר' זכריה פראנקעל בספרו „די איידעסלייסטונג“ להוכיח כי שבועת היהודי נאמנה היא ואין צורך לאיים עליהם יותר מעל שאר בני אדם. לאט לאט במלך הממלכות את השבועה המיוחדת ליהודים, בהולאנד בשנת 1818; בעיר נימש צרפת בשנת 1827 בהשתדלות ברמיה, ובכל ערי צרפת בשנת 1846. ברוסיה בשנת 1860, בפרוסיה בשנת 1869, ולאחרונה ברוסיה בשנת 1908. ההשד שנתעורר על היהודים בשבועתם בא ע"י מלשינות המומרים שאמרו כי היהודים מבטלים את השבועה מעיקרא בכל יום הכפרים בתפלת כל נדרי (ע"ע).

ביבליוגרפיה: מסכת שבועות; רמב"ם טוען ושואל; ש"ע ח"ט סי' כ"ח, ע"ה פ"ז—צ"ז; זכריה פראנקעל, דער געריכטליכער בעווייז נאך מאזאישתלמודישעם רעכטען, ברלין 1846; בלומקענשטיין, די פערשיידענען אייגענארטען נאך מאזאישתלמודישעם רעכטען פער מ 1858, אדות השבועה המיוחדת ליהודים; צונץ, פארשריפטען אויפער איידעסלייסטונג דער יודען 1859; לעאפאלד שטיין, דער אייד מארע יודאיקא, פער"מ 1847, J. E. ix. 365.

ב. מ.

שבועות, מסכת: מסכתא בסדר נזיקין אחר מס' מכות וקורם מס' עדות במשניות וכן בתוספתא ובירושלמי בין מכות וע"י, אך בגמרא הוצאת ווילנא נסדרה אחרי סנהדרין וקורם מכות, וטעית היא, כי בגמרא עצמה נשאלה השאלה: מכריז תנא מסכות סליק מאי שנא דתני שבועות? משום דתני חיוב על הראש שנים אחת מיכן ואחת מיכן ועל הזקן שנים מיכן ושנים מיכן וכו' תנא שבועות שנים שהן ארבע וכו' (שבועות ב' ג'). והא דלא פתח האי מסכת כל כינויי שבועות כשבועות כדפתח נדרים וניזיר? משום דתנא מסכות קא סליק וכו' (תוס' ריש שבועות). והרמב"ם בהקדמתו לזרעים כותב: וסדר אחר מכות שבועות מפני שבין סוף המסכת ישעברה ותחלת זו המסכת יש דמיונים בדיונים ומשפטיהם, והם דומים אלו לאלו כמו שנזכר בתלמוד, וההבדל הזה לענין ההוא מפני שהוא ג"כ ממעשה הדיינים שאין רשות לכופו על השבועה אלא לשופט, וכשהשלים לדבר על הדינים והדיינים וכל מה שהוא מעשה הדיינים מיוחד בו כן המחלוקת וחייב השבועות בא לרבר בענין העדיות וכו'. במשניות ושני התלמודים מספר הפרקים של מס' שבועות הוא שמונה, אך בתוספתא רק ששה פרקים והמסכתא מתחלת פ"א אין בה ידיעה בתחלה, פ"ב שבועה שלא אוכל, פ"ג המטיב את חבריו, פ"ד חומר בשבועת העדות, פ"ה שבועת הדיינים, פ"ו כל הנשבעין שבתורה, כולל בו ענין השומרים, סדר הפרקים במשניות נגמרא הוא: פ"א, שבועות שנים שהן ארבע וכולל בדרך אנב ידיעות המומאה יציאות השבת שיש בהן ג"כ שנים שהן ארבע, פ"ב סבאר ידיעות המומאה

אמרו תו"ל נשבעים לקיים את המצות (חגיגה י'). ולוח את האדם למעשים טובים, כגון יוסף וכו' ודור שבא יצחק לתקן וגוררו עליו כל אחד ואחד בשבועה (ויק"ר פכ"ג י"א, רות רבה פ"ו ד'). ומצינו שחז"ל השתמשו בלשון שבועה „האלהים“ (שבת קמ"ה, עירובין י"ד:); ובלשון „העבודה“ (נזירין נ"ח, תענית כ"ד), אורייתא נביאי וכתובי דאמר רב הכי (עירובין י"ז). מעיד אני עלי שמים וארץ שעל מדוכה זו י"זב חני ויבמות ט"ז). המעון הזה (כתובות כ"ז:). משה שפיר קאמרת (כתובות כ"ה), תנא דמלכא (קדושין ט'), מריה דאברהם, מרי כולא (נדרים כ"ב:).

ישגב

— [שבועה בויה ליהודים בארצות הגוים] בין רדיפות הנוצרים ליהודים נחשבה גם השבועה המיוחדת אשר הכריחו מושלי הנוצרים להשביע את היהודים בכל מקום שנתחייבו ליישבע בערכאותיהם. השבועה הזאת נודע בשם More Judaica, ונעשית ע"י חירופים ונידופים ודרך בזיון בנקיטת ס"ת ותפילין ובהוכחת שם ה' וקללות נמרצות על הנשבע ועל כ"ב, הרדיפות האלה התחילו מזמן הקיסר יוסטיניאן אשר מלך בארצות ביזאנטין, אשר פסל את היהודים ובלתי מאמינים בישו מלהעיר עדות נגד נוצרים. אך מלכי אירופא לא דקדקו ע"ז והתירו גם ליהודים להעיד בשבועה, רק שהצריכו לאיים אתם ביותר ליישבע בנקיטת חפץ בעשרת הדברות ובכל חומר השבועות, וכל מנמתם כדי לבנותם ולהשפיעם בעיני העם שיאמינו כי הם חשודים ליישבע לשקר. במאה העשירית יצא חוק במלכות ביזאנטין, וקיסטאנטין החסישי עשה בו איזה שינוים, כי שבועת היהודי צריכה להיות באופן כזה: הוא יעמוד במים ויתגור חגורה של קין ודרדר, וישבע בשם „באראסי באראא“ (בראשית ברא), ויקבל על עצמו שאם ישבע לשקר תכלע אותו הארץ כמו שבלעה את דהן ואבירים (פראנקעל, איידעסלייסטונג צד 69). בעיר ארליש בצרפת יצא חוק בשנת 1150 כי בשבועת היהודי ישימו אזור של קוצים על סתניו וקוצים על צוארו ויאוררו אותו בכל הקללות אשר בתוכה אם לא יגיד האמת (ישם צד 70). בחוק אחר צריך היהודי לעמוד יחף על עור שנשפט מעגל והדם עורנו עליו (שוואבענשפייענעל ח"א 263). במדינת שלעזיא היה חוק בינת 1422 כי היהודי הנשבע צריך לעמוד על ספסל של שלש רגלים, ובכל פעם שיפול ממנו ישלם קנס, ואם יפול ארבע פעמים יצא חייב במשפט. בעיר ווערבא אונגריא (1517) היה צריך לעמוד יחף ופניו נגד המזרח ולאחז בידו ס"ת. בעיד ברעסלוי היה היהודי מוכרח לעמוד בגלי ראש ונשבע בשם הוי"ה (תרומת הדשן צד 203). באשכנז היה היהודי הנשבע מקבל עליו כל הקללות הכתובות בספר ויקרא ובספר דברים ומכות מצרים וצדעת נעמן ונחזי ומה שקרה לדת ואבנים ועוד. מנדלסון השתדל להסיר החרפה

תורה תליתאי תורה נביאים וכתובים וכלא חד (זהר יתרו ע"ח:). מר בריה דרבינא כולה שנה הוה יתיב בתעניתא לבד מעצרתא ופוריא ומעלי יומא דכיפורי. עצרת יום שניתנה בו תורה וכו'. רב יוסף בימא דעצרתא אמר עבדי לי ענלא תלתא, אמר אי לא האי יומא דקא גרים כמה יוסף איכא בשוקא (פסחים ס"ח:).

[תיקון שבתות] בעלי הקבלה עשו הכנות רבות בחג השבתות לקבלת התורה שניתנה באותו היום. בני היכלא הכינו לקבלת מלכא קדישא בתיכלא קדישא. התורה נחשבה לכלה ובני ישראל לחתן. והיו נוהגין מימי קדם לעשות "היקונים" בליל שבתות. ועל דא חסדי קדמאי לא היו ניימי בהאי לילא והיו לעאן (עוסקים) באורייתא ואמרי נתי לאחסנא ירותא קדישא לן ולבנן בתרין עלמין. וההוא לילא כנסת ישראל אתעמרה עליהו ואתיא לאורונא ביה במלכא ותרואיהו מתעמרי על רישיהו דאינון דוכאן להבי. ר"ש הכי אמר בשעתא דמתכנשי חבריא בהאי לילא לגביה: נתי לתקנא תכשיטי כלה בנין דמשתכח למחר בתכשיטא ותקונתא לגבי ישראל כדקא יאת (זהר אמור צ"ח:). וזה נקרא "תיקון שבתות", או "תיקון ליל שבתות", ע"ד תיקון ליל הושענא רבה (ע"ע). שנוהגין לקרות בביהכ"נ באותו הלילה עד הצות או כל הלילה. והוא קיצור מן התנ"ך והתלמוד והזהר. איזה פסוקים או מאמרים מכל ספר. וכולל גם אזהרות או פיוטים של תרי"ג מצות. התיקון נחלק לייצג מחלקות ואחר כל מחלקה אומרים קדיש דרבנן. ונוהגין לקרות רות בשבתות, מפני שנזכר בו כי רות נהגירה ונכנסה תחת כנפי השכינה ברת ישראל, והוא יום מתן התורה. ועוד כי מסורת היא שרוד המלך שיצא מרות מת בשבתות (שערי תשובה לאורח ס' הצ"ד). ומזמרון אקרמות קודם קריאת התורה ע"ע אקרמות.

[שלשה ימי הנבלה] שלשה ימים קודם שבתות נקראים "שלשת ימי הנבלה" ע"ש הפסוק והיו נכונים ליום השלישי... והנבלת את העם סביב (ישמות י"ט י"א—י"ב). בתלמודא בשבא אמר להו ואהם תהיו לי ממלכת כהנים, בארבעה אמר להו מצות הנבלה, בחמישא עבוד פרישה. ומשה הוסיף יום אחד מדעת. כי הצווי היה וקדישתם היום ומחר. מאי דריש? היום ומחר היום כמחר מה למחר לילו עמו אף היום לילו עמו ולילא דהאידינא נפסא ליה ש"ס תרי יומי לבד מהאידינא (שבת פ"ז). וכימים האלה אין נוהגין אבלות כמו בספירה (ע"ע).

א.

— [מנהגים בשבתות] נוהגים להעמיד אילנות לשמח עשבים על הרצפה ולפזר פרחים בביהכ"נ, לזכר כי בעצרת נדונין על פירות האילן (ריה פ"א ב') ויתפללו עליהם, והגרא ביטל מנהג זה בעירו (היי אדם סוף הל' פסח). אבל בראב המדינות עוד נוהגין להעמיד

שנאמר בדרך אנב וחזר לעקר הענין בפ"ג, שבתות שהם שהן ארבע. פ"ד שבתות העדות, פ"ה שבתות הפקדון, פ"ז שבתות הדיינים, פ"ז כל הנשבעין שבתורה. פ"ח ארבעה שומרים.

ב. מ.

שבתות (חג השבתות): אחד ממערי ה' בשלש רגלים, ביום ו' סיון, והוא ביום החמישים ממחרת יום ראשון של חג הפסח אחר הקרבת העומר (ויקרא כ"ג ט"ז) ונקרא ג"כ חג הקציר (שמות כ"ג ט"ז). ויום הבכורים (במדבר כ"ח כ"ז). במגילת תענית פ"א נקרא "חגא דשבתות" (מנחות ס"ה:). אך בתלמוד נקרא החג הזה "עצרת", כמו שנקרא יום טוב האחרון של פסח (דברים ט"ז ח') ושל סוכות (ויקרא כ"ג ל"ז). הראב"ע מפרש לשון עצרת כמו נעצר לפני ה' (שיא כ"א ז') להיות במל מכל עסקי העולם. ר"ל לנח ממלאכה. ונראה כי חכמי התלמוד לא רצו לקרותו חג השבתות מפני שאפשר למנות לחשוב "שבעה שבתות" מיום ראשון ליום ו' ע"פ פירוש הביתוסים "ממחרת השבת" שהוא שבת בראשית. ולכן קראוהו עצרת להורות שהוא מהובר לפסח כמו יום שמיני העצרת לסוכות, ופירושו ממחרת השבת ממחרת יום א' של פסח. ר' יוסי בר יהודה אומר. הרי הוא אומר תספרו חמישים יום, כל ספירות שאתה סופר לא יהיו אלא חמישים יום. ואם תאמר ממחרת שבת בראשית, פ"מ שאתה מוצא חמישים ואחד ופעמים שאתה מוצא חמישים ושנים עד חמישים וששה (מנחות ס"ה:). ורש"י בפירושו ע"ה"ת אומר: שאם אתה אומר שבת בראשית אי אתה יודע איזהו (ויקרא כ"ג י"א). וכדי להבדיל עצרת של שבתות משמיני עצרת, נקרא לפעמים עצרת של פסח (פסוקא פ"ל כ" קצ"ג). היהודים היונים קראו לחג השבתות πεντηκάστη (Pentecost) שהוראתו "חג החמישים יום".

[יום מתן תורתנו] חג השבתות הוא מקרא קדש ואסור במלאכה מלבד אוכל נפש כמו שאר ימי. ובזמן המקדש היו חייבין בראייתו, והקריבו מנחה חדשה שהי הלחם וקרבנות (ויקרא כ"ג י"ז, במדבר כ"ח כ"ז). ע"ע בכורים. גם נקרא "יום מתן תורתנו". ת"ר בששי בחדש (סיון) ניתנו עשרת הדברות לישראל, ור' יוסי אומר בשבעה בו וכו' ודכולי עלמא בי שבת ניהנה תורה וכו' כי פליגי בקביעא דירחא. ר' יוסי סבר בחד בשבא איקבע ירחא וכו' (שבת פ"ז:). דרש ההוא גלילאה בריך רחמנא דיהב אוריין תליתאי לעם תליתאי ע"י תליתאי ביום תליתאי בירחא תליתאי (שם פ"ח). פירוש: תורה נביאים וכתובים, כהנים לויים וישראלים, משה שלישי לבטן אחרי מרים ואהרן, שלשה ימי הנבלה, חדיש סיון שלישי לחדשים (רש"י). בנין יעקב איהו תאומים אתיהבית אורייתא לבנו בחדש (מזל) תאומים, ואורייתא ברא דתאומים תורה שבכתב ותורה שבע"פ. בחדש תליתאי לעם תליתאי כדרגין תליתאי.

עתידין ישראל דעבדי יומא מבא כי חרב תרמוד (תרמוד). ר' יוחנן וסבי דאמרי תרווייהו אין מקבלין נרים מן התרמודים (יבמות מ"ז: י"א).

[שבור מלכא השני] מבית הססנידים עמר שבור מלכא השני אישר מלך יוחר משבעים שנה (303—380). הוא נכתר למלך בעורנו עובר במעי אמו, כי האמנושים שמו את כתר המלכות על במן אפרא הורמזי אמו, היא הנודעה בתלמוד בישם „אמיה דמלכא“. שבור מלכא השני לא היה אוהב ישראל. בימי ממשלתו נשבתה הירידות בין בית המלוכה והיהודים ורדיפות רבות הכינו לבני ישראל היושבים בארצות הפרסים. שבור מלכא זה הוציא מארם הצפונית (Armenia) יהודים בהמון רב, שישבו שם עוד מימי נבוכדנאצר והמלך מינרגוס, ויושבים בסוסניא ואיספאהן. את יהודי בבל הציץ במסים וארנוניות וישם עליהם נזירות ופקודות שונות. כשהיו נדודי חיל פיס חונים במחאה, היה סומל על בני העיר אשר רובם היו יהודים לכלכלם (פסחים ה': תענית כ"א). בימי הלשינו על רבה כי בדרשותיו יבטל את העם מעבודה ומתת כרנא לננוי המלך, והרץ שיצא אחריו לתפש אותו ולמסורו למלכות הסב את מותו (ב"מ פ"ו). רבא היה אנוס לכפר פניו מומן לזמן בשחר (חגיגה ה'). פעם הכה רבא מכת סדרות איש יהודי על יטבעל ניה, ומת האיש לרגלי המכות והרבר נודע לשבור מלכא, ויאמר לענוש את רבא על כי הן דיני נפשות, כנראה ברח רבא ויחבא, ושומרי המלך באו לביתו ויבחו את כל רכושו וכל הנמצא בביתו וחפצו לענוש קשה, ולוא אם המלך אפרא הורמזי שהיה למנן בערו (תענית כ"ד:). היא הראתה ליהודים אותות אהבה ורצון, כברה בכבוד גדול את מורי התורה ובאה אתם ברברים (ובחים קט"ז: נדה כ':). לרב יוסף ריש מתיבתא בפומבדיתא שלחה ארנקי דינרי זהב להקריישים למצוה (ב"ב ח'). כן נתנה לרבא ארבע מאות דינרים לרבד שבצדקה, ולוא אפרא הורמזי היו נכונים ליהודים יותר רדיפות. משיחותיו של שבור מלכא השני עם האמוראים ידועה השאלה שערך אל רב חמא מנהרדעא: קבורה מן התורה מנין? (סנהדרין מ"ו:).

ביבליוגרפיה: גרעין, דברי ימי ישראל ח"ב; פירס, קולטור אונד ליטראטורגעשיכטע דער יודען אין אויגען. לייפציג 1849; פונק, די יודען אין באבילאניען, ברלין 1902.

י. ש"א.

שְׁבוּי: ראש מישורי תימן, במחצית השנייה למאה הסי. שמו השלם הוא שלם (או שלום) בן יוסף, ובלשון ערב סאלם בן יוסף אבו שמעון (ונם אבו יהודה). וכנניו שבוי לא נודע מקורו. ועוד הוא מכנה את עצמו בשיריו אלמשתא ילוד מישתא ובזה הוא מודיע את מקום מולדתו אך לא נמצא עוד זכר המקום, וקריב לומר שהוא בארץ תימן המערבית בסביבות עיר

אילנות וגם עשבים המריחים לכבוד החנן, ובפרט לעמר ספרי התורות בכתרים מעשבים המריחים ופרחים נאים לכבוד מתן תורתנו (ס' זכרון יהודה). גם נוהגין לאכול חמאה וחלב לכבוד התורה שעליה נאמר: נפת תמפנה שפתותיך כלה רבש וחלב תחת לשונך (שה"ש ד' י"א).

ס. ט.

שְׁבוּר מלכא: שם מלך פרס, ויש שני מלכים בשם שבור. הראשון היה בנו של ארדשיד המלך הראשון לבית הססנידים, ומלך בפרס בשנות 240—271. ארדשיד כבש את כל ארץ הפרתים מנהר פרת עד נהר אינדוס ומים הכספי עד לשון ים פרס, אשר בתוכם היתה גם בבל, ויכונן את ממלכת פרס החדשה או מלכות בית הססנידים. בני השבט אשר מקרבו יצאו המושלים החדשים האלה נודעים ברברי ימי פרס החדשה ובמקורי ישראל בישם „חברים“ עובדי אש (ע"ע ח"ב). השפעת האמנושים כהני הדת היתה אז חזקה על התלוכות הממשלה, והיו קנאים גדולים לאמונתם. בקנאת דתם העזה הראו קשה את הנוצרים וגם את היהודים לא נקו. בראשית ימי ממשלת הססנידים לקחו מהיהודים את המשפט לרן דיני נפשות ולא נתנו להם כל משרה וכל פסודה במדינה או בעדה, גם בענייני אמונתם נעשקו היהודים. אולם ימי שלום וסבלנות בין היהודים והחברים החלו בימי בנו של ארדשיד, הוא שבור, מלכא הראשון שהתרווע עם שמואל ראש ישיבת נהרדעא. שבור מלכא היה אוהב ישראל באמת והראה להם חסדים בכל ימי מלכותו. כנראה גרמה לזה הרבה ידירותו של שמואל. בתלמוד מתארים אותו בתור בעל נפש יקרה מלך חסיד חונן דלים ומרבה שיחה עם חכמי ישראל (ב"מ ע': ע"ז ע"ז: חולין ס"ב:). מפי שמואל לקח עצות ואהב להתוכח אתו (ברכות נ"ו, סנהדרין צ"ח). הוא חקר ודרש בחוקי אמונת ישראל ומשפטיהם ולפעמים השתתף במנהגיהם הרתיים (סוכה נ"ג, ב"מ ק"מ). בכל המלחמות הרבות והעצומות שהיו לו במדינות ממלכת דומא, מקום מושב היהודים בהמון רב, לא הרג אף איש יהודי אחר, מלבד בהעיר מונת-קיסריא אשר במדינת קפוטקיא, ששם נלחם ביהודים ויהרג בהם שנים עשר אלף איש, י"ז כי יצאו בחרב לקראתו. שמואל האמין לדבריו עד כי לא קרע בגריו לסימן אבלות בהניע השמועה מההרג הרב, כי „אינהו גרמי לנפשיהו“ (מו"ק כ"ו). יהודי בבל שמו תקוות רבות בשבור מלכא, ובוראי חשבו כי עוד יבנה להם את בית המקדש ככרש בשעתו, לוא קם ארונת או פפא בר נצר הנביר מתדמוד (פלמירא), וחביא קץ לגדולתו ותקיפותו של שבור. באופן זה אפשר להבין למה המשילו חכמי התלמוד בזמן ההוא את התרמודים למחריבי ביהמ"ק ואת שנאהם וחמתם לתרמוד של ידעו כל גבול. רב יהודה אחד מתלמידי שמואל אמר:

במעמקי הענינים האלה. אבל רוב שיריו נבנה על מנהג בני ארצו. בני ישראל אשר בתימן, לפאר ולהדר חנים וימים טובים בשירים ופהנמים. בקבוצי שירים אשר באו מתימן, שהם נבדלים זה מזה, הצד השווה שבהם שרובם אשר נקרא שם מחברם עליהם חותם שבזי חתום בראשי החרוזים או בתוך השיר, ויתכן שגם בין השירים שמחברם בלתי נודע יש הרבה אשר רוח שבזי ילדתם, ובהקדמה לקבוץ שירים אחד נאמר לשבח 'שבזי: הבן יקיר לי שלם אם ילד שעשועים לא בא כביתם ההוא ואחריו לא קם כמרו (דברי שבת אלה לקוחים מדברי אלהריו בשער י"ח סן התחכמוני). זכר שבזי חי בשיריו אצל בני ארצו אבל גם בדברי נסים ונפלאות שהוסיפו אחרי מותו על קברו כמו שמצא אותם ר' יעקב ספיר בנסעו בתימן והביאם בחלק ראשון מספרו אבן ספיר. אמרו עליו שבכל ערב שבת נעשה לו נס ספיצת הארץ ובא לארץ ישראל לשבות שם, פעם בירושלם פעם בטבריא פעם בעכו או בחברון. ואחריו מוצאי השבת שב אל ארצו. בספור זה יליד רוח בני תימן נראה שלמקובל גדול נחשב שבזי, אבל בפנים הסיפור נרמזה אהבת המישור אל ארמת הקדש ועריה, כמו שגלה אותה בשיריו. ועוד מזכיר ר' יעקב ספיר כי אצל קבר 'שבזי בעיר תעוז יש מערה עם מקוה ובית חפלה ושם נמצא ספר תורה הכתוב מיד שבזי, וגם בעיני המיסלמים גדול זכר שבזי. בפירוש ס' תכלאל הוא סדר תימן מזכיר מחברו ר' יחיאל צאלח את ס' חמדת ימים הוא פירוש על התורה מר' שלום שבזי.

ביבליוגרפיה: באכנת די העברעאישע אונג ארא-בייט פאעזיע דער יודען יעמאנס. עם חלק עברו שירי תימן J. Q. R. הוצאה חדשה ח"ב 378-418, 1910; ב. ז. ב.

שבת; גנאי: שבת הוא אישור והילול תהלה ותודה לה וגם לבני אדם בעד מעשים טובים, והפכו הגנאי הוא חרוף ובוז. השבת לה צריך להיות רק במטבע שטבעו החכמים אנשי כנסת הגדולה בסדור התפלות, מכאן ואילך אסור לספר בשבחיו של הקב"ה, דא"ד אלעזר מאי דכתיב מי ימלא גבורות ה' וגו' (תהלים קי"ו), למי נאה למלא גבורות ה' למי שיכול להשמיע כל תהלתו. ואמר רבב"ח אר"י המספר בשבחו של הקב"ה יותר מדאי נעקר מן העולם וכו' שנאמר לך דמיה תהלה (מגילה י"ח.). ההוא דנחית (להתפלל בתור ש"ץ) קמיה דר"ח אמר האל הגדול הגבור והנורא והאדיר והעוז וכו', א"ל סיימתינהו לכולהו שבחי דמרך? למה לי כולי האי (ברכות ל"ג:). ואמר מר הקורא חלל בכל יום הרי זה מחרף ומגרף (שבת ק"ח:). הנביאים חתמו בתשבחות (ירוש' ברכות פ"ה). ואמר ריב"ל בעשרה מאמרות של שבת נאמר ספר תהלים (פסחים ק"ז:). רצונו של הקב"ה הוא שישבחו לו בני אדם, כי השבת וההודיה יעשו פעולתם לטובה על

תעוז, כי העיר הזאת היתה מקום מגורי שבזי ושם נקבר. ועוד נר' ימים רבים בעיר צנעא (הנקראת אחל כפי היהודים). היא בירת ארץ תימן המזרחית. ויהי לו שם בין חכמי צנעא, ובאשר נגזר גירוש על קהל צנעא ע"י המושל האכזרי צפי אלדן, יצא גם שבזי בגולה ובסוף אזה לו את עיר תעוז למושב, ובין שירי תימן שלא נזכר שם מחברם נמצא שיר בלשון ערב על מעלת שתי הערים האלה צנעא ותעוז, ויתכן שהוא משירי שבזי. הגירוש הנזכר היה בשנת 1990 לשמורות הוא שנת 1679. כמו שנודע מתוך הקינה שעשה שבזי עליו, והמספר הזה מברר זמן חייו, כי זולתו לא נזכר עוד משנות חייו. גם מתוך שיריו נודעים שמות אוהביו וחבריו, אבל אינם מפיצים אור על פרטי קורות חייו. רק מצינו ויתר שיריו נראה שהרבה צרות עברו על בני ישראל בתימן בימי חייו וגם בקשו להעבירם מרתם, וכאשר ענו אותם בן התחזקה והשתרשה בלבם תקות הגואל ותוחלת ביאת המשיח. כאשר היה שבזי בימי חרפו באה אל תימן שמעת שבת צבי ורושם השמעה הזאת ניכר בשיריו, ואפשר שעל שם שבת צבי הוא רומז החרוזים כמו אלה: בעין שכלי אני רואה, ולבי חן צבי שואה, ומשתוקק ומשתאה. ועוד: זמירות מכנה ארץ שמענום צבי צדיק במזרחת וימה. כבר לפני שבזי עמדו משוררים בארץ תימן אשר יצאו בעקבות משוררי ספרד הגדולים, אבל שבזי עלה על המדרגה העליונה במלאכת השיר מכל בני ארצו, גם במספר שיריו גם בטוב עניניהם אין דומה לו מכל משוררי תימן ואילו נלוו מחבריו ומאנשי משפחתו משוררים אחרים, וגם תלמידים היו לו ותלמידים לתלמידיו, וראוי לתת לו ולסיעתו מקום מיוחד בתולדות השיר היהודי.

[תבנית שיריו] שירי שבזי והעושים מעשה שיר כמוהו נבדלים בשני דברים משירי זמנו בישראל תפוצות ישראל בלשונם ובצורתם. בלשונם כי השירים האלה נחלקים לשלושה מינים, יש בהם נאמרים בלשון עברית לבד ויש בהם נאמרים בלשון ערבית לבד ויש בהם מעורבים משתי הלשונות גם יחד. כי שבזי וחבריו קנו לשון עבר ולשון ערב קנין נמור, ומשוררי ארצם שאינם יהודים למדו שיר ערב כמו שלמדו שיר עבר מהקדמונים כמו ר' יהודה הלוי ור"א בן עזרא ור"י אלהריו ושאר בעלי השיר הספרדי. ברוחם התלכדה ידיעת שתי הלשונות ושיריהם, ויהי להם לשעשועי נפש להם ולטובעיהם וקוראיהם לערב שתייהן ביחד. ועוד נבדלו בצורתם כי החזיקו במשקל השיר כמו שיסדו אותו דונש בן לברט ור"ש בן גבירול והבאים אחריהם, ויותר מכל אהבו צורת השיר המסובך בחרוזים אשר שמו בלשון ערב מושח והוא שיר אזור, ומשירי שבזי שמספרם יותר ממאתים שלישיתם שיד אזור הם. וגם בתוכן עניניהם יש סגולה לשירי שבזי באשר הכנים בשיריו דברי קבלה רעיונות חכמה נסתרה, וביחוד בשירים שכתב אותם כעין אהרות אל אוהביו צלל

(בשבתו) של חכירו, שמתוך מוכתו בא לידי ננותו (ערכין ט"ז.). סנחריב נקרא אסנפר רבא וקירא מפני שלא סיפר בננותה של ארץ ישראל, שנאמר עד באתי ולקחתי אתכם אל ארץ בארצכם (מ"ב י"ח) וכו' אבל ישראל ספרו בננותה של א"י (סנהדרין צ"ד.). על אחשוורוש א"ד יוחנן מננותו של אותו רשע למדנו שבחו (מגילה י"ג.). ואמר רב שמלך מעצמו, אמרי לה לשבח דלא הוה אינש דחשיב למלכא כוותיה. ואמרי לה לננאי דלא הוה חזי למלכותא וממונא יתירא הוא דיהב (שם י"א.).

ב. מ.

שָׁבַט: החרש הי"א לחשבון החרשים והחמישי לחשבון השנה. באשורית נקרא שבטו ביונית *Sapāt*; מזלו דלי ויש לו יום אחד ר"ח ולעולם בן שדשים יום. חרש שבט נזכר בזכריה (א' ז'). באחד בשבט דבר משה את משנה התורה בעבר הירדן בניא ונסמך עד ז' אדר (דברים א' ג'). ביום ב' בו מת ינאי המלך, ומסופר כי כשחלה ינאי שלח ותפש שכנים וקנים מישראל ומסר אותם לשר בית האסורים להרגם, ואשה טובה היתה לינאי המלך ושלמונין שמה, וכשמת ינאי סלקה מבעתו מעל ידו ושלחה לשר בית האסורים, ואמרה לורבך צוה להתיר אותן הוקנים. התירן והלכו להם לביהם, ואח"כ אמרו מת ינאי המלך, ואותו היום עשאוהו יו"ט (מגילת תענית). ח' בו מתו הוקנים אחרי יהושע. ט"ז בו ר"ה לאילנות (ע"י להלן). כ"ב בו במילת עכירתא דאמר סנאה להיותא להיכלא. יום ששלח נסקלגס את הצלמים להעמיק בהיכל, אקטיל נסקלגס ובמלי נזרותיו (מגילת תענית). כ"ג בו נתסבצו ישראל על שבט בנימין לפלגש כנבעה ופסל מיכה. כ"ד בו נבא זכריה (ז' א'). כ"ח בו אתנמול אנטיוכוס מלכא מן ירושלם, שהיה מצד להם ולא היו יכולין לצאת ולבוא ביום אלא בלילה, ושמעו שמעות רעות והלך לו ונפל במלחמה, ואותו היום שנמלחו מינם עשאוהו יו"ט (מגילת תענית). חצי שבט אדר וחצי ניסן קור (ב"ס ק"ו:). לפלא היא מה שכתב הרמ"א בשם התשב"ץ (בישם ר"י החסיד) כי מקצת שוחטין נזהרין שלא לשחוט שום אווז במבט ושבת אם לא שאוכלין מלכה משום שקבלה היא שיש שעה אחת באותן חרשים אם שוחט בו אז ימות השוחט אם לא אוכל ממנה, ונזהרין לאכול מן הלב. וכתב הקנה שלא ישחוט אווזא בזמן שיש לשחוט כח וממשלה והוא חרש שבט כי המטית יומת (י"ד סי' י"א ד' ובאר היטב שם).

[חמשה עשר בשבט] לרברי ב"ש באחד בשבט הוא ראש השנה לאילנות, ולרברי ב"ה בט"ז בו (ר"ה פ"א א') והלכה כמותם. וא"ר אלעזר א"ר ארשיא הואיל ויצאו רוב גשמי שנה, ופירש"י שכבר עבר רוב ימות הגשמים שהוא זמן רביעה ועלה השרף באילנות ונמצא הפירות חונטין מעתה (שם י"ד.). ואז התחיל זמן נטיעת אילנות בא"י עד ט"ז באדר ומצינו ר' יהודה

תכנת האדם שיועד להכיר טובה. ואמרו קב"ה משתבח בשכחייהו דישאל דכתיב את ה' האמרת היום וכתיב וז' האמירך היום (דברים כ"ו). אמר להם הקב"ה לישאל אתם עשיתוני חסיבה (סגולה) אחת בעולם (ה' אלהינו ה' אחד). ואני אעשה אתכם חסיבה אחת בעולם שנאמר ומי כעמך ישראל נוי אחד כארץ (ברכות ו'). ואר"י משום רשב"י מיום שברא הקב"ה את עולמו לא היה אדם שהורה לו להקב"ה עד שבאת לאה והודתו, שנאמר הפעם אודה את ה' (שם ז'). אך כיון שמת אדם במל מן התורה ומן המצות ואין להקב"ה שבה בו (שבת ל'). אמר ר' ירמיה בן אלעזר מקצת שבחו של אדם אומרים בפניו וכולו שלא בפניו דכתיב כי אותך ראיתי צדיק לפני ברור הוה וכתיב נח איש צדיק תמים היה כדורותיו (ערוכין י"ח:). אך אסור לספר בשבחן של רשעים (סוטה ט"ב:).

[גגות] ריב"ל אמר לעולם אל יוציא אדם דבר מנוגה מפיו שהרי עקם הכתוב שמונה אותיות ולא הוציא דבר מנוגה מפיו, שנאמר וכן הבהמה אשר איננה טהורה וכו' או איש אשר לא טהור (פסחים ג'). נאמר ועיני לאה רכות (בראשית כ"ט). מאי רכות אילמא רכות ממש, אפשר בננות בהמה ממאה לא דבר הכתוב דכתיב וכן הבהמה אשר איננה טהורה, בננות צדיקים דבר הכתוב? וכו' רב אמר לעולם רכות ממש ולא ננאי הוא לה אלא שבת הוא לה (ב"ב קכ"ג.). ת"ר כל המקראות הכתובין בתורה לננאי קורין אותן לשבח כגון ישלנה=ישכבנה וכו' (מגילה כ"ה:). תנא כל שמעשיו ומעשה אבותיו סתומין ופרט לך הכתוב באחד מהם לשבח וכו' בידוע שהוא צדיק בן צדיק, וכל שפרט לך הכתוב באחד מהם לננאי בידוע שהוא רשע בן רשע (שם ט"ז:). תנא משיב ר' פפייס ננאי הוא לחזקיה וסייעתו שלא אמרו שירה עד שפתחה הארץ ואמרה שירה שנאמר מכנף הארץ זמירות שמענו צבי לצדיק וכו'. ננאי הוא למשה וישיש רבוא שלא אמרו ברוך עד שבא יתרו ואמר ברוך ה' (סנהדרין צ"ד.). והביטו אחרי משה עד בואו האהלה (שמות ל"ג). רבי אמי ור"י נפחא חד אמר לננאי והד אמר לשבח (קדושין ל"ג:). בן גמלא היו מזכירים לשבח וכו' ואלו לננאי של בית גרמו וכו'. על הראשונים נאמר זכר צדיק לברכה וכו' (יומא ל"ח.). העונה אמן אחר ברכותיו הרי זה משובת וי"א הרי זה מנוגה (ברכות ט"ה:). ת"ר ששה דברים ננאי לו לת"ח, אל יצא כשהוא מבושם לשוט וכו' ואל יצא במנעלים המטולאים (שם ט"ג:). לענין קדידה לפני הכלה דברכי שבת אם אינה נאה, אמרו להם ב"ה לב"ש לרברבים מי שלקח מקח רע מן השוק ישבחנו בעיניו או יגנו בעיניו? הוי אומר ישבחנו בעיניו (כתובות י"ז.). לרברי רשב"י צריך אדם לומר שבחו בקול נמוך וננותו בקול רם (סוטה ל"ב:). רב ספרא שאל לרב דמי אחוה מי מקיימת לעולם אל יספר אדם בטובתו

נשיאה נטע נטיעה של שמחה בפורים (מגילה ה': רש"י). ע"ע נטיעה. ובירושלמי (קדושין פ"י) אמר ר' איבן עתיד אדם ליתן דין וחשבון על שראה מיני מגדים ולא אכל, ר' אלעזר הוה מצמצם פרימי למיכל בהון מכל מילי חדש. בליל ט"ו בשבט נהנו להתאסף בביתם ללאכול פירות שונים ולומר "תיסק" (חמדת הימים ח"ב סי' פ"ג). "מנהג טוב להולכים בתמים להרבות בפירות בעצם היום הזה ולומר דברי שירות ותשבחות עליהם". ובתיסק המעשה אשר יעשה היום הזה על הפירות בו נעשה תיקון צדיק חי העולמים בסוד הנזכר בזהר בראשית ביוטא תליתאה עכרא ארעא איבין מחילא דהאי צדיק דכתיב ויאמר אלהים רדשא הארץ וגו' עץ פרי רא עץ הרעת טוב ורע ראייהו עביר איבין ופירין. עושה פרי רא צדיק יסוד דעלמא. ר' חיים ויטאל ביאר שיש שלשים מיני פירות האילן, ובעולם הבריאה עשרה מהם לעומת עשר ספירות, מפני שהם רחוקים מן הטומאה אין להם קליפה לא בפנים ולא בחוץ ונאכלין כמו שהן, ואלו הם: ענבים תאנים תפוחים אתרוגים לימונים אגסים חבושים תותים סירב"ש חרובין. ועשרה מיני פירות הם בעולם הצירה ובהם גרעיני הזרע קשים שאינם נאכלים, ואלו הם: זיתים תמרים גורגוניות שופאייפא"ש פישקו"ש זירגואילא"ש משמישים ווישנא"ש אקאדאני"ש נישפר לא"ש. ועוד יש עשרה מיני פירות בעולם העשיה שנאכל מה שבפנים ונזרק מה שבחוץ, שקליפת הפרי היא מחיצה בינו ובין עולם החסמות, והם: רמונים אגוזים שקדים ערמונים לחים אלונים פריסין פיניונים פסתוקיים מאח"ש (הקדמת ס' פרי עץ הדר, ליוורני 1723). בליל ט"ו בשבט ילמדו חכמי הספרדים בבתי ישיבותיהם למורים מיוחדים לקומים מתנ"ך ומשנה תלמוד וזהר (בס' פרי עץ הדר הנ"ל) המדברים על אדות התבואות והפירות ועל אדות ד"ה ויעירו כמעט כל הלילה, ויהדרו לאכול כל מיני פירות הנמצאים בעיר וביחוד פירות מא"י, וילמדו בין אכילת כל פרי ופרי (לונץ לוח א"י א' 43). וכתב המרדכי (ר"ה פ"א) כי אין מתענים בט"ו בשבט אפילו חל ביום ב' או ה', ואין אומרים בו תחנון, ולא במנחה שלפניו. ואם חל בשבת אין אומרים אב הרחמים בשחרית ולא צדקתך צדק במנחה, ואין מזכירין בו נשמות. אגודת המורים בירושלם יצאו בט"ו בשבט של שנת תרע"ג הם עם תלמידיהם במספר אלף וחמש מאות להקולוניא מוצא, וכל אחד נטע שם נטיעת אילן, ונתחלקו פירות ביניהם לכבוד היום. והוא כעין יום הנטיעה (Arbor day) שנהנו בבתי ספר לעם באמריקא.

א.

שבטים: שבטי ישראל (ש"ב ז' ו'), צאצאי יעקב אבינו, שכל אחד מייב בניו נעשה שבט, ראש בית אבות למשפחותם. גם נקראו ראשי המטות, מטה ל'.

[בתלמוד] חז"ל פירשו לשון שבט כמו מושל, לא יסור שבט מיהודה (בראשית מ"ט) אלו ראשי גלויות שבבבל שורדין את ישראל בשבט (סנהדרין ה'). וקראו לכהנים שבט לענין תרומה, מפני גזל השבט (ירוש' תרומות פ"א, חלה פ"ג). ובגפן שלשה שריגים (בראשית מ') ר"א אומר גפן זו העולם, ג' שריגים זה אברהם

ימים טובים לישראל בחמשה עשר באב וביורה"ב וכו' מ"ו באב מה היא? אר"י אמר שמואל יום שהותרו שבטים לבוא זה בזה (שם קכ"א.).

[עשרת השבטים] עשרת השבטים נפרדו מן שבטי יהודה ובנימין (ועמם הכהנים והלוים). בימי רחבעם בן שלמה (ע"ע). וירבעם בן נבט מלך על עשרה השבטים (מ"א י"ב). הראשון נקרא מלך יהודה והשני מלך ישראל. היו לשתי כתות גם בעניני הדת. בני שבט יהודה רבקו בה' ואפרים, שם כולל לעשרת השבטים, היה לחבור עצבים ובעמים יתכולל (הושע ד' י"ז). עשרת השבטים נלו תחלה מא"י. בימי פסח מלך ישראל בא תגלת פלאסר מלך אשור ויקח את ערי הנלעד והגליל וארץ נפתלי ואת האנשים הנלה אשורה (מ"ב ט"ו ב"ט). ובימי הושע בן אלה עלה שלמנאסר מלך אשור ויצר על שמרון שלש שנים וילכד אותה ויגל את בני ישראל אשורה ויושב אותם בחלה ובחבור נהר גוזן וערי מדי (שם י"ז ז'). גלות עשרת השבטים היתה בשנת ג'א ר"ה (555 ספח"ג). וגלות יהודה ע"י נבחראדן וחרבן הבית הראשון היתה בשנת ג'א של"ח (422 ספח"ג). 133 שנה אח"כ. א"ר חלכו חמרא דפרגיתא (י"ן משובח ממדינת פרונאי) ומיא רדיומסת (מעני רפואה ולתענוג) קפחו עשרת השבטים מישראל (שבת קמ"ז.). שיצאו לתרבות רעה ונטמעו בין הגוים, ואכדו מתוך קהל ישראל ולא נודע מקומם. ולרברי ד' יהודה בשם רב אסי נברי שקידש ישראלית בזמן הזה חוששין לקדושתו שמא מעשרת השבטים הוא, ואע"ז דאמרתן כל רפריש מרובא פריש, הבא כדוכתא דקביעי דמיא דלא אולינן בתר רוב, דאמר רב אבא בר כהנא וינתם בחלה ובחבור נהר גוזן וערי מדי. חלה זו חלזון וחבר זו הדייב, נהר גוזן זו גניזק ובערי מדי זו חמרן וחברותיה (יבמות ט"ז.). אולם לדעת ר' יוחנן החזיר ירמיה הנביא את עשרת השבטים בזמן חלקיהו הכהן, דלא הוה התם ייהלך להחזיר עשרת השבטים. ומנלן ראהרדור? רבתיב כי המובר אל המסבר לא ישוב (יחזקאל ז' י"ג). אפשר יובל במל ונביא מתנבא עליו שיבטל? אלא מלמד שירמיהו החזירן (מגילה י"ד.). כי משגלו עשרת השבטים במל היוכל, שנאמר לכל יושביה (ויקרא כ"ה) בזמן שכל יושביה עליה ולא בזמן שגלו מקצתן, וירמיה החזירן בשנת י"ח לאישיהו (רש"י). ואח"כ הגלו ביהר עם בני יהודה. ר"ע דרש ויתם ה' מעל אדמתם באף ובחמה ובקצף גדול וישליכם אל ארץ אחרת ביום הזה (דברים כ"ב ב"ז). שנאמר על עשרת השבטים, שאין להם חלק לעוה"ב. ויתשם בעוה"ז וישליכם אל ארץ אחרת לעוה"ב. אך משום ד' שמעון דרשו "ביום הזה", אם מעשיהם ביום הזה אינם חזרין ואם לאו חזרין (סנהדרין ק"י.).

[זכר לעשרת השבטים בספרים התיצונים נזכר קיום עשרת השבטים בגלותם במדינות שונות.

יצחק ויעקב, והיא כפורחת עלתה נצה אלו האמהות, הבשילו אשבלותיה ענבים אלו השבטים (חולין צ"ב.). אמר רב כהנא כדרך שחלוקין באן (בהר נרזים) וחר עיבל) כך חלוקין באבני אפוד שבתוב עליהן שמות שבטי ישראל (ושמות ב"ד). ר' הנינא בן גמליאל אומר בני לאה בסידרן בני רחל אחר מבאן ואחד מכאן ובני שפחות באמצע (סוטה ל"ו.). ע"ע אבני אפוד; אורים ותומים. יוסף הביא דבתם (של אהיו) רעה אל אביהם שמזלזלין בבני השפחות וטהנים בהם בעבדים (ירוש' פאה פ"א א') והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה. לפי שהיו אחיו מכזין אותן והוא מקרבן (רש"י בראשית ל"ז ב'). וגם בפנחס שהיתה אמו מבנותיו של יתרו התחילו שבטים מבזין אותו: ראייתם בן פומי זה שפיטם אבי אמו עגלים לע"ז והרג נשיא מישראל! (סנהדרין פ"ב.). ראובן היה הכבוד ובחללו יצועי אביו נתנה כבודו לבני יוסף אפרים ומנשה, ויהודה נבר באחיו ויהי לגנדי עליהם, וממנו מלכות בית דוד. ושבטו של לוי נבחר לעבודת ה' בתור כהנים ולוים. אמר רבי יהודה שבטו של לוי לא עברו ע"ז שנאמר ויעמוד משה בשער המחנה ויאמר מי לה' אלי ויאספו אליו כל בני לוי (ושמות ל"ב ב"ה). יומא ס"ו.). ואמר רב חמא בר חנינא בשקב"ה מטהר שבטים (שנמסעו בין הגוים) שבטו של לוי מטהר תחלה, שנאמר וישב מצרף ומטהר בכסף ומיהר את בני לוי (מלאכי ג', קדושין ע"א). א"י נתחלקה לשבטים בגבולים ע"י יהושע, ופלוגתא היא אם נתחלקה ירושלם לשבטים או אם לא נתחלקה ולכל ישראל היה חלק בה (מגילה כ"ו.). תניא עתידה א"י שתתחלק ל"ג שבטים, שבתחלה לא נתחלקה אלא ל"ב שבטים (ב"ב קכ"ב.), ולא נחשב שבט לוי כי הוא לקח חלקו בערים ומגרשיהם בכל גבולות השבטים האחרים. שופטים ושוטרים היו לכל שבט ושבט, רש"י אומר לשבטיך ושפטו (דברים ט"ז) מצוה בשבט לרדן את שבטו (סנהדרין ט"ז.). הורו ב"ד של אחד מן השבטים שונגין ועשה אותו השבט על פיהם בשונג, אותו השבט חייב בקרבן פר ושעיר ושאר כל השבטים פטורין דברי ר' יהודה, וחכמים אומרים אין חייבין אלא על הוריות ב"ד הגדול, שנאמר ואם כל עדת ישראל ישנו ולא עדת אותו שבט, שנים עשר שבטים איקרו קהל י"א שבטים לא איקרו קהל (הוריות ה'). מה שנאמר בבנות צלפחד "ולא תסוב נחלה לבני ישראל ממטה אל מטה בי איש בנחלת מטה אבותיו ודבקו בני ישראל" (במדבר ל"ז ו') היתה רק הוראה לאותו הדור, ולדעת ר"י בשם שמואל אפילו בנות צלפחד הותרו להנשא לכל השבטים, שנאמר למטות בני ישראל תהיינה לנשים, אלא מה אני מקיים אך למשפחת מטה אביהן תהיינה לנשים? עצה טובה השיאן הכתוב שלא ינשאו אלא להגון להן (ב"ב ק"ב.). אך ממקום אחר נראה שהותרו השבטים לבוא זה בזה רק אחר מעשה פלגש בנבעה, ואמר רש"י לא היו

באמריקא להקור אצל הנסטוריאנים (הסורים מדנחאי) במיסופוטמיה ומצא מסורת בידם כי הם מצאצאי עשרת השבטים, וזה אישר את דברי המיסיונרים שקדמוהו (Smith & White, Researches in Armenia, 1845). ובפרט אלה הגרים בסביבות „אורמיה“ אצל נהר פרס, ועד היום הם מקריבים בכורים ושומרים את יום השבת והלילה שלפניו. גם תואר פניהם כחואר יהודים (Grant, The Nestorians or the Lost Tribes, New York 1845). השוכנים שם הם ג'ב מעשרת השבטים, כי הם מלים את עוד בשרם, ומקדיבים את חג הפסח בכ"ד ניסן ונהגים ממאכלות אסורות (שם צד 363—372). תושבי אפגנהאניסטאן מאמינים כי הם מעשרת השבטים שהגלה מלך אשור על ההרים גור; אפגנהאנים אחרים מאצילי הארץ ובראשם קאים, שהיה לו ספר יוחסין מן מ"ז דורות עד שאול המלך. הלכו לארץ ערב וקבלו שם את אמונת האיסלאם. הנביא מחמד כרת עמו ברית שלום ויכנהו בשם „מלך“ ע"ש יחוסו מזרע המלוכה. קאים מת בן פ"ז שנה בשנת 662, ועד עתה מכנים האפגנהאנים את עצמם בשם „בני ישראל“, ופניהם דומות לישל יהודי (Moore, Lost Tribes, p. 143—160). מור (בספרו הנ"ל) רוצה להוכיח כי גדולי הודו וחכמיה וכל בעלי דת בודהא הם יוצאי ירך הסאקאים או סקיתאנים שהם מעשרת השבטים. אל הסקיתאנים (Seythians) האלה יתיחסו גם האנגלים וכל לאום המיסיונרים (הגרמנים). יש אומרים כי חושבי דנמארק הם משבט דן. בשנים האחרונות נולדה חקירה חדשה אדות עשרת השבטים כי היאפא-נים הם מבני השבטים האלה. ובפרט אצילי הארץ וקדושיה הנודעים בשם „שינדיא“. ורגלים לדבר כי המלך הראשון של יאפאן „אסי“ מלך באותו הזמן שמת הושע מלך ישראל, וכי היכל „שינדיא“ ביאפאן נחלק ג'ב לקדש ולקדש הקדשים, וכהניהם ילבשו בגדי בד ומצנפת ומכנסים כמו כהני ישראל. גם היאפאנים מתפללים לאבותיהם ומוקידים את זכרם כמו „האבות“ לבני ישראל. ורבים מהם שווים בדמות קלסתר פניהם ליהודים. ע"ע אמריקא; הודו; פלשים.

ביבליוגרפיה: מנשה בן ישראל. תקות ישראל. הוצאת וואלף צד 24—28, לונדון 1901; השלח ח"ט וחי'; לאזאר, עשרת השבטים, קראקא 1910; לעווין, ווא זינד די שטעמקע איזראעלס צו זוכען? פרעשבורג 1901; J. Q. R. I 14, 95, 185, 408; xv.—; Bancroft, Native Races of the Pacific v. 78—102; Mallony, Israhelites and Indian, New York 1889; J. E. xii, 249.

א.

— [צוואת שנים עשר השבטים] אתה הספרים החצונים שנכתבו לפני חורבן הבית השני נקרא בשם „צוואת י"ב שבטים“. תוכן הספר הם דבריהם האחרונים של

מוכי היה מטמה נפתלי והיה מן הגולה אשר הגלה שלמנאסר, ואף כי נשבה בין הגוים לא סר מתורת אלהיו ומחקותיו והיה בנינוה (ספר מוכי פ"א). וכן נראה קיומם בספר צוואת עשרת השבטים (ע"י להלן). בספר החיצוני שנקרא ס' עזרא ד' ח' ל"ט—מ"ה) נאמר כי כאשר עלה שלמנאסר בימי הושע, העביר אותם בדרך צר על נהר פרס והנסיעה נמשכה שנה ומחצה עד אשר הגיעו למקום שנקרא „ארצרת“ והתיישבו שם. ולפי החוקר טיללערשינעני הוא שבוש מן „ארץ אחרת“ שזכור בס' דברים (כנ"ל). במדרש נאמר לשלש מקומות גלו ישראל אחד לפנים מנהר סמבטיון שנאמר לאמר לאסורים צאו (כי שם נאסרים שא"א לצאת משם בעבור הסמבטיון הזורק אבנים). ואחד כסה הענן שנאמר לאשר בחיך הגלגל, ואחד לדפני של אנטוכיא שנאמר ובכל שפיים מרעיתם (איכה רבה פ"ב ב' היה ה' כאויב, מ"ר פט"ו, ירוש' סנהדרין פ"י ו'). ע"ע סמבטיון. במאה התשיעית נחלה אלדר הדני משבט דן, ואנשי קוראן שלחו תשובה אדותו לרבינו צמח גאון, וכתבו כי אלדר הדני סיפר להם כי ארבעה שבטים הם במקום אחר דן ונפתלי גר ואשר, ויש המקום חוילה הקדומה אשר ישם הזהב, ויש להם שופט עבדן שמו, ודין בארבע מיתות ב"ד, ויושבים באהלים ונוסעים ממקום למקום, ונלחמים עם שבעת מלכי כוש, ומהלך ארצם שבעה חדשים. ואלדר זה הביא עמו ספר חקים ומשפטים ומנהגים מיוחדים של בני השבטים האלה. גם הודיע כי השבטים זבולן וראובן וישבים בהרי פארן, ואפרים וחצי שבט מנשה הם בנגב ערב, שמעון וחצי השני של מנשה וישבים בארץ הכוזרים. ולפי זה נתיישבו כל עשרת השבטים בארץ ערב או אביסיניא שהוא לפי דעת החוקרים ארץ החוילה (ע"ע אלדר הדני). דוד ראובני משיח השקר התיחס לשבט ראובן, ואמר כי בא מארץ כיבר בצפון ערב (ע"ע ראובני). ר' ברוך גר שליח מירושלם בשנת 1646 הביא מכתב מבני משה היושבים מעבר לנהר סמבטיון, ומזכיר ג'ב ארבעה שבטים דן ונפתלי גר ואשר, וחתום עליו המלך אחיטוב בן עזריה (ע"י אבן ספיר ח"א צ"ז ע"ב). ר' אברהם פריצול בספרו אנדת ארחות עולם יאמר כי יש שארית מעשרת השבטים במדבר אצל הים סוף בדרך העולה למיכה, אך לדעתו נהר גזון הוא הנאננים, ובני ישראל אשר בהודו הם מעשרת השבטים (ע"ע הודו בני ישראל). ר' מנשה בן ישראל חשב כי היהודים באמריקא הם מצאצאי השבטים הנעלמים. אחרים חשבו כי הפלשים בארץ אביסיניא הם בני עשרת השבטים כמו מכם מנלך שהוא מצאצאי מלכת שבא משלמה המלך. וגם כי היהודים השחורים בקוסטין הם מעשרת השבטים. ע"ע פלשים.

[חקירות שונות על עשרת השבטים] בשנת 1835 נשלח הרופא הנוצרי אשהל גראנט ע"י ועד המיסיון

[המחבר] הביישוף גרוסימיט (במאה ה"ג) אשר תרגם את הספר הזה לשפת רומית האמין שבאמת נמסרו בו דברי אבות השבטים אשר נבאו לביאת הנוצרי והיהודים בזרונם הסתירו אותו לכל יודע בעולם. גראבע אשר היה הראשון לפרסם את התרגום היוני הנמצא בשלמותו (בשנת 1698). נסה להוכיח בראיות ברורות שהספר נכתב בידי יהודי וכי נזרף במשך הימים ע"י מעתיקים נוצרים שהכניסו בו את כל המאמרים המשיחיים. באשר גם הם האמינו שנמסר מדור לדור מימי בני יעקב. ובאמת נתאשרה אחר כן דעה זו ע"י אחת הנוסחאות וכנראה היותר מתוקנת של התרגום הארמיני, שבו הסרים רוב המאמרים המזויפים הרומזים לביאת הנוצרי. בכל זאת התנגדו לו כמעט כל חבריו החכמים הנוצרים ומשך אותם שנים שלטה הרעה שהמחבר היה נוצרי וכי אחרים אם לא רוב המאמרים המשיחיים הם ממקור הספר. שנאפ בספרו על ענין זה (האללע 1884) הביע את הסברה שכל החזיונות ודברי הנבואה הנמצאים בספר זה הם הוספות מאוחרות שנעשו בידי יהודים ונוצרים, איש איש לפי רחו. גאסטר במאמרו על ענין זה היה הראשון להביע את הרעיון ששפת הספר המקורית היתה עברית ובכן אין ספק שמחברו היה יהודי. את השערתו זאת חזק ע"י ההוכחה שכמה ניבים, לא יובנו עד אשר יחזרו למקורם העברי, וליתר שאת פרסם את צואת נפתלי שמצא בכ"י במקורה הראשון (לפי דעתו) ולתכלית זאת בחן ארבעה כתבי יד שונים הנמצאים באוצרות ספרים שונים, ואחר (בפאריס) משנת המאה ה"ב (Archaeol. בשנות 4—1893) אבל רוב החכמים ובפרט חכמי הנוצרים שהתעסקו בשאלה זו דחו את דעתו בשתי ידיים. ובכל זאת אם גם השערתו בנוגע להכ"י של צואת נפתלי תלויה בסברה, ואי אפשר להוכיח אמתה וכנראה היא באמת מוטעת. הנה עיקר השערתו בנוגע לשפת הספר נתחקה ונתאמתה בכמה ראיות מוכיחות ע"י החכם משארלס, שהוא היום ראש המדברים במחקרי הספרות החזונית. האמצעי שהשתמש בו שניהם, גאסטר ומשארלס, לתכלית חקירתם זאת אין עליו תשובה והראיות כל כך חזקות שאי אפשר לסתור אותן. הנה ישנם מאמרים שלמים בהתרגום היוני המתנגדים לרוח השפה ההיא ולמעמדה. מלבד שלפעמים אין להם שום פירוש. אבל בהתרגום שוב לשפת עבר נמצא בהם מליצות יפות עבריות לפי הסגנון העברי. לפעמים לא הבין המתרגם את המלה העברית, או היתה לפניו נוסחא משובשת, או מלה בעלת שני פירושים, והוא נכשל בתרגומו. למשל בצואת אשר פרק ו' בסופו, נקרא בנוסחא אחת של התרגום היוני: "אבל אם נשמתו יוצאת בשלום, יפגוש את מלאך השלום אשר ינחהו לחי העולמים". ובנוסחא שניה: "יפגוש את מלאך תשלום אשר ינתתו

בני יעקב, ראשי שבטי ישראל, אשר המחבר שם בפיהם ונכתבו בסגנון ברכת יעקב. גם הם כמו אביהם מאספים את בניהם ושאר בני משפחתם סביב למטתם לפני מותם, להתודות בפניהם על שגיאותיהם ועונותיהם בימי חייהם ולהניד להם אשר יקרה אותם באחרית הימים. המחבר השתמש במדרשים רבים שהיו אז ידועים ושגורים בפי העם או שהיו כתובים בספרים אחרים שנתפרסמו לפניו, כמו ספר היוכלים. ראובן, למשל. מודה שבאמת חלל יציעי אביו עת היה בן עשרים שנה, כי יצרו תקף עליו עת ראה בלהה שכורה וערומה, ואביו לא היה אז בביתו כי הלך לראות את יצחק. מפני חטאו זה נענש במחלה קשה משך שבעה תדשים ונרפא רק ע"י תפלתו של יעקב. המחבר יודע לא רק את מספר שנותיו של ראובן בשעה שהטא כי אם גם את המקום שהתעכבו אז. על זה אמרו חז"ל (שבת נ"ה:): כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה. המחבר משתמש במעשה זה לתכלית תורת מוסר, להזהיר מפני נשים יפות המעבירות את האדם על דעתו ועל דעת קונו. שמעון בנומו מזהיר על קנאת אחים, כי מפני קנאתו ביוסף נמכר אחיו זה למצרים והוא נענש כי זרועו יבשה משך שבעה ימים. הפרקים היותר גדולים והיותר נכבדים ע"י ערכם ההיסטוריים הם נאומיהם של לוי ויהודה. לוי ראה בחלומם שמלאכים העלוהו לשמים ולשמי השמים והלבישו אותו בגדי הכהונה ושלשה כתרם, כתר תורה, כתר מלכות וכתר כהונה, וה' בעצמו מנה אותו ואת זרעו אחריו להיות נשיאי העם להורותם דעת ה' ולהנחותם לפי משפטי התורה. ויהודה מספר מכל גבורותיו ומלחמותיו, שגבר על העוים שבחיות ועל הגבורים שבאומות ומלכיהם, ואנו מוצאים בדבריו הרבה מן ההגזות המפוזרות כעת במדרשים שלנו. בפרק זה נמצא גם כן את ההנדה שיעקב ועשו יישבו יחד בשלום שמנה עשרה שנה. אבל אחר כך עלה עשו על אחיו בחיל גדול ויעקב הרגו בחץ מקשתו וכן נהרגו במלחמה החי רבים מבני עשו. בדבריו האחרונים מודה יהודה שהיתרון ללוי ולזרעו, כי עליו ועל בני שבטו להיות כפופים תחתיהם, כי יתרון גדול לממשלת היות על ממשלת הזרע, למלכות שמים על מלכות כשר ודם. ומזהיר אותם מפני אהבת נשים שתית יין ואהבת הבצע, שהשפעותיהן רעות ומשחיתות מדות האדם. מאמרים רבים המפזרים כמעט בכל חלקי הספר מדברים בפירוש מביאתו של מלך המשיח, היינו של הנוצרי "מלך השמים אשר ירד לארץ בדת אדם", "מבן אלהים אשר יולד בשבטו של יהודה", "כי הכהנים הגדולים ישלחו ידם במשיח העולם וכי דמו על ראשם ימוש", ופרק אחד בצואת בנימן מרמז בדברים בדורים לשאל התרסיס שאמר שהיה משבטו של בנימן, ונקרא שם שלית הגרים אשר בא להפיץ דעת הנוצרי בין האומות.

שיהודה מיעץ את בניו להכנע תחת שבט לוי ושיהודה בעצמו מודה שכתר הכהונה עולה על כתר המלכות מעידה שהנשיא מבית החשמונאים היה נכבד על פני כל העם ויכול הכתות השלימו או תחת שבטו. וזה היה רק בימי יוחנן טרם שנבדל מן הפרושים. הן ישנם כמה פרקים אשר רומזים למאורעות של זמן מאוחר, אבל לפי משאכלס נוספו אחד כן. לפי דעתי אפשר לפי סברא זו לומר שהמחבר שם היתרון לכתר הכהונה הגדולה מפני שיוחנן הורקנוס לא היה באמת מלך כ"א נשיא כמו אביו, ובנו אריסטובולוס היה הראשון לשים כתר המלכות על ראשו. גם אין כל צורך לומר שהפרקים המדברים מרשעת הכהנים ואהבת בצע וחוננים נוספו אחרי מות ינאי מלכא ונכתבו בין השנים 40—70 קומה"ג, כי אין להם שום יחס מוסרי או היסטורי למאורעות השנים ההן, למרות כל המבוכות והקטטות ששלמו או בין שתי כתות האחים שנלחמו איש באחיו, ומתאימים יותר לזמן ההתיוונות לפני תקומת החשמונאים. או בגדו ראשי האומה (גובי המס) והכהנים הגדולים כן בדתם וכן באומתם מפני אהבת כבוד ובצע, ומהם שנשאו נשים נכריות מפני תאותם, וכן רוב הרברים בצואת יהודה המתחיסים למצב פרוע זה מפיצים אור על זמנם של המתיונים בימי אנטיוכוס ולפניו. כמה מאמרים מספר זה נמצאים ג"כ במקומות שונים בספרות התלמוד. כן המאמר בגמרא (שבת קנ"א:): כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים, נמצא ג"כ בצואת זבולון (פ"ה, ג'). המאמר (ברכות ס"א.) תנו רבנן כליות יעוצות, לב מבין וכו' עד מחול שוחק וקרבן טוחן, נמצא בצואת נפתלי (פ"ב, ה'). כמעט כל המאמר בתניגה י"ב על דבר השמים ושמי השמים, שבהם חשבת מים ולמעלה מהם רקיע שבו קבועין חמה ולבנה כוכבים ומזלות, ולמעלה מהם זבול שבו מזבח ומיכאל השר הגדול עומד ומקריב עליו קרבנות, ושם שמים מכון שבו אוצרות שלג ואוצרות ברד, וכסא הכבוד רם ונשא שוכן עליהם בערבות, נמצא בשנויים מעטים בצואת לוי פ"ג, המספר שם שראה כל אלה בחלומו.

ביבליוגרפיה: קויטש, אפאקריפון ח"ב, 1900; שירער, געשיכטע ח"ג, ושם רשימה מכל הספרים והמאמרים שנכתבו על ספר זה, ובערס: H. Charles, The Testaments etc., London, 1908. רשימה מכל כתבי היר הנמצאים מספר זה ותרגום אנגלי מתוקן ומדויק.

י. ל. ל.

שביעית: ע' שמיטה

שביעית, מסכת: המסכתא החמישית בסדר זרעים במשניות בין כלאים ותרומות. פ' "שביעית" השנה השביעית שנת השמיטה, שרוב עניני המסכתא בעסקי שביעית, ושנה חשית נקראת ערב שביעית והשנה השמינית מוצאי שביעית (שם פ"א ד'). וכתב הרמב"ם

בחיי העולמים". הראיה מפסוק זה שמלת ינחור נשתבשה לו להמתרגם במלת ינחמהו בולטת כל כך שאין צריכה כל באור, כי שבוש כזה אפשר רק אם שפת המקור היתה עברית. — בצואת יוסף סוף פרק י"א נאמר ביונית: ישה' ברכו בזה ובכסף ועבודה רבה (καὶ ἐργῶν) ונקל לראות שצ"ל תחת עבודה עבדה או עבודה כמו שנמצא בבראשית כ"ז י"ד, ובאיוב א', ג'. שזו היא ברכת. ובאמת נמצאת הנירסא הנכונה בצואת נפתלי שפרסם גאסטר בעברית. — בצואת יהודה (פ"ט, ג') אנו קוראים: "כי יעקב הכה את עשו בהין ויקחוהו מת להר שעיר ובדרכו מת וכו'". ברור שהפסוק הזה הוא משובש, כי אם מת במרם לקחוהו לא יכול למות שנית בדרכו. ובאמת נמצא מאמר זה במדרש ויסעו (בית המדרש של יעלעניק ח"ג) ושם נאמר בפירוש ואז נחלה מן ההין — נשאווה בניו והלך ומת". ובכן נתחלפה לו להמתרגם היוני מלת נחלה במלת נבילה (νεκρός). בצואת בנימן (פ"ב, ב') נאמר שמת בשינה טובה, ואין שום ספק שצריך להיות בשינה טובה, ונתחלפה לו ב' בני' — וכן רבים הם המאמרים המשובשים שאפשר להחזירם לתקונם רק ע"י תרגום לעברית. — גם אין ספק שצדקה השערת משאכלס שהמחבר היה פרושי. לא היה יכול להיות צדוקי כי מאמין בתחית המתים ויתר העקרים אשר הצדוקים כפרו בהם. גם יהודי-נוצרי לא היה באשר מודה בקדושת המזבח ועבודת המקדש, מלבד הטעמים שנביא בפרק הבא.

[ומני] פאול התרסיסי וחבריו השליחים כבר השתמשו במליצותיו ובפתגמיו. וכבר ידוע שפאול היה יכול לדעת רק את התרגום היוני, בפרט שמשתמש לפעמים באותן המלים עצמן הנמצאות בתרגום היוני. גם הפתגם היותר מפורסם והיותר משובש של הנוצרי המובא בסתהיהו (פכ"ב—ל"ט), היינו: ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך זו היא המצוה הראשונה והישינה לה ואהבת לרעך כמוך, כבר נמצא בספר חצוני זה בצואת ד'. כן מפורסם הפתגם: (שם ה' כ"ח): "כל הנותן עינו באשה לחשק בה ברוח זנונים נאף אותה בלבה", והוא נמצא בספרנו זה בישנוי מעט, במאמר שלילי. "כל איש אשר לב טהור בו לא יתן עינו באשה לחשק בה ברוח זנונים". פאול בעצמו השתמש בו קרוב לארבעים פעם. ובכן אי אפשר לאחר זמן חבורו עד חצי המאה הראשונה, כי אז נתפרסם כבר בתרגומו. ובאשר מכאן כבר את ספר חנוך, וספר היובלים היה ג"כ ידוע להמחבר. אפשר להגביל את הזמן פחות או יותר. לפי השערתו של משאכלס חי בזמן יוחנן כהן גדול, יוחנן הורקנוס, ואת ספרו זה כתב קודם שנבדל יוחנן מן הפרושים. כי רק על ראשו נתאחרו שלשת הכתרים, של נבואה מלכות והכהונה הגדולה, המוכרים בצואת לוי, כאשר יוצא מדברי יוספוס פלביוס בקדמוניות ומלחמות, וגם מדברי הגמרא בקדושין ס"ו. ובסוטה ל"ג. (קאהלער). גם העובדה

לסופר (שם לוי ג', פ"י הרד"ק). ולפי השערת חיות בפירושו על ישעיה הנצאות בהנא היה שבנא איש נכרי ולא בן ישראל ושמו הארמי מוביח עליו, וסרוב לזה אומר הרד"ק לפי שלא היה מתרשבי העיר נשאו לבו לקשור קשר ולהסגיר את העיר למלך אשור, והנביא אומר לו "מה לך פה" מה עסק יש לך בהעיר הזאת, אינה ארץ מולדתך, "ומי לך פה" איזו את או קרוב יש לך בעיר הזאת, שאתה עושה דברים כאלה. חז"ל האריבו לדרוש במאורע זו ואמרו: כי אתא סנהריב וצר עלה דירושלם בתב שבנא פתקא ושרא בנירא: "שבנא וסיעתו השלימו. חזקיה וסיעתו לא השלימו", ורוב העם נמו אחרי שבנא למסור את העיר בידי מלך אשור, והיה חזקיה מתירא ואמר רלמא חס ושלום נמיה דעתיה דקב"ה בתר רובא. בין דרובא מיסמרי אינהו נמי מיסמרי, בא נביא ואמר ליה "לא תאמרן קשר לכל אשר יאמר העם הוה קשר" (ישעיה ח' י"ב), כלומר קשר רשעים הוא וקשר רשעים אינו מן המטן (סנהדרין ב'). בתוספות (שבת י"ב: ד"ה איש ירושלם) אמרו דתרי שבנא הוו ושבנא הסופר היה צדיק, אך במקום אחר (יומא ל"ח: ד"ה דלא, וכתובות ק"ד: ד"ה שני) הוכיחו דק שבנא אחר היה, ושבנא הסופר קרועי בגדים (מ"ק כ"ו). הא הוה חזקיה הוה שבנא (גיטין נ"ט.).

ש. י. ש.

שבע מצות: ע' בן נח

שבעה: מספר רגיל בתנ"ך ובתלמוד ומלא רמזים וסודות. שבעה בוכבי לכת במלכותא דרקיע ושבעת ראי פני המלך במלכותא דארעא. "איהב ה' בל השביעיות, ברא שבע ארצות ונתן תורתו על השביעיות, ובחר ערבות רקיע שביעי, ובחר יום שביעי שבת" (ספר ריזאל המלאך). "בל השביעיים חביבים למעלה" (ילקוט שמות רמז רע"ו). התורה הצבה עמודיה שבעה, והרבה מחלקה הספודי וחלקה הציוני בנוי על המספר שבעה, במחזות ריזאל סובב הכל על שביעיות, שני המספרים (דניאל י"ג) הוא בפל שבעתים פעמים שלש מאות ושבעים ושבעה, ודומה לזה בתלמוד על הכתוב ואור החמה יהיה שבעתים כאור שבעת הימים נכפל המספר שבעה עד שמי"ג (ב"ב ק"ח). וכ"כ היה חישוב המספר שבעה עד שהיה לשרש שבעה, כמי"ש הראב"ע בספרו יסוד מספר: "יתבן להיות שבעה מנזרת שבעה כאשר פירש בעל ספר יצירה, והיבל הקודש מכון באמצע", והעיר ע"ז הר"ש פינסקר בבאורו הנדפס בסוף ספרו נקוד האשורי ח"ל: רוצה בזה להטעים השייכות שבין שבעה לשבעה, והיא לדעתו מפני שמספר שבעה רומז על שש קצוות של העולם, ומרכזו שהוא היבל הקודש שהם ביחד שבעה יסודים על עצמותו ית' ע"ד מלא כל הארץ כבודו, וברד"ל הוא מקומו של עולם וכו'. ולא בקודש לבד כי גם בחול יקר ונכבד מספר

בהקדמתו לסדר זרעים: "וסידר אחר בלאים שביעית, והיה נבון להיות מסבת ערלה אחר בלאים שבך סדורים בתורה, לולי שראה שהערלה אינה בן המצוה שהאדם מוכרח לעשותה, שכל זמן שלא נמנע לא יתחייב בערלה. והשביעית היא מן המצוות שהאדם מוכרח לעשותה. ועוד שהשמיטה יש בה סדר מיוחד מן התורה ולפיכך הקדים לדבר בשמיטה". על המסכתא הזאת יש תוספתא ותלמוד ירושלמי ולא בבלי. המסכתא נחלקת לעשרה פרקים (בתוספתא רק שמונה), והם: (פ"א) עד אימתי חורשין בשדה האילן ונמיעות בערב שביעית. (פ"ב) עד אימתי חורשין בשדה הלבן, ושאר כל העבודות באילנות ונמיעות. (פ"ג) איך לובל השדות ושאר דיני תיקן השדה בערב שביעית ובשביעית. (פ"ד) העבודות המתירות והאסורות במינים שונים. (פ"ה) מאיזה פירות שביעית מותר לאכול, ועד איזה זמן; הכלים העשויים למלאכתם שאסור למכרם בשביעית למי שהוא חשוד על השביעית, ושאר דברים שאסורים משום שאין מחזיקין ידי עוברי עברה, ומה מותר בשביעית מפני דרבי שלום. (פ"ו) דיני שלש ארצות לשביעית; מה אסור ומה מותר מן הירקות במוצאי שביעית; מה מוציאין מא"י ומה מביאין סח"ל. (פ"ז) כללים בשביעית, המינים שיש להם ולדמיהם שביעית, ומה שיש להם ולדמיהם ביעור; דיני נתינת טעם בשביעית. (פ"ח) איך מותר להנות ספירות שביעית ולמכור אותם, ומה יעשה ברמי שביעית. (פ"ט) דיני ביעור בארצות שונות ועוד דינים אחרים. (פ"י) איזה הלואה שביעית משמטת ומה אינה משמטת; למה התקין הלל הפרחובל גופו של פרוחובל וכל דיניו. מי שמחזיר חוב בשביעית רוח חכמים נוחה הימנו אע"פ שאינו מחויב בדבר, וכן הלוח מן הגר שנתגייירו עמו בניו אם מת הגר אינו צריך להתחזיר לבניו ואם התחזיר רוח חכמים נוחה הימנו, וכן המוכר ממלטין צריך הלוקח משיבה ואם לא משך יבול בל אחד לחזור בו, אע"פ בן המקיים את דבריו בלא משיכה רוח חכמים נוחה הימנו. בתוספתא אמרו (פ"ח): בראשונה היו שלוחי ב"ד כחזרין על פתחי עיירות כל מי שמביא פירות לתוך ידו היו נוסטלין אותו מסנו ונוחנין לו מזון שלש סעודות והשאר מבניסין לאוצר שבעיר, הגיע זמן תאנים שלוחי ב"ד שוברין פועלין ועודרין אותן ועושין אותן דבילה וכונסין אותן בהביות ומבניסין אותן לאוצר שבעיר וכו'. מי שיש לו פירות לחלק מחלקן לעניים מי שיש לו פירות שביעית והגיע שעת הביעור מחלק מהן לשכניו ולקרוביו וליריעו ומוציא ומניח על פתח ביתו ואמר אחינו בית ישראל מי שצריך ליטול יטול חוזר ומכנים לתוך ביתו ואוכל והולך עד שעה שיכלו.

מ. מ. ה.

שבנא (שבנא): סוכן ושר הבית למלך חזקיהו אשר הרפו ממעבדו בגלל נאותו וזודין לבו, וימנה תחתיו את אליקים בן חלקיהו (ישעיה כ"ב ט"ו), ושבנא היה

העם (במדבר י"א י"ד-י"ז). וכבר במתן תורה עלו אל הר סיני משה ואהרן נדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל (שמות כ"ד א'), ומפני שנאצל עליהם הרוח נקראו "אצילי" בני ישראל (ישם פסוק י"א). מספר הסנהדרין היה שבעים ואחד כי משה היה על גביהם דאמר קרא והתיצבו שם ע"כ, ואת בהדיהו (סנהדרין ב' מ"ז:). או שנחשב עכס אהרן, ומשה היה המופלא שבסנהדרין, וביחד היו ע"ב זקנים. כי מתחלה בחר משה זקנים מכל אחד מ"ב שבטים הרי ע"ב, נמל ע"ב פתקין וכהב על שבעים זקן ועל שנים חלק וברוך הזה ברר השבעים זקנים, אך אל דרד וסידר שהיו מן הכתובים ונמלו השנים חלק ההנצא ג"כ במחנה. ואמר שמעון בן עזאי מקובלני מפי שנים ושבעים זקן (זבחים י"א:). היינו ע"א סנהדרין ואחד מהם בראשם כדי להכריע הדעות השקולות, ואחד היה המופלא שבסנהדרין, שאליו פנו בכל דבר הקשה ולא היה בחשבון הע"א. כמו שמוכח לענין חיוב פר העלם דבר בהוראה שננה סב"ד. דאיתא במשנה הורו ב"ד ובו' או שלא היה מופלא של ב"ד שם פטורין (הוריות ד'). מזה משמע כי היו יכולין להכריע הדין בלא המופלא שבב"ד. וכתב הרמב"ן (במדבר י"א מ"ז:). כבר הזכירו רבותינו כי שבעים אומות הן בשבעים לשון. ויש לכל אחת מול ברקיע ושר למעלה, כענין שנאמר בדינאל ושר מלכות פרס וכו'. ואמרו כי פרי החג ירמזו בהם. ובפרקי דר"א אמר הקב"ה לשבעים המלאכים הסובבים כסא בבורו בואו ונבלבל לשונם. ולכן היה המספר ביורדי מצרים שבעים. וצוה המספר הזה בשופטי ישראל, כי המספר הזה יכול כל הדעות בהיותו כולל כל הכחות ולא יפלא מהם כל דבר. וכן במתן תורה היו שבעים מזקני ישראל כי ראוי במספר השלם הזה שישרה עליהם בבור השכינה כאשר הוא במחנה העליון וכו'. והנה משה על גבי שבעים זקנים רמז לישראל שהוא נוי אחד בארץ כמו השם המפורש בעל ע"ב. [השבעים בזמן תלמי המלך] תלמי פ"לארלפום המכונה תלמי השני מלך מצרים צוה להעתיק את התורה ליונית ע"י שבעים זקנים בשנת ג"א תק"ל (230 קס"ה"ג). ויש ע"ז מסורת בפי היהודים שמובאה בברייתא, ח"ל: מעשה בחמישה זקנים שכתבו לתלמי המלך (הראשון?) את התורה יוגית והיה היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל, שלא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה. שוב מעשה בתלמי המלך (השני) שכנס ע"ב זקנים והושיבם בשבעים ושנים בתים ולא גלה להם על מה כנסם. נכנס לכל אחד ואחד מהם, אמר להם כתבו לי תורת משה רבכם. נתן המקום עצת בלב כל אר"א והסכימה דעתן לדעת אחת וכתבו לו תורה בפני עצמה וי"ג דבר שינו בה, ואלו הן: א') אלהים ברא בראשית, ב') ויאמר אלהים אעשה אדם בצלם ובדמות, ג') ויכל בששי וישובת בשביעי. ד') זכר ונקבה בראו, ה') תבת ארדה ואכלה שם שפתם,

השבעה, כמ"ש הרמב"ם במורה (מאמר ג' פמ"ג) סי' להקפת השבעה מבוא גדול ברכרים הסבועים כמו בענינים התוריים, כי התורה התרגמה בסבע תמיד ותשלים הענינים הסבועים על צד אחד. בספר משלי שלמה חצבה החכמה עמודיה שבעה, וזוה שבע החכמות אצל האומות בימי הבינים. באמרם שהעולם על שבעה עמודים עומד (מדרש רות ואבקת רובל י"ב) רמזו על חלוקת העולם לשבעה אקלימים (ע"ע). לפי יסודי אצטגנינות משועברים שנות חיי האדם למספר השבעה: שבע השנים הראשונות הן תחת הלבנה, השניות תחת כוכב, השלישיות לנזנה, הרביעיות לחמה, החמישיות לכאדים, השישיות לצדק, והשביעיות לשבתאי. גם הרופאים והסבועים בבואם לחקור על מריצת חיי האדם מצד מזגו משניהם על מספר השבעה, כמ"ש המהרש"א באגרת עירובין: "הוא מבואר כי מעשה האדם ומאורעותיו הם מסוגלים ונסיגים לפי שבעת ימי בראשית". הראב"ע בפי תורע אומר: "יסבת סומאת שבעת ימים עד שובה אל המרובע". פ"לון האלכסנדר ח"כר ספר מיוחד "על מספר השבעה" אריסטובול שהיה לפני פ"לון באלכסנדריא כתב לפי המובא אצל איוביוס: "העולם כולו כלול בשבעיות". המספר שבעה מוקף מסודי סודות (בס') ננת אנוח לר"י גיקימיליא ח"ב שער המשכת השביעיות אחרי אותיות בנ"ד כפ"ת בספר יצירה, ור"י אבן לטיף בספרו רב פעלים כותב: "העין רואה אחר שבע חליפות, ורואה כוכבי הגלגל השמיני אחר שבעה גלגלים, והשכל האנושי משיג מציאות החכמה העליונה אחר שבע חכמות, ולזה נוסה סוד אמרם ז"ל כמה מעלות היו בסולם שבע". בתלמוד נמצאים מאמרים רבים במספר שבעה. שבעה דברים מכוסים מבני אדם, שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם (פסחים נ"ד.), שבעה מנודים לשמים (שם ק"ג:), שבעה שמות יש לו ליצר הרע (סוכה נ"ב.), שבעה שמות יש לניהם (עירובין י"ט.). שבעה פרושין הן (סוטה כ"ב:), שבעה נביאים נתנבאו לע"ז (ב"ב מ"ז:), שבעה קפלו את כל העולם כולו (שם קכ"א:), שבעה לא שלם בהן רימה (שם י"ז.). שבעה סימנים (נדה ס"א:), שבעה מיני פורעניות (אבות פ"ה ח'), שבעה דברים בגולם (שם). שבעה טובי העיר (מגילה כ"ז.), ועוד הרבה. ע"ע מספרים.

ש. רן

שבעים: ע' אומות העולם

שבעים זקנים: שבעים איש מזקני העדה והם הסנהדרין. כאשר התאונן משה לפני ה' לאמר: לא אוכל לבדי לשאת את כל העם הזה כי כבר ממני אמר לו ה': אספה לי שבעים איש מזקני ישראל אשר ידעת כי הם זקני העם ושוטרו ונוי ואצלתי מן הרוח אשר עליך ושמתי עליהם ונשאו אתך במשא

אמרו כי בלשון זאמוטי יש שתי הוראות גדולות וקטנות, ענין גדולה כמו זוטו של ים, ומשמע נמי לשון השפלה וזוטו של עולם (ב"ט כ"א:). לא חמד אחד תחת חמור, שלא יאמרו חמור לא לקח אבל חפץ אחר לקח. וכתבו אשר חלק ה' אלהיך אותם, "להאיר" לכל העמים ולא לעבוד ע"ז שלא להתיר להם עבודת אלילים, וכתבו אשר לא צויתי לעבדם, כי סתם אשר לא צויתי משמע שלא צויתי שיהיו ויאמרו א"כ אלהות הן שעל כרחו נבראו. ולא כתבו ארנבת, ר"ל כהעתקה יונית, כי בשם הזה נקראה אשת תלמי. לדעת קאהוט זאמוטי או זעמטי משובש מלשון יונית Σηθησι שיש לו שתי הוראות: דורש וחוקר, שואל כתלמיד. או שהיא משובש מלשון νεώτατος שהוראתו בחורים ולא נערים, והוא כמו שדרשו חז"ל בכורים וכן תרגום אונקלוס. אבל בתרגום השבעים שלנו לא כתיב כן (ע"ע תרגומים).

[אגרת ארסטיאס] באגרת המיוחדת, "לארסטיאס" שכתב לאחיו פילוקראטס סתאר כל המשא ומתן של תלמי המלך עם אלעזר הכהן הגדול ומניית ע"ב וקנים להעתיק את התורה ללשון יונית. ואף כי כבר באו החוקרים. לדי מסקנא כי ארסטיאס זה לא היה ולא נברא רק סיפור מאוחר כתב האגרת על שם ארסטיאס הקרמון (ע"ע), בכ"ז יש להאגרת הזאת ערך רב להענין הזה כי היא מאשרת ומקיימת את האגדה על העתקת השבעים שהיתה שגורה בפי העם בימים ההם, וכאשר יוכיחו גם אגדות חז"ל. לפי דברי האגרת הזאת, היה דימיטריוס פאליריוס, הממונה על בית עקר הספרים של תלמי פלאדלפוס בכצרים, מעורר את המלך על דבר העתקת תורת היהודים, ולמען השני לדבר הזה את עזרת אלעזר הכהן הגדול בירושלם, היה ארסטיאס מיעץ את המלך להציא לחפשי את היהודים השכרים ואשר נלקחו לעבדים בכיחזות אביו תלמי בן לאנו (בשנת 312 קמה"נ). המלך הסכים לזאת ושלח את שר צבאו אנדריאס וארסטיאס עם מנחה רבה ואגרת בקשה להכהן הגדול אלעזר, לעזור לו בהעקת התורה. הכ"נ קבלם בכבוד והראה להם את אצרות בית ה' את ההיכל והמצודה בהר ציון, וייחוטמו על כל תהלוכות הכהנים ומשרתי ה'. ואלעזר למדם את מעשי המצות ובפרט אדות מאכלות אסורות ועניני המוסאפה. ויסלא את בקשת המלך ושלח עמהם ע"ב וקנים לאלכסנדריא להעתיק לפניו את תורת ה'. הזקנים אשר בחד היו, "אנשים חכמים וידועים ששה סבל שבט" ויתן בידם ספר התורה. המלך קבל את הזקנים ברוב כבוד והדר ויעש להם משתה שבעת ימים וישאל מהם כמה שאלות בעניני דתם והם ענו אותו בחכמה ודעת. אחר עוד שלשת ימים העביר דימיטריוס את הזקנים על האי פארוס והושבים במעון יפה ורחב ידיים למען יעשו שם את עבודתם במנוחה. והזקנים הסכימו ביניהם שכל איש מהם יהיה מעתיק כל חלק מהתורה.

(ו') ותשחק שרה בקרוביה, (ז') כי באפם הרנו שור וברצונם עקרו אבום, (ח') ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על נושאי אדם, (ט') ומושב בני ישראל אשר ישבו בארץ מצרים ובארץ כנען (ובשאר ארצות) שלשים שנה וארבע מאות שנה, (י') ואל זאמוטי בני ישראל לא שלח ידו, (יא') לא חמד אחד מהם נשאתי. (יב') את צעירת הרגלים (במקום ארנבת), (יג') אשר חלק ה' אלהיך אותם להאיר לכל העמים תחת כל השמים (רברים ד'); אשר לא צויתי לעבדם (שם י"ז). סופרים פ"א ז'-ח'). ובירושלמי (מנילה פ"א דע"א ע"ד) נאמר ג' עשר (י"ג) דבר שינו חכמים לתלמי המלך וכו'. ובנוסחא הזאת כתוב זכר ונקביו בראם, ונותן מעם לשינוי צעירת הרגלים במקום ארנבת כי אמו של תלמי המלך ארנבתא הוות שמה. ולא חשב השינוי זאמוטי במקום, "נערי", ומחלק השינוי האחרון לשנים. אשר חלק ונו' אשר לא צויתי, "לאומות" לעבדם. בנמרא בבלי (מנילה ט'). הנוסחא זכר ונקבה בראו ולא כתבו בראם. וכתבו וישלח את זאמוטי בני ישראל ואל זאמוטי בני ישראל לא שלח ידו. ולא כתבו לו את הארנבת (רק צעירת הרגלים) מפני שאשתו של תלמי ארנבת שמה שלא יאמר שחקו בי היהודים והמילו שם אשתו בתורה. והנה כל השינויים האלה עשו בהעתקה היונית כדי להסיר זלות שפתים מרת ישראל וחכמים. ולא העתיקו מלה במלה כמו שכתוב בתורה בראשית ברא אלהים שלא יאמרו בראשית שם הוא ושתי רשיות הן וראשון ברא את השני, וגם לפי ניכוס היוני הוא ראוי להתחיל בשם ה'. וכתבו אע"פ אדם בצלמו ולא נעשה וכן כתבו אדרה ולא נדרה בלשון רבים שלא להטיל ספק באחדות הבורא. ולא כתבו ויכל ביום השביעי שנראה כאלו עשה מלאכה ביום השבת כי לא יקבלו דרשת חכמים (ע"י רש"י). וכתבו זכר ונקבה בראו דמשמע נוף אחד עם שני פרציפין כי האשה נבראה מצלעו, ולא כתבו בראם דמשמע שני גופין שהוא הכחשה למה שכתוב לפניו. ותצחק שרה בקרוביה בפרסום ולכן הקפיד עליה הקב"ה, ולא כתבו בקרבה היינו בלבה שלא ישאלו מדוע לא הקפיד על אברהם שגם הוא צחק בלבו, וכתבו כי באפם הרנו שור ולא איש, שלא יאמרו רצחנים היו אבותיכם. משה דבב על נושא בני אדם ולא חמור שהוא דרך בויק ליונים, ולא יאמרו: וכי לא היה לו למשה רבכם סוס או נמל? והוסיפו שאר ארצות למושב בני ישראל בכצרים, כי באמת ישבו במצרים רק דר"ו שנה, אבל הגלות התחיל מעת שגר אברהם בארץ פלשתים. בתורה כתיב וישלח את נערי בני ישראל (ושמות כ"ד) ואל אצילי בני ישראל לא שלח ידו (שם), וגם כתבו בשינויה זאמוטי, כי לא רצו לכתוב, "נערי" שהוא לשון קטנות ויאמרו גרועים שלכם שלחתם לקבל פני שכניה. וכתבו זאמוטי שהוא לשון חשיבות, ולפי שכתבו זאמוטי תחלה חזרו וכתבו זאמוטי גם על אצילי. ובתוספות

שברי כלים: ע' ספירות

שבשבתא: ע' טעות

שֶׁבֶת: יום מנוחה ושבתה מלאכה, הוא יום שביעי בשבוע, מתחיל מערב יום הששי ונוסר בערב מחרתו. קדושת יום השביעי היא המאמר הרביעי מעשרת הדברות: „וזכור את יום השבת לקדשו. ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך, ויום השביעי שבת לה' אלהיך לא תעשה כל מלאכה, אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך ונך אשר בשעריך. כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בהם וינח ביום השביעי. ע"כ ברח' ה' את יום השבת ויקדשהו" (שמות כ'). ערכו הגדול של המאמר הזה נראה כי הוא ארוך יותר מכל אחד מהדברות האחרים. ובמשנה תורה נאמר מעם השביתה לעבד ואמה: למען ינוח עבדך ואמתך כמון. וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויציאך ה' אלהיך משם ביד חזקה ובזרוע נטויה על כן צוה ה' אלהיך לעשות את יום השבת (דברים ה' ט"ז). בששת ימי בראשית נאמר: וישובות ביום השביעי מכל מלאכתו אשר עשה, ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו וגו' (בראשית ב' ג'). משמע כי יום השבת היה מקודש בתחלת הבריאה. אך בני נח לא נצטוו עליה, ובני ישראל נצטוו לשמור את השבת עוד קודם מתן תורה, ביצאם ממצרים בנסעם מים סוף ויבואו למרה, כי שם „שם לו חק ומשפט" (שמות ט"ז כ"ה), וברדת המן במדבר לקמו בני ישראל ביום הששי לתם משנה שני העומר לאחר, ומשה אמר להם: הוא אשר דבר ה' שבתן שבת קודש לה' מחר, את אשר תאפו אפו ואת אשר תבשלו בשלו (ביום הששי) ואת כל העורף הניחו לכם למשמרת עד הבקר וגו' ויאמר משה אכלוהו היום כי שבת היום לה', היום לא תמצאוהו בשדה. ששת ימים תלקטוהו וביום השביעי שבת לא יהיה בו וגו' שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו ביום השביעי וישבתו העם ביום השביעי (שם ט"ז כ"ב-ל'). השבת היא אות ברית בין ה' וישראל „אות היא ביני וביניכם לדורותיכם לדעה כי אני ה' מקדשכם, ושמרתם את השבת כי קודש היא לכם מחלליה מות יומת וגו' אות היא לעולם כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפשו" (שם ל"א י"ג-י"ז). המקושש עצים במדבר ביום השבת נידון למיתה, וירגמו אותו באבנים וימות (במדבר ט"ז ל"ה). ומפורט הציווי בחדש ובקציר תשובות (שמות ל"ד כ"א), לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת (שם ל"ה ג'). לחם הפנים היו נערכות מדי שבת בשבתו (ויקרא כ"ה ט'). קרבנות יום השבת היו שני כבשים בני שנה תמימים ושני עשרונים סולת למנחה, וזו היא עולת שבת וזולת עולת החמיד (במדבר כ"ה ט'). בתדוש ושבת היו נוהגין לבוא לסבלת פני הנביא (מ"ב ד' כ"ג).

ואח"כ יכוונו כל ההעתיקות יחד והנוסח היותר נאות ומקובל אל הכל יובא על הספר ע"י דימיטריוס. והיו שוקרים על המלאכה בכל יום והיו טשיטרים בבקר ובאים אל היכל המלך לדרוש בשלומם ולברכו ושבו לביתם, והיו רוחצים את ידיהם ומתפללים ואח"כ התמידו בפעולתם. והשלימו את ההעתיקה בע"כ יום כמספרם. והיה כאשר כלו האנשים את ההעתיקה, ויקרא אותה דימיטריוס כאזני כל קהל היהודים אשר נקבצו שם, וכלם שבחו את ההעתיקה ויברכו את הזקנים על כל המביה אשר עשו, ויקיימו עליהם שלא לשנות שום דבר מההעתיקה הזאת לעולם, אח"כ נקראה ההעתיקה לפני המלך ויתפלא מאד על חכמת המחוקק וישמח מאד כי עלה בידו להשיג את ההעתיקה. ויתן להזקנים מתנות וישלחם לארצם (ע"י אריכות הדברים בשם הדרת זקנים בס' מאור עינים לר"ע מן האדומים). הספיקות על פרטי הדברים רבו מאד, כי כנראה מהאגדה היה ארסמיאס אינו יהודי וכן היה דימיטריוס, ואיך יכלו ליכנס בהיכל? ואיך אפשר שהיה הכה"ג בוחר ששה זקנים מכל שבט ושבת אחרי שעשרת השבטים כבר אברו אז ולא נותרו כ"א בני יהודה ובנימין והלויים. גם לא ידע כי דימיטריוס גורש ממצרים כאשר עלה תלמי פילאדלפוס על כסא המלוכה. ובכלל השתמש הכותב בסגנון לשון יונית מאוחר בלשון אלכסנדון שהורגלו בה היהודים במצרים לפני חורבן בית שני ואיננה הלשון היונית בימי תלמי המלך. וסגנון אחר עולה לשני המכתבים מה שכתב המלך לכ"ג ותשובתו להמלך. ולכן כמעט ברור הוא שכל סיפור המעשה והמכתבים ברום הם מפי יהודי אלכסנדרי שחי בזמן פילוק, והכותב תלה עצמו באילן גדול ארסמיאס כדי לתת אמון בדבריו ויסר את הספור על הגדות העם והמסורות בירי היהודים האלכסנדרים. והאגדה הזאת היא במדרגת אגדה מרדכי ואגדה ברוך וכדומה אשר ברו הסופרים מלבם ונכנסו בספרים חיצוניים. מנחת הכותב בשם ארסמיאס היתה להגדיל כבוד התורה בעיני היונים כמו שעשה פילוק, וחשב להגיע ביותר למסרתו אם יתחפש בלבוש סופר קדמון מחכמי העמים, בדרך כל סופרי ישראל בזמן ההוא שחפצו להביא יפפותו של יפת באהלי שם וכן להיפך. אסמנ אבות הכנסיה הנוצרית השתמשו במקרה הזה כדי להרבות יקר ההעתיקה היונית אשר זיפו אח"כ כדי להכניס בה אחרים מפירושיהם אדות המשיח. הראשון אשר הזכיר ספון ארסמיאס הוא יוסיפוס אשר לקח ממנו רוב דבריו בענין העתיקה השבעים (קדמוניות ספר י"ב). על אדות ההעתיקות של אגדת ארסמיאס ע"י הערות דוד קאסעל לספר מאור עינים חלק הדרת זקנים. וע"י העתיקה קויטש בספרו „די אפאקריפן; אונר פסוידעפניראפן דעם אלטען טעסטאט מענטס" ת"ב בראש הספר. ע"ע סנהדרין.

ב"ו). גם נקנור חשב ליפול על היהודים ולהרגם ביום השבת, ולא שמע לבקשת היהודים לחלק בבור ליום אשר קדשהו שמים, ויענה כי הוא הנהו אלחי הארץ. אך לא הצליח במעשיו והומת (שם מ"א' והלאה). בספר היובלים נאמר כי שבת היא לאות לעבוד ששת ימים ולנוח בשביעי גם המלאכים נצטוו לשבות ביום השבת כמו ה' אשר בו שבת וינפש (ב' י"ז—י"ח). בישראל עם סגולה בחר ה' שישמור את השבת, לאכול ולשתות בו ולשבת את ה', זולת מה שאסור לעשות בו כל מלאכה (שם ב' ב"א). השבת ניתן ליעקב חרעו אחריו לאות כי הם נבחרו לשמור בריתו כמו שנבחר יום השביעי ליום קדוש, העושה בו מלאכה חייב מיתה והמחללו יומת במיתה משונה (ב' ב"ה—ב"ז). בין המלאכות האסורות נחשבו שאיבת מים, לישא משא והוצאה והכנסה מבית לחץ ומבית לבית אחר. יום השבת נקדש בשמים בטרם נצטוו ששירתו בארץ, ורק לישראל ניתן הזכות לשמור השבת (ב' ב"ח—ל"א). נוסף על הדברים האסורים בשבת: מקח וממכר, ואיזה התקשרות במסחר וקנין אפילו בעל פה, נסיעה ממקום למקום או על הספינה, וגם תשמיש אסור לרעת בעל היובלים, וגם תענית אסור, ואסור לצוד חיה ועוף או לשוחטם בשבת. רק מלאכות הנצרכות בבית המקדש מותר (שם פרק ד'). המלאך מיכאל צוה לשת שלא יתאבל ביום השבת (קיי"ש). אפאקריפון ח"ב 528). יוסיפוס מנאר מלת שבת שהיא מנוחה מן העבודה, ומראה טעות אפיון האומר כי מלת "שבת" בלשון מצרית מורה על סחלת אבעבועות אשר חלו בה ישראל במצרים והוכרחו לשבות ממלאכתם (נגד אפיון פ"ב ס' ב'). יוסיפוס הולך בעקבות התנ"ך, ומוסיף לאמר כי מנהג היה לתקוע בשופר בבניית השבת ובמוצאי שבת (מלחמות ס"ד פ"ט י"ב) ודומה לזה במשנה בע"ש היו מוסיפין שש (תקיעות) שלש להבטיל את העם ממלאכה ושלש להבדיל בין קדש לחול (סוכה נ"ג:). היא מאשר היריעה כי החשמונאים לחמו נגד גזרת חילול שבת, אעפ"כ עמדו על נפשם להגן על חייהם מפני האויבים אם השיגו ביום השבת, ולפעמים גם התנפלו על האויב ביום השבת כמו במלחמת תלמי לאני (קדמוניות ס"ב פ"א, מלחמות ס ב פ"ט ב'). יוסיפוס אומר כי בשמירת שבת נזהרו היהודים גם במדינות אחרות, ובי גם רבים כעמי הגויים שמרו את השבת (נגד אפיון פ"ב ס' ל"ט). אך בנראה רצה בזה להציל את כבוד ישראל נגד מחרפיהם שאכזרו כי היהודים נרפים הם ועצלים לעבוד עבודה בכל ימי השבוע, ואפשר שבין על הגויים אשר התניירו וקבלו עליהם דת ישראל, פלוג מבאר ענין שבת ע"פ הרמז והסוד, כי הוא שביתה רוחנית, ומספר שבע הוא דבר שבקדושה, ונצטווה האדם לנוח ממלאכתו ביום השביעי כדי שיתעסק בחכמה ופילוסופיא ולחקן מדותיו (De Decalogo סי' ב' ח"ב צד 197). אריסטובולוס

[אזהרת הנביאים על שמירת השבת] הנביאים שמו את מנוחת השבת לראש פנה לרת ישראל והוכיחו את העם תמיד לשמור את יום השבת בראוי. אך נראה כי את השבת שמרו גם אלה שלא נזהרו במצות אחרות, וגם העשיר אשר ממנו חביב עליו ביותר והיה עושה העניינים במדה ובמשקל, בכ"ז לא פתח את בית אוצרו ביום השבת (עמוס ח' ה'), וגם אלה שלא דרשו משפט יתום ואלמנה, בכ"ז באו לדרוש ה' בחדש ושבת וקראו מקרא (ישעיה א' י"ג). ולכן היה מוכיחם: ואותי יום יום ידרשון וגו' אם תשיב משבת רגלך עשות חפצך ביום קדשי וקראת לשבת עונג לקדוש ה' מבובר, ובכרתו כעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר (שם נ"ח י"ג). ומתנבא כי לעתיד יבא כל בשר להשתחוות לפני ה' בהיכל קדשו מדי חדש בחדשו ומדי שבת בשבתו (שם ס"ו ב"ג). ירמיה מוכיח: השמרו בנפשותיכם ואל תשאו משא ביום השבת והבאתם בשערי ירושלם, ולא תוציאו משא מבתיכם ביום השבת, וכל מלאכה לא תעשו וקדשתם את יום השבת כאשר צויתי את אבותיכם (ירמיה י"ז ב"א—ב"ב). יחזקאל מזהיר את העם על חלול שבת, ואומר כי במדבר לא שמרו את השבת בראוי: וגם את שבתותי נתתי להם להיות לאות ביני וביניהם לדעת כי אני ה' מקדשם, וימרו כי בית ישראל במדבר וגו' (יחזקאל ב' י"ב). עוד זאת עשו לי סמאן את מקדשי ואת שבתותי חללו (שם ב"ג ל"ח). ובמקדש לעתיד אומר כי שער החצר הפנימית הפונה קדים יהיה סגור ששת ימי המעשה וביום השבת יפתח וביום החדש יפתח וגו' (שם מ"א'). בחורבן הבית שבת ה' בציון שבת ומועד (איכה ב' ו'). ובשובם מנלות בבל עשה נחמיה סדרים גם בשמירת השבת וגזר אומר: ועמי הארץ המביאים את המקחות וכל שבר ביום השבת לסבור לא נקח מהם בשבת וביום קדש (נחמיה י' ל"ב). ובראותו ביהודה דורכים נתות בשבת ומביאים כל משא לירושלם, והצוירים מביאים דנים למכור ביום השבת, "ואריבה את חורי יהודה ואומרם להם מה הדבר הרע הזה אשר אתם עושים ומחללים את יום השבת" (שם י"ג ט"ו—ט"ז).

[בספרים חיצוניים] בימי ממשלת היונים בא"י נרדפו היהודים והוכרחו לחלל את השבת, אך החרדים על דבר ה' שמרו את השבת מחללו (א' החשמונאים א' ל'). באלף יהודים אשר ברחו אל ההרים מחמת המצוק, נמנעו מלזרוק אבנים על ראשי אויביהם מפני שהוא חלול שבת, ובחרו למות מלעמוד על נפשם (שם ב' ב"ט והלאה). עד אשר נאלץ מתתיהו הבחן ראש החשמונאים להוציא חוק כי מותר ליהודים לחלל את השבת במקום סכנה ובפרט מותר להם לעמוד על נפשם במלחמה נגד אויביהם (שם ב' מ"א). אפולוניוס התנפל על היהודים ביום השבת ויובל להם כי לא רצו להגן בעדם מפני חלול השבת (ב' החשמונאים ה' ב"ה—

שבת ראשונה לא שלטה בהן אומה ולשון, שנאמר ויהי ביום השביעי יצאו מן העם ללקוט, וכתוב בתורה ויבא עמלק (שמות ט"ז). א"ר יוחנן משום רשב"י אלמלי משמרין ישראל שתי שבתות כהלכתן מיד ננאלים שנאמר כה אמר ה' לסריסים אשר ישמרו את שבתותי (ישעיה נ"ו), וכתוב בתורה והביאותים אל הר קדשי (שבת ק"ח:). ר"א אומר אם תשמרו שבת זו תנצלו משלשת פורעניות מחבלו של משיח ומיומו של נוג ומיום דין הגדול (מכילתא בשלח פ"ה). ועונש חלול שבת גדול מאד, ואמר אב"י לא חרבה ירושלם אלא בשביל שחללו בה את השבת. שנאמר (יחזקאל כ"ב) ומשבתותי העלימו עיניהם ואחל בתוכם (שבת ק"ט:). בעון שבתות שוא וכו' וחלול שבת חיה רעה רבה ובהמה כלה ובני אדם מתמעטין והדרכים שוטמין (שם ל"ג:).

[ערב שבת] אדם הראשון נברא בע"ש כרי שיכנס למצוה מיד (סנהדרין ל"ח:). בע"ש היו עושין הכנות רבות לשבת, וא"ר חסדא לעולם ישנים אדם להוצאת שבת שנאמר והיה ביום הששי והכינו את אשר יביאו לאתרו (שבת ק"ז:). ואפילו אליהו הנביא לא יבוא בע"ש ובי"ט מפני המורה להכין לצורך השבת (ערוכות מ"ג:). ולא היו מתעניין בע"ש מפני כבוד השבת (תענית כ"ז:). א"ר אלעזר לעולם יסדר אדם שלחנו בע"ש אע"פ שאינו צריך אלא לבזית (שבת ק"ט:). ואל יהלך בע"ש יותר מנ' פרסאות (סוכה מ"ד:). בני ביישן נהוג דלא היו אולין מצוד לצידון (מרחק קטן) במעלי שבחא (שהיה שם יום השוק בע"ש) והחמירו על עצמן שלא ליבטל מצרכי שבת (פסחים נ':). תניא העושה מלאכה בערבי שבתות וימים טובים מן המנחה ולמעלה אינו דואה סימן ברכה לעולם, וכן במצאי שבת ובמצאי יו"ט (ערוכות מ"ג:). והיו נוהגין לתקוע שש תקיעות בע"ש. שלש הראשונות היו כדי שיבטלו העם ממלאכתם, ושלש האחרונות להבריל בין קדש לחול (סוכה נ"ג:). ובימי הבינים היה שמש הקהל מכריז בשוק כי הגיע זמן ביטול מלאכה ולסגור החניות. כי מוספין מחול על הקדש (יומא פ"א:). וא"ר יוסי יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממצאיא שבת בצפורי (שבת ק"ח:). כי טבריא עומדת בעמק וצפורי יושבת בהר, בראשונה שוקעת ההמה תחלה ובאחרונה שוקעת בסוף, רחיצת ידים ורגלים בחמין בערב שבת היא מצוה, וכך היה סנהנו של ר' יהודה בר אלעאי, ע"ש מביאים לו עריבה מלאה חמין ורוחץ פניו וידיו ורגליו ומתעמף ויושב בסדינין המצוייצין ודומה למלאך ה' צבאות (שבת כ"ה:). ר' חנינא מיעמף וקאי אפניא דמעלי שבחא, אמר בואו ונצא לקראת שבת המלכה. דבי ינאי לכיש מאניה מעלי שבת ואמר בואי כלה בואי כלה (שם ק"ט:). וע"ז מיוסר הפזמון "לכה דודי" בערבית. אמר רב המנונא כל המתפלל בע"ש ואומר, "ויכל" מעלה

שקדם לפילון כתב ספר על שמירת שבת, ורק קטעים מספרו נשארו. ומשתרל להוכיח כי ישיבת היום הוא טוב לרוח ולנוף, וכי גם הומירו והיסודוס שמרו את היום הזה. השבת הוא האור שנאצלת ממנו הבריה בששת ימי בראשית (הערצפער, נעשיכמע דעם פאלקעם ישראל צד 478).

[בתלמוד ומדרשים] לפי חז"ל נצטוו ישראל במרה על עשר מצוות, שבע בני נח והוסיפו עליהן ריבין ושבת וכבוד אב ואם (סנהדרין נ"ו:). וגם האבות שמרו את השבת, ודרשו ויחן את פני העיר, נכנס בע"ש עם דמרומי חמה מבעוד יום וקבע תחומין מבעוד יום. הרא אמרה שישמר יעקב את השבת קודם שניתנה (ב"ר פ"ט ז'). תניא, לדעת כי אני ה' מקדשכם (שמות ל"א) א"ל הקב"ה למשה מתנה טובה יש לי בבית ננוי ויכתב שמה ואני מבקש ליתנה לישראל, לך והודיעם (שבת י"ו:). אר"י משום רשב"י כל מצות שנחן להם הקב"ה לישראל נחן להם בפרהסיא חוץ משבת שנתן להם בצנעא שנאמר בני ובין בני ישראל אות היא לעולם (בציה מ"ו:). כי קדש היא לכם, מגיד שהשבת מוספת קדושה על ישראל, מה לפלוני חנותו נעולה?—שהוא משמר את השבת; מה לפלוני בטל ממלאכתו?—שהוא משמר את השבת. מעיד למי שאמר והיה העולם שברא את עולמו ונח ביום השביעי, וכן הוא אומר ואתם עדי נאום ה' ואני אל (מכילתא כי תשא פ"א). אות היא לעולם, מגיד שאין שבת בטלה מישראל, וכן אתה מוצא שבכל דבר שנתנו ישראל נפשם עליו כגון שבת מילה ותלמוד תורה ומבילה הרי אלו נתקיימו בידם, וכל דבר שלא נתנו ישראל נפשם עליו כגון ביהמ"ק ושמי"ם ויובלות והריינים לא נתקיימו בידם (שם). פעם אחת גזרה המלכות גזרה שלא יעסקו בתורה ושלא ימולו את בניהם וישחללו שבתות. מה עשה יהודה בן שמעון וחביריו הלכו ונמלו עצה ממטרוניתא אחת שכל גדולי העיר מצויין אצלה. אמרה להם בואו והפנינו בלילה. הלכו והפנינו בלילה, אמרו אי שמים! לא אחיכם אנחנו ולא בני אב אחר אנחנו ולא בני אם אחת אנחנו, מה נשתנינו מכל אומה ולשון שאתם נחרין עלינו גזירות קשות, וביטלום (ר"ה י"ט:). פעם אחת גזרה המלכות גזרה שלא ישמרו את השבת וכו' הלך ראובן בן אסמנדובלי וסיפר קומי (כדי שלא יכירו שהוא יהודי) והלך וישב ביניהם, אמר להם מי שיש לו אויב יעני או יעשר? אמרו לו יעני. אמר להם א"כ לא יעשו מלאכה בשבת כדי שיענו. אמרו לו מבית, אמר ליבטל ובטויה (מעילה י"ז:). חז"ל הרבו לספר בשבת השבת שהוא שקולה כנגד כל המצות (עי' רמב"ם הלכות שבת סוף). ואמרו כל מי שמשמר את השבת מרוחק מן העבירה (מכילתא בשלח פ"ה), וא"ר יוחנן כל המשמר שבת כהלכתה אפילו עובד ע"ז כדור אנוש מחליץ לו וכו'. ואר"י אמר רב אלמלי שמרו ישראל

שבין לשבת, וב"ה אומרים בדרך ה' יום יום (ביצה ס"ז). א"ר אבא בשבת חייב אדם לבצע על שתי ככרות, מ"ס? לחם משנה כחב (ברכות ל"ט). א"ר יוסי יהא חלקי מאוכלי שלש סעודות בשבת. אריב"ל משום בר קפרא כל המקיים שלש סעודות בשבת ניצל מן פורעניות וכו' וא"ר יוחנן משום ר' יוסי כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי מצרים (שבת ק"ח). ורב חדקא אמר שצריך לאכול ארבע מעודות (שם). אך יזהר שלא לקבוע הסעודה בזמן שדורשין בביהכ"נ. ואמר רבה בהני תלת מילי נחתי בעלי בתים מנכסיהון וכו' ורס"י נכסיהו בשבתא ורקבעי סעודתיהו בעין בי מדרשא (גיטין ל"ח). יוסף מכונה, "מקור שא" מפני שהיה רגיל לקנות דגים יקרים לכבוד השבת. רבי אבא זבן בתלמוד אסתירי פשיטי בישראל מתליסר סבחי כדי שיסעום בשבת בישר מן המוכר. רב ספרא מחרין רישא, רבא מלא שיכוסא (שבת ק"ט). אדם זוכה לעשירות אם הוא סכבד את השבת. א"ר חייא בר אבא פעם אחת נתארחתי אצל בעה"ב בלודקא והביאו לפניו שלחן של זהב וכו' וקערות וכוסות וקידוניות וצלוחיות, וקבועות עליו כל מיני מאכל וכל מיני מנדים וכשמים וכו', אמרתי לו בני במה זכית לכך? אמר לי קצב הייתי ומכל בהמה שהיתה נאה אמרתי זו תהא לשבת. אמרתי לו אסריך שזכית, ובדרך המקום שזיכך לכך (שם). אולם אם אין לאדם להוצאות יתרות בשביל שבת מוטב שלא יבקש תמיכה מצדקה, כי אמר ר"ע עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות (שם ק"ח). א"ל קיסר לר' יהושע בן חנניא מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף? א"ל תבלין אתה י"ש לנו ושבת שכו שאנו מסלין לתוכו וריחו נודף. א"ל תן לנו היסנה, א"ל כל המשמר את השבת מועיל לו ושאינו משמר את השבת אין מועיל לו (שבת ק"ט). אמר ר"ש בן לקיש נשמה יתירה נותן הקב"ה באדם ערב שבת ולמחצאי שבת נוסלין אותה היסנה שנאמר שבת וינפש, כיון ששבת ווי אבדה נפש (ביצה ס"ז). ע"ע נפש.

[בגדי שבת], "לפדשו", במה אתה מקדשו?— במאכל ובמשחתה ובכסות נקיה. א"ר חנן מכאן שצריך אדם שיהא לו שתי עסופים אחת לחול ואחת לשבת (פסיקתא רבתי פכ"ג). כד דרשה רבי שמלאי בציבורא לא בעון חבריא לקובליה, אמרו ליה רבי כעסיפתנו בחול כן עסיפתנו בשבת. אמר לון אעפ"כ צריכין אתם לשנות, מן הרא ורחצת וסכת ושמת שמלותיך עליך וירדת הנרן (רות) וערסילא הות? אלא אמרה לה לבוש מאנד דשובתא (ירוש' פאה פ"ת ת'). וכברתי סעשות דרכיך (ישעיה נ"ח), וכברתי שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול (שבת ק"ג). רב ענן לביש גונדא (לבוש יקר), דתנא דבי ר' ישמאל בנדים שבשיל בהן קדרה לרבו אל ימוג בהן כוס לרבו (שם ק"ט).

עליו הכתוב כאילו נעשה שורה להקב"ה במעשה בראשית וכו', תניא ר"י בר יהודה אומר שני מלאכי השרת מלוין לו לאדם בע"ש מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע. וכשבא לביתו ומצא נר דלוק ושלחן ערוך וכסתו מוצעת מלאך טוב אומר יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך ומלאך רע עונה אכן בעל כרחו; ואם לאו, מלאך רע אומר יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך ומלאך טוב עונה אמן בעל כרחו (שם).

[עונג שבת] לרעת ר' הני בשם ר' שמואל בר נחמן לא ניתנו שבתות וי"ט אלא לאכילה ולשתיה וכו', ולרעת ר' ברכיה בשם ר' חייא בר בא לא ניתנו שבתות וי"ט אלא לעסוק בהן בדברי תורה (ירוש' שבת פט"ו). בפסיקתא רבתי הגרסא איפכא, ר' חייא בר אבא אמר לא ניתנה השבת אלא לתענוג, ורבי חני בשם ר' שמואל בר נחמן אמר לא ניתנה השבת אלא לתלמוד תורה. ולא פליגי מה דאמר ר' ברכיה לתענוג אלו ת"ח שהם ינעים בתורה כל ימות השבת, הם באים ומענגים. מה דאמר ר' חני לתלמוד תורה אלו הפועלים שהם עוסקים במלאכתן כל ימות השבוע ובשבת הם באים ומתעסקים בתורה (פסיקתא פכ"ג סוף). וכן היה המנהג מעולם כי התאספו הפועלים בביהכ"נ בליל שבת אחר הסעודה ובשבת אחר הצהרים לשמוע דרשות חכמים, ר"ס הוה יליף דרש בכנישתא דחמיתא כל לילי שובא, וגם נשים באו לשמוע דרשותיו בעזרת נשים (ירוש' סוטה רף ס"ז ע"ד). עונג שבת הוא אחר מששים לעוה"ב (ברכות נ"ז). א"ר יהודה אמר רב כל המענג את השבת נותנין לו משאלות לבו שנאמר והתענג על ה' ויהי לך משאלות לבך. עונג זה אינו יודע מהו, כשהוא אומר וקראת לשבת עונג הוי אומר זה עונג שבת במה מענגו? רב יהודה משמיה דרב אמר בתבשיל של תרדין ודגים גדולים וראשי שומין. רב חייא בר אשי אמר רב אפילו דבר מועט ולכבוד שבת עשאו הרי זה עונג. מה הוא? אמר רב פפא כסא דהרסנא (שבת ק"ח). ויש עוד תענוג בדברים אחרים, כמו ההוא סבא דהוה נקיס תרי מדאני אסי (זוג הדסים) ודהיס בין השמשות, אמרי ליה (רשב"י ור"א בנו) הני למה לך? אמר להו לכבוד שבת, ותיסגי לך בחד?—חד כנגד זכור וחד כנגד שמור. א"ל (רשב"י) לבריה חזי כמה חביבין מצוות על ישראל (שם ל"ג). תני ר' תחליפא כל מזונותיו של אדם קצובים לו מר"ה ועד יוה"כ חוץ מהוצאת שבתות וי"ט והוצאת בניס לח"ת, שאם פחת פוחתין לו ואם הוסיף מוסיפין לו (ביצה ס"ז). ההוא סבא אמר מאן דיוף שבתא פרעיה שבתא (שבת ק"ט). אמרו עליו על שמאי הזקן, כל יסיו היה אוכל לכבוד שבת, מצא בהמה נאה אומר זו לשבת, מצא אחרת נאה היסנה מניח את השניה ואוכל את הראשונה. אבל הלל הזקן מדה אחרת היתה לו שכל מעשיו לשם שמים שנאמר בדרך ה' יום יום. תניא נמי הכי ב"ש אומרים מחד

[הלכות שבת] במשנה אמרו כי הלכות שבת הרי הן כהררים התלויין בשערה, שהן מקרא מועט והלכות מרובות (חגינה י'). כי כל המלאכות האסורות אינן מפורטות בתורה, רק מה שנאמר בחריש ובקציר תשובות, וגם בזה בלתי מפורש באיזה אופן תהיה השביתה. ובפירוש נאמר לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת. ודרש ר' נתן, מה ת"ל? לפי שנאמר ויקהל משה את כל עדת בני ישראל, דברים הדברים אלה הדברים, אלו ל"ט מלאכות שנאמרו למשה מסיני (דברים משמע תרי, הדברים ה' לרבות חר הרי ג', אלה בנימריא ל"ו הרי ל"ט דש"י), ויש פלוגתא אם הבערה לחלק יצאה לחייב על כל אחת ואחת, או ללא יצאת, שאינו חייב מיתה וכתה על ההבערה כמו על שאר מלאכות, רק מלקות (שבת ע'). וישנן גזירות חכמים משום שבות (ע' להלן), ומשום מעשה שחיה, כמו אסור סנדל המסומר בשבת, שקרה בשעת הגזירה על הלול יצאת, שהיו נחבאין במערה לשמור את הישבת, ואמרו הנכנס יכנס והיוצא אל יצא, נהפך סנדל של אחד מהם, כסבורין הן אחד מהן יצא וראוהו אויבים, ועכשיו באין עליהן, דחקו זה בזה והרגו זה את זה יותר ממה שהרגו בהן אויבים (שבת ס'). וכן מעשה בארם שרכב על סוס בשבת בימי היונים והביאו אותו לב"ד וסקלוהו, לא מפני שראוי לכך אלא שהשעה צריכה לכך (יבמות צ'). אף שהרכיבה על בהמה היא רק מדרבנן משום שבות (ביצה ט"ו), ואפשר שהשעה היתה צריכה לכך ע"פ המבואר במגילת תענית (פ"ב) ד' יהודה אומר סוס קשור היה להם בפתח וכל מי שהיה רואה את הסוס כמדומה שאין שם יהודי, וישבו להם שם עד שחשכה, ופירש הרב יעב"ץ שאותו היום שבת היה לפיכך כשראו האויבים סוס קשור מוכן לרכיבה היו סבורים שאין שם יהודי, ולפי' יש לשער שבפעם אחרת קשרו שם ג"כ סוס בשבת כדי שיאמינו הגוים כי אין שם יהודי, והנה בא איש יהודי ורכב על הסוס בשבת, והשחית את הסימן, והיה יכול להביא מכשול ע"י ליהודים שנתחבאו שם, ולכן סקלוהו, עפ"י הוראת שעה (הערת מר אלמער מאיר). והחמירו שלא לדבר דיבור חול בשבת ע"פ הפסוק, ודבר דבר, אבל דק דבור אסור והרהור מותר (שבת ק"ג:). וחסידים הראשונים נזהרו גם מהרהור, ומסופר מעשה בחסיד אחד שנפרצה לו פרץ בתוך שדהו ונמלך עליה (בלבו) לנודרה, ונזכר ששבת היא, ונמנע אותו חסיד ולא נדרה, ונעשה לו נס ועלתה בו צלף וסמנה היתה פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו (שם ק"ג:). א"ר חייא בר בא רשב"י כד הוה חמי לאימיה משתעיא סנין הוה אמר לה אימא! שובתא היא (ירוש' שבת פמ"ו), אבל חפצי שמים מותרים, כגון חשבונות של מצוה, וא"ר אלעזר פוסקין צדקה לעניים בשבת, ותנא דבי מנשה משרכין על התינוקות ליארס בשבת, ועל התינוק ללמדו ספר וללמדו אומנות (שבת ק"ג:).

פסיעה נסה אסורה בשבת, וא"ר זירא מדיש כי הוה חזינא להו לרבנן דקא רהמי לפרטא בשבתא אמינא קא מחללין רבנן שבתא, כיון דשמענא להא דר' תנחום אריב"ל לעולם ירוץ ארם לדבר הלכה ואפילו בשבת, אנא נמי רהימנא (ברכות ו'). כל דבר שאסור משום שבות היה מותר לעשות במקדש, אך בנין ביהמ"ק היה אסור בשבת. תניא יכול בנין ביהמ"ק דוחה שבת? ת"ל את שבתותי תשמורו ומקדשי תיראו, כלכם חייבין בכבודי (יבמות ו'). אמר רב הונא היה מהלך במדבר ואינו יודע אימתי שבת, מונה ששה ימים ומשמר יום אחד, חייא בר רב אומר משמר יום אהרמונה ששה, רבא אמר בכל יום ויום עושה לו כדי פרנסתו וכו' והוהו יומא מינכר ליה בקדושא ואבדלתא (שבת ס"ט:).

[פקוח נפש ומלחמה] ושמרתם את השבת כי קרש היא לכם, זה הוה שהיה ר' שמעון בן מנסיא אומר: לכם שבת מסורה ואי אתם מסורים לשבת (מכילתא כי תשא פ"א), ור"ל כי פקוח נפש דוחה את הישבת. א"ר יוחנן מפקחין פקוח נפש ופקוח רבים בשבת והולכין למרטיאות ולקרסאות לפקת על עסקי דבים בשבת (שבת ק"ג). תניא רשב"ג אומר תינוק בן יומו חי מחללין עליו את השבת, דוד מלך ישראל מת אין מחללין עליו את השבת, באדם חי אמרה תורה חלל עליו שבת אחד כדי שישמור שבתות הרבה, וכיון שמת אדם בטל מן המצוות, שנאמר במתים חפשי (שם קנ"א:). במלחמה התירו חכמים כמה דברים בשבת, מפני שגם זו פקוח נפש, צרין על עיירות של גוים שלשה ימים קודם השבת, ועושין עמהם מלחמה בכל יום ויום ואפילו בשבת, שנאמר עד רדתה, ודרשו אפילו בשבת. בין מלחמת מצוה ובין מלחמת רשות (שבת י"ט). כל היוצאין להציל חוזרין בכלי זיין למקומן בשבת, וזהו תקנת חכמים. כי בראשונה היו מניחין כלי זיין בבית הסמוך לחומה, פעם אחת הכירו בהן האויבים (שעשו כן) ודרפו אחריהם ונכנסו ליטול כלי זיין, ונכנסו גוים אחריהן, דחקו זה את זה והרגו זה את זה יותר ממה שהרגו בהן הגוים. באותה שעה התקינו שיהיו חוזרין למקומן בכלי זיין (ערובין מ"ד: תוספתא שם פ"ג). וגם שלא בשעת מלחמה אמרו במשנה לא יצא האיש בשריו ולא בקסדה ולא במנפיים ואם יצא אינו חייב חטאת (שבת ס'). לא יצא האיש לא בסייף ולא בקשת ולא בתרים ולא באלה ולא ברומח ואם יצא חייב חטאת, ר' אליעזר אומר תכשיטין הן לו (שם ס"ג:).

[מלאכות האסורות בשבת] מה היא עבודה לענין איסור בשבת, ילפינן מעבודת המשכן, היינו מלאכות שהיו במשכן ונצטוו עליהן בפרשת ויקהל שלא לעשותן במשכן דאין בנין המשכן דוחה את השבת, ולכן הקדים הכתוב לזוהר ששת ימים תעשה מלאכה וביום השביעי יהיה לכם קרש וגו' (שמות ל"ה ב'), ומיד אח"כ הוא מסדר עבודת המשכן. דתניא אין חייבין אלא על

מלאכה שכיוצא בה היתה במשכן, הם זרעו (בחול ליטע סמטנין) ואתם לא הזרעו (בשבת) הם קצרו ואתם לא תקצרו, הם העלו את הקרשים מקרקע לענלה ואתם לא תכניסו מרשות הרבים לרשות היחיד וכו' (שבת מ"ט:). ונחלקו לאבות ותולדות, הך דהוה במשכן חשיבא קרי ליה אב, הך דלא הוי במשכן חשיבי קרי לה תולדה (ב"ק ב'). ע"ע אבות מלאכות. מספר אבות מלאכות ל"ט (שבת פ"ז ב') ונתנו ע"ז סימן דברים הרברים אלה הרברים (בנ"ל). או כנגד מלאכה מלאכתו ומלאכת שבתורה ארבעים חסר אחת (שבת מ"ט:). ולא דוקא שהיה פעולה כזו ממש במשכן, אלא אפילו פעולה הדומה לה, כמבדיר או מרכיב, שהן דומין בפעולה לזרע וגומע, או אפילו אם היא דומה למלאכת המשכן רק בתכלית ולא בפעולה, כזומר שחותך ענפי אילן, ומתכוון להתכלית שעי"ז יגדל האילן יותר, הוא נ"כ אב מלאכה, אולם אם המלאכה היא בגוף אחר, כגון המשקה צמחים ואילנות, אף שכוונתו היא לתכלית שיגדלו הצמחים, עכ"פ אינו עושה הפעולה בגוף הצמחים רק במים, ולכן היא רק תולדה ולא אב. וכן אם דומה לאב בפעולה אבל לא בתכלית היא תולדה. כגון ששף ברזל או מהכות אהר ומחננו, שדומה לטוחן נרענים רק בפעולה, אבל אינו דומה לו בתכלית, דהתם לאכילה והכא לתשמישיו, לפיכך היא רק תולדה, מוחן. והנה לאיסור ולעונש אין חילוק בין אב לתולדה, רק אם עשה שתי מלאכות בהעלם אחת, אם הן אב ותולדתו נחשבות כאחת, ואם הן שני אבות או שתי תולדות או אב ותולדה מאב אחר אז חייב על כל אחת ואחת. ויש ששה תנאים באופן המלאכה שיתחייב עליה: א' בעושה המלאכה כולה ולא מקצתה, ואם עשה חצי שיעור המלאכה פטור. כגון שעשה עקירה והשני עשה הנחה, או שיעור כתיבה שהוא ב' אותיות וכתב אחת, וכדומה. ב' המלאכה צריכה להיות לגופה, אבל מלאכה שאינו צריך לגופה, כגון החופר גומא וא"צ לגומא רק לעפרה פטור (שבת ע"ג:). או שכבה נר לא מפי שחפץ בכבוי גופה שיהיה חושך, רק מפני שחם על השמן או על הפתילה שלא ישרפו (שם כ"ט:). וכדומה. לדוב פוסקים הוא פטור, באופן שלא ניהא ליה שיתהווה הגומא או הכבוי, דאם לא כן הוא "פסיק רישא ולא ימית" דאי אפשר בלא מלאכה, ובפסיק רישא אפילו ר"ש מודה דמלאכה שאינו צריכה לגופה חייב עליה. אבל הרמב"ם פוסק שבכל מלאכה שאינו צריך לגופה חייב, ופטור רק אם לא נתכוון לגוף המלאכה כל עיקר, כגון שסגר ביתו לשמרו וצבי נצור בתוכו, או בגמילת דם החלזון לעצב שלא נתכוון להמיתו, מה שאין כן אם התכוון לגוף המלאכה לעשות גומא רק שלא התכוון לתכליתה הרמב"ם מחייב (רמב"ם שבת פ"ז ד'). ג' שני פטור, שאינו מחייב על המלאכה כיא בדרך הרגיל, כגון מוהיה היא אב מלאכה, אבל אם מזה מהבהמה כשהיא חיה

פטור (שבת ע"ד:). וכן המוציא משא קלה על ראשו פטור, מדאין דרך הוצאה בכך (שם צ"ב:). וכן הנוטל צפרניו או שערו בידו ולא בכלי פטור (שם צ"ד:). וכן הכותב בשמאלו פטור מדאין דרך כתיבה בכך (שם ק"ג:). ד' מתעסק פטור, היינו אם לא נתכוון לאותה המלאכה שרצה לעשות, באותו גוף ובאופן האסור ובאותו סדר, כגון שנתכוון לחתוך ירק זה התלוש וחתך ירק אחר מחובר נחשב כמתעסק בדבר (שבת ע"ב:). אבל אם חתך עשב זה שסבור שהוא תלוש ונמצא מחובר לרש"י חייב ולד"ת גם זה הוא מתעסק (שם). או כגון שחיתה בגחלים ונתכוון לכבותו והובערו מאליהן פטור (כריתות כ'). או שהתכוון לכבות נר זה וכיבה נר אחר הו"ל מתעסק (שם, ולרמב"ם חייב). ומעם כי מתעסק פטור מפני שאסרה תורה רק מלאכה מחשבת, שמחשבתו עליה. מהו אם נתכוון לעשות דבר המחחר לעשות ונעשה אנבה מלאכת איסור, בזה יש חלוק: אם אפשר שיעשה מעשה ההיתר בלא האיסור, או מותר אפילו לכתחילה, ולכן נזרר אדם ממה כסא ופססל ע"ג קרקע ובלבד שלא יתכוון לעשות חריץ, כיון דאפשר שינזרר מבלי שיעשה חריץ (שבת כ"ט:). וכן הולך אדם ע"ג עשבים ובלבד שלא יתכוון לעקורם, דהוי אפשר שילך עליהם מבלי עקירה (וערוכין ק'). אבל בפסיק רישא ולא ימית, היינו אם אי אפשר לעשות מעשה ההיתר מבלי שיעשה האיסור חייב, כגון בשופך מים על הזרעים דחייב משום זורע (מ"ק ב'). אף שאינו מתכוון להשקות הזרעים שיגדלו, הוא פסיק רישא (או"ח סי' של"ג ג'). כל פסיק רישא דלא ניהא ליה מותר ויש מחמירין (מ"ג סי' י"ז ס"ק ב'). ה' מקלקל בשבת פטור, אם המלאכה היא קלקול בלבד, אבל אם מקלקל ע"מ לחקן, כגון הסותר ע"מ לבנות, חייב. וכן כל מלאכה שאין לה קיום פטור (שבת פ"ב א'). ודבר זה לא שייך בזורע וחורש ושוחט וכדומה רק בקצת מלאכות. והנה כל מלאכה שאמרו ש"חייב עליה" היינו חייב מדאורייתא, במזיד והתראה סקילה. במזיד בלי התראה ברת, ובשוגג חטאת, בזמן הבית. ומה שאמרו "פטור" היינו פטור מדאורייתא, אבל איסור מדרבנן איכא==פטור אבל אסור", מלבד מה שנאמר בו "מותר".

[הוצאה מרשות לרשות] המוציא דבר מרשות לרשות היינו מרשות היחיד לרשות הרבים או איפכא, נחשבת אחת מל"ט מלאכות. וכן המעביר דבר ר' אמות ברה"א או מוליך או מושם או זורק, אם עשה עקירה והנחה חייב. מנין שהוצאה קרויה מלאכה למרו ממשכן ממה דכתיב, ויצו משה ויעבירו קול בסתנה לאמר איש ואשה אל יעשו עוד מלאכה לתרומת הקדש ויכלא העם מהביא. נמנע העם מלהוציא מבתיהן וליתן לגזבריהם. ר' יחזקיה בשם ר' אליא אפילו הכנסה את שמע מינה (ירוש' שבת פ"א). אם היה טעון אוכלין ומשקין ונכנסם ויוצא כל היום כלו אינו חייב עד שיעמוד

ישראל ולהנאתו. חו היא אמירה לנוי במלאכה דאורייתא שהיא שבות מדרבנן. רק לצורך חולה. או להחם הבית ע"י גוי בחורף כארצות ששורר שם הקור. כי הכל חולים אצל צינה. או במקום מצוה. כמו להדליק נר לסעודת שבת וסעודת מצוה. או לקישור חוט הערוב שניתק, או לבנות ביהמ"כ בשבת כשיש חשש עכו"ם, דאז אפילו בשכירות מותר לנוי לבנות כשלא רצה בקבלנות (א"ח סי' רע"ז ס"ק י' ואשל שם). ע"ע אמירה. ומנהג רניל הוא להשתמש בנוי להחם התנור ולהדליק הנרות בשבת. ומכונה "שבת נוי" (ע"ע נו"לם), וזכור הרבה בספרות הספורים, וגם מאקסים נארקי המספר הרוסי היה "שבת נוי" ליהודים הקולוניסטים בפלכי חארסון ויקמדינסלאב (ע"י לוח אחיאסף תרס"ה). ויש דינים רבים בהשמשות הגוי בשבת. בדליקה התירו לומר כל המכבה אינו מפסיד, ואם בא גוי לכבות מנ חין לו, אע"פ שכוונתו להנות לישראל. אבל קמן ישראל שבא לכבות ומבחין שהכבוי נוח הוא לאכזי אין שומעין לו (שבת קכ"א). ישראל הנוכח מס מותר לשכור גוי שינבה המכס בשבת בקבלנות, דהיינו שיחנה עמו שיתן לנוי דבר מועט מכל מאה זהובים שירויה, ומותר לישראל להיות עומד ורואה שלא יננוב. וישראל שיש לו בית מרח (שענקע) למכור י"ש ושכר, יתן לשכירו הגוי בע"ש אחר חצות כמה מדות מ"ש ושכר ויכתיב לתת לו מכל מדה שימכור כך וכך. כשישראל וגוי שותפין במ"מ או בחנות ורחיים או בשדה, צריך שיחנה הישראל עמו קודם התחלת השותפות שיעבוד הגוי בשבת וכנגדו יעבוד הישראל יום א' בחול, ושימול הגוי ריוח השבת והוא ריוח יום א', ואם אח"כ נתרצה הגוי לחלק בשוה מותר (ע"י כלכלת שבת ל"ד:). ר' יהושע בן לוי שאל לרשב"י מהו ליקח בתים מן הגוי? א"ל אימת רבי שאל, בשבת? תני בשבת מותר. כיצד הוא עושה מראה לו כיסין של דינרין והגוי חותם ומעלה לארבעים, שכן מציינו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת וכו' (ירוש' מ"ק פ"ב). וכוונתו על בתים בא"י (ע"ע ארץ ישראל).

[קדושת השבת] אם באנו לחקור אחרי מקורי הציווי על שמירת השבת נראה בעליל כי נוסר על צד הנשמי ועל צד הרוחני של שבת, וכי שבתות שבת שנים: א') שבתה זמנית ממלאכה להחליף כח מיניעת עבודה פעם אחת בשבוע, נוסף על השבתה ומנוחת הלילה שיסדה המבע לכל חי. ב') שבתה של קדושה, לקדש יום אחד בשבוע, להקדישו לעבודת ה' עבודה רוחנית. שתי השבתות הללו נזכרות בתורה. על השבתה הנשמית נאמר: לא תעשה כל מלאכה, ששת ימים תעשה מעשיך ויום השביעי תשבת. ועוד. ועל השבתה הרוחנית נאמר: שבת שבתון קדש לה'. זכור את יום השבת לקדשו, יום השביעי יהיה לכם קדש, ועוד. ועל הדרך הזה מחולקות הדברות הראשונות מהדברות האחרונות, בראשונות נאמר בלשון "זכור"

[שבתה בהמה וכלים של ישראל] בתורה כתיב למען ינוח שורך וחמורך וגו', לפיכך בהמה והיה ועוף ביד ישראל אסורין שיעשו שום מלאכה מהל"מ מלאכות בשבת (ב"ק נ"ד:). והיו כצות עשה דשבתה בהמתו. וכתיב עוד לא תעשה מלאכה אתה ובהמתך (שמות כ' י'), ור"ל אתה עם בהמתך, והיינו לאו דמחמך, שמנהיג בהמתו ביד או בקול לעשות מלאכה, ואין לוקין על לאו דמחמך (שבת קנ"ד). ותוס' שם נ"א: ד"ה במה. אפ"ה מותר להעמיד בהמה לאכול עשב מחוכה, דכתיב למען ינוח, וכשלא תאכל אין לה ניהא (תוס' שבת קכ"ב). ישראל מצווה על הוצאת בהמתו, ובמשנה חשבו במה בהמה יוצאת מרה"י לר"ה. אבל בכרמלית מותרת לצאת. כי אין שבות בהמה (שבת קנ"ג:). אבל מותר להניח למשרתו גוי לרכוב על סוסו להוליכו להשקותו, דהרי ליכא מלאכה דאורייתא, כי החי נושא את עצמו. אבל הרכיבה בישראל אסור חכמים. אע"י דחי נושא א"ע, נזיר משום שמא יחתוך זמורה. שבתה כלים למדנו מהפסוק, וככל אשר אמרת אליכם תשמרו (שמות כ"ג) לרבות שבתה כלים (מכילתא פ' משפטים). ב"ש אומרים אין שורין דיו וסמנים וכרשינין אלא כדי שישורו מבעוד יום (בע"ש). וב"ה מתירין וכו' וכן אמרו ב"ש אין פורשין מצודות חיה ועופות ודגים אלא כדי שיעזרו מבעוד יום וכו' מתירין וכו'. אמר רשב"י נזהגין היו בית אבא שהיו נותנין כלי לבן לכובס גוי ג' ימים קודם לשבת וכו'. אבל פותקין מים לנינה ע"ש עם חשיכה ומתמלאת והולכת כל היום כולו ומניחין מונמר תחת הכלים ומתנמרינן והולכין כל היום כולו (שבת י"ז: י"ח.).

[שבתה גוי] בנמרא נאמר: גוי ששבת חייב מיתה שנאמר יום ולילה לא יישבותו וכו'. אמר רבינא אפילו שני בשבת (סנהדרין נ"ח:). והנה ברור הוא שלא נאמרו פה דברים כהיותו, שחייב מיתה ממש, רק דרך נזמא קתני כמו ההולך ד' אמות בלי גטילת ידים שחרית שחייב מיתה, שפירושו מתחייב בנפשו. וכן הכא, כי שבת היא אות ברית בין ה' וישראל כמו מילה (פסיקתא רבתי בשלח), ובדברים האלה הם נבדלים משאר אומות. ולכן הגוי ששבת ביום השביעי לא מחמת אמונה רק מחמת עצלות הרי הוא מתחייב בנפשו. כי עבודה היא מצוה לבני נח, אך לא נחשבה בין שבע מצוות. כי "חשיב קום ועשה, ושב ואל תעשה לא קא חשיב" (שם). ולפ"ז הוא עובר על החוס. ולדעתי בכיון שאל רבינא אפילו שני בשבת, ולא שאל אפילו ראשון בשבת, כי סבר שאם הנוצרי שוכח ביום א' מפאת אמונתו יפה עושה, ואינו עובר על העשה של "לא יישבותו" (ופירשי' אינו מכון כאן). וראיה גדולה לדברי היא שהגוי אם הוא עבר ישראל רבו מזהר עליו בעשה שיישבות ביום השבת, אפילו לא מל ומבל רק שקבל עליו השבע מצות של בן נח כגר תושב. גם בשאר נזים אסור להשתמש לצורך

כי יותר טוב להם שיברילו את עצמם מן היהודים וישמרו את יום השבת באחד בשבוע, למען לא ירדפו הרומיים גם אותם בתור יהודים, כמו שעשו לפנים כי לא הברילו ביניהם לרעה. אבל בארצות המזרח עוד שמרו הנוצרים את יום השביעי, ויש ששמרו את יום השבת ליום תענית והתנוגים. ויום הראשון ליום השמש (זאנמאג Sunday). וגם זה נוסד ע"פ האגדה כי ביום הראשון נברא האור (ב"ר פ"ג), והנוצרים סמכו ע"ז לרמז כי ישו התגלה סחשך הקבר ויצא "לאור עולם", והוכרחו להתנצל אח"כ שאינם עובדי השמש. איזביום מעיד כי הנוצרים שמרו שני הימים, וכי השליחים יעצו שישמרו את יום השביעי לזכרון הבריאה, ואת יום הראשון לזכרון התחיה בתור "יום האדון" (Hist. Eccl. ii 59). קוסמאנטין הגדול הוציא חוק בשנת 321 לעשות את יום הראשון שקרא "יום השמש" ליום שבת ומנוחה. והדבר הזה עשה פירוד מוחלט בין הנוצרים והיהודים, והרדיפות והגזירות החלו נגד היהודים אשר שמרו שבת מחללו, ומסרו נפשם עליו. אמנם השביתה של הנוצרים אינה דומה כלל לשביתה השבת שהיא אות "ביני וביניכם", זכר לחרוש העולם ע"י הבורא וזכר ליציאת מצרים וחרות העם. גם "עונג" שבת היא דבר שאי אפשר לשאינו בן ברית להבין. המטיפים הריפורמים בחפצם להתקרב אל הנוצרים במאה האחרונה, ובראותם כי חלול שבת שורר בין בני עדתם רצו לוותר על יום השבת ולהחליפו ליום הראשון בתור יום מנוחה. האלר היים ושמואל הירש חשבו כי היא עת לעשות לרחות את יום השבת למחרתו, ולדרוש לפני קהלתם ביום הראשון. אך לא הצליחו במעשיהם, כי נמנעו העם מלבוא לשמיע דרשותיהם ביום הראשון וגשאריו קרח מכאן ומכאן, וכבר חוה יעלינקע את דעתו ע"ז באמרו: "מוטב לקבור את השבת ביום מלחשיבו לתחיה ביום הראשון", ולרעת הרב הגדול הרידב"ז בהקדמתו לשו"ת בית ירדבו (ירושלם תרס"ח) גדול עון השוכת ביום הראשון בתור שבת מהמחלל שבת אפילו במזיד.

[הנוצרים השומרים את יום השביעי] בעוד אשר אחרים מהמטיפים הריפורמים רוצים לנוח ביום הראשון בשבוע תחת יום השבת, הנה נתרבה מספר הנוצרים אשר עזבו את יום הראשון וישבו לקדש את יום השביעי בתור יום מנוחה ושביתה. הנוצרים האלה המכונים לביאת משחים להתנלות שנית על הארץ (Adventists) החליטו כי יום השביתה האמיתי הוא יום השביעי, ביום ששבת ישו ותלמידיו וכל מאמיניו במאות השנים הראשונות. ומאמינים כאלה נמצאים עתה מפורזים בכל הארצות הנאורות, וגם ברוסיה הנקראים "סובאמניקעס". לפי לחות הסמאמיסטיקא משנת 1911, יש להם 2769 בתי תפלה, 669 כפרות, ומספר חבריהם 104,526. בשנת 1910 שלמו החברים מעשר 1,338,689 דולאר. ומציאים לאור כמה מכתבי

כי ששת ימים עשה ה' את השמים וגו' וינח ביום השביעי, המורה על שביתה רוחנית. ובדברות אחרונות נאמר "שמור" למען ינוח עבדך ואכתך כמוך וזכרת כי עבד היית במצרים וגו' שהיא שביתה נשמית. וכמו כן שני העונשין הכרוכים בחלול שבת: מות יומת בגיטם, ונכרתה הנפש ההיא ברוח. והלשון חלול שבת היינו חלול קריש. כמו חלול השם, וכל איסורי שבות הם מפאת קדושת יום השבת.

[איסורי שבות בדברי הנביאים] עלינו להעיר עוד, כי העקרים אשר עליהם יסדו חז"ל את שמירת שבת הם ארבעה: א' מלאכה. ב' הוצאה מרשות לרשות, ג' איסור תחומין, ד' שבות. וכולם מפורשים בנביאים ובתוכים שהם דברי קבלה. בישעיה (נ"ח): א' עשות חפצך, ב' ממצאו חפצך (כי יש להרשע מצא שתי הוראות מציאה והוצאה, וכן תמצאו חפץ. ר"ל תוציאו חפצכם אל הפועל). ג' מעשות דרכיך, ד' דבר דבר. בירמיה (י"ז): א' וכל מלאכה לא תעשו, ב' לא תוציאו מלאכתכם, ג' ובא בשערי ירושלם ביום השבת, ד' וקדשתם את יום השבת. בנחמיה (י"ג): דורכים נתות בשבת, ב' ומביאים הערמות ועומסים על החמורים, ג' ומביאים ירושלם ביום השבת, ד' ומוכרים בשבת, וזוה ראייה ברורה כי הלכות שבת שהורו חכמים כבר היו ידועים בזמן הנביאים. ע"ע אבות מלאכות; אבלות; אמירה; בקור; חולים; הברלה; הדלקת הנר; הכנה; ויכוחים; יום ולילה; מוקצה; מלוה מלכה; מקושת; ערוב; פקוח נפש; קדוש; קרון; רשות; תחומים.

א.

— [נוצרים שומרי שבת] יסודותלמידיו וכל הנוצרים הראשונים שמרו את יום השבת כמו היהודים, היינו ביום השביעי. פאול היה הראשון שהחל לבזות בשבת ומתעדים של היהודים באמרו אל הקולסים (ב' מ"ו): ע"כ אין לאיש להרשע אתכם עוד על דבר מאכל ומשקה או על דבר מועד ר"ח או שבת. אל הגלסמים אמר (ד' י"א): אתם שומרים ימים וחדשים ומתעדים ושנים, ואני יראתי כי כחי בליתי בכם לריק. אל הרומיים אמר (י"ד ה'): יש מבדיל בין יום ליום ויש אשר יום כיום נחשב לו. יהי נא כל איש סמוך לבו לפי דעתו. ובעוד אשר השליחים האחרים נאספו להתפלל ביום השבת (מפעלות ב' א', ג' א' והלאה), הגוים שהתנצרו נאספו ביום הראשון וקבצו בו נדרות (שם כ' ז', אל הקרנתים 1 מ"ז ב'). יום א' בשבוע קראו "יום האדון" בפעם הראשונה בספר החזון (א' י') וכנראה כוונת בזה ליום הדין, מחבר "האגרת סברנאבאס" משער כי מפני שתחית ישו היתה ביום א' לכן שובתים הנוצרים ביום הראשון, "היום האמיתי" (שם ס"י מ"ו). ואחר שנדרפו היהודים ע"י הרומים ובפרט אחרי גזרות אדריינוס על השבת, חשבו הנוצרים

עני או לחם בית הכנסת, ומחלקין אותה לעניים, ומיום שוללו בה נשתלחה מארה בתבואה (כל בו ומטה משה בשם הרא"ש). ויש מקומות שנהנו ליטול סעודת הערב בע"ש הגדול ולחלקה לעניים, ולא נכון לעשות כן כי ישארו באותו שבת בלי ערוב (מטה משה). בשבת הגדול אומרים פיוטים לתפלת שחרית ומוסף ובהם דיני פסח. ובכל תפוצות ישראל המנהג שהרב דורש בשבת הגדול דיני הנעלה ודיני פסח. ואם חל בערב פסח דורשים בשבת שלפניו. ואחר הצהרנים אומרים ההגדה של פסח מעבדים היינו עד לכפר על עוונותינו. ע"ע ארבע פרשיות; פסח.

מ. ל. ב.

שבת, מסכת: מסכתא ראשונה בסדר מועד במשניות, ויש עליה תוספתא, תלמוד בבלי וירושלמי. במשניות וגמרא בבלי יש בה כ"ד פרקים, בתוספתא י"ח פרקים ובירושלמי כ' פרקים ובסוף כותב המו"ל: באילו הארבעה פרקים שלפנינו לא מצאנו להם ברייתות בארבע ההעתיקות הישנות שהיו לפנינו. הרמב"ם בהקדמתו לזרעים כותב: והתחיל במס' שבת (בסדר מועד) מפני שהוא קרמון במעלה ומפני שהוא בכל שבעת ימים ותרבה תקופתו בזמן. גם בו התחיל בתורה בפרשת מועדים, וסידר אחרי שבת עירובין מפני שהוא מענין שבת. וכתב בעל תוספות יו"ט למשניות ריש שבת על מה שמתחיל התנא בהוצאת השבת, אע"ג דמלאכה זו מנויה בסוף אבות מלאכות בפ"ז, הקדמה לפי שזאת המלאכה היא נמצאת תדיר ובה יבשלו בני אדם על הרוב. ומעם שני ללמדנו שהיא מלאכה אע"פ שנראה ממנה שאינה מלאכה. בעל תפארת ישראל בהקדמתו השניה לשבת יאמר: טתחלה רצה תנא למינקם מילי דבין חשבה, כמו לא יצא חיים במתמו ואין שורין וכו' ואנב נקם נמי לא ישב הספר סמוך למנחה, שכן הדרך להסתפר קודם שבת (תענית ט"ז:). ואנב נקם נמי שאר דיני דסמוך למנחה. ואידי דתני גזירה שמא ישבח ויצא תני נמי לא יקרא לאור הנד וכו' ושאר גזירות עד סוף הפרק. ובתר הבא תני במה מדליקין ובמה טומנין. ואח"כ דיני דשחרית בשבת, במה בהמה ובמה אשה יוצאת, דדרך בהמה לקדם בציאתה לאשה. ואח"כ תני כלל גדול שבוכל כל ל"ט מלאכות. פ"ח שמפנין לצורך האורחים, ומילדין את האשה. פ"ט צרכי מילה וכו'. פכ"א נוטל את בנו וכו', ולבסוף על עניני סעודה. בגמרא בפרק במה מדליקין מדובר הרבה אדות נר חנוכה. ב. מ.

שבתאי: אחד מכוכבי הלכת (Saturnos), מכונה כן אצל התוכנים, מפני שיהסו לו הממשלה על יום השבת, יום השביעי בשבוע. אכן לדעת הרמב"ם נקרא כן לפי שתנועתו כבדה והוא מתראה כשוכת ונח יותר מכל שבעה כוכבי לכת (הלכות יסודי התורה). האצטנגנינים

עתים ותוכרות בעיני אמונתם להפיץ דעתם ברבים. בבירת וואשינגטון הם מוציאים לאור המאסף Liberty ארבע פעמים בשנה. אריה סמיט יסד להם כ"ח עקרים באמונתם, והעיקר הי"ב הוא: כי הדיבור הרביעי בעשרת הדברות מחייב אותנו לשמור את היום השביעי בכל שבוע, הנודע בשם Saturday, לנוח בו מעבודתו, ולעסוק בו בדברים קדושים וענינים רתיים; כי זה היום הוא השבת הנזכר בתנ"ך, והוא היום שהבדילו ה' קודם הנירוש מן ערן (בראשית ב' ב'-ג'), והוא יהיה נשמר בגן ערן בעולם הבא (ישעיה ס"ז ב'-כ"ג); כי המאורעות אשר עליהם נוסד השבת יסבו רק על יום השביעי, ולא יתכנו ליום אחר, וכי הכינוי "השבת של היהודים" שמכנים את היום השביעי, והכינוי "השבת של הנוצרים" ליום אחד בשבוע, הם שמות בדוים מאנשים, ואין להם יסוד בתנ"ך, ובשקר הוראתם.

א. ש. א.

שבת הגדול: שבת שלפני הפסח נקרא שבת "הגדול", לפי שניסן שבו יצאו ישראל ממצרים חל ביום ה' בשבת, כמו שמצינו בסדר עולם, ומקחו של פסח בעשר לחדש היה בשבת שלפני הפסח, אמרו ישראל הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלונו (שמות ח' כ"ב). אמר להם הקב"ה לישראל עתה תראו הפלא אשר אעשה לכם. הלכו ולקחו איש את פסחיהם להיות להם למשמרת עד ארבעה עשר יום לחדש, וכשראו מצרים היו רוצים להנקם מהם וכו', ולא הויקו מאומה לישראל וע"ש שנעשה בו נסים לישראל באותה שבת שלפני הפסח לפיכך נקרא שבת הגדול (סדר רש"י ס' שני"ב הוצאת באבער צד 171; כל בו ס' ט"ז). בעל שבלי הלקט (ס' ד"ה) מביא טעם אחר בשם קצין אחד ר' יצחק יוסקונטו בארץ הגר, לפי שמתאחרין העם בשבת שלפני הפסח לשמוע הדרשה עד אחר חצות סמוך למנחה וכו' ונראה בעיניהם ביום גדול וארוך, כיצא בזה אנו קוראין את יוה"כ צומא רבה. בעל אבודרהם אומר כי נקרא גדול מפני כי ביום הזה שהיה עשירי בניסן נצטוו בציווי הראשון ונכנסו ישראל למצוות. בעל מטה משה (ס' תרמ"ג) מתפלא מאחר שהשתמשו בלשון ארמית היה להם לקרות אותו השבת שבתא רבה, ולכן נותן טעם אחר לדבר, כי לכך נקרא שבת הגדול ע"ש ההפסדה וערבה. שקורין באותו השבת ובתיב שם הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא (מלאכי סוף). ובמו שקורין שבת חזן ושבת שוכה ע"ש הלשונות בהפטרות. אך יש מנהג בקהלות לקרות וערבה רק בשבת הגדול שחל בערב פסח. הטעם לאמירת הפסחה וערבה, לפי שבאותו פרשה כתיב הביאו המעשר על בית האוצר, כי ערב פסח הוא זמן הביעור בשנה הרביעית ובשנת השמיטה. בערב שבת הגדול היו נוהגין לאפות לחם גדול וקורין אותו חלת

תפיסה וכללים מענייני ספיקא דדינא ועל עניני תיקון ופולגותא דרבוותא ונהנהגת ההוראה וכו' (שם. ד') "גבורות אנשים" שו"ת וכללים ופוסקים על סי' קנ"ד מטור אה"ע, והנהגות על קצת פוסקים במה שכופין את האיש להוציא, ובסופו קצת שו"ת מאביו ר"ט (דעסוי 1697). ה' "פועל צדק" קצור התור"נ מצוות לדעת הרמב"ם מסודר לשבעת ימי השבוע (יעסניץ 1720). ו' סליחות כ' סיון על נזירות ת"ח (אמשטרדם 1651). ז' "מגילת עיפה" ספור כל המאורעות וכל התלאות והנזירות אשר עברו על ישראל בפולין וליטא ע"י הצר הצורך המעלניצקי, נדפסה ראשונה בסוף הסליחות הנ"ל ומשם נספחה לסוף ס' שבט יהודה, ונעתיקה ללשון אשכנזית ע"י פ"רס. ח' דרוש על הפיסקא של כמה מעלות טובות, בספר כרם שלמה לר' שלמה האאס (פרעשבורג 1840).

ביבליוגרפיה: קובאק, ישורון ח"ו; פרידערנ, כתר כהונה, דראהאביטש 1898; גרעץ ד"ר ת"ח; גורלאנד, לקורות הנזירות בישראל ח"ה 64; כוכבי יצחק ח"א 78; פין קריה נאמנה צד 77 ווילנא 1860.

ב. מ.

שְׁבִתִּי צָבִי (בר"ת ש"צ): בעל הוי"ה ומשי"ת שער, מיסר כת השכתיים; נולד בעיר אומיר בחשעה באב שנת שפ"ו (1626), ומת בעיר ביראט במדינת אלבאניא ביו"ב שנת תל"ז (1676). אביו היה מרדכי צבי יצא מחלצי משפחה אשכנזית שהתספרדה, והתיישב באומיר אחרי צאתו מעיר מולדתו במדינת טורקיה אשר בארץ יו. מרדכי צבי שהיה חלש והולה במחלת הפורנא (ניכט Goute) עסק בתחלה בקנית ומכירת עופות וביצים, ובאחרונה היה סרסור בבית מסחר אנגלים וירייה הרבה בעסקו. שבתי צבי בהיותו בן שש שנים נכנס לבית המדרש של ר' יצחק דאלבה ולמד שם מקרא משנה ותלמוד, ובהיותו בן ט"ז לא התוודע עוד למורה, והתחיל ללמוד סבלה בעצמו והצליח בלמודיו. בהיות בן י"ח כבר נמנה בין החכמים ויחל להרביץ תורה ולהעמיד תלמידים. מלבד חכמתו הצטיין גם בקומתו ובתואר פניו ובקולו הערב ובשערותיו השתורות. הוא אהב ההתבודדות וירבה לטבול בים בקץ ובחורף. לרגלי המלחמה בין תוגרמה וממשלת ויניציא על האי כרתים נטה זרם המסחר לחוף עיר אומיר ואבי שבתי צבי נתעשר, ויתחתן עמו עשיר אחר ויתן את בתו היפה לשבתי צבי לאשה, אך הוא לא קרב אליה ולא נגע בה ותוכחותיו ב"ד לגרש אותה, וכן היה דרכו באשתו השניה שלקת ויהי הרבר לפלא.

[מגלה קץ היסין] ש"צ בשקירתו הרבה בקבלה ובזהר מצא התשבון שראוי להתנלות המשי"ת וכו' נאות ישראל תבוא בשנת הת"ח (1648) ע"פ הרמז בשנת הוי"ב הזאת תשובו איש אל אחותו. ויתשוב בלבו כי לא נמצא ברודו איש יותר דאוי מסנו להיות המשי"ת, ויגלה הרבר לתלמידיו ויאזור כח להגות השם המפורש

בעמנו אמרו על שבתי שהוא מושל ביחוד על בני ישראל וכו' מיכאל שר ישראל הנזכר בס' דניאל הוא שבתי. ור' יוסף ו' ויקאר כתב כי מחלק שבתי הנפ"ש המדברת והמחשבה והתבונה. הראב"ע בספרו ראשית חכמה כתב כי שבתי ממנה על היהודים מפני שהם שומרים את יום השבת שהוא בחלק שבתי. אבל בימים הקדמונים נחשב שבתי לאליל העמים, והיונים אמרו עליו שהוא מחריב עולמות ואוכל את ילדיו. ונראה כי בני ישראל שלמדו מחוקי הגוים עברו נ"ב לאליל שבתי. והנביא מוכיחם ונשאתם את סכות מלכם ואת כיון צלמכם (עמוס ה' כ'), והוא הכוכב שבתי שנקרא אצל הערביים והאשורים והפרסים כון (Kevan). ע"ע כוכבים ומזלות.

ש. רן

שבתי בן מאיר הכהן (ש"ך): פוסק מפורסם, נולד בעיר ווילנא בשנת שפ"ב (1621), ומת בעיר האלעשוי במדינת מעהרין א' אדר ראשון תכ"ב (1662). בשנת 1633 נכנס לשיבת ד' יהושע בעיר מיקסיצין ואח"כ למד בשיבות קראקא ולובלין תחת ר' העשיל ור' נפתלי כ"ץ. ושב לוילנא ונשא את בת ר' בנימין וואלף ב"ר יצחק בונם, ומיד אח"כ נתמנה שם לדין בב"ד של הראב"ד ר' משה מחבר חלקת מחוקק. בשנת 1646 הלך לקראקא ובשנה שלאחריה הדפיס ספרו "שפתי כהן" (ש"ך) והשיג הסכמה ע"י מ"ת רבנים גדולים ברודו. בשנת 1648 סבלו יהודי רוסיה ופולין תלאות הרבה ע"י המעלניצקי והן נזירות ת"ח, ורש"ך נמלט לפראג והתעכב שם זמן קצר, ונתמנה לרב בעיר דרעזין ואח"כ בהאלישוי. ח"יו היו מעטים ורעים ובכ"ז נתפרסם לפוסק מוסחה ומורה הוראה לכל תפוצות ישראל, ולא חש גם להשיג על הראשונים ועל גדולי הפוסקים בזמנו. כמו ר' דוד בר' שמואל הלוי מחבר טורי זהב ור' אהרן שמואל קאידנובר מחבר ברכת הזבח. הרש"ך היה גם בעל מקובל, פייסן ומליץ מפואר, כאשר יעידו הסליחות יחבר על נזירות ת"ח וחרוזיו בהקדמת ספרו שפתי כהן. לשונו הצחה מצאה חן בעיני חכם נוצרי בהאקדמא בלייפציג אשר הריץ מכתבים עמו בשפת עבר. מכתב אחד בכ"י הרש"ך נמצא בביבליותיקא של האקדמא בלייפציג, וכותב שם אל "אהובי כלבבי הפילוסוף מאניסטר וואלענטיני ווירדיך ישמרתו האל עד עמוד מיכאל" (ע"י בכורי העתים ח"י 43 וח"א 77).

[ספריו] ספרו היותר נכבד הוא: א' "שפתי כהן" פי' גרול למיד יו"ד בפלפול מכל הפוסקים ושו"ת ראשונים ואחרונים (קראקא 1647). ועוד על סור ח"ט (אמשטרדם 1663), ב' "נקורות חכמה" השגות על הט"ז יו"ד (פפד"א 1677) ונדפס אח"כ עם הפנים בהשטמת כמה ענינים מסנן, ונכר הט"ז כתב עליו היכנות בספרו מנין זהב. ג' "תקפו כהן" על דיני

דרך אלכסנדריו ומשם לסוריה, ויתודע שם אל הנזירי
רפאל בר יוסף הין, שר האוצרות ופקיד היהודים.
וימצא ש"צ חן בעיניו, ויסע דרך עזה וחברון וירושלם.
מצב העדה בירושלם היה בשפל המדרגה בעת ההיא.
הצרות התכופות והתלאות שבאו על היהודים הסבו
שרוב האמורים בנכסים יצאו מן העיר ולא נשאר שם
כ"א מדלת העם, ויהי כאשר בא ש"צ י"ט, התנבא
הבשורה והיה הולך בבקר לביה"כ וישב ביישיבה עם
התלמידים שנהגו בו כבוד. אחרי איזה חודשים שכר
ביתו החדש של דוד קפאיה, מי שהיה שליח ירושלם
בתוגרמה האירופית, שם היה ש"צ מתבודד כמעט כל
היום ומתענה משבת לשבת הענית בלי הפסק, ורק
בערב שבת היה הולך אל השוק וקנה כל מה יצריך
לסעודת שבת. גם היה עוסק בקבלה מעשית ובישומות
הקדושים, ולפעמים היה לן בבית הקברות וממנה

שבתי צבי המשיח השקר

אחרים שהיו עמו עד שנרמה להם כי בתקול יוצאת
מתחת הקברות ומכרות, "ש"צ הוא משיח!" שמואל
פרימו איש ערום ונוכל נקשרה נפשו בו והיה אחד
ממערציו ואיש סודו. בעת ההיא היה הקאימאקים
(ממלא מקום פקיד) בירושלם דורש כסף רב מערת
ישראל, ע"ז התאספו במועצה והחליטו לבקש מהנזירי
רפאל ממצרים לחלצם מן הצרה. אז פנו אל ש"צ
בכדי שילך להשפיע על השר ההוא למלא מבוקשם.
והוא נעתר להם, ויסע דרך חברון מצרימה.

[אשת זנונים וזתן העזות] בעת ההיא נודע כי
נערה אחת יהודית מפליטת חרב הפוזאקים בפולין
וישמה שרה שהיתה ממורפת בדעתה בסבת העניים
שסבלה כאשר הגיעה לאמשמרדס, היתה מכרות
שעתידה להנשא למלך המשיח. הנערה השוכבת הזאת

באותיותיו, דבר שמותר רק למלך המשיח. תלמידיו
האמינו בו מבלי לשאול אות או מופת, ומן היום ההוא
הולאה החל להפיץ השמועה בין יתר חבריו ובני העיר.
ויהי כאשר נודע הדבר לחכמים שלהו אחריו שני
דיינים להתרות בו שלא יהיו לעשות זאת, אך הוא ענה
אותם בקר רוח שהוא משיח ישראל. אז הוכרז ממעם
רב הכולל ר' יוסף אישקפה כי ש"צ ותלמידיו עומדים
בהרם, ונמצאו איזה מרי נפש שהכו אותו ותלמידיו
ורצו להרגו, ובראותו כי רעה נגד פניו עזב העיר ויסע
באניה לקושטא. והשעה שחקה לו כי בעת ההיא היה
השלטן והשרים הראשים בארדינופול, והיה נקל לש"צ
לאסוף אספות מבלי מעצור, לבשר התשועה בין קלי
הדעת. גם מצא לו עוז את אברהם יכ"ני להטיף
לעם ולהסב את לבם להאמין בש"צ, ומן היום ההוא
והולאה נחשב יכ"ני בין ראשי התנועה הזאת. אך
כאשר הריצו חכמי אומיר מכתבים לרבני קושטא
להודיעם מהחרם ולגלות חרפת המשיח המדומה. ברח
ש"צ ובני לוחיו לשלונקי שהיתה אז עיר המרכות
ללמוד הקבלה, ושם ישב בהשקט ושלוחו, ונהרו אליו
עוד תלמידים רבים. וישב שם שמונה שנים, עד אשר
עבר עליו רוח עוים, ובהיותו עם חכמים במסיבת
סעודה בקש שיביאו לו ס"ת עם תכשיטיה וחפת חתנים
ויעמד תחתיה ויברך ברכת הארוסין ויארם את התורה
לו לאשה, ואח"כ הגה את השם המפורש ויגר
להנאספים שהוא משיח. אז נוכחו רבני שלונקי כי בא
אליהם בצדית, וישלחו שני שלוחי ב"ד לאמר לו כי
בן מות הוא, וימחר לברוח מן העיר בראשית שנת
1658. כשנה אחת היה ש"צ נודד ממקום למקום ויסע
לאתונא בירת יון מקום מגורי אבותיו. אך גם שם
רדפוהו, וינס לאומיר, ומשם נסע עוד הפעם לקושטא.
בחסכו שכבר שכחו מעשיו הראשונים, ושם בא
בהתחברות עם רב אחד אליה קרקשוני ושליח ירושלם
דוד קפאיה ויעש מעשים מזוהים עם דג אחד שהציע
לו כרים וכסתות בעריסת ילדים ויתנבא שעתיד עם
ישראל להנאל בחדש של מול דגים. אך כמעט שנודע
הדבר לחכמי העיר ויגרשוהו בחזקת היר, וישב לבית
אביו באומיר ויעמוד שם כשלוש שנים מבלי לעשות
עוד מעשים זרים, ורבים חשבו שכבר היה לבר דעה,
אך שנו ברואה.

[נסיעתו לירושלם] בעת ההיא רבו השמועות בין
העמים שקרובה לבוא תקופה חדשה אשר תביא בכנפיה
שונים בסדרי המבוע, המחמרים היו מקוים כי יתראה
אליהם מחמד נביאם, והנוצרים הגבילו שנת 1666
להתגלות ישו משיחם, ויש ביניהם שנבאו גם להשועת
ישראל בשנה ההיא. הרבירים האלה שמעו מרדכי צבי
בבית מסחר אדוניו האנגלי, ויספרם בביתו, וכיטמוע
זאת שבתי צבי אמץ את רוחו לנסות עוד הפעם את
כחו להגלות לעיני כל ישראל כמשיח ה'. בשנת 1662
או 1663 נסע מאומיר ומנחת פניו ירושלימה, ויעבור

וכי פקד ה' את עמו. את הרב הזה הקים ש"צ לרב מוסמך ויצוה לכל העם לילך לק"ק פורמונאל ולנשק ידיו. והרב הכולל ר' אהרן לפפא הוסר ממשרתו וימלט למגניסיאה. ש"צ הלך לבית הכנסת בהמקד דב אשר חלקו מיני סתתים ואחרים נושאים נביעים מלאים פרחים. והוא אחז בידו מנשב של כסף עד באו לביהכ"נ, ויפתח הארון ויקח ס"ת בידו ויהנה שם המפורש באותיותיו וישר שירי ענבים. ביום 17 דעצ' הלך אל בית הקארי בתקוה לעשות נפלאות. השופט התוגרמי שאלו מה חפצו, ובהיותו נכוד לא ידע מה להשיב לו ויאמר כי שלשה אנשים דברו סרה על היסלמן, ובצאתו מבית הקארי הודיעו עוזריו להמקד כי ש"צ עשה נפלאות עד אין חקר. האמונה השבתאית חזקה כ"כ באזמיר עד כי נערים ונערות היו מתעלפים בחוצות ומתנבאים בסגנון אחד כי ש"צ הוא המשיח. והוא במל צום העשירי ע"פ דברי הנביא שעתידי הצום הזה להיות לבית ישראל לשישן ולשמחה. והתהלך והתפארת שחלקו לו דהמקד אמצו את לבו להאמין בתומתו כי הוא הוא המשיח. לא כן מתי סודו שמואל פרימו נתן העותי וסיעתם שהיו נובלים ורמאים ועשו כל מעשיהם בכונה והשתמשו בפתיית העם לעשות להם עושר. פקירי המשיחיה היו לועגים ליהודים ולמשיחם, והיו מחשים ומעלימים עיניהם כי היו מקבלים שוחד ביד נדיבה. אמנם המקרים נודעו להויזיר הגדול קיפרול, והקארי נתן זמן שלשת ימים לש"צ לנסוע לקושטא. והוא בעצמו נסע להצטרף לפני השרים ולגלות מעשי היהודים. והיו כשמוע הויזיר את דברי השופט וימלא חמה, וישלח דברו אל הקאימאקס מאזמיר לתפוס את ש"צ ולשלחו לעיר הבירה, ולא אחר הישר לשים אותו במשמר ולשלחו לקושטא אסור באזיקים. הפעם נוכח ש"צ לדעת כי הוא כאחד האדם וכי נבצר ממנו לעשות נסים ונפלאות, וכי ראשי חברתו הוליכוהו שולל, אך כיון ישמעה נהפך למסעה, וכל מעשיו מן היום ההוא והלאה היו בודק.

[ש"צ בכלא] בני סיעתו הפיצו השמועות כי כבר הניעה עת רצון וכי בקרוב יתחיל המשיח פעולתו. ביום 31 דעצ' נסעה הספינה מאזמיר אך נחשול בים עכב אותה בדרך והניעה לחוף דארדיניל ביום 4 פברואר 1666. שם הוכרחו כל הנוסעים לרדת היבשה כי הספינה היתה צריכה תקון. שוטרי הממשלה תפסו בש"צ ויוליכוהו בענלה עד הכפר קונדוק-קמיני אשר בקרבת קושטא. וכאשר נודע הדבר ליהודי קושטא יצאו לקראתו לקבל פניו. אך סאמיניו השתוממו לראות אסור בכבלי ברזל ובמצב משונה ממה שקיו לראות את משיחם. אחד הפחות שהפקד לקחתו מן הספינה קדם פניו במכת לחי, וש"צ בראותו שכלתה אליו הרעה השביל להעמיד את עצמו כמשיח נענה ויתן לו גם הלחי השני להכותו. הויזיר הגדול אחמד קיפרולו שאלו מי הוא ומה חמדיצו לכלבל העולם? וש"צ ענה

אשר מכרה יפיה בשוק, הלכה ממקום למקום עד שהניעה לליורנו. השמועות האלה הניעו למצרים בעת שהיה שם ש"צ, והוא השתמש במקרה והריץ שליחים לנערה להביאה מצרימה באמרו כי הנביא הושע נצטוה לכתת איתו זנונים, ויקחה לו לאשה. והזיליבי הפקיר בידו סך ארבעה אלפים גרוש (או יותר מאלף זהובים) בתור תמיכה לעדה הירושלמית, ויסע לירושלם דרך עזה, ובהיותו שם התחבר עם איש סרבה בשם נתן בנימין הלוי הנודע בשם נתן העזתי (ע"ע), ונתן הנביא. הרמאי הזה היה גם מוידא והמציא לש"צ דף קלף ישן וישן וימחק הכתוב שם ויכתוב במקומו חזן של ש"צ ויראהו לו. ובראותו את המגלה המזויפת הזאת כי הוא בחיר ה' נתחזקה האמונה בלבו כי הוא המשיח, ויקוה כי בבוא היום המיועד מן ההשגחה העליונה לא יבצר ממנו מעשרות נסים ונפלאות ולהפוך העולם לפי חפצו (ציצת נובל צבי דף ל"ט:). ובבואו לירושלם בסוף שנת 1664 הכריז על עצמו כי הוא המשיח. ע"ז אמרו ליצני הדור: „הלך שליח ושב משיח!“. ויחר מאד לרבני ירושלים, כי לא לבד שלא הביא תועלת בכנפיו אלא שבלבל את המוחות, וכל הכסף שנתן הזיליבי הלך בניהם הנומים אחריו. ויתאמצו הרבנים בשארית כהותיהם ויגרשו אותו משם, ונתן העזתי שב לעזה, ומשם שלח מכתב חזר לכל תפוצות הגולה לבשר ביאת המשיח ש"צ שיגלה במהרה. וש"צ נסע מירושלם דרך היבשה עד אזמיר והניע שם ביום 10 ספטמבר 1665, ובחירות השופט בר"ה הודיעו לקהל סאמיניו שכבר הניע המשיח בעת רצון. ויתרגזו החכמים ממנוחתם ובליל מוצאי החג התאספו בבית ר' יהודה סורמירו לעיין ברינו של ש"צ, ויגזרו עליו שהוא בן מות. אך לא נמצא מי שרצה לפגוע בו מיראת ההמון, אולם ש"צ מצא לנכון לצאת מן העיר ולשבת בכפרים עד יעבור זעם, וביום 5 דעצ' 1665 שב העירה לחוג את חג החנוכה. בעת ההיא היה באזמיר איש עשיר משה גאלאנמי ובביתו מקום תפלה הנקרא בשם ק"ק גאלאנמי, והוא האמין במשיחיותו של ש"צ. אך איש עשיר אחר בשם חיים פיניא לעג על חלומות המשיח המדומה. וכאשר נודע הדבר לש"צ שלח אנשיו אל פרנסי ק"ק פורמונאל ששם התפלל העשיר פיניא, לצוות עליהם לגרש את האיש הכופר מביהכ"נ. וכאשר לא שמעו לקולו ויסגרו הדלת בעדו, צוה ש"צ לאנשיו להביא קרדומות לשבור הדלת ומספר עתרו עלה לחמש מאות, ולא חש לכבוד השבת ולא לכבוד הבית מקדש מעם, וכאשר נכנס שם ולא מצא את איש חרמו, כי נמלט דרך החלון, עלה על הבימה ויסיף אמרו ויוכיח את ישראל כי עם קשה עורף הוא, ויקח ס"ת בידו ונשבע בתוך קהל ועדה כי הוא המשיח.

[המון סאמיניו] בין קהל הסאמינים ההרשים היה ר' חיים בנבנשתי (מחבר כנסת הגדולה), אשר מתחלה התנגד לש"צ, ולבסוף חשב אולי משנה אתו,

הירץ. וש"צ שמע טפיהם שעמד בפולין נביא אחד בשם נחמיה חיון ומתנבא כי ש"צ הוא המשיח האמתי והוא נוסע אליו. וש"צ החליט הדבר ויטהר להניד לכל שומעיו כי האיש נחמיה הוא נביא אמתי שאין כמוהו בדורו וכי עד מהרה יבא אצלו. וכן היה כי ביום 23 אוגוסט הגיע לרארדיניל, ושלשה ימים ולילות התוכח עם המשיח המדומה. וכנראה לא שבע נחמיה רצון מהמשיח ויצא מן המבצר ויקרא בקול גדול כי חפץ הוא לקבל רת מחמד, ויסע לקושטא ומשם לארדינופול בירת הממשלה בעת ההיא. ויצא לפניו שר העיר מוסטאפא וינלה לו את כל מצפוני השבתיים וכי שומרי המבצר מכסים על כל המעשה בעד השוחד שמקבלים. וכי האשמה תלויה בש"צ בעצמו שמתעה את העם בטפיו, ותצא פקודת השרים להביא את המשיח לארדינופול לראות אם יעמדו חלומותיו. ביום 4 ספטמבר הביאו את ש"צ לארדינופול וישם התהבר עמו יהודי רופא מומר לרת מחמד ונקרא באסלמינתי מאייאטזאדרי, והיהודים היו קוראים אותו Judio (יהודי) שנשתבש בפי הלועזים לידיו לידן ואולם שמו מלפנים היה משה בן רפאל למשפחת אכרנאל, והוא הסה לכו להכנס לרת האיסלאם. ביום 16 ספטמבר הוצג ש"צ לפני השלטן מחמד, וכאשר לא יכול להצטרק לפניו הניד כי נכון הוא לקבל רת מחמד, וייטב הדבר בעיני השלטן ויאר פניו אליו ויקראהו בשם מחמד איפגרי ובתואר הכבוד קאפוזיבאשיראיטראק (שומר הסף) ואשתו שרה נקראה באסלמינתא פאטימה קאדין.

[ש"צ בתור מחמד] בתחלת המרתו של ש"צ למד את לטיין תוגרמית וס' הקוראן עם המופטי נאנני, אולם לא השתטט מהתחברות עם היהודים בפרט במאמינים בו, ותשעה ימים אחרי המרתו כתב לאחיו. עתה הניחו לי כי הייתי עשני ישמעאל, אני אחיכם מחמד קאפזי באשי איטראק, כי הוא אמר ויהי וכו'. וכאשר הציגו לפניו הנומים אחריו התנצל על המרתו כי גזרה היא מן השמים, כי בן צריך להיות להבלע בין העמים, ומאמיניו במספר שלש מאות נפשו המירו גם הם רתם. בחדש מאי 1667 היה נתן העזתי בקרבת ארדינופול, והיה משפיע על העם לבטל צום י"ז בתמוז בשנה ההיא כמשפט השנה שעברה. וכראות רבני ארדינופול שרבריהם אינם נשמעים לעצור בעד ההמון, ניעצו עם המומד ש"צ והוא התנצל לפנייהם: לא יש בדבר הזה כי עון אשר חסא שהרשע המזויף נתן העזתי עם ספר קטן שיש לו, שאמר שכנא אותו טמון בזמן רב יותר מחמש מאות שנה... והטעני בדברים שהכל היה שקר וכזב... גם אני התחלתי להטעות את העם המאמינים בי עד היום הזה. אמנם חלשות כה הרבנים שבקשו אמצעיותו להזהיר את העם שלא לבטל צום הרביעי אמצא את לב ש"צ, בראותו כי רב כחו למרות המרתו, וכי היהודים עורם כדוכים אחריו.

לו: חכם ירושלמי אני ומקבץ נרבות, ויצו הוויזר להוליכו לבית האסורים. אמנם מאמיניו לא אמרו נואש לתקותם, ובכל יום כאו להקדים פניו, ויחל את פניהם לדבר אל הנליכי (שלחני) של הוויזר יהודה בן מרדכי הכהן לחמליץ בעדו לחסול עליו ולהוציאו ממאסרו חצר למקום אחד יותר מרווח. והשר נעתר לו ויוציאוהו מן המאסר הזה ויצו להעבירו אל מבצר אחר, מקץ ס"ג ימים לשבתו במאסר, ופקירי הממשלה העלו אותו באניה לחוף רארדיניל ושם נאסר במבצר החדש הנקרא "קיליס איל בחר" (מפתח הים), במקום שהיה בימי היונים הקדמונים המבצר אבידוס, מצד אירופא, והמאמינים קראו לו "מבצר עז". מאמיניו התנהמו כי לא גזרה הממשלה משפט מות על ש"צ כדון מורד במלכות, וזאת היתה להם לראיה כי נפל פחדו על ישרי המלכות. ובאמת פחד הוויזר משאון ההמון, בהיות הממשלה שקועה אז במלחמת כריתים, ויבן כי לא טוב להרגו פן יודוש בעיני העם כאחד הקדושים ותצמח אמונה חדשה, ופן יעמדו הנומים אחריו וידרשו את דמו ונוספו גם הם על אויבי הממשלה. ש"צ הגיע להמבצר בערב פסח (תכ"ז). ויצו לשחוט כבש אחד לקרבן פסח בעדו ובעד ביתו ויצלה אותו על חלבו ויברך לפני אכילתו: ברוך מתיר אסורים, ויאכל הוא ובני חבורתו, וישר המבצר לקח שוחד ויפנה בעדו חדר מרווח ויתנהג עמו בכבוד, ויעש עסק טוב כי דרש מכל הבא לראות פני ש"צ לשלם מעשרה עד חמשה עשר גרוש. וש"צ ישב במגדל כמלך במסיבו וישלח ספרים אל הקהלות כתונגרסה וא"י ואירופא ויעוררם לעשות תשובה ויתקנו מעשיהם כדי שלא לעכב הגאולה. כי רק לכפר העוונות שברור נאלץ הוא לשבת בכלא איזה זמן, ויוסף לבטל גם את צום החמישי, וישלח מכתבים לכל תפוצות הגולה לחוג היום הזה ששירתה עליו השכינה להודיעו כי הוא המשיח, ויקרא את צום י"ז בתמוז "חג מו"ב בתמוז". בעת ההיא נמר בדעתו להפריד את קהל מאמיניו מקהל היהודים המאמינים ברבנים אשר התנגדו לו, וכדי להראות כי הוא מורד בתורה המסורה ובזאת תורה חדשה, מצא לנכון לפניו להדש יום מנוחה אחד בשבוע. היהודים יגזרו ביום השביעי, המחמדים ביום הששי והנוצרים ביום הראשון בשבוע, וש"צ קבע את יום השני בשבוע לשבתית השבתיים, והתחיל מיום כ"ג בתמוז תכ"ז, ויקרא אותו שבת הגדול, וכל מאמיניו שבמבצר יותר מארבעה אלפים איש הבאים לראותו ולהשתחוות לו שבתו ביום ההוא, וכליל מוצאי שבת קדשו ערך מכתב לכל הקהלות להפוך את צום תשעה באב לחג ולששון שהוא יום לירתו. וברעתו היה לעקור את כל המועדים ויום הכפורים בכללם, אך לא הספיקה לו הישעה, כי נאותו השיאתו לעשות מעשים זרים אשר הרסו כל בנינו. כי בעת ההיא באו אליו שני ת"ח לקדם פניו, ר' ישעיה בן ר' דוד בעל מורי זהב וחורגו ר' ליב בן הרב

בשרים ורוחות שלטת בין כל העמים וגם היהודים האמינו במציאותם. בעשרה דברים שנבראו בין השמשות בע"ש נחשבו גם מזיקין (אבות פ"ה ו', פסחים נ"ד). אבא בנימין אומר אלמלי נתנה רשות לעין לראות אין כל בריה יכולת לעמוד מן המזיקין. אמר אבוי אינהו נפיש מינן וקיימי עלן כי כסלא לאוניא (כשורת חפירה המקפת נוסת המים סביב הנפנים). אמר רב הונא כל חד מינן אלפא משמאליה ורבבתא מימיניה. אמר רבא האי דוחקא דכלה (בזמן דרשת הרב) מנייהו; הני ברכי דשלהי (עייפין) מנייהו; הני מאני דרבנן דבלו מחופיא (חכוך) דידהו; הני כרעי דמנפן מנייהו (ברכות ו'). ר' ירמיה בן אלעזר אומר כל אותן השנים שהיה אדה"ר בנרתי הוליד רוחין ושרין ולילין, שנאמר ויהי אדם שלשים וטאה שנה ויולד בדמותו כצלמו, מכלל דעד האידנא לאו כצלמו אוליד (עירובין י"ח:). השד אין לו צלם אדם רק צלו (בבואה) ולא בבואה דבבואה (צל צלו). אמר לי יונתן שידא בבואה דבבואה לית להו (יבמות קכ"ב). לענין נט באדם שהיה מושלך בבור ואמר כל שומע קולי יכתוב נט לאשתי חיישין שמא שד הוא, אבל אם יש לו צורת אדם לא חיישין. ואדות יונתן שידא פירש"י שד היה או בקי בהן, ונראה כפירוש אחרון, וכן מפורש בירושלמי א"ר חנינא ליסדני ר' יונתן והן שראו בוביה של אדם (ירוש' שבת פט"ו ו'). וכן יוסף שידא (עירובין מ"ג. פסחים ק"י). ופירש"י דלא מינמר שבתא. חזו לאחר שבע שנים נעשה שד (ב"ק מ"ז:). השדים נקראים בשמות שונים ברברי חז"ל, גם שיער כמו בתנ"ך, הני תרי כושאי של שלמה וכו' מסרינהו לשעירים (סוכה נ"ג). אבוי מרביה ליה אימיה אימרא (שה) למיעל בהדיה לבית הכסא, שיער בשעיר מיהלף (ברכות ס"ב). על קטב מרירי וקטב ישור צהרים (תהלים צ"א) אמרו: תרי קטבי הוו, חד מקמי מיהרא (קורם צהרים) וחד מבתר מיהרא, דמקמי מיהרא קטב מרירי שמו וכו' דבתר מיהרא קטב ישור צהרים שמו ומחזי ביה קרנא דעיוא והדר ביה כנפיא וכו' (פסחים ק"א:). ששה אנשים הנזכרים ביחזקאל מ' לדברי רב חסדא הם קצף אף וחיסה ומשחית ומשבר ומכלה (שבת נ"ה). והמה מלאכי חבלה, וכאשר עשו ישראל העגל ירדו ק"ב רבוא מלאכי חבלה (שם פ"ח:). שידה ושדות (קהלת ב'). א"ר יוחנן שלש מאות מיני שדים היו בשיחין ושידה עצמה איני יודע מה היא (גיטין ס"ח:). בלילי שבתות ובלילי רביעית שדו מזיקין עליוה איסרא דמזונא נקיד שמה (פסחים ק"א:). במשנה מי שאחזו קורדייקוס (שידה השולטת כששונה יין מניתו) ואמר כתבו נט לאשתי, לא אמר כלום, שאין דעתו מיושבת, ואמר בגמרא האי רוחא קורדייקוס שמה (גיטין ס"ז:). חזאי רוח צרעת דקא פרחא עליוה (כתובות ס"א:). רות צרדא (חולין ק"ה:). רוח פסקנית (סנהדרין מ"ד) שפוסק ומתרים ומוכיח כלפי מעלה. רבהון דרוחחא (שקלים

ובהיותו מטבעו הלש במוחו התהפך בתחבולותיו, פעם הרף מערכות ישראל ופעם בקש התקרבותם, עד אשר ראו ראשי המלכות כי טוב להרחיקו מאדרינופול, וישלחוהו לקושטא. וישב שם שלש שנים ויתמיד בשנינונו להתקרב אל היהודים ולפעמים להלשין עליהם שמחרפים דת מחמד, עד שנלאו היהודים מנשוא, ויתאוננו באוני שרי המלכות, והם ראו ונכחו לרעת כי אין טוב לעזוב אותו גם בעיר הזאת, וישלחוהו לעיר אלכאסאן אשר באלבניא התיכונית הרחוקה משוב יהודים הרבה מאד, אולם המאמינים בו האיצו להתישב בקרבת מקומו בעיר ביראם הנקראת ארנאוס-בילגראד (ברומית Belgradum). והמומר ש"צ העתיק גם הוא מושבו לעיר ההיא וחי שם חמש שנים וימת בחלי החולירע ביום הכפורים תל"ז (30 ספטמבר 1675). ונקבר ע"פ בקשתו ע"י התונרטים בעצם היום ההוא על שפת הנהל העובר על פני העיר הקטנה הזאת. בני כתו נודעו ביטם דונמי (ע"ע).

ביבליוגרפ"א: גרעץ דברי ימי היהודים ח"ח; יעקב ששפורטש, קיצור ציצת נובל צבי; יעב"ץ תורת הקנאות; דור כהנא, אבן המזעזע; השלח ח"ב 326; מאורעות צבי; רוזאנוס, דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"ד כ"ו. האלבער שטאם בקובץ על יד הוצאת מקיצי נרדמים צד 138 והלאה. ברלין 1885. אהרן פריימאן, עניני שבת צבי, ברלין 1913. ש"ר

שדי: ע' שמות ה'

שדים; רוחות: מלאכי הבלה ורוחות המזיקים אדם, ונקראו ג"כ שעירים. בימים הקדמונים היו מאמינים באלילים המפלים פחדם ואימתם על בני אדם, ונאמר יזבחו לשדים לא אלוה (דברים ל"ב י"ז), ויזבחו את בניהם ואת בנותיהם לשדים (תהלים ק"ו ל"ז) תרגמו לשעירין. שעירים הם מין תית השדה בעלת שער, ושעיר אל רעהו יקרא (ישעיה ל"ד י"ד) ושעירים יקדו שם (שם י"ג כ"א). יש משערים שהיו מין קופים מחקים את מעשי האדם שחשבו אותם הקדמונים לאימים ילירי נפשות המתים המתהוללים ומהתילים במ. ויקריבו להם קרבנות על פני השדה, לכן נאמר ולא יזבחו עוד את זבחיהם לשעירים אשר הם זונים אחריהם (ויקרא י"ז ו'). וגם במלך רחבעם נאמר ויעמד לו כהנים לבמות ולשעירים (דהי"ב י"א מ"ז). האמור ביאשיהו ונתן את במות השערים (מ"ב כ"ג ח') יש מפרשים כמו שעירים (משפט האורים). ואין שעירים אלא שדים (ויקרא פכ"ב). ופירש הראב"ד כי השדים נקראו כן בעבור שיראו אותם המשונעים כדמות שעירים. הרמב"ן שם מפרש שדים בעבור שמשכנם במקום שדוד, כגון המדבר ועיקר מציאותם בקצוות כגון פאת צפון החרב מפני הקור (ע"י פרקי דר"א פ"ג ומיוסד על ירמיה א' י"ד). מלאך המסחית נזכר במגפה (ש"ב כ"ד מ"ז, דהיי"ב כ"א מ"ז):

[בתלמוד ומדרשים] בזמן התלמוד היתה האמונה

סגולות נגד השדים, נמילת ידים בשחרית מעברת רוח רעה השורה על הידיב, אסור בת חורין היא זו ומקפדת עד שירחיק ידיו שלש פעמים (שבת ק"ט). פת שחרית מצלת מן החמה ומן הצנה ומן המזיקין (ב"מ ק"ז:). התוקע לשיר (ד ה כ"ח). פירש"י ביסודו של מורי ר"י בן יהודה ראיתי התוקע לשד להברית רוח רעה מעליו (שם), והוא כעין רוח רעה שבעתה את שואל ונגן המנגן טוב לו (ש"א מ"ז מ"ז) ליל פסח הוא ליל שמורים (שמות י"ב) ליל השומר ובא מן המזיקין (פסחים ק"ט). א"ר יצחק כל הקורא ק"ש על מטתו מזיקין בדילין היטנו שנאמר ובני רשף ינביתו עוף (ברכות ה').

[האמונה בשדים] אף כי בתלמוד ובדרשים ספורים מציאות השדים והמזיקים, והגדוהם אדוות דומות הרבה לשיטת הפרסים והעמים הקדמונים. בכ"ז יש חילוק ביניהם במה שלא מצינו בספרותנו שיש למזיק כח עצמי לעשית מסוב ועד רע. רק שהם כמו המלאכים שלהיו של הקב"ה ועושים רצונו. הרמב"ן (בפירושו ליקרא י"ז ז') כבאר הלשון "לשדים לא אלה" כאילו אמר שאין להם כח ומשלחה, כי אלהים לשון אילות ובה, ולכן אין צורך בהם כי לא ידעו להע או להטיב. כמעט כל הפלסופים וגם חכמי ישראל בימי הבינים האמינו בשדים (עי' כוזרי מאמר ה' סי' י"ד. קרשקש אור השם פ ד ו'). הרשב"א שו"ת ה"א סי' ת"ד. רק הרמב"ם לא האמין בשדים. אף כי במורה (מאמר א' פ ז) אומר כי קודם שת היו מין שדים דומים לבני אדם וסביא דברי המדרש כי כל אותן ק"ל שנה שהיה אדם נוף בהם היה מוליד רוחות ר"ל שדים וכאשר מצא חן בעיני ה' הוליד בדמותו כצלמו. אבל ביד החזקה לא הביא שום דבר לדינא בנגע לשדים, והשמים מי שאהו קודרייקים לענין נט (עי' קדושין פ"ב י"ג). וכותב שלא יתן התבשיל תחת הכמה אע"פ שהוא עוסק בסעודה שם יפול בו דבר המזיק והוא אינו רואה (רוצח פ"ב ה'). וכתב הראב"ד בהשגתו שהוא מהירושלמי ומפרשים משום רוח רעה, אך הרמב"ם לא הזכיר זאת. ע"ע אבני השדה; אוב וידעוני; אמונות מפלות; אשמדאי; בן תסליון; גולם; דבוק; דרכי אמורי; הורמיו; כשפים; לילית; סמאל; עזאזל; פנעים; רוח; שמן.

ביבליוגרפיה: החלוץ ח"ו 17, ח"ח 8; השחר ח"ט 101; וועבער סיסטעם דער אלטסגאנאלען שהנאלאגניע; קאהוט, אנגעלאגניע אונד דעמאנאלאגניע אין איהערע אבהענגיקייט פאס פארסיסמוס 1896.

א.

שדכן (שדוך): סרסור בין מתוונתים, המשתדל לקשר "שדוכין" היינו לעשות התקשרות לנשואין בין בניהם ע"פ הנאים נאותים לשני הצדדים. השרש "שדך"

מ. ראשי השדים הם אשמדאי, סמאל, ולילית, הורמיו בת לילית (ב"ר ע"ג). השדים יש להם מקומות מיוחדים אשר יבואו שם, ולרוב כצוין בחורבות, ותני מפני שלשה דברים אין נכנסים לחורבה: מפני חשד מפני המפלות וכפני המזיקין, ובתרי לא חיישינן למזיקין. אך בבקיען (כמו במדבר) חיישינן אפילו בתרי (ברכות ג'). דרשו גם כי אלך בנאי עלמות לא אירא רע (תהלים כ"ג), זה הישן בעל דקל יחיד וההולך בצל של לבנה, שדרך השדים להלך בלילה ובזמן שהלבנה זורחת כתייראין לילך במקום האור והולכין במקום הצל (פסחים ק"א. רשב"ם). אמר אב"י מריש היה אמינא האי דלא יתבי תותי מרובא משום שופכים אמר לי מר משום דשכחי מזיקין (חולין ק"ה). ויש שיא דבית הכסא (שבת ס"ז), אך הצנוע בבית"כ נציל מהם (ברכות ס"ב). א"ר אסי ד' דברים נאמרו בקרובות של פנה וכו' מפני שרוח רעה שוכנת על ידו (ב"ר פנ"ו) כי גדל על יד בצה.

[תכונת השד כמו וסגולתו] ששה דברים נאמרו בשדים, שלשה כמלאכי השרת ושלשה כבני אדם, נ' כמלאכי השרת: יש להם כנפים כמח"ש, ומסין מסף העולם ועד סופו כמח"ש, שומעין מאחורי הפרגוד מה שעתיד להיות כמח"ש. ג' כבני אדם: אוכלין ושותין כבני אדם, פרין ורבין כבני אדם, מהים כבני אדם (חגיגה מ"ז). וי"א אף הופכין פניהם לכל רוחות שירצו ורואין ואין נראין (אדר"ג פל"ז ז'). לאחד נראה ומזיק, לשנים נראה ואינו מזיק, לשלשה אינו נראה כל עיקר (ברכות מ"ג). א"ר חייא בר אבא בלטיהם (בלט, שופטים ד') אלו מעשה שדים שנסתרים ואינם נראים, בלטיהם אלו מעשה כשפים וכו'. אמר אב"י דקפיד אמנא (כלי) שד, דלא קפיד אמנא כשפים (סנהדרין ס"ז). רב נהמן גליא לדרעיה אמר ישיא נשיב (ג'מין ל"א): שהיתה רוח מרחית מנשבת והוחם לו ואמר שהשירה מנשבת (רש"י). שד כפאו (ר"ה כ"ח), מה דרכו של שד נכנס לאדם וכופה אותו (ספרי האזינו ס' שו"ח). כמה שנאמר ויאמרו חרמוטיים אל פרעה אצבע אלהים הוא (שמות ה') אמר ר"א מיכן שאין חשד יכול לבראות בריה פחות מכשעורה. רב פפא אמר האלהים! אפילו נסמלא נמי לא מצי וכו' (סנהדרין ס"ז). צריכין דהוהד משידים, ואמר ריב"ל אסור לאדם שיתן שלום לחבירו בלילה חיישינן שמא שד הוא וכו', נמירי דלא מפקי שם שמים (מגילה ג'). הוה ההוא מזיק בי רבנן דאב"י דבי הוו עיילי בתרין אפילו ביממא הוו מיתוקי. אמר להו לא ליתבי ליה אינש אושפיזא אפשר דמתרחיש ניסא. על בת (ק) בההוא בי רבנן, אידמי ליה כתנינא דשבעה רישותיה, כל ברעיה דברע (מתפלל) נתר חד רישא, אמר להו למחר אי לא איתרחישניסא סכינתין (קדושין כ"ט:). לדעת רשב"ע אין שואלין בדבר שדים בשבת, ור' יוסי אמר אף בחול אסור (סנהדרין ק"א). ויש

סי' נ' ה'). ע"ע נשואין: תנאים.

ב. מ.

שדרך: ע' חנניה מישאל ועזריה

שהחיינו ברכת: היא ברכת המזון, שמזכירין בקידוש שלש רגלים, תקיעת שופר ברה"ק, נמילת לולב, הדלקת נר חנוכה וקריאת המגילה בפורים ופדיון הבן, נוסחה היא: בא"י אמ"ה שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. אך בתוספתא (ברכות פ"ו) הנוסחה היא ברוך שהגיענו לזמן הזה, ובשאלות: דרב אחאי גאון (סי' קע"א) אשר החיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. העושה לולב לעצמו מברך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה וכו' (פסחים ז'). העושה סוכה לעצמו אומר ברוך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה (סוכה מ"ו). במשנה אמרו בנה בית חדש וקנה כלים חדשים אומר ברוך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה (ברכות נ"ד). ורב שריא גאון כתב דלא סמכין עלה דבעין מירי דאחי מזמן לזמן (תוס' סוכה מ"ו. ד"ה העושה). ר' שמלאי איקלע לפדיון הבן בעו מיניה וכו' שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה כהן מברך או אבי הבן מברך? שאל בי מדרשא אל אבי הבן מברך (סוף פסחים). על מקרא מגילה מברך מנ"ח=על מקרא מגילה וישעיה נסים ושהחיינו (מגילה כ"א: רש"י). ריב"ל אומר הרואה את חבירו לאחר שלשים יום אומר ברוך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה (ברכות נ"ט:). ולא נהגו כן. הרואה פרי המתחדש משנה לשנה בתחילת ראיתו מברך שהחיינו, ואמר רב יהודה אנא אקרא חרתא אמינא זמן (ערוכין מ':). ופירש"י כשאני רואה דלעת חדש משנה לשנה אמינא זמן, ואמרין התם בנמרא דהאי זמן רשות הוא ולא חובה (רמב"ם ברכות פ"ב כסף משנה, ועי' ש"ע או"ח סי' רכ"ה). בתוס' רצו לומר כי מברכין רק על מצוה שיש עליה שמחה (סוכה מ"ו. ד"ה העושה), ומובן כי צריכין גם זמן שהמצוה באה לידו בזמן קבוע, והוא העיקר, ולכן נקראת הברכה גם "זמן" סתמא.

א.

שהייה: ע' שחיטה

שואל: ע' שומרים

שוקבי'ם ת"ת: ר"ת של ש"מ ודא בא' בש"ח יתרו מ"שפ"ם ת"דומה תצוה. בשנת עיבור דגלין לקבוע תענית ואמירת סליחות ביום ה' בשבועות שקורין הפרשיות האלה. לפי שהשנה ארוכה ויש יותר מחצי שנה בין בה"ב שמתענין אחר סוכות לבה"ב שמתענים אחר הפסח (עי' ממה משה בשם סה"ש). בעל היס"ה (תורה שבכתב ס' שמות דף ש"ו:) נותן מעט שבשנת העיבור צריכין לעשות תשובה יותר מבישאר השנים לפי שאם לא היה מעוט ירח (כמ"ש

ענינו שאין ויסקט, והארץ שקטה הרגו ודאעא ידרכת, וכן הבטיל ממלאכה, ידכא (ב"ב קל"ט.), והוראת שיריך פה היא שע"י רבו על לב המחנות נתקשרו הבנים בקשר הנשואין ונחה שקטה דעת הצדדים בהנאיחם. בזמן התלמוד היו השדוכין לא ע"י סרסור, רק המקדש יטאל מתחלה את פי האשה אם נתרצית לה, התם בדרשדך (קרושין י"ג.). או כי אבות החתן והכלה עשו השדוכין. אין משדכין בין איש לאשתו ביטבת (הוספתא שבת פ"ג), תנא רבי מנשה משרבין על התניקות ליארס ביטבת (שבת ק"ג.). רב מנגיד על דקדוש בלא ידוכי (קרושין י"ב: יבמות נ"ב.). הידכן בתור סרסור ביטבת נוכר ככר במאה הי"ג בס' אור זרוע לר' יצחק מווינא, ובמרכי (בסוף ב"ק). במדינת אוסטריו היה המנהג לשלם שכר השדכן אחר החתונה ובמדינות ריינוס שלכו שכר השדכן כיד אחר התנאים (ש"ת ר"מ מחומבורג סי' תצ"ה, עי' ברלינר, איום ד"ה לנכען דער דייטשען יודען אים מיטמעלאל טער צד 43). שכר השדכן היה מרובה משכר הסרסור במסחר וקנין אינר שכרו היה מהצי עד אחד למאה, ושכר הידכן היה פ"גנים למאה עד שלשה למאה אם המחנות גרו במקום הרחוק ממנו יותר מעשר פרסאות (עי' הקנינים בועד ארבע ארצות בס' אנשי ים לכאכער צד 225; ארענמ ליטעראמורבלאם 1845 צד 310). איה רבנים גדולים התעסקו גם בידוכנות. כמו ר' יעקב כולין (שהר"ל מפראג), ור' יעקב מרגליות (Abrahams, Jewish Life p 170). אך במאות שנים האחרונות ירדה אוטנות השדכן למדרגה פחותה, מפני שהרב הידכנים הורגו לגוס אדות היהודים ועשירות של הצד שכנגדו, ולשקר אדות סך הנדוניא שהבטיחו המחנות לתת הכונת השדכן, "נחשון" מתוארת ע"י מאפו בכפוז ע"ט צבוע. אייוק מאיר דיק כתב ספור ביהודית איטכנות, "רער שדכן", וזאנגוויל מתאר השדכן בספורו ילדי הניס.

[ק"ה שדוכין] האב המשרך בתו ושלח להחתן

בגדים והבשיטין (סבלונות) ואח"כ חזר בו החתן או אביו יהודי מה ששלח לו, ואם חזר בו אבי הכלה אינו צריך להחזיר, ונהגו לעשות תנאים שכל מי שיבטל השיריך ישלם קנס, וכותבים שמר תנאים ביניהם בקנין ושבועה שלא יבטלו השיריך וקנס על העובר כך וכך, וליתר בטחון מניח כל אחד מהצדדים שמר על סך קצוב ביד שלישי לשלם לצד המקיים אם הצד השני יבטל השיריך (שי"ע אה"ע ס' נ', נ"א). וכל קנסות שעשין לשדוכין אין בהם משום אסמכתא (תוס' כ"ט פ' איהו נשך והרא"ש נדרים פ"ד ח"ט ס' ר"ז). ראובן שידך בתו לשמעון בקנין ובשבועה והשלישו שמרות, ואח"כ אינע שהמירה אחות המשדכת, יכול שמעון לחזור בו ופסור מקנין ומשבועה ואינו משלם קנס. והה"ד אם נשתמית המשדכת שיכול המשדך לחזור בו, וכן אם קלקל המשדך מעשיו (שם

ולנקום דם אביו שחרג יהושע. מלכי הברית היו כנען, ארמים, מלך צידון ויקנעם אצל הר הכרמל, ועם יפת הגדול הענקי אשר היו לו כלי זין נפלאים שירש מאביו זקנו נח, והיה בכחו להרוג אלף איש בפעם אחת, ומספר כל הגבורים עלה עד ששים אלף פרשים, ואנשי חיל עד אין מספר, ויכתבו אגרת ליהושע כי הם נכונים להלחם עמו, והוא השיבם כי הוא בוסח בה אשר עשה נסים ונפלאות לעמו ישראל והוא מחליש את הגבורים וממית הרשעים. אח"כ קם יהושע עם י"ב אלף גבורי חיל וערך עמם מלחמה, וכראות שובך את סדור החיל המה עד מאד, ואמו היתה מכשפה ותסניר את יהושע תוך שבע חומות בלחמה. ויתפלל יהושע אל ה' ויכתב כתב ליניח (נובח, במדבר ל"ב מ"ב) ממשפחת ראובן שהיה מלך על ב' השבטים וחצי בעבר לירדן שיבוא עם חייליו לעזור לו. ויקשר יהושע את הכתב בכנפי יונה וישלחה אל יניח, והוא מיהר לבוא עם סחנה רב לעזרת יהושע. וכראות אמו של שובך החיל הזה אמרה לבנה ראיני כוכב עולה ממזרח ואין חכמה ואין עצה כנגדו, וכיטעו בנה שובך היטב חרה לו ויצו להפילת מעל ההוכחה, ויבא יניח ויערך מלחמה עם שובך ויהרגהו ונפתהו החומות (עי' ספר יוחסין השלם בכוף, וברמי שמרן 55-75).
ב. מ.

שובר: ע' שטר

שונג; מזיד: שונג הוא העושה דבר עבירה בשננה, היינו בלא כוונה, בהעלם ובטעות, שמעו בנזף העבירה או שמעו לחשוב שמותר לעשות הדבר. מזיד הוא העושה דבר עבירה ביד רמה בזדון ובטרד ויודע שאסור לעשות הדבר. נפש כי תחטא בשננה מכל מצות ה' אשר לא תעשינה ועשה מאחת מהנה וגו' (ויקרא ד' ב'), ואם נפש אחת תחטא בשננה והקריבה עז בת שנתה לחטאת (במדבר מ"ו כ'). הרמב"ם מונה מ"ג חטאים שחייב עליהן השונג קרבן חטאת (שנגות פ' א ד'). והעושה בזדון חייב כרת או מיתת ב"ד בעדים והתראה, וכלל גדול הוא כל שזדונו כרת שנגתו חטאת. מונבז היה דן לפני ר"ע: הואיל ומזיד קרוי חטא ושונג קרוי חטא, מה מזיד שהיתה לו ידיעה אף שונג שהיתה לו ידיעה, כגון שידע עיקר שבת אך שנג בידעת המלאכות האסורות, או ששנג בעונש ולא ידע שחייב עליו כרת רק מלקות, ר' יוחנן אמר כיון ששנג בכרת אע"פ שהזיד בלאו, ור"ל אמר עד שישנג בלאו וכרת (שבת ס"ח: ס"ט.). וקנסין שונג אמו מזיד בשבת (חולין מ"ו.). ההורג נפש במזיד חייב מיתה ובשונג חייב גלות לעיר מקלט (במדבר ל"ה). אבל שונג קרוב למזיד לאו בר כפרה הוא בנלות. ע"ע רציחה, וצריכין התראה (ע"ע). בן נח ששנג באחת משבע המצוות פסור מכלום (ואבימלך אמר הנוי גם צדיק תהרגו? [בראשית כ' ד'] כי עשה בשננה),

לכי ומעמי את עצמך) היו שניהם חמה ולבנה משמשים ביחד ולא היו צריכין לעבר השנים, ולפי שהעבורין נהוו ע"י קסרונ שלמטה המביא לידי חטא הקנו העניות אלו. ונבחרו הפרשיות הנ"ל לפי שבהם מרומזים תשובה תפלה צדקה ותלמוד תורה, והם ארבע רוחות העולם. היינו פ' שמות שם יתבאר ענין גלות וסגופים וימררו חייהם וכל העובדה הקשה הוה למירוק וזיכור והיא התשובה הנגלית, פ' וארא שם יתבאר התשובה שהיא בלב שלם מדת האמת, פ' בא ענין העבודה, פ' בשלח ענין התפלה, פ' יתרו מתן תורה, פ' משפטים דינים, פ' תריסר נדבת הלב בצדקה, פ' הצוה בעשיית בגדי כהונה לאהרן איש הסיד ושם יתבאר ג"ח. וכתב עוד כי אלו התיבות שובב"ם ת"ת רומזים לארבע חומות תשובה תפלה צדקה תורה, שובב"ם רומז לשובו בנים שובבים, ובתיבת ת"ת ר"ת תשובה תפלה גם תלמוד תורה. ות"ת רומז ג"כ לצדקה מלשון נתניה. ויש עוד טעם אחר כי קבלה בירדנו שבשנת העיבור החולאים מהרבים ובפרט חולי ילדים ר"ל, לכך תקנו תעניות אלו. הסליחות שאומרים בשובב"ם ת"ת נרפסו עם הסליחות לכל השנה וגם בסדורים מיוחדים. המנהגים שונים לפי המקומות. ר"מ וכות תיקן סליחות לבני אימליא רק בסנחה לסדר שובב"ם ולא לת"ת. ומנהג אשכנז פולין ביהם ומעלהין לומר סליחות לשובב"ם ת"ת בשחרית, ובק"ק וירמזא נראה שלא נהגו לומר סליחות, כי לא נרפסו בסליחות וזלצבאך שנת הצ"ג.

מ. ל. ב.

שובב: שרצא הדרעור מלך צובה, ונכרב ג"כ שופך (הה"א י"ט מ"ז), כי הוראה אחת, לשניהם, "ארובה". הרגום וכיונים אל ארובותיהם (ישעיה ס' ח') שובב"הו וכן בתלמוד שובבך של יונה, וה"ש שופך ענינו ארובת חשמים, עב טל וגשם (מיטפס האורים). אהר שנגפו בני ארם לפני יואב שר צבא דוד, התאמצו להלחם עם בני ישראל עוד הפעם, וישלח הדרעור כל אנשי חילו ובראשם שר הצבא שובבך, ויערכו מלחמה עם דוד. ויהרגו דוד מארם שבע מאות רכב וארבעים אלף פרשים ואת שובבך שר צבאו הכה ומת שם. ואח"כ הוכרחו מלכי ארם להשלים עם דוד (ש"ב י' מ"ו—כ"ט). בשם שובבך ושופך נחלקו רב ושמואל, חד אמר שופך שמו ולמה נקרא שמו שובבך? שעשוי כשובבך, וחד אמר שובבך שמו ולמה נקרא שמו שופך? שכל הוראה אותו נשפך לפניו כקיתון (סוטה מ"ג:). ובשעה שיצאו ישראל למלחמה היה הכהן המשוה מדבר אליהם לחזקם ולאמץם ובתוך דבריו אמר: בני עמון באו בנצחונם של שובבך ומה היה סופו? לסוף נפל בחרב ונפלו עמו וכו' (שם מ"ג). שובבך נזכר באגרות השמרונים אשר בספר יהושע שלהם (פכ"ו—פל"ז), בתור בן המן מלך הפרסים אשר המיתו יהושע בן נח. שובבך כרת ברית עם מלכי הארץ להלחם עם ישראל

ע"י עדים נוכח ע"פ עדות העדים, ואם שניהם שוים בזמן וליכא קנין אמרינן שודא דרנייני ומסור לדיינים, כל שדעתם נוטה להעמיד שדה זו בידו יעמידו (רמב"ם זכיה ומתנה פ"ה ו'). אבל לא אמרינן שודא דרנייני במסלמלין ולא בשמרי חובות, ואם יש שני שמדות כאלה ואין לו ממון כדי פרעון שניהם חולקין ביניהם. ואם אדם אחד דקים ליה לדיין בגייה מעיר על האחד שהוא פרוע אז נותן הדיין הממון למלוה האחר (שלמי הנכורים כתובות פ"ט, ש"ע ח"ט סי' מ"ז). וממון המוטל בספק חולקין, והמציא מחבירו עליו הראיה (גופי הלכות אות תקכ"ז). ההוא דאמר נכסי למזביה אתו שני מזביה וכו', ושניהם קרובים ושניהם שכנים ושניהם חכמים מהו?—שודא דרנייני (כתובות פ"ה:). לפי מה שיראו הדיינים שהיה דרכו של מת לקרוב את זה יותר מזה או מי שבשניהם טוב ונהוג בדרך ישראל שיש לומר בו נתכוין המת לזכות (רש"י). יש אוסרים דאין פוסקין שודא דרנייני אלא אם הדיין מומחה לרבים כגון רב נחמן ברורו, דהא רב ששת גברא רבה הוה וא"ל רב נחמן אינך דיין ודחאו מלשונות שודא (ערוך, פסקי ריקאנטי סי' תל"ב, יע"י רמב"ם זכיה פ"ה, ש"ע ח"ט סי' קל"ח וסי' ר"ט), ודוקא אם ישנים חלוקים בדבר שאי אפשר לעמוד עליו ולבררו לעולם, דליכא למיקם עלה דמילתא, אבל היכא שאפשר לברר הדבר לאחר זמן לא אמרינן שודא דרנייני אלא כל דאלים נבר, כמו ההיא ארבא (ספינה) דהוו מינצו עלה בי תרי, האי אמר דירי היא והאי אמר דירי היא, אמרינן כל דאלים נבר (ב"ב ל"ד:). ע"ע חזקיה קנין.

א.

שׁוואַרצן, יוֹסֵף: חוקר ודורש בגבול א"י ודברי ימי היהודים שם בזמן האחרון, נולד בעיר פֿלאש במדינת ביערן י"ז חשון תקס"ה (1804), ומת בירושלם מ' שבט תרכ"ה (1865). אביו ר' מנחם ב"ר יצחק ב"ר יוסף היה ת"ח וחשוב בקהלתו, ויחנך את בנו על ברכי התורה והמדע. בשנת ה'י"ד לימי חייו נכנס לבית מדרש המורים שבעיר סאלבערג, ובשלש שנים נמד חוק למוריו. אח"כ למד בבית מדרש המדעים בווייצ' בורג שהיה שם אחיו הגדול ר' חיים. שווארצן הגה בפרט בספרים העוסקים במדע ארץ ישראל, ובשנת 1829 הו"ל מפת א"י באותיות עברית ולועזית.

[נסיעתו לא"י] תשוקתו הגדולה לידעת גלילות א"י ודברי ימי עוררה אותו לנסוע שמה ולחקור בעצמו בדברים האלה. ויעבור דרך אונגריא ואיטליא והגיע ליפו ביום י"ג ניסן תקצ"ג (1833). בירושלם נשא לו לאשה את בת ר' שלום לוריא יליד מאהילוב ברור-סיא, ולמען לא יחשב כגד בעיני תושבי הארץ ויוכל לנסוע ממקום למקום בלי מגור ופחד, החליף את מלבושיו האירופיים במלבושי ארץ הקדם וגם צנף חבש לראשו כצנף חכמי הספרדים שם וגם התפלל

חוץ מרצח בשגנה יאם הרנו נואל הרם אינו נהרג עליו ואין לו עיר מקלט, אבל בתי דניהם אין מטיחין אותו, ודוקא אם עשה בלא כוונה להרוג, אבל אם הרג ולא ידע שאסור להרוג הרי זה קרוב למזיד ונחרג, ואין זו שגנה שהיה לו ללמוד ולא למד (רמב"ם מלכים פ"א א'). אבל אונס פטור. שגג או נאנס ולא עשה פסח ראשון והזיר ולא עשה את השני חייב כרת, ואם שגג או נאנס אף בשני פטור. הזיר ולא הקריב בראשון הרי זה מקריב בשני, ואם לא הקריב בשני אע"פ ששגג הרי זה חייב כרת (רמב"ם קרבן פסח פ"ב, וע"י פסחים צ"ב:). במסנות אם שגג פטור בארבעה דברים אך חייב בנזק כי אדם מעיר לעולם (הרי"ף ב"ק פ"ב). שוגג באסורין מקרי כל שעושה ע"פ חכם שהורה לו, ושוגג זה לאו בר עונשין הוא (ש"ת הרד"ך בית כיו חדר ב'), כנסת הגדולה או"ח כללים נפרדים דף קס"ג אות י"ז). באיסורין שהן כדרכן אמרו חז"ל הנח להם לישראל מוטב יהיו שוגגין ואל יהיו מזידין (ביצה ל'). ואפילו בתוספות יום הכפורים שהיא מראווייתא לא הפריעו את העם דאכלו ושתו בערב יוה"כ עד שחשכה ולא אמרינן להו ולא מירי ע"פ הכלל הוה (שם, ע"י ש"ע או"ח סי' ת"ח ב').

[במדת המוסר] עוונות אלו חזרונות, פשעים אלו המרדים, לכל המאתם אלו השגנות (יומא ל"ו:). רבי יהודה בר אלעאי דרש הגד לעמי פשעם ולבית יעקב חטאתם (ישעיה נ"ח). הגד לעמי פשעם אלו ת"ח ששגגות נעשות להם כזרונות, ולבית יעקב חטאתם אלו עמי הארץ שזרונות נעשות להם כשגגות, והיינו רתנן רבי יהודה אומר הוי זהיר בתלמוד ששגגת תלמוד עולה זרזן (ב"מ ל"ג: אבות פ"ד י"ב). אבל בחלול השם אמרו אחד שוגג ואחד מזיד שוין (אבות פ"ד ר'). ריש לקיש אמר גדולה תשובה שזרונות נעשות לו בשגגות שנאמר שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעונך, הא עון מזיד הוא והא קרי ליה מכשול (יומא פ"ו:). ע"ע אונס; התראה.

ב. מ.

שׁוּדָא דְרִינִי: הכח שנתנו חכמים לבית דין להוציא מיד הנהבע שיש לו שני תובעין ולתת לאחד מהם, אם אין לו לשלם לשניהם ואי אפשר לברר למי חייב תחלה. רש"י פירש שודא דרנייני מלשון השלכה, תרגום ירה בים שדא בימא, ור"ל למי שיראה לדיינים שהוא אוהבו או קרובו יותר יתנו, והערוך פירש מלשון שוחרא (בהעלמת אות ח'). וגומא היא, שהרשות לביד לתת מתנה למי שירצו כאילו לקחו שוחד, כי הדבר תלוי בהם לתת לפי אומדנא ולפי ראות עיניהם. כגון שני שמות היוצאין ביום אחד רב אמר יחלוקו ושמואל אמר שודא דרנייני (ב"ב ל"ה). והלכה כשמואל בדינא. ודוקא בשמרי מבר או מתנה שזמנם ביום אחד וכתובין על שדה אחת. ואם דרך אנשי המקום לכתוב שעות בשמר, כל הקודם בשעה זכה. או כל שקדם לו הקנין

ובולל חשבות חקונים והשטמות לספריו הקודמים, ובעת ההיא יצא לאור ספרו "לוח ערך כל ימי השנה" ע"י חתנו בצירוף הקדמת סמנו לוח עלות השחר וג' החמה. וכתב עוד כמה ספרים ומאמרים אשר הניח אחריו ויורשיו לא הבינו להוקיר את ערכם ונאבדו. יהוסף שווארץ נהשב לאשתרי הפרחי היטני, ופעולותיו בנוגע לחקירות א"י חשובים מאד.

ביבליוגרפיה: הקדמת לונג להוצאת תבואות הארץ. ירושלים 1900; הקדמת בני ישראל שווארץ לספרו דאם הייליגע לאנד; J. E. xi. 118.

ב. מ.

שווארצעלד, משפחה: משפחה נכבדה בדומיניא. בנימין שווארצעלד נולד בשנת 1822 ומת ביאסי בשנת 1896. הוא כתב מאמרים בהמאסף "כוכבי יצחק" שהו"ל שמערן משנת 1845 ואילך. בעסקו היה שולחני, והיה הראשון במאלדאוויא לערוך אחריות על נזקי שרפות בתור סוכן לחברה גדולה מחוץ למדינה. בשנת 1852 פתח בית ספר לנערים יהודים ללמודים כוללים ושלם ההוצאות מכיסו. בשנת 1860 בחרה בו הממשלה למסונה על כל בתי הספר במאלדאוויא. הוא כתב הרבה מאמרים הנוגעים ליהודים בדומיניא.

בנו אליהו שווארצעלד נולד ביאסי בשנת 1855. וכתב מאמרים נכבדים בעתונים דומיניים בדברי הימים וספורים. בשנת 1872 הו"ל כב"ע Revista Israelitica, ולמד חכמת הרפואה. בשנת 1877 הו"ל כב"ע יומי בלשון יהודי-ראשכנתי בשם "ירישער מעלענראף", ובשנת 1878, "היועץ" פעמים בשבוע. בשנת 1885 גורש מדומיניא ובא לפאריס. ונתמנה ע"י הכארון משה די הירש לסופר ומזכיר על מעשה הצדקה שלו, ואח"כ נעשה סופר כללי לחברת יק"א.

בנו השני ווילהעלם שווארצעלד נולד ביאסי בשנת 1856, ומת בבוקארעשט בשנת 1894. בנו השלישי משה שווארצעלד נולד ביאסי בשנת 1857 ולמד חכמת הרפואה, ובשנת 1877 הו"ל מאסף שנת' ביטם Anuarul Pentra Israelitzi שגורפס בתמידית עד שנת 1898. הוא יסד חברה ע"ש יוליוס באראש אשר מטרתה לאסוף חומר לקורות היהודים בדומיניא. הוא ציגני מדיני והיה שליח צ"ח בבאזיל בשנת 1890, ומוציא עתה לאור העתון Egalitatea בבוקארעשט (J. E. xi. 119).

ב. מ.

שווייץ: ממשלה רפובליקא באירופא החיכונית. בעיר באזל ייבו יהודים עיר בשנת 1213, בעיר בערן בשנת 1259, בעיר סמ' נאל בשנת 1268, בציריך בשנת 1273, בעיר שאפענהייזען, דיסענהאפען ולוצערן בשנת 1299. בשנת 1333 החלו לבוא לשווייץ היהודים

נוסח ספרר. הוא הקדיש את זמנו ללמוד תורה ובני משפחתו בבייערן עזרוהו לכלכלת ביתו. מלבד למודיו בנגלה עסק גם בחכמת הקבלה, אך לא עזב את החקירה אדות ידיעת הארץ שהיתה אהובה לו ביותר. והוא בעצמו עבר ויתבונן במקומות הפרובים, ויחקור מפי התושבים על שכונתיהם והכונתם. ומסקומות הרחוקים התודע כפי יושביהם שבאו ירושלימה. גם חקר בענין אירך היום והלילה ורגעי זמ עלות השחר וג' החמה באופן ירושלם ואת היצאת חקירותיו אלה כתב על לוחות ובכפר שלם בעל ד' חלקים בשם "רברי יהוסף". אולם בהיות פרנסתו מצומצמת היה נאלץ ללות כסף להוצאת שני החלקים הראשונים. והוכרח לנסוע לאירופא ולאמריקא בשנת 1850, ויפגין די כסף לשלם לנושיו.

[הכונתו] הוא היה שקדן גדול בתורה ובחקירותיו. והתנהג בחסידות ופרישות. הוא התפלל כותיקין בעלות השחר ונזהר לסבול בכל יום קודם התפלה, והבין לו מקוה בחצירו. וגם היה מהענה לפעמים תעניות נדבה. הוא היה עניו ובורח כן השררה ולא קבל עליו שום משרה והתמנות. בשנת 1855 כאשר עלה ר' פראנקיל לירושלם לכוון בית הספר לנערים לזכרון פאן לעמיל, נואת שווארץ בראשונה לקבל עליו להיות המנהל של בית הספר הזה, אך כאשר נודע לו התנגדות הרבנים למפעל הזה סלק ידיו ממנו. ואף בי ההפרנס בדוחק. הרים מכל הכסף שבא לירו להספקתו מעשר לחלק לעניים. והיה מאכיל על שלחנו ת"ח עניים ובגדים בימי שבתות ויו"ט. בחדש שבט תרכ"ה הלך במהלה לא חזקה, ועוד ביום האחרון לפני מותו ביום השבת בעת המנהג קרא בעצמו בתורה. אך לעת ערב הרגיש כי קרב קצו, ובטרם הגיעה עת הפלת ערבית הש להפלה ביחיד, ואחר זמן מה מת. ויסקדו אותו האישכנזים וגם הספרדים (ע"י נוסח מצבתו בתבואות הארץ הוצאת לונג סיף ההקדמה).

[ספריו] בשנת 1843 הוציא לאור בירושלם את החלק הראשון מספרו דברי יוסף אשר קרא בשם "תבואות השמש" הכולל מאמרים שונים במהלך השמש והכובבים וחשבון עלות השחר וג' החמה. בשנת 1845 הוציא את החלק השני שקרא "הביאות הארץ" על איכות וכמות א"י ודברי הימים למלכי הארץ וקורות היהודים שם. החלק הזה נעתק ללשון אנגלית בשם A Description and Historical Sketch of Palestine שהעתיק הרב ליסער (פאליאדלפא 1850), ובלשון אשכנזית "דאם הייליגע לאנד" (פאליאדלפא 1852), ובעד ספרו זה נתבבר באות הכבוד של זהב לחכמה וחרשת מאת קיסר אוסטריא. החלק השלישי מספרו נקרא "פרי תבואה" באורים בבחי' ודברי חז"ל ע"פ הכתרים שגלה במדע הארץ וקדמוניותיה, וכולל ג' "פרדים" באורים ע"פ ד' דרכים שהתורה נדרשת בהם (1861). החלק הרביעי מספרו דברי יוסף נדפס בשנה שלאחריה

הופקרו. היהודים בסמ' נאל השלכו החוצה, איזה מהם נשרפו והנשארים גורשו. שלש מאות ושלשים יהודים נשרפו על המוקד ביום 18 ספט' 1349, ורק בעיר שאפענהויזען לבדה לא נשרפו יהודים (לעווענר שמיין). געשיכטע דער יודען אם באדענוזע צד 141). אולם אחר שנפמרו הנצרים מלשלם חובותיהם ומשכנותיהם הוחרו להם, ראו שרי המדינה כי הסכים להם המסים שהמילו על היהודים, ויתנו להם רשות לחזור. וישובו לציריך בשנת 1352, לבאזיל בשנת 1361, ולבערן בשנת 1380. אך הרדיפות נהחדשו בראשית המאה המ"ו עלילות דם, ושלשים יהודים נשרפו בעיר שאפענהויזען ביום 25 יוני 1401, ורק בעיר ציריך הגינו עליהם השרים (עסק הבכא לר"י הכהן צד 72). בשנת 1427 גורשו מבערן ופרייבורג, ובשנת 1436 גורשו מציריך. ונתרבו הגרושים בסוף המאה המ"ו מעיר שאפענהויזען, חביינאו, מהורנאו, ומבאזיל בשנת 1543. רק יהודים יחידים הורשו לבוא ולהתיישב באיזה ערים. בשנת 1622 התאחדו י"ג מחוזות בשווייץ והחליטו לגרש את כל היהודים מעריהם, ורק ב"ד משפחות נשארו בכפר מאמערן בשנת 1643, ובמחוז אארגאו ישבו מספר יהודים עד שנת 1803 שאז נספחה להקונפֶדירציה של שווייץ.

[שוויי וזכיות ליהודי שווייץ] אחר המהפכה המדינית בצרפת החל רוח החופש לנשב גם בשווייץ, ובעד הנדול של העלועזימא (99—1798) נשאו מדבריהם עשער, סומער, צימערמאן, הערצאן, וסעקרעכאן לזכות היהודים וידרשו שיווי זכויות בעדם. והממשלה הוכרחה לשנות דרכה בנוגע ליהודים הבאים מארצות צרפת אנגליא וארצות הברית ע"פ בריתות הברית עם הממשלות האלה, ובשנת 1860 יצא חוק משרי המחוז גראובינדען לתת זכות תושבים ליהודי שווייץ וליהודי חו"ל. ותוק כזה יצא במחוז ציריך בשנה שלאחריה. מספר היהודים בציריך היה אז 175 וכולם השינו שיווי זכויות. כל הגבלות נגד היהודים בכל מחוזות שווייץ הוכרו בשנת 1874, בעת שקראו דרור בארץ לכל בעלי הדת מבלי הברל בין יהודים ונצרים. ורק איסור השחיטה נשאר עוד לחוק מפאת צער בעלי חיים לפי דעתם. בשנת 1887 בקשו היהודים את שרי הממשלה להרשות את השחיטה ע"פ דת משה וישראל, אך העם ענו כי הדבר הזה אינו תלוי בסבלנות הדת, רק במנהגי המסורות האוסרים צער בעלי חיים. הפקידים הציעו את הדבר לפני הבוחרים, ובשנת 1893 רבו דעותיהם לבטל את השחיטה בכל מחוזות שווייץ. ע"ע שחיטה. כספר התושבים בשווייץ בשנת 1900 עלה 3,325.023 ובספר היהודים יותר מעשרת אלפים. בשנים האחרונות נתוספו תלמידים הלומדים בבתי ספר הגבוהים ובית מדרש המדעים אשר רובם מארץ רוסיא.

ביבליוגרפֶיא: שטיינבערג, שטודיען צור געשיכטע דער יודען אין דער שווייץ וועהרענד דעם מיטטעלאל-

מעלזאס אולכא נירנבערג, ומערים אחרות מדרום אשכנז וגם בצרפת, והתיישבו בערי ניישאטל, ביכל, ווייץ, פרוינברג ובערים אחרות במחוזות אארגאו ומהורנאו. היהודים נחשבו לעבדי בית הסלך (קאמערקעכטע). וישלכו כס שנהי "מסבז זהב" ובעבור זה השינו הגנה. באיזה ערים חשבו את היהודים לאזרחים, והראשונה היתה העיר ביכל בשנת 1305. אך לא היה להם שיווי זכויות, רק הגנה לזמן קצוב כיטנה עד עשר שנים בכחיר הסם השנתי אשר הוכל עליהם. ואם רצו להרחיב זמן הישוב הוכרחו לשלם כשלש מאות זהובים לשנה. היהודים שבאו ממדינות אחרות הורשו להתעבב רק ימים אחדים. גם היו נתונים תחת מושלי העיר והבישופים ולרוב הוכרחו היהודים לשלם מס כפול לכסרי האמונה השלטת וגם למלכות מחיר ה"הגנה". היהודים התעסקו לרוב בהלאות וגם במסחרים, היהודים הוכרחו לשאת כובע על ראשם בסימן מיוחד להכיר שהוא כובע יהודי ("יודענהוט"). ורק לאיזה רופאים יהודים הניחו לשאת כובע מבלי סימן. בעיר פרייבורג ישב הרופא יוסף ועסק ברפואות משנת 1356 עד שנת 1370 ואז הלך לבאזיל ונתמנה לרופא העיר וקבל שכר מהממשלה העירונית כ"ה לימראות כסף לשנה, ואחריו נתמנה שם הרופא היהודי גימלעכען ומשכורתו היתה כפולה. והרבה רופאים יהודים שבאו מאיטליא היו גרים בערי שווייץ במאה המ"ו.

[מושבות היהודים בשווייץ] ישוב היהודים בערי שווייץ היה מוגבל למקומות מיוחדים, והיו מוסגרים ברחובותיהם בשבות שלפני פסחם כדי שלא יתנוקו ע"י ההמון הפרוע. בעיר ציריך שכנו היהודים ברחוב "ברונענאסע" ונקרא ג"כ "רחוב היהודים", שהיה אז סחוף לעיר. ובית הקברות היה במקום "לינדענמאהר". והוכרחו לשלם מס זהב אחד בעד כל קבורה. ר' משה מחבר קיצור הסמ"ק הוצאת ציו"ד (צונץ ריסוס 211) חי בציריך בשנת 1347, ור' משה הכהן חותנו של מהר"ל מפראג חי בעיר בערן בערך שנת 1410 (ע"י שר"ת מהר"ל ס' ח' ול"ג). היהודים התעסקו אז לרוב בהלאות על משכנות ברבית.

[רדיפות וגלות] העלילות והרדיפות שהיו שגורות במדינות אירופא בעת ההיא הראו אותותם גם בשווייץ. ובכל עת שהיו הנוצרים שקועים בחובות בירי היהודים התאמצו לפוסדם ע"י שהעלילו עליהם עלילות דם ואשכת סם המות בנהרות וכדומה, וההמון התנפל עליהם לנקום נקמתם. הרדיפות הראשונות היו בעיר בערן בשנת 1294, בעת שנאשמו היהודים כי רצחו את הנער רודאק או רוף ויגרשו משם. ורדיפות בשנת הכנפה 1349 בעלילת סם המות בעיר צאפֶינגען, ואחרי עניים קשים "הודו" היהודים הנאסרים כי בחרו למות. היהודים בבאזיל נשרפו על אי בנהר דהיין ביום 9 יאנואר 1349, ורליהם נאנסו להתנצר. היהודים בבערן גורשו ביום 16 פברואר 1349 ובתיהם ונכסיהם

ברחוב הסוחרים (קעפמאנארנעט), וכאשר נחרבו היהודים בנו בנין מפואר ברחוב וואהרענדארף. כעת יש בתי כנסיות בכל הערים הגדולות בשווערן. בשנת 1890 היה מספר היהודים בשווערן 3,402 (וכעת (1913) יעלה מספרם קרוב לחמשת אלפים. מספר כל התושבים בשנת 1900 עלה 5,136,441 (J. E. xi. 607).

ב. מ.

שווערן (שחר): מתנה להטות לב חסקבל אל הנותן, במסמך ובחפצים או ע"י פיוס ברברים טובים. אסור לתת שוחר לשופט להטות משפט ואסור לשופט לקבל השוחר, ונאמר: ויחד לא תקח כי השחר יעור פקחים ויסלף דברי צדיקים (שמות כ"ג ח'), ולא תקח שחר כי השחר יעור עיני חכמים ויסלף דברי צדיקים (דברים ט"ז י"ט), ארור לוקח שחר להכות נפש דם נקי (שם כ"ג כ"ה). בני שמואל הנביא נכשלו בעון זה ויטו אחרי הבצע ויחשו שחר ויטו משפט (יש"א נ"ג), והרבר הזה הסב כי שאלו ישראל מלך לשפטם. ירושלם נחרבה בעון שחר, כדברי הנביא: כלו אהב שחר ורורף שלמונים, יהום לא ישפוטו וגו' (ישעיה א' כ"ג). מצדיקי רשע עקב שחר (שם ח' כ"ג). ולכן נקראה ירושלם עיר הדמים, על אשר שחר לקחו כך למען שפוך דם (יחזקאל כ"ב י"ב). בונה ציון ברמים וירושלם בעולה ראשית בשחר ישפטו וכהניח במחיר יורו (מיכה ג' י—א). אנשי דמים וגו' ויסינם מלאה שיחיד (תהלים כ"ג י').

[בתלמוד] אמר רבא מאי מעמא דשוחרא? כין דקביל ליה שוחרא מיניה איקרבא ליה דעתיה לנביא והוי כנופיה ואין אדם רואה חובה לעצמו. מאי שוחרא? שהוא חר (כתובות ק"ח:), שהנותן והמקבל נעשים לב אחד. אמר אבהו בא וראה כמה פמיות עיניהן של מקבלי שוחר. אדם חש בעיניו נותן ממון לרופא ספק מתרפא ספק אינו מתרפא, והן נוסלין שוה פרומה ומסמין עיניהן שנאמר כי השוחר יעור עיני פקחים וכו' אפילו חכם גדול ולוקח שוחר אינו נפטר מן העולם בלא פמיות הלב (שם ק"ח:). ואסור ליקח שוחר אפילו לשפוט אמת, שהרי כבר נאמר לא חסה משפט, ונאמר כאן כי השוחר יעור, שלא יאמר הריני נוסל ממון ואיני מטה דין, כי בהכרח יעור השחר את עיניו. ואפילו חכם בתורה ונוטל שוחר סוף ישתמרוף דעתו עליו וישתכח תלמודו ויכהה כאור עיניו (ב"מ ק"א.). ועל ההלכה המעמיד דין שאינו הגון אמרו: הנה הוא תפוש ככף זהב וכל רוח אין בו, וגם לא תעשו אתי אלהי כסף ואלהי זהב (סנהדרין ז') (ובנותם כי סופו ליקח שוחר של כסף זהב. על ר' ישמעאל ב"ר יוסי אמרו הפסוק נוער כפיו מתמוך בשחר, שהיה אריסו מביא לו משלו קודם זמנו ולא רצה ליקח כדי להיות לו דין (מכות כ"ד. רש"י). הדיינים הראשונים לא קבלו שום שכר מבדלי הדינים ואפילו משכר במלה או שכר בדרך שלילי נזהרו, ואמרו משרבו אח"כ

מערס, צידד 1902; מאנאטשריפט ח"ב 405, ח"ד 41; J. E. xi. 609.

ב. מ.

שווערן: מלכות בצפון אירופא. ישוב היהודים בארץ שווערן מזה ל מסוף המאה הי"ז. פקיד המלכות לא נתנו מתחילה ליהודים לשבת שם אם לא ימירו דתם בדת הנוצרית, אך בשנת 1680 הגישו היהודים משמאקהאלם בקשה להמלך להניחם לחזק באמונתם, אולם בקשתם שבה ריקם. ביום 3 דעצ' 1685 צוה המלך קארל הי"א לחשר הראשי בשמאקהאלם שלא ליתן רשות לשום יהודי להתישב בעיר הבירה ולא בעיר אחרת במדינה, "כי דת היהודית עלולה להשפיע רעה על האמונה המהורה של האיוואנגלית", וגם צוה להודיע לכל היהודים לצאת מן הארץ במשך י"ד ימים. אולם בימי המלך קארל הי"ב (1697—1718) הורשו מספר יהודים לשבת בשווערן מבלי הצורך להמיר דתם. איזה יהודים היו חשובים בחצר המלך, והיו סוחרים וקבלנים בצרכי חיל הצבא. היהודים האלה השתדלו לבטל גזרת השמר ליהודים שרצו להתישב בשווערן, והצעתם נתקבלה. בשנת 1718 הותר להם הישיבה בערים קטנות ובכפרים. בשנת 1782 הורשו היהודים לישב בכל מקום בשווערן ולהנהיג ע"פ אמונתם, אך לא הוכשרו להתמנות לאיזה משרה בהממשלה ולא לבחירה בתור חבר לאספת המחוקקים. היהודים שבאו מארצות אחרות היו צריכים להשיג תעודה מראשי הקהל להיות ערבים בעדם, ויכלו לבוא רק בשלש ערים שמאקהאלם, גאהענבורג או נאיקעפיג. לא נתנו ליהודי לעסוק בסחרה אם לא היה לו לפחות אלף ריכסדאלר (ערך ארבע מאות דולאר כסף בארצות הברית). ויהודי חו"ל היה צריך לפחות אלפים ריכסדאלר לפחות חנות, ולא יכלו למכור אוכל ומשקים וסמי מרפא לנוצרים רק לעצמם ובמקום מיוחד. הממשלה הטילה כס של ששה ריכסדאלר בעד כל חתונה, בשנת 1838 הוסרו רוב ההגבלות נגד היהודים, והרבר הזה העיר רוח קנאה בלב החמין ובפרט בלב הסוחרים הנוצרים אשר צרה עינם בהתחרות הסוחרים היהודים, וישתדלו לפני המחוקקים לבטל את חוק הסבלנות. שונאי היהודים השתמשו במודעות וחזירות שכתבו נגד היהודים, אך דבריהם נשארו מעל, כי רוב נבחרי הריכסמאג היו בצד היהודים, חיבו אותם בזכויות נוספות בשנת 1853. ביום 26 אקט' 1860 יצא חוק כי היהודים מותרים לקנות קרקעות גם בכפרים שנאסר להם מקודם. היהודים שוים עתה בזכותם לבעלי אמונות אחרות, אך חסרים איזה זכויות מבעלי דת לותר שהיא האמונה השולטת בארץ שווערן.

[קהלת היהודים בשווערן] בימי ממלכת נוסמאבוס השלישי (92—1771) נקרא לשמאקהאלם הרב ר' לוי הירש מעיר אלטשטערליץ מעקלנבורג, וישרת במשמרתו בתור רב וחזן, בית הכנסת הראשון נבנה בשמאקהאלם

שומה (נקבה שומה, שם הכפשמ 'שמות'): איש אשר דעתו ממורפת ואינה מיושבת עליו ואינו יודע לשפוט מישרים בענינים רגילים ופשוטים. והיית משונע (דברים כ"ח ל"ד) תרנומו ותהי משתמי. מאי לשון שמים (במדבר כ"ה א') ר' יהושע אומר על שנתעסקו בדברי שמות (בכורות ח' :) היינו נאוף. וכן ואשה כי תשמה (במדבר ח' י"ב), לומר שאינה מזנה עד שתכנס בה השמות (במדבר כ"ה פמ"ו). סימני שומה הם: הוצא בלילה יחיד והלך בבית הקברות, והסקרע את כסותו, והמאבד כל מה שנותנין לו. א"ר הונא והוא שיהא כולהון בו וכו'. א"ר בון מסתברא מה דא"ר יוחנן אפילו אחת מהן, בלבד במאבד מה שנותנין לו אפילו שומה שבשומה אין מאבד כל מה שנותנין לו וכו'. פעמים שומה פעמים חלים הרי הוא כפיסק לכל דבר בשעת שהוא חלים (ירוש' תרומות פ"א, בבלי חגיגה נ"ז ד'). בר שמיא זבין נכסי אתו בי תרי ואמרו כשהוא שומה זבין וכו', ואמר רב אשי אוקי תרי להרי תרי וארעא אוקמא בחזקת בר שמיא (יבמות ל"א). שומה אין מקחו מקח ואין ממכרו ממכר ואין מתנותיו קיימות לא בממלכתי ולא בקרקעות (ש"ע ח"ט סי' רל"ה ב'). מי שהיה עתים שומה ועתים שפוי, כשהוא שפוי כל מעשיו קיימים, חובה לעצמו ולאחרים ככל בן דעת, וצריכים העדים לחקור בדבר היסב שמא בסוף עת שמוותו או בתחילת שמוותו עשה מה שעשה (שם סעיף כ"א). שומה אינו זוכה ומזכה, אבל מוכין לו ע"י בן דעת במתנה (רמב"ם זכיה פ"ד ח"ט סי' רמ"ג). פקח שנשא פקחת ונשתתת לא יוציא, נשתמה הוא אינו מוציאה עולמית (משנה כתובות ק"ב:), ואף כי בחרש וחרשת עשו רבנן תקנה שיוכלו להנשא בנשואין כדת, אבל בשומה ושומה לא תקנו, דאין אדם רר עם נחש בכפיפה אחת (שם). א"ר יצחק רבב תורה שומה מתגרשת, מיד דהוה אפקחת [שיכול לנרש] בעל כרחיה, ומה מעם אמרו אינה מגורשת? שלא ינהגו בה מנהג הפקר, ואפילו יודעת לשמור נמה אם אינה יודעת לשמור עצמה אמרו רבנן לא ליפקא שלא ינהגו בה מנהג הפקר (יבמות ק"ג:). עתים שומה עתים חלימה מקבלת נט בעת שהיא חלימה, ואם היא שומה בכל זמן מתירין להאיש לישא אחרת בהסכמת מאה רבנים ובאופן זה אינו עובר על חרם דרבנן נדרשום (ע"י אה"ע סי' קי"ט). שומה וקטן שנשאו נשים ומתו נשותיהן פטורות מן החליצה וכן היבום (יבמות ס"ט:). מי שנשתמה בית דין יורדין לנכסיו חזין ומפרנסין את אשתו ובניו וכו' (כתובות ס"ח). חרש שומה וקטן פניעתן רעה כי הם שחבלו פטורין ואחרים שחבלו בהן חייבים (ב"ק פ"ח ד'), וחייבים בארבעה ולא בברשת, כי שומה אין לו ברשת (נמרא שם). שומה אין תורם, ושומה אשת כהן אינה אוכלת בתרומה (תרומות פ"ד, רמב"ם תרומות פ"ו). שומה בחרא מילתא (monomaniac) לא סריד (נימין ס"ח:).

ממילא מלאי על בעלי בתים רבה השוחד והמייית משפם (סומה מ"ז:). שהיו רגילים ראשי העיר להטיל ערקסמאי של הדיינים על בעלי בתים שימכרו הסחורה ויתנו הרווח לדיינים. קרנא שהיה ריין בבבל הוה שקיל איסתרא (סלע) מזכאי ואיסתרא מחייב ודאין להו דינא. וטאלו בנמרא וזיכא עבר הכי והכתיב ושוחד לא תקח? וכו' הני מילי היכא דשקיל בתורת שוחד, קרנא שבר במילא דמוכחא הוה שקיל (כתובות ק"ה). אמר רבה בר רב שילא האי דיינא דשאל שאלתא (דרגיל לישאל מבני עירו בחמות וכלים) פסול למירן דינא תיר ושוחד לא תקח, אינו צריך לומר שוחד ממון אלא אפילו שוחד דברים נמי אסור מדלא כתיב בצע לא תקח. היכי דמי שוחד דברים, כי הא דשמואל הוה עבר במברא (נשר על הנהר) אתא ההוא נברא יהב ליה ידיה (לסומבו) אמר ליה מאי עבדתין א"ל דינא אית ליה, א"ל פסינא לך לדינא (שם). וכשם שהלוקח שוחד עובר בלא תעשה, כך הנותן עובר בלפני עור לא תתן מכשול ואפילו שוחד דברים (ש"ע ח"ט סי' מ' א'). אם קרם התובע ושלח מנחה לדיין קודם שיזמין לנתבע בדיון אין הנתבע יכול לפוסלו אא"כ הדיין רוצה לחשוך עצמו מאותו דין מסדת חסידותו. ונהגו לעשות לב"ד קופה שפוסקין ממון לפרנסתו ומגבין אותה בתחלת השנה או בסופה (רמ"א), ואין בזה משום שוחד ותורת אנרא, כי חובה על ישראל לפרנס דייניהם וחכמיהם, וזהו שכר בטלה שמותר לרבנים ליקח בזמן הזה (ש"ע שם). ע"ע רבנים.

[שוחד בין שופטי או"ה] בזמן התלמוד שהיו שופטי ישראל נזהרים ביותר מסקה שוחד, היו שופטי או"ה לוקחים שוחד גם בגלוי. אמרו ליה לר' יוחנן אתו חברי (אמנושים) לבבל שנא נפל (נפל מרוב צער), אמרי ליה מקבלי שוחדא, תריץ יתיב. ונתישבה דעתו (יבמות ס"ג:). ההוא פיליסופא (שופט) בשבבותיה (ר"ג) דהוה שקיל שמא רלא מקבל שוחדא, בעו לאחוכי ביה ועיילא ליה שרנא דרהבא ואזיל לקמיה, אמרה ליה (אשת ר"א) בעינא דניפלגי לי בנכסי דבי נשי אמר להו פלונו, א"ל כתיב לן במקום ברא ברהא לא תירות. א"ל מן יומא דנליתון מארעכון איתנמלית אורייתא דמשה ואיתיבת ספרא אחריתי וכתיב ביה ברא וברחא כחרא ירתו. למחר הדר עייל ליה איהו חמרא לובא, אמר להו שפילית לסיפיה דספרא וכתיב ביה אנא לא למיפתח מן אורייתא דמשה איתיתוכו, אמר ליה נהור נהודיק כשרנא. א"ל ר"ג אתא חמרא ובטש לשרנא (שבת קט"ז:). והשופט הזה היה מהנצורים הקדמונים.

ישנב

שוחט: ע' שחיטה

שוחד טוב: ע' תהלים, מדרש

(אגרונומים) בודקין את היין (תוספתא כלים ב"ק ו' ט"ט). והיו מעמידין אנדרמין (צל אגרונומים) למדות. רבי נשיאה אוסימו אנדרמין בין למדות בין לשערים (על השוק שלא יוקירו המסכה) מפני הרמאין (ב"ב פ"ט. ספרי פ' סדריש). רב מנייה ריש גלותא אנדרמוס (אגרונומוס) והוה סחי על מבילתא (מדות) ולא על שעוריא (ירוש' ב"ב פ"ה י"א). מתריעין על פרקמטיא אפילו בשבת (ב"ב צ"א.). רב ארא משוחאה היה מודר קרקעות (ב"מ ק"ז: ע"י עירובין נ"ו.). שומר העיר נקרא סנמר. ופ"י ר"ח לטון נוסרה את הברמים, או עבר הממונה להגיד ולאחזי תחומי הישרות של מי הם (ב"ב ס"ח. רשב"ם). ופרשים סביב העיר לשמרה (יש"ס ח' ע"י יבמות קכ"א:). ונבאי צדקה (ב"ב ח'.). בעגלה ערופה היו מודדין את העיירות הסמוכות איוו קרובה אל החלל (דברים ב"א ו' ספרי, סוטה ס"ה: ס"ו.). רוצח ביטגנה שננס לעיר מקלט מוסרין לו ישי ת"ח שמא יתרגנו, וב"ד שולחין לעיר מקלט ומביאין הרוצח משם מי שנתחייב מיתה הרנוחו, מי שלא נתחייב פטרוהו, ומי שנתחייב גלות מחזירין אותו (מכות י').). וכל אלה היו שומרים. גם השגיחו על הדרכים, דרך הרבים היתה צריכה להיות ישש עשרה אמות, דרך מעיר לעיר ח' אמות, דרך עיר מקלט שלשים ושתים אמות (ב"ב ק'.). בירושלם עשו תקנות יטלא היו מוציאין בה זוזין וגזמטאות ואין עושין בה אשפתות ואין עושין בה בבשונות (משרפות סיד לקדרות) ואין עושין בה גנות ופרדסים חוץ מגנות וורדין שהיו מיטות נביאים הראשונים ואין מגדלין בה תרנגולים וכו' (ב"ק פ"ב:). ועוד תקנות אחרות, כמו אין לוקחין מן הרועים צמר וחלב וגדיים ולא משומרי פירות עצים ופירות וכו' מפני חשש גניבה (ב"ב ק"ח:). ע"ע נזק; תקנות.

ביבליוגרפיה: בלאך, דאס מאזאיש-תלמודישע פאליצירעכט, בודאפעסט 1879; ואאליטיין, דאס מאזאישע רעכט פ"ה ברלין 1858.

א.

שוכר ומשכיר: ע' שכירות

שולאל, משפחת: משפחה של בהנים באי מירקא בספרד. הריש"ץ מביא, "שאלה מר" אברהם הכהן שולאל במירקא בעורו שב" (ח"א סי' ב"ה), וגלה אח"כ לצפון אפריקא. ובניו נתפזרו בערי הנזן תונס ותלמסאן (ע"י רשב"ץ ח"ב סי' נ"ג). ר' נתן הכהן שולאל היה נגיד במצרים, ואחר מותו נתמנה לנגיד בן אחיו ר' יצחק הכהן שולאל. אחת מתקיפות הנגיד במצרים היתה למנות דינים, ור"י שולאל נזר נזירת שמשון אם יהיה פלוני לדיין, ואח"כ נתחרם הנגיד על נדרו זה, ונחלקו ההבטים אם יש היתר לנזירות זו (רלב"ח סי' נ"ה שו"ת מורחי סי' נ"ו). הנגיד הזה עלה לירושלם במה פעמים, וכאשר

אינו נדבק לוטר דבר אחד של שמות כל הימים (רש"י). אין מביאין ראיה מן השומים (שבת ק"ד:). א"ר יוחנן מיום שהרב ביהמ"ק נימלה נבואה מן הנביאים ונתנה לשומים ולתינוקות וכו' (ב"ב י"ב:). עקביה בן מהללאל אמר: מוטב לי להקרא שומה כל ימי ולא ליעשות שעה אחת רשע לפני המקום (עדות פ"ה ו'). ר"א אומר אין שומה נפגע (שבת י"ג:). בלוטר אינו מכיר בפנעיה, כי כמה נסים באים על אדם ואינו מכיר ומרגיש בהם. ע"ע חרש שומה וקמן.

א.

שומרים: פקידים הממלאים מצות ראשי העם ושופטיו ונקראים בן מפני שהולכים במשטט וסדר (Police, פאליציי). פקידים באלה עמדו במצרים תחת יד הנוגשים לפקח על עושי המלאכה (שמות ה' י"ד). משה העמיד בעם ישראל שומרים על יד ראשי העם וחקניו ושופטיו, ושומרים לשבטים (דברים א' מ"ו). ונצטוו בני ישראל: שופטים ושומרים תתן לך בכל שעריך (שם מ"ו י"ח). והם היו המדברים ליוצאי הצבא מפי הבהן: ורברו השומרים אל העם (שם ב' ה'). וכן בימי יהושע ואחריו, לכל ישראל לזקניו ולראשי ולשופטיו ולשוטרי (יהושע ב"ג ב'). ראשי האבות ושרי האלפים והמאות ושומריהם המשרתים את המלך (דה"א ב"ז א'). שומרים הם הרודין את העם, שמכין וכופתין במקל וברצועה עד שקבל עליו דין השופט, וכן תרגום שומרים, "פורעני". ודין הוא שמעמידין שופטים ושומרים בכל שבט ושבט ובכל עיר ועיר (סנהדרין מ"ז:). השופט ישפט והשומר יכרית המעוות (הראב"ע). השומרים היו גם משרתים את המלך (דה"ב ב"ז א') והיו גם שומרים הסוככים בעיר (שה"ש נ' ג'). השופטים והשומרים היו משבט לוי, ובימי דוד היה מספר השומרים והשופטים ששת אלפים (דה"א ב"ג ד'), ומהלכים סופרים ושומרים ושוערים (דה"ב ל"ד י"ג). יוסףוס אומר כי לכל שופט היו שני שומרים משבט לוי (קדמוניות ס"ד פ"ח י"ד). ב"ד משמורות מלווים היו במקדש וממונה עליהם (מדות פ"א א') ע"ע בית המקדש; משמורות. במשנה נזכרו דיני גזרות (בתוכות ק"ה). ונראה שהדינים האלה הממונים מהעבוד היה להם הכח להכרית על קיום גזרי דיניהם (ד"ד ח"א 193). בירושלמי נקראו דיני גזלות. שהיו ממונים על הגזל. ללמדך שכל מי שהוא ספיקה בידו למחות ואינו מוחה קלקלה תלויה בו (ירוש' בתוכות פ"ג א'). השומרים האלה שאפשר שהיו שופטים גם באיזה ענינים כמו גניבה וגזילה לא נחשבו כמו דינים בבית דין הקבוע שלא היו ראשים ליקח שבר, כי אלה לקחו שברן מתרומת הלשכה (שקלים פ"ד ב'). תשעים ותשע מנה (לשנה), ואם לא ספקו לחו מוסיפין (בתוכות ק"ט.).

[ממונים ופקידים] פקידים שונים נמנו ע"י הקהל להשגיח על הנהגת העם ושלל יונו איש רעהו, איגראמין

בשם „מסתרי פאריז“, „דברי ימי עולם“ בתשעה חלקים, היסטוריא של וועבער ובעקער. קורות פעמער בורג בשם „קריט סלך דב“, ועל גיאוגראפֿיא „מוסדי ארץ“. גם כתב מאמרים בהמניד הלבנן הכרסל והמליץ.

ביבליאוגראפֿיא: הכרסל 1899; מ״ע כנסת ישראל ה״ב צד 186; וואסחאד 1899 צד 1.
ב. מ.

שׁוֹם: צמח ידוע שמתחם הגוף וזרבה זרע לאוכליו, ויש שום חריף שנקרא „בעל בכי“ שכל אוכליו מרמע (מעשרות פ״ה ח׳), וי״א שהוא שם מקום בעלכך (Baalbeck) ע״ע בעל בכי. איזהו שום בעל בכי, כל שאין לו אלא דוד אחד המקיף את העמוד (תוספות מעשרות סוף פ״ג). חמישה דברים נאמרו בשום משביע ומשחין ומצהיל פנים ומרבה הזרע והורג כנים שבבני מעיים (ב״ק פ״ב). עזרא הסופר התקין שיהיו אוכלין שום בלילי שבתות שהוא מכנים אהבה ומוציא תאזה (ירוש׳ מגילה פ״ד א׳), או מוציא את הקנאה (ב״ק פ״ב). ומפני שרוב ישראל היו אוכלים שום בלילה הזה הם מתוארים בשם „אוכלי שום“. ולכן הנודר משוכתי שבת אסור בישראל ואסור בכותים, מאוכלי שום אסור בישראל ואסור בכותים (נדרים ל״א). וצ״ל ומותר בכותים כגירסת הב״י סי׳ רי״ג, וכן נראה מתוספתא (נדרים פ״ד) ר׳ יהודה אומר אף בכותים, מכלל דחכמים מתירין. והמעם הוא כי הכותים אסרו את הבעילה בליל שבת (כרטי שמרון 27), וחז״ל תקנו בו עונת ת״ח (כתובות ס״ב). ומהזהר נראה כי היא עונת כל אדם, וע״ז מסב הפסוק ביחזקאל שער החצר הפנימית הפונה קדים וגו׳ בגין כך אדם ביומא שתיתאה איתברי ואזדונא עמיה בת זוגיה לאתענגא בשבת. ע״ע עונה; קראים (ע׳ החלץ ח״ו 30).
ס. ג.

שׁוֹמָא: ערך ושיוו של דבר באומד הדעת (appraisement). ואפשר שהוא מלשון Summa היינו ה״סך״ שבו משער הב״ד הקרקעות. שומת הדיינים היא, אם הלוח אינו מורה בתביעת המלוה ומערער על שטרו צריך להמתין לו תשעים יום שיביא ראיה, ואם אינו מביא ראיה על הערעור כותבים אדרכתא (ע״ע), ואח״כ צריך הב״ד לשום אותו שדה כנגד חובו ולהכריז עליו שלשים יום, והיא הכרזת (ע״ע). וכותבים ע״ז שומא או איגרת שום (ב״מ כ׳). ב״ב קס״ט). ואם אינו מערער על החוב רק שאינו רוצה לשלם כותבין אדרכתא מיד. ואמרו כל שומא דלא כתיב ביה קרעניה לאדרכתא לאו שומא היא (רמב״ם מלוה ולוה פכ״ב י״ג. שו״ע חו״מ סי׳ צ״ח י״). שומא צריכה להיות בשלשה (ע״ז ע״ב). נוסח אגרת שום הוא בספר העימור כזה: „בסותב תלתא הוינא ואפיק פלוגי שמרא דאדרכתא על פלוגי ואכרנא להאי

נתבמלה משרת הנגיד בשנת 1517 חתישב בירושלם בכביעות ומת שם בר״ח כסלו רפ״ה (1525). ע״ע נגיד. בשנת 1514 שלחה ערת ישראל תקנותיהם לר״י שולאל במצרים והוא הסכים עליהם עם תלמידו ר׳ דוד בן זמרא (הרדב״ז). קודם פטירתו מנה אפוסטופסים על בנו, ואחר מהם נקוב בשם ר׳ נתן שולאל, וכנראה היה קרובו. ואפשר שאליו כיון ר׳ בצלאל אשכנזי (בשו״ת סי׳ כ״ה) שהיה השר בה״ר נתן הכהן ז״ל רודף מוכס אחר וחבירו מפני שלקחו המקום מידו.

ביבליאוגראפֿיא: לונץ, ירושלם ח״ט 145; קורא הדורות ל״א: הוצאת קאסעל; אוצר נחמד ח״ב 149; שם הגדולים ערך רדב״ז ור׳ יוסף קארו; פרוסקין, אבן שמואל צד 17.

ב. מ.

שולחן: ע׳ שלחן

שׁוֹלְמָאן, קלמן: כותב דברי חיים ומעתיק מספרות העמים לעברית. נולד בעיר ביכאוו פלך מאחילוב רוסיא בשנת 1819, ומת בוויילנא כ׳ סבת תרנ״ט (1899). שנתים אחר שנשא אשה למד בשיבת וואלאזין (1835) ובשנת 1841 נסע לוויילנא ולמד זמן קצר בהקליון של הגר״א, ומפני דוחק פרנסתו הלך לסאלוואריא להיות מורה ילדים בעברית וגרמנית. בשנת 1843 שב לוויילנא ונכנס לשיבת ר׳ ישראל גינצבערג והיטיב התרת הוראה. שולמאן התפרנס את עצמו בתור מורה וגם ספריו הביאו לו הכנסה די צרכו.

[עבודתו הספרותית] שולמאן יצר תקופה חדשה כספרות ההשכלה ע״י העתקותיו מספרות העמים. לישונו היתה עברית צחה סתכתי הקדש, והספרים שהעתיק היו יפים בעתם, וימיטכו את לבב הקוראים אליהם. ראשית פעלו היתה אגרת בקשה לסיר משה מונטיפיורי בעברו דרך וויילנא בשנת 1846. להשתדל לפני ממשלת רוסיא לבטל הגזרה שגזרה על היהודים להרחיק את עצמם מנבולות רוסיא בצד גרמניא ואוסטריא במרחק חמשים מיל. לישונו הפיפה חן ויופי בעיני דר׳ אליעזר לעזרי סופרו של מונטיפיורי ויבקש את קרבתו, וגם הצינו לפני דר׳ יצחק בער לעוענזאהן ומשכילים אחרים בוויילנא. בשנת 1848 הדפיס את ספרו „קול בוכים“ הספר על רבו גינצבערג, ו„שפה ברורה“ קובץ משלים וחרודים. בשנת 1858 הו״ל „הריסות ביתר“ ספור מלחמת בר כוכבא, ו„תולדות יוסף“ בן מתתיהו הכהן (יוסף פוס). והעתיק את ספרו „מלחמות היהודים“. גם העתיק את החלק הראשון של גרעץ בשם „דברי ימי היהודים“ (ויון 1876). על דברים מעניני א״י כתב „הליכות קדם“, „שולמית“, „אריאל“. על בבל אישור וניגוד „קרטוניות היהודים“, תולדות מיוחדות, תולדות חכמי ישראל, „עושר וצדקה“ על מיסד בית ראמשילד. מספרות העמים העתיק Les Mystères de Paris

הותירו שתות מכר בטל (שם סעיף ה'). אם בעל חוב ולוקח באים להוסיף כל אחד על חבירו נותנים היסדה לאותו שמוסיף יותר אם התוספת הוא עד כנגד כל דמי החוב, אבל אם הלוקח רוצה להוסיף מעט על שומת ב"ד ולא יהיה כל החוב פרוע אין שומעין לו (שם סי' ק"ד ו'). אם אבי הכלה פוסק להכניס לחתן אלף דינר הוא פוסק (בכתובה) כנגדן מ"ז מנה (אלף וחמש מאות, שליש מלבר), וכנגד השום (אם הכניסה בנדרים וכלים או פרקמטיא) הוא פוסק פחת חומש (שאם הכניסה לו שום באלף דינר כותב כנגד ה' מאות, כי דרכם היה לשיימם יותר לכבוד הכלה כדי לחבבה על בעלה), ולא די שאינו מוסיף שליש אלא פחת חומש מהשומא, כי אין זו שומת ב"ד (משנה כתובות ס"ו). השוכר את הפועלים ואמר לו כאחד וכשנים מבני העיר נותן לו כפחות שבשכירות, דברי ר' יהושע, וחכמים אומרים משמנין ביניהם (ב"מ פ"ז), מחשבין גדול שבשכירות והפחות שבשכירות וכולל זה על זה ונותן לו חציו של שניהם וזהו בינוני (ערוך). שמאי העיר שממילים מס על בני העיר לפי אומד הדעת צריבין לזרז שלא יחניפו לאחר ויכבירו על האחר, שלא יפסלו לעדות ולשבועה (רמ"א ח"ט סי' ל"ד י"ד). ע"ע אגדת בקרת; ערכין.

יש-נב.

שומרים: נזירים ומשגיחים. ארבעה שומרים הן: שומר חנם, והשואל, נושא שכר, והשוכר. ואם קרה מקרה, למשל בבהמה שנמסרה לשומרים שנישבר רגלה או שנישבה או מתה או נגנבה או נאבדה, אז השומר הנם בלי שכר ואין לו הנאה בשמירתו נשבע על הכל, היינו על נגבה ואבדה ואונסין. שלא פשע בשמירתו ולא יטל בהם יד היינו שלא השתמש בהם ופסוד מלשלם. והשואל בלי שכר להמשאל ויש הנאה לשומר בתשמישה של הבהמה, משלם את הכל: שבורה יטביה (אונסין) מתה ונגיבה ואבדה, אבל מתה מחמת מלאכה פסוד, שהמשאל היטאילה לעבודה. ונושא שכר והשוכר, היינו הפועל הלוקח שכר ליטמור הבהמה והשוכר לצורך מלאכתו ונותן שכר לבעלים שיש לשניהם הנאה, נשבעין על השבורה ועל השבויה ועל המתה שלא פשעו בשמירתה ופסודין, אבל משלמין את האבדה ואת הנגיבה, ולפ"ז נראה שכר ושוכר דיניהם שוים, וא"ר נחמן בר יצחק ד' שומרים הן ודיניהם שלשה (ב"מ צ"ג שבעות מ"ט). ונושא שכר כמו שומר שכר. ארבעה שומרים הללו נזכרים בפרטיה אחת (נמות ב"ב מפסוק ו' עד ח' בכלל איירי בשומר חנם, ולכן כתיב בהו בחפצי השמירה כסף או כלים לפי יסודך דברים אלו לשמרן בחנם. מהפסוק מ' עד י"ב ו"ד איירי בשומר שכר ובשוכר לכן כתיב בחפצי השמירה שור או שה, שדרך דברים אלו לשמרם בשכר. מפסוק י"ג עד י"ד איירי בשואל. כל החייבין שבועה ואינם רוצים לישבע משלמים. וגם אלה שפסורין משבועה דאורייתא

ארעא ולא אסיקא דמי דילה אלא כך וכך זוזי, וישרנא מבי דינא אינש מהימני ובקי בשומא ויטמו לה להדין ארעא בכך וכך זוזי. וליהוי דילה למיכל פירי דההיא ארעא בהתירא בלא נכיתא ולמיעבד ליה כל רעות נפשיה, למיבניה ולמיסתר לזבינא ולארתא ולשינה במהנה לכל סאי דיצבי, ולשווי אריסי וחכירי, ואינש לא ימחי בידיה מיומא דנן ולעלם, לא לפלוני דהוה דילה מקמיה הכין ולא ירתוי ולא הדין דטרפה מיניה בדינא ולא אינש מעלמא, דהכין אתפסק דינא קדמנא אנהא דיינא דהתימי תתא, ואי אתי אינש מעלמא ומ"ף לה מהדין פלוני דשיימנא ליה בדינא אחריותא על הדין פלוני דהוה דילי מקמי הכי וכתר דשיימינא לההיא ארעא קרענא לשטרא דאדרכתא וכתיבנא להדין שטרא, ומאי דהוה קדמנא אנהו בי דינא ביום פלוני כהבנא וחתמנא ויהיבנא ליה לידא דהדין פלוני למיהוי ליה לזכות ולראיה". הר"י הברצלוני בספר השטרות (שטר שומא 120) מביא שתי נוסחאות, הראשונה מתאמת בתוכנה לנוסחת העמוד: רק שמקצתה כתובה עברית. והיא אגרת שום שכותבין במקום שאין ללוה נכסים בני חורין וצריך המלוה לטרוף מן הלקיחות, והנוסחא השנייה היא באופן שיש ללוה קרעע לנכות החוב. הרמב"ם מביא רק תוכנה: וכיצד כותבין? אחר ששמנו לפלוני בשומא שהיתה בידו והכתנו שלשים יום כראוי והשבענו את זה המורף ואת בעל חוב. הורדנו אותו שדה לפלוני להיות משתמש בה כדרך שישתמש אדם בסנינו (מלוה ולוה פכ"ב י"א). אגרות שום כותבין במועד (מ"ק י"ח:). הב"ד יושמו הוצאות התובע וצריך המסרב לשלם אוהן (רמ"א ח"ט סי' י"ד ה'), ואם אינו יכול לברר כמה הוציא יושמו הב"ד כמה ראוי להוציא וזה ישלם (ש"ך שם). כיששמן הקרעע אין שמין אלא כפי מה ששוה באותו הזמן ובאותה השעה ובאותו מקום. אם החוב מאה מנה והקרעע שוה חמש מאות מנה, אין אומרים ללוה תן למלוה חמישית הקרעע, אלא שמין כמה שיכול למכור מזאת הקרעע או הבית במאה מנה ונותנין למלוה ואין חוששין להפסד הלוח. שלשה שירדו לשום, אחד אומר במנה ואחד בשמונים ואחד במאה ועשרים נידון במאה מפני שאנו סמצעים (averagè). שמאזה שלשה, ואומר המלוה יושמו אותה שלשה אחרים הבקאים יותר בשומא אין שומעין לו. אם לאחר זמן השיגה ידו של לוח והביא מעות לבעל חובו מסלקין אותו מאותה קרעע, כן דעת הב"י, אבל הרמ"א פסק דשומא לא הדרא (ח"ט סי' ק"ג מ', סי' ק"ד ג'). היתה השומא במעות, אם ירצה המלוה יכוף ללוה שיקחנה ויתן לו מעותיו (שם סעיף י"א). שום יתומים הוא, כישבאים למכור מנכסי יתומים שמין ב"ד הקרעע ואם יאמר המלוה אני אקבל השרה בלא שומא בפרעון ח"י והיורש אומר לא כי אלא יושמו אותה ב"ד שומעין ליוורש (שם סי' ק"ט א'). מעו ב"ד נפחתו שתות או

אזהב לפרוק ושנא למעון מצוה בשנא כדי לכוף יצרו (ב"מ ל"ב:). אבל אם אינו מקבל תוכחה מצוה לשנאותו שנאמר משנאיך ה' אשנא תכלית שנאה שנאתים (תהלים קל"ט כ"א—כ"ב). ונאמר כי תהיין לאיש שתי נשים האחת אהובה והאחת שנאה (דברים כ"א). וכי יש אהובה ושנאה לפני המקום? אלא אהובה בנשואיה ושנאה בנשואיה (יבמות כ"ג). וכן ישנאותין מעשי עשיו (ב"ב קכ"ג). שנא נקרא כל שלא דבר עמו נ' ימים באיבה, ושופט שהוא שנא לאדם פסול לו לדין, רביון דסני ליה לא מצי להפוכי בזכותיה. אבל להעיר ערות יש פלוגתא. ר' יהודה פוסלו להעיר, וחכמים אומרים לא נחשבו ישראל על כך להעיר שקר משום איבה (סנהדרין כ"ז:). ר' ישמעאל אומר החושך את עצמו מן הדין פורק ממנו איבה וכו' (אבות פ"ד ז'). שנאת הבריות מוציאין את האדם מן העולם (ש"ס פ"ב י"א). ר"א אומר השנאה את חבריו הרי זה משופכי דמים. שנאמר וכי יהיה איש שנא לרעהו וארב לו וקם עליו (כתובות ע"ז:). בן עזאי אומר השנאה את אשתו ה"ז משופכי דמים. שנאמר ושמ לה עלילות דברים, סוף שהוא שוכר עדים ובקרימה לבית הסקילה. ר' יוסי אומר השנאה חכמים ותלמידיהם וכו' אין לו חלק לעוה"ב (ר"א רבה פ"א). ר' אליעזר הקפר אומר התרחק מן התרעומת, שאם תתרעם על אחרים תוסיף לחטוא, הוי אזהב את המוכיחך ושנא את המכבדך כדי שלא תתעמם מחכמתך (ר"א זמא פ"ט). איזהו גבור י"א מי שעשה שנא אהבו (אדר"ג פכ"ג א'). הלל למד את הגר כל תורה כולה במאמר אחד: דעלך סני לחברך לא תעביד, והיא בדרך שלילה של ואהבת לרעך כמוך (שבת ל"א). כל העוסק בתורה אויביו נופלים לפניו (ב"ק י"ז:).

[שנאת חנם] דוד המלך התפלל: אל ישטחו לי אויבי יקר שנאי חנם וגו' (תהלים ל"ה י"ט). מקרש שני שהיו עוסקים בתורה ובמצות וגמילות חסדים מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חנם. ללמדך ששקולה שנאת חנם כנגד ג' עבירות ע"ז גלוי עריות ובייבוב דמים (יומא מ':). ועל קמצא ובר דבביה בר קמצא חריב ביתר (גיטין נ"ה:). ר' נחמיה אומר בעון שנאת חנם מריבה רבה בתוך ביתו של אדם ואשתו מפלת נפלים ובניו ובנותיו של אדם מתים כשהן קטנים (שבת ל"ב:). לענין ערות באשה אמרו הכל נאמנין להעידה חוץ מחמותה ובת חמותה וצרתה ויבמתה ובת בעלה, משום ששונאות אותה ומכוונות לקלקלה. חמותה שונאתה שאומרת בלבה זו תאכל כל יגיעי ועמלי, וכן בת חמותה אומרת זו תירש כל עמל אבי ואמי ואני אדחה, ויבמתה יראה שמא סופה להיות צרתה ובת בעלה זו באה במקום אמי אוכלת כל עמלה. ר' יהודה מוסיף אף אשת אב והכלה והן שבע נשים השונאות זו את זו (יבמות ק"ז. רש"י). והיא שנאת חנם. ג' שונאין זה את זה, הכלבים

חייבין בשבעות היסת שהוא שבעה מדרבנן (ע"ע שבועה).

[פרטי דינים] 1) העבדים והשטרות והקרקעות אין שומר חנם ניבע עליהן (ב"מ נ"ז:). ההקדשות אין שומר חנם ניבע עליהן (שבעות מ"ב:). וכל מענה ישאינה במרה ובמשקל ובמנין כמו כסף וכלים שדרכן להמנות אינה מענה (מכילתא). ודוקא אם מסר בידו "לשמור" ולא לחלק לעניים (ב"ק צ"ג). שאם נתן לו ממון לצדקה ונגנבו פטור משום שהיו ממון שאין להן תובעים. אבל אם מיוחדות לעניים פלוגת חייב כי יש להן תובעין (ע"י חו"מ ס' ש"א). 2) שומר שכר אינו משלם על העבדים והשטרות והקרקעות והקדשות כמו שומר חנם (ב"מ נ"ז:). אם מתה הבהמה בירי שמים או שחיה שברה בה עצם, או ששבות לסמים או כל דבר שלא יכול להציל פטור ונשבע ע"ז שלא שכת בה יד להשתמש בה לעצמו, אבל אם שלח בה יד ואח"כ נאנסה חייב באונסין (רש"י). שומר שכר בבעלים דהיינו שהבעלים עמו פטור בגניבה ואבירה (ב"מ צ"ה). 3) השואל בבעלים פטור מאונסין שנאמר, "אם בעליו עמו וגו'" (ש"ס). שומר אבירה בשומר שכר כפני שיש לו רשות להשתמש בה כל זמן שהיא ברשותו, אבל במעות שאין לו רשות להשתמש בהם הרי הוא בשומר חנם (ש"ע ח"מ ס' רס"ז מ"ז, ס"ז ע"ס מ"ז). שומר אינו חייב אלא כפי שווי החפץ שקבל עליו לשמור (ב"ק ס"ב). שאם נתן לו לשמור דבר זהב ואמר לו הזהר בו של כסף הוא ופשע בו ונאבד אינו חייב אלא בשל כסף. אבל הפסידו בידים משלם של זהב (ח"מ ס' רצ"א ד'). שומרים תקנו בהם משיכה בדרך שתקנוה בלסוחות (ב"מ צ"ט). שומר שמסר לשומר חייב (ב"ק פ"ו ב'). ע"ע סדרסור; פקדון; שכירות.

א.

שומרים לבקר: ע' הצות

שומרת יבם: ע' יבום

שֹׁנְאָ: מי שיש לו שנאה איבה ומשממה על חבריו. שנא האמור בתורה במענה ופריקה כי תראה חמור שונאך רובץ תחת משאו... עזוב תעזוב עמו (ויקרא כ"ג ה'). הוא מישראל ולא מאומות העולם. ושאלו בנמרא ומי שריא למסניה והכתיב לא תשנא את אחיך בלבבך (ש"ס י"ט י"ז)? אלא דחויא ביה איהו דבר ערוה (פסחים ק"ג:). אמרו חכמים כגון שראהו לבדו שעבר עבירה והתרה בו ולא חזר הרי מצוה לשנאתו עד שיעשה תשובה. ואע"פ שעדיין לא עשה תשובה, אם מצאו נחבל במשאו מצוה למעון ולפרוק עמו, כי התורה הקפידה על נפשות ישראל בין רשעים בין צדיקים, מאחר שהם גלויים אל ה' ומאמינים בעיקר הדת, שנאמר אמור אליהם חי אני נאם ה' אלהים אם אחפץ במות הרשע וגו' (ש"ע ח"מ ס' רע"ב י"א).

העתיק את בית דפוסו למקומות שונים באיטליא, לנפולי פֶּאֶנו פיזארה, וחזר לשונצינו. מלכד אזה מסכתות הדפים ס' מבחר הפנינים ובחינת עולם, מס' אבות עם פי' הרמב"ם, מור א"ח, מהזר דומי, רש"י עה"ת, סמ"ג, ס' אגור, ס' יהושע שופטים ונביאים אחרונים עם פי' הרד"ק, הגדה של פסח, בס"ה 137 ספרים, בס' עקרים כתוב בסופו, "בי מציון תצא תורה ודבר ה' משונצינו". אליעזר בן גרשון שונצינו הלך לקושטא ויסד שם בית דפוס. ע"ע אינקונבולא; דפוס.

ב. מ.

שונרא: ע' חתול

שועל (ארמית תעלא). מין כלב היער הערום בכל חיות השרה. ונקרא בן מפני שרניל להשקיע את עצמו בחפירות ובחרבות. וכן מורה לשון תעלה בארמית. ולכן נאמר כשועלים בחרבות נביאיך ישראל (יחזקאל י"ד ד') לצוד נפשות בערמה ולהשמיט מירי מוכיחם. השועל היה מצוי בארץ ישראל, אם יעלה שועל ופרץ חומת אבניהם (נחמיה ג' ל"ה). על הר ציון ששכב שועלים הלכו בו (איכה ה' י"ח). מצויות השועל נראה מזה שהיה אפשר לשמשון ללכוד שלש מאות שועלים ולשים בזנביהם לפידים להבעיר קמות הפלשתים (שופטים ט"ז ד'). השועל אינו אוכל נבלה ופגד רק מחבלים, ולכן נאמר מנת שועלים יהיו (תהלים ס"ג י"א) לשמה ולחרבה. אחד ממיני הדגן נקרא שבלת שועל (כלאים פ"א) מרמות שבלתו לזנב השועל. זנב שועל (שבת נ"ג). שלא מצינו שועל שמת בעפר פיד (גדרים פ"א) שדרנו להחבא במחבואים שונים להמלט מדורפיו (ע"י ערוך פי' אחר). יעיל קינן בלפת (ניקב בו עד שעשה לידתו בתוכו) וסקלוהו ומצאו בו שינים ליטין (כתובות ק"א). נשיכת שועל היא קשה מאד (אבות פ"ב י') בי שיניו דקות ועקומות. יש דרוסה לשיעל. ומעשה היה ודרס שועל רחל במרחץ של בית היני (חולין נ"ג. ע"י יו"ד ס' נ"א). רב חסדא חיא תאלי (תעלא) בי גופני (ב"ק צ"ב) כי השועל אוהב את הענבים, והוא גם משל ידע מהיטעל והענבים (קהלת רבה צ"ח ע"ג). ומשל הוא, "כמאי רמסיק תעלא מבי כרבא" (יומא ט"ג) כמה שיעלה היטעל ברנליו כשדורס על שדה ניר, כלומר שהוא דבר כועס. ימי עבודה של שועל נקבה ששה חדשים (בבורות ח'). ונחשב לחיה דקה (ב"ק פ'). ומפני קטנהו אמרו היה זנב לאדיות ואל תהי ראש לשועלים (אבות פ"ד ט"ז). כאשר עלה רב לא"י אמר ר"י לקיש לר' יוחנן ארי עלה מבבל וכו' א"ל ר"י לריש לקיש ארי שאמרת נעשה שועל (ב"ק ק"ז). ומשל היא תעלא בעידינה סניד ליה, אם תראה שעתו מוצלחת, וכן ביעקב נאמר ויטתחו ישראל על ראש המטה ליוסף שהיה מלך במצרים (מגילה ט"ז). חז"ל

והחרנגולין והחברין, וי"א אף ת"ח שבבל. כנען צוח את בניו שישנאו את ארזניהם (פסחים ק"ג:) אבל יש דברים שראוי לשנא אותם. שלשה הקב"ה שונאן: המדבר אחד בפה ואחד בלב והיודע עדות בחבירו ואינו מעיד לו והרואה דבר ערוה בחבירו ומעיד בו יחידי (פסחים ק"ג:) וכוזה הוא הולך רכיל ומפיק שם רע כי עד אחד אינו מעיד, והיה לו להוכיחו כנ"ל. ארם שיש לו עזות מותר לשנאתו ונעשה שונאו של הקב"ה (תענית ג'). ארשב"ד ד' דברים הקב"ה שונאן ואני אינו אוהבן: הנכנס לביתו פתאום ואין צריך לו מדר לבית חבירו וכו' (נדה ט"ז). ר"א אומר גרולה שנאה ששונאים עמי הארץ לת"ח משנאה ששונאים אר"ה לישראל. ונשותיהן יותר מהם (פסחים ט"ט). אכ"ר אב"י האי צירבא מרבנן דמרחמין (אוהבים) ליה בני מתא, לא משהו דמעלי מפי אלא משהו דלא מוכח להו במילי דשמיא (כתובות ק"ח). וא"ל אב"י לרבה כנון מר רסנו ליה כולו פומבדיתאי (שבת קנ"ג). [שונאי ישראל] שנאת העמים לישראל החלה מעת שהכיר אברהם את בוראו ורצה לבער עבודות זרות. ובפרט רבתה השנאה מעת שקבלו ישראל את התורה. וע"ז דרשו, "סיני" שידרה שנאה לאר"ה (שבת פ"ט). שנאה מבטלת שירה של גרולה שהרי בלעם בעצמו חבש את אתונו כשרצה לקלל את ישראל (סנהדרין ק"ה). על שנאת המן ואחשורוש לישראל משלו מ"ל לפני בני אדם לאחר היה תל בתוך שדרו ולאחר היה חריץ. בעל החריץ אמר מי יתן לי תל זה ברמים ובעל התל אמר מי יתן לי חריץ זה ברמים כדי למלאות אותו בעפר התל. לימים נזדונו אמר לו מול אותו בחנם, כן המן אמר לשקול עשרת אלפים כסף לאבד את היהודים ואחשורוש אמר הכסף נתן לך והעם לעשות בו כרצונך (מגילה י"ד). על שונאי ישראל הכותבים עליהם פלסתר כמו סכרי המיניכ, אמר ר' ישמעאל ק"וומה לעשות שלום בין ג"י לאר"הו אטרה תורה שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים, הללו ישמטילין קנאה ואיבה ותחרות בין ישראל לאביהן יבשמים עאכו"כ (שבת קמ"ז). ע"ע אנטישמיות. על אוהבי ישראל ובפרט על חסידיו אר"ה אמרו שיש להם חלק לעוה"ב ע"ע אוסמות העולם. וע"י ערכים פרטים מאוהבי ושונאי ישראל.

ישגב—א.

שונצינו, משפחת:

מרפסיים ספרי עברים בעיר שונצינו (Soncino) באיטליא, בסוף המאה ה"ו. בני המשפחה באו מאשכנז. ונזכר כי ר' משה שונצינו היה בפדורא בשנת 1455 וסדר יחסו עד ר' משה משפירא במאה ה"ד. מאלה שהתישבו בשונצינו התעסקו במלאכת הדפוס. המדפיס הראשון היה ישראל נתן ב"ר שמואל ובנו יהושע משה ואחריו בן בנו גרשון. ישראל פתח בית דפוסו בשונצינו בשנת 1483, והדפיס שם כס' ברכות בראשית שנת 1484. הוא

ה' עם השופט והושעם מיד אויביהם וגו' (שופטים ב' ט"ז-י"ט).

[שמות השופטים וזמנם] יש חושבים גם את יהושע לשופט כי היה פרנס ומנהיג ישראל וממנו התחילה מסורת התורה כי משה מסרה ליהושע. וגם היו שופטים בימי יהושע (יהושע ב' ב'), אולם השופטים המושעים כמו אחרי מות יהושע והזקנים (שופטים י"ט). והם: א') עתניאל בן קנז שהיה השופט הראשון בשעבוד כושן רשעתים מלך ארם שמונה שנה, ויכניע אותו במלחמה וישפוט את ישראל ארבעים שנה. שנות השעבוד נכללות בזמן השופט, ולפי ראשית ממשלתו היתה בשנת ב'א תקס"ז (1244 קמה"נ). ב') אהוד בן נרא קם בשעבוד ענלך מלך מואב י"ח שנה, בשנת ב'א תקנ"ז (1204), ותשקוט הארץ שמונים שנה. ג') שמגר בן ענת הושיע את ישראל מיד הפלשתים בעת ההיא ונכללים שנותיו בשנות אהוד. ד') דבורה הנביאה בימי ברק בן אבינעם בשנת ב'א תרל"ז (1124) בשעבוד יבין מלך כנען ושר צבאו סיסרא עשרים שנה, והיא שפטה את ישראל ארבעים שנה. ה') גרעון בן יואש, בשנת תרע"ז (1084), בשעבוד מרין שבע שנים, ותשקוט הארץ ארבעים שנה. ו') אבימלך בן גרעון בשנת ב'א תשט"ז (1044) שפט שלש שנים, אך מפני דעת מעללו לא חשבו האברבנאל במספר מקבלי התורה משה רבנו, ואפשר ג'ב מפני שנמשח למלך ע"י בעלי שכם (שופטים ט' ו') לא חשבו בין השופטים. ז') תולע בן פואה בשנת ב'א תש"ט (1041) שפט עשרים ושלש שנים. ח') יאיר הגלעדי בשנת ב'א תשס"ב (1018) שפט עשרים ושתים שנה. ט') יפתח הגלעדי אחר שעבוד פלשתים ועמון י"ח שנה, בשנת ב'א תשפ"א (979) וישפוט את ישראל שש שנים. י') אבנן מבית לחם בשנת ב'א תשפ"ז (973), שבע שנים. י"א) אילון הובלוני בשנת ב'א תשצ"ג (967), עשר שנים. י"ב) עבדון בן הלל הפרעהוני בשנת ב'א תת"ג (957), שמונה שנים. י"ג) שמשון הגבור בשעבוד פלשתים מ' שנה, אך בשנים האלה נכללות שעבודם גם בשופטים הקודמים. שמשון שפט עשרים שנה משנת ב'א תת"א (949). י"ד) עלי הכהן בשנת ב'א תתל"א (929) שפט ארבעים שנה ובימיו נלחמו ישראל עם הפלשתים. ט"ו) השופט האחרון היה שמואל הנביא בשנת ב'א תתע"א (889). ובימיו מלך שאול אחרי ששפט שמואל י"א שנה, אבל בתור שופט ודיין שפט את ישראל כל ימי חייו. במלכות שאול נגמרה ממשלת השופטים בשנת ב'א תתפ"ב (878). ולפי נמשכה ממשלת השופטים משנת ב'א הקט"ז עד ב'א תתפ"ב (878-1244 קמה"נ) שלש מאות ושישים וי"ח שנה. בעל סדר עולם (וכן בעל צמח רוד ההולך בעקביו) הושב את יהושע לשופט הראשון ומונה להחזיק ב"ת שנה אשר פרנס את ישראל (רש"י שופטים י"ח כ"ז אומר ע"ז ואין לו מקרא ממי למד), ואחרי מותו היו

חשבו בתור מנחש האומר נחש סימניו ושתל משמאלו (סנהדרין ס"ה:). לסימן רע, ודרבו של ישועל שמהלך ומביט לאחוריו (שמות רבה פ"ב א'). ר' שמעון בן אלעזר אומר מימי לא דאיתי צבי ט"ץ וארי סבל ושתל חנוני והם מתפרנסים שלא בצער (קדושין פ"ב:).

[השועל למשך] בר קפרא הוה אמר תלת מאה סתקין (משלים) על הרין תעלא (קהלת דבה פ' מה יתרון). ריב"ז ירע שיחת דקלים משלות כובסין משלות שועלים (סוכה כ"ח). וא"ר יוחנן שלש מאות משלות שועלים היו לו לר"ם ואנו אין לנו אלא שלש וכו' (סנהדרין ל"ו: ע"י רש"י). המשל היותר נעלה הוא של רע שהשיב לפפוס בן יהודה ששאלו אי אתה מתירא מפני המלכות לכבוד תורה ברבים?—א"ל משל למה"ר דומה לשועל שהיה מהלך ע"ג הנהר וראה הגים שהיו מתקבצים ממקום למקום, אמר להם מפני מה אתם בורחים, א"ל מפני רשתות שמביאין עלינו בני אדם. א"ל רצונכם שתעלו ליבשה ונדרור אני ואתם בשם שררו אבותי עם אבותיכם. אמרו לו: אתה הוא שאומרים עליך פקח שבחיות? לא פקח אתה אלא מפש אתה! ומה במקום חיותנו אנו מתיראין במקום מיתתנו אעב"ז וכו' (ברכות ס"א:). ע"ע משלים (לעיונוזאק; זאאלאניע דעס תלמודס צד 77).

א.

שופט: ע' דינים

שופטים: מושלים ומנהיגים בישראל קודם ממלכת שאול. עיקר הוראת השם שופט הוא דיין והפעל שפט מורה על חריצת דין בין שני סריבים ברבר, וממנו מסתעף למשפט מוסר ותוכחה ולנקום נקמת זולתו, להושיע נלחץ מיד לוחצו ועשוק מיד עושקו, כמו שפטני ה' וריבה ריב, חרב שפים ודבר ורעב (דה"ב כ' ס'). השופטים בתור דינים נתמנו בימי משה ע"פ עצת יתרו כפ' ואתה תחזה (שמות י"ח כ"א). ונזכרו בשם "אלהים" (שם כ"א ו', כ"ב ז'), וכאשר עלה משה על הר סיני פקד לשופטים את אהרן וחור, "מי בעל דברים ינש אליהם" (שם כ"ד י"ד). שמואל הנביא שפט את ישראל כל ימי חייו, והלך מרי שנה ביטנה וסבב בית אל והגלגל והמצפה ושפט את ישראל וגו' (ש"א ז' ט"ז-י"ז). והיה כאשר זקן שמואל וישם את בניו שופטים לישראל... בבאר שבע, ולא הלכו בניו בדרךיו ויסו אחרי הבצע ויקחו שוחד ויסו משפטם. ויהקבצו כל זקני ישראל ויבואו אל שמואל הרמטה ויאמרו אליו הנה אתה זקנת ובניך לא הלכו בדרךך עתה שימה לנו מלך לשפטנו ככל הגוים (שם ח' א'-ה'). והוא בהראת שאול למלך על ישראל, והמה ממשלת השופטים. אולם רוב השופטים שמשלו מיהושע עד שאול נקראו בן מפני שקמו לעזור לישראל ולהושיעם מהצד הצורך אותם, ולעשות שפטים בשינואיהם ומציקיהם, כמו שנאמר ויקם ה' שופטים ויושיעום מיד שוטיהם... והיה

החלק הזה כולל שירת דבורה (ע"ע) ומשל אבימלך על האמר מעצי היער (מ'), נדר יפתח, ומלחמת שבט אפרים עם בני גלעד (י"ב), נזירות שמשון ונקמתו בפלשתים (מ"ז). החלק השלישי שהיא הוספה מתחלת מפרשה י"ז עד סוף הספר. אדות שבט דן שמכצתם הלכו למצוא להם נחלה לשבת בליש. והביאו עמם את מיכה ופסלו. גם המעשה של פילגש בגבעה ומלחמת השבטים עם שבט בנימין אשר כמעט נשמד כל אנשי השבט ההוא (כ"א). ואין מוקדם ומאוחר בפרשיות, כי המעשיות האלה היו קודם זמן שמשון ולדעת הס"ע היו בימי כישן רשעים (ע"י פירש"י שופטים י"ז א'). ונראה כי שבט הדני היה מבקש לו נחלה מיד אחרי מות יהושע כאשר נתחלקה הארץ. ומפני שעיקר הספר כולל ממשלת השופטים נקרא על שמם.

[מחבר ס' שופטים] לדעת חז"ל כתב שמואל את ספרו וספר שופטים (ב"ב י"ד:), שכל השופטים קדמו לו והוא היה השופט האחרון. גם כתב ס' רות (שם) שהיה המעשה בימי שפוט השופטים. אך כנראה כתב ס' שופטים מגלות מגלות בזמנים שונים, כי בארבעה מקומות נאמר בימים ההם אין מלך בישראל (י"ז ד', י"ח א', י"ט א', כ"א כ"ה). וזה מורה שנכתב בעת מלוכת שאול בימי שמואל. ויש גם איזה פסוקים שנוספו אחרי מות שמואל ע"י נביאים אחרונים או אנשי כנסת הגדולה. כמו הפסוק כל ימי היות בית ישראל בארץ, שירמז בזה על זמן שנלכח הארון משילה והביאוהו לירושלם שהוא זמן מאוחר לשמואל. ומה שנאמר ויהונתן בן גרשם וגו' היו כהנים לשבט הדני עד יום גלות הארץ, שהוא גלות עשרת השבטים, והרד"ק מפרש הגלות ע"ש הארון שלקחיהו הפלשתים. ע"ע שמואל.

ביבליוגרפיה: מכאן בן זאב לביאור שופטים הוצאת מנדלסון; יעקב, תולדות ישראל ח"א 175, ח"ב 174; גידעמאן במאמאסטרופט ח"א 357.

א.

יְהוֹשֻׁעַ (בארמית שיפורה): קרן איל להרע בו, והיו תוקעין בו להקהיל העם למלחמה ולהחריד את היטונא, הלך והקיע בשיפורות (יהושע ו' י"ז). גרעין וחילו תקעו בשיפורות להחריד מחנה כדון (שופטים ז' י"ז), אם יתקע ישיפר בעיר ועם לא יחרדו (עב"ס ג' ו'). בנהנית התורה, היה קול ישיפר חזק מאד ויחרד כל העם אשר במהנה (שמות י"ט ט"ז). וכן דוד וכל בית ישראל מעלים את ארון ה' בתרועה ובקול ישיפר (ש"ב ו' ט"ז). בחצוצרות היו תוקעים למקרא העדה ולמסע הכהנית ובמערדים ור ח בעת הקרבנות (במדבר י'), אך ראש השנה נקרא יום תרועה (ש"ס כ"ט א') או זכרון תרועה (ויקרא כ"ג כ"ד) שהיו תוקעין בו בשופר, וכן ביה"ב בשנת היובל העבירו קול ישיפר (ש"ס כ"ט א').

[בתלמוד ופוסקים] במשנה אמרו שופר של ראש

הזקנים אשר האריכו ימים אחריו. ימים האריכו ולא שנים (שבת ק"ה). ומיד אחריו שפט עתניאל בן קנז (סדר עולם רבה פ"ב). לדעת ר"י אברבנאל היתה ממשלת השופטים בעין ממשלת רפובליקה, אבל לא נראים דבריו, כי אף כי איזה שופטים נבחרו ע"י הזקנים והעם אבל הם היו שליחי שבט אחד או שבטים אחרים ולא מכל העם, ויש אשר היה לראש ומנהיג לאנשים אשר הלכו אתו. ויש אשר קם למושל לפי שעה לערוך מלחמה עם האויב הלוחץ ומעיק את ישראל. יפתח נבחר רק משבטו בלי הסכמת השבטים ושמשון נתעורר מעצמו ללחום עם הפלשתים. ובכלל היתה ממשלת השופטים בעין ממשלת אנארכיה איש הישר בעיניו יעשה, כאשר יעידו מעשה מיכה ומעשה פילגש בגבעה. כנראה לא הפיקה ממשלת השופטים רצון מאת חז"ל שדרשו כי אנשי הדור במות יהושע נתעצלו בהספרו, ונתעצלו מלעשות תשובה בימי השופטים, שהיו מרמים להקב"ה, מהם עובדים לע"ז ומהם עובדים להקב"ה (רות רבה פ"א פ"ב). ת"ח שבאותו הדור היו מועטין (ילקוט שופטים ד' ה'). ואמרו או לדור ששפטו את שופטיהם ואוי לדור שצריכין להשפט (שם), איזה דור שהכל הבל זה דורו של שפוט השופטים (ב"ב ט"ז:). בימי שפוט השופטים, הדין אמר לאדם טל קיסם מבין שניך והוא אומר טל קורה מבין עיניך (ילקוט רות תקצ"ז), בימי שפוט השופטים היה אדם מיישראל עובד ע"ז, והיה הדין מבקש להעיר עליהם מדת הדין והיה בא ומלקה את הדין (כ"ר פמ"ב).

[ספר שופטים] ספר שופטים מתחיל במה שסיים ס' יהושע, וכמו כן החלת הספר ויהי אחרי מות יהושע, וכמו השמונה פסוקים האחרונים בתורה כתבם יהושע כן החמשה פסוקים האחרונים בס' יהושע כתבם שמואל הנביא, ויש בימי הספרים יהושע ושופטים פסוקים דומים, כמו ויאמר כלב אשר יבה וגו' (יהושע ט"ז ט"ז). שופטים א' י"ב), ויעברו העם את ה' וגו' (יהושע כ"ד ל"א). שופטים ב' ז'), ויקברו אותו בגבול נחלתו (שם), ואת הארץ הנשאת וגו' (יהושע י"ג ב'), שופטים ג' א'), כפר שופטים נוכל לחלוק לשליטה חלקים: א') הקדמה, ב') גוף הספר, ג') הוספה, וכולל ביהר כ"א פרשיות. מראש הספר עד פרשה ג' ח' היא כמו הקדמה קודם ספור המעשה, וגוף הספר מתחיל: ובני ישראל ייטבו בקרב הכנעני וגו' ויקחו את בנותיהם להם לנשים ואת בנותיהם נתנו לבניהם ויעברו את אלהיהם ויעשו בני ישראל את הרע בעיני ה' וגו' ויהר אף ה' ביישראל ויסכרם ביד כושן רשעים וגו', והיו משועבדים לעמי הארץ אשר חניהו בתוך ארץ כנען וגם לעמים מסביב, וכאשר ועקו בני ישראל אל ה' הקים להם שופטים מושיעים, בכל עת שבגדו בה' ללכת אחרי הבעלים אלהי העמים היו לעבדים נלחצים תחת ידיהם, ובשובם מרתם שלח להם ה' שופט מושיע להצילם.

מקח וממכר. אמליו, אמליו, אמליו, עמליו, עמליו של עזה (ע"י י"א); קמליו (שם ט'). רסתק, רסתקא דמחוא (ברכות נ"ד, ב"ס פ"ג). דרמליו (δραμῶν) רחובה גדולה שיוכלו לרוץ בה (race-track). מקום של אברהם אבינו מפולש היה, ר' יורן אמר כהרץ דרמליו (ב"ר פס"ט ח'). א"ר יוחנן אפילו כדרמוס הזה (ב"מ ע"ב). מטרפאות (ארבעה דרכים) או מטרפאילות (ארבעה שערים). עתיד הקב"ה להוסיף על ירושלם עד אלף מטרפאילות, סבוי שפתוח לארבעה רוחות (ב"ב ע"ה). סימטא הוא שביל צר, או קרן זווית הסמוכה לר"ה, והוא שביל יחיד, תנרי סימטא (פסחים נ'), סימטיות שבין העמודים (ירוש' שבת פ"א). בלשון רומית Semita, על השוק היה מסונה אנרנומוס או אנרדמין (ע"ע שומרים). ועשו כמה תקנות לצורך השוק שנקראו "תקנות השוק" ע"ע תקנות. וע"ע יריר. ב. מ.

שׁוֹר (בארמית תורא. דומה ליונית ורומית Taurus): זכר בסין הבקר, ובא בשם קבץ למינו ויהי לי שור וחמור (בראשית ל"ב ו'). ושור או שה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד (ויקרא כ"ב כ"ח) אונקלס תרגום ותורתא או שיתת, כדברי האומר בנמצא שאין הרין הזה נוהג בזכרים (ע"ע אותו ואת בנו). אסור לחרוש בשור וחמור יחדו משום כלאים (דברים כ"ב י'), ואסור לחסום שור ברישו (שם כ"ה ד') משום צער בעלי חיים (ע"ע). שור פר (תהלים ס"ט ל"ב). שהוא ספר, פי' שור הנולד מפר אמיץ בכחו, לפיכך הוא חזק ושמן ומובחר בששוורים, ולא משור זקן שכבר חשש כחו.

[שור חנר] שור מדברי הגדל ביער, והוא מין בחמה (כלאים פ"ח ו'), והוא בהמות הנזכר באיוב (ס' ט"ו) וי"א שהיא תאו (ע"י כרם חמר ח"ג 98). הרמב"ם אומר שהיא המריא (מאכלות אסורות פ"ח). וע"ע כו'. על הליתן ושור חבר יש אנדה נפלאה שעתידי הקב"ה לעשות בהם שהוק ושעשוע לצדיקים לעתיד לבוא (ב"ב ע"ה. ויק"ר פ"ג). ובאקדמות לשבועות נקרא "תוד מור רמותא... בקדוהי מננה בהמות ברבותא" וכו'.

[שור ננח] אם ינח שור אדם ומת יענש בסקילה ובעל השוד נקי מסייתה או סתשומין, ר' אליעזר אומר נקי מחצי כופר (שאינו חייב אפילו בחצי נזק). ר' יוסי הגלילי אומר נקי מדמי ולדות (אם ננח אישה הרה), ר' עקיבא אומר נקי מדמי עבר (שלישים שקלים). וזהו בשור תם שננח בפעם הראשונה או השנייה (ב"ק מ"א: ס"ב). ואם שור מועד הוא, שננח מתמול שלשום, היינו שננח שלש פעמים (שם כ"ג:). והועד בבעליו. שהתרו בו, ולא ישמרנו, והמית איש או אשה, הישור יסקל וגם בעליו יומת ביד שמים. ולא ביד ב"ד, כי אינו חייב מיתה ב"ד על הריגת שורו (סנהדרין מ"ז:). ואם כופר יושט עליו (כופר שלם, ב"ק מ'), ונתן פדיון

[תקיעות לעתים מוזמנות] נוהגין לתקוע "תקיעה"

אחת בכל יום בחדש אלול אחר התפלה בבקר חוץ מערב ר"ה (א"ח סי' תקפ"א). כדי לעורר את העם לתשובה, בימים הראשונים היו נוהגין לתקוע רק בר"ח אלול, מפני כי באותו היום עלה משה על הר סיני לקבל הלוחות השניות, ותקעו בשופר כדי שלא ימנו העם עוד הפעם במעשה העגל (שבלי חלקם סי' רפ"ב, בשם פרקי דר"א). אחר תפלת נעילה תוקעין "תקיעה גדולה", והספרדים תוקעים תשר"ת, ואין זה חובה רק לזכר תקיעת יובל בזמן הבית (מחזור ויטרי צד 395). בשופר השתמשו בתעניות לעורר לתשובה (תענית פ"א ו'), וכן נוהגין כעת בירושלם בעצירת גשמים כשנחרין תענית. בשופר החרימו מי שמחייב נדוי, ואמר עולא בארבע מאות שיפורי (שופרות) שמתיה ברק למרוז (מ"ק מ"ז). בתקיעת שופר הודיעו כאשר אסרו או התירו איזה דבר (ע"י מ'). רב הונא כי הוה נפיק לדינא אמר הכי אפיקו לי מאני חנותאי סקל ורצועה ושופרא (לשמתא ונדוי) וסנדלא (סנהדרין ד'). בקבורת המת היו תוקעין לאסוף אנשי העיר ללוותו (מ"ק כ"ז). בשופר היו תוקעין כאשר קדשו ב"ד את החדש (נדה ל"ח, ע"י רש"י). בערב שבת היו תוקעין שש תקיעות, התחיל לתקוע תקיעה ראשונה נמנעו העומדים בשדה מלערוך ומלחרוש ומלעשות כל מלאכה שבשדות וכו' התחיל לתקוע תקיעה שניה נסתלקו התריסין וננעלו החנויות וכו' התחיל לתקוע תקיעה שלישית סילק המסלך והמטין המטמין והדליק המדליק ושוהה כדי צליית דג קטן או כדי להרביס פת בתנור ותוקע ומרע ותוקע ושובת, ומקום צנוע יש לו לחון הכנסת בראש נגו ששם מניח שופרו וכו' (שבת ל"ה:).

ביבליוגרפיה: רמב"ם הלכות שופר פ"א—פ"ג; ש"ע א"ח סי' תקפ"ה—תקצ"ז.

א.

שׁוֹק: מעבר בעיד בין שדרות הבתים, עובר בשוק (משלי ז' ח'). בשוקים וברחובות (שה"ש ג' ב'). רחוב הוא כר נרחב באמצע העיר, רחוב העיר (אסתר ד' ו'). חוץ הוא השטח החיצון סביב בתי העיר, כחוץ לעוברים (ישעיה נ"א כ"ג), פעם בחוץ פעם ברחובות (משלי ז' י"ב). בהלמוד מורגל השם שוק, שוקא וגם שקקא שהוא שוק קטן. והני ר' שמואל כ"ד פלמיות (platea) היו בירושלם וכל פלמא ופלמא כ"ד מבואות, וכל סבוי ומבוי כ"ד שווקים, ועל כל שוק ושוק כ"ד שקקים ועל כל שקק ושקק כ"ד חצרות, ועל כל חצר וחצר כ"ד בתים (איכה רבתי פ' העיר). שקקיא דקרתא (ב"ר פ"ז), שוק העליון (שקלים פ"ח א'), שוק של זונות (ב"ר פצ"א), הרומיים תקנו שווקים (שבת ל"ג:). ויבואו קרית תוצות (במדבר כ"ב ל"ט) שעשה שווקים של מקח וממכר ועשה אמלס (תנחומא פ' בלק סי' מ"ו הוצאת באבער ע"ב). תרגום תוצות פלמין שוק גדול של

ספר מיוחדים לישראל, ובכל הפשיות בדת רש בשבח בתי ספר דתים אשר בהם יוכל הרוח הישראלי להשמר במהרתו.

[מצבו] יה"ש נולד ונתגדל על כרכי הורים עשירים, אשר הנחילוהו הון עתק והשיאיהו אשה יחסנית ועשירה ויהי לסוחר נכבד. אך במשך הזמן מתה עליו אשתו ובנו רך בשנים ומרבית הונו אבד בענין רע. כל אלה דכאו לארץ חיותו ויעזוב את מסחרו ויהי מתבודד באהלו וישב „על התורה ועל העבודה“. הוא היה קמצן וכילי במדה נפרזה והתעלם גם מיטארי בשרו ויתנכר לאחיו ולקרוביו העניים. אחיו ר' נפתלי מנדל שור שכתב שירים ומאמרים ברוב כשרון ומעם, מת מעוני וחרפת רעב. יה"ש הניח צוואה לתת את אוצר ספריו הגדול והונו שעלה לסך שלש מאות אלף כתרים לבית מדרש הרבנים בווינא, אך לא שם לבו אל בנו ונכדיו הדורשים עזרה.

ביבליוגרפא: לוח אחיאסף תרנ"ז; פרס ח"ג; פרידברג, תולדות משפחת שור מפד"מ 1901, נע"ם

שרש: ע' שרשים

שושבינין: ע' חתונה; נשואין

שרשן: עיר כעילם המדינה (דניאל ח' ב') ועיר הבירה למנך פרס (אסתר ב' ג'). ונודעת כעת בשם „סחא“. בכתובות האשורים נקראת בשם סים או סיסא. בימי ממשלת אסורבאניפאל (בשנת 640 קסח"ג) היתה שושן בירי הבבליים, אך תחת כורש הגדול כבשו אותה הפרסיים. בימי אלכסנדר הגדול ומלכי יון אחריו חדלה שושן להיות עיר סוחרת העמים. ואח"כ נחרבה, ונבנתה מחדש ע"י שאפור השני (309—379 למספר הנהוג) בשם אירנשהר שאפור, ואחר מצור כבר נפלה בירי הערביים בשנת 645. בעת שעמדה שושן על מכונה היה היקפה ששה או שבעה מיל, ועל הוף הימיני של נהר אולאי עמד חיכל גבוה שנקרא עתה תל-אי סוליימאן (נבעת שלמה). בחפירות שנעשו שם ע"י וויליאמס, לופטוס ודילאפוי נתגלה שמח של שלש מאות כבדת ארץ שעמד שם ארמון המלך על שלשה יסודות. ומצד דרומית מערבית יש חורבות בנינים שנבנו כחצי גורן עגולה. ומסול העסק לצד צפון נמצא יסוד חורבות שעמד שם כסא המלך ששם קבל פני האורחים, ובצד מזרח היה בית הנשים. ואפשר שהיא אפרנו (בלשון פרסית אפאראנא הוא ארמון הנזכר בדניאל י"א מ"ה). יושבי שושן נקראים שושנבאי (עזרא ד' מ').

[בתלמוד] שושן מוקפת חומה מימות אחשורוש (מגילה ב' :). בשער המזרחי של חומת הר הבית היה מצוייר עיר שושן (מדות ליד. כלים פ"ז מ'), וחשער או חדר אחד הבנוי אצלו נקרא „שושן הבירה“. שתי

נפשו ככל אשר יושת עליו, וסונה עצמו בממון מירי שמים (מכילתא). אם עבד או אמה ינח היגור המועד, ישלם לבעליו שלשים שקל והשור יסקל (משפטים כ"א כ"ח—ל"ב). ומה שנאמר השור יסקל ולא יאכל את בשרו, ר"ל שאסור בהנאה אם ישחמו לאחר שננמר דינו (ב"ק מ"א). הרין של סקילת השור על הריגת אדם, היא מקור לדין במשפטי אנגליא הנודע כשם Deodand (ברומית Deo dandum, כלומר חרם לה). ואם שור או בהמה אחרת ואפילו כלי דומם אם הוא ממולמל או מתנענע כמו עגלה, אם הרנו את הנפש, נעשו חרם לה וינתנו לאוצר המלך לצורך צדקה. החוק הזה עמד בחזקתו עד שנת 1846 (עי' Encycl. Brit. viii, 55).

א.

שור: ע' מדבר

שור, יהושע העשל (ברית יה"ש): מכמר חפשי ועורך „החלוץ“; נולד כבראדי ג' סיון תקע"ד (1814) ומת שם י"א אלול תרנ"ה (1895). הוא היה אחד מגדולי המשכילים בימים ההם, אשר הרעיש ויזעזע בשעתו את כל עולם הספרות החדשה, ויותר מששים שנה עמד על המצפה לתורות את אחיו דעה והשכל כפי שהבין הוא. עוד בימי חרפו יצא לו סוגימין בעולם הספרות, וכאשר ארש לו אשה הקדיש לו שד"ל למנחת יום אפריינו את המהדורא הראשונה של שירי ר' יהודה הלוי בשם „נחלת בת יהודה“. הוא התרועע עם ר"ג קראכמאל ריניו וערמער, וזה האחרון השפיע הרבה על מהלך רעיוניו. מסנו למד להלעיב ברבנים ובמנהגי ישראל, עד שהתפתח בקרבורוח שלילה במדה נוראה ויהי לבעל שמה חפשית מכאבת לב שלומי אמוני ישראל, דרכו היה תמיד לדבר בדברים חדים ועל שפתו נשא תמיד עוקץ שנקב עד עומקו של הלכ והכאיב כל נפש. כמו בדברו על השדים יאמר: נעזבה נא השדים ליראים וחרדים והמזיקים למאמינים ארוקים ונשימה לב וכו' (החלוץ ח"ה 16). גם בבקורתו היה מגזם הרבה וישפוד מים רותחים על כל מי שלא ישר בעיניו, אף כי היו גדולים ממנו כחכמה, למשל בקורתו על ספר ערוך השלם שהו"ל דר' קאהומ (ע"ע). שהלך כמעט בדרך שסללו להם עתה המשכילים הצעירים ברוסא. אבל בעוד שהצעירים האלה הם בורים מבלי תורה ומדע וכל ידיעתם היא הלשון העברית, שור היה באמת משכיל גדול ובקי בכל חדרי ספרות ישראל וגם ידע ספרות העמים. המאסף „החלוץ“ אשר הוציא לאור מיטנת 1852 עד 1880 בי"ג חלקים מלאים מאמרים חשובים וערכם המדעי רב מאד לתולדות ישראל וספרותו. כחלקים הראשונים השתתפו גיגור, קראכמאל, שמיניינידר, שד"ל ופיניליש. ולוא ידע העורך לכבד את העבר ואת ההוה כי אז הרבה להעיל במשך ימי חייו הרבים. שור התעסק גם בשאלת בתי

בנים אשר הלכו בדרכיו והפיצו את מעינותיו חוצה ועמדו בראש בתי שלחנות ומסחרים גדולים בבירות ארצות הקדם ואירופא. בן בכורו סיר אלברט עבדאללאה דוד ששון, נולד בבגדאד בשנת 1817 ובמות אביו לקח מקומו בראש בית השלחני בבאמביי והרחיב את המסחר ותרשת המעשה בעירו. ויבנה מכספו בתי ספר ומדרש להשכלת העם בלי הבדל דת. בעיר מולדתו בנה בית ספר לנערים יהודים ויססרו לחברת כ"ח שם. בשנת 1872 נתכבד במעלת "פרש" ובתואר "סיר". בהיות השאח מפרס בלונדון בשנת 1889 נתארח אצלו ויכבדו בתואר הכבוד של "הארי והשמש". בשנת 1890 כבדה אותו המלכה ויקטוריא בתואר "בארוניס". הוא מת בעיר ברייטן באנגליא 24 אקט' 1896. בנו סיר עדוארד אלברט ששון נולד בעיר באמביי בשנת 1856 ובמות אביו ירש את התואר בארוניס. הוא למד בהאוניברסיטא בלונדון והיה שר צבא (מאיאר) בחיל הרוכבים של שומרי המדינה. בשנת 1899 נבחר להפרלמנט, ובשנת 1902 כאשר נתפטר סיר יוסף סבג מונטיפיורי ממשרת הפרנס לעדת הספרדים בלונדון, נבחר סיר עדוארד במקומו, והיה לסגן בחברת יק"א וסגן בהקול"ג העברי בלונדון. (הוא מת 13 מארץ 1912). ע"ע הודו (J. E. xi. 66).

ב. מ.

ששון, שושנה: פרח גנים המרהיב העין ויש לו ריח טוב לעונג הנפש. הראב"ע בפירושו עה"פ אני חבצלת השרון שושנת העמקים (שה"ש ב' א') יאמר שהוא צמח לבן ויש לו ריח טוב והוא חם מאד עד שריחו יכאיב הראש וכו' פירושו מן שש כי לעולם הוא בעל ששה עלים לבנים גם בתוכו כדמות בד סעיפים ארוכים וגם הם ששה, ויהיה פירוש שפתותיו שושנים בריח ולא בעין, וכוונתו על הפרח שנקרא Lily (ליליע) ועל החבצלת אומר יש אומרים ורד והוא Rose במראה אדום. אך מפרשים אחרים נראה שגם השושנה היא ורד. כשושנה אדומה ראיתי (אדר"נ פ"ב) בלשון כבוד על דם נדה. וכן סוגה ביושנים, שאפילו כסוגה של שושנים לא יפרצו בהן פרצות (סנהדרין ל"ז:) כלומר באזהרה קלה נפרטים מעבירה ודי בסוג שושנים ואין צריך נדר אבנים (רי"י ועי' תוספות שם ד"ה התורה). ונזכרו שושנת המלך (בלאים פ"ה ח') ושושנת הכרמל (ירוש' סוכה פ"ז). מין אחד משושנת השמש הנמופה הנדל בא"י יש לו תכונה לגרש צהנה ורהות רעות העולות מאגמי רפ"ט ובעצ. בזהר ותקונים (פכ"ה ופכ"ז) נאמר על השושנה כי יש לה י"ג עלים (מסביב ובתוכה) כנגד י"ג מדות (ועי' ויק"ר פכ"ג א'). והשתמשו בצורת השושנה למסורי ציצים על כלי עץ ומתכות, מעשה שושן (מ"א ו' י"ט). וכן היה כלי שיר בתבנית שושן, למנצח על שושנים (תהלים). ע"ע צמחים.

ב. מ.

אמות היו בשושן הבירה אחת על קרן מזרחית צפונית ואחת על קרן מזרחית דרומית וכו' כ"ט? רב הסדא ורב יצחק בר אבדימי הד אמר כדי שידעו מהיכן באו (ונזכרין הגלות שהיו בו), והד אמר כדי שתהא אימת מלכות עליהן (מנחות צ"ח.). לדעת גרעץ הוא "שער המלך" הנזכר ברה"א (מ' י"ח). בתלמוד נזכרות עוד שתי ערים שוש וששתרי שהגיעו שם גלות עשרת השבטים (סנהדרין צ"ד.). ושניהם שם שושן בלשון פרסית. במחז שושן היתה עיר גדולה בשם ברימחוא (כזיסטאן) ואיזה אמוראים סכונים בשם חחאה (גיטין ז'). תענית כ"ב. ועוד). לדעת רב סעדיה גאון עלם (בראשית י' כ"ב) היא כוזיסטאן. ר' בנימין הנוסע כותב כי בא "לכוזחאן היא עלים המדינה, ואינה מיושבת כולה כי היא חרבה מקצתה, ובתוך חורבותיה שושן הבירה. והיא ארמון המלך אחשוורוש, והיה שם בנין גדול. והיה סימנים קדמונים, ובתוכה כמו שבעת אלפים יהודים ובה י"ד בתי כנסיות, ולפני הכנסת האהר קברו של דניאל ע"ה. ונהר חרקל חולק אה המדינה והגשר ביניהם, ובצר האחד שדרים שם היהודים קברו של דניאל, שם היו השוקים ובה הסחורה הגדולה ונתעשרו, ולצר האחר של הגשר היו עניים מפני שלא היו ביניהם שוקים ולא סוחרים אלא גנות ופרדסים" וכו' (מסעות בנימין הוצאת אשער צד 73). אך ר' פתחיה מרגנשבורג מצא שם רק שני יהודים צבעים (סבוב ר' פתחיה הוצאת בעניש צד 38). הסחוח סחא מעת שבא תחת ממשלת צרפת בשנת 1881 נתרבו שם התושבים מעשרת אלפים עד עשרים וחמשה אלף בשנת 1907, ובתוכם קהלה קטנה מבני ישראל. ע"ע פורים.

ב. מ.

שושן, משפחה: מקור המשפחה הזאת הוא מספרד, ומתיחסת לר' יוסף בן שלמה שושן המכונה הנשיא (מת בשנת 1205) אשר המלך מקשמיליא המה לו הסד והיה עשיר גדול ונדיב (עי' גרעץ דברי ימי ישראל ח"ד 243). מנצר המשפחה הזאת יצאו בני ששון (Sassoon) השלחנים העשירים המפורסמים בהודו ואנגליא, המכונים "הראטשילדים של ארצות המזרח". אבן ששון המתואר ג"כ "הנשיא" היה גובר לנציב בגדאד. בנו דוד ששון נולד בבגדאד בשנת 1792, ולרגלי מסחרו התיישב בעיר באמביי הודו בשנת 1832, ושם פתח בית שלחנו המפורסם עתה בארצות שונות בשם David Sassoon & Co. עם סניפים בשאנגהאי קאנטון הונגקונג, וגם ביאפאן בערי יוקהאמא ונאנאן סאקי. הוא היה סוחר נכבד בארץ וסוחרותם הגדולים שעשה בכל שנה נתן מעשר לעניים. הוא בנה ביהכ"נ ות"ת בבאמביי וביהכ"נ בעיר פונא שגר שם בימי הקיץ. בשנת בצורת בהודו (1857) נרב כסף רב לחלק בין הרעבים. הוא מת בפונא ביום 7 נאו' 1864 ואנשי עיר באמביי הקימו מצבה גדולה לזכרונו. הוא הניח

שותפות עם עכרים שמא יתחייב שבועה ונשבע בע"י שלו והתורה אמרה (ישמות כ"ג) ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך (סנהדרין ס"ג:). וכתב הר"ן (אלפסי גיטין פ"ה) בשם ר"ת בדיעבד אם נתחייב לו שבועה מותר להשביעו. אבל רש"י אמר אפילו בדיעבד, ועכשיו אין נמנעים מלהשתתף עמהם. ובתוספות אמרו דהאידנא שרי דאין נשבעים בשם ע"ז. וכתב רבנו ירוחם (חלק ה' נתיב ה') בשם ר"י, כי יש איתר אחר בזמן הזה שנשבעים בקדשים שלהם הנקראים און גליו ואין תופסין בהם אלהות, ואע"פ שמזכירים שם וכוונתם לאלהיהם מ"מ אין מזכירין שם ע"ז וגם דעתם לעושה שמים וארץ ואין בזה איסור.

[התקשרות השותפין] שותפין נקראו כששניהם מתעסקים אפילו הממון של אחד, ואם אחד בלבד מתעסק נקרא "עסקא" (רמב"ם שותפין פ"ו), ואם אין לו חלק בעיקר הממון אין לו דין שותף (הרא"ש שו"ת כלל ו' ס' י"ד). השותפות נעשית ע"י קנין בעדות ושיביא כל אחד מעותיו שרוצים להניח בעסק ויכתבו שמר התקשרות על כל התנאים שהותנו ביניהם. ויש מי שאומר דשותפים אפילו ברבור בעלמא בלא קנין סני, דבההיא הנאה דצייתי אהרדי נמרו ומקנו אהרדי (מרדכי ב"ב פ"א). השותפים שהמילו לכים זה מנה וזה מאתים וזה שלש מאות ונתעסקו כולם בממון סתם, ופיחתו או הותירו השכר או הפחת ביניהם בשוה לפי מנינם, לא לפי המעות (כתובות צ"ג: רמב"ם שותפין פ"ד נ"ג). שותף העושה לתועלת השותפות אפילו שלא ברשות עשוי (רש"ם ח"ד קנ"ג וס"ז), ואם חבירו לא מיחה באיזה מעשה קיים הרבר, אבל שותף שעושה מן הסתם אינו מן השותפות (ש"ת אלשיך ס' כ"ה). שותפים שהתנו כי הוצאת אכילה ושתייה תהיה לאמצע ממעות השותפות וכל שאר ההוצאות לכל אחד משל עצמו, אין הוצאת הרפואה בכלל אכילה ושתייה (רש"ם ח"ד ס' קס"א). שותפים עניניהם ודבריהם תלויים במנהג הסוחרים, ואם היינו יודעים המנהג אין ספק שלא היינו צריכים לירד לעומק הרק, שהרי בדברים אלו המנהג עיקר, והמשתתף עם חבירו בסתם לא ישנה מן המנהג של אותה המדינה (רמב"ם שותפים פ"ה). שותפים יש להם אונאה זה על זה (ש"ע ח"ט ס' קע"ז ד'). שותף שהוחזק כפרן בדבר אחד מהשותפות הוחזק כפרן לכל (תשובות מהר"ך ח"ג ס' קצ"ו). שותפים שומרי שכר הם שאם נגנב או נאבד מהשותפות ברשות אחד מהם חייב באחריותו (ביב מ"ב:). ואם מתעסקים שניהם יחד פטורים דשמירה בבעלים הוא, וי"א רבכל אופן השותף כשומר חנם (עי' ח"מ ס' קע"ז ח' פתחי תשובה).

[פרטי דינים] המשתתף עם חבירו לא ילך למקום אחר ולא ישתתף עם אחרים בלי דעת שותפו. ולא ימכור בהקפה אלא דבר שרדכו להמכר בהקפה. ואם עבר תעשה שלא מדעתו, כל פחת שיבא מחמת זה

שושנה, ספר: אחד מהספרים החיצונים ונקרא "קורות שושנה" (Susana), ויש שקורין אותו "משפט דניאל". ויש ממנו שתי נוסחאות בלשון יון, אחד בהעתקת השבעים ואחד בהעתקת תיאודוציון. הירונימוס ספח אותו לספר דניאל, מפני שיווי השם למשפט דניאל של נוסחתו. הנוצרים הראשונים ספחו את הספר הזה לבית החדשה וספרי האפוקריפים שלהם. אך במאה השלישית החלו איזה נוצרים להטיל ספק בקדושת הספר. אוריגן אומר כי הוא ספר "גנוז" של היהודים, ובעיני קטליקים מחוללת קדושתו עד היום, ורק הפרוטסטנטים נוהגין בו קדושה. כנראה נכתב הספר כמאה שנה קודם הספר הנהוג בלשון ארמית ונעתק ליוונית ע"י יהודי אלכסנדריא, והנוצרים הראשונים הבניסו אותו בין ספרי המינים שלהם כמו שעשו לכמה ספרים שנזכרו חכמי ישראל עליהם גניזה. גם לא יתכן ספור המעשה, שאי אפשר להאמין שהשופטים בימים ההם לא חקרו את העדים בשבע חקירות ובשבע בדיקות כראוי, גם לא נדונו הזקנים כדבר תורה בערים זוטמים שצריכין עדים אחרים להזימם.

[כסור סי' שושנה] יהוקים בעיר בבל (גיטות) לקח לאשה את שושנה היפה בת חלקיה, ויארבו עליה שני זקנים בתוך הכרם של יהוקים, שהיתה רגילה לרחוץ שם, ויירשו אהבתה, וכאשר מאנה לשמוע להם ותצטק לעזרה, הוציאו הזקנים את רבתם רע עליה כי ראו איש עמה בכרם, וישפטוהו משפט מות. אז קם דניאל ויחקור הזקנים, ויניד אהר שמצא שניהם תחת אלה, והשיני העיר שמצאם תחת האלק, וידונו הזקנים כעדים זוטמים למיתה. א.

שותף (שותפים), השם חמושמש שותפות): חבר בעסק חבירו, התקשרות במסחר, וחברי גנבים (ישעיה א' כ"ג) תרגומו ושותפין נגבין, ואין לזרים אתך (משלי ח' י"ז) ונוכרי לא ישתתפו עמך. לנקבה שותפא (תרי"ב) במדבר כ"א ט"ז, תרגום חברתך (מלאכי ב' י"ד) שותפתך. ג' שותפין באדם הקב"ה אביו ואמו (נדה ל"א). וישתתף אינש נפשיה בהרי ציבורא (ברכות ל'). משתתפין במבוי בין ואם רצו להשתתף בפת משתתפין (ערוכין ע"א:), וכן לשון עירוב חבור ושותף. ההתחברות עם אנשים היא למובת, ואמרי אינשי או חברותא או מיתותא (תענית כ"ג, ב"ב ט"ז:). והוי משתתל עם מי שהשעה משהקת לו לעשות שותפות בהדיה (פסחים ק"ב). אבל צריכין להזהר להתחבר רק לאנשים טובים וישרים, ונקיי הדעת שבידו שלם לא היו חותמין על השטר אא"כ יודעין מי חותם עמהן (סנהדרין כ"ג). ואין לעשות שותפות עם רשע, והנביא אמר ליהושפט מלך יהודה שעשה שותפות עם אחזיהו מלך ישראל לעשות אניות ללכת לתרשיש: בהתחברך עם אחזיהו פרץ ח' את מעשיך וישברו אניות ולא עצרו ללכת אל תרשיש (דה"ב כ' ל"ז). אסור לעשות

שכנים פ"ב). שותף אפילו במטלטלין אית ליה דינא דבר מצרא (מהר"ק שורש ב' סי' ז'). ע"ע ברירה; גור אגיר גור אחית; מכירה; קנין. א.

שחד ע' שוחד

שחוק (צחוק): שעשוע המטיב לב ומרבה שמחה, לעומת בכי המדאיב את הלב ומעציב את הנפש. עת לבכות ועת לשחוק (קהלת ג' ד'). בסוד משחקים (שם לא ד'). גם במלחמת תנופה לשעשועים להרואים, כמו יקוטו נא הנערים ושחקו לפנינו (ש"ב ב' י"ד). ובדרך צחוק היו מורים חצנים למטרה (ש"א ב' כ'). וכן שמו איש למטרה (איוב מ"ז י"ב, איכה ג' י"ב). מכני בנימין היו שבע מאות איש בחור אמר יד ימינו כל זה סולע באבן אל השערה ולא יחטא (שופטים כ' מ"ז) ודוד קלע אבן במצח גלית וימיתהו (ש"א י"ז מ"ט). היהודים שהלכו בחזקת היונים בימי שני הקימו בית משחק בירושלם כמשפט הנזים (א' חשמונאים א' י"ז). ישוע אחי חונו במחיר הכהונה הגדולה הכטיה לאנמיוכוס להקים בית משחק בירושלם לחנוך בחוכם את הנערים (ב' חשמונאים ד' י'). ועל שחוק כזה אמרו שחוק וקלות ראש מציאין את האדם מן העולם (אבות פ"ג י"ג). בימי התלמוד היה מצוי שחוק הקו ביא ומפריחי יונים (סנהדרין פ"ג ג'). מרכיף (כלים פט"ו) הוא סוס של עץ שעושים הליצינים ומכסין אותו בבגד מצויר ומניע לארץ (עי' יבמות כ"א:). פדאמי (שבת ס"ז:) הוא מסוה או פרצוף על הפנים ואין נראין אלא העינים ומשחקים בו. פ"א אחר שדומה לעטרה של מלכים והיא של נחשת ומניחה אחד בראשו ומביא כמין סוס של עץ ורוכב עליו ומשחק בו (ערוך). מסין (ע"ז י"ח:) היא לץ הצוחק בפני ההמון בעת שמשנה את פניו בדמותים שונים (mimic). מכניסין את המיאומם לתיאטרון שלהן וראשו מנולה (פתיחתא דאיכה רבתי ס' י"ז, וע"י ב"ר פ"ד א'). הכדור והאמס (סנהדרין ס"ח). מה כדור של בנות מזרקין בו לכאן ולכאן (קהלת י"ב י"א). כהדא ספירא של תינוקות שהיו מלקטות וזורקות לכאן ולכאן (תנחומא בהעלותך ס' מ"ז). טור שמעון למה חרב? י"א שהיו משחקין בכדור בשבת (ירוש' תענית פ"ד דס"ט). המיטחקין בכדור (תוספתא שבת פ"א י"א). א"ל ר' נחמן לרב ענן כי היותו כי רב מר שמואל באסקונדרי איטליתו (קדושין כ"א:). פ"ר חננאל בגורי כלבים הייתם שוחקים. פ"א אחר שחוק ששוחקים בו תינוקות, מביאין שברי חרש ועושים אותן כמין סלע עגול ועושים ממנו עד שלשים ומשחקין בהן. וא"ל כשהייתם בי מר שמואל הייתם משחקין ולא למדתם מעם שמעיה זו (ערוך). הבהורים היו משתעשעים בחנוכה בזהירות וחרחים והלצות שנסראו "קאמאועס" או כטובות מלשון כטוב לב המלך ביין, והיו משחקים בגורלות, ובעגול חנוכה"

שעבר חייב לשלם לבדו, ואם היה שם שכר, השכר לאמצע. שותפים אין צריכין הרשאה לתבוע כל החוב ואין להם חזקה זה על זה (ב"ב פ"ג ג'). שותף אינו מעיד על חבריו ואפילו על חלק השותף לא תועיל עדותו אא"כ סלק עצמו ממנה (רבנו ירוחם נתיב ב' ח"ה סי' ג', ש"ע ח"מ סי' ל"ז). שותפים שבקש אחד מהמכס שימחול לו המכס ומחל לו, הוא לאמצע. ואם מעצמו בלא פיוס אמר אני מחל בשביל פלוני הוא שלו לבדו (ח"מ סי' קע"ח א'). שותף שהבריה נכסים ממכס או המעה נזי הכל שלו, ואין להשותף חלק בזה, ואם הפסיד הסחורה חייב לשלם (ש"ת הרד"ך ח"ב סי' ג'). ראונו ושמענו קנו מרגלית יחד בהקפה לזמן שישה שבועות, ושמענו לא היה בטוח בעיני המוכר וראונו היה בטוח, ונתן ראונו שטר חוב על עצמו על סך החוב, ותוך שישה שבועות מכרו המרגלית בהקפה לזמן מ"ו שבועות והריונו כמה מאות, וכשהגיעו שישה שבועות הלך ראונו ולקח מעות ברבית מן הגוים ופרע החוב, ובהגיע המ"ו שבועות גבו החוב שלהם, ורוצה ראונו לקח תחלה מן השותפות הרבית שנתן ושמעון אינו רוצה ליתן מחלקו, והכריע כי שמעון חייב ליתן מחלקו ברבית (פני יהושע ח"מ סי' ג'). שנים שיש להם בתים הפתוחים לחצר שהוא בשותפות ביניהם, שרצו לעשות מהיצה בחצר בונין את הכותל באמצע כפי מנהג המדינה (ב"ב ב'). אין חולקין את החצר עד שהא ארבע אמות לזה וארבע אמות לזה, ובזמן ששניהם רוצין אפילו בפחות מכאן יחלקו, וכה"ק אפילו בהסכמת שניהם לא יחלקו הספרים ביניהם, כי לא יהיה נשאר תנ"ך שלם (שם י"א). השותפים אין כח לאחד מהם יותר מחבירו היכא דליכא מילתא דמוכח (תורת אמת סי' קמ"ז).

[התרת השותפות] השותפין שהתנו ביניהם שיעמדו בשותפות זמן קצוב, כל אחד מהם מעכב על חבריו ואינו יכל לחלוק עד שיגיע הזמן או עד שיכלה ממון השותפות (ב"מ ק"ה. רש"י). נשתתפו סתם ולא קבעו זמן, הרי אלו חולקין כל זמן שירצה אחד מהם, ויחלקו הסחורות והדמים, וחולקים בפני שלשה אנשים נאמנים ויודעים בשומא. שותף חולק שלא מדעת חברו בפני ב"ד במקום אבוד (הרי"ף ונמ"י ב"מ פ"ט). שותפות יתומים יש כח לב"ד לבטלו תוך הזמן לתועלתם (רשד"ם ח"ד סי' רט"ז). אם מת אחד מהשותפים בטלה השותפות אע"פ שהתנו לזמן קבוע, ואם השותף הנשאר רוצה חולקין השותפות. האתים או השותפים שבאו לחלוק את השרה וליטול כל אחד חלקו, אם היתה כולה שוה ואין בה מקום טוב ומקום רע חולקין לפי המדה, ואם אמר אחד מהם תנו לי חלקי מצד זה כדי שיהא סמוך לשדה אחר שלי ויהיה הכל שדה אחת שומעין לו, וכופה אותו ע"י, שעכוב בדבר זה מדת סדום היא. אבל אם היה חלק אחד ממנה טוב או קרוב לנהר יותר נוטל בגורל או בשומא (רמב"ם

המבעת הגדולה ב' גרגרים ונקראים חטים, ואם שחם בתוך החטים ושייר מהם כל שהוא למעלה כשרה. שהרי שחם משיפוי כובע ולמטה, ואם לא שייר מהם כלום ושחם למעלה מהם ה"ז מוגרמת ופסולה. ושיעורו למטה עד ראש כנף אונה העליונה לצד שמאל, ובעוף כוושט למעלה נגד הקנה משיפוי כובע ולמטה, ולמטה כוושט וקנה נגד גנו של זפק, וסימן לגנו הוא שאין בו שני עורות כמו בושט. ובעוף שאין לו זפק כגון אווזא, עד מקום נגד התחלת חיבור הנפיים לגוף. וכ"ז בריעבר אבל לכתחילה יזהר השוחט לשחוט למטה ממבעת הגדולה, ואם שחם למעלה ממנה אין להבשיר כ"א בהפסד מרובה, ומלכד שיהיה משיפוי כובע ולמטה. צריך לשחוט באמצע צואר של הקיפ, ואם שחם מן הצדדים וחתך גם המפרקת, שחיטתו כשרה. והוא שידע שחתך הסימנים קודם שחתך המפרקת. צריך לחתוך שני סימנים שהם הוושט והקנה. השחיטה המעולה שיחתוך שניהם בין בבהמה בין בעוף ולזה יתכוון השוחט, ואם שחם רוב אחד בעוף ורוב שנים בבהמה ובחיה שחיטתו כשרה, ופחות מזה פסולה. רוב הקנה הוא הקרום שבפנים הנגרת המחבר את המבעות יחד אבל המבעות עצמן נקראים גרגרת, וא"כ צריך שיהיה רוב החלל של הקנה נשחט (ש"ך סי' כ"א ס"ק א'). השוחט צריך לבדוק בסימנים אחר השחיטה אם נשחט כדן, ואם נחתך הראש קודם שיבדק הרי זו נבלה אפילו היה השוחט זרין ומהיר במלאכתו, כי כל בהמה בחייה בחזקת איסור עומדת עד שידע בודאי שנשחטה כהוגן (חולין ט', י"ד סי' כ"ה).

[הסכין] שוחטין בין בסכין של סתכת בין בצור בין בזכוכית או בקרומית של קנה האגס וכיוצא בהם מדברים החותכים, והוא שיהיה פי הסכין חד ובלא פנימה. אבל אם נמצא בו פנימה כל שהיא, אף שאין חונרת צפורן אם היא אונרת חוט השערה פסולה הישחיטה (אונרת לשון אונרה בקיץ לחמה, שאוספת חוט השערה בין ב' עוקציה והוא שיעור פחות מחנירת צפורן). סכין שעולה ויורדת כנחש ואין בה פנימה שוחטין בה לכתחילה, וסכין שפיה חלק ואינו חד, הואיל ואין בה פנימה אע"פ שהולך והביא כל היום עד ששחטה שחיטתו כשרה, ורוקא ששחם שני הסימנים ביחד אבל אם שחם הסימנים בבהמה זה אחר זה ושהה בין סימן לסימן ה"ז מריפה. ולכתחילה אסור לשחוט בסכין שאינה חלקה וחדה (יר"ד סי' י"ח הנהגת רמ"א). השוחט צריך לבדוק הסכין קודם השחיטה בחודה ובשני הצדדים, בבשר אצבעו ובצפרנו, בהולכה ובהבאה, בס"ה י"ב בדיקות, ששה בדיקות בבשר וששה בדיקות בצפורן, הבדיקות בבשר הן משום ווישט שהוא רך, ובדיקות הצפורן משום קנה שהוא קשה. וצריך לבדוק ג"כ אחר השחיטה שאם מצא פגם בסכין ה"ז ספק נבלה שחם בעור נפגמה ושחם הסימנים בסכין פגומה. לפיכך השוחט שחיטות הרבה צריך לבדוק הסכין בין כל

שרשום על ארבע פעמותיו האותיות נ' ג' ה' ש' שהיא רת: נס גדול היה שם. בפורים היו לובשים פרצופין שונים, בל"ג בעומר היו מותחין קשת ומשתעשעים במיולים מחוץ לעיר במשחקים והתחרות של ריצת רגלים (עי' ספר חסידים סי' תרמ"ד; נידעמאן, נע-שיכטע דער ערציהונסוועגן ח"ג 87). בשבת אין מטפחין ולא מספיקין (להכות כף על כף או כף על ירך) ולא מרקדן, גזירה שמא יתקן כל שיר. ואפילו להכות באצבע על הקרקע או על הלוח או אחת כנגד אחת כדרך המשוררים או לקשקש באגוז לתינוק. או לשחק בו בזוג כרי שישתתק, והאידינא לא מחינן בהו דמוטב שיהיו שונגין ואל יהיו מזדיין, ומותר לרקד בשבת בשעה שאומרין קלוסים לתורה משום כבוד התורה (או"ח סי' של"ט רמ"א ובאר היטב). ע"ע א"ת ליט"ן; ברחן; חירות; ל"ג בעומר; מהול; פורים; צירה, קוביא; שאח; שמחה; תיאטרון.

א.

שחיטה: זביחת בעל חי מהור לאכילה לפי חוקי ישראל. עיקר מצות שחיטה למדו חז"ל מן התורה שנאמר, וזבחת מבקר ומצאנך אשר נתן ה' לך כאשר צויתך ואכלת (דברים י"ב כ"א). ר"א הקפר ברבי למד מהפסוק אך כאשר יאכל את הצבי וגו' (שם) כי צבי ואיל (החיות המהירות) בשחיטה כמו בקר וצאן, וע"פ אין לו שחיטה מן התורה אלא מרברי סופרים. אך רבי פליג עליו וילף ממה שנאמר אשר, "צויתך" שנצטוו משה על הוושט ועל הקנה ועל רוב אחד בעוף ועל רוב שנים בבהמה (חולין כ"ח). אבל דנים וחנכים אין צריכין שחיטה דכתיב כל דגי הים יאסף להם, באסיפה בעלמא סני, וחנכים אתקשו לדגים. ומותר לאכלם מתים או לחתוך מהם אבר ולאכלו אבל אסור לאכלם חיים משום בל תשקצו (שם כ"ז: י"ד סי' י"ג א'). רב ימר למד לשחיטה מן הצוואר מלשון, "זבחת" מסקום שזב חתהו (שם כ"ז). אבל חכמים חשבו זאת להלכה למשה מסיני וכן כל הפרטים האחרים בנוגע לשחיטה ולשוחט.

[מקום השחיטה] השחיטה היא בצואר, וכל הצואר מלמעלה למטה כשר לשחיטה. מלמעלה בושט היינו לצד הראש במקום בשחיתין הוושט מתכווץ (נעשה קמטים והחלל מתכסה), ולמטה במקום שמתחיל להיות פרצין פרצין ככרם (חולין ט"ג). אבל אם שחם למעלה מזה ולמטה מזה השחיטה פסולה, למעלה מזה היינו במקום תורבץ הוושט שאינו מתכווץ (ונשאר החלל מגולה), ולמטה מזה במקום שמתחילין בני מעים. שיעור תורבץ הוושט למעלה לדעת הרמב"ם שתי אצבעות ולדעת המור"ד אצבעות, וכתב הרמ"א שקבלה ביד הקדמונים שבבל בהמה וחיה עד מקום שהגיע שם אוזן הבהמה או החיה כשכופפין אותה. מקום שחיטה בקנה למעלה לצד הראש הוא משיפוי כובע ולמטה, פירוש בסוף הקנה למעלה יש בתוך

שינביה הבהמה וירביצנה וישחוט עד רוב הסימנים, ובדקה (שה ועז) עד שינביה אותה וירביצנה וישחוט, ובעוף, לחד מן דאמר השיעור כמו בדקה, ולחד מ"ד כשיעור שחיטת רוב סימן בעוף (חולין ל"ב). ונוהגין כפי הכרעת הרמ"א להטריף בשהייה כל שהיא, ואפילו בהפסד מרובה, כי אין אנו בקיאים בשיעורי התלמוד. ודוקא שפסק מלשחוט אפילו משהו, אבל נדחה ידו למטה אין זו שהייה וכשר (מ"ז י"ד סי' כ"ג). לפי התלמוד אין שהייה פוסלת לאחר ששחט רוב ישנים בבהמה ורוב אחר בעוף, שהרי כבר נישחטה כהונן וה"ז כמחתך בבשר, אבל אנו נוהגין ע"פ הכרעת רמ"א בין במיעוט קמא ובין במיעוט בתרא בין בקנה בין בווישט פוסלת שהייה אף במשהו (ב"י דרסה). כגון שהניח הסכין על הצואר ורחק וחתך למטה כחותך צנן ה"ז פסולה, ואין צריך לומר אם הכה בסכין על הצואר בדרך שמכין בסייף וחתך הסימנים בבית אחת. ואם שחט בהולכה לבד או בהכאה לבד ולא היה בסכין כמלא ב' צוארים של הנשחט נ"כ הוי דרסה. היה שוחט וחתך כל המפרקת, לדעת הב"י כשרה, אבל נוהגין כהרמ"א להטריף אפילו חתך רוב המפרקת עם חוט השדרה, במקום שאין הפסד מרובה. דרסה פוסלת בין במיעוט קמא בין במיעוט בתרא, בין בקנה בין בווישט. וצריך השוחט לזוהר שלא יניח אצבעו על הסכין אלא יחזיק אותו בכתא שלא יבא לידי דרסה. וכששוחט ע"פ יאחו בסימנים בשתי אצבעותיו הרק היטב, שלא יהיו נשטמים לצדדים, ולא יוכל לשוחטן ע"י הולכה ויבא לידי דרסה. (ג' חלדה, כגון שהכניס הסכין בין סימן לסימן ושחט מלמטה למעלה, או אפילו שחט התחתון כהלכתו מלמעלה למטה וחזר והוציא הסכין ושחט העליון, וכ"ש כששחט שניהם מלמטה למעלה, כיון שהחלדה הסכין מרפה. וחדר הוא לשון הטמנה כחולדה הטמנת בארץ (חולין ל' י"ד סי' כ"ד). החלדה הסכין תחת העור או תחת צמר מסובך או תחת מטלית הקשור בצוארה או שהמטלית מדובקת בו ושחט, שחיטתו פסולה. ולכן יש לזוהר בכבשים שיש להם צמר מסובך בצואריהם לתלוש הצמר המסובך שלא לבוא לידי חלדה, וגם בעופות יש לתלוש הנוצות מקודם, וכל חלדה מרפה בין במיעוט קמא ובתרא, בקנה ובווישט. (ד' הגרסה, השוחט למעלה או למטה ממקום שחיטה הקצוב המבואר לעיל שחיטתו פסולה, ואפילו התחיל במקום שחיטה ושחט שם רוב הסימנים ואח"כ המה הסכין חוץ למקום שחיטה בין למעלה בין למטה בין בקנה בין בווישט שחיטתו פסולה. לפי דעת הרמ"א. ולשון הגרסה הוא לשון המייה והכרעה שמכריע הסכין חוץ למקום הכשר לשחיטה, כמו נתון לו גירסוי (ב"ב פ"ח) פירוש תוספות. ה') עיקור, כגון ששחט בסכין פגום, שהפגימה עוקרת הסימן, וכתב "וישחט" ולא ועקר, וכ"ש אם עקר רוב סימן ביד או נעקר מאליו בשעת שחיטה בין באמצע סימנים ובין ממקום חבוך

אחת ואחת, שאם לא ברק בינתים רק באחרונה ומצא פגימה הוי הכל ספק נבלות. ובדעבד אם לא ברק או שאבדה הסכין שחיטתו כשרה שחוקת הסכין שכרס קודם השחיטה עליה (חולין י'). לפי התלמוד אין שיעור לאורך הסכין רק שלא יהא דבר רק שנוקב ואינו חותך כראש איזמל הקטן, ולדעת הרמ"א צריך הסכין להיות ארוכה כשני צווארים של דבר הנשחט, או לשער י"ד אצבעות לשחיטת בהמה, ורמז ע"ז ושחטתם בזה (בזה) = י"ד) ובעוף לא ישחוט בסכין גדולה כזו רק כשיעור שני צווארים של עוף (רמ"א י"ד סי' ח').

[השחיטה] השוחט צריך לברך קודם השחיטה בא"י א"ה אקב"ו על השחיטה, ואם שחט ולא ברך אף במזיד שחיטתו כשרה (הרא"ש והמרדכי ריש חולין). ואם שחט דבר דאחיליך בו ריעותא וצריך בדיקה ישחטנו בלא ברכה ואם ימצא שהוא כשר מברך על השחיטה, ובלבד שיהיה סמוך לשחיטה (י"ד סי' י"ט ברמ"א). שוחטין בין ביום בין בלילה באבוקה וב' נרות חשובים באבוקה, ואם שחט באפילה שחיטתו כשרה (חולין י"ג). השוחט בשבת או ביוה"כ בשוגג שחיטתו כשרה (שם י"ד). אין שוחטין לתוך ימים ונהרות שמא יאמרו עובר מים הוא ונראה כמקריב למים, ולא ישחוט לתוך הכלים ולא לתוך הגומא שכן דרך עכו"ם, ואם שחט שחיטתו כשרה, ושוחטים לכלי מים עכורים שאין הצורה נראית בהן (שלא יאמרו כי שוחט לצורה), וכן שוחט חוץ לגומא והדם שותת ויורד לתוך הגומא. ומותר לשחוט על דופן הספינה ודם שותת על הדופן ויורד למים. כיצד שוחטין? מותר את הצואר ומוליך הסכין ומביאה עד ששוחט. בין שהייתה הבהמה רבוצה על גבה ושחט מלמעלה בין שהייתה עומדת ואחו בערפה והסכין בידו מלמטה ושחט ה"ז כשרה. השוחט בהולכה בלבד או בהכאה בלבד, אם יש בסכין כמלא ב' צוארים מצוארי הנשחט עם העור והמפרקת שחיטתו כשרה, ואם לאו פסולה, שפחות משיעור הזה א"א לשחוט בלא דרסה ע"י הולכה או הכאה בלבד. אבל אם הולך והביא אפילו שחט באיזמל כשרה, ולדעת הרמ"א צריכין שיעור הסכין כמלא צואר וחוף לצואר משהו אפילו בהולכה והכאה (חולין ל"א. רמ"א סי' כ"ד). שחיטת חולין אינה צריכה כוונה, אבל אם נפלה הסכין מחיקו ושחטה שחיטתו פסולה, משום דכתיב וחבתה, בעינן ע"י כח נכרא (שם). אולם כונה רעה פוסלת בשחיטה, לפיכך השוחט לשם הרים ונבעות או לשם ימים ונהרות שחיטתו פסולה (חולין ל"ט:). שחט לשם נכרי אע"פ שהנכרי מתכוון לע"ז שחיטתו כשרה, שאין חוששין אלא למחשבת הזוהב ולא למחשבת בעל הבהמה (שם).

[שהייה דרסה וכו'] חמישה דברים מפסדין השחיטה ואלו הן: שהייה, דרסה, חלדה, הגרסה, ועיקור. א') שהייה, שהתחיל לשחוט ושהה בין בשוגג בין במזיד. לפי דעת התלמוד שיעור השהייה בנסה (בהמה) כרי

כשר דאין הברכה מעכבת. אבל היטוע ואינו מדבר שוחט לכתחילה אם אחר שוחט נ"כ ומברך ומכין להציא גם זה. מוסר אוכל נבלות לתאבון ע"פ דין התלמוד מותר ליתן לו סכין בדוס ושוחט בינו לבין עצמו, ואם בדקו הסכין לאחר שחיטה ואינו פגום מותר לאכול משחיטתו, אך האחרונים אסרו שוחט כזה, ומי שהוא מועד לעבור על אחת ממצות ה' דינו כמומר לתאבון. אבל מי שעבר עבירה אחת להכעיס או שהוא מומר לחלל שבח בפרהסיא, או שאינו חושש בשחיטה ואוכל נבלות שחיטתו נבלה מ"מ, דכתיב, "וזבחת" מי שהוא בר זביחה, וזה שפקר אינו בר זביחה, ודוקא מחלל שבת במלאכה דאורייתא, אבל במקח וממכר ויטות מדרבנן כשר (חב"ש). והקראים בוסן הזה דינם כנכרים גמורים, ומי שאינו מאמין ברברי חז"ל נ"כ דינו כנכרי לענין שחיטה, מסור יש פוסלן שחיטתו, "ועכשיו בעו"ה נעשה כחיתר ושחיטתו כשרה" (כ"פ בשם חשבות רש"ל).

[קבלה] היטועים הכשרים נוסלים קבלה (כתב תעורה) מחכם או רב העיר, ואין החכם נוהג קבלה עד שיכיר היטוע שהוא ראוי לכך ויבחין אותו אם יודע הלכות שחיטה ובקי ומרניש בפנימה דקה של הסכין ואין ידיו מרחיחות, ואינו מהעלף בשחיטה, ונוהגין שאין אוכלין משחיטת שוחט שאין לו קבלה מרב ידוע. ולכתחילה אין ליטול קבלה מרב שהוא קרובו (תשובת שבוח יעקב ח"א סי' מ"ד). וכל שוחט אע"פ שנמל קבלה צריך לחזור לפרקים הלכות שחיטה עד שיהא שגורים בפיו ולא ישכחם. בספר יראים מזהיר שלא ליחן קבלה לשום אדם שהוא קל בדעות כ"א ליראי שמים ולא להרנילים לשחות ביוחר אף שאינם שכורים, כי הם אינם מרנישים וידיהם ככדות מרוב שתייתם. וגם ראוי להזהירם על בדיקת הסכין באימה ויראה (ו"ד סי' א' באר היטב).

[פנים לשחיטה וחברת צער בעלי חיים] אף כי הלכה כחכמים נגד ר"ש דרריש מעמא דקרא (קדושין ס"ח.), בכ"ז התאמצו חז"ל לחקור אחרי מעמי המצוות (ע"ע מצות). וגם בענין שחיטת אסור רב וכי מה איכפת ליה לקב"ה למי ששוחט מן הצוואר או מי ששוחט מן העורף? הוי [אומר] לא נחנו המצוות אלא לצרף בהן את הבריות (מ"ד פמ"ד א'). ור"ל הטעם משום צער בעלי חיים (ע"ע). כי צער בעלי חיים דאורייתא, ומאז ומעולם היתה השחיטה ידועה למיתה היותר יפה וקלה לבעל החי. אך מסיבת האנטישמיות שנתפשטה במאת האחרונה בין משכילי הנוצרים בארצות הנאורות, התעוררו בכל פעם לעצור בעד השחיטה במענות של חברות צער בעלי חיים שלהם באסרם כי השחיטה היא מיתה משונה, ויותר טוב להמית בהמה בנקירת המוח או תום השרדה בברזל חד שמכים על ראש הבע"ח אשר ברע אחד נופל מת ולא יזוז עוד אף אבר, ובשחיטת ישראל הבע"ח

בלחי, וכן אם נשמת אחד מהן קודם נמר שחיטה פסולה. ונוהגין להטריף כל עיקור בין במיעוט קמא בין במיעוט בתרא בנה או בורשט. ויש עיקור שלא בשעת שחיטה, כגון שנעקרו הסימנים או אחד מהן ממקום חבורן בלחי קודם שחיטה, בין ע"י מעשה ובין נעקר מאליו, וזה נקרא שמוטה שאין שחיטה מועלת בסימנים עקורים, ואפילו בעוף ואם שחטו הוי נבלה מן החורה. אבל אם נעקר מן הלחי ונשאר מחובר לבשר ואינו מדולדל ממקומו כשר. השוחט בהמה בריאה ולא פרכסה (פירוש שלא נחנענעה) מותרת, אבל המסוכנת (נרצצים) להעמידה בנערה או במקל ואינה עומרת), אע"פ שאוכלת כבריאה אם שחטה ולא פרכסה כלל ה"ז נבלה, דקים לחז"ל דכל שלא פרכסה בידוע שנשמתה נטולה הימנה קודם שחיטה. סימן הפרכוס בבהמה דקה וחיה בין דקה בין נסה: שפשטה ידה והחזירה או שפשטה רגלה אף שלא החזירה או שכפפה ידה לכר או רגל לכר, הרי זה פרכוס ומותר. אבל פשטה ידה ולא החזירה אסורה שאין זו אלא הוצאת נפש בלבד. ובבהמה נסה אחר היד ואחר הרגל, בין שפשטה ולא כפפה בין כפפה ולא פשטה הוי פרכוס ומותרת, ואם לא פשטה ולא כפפה כלל ה"ז נבלה, ובעוף אפילו רפרף בעניו (בהרף עין) או כשכש (נענע) בזנבו ה"ז פרכוס. ורוב הפוסקים האחרונים סוברים דרפרוף עין לא מהני אלא דוקא שרפרף בנפה.

[השוחט] ישראל שאינו יודע חמשה דברים הנ"ל המפסידים השחיטה ושוחט בינו לבין עצמו שחיטתו ספק נבלה ואסורה. ואפילו שחט בפניו איזה פעמים שחיטה הנונה ואח"כ שחט שלא בפניו בקיאים שחיטתו אסורה כיון שאינו יודע הלכות שחיטה (חולין מ' י"ד סי' א' וסי' כ"ג). ישראל היודע הלכות שחיטה ה"ז לא יטחוט בינו לבין עצמו לכתחילה עד שישחוט בפני חכם ומטוחה נ' פעמים ויהיה רגיל וזריז, ואפילו נשים ועבדים משוחררין אם הם מומחים שוחטין לכתחילה. בהנהגת הר' גא"ל על ש"ע י"ד (סי' א' ס"ב) כתב: ובגלילות אלו ראיתי נשים שחטות בנמ"ל רשות ואין מוחה בידן (פחד יצחק ע' שחיטה דף קס"ב ע"ב). ולדעת רמ"א אין מניחין לנשים לשחוט שכבר נהנו שלא לשחוט (ו"ד סי' א'). ונראה שהטעם היא שמה תתעלף. וחרש ושומה אין שוחטין לכתחילה אף אם הוא אימון ורגיל ובדיעבד אם הוא מומחה ואחרים עומדים על נביהם כשרה. קמן היודע הלכות שחיטה ואומן ביד ואחרים עומדים על נביו שוחט לכתחילה אבל בינו לבין עצמו שחיטתו פסולה, ונקרא קמן עד י"ג שנים ויום אחד. אבל לפי דעת רמ"א אין ליתן רשות לשחוט למי שהוא פחות מ"ח שנה (שם). שכור שהניע לשכרותו של לומ שחיטתו פסולה, ואם הוא שכור במקצת לדעת רמ"א לא יטחוט לכתחילה. חרש המדבר ואינו שומע לא יטחוט לכתחילה מפני שאינו שומע הברכה, וכן גוי לא יטחוט שאסור לברך, ובדיעבד

רק סימן אחד, ואם הבדיל פסול. אבל תיכף אחר המליקה והזאה צריך שיהיה הראש ראוי להקטירו בפני עצמו, כי דרשו מה הקטרה הראש לעצמו והנוף לעצמו אף מליקה (שם). המולק מן הצדדין מליקתו פסולה, המולק מן הצואר מליקתו פסולה כי צריכה להיות מן העורף. (ההפך משחיטה). ועורף הוא אחורי הפרצוף. ולא עורף ממש שהוא דבר סתם, אלא גם מול העורף שהוא בצדו וארוך כמו הצואר, רק שהוא לאחור. כיצד מולקין חטאת העוף? חותך ישרה ומפרקת בלא רוב בשר עד שמגיע לוחשם או לקנה, הניע לוחשם או לקנה חותך סימן אחד או רובו ורוב בשר עמו, ובעולה שנים או רוב שנים (חוליו י"ט: כ"א). שחיטה כשרה בזה, אבל מליקה צריכה להיות בראש (בקרן) המזבח ואי אפשר לזר ליקרב לנבי מזבח. הכהן מותר לאכול חטאת העוף אחר המליקה ואחר שהקטיר הראש. ואמרו בספרא: אין לי אלא מנחותיהן מליקותיהן מנין? אמר ר' שמעון קורא אני נבלה וטרפה לא יאכל לסמאה בה (יחזקאל), ת"ל לאהרן ובניו קדש קדשים לחתיר מליקת ישראל שהיא נאכלת (תורת כהנים ויקרא פ"ט ג'). ר"ל שהיה אפשר לומר שאינה נאכלת משום נבלה ותהא נקברת. ובא הכתוב להתירה. ע"ע קרבנות.

ב. ט.

שחפת: ע' מחלה

שחרור: ע' עבר

שְׁחִירִית: תפלת השחר, בהתחלת אוד הבקר. ועיקר התפלה היא תפלת שמונה עשרה ברכות. ואין אדם יכול להתפלל אותה קודם ק"ש אם מצא צבור מתפללים כמו בתפלת ערבית (ש"ת רשב"א סי' רל"ו). זמן תפלת שחרית מתחיל עם הנץ החמה, ונמשך זמנה עד סוף ארבע שעות כדברי ר' יהודה (ולא כדברי חכמים עד חצות), אבל אם טעה או עבר והתפלל אחר ארבע שעות עד חצות אף כי אינה תפלה בזמנה י"ש לו שכר תפלה בעלמא (ברכות כ"ו. א"ח סי' פ"ט א'). מי שנאנס ולא התפלל שחרית י"ש לו תשלומין למנחה להתפלל שתיים, וה"ה ביום י"ש בו מוסף שמיטלים במנחה (נחלת צבי סי' קס"ו). טעה ולא הזכיר י"ל ר"ח בערבית אין מחזירין אותו ספני שיכול לאומרה בשחרית (ברכות ל'). אברהם תיקן תפלת שחרית שנאמר ויטבם אברהם בבקר אל המסום אישר עמד י"ש (בראשית י"ט) ואין עמידה אלא תפלה וכו'. ומפני שתפלות נתקנו כנגד הקרבנות, היתה תפלת שחרית כנגד תמיד י"ל שחר (שם כ"ז: ע"ע מוסף; מנחה; תפלת ב. ט.

שְׁמִים: שפלה בערבות טואב בעבר הירדן מול יריחו. והיא האחרונה מתחנות בני ישראל במסעיהם מצרים (במדבר כ"ב א'). בשמים החל השם לזנית

מפרנס איזה רנעים אחר השחיטה. ובוה שופטים בשכלם כי בהמה מצטמרת יותר משחיטתם. אולם באמת הם טועים בזה. ושנאה מקלקלת את השורה. כי אף אם נסכים להם כי ברנע של הרינה תצא נפשו של החי, נוכל לשער היסורים הנדולים והמכאוב הנורא ברנע זו לבע"ח בריא וחזק ואמיץ כח. ואפשר כי מה שלא יזון ממקומו הוא משום שנתעלף מהיסורים הנדולים ואין לו עוד כח לזוז אבר. ומופת ע"ז כי דם הנהרג במיתה זו הוא שחור, וחז"ל אמרו דם שחור ארום הוא אלא שלקה, וא"א שיחפך דמו צבעו בקרבו ברנע אחת, ובלי תפונה סבל הבע"ח יסורים גדולים ונוראים עד שנשתנה ולקה דמו. והדם המקולקל הזה יכולע באיברים וישחית את הבשר. תחת אשר בשחיטת ישראל ישאר דם ארום כמו בחיים בלא שום שנוי. והיא מיתה קלה לבע"ח הן מחמת זריזות השוחט הן מחמת מקום השחיטה והן השחזות הסכין שהוא חד וחלק, אשר הנסיון יורה כי אם יחתוך אדם בבשרו בסכין חד וחלק לא ירגיש שום כאב בעת החיתוך, כן לא ירגיש הבע"ח ברנע השחיטה שום כאב ותיכף אחרי השחיטה יאהזנו הישבץ ולא ירגיש אז טאומה. ואף אם מפרנס אין זה משום הרגשת כאב כ"א קודם יציאת דמו יש לבע"ח כח גדול, כי הדם הוא הנפש והוא החיות של כל חי. והמופת ע"ז כי אף אחר חיתוך הראש מן הנוף יתנועעו הלחיים ועינים איזה רנעים משום מרוצת הדם שם, אבל לא משום הרגשת כאב וצער. וכבר הוכיח זה במישור דר' דעמבי מקאזנא בשנת 1883 לפני אספת פרופיסורים בפטרבורג, כאשר באו אז חברת צע"ח בקובלנא נגד השחיטה לפני הממשלה. בכ"ז אמרו איזה ממשלות השחיטה כמו ממשלות שווייץ (ע"ע). וגם במדינת פִּינלאנד אמרו השחיטה. אך בשנת 1913 הניש הסינאט שם למועצות המיניסטרים בפטרבורג הצעה ערוכה להקיסר להתיר ליהודים ולמסחרים שחיטת בהמות כפי חוקי הדת של כל אחד מהם. ע"ע אותו ואת בנו; בן פקועה; בדיקה; ניקור; צער בעלי חיים. ג. נ. ה.

— [מליקה] בזמן הבית כשהיה הכהן מקריב עולת העוף או חטאת העוף מן תורים או בני יונה היה מולק את ראש העוף, ומליקה בעוף היא כמו שחיטה בבהמה. ונאמר והקריבו הכהן אל המזבח ומלק את ראשו והקטיר המזבחה (ויקרא א' מ"ו). ומלק את ראשו סמול ערפו ולא יבדיל (שם ה' ח'). פ"י הוא חותך בצפרנו השררה ומפרקת מאחוריו עד שמגיע לצואר ויורד ופוצץ עד שמגיע לסימנים וקוצץ. ולדעת רונש למרו זאת מרכתיב ומלק את ראשו ולא כתיב ומלק אותו כמו שכתוב ושחט אותו (רשב"ם שם). מה ת"ל והקריבו הכהן? שתהא מליקה בעצמו של כהן (ובחים ס"ה). כלומר בצפרנו ולא בכלי. ולא יבדיל, היינו שגשעה שמולק אינו מבדיל הראש מן הנוף כי מולק

טפפארצהיים שהיה נשא חן בעיני הנסיך מוויירבען קבל הזכות בשנת 1710 לסחור בבהמות, אך כאשר זכו גם היהודים שלמה פראנסעל וליאן וואלף וסארק נתן ובער לסחור בארץ, הורע הרבד למוטיל לעזו ויקנא בהם וילשין עליהם, וכאשר נודע דבר הרכילות נענש להיות אסור בכלא בשנת 1721. בעת ההיא יסרו היהודים את קהלם, אך לא חדלו גם אז רדיפות וגזירות, ולא יכלו לסול את בניהם בעיר והוכרחו להביאם בברית במקום אחר. תחת ממשלת קארל אלכסנדר (7—1733) הוטב מצב היהודים. יוסף זיס אופנהיימר (ע"ע) היה יועץ חרש להנסיך, והיה כח בידו להביא יהודים ולהשיבם בעיר. ולתת זכויות ליהודים. בירי משה דראך נפל הזכות להרפס קלפים לשחוק (1734). ויעקב אולמאן היה קבלן להמציא צרכי אוכל ובגדים בעד אנשי הצבא (1737). אחרי מות הנסיך פתאום, הובא אופנהיימר במאסר והומת בעניים קשים, והיהודים בשמוסנארט נרדפו באף ובחמה, ונורשו משם, ונתורו רק יהודים יחידים ונתרבו אח"כ ובתוכם היו השלחנים ועליגמאן ואולמאן (43—1741); בעת ההיא השינו רשות לסול את בניהם רק בביתם, ומה נראה שהיה להם ביהכ"נ ולא הותרה להם המילה שם בפרסום, ורשות נתנה להשלחנים למנות משרתי הקהלה וקצבים לצרכם, אך אסרו הכניסה ליהודים ממקום אחר, והשלחני ועליגמאן נענש לשלם עשרה פלורין על כי התאכסן בביתו יהודי אחד בשנת 1747 מבלי רשות מיוחדת מפקיד העיר. השלחני אהרן זיידל השיג המנופול לקנות כסף בשביל הממשלה לצורך מסבעות במשך שלשה חדשים (1758), והשלחנים מרדכי ואליה ועליגמאן הביאו מלח מצרפת במשך עשרים שנה. בשנת 1765 הותר ליהודים לקנות בהמות בירידים. ביום 10 פברואר 1779 הוציא המושל קארל אוזין חוק להניח ליהודים לשבת בשמוסנארט ושלא לגרשם משם רק על דבר פשע. הנסיך פרידריך אוזין נתן רשות לאלמנת הבאנקיר קאולא מהעכינגן ליסד בית מסחר בשמוסנארט בשנת 1797. אך מצב היהודים הורע בימי הנסיך פרידריך ויליאם אשר לקח מהיהודים הרבה זכויות שהיו להם, בכ"ז נתן למשפחת קאולא הקבלנות להמציא צרכי אנשי החיל (1799). ובשנת 1802 נשתתפו בני המשפחה הזאת ביסוד הבאנק של הממשלה בוויירטמברג.

[במאה הי"ט] מדינת וויירטמברג נתהפכה מנסיכה

לממלכה בשנת 1806, והמלך פרידריך הראשון נתן זכות אזרח לעורך דין יעקב רפאל קאולא ואחרים מבני משפחתו להם ולזרעם אחריהם, וגם יהודים אחרים בוויירטמברג ובפרט בשמוסנארט נהנו ע"י השנו בהתנהגות הממשלה. בשנת 1808 ניתן הרשות ליהודים לבנות להם ביהכ"נ. בעת ההיא זכו לשיבה בעיר רק העשירים אשר נבסיהם היו שווים עד עשרים אלף זהובים, ושלמו מס י"ב פלורין בכל שנה לכל נפש בעד

אל בנות מואב ושם קנא פינחס קנאת ה' וטנפה היתה בישראל (יש"כ"ה). מימי הנחל שמים השחיתו את היטותם והכניסו בהם זנות (ילקוט יש"כ). ונקרא ג"כ אב"ל השמים (ע"ע). ונחל השמים (יואל ד' י"ח). מיטם שלח יהושע מרגלים ליריחו (יהושע ב' א'). מן השמים עד הגלגל (מיכה ו' ה') הוא המסע הראשון לתוך ארץ כנען. שם המקום בערבית, "ואדי סימי מריאם" או "ואדי אל-נהר". בית השטה הוא על יד הירדן בקרבת עיר מחולה (שופטים ז' כ"ב). ונקרא המקום שמים מפני שגדלו שם עצי שמים, ומעץ הזה נעשו רבים מכלי המטבח (שמות כ"ה).

ב. ס.

שמוסנארט: עיר בגרמניא, בירת מדינת ווירטמברג. היהודים נזכרים שם כמעט בראשית ההיסטוריה העיר במאה הי"ג. בשנת המגפה השחורה (1348) סבלו שם היהודים צרות רבות ואחרים נטרפו על קדוש השם. מקום מושבם היה מוגבל בנימו ובית הכנסת שלהם היה נודע בשם "יודענישולע". איזה יהודים נזכרו בשמות, כמו ברוך באזיליס ביטנת 1393. משה הסכונה יעקלין גר בשמוסנארט עם בני ביתו ומיטרתיו, והיה לו רשיון מיוחד ואגרת הנגה. גם שלמה ולאזארוס וקופלמאן קנו להם רשיון היישיבה וההנגה בשמוסנארט. אך בשנת 1492 גזר עליהם הנסיך עברהארד גלות, ולא הועילו דברי רייכלין אשר השתדל בעדם להניחם במקומם. אך במאה הט"ז תחת נסיכות אולריך וכריסטופר הורשו היהודים לבוא לשמוסנארט לצורך מסחרם אך לא לשבת שם ואיזה יהודים יטבו שם ע"י השתדלות יוסל מרוזיהיים, אך מספרם היה מעט ולא יכלו ליסד להם קהלה. אולם בסוף המאה הט"ז תחת נסיכות פרידריך (1593—1608) הוטב מעט מצב היהודים, ובפרט היה נושא חן בעיניו הצייר אברהם קאלורנא והקונסול מאגיני גבריאלי, שעמד בראש חברת סוחרים יהודים, ונתן לו רשות לסחור בארץ, וימכר להם בתוך השוק בית גדול שנקרא "ארמברוסטשוצהויז" לצורך בית הכנסת. ישר העיר והכמר אסיאנדער דברו סרה על היהודים כי "מלבד השמן הם השונאים היותר נמרצים להנצרים", אך הנסיך ענה להכמר לאמר: "היהודים אינם אשמים, אך אתה והדומים לך הם בני בליעל וגנאפים". ביום 23 מאי 1598 הגביל פרידריך את ישיבת הסוחרים היהודים אשר בראשם גבריאלי לעיר ניידלינגען ויצום שלא יתפללו בצבור, וכנראה לא ישרו התנאים האלה להסוחרים ויעזבו את המדינה אחרי שלשה חדשים.

[במאות הי"ז והי"ח] היהודים שנשארו בשמוסנארט

נארט נורשו משם בימי ממשלת הנסיך עברהארד השלישי (74—1628), מפני שנתרבה מספרם, אך כנראה שבו אח"כ ובשנת 1679 השינו רשיון לישיב בעיר מבלי מפרע. בשנת 1706 השתתפו בירידים, והורשו להלוות כסף על משכנות. מוטיל לעזו

שמות: ע' שומה

שטיינבערג, יהושע: מורה ומחבר, "משפט האורים", נולד בוויילנא בשנת 1839 ומת שם 21 מארץ 1908. הוא למד בבית ספר הרבנים בעירו והיה רב מטעם הממשלה זמן קצר בעיר ביאליסטאק ואח"כ בוויילנא (1861). בשנת 1867 נתמנה למורה עברית וארמית בבית ספר הרבנים שם, ובשנת 1867 נתמנה שם למשנה, ופקודתו זאת שמר עד שנת 1904. הוא השתדל לפני הממשלה שתכונן בתי ספר נבונים לנערי בני ישראל בוויילנא ובערים אחרות. בשנת 1863 נתמנה שטיינבערג ע"י הממשלה למבקר ספרי ישראל הנרפסים ברוסא וגם אלה הבאים מחו"ל והיה לצנזור עד שנת 1905. בשנת 1887 שלחה הממשלה את שטיינבערג לוואלאזין לפעול על ראשי הישיבה שם שילמדו את התלמידים לשון רוסא וספרותה, הנבאים הבטיחו למלאות חפץ הממשלה, וכאשר עברו שתי שנים ולא מלאו הבטחתם סגרה הממשלה את הישיבה, אף כי שטיינבערג בקש מפקירי הממשלה לחכות עוד שנה אחת. שטיינבערג נצטין מאת הממשלה באותות כבוד ונעשה אזרח נכבד לדרותיו.

[ספריו] שטיינבערג כתב ספרים רבים בלשונות עברית רוסית וגרמנית, ובפרט ספרי דקדוק לשון עברית וספרי מלין. בעברית כתב: "הנתוח" האנטי לפי החקירות החדשות (1860); "אור לישירים" אנתולוגיא של מליצות כתובות בלשון עבר צחה (וויילנא 1865); "משא ניא חיון" העתקה משירי סיביליא (1886); "משפט האורים" ספר מלין וערוך של התנ"ך עם העתקת המלים ברוסית ואשכנזית (1899); רעיון התפתחות של דארווין בנוגע לחיי הליטנות (1897); "מערכי לשון עבר" על דקדוק, ע"פ שמה חדשה. בלשון רוסית כתב: דקדוק לשון עבר (וויילנא 1871); למורים בלשון ארמית (1875); ספר מלין שלם מרוסית ועברית (1880); ספר מלין מעברית וארמית כתנ"ך, ובעד הספר הזה קבל פרס מהסניד הרוסי; שאלת היהודים ברוסא (1882); ספר מלין שלם מרוסית עברית גרמנית (1888) והוציא ממנו כמה תוצאות; העולם והחיים; הנסיד מוראביוב ויחוסו ליהודים בצפונות מערבית רוסא (1889). בגרמנית כתב: "קנאספן" העתקה משירי אדם לעבענזאה; "געזענע ציונס" העתקה משירי מיכל לעבענזאה.

ב. מ.

שטיינטהאל, חיים (היימאן): פילוסוף ופילולוג, נולד בעיר גרעכניז במרינת אנהאלט גרמניא בשנת 1823, ומת בברלין 14 מארץ 1899. הוא עשה לו שם עולם בחקרי לשונות, והתחבר עם ניסו משה לאצארוס (ע"ע) בעבודה אחת והמציאו יחד ענף חדש בחכמת הנפש (פסיכולוגיא), היא החקירה בתכונות רוח העמים, ויקראו ליצירתם המדעית בשם "פֶּלֶקְסֶר

הנגה (חוק 18 יולי 1819). בשנת 1820 לא רצתה הממשלה לתת עוד זכות אזרח ליהודים, אך היהודים ובראשם נתן וואלף קאולא ופארל וייל התאמצו להשיג זכויות שוות בעד היהודים בוירטמברג, והציעו לפני הממשלה בשנת 1824 להרחבת זכויותיהם. שמואל מאיר שנעשה אח"כ לפרופסור במינינגן התעסק ג"כ לטובת היהודים, ופעולתם עשתה פרי כי בשנת 1828 יצא חוק להרחבת השכלת היהודים ונאולתם מהגבלותיהם. ומאז נפנה רוח חדשה בחיי הקהלה בשטוטגארט. בשנת 1832 נוסדה הקהלה מחדש ברשיון הממשלה. מספר החברים היה 126, ושטוטגארט היתה למרכז הרבנות בוירטמברג, ונתאחדו אליה הקהלות מערי עסלינגן, לודווינסבורג האכברג ואלדרינגן. בשנת 1833 קנו מקום לבית הקברות ובשנה שלאחריה מנו את דר' ווייכברג לחזן הכנסת ואת דר' מאיר למטיף. הפרנסים הראשונים היו דר' דרייפוס. שלמה יעקב קאולא ובנימין וואלף קאולא (Kauila). מתחלה היה ביהכ"נ בבית אחד מהחברים ואח"כ ברחוב לאנגעסשטראסע. בשנת 1831 יסדו בית יתומים ובשנת 1848 חברת ביקור חולים ובשנת 1853 חברת נמלות חסדים עם 94 חברים ובראשם העורך דין אדאלף לעווי, ובכ"ז לא עלה אז מספר כל היהודים יותר משלש מאות וחמשים. מלבד בתי תפלה של האורתודוקסים נבנה בשנת 1862 בית הכנסת מפואר לפי רוח הריפורם עם עוגב ומשוררות. אחרי מות דר' מאיר בשנת 1873 נבחר במקומו המטיף דר' וואסערמאן והחזן גונדעלפֿינגר, ועוד להמטיף ומורה הילדים בעניי דת מר שמעסעל. בשנת 1878 כאשר החליטו פרנסי ביהכ"נ לבטל את הלשכת המלית בעת התפלה, נפרדו חברים רבים ויסדו להם קהלה בפני עצמם ובראשם מר לאנדויער. אחרי מות וואסערמאן נבחר המטיף תיאודור (ר' יהושע בן אברהם יעקב) קראנער לרב ראשי, ומר שמעסעל לרב עוזר.

[חברות שונות] החברה קדישא נוסדה מהדש בשנת 1875. וקנו בית הקברות חדש בשנה שלאחריה. והעמידו מורים ללמודי הדת לנערי בני ישראל בבתי ספר הכוללים. חברת תלמוד תורה, ושמרי אמונים לתמוך בירי עניים ואורחים מתנודרים. שטוטגארט היא מרכז לחברת "אגודת אורחי גרמניא בעלי דת ישראל" והחברה "להגן נגד האנטישמיות" וחברת "לתמוך בירי יהודים גרמנים". רבים מיהודי שטוטגארט הצטיינו את עצמם בתור סוחרים נכבדים ובחרשת המעשה, ומהם בין נבחרי בית המועצה, העורך דין ערלאנגר הוא הסגן של ראשי העיר, ומהם שופטים בבתי משפט נבונים כמו שמערן, לעווי והאלמאן. מהם מורים בבתי ספר נבונים, ובבתי ספר הזמרה והדראמא כמו פרופסור ווין ווינגר. ערסטמאן הוא חבר להתיאטרון של הממשלה. מספר היהודים בשנת 1903 היה 3015 נפשות של 776 בתי אבות. מספר כל התושבים בשנת 1905 היה 249,443.

ב. מ.

אלגעמיינע צייטונג דעם יודענזומס 17 מארץ 1899; אסא
אונד וועט, יולי 1908.

נע"ם

שמינישניידר, משה: ביבליוגרף, מפורסם,
נולד בעיר פרוסניץ במערהייץ בשנת 1816, ומת בברלין
ביום 24 יאנואר 1907. אביו ר' יעקב שמינישניידר
(נולד בשנת 1782 ומת בשנת 1856) היה תלמודי ולמד
גם חכמות כלליות ונחשב בין המשיכלים והיה גיסו
של הרופא גרעון ברעכער. ולכן לא יפלא כי חנך אה
בנו משה בדרך למד חדש כי שלחו לבית הספר
הכללי בהיותו בן שש. רבר הוצא מן הנילוות בימים
ההם. אבל למדו גם תנ"ך ותלמוד. בהיותו בן י"ג
למד אצל הרב ר' נחום מרעביטש והלך עמו בעת
שפתח ישיבתו בניקלסבורג. בשנת 1833 הלך לפראג
ועסק שם בתלמוד וגם בלמודי חול בבית ספר הגבוה
בשנת 1836 הלך לווינא להשתלם בלמודיו, וישמע לעצה
יהודה ליב דוקעס להתעסק בספרות בני קדם ועברית
החדשה ובפרט ברשימות הספרים של הלשונות האלה.
וברבר הזה עשה חיל, ולמד לשונות ערבית וסורית
בעזרת הפרופיסור קערלע במחלקת התואולוגיא
הקטוליקית בהאוניברסיטא בווינא. ויחיה את נפשו
בשכר מורה לשונות בשיעורים שנתן לתלמידים. גם
למד ערבית אצל הפרופיסור פלייטער בהאוניברסיטא
בזינצני. בעת ההיא התחיל להעתיק את הקוראן לעברית
ועזר לפראנץ דעליטש בהוצאת עץ חיים להקראי אחרון בן
אלהיו (לייפציג 1841). בהיותו בלייפציג כתב מאמרים
רבים על ענינים בספרות העברית והערבית באנציקלופדי-
יא הכללית של פיערער. בשנת 1839 הלך לברלין,
ונכנס להאוניברסיטא לשמוע בלמודי פראנץ כאפ אדות
השתוות הלשונות וקורות הספרות המזרחית. בברלין
נתורע לצונץ ולנייגר. מתחלה חפץ להיות נבחר לרב
בברלין, אך בני הקהלה היו נוסים יותר לבחירת מיכל
זקש. בזמן קצר היה שמינישניידר סופר של מכ"ע
אשכנזים כסדר"מ ובפראג. ובשנת 1844 התחבר עם
דור קאסעל לערוך אנציקלופדיא יהודית בלשון
אשכנזית, וכתב תכנית הצעתו במכ"ע, "ליטעראטור
בלאט דעם אריענזס", אך הצעתו לא נתקבלה (ע"ע
אנציקלופדיא). בשנת 1848 החל לערוך את
הרשימה הגדולה אשר פרסמה את שמו בתור ביבליוגרף
היותר מצוין בספרות העברית, הרשימה הזאת נודעת
בשם "קמלוג של ספרים עברים בבית עקד בודלייאנא"
אשר בעיר אוספודר אנגליא. וברשימה הזאת עסק
י"ג שנה והוא חבר גדול ונרפס בברלין בשנות
60-1852. האוניברסיטא בלייפציג כברה אותו בתואר
"דוקטור פילוסופיא" בשנת 1850. בשנת 1859
נתמנה למורה בבית המורים של יסוד פייטל-היינע
בברלין. ובין שומעי לקחו היו תלמידים יהודים ונוצרים.
משנת 1859 עד 1882 העריך את המאסף המזכיר
"העברעאישע ביבליאגראפיע". ראשי הסימנאר בברלין

פסיכולוגיא. ימי נעוריו עברו עליו בחדרי התורה
והתלמוד, וישיב לקח גם בחכמות ומדעים כלליים.
שקידתו וכח זכרונו עזרו לו לעשות חיל בלמודיו.
בהיותו בן עשרים הלך לברלין ויבקר את האוניברסיטא
שם בשנות 7-1843. בשנת 1850 הוכתר בתואר
"דוקטור" ליריעות השפות. אח"כ נסע להשתלם בשפה
היונית וספרותה והלשונות המסתעפות ממנה. גם בשפת
הכרשים וההודים קנה ידעה רבה. בשנת 1855 שב
לברלין ונתמנה למורה ארעי בהאקדמיא שם, ומשנת
1863 ואילך עד יום מותו היה לפרופיסור שלא מן
המנץ להורות למודי הלשונות והמיתולוגיא. ואף כי
נקרא מכמה מקומות להתמנות בתור פרופיסור קבוע
לא אבה להניח מקומו.

[תכונתו] שמינישניידר היה אהרן סהמיסרים את

בית המדרש הגבוה ללמודי חכמת ישראל בברלין, וכיה
שנה היה מורה שם וישמע "שיעור בבקרת התנ"ך,
חמדות והמוסר בדרך פילוסופיא". הוא היה מבקר
קיצוני בכה"ק וחפשי בדעותיו, אולם באחרית ימיו
נתחרט על מעשיו ושב לחבב את דת ישראל. באחד
ממאמריו האחרונים יאמר, כי יסוד החנוך הדתי הוא
רק מה שקבעו קדמונינו בתפלתנו: אלהינו ואלהי
אבותינו. אין הדת ענין שנברא לשעתו, אלא צריך
שהיא מתמיד בגדלו מדור לדור. הוא התמרמר על
אלה אשר יחנכו את בניהם בדת חדשה, באמרם כי
"היהדות אי אפשר לה עוד בעולם, ואם כן מוטב
שיגדלו בנינו בדת אחרת מאשר יגדלו ללא דת כל
עיקר". אמנם אנו אין לנו אלא, "אלהי אבותינו", וכל
יהודי אשר יחוש בנפשו כי החנוך הדתי הוא יסוד
גדול בחנוך המוסרי אין לו רשות לרחות את בניו
מהסתפק בנחלת אבותיו. ויזכור מעשה אבות, את כל
התלאה אשר סבלו אבותינו למען לא ירח מהם נדח.
באחד מדרשותיו יתעם על מתקני התפלות, ויאמר
כי אמנם נוכל גם אנו לחבר פיוטים ותפלות, ואפשר
כי יעלו בפים על הפיוטים והתפלות של קדמונינו.
אולם הם לא ישפיעו עלינו במדה מדובה. מפני שאינם
הפיוטים והתפלות של אבותינו. שפת תפלתנו צריכה
להיות השפה ההיסטורית אשר בה שפכו אבותינו שיהם
לפני ה' זה כמה דורות. העיקר הוא לדעת כי לא
תמול אנחנו כי יש לנו מסורה היסטורית, חאישמתפלל
מהוך סדר התפלה הקבוע זה שנות מאה יקבל ממנו
תוספת קדושה מאשר הנחילו אותו אבותינו. ובאותה
שעה יש לו לא דק התעוררות דתית אלא גם אותה
התפעלות הדתית שהיתה קנין עמנו מאז ומקדם. הוא
כתב ספרים רבים בלשון אשכנזית במקצועות הפילר
לוגיא, וביחד עם לאצארוס יסר בשנת 1860 העתק
"צימיטריק פיד פלעקערסטיכלאניע אונד שפראכ-
וויסענשאפט", וכמעט החלק השלישי מכל המאמרים
כתב שמינישניידר בעצמו.

ביבליוגרפא: השלח ח"ו; לוח אחיאסף תרנ"ו;

נשקיה לברעיה (ב"ב מ"ו). ור"ל שכוונתו לשם שמים לעשות רצון הבורא שיצר את האדם בכח הבחירה להתגבר על יצרו, ולקבל שכר אם לא ישמע להשמן המסית. השמן יורד ומסית עולה ומקטרג (ב"ב מ"ו). הנחש הקדמוני שהשיא את חוה לאכול מעץ הדעת הוא השמן וערבב את העולם. הנסיון של אברהם אבינו לא היה אלא אחרי דבריו של שמן שאמר לפני הקב"ה רביש'ע זקן זה חננתו למאה שנה פרי בטן, מכל סעודה שעשה לא היה לו תור אחד או נזול אחד להקריב לפניך? מיד והאלהים נסה את אברהם (סנהדרין פ"ט:). והשמן בעצמו רצה לעכב בדרך (תנחומא וירא כ"ב). התורה מצלת את האדם מן החטא, ולכן התאמץ השמן שלא יקבלו ישראל התורה. אך בשעת מתן תורה לא היה השמן שם ולא ידע מכל הנעשה. ונקראה התורה תושיה שנחנה בחשאי מפני השמן (סנהדרין כ"ו). בא שמן ואמר תורה היכן היא וכו' (שבת פ"ט). כאשר בושש משה לסוף ארבעים יום בא שמן ועירבב את העולם אמר להן לישראל משה רבכם היכן הוא? אמרו לו עלה למרום, אמר להן בא שש (שעות שקצב להם) ולא השניחו עליו, הראה להן דמות מטתו (שבת פ"ט). ופירש"י שמן הוא יצר הרע המחטיא את האדם הוא העולה ומססין, והאומר דהוא מרת הדין אין הגון בעיני (שם). השמן מביא לירי נסיון ואנו מתפללים אל תביאנו לא לירי נסיון וכו', כי לרוב האדם הוא חליש בדעתו ולא יכול לכבוש את יצרו, ואמרו אל יפתח פיו לשמן (ברכות י"ט). האורח מברך יהי רצון וכו' ואל ישלום שמן לא במעשי ידיו ולא במעשי ידיו (שם מ"ו). ואסור להתלוצץ על כח השמן לחשוב כי הוא דבר קל לעמוד כנגדו, או לנסות אותו יותר מדי פן לא יוכל להתגבר עליו. כמו ר"ם שהיה מתלוצץ בעוברי עבירה שלא יוכלו להתגבר על יצרם, יומא חד אירמי ליה שמן כאיתתא בהך גיסא דנהרא וכו' א"ל אי לאו דקא סבריו בריקעא הוהרו בר"ם ותורתו טויתיה לרסך תרתי מעי (הייתי הורגך). וכן בר"ע. פליטו הוה רגיל למימר כל יומא גירא בעיניה דשמן (יורה ד' חץ עליו, כלומר אינו מפחד ממנו), יומא חד אירמי ליה כעניא וכו' א"ל לימר מר רחמנא יגער ביה בשמן (קדושין פ"א:). לרוד נראה השמן כמביא (צבי) פתק ביה גירא ולא מטייה וע"י נס ניצל ממנו (סנהדרין צ"ה). במעשה דבת שבע אירמי ליה כציפרתא וכו' (שם ק"ו). היינו שפושט צויה ולובש צורה אחרת בכל עת לצרכו כדי להונות את הבריות בערמתו. אמר רב חסדא אי הוה נסיבנא בארביסר הוה אמינא לשמן גירא בעיניך (קדושין ל'). כלומר הייתי מתגרה בו ושמן הוא יצר הרע ולא אירא שיחטיאני (שם). השמן נמצא ג"כ במקום סכנה שאז מעררים על האדם ועלול להסתכן אם עובר שם. ורבי צוה לבנו אל תעמוד בפני הישור ביטעה שעולה מן האגם (ודעתו וחזקה עליו) מפני שהשמן מרקד בין

ובוראפעשם רצו למנותו בתור פרופיסור, אך לא רצה לקבל המשרה באמרו כי חכמת ישראל צריכה להתלמד באוניברסיטאות ולא בסמינארים. ובכלל לא היה נוטה לחלק הדתי מחכמת ישראל, רק לחלקי המדע שבה. אחד מספריו הנכבדים הוא על ההעתקות של היהודים ומתרגומיהם בימי הבינים, "די העברעאישען איבערזע" צוגעגען דעם מיטעאלטערס אונד די יודען אלס ראלטעמטשער" (ברלין 1893). הוא כתב הערך "ספרות ישראל" באנציקלופדיא של ערש וגרובער, שנעתק ללשון הולאנדית ואנגלית וגם לעברית ע"י מאלטער. אדות היוכחים בין מחמדים נוצרים ויהודים, "פאלע" מיטע אונד אפאלאנעמיטשע ליטעראטור אין אראכישער שפראכע" (לייפציג 1877). "די אראכישע ליטעראטור דער יודען" (פֶּדֶר'ס 1902). שטיינשניידר היה בלשן מצוין, וכתב בלשנות גרמנית רומית צרפתית איטלקית ועברית, אך סגנונו איננו המוגה כי הוא כתב, "בשביל קוראים שלמדו קצת, ורצונם להרחיב את ידיעתם". הרשימה מכל ספריו ומאמריו נכתב במ"ע מפורטים בספר היוכל שנערך לכבודו (שטיינשניידר פֶּעסמשריפֶּט צד xiv—xi) ביום מלאת לו שמונים שנה.

ביבליוגרפיה: מב"ע כנסת ישראל 1886; קיווער-לינג במב"ע אלגעמיינע צייטונג דעם יודיזנטום 27 מארץ Kohut, Writings of Prof. M. Steinschneider; 1896 J. E. xi, 545; (בספר היוכל)

ב. מ.

שמן: קטיוור; מלאך רע המתנגד לאדם וחפץ להשחיתו. בכה"ק י"ט לו שני פנים, בתור אויב אשר יתקומם למוקש ולפגע, ובתור מלאך המעורר שמתה וקם אלהים לו שמן (מ"א י"א כ"ג), אין שמן ואין פגע רע (ש"ס ה' י"ח). ושמן יעמוד על ימינו (תהלים ק"ט כ"ג). ונראה בלבוש מלאך משטין ביהושע הכהן הגדול עומד על ימינו לשטנו... יגער בך השמן (זכריה ג' א'—ב'). בחזיון אויב נראה את השמן כמשרת אלהים לפחות את בני האדם לרע למען נסות את תום לבם (אויב א'). אך מבוואר כי אין לו רשות לעשות מטוב ועד רע, בלי רשיון ה'. ולכן אין לו התכונה שנותנים לו עמים אחרים בתור מתנגד לה'.

[בתלמוד ומדרשים] נס חז"ל חשבו את השמן לעומד ברשות הקב"ה, ואמר ר"י קשה היה צערו של שמן משל אויב, כי צוהו "רק את נפשו שטור", משל לעבד שאמר לו רבו שבור חבית ושטור את יינה (ב"ב מ"ו). בעיני חז"ל נחשב השמן ליצר הרע המסית את האדם לעבירה, וצריך האדם להתגבר עליו ולנצחו. ולכן אמר ריש לקיש הוא שמן הוא יצר הרע הוא מלאך הסות (שם). ומדריכו אל מוקשי מות. ואפשר ג"כ שכוונתו לטובה, כמו שאמרו שמן ופנינה לשם ימים נתכוונו, שמן כיון דחזיא להקב"ה דנטייה דעתיה בתר אויב אמר חס ושלום מינשי ליה לרחמנותיה ראברהם וכו'. דרשה רב אחא בר יעקב בפפוניא אתא שמן

כל ימי חייו. אח"כ המציא מכונה לחרישה ולקצירה, והמציא ענלה המודרת אשר בעברה מרחק ידוע רשמת כמות המרחק, ומכונה לעצור בעד הענלה אם הסוסים נבהלים ופורצים דרכם מבלי מעצור. שמעטין היה עוסק בצרכי הצבור והשתדל בעד השכלת הנעורים. ונתמנה למשנית על בתי הספר וגם למבקר ספרי ישראל בעד הממשלה. הוא חבר „רנה ותפלה“ שיד לכבוד הקיסר (ווארשא 1829) ושירים אשר החרוזים הם בנימטריא לפ"ק (נרפסו בס' שירי מוסר השכל לרה"נ ש"ס 1835). שמעטין היה שומר כל חוקי הדת וגם בעת שי"טב לפני גדולי חכמי הנצרים היו ראשו מכוסה. ובין מוקיריו היה הנסיך ראדיוויל. בעת שנתאכסן בארמון משרר מאריסקי היה לו מבשל יהודי שהכין מאכליו. הוא היה חותן רח"ו סלאנימסקי.

ביבליוגרפיה: פין, כנסת ישראל 65; הצפירה 1876 גליון 9; הלבנון 1872 גליון 8 והלאה.

ב. מ.

שטר (שטרות): כתב תעודה בקנין והלואה והתקשרות בכלל, ספר המקנה (ירמיה ל"ב) תרגומו שטרא דביני. והוא לשון משטר וסדר בין הצדדים אדות התנאים שהתנו. השרה שקנה ירמיה מאת חנמאל בן דורו היה במחיר כסף, ואכתוב בספר ואער עדים ואשקול הכסף במאונים, ואקח את ספר המקנה את החתום המצוה והחוקים ואת הנלו, ואתן את ספר המקנה אל ברוך בן נריה (הסופר)... לקוח את הספרים האלה... ונתתם בכלי חרש למען יעמרו ימים רבים" (שם). ר' חנינא מפרש ואומר, „ספר המקנה“ זה נט (שטר) פשוט שאינו תפור ומקושר ועדיו מתוכו, „את ההתום“ זה מקושר ועדיו מאחוריו. כותב שיטה ומניח חלק כשיעור שיטה הכתובה וכופלה על החלק ותופר וכן הרבה כדי מקום הורף השטר והעדים חתומין מבחוץ, ובלבד שלא יהא קשריו מרובין מעדיו (ניסין פ"א:), „ואת הנלו“ זה פשוט שבמקושר (המפוס), „המצוה והחוקים“ אלו דברים שבין פשוט למקושר: זה (פשוט) עדיו שנים זה (מקושר) עדיו שלשה, זה עדיו מתוכו זה עדיו מאחוריו (ב"ב ק"ס:). כנראה עשו קשר לכל שיטה עם חתימת עד עליה. כדי שלא יכתוב שיטה בינתים ולא יזייפו השטר. ובגמ' פשוט לא חיישין לזיוף כי השיטות היו מסודרות ובסוף השיטות תקנו לכתוב, „והכל שריר וקיים“ להודיע שהיא השיטה האחרונה. ואם טעה הסופר והניח „ותלה“ תיבה או שנים בין שיטה לשיטה היה צריך לקיים התיקון בסוף קורם שריר וקיים ואז כשר השטר, ואם לא קיים אין למדין מהם. ואם סחק תיבה או יותר פסול אע"פ שמקיים (שם, ח"ט ס' מ"ד), שכר שרחוקה חתימת העדים מן השטר שתי שימין פסול אפילו מלאו בדיו או בנקודות דאמרינן אמיטא חתימי (ש"ע ח"ט ס' מ"ה). ואפילו כתוב בשורה התחתונה שריר וקיים. שטר אין כותבין לחלקים וחוקה אין עדים

קרניו (פסחים ק"ב:), ואמרו אין השמן מקטרג אלא בשעת הסכנה (ירוש' שבת פ"ב, ב"ר פצ"א ט'). שמואל לא עבר אלא במכר ראות ביה גוי אמר שמנא בתרי אומי לא יטליט (שבת ל"ב:), שהם כמו שני הפכים בנושא אחד, ומה שמכית את זה לא יוכל להסית את זה, ולא יוכל לשלום ביניהם בזמן אחד. אבל בשעה שעוסקין ישראל במצות אין לשמן רשות עליהם. ואמרו שמן ביוםא רכיפורי לית ליה רשותא לסמוני, ואמר רמי בר חמא השמן בנימטריא תלת מאה וריתין וארבע הוי ראות ליה רשותא לאסמוני לבר מיום אחד (כי היטתה יס"ה ימים) ביוםא רכיפורי דלית ליה רשותא לאסמוני (יומא כ'), כי בכל היום הזה ישראל עוסקין בתפלה ובתחנונים ומתענים ואינם נהנים כלום. וכן ברה"ה תוסעין ומרעין כדי לערבב שמן (ריה ט"ז: ע"י תוס' שם). ובשביל להרחיק את האדם מן המצות ולהרגילם לעבירות הוא מתיבה עמהם. דברים שהשמן משיב עליהן באכילת חזיר ולבישת שעמנו וחליצת יבמה ומהרת מצורע ושעיר המשתלח (יומא ס"ז:) מפני שאין טעם ידוע למצות אלו. ע"ע יצר הרע.

ישיגב—א.

שמעטין: מחוז במדינת פאמערנאניא בנרמניא, והעיר הכירה נקראת ג"כ שמעטין (Stettin). ביום 2 דעצ' 1261 צוה הנסיך בארנים הראשון לתת ליהודים זכויות במחוז פאמאראנאניא כמו שניתן ליהודים במאנרדע בורג. אך ביום 24 יולי 1264 הרשה לחושבי העיר גריפשוואלד לנרש את היהודים משם. מפני שהסוחרים הנוצרים יראו התחרות היהודים אשר בידם היתה גם מלאכת המטבעות של הממשלה. בעיר שמעטין נרתה האשה נליקל פון האמעלן (ע"ע). בישמעטין נוסדה בית דפוס של ספרים עברים במאה האחרונה, ונרפס שם מאיר נתיב קונקורדאנצא בשנת 1861, ויש"ע לר' שניאור זלמן בשנת 1864 ועוד. בשנת 1905 היה מספר היהודים בעיר שמעטין כשלישית אלפים ובכל המחוז 6416. מספר כל התושבים 224,078.

ב. מ.

שמעטין, אברהם יעקב: חכם ממציא מכונות ועוסק בצרכי השכלה; נולד בעיר הרובינאו פלך לובלין בפולין בשנת 1769 ומת בווארשא כ"ג שבט תר"ב (1842). מנעודיו היה שוקר ועוסק בספרי חכמה שנכתבו בעברית, ובפרט חכמת החשבון והתשבורת. ויצא חן בעיני המיניסטר סטאזיסס ארון העיר, ויעזור לו ללמוד לשונות רוסית ואשכנזית ופולנית ואח"כ שלחו לווארשא ללמוד בבית ספר. שמעטין המציא מכונה למלאכת החשבון אשר תיקן בשנת 1817 ועיין נבחר חבר „לאוהבי חכמה“ בווארשא, והצינו אותו לפני הקיסר אלכסנדר הראשון בעת שעבר דרך ווארשא בשנת 1818, והקיסר קצב בעדו פרס 330 רובל לשנה

מזדהר אינש בשטר טפי לא (ב"ב פ"ג א' ע"י ר"ע מברסנוואר). שטר שאכלו ע"ש (הרא"ש כלל ס"ח, ח"ט סי' נ"ב). שטר ביד סופר ויודע שהוא פרוע כחוריו ללוה (ב"י ח"ט סי' ל"ט). המוציא שטר בשוק אע"פ שכתוב בו הנפק (קיום ב"ד) לא יחזיר למלוה רחיישינן לפרעון, מלבד בהסכם הלוה או ע"י ב"ד (ח"ט סי' ס"ד). שטר דיתמי דנפק עליו תבא (שובר) אחר מיתת אביה, אין קורעין את השטר ואין מנכין בו עד שינדלו היתומים, שמא שובר זה מזויף הוא ולפיכך לא הוציאו הלוה בחיי אביהם (ב"ב ז' : רסכ"ט מלוה ולוה פ"ז). כל שטר שנעשה כנופן של שטרי ניום היו שטרי דרינא דמלכותא דינא (ב"י ח"ט סי' ס"ו). וכן השטרות העולין בערכאות של ניום (גיטין י' :).

[שטרות שונים] שטר נקרא נ"כ גם (פ' נט פ"טו) ושטרות סתם הם שטרי הדימויות, להוציא גם אשה שנעשה ע"י סי שבקי בטיב ניטין, וכן שטרי אירוסין ונישואין, שטרי חליצה ומיאון, שטר פסיקתא היינו שטר נדוניא. שטר אסנה (שלא קבל המעות) אסור להשהותו בתוך ביתו, ובפרט שטר פרוע (ש"ע ח"ט סי' ס"ו). שטר פשרה הוא שטר בירורין (ב"ב קס"ח.). שטר אריסות וקבלנות, שטר משכנתא לנכות מן הפירות זמן קצוב, שטר הקנאה או אקנייתא ע"י קנין (ב"מ י"ד). זה שונה משטר ראייה, היינו שאדם כותב מכרתי ידע פלוני לפלוני, יישי בו נ"כ משום שטר קניה, והיו כמו שכתב לו ידע זו מכורה לך (רי"ד פ' ח"ד סי' רכ"ה). שטר כיס (ב"ב ע' :) הוא שטר עסקא, כגון שנתן לחבירו סמון שיריח לצורך יטניהם והקרן של נותן, וכתב לו שטר שכך וכך נתן לו סמון למהצית יטרי, והוא כעין שטר של יותפין, רק שבשותפין יטניהם נותנין המסון, שטר רגיעה הוא שטר שעושים התנחומין לעשות רגיעה ביניהם שיאפה אחד ביום זה והשני ביום אחר וכדומה (תוספתא ב"מ פ"א) והוא כעין אגודה להעמיד היטער (trust). ויש עוד הרבה מינים שטרות בשטרי חובות ושטרי סכח ומסכר. ושטרי הודאה והריאה והמחאה, שטר מודעא, שטר מתנה, שטר מחילה, שטר ערבות, פרובול, שטר פקדון, שטר שלישות, שטר שומא, שטר צוואה (מתנת שכיב מרע). וכן שטר מכירת עבדים ושטר שחרור, ושטר שובר שכתוב המלוה להלוה או שטר פסוד מאיזה התחייבות (quit claim).

[קיום השטר] קיום השטר נקרא הנפק או איטראת שהותמים עליו הדיינים, והם מקיימים רק חתימת העדים ואין צורך לדיינים לדעת תוכן השטר, הקיום הזה הוא כעין תעודה של הניטארי (Notary Public). וזו נוסחתו: „במותב תלהא כחדא הוינא כדנפק שטרא דנא קרמנא דחתימי עלוה פכ"ב ופכ"פ סהרי. ומדאתי הני פלוני ופלוני ואסחידו כל חדא וחדא אהתימת ידיה, מתקיים שטרא דנן מיניה וביה. והרי היא שריר וקיים". וחותמים עליו הדיינים (בספר

חותמים על השטר אא"כ מכירין החלקים ושנעשה כהונן (רמב"ם מלוה ולוה פ"ד). שטר שחתמו בו עדים כשרים ופסולים השטר פסול, אבל העדים הכשרים יכולים להעיד על פה (תשובת הרא"ש כלל ס' סי' ה'). שטר בעיניו בו לשון טוב ולשון המורה בפירוש ענין חיוב הלוה והערב, ואם נכתב בעיניו אחר לא חשוב שטר. ואם לא נעשה כתקון חכמים אין גובין בו אפילו מנכסים בני חורין וכ"ש בעיני ערבות (קלעי, משפטי שמואל תשובה ס"ה; דברי ריבוב סי' ק"ד). ובמקום המשתמע לתרי אפי הולכין אחרי לשון בני אדם, ואם אי אפשר לברר בזה הולכין אחר פחות שבלשונות לחיוב (שם).

[שטר סופר] מי שמקבל הכסף או ההנאה משלם שטר סופר השטר, ואם שניהם מקבלים הנאה מחלקים שילום השטר ביניהם. שטר תנאים משלם החתן, ואם נכתבו שנים כל אחד משלם שלו (אה"ע סי' נ"א). החתן משלם שטר הכתובה משום דהיה בעל הוב דאשה (שם סי' ס"ה). הבעל משלם שטר כתיבת הגט (שם סי' קנ"ד). הלוה משלם שטר שטר חוב, ואם המלוה אבד השטר משלם שטר סופר לכתוב שטר שני, שטר סכר הליקח נותן שטר סופר. מי שכתבו עליו סרבות משלם שטר סופר. שטרי ברורין על הוצאות שניהם, וכן שטר כתיבת המעות. מי שכותבין לו שובר משלם היטבר. המקבל מתנה נותן שטר הסופר (ח"ט סי' ס"א). ואם יש מנהג קבוע במדינה בדבר זה הולכין לפי המנהג.

[כללים בשטרות] לכל שטר צריכין שני עדים, וחותמין נאום פלוני בן פלוני ער, וכן היטני בשיטה מתחתיו, ולא יחתמו עד שיהיה כתוב בשיטה האחרונה מהשטר והכל שריר וקיים. ולא יחתמו עד שיקראו מה שכתוב בשטר ואם אינם יודעים לקרות או שאינם מבנים מה שיקראו, יתרנם איש אחר הרברים לפניהם ואח"כ יחתמו (ח"ט סי' ס"ה). ויכירו העדים את שם הבעלי דברים. ביטאר שטרות מותר לסופר לחתום עם עוד עד אחד, מלבד כגט דאין לחתום סופר ועד (ב"י אה"ע סי' ק"ל). שטר שכתוב בו לכל מוציא או המביא שטר זה (Bearer), או המתחייב סתם חייב לשלם לכל מוציאו (ב"י ח"ט סי' ס"א). שטר שמען עליו הלוה שהוא עם הארץ ושלא הבין מה שכתוב בו אין שומעין לו (שם). שטר שהורע כגון שנמצא ואין יודע מה מיבו, או ריעותא אחרת אינו גובה אלא בשבועה (ח"ט סי' ס"ה). שטר שבטל מקצתו כשר השאר, וכן אם נפסל בפרט אחד (מהר"ם מפאדובה שו"ת סי' ס"ד, ח"ט סי' נ"א). שטר חוב מוקדם פסול ואין גובין ממשיעבדים להפסיד הקוחות אפילו מזמן ההלואה משום קנסא. שטר שנכתב בזמנו גובה אפילו מנכסים משועבדים כי שטרא אית ליה קלא ובוראי שמעו הקונים או שהיו יכולים לחקור אם יש לו בעלי חובות עם שטרות (ע"י ח"ט סי' קס"ד ב'). עד תלת שני

העיסור יש עוד ששה דרכים אחרים אשר ע"פ יקיים השטר. אם השטר הולך לאיבוד מתוך יושנו הוא מקיים השטר לפני ב"ד וביתנים לו שטר חדש. כזה: „במותב תלתא כהרא הוינא ואפיק פכ"פ שטרא דהוה ליה עליה רפכ"פ מיומא דפלוני בכך וכך וחי ואסחידו פלוני ופלוני, וחוינא לשטרא דאיטשטש ורייטטוהי ניכר איתחוי לנא. וחשיט דילמא מחיק מפי, ואיזרקנא ליה עלויה דההוא שטרא ואיטחכח שרירא וקיסא, וקרענא ליה לההוא שטרא דאיטשטש, ורא נוסחא דלילה: בכך וכך וכו' (מס' העיסור). קיום שטר שנעשה בערכאות של גוים: במותב תלתא כהרא הוינא אנחנו בי דינא דחתומין לתתא. כד נפק סרטנא שטר זה נכתב ונחתם בלשון וכתב לו עזי שנעשה בערכאות של גוים בעיר אנקונא ונקרא בלשונם קונטראטו. ואחי קרטנא פלוני ופלוני והעידו בתורת עדות איך ידעו נאמנה שהקונטראטו הזה נעשה בעיר אנקונא ונחתם על ידי סיפר מתא בכל חוזקי סיפר ובכל תוקף, ונתקיים ע"י שרי העיר בהותם העיר. והעידו עוד שהם מכירים ויודעים באמת שהשטר הזה נעשה בעיר אנקונא כל משא ומתן בין היהודים, והם גובים בהם כשטר חוב הראויים הנהגים בישראל כתקן חז"ל וע"כ אשרנוהו וקייטנוהו כדחיו וקיים (תיקון סופרים סי' נ"ב).

[שטרות מיהודי אנגליא] החברה הדורשת בקורות היהודים מאנגליא הוציאה לאור ספר שטרות שכתבו היהודים באנגליא במאה ה'יג משנת 1230 עד שנת הגירוש 1290. ונכתבו בערי נארוויטש, נאסהינגהאם לינקאלן, קאנטערבורי, לונדון, יארק. קאליטעסטער, אוקספֿורד, ווינטשעסטער. מספר כל השטרות 208 ונערכו ע"י מ"ד רעווים (לונדון 1888). לשטרות האלה יש ערך רב, כי הם אינם מופסים הם רק שטרות אמתיים שהשתמשו בהם היהודים וגם הממשלה הכירה אותם לשטרי מקח וממכר ואפילו לנכסים קרקעות. וגם לדעת איך במא את שמות הערים ושמות הרבה מלשון אנגלית כפי שהם כתובים בעברית. mortgage נקרא „משכון סת". לדעת העורך השתמשו גם הנוצרים בלשון רומית בשם Starra או Starrum, ובאנגלית Starr ומהו הבטוי Star Chamber ר"ל החדר שבו נגזרים השטרות של העיר. השטרות האלה יונים בטבעם ובצביונם, רובם הם למכירת קרקעות וגם לשכירות בית מסחר, העברת חוב ופסור, ושטר היתר עסקא. תנאים לשדוכין ומתנות. שטרות לחלק בנכסי המת, אך לא צוואות. נוסח שטר מכירת חוב: „בששי בשבת בשלשה ימים לירח סבת שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ותשעים וששה לבריאת עולם (1236) בפנינו חתומי מטה מכר הנריב (Honorable) ר' יצחק בן הנריב ר' אליאב לבנו ר' משה חוב אמא מפיפו (Emma de Beaufou) ממאה וששים ליטרין קרן בעשרה זקוקים (marks) משכון מת כל שנה כל ימי חייה וכו'". נוסח שטר אפוסרופוס: „אנחנו חתומי מטה הוברנו להיות בית

[כפרי שטרות] יש ספרים רבים בשם „תקון שטרות". על מופסי שטרות ונוסחיהם, כדי להקל על הסופרים שיכתבו כפי תקן חז"ל בכל לשון המועיל וחיופי. הספרים היותר נבחרים סמין הזה הם: נחלת שבעה מר' שמואל ב"ר דוד הלוי, נרפס בכמה מהדורות; ספר השטרות לר' יהודה ב"ר ברזילי הברצלוני, הוצאת האלבערשטאם (ברלין 1898); תקון שטרות בסוף מחזור

בירם הניח המרגראווי רוראלף מבארן את עמדת מלכותו למשכן. ואחרי ההרג הזה הוציא בית המועצה חוק שלא לתת רשות ליהודים לשבת בשמראסבורג מאז והלאה. והחוק הזה נשאר בספר החוקים במשך שתי מאות שנה. בית הכנסת נהרס ויבנו כל אשר בו, וכאשר מצאו השופר אמרו כי היהודים הכינו אותו לתקוע בו כדי למסור את העיר בידי האויב האורב להם ע"י אות התקיעה. הנוצרים בעיר האמינו כי נצולו מהאויב ע"י שהרגו את היהודים. ויעשו שני שופרות גדולים של מתכות ברמית השופר שמצאו ויקראו אותו "גרוסעלהארק", באחד תקעו בכל יום בבית תפלתם הגדולה בשעה השמינית בערב ונקרא "יודענ" בלאס" להזהיר את היהודים שעברו סביב העיר ללכת הלאה. ובשופר השני תקעו בחצות הלילה להזכיר את הנס כי אנשי העיר נצולו מקישר היהודים בשנת 1349. שמראסבורג היתה עוזבה מיהודים זמן רב, ורק אחדים התיישבו שם אח"כ עד המאה ה-17. בשנת 1368 קבלו שש מיטפחות רשות לשבת בשמראסבורג במשך חמ"ש שנים בתנאים מיוחדים. ועוד הישע משפחות הורשו לשבת שם בשנת 1369 במחיר מס קצוב לשירי העיר והבי"טוף. בשנת 1384 נתנו רישון לרופא יהודי דר' גוסלעבען לשבת בשמראסבורג שש שנים בלי מס, ועוד שלמן לו שלש מאות פלורין לשנה לרפאות חולי העיר. בשנת 1388 לא רצו יהודי שמראסבורג לשלם עוד המס שהיושם עליהם וגם התערבו בדברי ריבות בין הנסיך מבורגנדי ובין שרי העיר, ובשביל זה נענינו לשלם עשרים אלף פלורין ולעזוב את העיר לעולם. ולא נתנו להם זמן גם להכנת הדרך ויעזבו כל אשר להם בעיר. וגם עזבו ס"ת וספרי התלמוד וכלי תשמישי קדושה אשר הובאו לבית עקד הספרים העירוני והיו מונחים שם עד שנת 1870 שנתרף בית העקד ע"י כדורי אש שהמטירו עליו הגרמנים במלחמתם עם הצרפתים.

[במאות ה'ט"ו—י"ט] במאה ה'ט"ז היתה שמראס-בורג עוזבה מיהודים. ורק מעט נשמע מהם במאה ה'ט"ז. בשנת 1520 הורשו איזה יהודים לבוא לעיר בתור אורחים עובדי דרך והוכרחו לשאת על בניהם אות מצבע ירוק להכירם שהם יהודים. בשנת 1534 כתב הרב יוסלמאן טראזהיים אגרת תורה ליתעצי העיר בעד הרישון שנתנו ליהודים להתפלל בצבור. בשנת 1539 יצא חוק שנתחדש כמה פעמים אח"כ. שאסור לנצרים לבוא באיזה התקשרות עם היהודים וזולת בקנין סוסים וצרכי אוכל נפש. בשנת 1657 לקח המלך לואיס ה'יד את יהודי עלזאס תחת מחסהו. אך אחר שנכבשה העיר בשנת 1681 יטבו היהודים תחת יד פקירי שמראסבורג, ע"פ החוקים המעיקים כבראשונה. בכ"ז נתנו רשות ליהודים לגור שם בדרך ארעי. בשנת 1743 הוטב מצב היהודים בשמראסבורג כי יועצי העיר נטו אליהם חסד ונתנו להם זכויות הרבה, וכפרט ליהודי

ויטרי; תקן שמרות לר' שמואל ב"ר וואלף פישעלעס (אמשטערס 1697); עם סופר בס' כרם חמד ח"ב לר' אברהם אנקאווא (ליורנו 1863). על זמן מנין השמרות ע"ע ברונולוגיא. וי"ע אדרכתא; אמנה; גמ; הרישאה; חליצה; טופס ותורף; כתובה; מודעא; מיאון; נר כאות; פרוזבול; צוואה; קנין; תנאים.

א.

שמראסבורג: עיר מבצר ובירה במדינת עלזאס-לותרינגן. לפי ההגדה נפלמו יהודים אחרי חורבן הבית השני לאירופא. והתגוררו בדרום צרפת ונדרו צפונה על נהר רינס והתיישבו בווארמס ובמדינת עלזאס ושם יסדו העיר שמראסבורג, ואין זו אלא הגדה בעלמא, ובאמת החלה התיישבות היהודים במקומות האלה מזמן קארל הגדול (ע"ע אירופא). בראשונה חיו היהודים בשלוה והשקט, עד אשר קפצה עליהם חמת נוסעי הצלב בשנת 1095 ע"י התעוררות פטר הרועה, ויותר מאלף וחמש מאות יהודים הומתו בשרפה בעיר שמראסבורג, ורבים הומתו במסע השני בשנת 1136, כאשר דרש הכמר רוראלף משמראסבורג לפני ההמון כי היהודים הם היטונאים היותר נמרצים להנוצרים, אך אז הגין הקיסר על היהודים ויעצור בעד ההמון הפרוע. ר' בנימין הנוסע במאה ה'יב מזכיר את העיר אשתרן בורק (שמראסבורג) בין הערים בארץ אלימניא (גרמניא) שיש בהן הרבה מישראל חכמים ועשירים (מסעות בנימין הוצאת אשער צד קי"א). מצבה אחת מהאשה מרוני בת ר' משה שמתה בשנת 1223 נמצאה במעבה האדמה אצל "השער היהודי" בשנת 1882. היהודים בעלזאס ובפרט מעיר שמראסבורג התאוננו בשנת 1288 לפני הקיסר רוראלף כי ההמון הרג ארבעים יהודים מסיבת עלילת הרם, והשופטים אסרו במאסר את הרב ויהודים חשובים עד אשר הוכרחו לשלם עשרים אלף מארק כסף.

[במאה ה'יד] בשנת 1330 הבטיח המלך לואיס מבייערן להגן על היהודים משמראסבורג במחיר חמשים מארק כסף לשנה. ובשנת 1338 לקחו שרי העיר אלף מארק כסף במחיר הגנה למ"י משפחות במשך חמ"ש שנים. בשנת 1347 לקח קארל הרביעי מיהודי שמראס-בורג ששים מארק כסף בעד זכויותיהם שא"י"ר, ופטר אותם מלהיות ציית לאיזה ב"ד חוץ מעיר שמראסבורג. הרדיפות ע"י אשמת ההמון בשנת המגפה השחורה (1349) כי היהודים מטילים סם מות בנהרות, העיקו והציקו ליהודים מאד, וגם פקירי העיר לא יכלו לעצור בעד ההמון, וביום 14 פברואר 1349 בחג סט' וואלנמין שלהם פגרו את "רחוב היהודים" (כעת "ראמישמראסע") וידחו אותם לבית הקברות ושם הכינו טוקד גדול וישרפו יותר מאלפים יהודים סף וגשים, ורק אחדים נצולו ע"י המרת הרת. בין הנשרפים היו האחים העשירים יעקעלין ומאנעקינד בני אלמנת סאלומן, אשר

מונג אין דאס אלטע טעסטאמענט (1888); „אבריס דעס ביבלישען אראמעאיש“ (1897). שמראק מקריא שיעורים לתלמידי האוניברסיטא במשנה ותלמוד, ולתכלית זו הוציא הרבה מסכתות של המשנה כמו פרסי אבות, יומא, ע"ז, שבת, פסחים, סנה, ע"פ כ"י הנמצאים בהיכליות יקאות, בנקוד והערות עם תרגום אישכנזי וחבר נ"כ חבור חישוב בשם „אינליימונג אין דעם תלמוד“ שיצא במהדורות רבות, ומתורגם גם לעברית בשם „מבוא התלמוד“ בתור הוספה להעתק „הזמן“.

[נגד אנטישמיות] שמראק עשה ופעל הרבה לטובת היהודים. למרות שהוא עומד בראש „האינסטיטוטס יודאיקום“ ועורך העתון „נתנאל“ אשר מטרתם העיקרית היא לקרב את בני ישראל לנצרות. הנה הוא נלחם עם יזונאי ישראל, והניח על כבוד ישראל כשקמה התנועה האנטישמית בגרמניא, ובהיותו נחשב למוסחה בלמודים העברים חוה את דעתו פעמים רבות בבתי המושפט על דבר העלילות הנמצאות שחפאו האנטישמים על עמנו. הוא נלחם עם שמעקער ורוהלינג ועוד צוררים ומקטרינים, וגלה בקהל את תועבותיהם וחסרון ידיעותיהם בספרות ישראל. ראויים לשבח הם ספריו בנידון זה: „הערר אראלף שטעקער“ (1887); „דער בלוטאבערגלייבע אין דער מענשהייט, בלוטמארדע אונד בלוטריטוס“ (1891); „רי יודען, דירעפן זי פער ברעכער פאן רעליגיאנסוועגען גענאנט ווערדינ?“ (1893). הספרים ברבר עלילת הרם הועילו הרבה להחליש כחה במערב אירופא. מלבד זה הציין שמראק ע"ז שהוא מקרב תלמידים עברים ועוד להם להשתלם בלמודים בבתי הספר הנבדחים או להוציא ספריהם שיסודתם בחכמת ישראל.

י. ש"א.

שמראשון, שמואל בן יוסף: תורני ודיש מתיבתא; נולד בעיר זאסקעוויטש פלך ווילנא בשנת 1794 ומת בוילנא י"א אדר שני תרל"ב (1872). אחר חתונתו התיישב במקום חותנו בכפר שמרעשין (Streszyn) שנקרא בפי ההמון שמראשון, ויכנה כן שם משפחתו. לחותנו היה שם בית מרח אשר נהרס ע"י צבא הצרפתים בשנת 1812, וכל בני המשפחה העתיקו מקומם לוילנא, וישם יסד מצרף ליי"ש וממנו פרנסתו נמצאה. אשתו התעסקה במסחר והוא היה עוסק בתורה ובצרכי הצבור, וכאשר נאספו אליו תלמידים הושיב ישיבה בבית המדרש ולמד עמהם כחנם. רש"ש דרש לפניו שיעור קבוע בכל יום בתלמוד בביהמ"ד ברחוב פאפלאוועס, ומהשקלא ומריא של תלמידיו עמו יצאו הנהגותיו והערותיו בשולי הגליונות שנדפסו אח"כ בהוצאת התלמוד ע"י ראם. גם כתב הנהגות על מדרש רבות שנדפסו בהוצאת ווילנא בשנת 1843 ובשנת 1855. איזה מחידושיו והערותיו נדפסו בספרי מחברים אחרים. שם רש"ש נתפרסם ברוסיה לתהלה, ועדת

משה בליעם וחבריו יעקב ברוך ווייל, אהרן מאיר לעהמאן וליעב נעמער שהיו ממציאים צרכי אנשי החיל בקבלנות. יהודי אחד בשם הערץ צערפֿבער (מענדלעלסד היים) מעיר ביישאפֿסהיים אצל שמראסבורג היה נושא חן בעיני הממשלה כפאת עשרו וצדקתו ונרבתו הגדולה בשנת הבצורת 1770, ונעשה אורח לדורותיו. ביום 8 אפריל 1790 הציעו הנבחרים לאספת העם לחדש את החוקים הישנים נגד היהודים, אך ביום 27 ספט' 1791 החליטו חברי אספת העם לתת שוויו זכויות לכל יהודי בצרפת, וממילא נכללו היהודים בישמראסבורג ובשנת 1807 חדלו לתכוע ב„גרונסעלהארן“ (עי' לעיל).

[הקהלה] בשנת 1809 נתחנך בית הכנסת בישמראסבורג ברחוב „פואלי די דראפיר“. בשנת 1836 נבנה בית הכנסת חדש ברחוב סט' העליני שעמד עד שנת 1898 ואז בנו היכל מפואר ברחוב קאי קלעבער במרכז העיר. מהעדה הזאת נפרדו ארבעים ראשי אבות כי התנגדו להעונם שהבינו בו ויסדו להם קהלה בשם עץ חיים, אך בעיני העיר וצרכי הצבור הם נאחדים יחד. הרב הראשון בישמראסבורג היה ר' דוד זינגער הי"ד (ע"ע) אחד מהסנהדרין בצרפת, ואחריו היה ארנאלד אראן שעמד במשמרתו כחששים שנה, ואחרי מותו בשנת 1889 נבחר ר' יצחק ווייל הרב הכולל סמיץ. ואחרי מותו בשנת 1899 נתמנה בהסכמת הממשלה הרב אדאלף אורי סמיץ. בעיר שמראסבורג נמצאים כמה חברות למעשה הצדקה, בית יתומים ובית חולים גדול שנבנה בשנת 1887 ברחוב „האנענוי פלאץ“. בישמראסבורג יש כאלף בתי אבות מיהודים, ומספר כל התושבים בשנת 1905 היה 167,342. ב. ס.

שמראק, הרמן לברכט: חכם נוצרי מלומד בלשונות וספריות עמי הקדם ובפרט בלשון עבר וספרותה; נולד בברלין בשנת 1848, ומשנת 1877 הוא מכהן בתור פרופֿיסור ללמודי כה"ק והספרות התלמודית באוניברסיטא בברלין, והוא אחד מהחכמים הנוצרים המעטים היודע תורת ישראל ואת הספרות העברית בטקורן הראשון. שמראק למד תורה גם מפי חכמי ישראל כמו שטיינשניידר ברלינר והאפֿמאן. בגמר חוק למודיו שלחה אותו ממשלת פרוסיה לפטרבורג לחקור את כתבי היד שנכתבו בלשון עבר הנמצאים בבית עקד הספרים של הקיסר, והוציא אח"כ בהשתתפות הרכבי „קמלוג לביבליים של הכיכלותיקא הקיסרית“ (1875). בהיותו בפטרבורג חקר גם את כ"י של פֿירקא-וויץ, ובהכירו את זיופם פרסם את ספרו „פֿירקאוויץ ותגליותיו“ (1876).

[ספריין] עבודתו המדעית הראשית נעוצה בכה"ק והשפה העברית, ובמקצוע זה כתב ספרים ומאמרים. מהם יש לחזכר „העברעאישע גראממאטיק“ (במהדורות רבות); „לעהרבוך דער נייגעברעאישען שפראכע אונד ליטעראטור“ (כהשתתפות זינגֿרד 1885); „אינליידי

בשנת 1898.

בנו הנחל איזידור שטרונים, נולד בעיר אמערבערג במדינת בייערן בנרמניא. ביום 6 פברואר 1845. ואביו הביאו עמו לאמריקא בשנת 1854. בשנת 1872 השתתף עם אחיו במסחר אביו בשם „ל' שטרונים ובניו". בשנת 1888 קנה את מסחר „ר' ה' מייסי (Macy) ושותפיו, ובשנת 1892 פתחו בית מסחר גדול בברוקלין בשם „אבראהם ושטרונים". בתי מסחרם אלה הם של מחלקות שונות (רפירמנט) והיותר גדולים במינים בארצות הברית ועולים לכמה עשרות מיליונים דאלאר. איזידור נבחר לבחיר הקונגרס הנ"ג בוואד שינמטון בשנת 1892. בענייני הפוליטיקא היה נוסח להדימוקרטים. הוא אחד מהמסידים האנודה בניוארק להורות את היהודים המתנזרים פה ידעות הארץ וענייני הממשלה וידעות החכמות (Educational Alliance). ונבחר לעמוד בראשה שנים רבות. הוא היה אחד מועד המשיגים על תהלוכות המסחר, וסגן של מקוה הסוהרים. בשנת 1895 נבחר בתואר „דוקטור" לתורת המשפטים מאת פקיד האוניברסיטא של וואד שינמטון. הוא ואשתו אירא בשוכם מאירופא לניוארק נסעו באנית מיטאניק כאשר נשברה בלב ים 14 אפריל 1912. מיתתם הפתאומי עם עוד אלף וחמשים מאות נוסעים בדרך מזור כזה הסבה עצב ומכאוב לב לכל יושבי הער ובכל מקום שהגיעה השמועה הרעה הזאת. אניה אחרת שנשלחה למצוא את גיות המתים מצאו את גיותו אך לא מצאו את גיות אשתו. אחת מהנשים שנצולו באני שימ העירה כי רב החובל נתן צו להוריד בראשונה את הנשים באני שימ על פני המים, וגם אירא היתה ביניהן, אך בשמעה כי לא יתנו לאישה לירד עמה, שבה אחורנית, באמרה לו כמו רות כאשר חלץ אלך ושם אקבר. כאשר הובא לניוארק לקבורה ביום 13 מאי הספידו אותו ראש העיר גיינאר, הבישאף גיילאר מטענעסי, העשיר האדיר אנדרו קארניג, והבאנקיר היהודי יעקב ה' שיף. הקהלה מונטיפיורי בביהכ"נ בבראנקס ניוארק הציבה לשם איזידור שטרונים ואשתו חלון מזכוכית מצוירת וחרות עליו זכרון המאורע. ועוד זכרונות כאלה נעשו ע"י חברות שונות.

נתן שטרונים, נולד באמערבערג 31 יאנואר 1848, ולמד בניוארק בבית ספר נביה דרכי המסחר והשתתף במסחר אביו ואח"כ עם אחיו איזידור בבית מסחר ר' ה' מייסי. בשנת 1893 נתמנה לאחד מהפקידים הראשים על הפרדסים בניוארק. ובשנת 1894 רצו הדימוקראטים למנותו בתור קאנדידאט לראש העיר ניוארק אך לא חפץ לקחת עליו המשרה הזאת. בשנת 1898 נתמנה לראש העיר על בריאות העיר. נתן שטרונים נרב סבום גדול להוצאת ההפצה של משקה חלב מבושל (Sterilized) בין עניי העיר בחנם או במחיר מצער, וע"י הבישול הרב הזה במכוונות מיהדות ימותו הבאצילין אשר בחלב ולא יזיקו לילדים הקטנים

סובאלק קראה אותו לרב העיר, אך הוא לא רצה לקבל עליו עול הדבנות, ויבחר להפיץ תורה ברבים ביישיבתו. רש"ש הית נוסח להשכלה והוא בעצמו ידע לשון פולנית, וכתב עברית צחה. כל בעלי המפלגות הוקירו אותו, וגם הנוצרים כבדוהו.

בנו ר' מתתיהו שטראשון נולד בוילנא בשנת 1817. ומת שם ה' סבת תרמ"ו (1885). הוא למד אצל ר' מנשה מאיליא ור' יצחק מוואלאזין. מלבד ידיעותיו בספרות התלמוד וספרות העברית בכלל, למד לשונות רוסית גרמנית צרפחית ורומית. והיה בקי בחכמת החשבון הפילוסופיא והמדעים הכלליים. עסקו במיטא ומתן לא נשא לו פרי בתחלה, אך בסופו עשה חיל והצליח במעשיו. ובהיותו בעל הון ונכסים אסף ספרים רבים יקרי ערך לבית עקר שלו, והחליף מכתבים עם חכמי ישראל כצונץ רפפורט. וגם עם חכמי הנוצרים כמו הפרופיסור ווינשע ועוד. וגם עסק בצרכי הצבור בוילנא, והממשלה סנתה אותו ליועץ בבית הבאנק של המדינה ותכבדהו באותות כבוד בעד ישרו ומפעלו למובת הכלל. שטראשון כתב מאמרים נכבדים במאספים „פרחי צפון", „כרם חמד", „המניח" „הכרמל", והו"ל ספרו „רחובות קריה" הקרמה והערות לס' קריה נאמנה לפ"י. וכתב רשימת הספרים אשר לו בשם „לקסי יטראשון" (וברלין 1889).

ביבליוגרפיא: מקורי הרמב"ש. ווילנא 1871; קאנעלנבונג. נתיבות עולם 197. 227. שם 1858; סובאלסקי. כנסת הגדולה ח"א 22, ווארשא 1890; האסיף ח"ב; המליץ 1885 צד 93.

ב. מ.

שטרונים, אהר: איזידור, נתן, אסקר שלמה בני לאזארוס בניוארק. ראש המשפחה הזאת הנודע בקורות ישראל היה אליעזר (לאזארוס) במחצית הראשונה מהמאה ה"ח, ובנו יעקב מכונה זשעק לאזאר, נבחר ע"י קהלת מחוז סונם טוניר בצרפת לאחד מחברי הסנהדרין אשר נאספו ע"פ מצות נאפוליון בפאריס בשנת 1806. בנו יצחק הסב שם משפחתו „שטרונים" לפי הוק נאפוליון שהוציא בשנת 1808 כי כל היהודים בעלזאם יכנו שם מיוחד למשפחתם. בנו לאזארוס עשה עושר במסחר ובנכסים. ובהיותו נוסח לחרות בענייני המדינה התערב עם שונים במהפכה הגדולה באירופא בשנת 1848, ויסע לאמריקא בשנת 1854 והתיישב בעיר סאלבטון במדינת דשארדשי בארצות הברית. בשנת 1865 יסד בניוארק בית מסחר של כלי יוצרים וכלי זכוכית, ויעשה חיל ועושר, ובשנת 1872 הכניס את בניו הנ"ל במסחריו בתור שותפים. לאזארוס הציע לפני קייזרלינג וישלם הוצאותיו לעשות חקירה ודרישה בארץ ספרד בנוגע לקורות כריסמוף קולומבוס והשתתפות היהודים במציאת אמריקא, ופרי החקירה הזאת הוא ספרו של קייזרלינג על „כריס" סוף קולומבוס" (ע"ש). לאזארוס מת בניוארק

בעניני המדינה, ופעמים רבות היה בורר לפשר מחלוקת בין הפועלים ובעלי חרשת המעשה ובעלי מסילות הברזל. בשנת 1902 מנה הפרזירנט רחועלט את שטרק למלאך שלום בבית משפט של ברודין בין הממשלות. הסכמו בעיר האנ בהולאנד. ובאשר נבחר רחועלט פעם שנית לנשיא 1905 מנה את שטרק לאחר מיעוציו בהקאבינט (23 אקטובר 1906) והי לשר הממונה על עניני העבודה והמסחר. בשנת 1912 נתמנה לקנדראט למשרת ראש מדינת ניוארק ע"י המפלגה החדשה של המתקדמים (Progressives) שיסר רחועלט. בבחירה הזאת היו שלשה קאנדידאטים, ונבחר זולצר מהמפלגה של הדימוקרטס, ובכ"ז היו לשטרק בארבע מאות אלף אנשים שבחרו בו בתור גוברניר בניוארק שהיא המשרה היותר נבונה בארצות הברית וזלת משרת הפרזירנט.

[התקסו בצרכי הצבור היהודי] אסקר שטרקס הוא אחד ממיסדי החברה לחקירת קורות היהודים באמריקא, ועמד בראשה בשנים הראשונות. והוא אחד מהפקידים על הקרן קימת של בארון די הירש באמריקא. אך בעמדו לבחירה לא רצה להשתמש באמונתו ולערבה עם הפוליטיקא ויאמר כי הוא מבקש מהאזרחים לבחור אותו רק בשביל בשרונותיו ולא בשביל אמונתו. שטרקס כתב מאמרים נבברים בעניני המדינה במאספים ובעתונים, ונשא מדברותיו בהאוניברסיטאות יעיל והארווארד, והוא דורש פעם אחת בשנה לפני הלומדים מבססי המלחמה על הים בהקולנ' שיסדה הממשלה באנאפוליס, על אדות חקי העמים השונים הננועים זה בזה. גם חבר ספר על רוניר וויליאמס שהיה הראשון באמריקא לדרוש חופש האמונה, וספרו The Origin of the Republican Form of Government in the United States (מקור לאופן ממשלת העם בארצות הברית), אשר בו הוביח כי עמודי הממשלה בוננו בדרך שהתוו להם הפוריטאנים ע"פ ידיעתם בבה"ק, ובי ממשלת ישראל העתיקה היתה לדוגמא למיסדי ממשלת ארצות הברית (J. E. ix. 566).

א.

שטרק, הרמן (חיים אהרן בן דוד): צייר אמני; נולד בברלין 6 מארץ 1876. בנעוריו למד תלמוד וספרות הרבנים, אך לא חפץ להיות רב, כי היתה לו נטיה טבעית לאמנות הציור בחרט ובששר, ולתכלית הזאת נכנס בהאקדמיה של אומנות היפה בברלין, ולמד אצל הפרופ'סורים מאקס קאנער והאנס מאיר. אח"כ נסע לדרום צרפת, איטליא, בלגיום, אנגליא והולאנד, לאסוף חומר לאומנתו. בשנת 1912 היה באמריקא וגם בשנה שלאחריה, ויתבונן על החומות הנבוהות בניוארק אשר שיאן לעב יגיע ומלחבות השמים (sky scrapers). ויאמר כי מצא בהן דוגמאות של יופי לציוריו. והוא הצייר היחידי אשר הלל אתן מפאת הטעם היופי שבהן. שטרק אוהב לצייר יהודים וקנים

השותים החלב. הפקידים על הבריאות העירו כי ע"י החלב הזה נצולו בניוארק במה אלפים תינוקות ממחלות וממיתה בחדשים החמים בקיץ. סדר הפצה בזה הנהני גם בערים אחרות כמו שיקאגא ופילאדלפ'א וגם בערי אירופא. וכל הרופאים הכירו את טעשיו לטובת הבריאות הכללית. בשנת 1912 ביקר את א"י ויבונן בירושלם בית תבשיל לעניים, וצוה לרופאים מומחים לחקור על סבת הקרחת השוררת שם, ולהשגיח על הבריאות.

אסקר שלמה שטרקס, נולד באטערבערג 23 דעצ' 1850 ואבותיו הביאורו עם אחיו לאמריקא בשנת 1854, ובאשר התישבו אבותיו בניוארק בשנת 1865 נכנס לבית הספר הנבוה ואח"כ למד בקולומביא קולג' ונמר שם חוק למודיו בשנת 1871, ואז למד שם

אסקר שטרקס

תורת המיטפטים עד שנת 1873, ויהי עורך דין מצוין. בשנת 1881 עזב את אומנתו זאת והשתתף עם אחיו במסחר אביו. בשנת 1881 מנה אותו הפרזירנט קליוולאנד לצייר ממשלת ארצות הברית בתורקיא, ושטרקס הצטיין בפעולותיו בקושטא לטובת אזרחי אמריקא, וקים בתי הספר והקלני'ם שהקימו בתורקיא בעלי האמונות הנוצריות מארצות הברית. השתדלוה שטרקס ישרה בעיני הממשלה. עד שגם הפרזירנט מאקינלי שהיה רפובליקאני מנה אותו פעם שנית בתור ציר הממשלה בתורקיא (1897—1900), ואז עלתה בידו להטות לבב השלמן לצוות את המחמדים היושבים במחוזות זולו באיי הפיליפינים, להביר את ממשלת ארצות הברית ולהיות ציית לה. שטרקס לקח חלק נדול

ישראל, ואדוקים באמונתם, ושרידים מקדשי ישראל. בין ציוריו הכי נכבדים: „הרב חפולני“, „היהודי הזקן“ „הזקן מביט מן הצר“, „זקן מעיר יפו“, „ירושלם מהר הזיתים“ „הבטה על ירושלם“ „מצאי שבת“, הממשלה בפרוסיא קנתה ממנו איזה ציורים בשביל המוזיאום בברלין, וגם השיג פרס מהממשלה בעד ציוריו שעשה שהראה בשנת 1899. הוא עשה את הציורים לספר „רייזעבילדער אויס פאלעסטינא“ שהו'ל אראלף פרידמאן (ברלין 1904). אראלף פארמלאנע וקארל שווארץ הו'ל דונמאות מציוריו בשם „ראס גראפישע ווערק פאן הערמאן שטרוק“ (ברלין 1911). שטרוק חותם שמו על ציוריו „חיים אהרן ב'ר ר'ד' או ב'ר'ת חאב'ר. שטרוק הוא שומר דת ישראל באמונה ויודע לרבר בלשון הקדש.

ביבליוגרפ'א: הצופה פבר' 1903; אסס אונד וועסט N. Y. Times, Jan. 23. 1913. 1904 ב. מ.

שיחור: ע' נילום

שיילוק (Shylock): איש דמיוני בחזיון שעקספיר

„הסוחר מוויניציא“. בחזיונו זה הציג המשורר לפנינו את שיילוק ברמות איש יהודי נתעב ונאלח אשר מעשיו מתנגדים לתורת האדם, ועל הציור הזה יתענגו כל שונאי ישראל ההולכים לראות את החזיון בתיאטרון. שיילאק היהודי מלווה להנוצרי אנטוניא שלשת אלפים דוקטים, ומתנה עמו בשטר כתוב וחתום שאם לא יפרע בזמנו הרשות ליהודי לחתוך מגופו ליטרא בשר. אנטוניא אבד את הונו ואין לו לפרוע, ושיילאק אשר בתו האהובה דזשעסיקא נתפתתה מנוצרי והמירה את רתה, החליט בלבו לקחת נקם מאנטוניא ע"י חיתוך ליטרא בשר ממנו בצד הלב. והנה עמדה לסליץ וישר העלמה פורציא המאורשת לירידו של אוהב דזשעסיקא, ותתחפש לעורך דין והוכיחה להשופט כי תנאי השטר בטל ומבוטל, מפני שאי אפשר לחתוך ליטרא שלמה ומדויקת, וכי כוונתו של שיילוק היתה רק לקחת נקמה מאוהב ויניציאני, וראוי היהודי לעונש מות בשביל כוונתו הרעה. השופט חרץ משפטו כי אמנם הרשות ביד היהודי לחתוך ליטרא אחת מבשר הנוצרי, אבל אם יחתוך פחות או יותר אפילו כל שהיא, חייב היהודי מיתה ביד שר הסבחים. ובעד כוונתו הרעה לעשות נקמה בנוצרי חייב נ"כ מיתה, אך השופט היה סטה כלפי חסד, ודן אותו למסור חצי הונו ועשרו לאנטוניא ולפטר אותו ממיתה אם יקבל עליו דת הנוצרים. אך קודם שחרץ השופט משפטו התחננה פורציא לפני שיילוק לרחם על בעל חובו, ושעקספיר ישים בפי אנטוניא דברים שנונים לאמר: „לפני מי תפיל תחנתך, ובלב מי תאמר לעורר חמלה, בלב איש יהודי? אי לך פתי, גם נא דבר אל נהרות איתן, ההחנן אליהם לבל יצופו שפעת מים ושוא גלים כל

ינשאו; גם נא דבר אל זאב ערבות העומד על טרפו, בחתוננים לבל ישמע את הנרי; גם נא דבר אל עצי היער לבל ינביחו ולבל יאריכו פארותיהם עד אפס מקום לנמעי נעמנים, התישע לך ארשת שפתים? החוכל תחינתך לישנות את מערכות היקום? כן לא תוכל להעיר חמלה בלב איש יהודי“. אולם יש מבקרים המצריקים את שעקספיר ואומרים כי הוא לא ידע את היהודים ומעולם לא ראה אותם ולא בחן דרכם ומעשיהם, וכתב רק מפי השמועה. ויש אומרים כי חפצו היה להציג תמונה איך עם עשוק ורצוף מוכה ומעונה תחת ידי עמים אבירים. והיהודי יקח נקמתו מהם כאשר אינה המקרה לפניו, בשביל קלנו ובזיונו אשר הנחילוהו, והנקמה חביבה לו יותר מנפשו ומאורו. ופה נתן כבוד ליהודי בהגשימו אותו בספוס חי ומרגיש, שגם העברות ועול הנלות לא הספיקו להסית את ערך עצמו, וכאשר בא אנטוניא אליו לבקש ממנו הלוואה, מצא היהודי שעת הכושר לנבות את חובו בנקמת דברים בעד העלבון והצער שהתגללו הנצרים עליו בכל עת. והנה הוא מדבר עמו משפטים בדרך סטרי לאמר: האתה זה אנטוניא, באת אלי עכשיו בהצעה כזו, שלא חללת לרוק בפני תמיד וכעטת בי ברגל נאווה כמו לכלב זר שנרחק מתוך ביתך?...

ומה ראוי להשיב לך ע"י? האם עלי להרים את מצנפתי בהרכנת ראשי, להשפיל את קולי וללחוש לך מתוך הכנעה: סניור גריב ונעלה! תמול יקרת בפני, שלישים חרפתני בשם הלב, וכיום פלוני דחפת אותי ברגלך, ובעד כל אותות החביבה חללו הריני מניש לך כך וכך. ואין זו נקמה פרטית רק נקמת כל הלאום, ומחאה גלויה על עלבון העם כלו, וקורא בהשתפכות נפש: „אמת כי יהודי אני! אבל, האין ליהודי עינים? האין ליהודי ידים אברים גידים רגשות נמיות ותאוות?...

כשאתם דוקרים אותנו האם לא יזוב דמנו, וכשאתם הורגים אותנו האם לא נמות? וכן כשאתם מלעיכים אותנו האמנם לא נקח סכס נקמתנו? אם אנו דומים לכם בכל יצורי הגוף ורגשות הנפש, רוצים אנו להשתוות אליכם גם בדבר הזה: כשם שאתם לא תמחלו על עלבונכם וחקראו לנקמה, אף אני כן, תורתכם כצאה לה תלמיד מקשיב והריני משתמש בה עכשיו לרעתכם. אומץ רוחי של שיילוק לא עזב אותו גם בעמדו למשפט לפני השופט, ואינו מראה את עצמו כמו יהודי נבזה וחרל אישים אשר מפחד מפני ישר ופקיד קטן או גדול, אלא הוא מכיר את ערכו ובוטח בצדקת תביעותיו לפי חוקי המדינה, ואינו רוצה לוותר על זכויותיו. אך פתאום נפקחו עיניו לראות כי אותו החוק שישען עליו בהזקה היה לו בקנה הרצון שבא בכפו ונקבה ולא יכול לדון עם מי שתקיף ממנו. כי השופטים השתמשו בחוק לרעתו, וגם בפעם הזה נצחוהו שונאיו ואויביו בנפש, והוא מוכרח לקבל עליו את הרין, ורק ברנע האחרון כשהוא נופל מתוך התעלפות ורצים

ומשגבו האחד ביום צרה, כ"א גם לבתו אשר יצוה עליה לסגור את הבית אחריה: "בי כבוד בת מלך פנימה, לחשוך פניה מרוק ובליטה, ולהשמר מאנשי תוך ומיטה". הציור הזה מצא חן בעיני חידועים חבטת הציור, ועל דברי אחד המבקרים אשר מצא חסרון בו כי ידי דזשעסיקא ארובות יותר מדי, ענה נאמליב ואמר: לולא בן לא נגבה אוצר אביה ושמה בכליה.

ביבליוגרפיה: גרעץ, שולאק אין דער זאגע איס דראמא אונד אין דער געשיכטע, קראטאשין 1899; מענדור-הובין, אספקלריא מאירה, דף 42 בהערה; המגיד 1892 גליון 1; די וועלט 1900 גליון 21; J. Davidson, *Shylock*; D. Philipson, *The Jew in English Fiction*, Cincinnati O. 1903.

נע"ם

שיירה: כלשון הכתוב אורחה (Caravan), חבורה של הולכי דרך נוסעים וסוחרים ממסוף למקום. בארצות הקדם היו שיירות נוסעות על גמלים, ואחי יוסף מכרו אותו לאורחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נושאים נבאת וצרי ולום הולכים להוריד מצרימה (בראשית ל"ז ב"ה), ועם הישמעאלים היו גם מדינים (שם), שפעת גמלים תכסך בברי מדן ועיפה, בלם משבא יבואו וגו' (ישעיה ס' ו'), ביער בערב תלינו אירחות דרנים (שם ב"א י"ג), הביטו ארחות תימא הליכות שבא (איוב ו' י"ט), הסוחרים בארץ ישראל היו לרוב בנענים וצדונים והבאים מערב מתיא ושבא הביאו מס למלך שלמה, והם אנשי התרים ומסחר הרובלים (מ"א י' ט"ו), בזמן התלמוד היו שיירות מצויות בין היהודים, ואמרו לענין הנצאת שבת, שיירה ששרתה בבקעה והקיפות כגמלים ובעיטין (ברים ובסחות) ובאכופות ובשקים ובקנים ובקולחות (קלחי ירקות) אפילו שלשה חבלים זו למעלה מזו מסלמלין לתוכן ובלבד שלא יהא בין גמל לגמל במלא גמל, בין אוכף לאוכף במלא אוכף ובין קנה לחבירו שלשה מפתים כדי שיבנם הנדי (תוספתא ערובין פ"א, בבלי ערובין ט"ז), ואין שיירה פחות משלשה וכו' ואין הנדי משלים בשיירה (ירוש' ערובין פ"א ד"ט ע"ג), אהלים שבשיירה אין צריבין ערוב (שם שם ע"ד), לענין קריאת הסגילה להדרים בברכים המוקפות חומה אמרו הוצאין בשיירה והמפרשין בספינה קורין עמהם בארבעה עשר (תוספתא מגילה פ"א א'), הנהו דכרי ראתו למכרכתא (עידובין ט"ז:) פי' שיירה, מקום ששוכבים הגמלים (ערוך השלם), א"ר מנא סלקית לשיירה (ירוש' נמין פ"ד א'), השיירה היתה לפעמים בסכנה שלא יפלו עליה לסמים, שיירה שהיתה מהלכת במדבר ועמד עליה גייס למורפה, מחשבין לפי מסון ואין מחשבין לפי נפשות, ואם שברו תייד ההולך לפניהם (ואינם יודעים הדרך בעצמם) מחשבין אף לפי נפשות, כי הם בסכנה שלא ימו סן הדרך (ב"ס

לחמוד בו, מתעוררת בקרבנו מחאה נוראה ועצומה, והוא מתפרץ מידיהם מזדקף מלוא קומתו וקורא בחמה ובעם: "הלאה נובלים, הלאה צבועים! אין לי צורך בעזרתכם, איני רוצה בחסד, איני חפץ בחנינה, הקבם שוא חסדכם לענן אכזרי, ועזרכם בא אחרי נמילת הנשמה מהנוף... אתם מוותרים לי חיי וגמולים ממני את אמונתי היקרה לי מחיים, אתם תומכים בידי ומתוך כך אתם מתקלסים בי וישחקים על משבתי. הלאה טרעים! לבדי, לבדי אלך אל ביתי, אל בית שיילוק העני". לפי דעת המשורר היינע העמיד שעקספיר בחזיונו זה על עמוד הקלון לא את היהודים רק את הנוצרים אשר הצדק והמשפט בידיהם בחומר ביד היוצר, וכל בוונתם רק לדרוף את היהודים ולשלול את רבוישם. והנה אף כי נאמין דבריו המבקרים כי בוונת שעקספיר היתה רצייה, וגם אם נניח כי היה נקי ממשפט קדום על היהודים, בכ"ז אין ספק כי החזיון הזה העיר רוח שנאה בלב הנוצרים ההמונים על היהודים, שלא רקדו ב"ב לירד להבונתה הנסתרה בדברי החזיון, ובפרט יעשה החזיון רושם רע בלב הנערים והנערות אשר ילמדו תוצאות החזיון בבתי הספר הכלליים, וצריכים היהודים למחות בידי פקידו בתי הספר על הדבר הזה בכל מקום שיש בה בידם למחות.

[מקור החזיון] בנראה לקח שעקספיר את החומר

לחזיונו מהשיר הסיפרי Ser Gernutus the Jew או מההעתקה האנגלית של Il Pecorono שחבר האיטלקי פלורינומינו בינת 1378, בסיפור של "שבועה חבמים מרומא" נאמר כי פרש אחד לזה ממשרתו מאה מארק לתתן לאהובתו, והתנה עמו שאם לא ישלם לו בזמנו יש לו הרשות לחתוך מגופו חתיכת בשר במשקל קצוב, והמלך בא לעזרת הפרש בחרצו משפט כי אין רשות להמשרת לחתוך פחות או יותר מחתיכה הקצובה. ובהעתקה אנגלית של Gesta Romanorum נאמר כי המלך חרץ משפטו שיש לו רשות לחתוך הכשר אך לא להוציא דם, אפילו מפה אחת. עב"פ לא נזכר שם יהודי בסיפורים האלה, ובסיפור אחד הנוסחה היא כי המלוח הוא נוצרי ושמו פאולו מארי סבי והלוה הוא יהודי סנסוני נגידא אשר התערב עמו לתת לימרא מבשרו אם רב החובל דרייק לא בבש את סאנמו דומינו בהאימי בשנת 1585. היהודי טעה, וסבי דרש הלימרא בשר, ויבואו לפני האפיפיור סיקסמוס החמישי, אשר דן משפט שניהם שימכרו לעבדים ויכלו לפדות עצמם בסך אלפים סקירי (1587 Venice "Vita de Sixto Quinto" Leti). הצייר מאריץ נאמליב (מת בשנת 1879) לקח לו להוטר ציורו הראשון מחיי היהודים את תמונת שיילוק ודזשעסיקא בתו. שיילוק, זקן בא בימים ולבוש לפי מעם ערבי, יחבק את בתו היחידה בעזבו אותה ללכת לריאלמא אל המשתה, ולבו ניכא לו דבר מר. עיניו מלאות תונה ומפיות דאגה לא דק לכספו ולהבנו מעוז היהודי

קמ"ז:).

ב. מ.

שילה (שילו, שלו): עיר בנחלת אפרים (יהושע י"ח א'), מצפונה לבית אל מזרחה השמש למסלה העולה מבית אל שכמה ומנגב ללבונה (שופטים כ"א י"ט). בעיר חזאת השכין יהושע בראשונה את משכן אהל המועד ושם חלק את הארץ בגורל לשבטי ישראל (יהושע י"ח), ויהי המשכן שם עד ימי שמואל (ש"א ג' כ"ג). וסאז העבירו משם את ארון ברית ה' ירושלימה גלה כבוד העיר ותשאר גלמורה ושמטה (ירמיה ז' י"ד). יעקב אמר לפני מותו לא יסור שבט מיהודה וגו' עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים (בראשית מ"ט י') פי' יהודה יעמוד בראש עמו (שופטים א' ב') עד כי יבא שילה עד בוא העם אל תוך ארץ כנען, כי שילה היא עיר תיכונה לארץ, ובאחרונה יהיה לו ליהודה יקהת עמים ממשלת מלך ועמים ישמעו לו (משפט האורים). רב דימי אמר לא שרתה שכונה רק בחלקו של בנימין, שילה נוב וכו'. והקשו בגמרא והכתיב וימוש את משכן שילה וימאס באהל יוסף וגו'. אמר רב אדא דשכניה בחלקו של בנימין וסנהדרין בחלק יוסף וכו' רצועה היתה יוצאת מחלקו של יוסף לחלקו של בנימין, והיינו דכתיב תאנת שילה (זבחים ק"ח:) שהיה בנימין מתאונן עליה. כראש תור היה נכנס מתוך חלקו של יוסף לתוך חלקו של בנימין והיה המזבח נתון עליו, מאי מעמא נסב הגבול מזרחה תאנת שילה (יהושע מ"ז) עד איסכופיה דשילה (ירוש' מגילה פ"א י"ב). פי' בעל תבואות הארץ מפתן יער עד שילה (עי' שופטים כ"א י"ט). ולפי הירושלמי שילה ותאנת שילה אחת הן, ושילה היא חרבות סילון 18 קילומית לדרום שכם, בזמן בעל כו"פ (פ"א) נמצא שם כיפה שקוראין "קובת אלשכניה" ר"ל כיפת מקום השכניה וכוונתו אוהל מועד (תבואות הארץ הוצאת לונץ קפ"א).

[משכן שילה] שילה נקרא מנוחה שנחו מלכבוש (מגילה כ' ז'), ואחרי שנות הכבוש והחלוקה שכלו בשנת ב"א תק"ג (1257 קמ"ג), ואז לקחו ישראל את האהל מועד והארון מגלגל ויקבעו להם מקום בשילה (יהושע י"ח א'). והיה שם שם"מ שנה עד שמת עלי הכהן, שאז נמש משכן שילה ויבא לנוב וכשנחרבה נוב בא לגבעון (דה"ב א' ג', זבחים ק"ח:). לעומת שילה נקרא ביהמ"ק בירושלם בית עולמים, אשר יבחר ה' זה שילה ובית עולמים (ספרי תבוא כ"ו ב'). ומפני שהיה בנוי בנין של אבנים מלמען ויריעות שעשה משה מלמעלן משום הכי נקרא ג"כ משכן שילה (תהלים ע"ח). סדר עולם רבה פ"א. אבל נוב ונבעץ לא נקראו מקום אשר יבחר ה' רק במה גדולה (עי' דה"ב א' ג', ועי' רש"י פסחים ל"ח: ד"ה זאת). ואין בק' שילה לירושלם, אלא שבשילה אוכלין קדשים קלים ומעשר שני בכל הרואה ומ' וקרושת שילה יש אחריה היתר במות, ונאסרו אחרי בנין ביהמ"ק בירושלם (מגילה מ' :

י'). יואב מעה שתפס מזבח של שילה ואינו קולם אלא מזבח של בית עולמים (מכות י"ב). בשילה ובית עולמים אין נפסלין כהנים אלא בקול (חולין כ"ד). פסל מיכה היה בזמן שילה (שופטים י"ח ל"א). ואמרו מגרב לשילה ג' מילין והיה עשן המערכה ועשן פסל מיכה מתערבין זה בזה (סנהדרין ק"ג:). חורבן שילה היה גדול מפני רעת ישראל (ירמיה ז' י"ב, שם כ"ו ז', תהלים ע"ח). מפני מה חרב שילה? מפני שהיו בה שני דברים גלוי עריות ובזוי קדשים (יומא ט.). ונראה שגם אחר החורבן היה שילה מקדש מעט, ואחיה בן אחמוב אחי אי כבוד בן פינחס בן עלי כהן ח' בשילה נשא אפור (ש"א י"ד ג'). ואחיה השילוני נביא מעיר שילה (מ"א י"ד ב'). בנימין בכה על משכן שילה שעתיד להיות בחלקו של יוסף ועתיד ליחרב (מגילה מ"ז:). ואף כי ע"פ התורה היה עתיד להיות המקדש בירושלם, מ"מ היה בוכה שלא עמד עד זמן בנין ביהמ"ק (מהר"ץ חיות שם בהנהגותיו). ע"ע בית המקדש. מ. ג.

שימושא רבא (ונקרא ג"כ "שימושא רבא דגאונים"): חיבור קטן על הלכות תפילין שנתייחס להגאונים. הראש בהלכות קטנה סוף הלכות תפילין העתיק ההלכות מחיבור הזה. ומבאות הלכות אלו בקצת שינויים וחלופי גרסאות גם אצל קדמונים אחרים שמזכירים את החיבור הזה בשם שימושא רבא או שימושא רבא דגאונים. כמו רב אלפסי, הראב"ד בעל ספר האשכול, ר' ברוך בספר התרומה, ר' שמחה מוטרני במחזורו, ובעלי התוספות (מנחות ל"ה. ד"ה ש"ן של תפילין). ר"א ממין בספר יראים ס"ו מ"ו מביא ג"כ הלכה מספר שימושא רבא אך קורא בשם "תיקון תפילין של גאונים". כל הלכות שנוכח אצל הקדמונים בשם שימושא רבא הם על עניני תפילין, אך במחזור ויטרי (צד 234) מביא בשם שימושא רבא מעט לתקנת קריאת פרשת ויחל בתעניות. מזה נראה כי היה כולל בתוכו גם דינים וענינים אחרים.

[מהר"ם הספר] ר' בנימין צבי אויערבאך בפירושו על האשכול (נחל אישכול ח"ב צד 84) יאמר על הלכות שנסדרו בשימושא רבא בזה"ל: "ואני מצאתי שחברן רב שר שלום גאון". אך לא הראה לנו המקום והמקור היכן ראה ומצא את המציאה הזאת, ובאמת לא נודע מי היה המחבר או המסדר של השימושא רבא. ואף כי ברור הוא שחי בבבל בזמן הגאונים, ברור הוא ג"כ שלא היה אחד מהגאונים מראשי ישיבות בבלי יען נמצאו בו הוראות בלתי נכונות ולשונויות מוטעות שאי אפשר להאמין שיצאו מפי גאון ראש ישיבה. כן למשל ישתמש בעל ספר שימושא רבא בלשון "רתנן", על מיטרא בגמרא, ונאמר שם: "רתנן רצועות שתורות הלכה למשה מסיני", והוא רק מיטרא בגמרא (מנחות ל"ה). והמאמר הראשון שבו מתחיל "אמר רבא האי מאן דבני למיעבר תפילין" וכו' לא נמצא בתלמוד כל

עיקר הקדמונים המביאים את השימוש רבא כבר הטילו בו ספק אם דבריו נובעים מפי הגאונים ולא רצו לסמוך עליו בכל מקום. הרא"ש אחר שהעתיק מהלכותיו מביא דברי הרב הברצלוני שכתב עליו: "תמיהני טובא על שימוש רבא דכתיב הכי" וכן הראב"ד בספר האשכול (צד 84) כתב עליו "ולא חזי לך" פירוש לא נראה לנו דבריו. וז"ל (בצד 88) מביא סמנו הוראה אחרת ואומר "ולאו דסמכא". במחזור ויטרי (צד 645) כתב על דברי שימוש רבא: "ואין לסמוך על דבריהם במקום שתלמוד שלנו חולק עליהם". ונכונה היא השערת הברצלוני (מובאה ברא"ש שם) שתלמיד אחד מתלמידי הגאונים חבר הספר הזה אך לא דקדק בלישון רבו וטעה במקצת הלכותיו ולא כיון אל שמיעותיו ששמע מרבו. ולפי זה היה פירוש תחלת המאמר "אמר רבא" כמו "אמר רבי" ובעל המאמר היה רבו של אותו תלמיד המסדר ולא האמורא רבא. אמנם לפי השערת אפסאוויער במאסף הצרפתי (R. E. J. חנ"ו 248) רבא זה הוא ראבה תלמיד רב יהודאי גאון. הם' שימוש רבא נתקבל אצל הפוסקים שקיימו וקבלו עליהם את הוראותיו שאינן סותרות להוראות התלמוד. אחד מן האחרונים (הרמ"ע שו"ת סי' ק"ז) רצה להחזיק במענה הספר ואמר עליו כי כל דבריו דברי קבלה ומפי הגאונים ורבנן סבוראי יצאו, ואלה ההוראות שנמצאו בו בסותרות לדברי הגמרא שלנו נובעות ממהדורא קמא של רב אשי ובאו בקבלה מרבנן סבוראי למחבר ס' שימוש רבא. עכ"פ הוראותיו אלו במלות, כי רב אשי וחביריו שלא קבלו ההוראות הללו במהדורא בתרא בודאי עשו כן מטעם שנמנו ונמרו כי אלו ההלכות בלתי נכונות. וא"כ איך נוכל אנחנו לסמוך עליו בהוראות שהרחיקים מסדרי התלמוד ולא רצו להכניסן לתוך הגמרא?

י. ב. ל.

שִׁנָּה (שְׁנָה): תנומה הפך הקיץ, מתוקה שנת העובד (קהלת ה' י"א), אל תאהב שנה (משלי כ"ג) להאריך תנומה על משכבך, נמו שנתם (תהלים ע"ז) נרדמו תרדמה גדולה, ויטכב וירדם (יונה א' ה') ישן בתנומה חזקה הזמם כמת, וישנו שנת עולם ולא יקיצו (ירמיה נ"א ל"ט) על הנופל מת מבלי קום, אמר ישמאל שינה בעמוד השחר כאסמטמא (ברחל עשת) לפרזא שמועיל, כך השינה מחזיק את הנוף (ברכות ס"ב:). אבל על שינה בשחרית (אחר עמוד השחר) אמרו שמוציאה את האדם מן העולם (אבות פ"ג י'), כי מבטל מלימוד התורה ור"א, כי כך דרכה של תורה וכו' על הארץ תישן, והתורה נקנית במיעוט שינה ומיעוט תענוג (אבות פ"ד ר"ה). אמרה ליה ברתיה דרב חסדא לרב חסדא לא בעי טר נינום פורתא? אמר לה השתא אתו יומי אריכי וקטני ונינום טובא (עירובין ס"ו.). שהיה מקיץ הרבה בלילה ללמוד ואמרה לו בתו איך רוצה לישן מעט? והוא השיב לה עכשיו (עוד

מעט) יבואו הימים הארוכים בקר לישון וקטנים לעסוק בתורה. אב"י הוה ניים ביום כרמעייל בפוסמבריתא לבי כוכי (שיתא פרסא). קריה עליה ר' יוסף עד מתי עצל תישכך מתי תקום משנתך (סוכה כ"ז:). אבל אם אי אפשר לו ללמוד בלי שינת צהרים ישן (אוי"ח סי' רל"א א'). בשבת בשחרית ישנים שינה יתירה יותר משאר ימות החול משום דבתמיד של חול כתיב בבקר בבקר ובשל שבת כתיב ביום (סדרכי שבת פט"ז). א"ר יהודה לא איברי ליליא אלא לשינתא, א"ר שמעון בן לקיש לא איברי סיהרא (לבנה) אלא לגרסא (עירובין ס"ה:). שינה לרשעים הנאה להם והנאה לעולם, ולצדיקים רע להם ורע לעולם (סנהדרין פ"ח ה'). עשרה קבין שינה יררו לעולם תשעה נטלו עבדים ואחד כל העולם כולו (קדושין ט"ט:). חמשה אחר מששים וכו', שינה אחר מששים סמיתה דכתיב ישנתי אז ינח לי (איוב ג' ברכות נ"ז:). הישן במנעלים טועם טעם מיתה, כדאמר שמואל האי מאן דבעי למטעם טעם דמיתתא ליסיים מסאניה וליגנו (יומא ע"ח:). אי אפשר לאדם להיות שלשה ימים בלא שינה, והאומר שבועה שלא אישן שלשה ימים ילקה וישן לאלתר (נדרים פ"ב ה') טעום שבועת שוא. שינה כל שהוא ודרך מיל ספגין את היין (עירובין ס"ד:). בעלי התלמוד ידעו סם המפיל תרדמה על האדם (ether), וכמצב כזה היו יכולין גם לחתוך ממנו אבר מבלי שיפיק, בדרך שעושין הרופאים בזמננו, ואמרו אשקינהו סמא דשינתא ועיילוהו לבייתא דשישא וקרעו לכריסיה הוו מפקו מיניה דיקולי דיקולי דתרבה וכו' (בי"ט פ"ג:). כהן גדול ערב יוה"כ עם השיכה לא היו מניחין אותו לאכול הרבה מפני שהמאכל מביא את השינה (יומא י"ח). חכמים התירו לאדם לישן שינת עראי בתפילין, במסור שינתו לאחרים להעירו משנתו אחר זמן קצר, אבל לא שינת קבע, וכמה שינת עראי? כדי הילוך מאה אמה. אמר רב אסור לאדם לישן ביום יותר משינת הסוס (ספני ביטול תורה) וכמה שינת הסוס? שיתין נשמי (סוכה כ"ז:).

ב. מ.

שיעור קומה: ברייתא במעשה מרכבה על שיעור הקב"ה היינו עולם האצילות, והוא ספר קדמון מלא סודות עמוקים, כי אין הדברים כמשמעם, מובא בס' האמונות לרש"ש (שער ג' פ"ה) ובעבודת הקדש חלק התכלית (ע"ז:). ח"ל. והנה פרקי היכלות לר' ישמעאל כהן גדול, ושיעור קומה כלו שמות הקודש חבור רבינו הקדוש ע"ה. ובריקאנטי פ' בראשית נאמר: "כי בשלש הראשונות אין שם נופל בהן כענין שארז"ל בספר הקומה, מראה הפנים (כתר) והלסתות (חכמה בינה) כשיעור רוח וכצורת נשמה ואין כל בריה יכולה להכירו". ר' נפתלי כ"ץ כתב בס' עה"מ ח"ל: "ובבית שני פסקה טהן הקבלה רק שמעון הצדיק הית משיירי כנסת הגדולה שתקנו התפלות ע"ד הסוד,

השיעור כלו רבי רבי רבבות אלפים פרסאות נוכח ואלף אלפים רבבות פרסאות הם של רוחב. אמר ר' ישמעאל בשאמרתי דבר זה לפני ר'ע אמר לי כל מי שהוא יודע שיעור של זה יוצרנו ושכחו של הקב"ה שהוא מבוסה מן הבריות, מובטח לו שהוא בן עוה"ב וייתב לו בעוה"ז מטוב העוה"ב ומאריך ימים הוא בעוה"ז וכו' (ספר חז"ל דפוס אמשטרדם דף ל"ז: ל"ה.). ע"ע היכלות (ע"י רב פעלים 1110).

ב. מ.

שיעורין: קצבה למדת איסור והיתר. הרחק במטחי קשת (בראשית כ"א ט"ו) תיב"ע בשיעור מינור בקשתא. א"ר יוחנן שיעורין של עונשין הלכה למשה מסיני, אחרים אמרו בית דינו של יעבץ היקנום. ר"ל שכתום וחור ויסודם (יוסא פ'). ונחלקו בחצי שיעור, ר' יוחנן אמר אסור מן התורה (ואינו חייב חטאת או ברת אלא בשיעור. היינו פסור אבל אסור). ריש לקישאומר מותר מן התורה (יוסא ע"ג:). בתורה נזכרו כמה שיעורין ומדות (ע"ע מדות ומשקלות). ואלה שלא נזכרו בתורה הם הלכה למשה מסיני (ע"ע). ר"ל מדברי סופרים עפ"י התורה שבע"פ. אלו דברים שאין להם שיעור מדאורייתא אבל יש להם שיעור מדרבנן: הפיאה והביכורים והראיון וגמילות חסדים ות"ת (פיאה פ"א א'). בי מדרבנן אין פוחתין לפיאה משישים, וכן בכורים (ירוש' בכורים פ"ג א'). ויש שיעור לראיון (עולה לרגלים) מעה כסף והחגיגה שתי כסף. בצדקה אמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש (בתובות נ.). וגם בת"ת דבתיב והנית בו יומם ולילה, אמרו שאדם יוצא בק"ש שחרית וערבית (ע"ע תלמוד תורה). שיעור חלה א' מטי"ח (ע"ע חלה). שיעור מקוה (ע"ע) אמה על אמה כרום שלש אמות והם ארבעים סאה (עירובין ד'). כל כלי בעלי בתים שיעורין בריטונים, אם היו טמאים ונקבו במציא רמון מהורים וכו'. החמת שיעורה בפקעיות של שתי וכו' הסלין של פת שיעורין בבכורות של פת וכו' (כלים פ"ז). הרימון שאמרו לשיעור הכלים לא סמן ולא גדול אלא בינוני (שם). בביצה שאמרו גבי סומאות אוכלין שאין מטמאין בפחות מכביצה, לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית, ונותן לתוך המים הגדולה והקטנה וחולק את המים וזהו שיעורה. בנרונת שאמרו להוצאת שבת ולשתופי מבוואת ג'כ בינונית, ר' יהודה אומר הקטנה שבאי היא הבינונית שבמדינות. כוית שאמרו לרוב שיעורי התורה לענין סומאת סת ונבלה, בינוני ואגורי (ישמנו אגור בתוכו בין בענב). רבי אומר כל השיעורין (בסומאות) כולן בכוית חצי סומאת אוכלין ששינה הבתוב במשמעון ושינו חכמים בשיעור, ושיעור הכמים אין בית הבליעה מחזיק יותר מביצת תרנגולת (יוסא פ'). בעדשה שאמרו, שרץ מטמא בבעדשה ומחיה בבעדשה, היא בינונית זו מצרית. מטמללין המביאים את הסומאה לאדם הנושאן שיעורין בבעובי המרדע

ושמעון הזה אשר היה בהן במקדש שני זמן רב היה חכם גדול ונאמן בחכמה הזאת, כנראה בכרייתות דר' שמעון הצדיק כלו דברי שיעור קומה". משמע ששמעון הצדיק חברו. ואף כי אין ראיה ליחוס הספר לשמעון הצדיק או לרבי, אבל ברור הוא כי הספר שיעור קומה היה ידוע קודם זמן רב סעדיה גאון, כי הזכירו שלמה בן ירוחם הקראי (נולד בשנת 886) והבישאף אנובארד מליאון (בערך שנת 820) ונזכר בספר שנכתב במאה השמינית (מאנאמסיטריפס ח"ח חל"ז, צונץ ליטעראי טורנעשיכטע צד 606). ולמדו בו רב שרירא גאון והרמב"ם, אך הספר שראה הרמב"ם חשב שהוא מזויף. בספר חז"ל מובא קיצור מהברייתא שיעור קומה ח"ל: אמר רבי ישמעאל, אני ראיתי את מלך מלכי המלכים יושב על כסא רם ונישא וחיילותיו עומדים לפניו מימינו ומשמאלו. אמר לי מלאך שר הפנים ששמו מטטרון וכו'. רבי ישמעאל אומר כמה שיעור של הקב"ה שהוא מבוסה מכל הבריות? פרסיו (כף רגליו) מלא כל העולם כלו שנאמר השמים כסאי והארץ הדרום רגלי. נוכה פרסותיו שלש רבבות אלפים פרסאות וכו' מכף רגליו ועד קרסוליו אלף רבבות ות"ק פרסאות גבהו וכו' מקרסוליו עד ארכבותיו תשעה עשר אלפים וארבע פרסאות גבהו וכו' מארכבותיו עד יריבותיו שנים עשר רבבות פרסאות ואלף וארבע פרסאות גבהו וכו' מירבותיו ועד צוארו כ"ד אלפים רבבות פרסאות וכו' ועל לבו כתובים ע' שמות (ע"ע שם הפורש) וכו'. צווארו שלשה עשר אלפים רבבות ות"ת פרסאות נוכה וכו'. עינול ראשו ש' אלפים רבבות ול"ג ושלש פרסאות מה שאין הפה יכול לדבר ואין האוזן יכול לשמוע וכו'. זקנו רבוא ואלף ות"ק פרסאות וכו'. הלבן שבין ימינו ושתיים עשרים רבבות ושנים פרסאות וכן של שמאל וישמו בזקתא. משבם ימינו ועד שבם שמאלו ששה עשר אלפים רבבות פרסאות וכו'. מזרוע ימינו עד זרוע שמאלו שנים עשר אלפים רבבות פרסאות וכו' אצבעות ידיו חמשה עשר אלפים רבבות פרסאות וכו'. כפות ידיו ארבע אלפים רבבות פרסאות וכן של שמאל וכו'. אבל אמר לי (ממטרון) אמור חשבון פרסאות כולן כמה שיעורין? כל פרסה ופרסה ג' מילין וכל מיל ומיל עשרת אלפים אמה וכל אמה שתי זרתות בזרת שלו, זרת שלו מלא כל הארץ כלו שנאמר מי מדר בשעלו מים ושמים בזרת תכן. רבי נתן תלמידו של ר' ישמעאל אמר אף החומם נתן לי מדה מימין ומדה משמאל, וכן השפתים ולסתות. ואעפ"י שנתן לי מדה המצח וכו' רוחב המצח כגובה הצוואר. וכן השפם כאורך החומם. ואורך החומם כאורך האצבע קטנה, נוכה הלסתות כחצי עינול הראש וכן מדה כל אדם. שפתותיו ע"ז פרסאות וכו'. בתר שבראשו ת"ק אלף על ת"ק אלף וכו'. לחייו כערוגת חבושם שני אלפים רבבות פרסאות וכו'. נביניו כמדת עיניו וכו'. נוכה אזניו כנוכה מצחו וכו'. נמצא כל

האדירים נחשב יעקב צבי הירש (הענרי שיף (ע' להלן). בני המשפחה התחתנו עם בני משפחות אדלר, אופנהיים, ווערטהיימער, גינצבורג, גינר, גלוצר, מאנהיים והאנוי.

ר' מאיר ב"ר יעקב שיף, הנודע בשם "מהר"ם שיף", פוסק ומחבר חידושים על הש"ס, נולד בפ"מ בשנת 1608, ומת בפראג בערך שנת 1644, וחי רק ל"ז שנה. אביו ר' יעקב (יוקב) היה ראש ישיבה בפ"מ, ומהר"ם בהיותו כבן י"ז שנה נקרא להיות אחד מדייני העיר פולדא והרביץ שם תורה בישיבה ואח"כ נעשה שם אב"ד. בהיותו כבן י"ט החל לכתוב חידושים (בשנת 1627). כנראה כתב חידושים על כל התלמוד, אך נדפסו ממנו רק על המסכתות האלה: ביצה, כתובות, ניטין, ב"מ וחולין, וקצת חידושים על מס' שבת, מנילה, ב"ק, ב"ב, סנהדרין וזבחים. במותו הניח את בנו ר' זנוויל שמת אח"כ בלא בנים, ובת ושמה הינלה, וע"פ צוואתו נמסרו כל ספריו סגורים בתוך תיבה לאחד ממשפחתו, וצוה שכל יגע בהם איש, "עד יציץ ציץ ונצר משרשי יפרה ישראלי למסור לו דברי תורה הכבושין ללבוש במלבושא דמכבדותא" (צוואת מהר"ם שיף בהקדמת חידושו). ובמשך הזמן נגנבו ונאבדו הרבה מכתביו עד שבאו לידי נכדו ר' יחיאל מיכל בפ"מ, וגם מזה נשרף הרבה בשרפה הנדולה שהיתה שם בשנת 1711, ומה שנשאר אח"כ נדפס ע"י נכדו הנ"ל (הוסבורג) דער העהע 1741–1747. ונדפסו פעם שנית בשנת 1810 ובהוצאת הי"ס דפוס ווילנא. בעל צמח דוד בותב עליו (ח"א שנת שצ"ג): "ר' מאיר שיף בן הישיש והזקן זה קנה חכמה מהור"ר יוקב שיף כהן הוא המאיר עיני חכמים בחריפותו ובקיאיותו בים התלמוד ופוסקים והפליא לעשות על כל הש"ס וד' טורים אשר לא נדפסו עדיו, והיה אב"ד וד"מ בק"ק פולדא, ונגלה אליו אליהו הנביא זצ"ל". בחידושו עזב את דרכי הפלפול, ואמר "לא חילק ידענא" (חידושים לב"מ דף י"ב), אף כי ביישבתו השתמש בפלפול "נירנבורגר" לחדד את תלמידיו (שם ס"ב). הוא היה מבקר את דברי מהרש"ל ואומר עליו, "ומה שהשיב מהרש"ל לכאורה שקר" (ב"מ פ"א), "והוא תירוץ פורח באויר ונשתייר בקולמוס" (ניטין ד'). על המהרש"א כותב: "ומ"ש בזה המהרש"א לדעתי לא נהוד ולא צהור" (ב"מ ח'). "וזה יפה לתינוקות" (שם ט"ז), "דברים בטלים כתב מהרש"א בזה" (שם ל"ב), על מהר"ם מלובלין אומר: "ומהר"ם ז"ל האריך בזה בכפתור ופרה חזר חלילה והעלה חרס בידו" (שם ס"א). על הרמ"א כתב: "הרבה בקצת קושיות של הכל" (שם מ"ח). גם את הקדמונים היה מבקר, וכותב על רש"י: "יש לנסנם בפירוש זה" (כתובות צ"ג), "אינו מחזור לי פירוש" (ב"מ מ"ה). על הריב"ש: "ומ"ש בתשובות ריב"ש עריה בשמעתא זו לא לעזר ולא להעיל כלל" (ב"מ

בינוני כל שהקיפו ספח (כלים פ"ז). חציפרס שיעורו כשתי ביצים שוחקות, היינו ב' ביצים חסר קמעא (עירובין פ"ג). וכזה האוכל אוכל ממאין בהצי פרס נפסלה נותו מלאכול בתרומה, והוא מדרבנן, כי אין אוכל ממא מממא אדם, אבל רבנן נזרו על אכילת תרומה עד שיטבול. ביה"כ האוכל ככותבת הנסה במוה וכנרעניתה והשיתה מלא לונמיו חייב (יומא ע"ג). ככותבת הנסה שאמרו פחות מכביצה, כביצה מטבעא ככותבת מתבא דעתיה (יומא ע"ט). רביעית יין אימלקית משכרת (ויקרא פל"ג ג). בסוטה שיעור סתירה כדי ביאה וכו' ר' יהושע אמר כדי מונית הכוס, בן עזאי אומר כדי לשתות, ר' עקיבא אומר כדי גלגול ביצה וכו' א"ר יוסי כל אילין שיעוריא לאחר התרת הסינר (ירוש' סוטה פ"א דמ"ז ע"ג וע' בבלי סוטה ד'). תניא רבי אושעיא זעירא דמן חבריא: חמשה שיעורין ספח, ואלו הן: שלי, שופר, שרדא (של לולב), דופן סוכה, והאוזב, שופר היינו כדי שיאחזנו בידו ויראה לבאן ולכאן ספח, ולולב צריך שיהא יוצא מן ההרס ספח, סוכה שתים (רפנות) כהלכתן שלישית אפילו ספח, וסוכה שהיא נבחה למעלה מעשרים אמה פסולה (סוכה ב', נדה כ"ז). לענין תערובות, א"ר יוחנן כל איסורין שבתורה משערינן באילו הן בעל וקפלוט, לענין נותן מעם, ושיעורו אחד משישים. ניד הנשה בששים ואין ניד מן המנין, כחל בששים וכחל מן המנין, ביצה בששים ואין ביצה מן המנין (הולין צ"ז). א"ל אבהו (למר בר רב אשי) לאו אמינא לך לא תולול בשיעורין דרבנן (שם צ"ח). אמר רב חייא בר אבא אמר ריב"ל משום בר ספרא כל איסורין שבתורה בששים, אמר לפניו רבי שמואל בר רב יצחק: רבי! אתה אומר בן הכי א"ר אסי אריב"ל משום בר ספרא כל איסורין שבתורה במאה (שם צ"ח). ע"ע תערובות.

ביבליוגרפיה: האסיף ח"ג 384, ח"ד 190; סמורה ומסעבר הוברת ב' 91.

א.

שיף, משפחה: משפחה חשובה בפראנקפורט דמיין שנמצאים בה רבנים גדולים ושלחנים עשירים. הראשון שנודע בשם הזה היה ר' יעקב כהן צדק שיף שהיה דיין בפ"מ ונולד בערך שנת 1370. בנו אורי פייבוש שיף מת זקן ושבע ימים בשנת 1481 באשר תעיד מצבתו שנמצאה בפ"מ. אחר מיוצאי חלציו מאיר כהן צדק שיף היה פרנס הקהלה בפ"מ ומת שם בשנת 1626. ר' מאיר ב"ר יעקב שיף הנודע בשם מהר"ם שיף (ע' להלן) היה מהמשפחה הזאת, וכן ר' דוד מעבלי ב"ר שלמה זלמן הכהן שיף שנתמנה לרב הכולל בלונדון בשנת 1765 ומת שם בשנת 1792. הוא חיבר ס' "לשון זהב" ביח על הלכות ושרת חידושים על ש"ס ודרשות בסדר התורה (אופיבאך 1822). בין הבאנקירים

ואשר מחיר שטרות הלואותיהן עולה יותר מאלף ושלש מאות מיליון דולאר. בית מסחרו "קוהן לעב ושותפם" קונים ומוכרים בקבלנות שטרי הלואות של המסלות הגדולות ושטרי הלואות של הממשלות. בשנות 5-1904 התעסקו במכירת השטרות של ממלכת יאפאן במלחמתה עם רוסיא. המיקאדו כבר את שיף באות כבוד של "האוצר הקדוש מיאפאן במדרגה השנייה". ביטנת 1904 נתכבד בראיון עם עדוארד השביעי מלך אנגליא. וביטנת 1912 קבל פניו ווילהעלם הישני קיסר גרמניא.

[התעסקו בצרכי הצבור] שיף הוא עסקן בעניני העיר והמדינה, ונמנה תמיד עם הועדים לעיזות תקונים נחוצים. הוא נרבן גדול למעשה הצדקה ובפרט לעניני הטבלה. הוא יסד את "בית מונטיפיור" לחולים שאין להם תרופה, ובנה את הבית "לנערי בני ישראל" והבית של הסמינאר אשר יעבט עומד בראשו. הוא נרב סכום גדול לשלם בעד הספרים העברים בבית עקר הספרים העירוני וקונים שם מעת לעת. וגם קנה הספרים העברים של אפרים דיינארד ביטביל בית העקר של הממשלה בוואשינגטון, שעלו למחיר עשרים אלף דולאר. הוא יסד קרן קימת ללימודי חכמות בני קדם בהארוארד קולג' ומשלם הוצאות לצורך חסירות והתנלויות בארצות המזרח. וקונה דברים עתיקים ביטביל המציאום בנויארק. שיף הוא ריפורמי וחבר לעדת בית אל אשר שם המטיף ר' שמואל שולמאן. אך בעניני ההשכלה אינו משים פדות בין המפלגות, ותומך ביד נדיבה גם בתי הספר ותלמוד תורה של האורתודוקסים. ובנה מכספו סניף להת"ת הכללית. ונתן קרן קימת של מאת אלף דולאר ליסוד בית ספר למורים ומלמדים בנויארק וסינסינאטי. סך כל נדבותיו עולה למעט מכל נכסיו. שיף באמריקא נחשב כמו ראטיילר באירופא (J. E. xi 96).

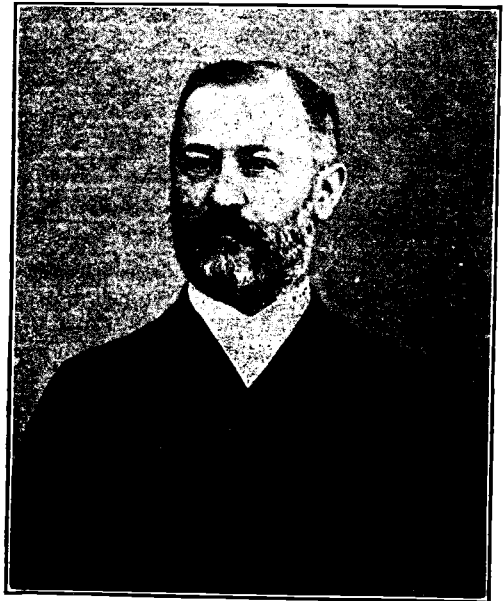
א.

שיף: ע' שקלאוו ברוך

שיקאגא (משיקאגא Chicago): עיר הבירה במדינת אילינויס בארצות הברית, ושניה לנויארק בגדלה וביפיה, ברוב מסחרה וערכה. וכן בעניני היהדות. שיקאגא היא אחת מנפלאות אמריקא. ביטנת 1825 היתה במקומה נאות דשא והודים פראים תקעו שם אהליהם לצור ציד טרפם, וכאשר ערך טהומפסון את תכנית העיר וצורתה ביטנת 1830 היה ישמחה רק שליטה שמינית שבמיל, וכעת (1913) תכיל 192 מיל מרובעים. ביטנת 1833 היה מספר חושביה 350 ועתה 2,381,700 ובהם יהודים כפי היערה 175 אלף. ביום 4 מארץ 1837 נוסדה שיקאגא לעיר (ולפנים כפר) והוא יום הולדתה. יהודים התיישבו בה מיום הוסדה. כבר ביטנת 1838 נמצא בה היהודי י' גאמליב, וביטנת 1840 באו שם יצחק זינגלער והאחים ברוך ויעקב שובערט ופיליפ נובערנ. זינגלער היה כמה שנים רוכל

מ"ח. על הנהגה שבמרדכי: "ופירוש משובש הוא" (שם ד'). על המורחי: "שלא ראה יפה בנמרא" (ב"ק מ"א). על בעל מעדני טלך: "הבל יפצה פיהו" (ב"מ נ"ד). כתבים רבים מהר"ם שיף הם קשי ההבנה טפאת חקיצור מרוב מרדותיו ביישיבה וצרכי הצבור, וגם אפשר שכתב בתחלה החירושים לעצמו על פיסת נייר והשכב לכותבם אח"כ בספר ביתר ביאור. מהר"ם שיף כתב ג"כ פירושים עה"ת בדרך הדרוש, ומהם נשארו רק קטעים על ספר דברים (ע"י הגון ח"ב 58, רשם הגדולים).

יעקב צבי הירש (הענרי) שיף, שלחני ועשיר אדיר, נרבן ועוסק בצרכי הצבור; נולד 10 יאנואר 1847 בפ"ד"מ. אביו משה שיף היה סרסור לראטיילר בעיר ההיא. ביטנת 1865 בא שיף לנויארק

הבאנקיר יעקב ה' שיף

ומצא משרה בבית הסרסורים פ"אנק וגאנו. ביטנת 1867 פתח בית סרסורות (Brokerage) למכירת שטרות של בעלי מסלות הברזל והריטת המעשה בשם "ברודש שיף ושותפם" אך השותפות הזאת נפרדה ביטנת 1873. ואז נסע לאירופא ועשה התקשרות עם הבאנקים הגדולים בגרמניא, ובשובו לנויארק נתחבר לבית השלחני של "קוהן לעב ושותפם", ואחרי איוזה שנים עמד בראשם. ע"י התחברותו עם אילי הכסף בגרמניא עלתה בידו למכור להם שטרות של מסלות הברזל בארצות הברית, ובעלי המסלות מסרו לידו את עסקיהם, ובפרט מסלת הברזל "אוניון פאסיפיק" (1897). עד כי בא תחת השגחתו יותר מעשרים אלף מל של המסילות המחברות את האטלאנטיק עם הפאסיפיק

הריפורמים, אולם במשך השנים האחרונות נתרללה ע"י העתקת דוב חבירה לנגב העיר. דר' שטאלץ נבחר בקהלה אחרת ומקומו לקח דר' יאקאבסאן. בצפון העיר נוסדה "קהלת העברים" בשנת 1867, וקהלת "בני אברהם" בשנת 1870. עדת "עמנואל" נוסדה בשנת 1880 ע"פ "מנהג אמריקא" של ווייז. קהלת "בית אל" ברחוב קריסטאל בצפונית מערבית העיר נוסדה אחר השרפה בשנת 1871 מיהודי אשכנז וביהם. לרוח הריפורם עם עונג ומקהלה. וע"פ מנהג אמריקא. בקבלת שבת התפלה והדרשה הן באנגלית ולמחרת ביום הישבת באשכנזית. בשנת 1891 נבחר דר' יוליוס רפפורט למטיף להם, והוא מלמד בספרות העברית. עדת הריפורם "היכל ישעיה" נוסדה בשנת 1895 ורבה חמטיף דר' יוסף שטאלץ. בשנת 1898 רבשו להם מקום להיכל בקרן ווינסענס אוונו ורחוב מ"ה. התפלה והדרשה נערכות גם בשבת גם ביום א' עם עונג ומקהלה. בבית הספר הנספח להיכל לומדים עברית ותולדות ישראל כארבע מאות נערים ונערות, ומחלקה אחת יש לאלמים עם חברת נשים עוזרות.

[מוסדות הצדקה] חברה לצדקה כללית נוסדה בשנת 1859. בית החולים הראשון נפתח בשנת 1868 ונהרס בישרפה הגדולה בשנת 1871. בשנת 1881 נכנה בית חולים חדש ע"ש "מיכל ריס" מסאנפראנציסקא שנרבה שלשים אלף דולאר, וע"י יעקב ראזענבערג והאיש. הנריעטא ראזענפעלד שנרבו חמשים אלף דולאר לכבולתו. בינים האחרונות נתרבה בית החולים הזה והוא אחד מבתי החולים היותר טובים שבעיר. בית ספר לנערים ללמוד דעת ומלאכה הוקם בשנת 1891 ברחוב דזשארזש. בית מושב זקנים נוסד בשנה ההיא ע"י נרבת אברהם שלימער מאיאווא מחמשים אלף דולאר. בית מחסה ליתומים נפתח בשנת 1894, ונתרחב ע"י נרבת שלימער מחמשה ועשרים אלף דולאר. בית מחסה לנערות עובדות נוסד ע"י נשים עדינות בשנת 1901. זולת אלה יש עוד בית מרפא חנם ברחוב מאסקוועל. בית חולים במחלת השחפת ולאלה שאין להם תרופה. לשכה להמציא עבודה למבקשים, ועוד חברות עור מנשים וצעירי בני ישראל לתמוך יד עני ואביון. יהודי שיקאנא משתתפים גם במעשה הצדקה הכללית שבעיר, ובאשר הרים י"ד ראקעפעלער את נרבתו הראשונה של שש מאות אלף דולאר להאוניברסיטא בשיקאנא בתנאי שיתנו גם אחרים סכום כזה, השלימו היהודים את הנדבה בסך שלשים וחמשה אלף דולאר. ובפרט יצמין בצדקת פרונו יוליוס ראזענוואלד שנרבה גם כ"ה אלפים דולאר להפצת השכלה בין השחורים.

[קהלות האורתודוקסים] הקהלה הראשונה של החרדים שבאו מד"פ נוסדה בשנת 1867, ובשנת 1873 בנו את בית תפלתם "בית המדרש הגדול" ברחוב פאסיפיק, והרב הראשון שלהם היה ד' טודרוס מיכמין.

בעיר וסביבותיה. ב' שובערס פתח חנות של בנדים והצליח, נובערנ היה סוחר בטובאקו. בשנת 4—1840 באו עוד בעשרים יהודים מאשכנז ועד שנת 1849 נתרבה מספרם, ובפרט באו מבייערן. עבודת ה' נערכה בצבור בפעם הראשונה ביה"כ שנת תרי"ו (1845) בבית אחד ברחוב שנקרא עתה אוונו החמישית. התיקון הראשון מהקהלה היה ליסד חברה קדישא ובשנת 1846 קנו מחעיר כבדת ארץ לבית הקברות במחיר 45 דולאר.

[קהלות] הקהלה הראשונה נוסדה בשנת 1847 בשם "קהלת אנשי מעריב", בראשונה נאספו להתפלל בחדר שכור, ובשנת 1847 בנו ביה"כ ברחוב קלארק, בשנת 1868 היה מקום ביה"כ במקצוע וואבאיש ופען. בשנת 1890 חנכה הקהלה את ההיכל המפואר בקרן אינדיאנא או' ורחוב חל"צ, המטיף הנוכחי הוא דר' מביאס שענפארבער והתפלה כמנהג איינהארן עם עונג ומקהלה ע"פ רוח הריפורם. הקהלה "בני שלום" נוסדה בשנת 1852, ובשנת 1864 הקימו ביה"כ במקצוע הרחובות הארריסאן ואונו הרביעית. בעת ההיא היה ביה"כ הזה היותר יפה בעיר, ונהרס בשרפה הגדולה בשנת 1871. בשנת 1889 קנו את ביה"כ "של אנשי מעריב, ודר' מעסינג היה ממייסד. קהלת "סיני" נוסדה בשנת 1858. בעת ההיא החלה רוח הריפורם לפעם בלב אנשי מעריב, והצעירים שאין דוחם נוחה מסדרי הזקנים בחרו בדר' בנימן פעלזענר מהאל למנהיגם. הוא הוציא חוברת בשם "קול קורא במדבר" לחזק את ידי המתקדמים הקיצונים אשר יסרו אגודת "רעפארם פעראיינ", והיא היתה היסוד לקהלת סיני בשנת 1861, ופעלזענמטהאל נבחר למטיף. בשנת 1863 התפטר פעלזענמטהאל ממשרתו וע"פ מליצת אברהם גיינר מאשכנז נבחר תחתיו דר' כראניק שהוציא לאור ירחון בלשון אשכנזית בשם "צייכען דער צייט" ללמד סגנוניא על הריפורם. ובאספת הריפורמים בפילאדלפיה בשנת 1869 הציע דר' כראניק בתור ציר עדת סיני לרחות את יום הישבת ליום א' בשבוע, אך הצעתו לא נתקבלה. היכל סיני נשרף בשרפת 1871, דר' כראניק שב לאירופא ובמקומו נבחר דר' קויעמאן קאהלער. בשנת 1879 נקרא קאהלער למטיף בנויארק, ובשנת 1881 נבחר למטיף קהלת סיני דר' עמיל ג' הירש, ובשנת 1885 התחיל לדרוש לפנייהם ביום הראשון בשבוע וכפר התורה הוסר מההיכל. בשנת 1911 חנכה את ההיכל בגראנד בולווארד ורחוב המ"ו עם אלפים ושת"י מאות מושבות. קהלת סיני היא היותר גדולה בחברים והיותר עשירה מכל קהלות שיקאנא. קהלת "ציון" נוסדה בשנת 1864 במעריב העיר ברחוב אנדען אוונו מול הגן אוניון, ודר' פעלזענר מהאל היה להם למטיף, וכאשר התפטר ממשרתו נבחר במקומו דר' יוסף שטאלץ. שנים רבות הצמינה הקהלה הזאת ברוחה החנוכי ובהתפתחותה בין קהלות

ואחריו הרב ר' אליעזר אניקסמר שמשש כעשרים שנה. ואחריו הרב ר' אברהם נרשן לעסער ובעת בסינינאמט). בשנת 1903 נתפרדה הקהלה והחברים נתחלקו. מחציתם קנו את ביהכ"נ של אנורת אחים ברחוב מאסקוועל ויכנהו בשם ביהמ"ד הגדול, ומחציתם הסתדרו בשם ביהמ"ד הגדול אנשי דרום ברחוב וואבאש אוונג אצל רחוב הל"ה, ורבי מארקוס להם לרב. עוד שתי קהלות נוסדו בזמן ההוא, האחת "אוהבי אמונה" והשניה "ביהמ"ד החדש". וכשנתיים אח"כ התאחדו ויקימו ביהכ"נ ברחוב וואבאש אצל הל"א והרב הישיש ר' אליעזר אניקסמר הוא רבם. חברת "אוהבי שלום" נוסדה בשנת 1871 מאנשי מאריאמפאל, והקימו ביהכ"נ ברחוב קאנאל בשנת 1879. ברבות הימים העתיקו רוב החברים את משכנם הלאה מערבה, והוברחו למכור את ביהכ"נ, והקימו היכל מפואר בקרן הרחובות אישלאנד בולווארד ופאק אשר מחירו עולה למאת אלף דולאר. חינוך הבית היה בשנת 1910. הראשון ששרת שם היה הרב האלפערשמיין, ואחריו הרב ר' אברהם ראבינאוויץ משילעל בשנתיים וחצי. ואחרי מותו נבחר הרב ר' אברהם שמואל ברויאר. ובשנת 1911 נבחר שם גם המסיף סילווער. להחברה אוצר ספרים ובבית המדרש ילמדו פרק משניות ושיעור נמרא בכל יום. חברת "כנסת ישראל" נוסדה בשנת 1885 ובנו ביהכ"נ בקרן דזאדזש וקלינסאן. בשנת 1901 התאחדה עמה עדת אנשי סובאלק. בשנת 1912 נאלצו ע"פ פסק דין של השופטים למכור את מקום ביהכ"נ לחברת מסלת הברזל בפצוי תשלומי נוק של 75 אלף דולאר, ובדעתם לבנות בית מקדש מעט באחד המקומות היפים במערב העיר. ולע"ע יתפללו בבית קמנ וצר ברחוב 12. בשנת 1911 בחרו ב"ר אפרים עפשטיין לרבם. עדת אנשי קאלוואריא נוסדה בשנת 1890 ברחוב ווילסאן. בשנת 1899 קנו כנסיה במסצוע הרחובות 12 ויוניאן. רבם הראשון היה ר' מורדום מיקמין שהלך לא"י ומת שם, ורבם השני הוא ר' זעליג גליס, ויש להם חברת משנה ונמרא. קהלת משנה ונמרא ברחוב א' בריין נוסדה בשנת 1890 ברחוב דזשעפרסאן, והרב אלכום נבחר אז לרב ועודנו עומד על משרתו שם. "אנורת אחים" אנשי אונגארן נוסדה בשנת 1884 ובשנת 1887 קנו כנסיה ברחוב מאסקוועל, והעתיקו מקומה בשנת 1906 לקרן הרחובות פאלק ומארכפ"ד אוונג והקימו שם ביהכ"נ מפואר. בערך שנת 1903 נקרא מאונגריא רב צעיר ותורני ר' משה פישער לרבם ומסיפם. עדת "תפארת ישראל" אנשי לוקניק נוסדה בשנת 1892 ברחוב דזשעפרסאן, ובר"ה תרס"ב (1901) חנכו את ביהכ"נ שבנו ברחוב 14, ומנו להם לרב את ר' עזריאל עפשטיין. עדת "אוהל יעקב" אנשי קאוונא ברחוב דזשאנסאן, בחרו את הרב זעלעוויק. קהלת "בני משה" ברחוב פולינא נוסדה בשנת 1902, ולהם הרב המסיף בודינסקי. גם חברת משנה ונמרא. עדת "אנשי

ואחריו הרב ר' אליעזר אניקסמר שמשש כעשרים שנה. ואחריו הרב ר' אברהם נרשן לעסער ובעת בסינינאמט). בשנת 1903 נתפרדה הקהלה והחברים נתחלקו. מחציתם קנו את ביהכ"נ של אגודת אחים ברחוב מאסקוועל ויכנהו בשם ביהמ"ד הגדול, ומחציתם הסתדרו בשם ביהמ"ד הגדול אנשי דרום ברחוב וואבאש אוונג אצל רחוב הל"ה, ורבי מארקוס להם לרב. עוד שתי קהלות נוסדו בזמן ההוא, האחת "אוהבי אמונה" והשניה "ביהמ"ד החדש". וכשנתיים אח"כ התאחדו ויקימו ביהכ"נ ברחוב וואבאש אצל הל"ה והרב הישיש ר' אליעזר אניקסמר הוא רבם. חברת "אוהבי שלום" נוסדה בשנת 1871 מאנשי מאריאמפאל, והקימו ביהכ"נ ברחוב קאנאל בשנת 1879. ברבות הימים העתיקו רוב החברים את משכנם הלאה מערבה, והוברחו למכור את ביהכ"נ, והקימו היכל מפואר בקרן הרחובות אישלאנד בולווארד ופאק אשר מחירו עולה למאת אלף דולאר. חינוך הבית היה בשנת 1910. הראשון ששרת שם היה הרב האלפערשמיין, ואחריו הרב ר' אברהם ראבינאוויץ משילעל בשנתיים וחצי. ואחרי מותו נבחר הרב ר' אברהם שמואל ברויאר. ובשנת 1911 נבחר שם גם המסיף סילווער. להחברה אוצר ספרים ובבית המדרש ילמדו פרק משניות ושיעור נמרא בכל יום. חברת "כנסת ישראל" נוסדה בשנת 1885 ובנו ביהכ"נ בקרן דזאדזש וקלינסאן. בשנת 1901 התאחדה עמה עדת אנשי סובאלק. בשנת 1912 נאלצו ע"פ פסק דין של השופטים למכור את מקום ביהכ"נ לחברת מסלת הברזל בפצוי תשלומי נוק של 75 אלף דולאר, ובדעתם לבנות בית מקדש מעט באחד המקומות היפים במערב העיר. ולע"ע יתפללו בבית קמנ וצר ברחוב 12. בשנת 1911 בחרו ב"ר אפרים עפשטיין לרבם. עדת אנשי קאלוואריא נוסדה בשנת 1890 ברחוב ווילסאן. בשנת 1899 קנו כנסיה במסצוע הרחובות 12 ויוניאן. רבם הראשון היה ר' מורדום מיכמין שהלך לא"י ומת שם, ורבם השני הוא ר' זעליג גליס, ויש להם חברת משנה ונמרא. קהלת משנה ונמרא ברחוב א' בריין נוסדה בשנת 1890 ברחוב דזשעפרסאן, והרב אכבם נבחר אז לרב ועודנו עומד על משרתו שם. "אגודת אחים אנשי אונגארן" נוסדה בשנת 1884 ובשנת 1887 קנו כנסיה ברחוב מאסקוועל, והעתיקו מקומה בשנת 1906 לקרן הרחובות פאלק ומארכפ"ד אוונג והקימו שם ביהכ"נ מפואר. בערך שנת 1903 נקרא מאונגריא רב צעיר ותורני ר' משה פישער לרבם ומסיפם. עדת "תפארת ישראל" אנשי לוקניק נוסדה בשנת 1892 ברחוב דזשעפרסאן, ובר"ה תרס"ב (1901) חנכו את ביהכ"נ שבנו ברחוב 14, ומנו להם לרב את ר' עזריאל עפשטיין. עדת "אוהל יעקב" אנשי קאוונא ברחוב דזשאנסאן, בחרו את הרב זעלעוויק. קהלת "בני משה" ברחוב פולינא נוסדה בשנת 1902, ולהם הרב המסיף בודינסקי. גם חברת משנה ונמרא. עדת "אנשי

בנינם בכחיר פחות משווי (ע"י להלן) והסך הדרוש נשלם ע"י נרבות. ביום ל"ז בעומר תרס"ו (1906) נפתח הבית עם שלשים יתומים, תעשרה מהם היו נעצרים בבתי אוסף של הקתולים ובקושי הוציאו משם. בשנת 1908 בנו אנף להכית וירחיבוהו, ונאספו בו עד 185 יתומים. ובראות המנהלים כי הבית קצר מהכיל עוד, החליטו למכור אותו ולבנות בית יתומים גדול בעד חמש מאות ילדים. ולתכלית זו קנו מקום בקרן הרחובות אלבאני אוונו וקארלייל פלייס מול הגן ראלעס במחיר 21,000 דולאר. האדריכל העריך את צורת הבית והבין בו חדרי משכב לחמש מאות ילדים, גימנסיום, בית ספר, ביהכ"נ, בית חולים, בית רחצה וכבוס ויתר הדברים הנצרכים בסך 175,000 דולאר. אבן הפנה הונח ביום 4 יוני 1911, ונתחנך ביום 17 נאו' 1912. כמשך ששת השנים מיום הפתח הבית הראשון עד חינוכו של הבית החדש נקבץ סך של 350,000 דולאר הרוב מנרבות קטנות. ישנם כמה נערים ונערות שנתחנכו בבית הזה ויצאו על חשבון עצמם והם במצב טוב ולבכור להמוסד. המשגיח הראשי הוא מר שאול דרוקער. החרדים יסרו גם בית החולים מימוני אחרי שנשאו ונתנו עם הריפורמים שתחת השגחתם עומד בית החולים של "מיכאל ריס" להנהיג מאכלי כשר והבטיחו להשתתף בהוצאת המוסד. אחרים מהמורשים נתרצו לזה, אבל המפריעים דבו עליהם, ולכן הוכרחו החרדים להשלים החסרון ויקימו בנין גדול ברחוב קאליפארניא לא דחוק מאנדען אוונו לבית חולים כשר ע"ש "מימוני" ונתחנך ביום 5 אפריל 1911.

[בתי ספר וח"ת] בשנת 1878 נוסד ת"ת במערב העיר ברחוב דזשאדזש. בשנים האחרונות נתוספו עוד שני סניפים, אחד ברחוב וואלער והשני ברחוב וואור. כאקף ילדים מבן חמש עד ארבע עשרה יקחו לקח מחמשה עשר מורים. בשנת 1910 נרב עובר אורח שיקאנא ושמו דיוויים קלאפער משווייץ חמשת אלפים דולאר לסלק החובות משני בתי הספר, ובשנת 1912 מכרו נחלתם ברחוב דזשאדזש ויקנו אחוזה ברחוב וואור במחיר 17,000 לבנות בית אחר וגדול. בשנת 1900, ע"י השתדלות מאראק מארקאוויץ קעניסבערג דאקטארסקי ובארוויק, אספו נרבות והקימו בנין גדול ברחוב וואור במחיר 31,000 ד', וישלמו עליו עשרת אלפים ד', ובחדש אלול תרס"א נפתח הכית עם ארבע מאות ילדים. בשנת 1906 בראות המיסדים כי עלו הוצאות הבנין יותר מיכלתם לשלם ולסלק, מכרו את הבנין לחברת מחסה היתומים בעד שמונת אלפים ד' והקימו בית אחר ברחוב מאריאן פלייס, ובשנת 1912 לקחו בחזרה את הבית הזה במחיר עשרים אלף ד'. מספר התלמידים הם כשלוש מאות ולהם ארבעה מורים. בשנת 1900 נוסדה ישיבת עץ תיים ויקנו בית לימוד ברחוב דזשאנאסן ע"י השתדלות מר סיימאן.

הארדעו הנוכחי (1913) הוא מר ברענער, חברת אבירי ציון (Knights of Zion) נוסדה בשנת 1898 וליטכות לה בערים שונות, מספר חבריה כאלפים. ובראשה העורך דין מאקס שולמאן.

[צדקה כללית של החרדים] כשנים האחרונות כאשר התרבו חברות הצדקה והמוסדים, התחילו להתחרות זו עם זו, וכל אחת השתמשה באמצעים שונים לתפוש את דעת הקהל ולהראות כי מוסד שלה הוא היותר נהיץ וכדי להרבות הכנסותיהן עשו מחולות ונשפים וטקסים (כאזאר) שהיו לחרפה ליהודי שיקאנא, עד כי אנשים אמידים השתמטו מלהיות להם עסק עם החברות האלה. זאת ראו אנשי לב כמו ב' הורוויץ, ב' ש"ף, ס' פליפסאן, ה' ליפסקי, דודר פאלאק, והחליטו ליסד לשכה לאחד את כל הכחות למקום אחד, ומטרכו אחד יתכללו כל המוסדים, וכיום 1 יאנואר 1913 התחילה מעשה הצדקה הכללית. ואלה הם המוסדים הנאחדים: א' בית מושב זקנים, ב' בית מחסה ליתומים, ג' שני בתי הת"ת המערבי והצפוני מערבי, ד' בית חולים כשר מימוני, ה' ישיבת עץ חיים, ו' הכנסת אורחים, ז' לחם לרעבים, ח' חברת עזר לחולי השחפת, ט' חברות נשי הצדקה, י' גומלי חסד של אמת. ההוצאות תעלינה לעשרת אלפים דולאר לחדש. בית הכנסת אורחים נוסד בשנת 1892 בעת דריפת היהודים ברוסיה ונתרבו הגולים לאמריקא. החברה "לחם לרעבים" תחלק בכל יום החמישי לחם ובישר וכסף לעניים, וכחורף גם פחם להסקה. בית מושב זקנים ברחוב אלבאני אוונו עולה מחירו לשבעים וחמשה אלף דולאר, אברהם שלימער שבא ממדינת אייאוא נרב עשרים אלף דולאר לבנין הבית, ובשנת 1912 נרב עוד עשרת אלפים דולאר לבית חולים שנספח אליו. מספר הזקנים 104 ושנותם משישים וחמש עד תשעים ושתיים שנה. לכלכלת הבית יעלה כחמשים אלף דולאר לשנה. בית מחסה ליתומים הוקם ע"י החרדים ע"י נרבת מר מארק נאטהאן שעזב סך חמישה עשר אלף דולאר לבית מחסה יתומים כשר בתנאי שגם הקהלות מצדן ימציאו סך כזה במשך שתי שנים, ואם לא ימלאו את התנאי אז יוהן הכסף לבהי חסד שבירושלם. נאטהאן מת בשנת 1903 ובשנה שלאחריה לרגלי הפרעות ברוסיה נתרבו מספר המתגוררים משם ומספר ידוע של יתומים שנהרגו אבותיהם נשלח גם לשיקאנא. ובלעדיהם כבר היו יתומים מתגוללים בבתי אוסף של קתולים וגם בחוצות, והקהלות לא רצו למסדם לבית מחסה של הריפורמים אשר יאכלו שם טריפות ויגדלו בלי תורה ויהדות. אז בא ראש האפוסטרופסים של העוזק הרב לעסער מסינסינאטי ויקרא אספה ויברר לפנייהם את עצם הצוואה וכי האפוסטרופסים נכונים למסור לידיהם את הכסף לבית מחסה יתומים אם גם הם ימציאו סך כזה. ומנהלי הת"ת באו לעזרתם במכרם להם את

הרב ר' צבי שמעון אלכוב עם עוד לומדים באו לנחמו, וגם המחרימים התחרטו אח"כ על מעשיהם. בכל עשה הדבר רושם לא נעים בעיר. בשנת 1908 כאשר נבחר וויליאם מאקס לנשיא על ארצות הברית נבחר ליבלינג לאחד מבחוריו ממחוז אילינויס.

ביבליוגרפיה: הלאום תרס"ד גליון 3; תרס"ו גליון 26 והלאה. Felsenthal, On the History of the Jews of Chicago; Eliassof, The Jews of Illinois, Reform Advocate May 4 1901; J. E. iv. 22. י. בן

שִׁיר (שִׁירִים): ערוך סלים צמדים, אמרים מקבילים איש אל אחיו ושקולים במספר הברות, כי דברי שיר יוצאים מתאימים קצובים וישרים בשורותם, וע"כ נקרא ספר מלחמות ה' ספר הישר (הישר"י י"ג), שאמרותיו מיושרות ותכן אחד להברותיהן. אשירה לה' כי נאה נאה (שמות ט"ו א'), ותשר רבורה (שופטים ה' א'), שר לה' (תהלים ז' א'), שרים ושרות (ש"ב י"ט ל"ז). לרוב היו מזמרים ומנגנים את השיר בפה ובכלי שיר, מלומדי שיר (דה"א כ"ה ז'), בנות השיר (קהלת י"ב ד') עלמות משוררות. שיר השירים הנפלא מכולם. שיר המעלות הוא שיר הלזים במעלות עיר דוד (נחמיה י"ב ל"ז), או במעלות ביהמ"ק בשער נקנור בין עזרת נשים לעזרת ישראל. השיר נערך ביופי המליצה, במלים קצרות ונעימות וברך משל ודמיון. וברעיונות נשגבים עד שיעורו הנפש הכתפעת. השירים נבדלים בכה"ק מספורים או חקים ומשפטים, ולכן יבואו רק לפרקים ולעתים יקרות ונכבדות. כברכת יעקב וכבכת משה לפני מותם, כהתראת משה לישראל בפי האזינו וכנצוח המלחמה בשירת הים ושירת רבורה וכדברי דוד ביום הציל ה' אותו מכף כל אויביו. כשירת ישעיהו אשירה נא לירידי כתפלת הנה ותהלות דוד וישרי אסף. ויש קינות שנאמרו בדרך שיר לעורר אבל, כמו קינת דוד על שאול ועל יהונתן וקינת ירמיהו על חרבן ירושלם במגילת איכה, ויש דברי מליצה בלא שיר כמו תוכחות הנביאים, ודברי מליצה בדרך סיפור כמו דברי איוב וחבריו יש"ש וקהלת. וראיה כי השירים נבדלים ממליצה פשוטת סמה שנאמר ואלה דברי דוד האחרונים... ונעים זמרת ישראל (ש"ב כ"ג א'), ר"ל דברים האחרונים בשיר, כי הלא דיבר אח"כ בצואתו אל ילמה (מ"א ב' א')— מ). חין ערך השיר בכה"ק אי אפשר לטער ואין לו דומה כלל בספרות העמים, אומרים על נפוליון הראשון שהיה מתפעל מאד על המליצה, "אשכיר חצי מדם" (דברים ל"ב) ואמר כי רק משה יכול להוציא מפיו מליצה כזאת. הערדער התפעל על מזמור ק"ד בתהלים ברכי נפשי המתאר את הטבע באופן נעלה, וכמעט כל המשוררים משתוממים על מזמור קי"ד בצאת ישראל ממצרים הים ראה וינס הירדן יסוב לאחור ההרים רקדו כאילים וגו'. השירים בכה"ק הם בלי חרוזים,

מספר התלמידים 125 בשלש מחלקות עם מורים תורניים. אחד מהתלמידים נמר חוק למודיו ויצא בכתב סמיכה לרבנות. בשנת 1913 נוסד בית אגודת ההשכלה (Educational Alliance). והם כסניף לבית היתומים העומד תחת הנהגת החרדים. מטרת המיסדים ותקומת היא. להטות את לבות הצעירים המתערבים באגודות הנוצרים לעזוב אותם ולקרב אל עםם. וכדי להמשיכם אליהם הכינו לפנייהם דברים נחוצים לחילוף עצמות, מקוה לשוט וכדומה, ומסיפים אשר יסיפו לתורת ישראל וחכמתו.

[בעניני המדינה] היהודים בשיקאגא לקחו חלק גדול בהתפתחות העיר. בחייה הרוחניים והנשמים מאז הוסדה. פעמים רבות ישבו יהודים בועד החינוך הכללי כמו אדאלף קרויס, דר' הירש ודר' שטאלץ, ועתה יושבים שם הארי ליפסקי ודוד פלעלצער, ופקידים רבים בין סמוני העיר. בין שופטי העיר ישנם כעת שאבאט, פלישער, היימס, פאס וברענשטיין, וישני האחרונים הם ציונים. כסונגרים יצמין אדאלף טובאט (אחי השיפט). יוליאן מאק הוא אחד משופטי המסחר בוואשינגטון. בבית המהוקקים בספרינגפילד ימצא הסינאטור עסקינסאן. במסחר וחרשת המעשה עשו יהודי שיקאגא חיל. רוב מסחר הבגדים הוא בידו היהודים. ישנם רבים שבראשית בואם היו רוכלים קטנים ובמשך הימים עלו למדרגת סוחרים מפורסמים. בין בתי מסחר הגדולים נודעו האחים מאנדעל. הענרי סינאל, ראטשילר, קליין, פליפסאן, במלחמת ארצות הברית עם ספרד היה מספר הנון מבני היהודים בשיקאגא בצבא.

[עתונים] וואלף שור הו"ל את הפסגה ואח"כ את התחיה במשך חמש או שש שנים. דר' עמיל הירש הוא עורך Reform Advocate להפצת הריפורם. לעא וויין מו"ל Israelite שהוא אחד עם העתון הו"ל בסניסינאטי. Sentinel ע"י אברהם הירשבער, והם עתונים שבועונים. בלשון יהודית-אשכנזית "קוריער" ע"י גינסבורג, "ידישער רעקארד" ע"י לייבנער ושאפירא, וה"ארבייטער וועלט" נ"כ שבועונים. בשנת 1899 בא לשיקאגא מר יואל ליבלינג (נולד בהוסיאטין גליצ'א ז' אדר תר"נ, ובא לאמריקא בשנת 1887), והחל להו"ל את העתון היומי "די אידישע פרעסע" וכתב בו מאמרים נגד הציונות. ואף כי מתחלה היה ציוני, ובעיר פיססבורג יסד עתון בשם "דער בלומעני גארטען" אשר בו כתב הרבה בשביל ישוב ארץ, בבואו לשיקאגא שינה את דעתו מסבת ישי דברים—כפי שהתנצל—א' החופש הקיצוני מצד ראשי המנהיגים, ב' ההשמעה על השקלים על הסניות ועל התוים. שלפי השקפתו הפכו הציונים את האיראל למטריאל. הבקרת הזאת העלה עליו חמת הציונים, ויעשו חזה עם איזה רבנים ציונים ויחרימוהו. בביהכ"נ הגדול ליבלינג קבל עליו את הדין ונהג אבלות שלשה ימים.

שירוש בקריאתה ערבות שירי, והבדל בינם ליתר דברי התורה והנביאים וכתובים בנגינה (היינו טעמי אמ"ת) לא ידע אנוש ערכה. וברוב סרעפי בקרבי לפשר בין הפרעות האלה ולמצוא חלק מן המביקש לבי אומד לי כי יש בלי ספק מדות וערכים לשירי הקדש שזכרנו אך אינם נתלות במספר התנועות שלמות או בלתי שלמות כפי השירים הנהוגים עתה בינותינו שהם כדברי הכוזרי הליכות שירי הערב שנשתבש מלישוננו, אבל ערכיהם ומדותם הם במספר הענינים וחלקיהם מנישא ונישא והמתחבר אליהם בכל אמירה וגזרה נכתבת. יש אשר יהיה המאמר בעל שתי מדות ועם השני הרבס בו תהייה ארבע, ויש שיהיה בעל שלש עם השני שש מדות תמימות תהייה. דמיון זה: ימיך ה' הוא מאמר אחד לעצמו בעל שתי מדות. נאדרי בכח הוא דומה הרבס בו אשר יחדו הם ארבע וכו' אפס שירת האזינו היא שלש שלש שהן שש וכו' וכן בשירת הבאר התחיל שלש שלש ואח"כ רדף שתיים שתיים וכו'. בעל מאור עינים בא לידי מסקנא כי עכ"פ יש לנו להאמין כי כל השירים הנמצאים בכה"ק כמו שירת הים והבאר והאזינו ודבורה ושירת דוד וספרי אמ"ת כלם בלי ספק שומרים סדר וערך, זה בסגנון אחד זה בזולתו או האחד בעצמו בעל מדות שונות, שכן אנו מרגישים בקראנו אותם סגולה נפלאה אם שלא נרד לסוף ידיעת ערכיהם וכו'. ועיניך תחזינה בשירי הנבואה למיניהם תוספת מעלה, כי הלא יתכן שתעתיק קצתם אל לשון אחר ויטמרו משקלם או בקרוב, מה שלא נוכל בשירים אשר מקצבם נתלה בהנועות ומספרם, כנגלה לכל יודע (מאור עינים פרק ס').

[הרחיב] כאשר אמרנו לא ימצאו בכה"ק חרוזים שקולים. היינו ליקול מדות (meter) הצלעות לפי מספר הברות (syllables) בחרוז (ריים Rime), היינו שיהיו סופי הצלעות משתוות במבטא הברותיהם, כי אין בזה רק צלצול קול. אמנם שירי כה"ק המה מעולים ומשובחים מצד ערכם ומצד צחות לשונם, והם שקולים לא בהנועות רק במלים ונערכים במאמרים, ונחלקים לנתחים שוים כמעט בכמותם, עד שלא תמצא בצלע אחת יותר מארבע מלים ולא פחות משתי מלים. ומלה זעירא או המחוברת במקף אינה מן המנין, גם נמצא בשירי הקדש אחרים שנערכו ע"פ סדר אלפא ביתא בראשי השורות או החרוזים (acrostics), כמו בתהלים מזמורי כ"ה, ל"ד, ל"ז, ק"א, ק"ב, ק"ג (תמניא אפי). קמ"ה; משלי ל"א—ל"א; איכה כל הפרשיות. גם חכמי התלמוד לא השתמשו בחרוזים, אף כי במקרה ישתוו לפעמים איזה שורות מהספרים ומשלי העם היינו דאמרי אינשי (וע"ע משלים; ברארי בהוצאת "מתק שפתים" צד 33 דפוס קראקא 1892). תקופת החרוזים החלה מזמן הגאונים ע"י הפייטנים ינאי ואלעזר הקליר (ע"י שד"ל במבוא למחזור כמנהג בני רוטא צד 8, ליוורנו 1856). רב סעדיה נאון כתב

ואם נמצא לפעמים השתוות במבטא המלים בסוף השורות, הם בדרך מקרה ולא בכוונה, כמו אנהו אורממנהו (שמות ט"ז) הסולח לכל עוניכי הרופא לכל תחלואיכי (תהלים ק"ג ג') וכדומה. הכחרי שאל את החבר אם יש יתרון ללשון ערבי על לשון עברי בשירים שקולים וחרוזים, והחבר השיבו כי השירים אין צריכים אל המשקל ויכולין לנגן בהודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, ובחרוזים לא הרגישו ולא שמו לב עליהם, כי המכוון בשיר הוא שיכנסו הדברים שיש בנפש המדבר לנפש השומע, וזאת הכוונה לא תגמר על תוסה אלא פנים אל פנים, ובחזק הדיבור ורפיונו, וברמזות ובקריצות, מתמיהא ושאלה ע"י טעמי המקרא וכו'. ועל שאלת הכוזרי מפני מה מורחים המישורים העברים בזמנו לחקות על דרכי מישורי האומות להכניס התנועה והחרוז בשיריהם, אמר החבר: וזה מתעותינו ומריינו. לא די לנו הנחתנו המעלה הזאת (ש"ש לשירת העברית בלי משקל וחרוז על הערבית) אלא שאנחנו מפסידים תוכן לשוננו וכו' (כוזרי מאמר ב' ס"ו ע'—ע"ד). האברבנאל בפירושו לישעיה (ה' א' אשירה נא לירידי), אמר כי בלישוננו נמצאו ג' מיני שירים: האחד, שירים שקולים בתנועות וחרוזים הנהוג כיום אצלנו לא מטעם כה"ק אבל לוקח משירי הישמעאלים. והשני, שירים איטר יברלו מיתר הכתובים לא מצד המלות עצמן ושום בחינה שבהן אבל מצד הקול אשר יעצמו בהם השירים ומזמרים אותם, כשירת הים והאזינו ודבורה ושירת דוד ודכותיהו. והשלישי, שירים אשר אין בהם השתנות לא כבחנינת המלות ולא בבחינת קול המשורר רק מצד המכוון בהם שאין מטעמו כפשוטו, ואדרבא המיטב בו כזבו (כלומר שנאמרו בדרך משל ודמיון) כשיר השירים ושירת ישעיה הנזכרת וכו'. ויסיקם בסוף ספרו השני לרומיים כתב כי שירת הים היא וירסו איסאמיטרו (Hexameter) היינו שיר בעל שש מדות, ובסדר ד' פ"ח כתב כמו כן על שירת האזינו שהיא בעלת שש מדות בלשון הקדש וכו' וכמו כן הסעתיק לנזירים (הירונימוס) באגרתו לפאול כתב שקצת מזמורי תהלים הם שירים בעלי שלש מדות וקצתם בעלי ארבע, וכן שירת האזינו גם משלי, ושהקינות הן ג"כ שירים בעלי מדה אך משונים זה מזה. כי איכה ישבה ואיכה יועם הם של שש מדות נכללות בפסוק אחד. ואני הנבר שלש שלש שלש שלש וכו'. בהקדמתו לספר איוב כתב שתחילתו וסופו מליצה פשוטה אך המענים הם שירים בעלי שש מדות באופנים יסודיים אשר דמה אותם אל רבים מן הנמצאים לחכמי הרומיים. וכי מי שלא יאמין לדבריו מהמצא בכה"ק שירים בעלי מדה יקבל עדות ידירה (פילון) ויוסיקם ואורניינו ואיסבסיבאו וכו'. ומביא דברי נ' חביב בספרו דרכי נועם באמרו: שאלתי את פי רבים מחכמי הדור הידעו למצוא ולהכיר בהם (בשירי כה"ק) איזו מדה ומשקל ואין מניד לי, אבל כולי עלמא מודו

סופי החרת משתוות בשתי אותיות מרגשות ותנועה אחת הוא שיר ראוי, ובשלש אותיות ושתי תנועות הוא שיר משובח, כמו אברים נברים, בענין היתדות וההברות הבודדות עשו חלוקה זאת: השיר הבנוי על תנועות בלי יתדות או על יתדות בלי תנועות קראו שיר פשוט, והמחובר מיתדות לבד הוא רחוק וקשה מאד, כמו:

תכם בני ובני דעה קנה אמת ותום רעה
חשוב אויל כצל אליל ומן עצת כסיל שעה
ואם יצו הרוס בנה ואל נבון דבר שעה

אבל השיר השקול על יתדות ותנועות נקרא להם שיר מרכב, כמו ארון עולם אשר מלך, שמרכב ע"מ יתד וב' תנועות ויחד וב' תנועות, כל המשקלים האלה למדו ממשוררי הערביים, ולכן כאשר נפסקה השפעתם מהמשוררים האחרונים חדלו לעסוק בדיוקים האלה, ועיקר מנסת המשוררים בדורות האלה לעשות הצלעות משתוות בתנועות לבד, והשביחו וזכר היתדות מקרב השירים, ושמו נבול לשעור מדת הצלעות שהמערף לא ירבה על יג הברות והמסעים לא יחסיר משלש הברות.

[ראשי החרוזים, וראשי מלים באות אחת] ראשי השורות בסדר א"ב מצינו בכתובים מכה"ק (ע"י לעיל), והפיימנים השתמשו גם בזה, והוסיפו לחחום שמם ושם אבותם ושם עירם ומלת חזק בראשי החרוזים, ויש משוררים שהשכילו לחבר שיר אשר כל המלים ממנו מהחילוח באות אחת, לרוב אות אלף או מ"ם. שיר אחד סמין הזה נקרא, "בקשת אלף אלפין", ומחברו מאלף תיבוח אשר כל אחת מתחלת באות אלף, והוא מר' אברהם הברדשי (כרם חסד ח"ד 59, ודפוס ווילנא 1873). ומחליל: אלהים אלי אתה, אישחרך, ומסיים: אישבע או ארעב אלהי אליך איחל, אמוח או אחיה אישבר אל אמתך, אכאב או אישמה אליך אני אבטח. ועוד מר' משה זכות, מצורף לאגרת הרמ"ז (ליוורנו 1780). ספר "אלף אומר" בתוכחת ומוסר ע"פ מערכת אוח אלף בחרוזים ע"ד בחינת עולם, ע"י חיים מ"מ ומ"ן בעיר סטארפאלי, ובו י"ח פרקים. מתחיל: אנביל ארסים, אעמוד אמרחקי ארץ אף אפיקים, אבל אתכונת אדם אל אוכל אחקור, אכן אנגש אוקיר, ומסיים: אחכה אל אל אשר את אפילה אל אור אצא, אבוא אל ארצי, אאמין אישר אם אחות אחיה, או אישר אבושר את אליהו אמן (הוראדנא 1795). ויש שיר סונימי ובכל ראשי התיבות אות מ"ם, לכבוד אברהם מאפו (Archives Israelite 1869 p 21, 97). השיר הקשה שבכולם מצד חוסרו וצירתו הוא אלף אלפין לר' יוסף בר' יששת אבן למיט, כי המחבר הביא את צוארו גם בעול החרוזים גם בציוני א"ב והישרוק ושמי ומקומו והשנה שחיברו אחר את ראשון בכל שורה, והאחרון הכי נכבד הוא הסוגר המשלים כל חריי בכמה מלות מאיזה פסוק בתנ"ך שתהלתו ג"כ באלף, ובמלה שמסיים מתחיל ג"כ הברית האחריו (נדפס

אזהרות, ושיר על האותיות בחרוזים (ע"ע אחריות). ורב האי נאן בשירו "מוסר השכל" (לקוטי קדמונים הנצאת אחיאסף ווארשא 1893). ואח"כ ע"י משוררי איטליא בר' שבתאי בן אברהם דונולו (במאה העשירית) במבוא לספרו תחכמוני, ור' נתן בר' יחיאל בהקדמת ספרו הערוך, בצפון אפריקא ע"י דונש בן לברט, ורבנו גסים (במאה ה"א). בספרד ע"י ר' שמואל הנגיד שכתב חרוזים בספרו "בן משל". בצרפת ואשכנז ע"י רבנו גרשום מאור הגולה ורש"י. וכ"כ היו החרוזים אהובים לחסופרים הכותבים שירים עד כי המציאו ספרי דוגמאות לחרוזים, כמו "שרשות נבלות" לר' שלמה די אוליווירה, על כל סופי שרשי לה"ק כסדרן ע"פ א"ב לתועלת החרוז בשיר (אמשטרדם 1665). וספר "יד חרוזים" לר' גרשון חפץ (ויניציא 1705). "אמרי נואש" לר' שלמה בר' משלם דאפיירה ח"א חלק החרוזים, וספר Clavis Poeseos Sacrae להירוניסמו אוויאנוס (לייפציג 1627).

[השמש בחרוזים] הוראת "חרוז" הוא נקוב, ובא על ענינים או פנינים נקובים מסודרים על פתיל המבריה אותם לעדי הצואה, צוארך בחרוזים (שה"ש א' י') ובלשון התלמוד מחרוזות של דגים (ב"מ כ"א). ואמרו בעא מיניה רב הונא מרב בחרוזין מהו (אם הבשר שנתעלם מן העין סמנו בחרוזין, כמו שתולין הקצבים את החתיכות)? אמר ליה: אל תהי שומה בחרוזין (חולין צ"ה): לסימן. לדעת שמיינבערג במשפט האורים היה להם השם, "שומה בחרוזים" לשם לעג על מחבר שירים חרוזים חסרי מעם, וא"כ שמשו כבר בימיהם בשם חרוזים למורי דברי שיר, אבל לא נראים דבריו, ואפשר שהיו השומים רגילים לקשט עצמם בחרוזין של ענינים מזכוכית או מדברים אחרים. אמנם המשוררים האחרונים אישר עזבו את העיקר בשיר שהוא צחות הלשון רעיונות נשגבים ומלים שקולות, ואחזו במפל שהוא תנועות שקולות ובצלצול חרוזים להשמעת האזנים, ותוכן הענין עני ושפל, הם ראויים באמת להקרא בשם "שומים בחרוזים". בענין המשקל עשו החלוקה הזאת: התנועה כשהיא עם שוא נע קראוה יתד, כמו בני, שמו. סימן ההברה קו פשוט (—) וסימן היתד (—). הענין הכולל רעיון שלם נקרא בית (שטרופע), ותחלק הראשון מהבית נקרא דלת, וגבול החלק האחרון ממנו נקרא סוגר, אם דלתות השיר בלי חרוז רק סוגריהם נקרא שיר קשור, ואם דלתות השיר בחרוז מיוחד וסוגריהם בחרוז מיוחד נקרא שיר חרוזי, ואם צלעות השיר מקבילות בחרוזיהם נקרא שיר מחולק, גם עשו חלוקה באיכות השואות אותיות החרוז וכמותם ותנועותם: אם חרוזי השיר משתוות רק באות אחת קראו שיר עובר, כאשר יחרת איש שור עם חסור, ברד עם נחמד, וכמו שהעיר ע"ז הראב"ע באמרו: "לא תחרוז בשור וחמור יחדו, אך תשים את החמור בהר המור, ואת השור בארץ המישור", ואם

שיר מיוחד על מעמי אס"ת (עי' מעמי אמת לברלינר, ברלין 1886). שיר על הלכות ודינים נחתברו ע"י רב האי גאון, בספרו "שערי דיני ממונות ושערי שבועות" (קאבאק, גנזי נסתרות ח"ג 30). "עין משפט" על דיני ש"ע ח"ט בדרך שיר וחרוזות, לא נודע למי, עם נוספות לר' אברהם ב"ר שמעון היידע (פראג 1620). ר' מרדכי ב"ר הלל "הלכות שחיטה ובדיקה" (ויניציא 1545). ר' ישראל נאנארא "שוחטי הילדים" דיני ש"ב בדרך שיר (קויטמא 1718). ר' דוד ב"ר שלמה ויטאל "סדר ברכות" ח"ב כולל שיר חרוזי במשקל על כל דיני בדיקת הריאה (אמיטמדרם 1687). ר' יצחק ב"ר אברהם חיות "פני יצחק" על דיני ש"ע יו"ד בשירים וחרוזים (קראקא 1591). ר' שאול ב"ר דוד "טל אורות" באור ס"ל מלאכות האסורות בשבת ועונשיהם, בדרך שיר וחרוזות (פראג 1615). ר' אברהם שמואל "שירת דוד" משניות מס' שבת במליצה חרוזית (ויניציא 1719). ר' יצחק ב"ר נח כ"ץ, "ספר הזכרון" על ד' ש"ע כסדר א"ב בחרוזים (עי' בן יעקב אוצר הספרים צד 157). נוסף לזה כל פיוטי דינים ואזהרות (ע"ע) על תרי"ג מצוות בשירי חרוזים. ר' שלמה ב"ר שמואל מוכחר "חזק יד" קיצור פסקי הרמב"ם בידו החזקה מיוסד בדרך שיר, וכל החרוזים מסיימים באותיות "רים" (אדעסא 1866). שירים על הפילוסופי וחכמות שונות, הם: "בתי הנפש והלחשים" לר' לוי ב"ר אברהם בן חיים, על מהות שבע החכמות וגדריהן ועצמותן, ונחלק לעשרה סאטרים, ומספר הבתים אלף תתס' כמנין, "קשר בתי הנפש והלחשים" (עי' החלוץ ח"ב 12). "בתי נפש" לר' משה בן טובי, שיר מוסרי העתקה מלשון ערבית ע"י ר' שלמה בן עמנואל דפירה, הוצאת הירשפלד (ראמסנייט 1894). "ביאור לחכמת הפילוסופי" בחרוזים לר' אברהם ב"ר משולם ממדינא (עי' מיכל, אור החיים ס' 187). י"ג עקרים להרמב"ם נעשו בחרוזים בשיר "יגדל" ועוד שירים אחרים כמנהג. מתתיהו קארטין העתיק את מורה הנבוכים להרמב"ם בדרך שיר (שטיינשניידר, העב) איבערעמצונגען צד 428). ר' מרדכי לעווינשטאם חיבר מופס ועיקר ס' בחינת עולם בל"ח שירים בשם "שירי הבהינה" (ברעסלוי 1832). גם על הקבלה ועשר ספירות נעשו שירים, וכן על חכמת הרפואה. כמו שיר אחריו "רפואות הגייה" בלקוטי הפרדס (ויניציא 1519). על כללי הבריאות והמוסר "אגרת הנהגת הגוף והנפש" לשם טוב י' פלקייירא (שטיינשניידר רשימת מינבען ס' 49). גם על קורות הימים, כמו "מקדש מעט" לר' משה ב"ר יצחק ראיטי, ח"ב זכרון אנשי שם הנדולים בכל דור בדרך שיר וחרוז (וויין 1851). הראב"ע כתב שיר על כללי שהוק השאח (ע"ע).

[שירי חול] כמעט כל שירי ישראל הם של קודש, כי גם החכמות נחשבו לדבר שבקדושה, ומעטים הם השירים של חול, ובפרט מעטים שירי ענבים

בקובץ אל תהי כאבותיך. שיר על ירשי כל המלות אישר בשי"ן שמואל בלה"ק וראשי חרוזיו חיים כלב (אזמיר 1638). ועוד "שמואל ישראל" לר' יצחק גיליבי הרופא, על כל שי"ן שמואל במקרא (קויטמא 1722); "המצאה חדשה" לר' משה ב"ר יהודה פיוא, מליצה כוללת כל המלות בלה"ק אשר בישרם שי"ן שמאלית (נרפסס בסוף ס' שיר אמונים, אמיטמדרם 1793). לפעמים ישתמש המשורר בסוף אחד לכל החרוזים, כמו באיזה הויטענות וקניות. באזהרות נמצאות כמה מאות שורות הכסוימות באותיות שוות. כמו שיר אקרמות באותיות "שותא", ר' יהודה הגבור בשירו "מנחת יהודה" שיש בו 1612 שורות כוון מסיימות באותיות "רים", וגם בשירי חול של אחריו בתחכמוני, ושל עמנואל הרוסי במתברותיו.

[שירים שונים] השירים היותר קדומים אחר התנ"ך הם החרוזים להזכיר כללי המסורה וסוד העבור. בין המכתבים הראשונים נחשבו ר' יוסי אלנחוראני (כרם חסד ח"ט 41, ע' הרכבי לזכרון לראשונים ח"ה 116). ר' סעדיה גאון (ברלינר הוספה להספת צד 15), ר' שמשון מיטנץ ור' אליהו ב"ר נתן (שטיינשניידר רשימת ברלין חלק ב' צד 73). ר' אברהם בן עזרא (קאבאק, ישרון ח"ד 222), ר' משה ב"ר שם טוב ב"ר יהושע, ר' דוד ויטאל, ור' אליאב ב"ר מתתיהו (אוצר הספרים לכן יעקב צד 678), ר' יצחק פרופיאט דוראן בספרו מעשה אפור (צד 44 בהערה) כתב שיר נפלא על סוד העבור המתחיל:

תקור ודרוש בסוד עבור סתרים

אשר גלו לך אבות וחורים

ותן תורה להלל בן יהודה

לנמלא שליש ראש למורים, וכו'

ועל אדות מותר התקופה של סר שמואל על תקופת ר' אדא בר אבהה כ' חלקים סיה רנעים אמר אחד המשוררים:

דעה תורה והתבונן בדת אל

ובתקופות תנה לך והואל

ואם ישאל אנשי כמה יתירה

לר' אדא תקופת סר שמואל

תשובהו הלא אתה כמשיב

ולמשיב הלא אתה כשואל (שם בהערה צד 45).

שירים נכתבו על חכמת הלשון ודקדוקה. ר' שלמה בן גבירול כתב שיר של ארבע מאות שורות ונשארו כהם רק צ"ח שורות שנרפסו ע"י איגר בספר היגבל לצונץ, וכן ר' אליהו בחור בפרקי אליהו (נרפס בשנת 1520), ור' משה פרובינציאל בס' בשם קדמון (ויניציא 1597). ר' אהרן משה גריינג בס' שירה חדשה (זאלקווא 1764), ונודע שיר הראב"ע על אותיות אהרן (עי' גאלרבלום מגנזי ישראל ח"א 51). שיר הרס"ג על מספר האותיות בתנ"ך, ושיר ר' יעקב ב"ר מאיר תם על מעמי המקרא (ישרון ח"ב), ור' יוסף ב"ר סלניסוס

עדוארד קעניג, סטילוסטיק, העסמאריק, מאניטיק, אין בעצוג אויף די ביכלדישע ליטעראטור קאמפאראטיוויש דארגעשטעלט. צד 286, 329, 355, לייפציג 1900; מאנאסקי, געשיכטע דער העברעאישער שפראכעוויסענשאפט 1894; דעליטש, צור געשיכטע דער יודישער מאניטיק.

א.

שיר, כלי: הבעים שנעשו לנגן בהם ביד או בפה, והשתתף ביסיר בפה אם בפני עצמו או במקלהל משוררים. ע"פ הערכת קולות הזמרה. על יובל בן למך מבני בניו של קין נאמר כי הוא היה אבי כל תופש כנור ועונב (בראשית ד' כ"א). כפי עדות שארדן בספר המסעות שכתב בלשון צרפתית, יקראו כל תופשי כלי נגן בארצות פרס וערב בשם "קני" כלומר מבני קין. ולפי המציאו את הכנור והעונב שהם כלי מיתרים עוד קודם המבול, ואח"כ נתפתחה חכמת המוזיקא עד שהוסיפו עליהם עוד כלי שיר, ולכן אמר ליעקב למה נחבאת וגו' ואשלחך בשמחה בשירים בתוף ובכנור (שם ל"א כ'). והתוף הוא כלי הכאה. כאשר עברו ישראל את הים סוף לקחה מרים את התוף בידה ותצאן כל הנשים אחריה בתופים ובמחולות (שמות ט"ו כ'). ונראה כי התוף היה מתלול אל המחולות, ואפשר שרק הנשים השתמשו אז בתוף כי לא נזכר שלקחו האנשים תופים או יסא כלי נגון בידם, וכן נאמר קדמו שרים אחר נוגנים בתוף עלמות תופפות (תהלים ס"ח). מלכך התוף היו עוד שני כלים היסופר והצוצרה לתקוע בהם בפה, והשתמשו בהם למקרא העדה ולמסע המחנות ובמערדים בזמן הקרבת קרבנות. ונמ לאסוף העם למלחמה (ע"ע חצוצרות; שופר). אחרי נצחון יפתח יצאה בתה לקראתו בתופים ובמחולות (שופטים י"א ל"ד). בימי ישמאל היה חבל נביאים ולפניהם נבל ותוף וחליל וכנור (יש"א י' ה'). כאשר נחה רוח רעה על ישאל המלך יעצוהו עבדיו להביא אליו איש מיטיב לנגן, ויביאו את דוד, וינגן לפניו בכנור, ורוח ישאל וסרה מעליו רוח הרעה (שם ט"ז ט"ז—כ"ג). וכאשר העלו את ארון ה' מבית אבינרדב כתיב: ודוד וכל בית ישראל משחקים לפני ה' בכל עצי ברושים ובכנורות ובנבלים ובתופים ובמסנעים ובצלצלים (ש"ב ו' ה').

[עבודת השיר במקדש] בימי דוד היה מספר הלויים המשרתים לפני ארון ה' "ארבעת אלפים להרים בקול לישמחה בכלים אשר עשה דוד להלל נבלים וכנורות ומצללות" (דה"א כ"ג ה'). ובתוכם מלמדי שיר לה' כל הסבין מאתם שמונים ויטמנה (שם כ"ה ז'). והמה המנצחים ביסיר אשר על פיהם ינהנו כל עדת המשוררים. ומהם עשרים וארבעה פקידים כלם בני הימן אסף וידותון, שומרי משמרת השיר בכ"ד מחלקות, ותחת יד כל אחד מהם י"א מנצחים מאהיו ובניו ביחד י"ב (שם כ"ה ז'). ומספר כ"ד המוכפל במספר י"ב עולה לסך רפ"ח. בנגין על הדוכן היו כשרים ג"כ מי

(יחזקאל ל"ג ל"ב) אשר השתמשו בהם משוררי הערבים לרוב. שירי חול התחילו במאה העשירית. ר' ישמאל הנגיד (מת בשנת 1055) כתב שירים נעלים (ע' הרכבי, זכרון לראשונים ח"א פטרבורג 1879). ר' שלמה בן גבירול (מת בשנת 1070) כתב שיר לננאי בעל הבית אשר שם מים תחת יין לפני האורח. ובפרט הצטיין בזה משה בן עזרא (מת בשנת 1139) שכתב איזה שירים בס' התרשיש בשבת היין הזמרה הירידות והאהבה, וכן בן דורו ר' יהודה הלוי (ע' שירי חול לר"ה הוצאת מקיצי נרדמים) ור' אברהם בן עזרא (שיריו, הוצאת אחיאסף ווארשא 1894). והפתגמים של אלהריזי בספרו "תחכמוני" עם חמשים שערים ושער כ"ז על היין בשבחו וגנותו, וישא משלו ויאמר:

בת הגפנים יחשבו שמה

אל יודעי מוכר והעלומה

זכה לעין הבוערים, אכן לעין

הכמי לבבות יחמרו מימה

תזוב בדם לבעלים אותה, ולא

תסחר לעולם ממקור דמיה (הוצאת קאמינקא

ווארשא 1895).

אמנם עסנאל מרומי (מת בשנת 1330) היה הראשון אשר כתב שירי ענבים במחברותיו, עד אשר אסרו הרבנים את קריאתו בישבת. וכן התרעמו על שירי ר' ישראל נאזארה (ע"ע). אף כי לא נמצאו שירי ענבים בכתביו, ויש ממנו זמירות לשבת שנתקבלו בכל תפוצות ישראל. ר' מנחם די לונזאנו שר על היין בשירו לפורים (עבודת מקדש דף ע"ה, רפוס קושטא). כאשר חרלה השפעת המשוררים הספרדים החלה השפעת המשוררים האיטלקים ובראשם ר' משה חיים לוצאטו ושד"ל, והמשוררים באשכנז ובראשם ר' נהלי הירץ ויוזל בשירו הסיפורי (epic), "שירי תפארת", ואח"כ משוררי גליצא כמאיר לעסערים וחביריו, ולאחרונה משוררי רוסיא, ובראשם אברהם דוב לעבער זאהן ובנו מיכה יוסף, יהודה ליב גארדאן, דוד פרישמאן, שאול מיערנעטאווסקי, ח"ג ביאליק. באמריקא הצטיינו בשיריהם מנחם מענדל דאליצקי, נפתלי הירץ אימבער, ויהוקאל לעוויט, ויש גם אחרים שחברו שירים שיש בהם ריה מתכונת הארץ החדשה, כמו נרשון ראזענצווייג במכתמו והסוחר ישראל פ"ן מבלטיסאר בספרו "נגינות בן יהודה" (1907). בזמן האחרון סעת שהחלה התנועה הציונית נתוספו הרבה "שירי ציון" ע"י משוררים ציונים, ע"ע דראמא; זמירות; ספרות; פיוט; פתגמים; קינות; תפלות.

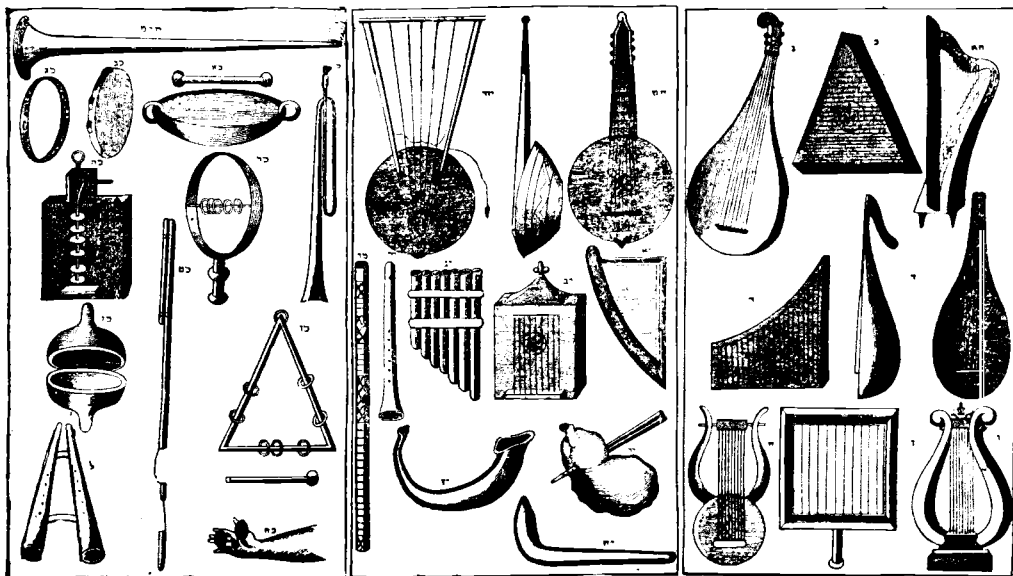
ביבליוגרפיה: בן-זאב, תלמוד לשון עברי, מאמר ה' צד 342 רפוס ווילנא 1874; כרם המד ח"ב 81; האסוף ח"ג 341, ח"ה 205; חנניה כהן, ספר רוח הדשה, בתהלתו ריגונו 1822; דוקעס, נהל קדומים צד 11; נייבויער, מלאכת השיר צד 6, 18; ספרות ישראל צד 219, ווארשא 1897;

ונאמר: התבוננו וקראו למקוננות ותבאנה ונו' (ירמיה מ' ט' ז'), ולפי חז"ל היה כל איש במות עליו אשתו כתאבל עליה בשני חלילין ובמקוננות אחת (ע"ע אבילות).

[שמות כלי הנגון] כלי השיר יחלקו לשלשה סוגים:

(א') כלי מיתרים (String music). והמיתרים האלה התקועים בכלי נעשו ממין מתכת או מנידרי הבחמה, וכשמיים בם באצבע או בכלי מיוחד לזה יתנו קול זמרה. והסוג הזה נקרא נגינות; (ב') כלי תקיעה (Wind instruments), והם כלים ארוכים וחלולים וכשמיים בהם בפה יתנו קול זמרה, ושם סוג הזה נחילות; (ג') כלי הכאה (Vibrating instruments) המשיעים קול חזק, שהיו מכים הכלים ביד או בכלי אחר, ואפשר ששם הסוג הזה מוזמרות (מ"ב י"ב ג'). בסוגים האלה נכללו: 1) כנור, אשר בעל שלשי הנבזרים מבאר כי הוא כלי עץ הנעשה ברמות פתח פתוח לרוחה שאין הדלתות עליו, והאסקופה העליונה מסנו היא רחבה והתחתונה היא צרה. כי שתי המזונות הן נוסות זו על זו (תמונה א'). המזונה האחת היא חלוקה בפנים, והיא הכנור עצמו, שיש בה ארובות עגולות הפותחות חלל הכלי להבנים בו נעיסות קול המיתרים כשיקישו בם. אולם המזונה השניה אין לה שום שמוש בנגון, כ"א לחשלים צורת הפתח בכנור. ועל שתי המזונות יש עץ כמו משקוף והוא כרמות חצי עגול, ובו תחובים היתדות של כחל שעליהם יסבו המיתרים כשהם מחוברים בקצה הישני בהמזונה החלולה בהדרגה זה למעלה מזה, עד שהמיתר היותר קרוב אל המזונה הוא היותר קצר, והיותר רחוק מהמזונה הוא היותר ארוך במיתרים. ולא יטו כלל אל המזונה השניה

שלא היו ליום. לדעת ר' מאיר אפילו עברי הכהנים ולדעת ר' יוסי מסיפחת בית הפגרים ומבית צפריא ומסימאום שהיו משיאין לכהונה היו (ערכין י'). ודוקא בכלי שיר, אבל בפה היה כשר בלויים לבר ופסול בור. וכאשר גלו ישראל מעל אדמתם, נאמר על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו, איך נשיר את שיר ה' על אדמת נכר (תהלים קל"ז). וביום פקוד ה' את עמו ושבנו מבבל בפקודת כורש מלך פרס, היו בתוך העולים מתל מלח מאתים מישוריים ומשוררות (עזרא ב' ס"ה). ויתכן שעמדו המישוריות בעזרת נשים, ומה שנאמר ויתן אלהים להימן בנים ארבעה עשר ובנות שלש, כל אלה על ידי אביהם בשיר בית ה' במצלחים נבלים וכנורות לעבודת בית ה' (דה"א כ"ה ה'), פי' כל אלה על כל כ"ד הבנים של שלשת האבות אסף והימן וירדותן. אחר שפרט בני כל אחד מהם, ומעם ויתן וגו' מאמר בפני עצמו (פ' רנ"ה ויז'). מלבד לעבודת המקדש השתמשו בכלי שיר גם לתענוגי הבית, כנראה מדברי ברוזיל הנלעדי שאמר בן שמונים שנה אנכי וגו' אם אישמע עוד בקול שרים ושרות (יש"ב י"ט ל"ו). ושלמה אמר: עשיתי לי שרים ושרות ותענוגות בני הארם (קהלת ב' ח'). במשתה היין התענוגו בנגינות, והיה כנור ונבל ותוף וחליל ויין משתייהם (ישעיה ה' י"ב). השוכבים על מסות יין וגו' הפורטים על פי הנבל כדור חישבו להם כלי שיר (עמוס ו' ד'). בימי הבציר באספס את התבואה ובדרך את היין ג"כ היו שמחים, והנביא הוכיחם וינבא להם ההפך, ונאסף שמחה וניל מן הכרמל ובכרמים לא ירונן לא ירועע (ישעיה י' י"ד). וכן הקינות היו בשיר. ויקון ירמיה על אישיו ויאמר כל השרים והשרות בקינותיהם וגו' (דה"ב ל"ה כ"ה).

כלי שיר הנזכרים בכתבי הקדש

הבלתי חלולה. המיתרים הם מנידים או מעי בהמות. וכשמנגנים בכלי זה הוא זקוף ומונח בין ברכי המנגן המקיש המיתרים בשתי ידיו אחת מצד זה ואחת מצד זה. והוא הכלי הנקרא הארפע (harp), וחז"ל אמרו כנור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד וכיון שהגיע חצות לילה רוח צפונית מנשבת בו והיה מנגן מאליו (ברכות נ"ז:). והנה שאר כלי השיר לעומת הרוח לא ישירו וינגנו, אך אם תקח הכלי הזה ותשם אותו לצד רוח צפונית, באופן שתהיה המזוזה הפשוטה לצד צפון אשר משם נושב הרוח. והמזוזה החלולה לצד דרום אשר לעומתו הולך הרוח ביושר, אז כשיקיש הרוח מזה ומה במיתרים ישמיע קול דממה רקה. ומצוי עוד בימינו מין כלי נגון זה המכונה Eolian harp שמישימין בלילה נגד חלון פתוח, וכשמנשב בו הרוח יתן קול זמרה. ולכן נקרא ים גניסור אצל סבריה "בנרת" מפני שתמונתו דומה לכנור כנ"ל. אמנם לדעת הירונימוס היה הכנור עשוי כעין דלי"ת יונית (תמונה ב') ולו כ"ד מיתרים. ולדעת יוסיפוס בקדמוניות היה סכום מיתרי הכנור עשרה והיו מנגנים בו בגרירת המיתרים עם כלי חד וחד עשוי סקני נוצת אוזא וכדומה. ומה שנאמר בכנורות על השמינית (דה"א ט"ז כ"א) הוא מין כנור בשמונה מיתרים. ותבניתו דומה מעט לתבנית כלי הציטארא (cithern) המצויה בארצות הקדם. שהמיתרים נמשכים מהנשר שהוא בראשית הכרם עד צואר הכלי (תמונה ג'). לדעת בעל שלטי הגבורים טעם על השמינית, על נגינת ערך השלם הנקרא אוקטאווא. (2) נבל (lute), ולפי שלטי הגבורים נקרא נבל מפני שברוב נעימתו הוא מנבל כל מיני כלי זמרה. כמו שאמרו במדרש תהלים, או מפני שצורתו היא כדמות נבל יין חלל מתוכו, שיש לו כרס וצוואר (תמונה ד'). ובאמצע הנבל מתוכו יש שושנה יפה עשויה נקבים נקבים להכניס קול המתרים בחלל הכלי וכו' וסכום המיתרים ששה בנבל פשוט ועשויים ממעי או גירי בהמה. לדעת יוסיפוס היה לנבל הקדמוני י"ב מיתרים, ולדעת אחרים היה לו עד כ"ד מיתרים (תמונה ה'). ויש דעת אחרת כי נבל הוא הלירא (Lyre) שנמצא בספרי הקדמונים (תמונה ו'), וראיתו מהצורה על מטבע אחד שנמצעה מימי שמעון המכבי. (3) נבל עשור, הוא כלי דומה לנבל אך שיש לו ארבעה מיתרים נוספים על ששה מיתרי הנבל, והוא הכלי mandolin. ולדעת אחרים הכלי הזה דומה למנן מרובע על עשרה מיתרים (תמונה ז'). עלי עשור ועלי נבל (תהלים צ"ה ד') היינו נבל עשור, ומה דכתיב בנבלים על עלמות (דה"א ט"ז ב') י"א שהוא מין נבל שהובא ממדינת עילם. וי"א שהוא נבל קטן שהיו העלמות מנגנות בו. וקצת אומרים שהיה מין "לירא" אשר בו עץ עגול מחובר מתחת לרפנות. המיתרים נמשכים בו מהמשקוף אשר על הרפנות עד נסר קטן התקוע סמוך לראשיתו (תמונה ח'). (4) קתרוס, נזכר בדניאל בן

כלי השיר שהיו בבבל. מתריו הם או של מעי בהמה או של מתכות ומספרם שמונה והוא הכלי guitar. ולדעת אחרים הוא הכלי המצוי עוד היום בארצות המזרח ונקרא קותר. הכרם שלו הוא של עץ וברמות קצרה. ויש לו נקב קטן מאחוריו, ולמעלה הוא מכוסה במכסה עור במכסה התוף, ושני מקלות שווים המתרחקים בקצה העליון ונפנשים בקצה התחתון הם החובים תוך העור סמוך לפאה האחת מהקערה, ויורדים תחת המכסה לעמט מסגרת הקערה בפאה האחרת. ובקצה העליון של המקלות מונה עליהם כעין משקוף על ב' מזוזות. ובו נאחזים חמשה מיתרים היורדים לאורך החלל עד הפאה התחתונה מהקערה למקום פגישת המקלות. ומרם בואם שמה יעברו על פני נסר קטן זקוף סמוך למקום קשורה הנקרא בל"א, "דער שטענ" וכשמשישין המיתרים ע"י עור קטן המחובר באחת המזוזות בחוט יתנו קול נגון (תמונה י') מלפניה ומן הצד. (5) "שבכא, נזכר בדניאל, ותבניתו כעין השבכה, והוא של שלש רפנות ודומה לכנור, אלא שהמיתרים נמשכים לרוחב החלל מהמזוזה האחת שהיא עקומה וגדולה מכלן ותעלה למעלה מהמשקוף אל המזוזה השנייה המחוברת עם המשקוף בזוית נצב. ומקיישים בו גם בכלי (תמונה י"א). ובלשון יון נקרא "טרינאנאן" בעבור שלש הרפנות (triangle). (6) פסנטרין, נזכר ג"כ בדניאל והוא מלשון יון פסאלטיריאן (psaltery). ויש אומרים שהוא כלי אחר, כמו תיבה מרובעת וחלולה, ובאמצע התיבה ארוכה בתמונת שושנה לקבלת הקול ועליה גג משולש. ותחת הגג נתחבים עשרה מיתרים העוברים סמוך להתחלתם על פני נסר קטן זקוף, כדי להרחיקם מעט מכותל התיבה, ויורדים על פני אורך הכותל עד קרוב לתחתית התיבה, ושם נסר קטן יוצא מצד התיבה והמיתרים תקועים בו (תמונה י"ב). (7) מנים, נזכר רק פעם אחת בכה"ק (תהלים ק"ג) ושרשו נים והמ"ם נוספת, והוא לשון מיתר. בעל שלטי הגבורים אמר שהוא לשון מנה, כלומר מינים שונים וחלקים רבים מתקנים בהדרגה והוא הקלאוויקורדו (clavier). והביא ע"ד ראיה שהמנים הוא האורגאנון (ארנעל, organ), ויונתן תרגם במנים ועונב בחלילין ואבובין. (8) עונב, בשלטי הגבורים נאמר שהוא אחד מכלי המיתרים המכונה וויאלה דא גאמבא (violin) ומקיישים בו המיתרים במין קשת שיש לו מיתרים של שערות מונב הסוס, ויש לכלי ששה מיתרים של מעי בהמה. ולדעת אונקלס ויונתן ב"ע הוא כלי יתועעים בו בפה והוא אבובא (harmonica) כעין חליל. הסופרים האחרונים משתמשים השם עונב לאורגאן (ארנעל). (9) חליל, אחד מכלי התקיעה, והוא כלי של עץ עגול וארוך וחלול צד מלמעלה ומתרחב מה למטה תעקום קצת. ויש בו נקבים נקבים לאורך הכלי, וכשתוקעים בו מקיישים באצבעות על הנקבים ופותחין וסותמין אותם להוציא קולות כפי ערך הנגון. כפי הנראה מחז"ל

שמחול היה יותר צר ומחלת יותר רחבה. וכשהיו מנגנים במחול יצאו ברקודים וע"ש הכלי נקרא זה מחילות. הללוהו בתוף ומחול (תהלים ק"ג), יצאו בנות שילו לחול במחולות (שופטים כ"א כ"א). אז תשמח בתולה במחול (ירמיה ל"א י"ג). בישראל הנבזרים נאמר שהוא הכלי הנקרא בלשון יון סיסטרום, והוא של נחשת או מתכת אחר, ענול ודומה למבעת גדולה פתוחה מכל צד, ובזר סביבה שהוא רחב שלש אצבעות היו קבועים פעמונים קטנים, ובחשיפת הענבלין בזנין היו משמיעים קולות של שמחה (תמונה כ"ג). והנשים היו מתענות בו בכל שמחה, כדרכיב ותצאן כל הנשים אחריה בתופים ובמחולות (tambour). ולדעת קצת הוא כלי אחר הדומה לו, שהיה בית יד מתחתיו, ובאמצעותו היה קבע קו של מתכת ועליו כמה טבעות קטנות ג"כ של מתכת (תמונה כ"ד). וכשהיו מנגנים את הכלי ביד השמיע קול תרועה (rattler). (16) מנגנים, אחד מכלי הכאה כמו התוף, דרכיב בתופים ובמנגנים (ש"ב ו' ה'), ונעשה כדף אחר של עץ מרובע וחלק, ובראשו יש לו בית יד לאחז אותו בו, ועל הדף מזה ומזה יש חתיכות עץ עגולות תחובות בשלשלת ברזל או במתר קנבוס בתוך הדף (תמונה כ"ה). וכשמנגנים הדף ויקישו בו בכדורים ישמיעו קול של הברה עד למרחוק (gong bell). (17) שלישים, הוא כלי עץ ענול וארוך וחלול מתחתיו עם שלשה סתרים סגירי בהמה, ולדעת אחרים הוא כלי מרינאנאן כעין שבכא הנ"ל. אולם ממה שנזכרו ביחד תפים עם שלישים (ש"א י"ח ז') משמע ישנם הוא אחר מכלי הכאה, ולפי"ז היה הכלי המצוי עוד בידנו היום דהיינו משולש של מתכות שקבועים בו איזה טבעות של מתכות וקשישין בו בפטיש קטן של עץ (תמונה כ"ו). (18) מצלתיים, צלצלים, שני כלי נחשת שמקישין זה בזה ומשמיעים קול (cymbal), והיו משני מינים: צלצלי שמע וצלצלי תרועה (תהלים ק"ג), והם גדולים וקטנים. הגדולים הם כשתי קערות עמוקות מעט, שיש לכל אחת בית יד לתפוש בו (תמונה כ"ז). ולוקחין אחד ביד הימנית והשני ביד שמאלית ומקישין זה בזה, ויוציאו קול הברה דומה לקול תרועה, והקטנים הם חתיכות של מתכת והיו תקועות באמצעות שני טבעות על שתי אצבעות ביד אחת (תמונה כ"ח). ולפעמים היו ביד האחרת ג"כ שני כלים הללו, והיו מקשים בו לפעמים כאחת ולפעמים בזה אחר זה, והן היו צלצלי שמע שהיו בידי אסף הימן ואיתן (דהיי"א מ"ו י"ט). שע"י מין זה מהמצלתיים היו המנצחים העליונים האלה משמיעים את המקהלות (orchestra) עת ירימו קולם יחד, או עת יענו אלו את אלו, ובמצלתיים משמיעים להרים בקול לשמחה (שם שם מ"ז). ויש הרבה כלי שיר הנזכרים בתהלים שאין להם דומה בימינו ובקורות העמים ולא נוכל לצייר תמונתם, כמו גתית, מות לבן, שושנים, יונת אלם רחוקים, אילת השחר, שושן ערוה, ידותן,

היו להם כמה מיני חלילין שהשתמשו בהם פעם לשמחה פעם ליללה (כעין flute או fife). ולזה כוון הנביא תפיד ונקבד כן וגו' (יחזקאל כ"ח י"ג). היינו כלי הנגון העשויים נקבים נקבים (תמונה י"ד). (10) משרוקיתא, משרש שרק שהוא ענין צפצוף (whistle), ונעשה מקנה אנמן (תמונה מ"ו). (11) סוספוניה, נזכר בדניאל, והוא כלי דומה לחליל הנחלק לשני חלקים, ובין חלק לחלק יש כמו נזר כדורי של עור המאסף שני החלקים בו ונראים רק צהם מלמעלה ומלמטה (תמונה מ"ז). ובנפיתיה בפה בחלק החליל מלמעלה יתמלא הנזר בלו רוח, ונקרא סוספוניה דונמא רבית הסספונות המחובר להריאה. התוקע הרוצה לנגן בו מפיה בקנה הנברל שהוא בצד החליל העליון ומקיש באצבעותיו על נקבי החליל התחתון וע"י יצא הרוח בהדרגה אחת אחת וישמיע קולות שונות (bagpipe). (12) קרן, שופר, יובל, הם כלי תקיעה מקרני בהמה וחיה, ונבדלים בתמונתם, כי הקרן הוא כלי עקום (תמונה י"ז), והשופר הוא ארוך וישר בתחתיתו ועקום בסופו (תמונה י"ח), ויש אומרים שהקרן והשופר אחד הם, אלא שהשופר מתוקן מלשון שופרא ופוי, שהיו מיפים אותו לעשותו חלק לבהירות הקול, וכן משמע מהפסוק במשך בסרן היובל בשמעכם קול השופר (יהושע ו' ה') שהם דבר אחד, ויובל נקרא האיל, ר"ל שהוא שופר של איל. ע"ע שופר (ופירוש נה"י ליקרא כ"ה מ"ז). (13) חצוצרה, כלי תקיעה (trumpet) דומה לשופר ונעשה לרוב מנחשת או סככף. אורך החצוצרות היה אמה אחת וצר מלמעלה בסקים הפה. ומתרחבים עד למטה, ושם היו להם פה רחב ועקום מעט לחוץ (תמונה י"ט). ולדעת קצת המה ארוכים ביותר וצרים מאד, והקנה נמשך ונכפל עד שלש פעמים ואז יורד למטה, וסמוך לסופו הוא מתרחב קצת, ויש לו אכזב עגיל בראשו מ"מין המתכות ההוא ונותנין אותו במקום שתוקעין בו (תמונה כ'). (14) תוף, לדעת בעל שלמי הגבורים הוא דומה לספינה קטנה מבלי מכסה והוא של נחשת או מתכת אחרת, ארוך וחד בראשו ובסופו, ורחב וחלול מעט באמצעותו (תמונה כ"א). ונהנו להקיש בו עם ישבט ברזל או של נחשת פעם בחזקה ופעם ברפיון, פעם בתכיפות רבות סורדות זו אחר זו. ופעם בהשקט ומתון, באופן שהיו נשמעים קולות שונים, ואחרים אמרו שהוא הכלי הנקרא בלשון יון טמפאנון (tambour), שהוא ענול של מתכת י. של עץ, ובצדו האחד מתוח בו עור, ובתוך הענול תקועות בו חתיכות קטנות של מתכת, וכשמנגביהם הכלי ביד השמאלית ומקשים בו באצבעות היר הימנית, יצא הקול מן העור המתוח וכן ע"י חתיכות המתכת (תמונה כ"ב). ויש עוד כלי המכונה אצלנו "פויקע" (drum) שהוא ג"כ של עץ חלל כעין קערה עמוקה, ועור מתוח על ראש הכלי בפתיחת החלל ומכים עליו בשבט של עץ. (15) מחול, מחלת, כלי שיר חלול, על משקל זכר ונקבה, ואפשר

לאשתו נחשכ שחייב כקבורתה, ר' יהודה אומר אפילו עני שבִּישראל לא יפחות משני חלילין ומקוננת (כתובות מ"ו:). נוי שהביא חלילין בשבת לא יספור בהן ישראל (שבת קנ"א). והיו משתמשין בחלילין לבלה או לשת (כ"ט ע"ה:). קלא דמוזמי (ערובין ס"ד.) פ"י חלילין. בחורבן הבית נזרו חכמים על הארוס, מאי ארוס טבלאי דחד פוטא, אכ"י אמר כובא (סוטה מ"ט:). והוא מין כלי שהיו מנגנין בו לאירוסין ונקרא על שמו (ע"י ערוך השלם א' 4). חקיעת שופר לא נעשה לשם שיר, רק לעורר להשוכה ולזה כיון ר' יאשיה בפתיחתו אשרי העם יודעי חרועה (תהלים פ"ט מ"ז) וכי אומות העולם אינן יודעין להרע? כמה קרנות (cornets) ייש להן, כמה בוקינס (buccina) ייש להן, כמה סרפיתות ואו סלפירס (salpex) ייש להן (ויק"ר פכ"ט). וכולן ענין שופרות וחצוצרות. טוט הוא כעין שופר להכריז ולשמח (מ"ק מ"א:). מנוזין הוא כלי זמר כעין כנור וצורתו שלש השנים, ופירושו וחנותיהם למזמרת (ישעיה ב' ד') למנוזין (ירוש' שבת פ"ז ח') והוא הכלי שיר Magadis בלשון רומית, וקראו מזמרות מלשון כלי זמר. ע"ע בית המקדש; חזנות; מעמים; לויים; תהלים.

ביבליגרפ"א: אברהם הרופא משער ארית. ש"י הגבורים. מנצח 1613. פ"ד עד ס"ב; מינאקאוסקי בהשלה ח"ו ו"ה.

א.

שיר השירים: אחת מחמש מנלות מספרי הכתובים בהנ"ך. הספר מיוחס לשלמה המלך כמו משלי וקהלת, ואמרו עליו שכתב שה"ש כנערותו, משלי בהיותו לאיש, וקהלת בזקנותו. ומייתי לה ר' יונתן מדרך ארץ: כשאדם נער מזמר מיני זמר, הנדיל אומר מיני משה, הזקין אומר דברי הבלים (שה"ש רבה פ"א י). ילקוט מלכים רמז קע"ט). ונקרא שיר השירים כפני שהוא המעולה שבשירי שלמה, שהיה שירו חמשה ואקף (מ"א ה' י"ב). שה"ש נחלק לשמונה פרשיות, אך גם הפרשיות נוכל להלק לחלקים (כמו שעשה המעתיק האשכנזי בהוצאת תנ"ך מנדלסון). מפשטות הכתובים נראה כי כותב הספר יתאר נערה אחת יפה אשר תדבר עם נפשה ותהלל אהובה הרועה כמוה, ובאהבתה אותו תתאוה אליו להיות תמיד עמו. ומרוב האהבה הבערת בקרבה כמו אש. תרמה כאלו היא רחוקה ממנו ותדרוך אחריו, ופעם תרמה כאלו היא קרובה אליו ותדבר עמו פנים אל פנים. ויען שהוא שבורה מתשוקה וגעגועים לכן אמריה לעו ושלא בדרך הניק, פעם תדבר בדרך נסתר ובפעם בנוכח. וכמו כ יענה לה אהובה, בדברי תהלה, וגם הוא שונה באהבתה תמיד, עד כי ירמה אותה לבת נדב. אולם אף כי שניהם אוהבים, זו לזה וזה לזה, הנה כח חזק ונעלם יעצור בעדם מלהתחבר יחד, וימנע מהם היכולת למלאות האות נפשם. זהו ע"ד הפשט דברים כהותם, אשו

יש אומרים כי ידותן הוא הירות (נחמיה ו' ח'), ונקרא ע"ש המציא אותו ידותו. ועל יונת אלם רחוקים אומרים שהוא החליל אלם Elymo של ארץ יון, כלומר (יונת כמו יונת) וצורתו היתה ידועה (תמונה כ"ט). ננינת (תהלים ס"א) הוא שם כללי לכל כלי המתרים, וכן שם מחולות או נחילות הוא שם כללי לכל כלי חקיעה. אמנם לדעת קצת הוא שם פרטי למין מיוחד המצוי בספרי הקורות. דהיינו שני חלילים שהיו מחוברים יחד. והיו תוקעים בו בפה ומקישין את נקבי האחד ביד הימנית ונקבי השני ביד הימאלית (המונה ל'). [בתלמוד] אין פוחתין משני נבלים (במקדש) ולא מוסיפין על ששה. אין פוחתין משני חלילין ולא מוסיפין על שנים עשר, ובי"ב יום בשנה החליל מכה לפני המזבח: בשחיטת פסח ראשון ופסח שני ויר"ט הראשון של פסח ובי"ט של עצרת ובשמונת ימי החג. ולא היה מכה באבוב של נחשת אלא באבוב של קנה מפני שקולו ערב (פירש"י שהיו נקבים באבוב שהוא חליל והיה מכה באצבעו על הנקבים להנעים את הקול). ולא היה מחלק (מסיים) אלא באבוב יחיד מפני שהוא מחלק יפה וכו' (משנה ערכין י'). ת"ר אבוב היה במקדש חלק (קלוף) היה דק היה של קנה היה ומימות משה היה. צוה המלך וציפוהו זהב ולא היה קולו ערב, נטלו את צפרו והיה קולו ערב כמות שהיה. צלצל היה במקדש של נחשת היה והיה קולו ערב ונפגם (אבל לא אבד קולו). ושלחו חכמים והביאו אומנין מאלכסנדריא של מצרים ותקנוהו ולא היה קולו ערב, נטלו את תקונו והיה קולו ערב כמות שהיה וכו'. מנריפה היתה במקדש עשרה נקבים היו בה, כל אחד ואחד מוציא עשרה מיני זמר, נמצאת כולה מוציאה מאה מיני זמר. בסתניא תנא היא אמה וגבוהה אמה וקמא יוצא הימנה ועשרה נקבים היו בה כל אחד מוציא מאה מיני זמר, נמצאת כולה מוציאה אלף מיני זמר, א"ר נחמן ב"י ומיטנך סתניא גזמא (שם י"א). אין פוחתין משתי חצוצרות מתשעה כנורות ומוסיפין עד עולם והצלצל לבד (משנה שם י"ג). תנא ר' יהודה אומר כנור של מקדש של שבעת נימין היה וכו' ושל ימית המשיח שמונה וכו' של עוה"ב עשר וכו' (שם י"ג:). רשב"ג אמר הדרולים (ὑδραυλῆς = עוגב מים, וואסער ארגעל) לא היה במקדש. מאי הדרולים אמר אב"י טבלא גורגנא, מפני שקולו ערב (לשון עירוב) ומערבב את הנעימה (שם י:). בירושלמי (סוכה פ"ה ו') תני רשב"ג לא היה אדרכלים בירושלם מפני שהוא סורח את הנעימה. והוא כלי נגון ידוע אצלם, ותופשי כלים אלו נקראו הדרבולין או אדרבולין (כ"ד פכ"ג). בן ארוא היה ממונה על כלי שיר בזמן בית שני, והקיש בן ארוא בצלצל ומעששיות גדולות של נחשת נעשה (שקלים פ"ה א'). בשמחת בית השואבה היו מחלילין בחליל (סוכה נ'). בעליית בכורים לירושלם היה החליל מכה לפניהם (בכורים פ"ג ג'). ובין חובת האיש

באמת קשים הם להולמם, כי המליצה זרה מאד במקומות רבים ואי אפשר להבין חיבור המאמרים. אמנם כבר העירו הז'ל וכל המפרשים הקדמונים כי דברי שה"ש הם רק משל וציור מכונן אל החינם שבין בנסת ישראל להקב"ה, ואינם דברים בפשוטם, ובפרט אין להעלות על הדעת שהם דברי הישק ואהבת ענבים בין רועה לרעייתו. ואמרו הקורא פסוק של שה"ש ועושה אותו כמין זמר וכו' מביא רעה לעולם, מפני שהתורה חוננת שם ועומדת לפני הקב"ה ואומרת לפניו רבש"ע! עשאוני בניך כבנוך שמגנין בו לצים (סנהדרין ק"א). ור' יוחנן בן נורי אומר אף המנענע קולו בשה"ש אין לו חלק לעיה"ב (אדר"נ פל"ו). ור"ל שמזמר בו כמו בשיר היל. בזה נאמר: כל מאן דאפיק פסוקא דשה"ש ואמר ליה בבי משתאי, אורייתא אינה חנינת שם וסלקא לגבי קב"ה ואמרה קמיה עבדו לי בניך מחוך בבי משתאי (ב' תרומה קס"ד). ומפני הטעם הזה היו ספרי משיגי שה"ש וקהלת נגזרים, שהיו אומרים מילות הן ואינם כן הכתובים ועמדו ונגזרו אותם, עד שבאו אנשי בנסת הגדולה ופרשו אותם (אדר"נ פ"א), ואז הכניסו את שלשת הספרים האלה בכתובים. ונזרו שכל מה קמטמאין את הידים (כדי שיהיו נזהרין במנען). אמר ר"ש בן עזאי מקובל אני מפי ע"ב זקן ביום שהושיבו את ראב"ע בישיבה ישיבה וקהלת קמטמאין את הידים, וא"ר עקיבא חס ושלום לא נחלק אדם מישראל על שה"ש שלא יטמא את הידים, שאין כל העולם כרו כדאי כיום שניתן בו שה"ש לישראל, שכל הכתובים קדש ושה"ש קדש קדשים (ידים פ"ג ה', ועי' מגילה ל'). ויפרשו את שה"ש בדרך משל בין הקב"ה ובין עם סגולתו, ששניהם משתוקקים זה לזה בגלות, ומתארים להתרועע יחד אחר הגאולה העתידה, ואמרו כל שלמה האמורין בשה"ש קדש, שיר למי שהשלום שלו, חוץ מזה כרמי שלי לפני האלף לך שלמה וכו' (שה"ש ח' י"ב). וגם זה דרש שמואל מלכותא דקמלא (באנגריא דעבורת המלך) חד משיתא בעלמא לא מיענישא שנאמר כרמי שלי לפני האלף לך שלמה. למלכותא דרקיע, ומאתים לנוטרים את פריו למלכותא דארעא (ושבעות ל"ה: סופרים פ"ה). ורק בפסוק הנה מטתו של שלמה (נ' ז') הוא חול, שנאמר על שלמה המלך שהיה נבעת מהאשטדאי (רש"י שם). רש"י בהקדמתו לפירושו על שה"ש יאמר: אחת דבר אלהים שהם זו ישמעת, מקרא אחד יוצא לכמה טעמים וסוף דבר אין לך מקרא יוצא מירי פשוטו ומשמעו וכו', וראיתי לספר הזה כמה מדרשי אנדה וכו'. ואני אומר שראה שלמה ברוח הקדש שעתידין ישראל לגלות גולה אחר גולה חורבן אחר חורבן, ולהתאונן בגלות זה על כבודם הראשון ולזכור חבה ראשונה אשר היו סגולה לו מכל העמים לאמר אלכה ואשובה אל אישי הראשון כי טוב לי אז מעתה, ויזכרו את חסדיו ואת מעלם אשר מעלו בו, ואת המכות אשר אמר לתת להם

[שיר השירים רבה] יש מדרש אנדה על שה"ש על סדר הפרשיות והפסוקים, ונחשב למדרשי רבות, רש"י מביאו בשם מדרש שה"ש (בפירושו ד' א', ח' י"א), ונקרא אנדת חיות (ערוך ע' טזף) מפני שמתחיל בדרוש הפסוק חיות איש מהיר במלאכתו (משלי כ"ב), גם מדרש חזיר (רמב"ן בפירושו לשמות ד' כ"ה), בעל התשב"ץ יאמר כי הוא מדרש א"י (ח"ג סי' ל"ז). בלוקטו ישמעוני נקרא לפעמים במעות פסיקתא רבתי, המדרש הזה נחשב בין המדרשים הישנים בזמן התלמוד, וזה ניכר מלשונו וסגנונו. צונץ (נ"פ 274) רוצה לאחר זמן חברו מפני שמצא בו מלת "פייטנא" (פ' שה"ש). אך אין זו דאיה ששם פיוט נזכר גם בב"ר (פפ"ה) ובויק"ר (פ"ל), ואף אם נמצא במדרש הזה איזה דברים בלתי מורגלים אצל הקדמונים, כמו הדבור שנו חכמים במשנה (פ' הביאני המלך) וכדומה, צריכים אנו לתלות באשמת המעתיקים אשר הכניסו לפעמים הוספות ופירושים והגהות מן הגליון לפנים הספר, כגון פ' ישקני: תעשה את פרוזביון שליח, ומלת שליח היא פירוש פרוזביון, בפ' דומה דודי: את אמרת לי דיו דיו דיאו דיאו, הך דיאו דיאו הוא פירוש בפ' כי הנה הסתו עבר: פירושה עד לשון מרוד כלו מן הגליון. פ' כמנדל דוד: הדא היא דברייתא אמרין ארעא דישאל לא מפת במי דמבולא, זה המאמר מובא פה במעות ואין לו ענין כאן (עי' מתנות כהונה; דו"ד ח"ג 264). אמנם לדעת יעלינקע נתחבר שה"ש רבה ממדרשים שונים וגם לקח מפסיקתא דרב כהנא והוא כעין ילקוט (מא' נאמס'יריפ"ט 1879 צד 237). מקוריו היו התלמוד ירושלמי, פסיקתא דר"ב, מדרשי ב"ר ויק"ר, פירושים מסדר עולם רבה, סיפרא, ספרי ומכילתא. אך הוא קודם לפסיקתא רבתי, ונתחבר בערך המאה השמינית. יש פירושים למדרש הזה בכלל מדרשי רבות, וגם פירוש שנדפס לעצמו בשם "כנפי יונה" לר' ברוך

עמעלזאקן (ווארשא 1876).

[שיר השירים זוטא] מדרש שני על שה"ש יצא לאור ע"י ר"ש באבער מכ"י פארמא בשם „מדרש זוטא“ וכולל מדרשים על שה"ש רות איכה וקהלת (ברלין 1894). ונס נרפס על ישה"ש לבר ע"י שעכטר, בשם אנגל שיר השירים (קעמברידש 1896). ונמצא שניים רבים ביניהם ובין שה"ש רבה בכמה מאמרים. המדרש הזה מזכירים ר' שמעון קארא בילקוט שמעוני, בשם מדרש שה"ש (ויקרא רמז תע"ה, יהושע כ"ג, ישעיה רפ"ח), ור' מכיר ב"ר אבא מארי בילקוט המכירי על ישעיה (ברלין 1893) שקורא גם לשה"ש רבה מדרש שה"ש, מפני ששניהם היו מכונים ביחד, ר' יהודה בחילי בפירושו לספר יצירה קורא אותו אנגלת שה"ש. הרמב"ן בספרו תורת האדם (דף ק"ב ע"ג) קורא אותו מדרש שה"ש. ר' מוכיה בספרו לקח טוב, ור' סהלא במשל הקדמוני לקחו דברים משה"ש זוטא מבלי הזכיר שם המדרש. כנראה נתחבר המדרש זוטא בערך המאה התשיעית, ע"ע מגילות; קהלת.

ביבליוגרפיה: באור ותרגום אשכנזי עם המעמר הוצאת בעלי הבאורים, פראג 1834; הקדמת באבער למדרש זוטא; זאלפלה, דאס האהעליגער כאיאמאס ביי דען יידישען ערקלערערן דעם מיטטעלאלמערס 1879.

א.

שִׁירָה, פֶּרֶק (פֶּרְקִי): ברייתא של פסוקי שירה ותהלה להקב"ה, שומה בפי כל צבא השמים והארץ, הצמחים וכל אשר בו רוח חיים חנן מאדב. פרק שירה נחלק לששה חלקים או שירים: א' שיר השמים והארץ וכל צבאם, ב' שיר לירקות ועצים, ג' שיר לשרצים, ד' שיר לעופות, ה' שיר לבהמות, ו' שיר לחיות, ששה שירים ליששת ימי המעשה, אך נוהגין לומר אותו בשלישיות בכל יום, חנן מיום השבת שבו אומרים שיר היתור, אבל אין חיוב לאומרו, כי רק יחיד סגולה נוהגין לאומרו, ויש נוסחאות שונות ומשונות מפרק שירה בסידורים, והנוסחה היותר נכונה היא ע"פ סדר של ר' משה רפאל מנוואהרדק מיטת תנ"כ (1692) שיש בה פ"ד שירים או אמרים, ובכל אומר פסוק אחד עד שלשה, והנה ברוב הסדרים רשום בריש פרק שירה מאמרים בשבת: תניא ר' אליעזר הגדול אומר כל העוסק בפרק שירה בעוה"ז זוכה לאמרו לעוה"ב וכו', אמר רבי העוסק בפרק שירה בכל יום מעיד אני עלי שהוא בן עוה"ב וכו', באמת לא נמצאו המאמרים האלה בשום מקום בחלמוד ומדרשים, אך נמצא מאמר ריב"ל כל האומר שירה בעוה"ז זוכה ואומרה לעוה"ב (סנהדרין צ"א:) וכוונתו על שירת הים (ע"י נתנאל צ"ו), וכבר התלונן ע"ז ר' משה תקו באמרו „יש ספרים שזיפו המינים להטעות את העולם כמו פרק שירה שכתוב בסופו כל מי שהונהג בו תמיד זוכה לכך ולכך ופלוני ופלוני ערבים“. אמנם לא צדקה תלונתו, ותלילה לומר שיש איזה מינות בפרק

שירה, כי הוא שיר נעלה ונשגב שאין דוגמתו בשום ספרות. כי הכוונה במליצה הזאת היא להודיע שלמות הבריאה ושכל הנכבדים מנדול ועד קטן יש לכל אחד תכלית ידועה ומדה מיוחדת, עד שאם היה להם פה לדבר היו משבחים ומהללים את בוראם על זאת, ומהם אנו למדים הטוב והיפה כמו שנאמר מלפנו מברכות ארץ ומעוף השמים יחמנו (איוב ל"ה י"א) ואמרו חז"ל אלמלא לא ניתנה תורה היינו למדין צניעות מתחול וגול מנמלה ועריות מיונה וד"א מתרנגול (ערוכין ק:). כי הוא להורות שלא יתנאה האדם על הנכבדים האחרים כי כולם שווים לפני הקב"ה, וגם הם אומרים שירה, ומה נפלאים הם דברי המדרש ע"ז: ר' ישעיה תלמידו של רבי תנינא בן דוסא התענה פ"ה תעניות, אמר, כלבים שכתוב בהן והכלבים עזי נפש לא ידעו שבעת יזכו לומר שירה! ענה לו מלאך מן השמים ואמר לו ישעיה עד מתי אחת מתענה על זה הדבר וכו' שלהני מן השמים ליוסק אליך להניד לך במה זכו הכלבים לומר שירה, לפי שכתוב בהם ולכל בני ישראל לא יתן כלב לשונו, ולא עוד אלא יזכו לעבר עורות מצואתם שכותבים בהם תפילין ומזוזות וס"ת וכו' (ילקוט בא רמז קפ"ו). ועוד ראה כי תכלית פרק שירה הוא להשפיל גאות האדם, ממאמר אחד במדרש: בשעה שסיים דוד המלך ספר תהלים וזה דעתו עליו, אמר לפני הקב"ה רבש"ע יש בריה שבראת בעולמך שאמרה שירות ותשבחות יותר ממני? באותה שעה נזדמנה לו צפרדע אחת ואמרה לו: דוד! אל תזוז דעתך עליך שאני אומרת שירות ותשבחות יותר ממך וכו' (ילקוט תהלים רמז תתפ"ט).

[בתלמוד] לדעתנו אין ספק כי פרק שירה הוא ברייתא עתיקה, אף כי ברור הוא שנוסחתו נשתנה וגם נחוספו בו כמה שירים בזמנים שונים, כי עוד נמצא מקצת ממנו בתלמוד, תוספת למד איסור לביצת טמאה ממה שנאמר ואת בת היענה יר"ל ביצת יענה, ויאלו בגמרא והכתוב תכבדני תית השרה תנים ובנות יענה (ישעיה מ"ג) ואי סלקא דעתך ביצה, ביצה בת מימר שירה היא? (תולין ס"ד:). הרי מבואר כי חז"ל הבינו מלשון תכבדני תית השרה, שאומרים שירה לפני המקום, ר' יצחק נפתא אמר אזנים גלה להם (תיל סנהדרין) נשמעו שירה מפי חיות וסחו וכו' (סנהדרין צ"ה:). ודרשו וישרנה הפרות בדרך על דרך בית שמש (ש"א ו') מאי וישרנה? א"ר יוחנן מיטום ר"מ שאמרו שירה וכו' ומאי שירה אמרו? אז ישר משה ובני ישראל וגו' ואמרתם ביום ההוא הודו לה' וגו'. וידום השמש וירח עמד (יהושע י') יתחם מלומר שירה, שכל עת לכתו אינו שותק ובעמידתו שותק ויהושע אמר שירה כשבילו דכתיב אז ידבר יהושע לה' וגו' (רש"י יש"כ כ"ה). א"ר יוחנן ושניהם מקרא אחד דרשו שנאמר לבשו כרים הצאן ועמקים יעמפו בר יתרועעו אף ישירו (תהלים ס"ה), אימתי יטבלי

מובה או מוסר השכל או דברי חכמה ובינה וכו' (עקרים מאמר ג' פ"א). ר' יצחק לוריא (האר"י) היה משבח מאד את פרק "שירה" ומבטיח להאמרו שזוכה לכמה מעלות טובות כי בצלם אלהים עשה את האדם, וכל הנבראים התחתונים הם נאחזים בשיעור קימת האדם וע"י מתברכים כולם. ולכן האדם האוכר פרק "שירה" יודע לכונן כל אלו הנבראים היכן רמזים בו ויאמר אותם השירות, הוא נורם שפע אל כל הנבראים כולם (החיד"א, שם הנדולים ח"ב פ' ס"י 147). ויש עוד ראייה על קדמות פרק "שירה" משמ"ת הזרים של העופות שנזכרים שם. כמו צפורת כרמים שהוא מין ארבה (שבת צ': חולין ס"ה). זרזיר שהוא מין עורב (חולין ס"ב ס"ה). ענור שהוא עוף המצפצף בליטון בני אדם כיטלמדים אותו (פאפאנאי). סנונית (שוואלבע. רש"י בחולין ס"ב). צפור מין עוף שכן שמו, ציה עוף שוכן במקום חרבה, צפי עוף האורב למצוא מרפא, מסית עוף שעף במהירות (וידר העיס ת"י כד נחת מ"סא בראשית מ"י י"א) ושני הצפרים האלה לא נמצא בשום מקום. פרטיות צפרים קטנים (ב"מ כ"ד:). וכן אפרוחים בליטון סורית פרוגא.

[פירושים] מפני חין ערך פרק "שירה" להדרשנים והחוקרים רבו עליו פירושים, ר' משה בר יוסף ממרדכי בספרו "בית אלהים" יאמר כי דוד המלך חיבר פרק "שירה" ומפרש הפרק בחלק השלישי מספרו "שער העקרים" (וינציא 1576). פירושים אחרים: "מספרים תהלות" לר' חנניה יגל ממונצ'יצ'י, "שפת רננות" לבנו ר' נסליאל סנורצי (מטובה 1661); "שיח יצחק" ו"שער שמעון" לר' יצחק ואחיו ר' שמעון וואלף (וינציא 1664); "שירה בוכים" לר' יוסף הדרשן מפחנא (פ"ד 1679); "שער השמים" לר' ישעיה הורוויץ (אמסטרדם 1717); "פי אליהו" לר' אליהו דייץ והוא מיהם פרק "שירה" לדוד ושלמה (אלטנא 1735); "עבורת מקדש" לר' מנחם די לונזאנו (ליוורנו 1767); "לקוטי אמרים" לר' אברהם בן ישראל מבראדי (ואלקווא 1802); "כנף רננים" לר' חנוך זונדל לוריא (קראטשין 1842) והוא ספר נכבד בענין הזה; "מוב מעם" לש"י אבראמאוויץ (וימאמר 1875).

א.

שיש: ע' אבן

שיש: מלך מצרים, שמלך אחרי פרעה חותן שלמה. אצ"ו נמלך ירבעם מחרב שלמה (מ"א י"א מ'). ובשנה החמישית לשבת רחבעם על כסא שלמה אביו עלה שישק על ירושלם ויקח לו את אצורות בית ה' והמלך ואת מגני הזהב שעשה שלמה (שם י"ד כ"ה, דה"ב י"ב מ'). וכנראה היתה זאת בעצת ירבעם או ע"י הברית שכרת עמו כדי לחזק מלכותו נגד רחבעם. שישק הוא שישאנק הראשון המלך הראשון מבית מלכות (דינאסמי) הכ"ב במצרים. אביו אביו שישאנק היה

אומרים "שירה בניסן" (ר"ה ח'). ר' חייא בר בא אול לצור ואיטכח לרבי מנא בר תנחום וכו' א"ל אדם גדול הוא והוא יודע למתק את הים הגדול, א"ל לאו בני, חשבון מים הוא יודע, ובישעה שהמים מקלסין את בוראן הן מתמתקין (ירוש' ע"ז פ"ב. דמ"ב ע"א). גם מצינו כי אלעזר בן דורדיא שרצה לחזור בתשובה הלך וישב בין שני הרים וגבעות, אמר הרים וגבעות בקשו עלי רחמים. אמרו לו עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו ינאמר כי ההרים ימשיכו והגבעות תמוסנה (י"שעיה נ"ד): אמר ימים וארץ בקשו עלי רחמים, אמרו לו עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו ינאמר כי ימים בעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה (שם נ"א); אמר חמה ולבנה וכו'. שנאמר וחפרה הלבנה וכו' והחמה (שם כ"ד); אמר כוכבים ומזלות וכו'. שנאמר ונסקו כל צבא השמים (שם ל"ד) וכו' (ע"ז י"א). ואמרו בתוספות (שם) לא השיבו לו כך [כפה] אלא היה אומר בלבו שכן יוכלו להשיב. אי נמי ישר של הרים היה משיב בן (ועי' תוס' חולין ז'). ד"ה אמר). שלמה המלך הבין לשון בעלי החי וגם הדומים, וידבר על העצים וגו' וירבר על הבהמה ועל העוף ועל הרמש ועל הדגים (מ"א ה' י"ג), והוא נברא רהוה ידע בלישנא דציפורי, והבין לשון העורב ולשון היונה שקראו: עלייך ברח עלייך ברח (ניסין מ"ה). ואמרו על ריב"ז שהיה מבין שיחת דקלים (סוכה כ"ח).

[בזמן הגאונים] ראייה כי פרק "שירה" היה ידוע בזמן הגאונים היא מעדותו של הקראי סלמון בן ירוחם שהיה בזמן רב סעדיה גאון (892–942). כי בפירושו על הפסוק וזים הליצוני (תהלים ק"ט נ"א) אומר בזה"ל: כלומר אלה הזדים בני בי רב עשו כתבי לצנות ומטעים בהם מאד כמו אמרם חמור מה היא אומר לך ה' הגדולה וכו' (לקוטי קדמוניות לפינסקר, נספחים 134). וכמעט דומה לצנותו של הקראי אל דברי ר' משה תקו הנ"ל. גם בתוספות (סנהדרין ל"ז: ד"ה מכנף) מובא מתישבות הגאונים שאין בני א"י אומרים קדושה אלא בשבת דכתיב גבי חיות יש כנפים לאחד (ישעיה ו') וכל כנף הוא אומר שירה אחת ביום בשבת ימי החול וכשיגיע שבת אומרים החיות לפני המקום רבש"ע אין לנו עוד כנף, והקב"ה משיב להם יש לי עוד כנף אחד שאומר לפני שירה שנאמר מכנף הארץ ומירות שמענך. ר' יוסף אלבו (1480–1444). יאמר כי ראוי שלמד האדם כל המדות הפרטיות אשר בכל אחד מן הבעלי חיים ויקבץ אותם כדי שימצאו כולן בו וימצא בזה המלאכות והחכמות. ועל הכוונה הזאת נתוסד פרק "שירה" שאמרו חז"ל כל האומר פרק "שירה" בכל יום מובטח לו שהוא בן העוה"ב (משמע שגם הוא ידע מאגדה זו). ואין הכוונה על ההגיה והצפצוף בפה אלא על מחשבת הלב, כמו אמרתי אני בלבי (קהלת ב'), והמחשבה היא שיסתכל כי מכל אחד מן הנבראים הנראים לעין יש ליקח ראייה על איזה מדה

קיים כבריא. הנותן מתנה סתם ואמר ש"מ חייית והרי עמדתו ואחזור במתנתי והמקבל המתנה אמר בריא היה ואינו יכול לחזור, אם המתנה בקרקעות על המקבל להביא ראיה שבריא היה, לא מצא ראיה נשבע הנותן שבועת היסט שהיה ש"מ ויפסד. כי הקרקע עומדת בחזקת הנותן. אבל אם היו ממלכין ביד המקבל, מתוך שיכול לומר שלי הן ישבע היסט שבריא היה ויעסרו בחזקתו. אמר מנה לפלוני בירי (שהוא חייב כך וכך), אם אמר תנו נותנין (צריכין לפרוע), לא אמר תנו אין נותנין, שסא לא אמר אלא כרי שלא יאמרו על יורשיו שיש להם ממון (שלא להשיבע את בניו אמר כן). הודה שיש לפלוני בירו מנה, ואמרו יתומים חזר ואמר לנו אבינו פרעתיו נאמנין ונשבעין ע"ז שבועת היסט, אמר תנו ואמרו יתומים חזר ואמר לנו אבינו פרעתיו אין נאמנין (רמב"ם שם פ"ח ח'—ו', ועי' בראב"ד). אמר תנו ואמרו יתומים נתנו נאמנין ונשבעין שבועת היסט שנתנו. נתן מנה לאחר ואמר לו הולך מנה זו לפלוני והלך וכצאוישמת, אם היה קיים בשעה שנתן לו הש"ס ינתנו ליורשי מי שנשלחו לו, ואם לא היה קיים יחזרו ליורשי המשלח, שאין קנין לאחר מיתה. אמר ידור פלוני בבית זה יאכל פלוני דקל זה לא אמר כלום שלא הקנה להם דבר שיש בו סמך. אמר תנו ארבע מאות זו לפלוני וישא את בתי. הרי זה כמי שנתן לו שתי מתנות, כל איזה מהן שירצה יקח, לפיכך אם רצה ליקח המעות ולא לישא הבת הרשות בידו. אבל אם אמר יקח בתי ותנו לו ארבע מאות זו ה"ז תנאי ולא יזכה במעות עד שיקח הבת. אמר אל תספרוני אין סופדין אותה, אל תקברוני מנכסי אין שומעין לו (רמב"ם זכיה ומתנה פ"ח—פ"ב; ש"ע ח"מ סי' ר"ג—רנ"ח). ע"ע מיתת ה; מתנה; צואה.

יש-גב.

שְׂכִיבָה (שְׂכִיחָה): דבר הפצוי, חרגם לא מצא עזר כנגדו (בראשית ב' כ') לא אשכח סמך לקבלה, והתכחח חסיר (דניאל ה' כ"ז). חול' חשבו כמה דברים השכיחים ורגילים. כמו אתתא שכיחא בביתא (תענית כ"ג:). ואמרי אינשי זחא לעללא לא שכיחא לתליתא שכיח (תניגה ה') פ"י אין המעות מצויות לקנות תבואה אבל מצויות להפסד ולאבוד (רש"י). מלתא דלא שכיחא לא גזרו בה רבנן, כגון ביצים נמורות במעי תרנגולת (ביצה ב'). שכיחא ולא שכיחא אזלי רבנן בתר דשכיחא לקולא (שבת ע"ח.). שכיחא ושכיחא אזול רבנן בתר דשכיחא לחומרא (ת"ם שבת פ"ט ו', פ"י ה'). למשל לענין הוצאה בשבת אמרו קלף כדי לכתוב עליו פרשה קמנה יתבטלין שמע ישראל ולא קתני פרשת סומא דשעור זוטא מפי, משום דפרשת סומא לא שכיחא בפרשת תפילין (תוס' סומא י"ז. ד"ה "אינו"). אבל לא גזרינן תרי לא שכיחא אמו חר דשכיחא (שו"ת הרא"ם ח"א סי' פ"ב). מלתא דלא

איש חיל מבני הלוכים ונשא את בת המלך ממצרים, אביו נמרומי היה ראש לשבט משאשה, ושישאנא הגיע למלכות ע"י חיל הלוכים אשר נשאוהו לנשיא הנשיאים ולמלך, ויסר את בית מלכות בובאסמית (Maspero, Struggle of the Nations p 769). בכתובת שנמצאה על כותלי לוקסור אצל קבורת רעסס השני רשום שישאנא כבש קנ"ז מקומות, וביניהם מנידו בצפת, ורבת, תענך, מחנים, נבען, בית חורן, אילת, מגדול ושכונ.

ב. מ.

שְׂכִיבָה: ע' תרנגול

שְׂכִיבָה: ע' שכרון

שְׂכִיבָה: ע' זכרון; לקט

שְׂכִיבָה מָרַע: חולה שחשש כחו מחמת חליו ומוטק על המטה, והוא בסכנה ונוטה למיתה. כל אדם שהוא במצב כזה סקיימין דבריו שמצוה בעניני נכסיו אם מת, וזה נקרא "מצוה מחמת מיתה", ורברי שכיב סרע ככתובין ומסורין דמי", ואין צריכין קנין מה שצריכין כבריא. למאן דאמר שצריכין קנין בחול, בשבת דבריו קיימין בלא קנין, והמסעם הוא שחוששין שסא תסרוף דעתו עליו, אם ידע שאין דבריו קיימין. וכדי להפסיק דעתו תקנו שתתקיים צוואתו באמירה בעלמא (ב"ב קנ"ו—קנ"ז). שכיב סרע אין צריך לומר לעדים אתם עדי, אלא כל השומע את דבריו הרי זה עה, אבל אין מתנתו נקנית אלא לאחר מיתה. כתב כל נכסיו מתנה ולא שייר לעצמו כלום אם עמד חזה. שייר מקצת לעצמו אינו חזר. מתנת שכיב סרע במקצת צריכה קנין בין עמד ובין לא עמד, כי אין זה מצוה מחמת מיתה אם שייר נכסים לעצמו, וכנראה חשב שאינו הולך למות. אבל אם היתה דעתו נוטה שימות ודאי ויכיר דבר זה סכלל דבריו, אע"פ שקנו מירו במקצת אם עמד חזה, וכן כל מצוה מחמת מיתה כגון המפרש בשיירא, היוצא בקולר והמסוכן. כל הנכסים בחזקת היורשים עד שיביא אחר ראיה ישמותן אותו החולי שנתן המתנה סת השכיב סרע. כתב כל נכסיו ופירש שנתן הכל מעכשיו והקנה מחיים אין זה מתנת ש"ס אלא כשאר מתנת בריאים. צוה ואמר יסול פלוני כל נכסי או מקצת נכסי או יהיוק או יזכה או יקנה כולו, לשון מתנה היא, כתב כל נכסיו לאחר, אם אינו ראוי ליורשו נוסל משום מתנה ואם ראוי ליורשו נוסל משום ירושה. נר שיש לו בן שאין הורתו בקדושה אין יכול ליתן לו כל נכסיו ולא מקצתן במתנת ש"ס (דעת הרמב"ם אבל הראב"ד השיג עליו, זכיה ומתנה פ"ט ו'). צוה ליתן לנכדו אין שומעין לו. אמר פלוני עבדי עשו אותו בן חורין כופין את היורשים ומשחררין אותו. כתב לזה וחזר וכתב לאחר, האחרון קנה. חזר במקצת חזר בכל. מוכר שהוא ש"ס ממכרו

(להושיב אדם אצל שכינה). אלא אחד לדין ואחד למשפט (חגיגה י"ד). אולם רוב החכמים סברו כי השכינה היא בכל מקום, כי מלא כל הארץ כבודו, עד כי המהלך בקופה זקופה אפילו ר' אבות כאילו דוחק את רגלי השכינה (ברכות מ"ג). וא"ר יוחנן כל העובר עבירה בסתר כאילו דוחק רגלי השכינה (חגיגה מ"ו). א"ל קיסר לר' יהושע בן חנניה בעינא דאיחזי לאלהיכו, אול אוקמיה להרי יומא (נגד השמש) בתקופת תמוז. א"ל איסתכל ביה, א"ל לא מצינא, א"ל יומא דחד משמשי דקיימי קמי קוב"ה אסרת לא מצינא לאיסתכלא ביה, שכינה לא כל שכן! (חולין ס'). א"ל מין לר"ג אמריתו כל בי עשרה שכינהא ישרא, כמה שכינהא איכא? קריה לשמיעה סחא ביה באפקתא (הכהו על ציאריו) א"ל אמאי על שמשא בביתיה דחאי מין? א"ל שמשא אכולי עלמא ניהא, א"ל ר"ג למין) ומה שמשא דחד מן אלקא אלפא רבוא שמשוי דקמי קב"ה ניהא לכולי עלמא, שכינהא דקב"ה על אכוי"כ (סנהדרין ל"ט). ר"ל כמו השמש מאיר לכל בית כן השכינה מצויה בכל בית הכנסת. עיקר מקום השכינה היה במשכן ובבית המקדש, וכל אותן שנים שהיו ישראל במדבר היו שני ארונות הללו אחד של מת (יוסף) ואחד של שכינה (ארון העדות) מהלכין זה עם זה (סוטה י"ג). אמר רבי בשלישה מקומות שרתה שכינה על ישראל, בשילה, ובנוב ובבעון, ובית עולמים. ובכולן לא שרתה אלא בחלק בנימין, שנאמר חופף עליו כל היום ובין כתפיו שכן (זבחים ק"ח:). סנהדרין (לשכת הגזית) בחלקו דיהודה ושכינה (ק"ק) בחלקו דבנימין (שם נ"ד). בחנוכת בית המקדש שבנה שלמה נהנו ישראל מזיו השכינה (שבת ל'). המנורה במשכן וביהמ"ק עדות היא לבאי עולם ששכינה שורה בישראל (שם כ"ב:). אך במקדש שני לא הוה שכינה שריה (יומא מ"ו). ואחרי חרבן הבית השכינה שורה בבתי כנסיות ובה מדרשות ובתי דינים. ומנין לעשרה שמתפללין ששכינה עמהם? שנאמר אלהים נצב בעדת אל (תהלים פ"ב). ומנין לשלישה שיושבין בדין ששכינה עמהם? שנאמר בקרב אלהים יושפוט (שם). ומנין לשנים שיושבין ועוסקים בתורה ששכינה עמהם? שנאמר אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' (מלאכי ג', ברכות ו'). א"ר יוחנן כל דין שדן דין אמת לאמתו משרה שכינה בישראל, שנאמר אלהים נצב בעדת אל. וכל דין שאינו דין אמת לאמתו גורם לשכינה שתסתלק מישראל (סנהדרין ז'). הסנה לאו משום דנביהת ככל אילני אשרי הקב"ה שכינתיה עליך (שבת ס"ו). הקב"ה השרה שכינתו על הר סיני (סוטה ה'). השכינה היא תמיד עם לומדי תורה, והמקבל פני רבו כעומד לשרת לפני השכינה (ירוש' ערובין פ"א). והחולק על רבו כחולק על השכינה (סנהדרין ק"א). העוסק בתורה בלילה שכינה כנגדו (תמיד ל"ב). א"ר אבין הלוי כל הנהנה מסעודה שת"ח שרוי בתוכה כאלו נתנה

שכינה לא מצינן למיטר דאולין בתר מנהגא וכן לב ח"ג סי' ל'). נאנסו היו מלתא דלא שכיח (תשובת מהר"ך ה"ב סי' רל"ו). עניות שכיח מפי מעשירות, כמשל הדיוט מית חברך אשר, איפשר לא תאשר (שם סי' מ"ה). שותפות עם גוי הוי מלתא דלא שכיחא (ריט"ם ה"ב סי' צ"ג). יסקרא שכיחא אמת לא שכיחא (יפה מראה פסחים דף ק"ז ע"ד). פריעת רבית לגוי יותר מהנהוג הוי מלתא דלא שכיחא (ב"י ח"ט סי' ר"ז). עקרה שתלד היא מלתא דלא שכיחא, ואשה שילדה ונתעכבה זמן הרבה שלא ילדה הוא מלתא דשכיחא שתחזור ותתעבר (תשובת מהר"ך ח"ב סי' מ"א). מעט למה מיתי הנמרא כמה דברים דלא שכיחי, משום דרוש וקבל שכר (מהר"ק על הליכות עולם יבין שמועה דף צ"ט ע"א). ע"ע חזקיה; רבוי ומעוט.

ב. מ.

שכינה (שכינתא): מלשון שכונה; שריית הוד כבוד ה' בכור הצמצום, בהתגלותו לבני האדם לישבן שמו בקרבם. והוא השם שבחרו חז"ל לכבוד ה' מפני שאין בו הנשמה, והוא כעין שם מימרא (ע"ע) שהשתמש בו אונקלוס, או "ימרא" או "בסא הכבוד" שנמצאים בתלמוד מדרשים זהר. עיקר לשון שכינה מצינו במשכן, ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם (שמות כ"ה ח'), ולא ימסאו את מחניהם אשר אני שוכן בתוכם (במדבר ה' ג'), ושכנתי בתוך בני ישראל (מ"א ו' י"ג), ושכנתי בתוכם לעולם (יחזקאל מ"ג מ'). הנני בא ושכנתי בתוכם (זכריה ב' י"ד). ונקרא גם שוכני סנה (דברים ל"ג מ"ו), וישכון כבוד ה' על הר סיני (שמות כ"ד מ"ז). השם שכינה נזכר בתרגום אונקלוס גם במקום "אלהים" ובראשית מ' כ"ז, דברים ל"ב י'). ובפרט ישתמשו בו התרגומים יב"ע והירושלמי. בית המקדש נקרא בית שכינהא (אונקלוס דברים י"ב ה').

[בהלמוד] בנמרא יש חלוקי דעות אם השכינה עיקר מקומה במערב כמו קרשי הקדשים שהיה במערב ביהמ"ק, או שאין לה מקום קבוע, רבי ישמעאל סבר שכינה בכל מקום ורב אבהו אמר שכינה במערב. ראמר ר' אבהו מאי אוריה (צד מערב) אוריה (ב"ב כ"ה). ולכן מתפללים נגד קה"ק שהוא במערב. רבי יוסי אומר מעולם לא ירדה שכינה למטה ולא עלו משה ואליהו למרום, שנאמר השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם, ומה שנאמר וירד ה' על הר סיני היה למעלה מעשרה מנחות וכו' (סוכה ה'). ר"ל כי האצילות היא במדרגה עליונה מן הארץ. כי שכינה נקרא בסא הכבוד, נראה מזה שדרשו כתוב אחד אומר כרסיה שביבין די נור וכתוב אחד אומר עד די כרסון (לשון רבים שני כסאות) רמזו עתיק יומין יתיב. לא קשיא אתר לו ואחד לדוד, דברי ר"ע, אמר לו ר' יוסי הגלילי: עקיבא! עד מתי אתה עושה שכינה חול

שכינה (סוכה מ"ה:).

[על מי שורה השכינה] אין השכינה שורה אלא על חכם נכור ועשיר ובעל קומה (שבת צ"ב.), ור"ל רוח ה' ורוח נבואה. כל כהן שאינו מדבר ברוח הקדש ושכינה שורה עליו אין שואלין בו (יומא ע"ג:). אין שכינה שורה לא מתוך עצבות, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך דברים במלים, אלא מתוך דבר יטמחה של מצוה. שנאמר ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה' (מ"ב ג', שבת ל':). ונמצאים אנשים גדולים שאמרו עליהם שהיו ראויים שתשרה שכינה עליהם. פעם אחת היו מסובין בעליית בית גוריא ביריהו נתנה עליהן בת קול מן השמים ואמרה יש בכם אדם אחד שראוי שתשרה שכינה עליו אלא שאין דורו ראוי לכך, נתנו חכמים עיניהם בהלל הזקן (סוכה מ"ח:). ובין שמונים תלמידי הלל מהם ראויים שתשרה עליהם שכינה (סוכה כ"ח:). פתח עליה רבי אבא. ראוי היה רבנו שתשרה עליו שכינה אלא שבבבל גרמה ליה (מ"ק כ"ה:). שאין שכינה שורה בבבל (רש"י). ור"ל רוח"ק, כי שכינה בהוראה אחרת שרירה גם בחול ואפילו על אדם שאינו גדול בתורה, ואמרו הקורא ק"ט ראוי שתשרה שכינה עליו (שבת נ"ז:). איש ואשה וכו' שכינה שרירה ביניהם (סוטה י"ז:). חולה שכינה עמו, ולמעלה מראשונה. שנאמר ה' יסעדנו על ערש דוי (תהלים מ"א, שבת י"ב:). רב הונא לא מסני ד"א בגלוי הראש, אמר שכינה למעלה מראשי (קדושין ל"א). ובק"ש שעל המטה אומרים ועל ראשי שכינה אל.

[קבלת פני שכינה] חז"ל השתמשו במלצה, כנפי השכינה" וקבלת פני שכינה (audience). משה רבנו במותו היה מוטל כנפי שכינה (ספרי דברים ס"ו שנה, סוטה י"ג:). וגר שנתנייר נכנס תחת כנפי השכינה (שבת ל"א). אף מבני בניו של אותו רשע (נבוכדנצר) ביקש הקב"ה להכניסו תחת כנפי השכינה (סנהדרין צ"ז:). ואמרו המקיים מצות ראה (עליה לרגלים) כאלו מקבל פני השכינה, (ירוש' חגיגה פ"א). המברך על החדש בזמנו כאלו מקבל פני השכינה (סנהדרין מ"ב:). א"ר לוי בר חייה היוצא מביהכ"נ ונכנס לביהמ"ד ועוסק בתורה זוכה ומקבל פני שכינה, שנאמר ילכו מחיל אל חיל יראה אל אלהים בציון (תהלים פ"ד, ברכות ס"ד). א"ר יהודה אמר רב גדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני שכינה, דכתיב ויאמר אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבור וגו' (שבת קכ"ז:). רשב"י אומר כל הורין במצוה זו (ציצית) זוכה ומקבל פני שכינה כתיב הכא וראיתם אותו וכתיב התם את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד (מנחות מ"ג:). ודרשו אני בצדק אחזה פניך (תהלים י"ז), אדם ניתן פרימה לעני זוכה ומקבל פני שכינה (ב ב י'). הרואה דבר ערוה ואינו זן את עינו זוכה ומקבל פני שכינה (ד"א פ"א). א"ר ירמיה בר אבא ארבע כתות אין מקבלות

מזיו שכינה שנאמר ויבא אהרן וכל זקני ישראל לאכל לחם עם חיתן משה לפני האלהים (ברכות ס"ד). כתיב ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כלכם היום (דברים י'). וכי אפשר לדבוק בשכינה? והכתיב כי ה' אלהיך איש אוכל! אלא כל המשיא בתו לתי"ח וכו' ומחנה ת"ח מנכסיו מעלה עליו הכתוב כאילו מדבק בשכינה (כתובות ק"א:).

[נבואה ורוח"ק בלשון שכינה] הדיבור עם ה' ורוח הנבואה השוררת על האדם נקראת שכינה. ואמרו רב אדם ונחיש דברה עמהם שכינה (בכורות ח'), וא"ר תנחום מלמד שפירש שדי מזיו שכינתו ועננו עליו (סוכה ח'). בשמיטת נאמר ותחל רוח ה' לפעמו (שופטים י"ג), סלמד שהיתה שכינה מקיטטת לפניו כזוג (סוטה מ':). ויהי דבר ה' שנית אל יונה. שנית דברה עמו שכינה, שלישית לא דברה (יבמות צ"ח). א"ר יוהנן בשם ר' יוסי בן קסמא, גדולה לגימה (אכילה שמאכילין לאורחים) וכו' ומשרה שכינה על נביא הבעל, מחבירו של עדו הנביא, דכתיב ויהי הם יושבים על השלחן ויהי דבר ה' אל הנביא אשר השיבו (מ"א י"ג, סנהדרין ק"ד). הקב"ה השרה שכינתו על ישראל בקביעות מומן תורה, ואז דברה שכינה עמהן שעה אחת (שבת פ"ז). וא"ר יוחנן משום ר' יוסי שלשה דברים בקש משה מלפני הקב"ה ונתן לו: בקש שתשרה שכינה על ישראל ונתן לו, שנאמר הלא בלבתיך עמנו (שמות ל"ג). בקש שלא תשרה שכינה רק על ישראל ונתן לו שנאמר ונפלינו אני ועמך (שם) וכו' (ברכות ז'). ולכן דעת רוב החכמים כי איוב משראל הוה. דאי ס"ד מאומות העולם הוה, מי שרירה שכינתא על או"ה? (ב"ב מ"ז:), ועל בלעם שרתה השכינה קודם שביקש משה. ומלמד שאין שכינה שורה על פחות משני אלפים ויטין רבבות משראל שנאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל (יבמות ס"ד). אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על משפחות מיוחדות בישראל (קדושין ע"ז). ואף אחרי שגלו ישראל מעל אדמתם היתה שכינה שורה בישראל, וא"ר יוחנן עשר מסעות נסעה שכינה מכפרה לכדוב וכו' (ר"ה ל"א). ותניא רשב"י אומר בא וראה כמה חביבין ישראל לפני הקב"ה שבכל מקום שגלו שכינה עמהן, גלו למצרים שכינה עמהן, שנאמר הנגלה נגלית לבית אביך בהיותו במצרים, גלו לבבל שכינה עמהן שנאמר למענכם שלחתי בבבלה, ואף כשהן עתידין ליגאל שכינה עמהן וכו' (סגילה כ"ט). ואין הקב"ה משרה שכינתו על ישראל עד שיכלו שופטים ושומרים רעים מישראל, שנאמר ואשיבה ידי עליך וגו' ואשיבה שופטין כבראשונה וגו' (ישעיה א', שבת קל"ט). ולעוה"ב משרה שכינתו בין הצדיקים, ומרגלא בפומא דרב. העוה"ב אין בו לא אכילה ולא שתיה וכו' אלא צדיקים יושבים ועמדותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה. שנאמר ויהיו את האלהים ויאכלו וישתי (שמות כ"ד, ברכות י"ז). לוי צדיקי ומקבלי אבי

כ"ד). אחד שכר אדם ואחד שכר בהמה ואחד שכר כלים יש בו משום ביומו תתן שכרו ויש בו משום לא תלין פעולת שכיר. אימתי בזמן שתבעו, לא תבעו אינו עובר עליו. המחמה אצל חנוני או אצל שולחני אינו עובר עליו (שם ק"א). בתורה נאמר: כי תבוא בכרם דעך ואכלת ענבים כנפשך שבעך ואל כליך לא תתן וגו' (דברים כ"ג כ"ה). שחייב בעה"ב להניח לשכירו לאכול במה שעושה במחומר לקרסע (ולא בתלוש) ולא יותר מכדי אכילתו, ואינו רשאי לאכול בעת המלאכה שנאמר וחרש לא תניף על סמך דעך (ישם), כלומר בשעת הקציר לא תקצור לעצמך (ב"מ פ"ז: רמב"ם שכירות פ"ב, ח"מ סי' של"ז). השוכר פועלים יש לילך בכל הדברים שלא הותנו בפירוש אחר מנהג המדינה. שכירות פועלים לא בעי עדים ולא שמר וקנין (הריב"ש סי' תע"ה ותע"ו). השוכר אומר פרעתי השכירות ומשכיר אומר לא נטלתי, אם בתוך הזמן על השוכר להביא ראיה, אחר זמנו על המשכיר (רמב"ם שכירות פ"ז, ח"מ סי' ש"ז). שכיר בזמנו נשבע ונוטל אם שכרו בעדים, אבל אם שכרו שלא בעדים מתוך שיכול לומר לא שכרתיך מעולם יכול לומר שכרתיך ונתתי לך שכרך (רמב"ם שם פ"א) ע"ע ש"בועה. שכירות ערבות אינה נקנה באמירה (הרא"ש כלל ס"ד סי' ג'). שכירות קרקע הרי הוא כקרקע ונקנה בכסף ובשטר ובחזקה ובחליפין היינו קנין סודר. השוכר כלי מחבירו והשנהג ולא השתמש בו אעפ"כ חייב לפרוע לו שכירתו (תשובת הנאונים סי' ח'). שכיר אע"פ שקבל שכרו חייב למרוח לתקן אם נפל קלקול במלאכתו (ב"י ח"מ סי' של"ה, רשד"ם ח"מ סי' קכ"ב).

[שכירות בית] המשכיר בית לחבירו. המשכיר הוא כפועל שהוא בא להוציא השכירות ועליו הראיה להביא, ועליו מוטל להתנות (מרדכי מובא בסמ"ע סי' של"ד ס"ק ב' ובש"ך שם ס"ק ג'). שכירות היא כמכירה לזמן, ואינו יכול להוציא השוכר בתוך זמן הקצוב עד שישלים זמנו (מור ח"מ סי' ש"ב), דאפילו נפל ביתו של משכיר ואין לו מקום לדור, ואפילו העני צריך לכבדו לאחר אינו יכול להוציא בתוך הזמן (הרא"ש כלל צ"ב). המשכיר חדר אחד לחבירו שידור אצלו בביתו ונגמר הקנין ביניהם וקודם שנכנס בתוכו חלתה אשתו של שוכר חולי קדחת מתדבקת והמשכיר רוצה לחזור בו אין הדין עמו (מהר"ם איסרלש סי' י"ט). שוכר שנשבע שלא להריק (לפנות) הבית הדין חייב לחדש ואם יריק ישלם השכירות, ובתוך הזמן מתוך המריבה אמר לו המשכיר תריק לי הבית ואח"כ חזר בו לא הוי מחילה והשבועה קיימת (מהר"ם טראני ח"מ סי' ק"ח). השוכר בית לדירה ודר בו איזה חדשים ואח"כ הוצרך לברוח מחמת מלחמה שהיא מכת מדינה, מנכה לו זמן ההוא (חנוך בית יהודה סי' ק'). השוכר שהוציאותו גנים מן הבית בעל כרחו המשכיר מחזיר לו שאר השכירות (מהר"ם טראני ח"מ סי' שס"ו). האומר

פני שכינה: כת לצים וכת חנפים וכת שקרים וכת מספרי לשון הרע (סוטה מ"ב). ועל חמא שחמאו ישראל אמרו במליצה, "נסתלקה שכינה". קודם שחמאו ישראל היתה שכינה יורה על כל אחד מהם, כיון שחמאו נסתלקה (סוטה ג'). תניא אבא בנימין אומר שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חבירו ויצא וכו', גורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר ויעתק צור ממקומו (איוב י"ח) ואין צור אלא הקב"ה שנאמר צור ילדך תשי (ברכות ה'). וכל דיון שאינו דין אמת לאמיתו גורם לשכינה שזסתלק מישראל (סנהדרין ז'). המתפלל אחורי רבו גורם לשכינה שתסתלק (ברכות כ"ז). נצטרע דוד ונסתלקה ממנו שכינה (סנהדרין ק"ז). בעון שפיכת דמים השכינה מסתלקת מישראל (שבת ל"ג). ע"ע ש"מ"ת ה'.

ביבליורפא: מאיכוס, אנטהראפאמארפיען... מיט בעזאנדערער בעריקויסטיגונג דער... שכירות ברעסלוי 1870; J. E. xi, 258.

א.

שכירות: קבלת מחיר בעד עבודה או אומנות. המקבל שכר (אגרא) בעד פעולתו או משרתו נקרא נושא שכר והנותן השכר נקרא משכיר. בשכירות בתים וחניות וכדומה לזמן קצוב, המשכיר הוא בעל הבית או בעל החנות ונקרא ג"כ משכיר, והדר בו נקרא שוכר או "שכן". השכיר העושה מלאכה אצל בעל הבית נקרא פועל (ע"ע). ובעה"ב מזהיר עליו לשלם לו מחיר שכירתו מיד אחרי השלמת זמן השכירות. שכיר יום גובה כל הלילה. שכיר לילה גובה כל היום, שכיר שעות גובה כל הלילה וכל היום (באיזה זמן שעושה השעות) ולדברי שמואל שכיר שעות דלילה גובה כל הלילה וכל היום. שכיר שבת, שכיר חרש שכיר שנה שכיר שבוע (שמיטה) יצא ביום גובה כל היום יצא בלילה גובה כל הלילה וכל היום. והגובה ביום כיון ששקעה חמה עובר על כל תלין, וכן הגובה בלילה זמנו עד הנץ החמה. וסתם שכיר לשלש שנים (ח"מ סי' של"ג). מנין לשכיר יום שגובה כל הלילה? ת"ל לא תלין פעולת שכיר אתך עד בקר (ויקרא י"ט י"ג), ומנין לשכיר לילה שגובה כל היום? שנאמר ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש (דברים כ"ד מ"ו). כי שכירות אינה משתלמת אלא בסוף הזמן. מטעם שנאמר לא תלין פעולת שכיר אתך אינו יודע שער בקר? מה ת"ל עד בקר? מלמד שאינו עובר אלא עד בקר ראשון בלבד, מכאן ואילך מאי? אמר רב עובר משום בל תשהא. א"ר יוסף מאי קרא! אל תאמר לרעך לך ושוב ומחר אתן ויש אתך (משלי ג'). ב"מ ק"י:). מכאן אמרו הכובש שכר שכיר עובר בחמשה לאוין: משום בל תעשוק את דעך, ומשום בל תגזול, ומשום בל תעשוק שכיר עני, ומשום בל תלין, ומשום לא תבוא עליו השמש (ויקרא י"ט ודברים

מטנח בנופו, כמו שאמר ר' צדוק אל תעשם עמרח להתגדל בהם ולא קדרום לחפור בהם (אבות פ"ד ה'). וכן היה הלל אוסר ודאשתמש בתנא חלף הא כל הנהגת מדברי תורה נוטל חייו מן העולם (שם). הרמב"ם בפירושו למשניות הפריז מאד על המרה לדבר בגנות הנהגים מכת חורתם. ובעל השליה (מס' שבתות דף קפ"ג ע"ב דפוס אמשטרדם) כתב שיש בחינות חלוקים בזה, בודאי מי שלומד תורה ע"מ שיהיה לו שם גדול ויהיה מכובד ויהנו אותו בני אדם, או מחזיק ישיבת כדי שיהיה לו הכנסה או עונשו גדול. אבל הלוקח הנהגה כדי שיוכל ללמוד ולא יתבטל להסריח אחר מזונותיו זה בודאי מותר, ופסוק מלא לתת מנת הכהנים למען יחזקו בתורת ה'. בעל השליה מצוה את בני ישראל יחזיקו ישיבה בשביל לקחת שכר רבנות, ויקבלו רק שכר במלה כדי צרכם וצורך בני ביתם ובכלל ישתהיה כוונתם לשם שמים ולא לשם מסן (שם). בעל התשב"ץ הוסיף להתיר גם שכר ופרס לחכמים, כי חובה על כל ישראל לפרנס דרך כבוד לחכמים ולרדיניהם שתורתם אומנתם כדי שלא יצטרכו להתבטל ממלאכת ימים בשביל מלאכתם וכדי שלא יזדלזלו בפני עמי הארץ (ע"י שם ח"א סי' קמ"ב—קמ"ח). בעל שבות יעקב (ח"א סי' סמ"ב) מתיר שכר רדינים משום דהאידינא אין דינן דין תורה רק בתורת פטר דמוחר לימול שכר (וע"י התם סיפר סי' קס"ד וח"ט סי' ט' ה'). קהל שקבלו עליהם שוחט בשכירות שמכל בהמה מישראל יתנו לו הלשון, ובית המטבחים הוא אצל הגוים ועכשו שחט בהמות שיש לישראל וגוי בהם שוחפות, צדד והוכיח דמאחר שאי אפשר לכזים בשר בלא ישתמי ובדיקה ה"ל כאלו הבהמה כולה של ישראל, כיון דאי אפשר להלק, ולפיכך חייב הישראל לתת הלשון להשוחט כמו שהתנה עמו הקהלה (שער אפרים סי' נ"ו). ע"ע אומן; אריסות; בל תאחר; חכירות; פועל; שומרי.

ביבליוגרפיה: רמב"ם שכירות פ"ה; ש"ע ח"מ סי' ש"כ—ש"ל; ראב"ש סי' דאס רעכט דער אונפרייען אונד פרייען ארבייטער, פערט 1896.

א.

שְׂכָם: עיר בא"י בהר אפרים לרגלי הר גריזים מול הר עיבל (שופטים ט' ז'). יעקב קנה יש חלקת שדה לעבודת אלהים (בראשית לג י"ט), ויהושע הכריזה לעיר מקלט רוצח בשגנה (יהושע כ' ז'). ונחנה ללויים (שם כ"א כ"א). אבימלך בן גרעון משל שלש שנים בשכם (שופטים ט'). ירבעם בחר לו את שכם לבירת מלכותו (מ"א י"ב). עוד ישבו בה בני ישראל בימי דימה הנביא (מ"א ה'). ואחרי גלות בבל היתה למקום עבודת ה' לישמרונים (נחמיה ב' י'—י"ט, יוסף'ס קדמוניות ס"א פ"ח ו'). ומאז היתה שכם למקום מושב השמרונים. חיבל קדשם היה בהר גריזים ושם היו להם דמות יונה ותבנית כל ססל (חולין ו'). בשנת 129

לשוכר דירתו בר"ח אלול אם תרצה להוסיף על השכר מוטב ואם לאו צא מן הדירה קודם תשרי ושתק. בהא ודאי שחיקה כהוראה דמ"א, ואם בתשרי יצא מן הדירה חייב ליחן לו שכרו משלם מכל ימי החורף (מהרש"ש בשו"ת תורת חיים ה"ט סי' ל"ה). השכיר לו דבר לשנה בכך, ועברה שנה אחרת ושתקו לא יפרע אלא בשנה הראשונה אפילו נתייקר שכירות אותו דבר. המשכיר בית לחבירו סחם, אם בימות הגשמים אינו יכול להוציאו מן החג ועד הפסח, בימות החמה שלשים יום, ובכרכים אחר ימות החמה ואחר ימות הגשמים י"ב חרש, ובחנותות אחר עיירות ואחר כרכים י"ב חרש. רשב"ג אוסר חנות של נחתומים ושל צבעים שלש שנים (ב"מ ק"א:). המשכיר בית לחבירו לטנה, נתעברה השנה נתעברה לשוכר, השכיר לו לחרשים נתעברה למשכיר, ואם אמר לו ב"ב זהובים לשנה סדינר זהב לחרש, בא מעשה לפני רשב"ג ואמר יחלוק את חרש העבור (שם ק"ב). רבנו גרשום גזר חרם שלא להשיג גבול בשכירות בתים מן הגוים ע"ע גרשום. המשכיר בית לחבירו בפחות ממחירו מפני שמאריך לו זמן פריעת חובו הוי רביח קצוצה (ש"ע יו"ד סי' קע"ז), המשכיר שדה לחבירו בעשרה כורים לטנה, וא"ל תן ר' זון שאפרנס בהם השדה ואני אתן לך י"ב כור בכל שנה הרי זה מותר. מפני שאם יפרנס השדה בדינרין אלו יהיה שכרה יותר, וכן אם השכיר לו חנות או ספינה בעשרה דינרין לשנה ואמר לי תולי מאתים זה שאבנה בה ואצירנה ואכירנה או אתקן בהם ספינה זו וכלי תשמישה ואני אעלה לך י"ב דינר בכל שנה הרי זה מותר, הואיל והוא מוציא המעות בגוף הספינה או החנות. אבל אם אמר לו תן לי מאתים זה כדי להתעסק בהם בחנות או להוציא בסחורה של ספינה או לשכור בהם מלחים ואני אוסיף כך בשכירות הרי זה אסור (מור יו"ד סי' קע"ז). שכירות ביהכ"נ נגבית לפי נפשות, אך לבנין גבין לפי מסון (הר"ם ספאדובה סי' מ"ב). שכירות מן הגוי בשבת מותר, ואפילו משכירו ולקטמו, לענין במיל רשות לצורך ערובי הצרות ושתופי מבואות. שוכרין מן השר כדי למלט בכל העיר, אבל אם מת השר והניח יורש אין סועיל רשותו, דאז נתבטל כח השכירות של השר בתור מורשה של העיר. ראפילו בחייו מצי למיהדר ביה אם ירצה (מגן דוד על א"ח סי' שפ"ב ס"ק מ'). אבל בעל גנת ורדים (כלל ג' סי' כ"ב) הולק עליו וכתב שאנשי מצרים יכולים לשכור מן גזבר המלך שכירות מבוררת לזמן קצוב אפילו למאה שנה והשכירות מתקיימת כל זמן שאותה המלכות היא קיימת. שכר שבת בחבלעת מותר (ע"ע שבת).

[שכר במלה לרבנים] הראשונים החמירו מאד באיסור שכר לימוד או שכר הרבנות, ודרשו מה אני בחנם אף אחת בחנם, כי התורה נתנה למשה במתנה (נדרים ל"ח). וצריך לעסוק בתורה לשמה ושלא ליהנות

בגראד. וכתב רב שריא נאן ח'ל: ובשנת תק"ע אתא פפא בר נצר ואחרבא לנהרדעא ואזל רבה בר אבוב זקנינו ורב נחמן לשכנציב ולשיליה ולמחזא (אגרת רש"י צד 32 הוצאת ב"ג). רב נחמן כי איקלע לשכנציב מכרז מאן הוויא ליומא (יומא י"ח: ע"י רש"י וע"י שאלתות וארא ס' מ"א). הנשים משכנציב היו להן מאמרים משונים בקינותיהן על המתים (מ"ק כ"ח:). רבי צוה את בניו שלא ידורו בשכנציב שלצנים הם וימשכו אותם בלצנות (פסחים ק"ב:).

ב. מ.

שכר: ע' שכירות

שכר ועונש: נמול הצדיקים ועונש הרשעים בעד מעשיהם. והוא אחד מעיקרי האמונה. הרמב"ם חושב בין ה"ג עיקרים: שהבורא יתברך שמו נמול טוב לשומרי מצותיו ומעניש לעוברי מצותיו (עיקר הי"א). רב סעדיה גאון באמונות ודעות כולל העיקר הזה במאמר התשיעי בשם "נמול ועונש" ב"א פרקים. בפ"א יוכיח כי ה' קבע זמן לנמול הצדיקים ומבדילם מן הרשעים והכופרים, במה שאמר הנביא: ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע בין עובד אלהים לאשר לא עבדו, כי הנה היום בא בעתך כתנור והיו כל זרים וכל עושה רשעה קש ולהם אותם היום הבא וגו' וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה וגו' (מלאכי ג'). וכי עיקר הנמול אינו בעולם הזה רק בעולם הבא, והשלום הוא לנפש ולא לגוף, כי לא יתכן להיות שייעד הסובבה הנשמית, "שכל טובה שיש בעולם יש עמה רעה ועם כל הצלחה עמל, ועם כל הנאה צער ועם כל שמחה אבל". בפ"ב מבאר כי מה שנוכר בתורה מן הנמול בעולם הזה בפרט בפרשה אם בחקותי ובפרשה והיה אם שמוע, הוא לשתי סבות. האחת שנמול עוה"ב אין עומדין עליו כ"א בשכל והתורה למדה מה שעניניהם ראות, והשנית כי דרך הנבואה להרחיב בדברים הרחוקים, וכאשר היה צורך העם בעת שנתנה התורה לידעת ענין ארץ כנען, הרחיבה להם בתוצאות ופרי הארץ. ואלו לא היה לצדיקים כ"א מה שיש בפרשה בחקותי היה מתחייב שיהיה רובו למשה, והוא לא בא אל הארץ, חה מורה שעיקר הנמול בעוה"ב. בפרקים האחרים מבאר מה שנקרא בכה"ק בשם חיים, והוראת הזכירה, וזכר צדיק לברכה ושם רשעים ירקב (משלי י'). ונחמיה אמר זכרה לי אלהי למיבה (נחמיה ה'), וברשעים אמר זכרה אלהי למיבה ולסנבלט כמעשיהם אלה (שם ו'). ומה רב מובך אשר צפנת ליראיך (תהלים ל"א). וענין הכתיבה בספר החיים, המורה כי מעשיהם של צדיקים ורשעים רשומים לפניו. משה אמר סחני נא מספרך אשר כתבת (שמות ל"ב), ונאמר יסחו מספר חיים (תהלים ס"ט), ויכתב ספר זכרון לפניו ליראי ה' ולחושבי שמו (מלאכי ג'). והפסוקים האלה אינם

קודם מה"נ נהרם היכלם ע"י יוהנן הורקנוס החשמונאי. בזמן ההורבן כבשה אספסיינוס ויהורנן י"א אלפים מיושביה. אחר המלחמה נבנתה שנית בשם פלאוויה ניאפוליס ע"ש קיסר רומי. בירושלמי (ע"י פ"ה ד') נזכר ר' ישמעאל בר"י אזל להרא ניפוליס אתון כותי"א, והכוונה שכם. ובמדרש רבה (סוף פ' מסעי) שכם בהר אפרים זהו נפולין. בימי התפתחות רת הנוצרית היתה למקום משכן הבישוף, ומלחמת הרת התלקחה בין הנוצרים ובין השמרונים, עד אשר כבשוה יוסטיניאן בשנת 529. בית הכנסת שלהם נהרס, ושמרונים רבים נמלטו לארץ פרס, והנשארים מהם התנצרו ומהם החזיקו בדת הכותית. הנוסע ר' בנימין לא מצא שם יהודים רק כמו אלף כותים היו אז בכל א"י והם "שומרים דת תורת משה ע"ה לברה וקוראין להן שמרתי נוי" (ע"ע שמרונים). ומהם היו מאה בשכם. שלש מאות באשקלון, מאתים בקיסרין וארבע מאות ברמשיק. נוסעי הצלב תחת מאנקרד כבשו את שכם ובאלרוזין השני יטב שם עם יועציו. תחת ממשלת הערביים נשתנה השם ניאפוליס לשם נאבולוס, ופעם אחת נקראה ג'כ "מעברתא" ע"ש המעבר הצר שעוברים עליה. תכונת העיר 1870 רגל מעל מי ים התיכון, והיא בירת מחוז (ווילאית) בידות, ובשנת 1910 היו בה 24800 תושבים נוצרים ומספרים, ומהם 160 שמרונים וכשלושים יהודים ספרדים. למזרח שכם בערך שעה אחת הכפר, "באלאט" ושם הקבר המיוחס ליוסף הצדיק, ובכפר "עורתא" מסרת קברי הכהנים אלעזר ואיתמר ופינחס. חז"ל אמרו כי שכם היתה מקום מזומן לפורענות, בשכם עינו את דינה בשכם מכרו אחיו את יוסף בשכם נחלקה מלכות בית דוד (סנהדרין ק"ב). ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם (יהושע כ"ד), מאי שנא בשכם? אמר רב חמא ב"ר חנינא מ"שכם נגבוהו ולשכם נחזיר אבירתו (סוטה י"ג:). שכם היתה מקום של גולגולות ורצחין, גולן היכי רמי? ר' יוחנן אמר כגון בעלי שכם שנאמר וישימו לו בעלי שכם מארבים על ראשי ההרים ויגלו את כל אשר יעבור עליהם בדרך (שופטים ט'), ב"ק ע"ט:). אמר אב"י בשכם נמי שכיחי רוצחין, דכתיב וכחכי איש גרורים חבר כהנים דרך ירצחו שכמה וגו' (הושע ו'). ופירש ר' אלעזר שיהיו מתחברין להרוג נפשות ככהנים הללו שמתחברין לחלק תרומות בבית הגרנות (מכות י'). בין הפרושים הצבועים נחשב "פרש שכמי" זה העושה מעשה שכם (סוטה כ"ב:). שמלו שלא לשם שמים (רש"י).

ביבליוגרפיה: תבואות הארץ הוצאת לונדון דף קפ"ו;

לוח א"י ח' 27.

ב. מ.

שכנים: ע' בר מצרא

שכנציב: מקום בבבל שהוא קרוב לשיליה, ולדעת גייבויער היא העיר עליוב על נהר חרקל בדרומה של

מספרו וכולל נ"א פרקים. לדעתו דת האלהית עומדת על שלשה עקרין ואחד מהם הוא שכר ועונש, שהוא התכלית המכוון בכל הדתות, ואע"פ שהעובר מארבה לא יחוש לשכר ועונש כלל, שאין אצלו תכלית אחר זולת השלמת רצון האהוב בלבד, וכבר אמר אנטיגנוס איש סוכו אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס, אלא הוו כעבדים המשמשין את הרב שלא על מנת לקבל פרס (אבות פ"א ג'). הכוונה לומר שלא יעבוד מאהבת השכר ויראת העונש, אע"פ שיאמין שיש שם שכר למאמינים וליראי ה', שכר השכר שהוא כאין נגדו בבחינת השלמת רצונו של הכב"ה. המחבר מחלק אמונת הגמול והעונש לשלש דעות חלוקות: יש מי שיאמין בשכר גופני ונפשי, ויש שיאמין השכר גופני ולא נפשי, ויש שיאמין בשכר נפשי ולא גופני, וכי לדעה הראשונה נוסים גם חז"ל במקומות רבים וביחוד במה שנמצא בספרי למען ירבו ימיכם (דברים י"א) בעוה"ז וימי בניכם לימות המשיח כימי שמים על הארץ לעולם הבא. שגראה כי בשכר המצות ייעד הכתוב שכר בעוה"ז ובעוה"ב. בשכר הרוחני שיגיע לאדם אחר המות נחלקו חכמי ישראל, הדעה האחת שהשכר היא לגוף ואין בו מתענגי הנוף, יצדיקים ויושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה (ברכות י"ח.), כלומר כי כתר שם טוב של מעשיהם הטובים היא עומדת על ראשיהם מלמעלה ובה ישיגו ליהנות מזיו השכינה. ונוסף על השכר הזה יש עוד שכר אחר נשמי לעוה"ז לימות המשיח, וזה בתחית המתים, שיחיו אז הצדיקים הנמורים, אם כדי לפרסם נסי היטם ואמונתו בעולם, או כדי שישגו קצת תענוג נשמי כפי שתגזור חכמת השם. או כדי שיקנו שלמות יותר מאשר קנו בתחלה, אבל מ"מ ימותו אחר שיחיו וישובו לעפרן ויזכו אז הניטמות ההן במה שהשיגו בהיים היטנים ההם להתענג במדרגה יותר גדולה בעוה"ב ממה שהיו בה קודם התחיה. וזה דעת הרמב"ם ועוד, והדעה השניה היא, כי עם היות שיש לצדיקים נמורים שכר נשמי בעוה"ז, מאחר שהצדיקים ההם הם מעמים, ורוב הצדיקים אינם מקבלים שכר נשמי בעוה"ז, ראוי שישולם בעוה"ב שכר אל הנוף עם הנפש ביחד. וזה יהיה אחרי תחיית המתים שאז יתקיימו הנוף והנפש יחד בלי אכילה ושתיה, כמו שנתקיים משה רבינו ע"ה ארבעים יום וארבעים לילה בלי אכילה ושתיה בנוף ונפש. וזה דעת הרמב"ן ודעת הרמ"ה ועוד, ואין כח בבעל גשם לצייר אותו תענוג של עוה"ב ואפילו הנביאים לא יכלו לציירו, ולא נתבאו אלא לימות המשיח, אבל לעוה"ב עין לא ראתה אלהים וזולתך (ברכות ל"ד:). העונש הוא בניהנום וגם זה לא יצייר בבעל גשם. וכמו שיש חילוקים בשכר כן יש חלוקים בעונש אם הוא רוחני וגופני או רוחני לבד וגופני לבד. ולדעת בעל העקרים העונש תחלק באנשים כפי חלוקה מדרגותיהם. כי מי שיש בידו

סובלים פירוש אחר זולת אם נפרטים על השכר ועונש לעוה"ב. אמנם בקבלת מסורת חז"ל מפורשים שכר ועונש בעוה"ב בדרך בירור, ואמרו העולם הזה דומה לפרודור לפני העוה"ב, התקן עצמך בפרודור כדי שתכנס למרקלין (אבות פ"ד). ע"ע ניהנום; עולם הבא. וא"ר יוחנן משום ר' יוסי שלשה דברים בקש משה מלפני הקב"ה ונתן לו וכו' בקש להודיעו דרכיו של הקב"ה ונתן לו, שנאמר הודיעני נא את דרכיך (שמות כ"ג), אמר לפניו רבישע מפני מה יש צדיק ומוב לו ויש צדיק ורע לו, יש רשע ומוב לו ויש רשע ורע לו? אמר לו: משה! צדיק ומוב לו צדיק בן צדיק צדיק ורע לו צדיק בן רשע; רשע ומוב לו רשע בן צדיק, רשע ורע לו רשע בן רשע (ברכות ז.). וכן חלכו בין צדיק נמור לצדיק שאינו נמור, וברשע שהשעה משחקת לו שאני, וע"ז התרעם הנביא: מדוע דרך רשעים צלחה (ירמיה י"ב) למה תביט בוגדים תחרושי רשעים רשע צדיק ממנו (חבקוק א'). אמנם שכר מציה כבלע רשע צדיק ממנו (חבקוק א'). כי לולא זאת בהאי עלמא ליכא (קדושין ל"ח:). כי לולא זאת היו כולם צדיקים, ואם נענישו הישעים בעוה"ז לא הרשיעו מעולם, ואברהם הבחירה החפשית. ואפילו במצוות שנאמר בהן בתורה אריכות ימים דרשו רק לעוה"ב. בכבוד אב ואם כתיב למען יאריכון ימך ולמען ייטב לך (דברים ה') ובשלוש הקן כתיב למען ייטב לך והארכת ימים (שם כ"ב). הרי שאמר לו אביו עלה לבירה והבא לי נזולות, ועלה ושלח את האם ולקח את הבנים, ובחזרתו נפל ומת. היכן אריכות ימיו של זה? והיכן טובתו של זה? אלא למען יאריכון ימך בעולם שיכולו ארוך, ולמען ייטב לך לעולם שכולו טוב (חולין קמ"ב.). ובאמת נעלם מאתנו סיבת צדיק ורע לו רשע ומוב לו, וע"ז אמר ר' ינאי אין בידנו לא משלות הרשעים ואף לא מיסורי הצדיקים (אבות פ"ד י"ד) ר"ל שאין מעם לרבר ואין בידינו לידע סיבתם (ספר העקרים מאמר רביעי פ"ו). ולכן קרא איוב תגר על מדותיו של הקב"ה שיסרו ביסורין, ובשביל זה הרשיעו אותו חביריו ואמרו שהוא רשע, ובאמת היה צדיק, אך נעלמים ממנו דרכי ה' ופעולתו עם בני אדם, ולפעמים הם לנסיין לבחון את האדם. ויש גם יסורין של אהבה (ע"ע יסורין). וכמו ישראל בין העמים הוא נישא עון כל העולם. ואמר ואתה ישראל עבדי (ישעיה מ"א), אכן חלינו הוא נשא ומכאובינו מבלם ואנחנו חשבנוהו ננוע מוכה אלהים ומעונה (שם נ"ג). ויש שנענישים בשביל חטאת אבותיהם כדכתיב פוקד עון אבות על בנים, אך זה כשאוחזים מעשה אבותיהם בידיהם, ואם הבנים צדיקים לא יסבלו בשביל אבותיהם, ואז רק הנפש החוטאת היא תמות, בן לא ישא בעון האב ואב לא ישא בעון הבן (יחזקאל י"ח). אך גם העונש הזה הוא לעתיד.

[לפי ספר העקרים] ר' יוסף אלבו בספר העקרים מקדיש לשכר ועונש את המאמר הרביעי שהוא האחרון

רביעית יין דרך מיל ושינה כל שהוא מפיגין אותו, אבל שתה יותר מרביעית כ"ש שדרך מורדתו. ודוקא יין האיטלקי דמשכר מפי. לדינא שיכור מקחו מקח וממכרו ממכר. עבר עבירה שיש בה מיתה ממיתין אותו, מלקות מלקין אותו. כללו של דבר הרי הוא כפיקח לכל דבריו, אלא שפסור מן התפלה; וזהו בשיכור סתם, אבל הניע לשכרותו של לומ' פסור מכלום. שמואל לא מצלי בביתא דאית ביה שיכרא (שם). שכור שהתפלל כאלו עבד ע"ז וברכות ל"א:). הראוה סומא בקלקלה זיזר עצמו מן היין (ברכות ס"ג). ואמרו לא תריו ולא תחמא (שם כ"ט:). הסנהדרין כשהיו דנין דיני נפשות לא שתו יין כל אותו היום, וא"ר חייא בר אחא בר חנינא, אמר קרא ולרוזנים אי שכר (משלי ל"א). העוסקים ברוז של עולם אל ישתכרו (סנהדרין מ"ב). ר"ל שלא ירגילו לבוא לידי שכרות. כי שיכור לא יורה אפילו בב"ד של שלשה. ורק בפורים התירו לשתות עד לבסומי (ע"ע פורים). וזונא דרבנן אשתכור בהלולא דבריה דריב"ל (ברכות ט'). כתיב בספר בן סירא שלשה שנאתי וארבעה לא אהבתי שר הנרגל בבית המשתאות (גדה ט"ז:). הרגיל להיות בבית המרות. ונתנו עוד סימן לשיכור: חזית אינש דשתי חמרא ונקים כסיה בדיה ומנמנס שאל עליה (ב"מ פ"ג:). ע"ע אוכל; יין; סעודה.

א.

ש"לג: שלכת פיתי קרח, קפאון אנלי מטר הנופלים ארצה, כאשר ירד הגשם והי"לג (ישעיה נ"ה). שלג יאמר הוא ארץ (איוב ל"ז). היה צפוי מוצק כקרקע הארץ, ויש אוצרות שלג (שם מ' ל'). הי"לג ירד לרוב בארצות הצפון בזמן החורף ולעתים רחוקות גם בארץ ישראל. הנותן שלג בצמר (תהלים קמ"ז ט"ז) וכן מצורע בשלג (מ"ב ה' כ"ז). שהוא לבן, דבי רבי י"שמעאל דרשו הפסוק ציה גם חום יגולו מימי שלג (איוב כ"ד). ביטיל דברים יצויתי אתכם בימות החמה (על המעשרות) ולא עשיתם יגולו מכם מימי שלג בימות הנשמים (שבת ל"ב:). ונפלא הדבר כי גם במידבא שהיא בעבר הירדן בנגב היה שם שלג, ואר"ע היה רבי ישמעאל דן כנגדי לומר השלג אינו מעלה (המקוה שהסרה מ' סאה ונפל לתוכה שלג). והעירו אנשי מידבא משמו שאמר להם צאו והביאו שלג ועשו מקוה בתחלה (מקואות פ"ז א' ב'). והלכתא שאם נפל לתוך המקוה שלג וכפור וריסקו שם עולה למרתה והרי המקוה כשרה. כנראה נפל השלג במדה מרובה בא"י בזמן הלל הזקן. כי מסופר עליו שהיה עני ולא יכול לשלם דמי כניסה לביהמ"ד, עלה ונתלה וישב על פי ארובה ותקופת טבת היתה וירד עליו שלג מן השמים, כשעלה עמוד השחר מצאו שביהמ"ד אפל, הציצו עיניהן וראו דמות אדם בארובה, עלו ומצאו עליו רום שלש אמות שלג (יומא ל"ה:). ואפשר שנחמא קתני. השלג היה קרוב בהרים ובפרט בהרי לבנון. בברייתא

מעשים טובים קצת ויש בידוקצת עבירות א"א שיהיה נדון תמיד בצער המופלג, כי די בזה שיהיה העונש לזמן מוגבל. ולפי חז"ל הזמן הזה הוא י"ב חדש (סנהדרין י"ב). ואח"כ יזכו למדרגה כה כפי המעשים הטובים אשר בידם. ויש שאין בידם מעשים טובים כדי שיזכו ישום מדרגה וזהו כרת הנזכר בתורה על הנפש. ועליהם אמרו חז"ל כי לאחר י"ב חדש גופן כלה ונשמתן נשרפת ורוח מפורתן תחת כפות רגלי הצדיקים. ויש רשעים אחרים שגורנין בעונש נצחי כפי מעשיהם כמו אותן שכפרו בתורה וכעקריה, ונפשיותיהן של צדיקים נגזזות תחת כסא הכבוד שנאמר והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך (ש"א כ"ה), והיא השארת הנפש הנצחית. ע"ע ניה"נ; עולם הבא; נפש; עונשין; צדיק; רשע; תחית המתים.

ב. מ.

שכר (שכרון; שכרות): משקה וכל עסיס המשכר, שיכור הוא השותה משקה המשכר, הלום יין ושכר, שנו בין תעו מן השכר (ישעיה כ"ח ז'). שכרון ושכרות היא סיבת השתיה לרויה. עד שבא לידי תמחק. שכרון ויגון תמלאי (יחזקאל כ"ב ל"ז). יחזנו וינעו כשכור (תהלים ק"ו ב"ז), ויחשבה עלי לטכורה (ש"א א' י"ג). שכר האמור בתורה אצל נסוך התמיד ושכר בנזיר הוא יין חי ולא מזוג. יין זה מזוג שכר זה חי (במדבר רבה על במדבר ו' ג'). אבל שכר סתם בהלמוד הוא של ישעורים והוא שכר המדי דרמי ביה יערי (פסחים מ"ב). ויש גם שכר תמרים. רב ביבא דשתיא יכרא בעיין בנתיא מפלא, מפני שמגדל השער (שבת פ'):). רב חסרא עשה שכר ונתעשר (פסחים ק"ז:). מחיר השכר היה פחות מין, ואמר ר"פ מאן דאפטר למשתי יכרא ושתי חמרא עובר משום בל תשחית (שבת ק"ט:). שכר לא חשוב למשקה ואינו ראוי לקדש עליו, וזולת במקום שהוא חמר מדינה. זימנא חדא איקלע אמיר לאתריין ולא הוה לן חמרא ואייתנא ליה שכרא ולא אבדיל (פסחים ק"ז:). ולא דוקא יין ושכר משכרין אלא גם דבלה ורביש וחלב (כריתות י"ג:). מים ורביש שלוקין ביחד הוא מ"ד (mead) בלע"ז (רש"י בכורות ט"ה:). שכר לשון שתייה שביעה שכרות (סוכה ט"ט:).

[שכרות] אדם ניכר בכוסו בכעסו ובכיסו (ערובין ס"ד:). עטרה קבין שכרות ירדו לעולם תשעה ללחן כושים ואחד כל העולם כלו (קדושין ט"ט:). בני מחזא שכיח בהו שכרות (תענית כ"ג:). שכרות של לום הוא עד הקצה האחרון, ותחלת שכרות הוא שאינו יכול לדבר לפני המלך (ערובין ס"ד, ס"ה). א"ר יהודה אמר שמואל שתה רביעית יין אל יורה. א"ר נחמן לא מעליא היא שמעתא, דהא אנא כל כמה דלא שתינא רביעתא דחמרא לא צילא דעתאי וכו'. אמר רבה בר ר"ה שתוי אל יתפלל, ואם התפלל תפלתו תועבה, וכו' היכי דמי שתוי כל שיכול לדבר לפני המלך. שתה

שלו והיו כציפורתא ומותבין לה בתנורא ותפח (מרב שמו) והוה מלי תנורא ומסקין ליה אתליסר רפי (ככרות) ואחרונה אינה נאכלת אלא ע"י תעובת (מרב השומן הנבלע בה וכ"ש העליונות) וכ"י (יוסא ע"ה). יונתן תרגם שלו פסיונן, ובתהלים (ע"ח) נאמר וימטר להם כעפר שאר וכחול ימים עוף כנף. ע"ע מן; ערב רב; קברות התאווה.

ב. מ.

שלוח: ע' שלח

שְׁלֹחַ (שְׁלַח): מעין הנובע לפני העיר ירושלים, במקצוע מערבית רומית, וכפי ערית יוסיפוס במלחמות היהודים מימיו הם זכים ונעימים מאד לשתות, וכן דרשו במדרש אמר ירמיה לישראל אלו זכיתם הייתם יושבין בירושלם ושותין מי השלוח שמימיו נקיים ומתוקים (איכה רבתי פהיתא ס' י"ח). בנחמיה (ג') מ"ז) נקרא המעין הזה בשם ברכת השלוח ומשם נראה כי על יצפת המעין הזה היה גן למלך יהודה. ואולי כוון לזה המלך שלמה במליצתו ילחדיך פרדס רמונים (שה"ש ד' י"ג). וכן תרגם גנות ופרדסים (קהלת ב' ה') מיא דשילוח. הנביא המסיל את ממלכת בית דוד למי השלוח החולכים לאט (ישעיה ח' ז'). אמר רב יוסף אלמלא תרנומא דהאי פסוקא לא ידעינן מאי קאמר, חלף דקץ עמא הדין במלכותא דבית דוד דמדברין להון בנייח במי שילוחא דננרין בנייח (סנהדרין צ"ה:). אם יהיה השרץ בידו של אדם אפילו טובל במי שילוח או במי בראשית אין לו מהרה עולמית (ירוש' תענית פ"ב א'). ניסוך המים נעשה מצלוחית של זהב בת שלשה לוגים שהיו ממלאין מן השילוח (סוכה מ. ת.). בזמן היונים הקימו מלכיהם ע"ז כמין גר (ע"ש העורכים לגר שלחן ישעיה ס"ה) סמוך להשילוח שיעור שתי טבילות ושני ספונים והוא כרי הילוך מאה אמה (זבים פ"א ה'). תרגום והורדתם אותו אל ניוחן (מ"א ל"ג ל"ח) לשילוחא. ע"ע ניוחן; כתבת השילוח.

ב. מ.

שלוח הקן: ע' קן

שְׁלֹחַ: שלוח ומנוחת השקם, כריתת ברית בין איש לרעהו, ובין עמים שונים; הפך המחלוקת והמלחמה. אריב"ל גדול הוא השלום, שהשלום לארץ כשאו לעיסה וכ"י. רשב"ג אומר על שלשה דברים העולם קיים על הדין ועל האמת ועל השלום. א"ר מונא ושלשתן דבר אחד הן, נעשה הדין נעשה אמת נעשה שלום, ונאמר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם (זכריה ח'). כל מקום שיש משפט יש שלום. ובשעה שנתן הקב"ה לישראל את התורה ברכם בשלום שנאמר ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום (תהלים כ"ט). אמר בר פפא גדול השלום שכן מצינו שדברה תורה לשון

אמרו חמה מהלכת בארבעה שבילין, פירוש גבורתה של חמה. בחדשי ניסן אייר סיון מהלכת בהרים כדי לפשר את השלנים וכ"י (פסחים צ"ד:). תלגא למורי (שלג על ההרים) מעלי כחמשה מטרי לארעא, שנאמר כי לשלג יאמר הוא ארץ וגו' (תענית ג'). ופירש"י למורי וכ"ש לבקעה, אלא הרים אין להם גשמים אלא שלג, שהגשמים יורדים למטה ואין ההר שותה מהם, ועוד שלג שבעמקים נמס והולך מפני החום ששולט שם וכמים הוא, אבל בהרים קרוי שלג. והכי משמע קרא כי לשלג יאמר הוא ארץ. הרי הוא כגשם מר וגשם ממרות (רבים) והרי יש חמשה (שם). ריסיק שלג וכרר בשבת, היינו לשברם לחתיכות דקות כדי שיזובו מימיו אסור, אבל נותן הוא לתוך כוס של יין או מים והוא נימוח מאליו ואינו חושש, ואם הניחם בחמה או כנגד המדורה ונפשו מותרים (ש"ע א"ח ס' ש"כ ב'). שלג אינו לא אוכל אלא משקה, חשב עליו לאכילה אינו מממא מוטאת אוכלין, למשקה מטמא מוטאת משקין (תוספתא טהרות פ"ב, בבלי נדה י"ז:).

ב. מ.

שָׁלוּ (שָׁלוּ): מין עוף שמן (Quail) שנפל להם לישראל במדבר. כאשר התאוננו על חסרון הבשר וזכרו כי במצרים ישבו על סיר הבשר ואכלו להם לשובע. ויאמר משה כחת ה' לכם בערב בשר לאכיל ולחם בבקר לשובע בשמחה ה' את תלונותיכם וגו'. ויהי בערב ותעל השלו ותכס את המחנה וגו' (שמות ט"ז ב'—ג'). ובעת ההיא החל המן לירד בתמידות יום יום. אבל השלו נפסק, ולכן התאוננו עוד הפעם, והאספסוף אשר בקרבו התאוו תאוו וישבו ויאמרו גם בני ישראל ויאמרו מי יאכילנו בשר וגו', ויאמר ה' אל משה וגו' ואל העם תאמר התקדשו למחר ואכלתם בשר וגו' לא יום אחד תאכלון וגו' עד חדש ימים עד אשר יצא מאפכם והיה לכם לזרא וגו' ורוח נסע מאת ה' ויגזר שלום מן הים ויטוש על המחנה כדרך יום בה וכדרך יום בה סביבות המחנה וכאמתיים על פני הארץ. ויקם העם כל היום ההוא וכל הלילה וכל יום המחנה ויאספו את השלו. הממעים אסף עטרה חמרים, וייטחו להם יטחו סביבות המחנה. הבשר עידנו בין שניהם מרם יכרת ואף ה' היה בעם ויד ה' בעם מכה רבה מאד. ויקרא את שם המקום ההוא קברות התאווה (ע"ע) וגו' (במדבר י"א). ומפורש כי בפעם השנית נפל השלו במשך שני ימים ולילה אחד. תנא משמיה דרבי יהושע בן קרחה בשר ששאלו שלא כהונן ניתן להם שלא כהונן (בערב). לחם ששאלו כהונן ניתן להם כהונן (בבקר). כתיב שליו וקרינן שליו (בתרגום) אמר רבי חנינא צדיקים אוכלין אותו בשלוח (היינו בפעם הראשונה). רשעים (והם האספסוף בפעם השניה) אוכלין אותו ודומה להן כסילין (קוצים בלשון ארמית). אמר רב חנן בר רבא ארבעה מיני שליו הן: שיכלי וקיכלי ופסיוני ושליו. מעליא דכולהו שיכלי גריעא דכולהו

שלום בין איש לאשתו ע"י שרקקה בפניו (ויק"ר פ"ט ט'). אשה אחת שברה שתי מנורות על ראש בבא בן בוסי וסבל לשלום אשה עם בעלה (נדרים ס"ו:). ר"א בנו של ר"א הקפר אומר שאפילו ישראל ועובדן ע"ז ושלום ביניהם כביכול אמר הקב"ה אין השמן נוגע ביניהם שנאמר חבור עצבים אפרים הנת לו (הושע ד' י"ג) אבל משנחלקו מה נאמר, חלק לבם עתה יאשמו (שם). גדול השלום שנתנה לעושי תשובה שנאמר בורא נוב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב (ישעיה נ"ז). גדול השלום שניתן ללומדי תורה, שנאמר וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך (שם נ"ד). ר"מ אומר לא ברא הקב"ה מדה יפה מן השלום שניתנה לצדיקים יבשעיה שנפטר מן העולם שלש כתות של מלאכי השרת מקדישין אותו בשלום וכו'. ישעיה הנביא חזה על זמן שכולו שלום, וכתתו חרבותם לאתים וחיתותיהם למזמרות, לא יטא גוי אל גוי חרב ולא ילמרו עוד מלחמה וגו' ומלאה הארץ דעה את ה' (ישעיה ב' ד', י"א ו—ט').

[שאלות שלום] המנהג לשאול בשלום איש הקרוב לו או אוהבו ומוקירו, הוא מימים מקדם. יוסף שאל לשלום אחיו ויאמר „השלום אביכם הזקן אשר אמרתם העורנו חי?" ויאמרו שלום לעברך לאבינו עורנו חי (בראשית מ"ג כ"ז). דוד שלח עשרה נערים לנבל ויאמר להם: עלו כרמלה ובאתם אל נבל ושאלתם לו בשמי לשלום, ואמרתם כה לחי ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום (ש"א כ"ה ה'—ו). אלישע שלח את נחזיו נערו לקראת השונמית לשאול בשלומה ובשלום אישה ובשלום הילד (מ"ב ד' כ"ו). ולפעמים השתתפו שם ה' בשאלות שלום, כמו המלאך שאמר לנרעון ה' עמך גבור החיל (שופטים ו' י"ב), ובעוז אמר לקוצרים ה' עמכם ויאמרו לו יברכך ה' (רות ב' ד'). והוא תקון אנכני"ג שיהא אדם שואל את שלום חבירו בשם (ברכות נ"ד). ר' מתאי בן חרש אומר הוי מקדים בשלום כל אדם (אבות פ"ד י"ד) וא"ר חלבו א"ר הונא כל שידע בחבירו שהוא רגיל ליתן לו שלום יקדים לו שלום שנאמר בקש שלום ורדפהו, ואם נתן לו ולא החזיר נקרא גזלן שנאמר ואתם בערתם הכרם גזלת העני בבתיכם (ברכות ו'). פירש"י גזלת העני שאין לו כלום לגזול ממנו אלא שלא להשיב על שלומו, ואמרו עליו על ריב"ז שלא הקדימו אדם שלום מעולם ואפילו נכרי בשוק (שם י"ז). רב כהנא אמר להו שלום למר. וכופלין שלום למלך שנאמר ורוח לבשה את עמשי ראש השלישים לך דוד ועמד בן ישי שלום שלום, שלום לך ושלום לעוזריך (דה"א י"ב י"ט). ולרבנן אמרי שלמא עלייכי מלכי, דרבנן אקריי מלכים (גיטין ס"ב). וכן באגרת ששלחו כתבו „שלומכון יסנא" (סנהדרין י"א:), ושלח ליה ר"ע לר"ה: הונא חברין שלם (כתובות ס"ט). בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שהיה קושר כתרים לאותיות א"ל משה! אין שלום בעירך?

בראי כרי להמיל שלום בין אברהם לשרה, שנאמר ותצחק שרה בפרכה לאמר וגו' ואדוני זקן, ולבסוף כתיב ואני זקנתי (בראשית י"ח). והשבטים אמרו ליוסף אביך צוה (בראשית נ') דברי בראות מפני השלום. וכן מצינו שזכרו הנביאים לשון בראי כרי להמיל שלום בין מנוח לאשתו, דמעיקרא כתיב הנה נא את עקרה, ולמנוח לא אידבר שהיא עקרה. א"ר ישמעאל גרול הוא השלום שמיצינו שויתר הקב"ה על שמו שנכתב בקדושה שימחה על המים כרי להמיל שלום בין איש לאשתו (בסוטה). א"ר יהושע גרול הוא השלום שברית כהנים כרותה בשלום, שנאמר הנני נותן לו את בריתי שלום (במדבר כ"ה). וסיום ברכת הכהנים בשלום (שם ו' כ"ב—כ"ג). שאין הברכות מועילות כלום אלא א"כ שלום עמם. אהרן הכהן לא נשתבח אלא בשביל השלום, שהיה אהב שלוף ורורף שלום ומקדים שלום ומשיב שלום, שנאמר בשלום ובמיטור הלך אתי ורבים השיב מעון (מלאכי ב'). ר' יהושע דסבנין בשם ר' לוי אמר גדול השלום שכל הברכות והתפלות חותמין בשלום. ר' יוסי הגלילי אומר אף בשעה שמלך המשיח נגלה לישראל אין פותח אלא בשלום, שנאמר מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משימיע שלום (ישעיה נ"ב). ועתיד הקב"ה לסמוך צדיקים בשלום, שנאמר יצר סמוך תצר שלום (ישעיה כ"ו). ועננים ירשו ארץ והתענגו על רוב שלום (תהלים ל"ז). א"ר יהושע גרול הוא השלום ששמו של הקב"ה נקרא שלום שנאמר ויקרא לו ה' שלום (שופטים ו'). והוא עושה שלום במרומיו (איוב כ"ה) בין המלאכים. והרי דברים ק"ו אם במקום שאין איבה ושנאה צריכין שלום קל וחומר למקום שיש בו כל המדות הללו.

[מעלות השלום] א"ר שמעון בר חלפתא ראה מה חביב השלום כשבקש הקב"ה לברך את ישראל לא מצא כלי שהוא מחזיק כל הברכות לברכן בו אלא השלום וכו' (סוף עוקצין, דברים רבה פ"ה ט"ו). כל התורה כולה מפני דרכי שלום היא, דכתיב דרכי דרכי וגו' שלום (משלי ג' י"ז). וכמה דברים תקנו חז"ל מפני דרכי השלום (גיטין נ"ט:), ומפרנסין עניי גוים וכו' ושואלין בשלומן מפני דרכי השלום (שם ס"א). מערבין בחצרות מפני דרכי השלום (ירוש' ערוכין פ"ה). חזקיה אמר גדול שלום שכל מצות כתיב בהו כי תפגע, כי תראה, כי יקרא, אם באה מצוה לידך אתה זקוק לעשותה, ואם לאו אי אתה זקוק לעשותה. ברם הכא כתיב בקש שלום ורדפהו (תהלים ל"ד ט"ו). בקשהו למקומך ורדפהו למקום אחר (קדושין ט'). גדול השלום שאפילו ביטעת מלחמה צריכין שלום שנאמר כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום (דברים כ'). הבאת שלום בין אדם לחבירו ובין איש לאשתו הוא דבר שאדם אוכל פירותיהו בעוה"ז והקרן קימת לעולם הבא (פאה פ"א). הנהו בי תרי דאינרי בהו שמן עביר להו ר"מ שלמא (גיטין נ"ב:), ומעשה בר"מ מעשה

עובדי אלילים והיהודים שבאו שם משלוניקו ומביזאנץ בקישו להיטפיע עליהם מרוחם ולהביאם תחת כנפי השכינה. אולם יד השליחים הנצורים היתה על העליונה ובזרים בן קרום מבל לשם הנצרות בשנת 864 (בכ"ו) אשר בארכיו של הואטיקאן מסופר על התאמצות היהודים בעת ההיא להפיץ רת משה בין העמים עובדי אלילים). בכ"ו שנמצא בנניזה בקאהירא כתוב שקהלה ישראל משלוניקו נפטרה משילום מס ע"י הקיסר אליקסיוס קומניוס והבישוף, אשר מלכו בשלוניקו בימי מסע הצלב הראשון (1096). הפטור הזה נותן מקום לשער כי מצבם היה אז דל מאד, או שהקיסר גמל אתם חסד מפני שבקש למשוך את קרבנם מיראתו פן יסתפחו גם הם על אויביו, שרצו לירש את כסא ממלכתו. הנוסע ר' בנימין ממולדא שביקר את שלוניקו במאה ה"ב (1173) מספר כי מצא שם כתמי מאות יהודים, "ושם הרב ר' שמואל ובניו ונתן ת"ת והוא שם ממונה על היהודים ממעם המלך, ורבי שבתי חתנו ור' מיכאל, ושם נלות גדול ליהודים והם מתעסקים במלאכות". אז היתה שלוניקו עיר יונית או רומניונית, בעבור שכל סדרי הממשלה היו נחתכים עפ"י חקי רומיביזאנץ. ראש העדה היה מכונה בשם אפֿורוס (Ephoros) והיהודים נקראו נרינוש או בני רומניא. מהעת הקדומה ההיא נשארו עד היום עקבות מלים יוניות בשפת היהודים המדוברת, ושני בתי תפלה, עץ החיים, "ועץ הדעת" שנקרא לפניו, "איל קהל דילוס יונים". והיה להם, "מחזור רומניא" שנדרס ביטול רע"ע בסדרו של ר' אליהו הלוי. ועתה אינו נוהג בשום מקום. בהמאות ה"ג וה"ד החלו הגרושים התכופים במדינות צרפת איטליא, ציצייליא, קאלאבריא, ופולין, וגולים רבים בקשו להם מפלט בשלוניקו עיר החוף, והתפרדו כל בני מדינה ומדינה לצבורים שונים וקהלות מיוחדות. וקרוב לזרואי שנם בימי הגרושים והשמדות בספרד שהחלו משנת 1391 ואילך באו פלמים רבים לשלוניקו ויסתפחו אל אחיהם הגולים הראשונים מצרפת אימליא ואיטכנו.

[תקופה חדשה תחת התורקים] תקופה חדשה ליישוב היהודים בשלוניקו החלה מעת שבאה העיר תחת שלטון בית עותמן (1436). כי פתאום נפתחו לפניהם יערי אורה, כאשר נתנה להם הממשלה הנחית רבות וחביות שוות לכלל יתר בני הדתות האחרות. ומלכר שחשבה את היהודים בכל ליונים עוד בכרה אותם על פניהם, כאשר מצאה בהם תכונה נאמנה וקטורה אל שלמונה באחוזותיה החדשות באירופא. על הכצב המוב של יהודי שלוניקו בעת ההיא מעיד ר' יצחק צרפתי איש אונגריא שהתישב בתורקיא, בקול הקורא יעריך, אל קהלות הקדש היהודים הנמצאים באשכנז והשוכנים בערי שואבן רינוס שמיירמארק מרין ואינגריא להודיעם כי דרך ארץ תוגרמה היא דרך ארץ החיים, תחת ישמעאל יושבים לבמת איש תחת נפנו ותחת תאנתו

(האם אין דרך לתת שלום בעירך). אמר לפניו רבש"ע כלום יש עבר שנותן שלום לרבו! א"ל היה לך לעזרני (לומר שתצלה במעשיך). מיד א"ל ועתה יגדל נא כח ה' כאשר דברת (שבת פ"ט.). ומה למדו שלא נבון לתלמיד לישאול בשלום רבו, אם רבו לא פחת תחלה. זעירא לא שאל בשלמא דרבה (ירוש' ברכות פ"ב). רב יהודה בשם רב חושב את הנותן שלום לרבו והמחזיר שלום לרבו בין הרברים הגורמים לשכינה שתסתלק מישראל (ברכות כ"ז.). ופירש"י הנותן שלום לרבו כשאר כל אדם שלום עליך ולא אמר לו שלום עליך רבי. א"ר אבין הלוי הנפטר מחבירו אל יאמר לו לך בשלום אלא לך לשלום שהרי יתרו שאמר לו למשה לך לשלום (שמות ה' י"ח) עלה והצליח, דוד שאמר לו לאבשלום לך בשלום (ש"ב מ"ז מ') הלך ונתלה וכו' (סוף ברכות). בברכת לבנה אומרים איש לדעהו שלום עליכם—עליכם שלום. כמו בפניית שני אוהבים ומכירים שלא ראו זה את זה משך זמן רגיל, או שאחד בא מן הדרך. ע"ע ברכות.

ביבליוגרפֿיא: סרק השלום בסוף מסכת ד"א וזמא. ישינב—ב. מ.

שלוניקו (תיסלוניקה, סאלוניקי, סלוניק, Salonica, Salonique): עיר גדולה ובצורה באירופא, מלפנים תחת ממשלת תורקיא. ובמלחמתה עם ממלכות הבלקן נסגרה העיר לממלכת היונים ביום 9 נאו' 1912. שלוניקו נבנתה בערך שנת 315 קודם מה"נ ע"י קסנדרוס בכור אנטימפרוס שהיה נציב מחוז מקדון בהשתער אלכסנדר הגדול על הפרסיים וכבש א"י תחת ידו. באיזה מקומות מהעיר נפגשו עוד בשרידי מצבות עתיקות קשתות נצחון בתי תפלה ובנינים הנושאים עליהם חותם של תקופות שלמונים ותרבויות עתיקות ושונות, במשך זמן דורות רבים תחת ממשלות רומי, ביזאנץ, ויניציא, יון ועוד, עד הכבוש ביד התורקים תחת שלטן מורד השיני בסוף שנת קפ"ט (300 ס'רואר 1430). במעלה העיר מזרחה נכרים שרידי העיר העתיקה בבתי הנמוכים ובמשעוליה הצרים והמפותלים בלי קצב ומשמה החופפים עליה הוד זקנה ואצילות. המסורה מספרת כי שמה נרו היהודים בזמן קדום, וחקני הרור מראים עוד על חרבות בית כנסת ישן נושן שבו למדו גדולי החכמים ממגורשי ספרד והמקוה העתיקה. יישוב היהודים הוא קדום מאד, כבר במאה הראשונה כבוא שם פאול השליח לעשות נפשות לאמונת ישו, כצא בה קהלת יהודים חיובה וגדולה אשר הפריעתו בעבודתו. ותעמוד לו לשמן. "וידרש" ביום השבת בבית הכנסת לפני יהודים ויונים יראי אלהים" ונשים נכבדות שהיו שם (מפעלות השליחים י"ז ה'). במאה השמינית והתשיעית התפשטו יהודי שלוניקו על חצי האי הבלקני, ורשומם ניכר ביהוד בעת יסוד ממלכת בולגריא ע"י קרום (807—852). בימים ההם היו הבולגרים עוד

נברענענעם אל ארץ מכירתם עד ישוב בתי האבות ספתו לכנוי משפחהם את שם מקום דירתם בספרד. הצלחת היהודים הסבה את שנאת היונים אדוני הארץ לפנים, ויביטו בעין רעה על האזרחים החדשים האלה, ויחבלו כל מיני תחבולות להצר את צעריהם. אולם מפני שהיונים היו חשודים בעיני הממשלה כבוגדים ומפריעים לשלמונה באירופא. לא נתנה להם להרע ליהודים והשולטן נתן עוד הנחות ליהודים למרות רוחם של דוחקיהם. בכ"ז לא נמלטו מהנבלות ורדיפות מכל וכל. וכפרט בשנים הראשונות שהיו יושבים כלם צפופים

מיפוס של יהודי ספרד בשלוניקו

בחרצות שלקחו בשכירות מאת ההוגרים להרש או לשנה, ולא היה להם רשות להזכין בית קבוע לשם ביהכ"נ, כ"ש לבנותו, והיו צריכים להטמין את עצמם בבתים תחתיים וקולם לא ישמע מפני הסכנה (ב"י מור א"ח סי' קנ"ד).

[מנהיגים וישיבות] לפקח על עניני שילום המסים והארנוניות נמנו שבעה פרנסים ואנשי מעמד בשם "שבעה מובי העיר". בראש כל קהלה העמידו רב יתארוהו בשם "מרבין תורה" ועליו העמיסו שלש משרות, אי כמליצת סופר אחר הכתירוהו בשלשה

בואו ורשו את הארץ אשר ה' נתון לכם, וכו'". קול הקורא הזה שנערך ביטנת ר"ד (1454) עשה רושם עז, ומכל המקומות נהרו יהודים במספר רב והתיישבו עם אחיהם בשכבר הימים. והנוספים האלה מכונים "גרשי איטליא". אז החלו היהודים הראשונים הרומניזמים או תושבי רומניא להתמעט במנינם. גם הנמלטים מחרב העריץ לודוויג העשירי מלך ביערן ביטנת 1470 באו לשלוניקו במספר לא מעט ויהיו לעדה בפני עצמה בשם ס"ק ורנק או ורנבורט, ולנשיא עליהם עמד ראש דרשני פראנקפארט ר' יסמען אשכנזי בעל הילקוט שמעוני (הילקוט נרפס ראשונה בשלוניקו בשנת רפ"ו—ז' ע"י בן המחבר ר' אליעזר היסמעוני). אז היו בשלוניקו המליץ והתוכן ר' שלמה בן אליהו שרביט הזהב (1470—1500), ר' משה קאפוצמו מחבר פירוש עה"ת ע"ד המחקר, ור' שבת בן מלכיאל הכהן שבספרו נגד הפילוסוף ר' מרדכי כוממינו נתן דחיפה עצומה להפצת העיון המחקרי והפילוסופי בין משכילי העם ברור ההוא.

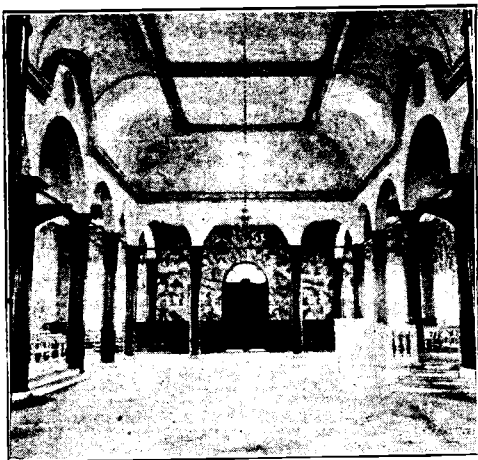
[גולי ספרד בשלוניקו] שניו נמרץ ושלם התהווה במצבה החמרי והמוסרי של קהלה זו כפרט והעיר עצמה בכלל עם כניסת הפלמים הספרדים בשנות 3—1492, ופלימי פורמונאל ביטנת 1496. ממש נבואה נזרקה מפי השולטן ביאזיר השני בשהודיעו לו נזרת הגרוש: "תמחני מיכא על אלה האומרים כי פֶּרְדִּינַנְד מלך חכם הוא, כל עוד שהוא מרושש את ארצותיו ומעשיר את מדינותיו". ובאמת נעלו היהודים הספרדים בימים ההם בהשכלתם וכשרונם על כל יהודי אירופא. רבים מהם היו רופאים מובהקים, סוחרים ובעלי הון, מהם אומנים בכל מלאכת עץ וברזל או צורפים עושים בכסף ובזהב. מהם סופרים ומשוררים ובלשנים בשפות אירופא. באיזיר ב' פתח לפניהם את יערי מדינותיו וגם העביר קול בכל מלכותו לאמר: כל אשר יעליב איש יהודי אחת דתו להכית. המגורשים באו כאלפים ורכבות לתורקיא וביחוד הכינו צעדיהם לשלוניקו. והכניסו זרם חדש של חיים מסודרים והליכות חברה מתקנת, וב"כ רבחה השפעותיהם עד כי במישך שנים אחדות הטביעו את חותמם על אחיהם יושבי העיר לפנים ויבטלום ברוב מנין ובנין. ויעזום לאנשים כמוהם ספרדים גמורים בכל תכונתם וצביונם. מנכברי הגולים האלה בשלוניקו היו: ר' אפרים קארו ובנו הילד יוסף בעל הש"ע, ר' יעקב בךחביב ובנו לוי, ר' שלמה מטראני אבי המב"מ, ר' יוסף בן יחיא, ר' פרחיה הכהן ובנו דניאל אדרה, ר' אברהם לבית הזן דון יהודה שניאור בנבנשתי וקרובו דון שמואל, והרופא ר' שלמה בן דן שמואל בן השר דון שם מוב בן חביב ועור. הנודדים האלה קבעו להם כל עדה ועדה קהל בפני עצמו על שם העיר או המדינה שגלו משם. בראשונה יסרו רק שבע קהלות אלו: איבורה, פורמונאל, לסבך, גרוש, מאיורקה, ציציליא, קאמאלאן, אראנו. וכ"כ

כתרים: כתר תורה לישב בראש הישיבה, כתר מלכות על כסא הדין בתור אב"ד, וכתר כהונה, לכהן ולשרת בביהכ"נ ולדרוש מדי שבת בשבתו (מהר"י אדרבי, דברי ריבות). מרבצי התורה היו מתפרנסים מקופת הקהל. גם הומינו דיינים וגוזרים וחברת קברנים היא חברה קדישא. הפרנסים נבחרו לזמן שנה אחת בכל חוה"מ פסח. הנכבדים מהרבנים הראשונים היו: ר' מאיר בר יצחק אבן עראמה בק"ק אראנון, ר' אליעזר השמעוני בק"ק קאמאלאן, ר' יעקב אבן חביב בק"ק גרוש, ר' גדליה בן חיון בק"ק פורמונאל, ר' משה בר ברוך אלמושיניו בק"ק נוה שלום, ר' שמואל מאימצק בק"ק שלום, דון מאימטרו שלמה לבית הלוי בק"ק איבורה. המוסד החשוב שיוסדו הגולים תיכף להתיישבותם היה בית אלפנא הגדול בשם "חברת תורה ומשנה תורה", שלמדו בו תורה ואמונה להמון בני העם, הבית הזה היה גדול ונכבד לחנוך הילדים במשך דורות רבים. וממנו יצאו ליישובות הרבנים להשתלם בתלמוד ולהתעתד לבעלי הוראה. בין היישובות הראשונות המהוללות היא הישיבה של ר' אברהם סיראליו והגביר יוסף פינמו נדב לתמיכתה עשרת אלפים לבנים בשנת הרצ"ו (רש"ד"ס י"ד ס' צ"ו). ישיבת ר' יוסף פאסי יליד טולטולא תלמידו של ר' יצחק אברהם בליסבונא. מיישיבה זו יצאו הרבה גדולים, ובשנת רנ"ד שלח דון יצחק אברבנאל את בנו שמואל מאימילא ללמוד שם. ישיבתו של ר' יוסף בר שלמה מאימצק אשר עמדה יותר משלשים שנה היתה היותר גדולה וחשובה בתורקיא, וממנה יצאו רוב בעלי החוראה. להקת החכמים והתלמידים בהיישובות שברו צמאונם לתורה בבתי עקר הספרים שהוקמו עוד מהעת הראשונה ע"י דון יהודה שניאור בן שר האוצרות דון אברהם. אשר נקבצו על ידו סופרים מובהקים הכותבים בכתיבה נאה להעתיק את ספרי משנה ותלמוד וספרים אחרים. והיו מאובלי שלחנו וכל מחסורם עליו. גם בית העקד אשר במדרש "דון שמואל" לר' שמואל בנבנשתי, אשר היו בו ספרים לאין מנין, וספרים נכתבים בכל יופי על קלפי הוד. התמדת הלומדים היתה גדולה מאד ור' יוסף מאימצק אמר: "חי נפשי אם בכל הכ"ד שעות אני נהנה מהם לחיי גופי רק שש שעות וכל הי"ח שעות אני צריך לתמידן כהלכתן", וגם עסק הרבה בחכמת הקבלה ויתענה ויסתנף, וארבעים שנה לא ישן במטה והיה ישן על גבי תיבה ורגליו תלויות" (ראשית חכמה שער הקדשה). בית מדרשו היה מרכז למקובלים ובעל ח"ן. ובבוא שלמה מולכו (ע"ע) בשנת 1528 לשלוניקו למד גם הוא בבית מדרשו, ושם הוציא ספרו "המפואר".

[מסים] היהודים בשלוניקו הוכרחו לשלם מסים לצרכי הממשלה ומסים לצרכי הקהלה. מערכת המסים עלתה למספר י"ב: א' המס השנתי הרגיל, ב' מס לכלכלת הצבא, ג' מס על הירושות, ד' מס על סרעית

המלך. ה' מס המדינה, ו' מסם הבשר, ז' מס נאיות-האחו, ח' מס עדרי המלך, ט' מס פמורין מעבודת הצבא או מס אקרקפתא דאינשא, י' מס הקהלה, י"א מס הרצים, י"ב מס הצמר. ומלבד המסים הקבועים הללו עוד נשאו בשבע סבלות הללו: א' בסבל בנין החומות, ב' שפיכת סוללות, ג' עבודות שונות, ד' שחירת הפלטין ובתי המשפט, ה' הבראת היערות, ו' החזקת המשטרה, ז' הסילו עליהם להלין בביתם את החיילים החדשים לנהלם בלחם ומים ובעת כנוס הצבא בשערים לצורך המלחמה. ועשה המלך פנקס אשר שמות כל פורעי המס בו. גם הוטל על היהודים מס אחר כעין פסקא, סך ידוע לתתו מדי שנה בשנה כפי אשר חשני יד כל אחד ע"פ הערכה של מוכי הקהלה. המס הזה נקרא בלשון ישמעאל רביאחנאסי (משכורת הרב) ובזכות המס הזה הותרו היהודים לסנות להם רב ומנהיג בהורסנא דמלכותא, ובמזות אחד מפורעי המס לקחו מעזבונו, ועשו תקנה שלא יעכבו ע"ז לא בעלי החובות ולא אשתו בעלת הכתובה (מהרש"ד"ס שו"ת ח"מ ס' שס"ד). מלבד המסים להממשלה, עוד היו על בני הקהלה מסים פנימים שונים. כסו: משכורת למשרתי הצבור, פדיון שבויים, תמיכה להולים עניים, החזקת בתי המדרש ועוד. כה רבו הוצאת המסים עד כי הישוב והחל כמעט להתרופף. רבים החלו לרנו באהליהם כי המס חל רק על הסוחרים ובע"ב שקבעו להם אחיזה בעיר ולא על אלה שיישבו בה ישיבה עראית. וכאשר נתוספו עליהם הפנימים מחמת האינקוויזיציא בליסבונא בשנת 1506 חלקו אותם בין שבע הקהלות ע"פ גורל שישתתפו בשילום המס, וקודם לכן קבלו מהחדשים תמידין וצדקות וגדבות ופרענות ומסים וארנוניות וכל המעות ההם חלקו הגזברים בין שבע הקהלות (דברי ריבות ס' נ"ו). בעת ההיא נפלה מחלוקת בין הקהלות עצמם ובין הרבנים, ר' יעקב סאמוט בקש להשתרר בכח על בני קהלת קייאנה, וכן רבנים אחרים, וע"י המחלוקת נחפרדו רבים ויסדו להם ביהכ"נ לעצמם. וע"ז סבלו המוסרים הצבוריים, כי "הערוכה" לא היתה נעשית בסדר נכון והמסים לא באו לידי גוביינה. לצורך זה התאספו רבני ומוכי כל הקהלות ביום השבת י"ז תמוז שנת רפ"ה (1525) וגזרו שמהיום והלאה לא יוכלו יחידים לעשות עוד בית הכנסת חדש (דברי ריבות ס' נ"ט), ולמען יהיה השלום קיים העמידו רב כללי לכל הקהלות. את ר' בנימין הלוי, אך השלום הופר אחר זמן סעם והסהל י"ב להתנהג ע"פ דרכו במלפנים. בחדש סיון ש"ה פוזרה ישראל היא שנת תקס"ה ואלף (1545) היתה המגפה בערת ה' וימותו רבים בעת ההיא ובילול היום השני ביום הרביעי לחדש אב יצאה איט מבית אברהם קאמאלאן הבישם, ותאכל כיטמונת אלפים בתים וכמאתים נפש אדם, וי"ח בתי תפלות וס"ת היו למאכלת אש (עמק הבכא). בשנת 1552 הלכה אנית הכסרים "אצילי

[במאה ה־יח] בשנת 1825 היו רבני שלוניקו: ר' יוסף קובו, אליהו בן סאנזי, ר' אברהם פריץ, ר' יוסף דוד, ר' שאול בר דוד, ר' אברהם מולכו, ר' שמואל צדוק, ר' יצחק אישכרזשה, ר' יצחק בן חסוק, ר' חיים אברהם נאמיניו (דבר משה ח"א סי' נ'), ר' בננשתי נאמיניו, ר' רפאל אלעזר נחמיאש. זה האחרון התפטר ממשרתו לרגלי סכסוך שנפל בינו ובין גבירי העדה ועלה לא"י (במ"ש בראש ספרו "הן רב") ואחריו היו הרבנים: ר' יוסף בן יעיש, ר' אברהם נאמיניו, ר' נחמה בן שבת, ר' משה ברכה, ר' אברהם שיראנו, ר' מרדכי סאמאלון, ר' שמואל מולכו, ר' רפאל אשר קובו, ר' חנניה סאפורטה, ר' אברהם נאמיניו, ר' מאיר אבן נחמיאש, ר' שמואל ארדימי. וכשמת זה האחרון (ה' אלול תרמ"ז) פנה עוד הכוללות אל ר' יעקב חנניה קובו (נולד ח' אב תקפ"ו) ויושיבתו על כסא הרבנים ב"ב חשון תרמ"ח וישרת בכהונתו

בית תלמוד תורה הגדול בשלוניקו

זאת עד יום מותו (כ"ז ניסן תרס"ו). והרב ר' משה שמעון פסח מעיר בולא יק נשא עליו הספר וקינה בשם "אלון בכוח" ומתחלת "בת עמי חגרי שק". שתי שנים עמדה העדה בלא רב כולל וביום כ"א שבט תרס"ט (1909) בא לכהן ר' יעקב מאיר איש ירושלים בתור רב כולל, ועודנו עומד שם על משמרתו (1913). [במוסדי החינוך וההשכלה] עדת שלוניקו מצטיינת במוסדי הלמוד והצדקה, יותר מעדה אחרת בכל הבלקאן. "בית תלמוד התורה הגדול", נקרא בפי מיסדיו הראשונים גולי ספרד בשם "חברת ת"ת או משנה תורה". בית האולפאן הישן נהפך ברבות הימים לבית תפלה, ותחתיו הקימו שלשה בנינים ללמודים, ונחנכים בהם יותר מאלף ומאתים תלמידים. בית תלמוד התורה הישן שנבנה בשנת שפ"ג (ע"י לעיל) נשרף כליל ב' אב תרנ"ח, ובהשתדלות הרב שמואל שמתה הוקם על תלו בית עליון ונהדר (ע"י תמונתו

ההיכל" אשר ברודוש לשלול שלל וימצאו אניה משלוניקו עם שבעים יהודים וילכדה והיהודים הוכרחו לפדות את עצמם (י"ט). המצוין מכל רבני שלוניקו ברור ההוא היה ר' שמואל די מדינה (1506–1590) שעשה תקנות רבות לצורך הקהלות.

[במאה ה־יז] ב"ז לאלול שנת השע"ז (1617) התנפלו היעניצ'עדים על קהל גדול של יהודים סוחרים שהיו שבים מיריד דוליא הסמוכה לשלוניקו, ואחר שנצלו מכל רכושם הרגו אותם עד אחד. ולזכרון המאורע הזאת נזרז תענית צבור ביום י"ד אלול. בליל תשעה באב שנת ה'ש"ף (1620) היתה שרפה גדולה בשלוניקו ונשרפו כ"ה אלף בתי ישראל וכ"ח בתי כנסיות, מלבד כמה בתי סדרש ובית ת"ת הגדול, זה האחרון נבנה שנית בשנת 1623. בשנת 1637 נתרדלה הקהלה בשלוניקו ע"י המסים ורבים עזבו את העיר. בין המסים המעיקים היה מס הבגדים שהיתה הקהלה משלמת בעד מלאכת הבגדים לאנשי החיל ושרי הצבא. ובמעט כל המלאכה נעשתה בשלוניקו, ולא היה בירי פרנסי הקהלה לשלם לעושי המלאכה. ויפסימו לשלוח שליחים לעיר הבירה קושטא להשתדל לפני הממשלה להקל העול מעל צוארם. ויבחרו ברבם ר' יהודה קובו והגבירים יצחק בן נחמיאש, יוסף כהן נהר. שמואל מלמר, יוסף לוביז (תורת חיים למרח"ש). אך בבואם לקושטא תבעה הממשלה עוד ממון עודף על מס הבגדים כי לפי חשבונה ערך הבגדים שהמציאו להממשלה דק מסכום המס. והשליחים היו יראים כי אם יאותו לתת הסכום ההוא בעד השנה ההיא אח"כ יגנלו עליהם את הישנים האחרות. כסבור היה הרב לפייס את שרי הממשלה ביטחור עד כדי דמיהם אלא שהעון גרם ונמרפה לו היטעה, וביאום בקילר כ"בויי הרב והעבירים על דת לחלל את השבת, וראש המדברים ר' יהודה קובו נדון למיתה. וכשהוציאוהו להרוג הכרוז היה מכריז ואומר: "זה הוא האיש העושה בגדי עדים!" ע"י הריגה זו אחותם רעדה והוצרכו לתת להממשלה כל אשר שאלה מהם (מהרח"ש ומקורות אחרים). האמונה בישבתי צבי הניעה גם לשלוניקו. וביום ז' ניסן ת"ט (1659) כאשר בא "המשיח" לתוך העיר מצא בה, "עשרים אלף בעלי בתים" ויאסוף אליו הלמידים וילמוד אתם נגלה ונסתר והשבעות ויגלה להם מה מעשהו ומה שיעלה לו בקרב שנים מועמית ויאמינו בו (ר' יעקב ש"פורטש). ובירי שלוניקו קבלוהו בכבוד ויתעבב שם עד הקץ שנת תכ"א. אך הרבנים ובפרט ר' יוסי קובו לא נהנו אמון בו, ופעם אחת כאשר נהג שבתו צבי קלות ראש בספר תורה בעת מ"טה ה"ן יצאו נגדו ויהרימוהו, והוכרח לצאת את העיר בחפזה. מן דפילמוס השבתאי יצאה היהדות בשלוניקו קרועה לגזרים, כי כשלישת אלפים נפש הסירו דתם ונתחברו לכת דונטמים (ע"ע). ומאז ירדה עדת ישראל בשלוניקו ממדרגתה העליונה הקודמת.

משלמים $1\frac{1}{2}\%$; מן 601 ולמעלה המס $3\frac{1}{4}\%$. המס הזה נועד ביטול הכנסות כלות עניות לחופתן בשם "קופות יתומות". הקהלה מחזקת גם מוסד חשוב בשם "בקר חולים" לספק חנם רופאים ורפואות לעניים; "בית חולידה" למשונעים; "בית חולים הירש" (נוסד בשנת 1909); "מתנות לאביונים"; "בית מחסה ליתומים" ע"ש הנריב קרלו אלאמיני.

[בתי כנסיות ואגודות] הקהלות החשובות כעת הן שלשים ושתים ושמותן: אראנק, איסטרוג, איטאליא ישי, איטאליא חדש, איטאליא ילום, איבורה, אישכנז, אונטראנטו, בית אהרן, גרוש גדול, גרש קמן, הר נבוה, יחיא, ישמעאל, לשבון (ליסבונא) ישי, לשבון חדש, מונראבין, מאיור, נוה צדק, נוה שלום, עץ החיים, עץ הרעת, פורמונאל, פוליא, פרוינציא, קאסטיליא, קאלאן ישי, קאמאלאן חדש, ציציליא ישי, ציציליא חדש, קיאנה, שלום, מן הישיבות חשובות כעת: "ישיבה", "אור חיים", "נחלת יהודה", "בית אברהם לחיים", ומן האגודות: "קדימה" להפצת שפת עבר (נוסדה בשנת 1899), "בני ציון", "חובבי ש"ע". אגודה להתעמלות, "מכבי"; "ביבליותיקא ישראלית", "הקלוב החדש", "עץ החיים" ועוד.

[דפוסים] הדפוס הראשון שנוסד בשלוניקו היה זה של ר' יהודה גדליה ובניו בשנת רע"ה (1515). מבית הדפוס הזה יצאו כתבי הקדש עם פירש"י ורד"ק, ס' עין יעקב לר' בן חביב, משמעי ישועה לר' אברבנאל ועוד ספרים אחרים. האחים שלמה ויוסף יעבץ הדפיסו באו מאדרינאופל והדפיסו בשנת שט"ו מחזור האשכנזים, ובשנת ט"כג תפלה למשה לאלמושיניו, ובשנת ש"ט ס' חקת הפסח לאברבנאל. ר' דוד אברהם אזובי הדפיס בשנת שט"ג ס' תנחומות אל לר' יצחק בן ארוליו. בדפוס האחים בני בת שבע הופיעו בשנת ש"ג תשובות רשד"ם ועוד. ר' אברהם גר צדק הדפיס בשנת ת"א שו"ת מהרח"ש. בדפוס של בית תלמוד תורה הגדול נדפסו, במצות פרנסי ומנהיגי הזמן, ספרים רבים. בשנת 1740 פתח ר' בצלאל חלוי אישכנזי בית דפוסו שעומד שם עד עתה, ובו נדפסו ספרים הרבה. גם בתי דפוס של ר' רפאל יאודה קלעי וחברו ר' מרדכי נחמן, ר' יוסף מלכו, ר' יצחק גאחון. בשנת 1875 הוקם בית דפוס ע"י חברת "עץ החיים" וספרים שונים יצאו ממנו. ועתה מדפיסים שם, "כוכב מעקב" לר' יעקב קובו (1913).

[ספרייה] מספר היהודים בשלוניקו (1913) עולה מיטבעים אלף עד ע"ה אלף, ומספר כל התושבים מאת אלף ושלשים אלף. כמעט כל היהודים הם ספרדים. היהודים הם הרוח החיה באופני כל המסחר והחייט המעשה שם, ואין שום ענף במסחר או בעבודה שלא יטפלו בו. היהודים האלה מצוינים בכל בחריצותם וברגישם המסחרי המפותח. טיב ויושר משאם ידוע למפת בכל אירופא התגורר. מלחמת ארבע ממלכות

בזה המאמר). "בית מדרש לרבנים בית יוסף" נוסד בשנת תרנ"ו (1896). אך חסרים לו אמצעים חמריים לקיומו ולשכלולו. בית ספר הראשון לחברת כ"ח נפתח בשלוניקו עוד בשנת 1873 בימי הרב רפאל אשר קובו, וכעת יש להחברה הזאת שמונה בתים, ומספר התלמידים בהם 2600 ומהם שבע מאות בנות. ת"ת בארדאר, נוסד בשנת 1894 ולומדים שם 175 תלמידים. ת"ת הקטן נוסד בשנת 1892 ומחזיק מאתיים תלמידים. נן ילדים של עזרא (הילפספראיין) נוסד בשנת 1910 ויש בו מאתיים תלמידים בנים ובנות. נן ילדים ת"ת "בית אל" משנת 1913 מחזיק מאה תלמידים. בית ספר לבנות של הקהלה נוסד בשנת 1906 בעד אותן התלמידות שהיו מבקרות בתי הספר למסיתים האנגלים, להציל אותם מרשתת. בבית זה לומדות 250 נערות. החרדים המשותפים נוסדו בשנת 1910 ויש מהם חמשה מוסדים ומספר כל התלמידים 2500.

[הסתדרות הקהלה] הקהלה בשלוניקו מתנהלת ע"י ועד פועל וועד יועץ, והם נבחרים לזמן של שתי שנים ע"י הועד הכללי הגדול שיש בו שבעים חברים ונבחרים ע"י פורעי מס הקהלה. הועד הרוחני נבחר ע"י המפלגה הרבנית, ומטרתו היא לפקח על עניני הדת. בית דין של ממונות, לפסוק דין תורה בין איש לרעהו בעסקיהם, בית דין של יתומים ואלמנות, מפקח על עסקי האלמנות והיתומים. הרבנים לשני בתי דינים אלה נבחרים ע"י הועד הפועל ע"י הצעתו של הרב הכולל, שאלות של גט מובאות רק אל רב הכולל. הועד הנשמי, מתעסק רק בהנהלת הכנסת מכס הבשר (גאבילה) העולה בכל שנה לערך 92,000 פראנק, ויש ועד לגבות מס הקהלה. המס מוטל על כל היהודים תושבי שלוניקו מכן כ"א שנה ומעלה. היהודים ממקומות אחרים נכנסים גם הם לסוג של פורעי המס לסוף שנה אחת להתישבותם. המס הוא קצוב לפי הכנסות התושבים, נכסי דלא ניידי נערכין עפ"י הכנסתן הישנתית של 12% לשנה. בעד כסף או רכוש קטנים כך: ממאה ואחד עד מאתיים לירא (הלירא=23.80 פראנק), המס 25 גרשים זהב לשנה; ממאתים ואחד עד המס מאות לירא, המס 50 גרשים זהב לשנה; מחמש מאות ואחד ולמעלה חמש פרוטות (12 $\frac{1}{2}$ סנטימים) בעד כל לירא. הפטורים ממס הם: המפלגה הרבנית, הקצבים, המוחזים, ומי שיש לו שרות בבחונות הקהלה, השכירים המקבלים פחות משש לירות לחדש, וכל אלה שאין להם בחזקתם למעלה ממאה לירא קרן. המס נקצב ע"י ועד של י"ב אנשים הנבחרים מהועד הפועל והועד היועץ. עברה הישנה ולא פרע הנערך המס הקצוב, מוסיפים עליו עודף בערכו 5% על כל שנה של עיכוב, ואם יויד לבלי לפרוע המוטל עליו אז אין מתעסקין בו לכל דבר שבקדשה. ויש עוד מס של נשואין לפי סכום הנדוניא, אם עולה יותר מן 125 לירא עד מאתיים לירא, המס 14%; אם עולה מן 201 עד 600 לירא

אלה כתבו כן מפני שחששו כי הרבנים יספיקו בקיצור הלימודים בש"ע ולא יתעסקו בארוכה בסוד וב"י המיוסדים על מקורי הדינים בתלמוד. ובאמת ראוי הש"ע לסמוך עליו יותר מהמור וחב"י כי הוא בתראי ובפרט עם הנהגות הרמ"א. וכתב הרב חיד"א על אלה האומרים כי תלמיד מהריק"א כתבו הש"ע, דנראה ששם שמרן הקדוש לא ינית ספר שעשאו להודות לכל ישראל ביד תלמידיו אף שהיו גדולים שיביא מכשול, וכ"ש שלא יחלק ההלכות לזה אחת ולזה אחת או כיצא בזה דנפיק מיניה חורבא. ואם ח"ו היה כן לא היה כותב שהוא חברו, דכל קהל ערחנו עליו יסמוכו וכו' (שם הגדולים ח"ב ערך ש"ע). וכתב בעל גנת ורדים (בחלק ח"ט כלל ג' סי' ק"ט): דהאידינא בכל המקומות מנהג אחד הוא דלא נרדי מרבני מרן בשלחנו המהור אף שהוא נגד הרמב"ם ז"ל, וכן כתב הכנסת הגדולה בתשובותיו (סי' ס') ומרגלא בפומיה לומר שהרב מהריק"א ז"ל יסד ספר הקצר (הוא הש"ע) על סדר הרמב"ם בדברים שהרמב"ם מדבר בהם, ועל סדר המורים בדברים שהרמב"ם אינו מדבר בהם, ובר מן דין, הרי מחוך הקדמת מהריק"א לספר הש"ע מוכח להדיא שכוונת חבור הש"ע היה גם לחכמים ולמורי הוראות, שהרי כתב ז"ל: כי כאשר ישאלו לת"ח דבר הלכה לא יגמגמ בה אלא יאמר לחכמה אחותי את וכו' ער ומובטח אני בחסד עליון שש"י ספר זה תמלא הארץ דעה את ה' הקטנים עם הגדולים, תלמיד עם מבין, חכם חרשים ונבון לחש עכ"ל. בעל יד מלאכי כתב כמה כללים על הש"ע, והחלוקים שבין הפוסקים בסוד וב"י ובין הש"ע (יד מלאכי, הוצאת ברלין דף קל"ד-קל"ו). הש"ע נעתק ללשון צרפתית ע"י הרב נעוויאוקי מאורליינש בעזרת נוצרי פרופיסור מסמינאר קתוליקי ושמו מונסי זשן די פאוול, ויהודי שהוא שר חיל הפרשים הקפיטאן לפטאן. ההעתקה נחלקה לעשרים חוברות ועשר מהן נדפסו בפאריס בשנת 1912. הקדמת הקפיטאן נעתקה ע"י שמעון משה חאנים (ווארשא 1912).

ביבליוגרפ"א: רב צעיר בהשלח ח"ד 303; ח"ד 127, ח"ו 128, ח"ט 180.

א.

שלחני: חלפן וסוחר בשטרות ומטבעות; הלוחק מעות בפקדון באחריות ומלוה אותם לאחרים ברבית (באנקיר). ולפי שהשלחן לפניו תמיד ומוכר וקונה על השלחן וחוייב ומונה עליו המטבעות לכן נקרא "שלחני". השלחנים שהיו בירושלם שהיו מחלפין הסלעים למחצית שקלים היו מקבלין "קלבון" בעד החלוקה, מטבע קמנה שנקרא קלבון, ובן עזאי אומר שולחנין היו נוספין אותן (הקלבונוח) בשכר וי"א להוצאת דרכים (שקלים סוף פ"א). האומר לאשה הרי את מקודשת לי על מנת שאראך מאתים זו הרי זו מקודשת ויראה לה, ואם הראה על השלחן אינה מקודשת אע"ג דנקים דמי

הבלקן עם תונרמה וסגירת העיר בידי היונים היה שנוי מדיני פתאומי. כמובן היו היהודים נוטים לצד תונרמה אשר קבלה אותם בזרועות פתוחות בשנת 1492 בעת יסמלכות אירופא הנוצריות נעלו שעריהן בפניהם וסורו ממא קראו למנו. אך העתים נשתנו, ועדת ישראל בשלונקו מילחל לימים טובים עם פתיחת התקופה החדשה הזאת.

ביבליוגרפ"א: גרעין דברי ימי ישראל; שו"ת שונים; ברוך בן-יעקב. היהודים בשלונקא, כ"י.

ב. ב"י

שלחן ערוך: ספר שחבר ר' יוסף קארו (מרן הכ"ת יוסף). והוא קצור מכל דיני ארבעה המורים ומפרישו בית יוסף הסובב עליהם. עם כל המנהגים מכל הספרים. נחקק לארבעה חלקים כמו המורים ומסודרים כפי סימני המורים וכל סימן נחלק לסעיפים. החלק הראשון ארץ חיים כולל כל הדינים להנהגת האדם בכל יום בשבת ומעדים ועניני התפלות, החלק השני יורה דעה כולל כל דיני איסור והיתר, החלק השלישי אבן העזר כולל דיני נשים גיטין וקדושין, החלק הרביעי השן משפט כולל דיני ממונות. הש"ע חיבר בסוף ימיו אחר שעמד בשדש הרין בארוכה בב"י. ונרפס ראשונה בכפר ביריא שבגליל העליון בשנת חשב"ה (שס"ו=1555), ופעם שנית בויניציא שבי"ה (1565). ועוד כמה פעמים אח"כ עם תוספות הנהגות ודינים ומנהגי כל גלילות אשכנז מכל הפוסקים לר' משה איסרלש (הרמ"א) ונקרא בעל המפה לפי שהוא כפורס מפה על השלחן ערוך, וגם עוד תוספות ופירושים שונים. הש"ע נתקבל להלכה בכל תפוצות ישראל, והוא הפוסק האחרון, ועליו סומכים כל בעלי הוראה להלכה למעשה. וכתב בעל הסמ"ע כוונת המחבר (מהריק"א) והרמ"א בחיבור השלחן ערוך היה שלא יפסקו דין מתוכו אלא אותן שלמדו החלה דברי בעל המורים עם פ"י הב"י וידעו מתוכן מקום כל דין עם מעמו מהתלמוד ומגדולי המחברים, וכדי שלא יוזו מזכרונם הדברים הבר הש"ע להיות עומד לפנייהם למזכרת, משא"כ בזמנינו מסכת כוכב התלאה נמשך מהטוב דעה שרבים חושבים בנפישם כאילו הם מדור דעה ורוצים ללמוד התורה על רגל אחת ומצמצמים ופוסקים מתוך הש"ע והם מהדיבי עמנו, הפרו ברית אלהים וגורמים רעה לנפשם וכו' (הסמ"ע בהקדמתו לח"מ, שו"ת זרע אברהם ח"ט סי' ב', שמש צדקה סי' ל"ג, שו"ת ב"ח סי' פ', ראשון לציון דף ק"ב ע"ד). ויש שחשבו שהמחבר מפני חולשתו בסוף ימיו בעת שכתב הש"ע לא דקדק כ"כ או שמסר לתלמידיו כתיבת קצור ספרו הגדול ב"י, ויען כי לא אחד היה המסדר נמצאו מזה קצת שנויים ברעות ונוסחאות וקשה לזווגם בלי דוחק הרבה המביא להוציא הדברים ממשוטם (דבר שמואל סי' רנ"ה). וי"א שהמחבר לא עשה הש"ע אלא לקטנים וע"ה (שו"ת מהר"ם"ץ סי' ס"ו). ונראה שכל

ידועים השלחנים פינמו, דילמונמי, בונו די מסקיסא, פֿרנצ'ס מיל מאמשטרדם, מינדיס דא קוסמא, מנשה לופין, ובארק די אניולאר. יוסף די לא וינא, יהודי ספרדי, היה הראשון לכתוב ספר על הבירוא באמשטרדם. אחרי נצחון נפוליון היתה פֿראנקפורט למרכז השלחנים ומשם יצאו השלחנים לבית ראמסילר היותר מפורסמים בעולם. גם השלחנים ביישאפסהיים, פֿירירא, פֿולר אשר עליו אמר היינע במכתבו למכ"ע, אלנעמינע ציימונג" באונסבורג (27 מאי 1840) כי השלחנים ראמסילר ופֿולר מנצחים זה את זה בעסקיהם כמו שנצחו הלל וישמאי זה אח זה בהלכה. גם השלחנים לבית בליכרעדער ובארק די הירש, ובית ששן בהורו ואנגליא. ברוסיא הברון גינצבורג ואפרחי. באמריקא השלחנים שפייער ועלינמאן וקהן לעב ויחפיו אשר בראשם עומד יעקב ה' ש' י. הנוצרים קנאו להצלחת היהודים בעסק השלחנות, ויתחרו לעשות כמותם. בצרפת נוסדה חברה מראשי הקהוליקים בשם Union Générale אשר מטרתם היחה להצר צעדי השלחנים היהודים, אך השלחנים הנוצרים האלה לא יכלו לעמוד כנגדם ופישמו את ההגל לבעלי חובותיהם. אולם כבר למדו הנוצרים את כל סחרי העסק הזה, והם מתחרים עם השלחנים היהודים בכל הארצות הנאורות, עד כי בארצות הברית נבריה הבאנקירים הנוצרים על היהודים על אחת שבע. ולאט לאט תרד מעלת היהודים בתור שלחנים גם בארצות אירופא הנאורות. ובירידה הזאת אין אנו מצמצעים כלום, כי מוטב שיצמינו היהודים כסוחרים נאמנים ובעלי חריטה המעשה מלהיות שלחנים ואולי הכסף, אשר מעולם השחמשו שונאי ישראל בדבר הזה לאמר כי מלכי אירופא משועבדים לשלחנים יהודים ולא יוכלו לקרוא למלחמה מבלי הסכמתם והלואותיהם.

ב. מ.

שְׁלִיָּה (שליא): תחול פרי הבטן במעי אמו היוצא מרחמם; הכיס והקרום שמונת בו הולד ברחם אמו (נאכנעבורט), ובשליחה היוצאת מבין רגליה (רברים כ"ח נ"ז). ונקרא גם מרפחת ושלפוחית (חולין נ"ה:). שליא תחלתה דומה לתום של ערב וסופה דומה כחורמס וחלולה כחצוצרה ואין פחותה מספה. רש"י אומר שליא דומה לקורקבן של תרנגולין שהרקין יוצאין ממנה וכו' ואין שליא בלא ולד (נרה כ"ו). השותם את הבהמה ומצא בה שליא נפש היפה תאכלנה (חולין ע"ג). נימל השליא כשרה (שם נ"ד). ש"ע י"ד סי' מ"ה א'.

ישנב

שְׁלִיָּה: ע' שלו

שְׁלִיָּה (שליחות): המוסד רשותו לאיש אחר להיות בא כחו נעשה שלוחו וסוכנו (agent). כתיב ויברכם יהושע וישלחם וגו' וגם כי ישלחם יהושע אל

בעסקא, למחצית שכר היו לפניו על שלחנו להחליף ולהשהכר (קרושן סי' רש"י). המפקיד מעות אצל שלחני קשודין בקשר משונה הוא בשאר פקדן, ואם לאו נעשה עליהם כשומר שכר ויכול להשחמש בהם, וכשהשחמש בהם חייב גם באונסין בנגבה ואברה. אבל המפקיד מעות אצל בעל הבית בין צרודין ובין מותרין לא ישחמש בהם ואם אברו אינו חייב באחריותו כי הוא שומר חנם (ב"מ מ"ג). המראה דינר לשלחני ואמר שהוא מוב חייב לשלם מחירו אם נמצא שהוא כסף סינים. ויש חלוקים אם הוא בשכר לבחנם ובקי ושאינו בקי (רמב"ם שכירות פ"י, ש"ע ח"מ סי' ש"ו ושפ"ו). משל לשלחני שהיה משקר במשקלות (תנחומא בלק סי' ד' במדבר כ"ב ה').

[בתי שלחנים של היהודים] יסוד הבאנקים לפקדון כספים באחריות הוא כמעט דבר חדש בעולם המסחר בין הנוצרים. ואף כי העסק הזה היה ידוע ליהודים מוזן קדום, לא נמצא כי החעסון בזה הנוצרים עד המאה ה-17, ורק במאה ה-18 הוקמו בתי באנקים כאלה באיטליא בערי פֿלוריאנס, גֶנוּבא ולוקא. בימי הביניים היו כל השלחנים יהודים, והתעסקו בפרט בחור חלפנים וקבעו מסבעות והיו גזברים באוצרות המלכים. עיקר פעולתם בעסק השלחנות היה להלוות כסף לשרים ופקידים שמרות עם משכנות או אחריות נכסים. וגם הליו סכומים גדולים למושלים ומלכים, שהיו צריכים להוצאות מלחמותיהם. ומה השתלשלו אח"כ בתי באנקים אשר הפקידו אצלם כסף ברבית קמנה והליו את הכסף ברבית גדולה והרוויחו המוחר. ונעשו גם סרסורים למכירת שמרות המדינה ושל מסלות הברזל וחרש המעשה בבית מקוה הסוחרים (בערוא). בין השלחנים הגדולים הצמינו בפרט האנוסים מספרד ופורטוגאל שעשו מסחרים עם השלחנים היהודים בהולאנד ובלגיום. ובפרט השלחנים לבית מינדיס. אחד מהשלחנים האלה העביר תשעה מיליון פֿראנק מצרפת לקאנאדא (נרעץ, מאנאמסשריפֿס ח"ו ז"ח), ופֿרדינאנד קארוואחאל העביר לאנגליא מאת אלף ל"ש בכל שנה (Trans. Jew. Hist. Society, England ח"ב 18). בראשית המאה ה-18 הליו האנוסים יצחק סואסו וברון אובורן די גרא שני מיליון פֿלורין לוויליאם מאורינג כדי לכבוש את אנגליא. במלחמות לואיס הי"ד סלך צרפת עשו היהודים עשירות ע"י קבלנות להמציא צרכי החיל ובעסק הזה השתחפו עם השלחנים שהליו להם כסף להעסק הזה. בין השלחנים היו סיר שלמה מדינא ויוסף קורמיסוס ויעקב מוארמש. בבית השלחני "האמבורגער באנק" היו י"ב יהודים בין ארבעים מנהלים (נרעץ נעשיכמע ח"י צד 17 בהערה). אחי אבנצור היו שלחנים למלך פולין, וכמעט כל היהודים אשר בחצר המלך (האפודען) היו שלחנים מפורסמים, כמו מיכל מברלין, שמשון וערטהיימר מווינא, ובאסעווי פֿאן מריינבערג מפראג. באמצע המאה ה-18 היו

שכר שליחותו והרי הוא כשומר חנם, והסדר סוד (ע"ע) הוא שליח הנוטל שכר שליחותו והוא שומר שכר. אבל העושה שליח סתם חייב לפרוע לו בעד מרחתו (רש"ם ח"ד סי' קי"ד). לענין גיטין וקדושין שלוחו כמותו, ואיש מקדש בו ובשלוחו עושה שליח (קדושין מ"א). אבל אין האשה עושה שליח לקבל קדושין מיד שליח בעלה (ש"ע אה"ע סי' ל"ו י"ב). שליח נט האמינותו רבנן כבי תרי (גיטין פ"א א' ברע"ב). שליח נט הנוטל שכר בשליחותו אין לפסולו בתור עד שנוטל שכר להעיד ולומר בפני נכתב וכפני נחתם, כיון שבתחלת שליחותו התנה תנאי השכירות (מהרי"ל ח"ד סי' ב'). והלכתא שליח נעשה עד (מכילתא בא פ"ג ה'), אולם אחד שתקנו חכמים שנשבע היסת בעדות עד אחד אינו נעשה עד עם עד אחד. ובדליכא כפידת ממון נעשה עד (ח"מ סי' סכ"א). שליח ב"ד מהימן כבי תרי לשמטא אם הנתבע מסרב לציית דינא אבל לפתיחא (כמכור נכסיו) לא, ואין באמירתו שמספר שנתבזה משום לישנא בישא (ב"ק קי"ב, ש"ע ת"מ סי' י"א א'). המבזה שליח ב"ד חייב בעונש אף שלא יבזה את הרב (מהר"י מראני סי' כ"ט). ורב מלקה מכת מרדות אמאן רמבזה שליחא דרבנן (שם). שליחי מציה אינם נזקים לא בהליכתם ולא בחזירתם, אבל היכא דפביע היזקא לא סמכינא אנפא (פסחים ח'). יומא י"א. קדושין ל"ט). שלוחין יוצאין על ששה חדשים להודיע לבני הגולה מתי קדשו ב"ד את החדש (בעת שקדשוהו ע"פ הראיה). בראשונה היו משיאין משואות בראשי ההרים כדי שידעו הרחוקים, משקלקלו הכותים שהיו משיאין משואות כדי להטעות את העם התקיני שיהיו שלוחים יוצאים (ר"ה כ"ב). שליחא דרחמנא (קדושין כ"ג). הוא שד"ר השלוח לדבר מצוה. "שליח ערמילאי ורמי מסאניה" הוא פתגם בני אדם להחזיק במי שהוא ערום ומנעלים על רגליו (כתובות ס"ה). ע"ע סרסור.

א.

שליח צבור: ע' חזן

שליש (שלישות): איש הבינים; נאמן של שני בעלי דברים (Trust). המשרה את אשתו ע"י שליח (כתובות ס"ד): שנותן לה מזונות ע"י שליח. המשליש מעות לבתו קודם שנשאת לקנות לה שרה, ולאחר שנשאת אומרת נאמן בעלי עלי, עשה השליש מה שהשלש בירו (שם). המשליש נט לאשתו בעל אומר לפקדון ושליש אומר לגידושין מי נאמן? רב הונא אמר בעל נאמן, ורב חסדא אמר שליח נאמן. אבל בדיני סמונות לדברי הכל: הודאת בעל דין כמאה עדים דמי ושליש נאמן משניהם (גיטין ס"ד). בספר העמוד מובא נוסחאות של שמר שלישות כזה: "בכך וכך בשבת וכו' איך אמר לנו פכ"פ וכו' דצייתי ברעות נבטי ואשלימית לפלוני על ידיה כך וכך זוזי דליון

אהליהם ויכרכם (יהושע כ"ב ו' ד') מה ת"ל, אלא מתחלה נטלו רשות מיהושע וכרכם ושהו עוד ימים וחזרו ונטלו רשות ממנו וכו' (ב"ד פל"ה). משמע כי השליחות היא נטילת רשות. שליחו של אדם כמותו אמרינן בכל תורה כולה. רבי יהושע בן קרחה יליף לה מקרא שנאמר ושהמו אותו כל קהל עדת ישראל (שמות י"ב) וכי כל הקהל שוחמין והלא אינו שוחם אלא אחד! אלא מכאן ששליחו של אדם כמותו. רב נידל ביטם רב למד ממה שנאמר ונשיא אחד נשיא אחד ממטה (במדבר ל"ד) נשיא אחד נעשה מורשה לכל השבט ע"י מסירת רשות (קדושין מ"א: מ"ב). חזן מלדבר עבירה. דק"ל אין שליח לדבר עבירה (ב"ב י'). חזן מננב דנתן לאחר ומבט דחייב, מ"ס ומבחו ומכרו כתיב מה מכירה דלא אפשר דלאו ע"י אחר אף מביחה ע"י אחר מחייב (ב"ק ע"ט). ודוקא שהשליח בר חיובא, אבל אם אינו בר חיובא הוי שליח אפילו לדבר עבירה, ראין יייד לומר דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין? כיון שאינו יודע שהיא עבדה (תוס' קדושין מ"ב: הנהות מיימוני שלוחין פ"ה). שליחות לגוי (דלא מקיים מצוה) ליכא ולא הוא עושה שליח דאמרינן מה אחם בני ברית אף שלוחכם בני ברית (ב"מ פ"ג). אבל יש שליחות לגוי לחומרא, משום דכולי עלמא ידעו דשלוחו של אדם כמותו ולא ידעו דרשת מה אתם בני ברית (ריב"ש סי' רע"ז). עושה אדם שליח איש או אשה ואפילו עבד ושפחה הואיל והם בני דעת ומקיימים מקצת מצות נעשו שליחים למשא ומתן, אבל חרש שומט וקטן שאינם בני דעת אינם נעשים שליחים ולא עושים שליח (עירובין ע"ח:). שליח דברר שאינו ראוי לעצמו אינו נעשה שליח לאחרים (גיטין פ"ב ה' ברע"ב). האומר לשלוחו צא ומכור לי קרע או מסלמלן או קנה לי הרי זה מוכר ולוקח ע"פ שליחותו וכל מעשיו קיימין, ואין העושה שליח צריך קנן ולא עדים אלא די באמירה בעלמא בינו ובין חבריו, ואין צריך עדים אלא לנלות הדבר אם כפר אחד מהם, כי לא איכרו סהרי אלא לשכרי (ש"ע ח"מ סי' קפ"ב א'). שליח באגרת הוי בשליחות על פה שאינו צריך קנן (רש"ם ח"ד סי' קמ"ז). שליח יקבל לעשות שליחות ולא עשה פסור, שהוא ביטב ואל תעשה ואין לו עליו אלא תרעומת והוי גרמא בנזקין דפסור מדיני אדם (ירוש' ב"מ פ"ה). שליח ששונה ועבר על דעת משלחו ידו על התחבונה, אם פחת פחת לו ואם הותיר הותיר למשלחו (ב"ק ק"ב:). דאמר ליה המשנה לתקוני שלחתיך וכו' לעוהתי. שליחות שבטור מקצתה בטלה כולה. קודם שנגמרה השליחות יבול המשנה לבטלה אפילו היתה השליחות בקנן (מרדכי קדושין סי' תקל"ז: ש"ע אה"ע סי' ל"ה). שליחות בטלה עם מות המשלח (רש"ם ח"ד סי' קכ"ד). שליח אינו יכול לקנות לעצמו, ולא יקנה מסחורתו למשלח (ב"ק ק"ב: ב"י ח"מ סי' קע"ז וקפ"ה). השליח אינו נוטל

הכתוב „החכם מכל אדם“ ובעל דעות נאצלות, שואף לכל מרום ונישגב, לתפארת והוד רוחני, מבלי הבט אל התכלית והתועלת החומרית, ויבקש פרחים ולא פרי. הוא נחל מאביו ממלכה אדירה ערוכה במשטר נכון, אך הוא לא שם לב להוסיף חיל ועז לנשק ישראל, להגדיל תפארתו ע"י נצחונות חדשים, כי כל מנמתו היתה רק החכמה והבינה הנאצלת, ואוחז הרים על נס. ותחת כח הזרוע וחוסן החיל נתן לממלכתו כבוד תפארת, הוד מושלים ויפעת אור, כשרון דעת חכמה ובינה. ע"כ היו יגורים תמיד על שפתיו הפתגמים הנודעים, כי רק חסד ואמת יצרו מלך (משלי כ' כ"ח), וכבוד מלכים רק חסד דבר (שם כ"ה ב'). ומובח חכמה מנבונה ומבלי קרב (קהלת מ' ט' י"ח). ויען כי הוא שם כל מעניו רק אל השלום „לדין עמו בצדק ועניו במשפט, להושיע לבני אביו ולרצא עיניו“, ע"כ נקרא בפי בני דורו „מלך השלום“ שהיא הוראת השם „שלמה“, מלך שהשלום שלו (שה"ש רבה פ"א). משאפתו להכמה ולמשפט צדק ושלום מורים הספורים אדותו בכה"ס, וביהוד החזון שנראה לשלמה בלילה בלכתו נבעונה, ויאמר לו: שאל מה אתן לך, ושלמת לא שאל לנפשו לא עושר ולא כבוד ותהלת גבורים, כ"א לב שומע לשפוט ולהבין בין טוב לרע (מ"א ג' ה'). והבשרון הזה התראה בו ביום הראשון לישבתו על כסאו, כאשר השכיל להוציא כאור משפט שתי הנשים ע"פ חכמת הנפש ודעתו את רגשות אם וחמלת על פרי במנה. שלמה הצמיח גם בחכמת השירה, והיה מדבר על העצים מן הארץ אשר בלבנון עד האוהב אשר יוצא בקיר, כלומר מן הנשגב והנכבד עד הדל והשפל בצמחים, ויהי מדבר על הבחמה ועל העוף ועל הרמש ועל הדגים (שם ה' י"ג). ויצא שטע תהלתו על פני כל ארצות הקדם בימים ההם „וכל העם מבקשים את פני שלמה לשמוע את חכמתו אשר נתן אלהים בלבו, והמה מביאים איש מנחתו“ וגו' (שם י' כ"ד—כ"ה, דהיי"ב מ' כ"ט).

[עדותו והשתתות דרכו] למרות מדותיו ותכונות נפשו הנעלות ומדות החכמה אשר התנוססה בלבו, לא נקה שלמה משגיאות רבות. ראשית מחשבתו היתה להסיר מכשול מדרך כסא המלוכה, וימצא עליה על אדניה על אשר שאל את אבישג היטומית לו לאשה, ושלמה דאח בזה מרידה במלכותו, וישלח ביד בניהו בן יהוידע ויפגע בו וימת (מ"א ב' כ"ה), ויגדש את אביתר הכהן, ויצו להרוג את יואב בן צרויה, יען כי נמה אחרי אדוניה, וימצא גם עלילה להרוג את יטמעי בן נרא, ע"פ מצות אביו קורם מותו. וישיב את צדוק לכהן תחת אביתר, ואת בניהו בן יהוידע תחת יואב לשר הצבא, והממלכה נכונה ביד שלמה (שם ב' מ"ו). אז נתן שלמה את לבו למלא חצרו הוד והדר כיאות למלך גדול המרשע בעז מנכול מצרים עד נהר פרת ומעזה עד תפסח, ויהי לו נשים שרות שבע מאות

יתחן לפכ"פ או דניזבון בחון ארעא, ונתהימן בשלישות, דאכל מאי דעבדי בהון אדעתא דהכי יהבית בידיה, ואשלימתיא דיהיו מהימן, דלא יהא לי רשות לערעורי עליה, ולהתהימן כתרי בכל מאי דאמר ועבד בהאי ממנא. ושטר שלישות דא קבילית עכאי כחומר ככ שמרי אשלמתא והימנותא דנהיגין ביישראל מיומא דנן ולעלם דלא כאסמכתא וכו' וקנינא וכו'. באופן אחר אם הם שנים שנותנים ממון ביד שליח כותב: „אך אמרו לנא פכ"פ ופכ"פ וכו' ומנינא פכ"פ שליח ושיונן בידה כך וכך וזוי למיעבד עסקא, ובכל מאי דהוא עבד בהון לית קן רשותא לערעורי עליה“. או שכותב „לא יהא ליה רשותא למיתן לחר מינן עד דנתי קמי דיני פגוני ופלוגי“, הכל לפי התנאי (עמור אות ש"ן). [דינים שונים בשלישות] שליח בזמן שהשלישות בידו נאמן כשני עדים ואין צורך לישבע, ואפילו כתבו ענין השלישות לזכרון בכתב ונאבד אותו הכתב, או שנתחדש ענין אחר בהשלישות מה שלא כתב שם, נאמן השליש אם זוהר פרטי הדברים (רמ"א ח"ט סי' נ"ו). שליח שהחזיר שטר למלוה, שלא היה לו להחזיר, משמתין לשליש עד דמקבל עליו כל אונסא שיגיע ללוה מזה (תשובות הרשב"א מובא בח"ט סי' נ"ה). שלישות שנעשה ע"י שליח, כגון שבא הלוה עם אחד שבידו משכון או שטר ואמר לו המלוה עשאני שליח להביא זה אליך ולמסרו בידך על תנאי כך וכך, וקבלו השליש, ואח"כ בא המלוה והכחיש השליחות ואמר שלא עשאו שליח לדבר זה מעולם, יעשה שליח מה שאמר לו השליח. ודוקא שבא הלוה עמו ומוען ברי שעל תנאי כו"כ נמסר ליד השליש (סמ"ע ח"ט סי' נ"ו ו'). אם השליש לא רצה לקבל השליחות ונשאר ביד השליח, אין לשליח דין שליח ויחזור למי שנתן לו (נ"י בשם הרשב"א). אם מת השליש ונמצא כתב ממנו ששטר זה המונה אצלו פרוע הוא, אע"פ שאין עדים על הכתב נאמן (הרשב"א וסור). התובע ישלם שכר השלישות, שהוא לזכותו ולתועלתו (ח"ט סי' נ"ו א').

ש. ז. p.

שלל: ע. מלחמה

שלל מה: המלך השלישי לישראל והשני למלכי בית דוד ומלך בשנת ב"א תשכ"ד (836 קמ"ג) ונמשכה מעכותו ארבעים שנה ויקבר בעיר דוד (מ"א י"א מ"ב, דהיי"ב מ' ל"א). שלמה היה הבן השני לבת שבע אשר לקחה דוד אחרי מות אוריה התחתי והצעיר מכל בני דוד. ע"פ השתדלות נתן הנביא ובקשת בת שבע יער המלך דוד את שלמה לממלא מקומו ויבטיחהו כי הוא ישב על כסאו תחתיו, ונמשה עוד בחיי אביו, במרם מלאו לו עשרים שנה ע"י צדוק הכהן ונתן הנביא, למלך על ישראל (מ"א א' ל"ד), ואדוניה בן חגית אשר התנשא למלך נכנע מפני רצון אביו וחפץ העם. [תכונות נפשו חכמתו וישינו] שלמה היה לפי עדות

נפלא במלאכתו ומעשהו (שם ז' ז'). גם בנת בתים נהדרים לעבדיו ולנשיו וארמונות תפארה בעד השרים רבי המלוכה והמדינה. אז בנה שלמה את תדמור במדבר, היא פלמירא (ע"ע תדמור). ויהי לו י"ב נציבים אשר כלכלו את המלך ואת ביתו. כל אחד חדש ימים. והנציבים ההם נבו את המסים בארץ שנתחלקה לי"ב חלקים, כל אחד בחלקו שנפקד עליו (שם ד' ז'—י"ט). ועל כל הנציבים היה פקיד ראשי אחד. ע"י הסדרים האלה וע"י העושר הרב הנאסף בימי שלמה היתה א"י לממלכה גדולה, ויהי לה כח להתחרות עם כל הממלכות האדירות בתבל בימים ההם: בבל ואשור ומצרים וצור, וברכת השלום היתה חופפת על יושבי הארץ, וי"שב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו סדן ועד באר שבע כל ימי שלמה" (שם ה' ה').

[בנין בית המקדש] ביטנה הרביעית למלכו נתן המלך שלמה אל לבו לבצע את חפץ דוד אביו ומשאת נפשו כל הימים: לבנות היכל לשם ה' אשר יהיה למרכז לאומי לאנדר את כל שבטי ישראל לעם אחד. כשבע שנים נבנה ההיכל, וכמאה ושמונה אלף איש עסקו בבנינו, וישכללו את יופי הבית ויהי לחמדת כל עין. ע"ע בית המקדש. ויותר מאשר נעלה הבית הזה בבנינו היה נשגב ומחולל במטרחו, אשר שם לפניו המלך החכם הזה, להיות לנקודה תיכונה, אשר אליה ישאו לבם כל פנות העם, ומקום השתפכות הנפש לכל איש צר ומצוק, למקום חפלה ותחנה לכל האדם (מ"א ח' ל"ח). והבית הזה שנקרא על שם בונהו, "מקדש שלמה" היה לגאון העם ומשויש כל ימי עמדו על חלו. בהפתח בית המקדש אחרי חנוכתו, נוסד משמר חדש בין הכהנים והלויים, ויערוך מדרגות שונות במשמרת הכהונה, והכהן הגדול היה עזריה בן צדוק הכהן (שם ד' ב'). הלויים נתחלקו לשלושה ראשים: למשוררים למשרתים ולשוערים. הם ובניהם על השערים לבית ה' לבית האוהל למשמרות, לארבע רוחות יהיו השוערים, מזרח ימה צפונה ונגבה, ואחיהם בחצריהם לבוא לשבעת הימים מעת אל עת עם אלה" וגו' (דח"א ט' כ"ג ואילך). וכראש הלויים עמדו המשוררים הימין, קרח ואסף וידותן (שם ו' י"ח). הסדר הזה נעשה ע"פ הכתוב באופן מיוחד לשמואל ולנתן ולגד ולמלך דוד אבי כלי השיר במקדש (שם כ"ט כ"ב, עמוס ו' ו'). לשמע הוד המלך והדרת ההיכל נהרו לירושלם רבים מעמי הנכר, ושם אלהי ישראל היה בפיהם. מלכים ורוזנים וביניהם המלכה שבא (ע"ע) באו לשחר את פני המלך שלמה ולבקר את היכל המקדש אשר בירושלם (מ"א י"א א').

[המרידות נגד שלמה] חפץ שלמה ותקותו לחזק את האחרות בקרב העם, לשום קץ לפלגות בישראל ע"י פירוד השבטים נשאר מעל. רק שבט בנימין לבדו התלכד ולא התפרד מעל שבט יהודה, כי ירושלם

ופלגשים שלש מאות (שם י"א ג'). גם נשים נכריות קקח, מבנות המלכים אשר סביבותיו בחפצו למצוא בזה ערובת השלום עם כל הגוים מסביב. ויתחתן עם בת פרעה מלך מצרים (הוא פסויונס המלך האחרון של בית המלכות העשרים ואחד הסנתי). בהתקשרות הזאת אישר נהפכה לרועץ לממלכות ישראל ותהי ראשית המאת לבית דוד, דמה שלמה להאדיר מלכותו ולהוסיף חיל ועצמה לממשלתו, ויבנה להמלכה, "בית המלך" הנפלא בפיו. שלש עשרה שנה נמשכה עת בנינו. גם המון סוסים וזריזות הביא ממצרים וייסד ערי רכב וערי פרישים וחצר סוסה (דח"ב ד' ל"א). ויהי לשלמה אלף וארבע מאות רכב ושנים עשר אלף פרישים וארבעת אלפים ארות סוסים (שם א' י"ד, במ"א ה' ו') נאמר ארבעים אלף. וכל אלה היו לכבוד ביתו וממלכתו, מלכר הסוסים והרכב למסחר אשר היה לענף גדול בענפי כלכלת העם והמדינה. בהיות המלך מצוין מאד ברוח סבלנותו לא הניא את הנשים הנכריות אשר בהרמונו להקים במות לאלהי הנכר ולעבוד את אליליהם כחפצן. ובכן התפשטו מחצר בית המלך מושנים זרים לרוח ישראל ואמונתו, אשר ברבות הימים היו לשורש פורה עבורת אלילים על אדמת ישראל. חיי הערבים ותפנוקי בשרים אשר בחצר המלך, מאכל שלחנו ומושב עבדיו ומעמד משרתיו ומלבושיהם ומשקיו (מ"א י"ה) ו"סעודת שלמה בשעתו" דרשו הון עתק וכסף רב, עד כי כישל כח העם תחת סבל המסים אשר העמים המלך עליהם.

[סדרי מלכותו] כאשר שם שלמה משמר נכון בארצו בעניני המשפט והיטלטון הפנימי, כן הועיל הרבה להטיב את מצב הארץ, להגדיל חרשת המעשה ולהפריח את המסחר והמרכלת, בשומו לו למופת את דרכי שכניו הפניקים, ויצא בעקבותיהם לשלוח אניות סוחר למרחקים אל ים הודו ואפריקא. אז היתה ארץ יהודה למרכז המסחר לכל ארצות אסיה. שלמה עשה סדרים נכונים בארצו ויבצר את ירושלם, אשר אוה לעיר הבירה, וישכלל ויפאר אותה בכל הוד והדר ויעש לה חומה סביב (שם ג' א'). ויבנה תעלות וצנורי מים להביא אל ידם מים אל העיר (יוסף קדמוניות ס"ז פ"ג ו' וע"י יומא ל"א) ויסכל את הדרכים העולים מירושלם, להגן בעד עובדי ארץ ספני השבטים הפראים האורבים למרע על אם הדרך ויתקן את דרך המלך (שם ח' ז' ד'). ויבן ערי מסכנות לאסוף בהן תבואות הארץ בעד שנות הרעב (מ"א ט' י"ט) ומבצרים לסוכך על המסלות ולננות ולחנות שם. במבוא, "המלוא", הוא חלק העיר אשר בו עמד ארמון המלך, הקים את "בית יער הלכנון" על ארבעה מורי אדום, ושם עמד משמר הצבא עם הרצים השומרים את המלך, שלש מאות איש עם סניני זהב וצנים ורומחי זהב ביריהם שהיו בני לוייתו בעלותו בית ה': אחריו היה "אולם המשפט" אשר בו עמד כסא המלוכה, כסא שן מצופה זהב

יקח שהקיא, לאיתאל, שכתוב בתורה ולא ירבת לו נשים ולא יסור לבבו, ואוכל, שאמר שלמה אני ארבת ולא אסור; דברי למואל, למה נקרא שמו למואל? אמר ר' ישמעאל באותו הלילה שהשלים שלמה את מלאכת בית המקדש נשא בתה בת פרעה והשליך עול מלכות שמים מעליו, כלומר, "למה לו אל", ובאותה שעה עלתה במחשבה לפני הקב"ה להחריב את ירושלם (ילקוט משלי ועי' ב"ר פ'). מלבד שלשת הספרים האלה מיחסים אליו הספר, "חכמת שלמה" או, "ספר החכמה" מהספרים החיצונים, הערוך ע"פ תכונת הספר משלי (הרמב"ן ואחריו עוריה מן האדומים ור"ד נאנו בצמח דוד ור"ה ויזל). ע"ע חכמת שלמה. לפי מסורת חז"ל תקן שלמה כמה תקנות בדת ישראל: א') ערובי חצרות, שאסור להוציא מרשותו לרשות חבירו, מרשות היחיד לרשות היחיד (שבת י"ד: ערובין כ"א:); ב') נמילת ידים לקרשים, דמאורייתא סתם ידים מהורות אף לקודש, ורק משום חוסר דקדשים גזר שלמה על סתם ידים להיות שניות (יש"ס); ג') תקנה לעוברי דרכים שיהיו רשאים בימות החמה להלך בשבילין שביטות שיש להן בעלים עד שתתיר רביעה שניה שהוא י"ז מרחשון (ב"ק פ"א: עי' רמב"ם הלכות נזקי ממון פ"ח: ד') ברכת בונה ירושלם בברכת המזון תימן שלמה לומר על הבית הנדול והקדוש (ברכות מ"ה: בלאך, שערי תורת התקנות ח"א שער א' סי' ד' ושער ה' סי' כ"ו).

[בתלמוד ובדרשים] חז"ל מונים ששה שמות שנקרא שלמה המלך: שלמה, ידריה, קהלת, בן אנוה, בן יקה, למואל (אדר"נ פליס). לדעת ר' יונתן לא חסא שלמה בעצמו בע"ז וכל האומר שלמה חסא אינו אלא מועה. אלא מפני שהיה לו למחות בנשיו ולא מיחה מעלה עליו הכתוב כאילו חסא (שבת נ"ו:). ואמר רב יהודה אמר שמואל, ביטעה שנשא שלמה את בת פרעה הכניסה לו אלף מיני זמר ואמרה לו כך עושים לע"ז פלוגית וכך עושים לע"ז פלוגית ולא מיחה בה (יש"ס). ובאותה שעה ירד גבריאל ונעץ קנה בים ועלה בו שירמון ועליו נבנה כרך גדול של רומי (סנהדרין כ"א:). עוד אמרו ביטעה שנמנו וגמרו (אנשי כנע"ג) כי ילשיה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעוה"ב בקשו למנות עוד אחד (שלמה) באה דמות דיוקנו של אביו ונשתמחה לפניו ולא היגיו עליה וכו', יצאה בת קול ואמרה להם חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב כל יתיצב לפני חסוכים, מי שהקדים ביתו לביתו, ולא עוד אלא שביתי בנה ביטע שנים וביתו בנה בשלש עשרה שנה לפני מלכים יתיצב כל יתיצב לפני חסוכים (שם ק"ד:), ולא עוד אלא שנתייחס ראש לשלשת יוחסין שנאמר ורהבעם בן שלמה, ולא עוד אלא ששרתה עליו רוח"ק ואמר ילשיה ספרים הללו משלי שה"ש וקהלת (שה"ש רבה פ"א). ואמר רב המנונא מאי דכתיב וידבר שלשת אלפים משל ויהי שירו חמשה ואלף, מלמד

והסקרש היו בנבול בנימין. אך השבטים אשר בצפון הארץ ויותר מכלם בני אפרים נמו מאחרי אחיהם שברדום, והיו כמתאוננים על כובד עול המסים והמכסים אשר העלה המלך על יכול האדמה ותוצאות העבודה והמלאכה. ומעבר השני הנה שלומי אמוני העם ובני הנביאים בראשם, איש רוחם נאמנה לתורת משה, הרעיו ויתקצפו על עבודת אלהי הנכר אשר נראתה בבירת הממלכה ע"י נשי שלמה, ויעזרו להגדיל את תלונת העם על מלכם, בעת ההיא היה ירבעם בן נבט ממטה אפרים נציב בנבול שבטי אפרים ומנישה, והיה איש גבור חיל וגבון דבר, ובשמעו יום יום את תלונת העם על שלמה. החל לחרש מזמות בליעל להרגיז את מוסדות כסא הממשלה. ירבעם הפיח אש משממה בקרב העם, ולאחרונה הרים את נס המרד ביד רמה. אפס כי המלך שלמה הכניע את המרד ביד חזקה, וירבעם נמלט מחרב המטשטש למצרים, ויהי שם עד יום מות שלמה (יש"ס י"א מ'). וכמו שהיו דברי הממלכה יגיעים בפנים הארץ, כן כשלה בהליכתה עם אויבי הארץ כחזק, ויסם שמן לישראל הדר האדומי מזה המלוכה באדום, וימצא מחסה ומקום מפלט בבית מצרים, ויהי כשמעו הדר במצרים כי שכב דוד עם אבותיו וכי מת יואב יר הצבא ונבורת נשק ישראל נשתה, וישב אל ארצו ויקבץ אליו גדודי החיל ויארוב מראשי ההרים ונקיסי הסלעים אשר באדום על ארחות התרים והרוכלים הנשאים את עזבון א"י לארצות רחוקות, ויתנפל עליהם ויבזו בו ויפריע את מסחר הארץ (יש"ס י"א י"ז, קרמוניות ס"ח פ"ו ו'). ויותר מכלם הרגיז את הממלכה ויפריע את מנוחתה דון בן אלדע, אחד משרי הצבא אשר להדרעור מלך ציבא, אשר הכהו דוד ויכניעוהו תחתיו. דון יסר לו מלוכה חדשה בדמשק והכניע את כל ארץ ארם, והממלכה הזאת נתנה תחתיה אח"כ גם על ממלכת ישראל (יש"ס י"א כ"ג—כ"ה). שלמה לא ראה את הרעה אשר הביא ה' על ממלכתו, וימת בשלום וישכב עם אבותיו, ותחתיו עלה על כסא המלוכה בנו רחבעם, אשר כנראה היה הוא הבכור ויורש העצר, או אולי הבן היחיד לשלמה כי לא נזכרו בכל הכתובים רק בנו רחבעם ושתו בנותיו מפת ובשמת הנשואות לשנים ספקידיו (מ"א ד' י"א וס"ו). וביום רחבעם נתחלקה ממלכת ישראל ליהודה הכולל שבטי יהודה ובנימין, ולאפרים שהם עשרת השבטים אשר המליכו את ירבעם (ע"ע).

[שפירא ותקנותיו] לפי המסורה המקובלת אצלנו

חבר שלמה ילשיה ספרים והם: שיר השירים משלי וקהלת, ואמרו חז"ל שכתב שה"ש בנערותו ומשלי בהיותו כבר לאיש וקהלת בזקנותו (שה"ש רבה פ"א). גם שתי הפרשיות האחרונות שבספר משלי מיוחסות אליו, ומה שנאמר, "דברי אנוה בן יקה" פרשו חז"ל כי הוא שם שאול על שלמה. אנוה שאגר את התורה,

בשנת 1310. הוא היה מפורסם בשם „הרב מספרד“ (El Rab d'España). הוא „הרביץ תורה בברצלונא עיר נבורים נאוני עולם בארץ אנדלוס“ (כפתור ופרח ספ"ז וריש פמ"ז), והיה תלמיד מובהק של רבינו יונה מנידונא, כמו שנראה בס' תורת הבית בכ"ט שקורא אותו „מורי הרב“, וקבל גם מן הרמב"ן, ומן רבינו יצחק בר אברהם (עי' תשובות הרשב"א סי' אלף י"א). וכבר נהג נשיאותו ברבנות בשנת ה"א מ"ג (1283) כנראה מהנביות עדות בתשובתו (ח"ב סי' רכ"ט). תלמידיו רבו מאד, ומנדוליהם היו רבנו אברהם בן אסמעאל, דון אשתרוק קרשקש, רבינו בחיי בן אשר, ר' דוד הכהן, ר' חיים בן דוד, הרמב"א, הר"י בן שיעב, ר' יצחק דמן עכו, ר' שם מוב בן גאון, ר' שלמה בר יוסף בן עמיאל. גדולי הפוסקים הכירו את ערכו דנהירין ליה שבילי, דתרי תלמודי בבלי וירושלמי (עי' בית יוסף למור יו"ד סי' ק"ב) ומימיו שתו כל הבאים אחריו (וירב"ז בתשובותיו לשונות הרמב"ם סי' כ"ט). ושלחו אליו יטאלות מארצות ספרד, פורמונאל, אימיליא, צרפת, אשכנז, ואסיא הקטנה, וגם היה לו פרק בשיד כנראה בראש ספריו תורת הבית ועבודת הקדש. עוד היתה לו יד בקבלה (עי' תשובותיו ח"א סי' מ' וצ"ד, ועי' תשובות הירב"ז סי' תרצ"ז), אך התנגד לקבלת הוי"ת של ר' נסים ב"ר אברהם מאילא ולר' אברהם אבולעפ"א, ואף כי בעצמו למד חכמת הפילוסופיא (עי' שו"ת סי' מ' וסי' ת"ח ות"ט ובסי' תי"ז ות"ד) ובכ"ז קנא קנאת ה' כאשר נקרא לעזרה מן הרבנים בצרפת והודיעו לו כי נמצאו אלה אשר המירו כבוד התורה בחכמת יונית ובילדי נכרים השפיקו בעיד מונטפלייד ובכל גלילות פרובינצא ודרשו במופלא מהם בבתי כנסיות ובבתי משתאות, ופירשו הכתובים כרצונם, ועשו מאברהם ושרה חומר וצורה, ושבמי ישראל הם המזלות, והאורים והתומים הם כלי הנחשת שקורים אצמולאב, ואחד מהם אמר בביהכ"נ בקול רם כי המאמין עמידת השמש ליהושע אינו אלא מועה פתי יאמין לכל הדברים הנמנעים. הרשב"א העביר קול תרועת מלחמה במחנה העברים בספרד אשכנז וצרפת (שו"ת ח"א סי' תס"ז ותס"ז). ובהסכמת בני ישיבתו הגדולה ושני בניו ר' יצחק ור' יהודה ובמעמד כל הקהל ביום פרשת אלה הדברים שנת ס"ה (1305) בנקיטת ס"ת החרים את החמאים האלה עם ספריהם שכתבו, וגזר שהבעלים ידונו כמינים והספרים כספרי קוסמים אשר ישרפו עד שישונו בתשובה שלמה ולא ישונו עוד לכסלה (שם סי' תי"ז). ועל כי בקעה מצא נדר בה נדר וגזר על הכלל שלא ילמד איש בספרי היונים בכל לשון שהם זולת חכמת הרפואה עד שמלא כריסו מהתלמוד, ועד שיהיה הלומד והמלמד בני כ"ה שנה (עי' אנרותיו בס' מנחת קנאות אות א' סי' ג'). וכאשר הגיע הדבר לפרובינצא כתב אליו ר' ידעיה בר אברהם בדרשי (עי' כתב התנצלות לחשיב חמתו מיושבי

שלאמר שלמה על כל דבר ודבר של תורה ששת אלפים משל, ועל כל דבר של סופרים חמשה ואלף מעמים (ערובין כ"א:). רבא דרש ויותר שהיה סהלת חכם עוד לימד דעת את העם ונו' שהיה אנמריה בסימני מעמים ואסבריה במאי דרמי ליה (שם). וכי לא בא הכתוב אלא להודיענו עשרו של שלמה אלא הוא מדבר רק בדברי תורה: הגדלתי מעשי, הה"ד והלוחות מעשה אלהים המה; בניתי לי בתים אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות; נמנעתי לי כרמים אלו שורות של ת"ח שהם יושבין שורות שורות ככרם ביבנה וכו' (קהלת רבה ס"ב). ודרשו וישב שלמה על כסא ה' למלך, וכי יש אדם שי"טב על כסאו של הקב"ה? אלא מה כסאו של הקב"ה שלים בכל העולם כלו, כך שלמה שלם בכל העולם ומקיפו מראש ועד כוף, וכל כך למח זכה שלמה? מפני שלא הגביה דעתו ולבו לפני הקב"ה וכו' (מדרש משלי, הוצאת באבער פ"ב בסוף). אולם ממאמרים אחרים נראה שלא ישרו מעשיו לפני הקב"ה, והיה לו רק זכות אביו, ובשעה שבקש שלמה להכניס ארון למקדש רבקו שערים זה לזה, אמר שלמה כ"ד רננות ולא נענה וכו' כיון שאמר ה' אלהים אל תשב פני משיחך זכרה לחסדי דוד עבדך מיד נענה (מ"ק מ'). אמר הקב"ה ולשמחה מה זו עושה, מה עמרה זו עושה בידך? רד מכסאי! באותה שעה ירד מלאך ברמותיו של שלמה וישב על כסאו והיה מחזר על בתי כנסיות ועל בתי מדרשות ועל בתי גדולי ישראל ואמר „אני קהלת הייתי מלך“ והיו מכין אותו בקנה ונותנין לפניו קערה של נריסין, באותה שעה בכה ואמר „זה היה חלקי מכל עמלי“ (קהלת רבה פ"ז). ר' חנינא בר יצחק אומר: אמר שלמה כד הוינא הוינא וכו' לית אנא שוי מירי (שם פ"א). „שלמה ירדות ירד שלמה, ירדה ראשונה מאחר שהיה מלך גדול מסוף העולם ועד סופו נתמעמה מלכותו ולא היה מלך אלא על ישראל, הה"ד משלי שלמה בן דוד מלך ישראל; ירדה שניה מאחר שהיה מלך על ישראל נתמעמה מלכותו ולא היה מלך אלא על ירושלם, הה"ד אני קהלת הייתי מלך על ישראל בירושלם; ירדה השלישית מאחר שהיה מלך על ירושלם נתמעמה מלכותו ולא היה מלך אלא על ביתו שנאמר הנה ממטו של שלמה וגו' כלם אחוזי חרב, ואפילו על ממטו לא היה מלך שהיה מפורד מן הרוחות (שה"ש רבה פ"א). ע"ע אשמדאי; בית המקדש; בתייה; חכמת שלמה. על חותם שלמה ע"ע מנן דוד; שבא מלכת.

ביבליונרפ"א: גרעין, דבריו ימי ישראל ח"א 70; יעלונק בית המדרש ח"ד 150; ראזענבערג, אוצר השמות 558. על כסא שלמה ע"י בית המדרש ח"ה ותרגום שני של מגלת אסתר.

ע. ג.

שלמה ב"ר אברהם אדרת (ר"ת: הרשב"א): פוסק, נולד בשנת 1235 בעיר ברצלונא בספרד ומת

את ביתו ואת אשת נעוריו והיה נולה למקום תורה. ויהי עוסק בתורה מתוך הדחק, ויספר על עצמו בזה"ל: „בדברים אשר הנית לי לפני מלמדי, כי חסר לחם ועדי לבוש ורחיים על צואי שמשתי לפניהם” (הפרדס לרש"י צד 34–49). בימי החנים ומועדים פקד את נהו בעיר מרוויש ואח"כ שב כפעם בפעם לשתות בצמא את דברי ראשי המורים בימים ההם. בהיותו בן כ"ה תקע ישיבתו בעיר מולדתו וישב בה כל הימים. בעת ההיא כבר יצא לו שם תהלה בין גדולי החכמים ויחשבוהו לאב בתורת התלמוד, ומכל ערי אשכנז וצרפת הריצו אליו גדולי הרור שאלות רבות בתלמוד, ותישובותיו קלעו אל מטרת האמת. גם מוריו הרבו לשבחו ולפארו במכתביהם אליו. ר' יצחק חלוי כתב לרש"י: „אין הדור יחוס שאתה שריו בו וכמוך ירבו בישראל”. רש"י היה הרב והמורה בקהלת מרוויש והגליל, אך לא קבל פרס בעד משמרתו. כי בעת ההיא לא לקחו הרבנים שכר הרבנות, רק ביגיע כפם הביאו לחם חקם. תלמידים רבים נהרו אל בית מדרשו של רש"י במרוויש, וכלם ראו בו האיש המלא מקום חכמי לותיר ששמשו בבית מדרשו של רנ"מ. „שפתותיו שטרו דעת ותורה נתבקשה ונתחדשה ונדרשה מפיו, תורת אמת היתה בפיהו בשלום ובמישור הקך והעמיד לעולם רגל שלישי והגדיל תורה והאיר” (הראב"ן סי' ק"ז דף ל"ו ע"א). לא היו בניו לרש"י כ"א שלש בנות (תמים דעים סי' קמ"ד), ונתן הנדולה לרבנו מאיר מרומברג (ובהקדמת סי' צדה לדרך „מרוסנ” שהיא עיר שג"ט פרסאות ממרוויש), והשניה לר' יהודה בר נתן, והישלישית לרבניו אפרים, וקבלו ממנו נכדיו הם בני בנותיו רשב"ם ואחיו רבינו יעקב תם ואחיו רבי"ם, ובין תלמידיו היו ר' שמעיה, ר' יצחק בר אשיר הלוי, ר' נתן המכירי ואחיו ר' מנחם המכירי, ור' שמחת מוסרי ור' שמעון.

[פירוש רש"י] רש"י באר כח"ק וספרי התלמוד, ערי כמעט שלא נשאר שום מקום סתום בהם. פירושי רש"י עלו על כל פירושי המפרשים שהיו לפניו, ובעל צדה לדרך יאמר עליו בהקדמת ספרו כי „לפני לא קם כמוהו מורה דרך ומאיר נתיבות ים התלמוד בפירושו בליטון צח וקצר, ואלמלא הוא נשתכת דרך התלמוד בבלי מ"שראל”. ר' בצלאל אשכנזי בתישובותיו (סי' כ"ח) כתב: „אביהן ורבן של ישראל היה רש"י ז"ל. הוא המנלה לנו כל סתום, ובלעדיו היה הנמרא כספר החתום”. ר' משה דאנון יאמר: „כל פירושי צרפתה השלך לאשפתה, חוץ מפרשנדרתא (רש"י) ובן פורתא” (הוא ר' יוסף טוב עלם נכד רש"י). באורי רש"י על התלמוד נודעים בשם הכללי „פירוש הקונטרס” וכתובים בשפה תלמודית ברורה וקלה, וכל דבריו שקולים בלי תוספות וכלי מנרעת אף מלה אחת. וברבר הזה אחד הוא ואין שני לו. מתת אלהים נתנה לרש"י לדרת בחררי לבב כל מבין עם תלמיד, ולהסביר את

הארץ החיא (שם סי' ת"ח). גם נלחם מן החוק, והעריך התנצלות להשיב על דברי ראימונד מארמיני כומר בכרצלונא בספרו Pugio Fidei שרצה להוכיח מאוזה מאמרים מתלמוד ומדרשים את שנאת היהודים להנוצרים. גם כתב התנצלות נגד אשמות המושלמני אחמד אבן חזם שכתב ספר „אל-מלל ואל-ניחל” (אמונות וכתות). ע"י השתדלותו נתעוררו גדולי רומי ואציליה להעתיק פירוש המשניות להרמב"ם מלשון ערבי לעברית (מנחת סנאות אות מ' סי' כ"ד).

[ספרי] הרשב"א חיבר: א' „שאלות ותשובות”, ח"א דפוס בולוניא 1539, ח"ב בשם תולדות אדם ליוורנו 1657, ח"ג שם 1778, ח"ד שלוניקו 1803, ח"ה ליוורנו 1825, והם רק חלק קטן ממה שנשאר ממנו בכ"י, וכתב בס' קורא הדורות (דף כ"ב). שאמר לו חכם אחר שראה שאלות כ"י ע"ש הרשב"א והיה בהם סימן התשובה ששת אלפים ויותר. ב' „תורת הבית הארוך” בדיני שחיטה ומריפות ואיסור והיתר ודיני נדה (וינציא 1607 ועוד); ג' „תורת הבית הקצר” כל הדינים הנ"ל בעזיבת הפלפול (קרימונה 1565); ד' „חידושים” ושיטות על שבע מסכתות בש"ס (וינציא 1523); ה' חידושים על עור חמש מסכתות (קושטא 1720); ו' „פסקי חלה” (קושטא 1518, ירושלם 1876); ז' „עבודת הקדש” על הלכות שבת ועירובין (וינציא 1602); ח' ויכוחו נגד דת מחמד נרפס ע"י יוסף פערלעס כעין הוספה לתולדות הרשב"א שכתב בלשון אשכנזית, ר' שלמה בן אדרת ז"ן לעבען אונר זינע שריפמען” (ברעסלי 1863).

ביבליוגרפא: מיכל אור החיים סי' 1189; שם הגדולים ח"א 161; 214 xxix; R. E. J. iv, 67. ב. מ.

שלמה יצחקי (ב"ר יצחק רש"י): מפרש התורה והתלמוד היותר מפורסם. ומכונה „פרשנדרתא” (מפרשהדרת); נולד בעיר מרוויש (Troyes) בצרפת בשנת 1040, ומת ביום ה' כ"ט תמוז ה"א ס"ה (1105). רש"י נולד בשנה שמת רבינו גרשום מאור הגולה, אמו של רש"י היתה אחות בעל הפיוטים ר' שמשון הזקן בר' יצחק. וגם אבי רש"י היה גדול בתורה ומוכיר בפירושו: „זהו לשון אבא מורי מנוחתו כבוד” (ע"ז ע"ה). רש"י היה בזמן וברור אחד עם ר"י אלפסי אבל לא היה תלמידו, ולמד ביישיבה של „חכמי לותיר” שיסד ר' גרשום ס"ה, שנהג אחריו ר' יעקב בר יקר, והוא היה רבו המובהק של רש"י וקראו מורי הזקן (סוכה ל"ה:), ובכל מקום שהזכיר רבו סתם הבונה על ר"י בר יקר. אף קבל גם מר' יצחק הלוי בוורמיאז והלך ליישיבתו (ביצה כ"ד:). ביחוד נשא רש"י לבו לשמש לפני כל נאונ' לותיר שהיו אז בדורו, ברצותו לקבץ כל הפירושים המסובלים והמחודשים לתבליט פירושו שחשב מלדותו לעשות. רש"י עזב

ש"ת וסליחות. וסידר דינים ומנהגים לכל השנה כעין "מחזור". מחבוריו הרבים המיוחדים לרש"י נדפס "ספר הפרדס" או "לקוטי הפרדס" הכולל פסקי דינים וגם תשובות (קושטא 1807), ובהוצאה האחרונה (ווארשא 1870) שינה המו"ל את הסדר וסידר הדינים בסדר אחר. כ"י "אסוד והיתר" המיוחד לרש"י נמצא בבית עקר מינכען ור' דפאל נטע ראבינאוויץ כותב עליו, כי הוא כולל הלכות נדה ודיני גיטין וחליצה וענינים שונים ותשובות רש"י וחכמי דורו ושערי ברכות מר' שמואל בן חפני נאון, ונכתב כערך שנת ר'. ונכלל במחזור ויטרי כ"י אוקספורד מספרי רר"א והוא קובץ 1100 משינה ממחזור ויטרי הנדפס ע"פ כ"י בריטיש מוזיאום. גם נדפס "ספר האורה" פסקי דינים והלכות עם הערות ומבוא ע"י רש"י באכער לזכרון רש"י בעת שנתמלאו יטמונה מאות שנה לפטירתו (לכוב 1906). "סדר רש"י" כולל גיט פסקי דינים והלכות לסדר כל השנה, עם הערות מר"ש באכער, ונערך לרפוס אחרי מות רש"י ע"י דר' יעקב פריימאן, בהוצאת חברת מקיצי נרדמים (ברלין תרע"ב, 1911).

ביבליוגרפיה: צונץ, תולדות רש"י, העתקת בלאג, לכוב 1840; ווייס רבנו שלמה ב"ר יצחק בבית תלמוד ח"ב, ופעם שנית בתולדות גדולי ישראל ח"ב וויין 1882; ציון ח"א 46; רייפמאן, כנסת הגדולה ח"ג 90; ברלינה, בהקדמתו לפירוש רש"י עה"ת, ברלין 1866; באכער בהקדמתו לס' האורה לכוב 1905; ווינמער-ווינשע יידישע ליטעראטור ח"ב 276; עשמיין מאנאטשרייפט חלק 21; M. Liber, Rashi, Philadelphia 1906.

מ. ל. ר.

שלמה: ע' סלמון בן ירוחם

שלמה רומאנו: מוסר ומסמך על התלמוד; חי באיטליה כמאה הסי', והיה נכד ר"א בחור. כמות רא"ב (ליוויטאס) בויניציא בשנת 1549 השאיר אחריו בת אחת אם לשני בנים, שם האחד אליאנו ושם השני שלמה רומאנו. בהיות שלמה רומאנו על דרכו בארצות שונות שמע כי אחיו הבכור שהיה מגיה ומעתיק המיר את דתו ויהי לכמר קתוליק. הדבר הזה חרה לו מאד וימהר לשוב לויניציא להשיב את אחיו הבונד לעמו ולדתו, אולם בשובו לכיתו מצא כמר יטוי אחד מעשירי ויניציא וגדוליה אשר ידע למשול ברוחו של שלמה וימר גם הוא את דתו (בשנת 1551) ויקרא שמו יוהנוס כאפטסיס (יוחנן הטבול) ויהי לכמר זשוי ואח"כ לסופר הכנסיה הקתוליקית. ויכתוב ספרים על אדות הדת הנוצרית לכאר עקריה בלשונות עברית וערבית. המוסר הזה גרם לשרפת התלמוד באיטליה כי הוא עם עוד יטוי מוסרים קטרו לפני האפיפיור יוליוס השלישי על התלמוד, כי נמצאו בו חרופים וגרופים נגד יטוי והכנסיה הקתוליקית, והעלו את כל העלילות אשר מפלו על הספרים העברים פפערפערקאך ובני סיעתו הנזירים הדומיניקנים בקולוניא. האפיפיור

חירות התלמוד לכל איש ואיש כפי מסת שכלו. ודקדק מאד כלשינו, שרמז כמה חידושים ביטניו אות אחת (שה"ג כערבו). בעל השל"ה (מס' יטבעות) אומר על רש"י שכתב חיבורו ברוח הקדש ויש לדקדק בו היטב, כי רמז במלה אחת חידושים גדולים. רש"י כתב פירוש עה"ת ולרוב ספרי נביאים וכתובים. בפירושים האלה אנו רואים אותו עומד ברשות עצמו ובוחר לו דרך חדש מבלי להישען על פירושי הראשונים. והגם שנמשך ביותר אחרי דרכי ההגדה והדרשה בכ"ז הכיר וידע שהדרש והפישט הם שני דברים. כמה פעמים הוא אומר בפירושו, "הדרשה תדרוש והמקרא יתישב עפ"י פשוטו דבר דבור על אופניו", או "רבותינו דרשו מה שדרשו". בהקדמתו לשה"ש יאמר: "אחת דבר אלהים שתיים זו שמעת, מקרא אחד יוצא לכמה מעשים וסוף דבר אין לך מקרא יוצא מרי פשוטו ומשמעו". בכלל לא זכה שום מפרש בה"ס, ומספרם רב מאד, להתפשט ברבים ולהיות קנין כל קוראי בה"ס כמו שזכה פירוש רש"י, ובמעט לא נראה שום ספר מכה"ס מבלי פירוש בצדו, וכאחים תאומים התלכדו הפנים עם פירוש"י ולא התפרדו, ופירוש"י היה הראשון בין כל ספרי העברים שהובא לרפוס (ע"ע אינקובולא). קדושתם של כה"ס הלה גם על פירוש"י וקדש בעיני כל העם, עד כי הרבו לדקדק בדבריו ובכל דור ודור קמו מבארים לפירושו, ויתחרו לדרת לסוף רעתו העמוקה. מספר הפירושים שנעשו על פירוש"י על התנ"ך הם קרוב לחמשים, וביניהם המזרחי, נור אריה, שפתי חכמים, ולבוש האורה לר"מ יפה. בפירושו על התלמוד עשה רש"י ג' מהדורות, ומהדורא האחרונה היא זו שיש לנו. בפירוש"י על מס' מכות דף י"ט ע"ב כתוב שם: רבנו גופו טהור ויצאה נשמתו בטהרה, ר"ל במות "הא דחץ טהור דטבל ועלה אוכל במעשר" לא פירש יותר, ומכאן ואילך לשון תלמידו ר' יהודה ב"ר נתן הוא ריב"ן, ופירוש ב"ב נילס ע"י נכדו הרשב"ם. מה נראה שרש"י לא פירש התלמוד כסדר ופירש ב"ב ומכות כתב אחר שכבר סיים פירוש סדר קדשים ומס' נדה מסדר טהרות. ווייס ברו"ד מונה כמה פירושים שמיחסים לרש"י ואינם ממנו. וכבר כתב ר' יעקב עמדין בהקדמת ספרו לחם שמים, ח"ל: עוד זאת אררש לבית ישראל ואודיע נאמנה כי הפירוש הציוי על מסכתא אבות אשר יחסו הסופרים והמרפסים לרש"י, כדי להתלות באילן גדול ברצותם להחנק, אינו לרש"י האמיתי הצח הרק והמפונק, אלא לאחד ננס שרימה עצמו לענק. אולם אין זה חידוש שכבר היה לעולמים, ואירע כזה עוד שלש פעמים בפירושים המיוחדים לרש"י ואינם, כי פירוש גמרת נדרים המכונה גי"כ לרש"י אינו לו כמפורסם, וכמהו פירוש דה"י מיוחס לרש"י בשבש. וככה פירוש מדרש רבה הירוע בשם זה אינו של רש"י. עכ"ל.

[חבורים אחרים מרש"י] מלבד פירושו כתב רש"י

בעלה (בשנת 103 קמח"ג) הוציאה לחפשי את שלשת אחיו שהושיב בכלא, ואלכסנדר ינאי שהיה הנדול מאחיו יבס את שלמית כי אחיו המת הלך ערירי ולא נותר ממנו בן או בת. ותקרא על שמו שלמית אלכסנדרה. וכאשר עלה אלכסנדר ינאי על כסא המלוכה היתה שלמית למלכה. כנראה לא יכלה לעצור בעד חמת אישה להפרושים ואפס כחה למנוע אותו מבוא ברמים בהריגת הכמי הפרושים ורק את אחיה שמעון בן שטח הצילה (ע"ע ינאי) בכ"ז שם בסחוננו באשחיו שלמית וסודם מותו צוה שתשב שלמית על כסא המלוכה אחריה ולא הוריש את מלכותו לבניו. [מלוכה שלמית] בעוה שמת ינאי היה חונה עם חילו במלחמה על העיר רנבא (רנב, מנחות פ"ה:) אשר בעבר הירדן ותעלה שלמית את דבר מותו מאנשי החיל עד אשר כבשו את העיר, אז יטבה לירושלם. ותקרא לראשי הפרושים ותכרת עמם ברית שלום. וחשב על כסא ממלכת ישראל (בשנת 76 או 75 קמח"ג). והפתח את בית הכלא וחשלה הפשי את כל האסורים ע"י בעלה, ותתן רשות לכל הפרושים להחזיר לבתיהם. ואז יטב יהודה בן סבאי מצירים, ואחיה שמעון בן שטח מלא אחריה לבסור את כל הנהגה הדתית בידי הסנהדרין, ולמען לא הפרץ ריב ומחלוקת ביניהם ובין הצדיקים. העבירה את הצדיקים מירושלם וחושבים לברם בערי סבצר הורקניא אלכסנדריון ומסאירוס. ושלמית התחזקה במלכותה ותבצר את ערי יהודה והרבחה את אנשי חילה. וכאשר עלה תלמי מנייס לצור על דמשק שהיתה תחת ממשלתה. שלהח את בנה אריסטובולוס נגדו להכניעו, ובחכמתה הסתה את תיגרגניס מלך ארמניה להשיב ידו מארץ ישראל. אף כי הצליח בנצחונותיו בכל מדינות ארם. אך קרוב למותה ירדה שמיט הצלחתה, כי בנה אריסטובולוס אשר התחבר עם הצדוקים הרים ידו נגדה ולולא קרמה המות היה הורגה לירש את מלכותה. ויהוסי ממשלתה כתשע שנים לכבוד ולכרחה לבית ישראל. כנראה מאגרות חז"ל כי בימי שמעון בן שטח ירדו להם גישמים בלילי רביעיות ובלילי יטבות עד שנעשו חטים ככליות ושעורים כגרעיני זיתים, ועדישים כדנירי זהב, וצירו מהם דונמא לדורות (תענית כ"ג). ובספרא פ' בחקותי פ"א הגרסא מעשה בימי שמעון בן שטח "בימי שלמיו המלכה" וצ"ל שלמית או שלינא כמו ביונית (ZaAliva).

ביבליוגרפיה: יוספוס, קדמוניות ס"ג פ"א, מלחמות ס"א פ"ה; גרעין געשיכטע ח"ג 117; יעבץ, תולדות ישראל ח"ד 198; ווילרד, פארישונגן צור העלעניש-ידישען גע-שיכטע אונד ליטעראטור 1900 צד 74, 96, 359, J. E. I. א.

שלמית (אלכסנדרה): מלך אשור, שמלך אחרי תנלת פלאסר, וכנראה היה בנו, ולפני סרנו. הוא עלה על שמרון בימי מלוכה הושע בן אלה (ע"ע) והכניעו

היה סוכר לחתום ולקים הצעת ראש האינקוויזטורים לשרוף את ספרי התלמוד. ולמען הכעים את היהודים התפרצו שוטרי האינקוויזיציא אל בתיהם ברומא ביום ראש השנה ש"ד (1553), ויוציאו את כל הספרים העברים וישרפום. והצו יצא מאת ראש הישופטים של האינקוויזיציא ברומא לכל הישופטים בארצות הקתוליקים לאסוף את ספרי התלמוד ולבערם. בכל מדינת רומניא (Romagna) עד פאדובה מנמובה וגם ויניציא, ששם בתי הדפוס מספרי ישראל, שלמה הנזרה והתפשטה עד פרארא לצפון איטליא, והגיעה עד האי קנריא (סריט). שהיה אז משועבר לממשלת ויניציא. בכל המקומות האלה נשרפו ספרי היש"ם למאות ולאלפים. ומלאכי המשיחת של האינקוויזיציא לא הבחינו בין ספרי תלמוד וספרים אחרים כתובים עברית. כל ספר עברי יטבא לידם אף אם לא נמצא בו זכר מהדת הנוצרית השליכו למדורת אש וגם את כתבי הקדש שרפו.

ביבליוגרפיה: עמק הבכא ל"י יוסף הכהן קראקא 1895; גרעין, דברי ימי ישראל העתקת שפ"ר ח"ו, י. י. ש"א

שלמית: ע' זמרי

שלמית: בת דברי למטה הן אשת מצרי, אשר בנה קלל שם ה' ונסקל (יזקא כ"ד י"א). ונקרא שמה שלומית דאמר ר' לוי רהות פטמא בשלמא: שלם לך שלם לכו. בת דברי, דברנית היתה מדברת עם כל אדם לפיכך קלקלה, ר' יצחק אמר שהביאה דבר על בנה. למטה הן, מניד שהרשע גורם גנאי לו גנאי לאביו גנאי לשבטו. בן שלומית היה ממזר שנולד מהמצרי שהיוג משה, שהיה נוגש וממונה על שומר ישראל. חד זמן קדם נוגש גבי שומר א"ל זיל בנוש לי חבורתך כיון שנכנס שחקק לו אשחיו אמר הדין גברא היא יצא והמסין עצמו לאחורי הסולם כיון שיצא בעלה נכנס וקלקל עמה (ויק"ר פ"ב). ומפני שהיו כל נשי ישראל צניעות ורק היא לבדה היתה זונה לכן פרסמה הכתיב. ונאמר, ויצא בן אישה ישראלית מנין יצא? מבית דינו של משה, שבא ליטע אהלו בתוך מחנה הן, אמרו לו מה טיבך ליטע בתוך מחנה הן? אמר להן מבנות הן אני, אמרו לו הכתוב אומר איש על הגל באותות לבית אבותם יחנו בני ישראל (במדבר ב'). נכנס לבית דינו של משה ויצא מחוייב ועמד ויגדף. ונאמר "בתוך בני ישראל" מלמד שנתגדיר הבן אעפ"כ לא היה לו אב בתוך שבטו ולכן חרה לו הדבר ויגדף ע"ע גרדוף (תורת כהנים אמור פ"ד). ב. מ.

שלמית (אלכסנדרה): מלכת ישראל, נולדה בשנת 139 וסתה בשנת 67 קודם מספר הנהוג. היא חיתת בת שטח ואשת אריסטובולוס הראשון ובמית

לאדיסלאוו ליהודי פולין והן: א') כי בכל דין ודברים ישפטו לפני הנסיך, ב') כי יתעסקו רק בהלוואות על משכנות ויטורות וכמכירת בהמות, ג') כי יהיו תחת מחסה הנסיך וההסון לא יעז בהם לרעה ונכסיהם המסלמלין יהיו בטוחים. ד') כי ישתוו בשילום המסים לתושבים אחרים, ה') כי לא יאשמו בעלילת דם. על הזכויות האלה הסכים גם הנסיך באלקא הראשו משוויידיניץ בשנת 1295, והנסיך הענרי השלישי מנלאנוי (גלוגא) בשנת 1299. וגם כאשר נתחלקה שלעזיא לעשר נסיכות קטנות החזיקו היהודים בזכויותיהם אלה. אולם שרי הערים העיקרי ליהודים התושבים במסים חדשים והכבירו עליהם עול חוקים מיוחדים. בראשית המאה ה' החלו הרדיפות, ובשנת 1315 נדונו היהודים בברעסלוי שוויידיניץ וניסעו על המוקד (אומד רא ד'י). היהודים בערים הגדולות נרו בשכונה אחת אצל ביהב"ג שהיה גם בית ספר ובאופן הזה נוסדו מקומות הנימו. בברעסלוי היה להם שלשה בתי כנסיות (1349). בתי כפרות היו בערי ברעסלוי, גלאץ, נלאנוי, גערליץ, ליגניץ, נייסע, שוויידיניץ ומראפוי. הרב הראשון משלעזיא היה ר' יצחק שהיה לו התואר "מורנו" (צונץ צ"ג צד 205). היהודים חורשו לקחת רבית מעשרה עד י"ח למאה.

[תחת אדונים חדשים] בשנת 1327 נמסרה הנהגת הממשלה בידי יוהן מביהם. אשר אישר את זכויות היהודים, אך מפני חובותיו הרבות וחובות בנו קארל הרביעי שמשל אחריו, מכרו לשרי העיר את כל הכנסותיהם מהערים, וגם הכנסות היהודים יצאו מרשות המושלים לרשות השרים. ובדרך הזה נמסר י"ח קהלות לפקדי הערים שישבו שם. הקהלות האלה הקדימו לשלם סכום גדול בפעם אחת להמלך כדי לפטרם מהמסים הרבים וזלת מס הגלגולת במשך עשר שנים, אך אחרי עבור שנה אחת שמו עליהם פקדי העיר מסים חדשים. בשנת 1345 הרשה המלך לקחת את מצבות בתי הקברות של היהודים לצורך בנינים. המנפה השחורה בשנת 1349 לא הגיעה לשלעזיא, אך היהודים בברעסלוי סבלו מהשרפה הגדולה באותה השנה אשר נאשמו בה, ברדיפות והריגות, וכן היה בשרפה שניה בשנת 1360. בשנת 1362 היו רדיפות ועונשין בערי בריג, גוהרוי, לעווענבערג ונייסע, ורוב הפליטים משם מצאו מחסה בעיר שוויידיניץ תחת הנסיך באלקא השני, שהחזיר ליהודים הזכויות שהיו להם מכבר, אך הנביל את עסקיהם ברבית. באי כח היהודים היו הפרנס המכונה "בישוף" עוזר וחותרו אליעזר ורוד פאלקן, ועוד מורשה רביעי, ונוסד "ועד ארבעה" ("רי פיערע"), שעמד בראש היהודים בעת שממשלה הנסיכה אננעס אלמנת הנסיך באלקא השני. בעת ההיא משל הנסיך יוהן על לויטאניא העליונה שהיתה חלק משלעזיא, ויגרש את היהודים מגערליץ, וביהב"ג שם נהפך לבית הפלת נוצרים. זלת המקומות הנ"ל

ויהיו לו הרשע עבר ויטב לו מנחה. אח"כ מרד בו ועשה קשר עם סיא מלך מצרים לעזור לו. ולא העלה מנחה למלך אשור. ובבואו הרשע למצרים עצרוה ויאסרוה בכלא ויעל שלמנאסר על ישראל ויצר על שמרון שלש שנים וילכדה, ויגל את מבחר בני ישראל אשורה ויושב אותם בחלח ובחבור נהר ניזון וערי מדי (מ"ב י"ז א' ו'). בכתבות אשורית נקרא שלמנאסריר והיה המלך הרביעי ביטם הזה באשור. הוא יושב על הכסא בב"ה מכתו (מכת); הוא הרס את שמרין (יטמרק). וימת בשנת חמש למלכו. שמו נמצא גם על משקלים בצורת ארי בעיר "כלה". סרגון ימלך אחריו יסר מלונה חדישה, ובכתבת אחת הוא מתאונן כי שלמנאסר שלל את זכויות התושבים באשור, ומתהלל כי שמרון נסגרה בידו ואפשר שמת שלמנאסר במשך ימי המצור וסרגון עלה על עשרת היטבטים ויכניעם תחתיו והוא הגלם לאשור, והוא הכניע גם את הפלשתים. ואפשר שלזאת כיון הנביא באמרו: אל תשחיתו פלשת בלך כי נישבר שבט מכך (כמות שלמנאסר) כי משרש נחש יצא צפע ופריו ישרף מעופף (י"טעה י"ד כ"ט) ומרומם על סרגון (Smith, Old Testament History p 241). ע"ע סרגון.

ב. ס.

שלעזיא (שלעזיען Silesia): מחוז במדינת פרוסיה גרמאניא, ולפנים תחת ממשלת אוסטריא. י"ש אומרים כי היהודים ישבו בשלעזיא עוד במאה ה"א, וכי ביהב"ג בעיר אלטענדארף אצל ראמיבאר נהפך לבית תפלת הנוצרים בשנת 1060, אך אין ראיה ברורה על הדבר הזה. גם לא נכונה השמועה כי היהודים נרדפו בערי לעבשיץ וגלאץ בשנת 1163, או כי היהודים בעיר בונצלו נרדפו על חומות העיר בשנת 1190. אמנם ידוע הוא כי היהודים ישבו בשלעזיא במאה ה"ב בערי ברעסלוי, לעווענבורג, בונצלו, שוויידיניץ, בייטהען, גלוגא, מראפוי, מינסמערבורג ונימפמש. היהודים הראשונים באו מארצות הסלאווים ודברו בשפת הסלאווית והיו עניים ודלים. ויסתפקו בראשונה באיש אחד שהיה רב ומלמד וחזן. כנראה היו פליטים מנוסעי הצלב, או שבאו מביהם ופולין. מתחלה התפרנסו ע"י הרכילות וגם ע"י עבודת האדמה בשדות וכרמים, רוב נכסיהם היו בכפרים טיניצע וסאקארהיצע. היהודים בשלעזיא סבלו הרבה בעת שמשל שם הנסיך הענרי הראשון בסוף המאה ה"ב, ובעת ההיא נשרפה ברעסלוי (ע"ע) והיהודים נאשמו במסור השרפה ונרדפו בעבור זה. מצבם הורע כאשר העלה עליהם הבישוף לורניץ מס המעשרות נוסף על מס הגלגולת (לייבצאל) בשנת 1226. המסחר התפתח בשלעזיא ע"י יהודים אשכנזים שבאו שם והתחילו להלוות כספים ברבית, ואז נתחדשו ונוספו נזרות ההגבלות, אולם כאשר עלה הנסיך הענרי הרביעי לממשלה בשנת 1270 נתן ליהודים איזה זכויות שהיו שוות לזכויות שנתן המלך

עם 3,260 יהודים, גליוויץ 2,106 יהודים, קאמאווין
עם 2,500 יהודים, מיסלאווין 1050 יהודים, ראמיבאר
1150 יהודים, זאברזשע 1,200 יהודים ועוד ערים אחרות.
ע' בפרט ערך ברעסלוי.

ביבליוגרפֿיא: האסיף ח"ד 186; בראן, געשיכטע
דער יודען אין שלעזיען ביז 1437, ברעסלוי 1901;
J. E. xi, 337.

ב. מ.

שלש עשרה: ע' מרות

שְׁלֶשֶׁה (שָׁלֹשׁ): מספר יסודי, ומספר משוער:
שנים שלשה גנרים (ישעיה י"ז), פעמים שלש
(איוב ל"ג כ"ט) גם בא מספר רגיל, והחל משתמשין
הרבה במספר שלש ושלשה בכללי מוסר והלכה: שלש
אמצות לשביעית (שביעית פ"א), שלש גזירות נזר
(סוטה י"ב), שלש ממאות פוריות (חולין כ"ז), שלש
מצות נצטוו ישראל (סנהדרין כ'), שלש מתנות טובות
נתן הקב"ה לישראל (ברכות ה'), שלש ימים נחלקו
ב"ש וב"ה (ערובין י"ג), שלשה אין ממעין (פסחים
ק"א), שלשה אוהבין זה את זה (שם), ועוד הרבה
בש"ס ומדרשים (ע' ערך השלם ע' שלש). גם נכבד
המספר שלש בחכמת הקבלה, עד שגם תמונה בעלת
שלש זוויות הוא המישולש כבוד אומר כלומר מלא רמזים
"ובו בחרו הצדיקים והמלאכים לקלם את בוראם ית'
בקדושה משולשת, וברכת כהנים משולשת, ואמר בריך
רחמנא דיהיב אוריין תליתי לעמא תליתי, בירחא
תליתי ביומא תליתי ע"י תליתי, וע"ז נאמר והחוט
המשולש לא במהרה ינתק" (מעריך המערכות מאת
פליפא די אקווינא). רבנו בחי' בהקדמתו לחובות
הלבבות יאמר: והחכמה מתחלקת לשלשה חלקים,
יהם לדעת הר"י ערמאה בספרו עקדת יצחק ישר
ראשון, בכוננת המדרש שלשה אבנים היו וכו' וגם
בנמצאים הנשמיים והרוחניים: כל גשם משולש בקו
בשטח ובמעוקב, כל גוף משולש באורך וברוחב ובעיבוי.
זהו דברי הראב"ע פ' שמות: כל י"ש הוא גוף משולש.
כי יש לו אורך ורוחב ועומק, ובספר הצחות הוא מרמז
עוד ביטולת הנקודות חולם חיריק ופתח גדול, על שלש
התנועות המבעיות למעלה לעומק ובעגול. ר"ט אבן
גבירול בספרו מקור חיים (דף י"ח) כתב: הנכון לומר
כי השלשה הם ירש הכל, וסוד המישולש באר בחלק
הראשון (שם א'): המציאות המשולש ה' ה' ו' מ' המלוכש
בצורה, העצם הראשון או הקדום, והמתוך בין שניהם
הוא החפץ, לדורשי אלהות מושג משולש בשמות,
בלשון ס' יצירה: ספר סופר וספור, בלשון הרמב"ם
שכל משכיל ומושכל, בלשון הראב"ע והרמ"ק: דעת
יודע וידוע. המקובלים חלקו את כל הספירות בשלש
מחלקות משולשות. הראשונה כתר הכמה בינה בעולם
האצילות, השניה חסד גבורה תפארת בעולם הבריאה,
והשלישית נצח הוד יסוד בעולם היצירה, והספירה

נוסדו קהלות במאה ה"ד בערים אלה: גאלדברג,
האינו נאמסלוי, פאמסקוי, שמרעהלן, הירשבערג,
טרעבניץ, שמרינו, ניימארקט, גראלסוי, אהלוי, יאוייער,
ראמיבאר, רייכענבאך, קאסעל, פרייזקעמשאם,
ואפעלן.

[במאות ח"ו—ה"ז] במאה ח"ו חתחילו רדיפות

שונות, בשנת 1401 נאשמו בחלול פת-בנם (host)
ונורשו מערי בריג גלאני ושמרינו, בימי המלחמות
עם ההוסיים הוכרחו היהודים כמה פעמים לשלם כפר
נפשם, ופדיון שבויים. במחוז ליגניץ הורשו היהודים
לפנים לאחוז במסחרים שונים, אך הנסיכה עליובעט
הוציאה חוק בשנת 1447 לאסור להם מסחרים אחרים
זולת הלואות ברבית. בשנת 1453 בא הכמר קאפר
סמראנו לשלעזיא ודרש בנגות היהודים ויעורר עליהם
את ההמון להנקם בהם והסב עליהם צרות רבות ורעות,
ומפני אשמת חלול לחסם נשרפו איזה יהודים על
המוקד בברעסלוי, וי"ז יהודים נשרפו בשוויידיניץ. המלך
לאדיסלאו נתן הכח למועצות הערים לעשות ביהודים
כחפצם, ושרי העיר השתמשו בחוק הזה לנרשם כמו
בגלאני בשנת 1480. גלאץ בשנת 1492, ואעלס בשנת
1505. במאה ח"ו נתוספו קהלות בערי קאנט,
פראנקענשטיין, קרייצבורג, פיסשען, אעלס, בייטהען,
קראסען, ווארטענבורג הפולנית. אך גירושים הרבה
מעמו את מספרם. בשנת 1508 גורשו מפראנקענשטיין
וביהי"נ נהרס, ובשנת 1543 גורשו מעיר לעבשיץ אחרי
שנאשמו בעלילת דם. בשנת 1563 גורשו מאפעלן,
והנותרים בשלעזיא בשנת 1582 נזר עליהם רודאלף
השני לנרשם כלה מן הארץ, אך הורשו למכור מתחלה
את נכסיהם בקרקעות ולקח עמהם את המטלטלין.
אחרי מלחמת השלשים שנים באו פקידי הערים לידי
הבנה כי היהודים הם לתועלת הארץ, ויבקשו אותם
לחזור ולישבת עמהם, כי התקשרות היהודים עם אחיהם
בפולין עזרה לפתוח לפנייהם את יערי השוקים בארצות
הקדם. כאשר כבש פרידריך הגדול את שלעזיא בפעם
הראשונה בשנת 1744 נתן צו להרשות ליהודים ליישב
שם, אך למלאות בקשת הנוצרים נזר ביום 6 מאי
1746 לנרש את כל היהודים משלעזיא זולת י"ב משפחות
שהרשה להם ליטבת בברעסלוי. אך חוק המלך לא
נתקיים, והיה רופף בידי הפקידים, מתחלה הרשו
ליהודים לשבת בערים שלשה ימים, ואח"כ קנו זכות
הישיבה במחיר י"ב מאליר, עד אשר הוסרו כל ההגבלות
וקבלו זכויות שוות עם יתר התושבים.

[סטאטיסטיקא] בשנת 1905 היה מספר כל

התושבים בשלעזיא 4,668,405 ומהם יהודים 47,593.
שלעזיא נחלקת לשני מחוזות ברעסלוי (עם ליגניץ)
ואפעלן, בברעסלוי יש ל"ו קהלות, היותר גדולה היא
ברעסלוי עם 18440 יהודים, ואתריה ליגניץ עם 1085
יהודים, גערליץ עם 650 יהודים, גלאני עם 780
יהודים. במחוז אפעלן יש כ"ה קהלות, ובכללן בייטהען

לירושלם ה' יראה. שם קרא אותה שלם שנאמר ומלכי צדק מלך שלם. אמר הקב"ה הריני קורא אותה "ירושלם" (ב"ר פנ"ז מ"ז).

[בית המדרש של שם ועבר] לפי מסורת חז"ל יסד שם בית המדרש ללמוד חכמת אלהות לבאי עולם, וחזקי התורה קודם שננתת, ובאשר נולד עבר נשתתף עמו בביהמ"ד ונקרא על שם שניהם "ביהמ"ד של שם ועבר", והיה להם בית דין קבוע לחורות דינים ומשפטים לבעלי ריב ולפטר ביניהם. ואמרו בבית דינו של שם הופיע רוח הקדש (מכות כ"ג: ולפי רש"י אחרי מותו), ונזרו נמי על זנות (ע"ז ל"ז:) שם מסר סוד חעבור ועיבר השנה (פרקי דר"א פכ"ט). שם ועבר היו מהלכין לפני ממתו של אברהם וראו גובה מקום מופנה לאבינו אברהם וקברו אותו בדיומין (חרד) שלו במקום המוכן ומזומן לו (ב"ר פס"ב ג'). שם חי עד חמשים שנה י"ל יעקב ועבר חי עד שנת תשעה ושבעים לעקב. אברהם שלח את יצחק אצל שם ללמוד ממנו תורה (ב"ר פכ"ז י"א), ותלך רבקה לדרוש את ה' בבית מדרשו של שם ועבר (ב"ר פס"ג), וגם יעקב היה ממון בבית עבר י"ד שנה, שנאמר ויעקב איש תם יושב אהלים (בראשית כ"ה כ"ז) שני אהלים, בית מדרשו י"ל שם ובית מדרשו של עבר (שם פ"י). בשעה שבקש ע"ז להרונ את יעקב אמר אם הורנו אני יש שם ועבר יושבין עלי בדן ואומרים לי למה הרגת את אחיך (שם פס"ז ח'). כל הלכות שמסרו שם ועבר לעקב מסר ליוסף (שם). יהודה דן את חמד לטרפה ע"פ בית דינו של שם ועבר (ע"ז ל"ז: ב"ר פנ"ח ז'). ע"ע אנשי שמיות.

י"טנב-ה. ל.

שם: ע' שמות; שמיות

שם טוב בן יוסף ו' פלקיירא: פילוסוף ומחבר; נולד בשנת 1225 וסת אוור שנת 1290. שם משפחתו פלקיירא הוא ע"ש מקומו Palquera בספרד, אך בערבית נעשה השם רפוי "פאלאקירא". ידעתו נרלה בחכמת הפילוסופיה של הערבים והיוונים והיה מבחין ומבקר את רבניהם וירד לסוף דעתם, והשתווה אותם לספרי ר"ש בן גבירול וספרי הרמב"ם בפילר ספ"א הדתית, אך לא גלה לנו דבר אדות תולדותיו. הוא כתב ספרים רבים בחקירותיו בפילוסופיה, והשתדל להפיץ דעותיו בין היהודים ולהפיח רוח חשק ביניהם ללמודי החכמה. והוכיח כי היא מצוה גדולה מצד התורה שבכתב ושב"ע' להשתלם בהן.

[שיכתו וספריו] פלקיירא חשב והאמין כי דעות הפילוסופיה אפלמון ואריסטו יתדר הפילוסופים הן נשתתו בלי יסוף הברל, וכי מתאימות עם דעות התורה והאמונה ונובעים מהן. בהקדמתו לספר "המעלות" יאמר כי הפילוסופים הקדמונים קבלו את דעותיהם מבית מדרשו של שם ועבר מאברהם אבינו ושלמת המלך. ומפני זה

מלכות היא החותמת בעולם העשית. בבאור שה"ש המיוחס לרמב"ן נאמר "והשלש כבר נודע עיקרו, ובוהר נמצא תלת קשרין דהימנותא", והעמיק הרחיב המסובל הר"י ניקמיליא בספרו ננת אנו ח"ש ביעד המסכת השלישית אחר אותיות אמ"ש בספר יצירה ואמר שם: "דע לך אחי כי לך סמכו קדוש קדוש קדוש לתכלית השלישית להיות כל השלישיות שבעולם מקדישין אותו". גם חכמי ידיעות המבע יקדישוהו: הננו משולש בערכי הקול השמיני החמישי והשלישי. הנפש משולשת בצומחת במרנשת ובמשכלת. שלשה כחות במשכלת: הזכרון והשכל והחפץ. אך אין למעות בשילוש לעשותו לאלהות. ע"ע מספרים. ש. רן

שם: בן נח שהוליד בהיותו בן חמש מאות שנה, ונולד לו קודם המבול. מסדר הכתוב: ויולד נח את שם את חם ואת יפת (בראשית ה' ל"ב) משמע כי שם היה הבכור, וכן נאמר: ואלה תולדות בני נח שם חם ויפת (שם י' א'). אך בסדר שמות העמים שיצאו מהם, פתח במה דמסיים וחושב מתחלה בני יפת ואח"כ בני חם ולאחרונה בני שם, ונאמר ולשם יולד גם הוא אבי כל בני עבר אחי יפת הגדול (שם י' כ"א). משמע כי יפת היה גדול משם וחם, או אפשר לומר שמלת הגדול חוזר לשם אבי כל בני עבר, ו"אחי יפת" הוא מאמר מוסגר. אמנם לפי מסורת חז"ל היה שם הצעיר מאחיו ונולד בהיות נח חמש מאות ותרתינן שנים, וסדר אותו ראשונה מפני שהיה החישוב מכולה, בדרך חכמתן קא חטיב להו (סנהדרין ס"מ:). מתחלה אתה דורש שהיה צדק ונולד בשוהא מהול, ושייחד הקב"ה שמו עליו, ושאברהם עתיד לצאת ממנו, שישמש בכהונה גדולה, ושנבנה ביהמ"ק בתחומו שמעון בר חומה אמר שמנין אותותיו תלה הקב"ה לדורות מן המבול עד הפלגה שלש מאות וארבעים שנה (ב"ר כ"ז ג'). ומכונה "שם רבה" (סנהדרין ק"ח:). שם הקריב על המזבח שבעה נח בצאתו מן התיבה, כי ארי הכיש את נח וישר רגלו ועשאו בעל מום ולא היה כשר להקריב והקריב שם בנו תחתיו (ב"ר פ"ל ו'). נח נתן לשם בנרי כהונה שירש מאדם (במדבר רבה פ"ד ו'). נאמר ויקח שם ויפת את השמלה. הזכיר שם תחלה, א"ר יוחנן שם התחיל במצוה תחלה ובא יפת ונשמע לו וכו' (שם פל"ז מ'). ויברכם נח יפת אלהים ליפת וישכון באהלי שם, אע"ג דיפת אלהים ליפת אין השכינה שורה אלא באהלי שם (יומא י'). כי לא שרתה שכינה במקדש שני שנבנה ע"י כורש שבא מיפת (פרס). שם הוא מלכי צדק מלך שלם, והוא כהן לאל עלין (בראשית י"ד י"ח). וכיון שהקדים ברכת אברהם לברכת המקום שנאמר ויברכהו ויאמר ברוך אברהם לאל עלין קונה שמים וארץ וברוך אל עלין (שם), א"ל אברהם וכי מקדימין ברכת עבר לברכת קונו? מיד נתנה לאברהם יכו' (נדרים ל"ב: פרקי דר"א פכ"ז). אברהם קרא

עיקר ממרתו היא לבל יצטרכו רופאי ישראל לעסוק בספרי הרפואות של הגוים. בשנת 1264 העתיק לעברית את ספר „אלמנצור“ לאלראוי וכולל עשר חוברות. לפי די קאסמרו חבר שם טוב ממורטוסא את ספר „פרדס רמונים“ המיוחס לשם טוב ב"ר יצחק'ן שפרוט ממורילא והוא פי' על כל אנדות הקישות כסדר התלמוד (סביניטה 1554). והוכיח זאת מזמן החביר בשנת 1267 הרשום בב"י, שהוא כמאה שנים קודם זמנו של ש"ם'ן שפרוט (J. E. xi. 265).

ב. מ.

שם המפורש: ע' שמות ה'

שם רע: ע' מוציא שם רע

שםא: ע' ספק

שםאי: ע' הלל ושםאי

שםאל: ע' ימין

ש"מנר: בן ענת, השופט השלישי לישראל, והיה אחר אהור, ויך את פלשהים ש"ש מאות איש במלמד הבקר וישע גם הוא את ישראל (שופטים ג' ל"א). ואח"כ נאמר ויוסיפו בני ישראל לעשות הרע בעיני ה' ואהור מת, ולא זכר מיתת ש"מנר שהיה אחריו, לפי שבימי לא נושע ישראל תשועה שלמה, והער כי בימי ש"מנר חדלו ארחות והולכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות (שם ה' ו'). מזה משמע כי ש"מנר הכה רק את הפלשתים, והיו ישראל יראים לצאת בדרך מפני המדינים. כי ש"מנר לא בא להציל את ישראל רק להכות את הפלשתים. ולכן אפשר שזכונה דעת המבקרים כי ש"מנר לא היה שופט ישראל רק מלך החתים בכדרכי"ש, ולדעת מור (moore) היה אבי סיסרא, והיה מתגרה עם הפלשתים שהיו לו לאויבים.

ב. מ.

ש"מד: ע' מומר

ש"מואל: נביא ושופט בישראל; בן אלקנה ממשפחת הלויים בני קהת (דה"א ו' י"ח—כ"ג). מן הרמתיים צופים בהר אפרים, אשר ילדה לו אשתו חנה (ע"ע), אחרי העתר ה' לתפלתה, ותקרא את שמו „שמואל“, כי שמע ה' את שאלתה (ש"א א' כ'). ותקדש אוהו לעבודת ה' במשכן שילה בעת שהיה עלי' (ע"ע) כהן גדול ושופט. ותחל רוח ה' לפעם את שמואל מנעוריו והיה לנביא וחזה, ואחרי מות עלי' היה שמואל השופט האחרון (המ"ז) בעמו (ב"א תתע"א=889 קמ"ז), וידע כל ישראל מן ועד באר שבע כי נאמן שמואל לנביא לה' (שם ג' כ'). וכסא משפטו היה ברמה עיר מולדתו, ומשם סבב בערים שונות לזרוע זרע משפט וצדקה בין ישראל (שם ז' מ"ו—ז'). ויוכיחם להסיר את אלהי הנכר מקרבם ולעבוד את ה'. לזקוניו העמיד לשופטים בעם את בניו יואל ואביה, אך הם לא הלכו

המעם נתן כבוד והוד להפילוסופיא והחלים כי רק על ידה יכול האדם להשיג את האושר האמתי וההצלחה הנצחית. בספר „הויכוח“ השתדל להוכיח כי חובה על כל תופש תורה ללמוד גם את הפילוסופיא, כי אחיות תאומות הן. בספרו „המבקש“ הוא מראה ראיות כי חכמת מה שאחר המבע (מתפ"זיקא) הוא רוממה ונעלה מאד, ויבאר את דברי התורה והנביאים ע"פ דרכי הפילוסופיא. פלקיירא כתב גם שירים בעברית ונשארו בידינו רק מעט, והם מעידים כי לא נקדש למלאכת השיר, והוא בעצמו בספרו המבקש החננד לחכמת השיר, ואומר שהיא מלאה כוכים ורמיונות שוא וצדיכין להתרחק ממנה. ספריו הנדפסים הם: „צדי היגון“ תנחומים לנפש האדם להרגיעו מכל דאגה עם משלים יפים (קרימונה 1557); „אגרת הויכוח“ להוכיח כי הפילוסופיא לא תתנגד אל התורה, בדרך ויכוח בין חכם וחסיד, (פראג 1610). „ספר המעלות“ על המעלות ומדרגות השונות של השתלמות האדם (הוצאת ויניציא נער 1891); „המבקש“ מוסר וחקירות שונות בדרך ויכוח וקצת בחרוזות ושירים (האג 1778); „ספר הנפש“ בחכמת הנפש ומהותה וכחותיה, כ' פרקים, והוא קצור מספרו ראשית חכמה שחיבר בדעות הפילוסופים (לבוך 1835); „מורה המורה“ באור על ס' מורה נבוכים להרמב"ם ע"פ דעות הפילוסופים הקדמונים ובסופו תקונים להעתקת ר"ש אבן תבון (פדע"סבורג 1837, וע' בס' מנחת קנאות אגרת רש"ם להתנצלות הרמב"ם). ויש ממנו כ"י הרבה.

ביבליוגרפיא: שולמאן, תולדות חכמי ישראל ח"ג 69; שטראשון, פרחי צפון ח"א 46; קרפליס, ליטעראטור געשיכטע ח"ב 41, 77; גידעמאן, דאס יידישע אונטער ריכטסוועזען ח"א 155.

מ. מ. ה.

שם טוב בן יצחק ממורטוסא (ונודע ג"כ בשם „רבי המורטוסי“): מחבר רופא במאה ה"ג; נולד בעיר מורטוסא ספרד בשנת 1196, ובנעוריו עסק במסחר במדינות הים, ובהיותו לרגלי מסחרו בעיר עכו, העיד למוסר אזנו הרב בעיד ההיא כי חסרה לו ידיעה בעניני הדת והחכמה, ובצאתו מהעיר בשנת 1226 החלים בדעתו לעזוב את המסחר ולהנות בתורה ובחכמה, ראשית למוריו למד מר' יצחק ירוחם בברצלונא, גם למד חכמת הרפואה, והתעסק ברפואות בערי צדפת ובפרט ישב בעיר מרשיליא.

[ספריו] ספרו הראשון „שהול“ היא העתקתו „ביאור ספר הנפש“ לכן נבירול שהוא פי' על ספר De Anima לאריסטו. בחדש אלול שנת י"ד (1254) בהיותו בן נ"ח שנה התחיל להעתיק לעברית את ספר אלזהראוי שנקרא „כתב אל תצריך“ על עניני הרפואות וכולל שלשים חוברות, ויגמר העתקתו בחדש ניסן שנת י"ח (1258) בעיר מרשיליא ויקרא את שם העתקתו „ספר השמש“, וכתב עליו הקדמה ארוכה ושם יאמר כי

בדרכיו ויטו אחר הבצע לכתת שחר, ויתקבצו זקני ישראל לדרוש להם משמואל מלך לשפטם וללחום מלחמתם ככל הנוים אשר סביבותיהם. אך הדבר הזה לא יסרה בעיניו, וה' נראה אליו ויאמר אל שמואל: "שמע בקול העם לכל אשר יאמרו אליך, כי לא אותך מאסו כי אותי מאסו ממנוך עליהם" (שם ח' ז'). שמואל העיד בהם כי תפשה יד המלך עליהם בעבודה ובמס, והניח להם את משפט המלך כי את בניהם יסח לצבא ואת בנותיהם יסח לרקחות וגו'. צאנכם יעשור ואתם תהיו לו לעבדים וגו'. וימאנו העם לשמוע בקולו, ויעתר להם שמואל ברבר ה' וימשה למלך על ישראל את שאול (ע"ע). וכתוב שמואל בספר את משפט המלוכה ויניחו לפני ה' (שם י' כ"ה). אולם ער מהרה ראה שמואל כי המלך שאול לא השלים את תפקידו והוא פונה עורף לרוח ה', ברבר מחיית זכר עמלק במלחמה, והוא חמל על אנג ולא החרים השלל. ויוביחו שמואל לאמר: למה לא שמעת בקול ה' ותעמ אל השלל ותעש הרע בעיני ה', וכאשר ענה לו שאול כי לקח העם מהשלל צאן ובקר ראשית החרם לזבח לה' בגלגל, אמר לו שמואל: החפץ לה' בעולות חבחים כשמוע בקול ה'? הנה שמע מזבח טוב, להקשיב—מחלב אילים! כי חמאת קסם מרי, ואון ותרפים הפצר; יען מאסת את דבר ה' וימאסך ממלך (שם ט"ז כ"ג). ויפרד שמואל מעל שאול ויתאבל עליו כי רוח רעה מאת ה' בעתה את שאול (שם ט"ז ל"ד). ושמואל משה את דוד למלך תחתיו. ומאז התערב שמואל בעיני המלוכה אך מעט, כי הקדיש סוף ימיו ללמד את להקת הנביאים תלמידיו את דרך ה' (שם י"ט כ'). וימת שמואל לפני שאול ויספרו לו כל ישראל ויקברוהו ברמה עיר מולדתו (שם כ"ה א' כ"ה ג'). אחרי מותו קשתה יד הפלשתים על ישראל, ובמלחמתם האחרונה עם שאול ובניו בהר הגלבוע שאול וימאסו בבעלת אוב אחרי שמואל, ותאמר האשה אל שאול: אלהים ראיתי עולים מן הארץ וגו' איש זקן עולה והוא עומה מעיל וגו'. ויאמר שמואל אל שאול למה הרגתני להעלות אותי וגו' וה' סר מעליך ויהי ערך וגו' וסחר אתה ובניך עמי גם את מחנה ישראל יתן ה' ביד פלשתים (שם כ"ח י"ט). ע"ע שאול.

י. א"ז

— [בתלמוד ומדרשים] שמואל היה לוי (ויק"ר פכ"ב ו'). ממשפחת קרח (במדרש רבה פ"ח י"ז). והיה נזיר (נזיר ס"ג). בנעוריו היה מפונק ביותר ואביו חש בו לחולשא דאורחא (חגיגה ו'). חנה התפללה ונתת לאמתך זרע אנשים, אמר רב גברא בנזבין, ושמואל אמר זרע שמושח שני אנשים ומאן אינון שאול ודוד, ור"י אמר זרע ששקול כשני אנשים ומאן אינון משה ואהרן, שנאמר משה ואהרן בכחנו ושמואל בקוראי שמו (תהלים צ"ט). ורבנן אמרי זרע שמוכלע בין אנשים וכו' לא ארוך ולא נץ ולא קטן ולא אלם ולא

[ספר שמואל] ספר שמואל הוא אחד מסדרי נביאים ראשונים. ואסרו חז"ל סדרן של נביאים: יהושע שופטים שמואל מלכים, שמואל כתב ספרו (ספר שמואל) ושופטים ורות (ב"ב י"ד). ומן הפסוק ושמואל מת ער גבירא אסקיה (ס"י) נגד החתה ונתן הנביא (שם ט"ז). ע"י דה"א כ"ט כ"ט). שמואל א' ושמואל ב' נחשבו לספר אחד בזמן התלמוד, וגם תקוני המסורת הם ביחד אחר שמואל ב'. הסדרים בס' שמואל לפי המסורה מספרם ל"ד וסימנו "ידך", אך בנוסחא שלפנינו יש בש"א ל"א פרשיות ובש"ב כ"ד פרשיות ומתחיל ויהי אחרי מות שאול. שמואל א' נוכל לחלק לשלושה חלקים: א' עלי ושמואל (א'—ז').

ביד יואב; אשה חכמה פעלה על ההמון לברות את ראש שבע בן בכרי שהתכצר באבל בית המעכה ותשם קץ להמרידה. החלק השלישי כולל קורות הרעב במשך שלש שנים בימי דוד ע"ד הנבעונים שהכה שאול ועבר על שבועת בני ישראל שלא להמיתם. וכדי לכפר פניהם לרצות העון ולעצור בעד הרעב, מסר בידם את בני שאול; שירת נצחוננו; דבריו האחרונים; שלשים ושלושה גבורי דוד; מניית בני ישראל ע"י יואב והמנפה, והקמת המזבח בגורן ארונה. ותעצר המנפה.

[הקורות בספר שמואל] ספר שמואל הוא המשך ס' שופטים. כי נשארו עוד שני שופטים עלי ושמאל עד מלכות שאול, אך מפני כבודו של שמואל והשיבותו נקרא הספר על שמו כי הוא מדבר מקורות ימי חייו מיום הולדו עד יום מותו, ועל אדות שני המלכים שמשח והם שאול ודוד. שמואל א' מסיים במיתת שאול ושמואל ב' מסיים בסוף מלוכת דוד. וספר מלכים הבא אחריו מתחיל במלוכת שלמה שנמשח ע"י נביא אחר. כבר הבאנו דברי חז"ל כי מסירת בידם ששמואל כתב ספרו עד הפסוק ושמואל מת (ש"א כ"ח ג'), והישאר הוסיפו נתן הנביא וגד החוזה, ומה שנאמר כי לנביא היום יקרא לפנים רואה (ש"א ט' ט') הם ודברי כותב הספר (רש"י) והוא כמאמר המוסגר. ומפרש הרד"ק כי בימי שמואל שנפרצה הנבואה הוסב שם רואה לנביא, אך לא היה מודל כ"כ בפי העם לכן תפס נער שאול הלשון הנהוג "רואה", ומה שנאמר ויהי מיום שבת הארון בקרית ערים וירבו הימים והיו עשרים שנה (שם ז' ב'), הנה לפי חשבון סדר עולם והתלמוד לא הגיעו לשמואל מהם ב"א י"א שנה ושנים לשאול וז' שמלך דוד הרי עשרים שנה ואח"כ העלה אותו דוד לירושלם וא"כ איך כתב שמואל עשרים שנה, שהם כמו ט' שנים אחרי מותו? וכן מה שנאמר לכן היתה צקלג למלכי יהודה עד היום הזה (שם כ"ז ז'). שבוודאי נכתבו ע"י נתן הנביא וגד החוזה, אך ביטל איזה פסוקים שנוספו אח"כ לא הורע כחו של הספר מאמר עליו שנכתב ע"י שמואל כי פסוק אחד או שנים בטלים ברובו. על זרות אחרות שנומצאו בספר שמואל כבר עמדו עליהן בעלי התלמוד והמדרשים והמפרשים הקדמונים. כמו ויקח דוד את ראש הפלשתי ויביאהו ירושלם (שם י"ז כ"ד) הוא שם העתיד כי בעת ההיא היה שמה יבוס, ולפי הרד"ק היא נוב עיר הכהנים שנקראה בעת ההיא ירושלם בשם בניו, ובנוב היה חרב גלית לוטה אחרי האפור (שם כ"א י'). ומה ששאל שאול את דוד "בן מי אתה הנער" (שם י"ז כ"ח) אחרי שהיה מכירו היטב שהיה מנגן לפניו, ונאמר כי שאול שלח מלאכים אל ישי ויאמר שלחה אלי את דוד בנך (שם ט"ז י"ט.). ע"ז כבר דרשו חז"ל שראהו מתנהג במכסיסי מלכות, ואמר שאול אם בא ממשפחת פזץ מקד יהיה שהמלך פירץ לעשות לו גדר ואין משהין בידו ואם ממשפחת זרח בא חשוב יהיה. א"ל רואה

(ב' שמואל ושאול (ח'—ט"ו, ג') שאול ודוד (ט"ז—ל"א). חלק א' כולל תפלת חנה, ומשרת שמואל בבית ה'; מלחמת הפלשתים ולסיחת ארון האלהים; שמואל בתור שופט. חלק ב' כולל שאלת ישראל למלך והוכחת שמואל בהתנגדותו, ובקשתם נתמלאה; שאול נמשח למלך; בחירת העם בשאול במצפה בגורל; מלחמת שאול עם נחש העמוני להושיע לאנשי יבש גלעד; מלוכת שאול בגלגל; שמואל מתפטר ממשרתו בתור שופט ומוכיח את העם לעבוד את ה' וליראה אותו; מלחמת הפלשתים וישועת יונתן; מלחמה עם עמלק והוכחת שמואל לשאול על שלא שמע בדבר ה' והודיע לו כי בא קץ למלכותו; הריגת אנג ע"י שמואל. חלק ג' כולל משיחת דוד למלך; דוד מנגן לפני שאול להעביר הרוח הרעה אשר בעתה אותו; הריגת גלית ע"י דוד; אחבת יונתן ודוד; דוד ומיכל בת שאול; קנאת שאול לדוד, ובריחת דוד מפניו; פרידת דוד מיונתן; דוד בנוב עיר הכהנים; שניה את מעמו לפני אביש מלך גת; מלשינות רואג ונקמת שאול מאחימלך וכהני נוב על כי נתנו לדוד ואנשיו לאכול מלחם הפנים ויתנו לו את חרב גלית; פליטת דוד מפני שאול במדבר זיף וע"י גדי; מות שמואל; מאורעות דוד עם נבל ואביגיל; מוישב דוד בצקלג; מלחמת הפלשתים עם שאול; שאלת שאול בכעלת אוב; מיתתו עם בניו בהר הגלבוע. ומבורת עצמותיהם ביבש גלעד.

[שמואל ב'] הספר השני משמואל נובל ג"כ לחלק לשלושה חלקים: א') דוד במלכו (א'—ח'); ב') דוד ובניו ויחוסו לבני שאול (ט'—כ'); ג') הוספה לקורות דברי הימים ההם, ובשבת דוד וגבורתו (כ"א—כ"ד). החלק הראשון כולל קינת דוד על מות שאול ויונתן; מלוכת דוד בחברון; הריגת אבנר שהיה שר צבא מפיבשת ע"י יואב שר צבא דוד, נגד רצון דוד, כי אבנר כבר עזב את מפיבשת ורצה לברות ברית עם דוד; דוד נמשה למלך על כל ישראל; נצחון דוד על הפלשתים; חזרת ארון האלהים מבית אבינדב אשר בגבעה לבית עובד אדום הגתי ואח"כ לעיר דוד; רצון דוד לבנות את בית המקדש, ונתן הנביא אמר לו בשם ה' כי בנו המושל אחרינו הוא יבנה הבית. החלק השני כולל חפץ דוד לעשות חסד עם יוצאי ירך שאול בעבור יונתן שכרת עמו ברית, וימצא את מפיבשת בן יונתן עם ציבא עבד שאול, וישב למפיבשת כל נכסי שאול, ויהי מאוכלי שלחנו; נצחון דוד על עמון וארם; מעשה בת שבע והריגת אוריה במלחמה ע"פ דוד. והוכחת נתן הנביא; מעשה אסנון ותמר; נקמת אבשלום באסנון, ובריחת אבשלום מפני דוד; יואב באמצעות האשה התקועית השיב את אבשלום; הכנת אבשלום למלך ומרידתו בדוד ועמו אחיתופל; בריחת דוד מירושלם; תלית אבשלום בלב האלה ומיתתו ביד יואב; אבל דוד לבנו אבשלום; דוד שב לירושלם על כסא מלכותו; מרידת שבע בן בכרי; הריגת עמישא

צד 80). ע"ע דוד; שמואל.

א.

שמואל, מר (ונקרא ג"כ „שמואל ירחינאח“); אמורא בכל ברוד הראשון, גם היה רופא ותוכן ובשביל זה מכונה „ירחינאח“ כלומר יודע בתהלכות הירח. נולד בערך שנת 165 לספער הנהוג, בנהרדעא (שבת קמ"ז, ב"ב נ"ג), ומת שם בערך שנת 257. אביו היה אבא בר אבא הכהן נצר ממשפחה גדולה ומיוחסת בישראל, וגם הוא היה גדול הדור (ע"ע אבא דשמואל). אדות לירת שמואל י"ט הגדה זרה: דכי אזל אבא דשמואל למערבא ואשכחתי מדינתא (אשה ממדינת מדי) דהוה ידעא בלישנא דציפורא אמרה ליה איזדק לי ואנא יהיבנא לך כך וכך, משום דהוה ידעא דנפק מינה גברא רבא, לאלתר ערק מינה והדר אתא בשם (בשם המפורש, וקפצה לו הדרך) לרביהו ביהווא ליליא ואזדק לה והדר אזל, לסוף אישתמעית מילתא דמיעברא אתיוה לבי דינא ואלקוה, ואמר שמואל בכרסא דאמיה איכוף רישאי דילמא ממא לי רישא דשומא וכאיב לי, כף נפשיה בכרסא דאימיה ומטייא רישא דשומא (הלכות גדולות סוף גימין). הוצאת מקיצי נרדמים צד 337. בתוס' קדושין ע"ג. בשם הירושלמי, וכן הראש"ש פ' עשרה יוחסין ס' ד', אבל לפנינו בירושלמי ליתא). הגדה אחרת: אבא אביו דשמואל הוה מתעסק בממכסא (משי) ושלח גביה יהודה בן בתירה לנציבין (למכור לו המשי). בחד זמן קם עמו (ולא רצה לקנות). אמר ליה לית רבי בעי האי מילתא (משי). א"ל ולא מלין הו (דברים בעלמא), אמר ליה מלתך (דברך) הימנה עלי סני מן ממנא. א"ל את היימנת במלתי עלך, תזכה למקמא בר כשמואל נביאה, דכתיב ביה וידע כל ישראל מדן ועד באר שבע וגו'. וזכה למקמא שמואל בר אבא (מדרש שמואל פ"י, ילקוט שמואל רמז ק'). בעורנו יונק שדי אמו כבר נראו בו אותות מגדולתו ומעלתו, ואמר אח"כ אנא חכים לחיייתא דילדך לי (ירוש' כתובות פ"ה ל'). ד"ל מכיר הייתי המילתא אותי, להורות על זכרנו הנפלא. וכאשר הלך לבית הספר המציא סברות חדשות ונצורות אשר גם רבו לא שער אותן, ויסופר כי אבא דשמואל אשכחיה לשמואל דקא בכי. א"ל אמאי קא בכית? דמחיין דבאי, אמאי? דאמר קא ספית לבראי ולא משית ידך, ואמאי לא משית? א"ל הוא אכל ואנא משינא?! א"ל לא מסתייה דלא נמיר ממחי נמי סחי, הלכה המאכיל אינו צריך נמילת ידים (חולין ק"ז). אבא דשמואל למד תורה בעירו, ואח"כ שלחו לר"י בנציבין אשר ניבא על לידתו וחכמתו (כנ"ל), ויתעכב שם זמן קצר, וחזר לנהרדעא ולמד אצל לוי בן סיסי (ע"ע), ואמר לוי לשמואל „אריוך“ לא תתיב אכרעך עד דמפרשת לי להא מילתא (מנחות ל"ט), ולא ארכו הימים עד שנעשה לחבירו של לוי (בכרות כ"ח דרש"י „לוי חבירו“, וגם דרש"ם בערבי פסחים כתב דב שמואל ולוי חברים). ולתקופת

עד שאתה שואל אם בא ממשפחה שיהיה הוא הנח למלכות אם לאו, שאל אם ראוי לבא בקהל אם לאו, שהרי מרות המואביה בא. א"ל אבנר שנינו עמיני ולא עמונית וכו' א"ל שואל שאל נא אתה בן מי זה העלם וכו' (יבמות ח'). והדבר פשוט הוא כי „בשוב דוד מהכות את הפלשת“ התעורר בשואל רוח הקנאה בפעם הראשונה והיה מתירא מדוד כי הוא יגזול ממנו המלוכה. ומסורת היתה בירו כי לא יסור שבט מיהודה מבני פרץ ולכן היה שואל שואל על מולדתו ומוצאו. והדרש הזה הוא יוחר פשוט מכל הפירושים שעושים החוקרים החדשים. ובפרט המבקרים הגסים אשר יתרו כל הקושיות בהעברת הקולמוס ומסרסים את הכתובים ככל העולה על רוחם, ואומרים כי פסוק זה י"ן נוי"ן ופסוק זה חדש מחורש כאילו עמדו אצל הסופרים וכווננו את השעה והרגעים בעת שנכתבו. המבקרים האלה אינם מעמיקים בשכלם בענין הכתובים כלל, רק הם משיינים אותם לספר חדש שנכתב בלשונם ומדמים את כה"ק כאילו הם מכתבי עתים שנכתבו בזמן הזה. ואין להם שום טעם וריח בלשון העבריה לטון הנביאים שכתבו בה זה כשלשת אלפים שנה בארצות המזרח ברוח הקדש! חלול כה"ק ביריהם היא אנטישמיות ספרותית ורוחנית שהיא גרועה ויותר מוקת לרת היהודית מאנטישמיות חמרית, ובקרת אמיתית היא זו של חכמינו הקדמונים. ע"ע בקרת כה"ק.

[מדרש שמואל] מדרש או אנגד שמואל, או אנגדא דשמואל (ובמעות אנגד מר שמואל) נזכר ראשונה ברש"י (ש"א כ' ל' ורה"א י' ג'), ובס' הפרדס לרש"י נקרא „מדרש עת לעשות לה“ ע"ש תחלתו (דפוס קושטא דף כ"ב ע"ב), ובפירושועה"ת כתב מצינו באנגד מדרש ספר שמואל (בראשית ל"ו ג'), ואנגד שמואל (רש"י לסוכה ג"ג: וסומה מ"ב:). ויש שקורין אותו „שוחר מוב“ במעות, יען כי בדפוס הראשון (וינציא 1546) נדפס עם מדרש תהלים שנקרא שוחר מוב ע"ש תחלתו. ובדפוס פראג (1613) הציג המו"ל על שער הספר מדרש שוחר מוב מדרש תהלים ומשלי דבתי עם מדרש שמואל דבתי. וגם כשנרדס בפני עצמו עם פירש הקצר של ר' יעקב בר נפתלי הירש מבראדי (ואלקווא 1800) קרא לו גם הוא שוחר מוב במעות. מחבר או מסדר המדרש חי, לפי השערת צונץ, בין שנות 1000–1040 והוא בזמן הגאונים. אך לדיית באבער חי בזמן יותר קדום. רוב מאמריו הם לקומים מתלמוד ירושלמי ומסדרשים קדומים כמו הפסיקתא התנחומא ורבות, והוא אספם על סדר הכתובים, כעין ילקוט שמעוני. ויש בו רק מאמר אחד מתלמוד בבלי (ערוכין ס"ד. בפ"ב אות י'), וגם שמות האמוראים הנזכרים בו הם שמות א"י, ומזה הכריע באבער כי נסדר בא"י. היותר טובה ומתוקנת היא הוצאת באבער עם הערות ומבוא (קראקא 1893. ע"י רב פעלים

רשמואל כל רח לא אנס לך (חולין נ"ט), וכמעט בכל עיני איסור החללים ביריעה המבע סמכו עליו חז"ל אף כי בשאר איסורים פסקו כרב. ובדיני ממונות הלכה כשמואל נגד רב לפי שהיה דיינא ובקי בתורת המשפטים בעניני עסק, והיה מחמיר ושוטר במקצוע הזה, עד שכנו אותו בשם "שוקר". ר' זעירא שלח לרב נחמן בר יעקב ולר' אמי בר פפי מעשה ידי הבת י"ל מי? א"ל "שוקר" אומר לעצמה. מני שוקר? שמואל (בבלי כתובות מ"ה. ירוש' כתובות פ"ד). ופירש"י על שם דהלכתא כוותיה בדיני, ושופד על דבריו לאוסרן בהלכתן. ואפשר שמה שנאמר כי לא מסתייעא לרבי מלתא לסמכו, הוא מפני שלא רצו חכמי א"ל להתאסף לסמכו. יען שהיה בקי בחכמת התכונה וידע סוד העבור, ובחזירו לבבל יעבר את השנה ע"פ חשבוננו ולא ע"פ הראייה לפני ב"ד הנדול בירושלם או ביבנה וכמו שהחפאז שמואל: יכולנא לחקוני לכולא נולה (ר"ה כ'). כלומר יש בידי לתקן את בני הנולה לכל יהיו משועברים לשלוחי א"י, וידוע חשבון העבור שלו בשם "חקופת שמואל".

[שמואל בתור דיון הגולה] אחר שלמד משנתו של רבי עזב אח א"י וחזר עם אביו לבבל, וטר עוקבא ריש נלותא שהיה תלמידו מנהו לדין בנהרדעא והשתתף בוה עם קרנא ושניהם נקראו, דייני נולה" (סנהדרין י"ז:). והנה בימים אשר רב רשמואל היו בא"י בישיבת רבי נמנה רב שילא לריש סדרא בבבל ומקום משכנו בעיר בבל ומשם היתה מצורתו פרוסה על כל המדינה, כי לא היו אז ישיבות אחרות בבבל. וכאשר שב שמואל מא"י מצא את רב שילא זקן ויושב בישיבה, ויקבע הוא ישיבתו בנהרדעא מקום מולדתו. אח"כ בא רב ועייל בתחלה לנהרדעא, ובראותו כי כבר קדמחו שמואל פנה ללכת למקום רב שילא להיות מתורגמן לפניו (עי' שבת ק"ח). ע"ע רב. וכתב ריש"י באנרתו ח"ל: וכד נח רב שילא, רב לא רצה למהו רישא עליה רשמואל ושמואל לא רצה דרב קשיש מיניה מובא איתרחק רב לסורא. שני המאורות הנדולים רב ושמואל האירו בזוהר התורה בבבל, ואליהם נהרו תלמידים למאות ולאלפים להנות מאורם, ולא היו צריכים עוד לעלות לא"י. ואף כי הוא לא דרש הדרך הקיצונה כר' יהודה כי העולה מבבל לא"י עובר בעשה, אבל אמר כי כיום שאסור לצאת מא"י לבבל כך אסור לצאת מבבל לישראל ארצות (עי' כתובות ק"א). כי חשב את בבל לקדושה שניה. ואחר מות רב. נשאר שמואל המוטחה היחיד בבבל בדיני ישראל במשך עשר שנים. וגם רב הונא שהיה ריש מתיבתא בסורא היה ציית ליה ושאל ממנו (ניטין ס"ו: פ"ט: ועי' סנהדרין י"ז: תוס' ד"ה אלא). ואף ר' יוחנן חשב את שמואל לנדול בדורו. בכולהו שני דרב הוה כתב ליה רבי יוחנן, לקדם דבינו שבבבל, כי נח נפשיה הוה כתב לשמואל, לקדם חבירו

השנה כאשר עזב לוי את בבל ועלה לא"י, נכנס שמואל לישיבתו של רב הונא רבה. ושם הצטיין בשאלות ובאבעיות ששאל מר"ה רבו (ניטין ד' זבחים מ"ז). ואולם רב הונא השני הוא רב הונא בבבלאה היה תלמיד שמואל, ומצינו רב הונא וחייא בר רב יחבי קמיה רשמואל (ערכין מ"ז). ואחר שמת ר"ה רבו וארוננו הובא לא"י. נשאר שמואל באין מורה, מלבד אביו ר' אבא. ונראה כי שמואל התלווה אל אביו בנסעו לא"י (ירוש' ב"מ פ"ד מ' ע"ג).

[שמואל בארץ ישראל וידיעתו באכמות כלליות] בעת ההיא היה רבי הנשיא בא"י, אך שמואל עודנו צעיר לימים ללמוד ממנו ולמד אצל תלמידיו רבי ומהם ר' חמא בר חנינא. לפי המסופר היה שמואל ירחינאה אסייה דרבי וריפא את עיניו. הוה קא מצטער רבי למסמכיה (והשתדל לסמוך אותו להוראה) ולא הוה מסתייעא מלתא, א"ל לא לצטער מר, לרידי חזי לי ספרא דארס הראשון וכתב ביה, "שמואל ירחינאה חכים יתקרי ורבי לא יתקרי." (ב"מ פ"ה:). ואמר שמואל טובה טפת צונן שחרית ורחיצת ידים ורגלים ערבית מכל קילורין שבעולם (שבת נ"ח) ופירש"י על כאב עינים. כי זולת לסודיו בתורה למד גם חכמת הרפואה וחכמת התכונה. וידע היטב לשונות יונית ורומית וקורות העמים. כמו מאי אפיקומן? אמר שמואל כנון ארדליא לי ונוליא לאבא ורב חנינא בר שילא (פסחים ק"ט) ר"ל לקנות סעודה. מהו קרמסים? אמר שמואל יום שתפסה בו מלכות רומי וכו'. אמר שמואל ועוד אחרת היחה ברומי אחת לשבעים שנה מרכיבין ארס שלם ע"נ חנינא וכו' וקוראין לפניו, "סך קירי פלסתר" (צ"ל כס קירי פלסתר) שהוא תרגום יוני לשלש מלים, "אחוהי דמרנא זייפנא" (ע"ז ז'). ידיעתו בחכמת התכונה היתה נדולה וחשובה, ואמר נהירין לי שבילי דרקיעא כשבילי דנהרדעא (ברכות נ"ח). ונמירי דלא עבר ככבא דשבים כסלא ואי הוה עבר מחריב עלמא (שם). ולפי שהיה אצמרולינין (דברים רבה פ' וילך) השתמש בה גם ברפואה, והיה מכון השעה והמצב ומשמר הכוכבים להעריך רפואותיו על ידיהן, ולפיכך אמר פורסא דרמא (הקזה) בחד בשבחא ובמעלי דשבתא וכו' (שבת קכ"ט:). וכן חקד אחרי מבעי החיות ואמר (ב"ק מ"ז) ארי ברשות הרבים דרס ואכל פטור (דהיינו אורחיה) טרף ואכל חייב (דלאו אורחיה). ואמר כל השרצים יש להם ארס ושל נחש סמית. ועי' ידיעתו זאת הציל את חבירו רב מסות, כמסופר על ההוא בר מביא (צבי) דאתא לבי ריש נלותא והוה מפסק כרען בתרייתא, בדקיה רב בצומת הנידון ואכשריה. סבר למיכל מניה באומצא (בצלי מעט) א"ל שמואל לא חייש מר לניקורי (שמא נשכה נחש ואסורה משום סכנה). א"ל מאי תקנתיה? נותביה בתנורא דאיהו בדיק נפשיה. אוהביה נפל ג'י תלתי (תתיכות תתיכות מהנחשים). קרי שמואל עליה דרב לא יאונה לצדיק כל און, קרי רב עליה

דלא סבר דהא מלתא לא ידע בנזקין כלום" (ירוש' קדושין פ"א ו'). הוא יסד כמה כללים בדיני ממונות ואחר הוא "דינא דמלכותא דינא" (גיטין י'). כמו שאמר אריסותא דפרסאי ארבעין שנין (ב"ב נ"ה). שהוא נגד דין חזקה לישראל בא"י שלש שנים (עי' רמב"ם יטס). ואמר שאף שסר מתנה העולה בערכאות גוים וחזתמו גוים כשר משום דינא דמלכותא (גיטין י'). הכלל המוציא מחבירו עליו הראיה (ב"ק מ"ו). אין הולכין בממון אחרי הרוב (ב"ב צ"ב). במדרשי המקרא לא הצטיין כ"כ כמו בהלכותיו. אף כי לפעמים מתפאר במדרשיו לאמר: אלו הואי התם (בחברת התנאים) אמרי להו דירי (המדרש שאני דורש) עדיפא מדידבו (חגיגה י'. יומא פ"ה: מנילה ז'). בין האגדות שהיה דורש הן: אין בין העולם הזה לעולם הבא אלא שיעבוד מלכויות לבד (ברכות ל"ד), לעולם אל יוציא אדם את עצמו מן הכלל (שבת מ"ט), רעות רבות וצרות זה המצויא לו לעני מעות בשעת דחקו (חגיגה ה'). כל היושב בתענית נקרא חומא (תענית י"א). אסור לגנוב דעת הבריות אפילו דעתו של גוי (חולין צ"ד). הכל לשם שמים (קדושין פ"ב). לוי דרש והוא ישפוט תבל בצדק לאומים במישרים. הקב"ה דן את ישראל ביום בשעה שהן עוסקין במצות ואת האומות בלילה בשעה שהן במלות מן המצות. ושמואל אמר מי שהוא דן את ישראל הוא דן את האומות. מה מקיים שמואל דין לאומים במישרים? דנן ככשרים שבהן, מזכיר להם מעשה יתרו, מזכיר להם מעשה רחב הזונה (ירוש' ר"ה פ"א נ"ז ע"א).

[תקנותיו] שמואל קבע הלכות צודקות לתקנת יתום ואלמנה, כמו בת הנוזנית מן האחים מעשה ידיה שלה (כתובות מ"ג), מטלמין של יתומים שמין ומטובים אותם לאלתר (שם ק'), יתומים אינם צריכים פרוזבול (ב"ק ל"ז), מעות של יתומים מלונין להו בריבית (ב"מ ע'), הכותב נכסיו לאשתו לא עשאה אלא אפוסרופא (ב"ב קס"ד). זה לתקנת היתומים, מציאת אלמנה לעצמה (כתובות צ"ו). אלמנה אין שמין מה שעליה (שם נ"ד). והעמיד דין נשים נגד בעליהן, כמו במדיר אשתו ליהנות ממנו שהורה רב שיוציא לאלתר ויהן כתובה, לעומתו אמר שמואל שלא יתן גמ לאלתר אלא ימתין שמא ימצא פתח לנדרו (כתובות ס"א). וכן על מה שהורה רב באומר איני זן ואיני מפרנס שיוציא ויתן כתובה, אמר שמואל כמתמיה: עד שכופין אותו להוציא יכפותו לזון (שם ע"ז). והגביל דין המשנה בגמ המעושה בישראל שהוא כשר, ואמר שאינו כשר אלא א"כ מכריחים אותו ליתן גמ ע"פ דין ובאופן שחייב לגרשה, אבל גמ מעושה שלא כדון פסול (גמין פ"ח:). עיניו היו פקוחות תמיד על משפט הצדק בעיני מוים בין איש לחבירו, והיה משגיח על תקנת הקונים צדכי אוכל נפש, ואמר מעמידן אנדרומין למדות ואין מעמידן אנדרומין לשערים (ב"ב פ"ט). כי חובה עז

שבבבל" אמר (שמואל) לא ידע לי מיד רביה אנא. כתב שדר ליה עיבורא דשיתין שני, אמר (ר' יוחנן) השתא חושבנא בעלמא ידע. כתב שדר ליה תליסר גמלי ספקי מריפתא. אמר (ר"י) אית לי רב בבבל אוזיל איחוייה. אמר ליה לינאקא פסוק לי פסוקין אמר ליה דשמואל סת. אמר ש"מ נח נפשיה דשמואל, ולא היא לא שכיב שמואל, אלא כי היכי דלא ליטרח (ר' יוחנן חולין צ"ה). עכ"פ נראה שבעת שהיה שמואל בא"י עדיין לא נודר יוחנן או שהיה קטן ולא הכירו בישיבת רבי, ורק בסוף ימיו של שמואל הכיר ר"י את נדחתו ורצה לקבל פניו, וכן מבואר בירושלמי: ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש הוו סחמדין מיחמי אפוי דשמואל (שבת פ"ז מ').

[דבריו בחלכה ובאגדה] שמואל היה עניו מאד, והלכה שלא ידע אמר לא שמיע לי (ברכות מ"ט). הוא קרע בגדיו על ההוא מרבנן דאסביר ליה מאמר אחד (ב"מ ל"ג). ובדבר הלכה שהיה ברור אצלו לא נשא פנים גם לרב, ופעם אחת אמר אחד מתלמידיו רב דבר בשם רבו בדיני מטרפות לפני שמואל, ומשיבו שמואל ואומר: אי הכי אמר אבא (רב) לא ידע במטרפות ולא כלום (חולין מ"ה). וכן בדיני שבת אמר לו ג"כ כזה הלשון: אי הכי אמר אבא לא ידע במילי דשבתא ולא כלום (שבת נ"ג). הוא התאמץ להעמיד המשנה על הנוסחא האמתית והניח לפעמים בחסר ויתר, והיה הראשון שחדש כי בקצת מקומות, חסורי מחסרי והכי תתני (שבת ל"ד: ס"ו. ביצה ל"א: קדושין ל"ט). הוא הכריע ההלכה בין התנאים בכללים פסוקים, כמו הלכה כחנניה (שבת נ"א), הלכה כרביב"ב (שם נ"ד), הלכה כר"ש (שם ק"א), הלכה כר"ם בגזרותיו (ערובין מ"ז). הלכה כדברי המיקל באכל (שם מ"ו), כ"מ שישנה ר"י במשנתנו הלכה כמותו (שם פ"א), הלכה כרבי מחברו ולא מחבריו (פסחים כ"ז). ועוד הרבה. הוא היה נוסח בקצת דברים יותר לצד הקולא מלצד החומרא, כמו בשבת התיר לכבות גחלים של סתכת המושלכים בהין למען לא יזוקו בהם רבים (שבת מ"ב), והתיר חמץ בזמנו כשנתערב שלא במינו, ושלא בזמנו בין במינו ובין שלא במינו (פסחים כ"ט), הוא אמר קדרות בפסח לא ישרו (שם ל'). ואמר אין תענית צבור בבבל אלא ת"ב בלבד (פסחים נ"ד), מום אסר ומום שרי (מ"ק מ"ז), מותר לארס בחוה"מ (שם י"ח). מעיקרא סבר כיון דלית תנא דמיסקל כר"מ אמר הלכה כר"מ, וכיון דשמעיה לרשב"ג דמיסקל ספי אמר הלכה כרשב"ג (תענית י"ח). שמואל חבד גם הוא ברייתות או תוספתות שנשנו בבית מדרשו בשם "תני דבי שמואל", ומסופר עליו כי היה לו בביתו חכם אחד סומא אשר סדר הברייתות (ביצה מ"ז). אמנם עיקר תקפו וגבורתו של שמואל הוא בדיני ממונות אשר הלכה כמותו נגד רב (בכורות מ"ט), ואמר על אחת משמעותיו בדיני ממונות, "מאן

(ב"ב ז'), והיה מתקומם עם המורדים נגד המלך, וכאשר שמע שמואל כי קמו שבור מלכא תריסר אלפי יהודאי במנות דקיסרי לא קרע עליהם משום דגרמו לנפשיהו (מ"ס שם) ע"ע שבור. ואולי זה גרם לו ליסר הדין דינא דמלכותא דינא בהלכות סמונות. ומפני חשיבותו בעיני שבור המלך בנו לשמואל "שבור מלכא" (ב"ב קמ"ז:), וגם התואר "אריוך" לשמואל (שבת נ"ג. קרושין ל"ט. מנחות ל"ח: חולין ע"ז:) הוא על שהיה קרוב למלכות, כי אריוך בארמית הוא כמו "אכרך" בעברית שמתואר בו יוסף לפני פרעה. ולדעת קראכמאל בנוהו חז"ל בכינויים שונים (נם, "שוקד" כנ"ל) מה שלא עשו לחכמים זולתו. לפי שלא יכלו לקרותו רב או רבי כי לא נסמך, ומפאת גדולתו היו בושים לזכרו בשמו בלבד, ע"כ בדו להם כנויים לכנותו. בין מכירי וסיועיו שמואל היה ההכם הפרסי אב"ל (ע"ע) אשר התרועע עמו והיה אוהבו כל ימי חייו (שבת קנ"ו. ע"ז ל'). שמואל נפטר בישיבה טובה, והשאיר אחריו שתי בנות מפורסמות בחכמתן ובצניעותן (ירוש' כתובות פ"ב), ובנים זכרים לא היו לו (שבת ק"ב).

ביבליוגרפיה: סדר הדורות ח"ב 350; אברהם קראכמאל בהתלוח ח"א 55; האסף ח"ב 262; ח"ג 287; ווייס, דויד ח"ג 161; הלוי, דורות הראשונים ח"ב 400; האפמאן, מר שמואל לויפציג 1878; קאנטמער, בייז מרענע צור קענטניס דעם רעכטססופטעם אונד דער עמחוק מר שמואלס, בערן 1895; באכער, אגדות אמוראי בבב צד 37.

א.

שמואל אליעזר ב"ר יהודה אידלש

(מהרש"א): רב ומפרש התלמוד בחירושו; נולד בפוזנא בשנת 1555 ומת באוסטראה פלך וואהלין ה' כסלו שצ"ב (1631). אביו היה ר' יהודה הלוי סאצאי ר' עקיבא כהן ופרנס בקהלת אובן, ואמו היתה ממשפחת מהר"ל מפראג, וחותנו היה ר' משה אישכנזי מפוזנא מחבר זכרון משה. מהרש"א חתם את שמו "שמואל אידלש" על שם חמותו שהכיר לה מובה מפני שהמכה מכספה את ישיבתו הגדולה בפוזנא במשך עשרים שנה (1585—1605) ובשנת י"ט ה' סתה מרת אידל ונתבטלה הישיבה. אח"כ נתקבל לאב"ד בעיר חלמא (חעלם), ובשנת 1614 נקרא להיות אב"ד וראש ישיבה בלובלין, וכתב הסכמה על הספר י"ט נוהלין מאבי השל"ה. ומשם נקרא לאב"ד בטקסין (Tykoczin), ולאחרונה נתקבל לרב באוסטראה ונהג שם ישיבתו, והרבה תלמידים באו לשמוע שיעוריו.

[דרכי למודיו והנהגתו] מהרש"א אהב את הפלפול הדניני ושנא את הפלפול הטפל "פלפול של הבל המטריד את האדם מן האמת ואין מניע לחכמתו המבוקש" (חידושי אגדות לב"ם פ"ה ד"ה דלשתכח). ולפעמים מפרש את דברי התלמוד בדרך בקרה, ולפעמים מציא אגדות חזיל מפשרם בדרך רמז, או

הב"ד להעמיד משניות על המדות והמשקלות, ואין מן הצורך להעמיד משניות על המוכרים ביוקר, כי ימצאו אחרים שימכרו בזול, ורק נזר שהמשחכר אל ישתכר יותר משחות (שם צ': וב"מ מ'). הוא היה מערער על הדיונים הבותבים פרוככול בב"ד שאינו חשוב ואמר "עולבנא דרייני, אי איישר חילי אבמליניה" (גיטין ל"ו:). ותקן שאין כותבין פרוככול אלא או בב"ד של סורא או בב"ד שבנהרדעא, ולמען הקל על המו"מ תקן שהמלוה את חברו לעשר שנים אין השביעית משמטתו (מכות ג'), והעיקר כל שלא יפול זמן הפרעון בשנת השמטה כ"א לאחריה או גם לפניא אין השביעית משמטתו (ח"מ ס' ס"ז). גם עשה תקנות לשמירת הצניעות ומהרת המדות, ותקן כל שאינו יודע בטיב נטין וקדושין לא יהיה לו עסק עמהן (קרושין ו'). והנהיג בנהרדעא שלא יהיו סבטלים קול שיצא על אשה שנתקדשה (נטין פ"א). ועשה סייגות והרחקות שלא להרניק נשים בין אנשים, ונזר אסור ייחוד עם כל העריות שבחורה (קרושין פ"א:). ומעשה שנשבו נשים בא"י והולכין לבבל, אתא עובדא קומי אבא בר בא ולוי ושמואל, אמרו מסרו להן עדים ניסקון לארעא דישראל. א"ל (שמואל) ומה נעשה לימים הראשונים שנתייחדו? א"ל אבא בר בא אילו היונן בנתך בן היית אומר? ואישתבין בנתיא דשמואל בשננה שיוצא מלפני השליט. כד סלקון להבא סלקון שבין עמהן עלין קומי רבי חנינא אוקימן שבין מלכא, אמרי ליה נשבינו ומהורות אנו והתירן (ירוש' כתובות פ"ב כ"ו ע"ג בבב כתובות מ"ה). שמואל עזר לרב בחקון התפלות וחדשו בעת ההיא תפלת ותודיענו שנקרא ע"ש שניהם, "מרנתיא דרב ושמואל" (ברכות ל"ג:). ולשמואל ביחוד נתיחסה תפלת הבינו המכונה תפלה קצרה (שם כ"ט:).

[בתור חכם מדיני] מר שמואל כאשר חזר לבבל התחיל ללמוד ולחקור גם בדתי המדינה, וללכת לבית אב"דן. (שבת קמ"ז) והוא חצר ידועה למלכים ונקבצים שם חכמים מכל אומה ונושאים ונותנים בדברי חכמות ואמונות של כל אומה, ושם קנה לו שם לעצמו בחכמתו ויושר ישכלו וענותו היתירה. ואפשר שהחכמים ההם דברו עליו טוב אל שבור המלך הפרסי, וע"כ כבוא שמואל לפניו מצא חן בעיניו והיה חסוד ונכבד לו כל הימים. ויהי יוצא ונכנס לפניו תמיד כאחר מאנשי ביתו (סוכה נ"ג), והיה המלך שואל ממנו שאלות בעניני מדע (ברכות נ"ו). גם דבר אחר מענינים נהוצים למלחמותיו, וכ"כ היה יקר בעיניו עד שהתפאר לפניו: תיתי לי שלא קסלתי יהודאי פעולם (מ"ק כ"ז), אשר כפי הנראה רצה המלך להרניע בזה רוחו של שמואל אשר המליץ טוב על היהודים. ושמואל היה מכיר לו מובה בעד חסדו ויהי לו לעבד נאמן וישתדל לחזק משגלתו בעיני העם, ואמר אם יאמר מלכא מורי עקר, עקר מורי ודברי מלכא לא יעקרו

מפרשי התלמוד.

ביבליוגרפיה: הארדעצקן שם משמואל, דראהאביטש 1895; דמביצור, כלילת יוצי ח"ב 126; מגילת יוחסין 42. ישיגב

שמואל בר חפני: הנאן האחרון מסורא ומת בשנת 1034. אביו היה אב"ד בפאס ויש ממנו תשובה (צונץ ריטוס צד 191), ורב שמואל בתב עליו קינה. רב שמואל נאן היה חותנו של רב האי נאן והרה"ג אומר עליו שלמד גם בספרות העמים (תשובות הגאונים סי' צ"ט, דפוס ליק 1864). רב שמואל הניח אחריו תשובות מעטות (עי' רפופרט בכורי העתים ח"א 90; ווייס דוד ח"ד 192; מילער, מפתח לתשובות הגאונים צד 168; הרבני, זכרון לראשונים ח"ד 146, 258). כי בימיו ירדה מעלת ישיבת סורא, וכמעט כלם היו פונים לראשי ישיבת פומבדיתא לרב שרירא נאן ובנו רב האי. רב שמואל כתב תשובותיו בעברית וארמית וערבית, על עניני תפילין וציצית, שבת ויו"ט, אסורי אכילה ודיני נשים, דיני עבדים וקרקעות ודיני ממנות, רוב תשובותיו הם פירושים על דברי התלמוד, וכוללים איזה פסקים שלקח מספרו, "שערי ברכה". רב שמואל כתב "מבוא התלמוד" בערבית שמכירו ר' יוסף עקנן ור' אברהם זכות, גם כתב ספר בערבית על כללי התלמוד, ושניהם אינם במציאות.

[ספריו] רב שמואל נאן כתב ספרים רבים, ועולים במספרם על ספרי יתר הגאונים. וכמעט כל ספריו כתב בלשון ערבית בתערובת המלות הרגילות בלשון עברית, והם: א' "אחכם שרע אל-ציצית" בעשרה פרקים, על הלכות ציצית (הרכבי שם ח"ג 31 הערה 77; ב' "לאוואצים אל-אחכם" (שם צד 35 הערה 93; ג' "אל-בולוג ואק-ארך" ששה פרקים על זמן בגרות וגדלות (שם צד 31 הערה 77; ד' "פי ארמק" על גיטין; ה' "גסך אל-שרע ואוצל אל-דין ופזרעה" (פריעת החוק ויסוד האמונה עם כל סניפיה) שנזכר ע"י ר' יהודה ו' בלעם ור"מ אבן עזרא (שם צד 40 הערה 112; ו' "פי אל-נפאת" על המסים (שם צד 34 הערה 90; ז' "אל-שופע" עשרים פרקים על עניני מצרים בקרקעות (שם צד 30 הערה 60; ח' "ריסלה אל-שבריה" על שכירות (R. E. J. xxii, 69); ט' "אל-שראי" על המצות, ונחלק לשערים: שערי שחיטה, שערי בדיקות הבשר מן החלב, שערי ברכות, (עי' ווייס בית תלמוד ח"ב 377); י' "שורוט" על שמרות; י"א "המתנת" על עניני מתנות (הרכבי שם צד 36; י"ב "השחפות" על עניני שותפים (שם הערה 96; י"ג "בתב אתבם אל-פקדן" על פקדונות; י"ד "בתב אל-מווארא" על שכנים; ט"ו "בתב אל-בעי" על עניני מבירה. גם כתב פירושים על מס' יבמות, ופי' על ספר שמואל שיש ממנו קטעים בנגיזה שמצא שעכטר (Saadyana p. 43, 54), ובאמת נודע

יאמר שבחזון נראה להם כן (חידושי אנדות ברכות ריש פ"ג, חגיגה י"ד, מנילה ז', ב"מ כ"ט). רק באיזה אנדות הוא מחזיק בלשון הבתוב, ואומר, "וראי בי יש להאמין בכל הדברים האלה (לויטן) כפשמון, ואין הדברים יוצאין ממשמעון" (יבמות צ"ו, בכורות ל"א). ויש שהוא מפרש איזו אנדה בדרך מחקר (שבת ק"י, ב, קדושין ע"א, נדה כ"ד) וכותב שאין התלמוד חסר מכל החכמות, ואל יאמר המלעיג על חכמי התלמוד שהיו חסרים מחכמת הרפואה" (גיטין ס"ח), "וכמו שהסולת אינה רק הקדמה ללחם כך חכמות אחרות כמו התכונה וחכמת המספר ותשובות הן הקדמה לתורתנו" (הוריות י'). המהרש"א היה מאמין בגלגול נשמות (שבת קנ"ב, מ"ק ט"ו), והבין גם בקבלה (חגיגה י"ב, ב"מ פ"ו), אך הוא מתרעם על האנשים שבדורו שמבלים כל ימיהם בחכמת הקבלה ויותר ראוי להסתירה (חגיגה פ' אין דורשין). הוא למד גם ספרי רפ"ל וסופ"א של חכמי ימי הבינים. ומסכים לרבנו בחיי הספרדי שבדברים התלולים באמונה אף שידע אותם בקבלה צריך כל אדם לחקור אותם בסופת (חגיגה י"ג, חולין ב"ז). במספר העקרים נוסף לדעת ר' יוסף אבן בס' העקרים שהם מציאות השם תורה מן השמים ושכר ועונש (סוף ר"ה). בתור מנהיג דורו לא היה נושא פנים לעשידיים, והתאונן על אלה שמקבצין עושר שלהם שלא באמונה ובחלול השם כגזילת הנכרי ואח"כ מתבדדן באותו מסון להיות להם כבוד בבל שנה, ולתת להם ברכת מי שברך וכו' (חידושי אנדות לשבת קנ"ט, בתובות ס"ו, סוטה ט'). הוא נמנה בין הרבנים שחתמו בשנת ש"ן (1590) ביריד גראמניץ בעיר לובלין על התקנה שלא ישתדל שום רב ב"ישראל להשיג את הרבנות ע"י ממון (פרידערנ לוחות זכרון 15). ובל אחד רוצה להיות רב ואב"ד באין תורה (כתובות י"ג, ב"ק ז'). הוא בקש את הבע"כ שיאחזו בדרך הממוצע, תן לו להיצר הרע קצת תאוותיו בדברים ההברחיים ובזה ישלום עמך" (חידושי אנדות לסוטה כ"ב). והוא בעצמו התנהג בנדיבות, וביתו היה פתוח לרוחה ונתן לכל עני עובר אורח מקום ללון ולהם לאכול, ועל המשקוף של פתח ביתו היה חקוק באותיות בולטות הפסוק, "כחץ לא ילין נר דלתי לארח אפתח" (איוב ל"א ל ב, מזכרת לנרולי אוסטראה 17).

[ספריו] המהרש"א חיבר ספר חידושי הלכות על הש"ס שבו מבאר בפרט דברי התוספות, וחידושי אנדות על אנדות חז"ל, שנדפסו בחייו (1600–1611), ונדפסו אח"כ עם הוצאת הש"ס. גם כתב שו"ת שהם בכ"י (שם הגדולים אות ש'). הר"ם מלובלין מבקר את דברי המהרש"א (חידושי מהר"ם לשבת נ"ח, פ"ד) ואומר עליו, "שלא מצא ידי ורגליו בבית המדרש ושגגה היא בידו", אך כל זה בקנאת סופרים ומתוך התלהבות של לימוד התורה יצאו הדברים האלה. ובאמת האיר המהרש"א את עיני הלומדים גמרא ותוספות, והאיר נתיב תרש במדרשי אנדות, ונחשב כאחד הענקים בין

מר שמואל נאון למפרש בה"ק על פי הפשט וההגיון, ומזכירו הראב"ע בהקדמתו עה"ת, וגם העתיק את התורה בערבית, קצת מהעתיקתו ופירושו עה"ת הרפ"מ מ"י איזראלזאהן (פטבורג 1986). בפירושו השתמש בתלמוד ומדרשים ומזכיר את סדר עולם ותרנום אונקלוס (באכער R. E. J. חט"ז 277, חט"ז 106). רב שמואל היה לו ויכוחים עם חכמי דורו, וכתב ספר על עריות נגד הקראים, בעלי הקבלה אומרים שכתב "ספר הישר" על הקבלה (צונץ ס"פ צד 146). הוא לא האמין באסטרולוגיה וחשב שהמעשה בבעלת אוב היה רק בחזיון, וכי הריבור של הנחש ואחוזו של כלעם הוא משל, לדעתו ייטנה הקב"ה את דרכי הטבע רק אם נחנך הדבר שהעם יאמינו בדרכי הנביא (תשובות הנאונים דפוס ל"ק ס"י צ"ט), אך חותנו רה"ג התנגד לו בזה, גם התנגד לדבריו ר' מנחם המאירי בספרו "כית הבחירה" (J. E. xi, 17).

ב. מ.

שמואל בן יעקב ו' גמע: רב בעיר קאבס (Gabes) באפריקה הצפונית; חי במאה ה"ב. הוא היה בן דורו של הראב"ע אשר לכבודו כתב ספרו "חי בן מקיץ" ומזכיר אותו ואת בניו לתהלה. שמואל חבר "אלף המנן" והוא השלמת ספר הערוך לר' נתן בן יחיאל (ככ"י די רוס"י ס"י 140 רשום: ר' שמואל גמע בן ר' יעקב הנקרא ג"כ אנור, ולא נודע אם השם אנור שייך להמחבר כי גמע בערבית הוא אנור בעברית, או הוא שם הספר). את הספר הזה מזכיר בעל העיטור בספרו חז"ל: ופסק רבינו שמואל אכן גמע בסנהדרין וכו'. וזוהו נראה כי המחבר היה גדול בתורה, וכי בתב ג"כ פסקים לסדר המסכתות. ר"ש באבער הדפיס איזה מאמרים מהספר הזה בספר היובל של גרעץ. מלבד זה חבר בערבית: "רסאלה אלכרהאן פ"י תרכ"ה אלחיואן" בענין הלכות שחיטה; "כתאב אלוהרה ללמאמאין פ"י יט"ה אלמאנעלין", כתובת מוסר. גם חבר ספר "ראשית הלקח" על דקדוק לה"ק "שנקרא ג"כ על שמו "שמואל בן יעקב". אך לדעת שטיינשניידר איננו שמואל בן יעקב גמע.

ביבליוגרפיה: רופורט, ערך מלון בהקדמתו; קאהוט בהקדמתו להערוך השלם צד 48; אוצר נחמד ח"ב 199; פינסקר, לקוטי קדמוניות ה"א 151; הכרמל ח"ב 243; שטיינשניידר, די אראבישע ליטעראטור דער יודען ס"י 105, ס. ז'ן.

שמואל ירחינאי, ע' שמואל, מר

שמואל ב"ר מאיר (רשב"ם): פרישן; גולד בערך שנת 1085 וחי ברונרוג (Ramerupt) אצל מרזייט, ומת בערך שנת 1174. הוא היה בן בתו של רש"י ותלמידו, וכבר הניע להוראה בימיו (מרדכי סנהדרין ס"י תש"ב, תשובות סימוני ס"י מ'), והיה גדול בשנים מן שני אחיו (תשובות רשב"ץ ח"ג ס"י

חט"ז). ואחיו רבינו יעקב תם כספר הישר הפליג נודל פלפולו ועומק שכלו כחורו. ולפי עדותו היה הרשב"ם חסיד גדול, עד שמרוב חסידותו לא הגביה עיניו, ומתוך זה קרה פעם אחת שרצת לעלות בקרקן ולא הרגיז כי הוא מלא סוס ופרד, ואתחיש ליה ניסא כי נודמן אחיו רבינו תם וא"ל אל תהי צדיק הרבה, שא מרום עיניך והנה סוס ופרד לקראתך, ונמנע ולא עלה (הנהות מרדכי ערובין ס"י תקכ"ה, וע' מרדכי שבת ס"י תנ"ב). בנו היה רבנו יוסף פורת שקבל ממנו, ובין תלמידיו היו רבי יעקב ור' יוסף דונברט ור' יצחק בר אשר (תשובות מהרש"ל ס"י כ"ט). ואע"פ שהיה חסיד בכל מעשיו לא נמנע לפרש את המקרא ע"פ הפשט דברים כהיותו מבלי להתבונן על הדרש גם במקום שהפשט סותר את הדין. בחשבו כי הפשט הוא אחד מיסודי הפרדים ודבר אין לו עם הדרש שבו תלויה מסורת חז"ל, ולא היתה כונתו לבטל המסורה ע"י הפשט, כי לדעתו מחויבים אנו לשמוע לקבלת חז"ל גם אם לא נמצא לדבריהם שום רמז ואסמכתא במקרא. וכ"כ היה הפשט יקר ונכבד בעיני בני דורו חכמי צרפת עד כי לא יצאו ירי חובתם גם בפירוש רש"י, ולפי הרשב"ם חשב בן רש"י בעצמו כסוף ימיו, חז"ל הרשב"ם בפירושו (בראשית ל"ז): "הראשונים מתוך חסידותם נתעסקו לנסות אחרי הדרשות וסתוך כך לא הורגלו בעומק פשוטו של מקרא. וגם רבנו שלמה אבי אמי מאיר עיני הנולה נתן לכו לפרש פשוטו של מקרא, ואף אני שמואל בר מאיר חתנו וצ"ל נתוכחתי עמו ולפניו, והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטים המתחדשים בכל יום". [חבורין] פירושו על התנ"ך הם: א' על התורה שגרפס ראשונה ביטם פ"י הרשב"ם עם הפנים ופירושים אחרים בהוצאת כרלן שנת 1705, וחסר ממנו בתחלתו וסופו. כי מתחיל מבראשית י"ח וגומר בדברים ל"ג. אה"כ נדפס פירושו מבראשית א' א'—לא בכרם חמד ח"ה 44. ב' פירוש על יושפטים ומלכים (מא- נאטסשריפט 1877 צד 363, 367; כרלנירס מאנאזין ח"א צד 2). ג' פ' על ישעיה ירמיה יחזקאל ותרי עשר. קצת על עזרא ונחמיה, וכמה דברים שימוחים בפירוש הספרים האלה לרש"י הם לרשב"ם. ד' על איוב מפרשה י"א כ"ז ככ"י מינכען ס"י 2. ה' על חמש מגילות, ונרפס ממנו על קהלת עם איזה קטעים מפירושו על מגילות אחרות (הוצאת יעלינעק לייפציג 1855). ו' על תהלים מכ"י ברלן ע"י יצחק סטנוב (בשנת 1793 ופעם יגנית כוון 1816). חבוריו על התלמוד הם: א' פירוש על בבא בתרא סוף כ"ט, עד סופו. ב' על פסחים סוף צ"ט: עד סופו. ג' על עבודה זרה, ונזכר מפירושו בס' תמים דעים. ד' על מס' נדה כמובא בס' אור זרוע ח"א דף ע"ט ע"ב. ה' הוספות לפ' רש"י (צונץ צ"צ 32). ו' הוספות לאלפסי (דפוס אמשטרדם ח"א קל"ו ע"כ). ז' תשובות

הראב"ן חלק אה"ע דף קמ"ג:—קמ"ו ע"ג, ובפרסם לרש"י דפוס קושטא, ובמרכזי לכתובות פ"ח סי' ש', ובהנהות מיימניות הלכות א"טות פ"ג, ובספר התרומה סי' ע"ג. ח) על מס' אבות (צינץ צ"ג 124). וסיים איזה מסכתות שהשאר רש"י מבלי פירוש (ע"ע שלמה יצחקי). ט') הלכות בדיקה מוכא בס' המכריע, הרישב"ם נזכר בין בעלי התוספות (ב"ק ו': י. ב"מ צ"ו:).

ביבליוגרפיה: מיכל, אור החיים סי' 1209; שלמה הקלה דף ל"ט ע"ב דפוס אמשטרדם; ריאטי, מקדש מעט דף ק'; שם הגדרות היא 776; די ראזין, ר' שמואל בן מאיר אלס שריפטערקערעק, ברעסלוי 1880.

ב. מ.

שמואל ב"ר משה די מדינה (רש"ם):
פוסק, נולד בשנת 1505, והיה ראש ישיבה בעיר שלוניקומת שם בשנת 1589. רבותיו היו ר"י מיטאצ'ק ומחר"ל חביב, וחביריו היו ר' יצחק ארבי, ר' יוסף ח' לב, ור"מ אלמישיני. בהיותו שדר' מירושלם בקיטא למד אצלו ר' מנחם די לונזאנו אשר קרא אותו בספרו מורי ורבי. בין תלמידיו היו גם ר' אברהם די בוטין ור' יוסף אבן עזרא. וכתב כתב תוכחה לרבני צפת ומכללם מרן הב"י (ע' שו"ת רש"ם יו"ד סי' פ"ו). ורבי לו עם מהר"ם סמוט (ע' אבקת רוכל למהר"ק"א בסוף). ר' דוד קונפרימי בעל קורא הדורות מספר כי נכדו ר' שלמה די מדינה ספר לו כי מעת שנכנס לזקנה עד היותו בן שמונים היה קורא בבתי עינים, וכשהיה בן פ' שנה אירע ביום אחד בהיותו יושב בישיבה לפתח הגמרא לקרות ההלכה כמנהגו ולא יכול לראות בבתי העינים ונהג הגמרא לחכם היושב בצדו שיקרא ההלכה, וכשהלך לביתו פתח גמרא וקרא בלי בתי עינים ושוב לא הוצרך להם כמו ר' שנים עד יום פטירתו. וזה לקיים מאי דכתיב בהו בצדיקים קוי ח' יחליפו כח וגו'. ובעל קורא הדורות ראה את קברו בשלוניקו ואשתו קבורה אצלו ועל מצבתו חרות רק הפסוק שלום רב לאהבי תורתך ואין למו מכישול (קורא הדורות ל"ח ע"א הוצאת קאסעל).

[ספריו] שו"ת רש"ם הם בארבעה חלקים וכוללים 956 תשובות, שני החלקים הראשונים נדפסו בחייו בשם "פסקי רש"ם" (שאלוניקו 87—1578). ונדפסו שנית ע"י בנו ר' משה כסדר המורים עם הקדמה גדולה (שלוניקו 7—1594 ועוד הפעם בשנת 1798). "בן שמואל" שלשים דרשות עה"ת והעבודה ונמ"ח ועל שבתות וי"ט ועוד. נדפס ע"י נכדו ר' שמעיה ב"ר משה (מנסיכה 1522). ויש לו עוד "חידושים" על כמה שיטות שראה הרב חיד"א בכ"י (שם הגדרות ח"א 176). ע"ע מדינה.

ב. מ.

שמואל בן משה בן ישועה המערבי:
כחבר והפא קראי במחצית הראשונה למאה ה"ו.

כנויו "המערבי" יורה כי מקור מחצבתו היה מארצות המערב היינו מאפריקא הצפונית, אבל הוא נר בקאהירה והיה שם רופא (והוא גם מכנה עצמו ע"פ הרוב שמואל המתרפא). מקורות ימי חייו כמעט שלא נדע מאומה רק כי בתו מתה עליו בחייו והוא קיטר עליה מספר. ספריו הם: א') "כתאב אלמרשר" ר"ל ספר המישר, השלימו א' כ"ו תמוז הקצ"ד (1434). הוא ספר מצות שלם שחבר בערבית. וע"פ הרוב הוא רק מלקט ומאסף דברי ההלכים לפניו, אבל בכ"ז יש לספרו ערך והשיבות מפאת עצמו מפני סגנונו הקל וסדרו היפה וגם מפני כי הכנים לתוכו הרבה מספרי קראים שאכדו ויטודעו רק בשמותיהם. שמואל הוא ע"פ הרוב מהמחמירים, ואומר למשל בדבר מצות שבת כי כל מה שלא בא עליו היתר בפירוש הנו מסוג האסור, אבל בענין העריות עומד על צד המתנגדים לשטת חז"ל, ר"ל האומרים כי האיש ואשתו הם גוף אחד. את חז"ל מביא לעתים תכופות ואף מסתייע בהם וסוכך עליהם פה ושם, ומדבר נגדם בשובה ונחת. ואך לפעמים ידבר עמם דברים קשים. הספר נחלק ל"ב שערים: א') מילה, ב') שבה, ג') ירח ואביב, ד') מועדים, ה') שאר עשרת הדברים, ו') דיני שלי ושלך ויטאר דינים הנכללים בפ' משפטים, ז') מאכלות, ח') מומאות, ט') עריות, י') חקים ומצות אשר לא נזכרו בשערים הקודמים, י"א) מה שיתחייבו בו חשוכי האומה (והם הכהנים והשופטים), י"ב) ירושות. הספר נמצא בכ"י בברלין סי' 201 (נכתב בשנת קצ"ה שנה אחרי השלמתו), בפטרבורג סי' 631 (עם הערות על הגליון מאת יהודה מאיר חוריוזי) עוד נתחבר ממנו קצור בערבית בשנת שכ"ב וימצא בכ"י בלתי שלם בפאריס סי' 584. גם נעתק לעברית ע"י שמואל הכהן בן שלמה ממשפחת פנוי ברמשק (ע' פאנאנסקי Riv. Isr. ix) שהשלים את העתקתו ה' י"ב אלול תפ"ב (ונמצא בכ"י בסמינאר בנייארק. וכ"י אחר היה בירי אלמנת ביים באדעסא). וחזן מזה נעתק השער הג' עוד הפעם לעברית בשם "ענין קדוש החדש" ע"י שמואל בן אברהם הלוי בירושלם בשנת תקי"ז ונדפס בצרוף המקור הערבי ע"פ כ"י יחירי בלתי שלם שנמצא בביהמ"ד בוינא (ע' מזכיר לבני רשף צד 7). (2) פירוש עה"ת בערבית על דרך שאלה ותשובה. למשל בתחלת ויקרא: "שאלה מי הוא הקורא? תשובה הוא האלהים יתעלה אשר נזכר מקודם לכן בהכתוב כי ענן ה' על המשכן יומם". מהפירוש הזה ראה מונק חלק לבראשית בקאהירה. פרשות בראשית ונח הכרות ראשן וסופן נמצאו בכ"י בפטרבורג, וחלקים משמות ויקרא ובמדבר בברימ"ש מוויאום סי' 5—321. (3) לפירושו זה הקדים שמואל כעין הקדמות (מקדמות) לכל פרשה ופרשה שהם כעין דרשות, והם בכ"י בפטרבורג סי' 2—790, ובבתי עקר אחרים. ופה יש ערוביאי כי ייחסו פעם לשמואל שלנו ופעם לשמואל בן משה בן חסדא אבן

לחתוך לשונו נתן לו ר"ש מתנה, ויאמר להכליף, "הנה חתכתי את לשונו הרעה ונתתי במקומה לשון טובה". בשנת 1037 במות המלך חבוס הניח שני בנים, ונחלקו גדולי גראנדה את מי להושיב על כסא אחריו, רוב נסיכי ברבריא ועמם יהודים חשובים כמו יוסף ו' מינאש, ישראל בן ליאון ונחמיה אשקופה, היו נוסים אחרי הבן הצעיר, אך ר"ש בראש מפלגה אחרת נמו אחרי באדים הבן הבכור. מול ר"ש היה תלוי אז במאזנים, כי אם תבכור יד המפלגה שכנגדו מלכד ישיאבד משמרתו עוד יחייב את ראשו למלך. אך להצלחתו שינה הבן הצעיר את טעמו ויניח את אחיו הבכור לרשת המלוכה, ובאשר עלה באדים על כסאו היה ר"ש הויזיר, והמלך מסר בידו כל עניני הממשלה, כי הוא בעצמו היה רודף תענוגים ולא הטיח על צרכי המדינה. ור"ש נהג נשיאותו על כל קהלות גראנדה אשר תארוהו בשם "נגיד". ביתו היה מקום לאספת חכמים וסופרים אשר העתיקו בכתב את ספרי ישראל עז הוצאותיו. ויקרב את המשוררים העברים שהיו מאוכלי שלחנו ויקבלו ממנו תמיכה הנונה. ביניהם היה ר"ש בן גבירול שגורש מסרנוסה. ר"ש בעצמו היה משורר נעלה והיה כמעט הראשון שכתב שירים בעניני חול. ר"מ אבן עזרא בספרו כתאב אלמחאצרה

בדברו אדות משוררי ספרד יאמר: "והיה נשיאם ונגידם הנגיד רבנו שמואל הלוי (ירצוהו האל), המאדרי לפי יחוס אבותיו (אבי ר"ש נולד בעיר Merida), הקרטי לפי מקום מולדתו, והגרנאמי בנגידותו. ישריו נפלאים הם ע"פ הרוח השוררת בהם, ע"פ לשונו הנאה והצהחה ומליצתו המלאה כח וחזק, וע"י יופי הסדר ויוקר הענינים וכו', ומעידים בזה חבוריו בשירים בן תהלים בן משלי ובן קהלת וכו', וספרו בן תהלים יכול בקרבו רק התפלות והבקשות הערוכות ע"פ חכמת הנגון והזמרה והשקולות במשקל הפרוזודיא, וזה דרך אשר לא דרך עליה עוד אחד מהקודמים לו ומהבאים אחריו. בכל החבורים האלה השתדל ברוב עמל וחריצות, כי הביא מספר גדול ממשלי הערבים ואומות אחרות, מפתמי הפילוסופים, מפרחי מליצות העמים הקדמונים ומנאומים יקרים לקדמוני חכמינו, וכל זה כתב בלשון היותר צחה ובאמרים היותר חודרים אל הלב". הראב"ד בס' הכבלה יאמר ע"ד משוררי ספרד: "בימי ר' חסדאי הנשיא התחילו לצפצף ובימי ר' שמואל הנגיד נתנו קול". ר' יהודה אלהריו יאמר עליו: "והיושיריו נגידים וראשים, ועניניו חזקים וחדשים" (תחכמוני שער ג').

[הבוריו] בין ישריו נמצאים פתגמים נעלים ואחד

מהם כונן על תכונתו:

בית יעל נדיב לבב למשרה

יודיו יעלה עמו בחסרו

ואם יעל בליעל—יודיו

בתחתית והוא יעל לבדו (זכרון לראשונים 140).

איוה משיריו כתב בלשון סמירי, וברציתי לרבר בנגאי

מני שנודע רק בתור פיימן. ונראה כי גם שניהם כתבו הקדמות כאלו, ומפני ששמותיהם שווים לכן נתחלפו אלו באלו (עי' R. E. J. Li. 155. 4). "רסאלה תתעלק בבית המקדש יוב"ב", ר"ל אגרת בענין ביהמ"ק "ובה קירות הר ה' ובית ה' וזכרון הדברים שאירעו עליהם מן עקדת יצחק עד זמננו זה, וזכרון מה שיארע עליהם מהדברים אשר נצפה אליהם". נמצא בכ" באוספודר סי' 2802 ובהסימנאר בנויארק והוא כ" דיינארד סי' 153. 5) מאמר ע"ד המות ג"כ בערבית, נמצא בכ" דיינארד הנ"ל. 6) תקונים לפירוש המשנה הערבי להרמב"ם בכ" אוספודר 404. 7) פיוטים, נמצאים ע"פ הרוב בכ" ברימ"ש מויואום 728 ובכ" ברלין 198, ור"ת שלחם ברובם שמואל המתרפא.

ביבליוגרפיה: פינסקר. לקוסי קדמוניות 143; גאט-לאבער. בקרת תולדות הקראים 202; נייבויער אויס דער פעטערסבורגער ביבליאטעק 25; שטיינשניידר, די העפער-אישע איבערזעצונגען 947. די אראבישע ליטעראטור דער יודען 250; פאזנאנסקי, צור יידיש-אראבישע ליטעראטור 77; Poznanski, *The Karaite Literary Opponents of Saadia Gaon* 81; J. Q. R. xvi. 405, xvii. 494, xx. 631, N. S. ii. 445.

ש. א. פ.

שמואל הנגיד (שמואל הלוי בן יוסף נגידלא): תלמודי, מדקדק, משורר ואיש מדיני; נולד בקורדובה בשנת 993 ומת בגראנדה בשנת 1055. ר"ש למד תלמוד אצל ר' חנוך, ודקדק לשון עברית אצל ר' יהודה חינז, ולשונות ערבית רומית וברברית אצל מלמדים שאינם יהודים. בשנת 1013, לרגלי המלחמה בפנים המדינה, יאחר שנכבישה קרדובה ע"י סוליימאן ראש לשבטי הברברים, לא יכלו היהודים לשבת בקורדובה וגם ר"ש עזב את העיר, והתישב במאלקה (מאלאנא) ושם עסק במסחר ובעתות הפנאי עסק בתורה וחכמה. ר"ש היה סופר מהיר בערבית בדקדוקה והיה כותב כתיבה תמה ומפוארת. והדבר הזה הניע לאזני הויזיר אבו אל-קסים ו' אל-עריף וישלח אחריו וימצא חן בעיניו וימנהו לסופרו ומזכירו. ומאז החל שמש ההצלחה להאיר לו, כי הויזיר מצא בו לא רק סופר טומחה רק גם איש מדיני ויועץ פלא. בשנת 1027 נחלה הויזיר וכשהיה נוטה למות בקרו המלך חבוס והביע צערו כי הוא אובד אבדה שאינה חוזרת במותו, ואז הודה לפניו הויזיר כי כל מעשיו נחתכים על פי עצת סופרו ר"ש. והמלך שלא הבדיל בין איש יהודי ובין בעל אמונה אחרת מנה את ר"ש לויזיר תחת הויזיר הסת.

[ר"ש עולה לגדולה] ר"ש השתמש במשמרתו הגדולה במדינה לטובת הארץ ולטובת אחיו בני עמו. ונבר על שונאיו בשובה ונחת ובנרבת לבו. פעם אחת חרף אותו מחמד אדוק שהיה מוכר בשמים ויגדפרו בעברו ברחוב עם הכליף, ויחר אף הכליף במחמד ויתן רשות לר"ש לחתוך את לשון הסבשם. אך תחת

ואלחריית הפחיד את שמואל כי ימית את בנו אם לא ימסר אליו את אשר לאמרו אלקים. שמואל הודיע לו כי לא איש במוהו יפיר את בריתו עם אוהביו, ואלחריית המית את בנו לעיניו. שמואל שר שירה על המאורע הזה, והיא כתובה על ספר שירות המלחמות (בתאב אל מחסה). המסורר הערבי אל-אעשי, אשר גם הוא מצא מחסה אצל שמואל באל-אבלק, שר שיר תפארת לשמואל ולטירה ובשירו אמר כי שלמה המלך בנה את המירה ואח"כ היתה לנחלת שמואל. שיר מיוחס לשמואל עם העתקה אנגלית נדפס ע"י הערש-פֶּעֶלד (J. Q. R. חי"ז). שיר אחר שנמצא בנניח קאירא ובתוב בכתב עברי מיוחס לשמואל. אך תובן השיר נבדל מאד מיתר שירי שמואל ומשירי הערביים בדורו, וספק גדול הוא אם מחברו הוא שמואל בן עדינא.

ביבליוגרפיה: שטיינשניידר, אראבישע ליטעראטור דער יודען סי' 2; J. E. xi, 14.

מ. זן

שמואל בן עלי (או עלי הלוי, המבונה אבן דסתור): ראש ישיבה ונאון בבגדאד במחצית השניה למאה ה"ב. את משרתו ובניו, "ראש ישיבת נאון יעקב" ירש מאביו עלי, שהתיחס עד שמואל בן אלקנה ושהיה רבו של משיח השקר דוד אלרואי. בעת היות ר' בנימין הנוסע ממודילא בבגדאד (בערך 1170) היו שם עשר ישיבות ושמואל עמד בראש הישיבה הגדולה היא הראשונה, ועל בלם נתעלה ראש הגולה דניאל בן חסדאי. שנים אחדות אח"כ (בערך שנת 1174) מת ראש הגולה ולא השאיר אחריו בנים ואז נתרחבה ממשלת הנאון וחשיבותו למד, עד כי לפי שיספר ר' פתחיה מרגנשבורג בסיבוב שלו: "בכל ארץ אשור ובדמשק ובערי פרס ומדי ובארץ בבל אין להם דיין אלא מה שמוסר ר' שמואל ראש ישיבה ונותן רשות בכל עיר לדון ולהורות וחזתו הולך בכל הארצות ובא". והבל יראים ממנו, ויש לו כששים עבדים משרתים שרורים את העם במקלות". ועוד יספר כי "יש לראש הישיבה באלפים תלמידים וכו' ובית גדול יש לראש הישיבה ומחופה במעילים והוא מלוכש בגדי זהב, והוא יושב למעלה והתלמידים יושבים על הקרקע, והוא אומר למתורגמן ומתורגמן אומר לתלמידים וכו'". ר' פתחיה מהלל ג"ב למד תורתו וחבבתו ואומר עליו כי הוא "שר ומלא חכמה ותורה שכתב תורה שבע"פ וכל חכמת מצרים, ואין דבר נעלם ממנו ויודע שמות, וכל התלמוד יודע בגירסא" וכו', "הזקנים לאחר עמידת התלמידים שואלים ממנו חכמת המזלות ושאר כל מיני חכמה".

[תורתו] מתורתו של ר' שמואל בהלכה באו לדינו רק ב' תשובות, האחת ע"ד ההליכה בנהרות גדולים בשבת שהרמב"ם הורה בה להיתר ושמואל אסר אותה, אבל הרמב"ם השיב על מענותיו והראה את שגגותו

הפגול בתלמוד בקולי קולות, ועל העדר הסדר והיופי בבתי בנסיות ומדרשות, הוא בותב שם בשיר ח':

הירבה הזמן ברב ורבא, ואם כיניו ובין תלמוד מריבה וכו' ידמו כי בציעות וזקן ומגבעת יהי איש ראש מחיבה וכו' ושמענו הסור נוער וצוחת בני בקר, והם גועים קרובה ושתתי: כי אשר שת בית אלהים כמו רפת והוא חסאת וחובה? ואמרו אין הסור ופריא בבית אל, אבל קורים במסכת ובבא, ואמרת: המירות תעודה ותורה—ואני אנה אני בא.

הוא חבר, "מבוא הגמרא" שנדפס בקושטא בשנת 1510, ועם הליכות עולם לר' יהושע הלוי, ומשנת 1754 ואילך נדפס עם כל הוצאות התלמוד בסוף ברבות, ונתקן גם ללשון רומית. גם חבר, "הלכתא נבירתא" פסקים, שמכיר בעל המאירי בפירושו על אבות, ור' בצלאל אשכנזי בשמה מסובצת (בתובות לו:). שתי תשובות ממנו נכללו בס' "פאר הדור" (אמשמרדס 1765). קבוצת שיריו (דיוואן) נדפסו ע"י הרבני בספרו "זכרון לראשונים" (פמברורן 1879) וע"י חברת צנטרל בווארשא (1912).

ביבליוגרפיה: קורא הדורות ו' ע"א; שם הגדולים ח"א 89; רוקס, נחל קדומים 81; כרם חמד ח"ד 81; הרבני, האסיף ח"א סדר ה'; האשכול ח"א 155; ציון ח"א 131.

א.

שמואל בן עדינא (בערבית: אגסמואל בן נזיר בן עאדיא בן ח"י): משורר יהודי ערבי, חי במאה הששית. שמואל היה מפורסם מאד בין הערבים עד אשר היה למשל ביניהם, ויחסו אותו אל אהרן הכהן מצד אביו, ואל משפחת מלכי נהאסאן מצד אמו. אבי אביו עדיא בנה מירה בצורה אצל תימא (בשמונה שעות ממדינה) ויקרא לו אל-אבלק, ובטירה הזאת נר נכדו שמואל, ושם כתב שיריו, וביתר שירי המשוררים הערבים בדורו סובבים על מלחמת השבטים. שמואל נתפרסם בין הערבים באיש נאמן אשר יחרף נפשו למות ולא ימעל בדברו. עד אשר היה למשל: "יותר נאמן משמואל בן עדינא". גם מירתו אל-אבנק (האמוצה) היתה נודעה בעבור חזקה ומכונה אל-בלאק אל-פֶּדֶד (היחידה במינה). הסיפורים אשר יספרו הערבים אדות שמואל ומירתו נצמדים יחדו. הסיפור היותר נפלא הוא אשר המלך המשורר הערבי, אמרו אלקום, בברחו עם בתו מפני אויביו הביא עמו כל אוצרותיו ובהם חמשה מגינים טפורסמים לחסות בצל שמואל במירתו אל-אבלק, והוא נתן להבורח מכתב מליצה אל שר הצבא אל-חריית בן אבי שמר למען ימליץ בעדו לפני קיסר ביזאנץ, ויקח את המגינים למשמרת. בשמוע אלמנדר מלך חרית שהיה אויב לאמרו אלקים כי המגינים נמצאו בידי שמואל, שלח את שר צבאו אל חרית לקחת המגינים משמואל ויצר על המירה אך לא יכול לה. לאסון שמואל נפל בנו בידי הצרים,

אלרד ומידר שכל ישראל יודעים שאילו הן שנים אמרתי שאתה אחד מהן (ירוש' סנהדרין פ"א י"ח ע"ג), ר"ל שאלרד ומידר ברחו מהשררה ולא יצאו האהלה אתה אחד מהם כ"ש שלא תעלה שלא ברשות. ובבבלי נאמר שאמר לו ר"ג שב בני! ראויים כל השנים כולן להתעבר על ירך (סנהדרין י"א). שמואל הקטן תיסן ברכת ולמלשינים בתפלה לפני ר"ג ביבנה (ברכות כ"ט). שמואל הקטן היה מהחסידים הראשונים ותפלתו נשמעת. פעם אחת חלה במחלת הדרוקן, ומפני שאמרו חכמים כי שלשה מיני הדרוקן הם, של עבירה ושל רעב ושל כשפים. אמר רבוננו של עולם (והיה הראשון להזכיר את השם בכנוי רבישע) מי מפסיד כלומר מי ממיל גורל להבחין ולהודיע שאינו של עבירה, ושמא יהיו חושדין אותו בעבירה—ונתרפא (שבת ל"ג). שמואל הקטן נזר תעניתא על עצירת נשמים וירדו להם נשמים קודם הנץ החמה של יום התענית, כסבורין העם לומר שבחו של צבור הוא (שהוא היה השליח צבור) אמר להם אמשול לכם משל למה"ד, לעבד שמבקש פרס מרבו אמר להם תנו לו ואל אשמע קולו. שוב שמואל הקטן נזר תעניתא וירדו להם נשמים לאחר שקיעת החמה כסבורין העם לומר שבחו של צבור הוא וכו' אמר להם דומת לעבד שמבקש פרס מרבו ואמר להם המתינו לו עד שיתמקט ויצמער ואח"כ תנו לו. ולשמואל הקטן שבחו של צבור היכי דמי? אמר משיב הרוח ונשב זיקא אמר מוריד הגשם ואתא מימרא (תענית כ"ה:), וכו' מחמת רוב ענותנותו שלא רצה שיחשבו כי זכותו גרמה להם. כשנכנסו זקנים לעלייה ביבנה יצאה בת קול ואמרה להם י"ש בניכם אחד ראוי לרות הקדש אלא שאין הדור כדאי ונתנו עיניהם בשמואל הקטן. וכשמת היו אומרים עליו הוי עניו חסיד תלמיד של הלל הזקן. ובשעת מיתתו אמר שמעון ויישעאל לחרבא ויטאר כל עמא לביוזה, ועקין סניאין יהויין, ובלשון ארמית אסרן ולא ידעי מה אמר (ירוש' סוטה פ"ט). לדעת ר' יעקב בריל בסבוא המשינה (ח"א 98) שמעון הוא בר כוכבא ודבריו נתאמתו שנהרג, ור' ישמעאל ור"ש יצאו ליהרג כאחד (מכילתא משפטים פ"ח ד"ה אם ענה תענה, ועי' מורה נבוכי הזמן לר"ג קראכמאל צד 162).

[ירושיתיו] לא מצינו דברי הלכה לשמואל הקטן, אך נזכרים מעט מדרשיותיו. הוא היה רגיל לומר בנפול אויבך אל תישמח ובכישלו אל יגל לבך פן יראה ה' ורע בעיניו והשיב מעליו אפו (אבות פ"ד כ"ד). והוא פסוק במשלי (כ"ד י"ז) ויש לפרשו על ידתי פנים. ר' יוחנן אמר בשמו העוה"ז דומה לגלגל (ראי זוטא פכ"ח). שאלו את שמואל הקטן מהו דכתיב יש צדיק אובד בצדקו (קהלת ז' ט"ז). א"ל נלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שהצדיק עתיד לבוא לירי מים (שיתחמם) ממעשים טובים, אמר הקב"ה עד שהוא עומד בצדקו אסלקנו וכו'. ויש רשע מאריך ברשעתו, כיו שאדם

(קובץ תשובות הרמב"ם ח"א סי' קנ"ד—קנ"ו), ועוד תשובה אחת לר' משה מקיבו ע"ד יבמה האין המנהג בישיבה אם חולצת או מתיבמת. ור' שמואל השיב כי זה תלוי במנהג ואין ראוי לשנות את המנהג, אבל לענין מצוה יבום קודם. התשובה הזאת נרפסה ע"י עפשטיין במאמס"ר י"ט (כרך ל"ט) מכ"י של ספר יחסי תנאים ואמוראים, אבל היא תמצא עוד בכ"י באוסספורד ושם נלוח אליה פירוש משמואל בן עלי לסוגיא של המורדת על בעלה (כתובות ס"ג). עוד מזכיר הר"ם בר ברוך תשובה שישלח רבי שמואל בן רבי עלי ראש ישיבה בבבל אל הר' משה מקיאו ברין מורדת (תשובות מהר"ם מרומנובורג דפוס לבוב סי' תמ"ג הוצאת מקיצי נרדמים ע' 164). מהתעסקותו בחקירה דתית נודעה דעתו בדבר תחיית המתים. כי בארץ תימן קמו אנשים אשר אמרו שאין תחיהם לגופות וכדומה וסמכו עצמם על דברי הרמב"ם ביד החזקה, ואמנם אנשים אחרים פנו אל הרמב"ם ובקשו ממנו לבאר להם הדבר, וקצתם פנו נידון זה גם אל ר' שמואל בן עלי שמעורר על דברי הרמב"ם, "בזה הענין קצתם מעות ושננה וקצתם שאפשר להתנצל עליהם" (מאמר תחיהם להרמב"ם). עוד נתנלו שיורים מספר שחבר מחבר אחד בבגדאד להצדקת דעות הרמב"ם, ושם באו דברי מתנגדו שהוא בלי ספק ר' שמואל, בלשונם הערבית משש (כמ"ע צפה"ב ח"ב 125 והלאה). עוד יספר ר' פתחיה כי לא היו לו לר' שמואל בנים, אלא בת אחת והיא בקיאה בקרייה (בסקרא) ובתלמוד והיא מלמדת הקרייה לבחורים, והוא סגור בבנין דרך חלון אחד והתלמידים בחוץ ואינם רואים אותה. על מות הבת הזאת קונן המשורר אלעזר בן יעקב הבבלי ג' קינות (ע' J. Q. R. ח"א 685), ומתוכן יוצא כי היא מתה ביום אחד עם אביה, וכנראה היתה נשואה לאיש אחד ושמו עזריה שהיה מיוער להיות מטמא מקום חתונתו בגאונות אבל הוא מת בחיי שמואל.

ביבליוגרפאי: מסעות ר' בנימין הוצאת אשער צד ס'; סבוב ר' פתחיה הוצאת גרינקוט צד 8; גרעין גע' שוכט צד 151, 308.

ש. א. פ.

שמואל הקטן: תנא בדור השני, חי בחמישים שנה אחר החרבן. הכנוי "קטן" ניתן לו לפי שהוא מקטין עצמו, וי"א לפי שמעם היה קטן משמואל הרמתי (ירוש' סוטה פ"ט כ"ד ע"ב). ואולי מפני שהיה קטן בקומה לעומת אבא אריכא שהיה גדול, או אפשר שהיה כנוי של חביבות. כמו ר' יוסי קטונתא וזעירא. שמואל הקטן היה בזמן ר"ג ביבנה, ומעשה בר"ג שאמר יקרני שבעה זקנים לעליה (לעבר השנה) ונכנסו שמונה, אמר מי הוא שנכנס שלא ברשות? עמד שמואל הקטן על רגליו ואמר אני עליתי שלא ברשות, הלכה נצרכה לי ונכנסתי לשאול עליה (ואמר כן כדי שלא לבייש מי שנכנס שלא ברשות). א"ל ר"ג ומה

מביאו על תשובת מנשה בן חזקיהו. בשעשה יהודה מעשה חסד ואמר צדקה ממני ונסלח לו על אותו עון. אמרו בא"י חנון המרבה לסלוח, בשמרו את חיי אבותינו אמר הקב"ה ונאלתי אתכם, ואמרו מה"ש בא"י נואל ישראל. בשנצטער אברהם אבינו צער המילה בא רפאל ורפאו, ואמרו בא"י רופא חולים, בשורע יצחק אבינו ומצא מאה שערים אמרו בא"י מברך השנים, בשבא יעקב אבינו למצרים ונתקבצו הוא ובניו ביחד אמרו בא"י מקבץ נדחי עמו ישראל, בשנתנה תורה לישראל אמר לו הקב"ה למשה ואלה המשפטים אשר תשים וגו' אמרו המלאכים בא"י מלך איהב צדקה ומשפט, בשמבעו המצריים בים אמרו בא"י שובר אויבים ומבניע זרים, בשאמר הקב"ה ליעקב ויוסף ישית ידו על עיניך שמח ובטח על הרברים של מקום, ובשעה שנפטר יעקב מן העולם ובא יוסף ונתן שתי ידיו על עיניו ונשקו ובכה לו אמרו המלאכים בא"י משען ומבטח לצדיקים, בשבנה שלמה את ביהמ"ק אמרו בא"י בונה ירושלם, בשנושעו ישראל בים סוף ואמרו שירה אמרו המלאכים בא"י מצמיח קרן ישועה, בשנאנחו ישראל וצעקו לאל ושמע צעקתם אמרו בא"י שומע תפלה, בשעשו ישראל את המשכן ויורה שכינה ושכן בו בין שני הברוכים אמרו בא"י המחזיר ברחמי שבינתו לציון, בשהבנים שלמה הארון לפניו ונתן הוראה ושבת למקום אמרו בא"י הטוב שמך ולך נאה להודות, בשנבנסו ישראל לארץ ונתקיים עליהם המקרא ונתתי שלום בארץ אמרו מה"ש בא"י עושה השלום, לפיכך כשבאו אנשי בנה"ג ותקנום בסדר הזה בחבכתם מיד פתחו מה"ש ואמרו ברוך חכם הרו"ם שנתן חכמה ליראיו (טועקת גם בלבוש החור סי' קי"ב). ומובח מזה כי הברכות האלה לא נתקנו בפעם אחת, רק מעת לעת לפי המאורע, ואח"כ קבצום אבנה"ג בנלות בבל וסדרום על הסדר, אך כאשר שבו מן הגולה ויישבו לבטח בימי החשמונאים השמיטו התפלות המדברות על הסרת עול גלות כמו ראה בעינינו, השיבה שופטינו ולירושלם ודומיהם, וחסרו במה ברכות מש"ע. אז התעוררו כב"ד הנרול של ר"ג ביבנה אחר חרבן בית שני ותקנו שנית תפלת ש"ע על הסדר לנוסחא מקוימת בכל תפוצות ישראל, ואח"כ כאשר נתרבו הצדוקים וחמינים והיהודים הנוצרים הוסיפו עוד ברבה י"ט שנקראת ברכת הצדוקים והיא, "ולסלשנים" אך לא ישנו בעבור זה השם המקובל, "שמונה עשרה". תניא שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני ר"ג על הסדר ביבנה, אמר להם ר"ג לחכמים כלום יש אדם שיועד לחקן ברכות הצדוקים? עמר שמואל הקטן ותקנה, לשנה אחרת שבחה, והשקיף בה שתיים ושלש שעות, ולא העלוהו, ואע"נ שהיו מעלין השי"ע מהתיבה אם מעה בברכת הצדוקים כי חיישינן שמא מין הוא, שאני שמואל הקטן דאיהו תקנה (ברכות ב"ט). ונראה מזה כי מתחלה בישתקנו ברכת הצדוקים או ברכת המינים לא אמרוה בכל יום רק בעת שהציקו

חי הקב"ה מצפה לו לתשובה, מת אברה תקותו שנאמר (משלי י"א) במות אדם רשע תאבר תקוה (מדרש קהלת פ"ז ל"ב), כי עד צדק ישוב מיטפם ואחריו כל ישרי לב (תהלים צ"ד ט"ו), אמרוה לשמואל הקטן מהו ואחריו כל ישרי לב? אמר להם מתן שברן של צדיקים נתון לאחריהם וכו' ומתן שברן של רשעים נתון לפניהם. שנאמר ומשלם לשונאיו אל פניו להאכידו (דברים ז' י'), מדרש תהלים צ"ד ט"ו).

ב. מ.

שמונה עשרה: י"ח ברכות שתקנו אנשי בנסת הגדולה בתפלת שחרית מנחה וערבית בכל יום, ועם תפלת ולסלשנים שנוספה בזמן מאוחר הן י"ט. ונקראת אצל חז"ל סתם תפלה בעבור שהן עיקר לכל התפלות והחשובות על בולן, ובסדורי הספרדים נקראת תפלת י"ח בשם עמידה בעבור שצדיקין לעמוד בה (עי' זהר פ' בראשית דף ק"ה.). ומשום שיגרא דלישנא קוראים "שמונה עשרה" גם לתפלות שבת ויום טוב, ואע"פ שאין בהן י"ח ברכות. ואמרו במשנה: רבן גמליאל אומר בכל יום ויום מתפלל אדם שמונה עשרה, רבי יהושע אומר מעין י"ח (תפלת הבינו) ואמרו בגמרא הני י"ח בנגד מי? א"ר הלל בריה דר' שמואל בר נחמני בנגד י"ח אוזרות שאמר דוד בהבו לה' בני אלים (תהלים כ"ט), רב יוסף אמר בנגד י"ח אוזרות שבק"ש, א"ר תנחום אריב"ל בנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה (ברכות כ"ח:). או בנגד י"ח מזמורים שבראש תהלים עד מזמור יענק ה', כי אישרי ולמה רגשו נחשבו למזמור אחד (ירוש' ברכות פ"ד), ובנגד י"ח פעמים שהאבות בתוכים בתורה (ב"ר פ' ס"ט), ובנגד י"ח צווים שבפרשת פקודי מן ל"ח ב"נ ואילך, ובנגד י"ח שמות הו"ה שבשירת הים מן ויושע עד ויסע (ושם יה מן המנין) וכו' (ויק"ר פ' אמור). תניא שמעון הפקולי הסדיר ש"ע ברכות לפני רבן גמליאל על השרר ביבנה, אמר רבי יוחנן ואמרי לה במתניתא תנא מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תקנו ש"ע ברכות על הסדר (מגילה י"ז:). ובספר התניא כתוב בשם אנדה בי י"ח ברכות של תפלה מעולם היו מתוקנות זו אחר זו ור"ל מומן לזמן לפי המאורעות כמו שמבאר להלן) ובין שבאו אנשי בנה"ג כללום ותקנום בסדרם, ביצר כשניצל אברהם אבינו מאור בשדים פתחו מלאכי השרת ואמרו בא"י מנן אברהם (בפרקי דר"א פב"ז נאמר בשניצל אי"א מברדלעומר). בשנעקר יצחק אבינו על גב המזבח והגיע חרב על צוארו פרחו נישתמו והביא עליו הקב"ה טל והחיה אותו, אמרו מלאכי השרת בא"י מחיה המתים, בשבא יעקב אבינו ופגע בשער השמים והקדיש שמו של הקב"ה, אמרו מה"ש בא"י האל הקדוש, בשבא פרעה להמליך את יוסף בא נבריא ולטרו שבעים לישונות אמרו מלאכים בא"י חונן הרעת, בשעשה ראובן מעשה בלהה ונקנסה עליו מיתה וחזר בתשובה וחיה אמרו המלאכים בא"י הרצוא בתשובה (בפדר"א פמ"ג

(מניקה י"ז: י"ח). שלש הראשונות ושלש האחרונות נאמרו בכל תפלות ש"ע בחול כמו בשבת ויו"ט, ונבדלות רק באמצעיות. א"ר יהודה לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות אלא באמצעיות, דא"ר חנינא ראשונות דומה לעבד שבקש פרס מרבו, אחרונות דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו (ברכות ל"ד). בשבת יש רק ברכה אחת אמצעית וביחד שבע ברכות, ובלייל שבת חוזר הי"ח התפלה מן אבות שהיא "מעין" שבע ברכות וברכות כ"ט נ"ז: פסחים ק"ד). תפלה קצרה היא תפלת הדרך, "הביננו" (ע"ע דרך). ותוריענו (ע"ע). בערבית תפלת ברוך ה' לעולם אמן ואמן כוללת י"ח אחרות (שמות הוי"ה) כנגד י"ח ברכות שהתקינו בזמן הגאונים (ע"ע מעריב). שמונה עשרה ברכות היו מורגלות בפי כל איש ולא נתנו לכתוב (שבת קמ"ז: ריש"י שבת מ"ז ע"ג) עד הזמן שנתחבר מסכת סופרים ועי' צניץ ריטוס צד 111, ולכן השתמשו ברמן איזה פסוק מהנ"ך לסימן לזכור הנוסחא הנכונה. ובפרט אח"כ כאשר נתברר הנוסחאות כמו נוסח ספרד נוסח איטלקי נוסח איטליא וכו' הצריכו לסימנים כדי שלא להוסיף או להחסיר איזה תבה, והיו מנינים וסופרים תבות כל ברכה וברכה ונותנין בהן סימנים. כמו המור נותן סימן לברכת קרישה שיש בה מספר תבות כמו בפסוק וקרא זה אל זה ואמר קרוש וגו' (ישעיה י'). וסימן לברכת בינה שאין בה תבת "הכמה" רק י"ז תבות, כמנין התבות בפסוק ואתה תדבר אל כל חכמי לב אשר מלאהו רוח חכמה (שמות כ"ה ג'). ומספר התבות בברכת תשובה מ"ז כמנין התבות בפסוק יעזוב רשע דרכו (ישעיה נ"ה ז') והפסוק ועוד בה עשירה (שם ו' י"ג). בספר כל בו נאמר כי מספר התבות בברכת גאולה הוא י"ח כנגד התבות בפסוק ויצעק אל ה' (שמות מ"ז כ"ה) ולכן מוסיפים תבת "נא" אבל הרוקח העמיד מספר תבות הברכה על מנין י"ז והסיר מלת נא וכן הסכימו הרש"ל ועוד פוסקים אחרים (עי' יוסף אומץ סי' מ"ה). וכן מנו התבות בברכות אחרות (עי' סדר עבודת ישראל רעדעלהיים 1868). ע"ע ותוריענו; מודים; מנחה; מעריב; קרישה; שחרית; תפלה

ביבליוגרפיה: אגדת תפלת י"ח בית המדרש ח"ה; יסודות ח"ד 205; ענאך, דאם אכטצעהנגעכעס גאך שפראכע 1886; עלבאנגען, די געשיכטע דעם אכטצעהנגעכעס 1902; מאנאסטרופט הלך 89 צד 79.

א.

שמוש הלשון: ע' לשון; צרופים

שמושא: ע' שימושא רבא

שְׁמוֹת: כנוי לבעלי חיים. בראשית הבריא נאמר: ויצר ה' אלהים מן האדמה כל חית השדה ואת כל עוף השמים ויבא אל האדם לראות מה יקרא לו. וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו. ויקרא

אותם המינים והמלשינים, ולכן נשכחה, ורק לשנה אחרת כאשר הצריכו עוד לברכה זו, התאמץ שמואל הקטן לזכור נוסחתה ולשנה על פיו, ומאז לא סרה עוד מן התפלה.

[פרטי השמונה עשרה] התפלה נחלקת לשלשה חלקים: שלש ברכות ראשונות ושלש אחרונות וי"ג אמצעיות. שלש הראשונות נקראות אבות גבורות (ג'טם) קדושות, וברכות אחרונות הן עבודה הודאה שלום. חז"ל מצאו סמך לברכות האלה מהכתובים: מנין שאומרים אבות? שנאמר הכו לה בני אלים (הזכירו לפניו אלי הארץ), ומנין שאומרים גבורות? שנאמר הכו לה כבוד ועז, ומנין שאומרים קדושות? שנאמר הכו לה בבור שמו השתחוו לה בהדרת קדש. ומה ראו לומר בינה (הזמן הדעת) אחר קרישה? שנאמר והקדישו את קדוש יעקב וגו' וסמך ליה וידעו תועי רוח בינה, ומה ראו לומר תשובה אחר בינה? דכתיב ולבבו יבין ושב ורפא לו וכו'. ומה ראו לומר גאולה בישביעית (בברכה הישביעית)? מתוך שעתידין ליגאל בישביעית לפיכך קבעו בישביעית וכו', ומה ראו לומר רפואה בשמינית, א"ר אחא מתוך שנתנה מילה בשמינית שצריכה רפואה וכו', ומה ראו לומר ברכת השנה בתשיעית? א"ר אלכסנדר כנגד מפקיעי שיערים דכתיב שבור זרוע רשע (תהלים י') ודוד כי אמרה בתשיעית אמרה, ומה ראו לומר קיבוץ גלויות לאחר ברכת השנים? דכתיב ואתם הרי ישראל ענפכם נתנו ופריכם תישאו לעמי ישראל כי קרבו לבא (יחזקאל ל"ז). וכיון שנתקבצו גלויות נעשה דין ברשעים שנאמר ואשיבה יד יליך ואצרוף כבור סיניך, וכתיב ואשיבה שופטין כב ראשונה (ישעיה א'). וכיון שנעשה דין מן הרשעים כלו הפושעים, וכולל זדים עמהם שנאמר ושבר פושעים וחטאים יחרו. וכיון שכלו הפושעים מתרוממת קרן צדיקים דכתיב וכל קרני רשעים אנדע תרוממה קרנות צדיק (תהלים ע"ה), וכולל גרי הצדק עם הצדיקים שנאמר מפני שיבה תקום והדרת פני זקן וסמך ליה וכי יגור אתכם גר (ויקרא י"ט). והיכן מתרוממת קרנם—בירושלם, שנאמר שאלו שלום ירושלם ישליו אוהבין (תהלים קכ"ב). וכיון שנבנית ירושלם בא דוד, שנאמר אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם (הושע ג'). וכיון שבא דוד באת תפלה, שנאמר והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי (ישעיה נ"ז). וכיון שבאת תפלה באת עבודה שנאמר עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי, וכיון שבאת עבודה באת תורה שנאמר זבח תורה יכבדנני. ומה ראו לומר ברכת כהנים אחר הודאה? דכתיב וישא אהרן את ידיו אל העם ויברכם וירד מעשות החטאת והעולה והשלמים (ויקרא ט'). וכו'. ומה ראו לומר שים שלום אחר ברכת כהנים? דכתיב וישמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם (במדבר ו'). ביכה דהקב"ה שלום שנאמר ה' יברך את עמו בשלום

פני דוד בהלכה וכו' לא כלאב שמו אלא דניאל שמו (בן דוד) ולמה נקרא שמו כלאב לפי שהיה מכלים פני מפיבשת כהלכה (ברכות ד'). ובן יהונתן מריב בעל (דה"א ח') וכי מריב בעל שמו והלא מפיבשת שמו? אלא מחוך שעשה מריבה עם בעליו וכו' (שבת נ"ז:). ירובעל זה נדעון ולמה נקרא שמו ירובעל? שעשה מריבה עם הבעל. בן זה שמשון ולמה נקרא שמו בן? דאיתי מן (ר"ה כ"ה). אלמלא נקרא שמה דלילה ראיה היחה שתקרא דלילה שדלדלה את כחו (סוטה ט'). פתחיה זה מרדכי, ולמה נקרא שמו פתחיה וכו' (שקלים ח'). בן יאיר בן שהאיר עיניהם של ישראל בתפלותיו. בן ישמע' בן ישמע' אל תפלתו בן קיש שהקיש על שערי רחמים ונפתחו לו וכו' (מניח' י"ב:). אסתר שמה ולמה נקרא הרסה? ע"ש הצדיקים שנקראו הרסים וכו'. אסתר שהיתה מסתרת דבריה וכו' (שם י"ג:). מלאכי זה מרדכי ו"א מלאכי זה עזרא (שם מ"ג:). זרובבל שנוצר בבבל ומה שמו? נחמיה בן חכליה שמו וכו' (סנהדרין ל"ח). וכן נחננו חז"ל פירוש לשמות חיות ועופות. למה נקרא שמו דחם כיון שבא רחם באו רחמים (נשמים) לעולם וכו' החסידה זו דיה לבנה, למה נקרא חסידה שעושה חסידות עם הברותיה, האנפה זו דיה רננית למה נקרא שמה אנפה שמנאפת עם חברותיה (חזקין ט"ג). חז"ל פירשו כמה פסוקים ע"י הצעתם כי אדם אחד נקרא בכמה שמות. כמו חמשה שמות יש לו זמרי וכו' ומה שמו שלומיאל (סנהדרין פ"ב). הוא עתניאל הוא יעבץ (חמורה מ"ז). הוא נבם הוא מיכה הוא שבע בן בכרי ומה שמו שבע (סנהדרין ק"א). הוא כורש הוא ארתחששתא ומה שמו דריוש שמו (ר"ה נ'). וכן בשמות אחרים, כמו ה' שמות יש לו להר סיני (שבת פ"ט). ה' שמות יש ליצר הרע (סוכה נ"ב). ה' שמות יש לו לניהום (ערובין י"ט). חמת למה נקרא שמה רקת וכו' (מניח' ו'). עשרה שמות לאילנים, עשרה שמות לנביא (אדר"נ פל"ד). ה' שמות לארץ (שם פל"ז). ששה שמות נקרא נחש (שם פל"ט).

[שמות זרים] מנלות בכל העלו בני ישראל שמות פרמים: בבליים וכשריים, כמו מרדכי, אסתר, ששבער (עזרא א' ח'). שנאצר (דה"א נ' י"ח) ועוד הרבה. כמו שהעלו גם שמות החדשים ומלאכים מבבל (ירוש' ר"ה פ"א). ובזמן הבית השני השתמשו בשמות יונים, כמו אלכסנדר, ויש אנדה כי בעת שקבל שמעון הצדיק את פני אלכסנדרוס מקדון בירושלם הבטיחו כי כל הילדים שיולדו בשנה ההיא יקראו בשם "אלכסנדר" לכבודו (יוסיפון). וכן השמות אנמינוס, הורקנוס, הודרוס, אנריפא, אונקלוס, עקילוס, מונבוז, הילני תמלכה, תודוס איש רומי. וכן אחר החורבן, כמו פפוס, פפא, סומכוס, מרפון, דוסא, שהם שמות יונים. והרבה שמות ארמיים כמו אבא, הונא, עולא. אביי תחת אביה, חנינא תחת חנניה. תנא הוא יוסף איש התלז הוא יוסף הכבלי,

האדם שמות לכל הבהמה ולעוף השמים ולכל חית השרה (בראשית ב' י"ט-כ'). אדם הראשון נקרא "אדם" כי יצרו ה' עפר מן האדמה, ויקרא האדם שם אשתו, "חיה" כי היא היחה אם כל חי (שם נ' ב'). וחיה קראה את בנה, "קין" וחאמר קניחי איש את ה' (שם ד' א'), ובנה השני נקרא, "הבל" כי נולד להבל כי נהנה ע"י קין, ובנה השלישי קראה "שת" כי שת לי אלהים זרע אחר חתת הבל כי הרנו קין (שם ד' כ"ה). למך השני קרא את שם בנו "נח" לאמר זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו מן האדמה אשר אררה ה' (שם ה' כ"ט). ועבר הוליד אח "פלג" כי בימיו נפלגה הארץ (שם י' כ"ה). המלאך בישר להנר כי תלד בן וקראת שמו ישמעאל כי שמע ה' אל עניך (שם מ"ז י"א). יצחק נקרא בן כי אמרה שרה צחוק עשה לי אלהים כל השומע יצחק לי (שם כ"א ו'). רבקה ילדה תאומים את עשו ויעקב. ויצא הראשון אדמוני כלו כאדרת שער ויקראו שמו עשו (ע"י רש"י) ואח"כ יצא אחיו יודו אחוז בעקב עשו ויקרא שמו יעקב (שם כ"ה כ"ה-כ"ז). השבטים נקראו כל אחד על שם המאורע: ראובן, כי אמרה כי ראה ה' בעיני וכן כולם (שם כ"ט ל'). תאומי חמר נקראו אחד "פרץ" כי אמרה המילדת מה פרצת עליך פרץ, ואחיו "זרח" כי קשרה המילדת על ידו שני זורח (שם ל"ח כ"ח-ל'). יוסף קרא לשני בניו מנשה ואפרים, כי נשני אלהים את כל עמלי ונו' כי הפרני אלהים בארץ ענני (שם מ"א נ"א-נ"ב). משה, כי מן המים משיתיהו (שמות ב' י'). וכן כמעט כל השמות. ויש שמות בני אדם שנקראו בשמות חיות ועופות, כמו שמות נשים רחל, צפורה, דבורה, יעל, ראומה, חולדה, צביה, ענלה (דה"א נ'). פרידה (נחמיה ז'). הוא נחל בארמית). שמות אנשים צפור (בלק בן צפור), בן סוסי, בן נמלי (במדבר י"ב). יונה, זאב, אריה, ליש, נרגל, חולע, שמיר, עפרן. עפרה (דה"א ד' י"ד מן עופר האילים), חנב (עזרא ב' נחמיה ז'). כלב, עכברי, פרעוש (שם), איה, נחש, פיתון, שפיפון (דה"ב ב'), דרקון (עזרא ב'), בוקי (דה"א ו'), בארמית כמו זבוב, בן נון (רנ), ואפילו חזיר (נחמיה י' כ"א).

[בדברי חז"ל] חז"ל דרשו הרבה על מעמי השמות

כמו עדה וצלה (ע"ע למך), יסכה זו שרה ולמה נקרא שמה יסכה שהכל סוכין ביפיה (מנלה י"ד). למה נקרא שמה פועה שהיתה פועה ברוח"ק וכו' (סוטה י"א:). ואמרו לא ניתן דברי הימים אלא לירוש', כמו ואשתו היהודיה ילדה אח ירד (דה"א ד') היא יוכבד וכו' ואלה בני בתיה בת פרעה (שם) כל השמות הם כנויים למשה רבינו (ויק"ר פ"א נ'), מנילה (נ'), ישר שיישר את עצמו, שובב ששיבב את יצרו וכו' אשחור זה כלב (סוטה י"ב). וכי כוש שמו והלא שאול שמו (מ"ק מ"ז:). לא מפיבשת שמו אלא איש בשת שמו ולמה נקרא שמו מפיבשת שהיה מבייש

הוא איסי בן נור אריה הוא איסי בן יהודה. הוא איסי בן נמליאל הוא איסי בן מהללאל, ומה שמו איסי בן עקביא שמו וכו' (פסחים ס"ג:). כך קורין אותי בעירי יוחנן ברבי יוחנן אריה דמכפר שיחיא (יבמות קכ"ב:). גם מביאים חז"ל שמות זרים שנתייחסו למשפחות קדומות, כמו בת אברהם בכל שמה (כ"ב ט"ז:). אמיה ראברהם אמתלאי בת כרנבו. אמיה דרוד נצבת בת עדאל. אמיה דשמיטין צלפונית (שם צ"א:).

[שמות של שבה ושל גנאי] יש שמות יסאנים שמות עצמיים רק כנויים לשבח או לגנאי כמו מנחם שנקרא ורדימס שפניו דוכין לודר. ואמר ר' יוסי מימי לא קריתי לאשתי אשתי ולשורי שורי אלא לאשתי ביתי ולשורי ידרי (שבת ק"ח:). ר"ע דרש ואברהם את שמם מן המקום ההוא (דברים י"ב) בע"ז. היו קורין אותה בית גליא קורין אותה בית כריא (בית הכסא שהופרין בארץ). עין כל. עין קין, והיינו מוסבות שם (ע"ז מ"ו). לדעת ישור (החלוץ ח ט) יש שמות בתלמוד שהם כנויים שכונו אותם על תכונה היצונית שהיה לאותם האנשים אשר מטעם נעלם לא רצו לקרוא אותם בשמותם העצמיים, ויש כנויים לגנאי ולהתול או לשבח ולכבוד, והוא מביא רשימה גדולה של הכנויים האלה בסדר א"ב, ואלה הם אחרים לדוגמא: אחד משלשה דיני גזרות שהיה בירושלם שמו אדמון בן גדאי (כתובות פ"ג א') וע"ל בן גדאי. ושני השמות האלה הם כנויים על חשיבותו ומעלתו של הדיין הזה כמפורש (בגמרא שם) שעל רב חשיבותו נחשב בראש, ואדמון (εἰδημων) יהודאיתו יודע ומנסה, בן גדאי (γερδαίος) היינו זקן ונכבד, זקן שקנה חכמה. בני בתירא, אינו שם משפחה ולא שם עיר כדעת אחרונים, רק כנוי כבוד בἀθρεία (ישיבה) כגומר היושבים על כס הגדולה, ואחריו נתייחסה המשפחה. גונבי עלי וקוצעי קציעות (משנה תענית פ"ד) כלומר גונבי עלי היינו בוכנא לכתוש את הקציעות שהם התאנים היבשים, ובני סלטאי הנתיצתי שקצצו את הסולמים לעצים למערכה, והוא מפרש הענין ע"פ לשון יונית על שם שעטרו את העצים בפרחים. דנקאי ספרא שהיה מלגלג בראש"י (כ"ר פ"ט וק"ר פ"ז) אינו שם פרטי, רק כנוי לגנאי δόναχος (עמ-סופרים) וא"כ כותב היה לא מלמד תינוקות. אמר בן יאסון כשהלכתי לכרכי הים מצאתי גר אחד וכו' (יבמות צ"ח). הוא כנוי לאיש שהלך לכרכי הים הידוע בסיפוריהם על נסיעותיו השונות בשם Jason. הוני המעגל (משנה תענית פ"ג ח') נקרא בן ע"ט העגול שעשה שעמד שם להתפלל על הגשם, אך לדעתו הכנוי מעגל היא מיונית μέγαλη=גדול, כלומר חוני הגדול, להבדילו מן חוני הקטן בימי זקני ב"ש וכו' (תוספתא ר"ה פ"ב). יום מרינוס וכו' כשבקש מרינוס להרוג את ליליניוס וכו' (תענית ס"ב) והוא הכנוי Tyrannus (אכור).

[השם גורם] חז"ל אמרו כי שמא גרים, דהיינו

שנרמז בשם האיש מעשיו וקורותיו, ופעולת היטם נזכרת עליו. ודרש ר"א לנו חזו מפעלות ה' אשר שם שמות בארץ (תהלים ל"ו) אל הקרא שמות אלא שמות (זכריות ז'): ר"ם דייק בשמא אם נאה האיש או מביער הוא וכשבא לארמפיזא ושאל לבעליו מה שכך וענה בידור, אמר ר"ם שמע מניה אדם רשע הוא ישנאמר כי-דור תהפכות הכה (דברים ל"ג) ולא רצה להפקיד כיסו בידו, ור' יוסי שלא דייק בשמא והפקיד אצלו אכד כספו וכו' (יומא פ"ג:). חסדא שמך וחסדאין מלך (גימין ז'). שמא שמה נאה? לכלבית שמה (נדרים ס"ו:). ולפעמים יש שיטותיהם נאים ומעשיהם מביערים וכן להופך (כ"ר פ' יטח). ושם טוב לא ישונה גם בין אנשים רעים, כי מיטל הוא אסא (הדס) דקאי ביני הילפי אסא שמיא (סנהדרין מ"ד). אמנם גם שמות שאינם מורים על כיעור אלא שנקראו בהם אנשים רשעים בני בליעל, צריכים לזהר שלא לזנות בהם, ודרש ר"א זכר צדק לברכה וישם רשעים ירקב (משלי י') רקבינות תעלה בשמותן, דלא כסוקין בשמייהו, שלא יקרא אדם לבנו שם אדם רשע, ודואג בן יוסף יאטו מודרתו ונתנה בעבורו בכל יום כנגד מיטקלו זהב לביהמ"ק, לסיף מבחתו ואכלהו אמו, משום ששמו כשם האנ האדומי שהיה רשע (יומא ל"ח:). ולולא ישעיה יימנעאל היטובה או שנקראו ה' בעצמו בן נמצו לקרוא בשמו (הוספות ישנים שם). ולפי שאמרו חז"ל יאבשלום אין לו חלק לעוה"ב (סנהדרין ק"ג). הגיה רבינו חם במשנה (כתובות ק"ב). אדמון וחנו בני אבישקום במקום אבשלום, וכן שבנא איש ירושלם שבת י"ב: הגיה שבנא בכ"ף כי שבנא רשע היה (תוס' שם ד"ה שבנא, כתובות ק"ד, ד"ה שני).

[שם אבות ויחיס המשפחה] במקרא מצינו שהתייחסו בשמותם אל אבותם בלע בן בעור (בראשית ל"ו ל"ב), יאזניהו בן שפן (יחזקאל ח' י"א), כדי להבדיל ביניהם ובין אנשים אחרים ששמותם בלע ויאזניהו בני אבות אחרות. ונקראו גם על שם זקניהם, כמו למך הראשון בן מתושלח (בראשית ד' י"ח, ה' כ"ה), וכן חנוך בן ירד ע"ש חנוך הראשון בן קין (שם ד' י"ז, ה' י"ח). ואלה בני ענה דישן וגו' ואלה בני דישן וגו', אלה בני דישן (שם לו כ"ו-כ"ח) קראו הכתוב דישן כשם אחיו הקטן, מלמד שמת אחיו וקראו על שמו (פסיקתא זוטרתי). בני בנימין נקראו ע"ש יוסף בכנויים שונים, בלע שנבלע בין האומות, ובכר בכור לאמו היה וכו' (פסוקה ל"ו:). ומי שמגדל יתום נקרא על שמו, דכתיב את חמשת בני מיכל בת יסאול, וכי מיכל ילדה והלא מירב ילדה? מירב ומיכל נבלה גדלה לפיכך נקראו על שמה, וכמו שנקראו השכנות שם לאמר יולד בן לעמי (רות ד'), אלא רות ילדה ונעמי גידלה (סנהדרין י"ט:). נענין יבום היא כדי להקים שם לאתיו המת, אף כי העיקר הוא לנחלה ולא ליטם יוסף, כמו שקורין אותו יוסף יוחנן קורין אותו יוחנן (יבמות כ"ד:). חניבת

[שְׁנוֹי הַשֵּׁם] לפעמים שנו את השם שהיה להם מנוער והחליפוהו בשם אחר להורות על מעשה נכבד, אברהם נשתנה שמו לאברהם בעת שהבטיח לו ה' כי יהיה אב המון גוים, ושם שרי (שמורה על שרתי יחידה) לשרה (שתהיה שרתי לכל עם ישראל), וכן שם יעקב לישראל, "כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל" (בראשית ל"ב כ"ה). פרעה קרא ליוסף צפנת פענח (שם מ"א מ"ה), ומשה קרא להושע יהושע (במדבר י"ג ט"ז) שלמה נקרא ירדיה כי ה' אהבו (ש"ב י"ב כ"ה). פרעה נכה הפסיד את אליקים למלך בירושלם וישנה שמו ליהוויקים (מ"ב כ"ג ל"ד). מלך בבל הסב שם מתניה צדקיהו (שם כ"ד י"ז) שם דניאל וחביריו נתהלפו בשמות כשדיים (דניאל א' ז'). ישעיה התנבא כי שם ירושלם יהיה חפצי בה (ישעיה ס"ב ד'). שְׁנוֹי השם לחולה קורע את גור דינו, אם נגזר עליו למות (ר"ה ט"ז). מעם בשְׁנוֹי השם כלומר שאני אחר ואני אותו האיש שעשה אותו מעשה (מהרש"א בהידרשי אנדרות שם בשם הסמ"ג עשין ט"ז). וכבר נתפשט המנהג של שְׁנוֹי השם לחולה בימי הבינים ועוד בזמן הנאונים (כ"י למור אה"ע ס' קכ"ט בשם רבנו פרץ, ורבנו ירוחם בתולדות אדם וחוה ח"א ס' כ"ח). והיו הגילים לפתוח ס"ת או תנ"ך והשם הראשון שהופיע בדף מצד ימין בחרו בו, והיה זה כעין גורל. אך ר' יוסף מטראני בתשובותיו (ח"א ס' רע"ט) אומר שלא להעלות שם אדם או נח אלא מאברהם ואליה, ור' ישראל מברנא מזהיר שלא לבחור בשם רשעים, ולרוב היו קוראים בשם חיים, שלום, רפאל, עזריאל וכדומה. ונהגו ליחן צדקה בעבור החולה ולברכו במי שברך, ומוסיפים, "ואף אם נגזר עליו בבית דינך הצדק מיתה שמוות מחלי זה, הנה רבותינו הקדושים אמרו שלשה דברים קורעים גזר דינו של אדם ואחד מהם הוא שְׁנוֹי השם, שישנו השם של החולה, וקיימו דבריהם ונשתנה שמו כי אחר הוא, ואם על פלוני ב"פ (מזכיר שמו הישן) נגזר הרין, על פב"פ (מזכיר שמו החדש) לא נגזר. לכן אחר הוא ואינו הוא הנקרא בשם הראשון וכשם שנשתנה שמו כן ישתנה הגזר מעליו מדין לרחמים וממיתה לחיים וממחלה לרפואה שלמה לפב"פ ותאריך ימיו ושנותיו בנעמים ויבלה במיב ימיו ברוב עוה ושלוה מעתה ועד עולם אמן סלה". ולנקבה אומרים בלשון נקבה.

[שְׁמוֹת לְיוֹנִים] אנדה היא כי אבותינו במצרים לא שנו את שמם, ראובן ושמעון נחתין, ראובן ושמעון סלקין, ולא היו קורין לראובן רופים ולשמעון לא היו קורין לולינו וליוסף לססים ולבנימין אלכסנדרא (מדרש שה"ש פ"ד ס' כ"ד). וכל אלה הם שמות יונים, אך הם רק לדוגמא איך היו יכולין לשנות שמם העברי בשם לעזי. לא כמו שעשו בגלויות אחרות כי שם שנו שמותם כמו בבבל לשמות כשדיים, בגלות יון ורומי לשמות יונים ורומיים, וכמו שעשו גם אחרים מבעלי

אבות בנימין (אפילו) עד עשרה דורות כשר הנם, ר"ש ב"א אומר עד שלשה דורות כשר טכאן ואיך פסול וכי מאי קראה כי תוליד בנים ובני בנים וגו' ונשתתם (דברים ד') גימין פ"ח. ופלוני בן פלוני או פלונית בת פלוני נקרא חניכחו או חניכתה. ולענין להשים אטר אביו אמרה לי אם כל מנייני בשמא דאמא (שבת ס"ז.) מפני שכוּפְּלִין הלחש איזה פעמים קורין לו מניינא. וצריך לומר פלוני בן פלונית בשמא ולא בן פלוני. המנהג להקרא בשם אבי אביו נהפשט הרבה בזמן התנאים, כמו בהלל ור' יהושע. וכן הורקנוס בנו של ר' אבא בן הורקנוס (מנחות ל"ה). וכן ר' ישמעאל היה בן בנו של ר' ישמעאל הראשון (ע"י תוס' על ברכות ל"א) החסיד בס' ברכה משולשת דף מ"ב ווארשא תרכ"ג). עזרא וכו' שהוא עשירי לעזרא (מנחות נ"ג). אסקיו היה חנן על שמה (מ"ק כ"ה). ר' יוסי אומר הראשונים ע"י שהכירו את יחוסיהן היו מוציאים שמם לשם המאורע (ולא על שם אבותיהם). אבל אנו שאין אנו מכירים את יחוסנו אנו מוציאים לשם אבותינו וכו' (ב"ר פל"ז). וכן היה המנהג בימי הבינים כמו זקנו של הרמב"ם שנקרא יוסף ב"ר יצחק ב"ר יוסף ב"ר עבדיה ב"ר שלמה ב"ר עבדיה. ובכל ספרי היוחסין נססרו השמות מוקנים לנכדיהם, וירש הבן שם אביו אם מת בזמן ההריון. לפעמים נקרא ע"ש אדם גדול ישגם בקיומו, כמו באישה ישמחו בניה מחמת מילה ונתן הכבלי ע"י לאחר מלתו עד שיפול בו דמו וחיה, נקרא ע"ש נתן הכבלי (שבת קל"ד). וכן נקראו כמה זכרים על שמו של ר' אלעזר בר"ש ביטביר המאורע לו עם אמותיהם יטמור דמן (ב"מ פ"ד.). ומשפחה אחת היתה בירושלם שמתו בני י"ח שנה וריב"ז חיטש יתהם ממשפחת עלי דכחבי ביה וכל טרביה ביתך ימותו אנשים, ויעץ להם לעסוק בתורה וחיו, והיו קורין אותה משפחת ר' יוחנן ע"י שמו (ר"ה י"ח). והיו מדייקין לקרות בשמות של אנשים זקנים ואשר הצליחו במעשיהם. ר' יהודה החסיד (במאה ה"ג) אומר: יש אדם שכל הנקראים בשמו יצליחו לגדולה, זהו ויקרא בהם שמי ושם אבותי וכו' וכתוב קראתי בשמך לי אתה, הרי שייך אדם שכל אותם הנקראים על שמו יחיו ויהיו בנים קיימים ועמידו חולדות, ויש שכל אלה להם להפך וכו'. לכן יתפלל אדם שכל הנקראים בשמו יהיו בהם מדות טובות האלה וכו'. כיצד יראה אדם כשיש שני אחים וקראו שם בניהם ובנותיהם אחר שם פלוני אפילו אחר צדיק ומתו בלא תולדות וכו' אל יקראו יותר באותו השם (ספר חסידים ס' רמ"ד דפוס פ"ד"מ). השם ניתן מתחלה מיד בהולדו ואח"כ בעת המילה, וכבר היה המנהג הזה נהוג בזמן הבית השני ואולי עוד מקודם, וגם נזכר זה באון גליון: והי ביום השמיני יבואו למל את הילד ויקראו לו זכריה על שם אביו (לוקוס א' י"ט). גישו בעצמי נמול ביום השמיני ויקרא שמו ישו (שם ב' כ"א).

י"ז). נקרא ארני אלהים. אמנם רק בברכות ותפלה וקריאה בתנ"ך מנמאים גם השם ארני אבל לצורך לימוד וקריאה בעקמא קוראים "הי"ם", כמו שנאמר ליראה את השם הנכבד והנורא הזה את הו"ה אלהיך (דברים כ"ח נ"ח). וכן העתיקוהו השמרונים "שימא", ובסדר העבודה ליוה כ נאמר בתפלת הכ"ז, "אנא הי"ם" "אנא בשם" והוא הגה את השם באותיותיו. אך חז"ל יספדו הדברים השתמטו במלת "הי"ם". וכן בתרגום השבעים ובאין גליון נכתב *okipos* היינו "האדון" (Lord).

[שם המפורש] שם הו"ה נקרא שם המיוחד (ספרי במדבר ס"ו קמ"ג) או שם המפורש (יומא פ"ו ב'), כלומר שנבדל ונפרש משאר השמות בקדושתו. גם נקרא שם בן ארבע אותיות (קדושין ע"א). וכן בלשון יונית Tetragrammaton או ברומית Quadriliteral. הכהנים במקדש הנו את שם הו"ה באותיותיו בברכת כהנים, שנאמר כה תברכו את בני ישראל, בשם המפורש, ונאמר ושמו את שמי (במדבר ו'). שמי המיוחד לי. אבל בגבולין מברכים בכינויו (ארני), כי נאמר כאן ושמו את שמי ונאמר להקל לשום את שמו שם (דברים י"ב). סה להלן בית הבחירה אף כאן בית הבחירה (סוטה ל"ח). כ"ג היה מזכיר את שם המפורש עשר פעמים בעבודת יוה"כ (הוספתא יומא פ"ב גמרא ל"ט). אך בבית שני אחרי מית שמעון הצדיק לא הזכירו עוד הכהנים את שם המפורש (ש"כ) כי לא היו ראויים לכך. א"ר יוחנן שם בן ארבע אותיות הכמים מוסרין אותו לתלמיד הן פעם אחת בישובו (שמיטה). דכתיב זה שמי לעולם (שמות ג') לעלם כתיב. ר' אבינא רמי כתיב זה שמי וכתיב זה זכרי (ש"ס). אמר הקב"ה לא כשאני נכתב אני נקרא, נכתב אני ביו"ד ה"י ונקרא באל"ף דל"ת (כדושין ע"א). חנניה בן תרדיון נעניש על למדו לתלמידיו את שם המפורש (ע"ז י"ז). וגזרו כי כל ההונה את השם באותיותיו אין לו חלק לעוה"ב (סנהדרין פ"א א'). מכברי התנ"ך כדרכם ישערו השערות זרות על מכמא הי"ם ומקורו, והנה מתחלה טעו בנקודות י"ל הי"ם וכתבוהו Jehova מבלי דעת כי הנקודות הן י"ל שם אדני, וכעת הם כותבים Jahve, ומפני שגם הישערה זו תלויה באויר הסכימו לכתוב הי"ם באותיות J I I V H, אמנם לפי חז"ל שם הו"ה הוא קיצור מן היה הוה ויהיה, ר"ל כל אופני הויה, כי הוא ראשון והוא אחרון בלי סוף, והוא אלהים בכל הזמנים בעבר ובהווה ובעתיד. שם הו"ה נזכר לראשונה עם שם אלהים. רשבי אמר לא אדכר שמא קדישא אלא על עולם מלא דכתיב ביום עשות הו"ה אלהים ארץ ושמים (בראשית ב' ד'). זהר יתרו פ"ח). "הוא היה והוא הו והוא יהא" (זהר דברים ק"ז). שמות הקב"ה שאסור לחקוק אותם הן שבעה: אל, אלהים, אדני, הו"ה, אהיה אשר אהיה, שדי, צבאות, ור' יוסי אומר צבאות הוא שם ה"ל (ספרים פ"ד א'.

התלמוד, ובפרט השתמשו בשמות ארמיים. בזמן הנאנים כשהיו תחת ממשלות הערבים החליפו שמותם בשמות ערביים, כמו חסאן, עבראללה, סהל, מנצור, מצליח, מימון, אבן דנון, אבן לטיף, אבן עקנין, אבן מינאש, חיון, אלחריזי, אלפראז, יחייא, וכדומה. שמות רבים מקורם מלשון רומית כמו פֿייבוש (Phoebus), בענרים (ברוך, Benedict). קלנימוס (Cleonymus) ולדעת וואלף הוא תרגום הי"ם יוביטוב, ויטא, ויטאל, וידאל הוא הי"ם, "חיים" (Vita), מן היהודים בספרד נשאר לנו עוד איזה שמות. כמו לופיץ (ואב, Lopez). שפרינצא (תקוה, Espiranza). בצרפתית בונים או בוגפי (טובי עלם, Bonfils). באשכנז נוספו עוד כמה שמות ששנתיבו משמות הקדמונים, כמו פֿייטל שנישתיב מן ויטאל שהוא תרגום חיים, קלמן מקלנימוס, סענדער מאלכסנדר, לעזער מאליעור או לאואר (וכן בירושלמי לזר), ויש שבאו כפולים. היינו הי"ם הקדש עם תרגום אישכנזי, כמו אריהליב (ושניהם מיהודה בברכת יעקב), דוביבער, נפתליהריץ, או צבי הירש. יצחקאייזק (כפי הסכמא בלשון אנגלית Isaac), וגם איציק. באוסטריא ניתן הוק שכל איש יקרא בשם משפחה. ויטראו בשמות על שם אבותם או מקומם או מלאכתם. נפוליון נתן חוק כזה בצרפת בשנת 1808, ויהי להוק גם בארצות אחרות. ומתחלה לא הניחו ליהודים לבנות את שמם הפרטי בשמות הנזים, רק בשמות בתנ"ך. כאשר הפצה ממשלת פרוסיה להוציא חוק כזה נגד היהודים עמד דר' צינץ וכתב החוברת, "די נאמען דער יודען" להוכיח כי בכל דור ודור השתמשו היהודים בשמות נכרים ואין מוחה בידם, ברוסיה נשאר האיסור גם עתה על היהודים שלא יקראו בשמות הרוסים כמו איוואן, מאטוויי, דימיטרי, וגם לא בשמות סלאמאן או איסאק. שמכנים בהם הרוסים, אף כי הם רק תרגום שלמה ויצחק ומכריחים את היהודים לבטא השמות כמו בעברית שלמה או זלמן, יצחק או איציק. ועובדא הוה כי אהרן בראדסקי שנבחר לבחיר הדומא השלישית נפסל ביביל שמכונה ארקארי תחת אהרן. שמות המשפחה הסתעפו לכמה ענפים כמו הי"ם אראן, אאראן, אראנס, אראני זאהן, אראנסאן, אראנאוויטש, אראנאו, אראנאף, ושם כהן הסתעף לחמשים ענפים ויותר לפי המכמא והנמיות בלישונות שונות, ע"ע ספרים על שמות הספרים, וערך ראשי תבות על שמות המחברים ברו"ת.

[שמות הקב"ה] לבוא העולם ויצר הכל יש כמה שמות, אך כולם הם רק תוארים וכנויים לסדויותיו, וזלת שם הו"ה שהוא שם העצם, ונכתב יוד ה'א ו'או ה'א. ומפני שאסור לבטא את השם באותיותיו וגם נעלם מכנו אופן הכסוי, אנו מכמאים השם "אדני" החתני, וגם נקודו שאל מן הי"ם הוה בקריאתו, והוא כמו קרי וכתב שהנקודות יבואו תמיד על הקרי וקא על הכתיב, ואם יבא השם אדני לפני השם הו"ה נקרא הי"ם הו"ה כמו אלהים וכן נקודתו. כמו אדני הוה (ירמיה לב

בשיבה בקבלה וידוע לחכמים". כח השם לעשות בו נפלאות היה גדול מאד למי שבא בסוד השם. אחיתופל התיר לדוד לכתוב שם אחספא ולהשליך לתוך התהום שלא יפוצו מימיו בעת שחפר בקרקע ליסוד ביהמ"ק (מכות י"א.). ע"י צרופי שמות נוצרו עולמות (ספר יצירה פ"ט.). ר' חנינא ורב ארשעא בראו ענלא תילתא במעלי שבתא ע"י שמות מספר יצירה (סנהדרין ס"ה:). ע"ע גולם. והיו השמות ידועים רק ליחיד סגולה, והמון העם נזהרו אף מלהגות השם. והשתמשו בשמות קטועים, כמו במצות ערבה שהיו מקפין את המזבח ואומרים, "אני והו' הושיעה נא, והם שמות ארני והו'ה בקיצור (סוכה מ"ה.). גם השתמשו בכנויים הרבה, כמו בנרף שהיו בודקין את העדים היו נושאים ונותנים בכנוי, "כה יוסי את יוסי" כי יוסי יש בו ר' אותיות כמו השם (סנהדרין נ"ו. ס"ו.). ועל המזזה בצד החלק כתיב כוזו בטובסו כוזו ישם תבות הויה אלהינו הויה באותיות שלאחריהם (ע"ע מ"ז.ה.). ויש כנויים רבים להקב"ה כמו רחום הנון וכדומה משלש עשרה מדות, ועוד השם "שלום" (שבת י'): ושלמה מלך שהשלום שלו, מלך מלכיא, ועתיק יומין (דניאל ב' ל"ז. ז' מ') הנבירה (שבת פ"ז.). רחמנא, המקום, כי מלא כל הארץ כבודו, וכל מקום הוא מקומו. אבינו שבשמים, ונקרא ג"כ מרא דעלמא, מרן דבשמיא, רבונו של עולם (ע"ע שמואל הקטן). קודשא בריך הוא, הקדוש ברוך הוא (הקב"ה). הסופרים שכתבו פירושים על התנ"ך או חידושי תורה היו נזהרים שלא לכתוב את השם רק בשנוי והיו כותבים אלפים או אדרים במקום אלהים, יק"ק או ירוד במקום הויה, אדירתחת אתיה, או שכתבו שם הויה בשני יודין ואות וא"י למעלה כזה יי בגימטריא כ"ו כמו השם, ואת"כ שמו רק סימן ה"ת על שני היודין ונשאר כזה: יי. המחברים התחילו לרוב את הקדמותיהם ב"ת השם כמו: "חברך ה'בורא וי'שתבח ה'יוצר.

[שבעים שמות] במדרש מונין שבעים שמות להקב"ה והם הכנויים, ואמרו שבעים שקל כנגד שבעים שמות שיש להקב"ה (במדבר רבה פ"ד), וכן בפיוט סילוק ליום א' דשבעות נאמר, "לא תשא את שם אבתי שמו המפורש בשבעים". ובפ"י בעל המורים על הפסוק אספה לי שבעים איש (במדבר י"א מ"ז) אומר שהוא כנגד שבעים אמות ושבעים שמות שיש להקב"ה ואלו הן: אל, אלהים, הויה, אדני, אחר, אדק, ארד, אהיה, אמיץ, אמת, ארך אפים, אחרון, אמונה (אל אמונה), אישכול הכופר, ברוך, בורא, גדול, גאה, גואל, גבור, דגיל, היודע, ועד, זוכה, חי, חסיד, חנון, חסד, חסין, חכם, מוכ, מהור עינים, ישר, יושב סתר, יושב קדם, כבוד, מסתתר, נורא, נשגב, נצח, נוצר, חסד, נושא עון, נושא פשע, נושא חטא, נוקם, נומר, נקה, סלה, עליון, עופר, עוזר, פורה, פוקד, צור, צבי, צבאות, קדוש, קנא, קרוב, רחום, רם, ראשון, רב חסד, שומר,

ירוש' ר"ה פ"א א', אדרני פל"ה, ספר יצירה פ"ט.). ע"ע אדני, אלהים. השם צבאות הוראתו כי הוא מושל על צבאות השמים המאורות והכוכבים. כי הוא אדון כל היקום. השם שדי הוא כח הצמצום של הקב"ה שאמר לעולמו די, שדי לא מצאנוהו שניא כח (איוב ל' כ"ג). כל השמות האלה הויה אהיה שדי מורים על התגלות אלהים בפעולתו לבני אדם. ולכן נאמר, "וארא אל אברהם ואל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי הויה לא נודעתי להם" (בראשית י' ג'). ר"ל כי הוא המיב להם בהייהם (הוה) ולא גלה להם את כחו במעשה בראשית (היה). וגם לא קיים עדיין את הבטחתו לעתיד (יהיה). ורק בשעת נאולת מצרים מסר למשה השם, "אהיה אשר אהיה" (יהיה) כי נכון הוא לקיים הבטחתו לאכול את זרעם מן הגלות.

[שמות הקדש בקבלה] אחר שאסרו חכמים לבטא

את שם בן ארבע אותיות, השתמשו הכהנים בברכתם בשם בן שתיים עשרה אותיות, ובשם בן ארבעים ושתים אותיות. ואמרו בבריתא בראשונה שם בן יב אותיות היו מוסרין אותו לכל אדם, משרבו הפרוצים היו מוסרין אותו לצנועים שבכהונה והצנועים שבכהונה מבליעים אותו בנעימת (נגינת) אחיהם הכהנים וכו'. א"ר יהודה אמר רב שם בן מ"ב אותיות אין מוסרין אותו אלא למי שצנוע ועניו ועומד בהצי ימיו ואינו כועס ואינו משתכר ואינו מעמיד על מדותיו וכו' (קדושין ע"א.). וכותב רש"י: "שם בן י"ב וכן מ"ב לא פירשו לנו". ויש אומרים כי שם בן י"ב כולל האותיות האלה: אדני, הויה, אהיה, ושם בן מ"ב הוא האותיות במלואן: אלף דלת נון יוד. יוד הא ואו הא, אלף הא יוד הא, הא ואו יוד הא, לדעת הראב"ע שם ע"ב הוא יוד הי ויו הי בגימטריא 72. שם בן מ"ה הוא יוד הא ואו הא בגימטריא 45 כמנין מה (זהר יתרו ע"ט.). שם בן ע"ב אותיות הוא: יי הוה"י הויה בגימטריא 72. ויש גם ע"ב שמות משם ע"ב היוצאים משלשה פסוקים בתורה המתחילים במלות ויסע, ויבא, ויס (שמות י"ד י"ט—כ"א) וישגבים זה בזה, היינו אות אחת מכל פסוק ופסוק כסדרם בדרך הזה:

והו	ילי	סימ	עלם	מהש	ללה	אכא	כהת
היו	אלד	לאו	ההע	יזל	מבה	הרי	הקם
לאו	כלי	לוז	פהל	נלך	יי	מלה	ההו
נתה	האא	ירת	שאה	ריי	אום	לכב	וישר
יחו	להח	כוק	מנר	אני	חעם	רהע	יין
ההה	מיכ	ווק	ילה	סאל	ערי	עשל	מיה
והו	דני	ההש	עמם	ננא	נית	מבה	פוי
נמם	ייל	הרח	מצר	ומב	יהה	ענו	מחי
דמב	מנק	אייע	חבו	ראה	יבם	היי	מום

(זהר בשלח נ"ב. והוספה ע"י רש"י ד"ע סוכה מ"ה.). בחידושי הראש"ש ליומא פ"ח כותב, ורב הא"י אמר: לא בלשון הזה היה אומר כ"ג אלא השם, אלא שם בן שנים וארבעים אותיות, "ועדיין מצוי

שופט, שלמון, שר, שוכן ער, תמים, תקיף.

[שם השם צרוף בשם אנשים] א"ר אלעזר מנין שקרא הקב"ה לעקב אל שנאמר ויקרא לו אל—אלהי ישראל וכו' (מניח י"ח), שיתק הקב"ה שמו בישראל (ירוש' תענית פ"ב), יוסף הוסיפו לו אות אחת משמו של הקב"ה יתנקרא יהוסף, יהודה בכו על שמו של הקב"ה (סוטה י"ז), ומשה הוסיף אות י' להושע (ע ע יהושע), עתידין צדיקים שנקראים ע"ש של הקב"ה (ב"ב ע"ח), ומסמרון שמו בשם רבו (סנהדרין ל"ח), שמות רבים של אנשים בכה"ק מחילים באותיות אל, כמו: אליעזר אלידע, אלנתן, אלחנן, אליקים, אליפלם, אלצפן; ויש שמות שנומרון באותיות אל, כמו: ירחמיאל, עזיאל, גמליאל, ברכאל, חננאל. יש שמות שמחזיקים באותיות יה, כמו: יהושפט, יהוצדק, יהואחז, יהורם, ויש שנומרון באותיות יה, כמו: ברכיה, ירדיה, עזריה, נחמיה, צפניה, זכריה. גם שמות שנצמד להם שם שר, כמו: עמישר, צורישר, ע"ע אדני; אלהים; ישיבניה.

ביבליוגרפיה: רמב"ם יסודי התורה פ"ה מורה נבוכים ח"א ס'—ס"ב; ש"ע יו"ד ס' רע"ו; מהזור ויטרי 692; אבן עזרא, ספר השם, פיורדא 1834; יסוד מורה ס' י"א, פראג 1833; פלעקלש, מלאכת הקדש פראג 1812; צונז ג"ס צד 145; דו נאמקו דער יודען, ברעסלוי 1833.

א.

שמות, ספר: החלק השני מחמשה חומשי תורה, ונקרא, "ואלה שמות" ע"ש תחלתו, ובקיצור, "שמות". השבעים קראו אותו Exodus ("היציאה") ע"ש יציאת מצרים שמדבר בו. לפי המסורה יש בספר שמות מ' קאפ', כ"ט סדרים וי"א פרשיות והן: שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה, כי תשא, ויקהל, פקודי. הרמב"ן בהקדמתו לפירושו על שמות יאמר: "השלים הכתוב ספר בראשית שהוא ספר היצירה בחרוש העולם ויציאת כל נוצר ובמקרי האבות שהם בענין יצירה לזוועם מפני שכל דבריהם ציורי דברים לרמוז ולהודיע כל עתיד לבא להם, ואחרי שהשלים היצירה התחיל ספר אחר בענין המעשה הבא מן הרמזים ההם. ונתחד ספר ואלה שמות בענין הגלות הראשון הנגזר בפירוש ובנאולה ממנו, ולכן חזר והתחיל בשמות יורדי מצרים ומספרם, אע"פ שכבר נכתב זה, בעבור כי ירידתם שם הוא ראשית הגלות כי מאז הוהל, והנה הגלות איננו נשלם עד יום שובם אל מקומם ואל מעלת אבותם ישובו, וכשיצאו ממצרים אע"פ שיצאו מבית עבדים עדיין יחשבו גולים כי היו בארץ לא להם נבוכים במדבר, וכשבאו אל הר סיני ועשו משכן ושב הקב"ה והשרה שכינתו ביניהם אז שבו אל מעלות אבותם וכו' ואז נחשבו נאולים, ולכן נשלם הספר הזה בהשלמו ענין המשכן ובהיות כבוד ה' מלא אותו תמיד". ורש"י פירש בדברי אגדה ואלה שמות בני ישראל אע"פ שמנאן בחייהן בשמותם חזר

ומנאן במיתתן לחדודע חבתן שנמשלו לכוכבים שמוציא ומכניסן במספר ובשמותם, שנאמר המוציא במספר צבאם לבלם בינם יקרא (ישעיה מ'). ספר שמות נובל לחלק לשני חלקים כוללים: א' קאפ' א'—י"ח יציאת מצרים, ב' קאפ' י"ט—מ' מחן תורה, ובחלקים האלה יש כמה חלקים פרטים. קאפ' א'—ד': יוסף מת ויקם מלך חדש במצרים אשר העביר את בני ישראל בספר לבנות ערים בצורות ומיראחו פן ירבו בני ישראל צוה להרוג את כל הבן היולד, ויאנחו ישראל מן העבודה וישמע ה' צעקתם ויתגלה למשה מתוך הסנה וישלחו אל פרעה להוציא את בני ישראל ממצרים. ה'—י: משה ועמו אחיו אהרן באו לפני פרעה בדבר ה' להוציאם ממצרים, והוא ענה, "לא ידעתי את ה' וגם את ישראל לא אשלח" ועוד הבכיד אח עולו על ישראל. ומספר בפרט תולדות משפחת לוי לצורך משה ואהרן. למען דעת מי הם. ז'—י"א: מכות מצרים שהביא ה' עליהם כדי להכריח את פרעה להוציא את ישראל מארצו. י"ב—ט"ז: חקות הפסח, ודיני בבור לזכרון מכת בכורות; יציאת מצרים. קריעת הים לישראל ועברם ביבשה ומביעת מצרים; שירת הים. ט"ז כ"ב—י"ח: המסע במדבר להר סיני; ירדת המן; התאוננות בני ישראל על חסרון מים ומשה הכה בצור ויצאו מים; מלחמת עמלק, ויחלוש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב, והצוי לסחות את זכר עמלק; עצת יתרו למשה למנות שופטים להקל מעליו את העבודה. י"ט—כ': המעמד אצל הר סיני ומתן התורה; עשרת הדברות. כ"א—כ"ד: משפטים ודינים; משה עלה להר סיני לקבל הלוחות. כ"ה—ל"א מלאכת המשכן וכליו לחם הפנים וקדושת הכהנים אהרן ובניו; מחצית השקל כופר הפקודים; אזהרה שניה לקדושת השבת. ל"ב—ל"ד: מעשה העגל ושבירת הלוחות; הריגת העובדים לעגל ע"י בני לוי, ותפלת משה לה' לכפר העון; שלש עשרה מדות; משה עלה להר סיני לקבל לוחות שניות. ל"ה—מ': עוד אזהרה לטמירת השבת. תרומה למשכן ולכליו ולבגדי השרד; בידי בצלאל ואהליאב מסר משה את מלאכת המשכן, הארון המזבח והמנורה; המשכן הוקם ביד משה. ע"ע משה; משכן; מחן תורה. [שמות רבה] סדרש שמות רבה הוא מאוחר הרבה (כמו חמ"ט מאות שנה) מבראשית רבה (ע"י צונז ג"פ צד 256). יש בו ג"כ פרשיות, וכנראה הוא מלוקט ממדרשים אחרים, כי אין בו סדר נכון ושוה. הפרשיות א'—מ"ז הן בענין פירוש על הפסוקים ביטמות, וברך אנב דרשות קטנות על פסוקים אחרים בתנ"ך. פרשה ח' הוא דרשה מהתנחומא. בפרשיות האלה יש פתיחה לכל הסדרים המתחלת, "הא הוא דכתיב" וכו'. חוץ מסדר המתחיל ויאמר ה' אל משה עוד נגע אחד אביא על פרעה (שמות י"א) שאין עליו שום דרוש וגם לא במדרש תנחומא. מפרשה ט"ז ואילך יש דרשות על הפסוק הראשון מכל סדר, ורובן

לכות מהתנחומא, חוץ מפרשיות ט"ז—כ' וק' שרובן אנדות מסדרים אחרים. איזה דרשות נתקצרו ע"י המעתיקים כי סמכו על התנחומא או הפסיקתא, כמו בפרשה ל"ט כי תשא, "בך פתח ר' התנחומא בר אבא שררך אגן הסהר וגו' וכל הפתיחות כולן בענין הכתוב בפרשיות; ועוד א"ל הקב"ה וכו', בפרשה מ"ד יש דרוש יפה על הפסוק זכור לאברהם (שמות ל"ב י"ג), מיוסד על הפסוק גפן מצצרים תסיע (תהלים פ'); כיון שבקש הקב"ה להודיע ישראל בעולם מה עשה עקרן מצצרים והביאו לסדר והתחילו מצליחים שם והתחילו מסכלין התורה ויצא להם שם בעולם וכו'. יש חושבים כי שמות רבה מתחלתו עד פרשה י"ב א' ישיך למכילתא שמאיתו הפרס מתחיל החדש הזה לכם, והיטערה זו קרובה לאמת.

א.

שְׂמֵחָה: מושג לב, גילת נפש. בשמחות וניל (תהלים ט"ז ט"ז). ושמחת עולם על ראשם (ישעיה ל"ה י'). שמחה בלי מצרים, שמה שמחה גדולה (דח"א כ"ט ט'). בעשרה שמות נקראת שמחה ואלו הן: ישועה, שמחה, גילה, רינה, ריצה, חרדה, צהלה, עליזה (עלז), עליטה, עליצה (עלס, עלין) וכו' (אדר"ג פ"ד ט'). ווינטע בספרו "דרי פרידע אין דען שריפטען דעס אלטען בונדעס" יאמר כי לא נמצא בשום לשון מספר שמות נדרפים על שמחה כמו בלשון עבר. וזו ראייה כי עם ישראל היו תמיד שמחים בחלקם וכי רוח האופטימיות שוררת ביהדות. הנביא בתארו את הגאולה העתידה יאמר: "ישועה מדבר וציה ותגל הערבה. פרוח הפרח ותגל אף גילת ורגנ וגו' (ישעיה ל"ה א'). רגו שמים כי עשה ה' הרעו תחתיות ארץ פצחו הרים רנה יער וכל עץ בו כי גאל ה' יעקב וגו' (שם מ"ד כ"ג). ישמחו השמים ותגל הארץ ירעם הים ומלואו, יעלז שדי וכל אשר בו אז ירגנו כל עצי יער (תהלים צ"ז י"ב). הרעו לה' כל הארץ פצחו ורגנו וחסרו וגו' נהרות ימחאו כף יחד הרים ירגנו (שם צ"ח). אבל השמחה הזאת היא שמחה רוחנית ולא גשמית, לא שמחה של שכרות והוללות, ועז הזהיר הנביא: אל תשמח ישראל אל גיל כעמים כי זנית מעל אלהיך וגו' (הושע ט' א'). כי גם בשחוק יבאב לב ואחריתו שבתה תגנה (משלי י"ד י"ג). בנפול אויבך אל תשמח ובכיעזו אל יגל לבך (שם כ"ד י"ז). לשחוק אמרתי מהולל ולשמחה מה זה עושה (קהלת ב' ב'), ולב כסילים בבית משתה (שם ז' ד'), אמנם השמחה הישרה היא לפני ה' (דברים י"ב י"ב). שובע שמחות את פניך (תהלים ט"ז י"א) ה' בעוז ישמח סלך ובישועתך מה יגל מאד (שם כ"א ב'). ולישרי לב ישמחה (שם צ"ז י"ב), שמחה לצדיק עשות משפט (משלי כ"א ט"ז). חז"ל נדרו את השמחה לדבר שבקדושה וחובות האדם, והיא "שמחה של מצוה" ואמרו אין השכינה שורה לא מתוך עצבות וכו' אלא מתוך דבר שמחה של מצוה (ברכות ל"א).

ב. מ.

שמחה יצחק לוצקי: קראימסכר מפורסם במאה ה"ח. הוא היה חסד מנוע ממשפחה ספוארה ומונה את יהוסו עד הדור השימיני. אביו משה בן שמחה חבר ספר "תורת משה" כולל שירים וחזירות ותפלות וחידות ודרושים, ובדפוס בא סמנו פיוס בהמאסף תהלות ישראל (ברדימשוב תרס"ט צד 21). שמחה היה בן יוסף שנמצא סמנו פיוס בהמאסף תה"ל ועוד אחר בסדר הקראי דפוס ווילנא (חיד 110). ויוסף היה בן ישועה שנהרג על קדוש השם בגורת ת"ח בדרעזנא. — שמחה יצחק סכנה את עצמו בשם "עולם צעיר" ולא נודע מעם לכינוי זה. הוא חי בעיר טולדטו

לוצק וחבר שם ספרים שונים ואח"כ בערך שנת 1750-4 העתיק משכנו לקלעא בקרים. שם חסה בצל השר מרדכי בן ברכה, והרביץ תורה בין תלמידים בבית מדרשו של שמואל בן יוסף קלעי בע"ס מעיל שמואל (שמת טרם השלים ספרו בכ"ה טבת או שבט תקי"ד). גם חבר והעתיק שם ספרים שונים עד יום מותו ח' ניסן תקי"ו=1756 (ע"י מצבתו אצל פירסט ה"נ הערות צד 27, ובס' אבני זכרון לאב"ן רש"ף צד 150 סי' 483).

[שיטתו ודעתו] שטח יצחק הוא הביבליוגרף היחיד בין הקראים, והיה בקי לא לבד בספרי בני בתו כ"א גם בספרות הרבנים. אבל בכ"ז לא יכול לשחרר עצמו גם הוא מהשקפות הקראים על מהלך צמיחתם, ולא לבד שונה אחריהם כי החלוקה מהפרישים התחילה מזמן ירבעם ונתבלטה ביותר בימי שמעון בן שטח. כ"א מוסיף עוד כי הקראים נקראו בראשונה בשם צדיקים ע"ש שהלכו תמיד בדרכי הצדק ע"פ תורה שבכתב, והפרישים נקראו כן לפי שנפרשו מאמונת ישראל הישנה והורו בתורה שבע"פ, ובי את השמות קראים ורבנים חדש ענן אשר נזר על הצדיקים להבדיל מן הפרישים בתכלית ההבדלה. אבל עם זה אומר כי בהרבנים הטובים והאמתים שנמצאו במשנה ובתלמוד והם ההלכות שאינן עומדות כנגד פשוטי התורה מורים גם הקראים, והם מכחישים רק בדברים הרעים שבהם (לדעתם), היינו בהפירושים שבראו מלבם ירבעם ושמעון בן שטח ותלמידיהם. את חכמת הקבלה הוקיר מאד ואומר כי כל חיבה וכל אות וכל נקודה בתורה יש בהם רמזים וסודות, כמו שנתבאר בספרי הזהר והתקונים ובקבלת הרמ"ק ובכתבי האר"י ובשאר ספרי המקובלים, וספר הזהר שמחבר בימי התנאים הקדמונים ונכתב ע"י רשב"י הוא שורש החכמה ועיקרה, ואלו ראו אותו החכמים הקדמונים היו גם הם מורים ומאמינים בו, ועוד אומר כי רבים מחכמי הקראים בליטא עשו חיל בחכמת הקבלה והיו מוכיחים מאד בעיונית ובמעשית שלה.

[ספריו] בסוף ספרו ארח צדיקים מונה י"ט ספריו ועל מצבתו כתוב כי חבר כ"ד ספרים, ואולם עדינו בא רק זכר כ"א מהם, ורק שנים מהם נדפסו, ואלה שמות ספריו ע"ס א"ב: א) "אגרת מקראי קדש" בזכרון שמות כל חברי הקראים, שחבר בשנת תקי"ו לבקשת מרדכי בן ברכה הנ"ל. נמצא בכ"ז בפטרבורג סי' 757, וב"י אחר היה בידי גינז (ע"י קבוצת מאמרים שלו מהדורת פאונאנסקי 1342; ב') "אור החיים" פירוש רחב ע"ס עין החיים לאהרן השני, השלימו כ"א בסלו תקי"ט. ונדפס עם הספר המפורש בנחלואא 1847; ג') "ארבע יסודות" בבאור כל המופתים הישכליים המורים על חדוש העולם וכצא"ל ה' ויחזרו, השלימו ב' דר"ח תמוז ת"ק, ונמצא בכ"ז המחבר באוקספורד 2812 ובהסימנאר בנווארק; ד') "ארח צדיקים" בבאור

חלוקת הקראים והרבנים ושלשלת הקבלה וזכרון שמות חכמי הקראים וספריהם, והוא הספר היותר חשוב ממנו. השלימו ג' אייר תקי"ז ונדפס ביהד עם ס' דד מרדכי בווינא 1830; ה') "באר יצחק" באור ע"ס מנחת יהודה של יהודה נב"ר (ע"ע). חברו לפני שנת תקי"א ונמצא בכ"ז המחבר בהסימנאר הנ"ל, ועוד היה כ"ז אצל החזן הקראי פיניט (המליץ 1888 גליון 243; ו') "ספר בראשית" בבאור סודות סתרי מעשה בראשית; ז') "הליכות עולם" בבאור חרוש העולם ומחות כל הנמצאים, השלימו כ"ב סיון תצ"ז ונמצא בכ"ז המחבר באוקספורד 2412; ח') "כבוד אלהים" פירוש ע"ס האלף לך ליוסף מלינווסקי, חברו בשנת תקי"א ונמצא בכ"ז המחבר בהסימנאר הנ"ל; ט') "כבוד מלכים" בבאור סודות אותיות הא"ב, נמצא בכ"ז המחבר שם; י') "לבנת הספיר" בבאור אמתת יסודות חכמת הקבלה, השלימו בתשרי תקי"ז ונמצא בכ"ז פטרבורג סי' 704; יא') "מאירת עינים" נחלק לשני חלקים: ח"א נר מצוה בבאור המצות הנוהגות עתה בחו"ל, ח"ב נר צדיקים על חלוקת הקראים והרבנים, חברו לפני תקי"א; יב') "עיני יצחק" באור על לוחות קדוש החדש בס' אדרת אליהו, להוציא חשבונות המולד וקשת הראיה, והוא איפוא הספר, "הוראה נפלאה" שנמצא בכ"ז פטרבורג סי' 723; יג') "עקדת יצחק" בבאור דיני הלכות שחיטה ובבאור עשרה עקרי האמונה; יד') "ראשית חכמה" בבאור סדר תפלת הערב והבקר של חול; טו') "רכב אלהים" בבאור סודות מעשה מרכבה ישראלי יעקב וישעיה ויחזקאל; טז') "שיח יצחק" באור על תפלת ארני שפתי תפתח ליהודה מרלי הנאמרת ביה"כ, השלימו ב"ג שבט תצ"ח ונמצא בכ"ז המחבר אצל ר' אלחנן אדלר סי' 269 ובהסימנאר הנ"ל (והוא כ"ז זולצבערג, ע"י אור מאיר לדיינאד צד 53; יז') "שערי צדק" בבאור דיני הלכות קה"ח; יח') "תולדות יצחק" כולל ישירות וחסירות ותפלות וסליחות ופזיזים ודרושים ואגרות ומליצות וקנות וכדומה. מן הספר הזה לקחו בלי ספק פזיזי הרבים שנדפסו בסדורי הקראים השונים, ועוד בכ"ז שונים (ובפרט בהסדרו כ"ז שטראסבורג 40; יט') "תורי זהב עם נקודות הכסף" נחלק לשני חלקים, ח"א תורי זהב במליצת תרי"ג מצות מסודר על תר"ך אותיות של עשרת הדברות, ח"ב נקודות הכסף בבאור כל תרי"ג מצות אלו בפרטות; כ') "ספר התפוח" (ר"ת תעלומות פליאות וסודות חכמה) בבאור סודות מעשה בראשית ומעשה מרכבה. חברו בשנת תקי"א ונמצא בכ"ז פטרבורג 707; כא') "תפלה למשה" בבאור שאלות משה מהי"ת ותשובות השי"ת עליהן, השלימו ניסן תק"ג, ונמצא בכ"ז המחבר אצל אדלר סי' 270. לבד מזה כתב הקדמה לס' מעיל שמואל הנ"ל וקצת הערות לס' המחבר שנמצאו בגליון כ"ז אוקספורד סי' 245. עוד התעסק הרבה בהעתקת ספרים קראים ובפרט לבקשת השר מרדכי בן ברכה

ספריו ועל מצבתו כתוב כי חבר כ"ד ספרים, ואולם עדינו בא רק זכר כ"א מהם, ורק שנים מהם נדפסו, ואלה שמות ספריו ע"ס א"ב: א) "אגרת מקראי קדש" בזכרון שמות כל חברי הקראים, שחבר בשנת תקי"ו לבקשת מרדכי בן ברכה הנ"ל. נמצא בכ"ז בפטרבורג סי' 757, וב"י אחר היה בידי גינז (ע"י קבוצת מאמרים שלו מהדורת פאונאנסקי 1342; ב') "אור החיים" פירוש רחב ע"ס עין החיים לאהרן השני, השלימו כ"א בסלו תקי"ט. ונדפס עם הספר המפורש בנחלואא 1847; ג') "ארבע יסודות" בבאור כל המופתים הישכליים המורים על חדוש העולם וכצא"ל ה' ויחזרו, השלימו ב' דר"ח תמוז ת"ק, ונמצא בכ"ז המחבר באוקספורד 2812 ובהסימנאר בנווארק; ד') "ארח צדיקים" בבאור

הנ"ל, ומצאו באוצרי ספרים ישנים.

ביבליוגרפיה: גאטלאכער, בקרת תולדות הקראים 203; יאסא געשיכטע דעם יודענזומס ח"ב 373; פירסט, געשיכטע דעם קארעקטומס ח"ג 107; נייבויער, אויס דער פעצערסבורגער ביבליאטעק 82, 125; שטיינשניידר במאגאטשעריפט חלק 49 צד 780; J. E. viii, 219. ש. א. פ.

שמה בן שמואל מוטררי: פוסק ומחבר מחזור ויטרי, הי בצרפת במאה ה"א והיה תלמיד רש"י, ומת באותה השנה שמת רבו בשנת 1105 (ע"ע מחזור). מחזורו נזכר ע"י רבנו תם בס' הישר (ס' תר"ך), ונכדו ר' יצחק הזקן באחת מחיבורותיו (מובא במדרכי ס' ס' תתל"ח) אומר: "ראיתי במחזור ויטרי שיסרו זקני ר' שמה שהיה מתלמידי רש"י". הוספות רבות נתוספו אח"כ למחזור ויטרי, ומהן נרשמו באות (הוספות) שהוסף ר' יצחק ב"ד דורבולו, ובמקום אחר אומר בפירושו כי הפירוש הזה כתב הוא והשאר הוא ממחזור ויטרי של ר' שמה (שם צד 244). ויש הוספות שרשום עליהן שם "אבן" והן מאבן ירחי בעל המנהיג. ממחזור ויטרי יש כמה כ"י, והיותר ישן הוא כ"י ריגיו שהוא בלי הוספות; כ"י שני הוא באיסקדור (רשימת נייבויער כ"י בורגיאנא ס' 1100). עם הנהגות על הגליונות מבעל הרוקח; כ"י שלישי הוא בבריטיש מוזיאום ס' 27200, שהו"ל ר' שמעון הלוי איש הורוויץ (רפוס מקיצי נדרמים ברלין 1893), ויש בו הוספות גם מספר התרומה וספר האשכול להראב"ד (שם צד 752) והלאה, ונוסף לו גם "קונטרס הפיוטים" שהו"ל ר"ח ברידי (ברלין 1894).

ביבליוגרפיה: מנחם הורוויץ למחזור ויטרי עם הוספות ברלונג, ברלין 1896; מאגאטשעריפט 1897 צד 306; מיכל אור החיים ס' 1214.

ב. מ.

שמחות, מסכת: אחת ממסכתות הקטנות בש"ס אחר ס' ספרים, ומכונה ג"כ "אבל רבתי". ושמחות הוא לשון סני נחור, ולשון נסיה ויפה. הברייטא אבל רבתי מובאה בתלמוד (ס' ס' כ"ד, כ"ו). אבל איננה מסכת שמחות, כי מה שמובא בנמצא מאבל רבתי לא נמצא במס' שמחות, ומה שאמר רב נחמן תנא באבל רבתי בראש שנתגרישה מן הנישואין (שנפרעת ע"י אחר) אבל כשנתגרישה מן האירוסין נפרעת ע"י עצמה שאין לבו גם בה (כתובות כ"ח.), הוא במס' שמחות סוף פ"ב בלשון משיגה, ואין ספק כי כל המסכתות הקטנות הם לקוטים מברייטות קדומות ואין ממקורן הראשון (ע"ע תלמוד), והברייטא אבל רבתי שנזכרת בתלמוד אבדה או שנכללו הדברים במס' מועד קטן. השם "אבל רבתי" משמע שהיה להם גם ברייתא בשם "אבל" סתם או אבל זוטרת, ואפשר שנקראת רבתי נגד המסכת ס' שכוללת בפ"ג דק

חלק קטן מעיני אבלות. אמנם בזמן הנאונים כבר נמצאו שתי ברייתות על אבלות, חולת מס' שמחות שלפנינו היה חבור אחר בשם "אבל רבתי". ר' נטרונאי נאון (6—853) בתשובתו אומר כי "אבל רבתי" היא מסכתא משניות הכוללת דיני אבלות על השתים ורוב הדינים מפ"ג דמועד קטן, ויש אבל רבתי ואבל זוטרת (עדעלמאן חמדה ננוה ס' 99 וע"י ערוך ע' אבל). הרבה דברים מאבל זוטרת נזכרו בהלכות של ר' יצחק אבן גיאת, ובתורת האדם של הרמב"ם, ובתניא וסור יו"ד (בריל יאהרבוך ח"א 10—22). כמאמרים ההם מדובר אדות בקור חולים, מהרת המת, סדר הקבורה, אבלות, וליקוט עצמות שהיה אז מנהג היהודים כמו מנהג היונים (ossilegium). מס' שמחות שלפנינו היא ילקוט של משניות וברייטות עתיקות, מיסודו של ר' אלעזר ב"ר צדוק שחי בלודא בימי רבן גמליאל השני, ור' חייא הוסיף עליהם כמה דברים, וכאשר נסדר אח"כ ילקוט אחר יותר באריכות נקרא "אבל רבתי" אך רוב דבריו הם מהקיבוץ הקטן שנקרא אח"כ אבל זוטרת (בריל שם). הילקוטים האלה כמו כל המסכתות הקטנות נעשו בא"י והשתמשו הרבה בתלמוד ירושלמי. מס' שמחות הובאה לכלל בזמן הנאונים במאה השמינית ואז נוספו בה גם מאמרים מתלמוד בבלי, ונתפשטה המסכתא במקומות רחוקים, כנראה מתשובות הנאונים דש"ג ובנו רה"ג. וקוראין אותה "משנתנו" (תורת האדם דף נ"א. ויניציא 1598). המסכתא היתה לפני רש"י כמו שהיא לפנינו (ע"י כתובות כ"ח. ר"ה אבל רבתי). המסכתא נחלקה ל"ד פרקים, והחלוקה הזאת כבר היתה לפני המדרכי (ע"י מ"ק ס' תתק"ט, תתקכ"ה, תתקכ"ט). ע"ע אבלות; תלמוד.

ב. מ.

שמחזאי: ע' עזאל

שמחת בית השואבה: ששון וגילה במוצאי יו"ט הראשון של חג הסוכות בירושלם בזמן המקדש, ובשביל ניסוך המים עשו השמחה, ורמז לזה בפסוק ושבתם מים בששון (ישעיה י"ב ג.). ויש שקראו השמחה הזאת "חשובה" (תחת שואבה) דאמר ר"ג שהיא מצוה חשובה ובה משיטת ימי בראשית דאמרינן שיתין נכראו משיטת ימי בראשית לקבל ניסוך המים. בירושלמי מפרשים מלת שואבה שמשם שואבים רוח"ק. שהשיכנה שורה מתוך שמחה דכתיב והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה' (תוס' סוכה ג'). ד"ה חד תני שואבה. והיו מחללין בהלילים בעת השמחה, אך מפני שהיזיר בחליל אינו אלא כדי להרבות השמחה אמרו שהחליל אינו דוחה לא את השבת ולא את יו"ט ומחללין רק בחוה"מ אחר הקרבת תמיד בין הערבים. סדר השמחה היה שהכהנים והלויים ירדו מעזרת ישראל לעזרת נשים ותקנו שם כמה תקונים לשמחת שאיבת המים, שהניחו קרשים על הוויים שיוצאין

ההפסדה ויהי אחרי מות משה (יהושע א'). במאה ה'ד' כבר נתפשט המנהג בשמחת תורה שאחר סיום התורה התחילו לקרות בספר בראשית, שלא לתת פתחן פה לשמן לומר כי הם מסיימן התורה ואין דעתם לחזור עליה (מור או"ח סי' תרס"ט). ונהגו לעסוק את הספר תורה בכח שלח (זהר פ' פנחס), ומרכיבים את הקריאים (או"ח סי' רפ"ב א') וקוראין כל הנערים לתורה ומקיפים את הבימה של ביהמ"ד עם כל הס"ת שבהיכל ומרכיבים את הנרות (או"ח סי' תרס"ט). קודם הנצאת הס"ת מהיכל ובשעת ההקפות מזמרים "שישו"ש"מחו בשמחת לדעת", ואחר ההקפות מזמרים "שישו"ש"מחו בשמחת תורה", "התקבצו מלאכים", מי ישמעים את התורה נקרא "חתן תורה" ומי שמתחיל נקרא "חתן בראשית" ואומרים לפניו דברים של שבח "מרושת" ומי שבוך. שמחת תורה הוא לעולם כ"ג תשרי באחד מימי אדר"ו בחג לארץ. ובא"י הוא ביום כ"ב וכל חסידים בנה"ז. ע"ע הקפות; חתן.

ד. ק.

שְׁמִינִית: בהכנוי שמי שמים, שמקורו בסדר היחס לבני שם (בראשית ו' כ"א) השתמש לראשונה החכם שליוצער בשנת 1781 (אייכהארן, רעפערטאר ח"ח 161) בתור תואר לעברים ארמים ערבים וכו'. היחס שבין עברית ארמית וערבית הוא כ"כ בולט עד כי כבר במאה העשירית, כמה מאות שנים בטרם שנתפתח ידעת השתוות השפות, פרט לנו ר' יהודה ן סוריא אופני היחס שבין שלש השפות האלה. הוא הכיר את אותיות השמוש הנהוגות ביניהן (כאכער, אנפגענער דער העברעאישען גראמאטיק 63—70), ופרט כמה מחוקי חלוף האותיות, והיה הראשון להראות כי השי"ן תפלג לשלשה ראשים במבטא המקורי [למשל שי"ן א' נתחלפה בערבית לסי, כמו שאל בערבית סאל; שי"ן ב' היא תו בארמית ותא בערבית, כמו יור. תורא, בערבית תור; שי"ן ג' היא שי"ן ימנית בערבית ושמאלית בערבית]. אולם המדקדקים שבאו אחריו לא שמו לב אל החקירה הזאת של השתוות הלשונות, והשתדלו לתרץ ולישב את כל המעקשים שבלשון הקדש ע"פ חוקים שקבעו להם בדרך אחר. ורק במאה ה'י"ז כאשר התפשט למור השפה הכושית (השפה הדתית של ארץ הבאש=אביסיניא) בין הכמני אירופא, החלה חכמת השתוות השפות השמיות לקחת מקומה בין המדעים הכוללים. בחקירה הזאת השתתפו לודלף, בוכרט וקסטל, אשר הניחו אבן הפנה ליסוד הכרה מסוימת לאחרות השפות השמיות, כמה שנים קודם שהתעורר הבלשן באף והחלים בראיות מוכיחות על אדות אחדות השפות האירופיות ושפת הודית-מזרחית. ובפרט נהעשרה חכמת השתוות השפות השמיות במאה ה'י"ט ע"י החפירות בשדמותי בבל ואשור הפוריה בחורבות ישנות, והצליחו להעלות לאור ולגלות עתיקות מני קדם בשתי השפות האלה, השקירה ללמוד פתרון כתב המצבות שנכתבות

מהחומות ועשו מעקה סביב ושם עמדו הנשים לראות בעצמן שמחת בית השואבה, שלא יתערבו הנשים עם האנשים ולא יבואו לידי ק"ל ראש (י"ט). ומנורות של זהב היו שם, ובראש כל מנורה היו ארבעה ספלים של זהב ותוך הספלים הניחו פתילה עבה והדליקה. וארבע סולמות לכל מנורה (סולם לכל ספל) וכל מנורה גבוהה חכשים אמה (לפי בעל תפארת ישראל נחמא קתני). וארבעה מפרחי (צעירי) כהונה עלו עליהן ובידיהם כדים של שמן של מאה ועשרים לוג (שלישים לוג לכל אחד) שהן כמילין לכל ספל וספל בכל שעה שיצטרך. הפתילות היו מבלי מנכסי הכהנים ומהמייניהן (אזורים), ולא היה חצר בירושלם שאינה מאירה, עד שהיו יכולין לברור חטים לאור בית השואבה. חסידים ואנשי מעשה (גדולי הדור) היו מרקדין בפניהם (לפני העם שעמדו סביב אצל החומות) ואבוקות של אור בידיהן חורקין אותן כלפי מעלה ומקבלין אותן, ורשב"ג נוטל שמונה אבוקות זורק אחת ונוטל אחת ואין נוגעות זו בזו. ואומרים לפניו דברי שירות ותשבחות ופתגמים ידועים כמו אישרי זקנתנו שלא ב"שה ילדותנו וכדומה. אמרו עליו על הלל הזקן כשהיה שם בשמחת בית השואבה אמר: אם אני כאן הכל כאן ואם אני כאן מי כאן (ע"ע אר"י). איך יהושע בן חנניה כשהיו שומעים בשמחת בית השואבה לא ראינו שינה בעינינו, והיו מנמנמי אכתפא דהרדי. הלויים היו משוררים בכלי שיר ואומרים שירה על חמש עשרה מעלות היורות מעזרת ישראל לעזרת נשים כנגד מ"ז מעלות שבהללים, ושני כהנים עמדו ביטער העליון (במזרח) והצדצות בידיהן. קרא הגבר תקעו והרעו ותקעו זה סימן לילך למלאות המים לניסוך מן השילוח. הגיעו למעלה עשירית תקעו והרעו ותקעו. הגיעו לקרקע העזרה תקעו והרעו ותקעו והיו תוקעין והולכין ומאריכין בהקיעה עד שמגיעים לשער היוצא ממזרח, ושם הפכו פניהם לצד מערב נגד המזרח וההיכל, ואמרו אבותינו שהיו במקום הזה (בבית הראשון שמהם היו עובדי אלילים) אחוריהם אל היכל ה' ופניהם קדמה והמה משתתווים קדמה לשימי (יחזקאל ה' ט"ז) ואנו ליה עינינו. ר' יהודה אמר היו יונקין ואומרין אנו ליה ליה עינינו וכו'. השמחה היתה גדולה כ"כ עד שהיתה למשל: "כל מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו" (י"ט). ע"ע ניסוך.

ש"נב

שמחת תורה: יום טוב ביום אתרון של חג הסוכות שהוא ג"כ שמיני עצרת, ונקרא שמחת תורה, יען שמסיימים בו את קריאת התורה בצבור וישמחין כי זכו לנסור אותה. השם המיוחד שמחת תורה לא היה ידוע בזמן הנמרא ואף לא בזמן הגאונים, רק שמיני עצרת סתם, ואמרו י"ט האחרון של חג קורין כל הבכור וכו' למחר קורין זאת הברכה ומפסירין ויעמוד שלמה (מגילה ל"א). בסדור רב עמרם נאון רשומה

אלמע געאגראפיע אראביענס" (צד 42), ווערער
(Z. D. M. G. xxvii, 397).

[מחלקות השפות] החוקר פוגש מבשולים רבים
על דרכו בנסיונו לחלק את השפות השמייות לפי היום
הלשוני, היינו ע"פ השנים כצד הרקדוק או מצד המלים,
כי אפשר ששתי לשונות שכונות כבר אבדו בינו לבין
עצמן רשמים מקוריים ונמצאים עוד בשפה אחרת אף
כי החוקה ממרכז השפעה, למשל, שפת ארמית כמעט
אבדה כל זכר מהנפעל המקורי הנמצא בעברית אף
שעדיין שמור בערבית שיחוסה לעברית איננה כ"כ
קרובה, אולם לפי שני המבטא מתחלקת השפות
השמייות לשתי מחלקות: שמית צפונית ושמית דרומית.
השמיים הדרומיים שמו בעצם מהם את רוב המבטאים
המקוריים מה שהשמיים הצפוניים פנמו במשך הזמן.
השמית הצפונית מתחלקת גם היא לשתיים: שמית מזרחית
צפונית המכילה בקרבה אשורית בבליה, ושמית מערבית
צפונית המכילה השפה הארמית ושפת עברית-כנענית.
[אשורית-בבלית] הזכרונות היותר קדומים שישארו
לנו בשפה השמית נמצאים בכתב היתרות של בבל
ואשור. השמיים הראשונים הבקיעו בבקעת בבל בתחלת
ההיסטוריה והדירו משם את השנערים, עם עתיק
יומין, שעדיין לא נדע לנכון שלשלת היוחסין שלהם
וקבלו מהם את תרבותם ואת כתבם. התערבות העמים
האלה הולידה תערובת המבטא וגם הכניסה שמות
שונים מושאלים מהשפה הישנה אל השפה החדשה,
האשורית בבליה התייבה יחד את האותיות הגרוניות
אהח"ע אל מבטא הרבה של א', והאבירה את זכר
ה' וה' בראש המלה. בכל זאת נישאו אשורית-בבלית
ועברית אחותה הרחוקה בכמה פרטים בעת שהארמית
הקרובה לה כבר נשתנתה. לדוגמא נשארה באשורית
מלת החבור "ש" הנמצאה בעברית ובכנענית, "אש"
וגם אותיות השניים זש"ץ אינן מתחלפות לאותיות
הלשון דח"ס כמו שהיא בארמית. במאה השמינית
קדם כה"נ נדחפה האשורית-בבלית ממקומה ע"י
שבטים נודדים של דוברי ארמית, והארמית עלתה
למדרגת לשון המלוכה בארצות ארם נהרים בימי שלמון
הפרסיים.

[ארמית] קשה לציין את מושב המקורי של
הארמים, ספרי התנ"ך מזכירים ארם צובא ארם דמשק
וארם נהרים, אבל אפשר כי הארמים התיישבו בהמרכזים
האלה בזמן מאוחר אחר שנדרו מא". כבר במאה
הי"ד קמה"נ נשמע מעם נודד היושב במערב בישונות
דמשק שכתבי היתרות הישנים מזכירים בשם ארמי.
הזכרונות היותר קדומים של הארמים הם מצבות חותמות
וממכעות, ובהם אלה שנמצאו בישונות זינגרלי המספרים
אדות נישואם סמאל אשר יחשבו למאה התשיעית
קמה"נ הם כתובים בא"ב קדומה שבוראי השתשלתה
מהא"ב הכנענית. הארמית הבקיעה לארצות המזרח עד
אשר נהיתה לשפת המלוכה בתקופת שלמון הפרסיים

בשפה הכנענית והשבאית יחד עם החקירה המעשיות
בשפות ההמוניות החיות עורנה בפי הערביים והסורים,
כל אלה הועילו להסביר לנו ביתר דיוק את מדרגות
היחוס שבין השפות השמייות.

[זיכני השפות השמייות] רשמים יסודיים בלשונות
בני ים, שבלעדך אי אפשר למנותה בין השפות האלה.
הם: א' הברעת הישרשים בעלי שגש אותיות על
הישרשים הנותרים, ב' שני זכנים עקריים, ג' החשיכות
הגדולה מצד הרקדוקי של חלוק הנקודות באמצע המלה,
הזין מאלה כצמיינות רוב השפות השמייות בינו לבין
עצמן בהשוואת בניי הפעלים השמות והכנים, בהשוואת
מקום חלקי הרבור במשפט הרקדוקי, ואחרון אחרון
ברכוש מלים בודדים דומים במבטאם ובתכנם בכל
השפות השונות. ירושת פליטה מזמן העבר, כל הרברים
האלה מכריעים את דעת החוקר להאמין כי השפות
השמייות השתלשלו כלם כאחד משפה מקורית עתיקה
שהיה אם למשפחת הלשונות האלה. השאלה מי
מהשפות האלה שימרת ביותר את צורה המקורית
קשה לפתור. זמן רב האמינו החכמים כי הערבית הוא
היותר קדומה בתבניתה מכל השפות השמייות (אלסהוויזן,
לעברית דער העברעאישען שפראכע 8) ויש ראיות
מבריעות להשערה הזאת. אבל הלא בשפות האחרות
נמצאים ג"כ יסודים רבים מקוריים מה שלא נמצא
בערבית, מלבד אם נחלים שכבר אבד זכרם בשפה
הזאת.

[מושב המקורי של השמיים] הרעיון כי השפות
השמייות יצאו מנוע אחד מוביל להחלטה כי גם מושבם
המקורי אחד היה. כנראה מספר בראשית היה ערש
הילדות של המין האנושי בישונות הרי אררט, ומקור
השמיים נגלה בין גרי ארפכשד (ארפכתיס ביונית)
שלפי דעת נעלדעקע הוא בזמנו הפלך אלכך היושב
על גבול ארמיניא וקירדיסטאן, אבל משם מוכח כי
המקום ההוא נועד גם להאריים (בני יפת) וכי נתאחדו
עם השמיים. החכם גירי בספרו della sede primitiva
dei popoli semitici החליט ע"פ עדות של שמות מכמה
מיני חיות וירקות ההמים בכל השפות השמייות כי מושב
השמיים המקורי הוא בבקעת נהר פרת התחתונה, שהיא
לברר מוכשרת למלאות את כל התנאים הדרושים.
נעלדעקע הפך להוכיח כי השמיים הראשונים באו
מאפריקא הצפונית. מחמת הרישם הניכר שהשאירו
הלשוניות האלה על הלשונות בצפון אפריקא המתיחסות
לבני חם. אמנם אם נשים לב להעברא הנלויה לנו
כי שבטים פראים של ערביים העתיקו את מושבם
במרבר והתנפלו על ארצות החבורות של מצרים וארם
נהרים כדי להור להם שם מקום מגוריהם שלא יכבר
עליהם עול החיים כ"כ, אז לא ננוים אם נחליט כי
מרביות ארץ ערב הולירו את האומה השמית. לזאת
יסכימו החוקרים רנאן בספרו (Histoire générale
des langues semitique, 29), שפרענגער בספרו, ר"י

הקולוניות הרבות שיסרו הכנענים נפצה שפתם בצפון אֶרֶץ־אֶרֶץ וברום אירופא ונתבססה בקרנתי (קרת חדשה בלשונם) ושם נמצאו מצבות רבות בהשפה הזאת. מלשונות הכנענים הכי נכבדה היא עברית. והיתה לשון מדוברת בא"י עד תקופת התנאים הראשונים. עד אשר פרצה הארמית לתוך נדרה ולקחה מקומה, כנראה מהמוסד החדש שנתסד בבתי כנסיות בסוף ימי הבית השני—המתורגמן ועבודתו הפרטית.

[שמות דרומית-ערבית] שמית דרומית מכילה את השפות הערבית וסעפיהן: שבאית, מינאית, כושית וסעפיה. מצבות בלשון ערב נמצאו בתלמוד צפונה עד דמשק המעידים על יספה ערבית מדוברת בארצות הצפון בימים קדומים, והמצמיית ביטוייה בה"א הידיעה במקום „אל" הנהיגה בכל השפות הערביות. ולכן סובר נעלדקע כי השפה הזאת היתה שפה אמצעית בין שמית דרומית לשמית צפונית, והוא מינה גם את לשונות עמלק מרין ובני קדם בתוך המהלכה הזאת. בימי מחמד כבר התפתחה בין הערביים שירה לאומית, ואחר שנלה להם תורתו בהקוראן התפרצה שפתו, שהיתה מיוחדת רק לעיר מכה וסביבותיה, בין עולם הערבי, ונברה על כל המבטאות השונות עד כי עלתה למדרגת השפה הקלסית של ארץ ערב, והכתה יורש באֶרֶץ־אֶרֶץ הצפונית עד בואכה ספרד, ונתקיימה עד זמננו בתור שפה ספרותית. אבל גם בחיי מחמד כבר נשתנתה שפת ההמון בכמה פרטים מהשפה התרבותית, ובמשיך הזמן נפלגה לחמישה מחלקות החיות עדינה בימינו: א') שפת ערב התיכונה, ב') שפת ארם נהרים, ג') סוריא, אשר ידברו שם הערבית הנהוגת בא"י, ד') מצרים, ה') אֶרֶץ־אֶרֶץ המערבית-צפונית. שפת הערביים הדרומים היא קדמונית מאד. פה ברהה הקולטורא מאות שנים קודם התפתחותה בין הערביים הצפוניים. ותושבי הארץ קבלו מהכנענים את כתבם והשאריו אחריהם מצבות ביטוי לשונות שבאית ומנאית, השפות האלה משמרות עורנה רשמים אחרים מהשפה המקורית שכבר אבדו בערבית צפונית, כמו בנין השפעל הנמצא בין השמים הצפוניים (בארמית שפעל בעברית שלהבת).

[כושית] בתקופה קדומה עברו הערביים הדרומים לארץ הכאש היושבת ממזלם והתבוללו בין העמים האזרחיים שחיו שם. בכ"ז גזעם השמי נכר לנו משפתם שהם ככנים בשם „גנע". בתבת המלך עצאנא טאכסום הוא היותר קדומה בהשפה הכושית, ונכתבה לערך המאה הרביעית לסה"נ. ספרות השפה מתהלת עם העתקת כה"ק מיונית לישפתם, ויש להעתיקותיהם ערך רב מפני שיש בהם העתקות מספרים גנזים וספרים חיצונים שאבדו אצלנו, כמו ספר וזיכרונים. ס' חנוך ועור. שפת גנע שבתה מלהיות שפה מדוברת במספלת מלכות אכסום במאה ה"ב, ונתחלפה במלכות של בני המשפחה המתיהסת לשלמה המלך, אשר העלו את

זכתה להשאל את שמה לעיר הבירה אל השלמונים ממשפחת הארסצידים והססנידים, היא בית ארמית הנקראת גם בפרסית אריסתן (ארץ הסורים). הפיפירוס (papyri) שנמצאו באסון במצרים מימי דריוש המלך מכילים שמות שונים בכל עניני החיים הנוגעים לקולוניא יהודית הנוסדה שם, ונכתבו בשפת המלוכה ארמית. גם בא"י חדרה הארמית והברירה ממקומה את העברית האזרחית בימי בית שני ועמדה על משמרתה עד כבישת הארץ ע"י הערביים במאה השביעית לסה"נ. הספרות היותר קדומה בארמית הם החלקים הארמיים של דניאל ועזרא. הסבה הנורמת לערבוב הלשונות עברית וארמית בשני הספרים האלה היא בלי ספק שמושן בזכויות שונות בא"י. והראיה כי פתגמי המלכות בספר עזרא והדברים שאירעו בהיכל המלך בספר דניאל כתובים ארמית. אבל השיחה עם המלאכים בדניאל והפרטים הנוגעים ליישוב הארץ בעזרא כתובים עברית. הארמית של הכתובים היא ארמית-מערבית. המצבות של העיר תרמו והארמית שהערביים הנבתיים השתמשו בה במצבותיהם גם הן מתחסות לארמית מערבית. התרגומים, וחלקי הירושלמי הכתובים ארמית, והשפה השמרנית ג"כ מסקור ארמית-מערבית נכעו, רק נשתנו ונתפתחו במשיך הזמן. נצחון הערביים ראה גם את נסיסת ארמית-מערבית, ונשארו רק שלשה כפרים רחוקים מעבר הרי הלבנון המדברים עד היום הזה שפת ארמית-מערבית, והם: מעלולא, בכעא, וגוב ערין.

[ארמית-מזרחית] ההבדל העקרי שבין ארמית מזרחית וארמית-מערבית הוא שמוש הגנע במקום היורד בכנוי הנסתר בהעתיר (נקטל תחת יקטל בתלמוד בבלי נקטל או לקטל). הארמית-מזרחית מכילה את לשון תלמוד בבלי מנאית, והשפה הצפונית הנודעת בין חכמינו בשם סורסי (סורית), שצורתה היותר מוקדמת נמצאת בתרגום הפשיטתא והמכילה גם ספרות רב הערך של הכנסייה הסורית-הנצרית. גם הסורית הפסידה הרבה ע"י נצחון הערביים, רק ספרותה נתקיימה עוד עד המאה ה"ג. השרידים הבודדים שנשארו בחיים מהארמית-מזרחית נמצאו בין היהודים של אורביגן היושבים בקורדיסטן התיכונה, ובפרט בין הנוצרים הגרים על חוף המערבי של ים ארמית והמדברים סורית משובשת. כל השפות הארמיות הנוכחות כמעט אבדו את שני הזמנים המקורים ומשתמשות בהבינונים בצידוף אותיות היחס או פעל עוזר לצין את הזמן, באופן שנעשה בלשון המשנה ע"י הבינוני בצירוף הפעל „היה" (כמו היה אומר).

[עברית-כנענית] התעודה הראשונה הכתובה בשפת עברית-כנענית היא בלי ספק בתבת מישע מלך כואב, רוב מצבות הכנענים עצמם יניע עד המאה החמישית קסה"נ. צירוף הנקודות שבשפת כנענית נודע לנו רק משמות העצם הנעתקים יוניית. ע"י

יאמרו שהן ספיחין, ואין אוכלין מתנובות ישראל של שביעית אלא פירות אילנות שאין זורעין שנה שנה או זרעים וירקות שבכלל אין רוב בני אדם זורעין אותן (משנה פ"ט ותו"כ בהר"י) או ספיחים שנדלו במקום שאין דרך לזרוע שם (ירוש' כ"ב פ"ה). והפירות שמתורין באכילה צריך לנטוש ולהפקיר, והנועל ברמז ושרדו בפני אחרים או שאוסף כל פירותיו בכיתו עובר על מ"ע תשמישה ונמשתה. ותקנה עשו בראשונה שהיו ב"ד לוקחין פירות שביעית תחת רשותם ושלוחיהן היו בוצרין ואוספין ומחלקין (תוספתא שביעית פ"ד). לר"ת וסיעתו אם עבר וישמר פירותיו נאסרו באכילה (סוכה ל"ט). אבל במקום הסמוך לספר מותר לשמור הפירות שלא יבזוזם עכו"ם (ר"ם מתוספתא שם). כי עיקר המצוה היא ואכלו אכינו עסק. ומושבות א"י שרובם סמוכים לגוים סכל צד מותר לשמור שלא יבזוזם הם.

[קדושת הפירות והביעור] פירות שביעית יש להם קדושה, וקדושתם היא: א' שלא ישנה אכילתם מדרכם ותכונתם. שיאכל דבר שדרבו לאכול וישנה מה שדרבו לשנות, ואם דרכו לאכול אותו חי לא יאכלנו מבושל, או להפך. ולא ישנה אותם מכרייתן, מתמרים לא יעשה דבש, ולא מתפוחים יין וכל כדומה, לבר זיתים וענבים יכול לעשות מהם תירוש ויצהר לפי שדרכם בכך (רמב"ם תרומות פ"א). ב' הם רק "לאכלה" ולא להפסד, ואין להפסידן אף במחומר אם צריכין עדיין לאילן, ואין עושין מהם מלוגמא או רפואה. אין מאכילין פירות שביעית לעכו"ם. הראוי למאכל אדם לא ינתן לבהמה (תוספתא פ"ה). גם העומדים לשאר צרכי אדם כמו צביעה וסיכה יש בהם קדושת שביעית, ואסור להפסידם או לשנות צרכיהם. ג' אין מוציאין פירות שביעית מארץ לחו"ל. ומטעם שהם רק לאכילה אין עושין בהם סחורה. היינו שלא ילקוט ולא יקח בשביל למכור ולהרווח, אבל אם לקט או לקח לעצמו והותיר מותר למכור, ובאופן שמותר למכור אינו מוכר בטרה ובמסקל ובמנזן אלא באומדן. וכן אין נותנין לע"ה יותר מסזון ג' סעודות שמא יעשה בהם סחורה (תוספתא פ"י). ד' שביעית תופסת דמיה. ולכן כשמכר פירות שביעית בין באיסור בין בהיתר חל גם על הדמים קדושת שביעית. וצריך לקנות בהם מאכל ולאכלו בפירות שביעית, וכן המחליף פירות שביעית בפירות חולין חל גם על החליפין קדושת שביעית. בכלל קדושת שביעית היא שנאכלין הפירות רק כל זמן שלא בלה לחיה בשדה, ובשבלה אותו המין בשדה חייב לכעור מביתו. למשל אם בלו התאנים הלחים מהאילנות צריך לכער גם הגרגוגית שבביתו, כלו הענבים מהגפנים יכער הצמוקים. גם היין של שביעית צריך לכער בשבלו הענבים וכן השמן בשבלו הזיתים (ר"ם בפירוש המשנה פ"ט ג'). גם דמי שביעית יש להם כיעור, ובאותו הזמן שמתבערים הפירות מתבערים דמיהם. יש מינים שידוע

לשון אסתרת. אחות שפת בושה, למדרגת השפה המדינית, והבושה נשארה רק שפה דתית. כשכונת אכסום היתלשלה מהשפה הבושה שפה המונית הנודעת בשם מינרניא. ע"ע אנטישמיות; ארמית; מנדיא; עברית; ערבית.

ביבליוגרפיה: גילדעק, די סעמיטישען שפראכען, לויפציג 1887; בראקעלמאן, גוגנדרום דער פערזלייכענדיגן גראמאטיק דער סעמיטישען שפראכען, ברלין 1908; Gottheil, *Semitic Literatures*, Columbia University New York, 1911.

ש. מ. ה.

שמיטה ויובל: השביתה מסלאבת האדמה בשנה השביעית שנת הישבע היא שנת השמיטה. ואחר שבע שמימות היא שנת היובל שנת החמישים שנה (ויקרא כ"ה). מצות שמיטה כוללת שלש מצות עשה ושש מצות לא תעשה: א' שבתת הארץ מעבודת שדה ואילנות, שנאמר ושבחה הארץ שבת לה' (שם) ונאמר בחריש ובקציר תשובת (שמות כ"ד). ב' שלא לעבוד עבודת הארץ שנאמר שוך לא תזרע, ג' ולא עבודת האילן שנאמר וכרםך לא תזמור. ד' לא לקצור ספיחה בדרך הקוצרים, שנאמר את ספיח קצירך לא תקצור. ה' ולא לאסוף הפירות, שנאמר ענבי נזירך לא תבצור, ו' להשמיט הפירות שתוציא הארץ, כנאמר והשביעית תשמיטה ונמשתה, ז' ולהשמיט ההלוואות שחייבים לה' שמום כל בעל משה ירו (דברים ט"ו). ח' שלא לתבוע מלה שעבר עליה שביעית, שנאמר לא יגוש, ט' ולא לבנוע מלהלוות קודם שמיטה מחישש שמא יתאחר ההוב ותשמיטהו שמיטה, שנאמר השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו'. ארבע מלאכות אסורות מן התורה: זריעה וזמירה קצירה בצירה (מז"ק ג'). ובחרישה מחלוקת בנמרא אם לוקין עליה ופסקין אין לוקין, אלא יי"ש מהאחרונים ס"ל בדעת הרמב"ם שעכ"פ עובר בעשה דבחריש ובקציר תשובת (שעה"מ פ"א מהלכות שמיטה, ועי' פאת השלחן פ"ב א'). ויטאר מלאכות הן מדרבנן (שם בנמרא). בזמן שביהמ"ק קיים היתה אסורה עבודת הארץ שלשים יום קודם שביעית הלמ"מ, וחכמים גזרו עוד ביטדה אילן מעצרת, וביטדה לבן מהפסח הקודם, מפני שהוא מתקנה לשביעית. ובזמן שאין ביהמ"ק קיים מותרת עבודת הארץ עד ר"ה בדין תורה (מז"ק ד'). אלא שאין נוסעין ואין מכריזין ומרכיזין מיד יום ("יד לקיפה ושלשים אחר הלקיפה) קודם ר"ה משיום טראית עין (רמב"ם משנה פ"ב). השקאה לא אסרו חכמים, ומשקין במים בית השלחין (שרה ורועה שצריך להשקותה בידים), וגם האילנות הצריכין להשקותה, ואם הם קרובין לזה עשרה לבית סאה מותר להשקות גם כל השרה שבין האילנות (מז"ק ב' ג'). הספיחין היינו זרעים שצמחו מאליהן מותרין מדאורייתא, אבל רבנן אסרו בשביעית הספיחים של ישראל, מפני עובדי עבודה שלא יורעו כסתר וכשיצמחו

מצוה התלויה בארץ שנאמר כי תבואו אל ארץ מושבותיכם (ויקרא כ"ה). וכל המקומות שהחזיקו עולי בבל בכבוש שני, כל דיני השמיטה נהגים בהם מן התורה. ואשר החזיקו עולי מצרים אסור בעבודה במחזור מדרבנן. וכן הדין בסוריא הנקראת כבוש יחיד ע"י דוד המלך (שביעית פ"י) והוא הדין עבר הירדן היינוסיחון ועוג (ולא עמון ומואב. פ"פ פמ"ז). אבל שמיטת כספים חובת הנוף היא ואין חילוק בין ארץ ישראל לחו"ל (ע"ע ארץ ישראל). רבי אומר שמיטה נוהגת רק בזמן שיוכל נוהג, ויובל נוהג רק בזמן שכל שבטי ישראל עליה (מ"ק ב': גיטין ל"ו). ולדידה שביעית בזמן הזה דרבנן. בעל העיטור פסק כרבנן דפליגי על רבי ואמר: דשמיטה בזמן הזה (בא"י) דאורייתא. וכן דעת הרמב"ן (בגיטין שם) והראב"ד (בכתשנתינו להרמב"ם פ"א י"א, ופ"ט ס"ז). וכ"כ רש"י (שם לדעת הת"כ). וכן נוטה דעת בעל כו"פ (פמ"ט). והרמב"ם בשמיטת כספים (פ"ט) כתב: „אין שמיטת כספים נוהגת מן התורה אלא בזמן שהיובל נוהג ומדברי סופרים שיהא שמיטת כספים נוהגת בזמן הזה בכל מקום". ומשמע דשמיטת קרקע אף בזה"ל דאורייתא. גם לשונו בשמיטת קרקע „ונוהגת בין בפני הבית ובין שלא בפני הבית" (פ"ד מורה דשמיטת קרקע שזה שלא בפני הבית לזמן הבית מדאורייתא. וכ"כ סרן בה"י בכסף משנה בשני המקומות הנ"ל ובפ"י ט'). אבל בפ"ד כ"ט חזר הכ"מ וכתב בדעת הרמב"ם „דשמיטת קרקע בזמן שאין יובל נוהג אינו אלא מדבריהם" וכ"כ בתשובותיו ואבקת רובל כ"ד. ולהר"ה (מובא בסה"ת שער מ"ה ה"א ר') לדעת רבי בזמן שאין יובל נוהג אין שמיטה נוהגת כלל (וכ"ה בר"ן גיטין שם בשם י"א). אבל רוב הפוסקים ס"ל דשביעית בזה"ל דרבנן (ר"ת ור"ן גיטין ל"ה תוס' סנהדרין כ"ו והחנך פ"ד, והסמ"ג קמ"ח. ובעל התרומות והיראים). בין שמיטת קרקע בין שמיטת כספים.

[דין שמיטה להקולוניות בא"י] שמיטת קרקע היתה משך דורות רבים דבר שאינו מצוי כלל. ולכן לא העלו לפנינו בש"ע דיני שמיטת קרקע. רק שמיטת כספים (לבוש. ב"ח, ש"ה, תמים. ועוד). אכן משנת התר"ס (1888) היה ויכוח שמיטת קרקע להלכה למעשה, כי התרמ"ט היתה שנת השמיטה הראשונה להמשיכות החדשות בא"י. ותהי השמיטה לשאלה כלכלית ולסלע מחלוקת בין הרבנים. אלה מזה אמרו זה היום יסקינו לו לקיום מצוה זו, ואלה מזה חישו להתרופפות מעמד האכרים ויתאמצו למצוא היתרים באופנים שונים. רוב המתירים הציעו למכור את השדות לגוי למשך שתי שנים כדי שהיה היתנה הישבעית בהבלעה. והיתר השכירות שהציע אחד הרבנים נדחה לנמרי כי אף שמותר להשכיר בהבלעה (הפ"י"ט ח"ב ס"ד ומהר"ט ח"ב ג"ב). היינו שמותר לקבל כסף השכירות ואינו עובר על שביעית שדה. אבל שכירות אינה מפקיעה היסדה והפירות מקדושת שביעית וע"י תשובת שמן המור ס"י

זמן בעורם: תאנים וגרונרות אוכלין עד חנוכה (של שמינית). חמרים עד פורים, ענבים עד פסח, זיתים עד עצרת (פסחים נ"ג). ובשאר המינים חלוקים נ"י הארצות: יהודה והנליל ועבר הירדן, בארץ יהודה אוכלין רק כל זמן שנמצא המין בארץ יהודה, ובנליל כ"ז שנמצא שם וכן בעבר הירדן. ומה הוא הביעור? לדעת הרמב"ם (פ"ז) הוא שרפה ואבד, והראב"ד אומר שיש שני בעורים, הראשון חלוקה או הפקר והשני שרפה (ע"י תוספתא פ"ח). ורוב הפוסקים ס"ל דבעור אחד הוא וכלו הפקר, שצריך להוציאם מביתו ורשותו ולהפקירם אפילו בפני שלשה אוהבים ואח"כ יכול גם הוא בעצמו לזכות בהם ולאכלם (וכן משמע בירושלמי פ"ט ג'). אבל אם השהה הפירות בביתו אחר זמן הביעור נאסרו ולא מועיל עוד ההפקר, ודוקא שהשהה ע"מ לאוכלן אבל אם השהה ע"מ לבער או שהיה אונס, יכול לקיים עוד מצוה הפקר (ס' חרדים מדברי הרמב"ן).

[שמיטת כספים] שביעית משמטת כל מלוה בין בע"פ ובין בשטר, וזה דבר השמיטה שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו לא יגוש את רעהו (דברים ט"ז ב'). אבל אם נתן לו משכון על הלואתו אינה משמטת כי אין זו בכלל לא יגוש אחרי שאינו צריך לתובע. והוא הדין אם כתב לו אחריות בשטר וסיים לו שדה זו, וכמעט זה אינה משמטת הלואה שהלוח על משך שנים והוטעו זמן הפרעון אחר השמיטה שאינו נוגש בזמן השמיטה. גם הקפת חנות כל זמן שלא זקפה במלוה אינה משמטת. שמיטת כספים היא בסוף שנה שביעית כדכתיב מקץ שבע שנים (ערכין כ"ח: ספרי פ' ראה). ולפיכך כתב הרמב"ם הלוח את חבירו בשביעית עצמה גובה חובו כל השנה ובשמשקע חמה בליל ר"ה של מוצאי שביעית אבד החוב. וכל זמן שיכול לנכות החוב כותבין פרוזבול (ח"מ ס' ס"ז). אבל בעל העיטור והרא"ש (גיטין ל"ז) למרו מהתוספתא (פ"ח) שכותבין הפרזבול בסוף השנה הישית כי מיד שנכנסה שמיטה הרי זה בכלל לא יגוש אע"פ שסוף השנה משמט. הכחיר חוב שעברה עליו שביעית צריך המלוה לאמר משמט אני וכבר נפטרת מהחוב, וכשאמר לו הלוה אע"כ רצוני שתקבל לא בתורת חובך כ"א במתנה מותר לו לקבל. ולזה שעושה כן רוח חכמים נוחה הימנו. לדעת בעל היראים מצוה שמיטת כספים הוא שיאמר המלוה משמט אני ואמירתו זו משמטת החוב, וכל זמן שלא השמיט המלוה צריך הלוח לשלם, ולא מצינו כזאת בשאר הפוסקים בנוגע לשמיטת כספים. הלל הזקן תיקן הפרזבול כדי שלא ישמט החוב, ע"י שמוסר שטרותיו לב"ד לנכות חובו, שנאמר ואשר יהיה לך את אחיך וזה ב"ד תובעין ועשה התקנה הזאת כשראה שנמנעו מלהלוות כי חששו לשמיטת החוב (ע"ע פרוזבול).

[שמיטה בחו"ל ובזמן הזה] שמיטת קרקע היא

ביובל, ויש ביובל שלש מצות לית מיוחדות: לא הורעו, ולא תקצרו את ספיחיה, ולא תבצרו את נזיריה. אבל אין יובל משמטת כספים של הלואות, גם יש עוד חילוקים ביניהם, כי שביעית משמטת בסופה ויובל בתחלתו (ערכין כ"ח:), וארבע מצות עשה ואחת מצות לית ביובל שאין בשמיטה: א' מ"ע לספור השנים שבע שבע; ב' לקדש שנת החמשים, ושתי מצות אלה מסורות לב"ד הגדול בירושלם; ג' לתקוע בשופר בעשרה בתשרי לקרוא דרור לכל העבדים העברים, מתחלה בב"ד ואח"כ כל יחיד חייב לתקוע (ר"ה ל'); ד' להחזיר הקרקעות המכורות לבעליהן הקודמים בלא כסף ומחיר שגאמר נאלה תתנו לארץ; ה' ואם מכר שדה לצמיתות עוברין בל"ת והארץ לא תמכר לצמיתות, ואין מעטיהן מועילין כי חזרת לבעליה ביובל. שנת היובל מתקדשת מתחלתה מראש השנה אלא שגומר הקדוש ביה"כ ע"י תקיעת שופר ושלוש עבדים והחזרת שדות, כי שלשה דברים אלה מעכבין. ולכן מ"ה עד יוה"כ לא היו עבדים נפטרים לבתיהם אך שמחים בבני חורין, ולא הידות חוזרות לבעליהם, כיון שהגיע יוה"כ והקעו בשופר נפטרו עבדים לבתיהם וחזרו הידות לבעליהן (ר"ה ח', רמב"ם פ"י). דיני שדה אחוזה בזמן היובל היו, שבכל עת שרצה המוכר לפדות שדהו קידם היובל מחשב עם הלוקח מספר הישנים שאכל הלוקח הפירות וגורע המוכר מהדמים שקבל, ובהשאר שמחזיר ללוקח פודה השדה. וצריך שיאכל הלוקח לכה"פ שתי תבואות בשתי שנים ואח"כ יוכל לנאול, ואם היתה אחת משתי השנים שביעית או שנת שדפון אינה מן המניין (ערכין כ"ט:). מכר שדה לשישים שנה היינו על זמן שאחר היובל אינה יוצאת ביובל, כי אינה יוצאת אלא בשנמכרה סתם או לצמיתות (ב"מ ע"ט.). ויש עוד מ"ע הנהונה בזמן היובל לרון דין בתי ערי חומה שנאמר ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה וגו' (ויקרא כ"ט), ובתי ערי חומה הם רק בעיר שהיתה מוקפת חומה תחלה ואח"כ בנו בתוכה החצרות, ולכה"פ ג' חצרות של ב' בתים (ערכין ל"ב: ל"ג). ושהיתה מוקפת מזמן יהושע בן נון אף שאין לה עוד החומה (מגילה ג').

[חשבון שמיטה ויובל] לדעת ר' יהודה יצא שנת החמשים נחשבת ליובל וגם ראשונה לשנה השמטה הבאה, ולרבנן ראשונה לשמיטה מתחלת בשנה שאחר היובל (ר"ה מ.). ואמרו חז"ל דבמצאי שביעית חרב הבית (ערכין י"ב), וזה הוליד המחלוקת הידועה בשנת השמיטה, ואחרי אריכות דברים (ביחוד מהב"פ, דרישה ותוסים ח"ט ס"ו) העמידה על שלש שיטות: א' לרש"י חרבן בית שני היה בשנת ת"ך לבנינו ושנה ראשונה לשמיטה (ע"ז מ'); ב' לר"ת היתה אמנם א' לשמיטה אבל החרבן היה הכ"א לבנינו (שם); ג' להרמב"ם היתה אמנם שנת ת"ך אבל אז היתה שמיטה. ובמצאי שביעית שאמרו אין הכונה ששנת

ד', והמעררים נכ על המכירה בהבלעה מענו כי מכירה בעלמא לנוי שלא בערכאות אין לה כח להפקיע. והיו מי שהציעו הצעות אחרות, ואחת מהן הצעת הרב ר' יעקב מרדכי הירשנאוה, למסור השרות לנוי בהלואה בהור נכסי צאן ברזל בשומא של קצבת ממון על אחריות הגוי, ובתנאים שהיה מחויב לשלם אח"כ לישראל בקרקעות אלו דוקא. ומהם שהתירו באופנים הנזכרים לעבוד גם ע"י ישראל עצמו. אחרי צרפם שיטת הר"ה והס"ע (ח"ט ס"ז), וגם היתר ארנוגא שהכריז ר' ינאי, פוקו וזרעו בשיביעית משום ארנוגא (סנהדרין כ"ו. ת"ס שם). ואברי המושבות כמו כן משלמים העשיר להממשה, אך למולם האוסרים הוכיחו שהיתר ארנוגא הוא רק במקום סכנות נפשות (התירוח השני בת"ס שם), וכן משימע מהירושלמי, "בראשונה היתה מלכות אונסת הורה ר' ינאי ויהא חריש חרישה ראשונה" (סנהדרין פ"ג ושיביעית פ"ב), וגם יש שכתבו שמתוך לעבוד רק בשעור יצריכים להארנוגא (סמ"ג רס"ו). ואחרי ויכוחים רבים בעתונים ומכתבים פרסם הרב ר' יצחק אלחנן ספק סר מקאוונא, בהסכמת עוד שלשה רבנים את ההיתר הזה: "למכור השדות לישמעאלים על משך שתי שנים בתנאים במוחים שהיו הגוים מוכרחים אח"כ למכור השדות שוב לבעליהן הראשונים ועבודת השדות והאילנות לא יעשו ע"י ישראלים. וזאת העניין ביותר יעברו (אפילו הבעלים) בשכירים אצל הגוי, וגם הם יזחרו עד כמה דאפשר מעבודה דאורייתא. והמכירה לגוי תעשה ע"י הב"ד בירושלם, וההיתר נתון רק לשמיטה זו התרמ"ט, ובשמיטה שלאחריה יציעו שוב שאלתם להרבנים יחד עם מעמד האכרים אם הם שוב במצב אונס". ועד היום שכבר עברו על האכרים ד' שמיטות (תרמ"ט תרנ"ז תרס"ג תר"ע) לא נפתרה השאלה בהחלט. רוב האכרים סומכים א"ע על היתר המכירה בהבלעה ונוהגים בהם ככל דיני פירות גוים. והרב קוק ביפו הנהיג להם בהשמיטה של שנת תר"ע את אופני המכירה, והעבודות דאורייתא אסר לישראל לעבוד. אבל בירושלם יגורו רבים מפירות אלה כמו משרות שנעברו שלא בהיתר. רק אכרים בעלי ננות מעטים אינם משמשים בההיתר להפקיע שדותיהם משיביעית. ונוהגים ככל אשר ציתה התורה, ובשנת העת"ר (1910) הוכאו לירושלם תפוחי הזהב והשקדים וגם יין מהגנות והכרמים של שומרי השיביעית ונתהלקו לכל דכפין ביהור לת"ח היוזעים לנהוג בדין דיני שביעית, אלא שב"א שלם סכום קטן שכר ההובלה והלקיטה (ובין שכר עשייתם) לפי הערך שעלה שכר המרחא ע"ו.

[יובל] מצית עשה לעשות עוד שנה אחת שמיטה בכל חמשים שנה (ויקרא כ"ה) ונקראת יובל מפני שהקעו בו בשופר (ע"ע שופר). הנביא קורא ליובל "שנת הדרור" (יחזקאל מ"ז) כי בה נשתחררו העבדים. כל דיני שמיטת קרקע וקדושת הפירות נוהגים גם

[פנים למצות שמיטה ויובל] כמו שבת בראשית היא לקבוע בלבנו ענין חדש העולם כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת, כנגד השנים נבדלו שש לעבודה ולשבות בשביעית (חגוד פ"ד), ור"ס נחמיה כהניו בספרו שנת השבע מוסיף לאמר: כמו שצוה למען ינוח יושר וחמורך ביום השבת בן נזרה חכמתו שנים הארץ תנוח בשביעית, ומפני שמנוחת הארץ אינה שייכת בימים לכן תנוח פעם לשבע שנים, בעל התומים בספרו תפ"ז על התורה כתב: בשש שנים יש שניד ימי שביטה כי בכל שנה יש ז' ימי מנוחה (א' דר"ה, יוה"כ, ב' דסוכות, ב' דפסח, א' דשבועות) הרי בשש שנים מ"ב ימים, ויחד עם י"ב השבתות שבמשך שש השנים עם עונדיהן הם שני"ד, וכנגד זה צוה התורה שתשבת גם הארץ במספר ימי מנוחת האדם והבהמה (כי מספר הימים בשנה שני"ד), בעלי הסבלה האריכו בסוד השמיטה, בזהר (בהר): כמה דשבת נייחא רבולא ה"ג שמיטה נייחא רבולא וכו' ה' עינאה שבע שנים שבע פעמים, ה' תתאה שבע שנים בחדייהו וכו' (ועי' הארז"ל ביטור המצות ובס' הקדושים, בעל החניך במצות יובל (ש"ל) אומר: על צד הפשט רצה ה' להודיע לעמו כי הכל ילו ולבסוף יישוב כל דבר וכו' ועוד שמעתי מהבאים שיש בענין יובל סוד נפלא וכו' בו נרמזו כל ימי עולם ויגיו, הרמב"ן בפירושו עז"ת (בהר) כותב: ס' ד' ימות עולם רמזו בזה וכו' ושמא לזה רמזו רבותינו באמרם ג' יערי בינה וכו' כי כל שמיטה שער בית אחד והודיעוהו כל ההויה מתחלה ועד סוף חוץ מיובל קדש, בגמרא תניא בוויתיה דרב סמינא כיסם שהשביעית משמטת אחת לשבע שנים כך העולם משמט אחת לשבעת אלפים שנה (סנהדרין צ"ז), ע"ע יובלים; קץ הימים; שבת.

ביבליוגרפיה: ר' אשתרי הפרחי, כפתור זפת פנים—פנ"א; ר' ישראל משיקאוו פאת השלחן שמיטה ויובל, צפת 1837; ר' מרדכי שרעא אזכרי שלום ירושלים 1895; ר' ארנסטין קונטרס דבר בעתו על השמיטה, ירושלים 1888; ר' מרדכי קונטרס הלכות שביעית, ירושלים 1910; תרידפיה הלכות שביעית עם הפנים של פאת השלחן, ירושלים 1912.

י. מ. מ.

שָׁמַיִם (ארמית שמיא): רקיע, מרום, שחקים, לב השמים (דברים ד' י"א) הוא תכלית מרום הרקיע מול ראש הרואה, בחצי השמים (יהושע י' י"ג) עניני בקצת פאת ים המחלק לשנים את כדור הרקיע לעין הרואה, והוא חוג השמים (איוב כ"ב י"ד), וכנגדו נקראה הארץ ומלואה תחת כל השמים (איוב מ"א ג'), כל היקום כלו נקרא השמים והארץ וכל צבאם ובראשית ב' א'), הבורא נקרא אלהי השמים, יושב בשמים, רובב שמים, הכל בדרך מליצה על היותו גבוה ומרום ונשא, אבל כבר אמר שלמה הנה השמים ושמי השמים לא יכלולך (מ"א ח' כ"ז). בראשית הבראיה נאמר

החרבן עצמה היתה מוצאי שביעית אחרי שכבר עבר אז רוב השנה, אלא שהחרבן היה עם צאת השביעית ור"ה שאח"כ שהוא ר"ה הראשונה לחרבן היה א' לשמיטה, ולדינא אין ג' בין הרמב"ם לר"ה כי לשניהם היתה שמיטה שנת ת"ך, היא ג' אלפים תתכ"ט לחשבון העולם, והוא דאמרו נ"א תתכ"ח היה החרבן היינו ליצירת אדם הראשון אבל לחשבון העולם ממולד בהר"ד היתה תתכ"ט, וכבר העיר התומים שרבים טעו בזה), ומסרת הגאונים היא ג' כחשבון הרמב"ם וסייעתו (אפילו רש"י אשר בשלו כל הספר הזה כתב בן בערבין דא כמ"ש בע"ז), וכבר הסכימו עליהם כל הפוסקים, ולפי עדות הב"י והב"מ הורו נהגו בן משנות דור ודור, ורק קרוב לזמן הב"י החלו אחרים להחמיר ע"פ שיטת רש"י בע"ז (הרב"ז ח"ב תשל"א), וז"ל בעל ספר החרדים: שנה זו שמיטה לדעת הרמב"ם ונמצא בפסקי רבנים הראשונים לפני תשעים שנה ישנם חכם אחד לערער על החשבון וכו' ועמדו אז רבני ירושלים וכו' ושלחו שליח לצפת וכו', ואחרי עיון עלתה הסכמת כלם ע"פ סברת הרמב"ם וכו', גם אח"כ בימי הרלב"ח סם מי שרצה לחלוק וכו' ויתקבצו כל החכמים ושלחו לכל תפוצות ישראל וכלם הסכימו לדעת הרבנים הקודמים וכן פשט המנהג בכל תפוצות ישראל, עכ"ל, ולפי ענינו לחשוב חשבון שמיטה שלנו מחשבון בהר"ד ולהלק כל השנים לשביעיות, ובכל פעם ישמחלק השבון העולם שלנו לשביעיות שוות הרי זה שמיטה, כמו שנת ה'תרע"ז (5670) מתחלקת למספר 81 שמימות, ובשנת תרע"ז היתה השמיטה הפ"ב, בני ישראל התחילו למנות שמיטות ויובלות משנכנסו לארץ, ישראל, אחר שבע שכבשו ושבע שחלמו, ומנו י"ז יובלות עד הגלות (ערבין י"ב), ומשנלה שבט ראובן וגד וחצי שבט מנשה (קניא שנה קודם הרבן בית ראשון) בטלו היובלות, שנאמר וקראתם דרור בארץ לכל יושביה בזמן שכל יושביה עליה (שם ל"ב), אך לדעת ר' יוחנן החזיר ירמיה להגלות ויאשיה מלך עליהם, ולכן נותרו עוד הפעם ביטמירת היובל, והנביא דבר בשם ה' לשלח איש את עברו וגו' וישמעו וישלחו (ירמיה ל"ד), ומה למדו בגמרא (שם) שבביאתן בימי עזרא לא מנו יובלות כי לא היו כל יושביה עליה, היינו שלא היו צריכים לשמור מצות היובל, אבל ב"ד מנו יובלין כדי למדש שמיטין (עי' רמב"ם פ"י), אבל לר"ת (גיטין ל"ז) גם בבית שני נהגו יובל, ע"פ המסקנא בגמרא שירמיה החזירם אף שלא היו כלם רק מקצתם מכל הי"ב שבטים חשוב כל יושביה עליה, וכן בבית שני היו מכל י"ב שבטים אף שמספרם היה מעט, וכן אומר בעל הלבושים (חומ"ס ס"ז): בבית שני אעפ"י שלא היו כל יושביה עליה ורובו נשארו בבבל צרפת וספרד ושאר ארצות מ"ס כיון שנמצאו שם מכל י"ב שבטים ובנו בית שני חזו להחזיר עטרה ליושנה, יש אומרים שנחשב כאלו היו כל יושביה עליה.

והחג ושמיני עצרת הרי כאן עשרים ואחד יום ממנין י"לשים. גם בשמיני עצרת אומרים בתפלה "שמיני חג העצרת הזה" במקום חג הסוכות הזה. בתפלת מוסף אומרים גשם (ע"ע). וקורם הקריאה קורין קהלת. הספרדים נוהגין לעשות הקפות בכ"ח גם בליל שמיני עצרת כמו בליל שמחת תורה (ע"ע). ע"ע סוכות. ב. מ.

שְׁמִירָה: הקשה באבני חן, בשמיר חזק מצור (יחזקאל נ' ט'). ועשו ממנו כצפורן משובץ בראש אצבע עץ לחרות בו על אבן וחוכית. בצפורן שמיר חרושה על לוח לבם (ירמיה י"ז א'). לפי חז"ל שמיר הוא מין בריה כמו תולעת שבטבעה לגזור ולבקוע כל דבר חזק שנוגעת בו, והוא נבראת בערב שבת בין השמשות (אבות פ"ה ט'). בשמיר השתמש משה לאבני האפור כי נאמר פתחי חותם, והאבנים הללו אין מסרטין עליהם באיזמל דכתיב במלואותם (שמות כ"ח) נמצאת חסרות ע"י הסריטה. אלא כותב עליהם בדיו ומראה להן שמיר מבחין והו' נבקעת מאלוהין כתאנה זו שנבקעת בימות החמה ואינה חסרה כלום (סוטה ט"ח:). בשמיר בנה שלמה את בית המקדש שנאמר והבית בהבנותו אבן שלמה מסע נבנה ומקבות והגרון כל כלי ברזל לא נשמע הבית בהבנותו (מ"א ו' ז'). והיו צדיקין השמיר לגזור האבנים (הוספתא סוטה פ"ט ו'). ילקוט תהלים ע"ח). ואשמראי מלכא דשראי הביא את השמיר לשלמה, ומשחרב ביהמ"ק בטל השמיר (סוטה ט"ח:). ואפשר שנקרא שמיר מפני שהיה מעין שמירה יתירה, שלא יבקיע כל דבר שנוגע בו, והיו כורכין אותו במוכין של צמר, וניתנין אותו לתוך כלי של עופרת מלא סובין של שעורין וכו' (נימין ס"ח:). ע"ע אשמדאי. ש. י. ש.

שְׁמִינִי עֶצְרָת: יום זה הוא יום השמיני של חג הסוכות (ויקרא כ"ג ל"ג). במדבר כ"ט ל"ה. נחמיה ח' י"ה. דהיי"ב ז' ט'. ולא נזכר בדברים ט"ז). שבועות נקרא ג"כ עצרת, שהוא ביום החמישים למחרת הפסח. והיה ראוי שגם עצרת של סוכות להיות חמישים יום למחרת יום הסוכות אלא כדי שלא להטריח את העם לעלות לירושלם בימות הגשמים נקבע מיד אחר הסוכות (פסיקתא רבתי דף קצ"ג ע"א). פרי החג היו כנגד שבעים אימות, ובשמיני עצרת דק פר אחד ואיל אחד כדי להראות חבתם של ישראל למקום (י"ט). שמיני עצרת הוא רגל בפני עצמו לענין פזר קש"ב. ד"ת פ"ס זמן רגל קרבן שיר ברכה (סוכה נ"ה: ש"ע או"ח ס"י תרס"ח). וכתב הר"ש"ל סי' ס"ח מנהג ישר שלא לאכול ולקדש בליל שמיני עצרת עד שיהיה לילה ממש שכל היום חייב בסוכה. כי רש"י פי' רגל בפני עצמו יטאין וישבין בסוכה, ויש שיושבים בסעודה אחת בסוכה ואין אומרים לישב בסוכה (סוכה מ"ז:). והאלפסי כתב שהוא לענין אבלות כדאמר רבינא יום החג לפני החג

ועש' אלהים את הרקיע ויברל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע (בראשית א' ז'). ונאמר הנוטה כדוק שמים וימתחם כאהל לשבת (ישעיה מ' כ"ב). ומה שמים? א"ר יוסי ב"ח שנים—מים (ר"ל המים העליונים). במתניהא הנא אשדומים מלמד שחביאן הכב"ה וטרפן זה בזה ועשה מהן רקיע (חגיגה י"ב:). רקיע י"ל מים וכיכבים י"ל אש, והקב"ה עשה שלום ביניהם במדומים (ירוש' ר"ה פ"ב). בית שמיני אומרים שמים נבראו תחלה ואח"כ נבראת ארץ, שנאמר בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ, וב"ה אומרים ארץ נבראת תחלה ואח"כ שמים שנאמר ביום עשית ה' אלהים ארץ ושמים וכו'. והכ"א זה וזה כאחת נבראו שנאמר אף די יסדה ארץ וימיני מפחה שמים קורא אני אלהים ועמדו יהרו (ישעיה מ"ח). אמר ר"ל כשנבראו ברא שמים ואח"כ ברא ארץ וכישגיה נטה הארץ ואח"כ נטה שמים וכו'. א"ר יהודה שני רקיעים הן שנאמר הן ל"ה אלהיך השמים ושמי השמים (דברים י'). ר"ל אומר שבעה ואלו הן: ויגן רקיע שחקים וכול מעון מכון ערבות (חגיגה י"ב: ע"י תמיד ל"ב:). אמר רבא שיתא אלפי פרסי הוי עלמא וסומכא (עוביו) רקיע אלפי פרסי וכו' מן הארץ עד לרקיע מהלך ת"ק שנה ועוביו של רקיע מהלך ת"ק שנה. בין רקיע לרקיע מהלך ת"ק שנה וכן בין כל רקיע ורקיע (פסחים צ"ד:). ירא חטא נקרא ירא שמים, וקבלת המצות היא קבלת עול מלכות שמים. הבטוי "שמים ביני לביןך" (יבמות ק"ב. נדרים צ:). כמה דשמיא דחיקין מן ארעא כך תהא אתתא איהי דחיקא מן ההוא נברא (ערוך) ומורה על הפרישה בין איש לאשתו, ואם היא טענת האשה על בעלה פירושו שאינו נזקק לה כדרך כל הארץ ואין עד להוכיח ביניהם. ע"ע ארץ; כוכבים. ב. מ.

שמיני עצרת: יום זה הוא יום השמיני של חג הסוכות (ויקרא כ"ג ל"ג). במדבר כ"ט ל"ה. נחמיה ח' י"ה. דהיי"ב ז' ט'. ולא נזכר בדברים ט"ז). שבועות נקרא ג"כ עצרת, שהוא ביום החמישים למחרת הפסח. והיה ראוי שגם עצרת של סוכות להיות חמישים יום למחרת יום הסוכות אלא כדי שלא להטריח את העם לעלות לירושלם בימות הגשמים נקבע מיד אחר הסוכות (פסיקתא רבתי דף קצ"ג ע"א). פרי החג היו כנגד שבעים אימות, ובשמיני עצרת דק פר אחד ואיל אחד כדי להראות חבתם של ישראל למקום (י"ט). שמיני עצרת הוא רגל בפני עצמו לענין פזר קש"ב. ד"ת פ"ס זמן רגל קרבן שיר ברכה (סוכה נ"ה: ש"ע או"ח ס"י תרס"ח). וכתב הר"ש"ל סי' ס"ח מנהג ישר שלא לאכול ולקדש בליל שמיני עצרת עד שיהיה לילה ממש שכל היום חייב בסוכה. כי רש"י פי' רגל בפני עצמו יטאין וישבין בסוכה, ויש שיושבים בסעודה אחת בסוכה ואין אומרים לישב בסוכה (סוכה מ"ז:). והאלפסי כתב שהוא לענין אבלות כדאמר רבינא יום החג לפני החג

ערב (ברכות מ"ג). שמן זית אם שותהו כמות שהוא אינו מברך עליו כלל משום דאזוקי מזיק ליה ואם אכלו עם פת אינו מברך עליו דפת עיקר ומברך על הפת. ואם שותהו מעורב עם מי סילקא שהוא אניגרון אינו מזיק. ומעיל לגרון אם הוא חושש בגרונו ומברך עליו בורא פרי העץ כי השמן הוא העיקר. אבל אם אינו מכוין לרפואה אלא לשתייה הוה ליה אניגרון עיקר ומברך עליו שהכל (ש"ע א"ח סי' ר"ב ד').

[שמן של גוים] לדעת רב נזר דניאל על שמן של גוים דכתיב וישם דניאל על לבו אשר לא יתנאל בפת בן המלך ובין משתיו (דניאל א') בשתי משתאות הכתוב מדבר, אחר משתה יין ואחר משתה שמן. וי"א שהיא אחת מ"ח גזרות שנוזרו ב"ש ובי"ה על פיתן ושמנו ויין ובנותיהן. עכ"פ נמנו רבי ובית דינו והתירו השמן (ע"ז ל"ה: ל"ג). רב לא אכל שמן של גוים אפילו אחר שהתירו רבי, א"ל שמואל לרב אכול ואי לא אנא כתיבנא עלך זקן ממרא (ירוש' ע"ז פ"ב דמ"א ע"ד). שמן זית בחבית שמושכן אותה מבפנים בשמן חזיר כדי שלא יטוף השמן מן החבית שמוליכין ממקום למקום מותר, ויש אוסר (מהר"ם איסרלש נ"ג נ"ד). ברמיון המליצה שני בני היצחק (זכריה ד' י"ד) כמו שני שתילי זיתים רומז על שני משחיה ה' המלך והכ"ג שנמשחו בשמן, והז"ל אמרו אלו ת"ח שבא"י שנוחין זה לזה בהלכה כשמן (סנהדרין כ"ד). ר' יצחק נפחא דרש וחובל עול מפני שמן (ישעיה י') וחובל עול סנהריב מפני שמנו של הזקיה שהיה רולק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות (סנהדרין צ"ד). והוא כעין הבמיו בלשון אנגלית midnight oil (השמן שרולקין בחצות הלילה לצורך הלימוד). שנאמר על המתמיד בלמודו.

א.

שְׁמֹסוֹלִי, אַבְרָהָם: תלמודי ופילוסוף מנולי פורמוגאל בשנת 1497, והתישב בצפת. הוא חבר כמה ספרים, והם בכ"י: א' "זיל מים" בענין חמא מי מריבה; ב' "הצנע לכת" ובו שלשה מאמרים על שלמות המעלות לאהרן הכהן. על סדר העבודה ביה"כ, על שראוי לאדם להתקין עצמו ליום המקודש ההוא; ג' "יעלת חן" בבאור מצות המעשרות; ד' "והאדם ידע" בענין קדושת הזוג; ה' "מלל לאברהם" חקירות פילוסופיות בהברל שבין ידעת השי"ת וידעת האדם, דרושים במציאות השם ובמעלת אברהם אבינו שהיה הראשון להכיר את בוראו. בהקדמתו יאמר כי כבר בימי נעוריו חבר בנושאים אלו ספר "מגיד מישרים", אך בגלותו מארצו סברו לדון יוסף גואלימי אשר פנה ללכת לוהראן בתלמסן להאחז שם. להיות ישמור אצלו עד בואו אליו עם אישתו ובניהו אך אח"כ נמלך לפנות אל גליל העליון ולגור שם, וכאשר לא יכול להשיג את ספרו שב וחברו שנית בקצרה בקומף מלילות וע"כ קרא שמו מלל לאברהם. כל המאמרים האלה נמצאו בקובץ אחד בכ"י לירדן סי' 56 וברשימת

ושומרים מ"שאל (סנהדרין צ"ח). בדבר הלכה א"ר אדא א"ר שמלאי בית הכנסת שכולה כהנים כולן עולין לרובן (סוטה ל"ח:). ר' שמלאי ור' יהודה נשיאה אמרי משמיה דריב"ל וכו' התרת בכור בחול"ע"פ שליטה בני הכנסת (בבבורות ל"ז:). בזהר (אחרי מית קל"ה) ר' אבא ור' יוסי ראו רשימה בפניו של אדם אחד וא"ר אבא שחמא בנות. וכן היה, ואמר אותו אדם שר' שמלאי תיקן לו תשובה (סדר הדורות ח"ב 359).

ב. מ.

שֶׁמֶן: העיסים היוצא מזיתים, ויש שמנים אחרים. יצהר הוא שמן זית זך, זית יצהר (מ"ב י"ח ל"ב) זית הנותן שמן טוב, וגם חלב יצהר (במדבר י"ח י"ב). שמן המשתחה היה מעשה מרקחת עם בשמים ושמן זית הין (שמות ל' כ"ג—כ"ה) ומשחו בו המשיכן וכליו והכהנים. שמן המשתחה נגזז עם הארון (יומא ע"ז:). חמנורה האירו בשמן זית זך (שמות כ"ז כ'). וכן שמן זית למנחות (ע"ע מנחות). שמן המור הוא שמן אפרסמון (באלואם) אשר סכו בו בנות מלכים. (אסתר ב' י"ב) ונקרא ג"כ אסמכמון (ויק"ר פ"ה), גם שמן אנפקינון (amphacium) שהוא שמן זית שלא הביא שלישי וסכין בו, ומשיר את השער ומערך את הכשר (ישת פ': פסחים מ"ג). ראשית שמנים (עמוס ו' ו') מפרשים שמן אנפקינון (במדבר דב' פ"י). ארץ ישראל היתה מכורכת בשמן. ומובל בשמן דגלו זה חלקו של אשר שמושך שמן כמעין. ומעשה באחר שמדר שמן בי"ח רבוא וכו'. תקוע אלפא לישמן ושניה לה רנב בעבר הירדן, ונאמר וישלח יואב תקועה ויקח משם אשה חכמה (ש"ב י"ד). מאי שנת תקועה? א"ר יוחנן מתוך שרגילין בשמן זית חכמה מצויה בהם (מנחות פ"ה:). ואמרו ה' רברים משיבים הלימוד הרגיל בשמן זית (הוריות י"ג:). לענין הרלקת הנר בשבת, ר' מרפון מתיר דק בשמן זית, עמר ר"י בן נורי על דגליו ואמר מה יעשו אנשי בבל שאין להם אלא שמן שומשמן (Sesame) ומה יעשו אנשי מדי שאין להם אלא שמן אנונים, ומה יעשו אנשי אלכסנדרין שאין להם אלא שמן צנונות, ומה יעשו אנשי קפומקיא שאין להם אלא נפט (Naphta)? ומדליקין בשמן דגים ובעמרן. ר' שמעון שזורי אומר מדליקין בשמן פקועות. ולא אסרו אלא שמן קיק (Castor oil) ושמנים אחרים שאין נמשכים אחרי הפתילה (ישת כ"א כ"י). והיו ממלאין השמן בקרן או בכלי, גם היו נוקבין שפופרת של ביצה וממלאין אותה שמן ונותנין אותה על פי הנר בערב שבת (ישם). כוספן הוא פסולת של שומשמן שכובשים אותו ושוחקין אותו ורוחצין בהן ידים מזהמות (שבת נ' :). בברייתא אמרו כי שמן מעכב את הברכה (ברכת המזון), וא"ר יהודה אמר רב והתקדשתם (ויקרא כ') אלו מים ראשונים, והייתם קדושים אלו מים אחרונים, כי קדוש זה שמן, אני ה' אלהיכם זו ברכה (ברכות נ"ג:). על שמן אפרסמון מברכין על ריחו בורא שמן

והיה אם שמע, ויאמר. ברכו את העם שלש ברכות והן: אמת ויציב ועבודה וברכת כהנים (תמיד פ"ה א'). הילני המלכה עשתה נברשת של זהב על פתח ההיכל ובשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן ק"ש (יומא ל"ז:). אנשי יריחו היה כורכין את שמע ולא מיחו בידם חכמים, אר"י שהיו אומרים שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד ולא היו מפסיקין (בינו לבין ואהבת) דברי ר"מ. ר' יהודה אומר מפסיקין היו אלא שלא היו אומרים ברוך שבמל"ץ (פסחים נ"ו). ואפשר שלשן כורכין היא אחת עם לשון פורסין, שאמרו אין פורסין את שמע (מנילה כ"ג:). ופירש"י מנין הבא לביהכ"נ לאחר שקראו הצבור את שמע, עומד אחד ואומר קדיש וברכו וברכה ראשונה "שבק"ש (שם). גודל ערך ק"ש בזמן התנאים נוכל לשער, ממה שהתחילו בו המשנה במס' ברכות ובלשון "מאימתי קורין את שמע בערבין" כאלו היה הדבר ידוע וקבוע בין העם מדרות קדומים. ואמרו בירושלמי (ברכות פ"א) מפני מה קורין פרישיות הללו בכל יום, מפני שעשרת הדברות כוללן בהן: אנכי שמע ישראל, לא יהיה לך, ה' אחד, לא תשא ואהבת, מאן דרחים למלכא לא מטחבע בשמיה לשקרא, זכור את יום השבת למען תזכרו וכו'. וכתב אבורהם שמע הוא דרך ערות האלו כל אחד אומר לחבירו שמע! שאני מאמין כי ה' אלהינו הוא יחיד בעולמנו, ולכן ע"ן של שמע גדולה ודלת של אחד גדולה שהוא סימן "עד". וכתב עוד שמע נוטריקון, ש"א מ'רום ע"יניכם, מתי? ש'חרית מ'נחה ע'רבית, למי? ש'די מ'לך ע'ליון, ואם כן תעשה תקבל עליך ע'ול מ'לכות ש'מים (ע"י ילקוט רמז תתל"ה). אמר ר' יהושע בן קרחה למה קרמה פרישת שמע לוהיה אם שמע? כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים תחלה, ואח"כ מקבל עליו עול מצות וכו'. והיה אם שמע נהוג בין ביום ובין בלילה, ויאמר (ציצית) אינו נהוג אלא ביום בלבד, וכן היא באחרונה (ברכות י"ג). הקורא את שמע צריך שיכוין את לבו, רב אחא משום ר"י אומר כיון שכונן לבו בפרק ראשון שוב אינו צריך, ור"מ סבר כי די בפסוק הראשון לכוונת הלב. סומכוס אומר כל המאריך באחד מאריכין לו ימיו ושנותיו וכו'. ר' ירמיה הוה יחייב קמיה דר' חייא בר אבא חזייה דהוה מאריך טובא, א"ל כיון דאמליכתייה למעלה ולמטה ולארבע רוחות השמים תו לא צריכת. ר' יהודה הנשיא בשהיה שונה לתלמידיו קודם התפלה והגיע זמן ק"ש היה מפסיק ואומר הפסוק הראשון בלחש, א"ל רב לר' חייא לא חזינא ליה לרבי דמקבל עליה מלכות שמים, א"ל בר פחתין בשעה שמעביר ידיו על פניו מקבל עליו עול מלכות שמים (שם י"ג). זמן ק"ש למדו ממלות בשכבך ובקומך היינו בערבית ובשחרית, ונחלקו ב"ש וב"ה בדברי הקריאה, ב"ש אומרים בערב כל אדם יטה (על צדו) ויקרא ובבקר יעמוד שנאמר בשכבך ובקומך

שמיינשניירר. לר' אברהם שמסולי היה בן ר' שם טוב אשר העתיק ספרי אביו ושר עליהם בסוף המאמר והאדם ידע (פ"ן, כנסת ישראל 69).

ב. מ.

שמע (קריאת שמע): הפרשיות שקורין בתפלה שחרית וערבית קודם ש"ע, וקריאת שמע שעל המטה קודם השינה. קריאת שמע נקרא ג"כ, "שמע" סתם, והיא המלה הראשונה מהפסוק, "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד". קריאת שמע הוא יחוד השם וקבלת עול מלכות שמים. עיקר ק"ש הוא הפסוק הזה שחייב האב ללמד את בנו הקטן היודע לדבר (סוכה ט"ב.). והיהודי הנאמן לרחו מוסר את נפשו בקריאה הזאת. ק"ש בשלימות כולל פרישת שמע (דברים ו' ד—ח'), פרישת והיה אם שמע (שם י"א י"ג—כ"א) ופרישת ציצית (במדרב ט"ו ל"ז—מ"א), ובק"ש שעל מטתו קורא רק הפרשה הראשונה. מקור לק"ש הוא האנדה כשנפטר יעקב אבינו מן העולם קרא להם לבניו והוכיחן כל אחד ואחד בפני עצמו, וחזר וקרא אותם כלם כאחד, אמר להם שמא יש לכם בלבכם מחלוקת על מי שאמר והיה העולם? א"ל שמענו! כשם שאין בלבך מחלוקת כך אין בלבנו מחלוקת על מי שאמר והיה העולם, אלא ה' אלהינו ה' אחד, ע"ז הוא אומר וישחתו ישראל על ראש המטה (בראשית מ"ד). דבר אחר שאמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, אמר לו הקב"ה ליעקב הרי שהיית מתאווה כל ימך שהיו בניך מטיימרים ומעריבים וקורים ק"ש (פסיקתא רבתי פל"א). וריב"ל דרש הפסוק ויקרא יעקב אל בניו ויאמר האספו ואנידה לכם (בראשית מ"ט), ביקש יעקב לגלות לבניו קץ הימין ונסתלקה ממנו שבינה אמר שמא ח"ו יש במטתי פסול וכו' אמרו לו בניו שמע ישראל וגו' כשם שאין בלבך אלא אחד כך אין בלבנו אלא אחד, באותה שעה פתח יעקב אבינו ואמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. אמרו רבנן היכי נעביר נאמרונה לא אמרו משה (שלא נאמר בתורה בשבטל"ו) לא נאמרונה אמרו יעקב (באנדה). התקינו שהיו אומרים אותו בחשאי וכו'. ואח"כ מפני תרעומת המינין (שחשדו האומרים בחשאי שמוסיפין על אחדות השם), התקינו שהיו אומרים אותו בקול רם (פסחים נ"ו). וכן המנהג שהשי"ן אומר הפסוק שמע ישראל בקול רם והקהל עונים אחריו בקול רם ואומרים בלחש בשבמל"ץ, ורק ביוה"כ אומרים אותו בקול רם מפני תרעומת המינין בזמן המינים (ע"י זהר תרומה קל"ג:), ושאר הפרשיות אומרים בלחש כמנהג האשכנזים, ובהסכמת רב האי נאון והרשב"א (שו"ת ר"מ אלשקר סי' י'), אך הספרדים קורים השאר בקול רם כקורא בתורה.

[ק"ש בזמן הבית, חשיבותו וזמנו] סדר ק"ש היה נהוג בין הבהנים בביהמ"ק, אמר להם הממונה ברכו ברכה אחת (אהבת עולם) והם ברבו, קראו עשרת הדברות (קודם שבמלוהו מפני תרעומת המינין), שמע,

נשמחך באחד (ברכות ס"א:). וכל המומתים על קדוש השם והנשרפים על מוקדי אש סימיו חיייהם בצעקת שמע ישראל, והיתה המלה אשר על ידה נתודעו היהודים הרחוקים איש לאחיו, וגם יהודים מיטני מחנות במלחמתם נתקרבו ונתאחדו ע"י הקריאה שמע ישראל, והיה חרות שמע ישראל על דגלם (ואלרד הדני הוצאת עפשטיין צד 26, 27; בית המדרש ליעלינעק ח"ג צד 9).

ביבליונרפ"א: רמב"ם. קריאת שמע פ"א—פ"ד; ש"ע או"ח סי' נ"ח—פ"ה, רל"ה, רל"ו, רל"ט; לעיונוזאה, מקורי המנהגים סי' פ"ו; לאנדסהוט, סדר בקור חולים הקדמה סי' י"ז.

א.

שמעון: בן שני ליעקב מלאה. וקראה אותו בן כי שמע ה' כי שנואה אנכי ויתן לי גם את זה (בראשית כ"ט ל"ג). שמעון התחבר ללוי לקחת נקמה מאנשי יטבם על אשר טמא יטבם בן חמור את דינה אחותם (שם ל"ד כ"ה—ל"א). את שמעון צוה יוסף לאסור לעיני אחיו לערובן עד שובם את בנימין (שם מ"ב כ"ד). בני שמעון היו יטאל וימן ואהר ויובן וצחר ויטאל בן הכנענית (שם מ"ו א', שמות ו' מ"ו). בברכת יעקב נאמר שמעון ולוי כלי חמס מכרותיהם (שם מ"ט ה') על נקמתם בשכם. שמעון לא נזכר לברכה בפי משה לפני מותו, רק ברמז בברכתו ליהודה ויאמר שמעון ה' קול יהודה (דברים ל"ג ד'). כי גם נחלתו היתה בתוך יהודה (יהושע י"ט). בפקוד משה את בני ישראל במדבר סיני היה מספר שבט שמעון הנכרים 59,300, ונשיא המטה שלמיהל בן צורישדי (במדבר א' כ"ב—כ"ג). ובפעם השנית בערבות מואב היה מספרם רק 22,200 (שם כ"ו י"ב—י"ד). במסעות בני ישראל במדבר היה מטה שמעון עם איטר תחת דגל מחנה ראובן (שם ב' י"ב). בתנוכת המזבח היה נשיא מטה שמעון התמישי להקריב את קרבנו (שם ז' ל"ז—מ"א). בשלוח משה המרגלים בחר מבני שמעון את שפט בן חורי (שם י"ג ה'). כאשר חטאו ישראל בבעל פעור היה נשיא בית אב לשמעוני זמרי בן סלוא איטר לקח אישה מדינית כזבי בת צור ונהרגו ע"י פינחס (במדבר כ"ה א' מ"ו) ומתו בהם במגפה כ"ד אלפים. זמרי הוא אחר עם שלמיהל בן צורישדי (ע"ע זמרי). מטה שמעון היה הראשון שעמד לברך את העם על הר גריז (דברים כ"ז י"ב). בחלוקת הארץ ע"י יהושע היתה נחלת בני שמעון בתוך נחלת בני יהודה באר שבע וגו' (יהושע י"ט א'—מ'). ושניהם נלחמו ביחד עם הכנעני והפרזי (שופטים א' א'—ד'). לפי פירש"י כאשר נתרבו במספרם התרעמו בני יהודה על בני שמעון שישבו ביניהם ורצו לגרשם, ובימי דוד גירשו וילכו למבוא נדר עד למורת הניא וימצאו ישם מרעה שמן וטוב והארץ רחבת ידיים ושוקמת. ובימי חזקיה מלך יהודה חכו את המעונים היושבים באהלים שם

(וכמשמעו). ובי"ה אומרים כל אדם קורא כדרכו שנאמר ובלכתך בדרך, א"כ למה נאמר בשכבך ובקומך בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם עומדים (שם י:). ונחלקו חז"ל בזמן הקריאה בערבית. ר"א אומר עד סוף האשמורה הראשונה ור"ג אומר עד שיעלה עמוד השחר, וחכמים אומרים עד חצות כדי להרחיק האדם מן העבירה שלא יעבור הזמן. זמן ק"ש בישראל משיכיר בין תכלת לבין, ור"ט אומר בין תכלת לכרתי, וגומרה עד הנץ החמה, ר' יהושע אומר עד ג' שעות שכן דרך בני מלכים לעמוד בני שעות, הקורא מכאן ואילך כאדם הקורא בתורה אבל לא יצא ידי חובת ק"ש בזמנו (שם ט' י'). א"ר יוחנן משום רשב"י אפילו לא קרא אדם אלא ק"ש שחרית וערבית קיים לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך והנית בו יומם ולילה (יהושע א'). ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי הארץ, ורבא אמר מותר לאומרו בפני ע"ה (מנחות צ"ט:).

[ק"ש שגל המטה ובשעת מיתח] אמר ריב"ל אע"פ שקרא אדם ק"ש בביהב"ג מצוה לפרותו על מטתו, אמר ר' יוסי מאי קרא רגזו ואל תחטאו אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה (תהלים ד'), וא"ר נחמן אם ת"ת הוא אין צריך (שהתורה מנינה עליו). אמר אב"י אף ת"ת מיבעי ליה למימר חד פסוקי דרחמי כנון בידך אפקיר רוחי (ברכות ד'). הנכנס לישן על מטתו אומר שמע ישראל עד והיה אם שמע וברכת המפיל חבלי שנה (שם ס'). והטעם כדי להבריא את המויקין (ירוש' ברכות דף ד': מדרש תהלים מזמור ד'). ואמר רבינא ש"ס האי מאן דמיבעי אע"ג ראייה לא חזי מזליה חזי מאי תקנתיה ליקרי ק"ש (מנילה נ'). כד בעי בר נש למשכב על ערסיה מקדש שמא עלאה. אמליך ליה לעילא ותתא, כמה נרדני נמוסין מתקשרן בשעתא דפתתין פומהון על ערסייהו בשמע ישראל ובעאן רחמי קמי מלכא קדישא בכמה קראי דרחמי (וזהו בלך רי"א). בעת הסכנה אומרים שמע ישראל, והכהן המשיח במלחמה מדבר אל העם ואומר אליהם שמע ישראל (דברים י'), מ"ש שמע ישראל? אר"י משום רשב"י אמר להן הקב"ה לישראל אפילו לא קיימתם אלא ק"ש שחרית וערבית אי אתם נמסרים בידם (סוטה מ"ב). בעת יציאת נשמה אומרים שמע ישראל שיהא הנוסס מודה ביחוד שמו, וכשואמרים ה' הוא האלהים יכונן כי מרת הרין ומרת הרחמים מתאחדים ומשותפים יחד (ע"י זהר תרומה קמ"א). בצעקת שמע ישראל היו מוסרין הקדושים את נפשם, כר"ע שהוציאוהו להריגה והיו סורקין את בשרו במסדקות של ברזל והיה מקבל עליו עול מלכות שמים. א"ל תלמידיו רבנו עד כאן?! אמר להם כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה, "בכל נפשך" אפילו נוטל את נשמתך, אמרתי מתי יבא לידי ואקיימנו ועכשיו שבא לידי לא אקיימנו?! היה מאריך באחד עד שיצאה נשמתו באתר, יצאה בת קול ואמרה אשריך ר"ע שיצאה

ויחריטום וישבו תחתיהם. ומן בני שמעון הלכו להר שעיר חמש מאות איש ובראשם פלטיה ונעריה ורפיה ועוזיאל בני ישעי, ויכו את שארית הפליטה לעמלק וישבו שם (רה"א ד' כ"ד-מ"ג).

[בתלמוד ובדרשים] חז"ל דרשו על שמו של שמעון יטעיד להעמיד "שונא" (ב"ר פ"א ד' ו), ולגנאי "שם עין" (מדרש הגדול לבראשית כ"ט ל"ג). גם לשבח שהיה שומע בקול אביו שבשמים (ב"ר שם). שמעון נולד בב"א לחדש העשירי (שבט) בשנת ב"א קכ"ד ליצירה (ספר היובלים כ"ח י"ג, מדרש תרשא, הוצאת עפשטיין בקדמוניות היהודים צד 222x). שמעון יעץ לאחיו לבקש מאנשי שבטם שימולו בשבטם למען קחת נקמה מהם, ושמעון היה אז בן י"ג שנה ונלחם עמיהם (ספר הישר פ' וישלח, ב"ר פ"פ ט'). בקולו החזק החריד את השונא (שם). לפי רב הונא סרבה דינה לחזור באמרה אנה אולך את חרפתי עד שנשבע לה שמעון שהוא נוסלה, הה"ד ושאל בן הכנענית, בן דינה שנבעלה לכנעני (ב"ר שם), כאשר בא יוסף אל אחיו לקח "שמעון את כתונת הפסים ממנו ודחפו לבור, וע"כ פרע לו יוסף להושיב את שמעון בבית האסורים (שם פ' פ"ד ט"ז). אך כיון שחלכו אחיו הוציא יוסף את שמעון והאכילו והשקהו (תנחומא מקץ ח' ויגש ד'). כברכת יעקב לבניו אמר על שמעון ולוי אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל, זה שבטו של שמעון, הרא אמרה רובן של עניים מישבט שמעון היו (שם פ"ח ה'). כל השבטים לא שמרו יחוסיהם במצרים וראובן ושמעון ולוי שמרו ולא עברו ע"ז והנהיגו שררה במצרים (במדבר רבה פ"ג). יעקב אמר ראובן ושמעון וגר יטענו ממתי מן החרום, ראובן כתשובה וגר בנבורה ושמעון באמצע לכפר עליו (שם פ"ב). אכן של שמעון פטרה ומפה שלו צבע ירוק ומציור עליו שבטם (שם פ"ב). שמעון מת בן מאה ועשרים שנה (סדר עולם זוטא). ע"ע ש"ב מ"ס.

יש"ג

שמעון בן אלעזר: תנא ברור הדביעי, ואולי היה בן ר"א בן שמוע. הוא היה תלמיד רבי מאיר אשר אמר דברי הלכה ואגדה בשמו (שבת קל"ד, ערובין כ"ט, חולין ו'). ומסופר מ"ש ב"א אגדה יפה המופת אור על תכונתו ורוחו המוסרי: מעשה שבא ר"ש ברי"א ממגדל גורו מבית רבו והיה רוכב על החמור ומטייל על שפת נהר ושמה שמחה גדולה והיתה דעתו גסה עליו מפני שלמד תורה הרבה, נורמן לו אדם אחד שהיה מכוער ביותר, אמר לו שלום עליך רבי ולא החזיר לו, א"ל ריקה! כמה מכוער אותו האיש, שמא כל בני עירך מכוערין כמותך, א"ל איני יודע, אלא לך ואמור לאומן שעשאני כמה מכוער כלי זה שעשית, כיון שידע בעצמו שחמא ירד מן החמור ונשתמח לפניו ואמר לו נענית לך מחול לי, א"ל איני מחל לך עד שתלך לאומן שעשאני ואמור לו כמה

ביבליוגרפיה: פראנקל, דרכי המשנה צד 200; בריל, מכוא המשנה ה"א 286; באכער אגדת התנאים ח"ב 422.

ב. מ.

שמעון בר גיורא (גם שמעון גיורא): שר צבא של היהודים במלחמתם נגד רומי בסוף בית שני; נולד בערך שנת 50 בעיר גירשא (Gerasa). מהכנוי בר גיורא נראה שהיה נר שנתגייר לדת יהודית. שמעון היה גבור נערץ ונלחם ברוח אמיץ עם הרומיים על

מוסרי: כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לנוף טוב משתיקה, ולא המדרש עיקר אלא חמשה (אבות פ"א י"ז), ומסופרות עליו איזה הנרות (סוכה נ"ג: ע"ז).

רבן שמעון בן גמליאל השני: תנא ברור השלישי ונשיא הסנהדרין. ר"ש היה נער בעיר ביתר בעת אשר פרצה מרירת בר כוכבא, וכאשר נסגרה העיר נמלט מתוך ההרנה (סוטה מ"ט: נימין נ"ח). ויהי כאשר נוסד הבי"ד באושא נבחר הוא לשבת ראש על כסא נשיאות אבותיו, ובהיותו קרוב למלוכות למד גם חכמת יוגית (ב"ק פ"ג:). ואולי מפני זה התיר התרגום היוני (מגילה ט': ירושלמי שם). כנראה למד גם חכמות הטבע ותכונת הנוף לצורך הרפואות וברכות כ"ה. ט'. שבת ע"ח: כתובות נ"ט: ק"י:). הוא אמר דברים בשם ר' יהודה בר אלעאי (תוספתא כלים, ב"ק פ"ה ד') ור' מאיר (שם ב"מ פ"ד ט"ו, כתובות פ"י י"י) ור' יוסי בן חלפתא (שם דמאי פ"ג י"ב, שם מהרות פ"א ט"ז). ואת האחרון קרא בשם בירבי ביטולו ממנו הלכה למעשה (סוכה כ"ז:). וזה מחמת ענוה כי לא היה גדול ממנו. בימיו נתרבו רדיפות הרומיים בא"י, ואמר ע"י שהריהו מקצת צרתן של מלכות קצרה רוחן של אבותינו וכו' אנו שאנו מובלעין בתוך מעיהן כמה ימים וכמה שנים וכמה עיבורין עאכ"ו (שה"ש רבה פ"ג ז'). ואמר על מגילת תענית, אף אנו מחבבין את הצרות אבל מה נעשה שאם באנו לכתוב אין אנו מספיקין (שבת י"ג:). הוא השתדל להגדיל את כח בית דינו הגדול והמציא פקידה חדשה להושיב עוד ראש שלישי בשם "חכם", כי עד זמנו היו רק זוגות נשיא ואב ב"ד, והוא עשה חוס משולש נשיא אב"ד וחכם, ולמשרה החדשה מנה את רבי מאיר, וגם את רבי יהודה הנביא להיות מוריין דבי נשיאה, וכן חלק כבוד לרבי יוסי ור' שמעון, ובכ"ז לא עמדה לו להעמיד אחדות שלמה מפני המחלוקת (הוריות י"ג:). אף כי השתדל תמיד בענוה יתירה למנוע המחלוקת ולהחזיר השלום. כמו שמצינו למשל כאשר קבל לפניו בנו ר' יהודה על ר"ש בר"א, והשיבו אביו להשקטו: בני אל ירע לך דבר זה שהוא ארי בן ארי ואתה ארי בן שועל (ב"מ פ"ד:). אמנם חפץ כי גם אחרים ינהנו במדת הענוה ושנא את המתיירים (ברכות ט"ז: תענית י').

[הלכותיו] מצאנו לרשב"ג לערך שלשים הלכות בדיני שבת וכמו ט"ו הלכות בדיני שביעית וכמעט מיקל בכלן, וגם בענינים אחרים הוא נוטה להקל. לפעמים מפני שקשה בעיניו להסריח את בני אדם, כמו כן הוא מקיל בבדיקת חמץ שלא להסריח (תוספתא פסחים פ"א), תרומה נותנים כפלים בחולין ג"כ שלא להסריח (ירוש' כתובות פ"ה ז'), ומוזהיר על כבוד הצבור (תוס' מגילה פ"ג), רק בתעניות לא חש למרחא (תענית י"ד:). הוא היה חושש לתיקון העולם, ואמר:

שדי קטל. אחריו שנברו הקנאים על חיל קיסמיוס נשיא רומי בסוריא וינוסו מפני היהודים, השחער שמעון עם גרודיו על חיל רומי מאחור וישם שמות בצבא המאסף וישלול שלל רב בארץ אדום בקרבת עקרבתיני, וכאשר דרפו אחריו הקנאים מירושלם התבצר במבצר מאסארא (יוסיפוס מלחמות ס"ב פכ"ב ב'). לגרודיו שמעון נוספו הסיקריקין, ויחנו במדבר פארן, ואחריו שכבשו את האדומים ויהרגו אנשי חברון, באו עד שערי ירושלם. במלחמה הפנימית בירושלם בין האדומים והקנאים התנברו האחרונים על הראשונים, ויקראו האדומים את שמעון לעזור להם, ואחר שהרג שמעון את מתתיהו הבן הנדול, נעשה למושל ירושלם בראש הסיקריקין באין מפריע, ומלחמה לו עם יוחנן מגוש חלב. שמעון התבצר במצודת פאסילוס עם עשרת אלפים איש, וכאשר צר מימיוס על ירושלם כרת שמעון ברית עם יוחנן מגוש חלב ושניהם נלחמו נגד הרומיים, ובכל ופעם התנפלו על חיל רומי ויהרגו בהם הרג רב, אחר שנפלה ירושלם ביד מימיוס ונשרף ההיכל (בתשעה באב). התבצרו שמעון ואנשיו בעיר העליונה, וילחמו כאריות עם הרומיים עד אשר גברו עליהם הרומיים בשמיני לחדש אלול ונשרף גם חלק העיר הזה. יוחנן מגוש חלב הסגיר את עצמו ביד מימיוס, אך שמעון נס דרך מדרה אחת, ויתחבא. אך הרעב הכריחו לצאת משם, וישיגוהו חיל הרומיים ויביאוהו למימיוס, והוא הביאו להקיסר ברומא ונסחב דרך שער הנצחון בחוצות העיר, ואח"כ נשלך מצור הסלע מרפאין ונהרג (יוסיפוס מלחמות פ"ו פ"ב א'; J. E. II. 502).

ב. מ.

שמעון בן גמליאל (הראשון): תנא ברור הראשון ונשיא הסנהדרין. כמו י"ח שנה לפני חרבן הבית (יוסיפוס חיו 38), והוא השתתף עם ענן הכ"ג והצדוקים במרידה הגדולה האחרונה נגד הרומיים. לפי מה שנאמר במסכת שמחות (פ"ח) נהרג רבן שמעון בן גמליאל ביד הרומיים, אבל אין יסוד היסטורי לזה, רק ברור הוא כי מת קודם חרבן, הוא נחשב בין בית הלל. וכמו הלל הזקן גם הוא עשה חסנות לצורך הישעה. פעם אחת עמדו קנים בירושלם בדיני זהב, אמר רשב"ג המעון הזה לא אלין הלילה עד שיהיו בדינרין, נכנס לבי"ד ולסד: האשה שיש עליה חמש לירות וראית מביאה קרבן אחד ואוכלת בזבחים ואין השאר עליה חובה, מפני שראה שנמנעו מלהביא מפני היוקר ע"כ היקל (בריתות ח' רש"י). ומפני התחברות עם הצדוקים במרידה לא התנגד להם כ"כ והורה שאין להחזיק את הצדוקים כגוים אלא הם כישראלים נמורים אף שטמאנים בקבלה (ערוכין פ"ו א'). ואמר שאין להעמיס על העם נזרות מה שאין רוב הצבור יכולים לעמוד בהם (תוספתא סנהדרין פ"ב). הלכות לא נזכרו משמו אבל אפשר כי איזה הלכות שנאמרו בשם רשב"ג סתם הן ממנו ואפשר שנכללו בין דברי בית הלל. ויש ממנו מאמר

חנינא בעברו מסבריא לציפורי בקר את בית ר"ש וכבודו היה יסר בעיניו מאד ואמר כי בזכות ר"ש זכה לאריכות ימים (ירוש' תענית ס"ח). ר"ש היה מלומד בנסים, פעם אחת פגש במלאך המות ויאמר לו כי אין לו רשות להמיתו, וכי מעשיו הטובים מאריכים ימיו ושנותיו (דברים רבה פ"ט א'). כהא דר"ש בן חלפתא הוה קאזיל באורחא פנעו בו הנך אריותא דהוו קא נהמי לאפיה אמר הכפירים שואנים למרף, נחיתו ליה תרתי אטמתי הדא אכלוה וחדא שבקוה וכו' (סנהדרין נ"ט). פעם אחת נשלחה לו אבן טובה מן השמים ורות רבה פ"ג ד'). אמרו עליו על ר"ש בן חלפתא שעסקן בדברים היה (עושה נסיונות), ותרנגולת היתה לו שנישמה ירך שלה ועשה לה שפופרת של קנה וחיתה, ותרנגולת אחת שנימלה נוצה שלה והניחה בתנור וסלה עליה בטמלית של מרסיים ונידלה כנפים האחרונים יותר מן הראשונים (חולין נ"ז; ועי' ויק"ר פל"ב). ר"ש ביח לא הצמיח בהלכה רק באגדה ונמצאים ממנו משלים רבים בפירוש המקרא (שמות רבה פ"ט ו', דברים רבה פ"ג א'). על אנריפס המלך שחנפו אותו החכמים אמר, מיום שנבר אנרופה של חנופה נתעוותו הדינים ונתחלקלו המעשים ואין אדם יכול לומר לחבירו מעשי גדולים ממעשיך (סוטה מ"א). על הפסוק עין לא ראתה אלהים וזולתך יעשה למחבה לו (ישעיה ס"ד ג'). אמר כל הנביאים לא נתבאו אלא לבעלי תשובה, אבל העולם הבא אשר עין לא ראתה שמור למי שלא מעם מעם המא (קהלת רבה פ"א ח'). הוא סיים מסכת עוקצין בשלום, שלא מצא הסביה כלי מחזיק טובה לישראל אלא השלום שנאמר ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום (תהלים כ"ט י"א).

ביבליוגרפאי: סדר הדורות ח"ב 364; פראנקעל מבוא הירושלמי קכ"ח ע"ב; באכער אגדות התנאים ח"ב 580.

ב. מ.

שמעון בן יוחי (יוחאי): תנא מדור השני, אחר החרבן, ומיוחס אליו ספר הזהר (ע"ע). הוא נולד בארץ ישראל בגליל, ולפי המסורה מת במירון אצל צפת בל"ג בעומר (ע"ע). בבריתא ובמסרא מכונה ר' שמעון בן יוחי או ר"ש בן יוחאי או ר"ש סתם ובמשנה נקרא "רבי שמעון" ומלבר במשנה הנינה פ"א ז'). היא היה תלמיד מובהק לר"ע ולמר אצלו י"ג שנים בבני ברק (ויק"ר פכ"א ז'). ממקום אחר נראה כי ר"ש למד ביבנה אצל רבן גמליאל השני והוא היה התלמיד שיטאל אם תפלת ערבית רשות או חובה והיה סיבת המחלוקת שבין ר"ג ור' יהושע בן חנניה (ברכות כ"ח). אך לדעת פראנקעל בדרכי המשנה (צד 168) יש כאן טעות סופר, כי מן העת ההיא עד שנתפס ר"ע עברו מ"ה שנים, ואז עוד היה ר' יוחאי אבי ר"ש בחיים (עי' למטה). אולם אפשר שהאריכו ימים הרבה. רשב"י היה חשוב מאד אצל ר"ע רבו, ומכל תלמידיו

תינוק בן יומו חי מחלקין עליו את השבת, דוד מלך ישראל מת אין מחלקין עליו את השבת (שבת קנ"א:). אך לתיקון העולם דרוש גם לבער את הפושעים. ויפה הטיב נגד דברי ר"מ ור"ע שאמרו אילו היינו בסנהדרין לא היה אדם נהרג מעולם, ואמר כי לתיקון העולם דרושה מדת הדין, ולפי דבריהם יצא נזק להרבות שופכי דמים בישראל (מכות ז'). הוא היה מהפך בזכות הנשים (כתובות ע"ט: גימין מ"א. קדושין ס'). ובזכות העבד (גימין י"ב). ואמר בשם שישראל מצוין לפדות בן חורין כך מצוין לפדות העבדים (ירוש' גימין פ"ד ח'). וכדי לחזק את הדין ולמעט מחלוקת יסר עיקר גדול בישראל: שאין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חברו אלא אם כן גדול ממנו בהכמה ובמנין, ומזה יצא גם היסוד שלא לחוש למעוט נגד דעת ר"מ (עי' בכורות כ': כ"ד). והקך אחר המנהג (כתובות פ"ז ד', ב"מ פ"ז א', ב"ב פ"א א'). כמעט כל דבריו נתקבלו להלכה מלבד שלשה דברים (גימין ע"ד: ב"ב קע"ג: סנהדרין ל"א). מדבריו לסדנו הרבה מקורות ישראל בעת ההיא, כמו במ"ז באב ויוה"כ שבהם בנות ישראל יוצאות בכלי לבן (תענית פ"ד ח'), המנהגים בסעודה בעת שי"ט אורחים (תוס' ברכות פ"ד מ'), ונוסח הכתובה והגט (תוספתא סנהדרין פ"ז א', גימין פ"ט י"ג). טאמרו באגדה עומדים הם. הוא היה אומר על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום שנאמר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם (אבות סוף פ"א). ואמר כי אין עושין נפשות (מצבות) לצדיקים מעשיהן הן הן זכרונם (שקלים מ"ז, ב"ר פפ"ב י"א).

ביבליוגרפאי: פראנקעל, דרכי המשנה 68, 178; פריל, מבוא המשנה ח"א 55, 203; ווייס, דו"ד ח"א 190, ח"ב 171; בלאך, מאנאטשטריפט 1864 צד 81, 121; באכער, אגדת התנאים ח"ב 322.

ב. מ.

שמעון: ע' בן זומא

שמעון בן חלפתא: תנא מדור האחרון או בדור שבין תנאים ואסוראים, ויש לו התואר "רבי". הוא היה חבירו של ר' חייא, ונחלק עמו בא"ז עניני אגדה (איכה רבתי פ"א ב', פסיקתא דר"ב פ"א הוצאת באכער דף צ"ח ע"ב). ר"ש חי בעין תינא אצל צפורי, ויבקר לפעמים את ר' יהודה הנשיא בישיבתו בצפורי ולמד אצלו (ע"י רות רבה פ"ה ז'). לעת זקנתו לא יכול עוד לבוא לפני רבי מפני חולשתו, וכאשר שאלו רבי מפני מה לא הקבלנו פניך ברגל בדרך שהקבילו אבותי לאבותיך? א"ל סלעים נעשו גבוהים קרובים נעשו רחוקים משמים (רגלים) נעשו שלש (משענת) משים שלום בסל (שבת קנ"ב). ר"ש בן חלפתא איפטר מיניה דרבי, א"ל (רבי) לבריה זיל לנביה דליברכך, א"ל יהא רעוא דלא תבייש ולא תתבייש וכו' (תענית מ'). ר'

כתי אחד ואמר אנא אויל ומחייך בהדין סבא דיהודאי. מה עבד? נסב חד מית ואזל ואמסריה בחד שוקא דרבי (מהור) וכו' צפה רשב"י ברוחק וידע שנתנו שם ואמר נזר אני על העליונים שירדו ועל התחתונים שיעלו וכן הוה ליה, מדנפיק עבר קמי כנישתא דמגדלא, ושמע קליה דמיניקי ספרא דמגדלא, אמר (הכותי) הא בר יוחאי דרבי מבריא (בלשון התול), א"ל וקא מן המנין היית, תלה עיניו ואסחכל בית ופיד נעשה גל יצ עצמות (פסיקתא דר"ב פ' בשלח סי' כפ"ב). אח"כ התייבב ריש במירוק, ואמר דבר ונתמלאה כל הבקעה שלפניו בדינרי זהב (תנחומא פקודי סי' ז'). שמות רבה פנ"ב ג', ועי' ירוש' פ"ט ד"ג ע"ד). לדעת באכער מירון היא תקוע יששם היתה ישיבה לרשב"י, ואמר רבי כשהיינו למדין תורה אצל ריש בתקיע וכו' (תוספתא ערובין פ"ה ו', שבת קמ"ז:). ריש הלך עם ד"א ב"ד יוסי לרומא להשתלח לכלל גזירות המלכות ושלחו אותו מפני שהיה מלומד בנסים, ובאמת קרה לו נס ע"י הרוח בן תמל"ון (ע"ע) שהוציא מברתיה דקיסר (מעילה י"ז:). כמו בנסים היה גדול כ"כ עד שאמר על עצמו דאית בני עליה (היינו מלומדים בנסים למענה מדרך המכע) והמה מועיני, אם אלף הן אני ובני (ר"א) מהן, אם מאה הן אני ובני מהן, אם שנים הן אני ובני הן (פסוקה מ"ה: סנהדרין צ"ז:). גם אמר יכול אני לפסוד את כל העולם כלו מן הדין מיום שנבראתי עד עתה, ואלמלי אלעזר בני עמי מיום שנברא העולם ועד עכשיו ואילמלי יותם בן עזחיו עמנו מיום שנברא העולם עד סופו (שם, ירוש' ברכות פ"ט ד"ג ע"ד).

[הלכותיו] בהלכה היה לרשב"י תכונה אחרת מרבו ד"ע, ובפירושו אמר ארבעה דברים היה ר"ע דורש ואין אני דורש כמותו ודברי נראים מדבריו (ר"ה י"ח: ספרי ואתחנן פ' ל"א). הוא התיר מוקצה נגד ב"ה שהלכה כמותם (שבת מ"ד:). ולא מצאו פטר לזה ב"א ברוחק (ביצה ב'). והיה מחיר בשבת דבר שאינו מתכוון (שבת כ"ב:), וכן היה פוסק במלאכה שאינה צריכה לגופה (שם צ"ג:). בין במדרש בין בהלכה היה דרכו לבקש מה מעם צותה התורה או סבעו חכמים כך וכך. "ר"ש דרש מעטיה דקרא", גם באופן לעשות שנוי בניף המצוה, כמו במצות לא תחבול בגד אלמנה, שמישמעות הכתיב על כל אלמנה בין עניה בין עשירה, אבל ר"ש דירש המעם מפני שאם אתה כחזירה אתה משיאה שם רע בשיבותיה, וע"פ זה החלים שבאלמנה עשירה אינו צריך להחזיר וראוי לטשטנה (ב"מ קמ"ז). במצות לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה', דרש המעם על דבר אשר לא קדמו אתכם בלהם ומים, מי דרכו לקרב אנשים ולא נשים (ספרי שם פ' דמ"ט, יבמות ע"ז). ולא מהדרש עמוני ולא עמונית מואבי ולא מואבית, כי לפ"ז אפשר לומר ג' מצרי ולא מצרית מצור ולא מצורח ואין הדין כן, ולא זאת בלבד ידרש

סמך רק את רשב"י ור"מ, וכאשר הוסיב את רשב"י אחר ר"מ, נתקנא בו רשב"י ור"ע פייסו בדברים (ירוש' תרומות מ"ו ע"ב, שם סנהדרין פ"א י"ט ע"א). רשב"י יסד ישיבה בצירוף ובהיותו שם באו לפניו איש ואיתו ודרשו נגד פמורין מפני שלא ילדה לו במשך עשר שנים לנשואיה, אך כאשר התבונן רשב"י שלא מחמת שנאה רוצים הנם, היצע לפניהם שיעשו מעודה קודם הנם כמו מעודת הנשואין, ולבסוף נתחרמו שניהם על הנם ורשב"י התפלל עליהם ונולד להם בן (פסיקתא דר"ב פכ"ב, שה"ש רבה פ"א ד'). רשב"י חזר כמה פעמים לישיבת ר"ע ופעם אחת שלח לו דבר ע"י תלמידו ר' חנינא בן חכנאי (נדה נ"ב: תוס' נדה פ"ו ו'). כאשר נתפס ר"ע וישב בבית האסורים בא אצלו רשב"י ללמוד תורה, א"ל רבי למדני תורה, אמר איני מלמדך, א"ל (רשב"י בדרך סמיר) אם אין אתה מלמדני אני אומר ליוחי אבא ומוסרך למלכות, א"ל בני יותר ממא שהעגל רוצה לינק פרה רוצה להניק, א"ל ומי בסכנה והלא עגל בסכנה וכו' (פסחים ק"ב:). אחרי מות ר"ע נסמך רשב"י עוד הפעם ע"י ר' יהודה בר אבא (סנהדרין י"ד:).

[רשב"י ובני במערה] כנראה היה יוחאי אביו נומה לממשלת הרומיים וגם רשב"י לא התערב מתחלה עם המורדים כמו ר"ע, אך רדיפות הרומיים והריגת ר"ע הפכו את לבו נגדם. וכאשר נתאספו החכמים בכרם ביבנה (אוישא) כשנה או שנהיים אחרי מות ר"ע (בערך שנת 126), והיו שם ר' יהודה ב"ר אלעאי ור' יוסי ורשב"י, ויחייב יהודה בן גרים גביהו, פתח ר' יהודה ב"ר אלעאי בשבח הרומיים ואמר כמה נאים מעשיהן של אומה זו תקנו שווקים תקנו נשדים תקנו מרחצאות, ר' יוסי שחק, נענה רשב"י ואמר כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמן תקנו שווקין להושיב בהן זונות מרחצאות לערן בהן עצמן נשדים ליטול מהן מכס, הלך יהודה בן גרים וסיפר דבריהם ונישמעו למלכות, אמרו יהודה שעילה יתעלה, יוסי שישחק יגלה לצפודי, שמעון שגינה יהרג, אול הוא ובריה טשו בי מדרשא וכאשר גברה הגזירה החביאו את עצמם במערה, ונעשה להם נס כי מצאו חרוב ומעין מים והתפרנסו בדרך הזה, ולמדו שם ביחד כל היום במשך י"ג שנים, ואחר שמת הקיסר (אדריינוס) בא אליהו הנביא והודיעם ויצאו משם (ירוש' יבביעית פ"מ, בבלי שבת ל"ג: פסיקתא דף פ"ח ע"ב, ב"ר פנ"ד ו'). קה"ד פ"י ח', אסתר רבה פ"א מ'). המערה היתה אצל גדרה, והיו יושבים שם בהול כי בגדיהם היו בלויים, והעלה גופן חלודות חלודות, ואחר יצאו מים נתרפאו בחמי מבריא, וימחר את מבריא ממומאות מתים ע"י שנמץ תורמסין בכל השווקים ובכל מקום שהתורמסא גדלה ידע שהוא מקום טהור, וכל מקום שלא גדלה ידע שקבר מתחתיו והוציא המת משם (ירוש' פ"י ש"ע נס צף המת במקום שהיה שם שבת ל"ד:), והיה שם

דרשב"י, ועיד מדרשים אחרים (ע"י בית המדרש ח"ג 78, ח"ד 117) בשם נסתרות דרשב"י, ותפלת רשב"י, ולשמו חכרו חוגנים, הלולא דרשב"י שנוכר בוהר, ביום ל"ג בעומר (י"ח אייר) במירון, ע"ע אלעזר ב"ד שמעון; זהר; ל"ג בעומר; מידון.

ביבליוגרפיה: פראנקעל, דרכי המשנה 168; בריל, סבוא המשנה 185; ווייס, דו"ד ח"ב 157; המליץ שנה כ"ט גליון 75; האסף ח"ד 120; משה קאניץ, בן יוחאי, בוראפאטש 1815; לואיס לעווין, רבי שמעון בן יוחאי, פפרים 1893; באכער, אנדות התנאים ח"ב 70 והלאה.

א.

שמעון כיפא (Cephas, ונודע יותר בשם פיטר שהיראתו בלשון יונית כמו "סלע" בעברית, וכיפא בארמית): ראש השליחים של ישו הנוצרי, אשר חשבוהו לאבן השתות ויסוד החברה. ויש מסורה בהנהגה המונית כי שמעון כיפא הוא אחד עם שמעון כיפא הפייטן שחבר פיוטים רבים ובפרט פיוט העבודה ליום הכפורים המתחיל: אתה כוננת עולם ברוב חסד, גם חבר התפלה היפה נשמת כל חי (ע"ע), ומסופר עליו ב"אגדתא דשמעון כיפא": ויעבוד את אלהי אבותינו אברהם יצחק ויעקב ויעש פיוטים לרוב מאד וישלחם בכל גבול ישראל למען יהיה לו לזכרון בכל דור ודור וכו' (בית המדרש ח"ה 61). ולפי עדות שד"ל בכרם חמד (ח"ג 202) ובספר קובץ מעשה ידי גאונים קדמונים (107) נמצא כתוב במחזור ויטרי כ"י בשם רבנו תם ששמעון כיפא יסד סדר של יום הכפורים "אתן תהלה". ובפירושו המחזור משנת ה' ס"א כ. שמעון בין כיפא שקורין קצת פידו מרומי עשה היטב, הזה (אתן תהלה) לאחר שתקן להם אמנות יסו ושם עצמו במגדל רומי כל ימיו בלחם צר ומים לחץ. (וע"י מאנאסשריפט ח"ט 21, 62). בבית המדרש ח"ז יש נוסחא ב' מאגדתא דשמעון כיפא ומסופר בישבחו (10-11) כי עשה פזמונים גדולים לישראל וכלם קיימים בשמו וכו' וכתב: רעו בית ישראל המאמינים בה' ובתורתו התמימה וכו' אני שמעון כיפא הסובל באהבתו כל הצרות רעות ורבות וכו', וקבלו הכתב ביטחת לכם ושלחוהו לריש גלוחא והראו הפיוטים לראשי ישיבות ולסנהדרין, וכלם אמרו שהם טובים ונעימים ושהם ראויים לאמרם החזנים בתפלותיהם, ועד היום נוהגים לאמרם כל שבת ושבת, וזה שמעון כיפא הוא מה שקורין הגוים פיוטרא. ויש גם נוסחא ג' מאגדתא זו (שם 55) ונקרא בשם התואר "ר' שמעון" ואומר כי הסבו את שם ר' שמעון כיפא פיטר ע"ש שפיפרם לזכרי מכל תודת משה כי [הדינים] רבים מהם וישב שם במגדל הסלע כל הימים, וע"ש הסלע אשר שם קינו קראו היהודים את שמו ר' שמעון כיפא, ושם נאמר כי חבר הפיוטים בהיותו סגור ומסוגר במגדל סלע ועובר ה' בכל נפשו, ושלח הפיוטים ע"י איש עתי נאמן ביתו, ובמה בו למסרם בידי חכמי ישראל

מעם המקרא, אלא שלפעמים דרש מעם עצמו שהמציא בשקול הדעת, כמו ולקח הוא ושבנו, זו מציא שנאמרה בפסח מצרים, ואמר ר"ש שאף בפסח דורות יהיה כן, מסמיכתו על המעם שדרש כרי שלא יניח אדם את שכנו הקרוב אל ביתו וילך ויעשה פסחו אצל חבירו (תוס' פסחים פ"ט). גם התקין כללין ופרטין בתורה שבע"פ (ירוש' טקלים פ"ח), בלשון זה הכלל, אוכלל אסר ר"ש, כמו שני כללות נאמרו בבת כהן (סנהדרין נ"ה:). ר' כללות בקדשים (ובחים ק"ט:). ועוד, חכמי דורו והבאים אחריו שבחוהו מאד ויהללו את תורתו, ר' יוסי הברו אמר עליו שפתים ישק משיב דברים נכחים (גיטין ט'). איסי בן יהודה שבחו: ר"ש שנה הרבה ומיטבך קמעא ומה שהוא משבח סובין של משנתו (שם ס"ז. אדר"ג פ"ח). ואמרו עליו כדאי הוא ר"ש לסמוך עליו בפניו ושלא בפניו (פסחים נ"א:). ינחו לו לר"ש ברכות על ראשו (ע"ז ס"ז:). נמטיה אפריון לר"ש (ב"מ ק"ט:). הלכותיו נמצאות בכל מסכתות הש"ס מלבד במסכתות ברכות, חלה, תענית, נדרים, תמיד וזכרות, ומיחסים לר"ש הספרי (סנהדרין פ"ז:). ומכילתא דרבי שמעון (ע"י הפלם שנה ב' ושנה ג').

[אגדותיו] רשב"י היה גדול גם באגדה, והיה אומר שלשה כתרים הם: כחר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות, וכתר שם טוב עולה על גביו (אבות פ"ד י"ב). ג' מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל, וכולן לא נתן אלא ע"י יסורין, אלו הן תורה וא"י ועוה"ב (ברכות ה'). מכילתא יתרו בהחדש פ"י, ספרי דברים ס"י ל"ב, ולא נתנה תורה אלא לאוכלי מן (מכילתא וחי ס"י א'). ואמר אילו הוינא קאים על מורא דסיני בשעתא דאיתיהיבת תורה לישראל הוינא כתבעי קומי דחמנא דיתברי כבר נשא תרין פומין חד דהוה לעי באורייתא וחד דעביר ליה כל צרכיה (ירוש' ברכות פ"א ר"ג ע"ב). סדרברו על ההשוכה ועל דרכי המוסר נכבדים הם: אפילו צדיק גמור כל ימיו ומרד באחרונה איכר את הראשונות וכו' ואפילו דשע גמור כל ימיו ועשה תשובה באחרונה אין מיכירים לו שוב דשעו (קדושין ט'). תוספתא קדושין פ"א י"ד, כל המתנאה הוא בעיניו כעובר ע"ז (סוטה ד'). וכל המלכין פני חברו ברבים מוטב שהפיל עצמו לתוך כבשן האש (ברכות כ"ג:). איזה מאגדות רשום עליהן חותם הקבלה, וגם אחרי מותו התראה לתלמידיו, ומעשה דביב"ל ואליהו הנביא שהיו עסוקין במדת רשב"י ונתקחה דיב"ל בדבר הלכה, א"ל אליהו מבקש אתה לשאול לרשב"י, בא ואני מעמיד אותו לך וכו', ולא חפץ לענות לו, א"ל אליהו כדאי הוא דיב"ל לראותך, צדיק הוא, אמר ליה אילו היה צדיק לא היה נדאק הקשת בימיו וכו' (סדרש תהלים מסגור ל"ו ס' ח'). דיב"ל אשכחית לאליהו דהוי קיימי אפיתא דמערתא דרשב"י א"ל אתינא לעלמא דאחי? א"ל אם ירצה ארון זה וכו' (סנהדרין צ"ח). ומיזחם אליו ספר הזהר שנועד ג"כ בשם מדרש

(שם). בירושלמי לא נמצא זכר שיצא ר"ל מעולם לליסמות, אבל בבבלי מסופר כי היה לסמים. יומא חד הוה קא סחי (רחץ) ר' יוחנן בירדנא, חזייה ר"ל ושור (קפץ) לירדנא אבתריה, א"ל חילך לאורייתא (כמה כוחך יפה לסבול עול תורה), א"ל שופך לנשי (שהיה יפה תואר). א"ל אי הדרת בכך, יהיבנא לך אחותי דשפירא מינאי. קביל עליה, בעי למיהדר לאחתי מאניה ולא מצי הדר (לא יכול לקפוץ כבראשונה משקבל עליו עול תורה תשש כחו) אקרייה ואתני וישייה גברא רבא. יומא חד הוה מפלגי בי מדרשא הסיף והסכין וכו' מאימתי מקבלין מוטאה משעת גמר מלאכתן, ואימתי גמר מלאכתן ר' יוחנן אמר משיצרפם בכביש, ר"ל אמר משיצמצמם במים. א"ל לסמאה בלסמיותיה ידע. א"ל (ר"ל לר"י) ומאי אהנת לי התם רבי (ראש הלסמים) קרו לי הכא רבי קרו לי. א"ל אהנאי לך דאקריבך תחת כנפי השכינה. חלש דעתיה דר"י. חלש ר"ל אחאי אחתיה קא בכיא (להחלל בעדו) אמרה ליה עשה בשביל בני וכו'. נח נפשיה דר"ל והוה קא מצמער ר' יוחנן בתריה טובא וכו', בר לקישא כי הוה אמינא מלחא הוה מקשי לי עשרין וארבע קושייתא ומפריקנא ליה עשרין וארבעה פרוקי וממילא רווחא שמעחא וכו', הוה קא אזיל וקרע מאניה וקא בכי ואמר היכא את בר לקישא, היכא את בר לקישא. והוה קא צווח עד דרשף דעתיה מיניה (השתגע מחמת הדאגה), בעו רבנן רחמי עליה ונח נפשיה (ב"מ פ"ד.). מזה נראה כי בסוף ימיהם התערבה קנאת צופרים ביניהם, ור"ל התרעם עליו על כי הזכירו מעשיו הראשונים, ולא סחל לו על כבודו. והפירוד ביניהם גרם במיתת ר"ל, ואחר מיתתו הצמער ר' יוחנן על הרבה הוה מאד ער כי השתגע ומת מרוב צער. אולם קשה להאמין כי ר"ל היה באמת לסמים, כי הלא מצינו כי עוד בנעוריו למד תורה לפני רבי ביחד עם ר' יוחנן, והיו אומרים: לא זכינו לתורה אלא מפני שראינו אצבעותיו של רבי יוצאות סבית יד שלו (ירוש' ביצה פ"ה ב'), כלומר שלא למדנו לפניו רק מעט והיה מספיק יטובה לתורה. וכבר בימי ר' אפס היה נחשב בין החכמים ודבריו נשמעים (ערוכין ס"ה: תוס' ד"ה ר"ל). אמנם אין הכוונה כי ר"ל יצא לחרכות רעה ללסם את הבריות, רק כי אחר שלמד הרבה בנעוריו ולא מצא פרנסתו חשב בלבו כי נתן לו ה' כח ידים וגבורת אנשים להכין טרפו בכח האגרוף, והתמכר ללורא, הם הגבורים אנשי שחץ העובדים בקירקסאות להלחם נגד חיות מורפות לעיני הרואים (גיטין ס"ז. ירוש' הרכות פ"ה ח' א. ושוב פעם אחרת היסביר עצמו להיות שומר פרס מפני הגנבים (ס"ק י"ז.), וגם המשרה של "לסמאה" היתה לרדוף ונתפיש את הליסמים והגזלנים ובאה לו מהממשלה מפני שהיה גבר אלים, וכעין משרת ר' אלעזר ב"ר שמעון (ע"ע) שעשה לאומנתו להפוש גנבים, ואמר שרצה לבער הקוצים מן חכרם.

אשר בבבלי והם מסרום לר' נתן הבבלי שהיה ראש אב לכל הנולה ומשם נפוצו בכל תפוצות ישראל ונתקבלו בכבוד, והם יניגו ויליצו בעד המחבר ע"ה. ולפי ההנחות האלה היתה כונת שמעון כיפא רצויה להפריד את היהודים הנוצרים מן היהודים פירוד גמור למען לא יתערבו ביניהם. ובספר חסידים (ס' קצ"א) מכונה גם בתואר "צדיק" ו"ל: "ואפילו לצדיק והם תועים אחריו כגון שמעון כיפא". ובאמת היה פיטר מסית ומדיח את היהודים לאמונת ישו וע"כ קראו לו "שליח היהודים" בנגוד לשאול מתי' ישו (ע"ע) אשר במל עיקרי היהדות כמו מצות מילה ומאכלות אסורות לסובת עמי הגוים למען ינהרו לאמונת ישו וע"כ נקרא "שליח הגוים". וריב היה בין פיטר ופאול בשביל זה כל ימי חייהם.

[שמעון הקוסם] פיטר פגש גם את שמעון הקוסם או אמגוסי (Magus) שהיה שמרני מעיר גיתון תלמידו של רוסתאי (ע"ע) וכינה את עצמו בשם משיח. והיה החת מחעתע שאמר על עצמו כי הוא גלגול הרוח אשר נפח נשמת חיים בעולם, ועל אשתו הילני אמר שהיא נפש העולם, והרבה אנדות וספורי נפלאות כתבו עליו הנוצרים הקדמונים, והוא המכשף היהודי שזכר יוסיפוס (קדמוניות ס"ב פ"ז) כי רבים הלכו אחריו המדבריה והשבוהו לנואל פודה ומציל, ומסופר אדותו באון גליון (פ"ח). סופרי הדור אסרו על שמעון ואשתו כי התמכרו אל היטמן ובכחו עשו כל מה שעשו. הוא נודע גם לחז"ל שרמזו עליו בהרבה מקומות (יעלינעק בעתון ארענט שנה עשירית), והוא היה מיסד כת היורדים (ע"ע).

ש. ר"ן—צ. ה. ג.

שמעון בן לקיש: (ונקרא נ"כ ריש לקיש ובר"ת ר"ל): אמורא ירושלמי בדור השני. הוא נולד בעיר בצרה מעבר לירדן (גרעץ) אך גר בצפורי ואח"כ במכריא ולמד ביחד עם ר' יוחנן בחור תלמיד חבר. ר"ל נשא את אחותו, ור"י כבדו מאד וקרא אותו "כנגדי" (כתובות נ"ד: פ"ד: ופירש"י שקול כמותי), ונחשבו ר"י ור"ל "שני גדולי עולם" (ירוש' ברכות פ"ח ז.), ובישיבת ר' חנינא היה ר"ח פוחח ור"י ור"ל חוחמין לדרוש בהלכה (שם סנהדרין פ"א ב'), וגם בבית דינו של הושעיא היו סוקרים את תורתו (שם יבמות פט"ז ה'). ור' יוחנן עצמו מעיד על תקפו וגבורתו בתורה באמרו שאם אין ר"ל בבית המדרש חסרה לו יד הימנית (שם סנהדרין פ"א א'). שמו נודע בשני התלמודים במאמריו בהלכה ואגדה, והיה מחודר מאד בדרך לימודו. ואמר עולא הרואה את ר"ל בבית מדרשו כאילו עוקר הרים ומחנן זה בזה (סנהדרין כ"ד.). ר"ל היה בעל כח גדול ומסר נפשו להציל את ר' איסי שנשבה בספסופה ור' יונתן (וצ"ל ר' יוחנן) כבר נתייאש מר' איסי ואמר עליו יכרך המת בסרינו (תרגומות סוף פ"ח), גם הציל ממנו של ר' יוחנן אשר לקחו לסמים

בבליגורפא: פראנקל. מכוה תירושלמו דף קכ"ט
ע"ב; הלוי דורות הראשונים ה"ב קנ"ט ע"א; ווייס, דור
ח"ג 80; באכער, אגדות אמוראי א"י ח"א 840.
א.

שמעון: ע' מכבי

שמעון בן פוי: ע' סימון

שמעון הצדיק: כהן גדול ומישיורי כנסת הגדולה.
וי"ט חלוקי דעות בין החוקרים בתולדות ישראל אם הוא
שמעון הראשון בנו של חנני הראשון ונכד ידוע (בשנות
310–291 קמח"נ), או שמעון השני (בשנות 219–199
קמח"נ). ויש אומרים שהוא שמעון המכבי (לעזי) או
שמעון בן גמליאל הראשון (ווייס). שם שמעון הצדיק
מעולף בהגדות בתלמוד ביוסיפוס ובספר השני של
החשמונאים, וסבונה, "הצדיק" ע"ש צדקתו וישרו או
ע"ש חסידותו וחסדיו (יוסיפוס קדמוניות ס"ב פ"ב ה).
הוא התאמץ לעזור לבני עמו ולהטיב מצבם המדיני
ומצבם החומרי. בן סירא כותב: "שמעון בן חנני כהן
הגדול חזק בימיו את ברקי הבית ואת היכל ה', כפלים
הגביה יסודם ואת ההיכל הקיף יציע גבוה, צנורי המים
המעיטו מימיהם ויעשם נחושת ויזלו שלשתיים, כנבר
עמד בפרץ עמו ונגד הפורץ בצר הקרת" (בן סירא
נ' א–ד). והיא החומה אשר פרץ תלמי סוטר,
והתעלה להובלת המים למבילה היתה מעין עיטם (עי'
יומא ל"א). בתרגום הסורי מתואר, "רב אחוה וכלילא
דעמא שמעון בר נחוניא כהנא דבא", ובן סירא מרבה
בשבחו: "מה טוב מראהו בעיני הקהל בצאתו מבית
לפרכת, כהילל בן שחר מציץ מענן וכירח במלואת
תפארתו, כשמש זורח על היכל ה' וכקשת עם הדרת
צבעיו במרום" וכו'. והוא בעין הפיוט אמת מה נהדר
"מראה כהן" בעבודה ליוה"כ. שמעון הצדיק קבל את
פני אלכסנדרוס מקרון בעברו דרך א"י בשנת 333
(קמח"נ). ולפי ההגדה רצו הכותים לבקש מאלכסנדרוס
ליתן להם רשות להחרוב את ביהמ"ם, ובאשר שמע
זאת שמעון הצדיק לבש בגדי כהונה ומיקרי ישראל
נלוו עמו ואבוקות של אור בידיהם, כיון שהגיע לאנטיפטרס
(כפר סבא) וכו', כיון שראה לשמעון הצדיק ירד
מסרכבתו והשתחוה לפניו, אמרו לו מלך גדול כמותך
ישתחוה ליהודי זה? אמר להם דמות דיוקנו של זה
מנצחת לפני בבית מלחמתי, אמר להם למה באתם.
אמרו אפשר בית שמתפללים בו עליך ועל מלכותך
שלא תחרב יתעון גוים להחריבו? אמר להם מי
הללו? אמרו לו כותיים הללו שעומדים לפניך, אמר
להם הרי הם מסודין בידכם וכו' (יומא ס"ט). בפסיקהא
רבתי (פ"ד) נאמר: אלכסנדרוס מקרון כד היו חמי
לשמעון הצדיק רצי קאים על רגליו ואמר ברוך אלהים
של שמעון הצדיק, אמרו ליה בני פלמוי דיריה מקמי
יהודאי את קיים. אמר להון כד אנא נחית לקרבא
בדמותיה אני חמי ונצח (ויק"ר פ"ג). ע"ע אלכסנדרוס

אולם ר' יוחנן השיבו מררכו זאת מפני שלא יאה לאיש
כמותו להיות "מסור", וגם מפני שבה גדול יותר בתורה,
ונתן לו בשכרו את אחותו היפה לאשה, ומאז לא מש
עוד ר"ל מבית המדרש. והיה מתמיד מאד בלמודו,
ומסדר משנתו ארבעים פעמים (הענין ח'), והתפאר
בי אף ר' חייא רבה שהיה מפורסם בשיקדו לא היה
שוקד על התורה יותר ממנו (ירוש' כתובות פ"ב ג'),
וניאט משלו לתלמידיו להיות שוקדים בתורה כי "יום
תעזבני יומים אעזבך" (שם ברכות ס"ט).

[בהלכה ובאגדה] הלבבותיו של ר"ל רבות הן וכמעט
עולות למספר ההלכות של ר' יוחנן, ואף כי לא נופל
מכת תורתו מחבירו ר"י בכ"ז לא נפסקה הלכה כמותו
רק בשלשה מקומות (יבמות ל"ג), ואפשר שמעשיו
הראשונים נרמזו לו, וגם כי ר"י היה יותר עניו ונוח
לבריות בתכונתו כמו הלל נגד שמאי שהלכה בבית
הלל ובשביל זה זכה ר"י שהיו דבריו מכוונים יותר
להלכה למעשה. והראיה כי בסקום שראה ר"י ונוכח
כי הצדק עם ר"ל הורה לו מיר וקבל תשובותיו הנצחות
וחזר מדעתו (ירוש' יומא פ"א א') ואף לעשות מעשה
סר ר"י משימתו לעשות כשיטת ר"ל (שם ערובין פ"א
א'). על תכונת ר"ל בצדק ובישר מעידים דברי הנמרא
"דמאן דמשחתי ריש לקיש בהדיה בשוק יהבו ליה
עיסקא בלא סהרי" ולא הוה משחתי אפילו עם ר'
אלעזר הוה מרא דארעא דירשאל (יומא ס' ז'), וגם
מזה ראיא שחסרה לו מרת הענוה. וזה מתאים למה
שאמר אם ת"ח נוקם ונוטר כנחש הוא חגריהו על
מתניך (שבת ס"ג). העיקר היה אצלו ליסוד התורה,
ואם עם הארץ חסיד הוא אל תדור ביטכונתו (שם).
ובאשר נישאלה שאלה אם ראשונים גדולים או אחרונים
גדולים ואר"י טובה צפרנן של ראשונים מכריסן של
אחרונים, גלה ר"ל את דעתו ואמר אדרבה אחרונים
עדיפי, אע"ג דאיבא שעבוד מלכיות קא עסקי בתורה
(יומא ס' ז'). גם לדעתו חביב הוא הגר שנתנייר מיישראל
שעמרו על הר סיני, למה? לפי שאילולי שראו קולות
וברקים וההרים רועשים וקול שופרות לא היו מקבלים
את התורה, וזה (הגר) שלא ראה אחד מהם בא והשלים
עצמו להקב"ה וקיבל עליו מלכות שמים, יש לך חביב
מזה? (תנחומא לך לך ס' ז'). ואמר ר"ל לר"י יהודה
נשיאה (נכד רבי) כך מקובלני מאבותי ואמרי לך
מאבותיך כל עיר שאין בה תינוקות של בית דבן
מחריבין אותה (שבת ק"ט). ואין התורה מתקיימת
אלא במי ששמית עצמו עליה (שם פ"ג). גדול הסלוח
יותר מן העושה צדקה, ומטיל בכיס (לצורך עיסקא)
יותר מכול (שבת ס"ג). כלל הוא בירו כי אין אדם
עובר עבירה אלא אם בן נכנס בו רוח שטות (סוטה
ג'). ואמר קשום עצמך ואח"כ קשום אחרים (ב"מ
ק"ז). לדעתו ספור איוב הוא משל ואיוב עצמו לא
היה ולא נברא (ירוש' סוטה ד"ב ע"ד). שטות המלאכים
והחדשים העלו מהגולה בבבל (שם ד"ה דני" ע"ד).

אחת נפל דבר ביניהם ולא היו יודעים להביא ראיה מן התורה, חוץ מזמן אחד שפספס נגדו ואמר לו הן לי זמן, הלך וישב בינו לבין עצמו וכיון שראה שלא היה יודע להביא ראיה מן התורה, למחר נתבייש מלכא בסנהדרין, והעמיד שמעון אחד מן התלמידים הפרושים במקומו, וכן עשה בכל יום ויום עד שנסתלקו כלם וישבה סנהדרין של פרושים, ואותו היום עשאוהו יום טוב, זה היום היה בב' ח סבת (סגילת תענית פ"ג).
אחר נצחונו יטל אחר יהודה בן סבאי ישרה למצרים, ונעשה שמעון בן שמש נשיא ויהודה בן סבאי אב"ד (תוס' חגיגה ב'). ע"ע ינאי; שלמית. שמעון בן שמש החזיר התורה ליושנה ומסר הנהגת הסנהדרין בידי הפרושים (קרושין ס"ו). והשתרל להוציא מלכא של צדוקים את דעותיהם הכוזבות, אך יהודה בן סבאי עבר הנכול והרג עד (אחר) זומם והוכיחו יטב"ש לאמר: אראה בנחמה אם לא יפכת דם נקי שהרי תורה אמרה ע"פ שנים או ע"פ שלשה עדים יומת המת מה עדים שנים אף זוממים שנים, ובאותו שעה קיבל עליו יהודה בן סבאי שלא יהא מורה הלכה אלא ע"פ שש"ש (תוס' סנהדרין סוף פ"ו). גם אמר יטב"ש אראה בנחמה אם לא ראיתי אחר ישרך אחר חבירו והסיף בידו וכו' אמר לו רשע מי הרג לזה, אבל מה אעשה לך שאין דינך מסור בידי שהרי התורה אמרה ע"פ שנים עדים וכו' ונהרג בידי שמים (שם פ"ח ג'). גם בנו התאמץ להקים את דברי התורה ע"פ עדות של שנים עדים והקריב נפשו על הרעה הזאת, ומסופר כי אתא סיעת ליצנין (צדוקים) אמרי הבו עצה נסהור על בריה ונקמליניה. אסחירו עליו ונגמר דינו ליהרג, כי נפק למיתקמל אמרי ליה מרי שיקרין אנן. בעא אבייה מחזרתיה, אל אבא אם בקשת לבוא תשועה על ירך עשה אותי באסקופה (ירוש' סנהדרין פ"ג ב' ע"ב). ולפעמים ע"פ הוראת שעה צוה לתלות שמונים מכשפות באשקלון (שם ובבבלי סנהדרין מ"ו). גם עשה הרבה תקנות, בראשונה שהיתה כתובת האשה אצל אביה היתה קלה בעיניו להוציאה. התקין יטב"ש שתהא כתובתה אצל בעלה והיה בותב לה כל נכסי דאית לי אחראין וערבאין לכסף כתובתך (תוס' כתובות פ"ב א'). והתקין שיהיו התינוקות הולכין לבית הספר, והתקין טומאה לכלי זכוכית (ירוש' כתובות פ"ח ל"ב ע"ג). הריגת בנו ע"י עדי שקר גרסה שהורה ולמד את הדינים: הוה מרבה לחקור את הערים והוה זהיר בדבריהן ששא מתוכם ילמדו לשקר (אבות פ"א מ"ט). אהבתו לצדק ויושר סבלי הכדל בין ישראל לגוי נראה ממעשה שאירע לו עם ישמעאלי שקנה ממנו חמור ותלמידיו מצאו אבן מוכה תלויה בצווארו, ויאמר להבם: רבינו ברכת ה' היא תעשיר! ויען להם יטב"ש: חמור לקחתי אבן מוכה לא לקחתי, הלך והחזירתי לישמעאלי, קרא עליו הגוי ברוך ה' אלהי שמעון בן שמש (דברים רבה פ"ג ה'), אף כי התפרנס ברוחם והוכרח לעשות סחורה בפשתן (ירוש' ב"מ פ"ב ה').

סקרן. בימי כהונת שמעון הצדיק היו עושן שתי פרות אדומות, לא בכבש שהוציא את זו הוציא את זו (טקלים פ"ד ב', פרה פ"ג ו'). אמר שמעון הצדיק מימי לא אבלתי אישם נזיר חוץ מאחד בלבד, מעשה באחד שבא אלי מן הדרום וראיתיו יפה עינים ומוב רואי וקוצותיו תלתלים נמתי לו בני מה ראית לשחת שענר זה נאה? גם לי רועה הייתי בעירי ובאתי למלאות מן הנהר מים ונסתכלתי בכבואה שלי ופחו יצרי עלי וביקש להעבירני מן העולם, נמתי ליצרי רשע! לא היה לך להתנאות בדבר שאינו ודברך שעתיד להיות עפר רימה ותולעה, הרי עלי לנהלך לישמים. המכתי את ראשי ונישקתיו על ראשו נמתי לו בני כמותך ירבון עושה רצון המקום בישראל ועליך נתקיים איש או אישה כי יפליא לנדר (תוספתא נזירות פ"ד ו', נזיר ד': ירוש' נזיר פ"א ו'). שמעון הצדיק שמע (מבית קה"ק) במילת עבדתא דיאמר סנאה להייתה להיכלא ונהרג קסגלגס ובטלו גזירותיו, ובלשון ארמי שמעון (תוספתא יומא פ"ג). ארבעים שנה ששימש שמעון הצדיק היה גורל עולה בימין, מכאן ואילך פעמים עולה בימין פעמים עולה בשמאל. והיה לשון של זהירות מלבין וכו', והיה נר מערבי דולק וכו', והיה אש של מערכה מתגבר ולא היו כהנים צריכין להביא עצים למערכה חוץ משני גזרי עצים כדי לקיים מצות עצים וכו', ונשתלחה ברכה בעומר ובשתי הלחם ובלחם הפנים וכל כהן שמגיעו בזית יש אוכלו ושבע יש אוכלו ומותר, מכאן ואילך נשתלחה מאידה וכו'. אותה שנה שמת בה שמעון הצדיק אמר להם בשנה זו הוא מת. אמרו לו מני אתה יודע, אמר להם בכל יום הכפורים היה מזדמן לי זקן אחד לבוש לבנים ועמוף לבנים נכנס עמי ויצא עמי והיום נזדמן לי זקן אחד לבוש שחורים ועמוף שחורים נכנס עמי ולא יצא עמי. אחר הרגל חלה שבעה ימים ומת, ונמנעו אחיו הכהנים מלברך בשם המפורש (יומא ל"ט). שמעון הצדיק נחשב משוריו אנשי בנסת הגדולה שקבלו התורה מנביאים, והיה אומר: על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים (אבות פ"א ב').

ביבליוגרפיה: שלשלת הקבלה פ"ג ע"א דפוס אמשטרדם; מאור עינים מאמר ג' פכ"ב; מורה נבוכי הזמן לקראכמאל צד 109 דפוס לבוב; ההלוח ח"ח 2; פראנקפלד דרכי המשנה 29; בריל מכוז המשנה 11; שירעה געשיכטע ח"א 182, ח"ב 352, ח"ג 159.

ב. מ.

שמעון בן שמש: נשיא הסנהדרין בימי ממלכת אלכסנדר ינאי ואחריו אשתו המלכה שלמית (ע"ע). שמעון היה אחי שלמית (ברכות מ"ח). ובשביל שהגינה עליו אחותו לא הומת ע"י ינאי בעת שהמית יתר הפרושים, ובימי ממלכת אחותו נברה ידו על הצדוקים וינצחם ע"י שאלות בהלכות שלא היו יודעים להביא ראיה מן התורה ולא היו ראויים לישב בסנהדרין. פעם

ועיקר מטבתם היתה קיום התורה. שמעיה אומר: אהב את המלאכה ושנא את הרבנות ואל תתורע לרשות (הממשלה). אבטליון אומר: חכמים הזהרו בדברכם שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים וישתו התלמידים הבאים אחריכם וימותו, ונמצא שם שמם מתחלל (אבות פ"א י"א—י"א). וגם זה לקוח מן הנסיון, מהיהודים שהתיישבו באלכסנדריא וגלו פנים בתורה שלא כהלכה. ולכן השתדלו להגביל את מספר התלמידים ותקנו שכל מי שירצה להיות מבאי בית מדרשם ישלם חצי מרפעים (שהוא מעה וחצי) לשומר הפתח (יומא ל"ה:). בקנאת האמת והצדק הוכיח שמעיה את הסנהדרין על שהיו נושאים פנים להורדוס, שהיה אז פקיד בארץ הגליל תחת יוחנן הורקנוס, והרג את חזקיה ומרעיו בלי דרישה וחקירה על אשר הרים יד בהרוגים, ויתנבא להם שמעיה, כי את אשר יניחו היום לצאת נקי שלא במשפט, יהיה השבט להענישם על ככה ויאברם (קדמוניות ס"ד ט). וכן היה כי בעלותו למלוכה הדג רבים מהסנהדרין (ב"ב ג'): אך לא שלח ידו בשמעיה ואבטליון, כי היה מכיר להם טובה בעת שנלחם את אנטיגנוס ויצר על ירושלם היו יועצים לעם למסור לו את העיר, וגם זכר את נביאות שמעיה כי יעלה לגדולה, וע"כ השב כי דיבר ברוח הקדש והיה ירא לנגוע בו (יוסיפוס קדמוניות סט"ו פ"א). אומץ רוחם הראו גם במאורע אחר, בעת שיצא הכהן הגדול (הורדקנוס או אנטיגנוס) מבית המקדש במוצאי יוה"כ והוא אזלי כולי עלמא בתריה, כיון רחיונהו לשמעיה ואבטליון שבקוהו לדריה ואזלי בחר שמעיה ואבטליון, לסוף אתו שמעיה ואבטליון לאיפסורי סיניה רכהו גדול, אמר להן ייתן בני עממין לשלם (בלשון ננאי כי היו מצאצאי גרים כנ"ל), אמרו ליה ייתן בני עממין לשלם דעברין עובדא דאהרן ולא ייתי בר אהרן לשלם דלא עבד עובדא דאהרן (יומא ע"א:). כי אהרן הכהן היה רודף שלום, והכתן הזה לא יצא בעקבותיו.

[הלכותיהם] ההלכות שנמסרו לנו בשם שמעיה ואבטליון מעטות הן, רק מה שהשקו את הגויות הסוטה (כנ"ל), והעירו החכמים בשמם על חיה שקננה בפרדס שצריכה לזימן מערב יו"ט וצפור דרור צריך לקשר בכנפיה שלא תתחלף באמה (ביצה כ"ה). ועוד הלכה כי בת ישראל שנישאת לכהן וסת והניחה מעוברת לא יאכלו עבדיה בתרומה מפני חלקו של עובר. שהעובר פוסל ואינו מאכיל (יבמות ס"ז). ושני גרדיים העירו בשמם ששלשה לוגין מים שאובין פוסלין את המסקה (ערוית פ"א ג'). יוסיפוס קורא לאבטליון, "פוליון" (Pollion).

ביבליוגרפיה: ווייס דריד ח"א 146; בריל מבוא המשנה צד 25.

3. מ.

ביבליוגרפיה: ווייס דריד ח"א 134; סדר הדורות ח"ב 360; מאנאטשריפט 1853 צד 107.

א.

שמעי: בן גרא מבחורים ממשפחת שאול, אשר חרף את דוד ונהרג ע"י שלמה בנו. כאשר ברח דוד מפני אבשלום יצא שמעי לקראתו ויסלל אותו ואת עבדיו ויסלל באבנים ועיפר בעפר, ויבקש אבישי שר דוד להמיתו, אך דוד מנעו משפוך דמו (ש"ב ט"ז ה'—י"ג). כשיב דוד ממלחמתו בשלום אחרי מות אבשלום, מהר שמעי לקראתו עם בניו ועבדיו ועם אלף איש מבנימין ויפול לגלגל דוד ויתחנן כי יסלח לעונו נגדו. אז קם אבישי שנית להמיתו, כי קלל את משיח ה', אך גם הפעם הזאת לא רצה דוד להמיתו ויאמר: היום יומת איש בישראל! הלא ידעתי כי היום אני סלך על ישראל (שם י"ט כ"ג). אולם לפני מותו צוה לשלמה בני לבלי נכחו, למען לא יהיה למוקש לשלום מלכותו (מ"א ב' ח). והמלך שלמה בחן את לב שמעי אם ישמור את מצותו אם לא, וימצאהו כוזב, ויצו על בניו בן יהוידע ויפגע בו וימת (שם ל"א ט"ו). רב ארא בר יעקב אמר כי שמעי קלל את דוד בקללה "נמרצת" נומריסון נ'ואף הוא מ'ואבי הוא ר'וצח הוא צורר הוא ת'ועבה הוא (שבת ק"ה). ואח"כ בקשו לסלוח לו, ויאמר והנה באתי היום ראשון לכל בית יוסף. א"ל מה אחיו של יוסף גמלוהו רעה והוא נמק טובה. כך אני גמלתיך רעה גמול עמי טובה וכו' וכל ישראל יושבים ומקוים מה אתה עושה עמי אם קבלת אותו כל ישראל באים ומסלימין עמך וילקוט ח"ב דמזן קנ"א). ויאמר דוד היום יומת איש, דאח דוד ברוה"ק אדם עומד ממנו ועתיד לעשות תשועה גדולה ונקרא איש יהודי, בזכותו ניצל. אמר הקב"ה לדוד אתה הצלת את שמעי בשביל שיוליד את הצדיק. על שמך אני כותבו שנאמר איש יהודי (שם, מגילה י"ב:). ר"ל שנקרא ע"ש שבט יהודה שיצא ממנו דוד. שמעי היה אח"כ דבו של שלמה, וכיון שישמעי קיים לא נשא שלמה את בת פרעה (ברכות ח'). מדרש תהלים מזמור ג' א'). ע"ע דוד.

ב. מ.

שמעיה ואבטליון: זוג של פרושים וראשים בסנהדרין בבית השני, והיו "גדולי הדור" (פסחים ס"ו). ו"דרשנים גדולים" (שם ע'). היו מגזע גרים, ולא הם עצמם כי היה חק קבוע שלא להושיב גרים בסנהדרין, ולכן קראם הכ"ג בני עממין (יומא ע"א:). ועקביה בן מהלאל אמר עליהם על שהשקו את הגויות מי סוטה, "דונמא השקוה" דכותה, כלומר שהיו גרים כמו הגויות. ואמרו מבני בניו של סנהדיב למדו תורה ברבים ומאן אינן שמעיה ואבטליון (גיטין נ"ז:). לפי המסורת קבלו התורה משמעון בן שטח ומיהודה בן מבאי, אבל לא התערבו בעניני הממשלה כמחם,

רשמים מחרבות אחאב (מסעות בנימין הוצאת אשכנז ח"א 32). על חרבות שמרון העתיקות עומד כעת הכפר "סבסמיה" וקרוב לו הקולוניה "סאמארק".

ביבליוגרפיה: משפט האורים בערכו; J. E. x. 687; ב. מ.

שמרונים: ע' כותים

שְׁמֶרְיָה בֶן אֶלְחָנָן: ר"מ במצרים במאה העשירית; לפי דברי הראב"ד בספר הקבלה היה שמריה זה אחד מארבעת השבויים שנשבו ע"י השליש של הכליף הספרדי יסמו אבן רמאחין בעת שהיו הולכים בספינה מסרינת בארי למדינת הנקראת ספסתיין להכנסת בלה. וכי השליש הזה, "מכר את ר' שמריה באלכסנדריא של מצרים ומשם עלה למצרים (ר"ל לסאהרא) ושם היה לראש". אולם עתה נדע כי רוח הגדה מרחף על הספור הזה, כי נתגלה בהגניזה מכתב ר' חושיאל (ע"ע), שהיה גם הוא לפי דברי הראב"ד אחד מארבעה שבויים האלו, שכתב מעיר קירואן לר' שמריה ובו יאמר הכותב, "כי יציאתנו מארץ מולדתנו לעבור להתגורר בארץ יסמעאל לא היתה בלתי על ראיית מנמת פני הרב אשר נכספתי משנים קדמוניות" היינו כי יצא ר' חושיאל מארמת מולדתו בארץ נוצרים והיה בלתי ספק איטליא הדרומית ללכת למצרים למען ראות שם את פני ר' שמריה אך בעברו דרך קירואן עכבוהו שם (המכתב נתפרסם ע"י שעבטר בהמאסף J. Q. R. xi. 647). ועם זה מסכים ג"כ מה שסמאנו כבר את ר' אלחנן אביו מכונה בשם "הרב הראש" (שם 729 xix) וא"כ מלא בנו ר' שמריה את מקומו ועמד בראש ישיבה גדולה בקאהרה. בבחרותו התגורר ר' שמריה בישיבת פומבדיתא והיה שם, ראש יורת נהרדעא" (זה שאינו מובן על בוריו, ע"י שם vi. 222) ורב שרירא מרבה בשבחו ומכנהו ארי שבחבורה וגדול הישיבה. ומהלל, פלאיו חכמותיו וחדרי תבונותיו וקושייו ופירוקיו ותרביציו וכחו בתורה", ואומר כי שם אותו למשנה ולראש ביורה גדולה משלש הישורות של ישיבה. וגם אח"כ בשוכו לארצו היו לר' שמריה מהלכים עם רב שרירא והגאון סנהו להיות פקיד על הנדרות הנאספות בעד הישיבה בארץ מצרים ובכל ארץ המערב, ומכנהו "הזקן הרב האדיר והאביר האציל" (ע"י סעדיאנא של שעבטר צד 119 שורה 18, וצר 124 שורה 86). ואולי עמד ר' שמריה בחלופ מכתבים גם עם ישיבת ארץ הצבי שהיתה בימיו (ע"י J. Q. R. xix 74). בנו אלחנן נזכר גם הוא במכתבו הנ"ל של רב חושיאל, ונסמך בישיבת רב שרירא והגאון קורא אותו בשם "גידולנו ורבינו" ושאל שאלות גם מרב שרירא גם מרב האי ורב שמואל בן חפני, ומתשובותיהם אליו הכי נכבדה תשובת רב האי (בזכרון לראשונים ת"ד ס"י מ"ז—מ"ז) המכילה פירוש מלות קשות במסכת ע"י. הוא נתכנת בתחלה בשם "ראש הסדר" ואח"כ

שְׁמֶרְוֹן: עיר הבירה של עשרת השבטים בגליל בצפון ארץ ישראל, ובלשון ארמית נקראת "קריה די שְׁמֶרְוִין" (עזרא ד' י'). עמרי מלך ישראל בנה אותה על טרום הר אפרים שקנה בככרים כסף מאת יסמר אדני ההר ויקרא לה שמרון (ש"א מ"ז כ"ד). ותהי לעיר ממלכה לממשלת אפרים הכוללת עשרת השבטים. המלך אחאב בנה לו בה היכל יין וגם בית ומוזבא לעבודת הבעל (מ"א ט"ז ל"ב). בימיו ובימי יהורם בנו צרו בלכי ארם על שמרון ולא הצליחו לבקוע אליה (יש"ע מ"ז כ'—מ"ב ו' כ"ד). אך במלך הויסע בן אלה על ישראל צר עליה שלמנאסר מלך אשור שלש ימיים וילכדה, ויאסר את מלכה בכלא ואת העם הגלה אשורה (מ"ב י"ז א'—ו'). ויושב בשמרון וביתר ערי ישראל אנשים מבבל ומארם ומכותה (יש"ע כ"ד), ומהם הסתעפה הכת השמרונים הנקראים בתלמוד כותים (ע"ע). כאשר נברה יד היונים היתה שמרון תחת ממשלתם אך השמרונים רצחו את אנדרומכוס נציב היונים (בשנת 332 קמה"ג) ואלכסנדרוס מסדון שלח את חילו עליהם ויהרג את יושבי שמרון ויהרוס את חומת העיר ויושב שם את היונים, ואחריו ימיים אחדות בנה את העיר מחדש ע"י נציבו פרדיקאס. בשנת 312 נהרסה העיר ע"י תלמי בן לאנוס. ועוד הפעם ע"י דימטריוס פוליורקטס בשנת 296 (קמה"ג). וכנראה נבנתה מחדש כי יוחנן הורקנוס צר עליה ויכבישה (יוסיפוס קדמוניות ס"ג פ"א). במגילה תענית נאמר כי נכבשה בכ"ה מרחשון, ומקורות הימים ההם נראה כי זה היה בשנת 107 קמה"ג. שמרון אז חרבותיה היתה תחת אלכסנדר ינאי בעת שכבש אותה פומפיי תחת ממשלת רומי וגביניוס שר צבאו חזק מבצירה (יוסיפוס שם, ס"ד פ"ד ר'). ונקראת אז על שמו "גביניוס". הקיסר אוגוסטוס נתן את שמרון מנחה להורדוס מלך ישראל אשר כלל את יפיה בארמנות תפארה ויקרא לה בשם סבסטי או סבסמינין שהוא שם הכנוי ביונית לשם אוגוסטוס ברומית, לכבוד קיסר רומי. במשנה נזכר שם סבסטי שיש בה פרדיסות וכרמים מעולים (ערכין י"ד). לפי יוסיפוס עזרו חיל צבא הורדוס שישבו בסבסטי לחיל הרומיים במלחמתם עם היהודים (מלחמות ס"ב פ"ג ר'). אחרי מות הורדוס נפלה שמרון ובנותיה בגורל ארכילאוס, ואחרי שגורש משם שבה לרשות רומי. ואח"כ נתנה למתנה לאגריפא הראשון, ועוד הפעם בירי נציבי רומי. במרירה האחרונה צרו עליה היהודים ובראשם בר כוכבא (מלחמות ס"ב פ"ח א'). ונעשתה קולוניה רומית תחת ממשלת ספטימיוס, ומאז נתמעט ערך שמרון ועיר שכם נתמלאה מחרבנה. במאה הרביעית היתה סבסטי עיר קמנה (אייזיביוס בספרו, "אנומאסטיקון"). לפי דברי הירונימוס (בפירושו לעבריה) קבורים בשמרון הנביאים אלישע ועבדיה ויוחנן הממביל. ר' בנימין הנוסע אומר כי בזמנו לא היו שם יהודים, ואינו מזכיר הקברים רק

לשליש יום הלבנה מהלכת לשני ימים ומחצה וכו'.
א"ר יהושע בן לוי בכל יום ויום חמה ולבנה כהות
עיניהם מאורה של מעלה והן מתעכבות לצאת, מה
עושה הקב"ה מאיר לפניהם והן מהלכין לאורו שנאמר
ה' באור פניך יהלכון (תהלים פ"ט ט"ז) וכו'. ר' לוי
אמר בכל יום ויום עומדין בדיון לפני הקב"ה, למה?
יטק מתביישין לצאת, ואומרים לפי שהבריות משתחוים
להן ומכעיסין להקב"ה, ומה עושה, מאיר לפניהם חצים
שנאמר לאור חציד יהלכו (שם) והם יוצאין בעל כרחן
וכו' (מדרש תהלים מזמור י"ט ס"י י"א). ארשב"י אין
אנו יודעין אם פורחין הן באור ואם שפין ברקיע ואם
מהלכין הן בדרכן, הדבר קשה מאד, וא"א לבריות
לעמוד עליו (ב"ר פ"י י"ג), ודרשו ולמשול ביום ובלילה,
אלו הצדיקים שהן שולטין בהן, הה"ד וירם השמש
וירח עמד וגו' (יהושע י') וכו' ויהושע היה מעמיד לגלגל
חמה ולבנה ע"י הס"ת שהנה בו יוסם ולילה, נמלו
לס"ת והראה אותו לגלגל חמה א"ל כשם שלא דומסתי
מזה אף אתה דומס מלפני. מיד וירם השמש וירח
עמד (שם סוף פ"ו). וכן עמדה השמש לפני נקרימוס
בן גוריון (ע"י ילקוט חרש ס"י ט"ז). א"ר לוי מפני מה
אין קולו של אדם נשמע ביום כדרך שנשמע בלילה,
מפני לגלגל חמה שמנסר ברקיע כחרש המנסר בארזים
וכו' (יומא כ"ג). אמר רב פפא יומא דעיבא (יום
המעונן) כוליה שמשא (החמה בוקעת בכל מקום).
אר"נ וזהמא דשמשא (humidity) קשי שמשא (שם
כ"ח). רב פפא אמר האי שמשא סומקתי היא (מראהו
אדום) תדע דקא סמקא צפרא ופניא, והאי דלא קא
חוינן כוליה יומא נהורין הוא דלא ברי, ויש אומרים
להפך כי השמש בטבעו לבן, ומה שהוא אדום בבקר
ובערב הוא מפני שבבקר השמש חולף אבי וורדי רגן
ערן (ונשתנה לאדום כצבע השושנים). ובערב הוא עובר
אפיתחא דגיהנם ונשתנה לאדום מאור האש (ב"ב פ"ד).
ממה שנאמר וזרחת לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא
בכנפיה (מלאכי ג') למדו כי חרגא דיומא מס'. ור"ש
בן לקיש אמר אין גיהנום לעוה"ב אלא הקב"ה מוציא
חמה מנרתיקה צדיקים מתרפאין בה ורשעים נידונין
בה וכו' (נדרים ח'). וא"ר יצחק שמש בשבת צדקה
לעניים שנאמר שמש צדקה (תענית ח'), ופירש"י
שמתעדינן בה ונוח להן יום ברור ומתחמטין בה ביום
הצינה (שם). אור השמש מועיל לצמיחת הזרעים, ויש
צמח אחד ישמו "אראג" ועלין שלו נוסין לצד החמה,
שחרית כפופין למזרח ובחצי היום זקופין ולערב כפופין
למערב וזה היה סימן לשקיעת החמה (שבת ל"ה:
רש"י). חמה היא אחד משבעה כוכבי לכת, והנולד
במזל חמה יהי גבר זיוותו (בהיר) יהי אכיל מדיליה
ושתי מדיליה וזוהי גליון אם נביא לא מצלח (שבת
קנ"ג). כי השמש הוא המשפיע ואינו מקבל כמו
הלבנה.

[לקוי חמה ולקוי לבנה] לקוי החמה או לקוי

בשם "אב בית דין", אבל לא נודע בברור המקום שהיה
שם אב"ד אם בארץ מולדתו מצרים או בארץ אהרת.
כי מצאנוהו שהיה מתגורר במדינות שונות: בדמשק
בחלב בא"י וכן בקירואן, ובעיר האחרונה הזאת אולי
ישב לרגלי רב נסים. כי בשיר שערך ר"ש בן נבירול
לרבנו נסים יאמר בסופו, "ושלום נם לאלחנן חניכו",
אף שקיטה לפרנס זה כי רב אלחנן היה כביר לימים
מרבנו נסים אחרי שכבר נסמך מרב שרירא.

ביבליוגרפיא: גרעין, געשיכטע ה"ה מהדורא ד' צד
327; געשיכטע, מאנאטסטרופע חלק ג"ה (1911) צד
478 והראה; פאונאטסקי, אנשי קירואן ס' י"א; J. E.
269.

ש. א. פ.

שֶׁמֶשׁ (חֲמָה): המאור הגדול בשמים המאיר
ביום. וזרח השמש ובא השמש (קהלת א' ה) ורגיל
בלשון, על עלותו ממזרח בבקר, השמש יצא על הארץ
(בראשית י"ט כ"ג) ועל רדתו אל פאת מערב, השמש
באה (שם ט"ו י"ז), כאור החמה (ישעיה ל' כ"ו), על
חומה נאמר עד חום השמש (נחמיה ז' ג') גם נקרא
חרס, חרסה, האומר לחרס ולא יזרח (איוב ט' ז').
בטרג יבא החרסה (שופטים י"ד י"ח), ועיר מצרים און
הוא בית שמש (Heliopolis) וגם עיר החרס (ישעיה
י"ט י"ח) כרמחרגם רב יוסף קרתא דבית שמש דעתירה
למחרב (מנחות ק"י), ונקראת בית שמש ע"ש עבודת
אליל בצורת שמש שעברו לו (ע"ע בית שמש). והיתה
עבודת השמש נהוגה גם בארץ כנען וע"ז רומזים שמות
הערים בית שמש, עיר השמש, ומלכי ישראל בעזכם
את ה' הלכו בדרך הגוים ויעבדו את אלהי השמש, אך
המלך יאשיה השבית את הכמרים, המקטרים לבעל
לשמש ולירח ולמזלות ולכל צבא השמים" (מ"ב כ"ג
ה'), וייטבת את הסוסים אשר נתנו מלכי יהודה לשמש...
ואת מרכבות השמש שרף באש (שם כ"ג י"א).

[בתלמוד ומדרשים] לפי מסורת חז"ל נברא אדם

ביום ו' בראש השנה, ובריאת העולם היתה ביום א'
כ"ה אלול, וביום ד' בעשרים ושמונה באלול נבראו
חמה ולבנה (פרקי דר"א פ"ח). והאור שנברא ביום
הראשון אינו אור החמה והלבנה (ע"ע אור). והנה
מתחלת ברייתם היו שניהם שוים בגדלם ובמאורם
שנאמר ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים (בראשית
א' ט"ז). אמרה ירח לפני הקב"ה רביש"ע! וכי אפשר
לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד, אמר לה לבי ומעמי
עצמך, ונתמעטה בשביל כך, ולכן כתיב ואת המאור
הגדול למשטלת היום ואת המאור הקטן למשטלת
הלילה (חולין ס'). ע"ע לבנה. ר' פנחס בשם ר'
אבא דרש לשמש שם אהל בהם, השמש נתון בתוך
התיק וכו' ר' ברכיה אמר [השמש מהלך] כספינה שהיא
באה מאכרמוניא שיש לה שס"ה חבלים כמנין ימות
החמה, וכספינה שהיא באה מאלכסנדריא שיש בה
שנ"ד חבלים כמנין ימות הלבנה. מה שהחמה מהלכת

הלכנה נחשב לאות פורענות מאת ה', את לקוי החמה ציינו הנביאים במלת "חשך", ואת לקוי הלכנה במלת "דם" היינו צבע אדמדם-שחרחר, כמו הנביא יואל שאמר "השמש יהפך לחשך והירח לדם", ועמוס מנבא "והיה ביום ההוא והבאתי השמש בצהרים והחשכתי לארץ ביום אור", וסביח אומר "ובאה השמש על הנביאים וסדר עליהם היום", ובדברי ישעיה "חשך השמש בצאתו וירד לא ינה אורו". הכל רמז על הסקרה הזה. חז"ל חשבו זאת לסימן רע, ואמרו בזמן שהחמה לוקה סימן רע לכל העולם בלו. משל למה"ד למלך ב"ו שעשה סעודה לעבדיו והניח פנס (עששית) לפניו, כעס עליהם ואמר לעבדיו מול פנס מפניהם והושיבם בחשך. ר"ט אומר כל זמן שמאורות לוקין סימן רע לשונאיהם של ישראל (בלשון יפה) מפני שמלומדים במכותיהן, משל לסופר (מלמד) שבא לבית הספר ורצועה בידו, מי דואג? מי שרגיל ללקות בכל יום ויום הוא דואג. כברייאא אחרת אמרו בזמן שהחמה לוקה סימן רע לגוים, לכנה לוקה סימן רע לישראל, מפני שישראל מונין ללכנה ואו"ה לחמה. פניו דומין לדם חרב בא לעולם, לשק (עשוי מנוצה של עוים ודומה לשחור) חיצו רעב באין לעולם, לזו ולזו חרב וחיצו רעב באין לעולם, לקה בכניסתו פורענות שוהה לבוא, ביציאתו מסהרת לבא וכו' ובזמן שישראל עושין רצונו של מקום אין סתיראין מכל אלו, שנאמר בה אמר ה' אל דרך הגוים אל תלמדו ומאותות השמים אל תחתו וגו' (ירמיה י', סוכה כ"ט:).

[בקבלה] מלת שמש תשמש בלשון זכר ונקבה, אבל בקבלה הוא לעולם זכר ומשפיע והלכנה נקבה ומקבלת, שמש דא הקב"ה, דא הוא דא דשמא קדישא (זהר פקודי צ' ע"ב). פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה, שהיה מקבל ממנו. שמשון על שמו של הקב"ה נקרא שנאמר שמש ומנן ה' (סוטה י'). שמש ר"ת ש' שמואל מ' משה ש' שמשון, ע"ד שאמרו מאן דנולד בחמה אכל מדליה (כנ"ל). וכן אלו לא נהנו משל אחרים משה אמר לא חסור אחד מהם נשאתי, וכן שמשון (סוטה שם), ושמואל אמר שור מי קחתיו ובכל מקום יהלך ביתו עמו (ברכות מ'). צדיקים נמשלו לשמש ואהביו כצאת השמש (שופטים ה'). צדקה נמשלה לשמש שמש צדקה, חורה שבכתב נמשלה לחמה ושבע"פ ללכנה שמקבלת אורה מהתורה. משיח נקרא שמש, עד בא השמש עד יבא משיח (תנחומא פ' משפטים, ועי' ערכי הכננים ערך חמה), וכבר הובטח לדוד, כי "ורעו לעולם יהיה וכסאו כשמש נגדי" (תהלים פ"ט ל"ו).

[ברכת החמה] כמו שמברכין על חידוש הלכנה בכל חרש, כן מברכין על חידוש החמה פעם אחת בכל כ"ח שנה, שהוא מחזור גדול, והיא תקופת החמה. ר"ל שהשמש הוא בנקודה הראשונה כמו בעת שהוקבע ברקיע השמים במעשה בראשית. ואמרו הרואה חמה

בתקופתה לבנה בגבורתה וכו' אומר ברוך עושה בראשית, ואימת הוי? אמר אב"י כל כ"ח שנים והדר מחזור, ונפלה תקופת ניסן בשבתאי באירחא דתלת נהני ארבע (ברכות נ"ט:). פירש"י שהעריב שמשו יל"ג בשבת ויתחיל ליל ד' ואז מושל המול שבתאי וע"ע תפופות). וכשרואה החמה ביום ד' בבקר אומר ברוך עושה בראשית וש"ע או"ח סי' רכ"ט א"י. ומהר"ל צוה להכריז בערב שלמחרת יזרח כל אדם כשרואה הנץ החמה יברך, וכתב המ"א דאם לא בירך עד אחר ג' שעות לא יברך שכבר עברה החמה ממקום הזה, ור"י עמדין כתב שיש זמן עד חצות (בסוף פירושו למגילת תענית). וכתב בספרו גדול מרכבה, וכן עשיתי הלכה למעשה בשנת תקס"ה שלא זרחה השמש עד שעה קודם חצות וברכתי בשם ומלכות יישרי תשובה שם). הרב ר"ט סופר תיקן נוסחת ברכת החמה בשנת תר"א. ומתחלת מהפסקו כי שמש ומנן ה' אלהים וגו' (תהלים פ"ד י"ב) ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים (שם ע"ב ה'), הודינו לך (שם ע"ה ב'), וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה (מלאכי ג' כ'), הנדו השמים צדקו (תהלים צ"ו). מזמור הללויה הללו את ה' מן השמים (שם קס"ח), ואח"כ הברכה בא"י אמ"ה עושה מעשה בראשית, ומזמור השמים מספרים כבוד אל (שם י"ט), ויש נוהגין לומר גם אל ארון ער וחיות הקדש מחפלת שבת שחרית, וגומרים בשיר המעלות אשא עיני אל ההרים (שם קכ"א), ומוסיפין תיר הרואה חמה בתקופתה וכו' (לעיל), רבי חנניא בן עקשיא אומר וכו' (סוף מכות), ואומרים קדיש ררבנן ואח"כ אומרים יהי רצון מלפניך ה' אלהינו וא"כ כמו שהחיינו וקיימחנו והנעתנו לזמן הזה לברך ברכה זו כן תחיינו וחקיימנו ותזכנו לברכה בתקופות אחרות הבאות עלינו לטלום, שמים בבנין עירך ושמים בעבודתך ותזכנו לראות פני משיחך ותקיים בנו מקרא שכתוב על ידי נביאך כאמור והיה אור הלכנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתים כאור שבעת הימים וגו' (ישעיה ל' כ"ו). ויש נוהגין לומר עלינו וקדיש יתום (מילדולה, בקר יזרח, ליוורנו 1785; וקיתאל אריה גרשון, שערי מרח, קראקא 1896; לוינץ, לוח א"י תרנ"ז). החקופה הבאה תהיה בשנת תרפ"ה (1 אפריל 1925). ע"ע בין הערבים; לבנה; תקופה.

מהלך השמש סביב הארץ (או להיפך) ישונה לפי קו הרוחב של הכדור, בארבע תקופות השנה, וישתנה אורך היום והלילה. השנוי יתגדל לפי ערך המקומות המרוחקים מקו המשווה והמקורבים לציר הצפוני או הדרומי. עי' לוח השננים בראש החלק הזה.

א.

שְׁמִשׁ: משרת ובפרט משרת הקהל, שמש בבית דין ושמש בביהכ"נ. בזמן הגמרא היה נודע שמש הקהל בשם חזן (ע"ע), ושמש ב"ד היה שליח ב"ר, ובלשון

הלכנה נחשב לאות פורענות מאת ה', את לקוי החמה ציינו הנביאים במלת "חשך", ואת לקוי הלכנה במלת "דם" היינו צבע אדמדם-שחרחר, כמו הנביא יואל שאמר "השמש יהפך לחשך והירח לדם", ועמוס מנבא "והיה ביום ההוא והבאתי השמש בצהרים והחשכתי לארץ ביום אור", וסביח אומר "ובאה השמש על הנביאים וסדר עליהם היום", ובדברי ישעיה "חשך השמש בצאתו וירד לא ינה אורו". הכל רמז על הסקרה הזה. חז"ל חשבו זאת לסימן רע, ואמרו בזמן שהחמה לוקה סימן רע לכל העולם בלו. משל למה"ד למלך ב"ו שעשה סעודה לעבדיו והניח פנס (עששית) לפניו, כעס עליהם ואמר לעבדיו מול פנס מפניהם והושיבם בחשך. ר"ט אומר כל זמן שמאורות לוקין סימן רע לשונאיהם של ישראל (בלשון יפה) מפני שמלומדים במכותיהן, משל לסופר (מלמד) שבא לבית הספר ורצועה בידו, מי דואג? מי שרגיל ללקות בכל יום ויום הוא דואג. כברייאא אחרת אמרו בזמן שהחמה לוקה סימן רע לגוים, לכנה לוקה סימן רע לישראל, מפני שישראל מונין ללכנה ואו"ה לחמה. פניו דומין לדם חרב בא לעולם, לשק (עשוי מנוצה של עוים ודומה לשחור) חיצו רעב באין לעולם, לזו ולזו חרב וחיצו רעב באין לעולם, לקה בכניסתו פורענות שוהה לבוא, ביציאתו מסהרת לבא וכו' ובזמן שישראל עושין רצונו של מקום אין סתיראין מכל אלו, שנאמר בה אמר ה' אל דרך הגוים אל תלמדו ומאותות השמים אל תחתו וגו' (ירמיה י', סוכה כ"ט:).

[בקבלה] מלת שמש תשמש בלשון זכר ונקבה, אבל בקבלה הוא לעולם זכר ומשפיע והלכנה נקבה ומקבלת, שמש דא הקב"ה, דא הוא דא דשמא קדישא (זהר פקודי צ' ע"ב). פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה, שהיה מקבל ממנו. שמשון על שמו של הקב"ה נקרא שנאמר שמש ומנן ה' (סוטה י'). שמש ר"ת ש' שמואל מ' משה ש' שמשון, ע"ד שאמרו מאן דנולד בחמה אכל מדליה (כנ"ל). וכן אלו לא נהנו משל אחרים משה אמר לא חסור אחד מהם נשאתי, וכן שמשון (סוטה שם), ושמואל אמר שור מי קחתיו ובכל מקום יהלך ביתו עמו (ברכות מ'). צדיקים נמשלו לשמש ואהביו כצאת השמש (שופטים ה'). צדקה נמשלה לשמש שמש צדקה, חורה שבכתב נמשלה לחמה ושבע"פ ללכנה שמקבלת אורה מהתורה. משיח נקרא שמש, עד בא השמש עד יבא משיח (תנחומא פ' משפטים, ועי' ערכי הכננים ערך חמה), וכבר הובטח לדוד, כי "ורעו לעולם יהיה וכסאו כשמש נגדי" (תהלים פ"ט ל"ו).

[ברכת החמה] כמו שמברכין על חידוש הלכנה בכל חרש, כן מברכין על חידוש החמה פעם אחת בכל כ"ח שנה, שהוא מחזור גדול, והיא תקופת החמה. ר"ל שהשמש הוא בנקודה הראשונה כמו בעת שהוקבע ברקיע השמים במעשה בראשית. ואמרו הרואה חמה

הניד לה הפתרון והיא מסרה דבריו לבני עמה. ותצלח עליו רוח ה' וירד אשקלון ויך מהם שלשים איש ויקח את חליצותם ויתנם למינדי החירה ויחר אפו ויעל לבית אביו. ובשובו לאשתו מצא כי היתה לאיש אחר, ויאמר להם שמשון, "נקיתי הפעם מפלשתים כי עשה אני עמם רעה" וילכוד שלש מאות שועלים ויפן זנב אל זנב וישם לפיד בין שני הזנבות בתוך, ויבער אש בלפידים וישלה בקמות פלשתים ויבער מגריש ועד קמה ועד ברם זית, "ויך אותם שיק על ירך מכה גדולה". ובאשר עלו פלשתים להלחם עם יהודה, ירדו שלשת אלפים איש מיהודה לסלע עיטם שישיב שם שמשון לאסרו ולמסור אותו לפלשתים באסרם, "הלא ידעת כי מושלים בנו פלשתים ומה זאת עשית לנו". ואחר אשר הבטיחו לו כי לא יפגעו בו הם, הניח להם לאסור אותו בעבותים חדשים ולהסגיר אותו בידם, למען יעלו מעליהם. אולם בבוא חיל הפלשתים בתרועה לקחת אותו נתק אסוריו במהרה, "וההינה העבותים על זרועותיו כפשתים אשר בערו באש", וימצא לחי תמור מריה ויך בה אלף איש. ויראה עוד נפלאות גבורותיו בעזה, אשר לן שם הלילה והפלשתים ארבו לו להרגו בכפר והשער סגור, ויסם בחצי הלילה ויאחזו בלחיות שער העיר ובשתי המזוזות ויסעם עם הברית על בתפיו ויעלם אל ראש ההר. באחרונה אהב אשה פלשתית ושמה דלילה. ויתנבלו בני עמה ויסיתוהו בשחר בסף לפתות את לב שמשון לנלות את סודו, "במה כחו גדול" מכל בני האדם. פעם שלש כחש לה שמשון ותקות הפלשתים נשארה מעל, אך באחרונה לקחה את נפשו בחלק שפתיה והציקה לו בדבריה, "ותאלצהו ותקצר נפשו למות", עד כי הניד לה האמת, כי כל כחו במחלפות ראשו ע"י הנזירות, אם גולחתי וסר ממני כחי וחליתי והייתי ככל האדם". ותישנהו על ברכיו ותגלת את שבע מחלפות ראשו ויסר כחו מעליו. ויתנפלו עליו הפלשתים סמארבם וינקרו את עיניו ויורידוהו עזתה עירם וישימוהו מוחן בבית האסורים, ויריעו הפלשתים על נצחונם ויעשו חג לדגן אלהיהם. וכמוכב לבם קראו לשמשון לצחק לפניהם למען התקלס בו. ויעמידו אותו בין העמודים אשר עליהם נבון הבית שנאספו שם המון רב מהפלשתים בשלשת אלפים הרואים בשתוק שמשון. ובהתעמף נפשו מאש קנאתו הבעור בו התפלל אל ה', "זכרני נא וחזקני נא אך הפעם הזה האלהים! ואנקמה נקם אחת משתי עיני מפלשתים". וילפות שני עמודי התוך ויט בעוזו בתו את העמודים בקראו בקול, "תמות נפשי עם פלשתים!" ויפול הבית על הפלשתים וגם הוא נפל תלל תחת המהפכה וימותו כלם יחד. "ויהיו המתים אשר המית במותו רבים מאשר המית בחייו" ובני משפחתו הוציאוהו משם ויקברוהו בקבר מנוח אביו (שופטים י"ג עד י"ז).

[בתלמוד ומדרשים] שמשון נקרא על שמו של

שמש השמש כמו משרת. וביחוד המשרת אצל השלחן בעת הסעודה, ומהלוקת בין ב"ש וב"ה, ב"ש סברי מותר להשתמש בשמש עם הארץ, וב"ה סברי אסור להשתמש בשמש ע"ה. כי צריך שידע שלא להפסיד אוכלין כ"א פרוזין שאין בהם כוית וכדומה (ברכות נ"ב:). גם אבר המוליד נקרא שמש (נדה י"א; י"ב). והנה המדליק את נרות חנוכה נקרא שמש. השם "שמש" למשרת ב"ד ומשרת הקהל נודע מזמן אחר התלמוד. פקידו הקהל רב חזן שמש (ר"ת רח"ש) נעשו בתום המשולש בעיני הצבור. בערים הגדולות היה שמש מיוחד לבי"ד לקרוא לבעלי דינים ולשליחות אחרות, ויש שמש לחברה קדישא. ושמש מיוחד להקהל שהיה בעין סופר ומזכיר ומשגיח ראשי בביה"ב, ועוד שמש שני שהיה תחתיו (אונגער-שמש). השמש השני נקרא במדינות אשכנז, "שולקלאפפער" ע"ש שהיה דופק ברלתי החלונות של הבעלי בתים להערים משנתם לסליחות ולתפלה בשחרית. גם להכריז בערב שבת בשוק כישהגיע הזמן לסגור החניות, וגם להכריז בשבת אחר הצהרים בשחית זמן מנחה, והכרזות אחרות לצורך הקהל. מנהג הרפיקה הוא מנהג ישן נישן, ונמצא בנסרא, ארשב"י סבא מקריא רכנישתא חרתא הוא (ירוש' ביצה פ"ה ב' דף ס"ג ע"א). ובמנהגי מהר"ל (פ"ח:). נאמר כי השולקלאפפער היה מעיד את הכע"ב בכל יום לעמוד לתפלה, מלבד בתשעה באב. הנוצרים קראו לשמש ברוסית Campantores ובאשכנזית "גלעקנער" כלומר המכה בפעמון (הולם פעם). בעיר ניישטאדט דפק השמש ארבע דפיקות על דלת החלון. דפיקה אחת, ב' דפיקות בבית אחת, ודפיקה אחרונה, ור' ישראל איסרליין הרב דמתא נתן סימן לזה אבא אליך וברבתיך (שמות כ' כ"ד) א', ב', א'. במחזות הרה"י דפקו שלש דפיקות, אחת ושתיים בבית אחת. בערים אחרות ובפרט בפולין השמש דופק נ"ב שלש דפיקות להיפך, מלבד בעת שי"ש מת בעיר דופק רק דפיקה אחת ולא יותר. בין משרות השמש היה גם לקרוא הבע"ב לאספות הקהל, ולקרוא קרואים לסעודת מצוה. השמש המודרני בהיכלי הריפורם מבונה Sexton.

ב. מ.

שמשון: (המכונה "הנבור"): שופט בישראל עשרים שנה (משנת ב"א תתי"א=949 סמ"נ). הוא היה בן מנוח הרני מעיר צרעה, ואמו ילדתו אחרי היותה עקרה, וע"פ מצות המלאך הקדישתהו לנזיר אלהים, ויגדל הנער ותחל רוח ה' לפעמו, ויקנא קנאת עמו מהפלשתים אשר הקשו עליהם עולם. וירד תמנתה והנה כפיר אריות שואג לקראתו ותצלח עליו רוח ה' וישסעהו בשסע הנרי, וישתמש ברות הגבורה הזאת נגד הפלשתים, וימצא תואנה לקחת נקמתו מהם, ויקח לי אשה מבנות פלשתים, ובאשר התאספו הקרואים שאל להם לפתור חירה ויתערב עמהם בשלשים סדינים ושלשים חליפות בגדים. אך כאשר הציקתהו אשתו

מסיניצברג, ובמשך עשר שנים למד בישיבת ר' יצחק ב"ר שמואל הזקן מדמפייר, ואחרי מותו יסד ר' שמשון ברא"א ישיבה בשאנץ. רבנו הרא"ש אמר כי אחרי רבינו תם ור' יצחק ב"ר שמואל, היתה פעולת ר"ש ברא"א גדולה מאד והשפיעה הרבה על לימוד התלמוד בצרפת ואשבנו במאה ה"ג. לדעת ר' יוסף מקולון היו ר' יצחק ב"ר שמואל ור' יהודה סיר ליאון מפאריס ור"ש ברא"א שלשה עמודים שעליהם נשען כל בית ישראל בצפון צרפת בעת ההיא. התוספות של ר"ש ברא"א נתקצרו ע"י ר' אליעזר מסוך (ע"ע). תשובותיו נתקבלו להלכה, לפעמים פסק נגד ר"ת (מרדכי לחולין פ"ח סי' תשל"ג) ונגד הר"י בן שמואל (שם לפסחים פ"ב סי' תקנ"ו). ולפעמים חזר מדעתו (אור זרוע ח"ב קע"ה). את הקראים חשב חוץ למחנה ישראל וגויים נמורים. ר"ש היה נוטה למתנגדי הרמב"ם במחלוקתם על הפילוסופיא, והחליף מכתבים עם ר' מאיר ב"ר מודרוס הלוי אבולעפ"א. באמצעות ר"א בן נתן הירחי שלח מכתבו לרבני לונדל ומלודא והתנצל שלא בא „לחלוק על הארי אחרי מותו" אבל אי אפשר לו להסכים ומוכרח להתנגד לדעת הרמב"ם על תחיית המתים ועל אנדרות חז"ל. ועל אשר לא רשם בספרו יד החזקה המפורסם בתלמוד. אח"כ היתה לו מחלוקת גם עם ר"א אבולעפ"א. מסיבת דריפות היהודים ע"י האפיפיור אינוצינט השלישי, התאחרו כמה ראשי ישיבות ותלמידיהם מאנגליא וצרפת ויסעו לא"י וגם ר"ש בתוכם (בערך שנת 1211). זמן רב ישב בירושלם ולכן מבונה הירושלמי (סמ"ג לאוין ס"ה ק"א, עשין ס"ה). וימת בעבו ונקבר לרגלי הר הכרמל.

[חבוריו] מלבד התוספות על הש"ס, חבר פירוש על משניות זרעים וטהרות שאין עליהן גמרא (חוץ מס' ברכות ונדה). הוא מביא מאמרי הירושלמי תוספתא מבילתא ספרא ספרי ומשתדל לתרץ הקושיים והסתירות שביניהם ובין תלמוד בבלי. הוא מזכיר את הערוך מר' נתן ב"ר יחיאל ורש"י, אבל אינו מזכיר פירוש המשניות להרמב"ם. ובנראה לא ראה אותו (ע"י תי"ט לסבירין פ"ה י'). לפי ד' יעקב בן אכסאי כתב ר"ש פ"י על מס' שקלים, עדיות, מדות וקנים, אך איננו במציאות. התוספות על עדיות שנדפס בשם „עדות נאמנה" (דעסוי 1813) מיוחס אליו בטעות. בפירושו על הספרא השתמש ר"ש בפירוש הראב"ד אשר מביא בי"ם „חכמי לונדל" או „חכמי פרויניצא" ולא בשמו העצמי. הפירוש הזה נדפס ילא בקרוק מהב"י אשר באוקספורד (ווארטא 1866). גם כתב פיוטים, והשתמש בחרושים במכתביו. אחי ר"ש היה ר' יצחק מדמפייר. מבונה בר"ת ריב"א או ריצב"א כדי להבדילו מרבו ר"י הזקן (ר' יצחק ב"ר שמואל). ואחרי מותו לקח מקומו בתור ראש ישיבה. לר"ש היו שני בנים ר' יעקב שקבור לרגלי אביו בהר הכרמל, ור' שלמה שחי בעבו בשנת 1260 והיה נודע לחכם

הקב"ה שנאמר בי שמש ומגן ה', אף שמשון מגן בדורו של ישראל (סוטה י'). ונקרא „בדן" וישלח ה' את ירובעל ואת בדן ואת יפתח (ש"א י"ב י"א), ולמה נקרא שמו בדן דאתי משבט דן (ר"ה ב"ה), ומצד אמו בא משבט יהודה, ושם אמו צללפוני (כ"ב צ"א). או הצללפוני (במדבר דבה פ"י י"ג) בשם אחות אבי עיטם (דח"א ד' ג'). וע"ש נקרא סלע עיטם שישב שם שמשון. ברבת יעקב לרן: דן ירין עמו באחד שבטי ישראל. יהי דן נחש עלי דרך שפיפון גו' (בראשית מ"ט י"ז) נתקיסה בשמשון, כי היה שופט בישראל, ור' יוחנן אמר שמשון חניר בשתי רגליו היה בישיפון (סוטה י'). והיה נוקם ונוטר בנחש (ב"ר פ"י י"ח). ותחל דוח ה' לפעמו, אמר ר' יצחק מלמד שהיתה שבינה מקשקשת לפניו בזוג, בין צרעה ואשתאול, א"ר אסי צרעה ואשתאול שני הרים גדולים היו ועקן וטחנן זה בזה. ר' שמעון החסיד אמר בין בתפיו של שמשון ששים אמה היה, בי גמירי דאין דלתות עזה פחותות מששים אמה (דרך נחמא). ותרא דלילה בי הגיד לה את כל לבו, מנא ידעה? א"ר חנין אמר רב ניבין דברי אמת, אב"י אמר היא ידעה בו באותו צדיק דלא מפיך שם שמים לבטלה, בין דאמר נזיר אלהים אני, אמרה השתא ודאי קושטא קאמר וכו'. בין החמשה שנבראו מעין דונמא של מעלה נחשב שמשון וכולן לקו, שמשון בכחו שאול בצוארו אבשלום בשערו וכו'. שמשון הלך אחרי עיניו או מרד בעיניו שנאמר בי היא ישרה בעיני לפיכך נקרו פלשתים את עיניו. שמשון התפלל ואנקמה נקם אחת מיסתי עיניו. אמר רב אמר שמשון לפני הקב"ה רבשע! זכור לי עשרים שנה ששפמתי את ישראל ולא אמרתי לאחד מהם העבר לי מקל מסקום למקום (סוטה מ': י'). בנראה נמצאו כבר בימי חז"ל אנשים שלא האמינו בנבואות שמשון או שחשבו כי שמשון לא היה ולא נברא ב"א משל הוא, ולכן מסרו לנו חז"ל את שם אמו צללפנית ושם אחותו נשיי, למאי נפקא מינה לתשובת האפקורסין (כ"ב צ"א). יש מביאין ראיה על מה שאמרו חז"ל סומא חשוב במת, ממה שנאמר על שמשון כי נזיר אלהים יהיה הנער מן הבטן עד יום מותו, ובאמת פסקה נזירתו מעת שנתגלה ונקרו את עיניו, אלא שכבר נחשב אז במת. על נזירות שמשון ע"ע נזיר. וע"ע דלילה.

א.

שמשון בן אברהם משאנץ: מבעלי התוספות בצרפת; חי בעיר שאנץ (Sens) בערך שנת 1150 ומת בעבו א"י בערך שנת 1230. אביו ר' אברהם היה ג"ב מבעלי התוספות ומת בשנת 1210. בנראה נולד ר"ש בעיר פאלאיש במקום שגר שם אביו זקנו ר' שמשון ב"ר יוסף המתואר „הזקן", מבעלי התוספות. ר' שמשון ב"ר אברהם מבונה „השר משאנץ" ולמד אצל רבינו תם בטררויש, ואצל ד' דוד קלונימוס

נדול. לפי גרעץ היה ר' משה מקוצי בעל הסמ"ג ניסו של ר"ש אך לא נראים דבריו (ע"י נראם Gallia Judaica צד 555).

ביבליוגרפיה: שם הגדולים ח"א סי' 178; מובל, אור המיזם סי' 1226; ספר היוחסין דפוס לונדון ר"ח ע"ב; סדר הדורות ח"א 293; ווייס, דוריד ח"ה 10, 25, 68, ב. מ.

שמשון בן יצחק מקינון: תורני וכותב כללי התלמוד. חי בעיר קינון (Chinon) בצרפת בין שנות 1260—1330, ומכונה בר"ת מהרש"ק. הוא היה בן דורו של רבנו פרץ הכהן נירונדי אשר אמר על ר"ש כי הוא מומחה גדול בהוראה וש"ת רב ששת סי' קנ"ז. ר"ש חבר: א', "ספר כריתות" על כללי התלמוד (קושטא 1515) והוא נכבד במקצוע הזה; ב', "קונטרס" פ' על מסכתות ערובין וע"ז שנזכרו בס' כריתות; ג', "ביאור הנם" על הלכות נימין (כ"י בווינא סי' 48). גם כתב שו"ת שמזכיר ר"י קולח (שו"ת סי' קפ"ז), ורשב"א (שו"ת ח"ג סי' א', ח"ד סי' קנ"ב). ר"ש כתב גם הפירוש לפירושו של הראב"ע שמצא ר' יהודה מוסקוני בפרפיניון (כ"י האלברשטאם), וממה שרשום עליו, "סמריילאה" למד נראם כי ר"ש התישב במרשיליא אחרי גלות היהודים מצרפת.

ביבליוגרפיה: שם הגדולים ח"א 182; לוצאטו, הליכות קדם 46; Gallia Judaica p 581. ב. מ.

שמשון בן פסח מאוסטרופולי: רב בפודוליא ונהרג על קדוש השם בגזירת ד"ח. כאשר צרו הקחאקים על עיר פולנאה היה שם הרב ד"ש בן פסח ועמו כשלוש מאות יהודים, ובירדעם כי יפלו בירי הערלים וסופם למות, לבשו תכריכין ויתעטפו בטלית ויניחו תפילין ויתאספו כלם בבהכ"נ להתפלל ויחנו עד אשר באו הרוצחים ויהרגום נפש וכלם מתו על קדוש השם. ר"ש היה בעל מקובל מפורסם ואומרים עליו שהיה לו מניד כמו מהר"י קארו. הוא חיבר פירוש על ס' קרנים בשם דן ירין ובסופו לקוטים מכתבי המפרש בשם לקוטי שושנים (זאלקווא 1709) ובהקדמת הר"ש כתב שחיבר סחנה דן פ' על הזהר, בן מנוח פ' האדרות, שמש ננה פ' על שערי אורה, וס' נזר אלהים, ש"ס ומנן, וזרח שמש. וחבר עוד, "דיני והנהגת האדם" (אוסטראה 1793); "ספר לקוטים" בדבריו קבלה (הוראנא 1794); "נפלאות חרשות" פירוש עה"ת וחמש סגולות (ש"ס 1797).

ביבליוגרפיה: יון מצולה פרק גזירת דק"ק פולנאה; שם הגדולים ח"א דף צ' ע"ב; גורלאנה, לקורות הגזרות ח"ב 25, ח"ד 60; גרעץ, געשיכמע ח"י 57, 65. ב. מ.

שמשון בן שמשון: מבעלי התוספות ומכונה בר"ת הר"ש או ה"שר" מקוצי; חי בסוף המאה ה"ב

ובמחצית המאה ה"ג. דבריו מפוררים בתוספות על הש"ס. ואומרים כי כתב גם פירוש על תנ"ך. ר"ש היה יוצא ירך ר' יוסף ב"ר ש"א אל בונפי בן אחותו של ר' יהודה מקורבילל, וניסו של ר' משה מקוצי אשר סביא דבריו בהסמ"ג. ר' פרץ בהנהגותיו על הסמ"ג (לאון סי' ק"א) מכנה אותו השר משנן בטעות כי בשם הזה נודע ר"ש ב"א, ור"ש כר"ש הוא, "השר" סתם וחי בקוצי. ר"ש היה תלמיד ר' יצחק ב"ר שמואל הזקן מרמפייר. ר' משה מווינא היה תלמיד ר"ש והחליף עמו מכתבים. פסקים רבים מר"ש נזכרו באור זרוע, סמ"ג. אורחות חיים, ופסקי ריקאנטי.

ביבליוגרפיה: קורא הדורות דף י"ח ע"א; מובל, אור החיים סי' 1230; צונץ, צור געשיכמע צד 204, ב. מ.

שמתא: ע' דרם

שן (שנים): עצמות בפי האדם ובעלי חי למחוק המאכל, שן תחת שן (שמות כ"א כ"ד), שן רעה (משלי כ"ה י"ט) שבורה, או כואבת. נקין שנים (עמוס ד' ו') מחוסר לחם. בחומץ לשנים (משלי י' כ"ו) המקשה אותן, ובהגדה ואף אתה הקהה את שניו, במשל על הנענש בעון אחרים: אבות אכלו בוסר ושני בנים תקהינה (ידמיה ל"א כ"ט, יחזקאל י"ח ח'), כמו מוכיה חטא וזינור מניד. שן דחלב (קדושין כ"ד:) פ' שן של חינוק שיונס החלב שחודר מפני שמחליף שיניו. ככא הוא שן הלחי כלומר מכתש (באקצאהן molar), ובמלו המוחנות (קהל י"ב ג') תרנומו ויתבטלון ככי פומך. זיל מני ככיר ושניך כמה הוו (סנהדרין ל"ט). שיתין תכלי מטייה לכבי (ב"ק צ"ב:). א"ל רב לחי"א בריה לא תעקד ככא רק לגלגל עמו עד שיתרפא ואל תעקדנו (פסחים ק"ג). רבי היה מובל שבע שנים בצפרנא והוא חולי שנים (ב"מ פ"ה). ר' יוחנן אמר דין גרמא דעשיראה ביד, עצם (שן) של בן עשירי שמת לו, והוא כורך אותו ונושאו עמו מפני ענסת נפש (בבבא ז':) כי אמרו כל שבמת טמא חוץ מן השנים והשער והצפורן (אהלות פ"ג נ'). כבר בימי המשנה היו חותבין שנים זרות תחת שנים שנפלו או שנעקרו. ובפרט לאשה מיטום יופי, והיו עושין שן תחתבת מזהב או בסף (שבת ס"ד: וס"ה), והיו נושאים שן של שועל לסגולה (שם). העבר יוצא בשן ועין אם אדוניו הכהו ושבר את שניו בשור נאמרו ג' אבות הקרן והשן והרגל לענין נזק, מה שאוכל בשן משל אחרים (ב"ק ב' :). בימי התנ"ך השתמשו בכלים שונים שנעשו משן פילים והיו מפארים היכליהם במשבצות שן. המגך שלמה הביא מתרשיש זהב וכסף ושנהבים (מ"א י' כ"ב, דה"ב מ' כ"א) והוא מלה מורכבת מן שךהבו שפירושה בנפמית שךפיל, וכן תרגמו שיןא דפילא (Ivory), והם קרני הפיל משני עברי פיו. קרנות שן (יחזקאל כ"ז מ"ו), עשת שן (שה"ש ח' י"ד), תיכלי

למספר יטו הנצרי רק למספר הרומיים (ע"ע כרונר לוגיא). איזה מן הסופרים החדשים חושבים מספר השנים לנלותינו מחורבן בית שני ואילך. ע"ע חדש; מועדים; עבוד שנה; תקופה.

ד. ס.

שני השם: ע' שמות

שנים: על השנים במסורה ע"ע בקרת כחבי הקדש; מסורה. על נוסחאות שונות ע"ע נוסחאות. ובמאמר הזה יבואו רק השנים שנתהו בהרבה דינים ומנהגים מפני שני המבעים או שני המקום והזמן. (א') ע"י שני המבעים נשתנו איזה דינים, וכבר העירו ע"ז בעלי התוספות (ע"ז כ"ד: ד"ה פרה) על מה דאמרינן שם פרה וחמור כח שלש וראי לכהן, הולד הראשון אם זכר הוא דקודם שלש לא ילדה, וכחבו ע"ז ויש לתמוה דהא מעשה בכל יום דפרה בת שתי שנים יולדת, ויש לומר דודאי עתה נשתנה העת מכמו שהיתה בדורות הראשונים, כמו בענוניא דדורא דאמרינן (חולין כ"ז:), חיו ברייתא הכי אית להו, אלמא נוייתא (בייתית) לית להו, ועתה היא בכל הבחמות שלנו. ועוד לענין נמילת ידים בין בישר לרבים דאמר סד בר רב אשי שהוא חובה משום דסיסה לרבר אחר (צדעת) וכן הוא בש"ע (פסחים ע"ז: או"ח ס" קע"ג א'). וכחב ע"ז המ"א ואפסר דבזמן הזה אין סכנה כ"כ דחוינא כמה דברים המוכרים בנמרא יתהם סכנה לרוח רעה ושאר דברים והאידנא אינו מוסיק דנשתנו המבעיות, וגם הכל לפי מבע הארצות וכו'. (ב') שני הזמן והמקום. כגון מדינא דסחנתין הישומע ברכת השם צריך לקרוע (סנהדרין ס'). ואמר ר' חייא הישומע אוכרה (גירסא) בזמן הזה אינו חייב לקרוע, שאם אתה אומר כן נתמלא כל הבגד קרעים. ועוד על מה דתנן לא יטע אדם אילן סמוך לשרה חבירו אמ"כ הרחק ממנו ארבע אמות (ב"ב כ"ז:), ואמרינן עלה בנמרא אמר שמואל לא שנו אלא בא"י אבל בבבל שתי אמות מפני שמחרשתן קצרה (שם ר"י). (ג') חסרון חכמה ובקיאות. הנאונים גזרו על הדורות האחרונים יתהם במדרנה פחותה בחכמה ובקיאות גם בדברים התלויים בהבחנה חושית, ורש"י מביא דברי הלכות גדולות: כל היכא דבעי בדיקה כגון נפילה ושבירה ודרוסה דמתכשרי בבדיקה, הני מיני בדורות קמאי דהוו בקיאי למיבדק, אבל אנן לא בקיאינן ולא סמכינן אנפשיין (חולין נ"ב:), ואף כי רש"י בעצמו פליג ע"ז וכחב כי אין לדין אלא מה שענינו רואות ומותר לסמוך עליו, דכחב ואל השופט אשר יהיה בימים ההם, אבל הוא יזהר יפה ויביא לפניו כל המבחים וכל הבקיאין בדבר וכו' (שם). אולם הפוסקים הכריעו כה"ג, ולכן יצא הדין בכמה דברים שאין אנו בקיאים. (ד') גוים בזמן הזה, בנמרא אמרינן דאסור לאדם לעשות ישתופות עם הגוי שמא יתחייב לו שבווע ונשבע בע"ז

שן (תהלים מ"ח ט'), כסא שן (מ"א י"ח), ממות שן (עמוס ד').

ב. מ.

שנאה: ע' אהבה; שונא

שנאדער: ע' עני

שנה: ע' שינה

שנה: משך זמן תקופת הארץ במסלולה סביב השמש, או למראית עין תקופת השמש סביב הארץ, והוא בקירוב שס"ה יום ורביעי. חכמי התכונה מתחילים את השנה מנקודת האביב, ברנע אשר מרכז השמש עובר אח קו המשווה, ואז יהיה יומו ולילה (אקינקציום). (נמא) ועד ישובו אל הנקודה ההיא פעם שנית יעברו שס"ה יום ה' שעות מ"ח דקים מ"ו שניים, וזאת היא מרת השנה המרופית האמצעית, שנת חמה של חול, בחכמת התכונה יש עוד שנה אחרת יותר ארוכה, והיא הישנה הסדרית, היינו משך הזמן אשר בו מקיף השמש את הארץ בצאתו מנקודה ידועה בנלל המזלות עד ישובו אל אותה הנקודה, והשנה הזאת עורפח מעט על שס"ה יום ורביעי. הקדמונים לא ידעו להבדיל בין שתי הישנים האלה כי חשבו לאחת, ואולם התוכן היוני היפרכס (כמאה וארבעים שנה קודם התאריך הרגיל) מצא בבחינותיו שנקודת האביב נסוגה אחורנית בכל שנה במדה פחותה מאד, לערך 50 ממעלות ש"ס שבענול. שנת הלבנה קוראים למשך הזמן אשר בו חקיף הלבנה י"ב פעמים במסלולה סביב הארץ, שנ"ד יום ה' שעות מ"ח דקים מ' שניים, היא שנת הערביים והמושלמנים. [לפי השבועות] בחשבון העבוד שלנו נהשבה מרת שנה של החמה המקושרת, היא שנת החמה שחדשה הדיש לבנה נערכה ע"י מחזור של י"ח שנה עם י"ב שנים פשוטות ושבע ימים מעוברות על סדר גוי"ח אד"ט (ע"ע עבוד שנים). כל שנה פשוטה בת י"ב חדשים תספור שנ"ג, שנ"ד או שנ"ה יום, וכל שנה מעוברת בת י"ג חדשים תספור שנ"ג, שנ"ד או שנ"ה יום. התחלת השנה היתה, מיום צאת בני ישראל ממצרים, בחדש האביב הוא חדש ניסן, ואולם בשום מן הגולה מימי עזרא ואילך תקנו להתחיל השנה בחדש תשרי, ותחלו לעלות עולות לה' מיום אחד לחדש השביעי (עזרא ג' ו'), וכן אנחנו חושבים עד היום. ותקנו חכמינו בחשבון העבוד לכלי לשנות אורך החדשים מניסן עד תשרי, וקביעת כל אחד תלויה בקביעת ראש השנה, באופן שנוכל להתחיל את השנה מחדש תשרי כנהוג, או מחדש ניסן שלפניו באין הכרל. התאריך הרגיל אצלנו ליצירה נתקבל במאה ה"א למספר הנהוג, וכימי הנאונים עוד חשבו למנין שמרות שהוא התאריך למלכות יון שנמצא בספר החיטמונאים, ותחלתו בחדש ניסן לשנת ש"א קמ"ג, היא שנת ג"א ת"ג ליצירה. ומספרי הנהוג אצל עמי אירופא ואמריקא אינו באמת

עשר אחד בוויטעבסק ויתן לו את בתו לאשה וכל מחסורו עליו. ויהי עוסק בתורה כל ימיו מלבד למודו העקרי בתלמוד למד רש"י גם בקבלה של האר"י, ואחר "יצא שמו של ר' דוב בער המגיד ממעזריטש אשר נמסר לו קבלת הבעש"ט, הלך רש"י לשמוע תורה מפיו, והיה אז כבן שלשים, וישב אצלו י"ב שנים, והרב המגיד הראה לו חבה יתירה, ואחרי מות המגיד, ור' מנחם מענדיל מוויטעבסק שהיה ראש החסידים ברוסיה הלכנה נסע לא", מלא רש"י את מקומו וקבע מושבו בליאזנא עיר מולדתו, ונהג נשיאותו הרבה באין פנות אל הכרוזים והחרמות שעשו נדולי הרבנים ובראשם הגאון מווילנא על החסידים וצדיקים אשר החלו להתפשט בארץ. רש"י מצדו השתדל לחזק את כת החסידים בהפרידם מסתננדיהם פירוד גמור ע"י שונים בנוסח התפלות ע"פ נוסח האר"י שיסד להם, ופקד עליהם לקבוע להם בתים מיוחדים לתפלה, וישנה קשר התפלן וסדר הכריכות וכדומה. והחסידים בהתחזקם מצאו עז בנפשם להתל ברבני הדור ולהתלוצץ בהם.

[רדיפות המתנגדים להחסידים] בשנת 1796 עלתה חמת הרבנים על החסידים עד לאין מרפא, ויכתבו שטנה אל הממשלה כי החסידים מניאים את נפשם ליסוד כתה חדשה, ובא הרש"י לעיר המלוכה לפטרבורג בסוף שנת 1796 וישב שם במאסר עד י"ת כסלו תקנ"ו כי ביום ההוא קראו לו דרוז ע"פ מצות הקיסר פאול הראשון, ויהי הדבר הזה לנס ולמפת לכל אנשי שלומם כי תורת אמת בפיהו וכי ה' עמו, ונוספו תלמידיו ומחזיקיו בכל המקומות, ויום פדות נפשו קבעו ליום טוב. הרש"י בהיותו בפטרבורג בשנת 1800 נתן שנית במאסר לסבה בלתי ידועה וישב שם כשלושת חרשים עד עלות הקיסר אלכסנדר הראשון על כסאו ויצא לחפשי ביום כ"ט כסלו נר חמישי לחנוכה, ויגדל האות השני מן הראשון בעיני מעריציו ויעשו גם היום הזה לשמחה ויו"ט, ואז שנה מקום מושבו מליאזנא ללאדי, ושם נהרו אליו המונים המונים ממקומות שונים, ושימת תלמודו התפשטה הרבה מאד. אולם כאשר הבקיעו צבאות נפוליון ברוסיה והגיעו עד מקום מושבו, נפל עליו פחד הצרפתים ויברת מפניהם הוא ובני ביתו ויצאו לרגלי צבאות רוסיה אשר נסוגו אחור ויבואו עד הכפר פיען ושמה חלה הרב את חליו וימת.

[שיטתו וספריו] רש"י עשה חיזוק גדול להחסידות ע"י שיטתו התודנית המיוחדת לספגת חב"ד כמו שבארה בנו ר' בער בקונטרס ההתפעלות. הוא התקין לקהל חסידיו שלחן ערוך חדש (חמשה חלקים שטעמן תרכ"ד) אשר התחיל לחברו עוד בהיותו משמש את הרב המגיד ממעזריטש ועסק בחבורו כמה שנים. וכונתו היתה להפריד החסידים מעל כלל הצבור גם במקצוע פסקי ההלכות לכל יצמרכו להשתתף עם הלומדים

שלו והתורה אמרה לא ישמע על פיד (סנהדרין ס"ג). וכתבו ע"ז התוספות (ר"ה אסור) בזמן הזה כלם נשבעים בקדשים ילהם ואין תופסים בהם אלהות, ואע"פ שמזכירין עמם שם שמים וכוונתם לדבר אחר מ"ם תמיד דעתם לעושה שמים וארץ, ואע"פ שמישהתפים שם שמים ודבר אחר לא אינכחן דאסור. ובאו"ח (סי' קנ"ו) כתב הרמ"א רש מקילין בעשיית שותפות עם נכרי בזה"ו וכו', ומטעם זה התיר ליהנות מסתם יינם ואסר רק השתיה (יו"ד סי' קכ"נ א'). וכן י"ט כמה וכמה דינים שנשתנו מפני שנוי הזמן והמקום.

[איך אפשר לביד לבטל דברי ב"ד הבורן] אין להקשות על השנוים האלה הכלל שאין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חבירו א"כ גדול ממנו בחכמה ובמנין (ביצה ד'), ואפילו אם במל הטעם שבגללו גזרו הראשונים או התקינו אין האחרונים יכולים לבטל עד שיהיו גדולים מהם (רמב"ם סמרים פ"ב ב'). אמנם י"ט אופנים שאפשר לעשות כן: א' היכא שהאיסור שאסרו היה רק ממעם חש"ש ואם עבר החש"ש עבר האיסור (תוס' ביצה ו' ד"ה והאידינא). וכגון בזמן שהיה תכלת אסור חכמים לעשות ציצית במלית של פשתן מחשש שמא יתכסה בה בלילה (מנחות מ'): והאידינא דליכא תכלת מותר או"ח סי' מ' ו'). וכן אסרו משי עם צמר מחשש שמא יתחלף לו משי בפשתן (מס' כלאים פ"מ ב'). והאידינא משי מצוי בינינו והכל מכירין בו ואין בו משום טרואת עין, לפיכך מותר עם הצמר ועם הפשתן (יו"ד סי' רצ"ח), וכל כהאי גוונא יכול ב"ד לבטל דברי ב"ד חבירו (תפארת ישראל עריות פ"א אות ל"ה). ב' היכא דלכתחילה לא נזרו אלא במקום שיש לחוש לשתיית הנחש משום גלוי וכיוצא בו (ע"ע גלוי). וכן התירו הנאה בסתם יינם כיון דלא נזרו אלא על המנסכים והשתא לא הוו מנסכים (ע"ז ס"ה). ומעיקרא לא היתה הנזירה אלא על המקומות שעובדים ע"ז שם (הרא"ש מס' ע"ז פ"א סי' א').

ביבליוגרפיה: שרי חמד קונטרס הכללים מערכת מ' כלל ה' שם מערכת ר"ש כלל ג"ד; הרב ר' אברהם אלירשטיין קונטרס "מחזה אברהם" הנספח לס' שערי ציון ווילנא 1877 (סי' י"ז וסי' ל"א).

ב. צ. ד. י.

שני וחמישי: ע' בה"ב; סליחות

שניאור זלמן ב"ר ברוך (ומכונה ג"כ ד' זמן מלאדי, ועל שמו נקראים בני משפחתו, שניאור סאנ''): מוסד מפלגת החסידים החדשים המכונים בשם חב"ד (ר"ת: ח'כמה ב'ינה ד'עת). נולד בעיר ליאזנא פלך מאהילוב בשנת 1747, ומת בעיר פיען אצל קורסק ונקבר בעיר האדיאץ פלך פאלמאווה ביום כ"ד מבת תקע"ג (סוף שנת 1812). בהיותו בן מ"ו שנה כבר היה גדול בתורה, ואף כי אבותיו היה עניים בחר בו

בעל חוב. ויש אומרים כי שעבודא לאו דאורייתא אלא מדרבנן; כדי שלא תנעול דלת בפני לווין, ולכן נובה מן הלוקחות. אבל מלוה על פה אין גובין מלקוחות, שאי אפשר להם להזהר בדבר שאינו ידוע לעולם, ועשו תקנה משום פסידא דלקוחות, ונובה רק מנכסים בני חורין. אמר רב פפא הלכתא מלוה על פה נובה מן היורשין ואין נובה מן הלוקחות (ב"ב קע"ו.). המלוה את חבירו על פה אינו נובה אלא ממה שימצא ביד הלוה (היינו נכסים בני חורין) אבל אינו מורף לא מהלקוחות שקנו ממנו ולא ממתנות שנתן. אבל אם פירש בשטר שהלוה לו על תנאי שלא יסרף מהלקוחות ולא ממקבלי מתנה תנאו קיים ואינו מורף מהם (ש"ע ח"ט סי' ק"א א'). מי שיש לו חובות הרבה וב"ד מכרו קרקע הלוה כדי לפדון לבעל חוב המוקדם אין שאר בעלי חובות יכולים לחזור על הקרקע ולהוציאו מיד הלוקח, אבל אם מכרו הלוה עצמו כדי להנכות לבעל חוב המוקדם יכולים שאר בעלי חובות לסירופו מהלוקח. אין בעל חוב מורף משיעבד אלא אם הוא נכסים ללוה בשעה שלוה ומכרם או נתנם אחר במתנה, אבל אם קנאם אחר שלוה ומכרם לא נישעבדו לבעל חובו ואינו נובה מהלקוחות (חו"מ סי' ק"ב א'). ואין בעל חוב נובה ממטלטלין שמכר חלוה אפילו היו בידו בשעת הלואה, ואפילו התרה המלוה בלקוחות שלא יקנו ממטלטלין הלוה אין המלוה מורף מהם (ש"ס סי' ק"ג א'). דרך בקרקעות יש שעבודא. אבל שיעבד לו ממטלטלי אגב קרקע דינם כקרקע (ש"ס סי' ק"ד ה.). חזקה שלש שנים היא רק כנגד הטוען על נוף הקרקע. אבל מי שאין לו בקרקע רק שעבוד חוב או כתובה לא אמרינן בזה חזקה ויכול לנכות החוב מהלוקח אף שיש לו בו חזקה, דיכול לומר לא חישתי למחות כיון דאין הקרקע שלי ושמא אמצא לנכות מבעל חובי (מאירת עינים לחו"מ סי' ק"מ ו.). ע"ע חזקה; קרקע.

יש"נ

שעה: ע' עת

שְׁעוּדָה: פסולת הרבש; דונג, כהמס דונג מפני אש (תהלים ס"ח ג'). תרגומו בשעודא מן קדם נורא. נכאת (בראשית ל"ז כ"ה) תרגום ירוש' שעוה. אבל אונקלוס תרגם שעף. שעוה פסולתא דרבינא (שבת כ'): כעין זפת, ונקרא ג"כ קירא (מלשון יוגית ורומית Cera), קירותא. כקיר כדיו (גדה כ'). פירש' שעוה יסחורה והוא זפת. באצבע בקירא (ערוכין ג'). פירש' בשעוה קשה. שב מינאי תרבא וחדא קירא (שבת קל"ג:). חלתא קפיו קירא דגייסתרופי (שבת ק"י:). פי' שעוה שנעשית מאותו דבש שזב מן הכוורת כשהיא מלאה. תרגום שני בפסוק ישנו עם אתר, מנהון מזבנין קירא (אסתר ג' ח'), שהיה עסק נבזה, ולכן אמרו בר בך קירא לזבון ואת לא תצמער (סנהדרין צ"ה). פי'

המתנגדים בלמודיהם. גם חבר ספרים אחרים לפי דרכו ושיטתו, ובפרט "לקומי אמרים" הידוע בשם "תניא" וכולל ב"ח: ח"א ספר של בינונים על עבודת ה' ונוסד על פסוק כי קרוב אליך הרבר מאד ונו'. ח"ב חינוך קטן על פרשה ראשונה של ק"ש מלוקט מספרים ומפי סופרים קדושי עליון נ"ע. ועיסק הרדוש נקרא שער היתוד והאמונה ובו י"ב פרקים (סלאוויטא תקנ"ו, זאלקווא תקנ"ט). גם נרפס ממנו "תורה אור" ח"א דרושים על ספר בראשית ושמות ולחנוכה, ועל מגילת אסתר ודרוש לפסח (קאפוסט תקצ"ז), ו"לקומי תורה" דרושים על ספר ויקרא במדבר דברים, ודרושים לר"ה ויוה"כ ושמיני עצרת ועל שה"ש (זיטאמיר תר"ח). בנו ר' רוב בער שניאורסאן נולד בערך שנת 1770 ומלא מקום אביו אחרי מותו בשנת תקע"ג. והחזיק בשיטת אביו להרבין תורת חסידות חב"ד בגלילות רייסין וליטא. וחיבר במקצוע זה ספרים הרבה, ומהם: א' "אמרי בינה" דרוש קבלה בענין ק"ש ציצית וחפלין (קאפוסט תקפ"א), ב' "שערי אורה שערי בינה שערי תשובה" בשלשה חלקים (שקלאוו תקע"ז), ג' "עטרת ראש" דרשות לר"ה ויו"כ שבת תשובה ועש"ט ע"ד הקבלה (קאפוסט תקפ"א), ד' הצעת שיטת חב"ד אשר חרש אביו בשני קונטרסים, קונטרס ההתפעלות וקונטרס ההתבוננות, הראשון נרפס עם שני באורים מר' הלל בר"ם רב בבאברויסק, והקרמת דרך חיים ג"כ עם באורים מהרב ר' הלל בשם כולל "לקומי באורים" (ווארשא תרכ"ה). ה' "באורי הוזהר" (קאפוסט תקע"ז) הם פירושים על הזהר ששמע מאביו. רבי"ש מת בשנת 1834, ר' שניאור זלמן שניאורסאן הרב מלובלין שהיה מיוצאי חלציו מת בירושלם בן ע"ב שנה ביום ד' ניסן תרס"ב (1902).

ביבליוגרפיה: השחר ח"ו 97; חיים מאיר, בית רבי ברחמישוב 1903; ראדקינסאן, עמודי חב"ד, 1876; פין, כנסת ישראל 187, 331; האסיף ח"ה 163—180; מדרשיו מייסדיו, "הרב מלאדי, ומפלגת חב"ד" הוצאת צנטרל בווארשא 1913.

ב. מ.

שניות: ע' עריות

ש"ס: ע' תלמוד

שנער: ע' כבל

שְׁעוּדָה (שְׁעוּדָה): עמידת הנכסים (קרקעות) של הלוה תחת רשות המלוה אפילו אם מכרם הלוה, וכנגדן הן נכסים בני חורין. יש אומרים שעבודא דאורייתא, היינו כי יוכל הבעל חוב לנכות מנכסים שמכר הלוה אתר ההלואה, ואין חילוק בין מלוה על פה או מלוה בשטר, אך חכמים תקנו שלא לנכות מלוה על פה מן הלוקחות, דלית ליה קלא, אבל מי ח בשטר אית ליה קלא והיה להם לדעת כי יש להכות

התלמוד בהאנציקלופדיא האנגלית-יהודית כארבעה כרכים.

[ספריו] שעכטער הו"ל מס' 'אבות דר"נ' בשתי נוסחאות ע"פ כ"י מבריטש מוזיאום (1887) עם פירוש והערות (ע"ע אבות דר' נתן), והו"ל 'מדרש הגדול' מכ"י תימן (1902) על ס' בראשית. גם הו"ל צואות ר' יהודה בן הרא"ש ואחיו ר' יעקב בעל המורים ע"פ כ"י עם הגהות והערות (בית תלמוד ח"ד, ובחוברת מיוחדת פרעשבורג תרמ"ה) 'אגרות שיר השירים' מכ"י פארמא (קמברידזש 1896) בהמאסף J. Q. R. ביחד עם מיילור הו"ל את 'חכמת בן סירא' The Wisdom of Ben Sira (קמברידזש 1899) בלשון עבר ע"פ כ"י שמצא בהנזיח, אך כבר חקרו המבקרים ונוכחו לדעת כי הנוסח העברי הזה כלו מזויף (ע"ע בן סירא). אולם הקטעים מכ"י שנמצאו בהנזיח הנוגעים לרב סעריה נאון כנראה הם אמיתיים ויש בהם תועלת לקורות הגאונים, אך הקטעים האלה לא נתפרשו עדיין כל צרכן. מאמריו בענין הזה כתב בהמאסף הג' ובחוברת מיוחדת בשם Saadiana (קמברידזש 1903). מאמריו שכתב בהמאסף הג' על עניני היהדות והכמי 'ישראל הרפס בשני חלקים ביטח. Studies in Judaism (פילאדלפיה 1906—1908). ומאמריו בהמאסף על התיאולוגיה היהודית הרפס בשם Some aspects of Rabbinic Theology (נויארק 1909). והוא היותר נכבד מספריו, אך לא נתפרסם כי כמו ספרו על בן סירא, ובפרט ספרו Jewish Sectaries Documents (כתובות על כתות בישראל) ביטח. חלקים (קמברידזש 1910). החלק הראשון הוא על אדות בני צדוק או כת הצדוקים, ומתחיל: 'ועתה שמעו כל יודעי צדק ובינו במעשי אל, כי ריב לו עם כל בשר. ומשפט עשה בכל מנאציו, כי במעלם אשר עזבוהו הסתיר פניו מ'ישראל וממקדשו ויתנם לחרב, ובזכרו ברית ראשונים הטיאר 'ישראל ל'ישראל ולא נתנם לכלה ובקץ חרון שנים שלוש מאות ותשעים לתתו אותם ביד נבוכדנצר מלך בבל פקדם ויצמח מ'ישראל ומאהרן שורש מטעם וכו' מורה צדק להדריכם בדרך לבו וכו' כאשר הקים אל להם ביד יחזקאל הנביא לאמר הכהנים והלויים ובני צדוק אשר שסרו את משמרת מקדשו בתעות בני ישראל מעליהם ינישו לי חלב ודם. הכהנים הם שבי ישראל היוצאים מארץ יהודה והגללים עמם. ובני צדוק הם בחירי ישראל קריאי השם העומדים באחדות הימים' וכו'. כל הדברים האלה בשבח צדוק כנראה הם מעשי ידי קראים אחרונים כי הראשונים לא התייחסו לצדוק. גם סגנון הלשון הוא מאוחר מאד. ואם אי אפשר לתלות הכתובות בקראים האחרונים אזי ברור הוא כי הן מזויפות ע"י איש נוכח שעשה אותן סחורה למכרם ולהרויח. את הכתובות האלה העתיק שעכטער ללשון אנגלית, וחכמי הנוצרים תלו בו בוקי סריק, יש אומרים שצדוק זה הוא יותן המטבל,

בבגן שעוה ימכור ואתה לא תדאג ע"ז. יהיב זוזי לקיראה (ב"מ סינ:). מוכר שעוה. איזהו ירקרק שבירוקים? ר' לעזר אומר כשעוה וכשירטנת כרמל (ירוש' סוכה פ"ג ד"ג ע"ד). זהב שחום. מפורש שהיה נמשך כחוט והיה סבין בו כשעוה הנתונה ע"ג פינקס (שמות רבה פליה), ודרשו תיטע (ישעיה מ"א י') מלשון שעוה. פ"י לא תרפה כדונג, בשעה שאמר יצחק ליעקב נשה נא אלי וכו' והיה לבו רפה כשעוה וכו' (בר' פס"ד). ע"ע רבש.

ב. מ.

שעון: ע' עת

שעורים: ע' תבואה

שעורין: ע' שיעורין

שעטנו: ע' כלאים

שעטנ"ז ג"ן: ע' תגי

שעיר: ע' אדום

שעירים: ע' שדים

שעכטער, שניאור זלמן: ראש המורים בהסמינאר בניארק (Jewish Theological Seminary). נולד בעיר פאקשאן ברוסניא בשנת 1847. אביו ר' יצחק היה שם 'שוחט' (ולכן מכונה 'שעכטער'). בנעוריו למד תלמוד בעירו, ואח"כ הלך לווניא ושם הרשות מפי ר' יצחק אייזק ווייס ור' מאיר איש שלום בבית המדרש. ומשם הלך לבדלין לשמוע לקח בהאוניברסיטא, ודרשות על התלמוד מפי דר' ישראל לעווי. בברלין התודע לקלאוד מונטיפיורי (ע"ע) והוא הביאו לאנגליא להיות לו למורה בספרות הרבנים (1882). ע"י השתדלותו של קלאוד מונטיפיורי נתמנה שעכטער לקודא בספרות הרבנים לפני התלמידים בבית מדרש למדעים אשר בקמברידזש (1892). ראשי האוניברסיטא שלחו את שעכטער לאיטליא ולמקומות אחרים לחקור ולדרוש אחרי כתובות עתיקות ובחדש מאי שנת 1896 מצא הרף הראשון מספר בן סירא בלשון עברית, ובידעו כי הרף בא מהנזיח בקאהירא, בא שם בסוף השנה ההיא ואסף הרבה 'שמות' שמצא בהנזיח והביא עמו שקים מלאים מאותו המין לאנגליא. ובמציאות האלה מצא חומר רב להתעסק בו כל הימים, ובשכיל זה נכתר בתואר 'דוקטור לספרות' (5 ברוואר 1898). בשנת 1899 נתמנה פרופסור ללמודי עברית בהאוניברסיטא קולג' אשר בלונדון. בשנת 1901 נתקבל לראש המורים בהסמינאר בניארק אשר נוסד ע"י הרב שבתי מוראס מפילאדלפיה, ודר' ברנארד דראכמאן בניארק היה שם ראש המורים. הסמינאר הזה נוסד מחדש ע"י נדבתו הגדולה של מר' יעקב ה' שיף בעת שנחטבל דר' שעכטער לראש המורים (ע"ע בית מדרש צרכנים). בהיותו פה היה צורך את המאמרים על

וצובעות השער. יש אנדה כי ארבע מאות ילדים היו לו לרוד מיפת תואר וכולן מספרין קומי ומגדלי בלורית היו (קדרשין ע"ז:), וזה היה מנהג הגוים, ואח"כ מנהג היונים והרומיים, קומי (Coma) היא השער של הפרחת, ובלורית הם התלתלים הארוכות מאחוריו שמתפור על העורף. אבטולס בן ראובן התירו לו לספר קומי מפני שקרוב למלכות היה (סוטה מ"ט:), ולאחרים אסור מינים דרכי אמורי (תוספתא שבת פ"ו). שפס או שפס הוא השער שעל השפה. ועל שפס יעסה (ויקרא י"ג מ"ה, שבת קכ ט: מאה ספמי). הנזיר אסור להשחית את שערו ויש ג' מיניו, תלש מרט סיפס (נזיר ל"ט), תלש מקצת השער והניח עיסו, מרט שהעביר את השער ע"י סיכה שמשרת אותם, סיפס יעקור השער עד סופן (משורש סוף), ומשחיתו מן היסוד בעין תער, והיו משתמשים בסיכה להשיר את השער, סמכמן הוא שמן המור שסכין בו הנשים להשיר השער מן הגוף (שבת פ"ו:), נשא או נישם (בש"י שמאלית) והוא צמח סם או מין בושם שמונע צמיחת השער (נזיר מ"ו), כגון שסכו נשא דלא הדר שלא יגדל עוד שער במקומו (ביק פ"ו:), כדי לסוד אנדפי והוא בת צדעא שלא יצמחו שם השער (שבת ע"ח:), וגם היה להם סם להחזיר השער שגפלו מהראש, ר' יוחנן נשך שעריה אול להרא מוגדלה דצבעיה וכו' בשביל שערך באת לכאן לרפאותו וכו' (מהלך רבה פ' כל הדברים), ע"ע נזיר; תספורת.

א.

שַׁעַר (בארמית הרע): פתח למבוא עיר או חצר, פתח שער העיר (יהושע כ' ד') שער החצר (במדבר ד' כ"ז), והוא כנוי לעיר ויושביה, באחד שערין (דברים ט"ז ה'). בשער העיר היה מקום מסכר וקנין, ולמסרוא העדה, וגם מקום השיפוט והתורה לעם, והציגו בשער משפט (עמוס ה' ט"ו), ועלתה יבמתו השערה אל הזקנים. (דברים כ"ה ז'), והיו להם שערים מיוחדים: שער המלך (אסתר ג'), שער הדנים (נחמיה י"ב ל"ט), שער הצאן (שם ג' א'), סף השער (יחזקאל מ' ו'), ועולים עליו במעלות (ישעיהו). השערים היו סגורים כלילה במנעול ובריה, וגם מפני האויב כאשר צר על העיר (יהושע ב' ה'), ושערי ירושלים היו סגורים ביום השבת שלא היו עושים בו מסחר וקנין (נחמיה י"ג י"ט), והיה לשער ג' שטים ישב הצופה לראות חוץ לעיר (יש"ב י"ח כ"ד), שמשון אחז ברדלותו שער העיר ובשתי המזוזות ויסעם עם הברית וגו' (ישעיהו מ"ג ג'). על מזוזות השער קבעו מזוזה (דברים ו' ט' י"א כ'). בבית המקדש היו י"ג שערים וממנים על השערים שנקראו שערים (דברים ט' י"ח), ותרנומו תרעיא, שפיש הוא שער קטן, ושני שפישין היו לו (לקה"ה) אחד בימינו ואחד בשמאלו (שקלים פ"ג), ודרשו תרעתיים שמעתיים סוכתיים (דברים ב' נ"ה), תרעתיים שהיו יושבין בתרע לשבת הגויות (תנחומא יתרו ס' ד'). השם שער הושאל

ויש אומרים שהוא פאול השליח (London Athenaeum Nov. 26 1910). החלק השני מספרו כולל "קונטרסים מספר המצות לענף" מבלי פירוש ומבלי סדר. שעכטר בעצמו מורה שאין זה מקצוע שלו, ומניח הפירוש לדר' פאונאנסקי הבקי בענין הזה, וגם סידור הדפים לא עלה לו יפה, ובהקדמתו יאמר כי הציעם לפני פאונאנסקי והוא ענה לו במכתב איך לסדרם אך אבר המכתב. שעכטר היה אחר מהעורכים והמסידים (עם דר' סירוס אדלר) את המאסף Jewish Quaterly Review שנסדר מחדש בפילאדלפיה (1910): הוא היה ציוני נלהב והו"ל את דעתו על הציונות, Zionism, a Statement ונתקף ליהודית אשכנזית ע"י זאלאטקאף בשם "ציוניסטי" שער פארוואס". שעכטר נתן לכסף מוצא מאוצר הסמינאר לר' שלמה יהודה פירלענדר להדפיס סדר קדשים מתלמוד ירושלמי ש"מציא" בכ"י, וזכר שם שעכטר לזכרון מעבר לשער של מס' חולין ובכורות (ס' ווארהאל תרס"ז). אך מאז נודע הדבר כי המציאה הזאת היא מזויפת (ע"ע תלמוד). שעכטר הוא אמן נפלא בסגנון לישון האנגלית, והוא הראשון שיצר את התואר Catholic Israel ("היהודי קתוליק") ר"ל יהודי אורתודוקסי לפי מובנו ע"פ מסורות קדומות (J. E. xi. 193).

ב. ט.

שַׁעַר: צמח עור כל חי, שער לבן—שער יחזור (ויקרא י"ג). שער הרגלים (ישעיהו ז' י'), עשו היה כוונאדרת שער (בראשית כ"ה כ"ה), אליהו היה איש בעל שער (מ"ב א' ח'). קרקוד שער (תהלים ס"ח כ"ב) ראש מבוסה שער, קווצותיו תלתלים שחורות כעורב (שה"ש ה' י"א), וקווצותיו סדורות לו תלתלים (נדרים ט"ו:), ומזה שם תואר קיוון לאיש שראשו נסבך מרוב השער כקוצים (קיוון מן קוץ במשקל חינוך), הפך הקרח שראשו חלק משער, ר' לוי אמר משל לקיוון וקרח, העמדת להם אליהו בעל קווצות היו מלענים ומשחקים עליו: הרי מסלסל קווצותיו, שכן קראו לו בעל קווצות, העמדת להם אליהו והיו אומרים לו עלה קרח (פסיקתא רבתי פכ"ו) ע"ע קרח. ומי שהיו לו קווצות היו מסלסל בשערו במסרק לעשות תלתלים, כמין שרשרות עגולות, והיה להם אריג (שבת נ"ז). כלי לפלוע בו השער, ודרש ר"ש בן מנסיא ויבן ה' אלהים את הצלע וגו' מלמד שקלעה הקב"ה לחוה והביאה אצל אדם הראשון, שכן בכרכי הים קורין לקלעיתא בנייתא (נדה מ"ה:), ודרכה של אישה להיות קלעות ראשה בנויות ומהודקות לנו, ולכן בסוטה היה הכהן סותר את שערך כדי לנבלת ואם שערך נאה לא היה סותרו (סוטה ז'). האשה הקולעת שערן של נשים נקראת גודלת, מרים מגדלא שער נשיא (שבת ק"ד:), ואפסר שעל שם מעשיה קראו מקומה מגדלה, תרגום ותגלה את שבע מחלפות ראשו (שופטים ט"ז י"ט) ונדעת ית שבע גדילת רישיה. נשים כוחלות ופוסקות (מ"ק ט'): כוחלות העינים

השפה ההיא היתה שיוכל כל אחד להבין את כונת רעהו אף ממדינה או מאומה אחרת. ההכרח הזה היה מורגש בכל הזמנים וכיוון בתקופה האחרונה כאשר נתחברו כל הארצות ע"י מסלות ברזל וקווי הטלגרף והמסחרים התפשטו בין כל האומות, אך מפני קנאת עם מעט בלשונו אי אפשר לבחור שפה אחת ולתת לה משפט הבכורה על אחיותיה למען תהיה השפה המובנת בכל העולם.

[אספרנטו] הרעיון החדש שפה כוללת שתהיה מרוצה לכל העמים יצא לפעולה ע"י היהודי ד"ר לעוד לודוויג זאמענהאף אשר המציא את השפה אספרנטו (ע"ע) בשנת 1873, ועתה (1913) כותבים ומדברים בה יותר משלשים אלף איש. בשנת 1878 חנן ד"ר זאמענהאף עם תלמידיו את השלמות וסיום של השפה החדשה הזאת. ובשנת 1887 הו"ל קונטרס כיס, "חקות השפה לשכל העמים". בשנת 1889 הופיע העתון הראשון La Esperantisto בניינברג. בשנת 1892 נוסדה אגודת אספרנטו בפטרבורג, ומאז נתרחבה ספרות האספרנטית, וגם ספרי התנין נעזקו באספרנטו, ונוספו כמה אגודות אשר מטרתן להפיץ הלשון הזה בכל המקומות. בשנת 1895 נפתח הקונגרס הראשון בעיר בולוניה, ויבאו שם צירים מארצות שונות והם אשדו וקימו את שפת אספרנטו לשפה כללית לכל העמים. בשנת 1912 היה הקונגרס השמיני בעיר קראקא, ובאו שם 942 צירים מליב ארצות. הקונגרס התשיעי יהיה בעיר בערן במדינת שווייץ בסוף אוגוסט 1913. בכמה ארצות מלמדים את שפת אספרנטו בבתי ספר הכוללים ביחד עם שפת המדינה. במלון האחרון של אספרנטו הנדפס בפאריס בשנת 1911 יש 2633 מלים יסודיות. 859 נוספות, וביחד 3492 מלים בכל חלקי לשונה. בחדש מארץ 1913 נספחו אל האגודה אשר בבירת וואשינגטון כל החברות אשר באמריקא הצפונית, ותהיינה כולן לאגודה אחת כוללת (Federation). אספרנטו עוזרת בפרס להנוסעים לתור ארצות לשם חקירה לסחורה או לתענוג, ובכל מקום ימצאו פקיד האגודה, וע"פ מודעה קדומה של מע"ל (כ"ד שעות) לפני בוא הנוסע יבא הפקיד לקבל את פניו, והוא אחד מחוקי האגודה (ח"ב ערך Turismo). ובכל שנה ירפיסו רשימה של כתובות הפקידים האלה בכל הערים הנדולות. ע"ע אספרנטו.

י. מ.

שפחה: אמה נכריה וערכה פתוחה מן אמה עבריה (ע"ע). ועשתה מלאכות בויות כמו "לרחץ רגלי עבדי אדוני" (ש"א כ"ה מ"א). האב נתן לבתו שפחה או שפחות לשרתה כאשר השיאה לאיש. לשרה היתה שפחה מצרית ושמה הנר (בראשית מ"ז א'), שהיתה שפחת מלוג והיה אברהם חייב במזונותיה ולא היה רשאי למוכרה (כ"ד פס"ה א') ע"ע הנר. בלחה וזלפה היו שפחות ללאה ורחל, ולפי חז"ל היו בנות

כמו פתח לדברים אחרים, שערי תשובה (פסיקתא פכ"ד), שערי דמעות (ברכות ל"ב:), בתפלת נעילה אומרים פתח לנו שער בעת נעילת שער. גם הושאל לדרך הראשון בספר "הוא "שער הספר" ע"ע ספרים.

ב. מ.

שעת הרחם: ע' הפסד מרובה ומועט

שף ותיב: שם בית הכנסת בנהרדעא בבבל, אב"י אמר דשכינה שוררת בבי בנייטא רהוצל ובכי בנייטא דשף ותיב בנהרדעא, זמניי הכא חסניי הכא (מגילה כ"ט.), ופירש"י ובנאה יבניה וסיעתו מאבנים ועפר יתביאו עמם בגלותם לפיים מה שנאמר כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו (תהלים ק"ב). פירושו דשף ותיב נישוף ונסע משם ונתיישב כאן. אב"י דשמואל ולוי הוו יתבי בכנייטא דשף ותיב בנהרדעא, אחיא שכינה שמעו קול ריגשא קמו ונפקו. רב ששת הוה יתיב שם אחיא שכינה ולא נפק אהו מלאכי השרת וקא טבעתו ליה. אמר לפניו רביש"ע עלוב ושיאני עלוב מי נדחה מפני מי, אמר להו יטבוקהו (שם) וריש היה עלוב ר"ל סני נהור. בביהכ"נ של שף ותיב הניחה הממשלה אנדרטא (צלם המלך) ואעפ"כ היו מתפללים שם מפני קדושת הבית ולא חיישי לחיטא, כי הוא מקום של צבור ונדולי הדור התפללו שם (ר"ה כ"ד:). ר' יהודה ושמואל הווי קיימי איירא דבי בנייטא דשף ותיב בנהרדעא (גדה י"ג). ופירש"י מפי מורו הזקן מקום המובלע במלכות נהרדעא. ר' בנימין הנוסע כותב שם ביהכ"נ הזה "שפית" במלה אחת, ומביא נ"כ המסורה כי נבנתה מאבני ירושלם. ע"ע נהרדעא.

ב. מ.

שפה אחת: השפה שדברו בה דור הפלגה אחר המבול, שנאמר ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים (בראשית י"א א'), ופליגי בזה ר' אלעזר ור' יוחנן, חד אמר שהיו מדברים בשבעים לשון והרינא אמר שהיו מדברים בלשון יחידו של עולם לשון הקדש (ירוש' מגילה פ"א מ'). ומפרש ר"ב עפשטיין בפירושו תורה תמימה עה"ת כי באמת כבר נתחלקו בני נח למשפחותם ללשונותם, אך לשון הקדש היתה לשון כללית לכל העולם אע"פ שלכל אומה לשון לעצמה, ולכן כאשר התחילו לעסוק בבנין המגדל הסכימו ביניהם לדבר רק בלשון הקדש שכל העולם היו שומעים אותה. וענין בלבול הלשונות היה שהשכית הקב"ה מהם את לשון הקדש ושבב כל אומה לדבר בלשונה המיוחדת לה, ומטילא לא שמעו איש את שפת רעהו. ויחדלו מלבנות. ולפ"ז מר אמר תרא לפרש "שפה אחת" ומר אמר תרא לפרש "דברים אחדים" ולא פליגי. נמצא שעוד בשנים קדמוניות השתמשו בלשון עזרת כללית, ואשר מטרת

דברו התלמידים הן בזמן הלמוד והן בינם לבין עצמם כמעט רק עברית. בבית הספר ההוא חונך גם הנער שפינווא. ועת השלים את למודיו בהישיבה לא בחר במסחר כי אם הוסיף להקדיש עתותיו לתורה. כיונתו היתה בודאי להתעתד לרבנות, כי מלבד מסחר ורבנות לא היתה אז לפניו דרך אחרת בחיים. וכימים ההם התעסק והתעסק לא רק בהתלמוד ונחשאל כליו כי אם גם בספרות המחקרית של ימי הבינים ולמד את ספרי הרמב"ם, הרמב"ן ושל ר' חסדאי קרישקא, ועיין הרבה בפירושו של הראב"ע ואין ספק שענין גם בספרי הקבלה, בפרט באלה שהיו אז ידועים לרבניו ולחבריו. לא עברו ימים רבים וענינו נפקחו לראות ישעולם המחשבה לא הצטמצם בתוך אופקי הספרות העברית, כי נחוץ היה לו לעבור את התחומים הצרים אשר נכלו לו רבני דורו למען דעת גם ספרות הכמי הנגים. וילמד את הישפה הרומית מפי מורו וואן דען ענדען. האיש ההוא כרוב חכמי דורו היה בעל מלאכות רבות, רופא, בלשן, פילוסוף ומדיני. שלא היה לו רצון תמיד ולא הצליח בכל עמלו, ובסופו נידן לחליה בצרפת מפני מעשה מרד. הישפעתה נדחה על שפינווא שהיה תלמידו משך שנים אחדות ואפשר שהוא, שהיה נודע למכחש באלהים, היה הראשון להסיר לבו של הנער מאחרי דתו. יש הגדה (ישאין לה כל יסוד) הנותנת מעט להשפעה זו, לפיה רכשה בת של המורה את לבו. אבל ידוע שהיה היתה אז ילדה קטנה. בבית המורה ההוא למד את שעוריו הראשונים בתורת הרפואה והפילוסופיא, ומפי מורה אחר חכמת ההנדסה אשר הוקיר מאד ואשר הצמיח בה אחר כן כל כך. בימים ההם גדל ישמו של קרטיזיוס בכל הארצות ובפרט בהולאנד ולא יפלא שגם שפינווא נעשה אחד מתלמידיו המובהקים. וכלום יפלא שהיה לשיחה בפי כל יהודי הניתו האמיטמדרמי בשעה שראו שאחד מחשובי הבחורים וכן משפחה חשובה, בעל כשרונות גדולים ישקו ממנו גדולות לעתיד, התחבר כל ימיו עם בני נכר שגורעו לכופרים ולפוקרים? רק לפני עשרות שנים נאלצו להחרים מן הקהל את אוריאל אקוסמא מפני שהפיץ דעות מזויפות. והנה קם אחריו צעיר לימים שנבאו לו גדולות ועשה את התורה פלסתר. אם אמת שישנים מחבריו דרשו את האמת מפיו או לא, נעלה מכל ספק שהוא לא נזהר בדבריו, ומלבד דבריו הנה גם מעשיו היו מכוערים בעיני בני דורו. בפרט אחרי מות אביו, מסוף שנת 1634 (אמו מתה עת היה בן שש שנים), בא לבית הכנסת רק לפעמים רחוקות והשקיע כל זמנו בחברת ידידיו הנוצרים. אבל למרות כל אותות התנכרותו להם נזהרו בני ערשו מנגוע בו לרעה או טהראות לו אותות שנאה גלויה (המאורע שאחר מהבריו בקיץ להדפו בסכין הוא בודאי ספור בריו), אדרבה הם השתמשו בכל מצדקי להשיקו הרבר לכל יחולל שם שמים בפרהסיא ולכל תצא מזה חקלה לכל הקהלה.

לכן מן פלגשו (כ"ר פעיד י"ג), וגם אחרי שנשא אותו יעקב לא נחשבו במעלה אחת עם לאה ורחל שהיו הגבירות ובלהה חלפה היו השפחות, וגם בניהן שילדו נקראו בני השפחות. בין הרבני נחשבו עבדים ושפחות (בראשית י"ב ט"ז, כ"ד ל"ה, ל"א ט"ג). אך אמרו חז"ל מרבה שפחות מרבה זמה (אבות פ"ב ז'). ולד שפחה כמותה (קדושין ס"ט). ואע"פ שבא עליה ישראל הולד כנעני לכל דבר ונמכר ונקנה ומשתמשים בו לעולם כישאר עבדים (יבמות ע"ח:). שפחה חרופה (שנשאת לאיש) אם איש אחר שוכב עמה היא לוקה במלקות והוא חייב קרבן אשם. שפחה חרופה האמורה בתורה (ויקרא י"ט כ'—כ"ב) היא שחציה שפחה וחציה בת חורין ומקודשת לעבד עברי, הא אם נשתחררה כולה חייבין עליה מיתת כ"ד כמו על אישת איש (דמכ"ם אסורי ביאה פ"ג י"ג). כל מקום שאמרו בשפחה חרופה שהוא פטור (כגון קטנה או אנוסה), היא פטורה ממלקות והוא פטור מקרבן. אבל מכין אותו מכת מרדות מדבריהם. בן תשע שנים ויום אחד שבא על שפחה חרופה לדעת הרמב"ם היא לוקה והוא מביא קרבן. אבל הראב"ד השיג עליו שלא מצינו קטן בר עונשין (שם). ע"ע עבד.

ישיב

שפינווא, ברוך (בגדקט): היהודי היותר מפורסם והיותר חשוב בספרות הפילוסופיא החדשה, נולד באמשטרדם בכ"ד בנובמבר שנת 1632. סברתו של גרעץ (בספרו ח"י) שגולד בשפניא (ספרד) כבר הוכחשה ע"י כותבי תולדותיו האחרונים. הוא בעצמו חתם את ישמו ר' שפינווא. הוא היה בן אחת המשפחות הנכבדות והחשובות של יהודי הולאנדא בזמן ההוא. אביו אביו אברהם היה אחד הפרנסים, נבאי החברה קדישא, ואביו מיכאל היה נבאי צדקה, אם גם לא הצטיינו לא בעשרם ולא בתורתם. את השם שפינווא קבלה משפחתו בודאי משם אחת הערים בשפניא הנודעות בשם זה. גם נוצרים המפורסמים בדברי ימי ספרד נודעים בשם זה. כמו דון ריאנו דיספינווא שהיה ראש האינקוויזיציא בימי פיליפ השני. רבים מבני משפחתו היו גם במאה ה"ח בספרד ואחרים מהם נענישו במאסר ובענויים קשים מפני שנחשדו שהחזיקו בדת ישראל. יהודי הולאנד שנסו מספרד ומפורטוגאל רק בשביל אמונת אבותיהם שהוקירו מכל הון בודאי היו מדקדקים בכל המצוות שעליהן הקדישו את חייהם, וברוחם זה חנכו את בניהם. המוסר היותר נכבד של עדת אמשטרדם היתה הישיבה „עץ חיים“, בעלת שבע מחלקות, שבראשה עמדו הרבנים ר' יצחק אבוהב ור' שמואל מורטירא. עת הראשון עזב את הולאנד לקח את מקומו ר' מנשה בן ישראל. התלמידים הקיפו את כל ספרות ישראל כאשר הובנה בימים ההם. בפרט הומדש זמן רב ללמודם של כתבי הקדש. שפת עבר נלמדה בכל דקדוקה ועל בוריה, ובמחלקה העליונה

[ספרו ומסרתו] בחייו לא הרפס כי אם ספר בשני חלקים על יסודות פילוסופיות של קריטיזם (בישנת 1663) שכתב רק כעין ספר שמישי בשביל תלמידיו ואשר עשה לו שם בין חכמי דורו, ואת ספרו על „הנמוס הדתי והמדיני“ (Tractatus Theologico-Politicus) שנדפס בישנת 1670 בלי שם המחבר. ספרו זה מלא סתירות המראות איך השנאה מפלגת את השורה ומכל מאמר מבכזבת „שנאה משה ובכזשה לכל עמו שיטלטה בו עד אחזית ימיו. גם אין ספק שהמחבר השתמש בכמה ניבים ובפרט בשם האלהים באופן שאי אפשר שלא יטעה את קוראיו. לפי שיטתו אין מקום בתכל להשפעה עליונה במובן הנבואה, אין אפשרות לגלוי שכניה ולמעמד הר סיני, ותחת להסיר כל הספקות בנוגע לענין זה בדברים מעטים ומצומצמים, כראוי בדברו מחזיק ברוי שאין בו ממש. כתב הוא פרקים שלמים להשפיל כבוד הנביאים ולהיכזיח שעם ישראל לא היה עם הנבחר, כי ה' איננו צר עין לבחר בשבט אחד על פני חברו, וכאלו לא אמרו כבר חכמינו (בתנחומא דברים ג') שנתן הפכה התורה לישראל כדי שיוזבו בה לכל העמים, והרבה מאמרים כאלה במדרשים. ולפי שפינוזה היה אלהים באמת צר עין, כי לפי דבריו נתן לישראל ולא לשאר אוניות העולם „חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם“, מצוות שחטא ועון היו ברוכים בהן, מפני שרגו עליהם ותכלית המשפטים היתה ליסרם קשה ולהכחידם מגוי. וכל מה שהיסיפו לקיים את המצוות ההן גברה שנאתם לישנניהם הנזים, והמצוות ההן בטלו ביטלה שגלו מארצם, ויען המצוות היו רעות כל כך הטאו ישראל ויטרו בו כפעם בפעם, ודברי חבאי כאלה שאינם ראויים לצאת מפי חכם בינוני אשר מח בקרדו נכתבו בעצם ידו של הפילוסוף שלא האמין כלל בפועל ונפעל, בהשגחה פרטית, ואשר אחדים מחכמי עמנו אמרו עליו שכתב ברוח הקדש, ואם נשאל אנחנו את השאלה, ובאמת למה עסק שפינוזה את הכתובים כל כך וזייף את האמת, כמו הכתוב מיהזקאל? הנה ישנם שלשה טעמים בדבר, שנים מפורשים ואחד סתום. בהקדמתו לספרו זה אומר שתכליתו היא להוכיח: שהרשות לכל אדם לחשוב על עקרי הדת לפי היטת שכלו ולפי משפט רוחו, כל עוד שאינו עושה דבר המתנגד להנמוסים ולהחקים והמקובלים במסומו. הרשות הזאת לא רק שלא תתנגד ולא תזיק כי אם תועיל לחזק הדת ולהפתחות מושגי הצדק והאהבה, ועל כן יישפט כל איש לא לפי דעותיו כי אם לפי מעשיו. את הטעם השני הזכיר במכתב פרטי לאחר מידרדיו, שחפצו היה להסיר מעליו את החשד שיהיה „שונא הדת ושרעותיו נרמו רעה רבה לארצו. והטעם הסתום היה שרצה לחתוד חתירה תחת היהדות ולהוכיח שנכנתה על יסוד רעות ושאינן לה עוד זכות הקיום בעולם. מטעם זה מתח מדת דינו הקשה על כל כתבי הקדש ובפרט על תורה

לתכלית זאת בקשו לשחד אותו במנה שנתית של אלף כסף, אבל הוא הקשה את לבו שהיה כבר רחוק מהם, כי גם מכל בני משפחתו נשארה רק אחותו רבקה בחיים, וגם היא הכישה עליו כעל מומר, ויצא מביתה לגור בבית מורו הנוצרי, רק אז ראו רבני אמשטרדם ופרנסיה חובה לעצמם להחרטום. בראשונה ע"י נדרי על הדיש ימים, אולי יתחרט וישב אליהם, ואחר כך ע"י החרם הגדול, ואין ספק שעיקר מהשבתם היתה להפסיק בה השפעתו על צעירי בני דורו (בששי לחדש אב ישנת תט"ו, 1656). החרם לא נרם לו שום רעה מוחשית, כי כבר התנכר לבני עמו בלבו ובדרכיו, אבל כנראה חרה לו על כל דברי השטנה והעלילות שהכריזו עליו בקהל, בפרט שעלתה בידו „אנשי המעמד“ להשיג הסכמתם של כהני הכנסיה הנוצרית שיגרש מעיר אמשטרדם על מישך הדישים אחרים, ויחבר בשפה ספרד כתב התצלול להוכיח שישקר ענו בו, והרבה מרעותיו אשר הביע במחברתו זו נכנסו אחר כך במאמרו „על נמוס הדתי והמדיני“. למן היום שיצא מאמשיטרדם לגור בכפר סמוך לעיר, החל להתבודד יותר ויותר, והקדיש כל עתותיו לעיוניו הפילוסופיים. הוצאותיו היו מעטות מאד, והתפרנס מהיטחות זכויות בטביל בלי רואי, ומישבר הוראה. מתנות מרעיו לא קבל מימיו, וגם עת היטר השליט קארל לודוויג חשב למסור לו סתדרא בעיר היידלבערג ולנשא למעלת פרופסור, בתנאי שלא יורה את תלמידיו דבר המתנגד לדת השלטת, לא התרצה לזה. בראשונה קשתה עליו בדירותו והרעת שגכדל מכל השיאפות התברתיות. הוא בעצמו הזכיר כאחד מכתביו („על הזרככות הטביל“, De Intellectus Emendatione) את המלחמה שהתלקחה בנפשו מישך הימים ההם. אבל לאט לאט גברה בו ההסתכלות העיונית על תביעות החיים, בפרט שכוראי ידע שכבר קננה בו מחלת השחפת אשר מת בה. בספרו „על אלהים והאדם ואשרו הרוחני“ אומר שאחרי עיון רב נוכח שהתאווה והכבוד והעשר מוציאים את האדם מן העולם, מפני שהם עוברים ובטלים ומעבירים אותו על דעתו ועל דעת תכליתו הנצחית. ועל כן התנגד בכל רצונו המוסרי להרגשות ההם לבקש את דרך האשר הנצחי, ונחמתו היתה שכל עיר שמחשבותיו היו שקועות במחקר לא שלטו בו כל ההרגשות המשחיתים ההם. ספרו זה נמצא עד שנת 1852 רק בהעתקות בודדות, ולא נודע כלל. הטאמר הזה נפרא בעין נסיון ראשון לשטתו העקרת אשר תקן וסדר אחר כן מישנת 1662 בספרו הגדול „על המדות“ אשר כתב בסגנון הנדסי בשביל הדיוק והצמצום. ארבע שנים ישב בכפר ההוא ושם הרחיב והעמיק ידיעותיו בכל שרמות המדעים, מיטם הלך לרהינסבורג ופארבורג, ומת בעיר האאג בישנת 1677. בן ארבעים וארבע שנה, ונקבר על פי ירדיו בין קברות הנכרים, כי בני עמו לא השתתפו בקבורתו.

ובזה כל יסוד ישל האמונה בישר ועניש. בוראי מתננת לכל עקרי היהדות. וקשה להבין איך אחרים מחכמי עמנו יכלו להכתיש בדברים ברורים כאלה, איך תישבו שאפשר להחזירו לקהל עמו באחד משלומי אמוני ישראל. הלא בפירוש אמר שאין פועל ונפעל, והכל אתר בלי ראשית וכלי תכלית, וכל הסבות התכליתיות אינן אלא מהרהורי לבו של אדם (humana figmenta) ובכן כל אמונת עמו האומרת בדברי ר' עקיבא: הכל צפוי והרשות נתונה, נוסדה על תזון 'שוא'. היכלת לכל אדם להאמין או לחרול בעקרי דתו, אבל בכל יראת הכבוד אשר ראוייה לשפינוזא כהונה דעות ויוצר מחשבות, הלא גם הרשות ליהודי נלהב כשר' ולכל יהודי המאמין בתורה ובנביאים, לאמר האמת, שאין לשפינוזא חלק בתורת ישראל. זו היתה בוראי גם דעתו של מנדלסון שהבין יסודו לכל הפחות כמו רובין ואברהם קרומבל. בפרט שהחכמים האחרונים וביניהם גם פרידנשטאל מודים בזה, בין הכתבים 'השואר' אחריו ונדפסו אחרי מותו נמצא גם חלק ראשון מספרו על דקדוק שפת עבר שלא נשלם ואשר ילמה רובין הוציא לאור בתרגום עברי בשנת תרס"ה. שפינוזא בעצמו הודה (בפרק ו') שלא הגך בדרך החכמים שקדמוהו 'שכתבו דקדוק, "לשון הקדש", כי ברצונו היה לכתוב דקדוק השפה, מתשבתו לחבר ספרו זה עלתה על לבו עת עיין בכתבי הקדש לתכלית מאמרו על הנמוס הדתי והמדיני, או נאלץ למען הוכיח את צדקת הנחותיו להתנער לפירושים של חכמי ישראל, ויאמר עליהם שהם עקמו את הכתובים מפני שלא הבינו את המלים לפי צורתם המדעית. כי "להבנת המקרא כראוי נתוצה ידעיה ברורה בטבע ובסגולות חלשון ובקורותיה". וע כ החליט לחבר ספר דקדוק ע"פ רוחו והניגון. תדושו המקורי והמובלט בספרו זה הוא: שכל תיבה עברית מלבד מלות הקריאה וכאלה היוצאות מן הכלל, התפתחה מן השם, שהוא מקורה, התכם היות במחברת על ספר הדקדוק הזה העיר (לפי החכם בערניים) 'שתדושו זה הוא לפי שיטתו הכללית בספר המדות: 'שאין עצם אלא אחד הכולל ומכיל את הכל. השם הוא העצם הכולל (ע" הוצאת רובין). בכל אופן לא היתה מתישבתו של המחבר, "להראות תפארת ישפת אומתו באהבתו ובהוקירו את השפה העברית" (רובין שם). אין ספק שלתכלית עבודתו 'הזוכרת' תרגם גם כן את התורה (ולא את התנ"ך) לשפת הארץ, להכנים בה את דעותיו, אבל לפני מותו הן תרגמו זה בישרה ולא נשארה ממנו שום העתקה.

[המקורים העברים שהיו לעיניו] יוהן וואכטל שתי בימי לייבניץ היה לפי דעתו הראשון אשר נסה להוכיח שישיטת שפינוזא נוסדה על הקבלה. לייבניץ כתב אז בקרת על המתברת ההיא ובקרתו נמצאה כח" בהאנוכר ונדפסה בפאריס בשנת 1854. את הדעה הזאת הביא לייבניץ גם בספרו הגדול. ומנדלסון במאמרו "דיא

משה, והעמיד את הנצרות על גרם יותר עליונה ויותר חיובת, ונסה להראות ששילתי הנוצרי עלו במעלה על הנביאים בשכלם וברעתם, וישו לברו השיג, לפי משפטו, את היטלמות האנושית כאשר לא השיג שום איש לפניו, ורוח ה' אשר דבר מפיו ישרתה גם על תלמידיו (שם פרק א'). את חכמי התלמוד קרא בשם פרושים מפני שבברית החדשה נזכרו תמיד לנגאי, ועם הרמב"ם התוכת והוציא לעז על פרושו והלעיג על דעותיו, אם גם הוא בעצמו השתמש במקראות והרונטאות שהביא הרמב"ם בספרו. לולא הספר, "מורה הנבוכים", אומר ר' יואל ובצדק, לא היה שפינוזא כותב כמה פרקים ממאמרו זה, ולא יפלא איפוא שרבים מחכמי הנוצרים גם המצוינים 'שבחוהו ואמרו 'שהתנצר אם גם לא מכל לשם נצרות.

[התנגדות לספריו] אבל בכל השתדלותו להסיר מעליו חשד הכפירה העיר ספרו זה בימיו סער גדול נגדו בין כל הכתות במדינת הולאנד, וכמה תוכרות ומאמרים הטלאים גרופים וחוללים נדפסו לסתור את דעותיו ולהגן מפני הסכנה. כמה דרשות ונאומים ומכתבים שנכתבו בידי חכמים אנשי שם נפוצו בכל הארץ להזהיר את העם מפני המסית והמריה. כמוכ הועילו כל התוכרות ההן רק לפרסם את ספרו ולהרבות מספר קוראיו, עד שבזמן קצר נדפסו כמה מהדורות, אמנם לא בשמו האמתי כי אם בשמות מזויפים. באותו זמן גדול ישמו עד ששרים גדולים בקשו לראותו ולשמע את דעותיו מפיו. גם הפילוסוף האשכנזי לייבניץ סר אל ביתו להתודע אליו פנים אל פנים. אבל שפינוזא ירא לפרסם את ספרו על "המדות", ונדפס אחריו מותו עם שאר כתביו ע"י ידידיו בשפת רומית והולאנדית, בלי שם המתבר, 'שם המדפים או מקום הדפוס. ובסבך המכתבים השמיטו שמות האנשים שאליהם נכתבו. בה נברה אז ההתנגדות אליו. ואין ספק שגם לייבניץ כתש בו מטעם זה אם גם השתמש הרבה בספרו ויש דעה שלקח עקרים אחרים משיטתו בשנוי צורתם מבלי הזכיר את שם 'יוצרים (ע" בפרם J. A. Froude, Short Studies 1).

[שיטתו] על פרטי שיטתו בספר, "המדות" ע"ע פילוסופיא. רצוני פה רק להעיר שאם גם את דעתו בדבר עצמות האלהים והעולם, ובכן גם של נ"ף ונפש, אפשר לפרש ולפטר גם ע"פ כמה מאמרי ה'ל ובפרם ע"פ מאמרים המפורסם בספרי הקבלה. כמו: מפני מה מכנים ישמו של הקב"ה מקום מפני שהוא מקומו של עולם ואין העולם מקומו (ב"ד פס"ח) או: אין מקום פנוי בארץ מן השכינה (במ"ד פ"ב). או לפי המסובלים, שאין דבר ריק מן הניצוצות האלהיות אפילו עצים ואבנים, והכל נעשה מעצמותו כביכול (וע' בפרם דברי "התניא" בישער היחוד על אמתת המציאות וגיטמות הנבראים). אבל שיטתו בנוגע אל האדם, דעתו בדבר השלטון המבטי ההכרחי המבטלת כל רצון וכל תכלית,

ושיטתו בכל הלשונות מצטרפים לביבוליותקא גדולה, בפרט בסוף המאה ה'ית עת הערער נעשה כהנו הגדול וגעמעה נבואו. הספר היותר טוב על תולדותיו כתב "פרידענשאל (שטוטגארט 1904); שלמה רובין הדפיס בשפת אשכנז ספר על "שפינווא אנד מאימאנדעס" (1869), ובשפת עבר הוברות בשם "מורה נבוכים החדש" להגן על שיטתו. ותרנום ספרו על המדות בשם "הקר אלה" (1885); אברהם קרוכמל נסה לבאר שיטתו בספרו "אבן הראשה" (השחר תר"א ובחוצאה מיוחדת). ספריו נדפסו בהוצאות ותרנומים שונים, באשכנזית ע"י בערטאלד אויערבאך שכתב ג"כ ספור בשם "שפינווא". על מקוריו ע"י בפרט מ' יואל "דון חסדאי קרישקש" ברעסלוי 1866. "צור געגעניס דער לעהרע שפינוואס" (שם) "שפינוואס טהעאלאגיש-פאלטישער טראקטאט" שם 1870.

י. ל.

שפירא (שפירא, אשפירא Speyer): עיר בבייערן על חוף הרהיין. היהודים נזכרו ראשונה בשפירא בזמן ממשלת הבישאף רידינר (1073—1090), אשר נתן רשות לאיזה יהודים פלטים להיכנס לעיר, ויתן להם מקום בתוך אחיהם שישבו שם מכבר, ויצו לבנות חומה סביבם לצורך הגנה. והגיטו הזאת היתה על גבעה ובקעה סמוך לעיר. ביום 13 אקט' 1084 נתן להם עוד איזה זכויות בתנאי שישלמו שלשה ליטראות וחצי לשנה לבית הנזירות של הנזירים. בין הזכויות היתה הרשאת מסחר וקנין על החוף, חילוף מטבעות של כסף זהב. גם נתן להם כבדת ארץ לבית הקברות מקרקעות הכנסייה. להרב הכולל נתן הרמא ורשות לדון בדיני ישראל. והורשו להשתמש בשפחות ומניקות נוצרות, ולמכור בשר שנמרפה על ידם לנזירים. הנרי השלישי אישר את זכויות היהודים בשפירא ביום 19 פבר' 1090, ונתן זכויות מיוחדות ליחידים. על היהודים נאסרו לקנות עבדים נוצרים, והמגיד עבד עכ"ס יענש בעונש כסף שלש לטרוט והעבד יצא לחפשי. נוצרי החובל באיש יהודי היה מחויב לשלם ליטרא זהב.

[בימי נוסעי הצלב] יהודי שפירא היו הראשונים לסבול מרציחות נוסעי הצלב בשנת תתנ"ו (1096), וי"א מהם נהרגו על קדוש השם (בן חנניה 1864 גליון 5), בנספעה השניה משנת 1146 לקחו חלק ברציחות גם הכמרים, ואשה אחת ושמה מינא שנמנעה מלהתנצר חתכו את לשונה ואזניה. בשנת 1195 נחשדו היהודים במיתת נוצרי אחד, ונהרגו שמונה יהודים עם הרב ר' יצחק בר אשר הלוי ובתו, וגם התעללו בה אחרי מותה כי הוציאוה מקברה ותלוה בשוק. איזה יהודים נתפסו ונפרו במסון הרבה, ובתוכם ר' חזקיה בן ראובן, ור' משה בן יוסף הכהן. הרדיפות האלה הכריחו את יהודי שפירא לעזוב את העיר והחליטו ללכת לא"י. אחדים מהם שעלתה בידם להתיישב בא"י והניחו את נכסיהם בשפירא הפקירחם הממשלה לאוצר המלך. לודוויג מבייערן השתמש בבית הקברות של היהודים שהיה מוקף בחומה חזקה, למקום מבצר נגד הנסיך ליאופולד מאוכטריא שדרך אותו. והמצבות לקחו לבניני העיר,

מארגענשטונדען. אמנם רבים מחכמי אומות העולם ובפרט חכמי ישראל מסלקים אותה בדברי לצון אחרים. והאמת היא שבעלי הקבלה מפני אמונתם בהשגחה ובשבר וענש לא יכלו ללכת בעיונם עד הקצה האחרון ונאלצו להפסיק את תוצאות שיטתם במקום שהתנגדו למסרת עמם. אבל אמת גם כן שדעתו של וואכטער לא נתבררה עוד כל צרכה. שפינווא בעצמו הוציא על הקבלה משפט קשה, אבל יודעים אנו שזו היתה גם דעתו על הרמב"ם שממקורו שאב, ואת קרישקש הזכיר רק פעם אחת בלאחר יד. אמנם לר' יואל ראוי הישב והכבוד שהצליח לנלות את המקורים הראשיים ששפינווא השתמש בהם בשני ספריו העקרים "על המדות" ועל "הנמוס הדתי והמדיני". המקורים ההם היו מורה הנבוכים של הרמב"ם וספריהם של הרלב"ג ור' חסדאי קרישקש. יואל בהקדמתו לספרו על קרישקש מתנגד להרעה ששפינווא השתמש ג"כ בספרי קבלה, מפני שאינו מזכיר ספרים כאלה. כבר אמרנו שראיה זו לא ראיה אינה מוכחת כלום. הוא בעצמו מורה שמביא מאמרי קרישקש מבלי הזכיר שמו. גרעץ בספרו העיר על הספר "שער השמים" אשר המקובל ר' אברהם כהן אירי כתב בשפת ספרד ונתק לישפת עבר ע"י ר' יצחק אבוהב ונרפס באמיטטרס בשנת תט"ו (תשק"ט). ואין שום ספק שהיה ידוע לשפינווא, ומאמרים אחרים מספר זה המביעים רעיונות יסודיים של שיטת שפינווא נמצאים גם כן "בספר המדות". היינו: "שמחויב המציאות לא יתכן היות כי אם אחר", ו"שכל נמצא ימצא בחיוב והוא אשר מציאותו בלתי גמנע בשום אופן" (ע"י לזה גם המבוא לשער השמים של ר' יפה הוצאת ווארשא 1864) אמנם החכמים הנוצרים מתנגדים להרעה שראש היוצרים של הפילוסופים החדשה אשר נעשה לעמוד התוך שכל הבנין הנפלא הזה עומד עליו, אשר לאורו הולכים ראשי המדברים בחכמה זו. היה סוף כל סוף יהודי לא רק בלידתו כי אם גם בשרש נשמתו, כי הרעיונות שבראו מהפכה רוחנית כזו בעולם המחשבה ינקו מאדמת ישראל, כמובן במרם שעזבו את תחום היהדות להתפתח עד קצם האחרון. אם כן, אומר קונא פֿישר, עושים את שיטתו אך קרעים קרעים, ומשתדל להציל את כבודו (בחלק ב' של ספרו "געשיכטע דער פֿילאסאפֿיע"): אברהם קרוכמל בספרו "אבן הראשה" (עין ו') שם בפי אביו את הדברים האלה: "שטת שפינווא רהוקה היא משטת הקבלה כרחוק מזרח ממערב. המבלה תרבר בתמונות מנשימות תמיד ואך איש חסר טעם ודעת ולא איש כשפינווא ימצא בה טעם". אבל אי אפשר כלל להכחיש דברים הקיימים ומכריזים על אמתתם, ואין כל צורך לשאול, כמה ידעו החכמים הנוצרים וגם החכמים היהודים האלה מספרות הקבלה.

ביבליוגרפֿיא: הספרים שכתבו ונרפסו על שפינווא

ברוסיא. ומת 8 מאי 1898 בסולוניא נרמניא בהיותו בדרך לרגלי מסעיו להשתדל לטובת הציונות. בנעוריו למד תלמוד בישיבה, ובהיותו בן כ"ד קבל התרת הוראה, והיה יכול למצוא משרת הרבנות, אך אונזדמן לידו אחד מספרי ההנדסה בישפת עבר, ויעזר בו התשוקה להשתלם בחכמת הישעורים וההנדסה, והאשית פעולתו היתה להשתלם בשפת איטלקית, ויך לאדעסא. ומיטם לברלין והיה עוזר פועל בבית חרשת המעשה שם, וישב לאדעסא והיה לסוחר. הוא נשא אשה בויטומיה וחזתו שלחנה לוין ושם הרויח מסון במסחריו, וילך אח"כ עם אשתו לבוקארעשט, וגם שם היהכר כסף בעת מלחמת רוסיא ותונרמטה. וככלות המלחמה בשנת 1878 החליט בדעתו ללכת לאשכנז להשתלם במדעים, ובמסך עשר שנים למד בהאוניברסיטא בברלין ובהיידלברג, וירכוש לו ידיעה עמוקה בכל מקצועות ההנדסה, עד כי היה למגלה חדשות ויוצר שיטות בחכמה זו. בימים ההם כתב מאמרים רבים בשאלות ההנדסה בעתונים המיוחדים לכך, ויתרגם לאיטלקית את "משנת המדות" מתוך כ"י עברי (לייפציג 1880). הוא נתעטר בהאוניברסיטא בהיידלברג בתואר "דוקטור" ושם נתקבל לדוצינט פרטי להוריות את חכמת החשבון וגם נתעלה לפרופיסור עוזר בשנת 1887.

[בחור ציוני] ימי הפרעות ברוסיא בשנת 1881 עשו אותו לחובב ציון נלהב, והיה מן הראשונים לדרוש ליסד לבני ישראל מושבות לעבודת האדמה באה"ק, כי "עזרתנו לא רחוקה לא מעבר לים ולא בשמים היא, אבל בנו בעצמנו תלוי הדבר, אם רק נבין את הטוב הצפון ליעודנו ותקותנו". והיה עוד עצתו ליסד המושבות ההן בקרבת עיר יבנה, "למען נוכל ליסד שם בקרב הימים בית מדרש התורה והחכמה לעם ישראל". בעת ההיא השתתף לפינסקר ביסוד חברת "ח"צ באדעסא, וייסד חברת "ציון" בהיידלברג שתעודתה "להרים קרן הישפה והספרות העברית, להשיב לב אבות על בנים ולב בנים אל אבותם, להשתדל להוציא רעיון יישוב א"י מן הכח אל הפועל ולכונן שמה במרכז המושבות בית מדרש לתורה ולחכמה". הוא היה איפוא מחולל הרעיון של בנין אוניברסיטא עברית באה"ק, כשם שהיה יוצר התכנית של הקרן הלאומית בקונגרסים הציוני הראשון בבאזיל "שנתסירה אח"כ בקונגרסים החמישי.

[הבוריו] מלבד מאמריו בחבת ציון שכתב בהמליץ חבר עוד חקוים אחרים בלשון הגמרא ע"ד "מסכת פורים" ונגנזו בכ"י. בן התחיל להדפיס מחברת בשם "חכמים הזהרו ברבויכם" כוללת מאמרי בקרת על המשפמים שהוציא בשם החכמה ואשר חליופו ספקות בודאי והישערות בהלכות קבועות (וויין 1894). אמנם עיקר עבודתו הספרותית היה בחכמת ההנדסה ובמקצוע זה כתב והדפיס אלפי גליונות, וגדולים חסרי

ורם י"ג מהן ניטארו לזכרון, ועל מצבה היותר עתיקה רשום שנת תתק"ו (1146). בשנת 1343 נחשדו היהודים במיתת הנוצרי לזריוני ויהודים רבים נתפסו וענו אותם בעונים קשים ואח"כ שרפים על המוקד. ביום 11 מארץ 1344 מלא הכלך את בקשת שרי העיר להפקיר את בתי היהודים לצורך העיר. המנפה היחורה בשנת 1249 עשתה כלה ביהודי שפירא. ביום 22 יאנואר 1349 התכנסו היהודים בבתיים ויצתו אותם באש וניטרפו כלם יחד ובתוכם הרב ר' אליקים, למען לא יתעללו בהם הגוים וכריחום לעבור על הדת. רק אחדים נפלטו להיידלברג חוצההיים.

[גירושם] בשנת 1353 נדרשו היהודים משפירא אחרי שהורשו לשוב שם, אך ביטנה שלאחריה הורשו שנית לשוב והזהור להם ביהכ"נ ובית הקברות. בשנת 1364 לזה הבישאף אדאלף מהיהודים שמונה מאות זהובים. בשנת 1390 נתן הבישאף ניקולאוס רשות ליהודים ליטב בשפירא בכל מקום שיבחרו להם במחיר המס של מ"ו זהובים לשנה. בין שנות 1405—1421 לא הניחו ליהודים ליטב בפנים העיר, וישבו שם אח"כ. אך ביום 5 מאי 1435 הוציאו פקירי העיר גורה לגרש את היהודים משפירא ונתנו להם זמן עד י"א נאווסבר שלאחריו למכור את נכסיהם. הגירוש הזה נתארך זמן רב ולא שבו במשך שלשים שנה, וגם אח"כ היה מספרם מצער עד כי בשנת 1469 היו רק עשר משפחות יהודים בשפירא (ידישע מערקווירדינקייטען ח"א 440). [רבנים וחכמים משפירא] בין חכמי שפירא במאה ה"א היו: ר' קלונימוס בן משה, ר' יקותיאל בן משה, ר' משה בן יקותיאל, ר' יהודה בן קלונימוס ור' דוד בן משה. במאה ה"ב: ר' אברהם בן ר"מ הכהן, ר' קלונימוס בן יצחק, ר' יעקב בן יצחק הלוי, ר' אליעזר החזן, ר' אליקים הלוי, ר' יצחק בן אשר הלוי, ר' שמואל בן קלונימוס, ר' אברהם בן שלמה (ראב"ן), ר' יצחק מביה"ב, ר' דוד משפירא, ר' שמחה בן שמואל, ר' יהודה בן קלונימוס הבחור, ר' שמריה בן מרדכי, ר' אליעזר בן יואל הלוי, במאה ה"ג: ר' אליעזר בן יעקב, ר' יעקב משפירא, ר' ידידיה בן ישראל, ר' שלמה משפירא. במאה ה"ד: ר' משה זיסליין, שהיה אח"כ בפפ"מ מכונה בתואר "יודענטייטער". במאה ה"ה: ר' שמואל יצחק הקדוש, ור' שמריה זלמן (ר"ז) הלוי (צונץ ריטוס צד 200). הרב הנוכחי (1913) הוא דר' וואלף סאלווענרי ומספר היהודים בערך תשע מאות, ויש להם ביהכ"נ וחמש חברות למעשה הצדקה.

ביבליורפ"א: וויענער, געשיכטע דער יודען אין דער שטאדט אינד דיאציען שפייער, בהמאסף מאנאסט שריפט משנת 1863; קויפמאן, די העברעאישען אורקונדען דער שטאדט שפייער, שם משנת 1886; J. E. xi. 507. ב. מ.

שפירא, הרמן: מלומד בחכמת ההנדסה וציוני; נולד בשנת 1840 במאוראנען עיר קמנה בפלך קאוונא

יובל לקבל בקל את מה שצריך לו. הן עשירות או בנים. אבל כשהוא רחוק מהצדיק איז בא לו במושי גדול. כי כל אחד מקבל עשירות וכו' לפי המול שלו ודמול מקבל ההשפעה מהצדיק שממני באים כל ההשפעות" (לקומי מוהרן ח"ד סי' ר"ט). אך גם הצדיק, כנראה, אינו מקבל את כח ההשפעה ישר, רק ע"י ממוצע. "כל דבור ודבור שיצא מפי הקב"ה נכרא ממנו מלאך וכו' וכל מלאך ממונה על איזה דבר וכו', וכל מלאך מקבל חיותו מהדבור ומשפיע לתוך הדבר שנמנה עליו, ושני הכחות האלה, היינו הכח שיש למלאך לקבל וכח אחר להשפיע, מכונים בבחינת "ידים", ביד ימין מקבל חיותו וביד שמאל משפיע" (שם סי' נ"ז). אך באיזה אופן תרד ההשפעה לעולם בכלליות או בפרטיות? ע"ז באה ההשוכה: "השפעת הבורא ית' כשהיא יורדת מלמעלה אין לה שום גזון והיא כוללת כל הגוונים, ורק הברואים מציינים בה גוונים שונים, זה מציינ אותה בבחינת פרנסה, זה בבריאות וזה בנשיאות חן, וזה הפירוש מעין יוצא מבית קה"ק והיה בקרני הנבים וכשהיה מגיע לפתח היכל נעשה כחוט של שתי ואח"כ כחוט של ערב" (יזמא מ"ז: "שע"י חר"ס" פ"ז בשם הקדושת לוי). אך ישנם צדיקים שמחליטים כי השפעת הצדיק מתחמסת גם אל המלאכים, "ואמר עליו (על הר"ם מולאט'טאו), שמלכושיו היו בגדי מלכות ומאכל שלחנו כסעודת מלכים) רבנו הק' אלימלך מליוענסק, כשהוא לובש המלבוש לתפלה ומחבר הקרסים ללבושו, ממשיך שפע למעלה לשמונים אלף כחות מלאכים. והוא היותם" (דרך אמונה, ערך מאכלים, בשם נועם מנדל).

[משפיע ומקבל] בעלי המקובלים החליטו כי כל הנמצאים בעולם העליון והתחתון מחולקים לשני מינים: דבר ונוקבא, וכל שהוא בחינת דבר משפיע לדבר שהיא בחינת נוקבא המקבלת את ההשפעה, ואף אין דבר אחר יוצא מהכלל הזה בכל רחבי הבריאה. גם לקומה העליונה יחסו את שתי הבחינות האלה שקראום קודשא בריך הוא ויטבנתיה, הראשון היא המשפיע בחינת דבר, והשנית מקבלת ההשפעה בחינת נוקבא, וע"י יחודם נולדה ונתרחבה ההשפעה בכל העולמות העליונים והתחתונים: "כמו שבאדם הנשמי צריך שיחא דבר ונוקבא, משפיע ומקבל, כן הוא באלף אלפי הבדלות בקומה הרחנית" (מגלה עמוקות פ' נצבים). אולם ע"י חסא אדם הראשון נתפרדה החבילה בקומה העליונה בין דבר ונוקבא ונתקלסלה ההשפעה, ורק ע"י עבודת הצדיק בתורה ומצוות ועסקו ביחודים, הוא מביאם לפעמים לכלל יחוד שנקרא רק יחוד לפרקים, ולכן הקנו לושר לפני כל כצוה: "לשם יחוד קוב"ה ושיבניתיה", כדי שהשפע האלהי תלך ישר מן המשפיע אל המקבל בחינת "פנים אל פנים", וההפך נקרא בחינת "פנים אל אחורים". אך היחוד השלם והאמתי לא יהיה רק לקץ הימין שאז תמלא הארץ

לב הכירו ערך חכמתו הנדולה.

ביבליוגרפיה: השלה ח"ג 569, ח"ד 181; פין כנסת ישראל 87; לוח אחיאבה תרנ"ט; אללעמיינע דייטשע ביאגראפיע, לייפציג 1907; קאהוט, בערוהמסטע אויפגעלעזשע מענגער אונד פרויען ח"ד 249.

ג. ב.

שפלה: עסק, מישור; הר ישראל ושפלתו (יהושע י"א ט"ז). לרוב על ארץ המישור או על חוף ים התיכון בנגב כנען מיפו עד עזה (שם מ"ז ל"ג, ירמיה ל"ג י"ג). והיא היתה תמיד למי מריבה לבני יהודה עם הפלשתים. ונאמר וביטפלה תשפל העיר (ישעיה ל"ב י"ט) פי' עיר מלכות יהודה תרחיב ממטלתה גם למטה בנגב על כל השפלה אשר לכוה להם הפלשתים בימי אחז (דה"ב כ"ח י"ח) ובא בזה שפלה במקום שפלה להתאמו יותר עם הפעל שאחריו (מטפט האורים). מכתובים יטונים בכה"ק נרע כי זתים ושקמים נדלו והצלחו בשפלה הזאת עד מאד (מ"א י' כ"ז, דה"א כ"ז כ"ה) וכן יטינו במישנה: כל שהוא מגדל שקמים גליל התחתון (שביעית פ"ט ב'), ומשם אנו למדים כי הגליל התחתון היתה נ"כ בשפלה (ארץ קדומים). ע"ע עמק שרון.

ב. מ.

שפן: מין חיה טמאה; השפן כי מעלה גרה הוא ופרסה לא יפרים (ויקרא י"א ה') ותרנומו סבא, ע"ש שהוא מטפס ועולה על ראשי סלעים, כאמור שפנים עם לא עצים ויטימו בסלע ביתם (משלי ל' כ"ז) וישם תרנומו חנם, סלעים מחסה לשפנים (תהלים ק"ד י"ח). מיטנם בארץ ארם וערב, ובליטון ערבית, "וואבר" (בליטון איטכניות קליפדאקס או Jarboa). לבידואנים בשרו בשר תאווה, ובארץ אביסיניא טמא הוא לנוצרים ולמחמדים. לותר ורכים אחריו תרנומו שפן, "קאנינען" (Coney), ויש משיערים שהצדונים בני שם קראו לארץ אבריא בשם שפניא בגלל רוב השפנים שמצאו בה. אולם חיה כזו לא נמצאת כעת בארץ כנען (ע"י לעווניד זאהן, זאאלאנע דעם תלמודם צד 110).

ב. מ.

שפן הסופר: ע' יאשיה

שפע: השפעה, רבוי במדה נסה, ובפרט השפעה מן השמים. במדרש עה"פ ויצק יטמן, שופע לו מן השמים כמלא פי הפך (ב"ר פ"ד). בשביל כסף וזהב שהשפעתו להם וכו' (ברכות ל"ב). השפע האלהי, יאמרו צדיקי החסידים, יורדת תדיר לעולם בלי הפסק רגע, והחסרון הוא תמיד רק מצד המקבל את ההשפעה, שאיננו יודע לכוין ולמצוא את הצנור השופע. ורק ע"י אמצעות הצדיק יובל האדם למצוא את השפע ההוא ולהתענג ממנו. "כל ההשפעות וכל הדברים הם באים רק מהצדיק האמתי, וע"כ כשמקורב האדם לצדיק האמתי

סיצור אבן בחן כ"י פאריס סי' 431). המלחמה בנאבארה בין הקישטליים והאנגלים הכריחה את נ' שפרוט עם עוד אחרים לעזוב את מולידא, והוא התיישב בעיר טאראזונא במדינת אראנק והתעסק בתור רופא ליהודים ולנוצרים ושם השלים את ספרו "אבן בחן" (בשנת 1380 או 1385). ספרו זה כולל מענות עצומות בעניני האמונה נגד המוסרים, ונוסד על ס' סלחמת ה' לר' יעקב ב"ר ראובן, ואינו קיצור ממנו (ע"י אצ'ר נחמד ה"ב 32), ויש ממנו שתי מהדורות, במהדורא א' נחלק הספר ליד שערין ובמהדורא ב' הוסיף שער מ"ז המבקר את ספרו של אלפונסו ד' וואלאדוליד נגד ס' סלחמת ה'. גם כתב, "צפנת פענח" ביאור לפירוש הראב"ע עה"ת (וגרשים עליו בטעות שם טוב בן יוסף שפרוט תחת בן יצחק). וכתב פי' "עין כל" על הסאנון הגדול של אבן סינא ובנראה השתמש בהעתקת אבן יואש והגרסי. וגרס ממנו ס' "פידס רמונים" פי' על כל אגדות הקשות בסדר התלמוד (סביניסיה 1554). הוא העתיק ד' ספרים מאן גליון ולא נמצא רק ספר "מת" לבד וזה בא ליד הנוצרים והרפסיהו בשנים בשם "בשורת מת" (נעמינגן 1879). בן יצחק היה תלמודי והחליף שו"ת עם ע"י בר ששת (J. E. vi. 539).

ב. מ.

שפרוט, שם טוב בן יצחק: מקום אצל אושא, למרח ח'פה כשלש שעות ומערב כפר מאנדה כתי יטעות הכפר שפרוט, כי הערבים מחליפים האותיות, ובין שפרוט ואוסא (אושא) מראים העם שם קבר ר' יצחק בן בבא, כי מסופר עליו שישב בין שני הרים גדולים ובין שתי עיירות גדולות בין שני תחומי שבת—בין אושא לשפרוט וסמך שם חמשה זמנים ובשכיל זה נהג ע"י המלכות (ע"י ח'י). בשפרוט היתה ישיבת סנהדרין ונלתה מאושה לשפרוט ומשפרוט לבית שערין ומבית שערין לצפורי ומצפורי למבריא (ר"ה ל"א). שפרוט הוא בחלקו של זבולון, ואמר ע"ז במדרש מה ראה יעקב אבינו שברך זבולון אחר יהודה והלא יישכר גדול ממנו? אלא צפה אבינו יעקב וראה שעתידה ירושלם ליהרב ועתידה סנהדרין שתעקר ממקומה, ונלתה סנהדרין וישבה לה ביבנה וכו' (ילקוט פ' ויחי בפסוק זבולון לחיף ימים). לצפון שפרוט בדרך עכו נמצא מעין אחד הנקרא מעין זבולון, בזמן יהוסף שווארץ בעל תבואות הארץ היה שם ישוב יהודים כשלישה מנינים ולהם ביהכ"נ (תבואות הארץ הוצאת לינץ 212) אך עוד מקודם בערך שנת 1741 נוסד שם ישוב יהודים ע"י הרב ר' חיים אבולעפאי כאזמיר מוסד הישוב האחרון ב"ב בריא (ע"ע). ר' ישראל משקאוו בהקדמתו לספרו פאת השלחן אומר כי בשנת תקע"ג נסע הוא וכל ב"ב מצפת לירושלם ובדרך משה עליו אשתו ויביאה לקבורה בשפרוט, ומה מוכח שאז היה שם ישוב סיהודים. בהמאה החולפת היו כמעט כל

דעה (מלשון והאדם ידע), ויסב (קוב"ה) בת זוגיה (ישיבתיה) דהות פרישא" (בזמירות האר"י "אסדר לסע. דתא"). והיו את הקומה הרוחנית שלמעלה אדם כרכאה לאדם דלמטה, כשם שהדבר משפיע באמצעות הזיווג מן המוח אל בחינת נוקבא דרך בחינת "יסוד" שהוא סיומא דנופא (ע"י תפלת "פתח אליהו"), כך בהתחברות דבר ונוקבא שלמעלה מתקבצת השפעת הזיוררת מן המוח העליון אל שתי הסדות "נצח והוד" ומינים יורדת אל השכינה (העולמות) ע"י הצדיק שהוא בחינת יסוד, ע"ד וצדיק יסוד עולם. "נצח והוד הם ארמונות המלכות (סוד הירכים), מטעם כי ביטעת הזיווג מתקבץ בהם השפעתו בן השפעת מתקבץ בנצח והוד וכו' ונפיק על ידא דצדיק" (ספר הפרדס לרמ"ק שער כ"ג).

[שירייה] נוהגין החסידים לחטוף שירי מאכל מסה שהותירו צדיקהם, בהאמינם שער' ימשיך להם הצדיק שפע פרנסה, בסמכם על מאמר הזהר כי הצדיק הוא בחינת "שבת", וכשם שמהאי יומא מתברכין מניה כל שיתא יומין עילאין (זהר יתרו פ' זכור את יום השבת), כך מאכילת הצדיק נשפע שפע פרנסה והאוכלין השיריים נעשו מוכשרים שיחול עליהם השפע, ולכן יש צדיקים שאינם מניחים לחסידים "לחטוף" השיריים, כ"א הם בעצמם נותנים לאשר ישר בעיניהם, כלומר למי שראוי לקבל את השפע, ופעולת השיריים לפי דעתם היא רק כשהצדיק מפסיק באמצע אכילתו, "וידוע מספרי מוסר שהפוסק באמצע אכילתו לכבוד שמו ית', כשהוא בגבורת התאוה, נחשב לקרבן לפני הש"ת" (דרך אמונה אות אכילה). ואם השלחן הוא בחינת מזבח, הגא הצדיק הוא בחינת הכהן העובד עבודה, וע"י השיריים יתקדשו גם הם, כי "בהתחברות הצדיק עם העם בעת האוכל, אז ע"י קדושתו בעת האכילה כגופו ירים לשימים גם לב המהתברים עמו באכילתו, ולזה היתה מצות תרומה וכו', שיוכלו להניף אותם תנופה לה' ע"י אכילת הכהנים תרומה במקדשה באופן שגם האוכלים השיריים יתקדשו" (דרך אמונה י"ב). וזה סוד השיריים לפי דעת החסידים, וגם יש בזה מדת הענוה, כמו שדרשו לשאר עמו (ישעיה כ"ח ה') למי למשים עצמו כשיריים (מנילה מ"ו:). ע"ע אצילות.

י. אן

שפרוט, שם טוב בן יצחק, נ': פילוסוף רופא ומתוכנן; נולד במולידא באמצע המאה ה"ד, והסופרים מחליפים אותו לפעמים עם שם טוב ב' יצחק מסורטוסא (ע"ע) שחי כמאה וחמשים שנה אחר זמנו. בעודנו נער היה לו ויכוח עם הקרדינאל פידרו די לונא, שנתעלה אח"כ לאפיפיור בנדיקט ה"ג, אדות חטא אדם הראשון והנאולה העתידה לבא. הויכוח היה בעיר פאמפלונא ביום 26 דעצ' 1375, במעמד הבישופים וחכמי הנוצרים (ע"י

שמואל שקול. וע"ד הכינוי "שקול" יאמר באבער שאולי היה מארץ סיציליא שנכראת סיקיליא, אך יותר נכון שהוא שם המשפחה אשקולא (Escola). גם יש לו הכינוי "מסנות" ובאבער יאמר "הוא שם משפחתו (באוצר הספרים לבן-יעקב צד 460 הציג סימן השאלה ע"ז) ואפשר שהתנור מלפנים בעיר צנעא בארץ תימן, ור"ל מן סנות (Sanaa). ר"ש שקול היה פייסן וכתב בקשה המתחלת "שעה שועי ורפא מחלתי" (לאנדרסהוט עמודי העבודה בערכו, וצונץ בליטעראטור געשיכטע 597, ונרפסה בשלמות בהקדמת באבער שם). וחבר כמה ספרים: א' מדרש ע"ס בראשית, ודוגמאות ממנו נרפסו בס' זכרון לאברהם אליהו, ש"ל לכבוד הרכבי (צד 391-402); ב' פירוש על מלכים (כ"ו וואטיקאן); ג' פ' על איוב י"ל ע"י באבער (ברלין 1889); ד' פ' על דניאל עזרא נחמיה ודה"י (כ"י רוסי). בסוף פירושו לדניאל חותם שמו "שקול" במדינת מוליטולא, ובס' אוסמה כנרגלות מר' יצחק אנקורה (דף נ"א ע"ב רפוס ברלין תס"א) מביא מעשה שב"מים קדמונים היה מלך גדול ועצום ארפונאש הזקן (אלפֿֿֿנסו מלך ספרד) ויועץ היה לו מבני הכהנים החכם המפואר כמוהר"ר שמואל שקול, אף כי לא מצינו בסקום אחר הוא שמואל שקול, אף כי לא מצינו בסקום אחר יהיה כהן. מלבד ר"ש זה נמצא עוד אחר הנקרא בכינוי "שקול" והוא ר' שמואל ב"ר שלמה שהובא כמה פעמים בס' הכלבו וגם בס' חושן משפט שנרפס בס' היוכל לכבוד צונץ (צד 192): "הרב המופלא החכם הכולל המיוחד בדרור הנבר הוסם על בכל חכמה ובכל מעלה הר"י שמואל שקול נ"ע" (ועי' שם בחלק האשכנזי צד 149 העתקה 29).

ל. ש.

שקל: מטבע כסף שמחירה קצוב עשרים גרה השקל (במדבר ג' מ"ז). שכבר בימי אברהם היה מטבע עובר לסוחר, שקל כסף (בראשית כ"ג מ"ז), והיו גם שקלי זהב (דה"א כ"א כ"ה), ומובן גם בשם כסף זהב, כמו אלף כסף (בראשית כ' מ"ז). עשרה זהב (שם כ"ד כ"ב). ונראה כי שקלי זהב היו למשקל תכשיטין של זהב, ושקלי כסף היו המטבעות העוברות לסוחר. ונמצאים מהם גם מחצית השקל או "בקע" ע"ש שנבקע לחצאין (שמות ל' י"ג), שלישית השקל (נחמיה י' ל"ג), רבע שקל כסף (ש"א מ' ח'). ונקרא "שקל הקודש" מפני שהשתמשו בו לצרכי קודש. חמשה שקלים לכהנים בעד פדיון הבכור (במדבר ג' שם י"ח), וגם בתור ערך מספר לנדרים (ויקרא כ"ז). והיה למשקל הנחשת ואדני הכסף לעובדת המשכן (שמות ל"ח).

[מחצית השקל] הבקע או מחצית השקל היה מטבע לאומית והכל חייבים לסלקו בתור כפר נפש בעת ספירת העם, כל העובר על הפקודים מבין עשרים שנה ומעלה (עי' ילקוט שמעוני על הפסוק הזה).

ישיבי שפרעם עוסקים בעבודת האדמה, אך לרגלי המסים השונים הוכרחו לעזוב את אדמתם, וישלחו ידם במסחר, ומהם העתיקו את דירתם להערים הסמוכות חיפא וטבריא. ונתמעם הישוב עד כי בשנת 1900 היו שם רק שבע משפחות ובהן 45 נפשות וכמעט לכולם בתים קניים לצמיתות ויש להם ביהכ"נ ובית מבילה וש"ב. בביהכ"נ הישן מדורות שעברו נגחים בארון ס"ת קרועים פסולים הייטנים כמו מאתים שנה. שם המקום כעת בערבית שיף-עמר ובה מושב מנהל (מודיר) וכשמונה ועשרים כפרים סרים למשמעתו, אוירה צח ומימיה מי בורות, ורק מעין אחד יש בה. מספר תושביה מחמדים שבע מאות, נוצרים שלש מאות, דרוזים שלש מאות ויהודים מ"ה נפש כנ"ל (לוח א"י ח"ה 134).

ב. מ.

שק: אמתחת. ויפתח האחר את שקו (בראשית מ"ב כ"ז) שנישאו בו דגן ובר ושמו על כתפיהם או על חמוריהם וגמליהם. ונקרא אמתחת ע"ש "הוא מתוח ושטוח. ונעשה גם לכית קבול דברים אחרים, ועשוי מצמר עב, וכנראה היו נושאים אותו על הבגד שלא יטף בעת הנשימים. שק שעל הבגד (שבת ס"ד). ופירש"י שק הוא עשוי מנוצה של עזים וכו'. מה שק מיוחד מווי ואריג (ספרא שמיני פ"ו). והשתמשו בישק למעטה אבל לעת יגון וצרה, וישם שק על בשרו ויצום וי"כב בישק (מ"א כ"א כ"ז). שק תפדתי עלי גלדי (איוב מ"ז ט"ו) להתנודד ולהכאיב את עור בשרם באבלם, וחגרו את השק באזור על בשרם. ולחגור שק (ישעיה כ"ב י"ב) מחגורת שק (שם ג' כ"ד), ולכן בא על הנחמה מאבל. פתחת שקי ותאזוני שמחה (תהלים ל' י"ב). ובא בדמיון המליצה. אלביש שמים קדרות ושק אשים כמותם (ישעיה נ' ג') כלומר אכנסם בעבים. וכן בברכי חז"ל על לקוי המה, אם היא דומה לשק (סוכה כ"ט). פירש"י שק עשוי מנוצה של עזים והוא דומה לשחור (כמראה גרוי grey). השם שק בעברית הוא שק בלשון ארמית וכושית. וגם בלשונות אריות ביונית: וברומית Saccus. באנגלית ובאשכנזית Sack באונגרית zsák, זה מורה כי השתמשו בו כל העמים מינים קדמוניות.

ב. מ.

שקול, שמואל בר נסים: נדיב ומחבר, נולד בספרד בעיר מולדא ואח"כ התישב בארם צובא (אלעפא) במאה ה"ב ואביו נחל שם ישיבה נכבדה (תחכמוני שער מ"ו הוצאת קאמינקא צד 363). ר' יהודה חריוו הקדיש לשם ר' שמואל ולזכרו את ספרו "אגרת לשון הזהב", אולם ספרו תחכמוני הקדיש לר' שמואל בן אלברקולי, והוא ר' שמואל ב"ר יהודה ב"ר נתנאל מבלקיירו (שהובא שם צד 351). ובמעות חשב באבער (בהקדמתו לס' מעין גנים צד vi) שהכוונה לר'

ומן תיאוריסים השני שהוציא נזרה קשה נגד שלוח המס. ואז נתבטל שילוח המס בסדר נכון מדי שנה בשנה מכל אדם מישראל. אבל לא נמנעו מעת לעת לשלוח שקליהם לא"י. ועד הזמן האחרון נוהגים החרדים לשלם ערך מחצית השקל מדי שנה בשנה בליל הפורים לפני קריאת המגילה בבתי כנסיות ובתי תפלה. עד היום נמצאות ממבעות מצקות ע"י שמעון החשמונאי משנת 138 עד 135 קמ"ה ועליהם חרות מעבר אחד "ירושלם הקדשה" עם ציור מקל שקד. או מטה אהרן אשר הוציא פרח וינמול שקדים. ומעבר השני "שקל ישראל" עם ציור צנצנת המן ועליו סימן השנה למכות שמעון א' עד ד'. הכתב הוא כתב לבונאה או כתב שמרונית. שקל כזה נמצא ביד העורך אוצר ישראל, ורשום עליו ש"ג (שנת ג' למכותו), ומשקלו 9.3 פנניווייט במשקל טרוי או 219 גרין (grain שעורין). ע"ע מסבעות.

פ. ז.

שקלים, מסכת: המסכתא הרביעית בסדר מועד במשניות אחר פסחים, ויש עליה תוספתא ותלמוד ירושלמי ולא תלמוד בבלי. המסכתא כוללת דיני מס השקלים להוצאת עבודת בית המקדש (שמות ל' נחמ"י) וענינים אחרים הנוגעים לביהמ"ק. ונהלקת לשמונה פרקים. פ"א: באחד באדר משמיעים על השקלים. ומי חייב בשקל ואיך נובים אותו. פ"ב: בני העיר ששלחו שקליהן לירושלם ונאבדו או נגנבו, ומה עושין עם מותר שקלים. ר' יהודה אומר אף לשקלים אין להם קצבה, כישעלו ישראל מן הגולה היו שוקקים דרכונות, חזרו לשקול סלעים, חזרו לשקול טבעים (מטבעות עיברים לסוחר), ובקשו לשקול דינרים. פ"ג: בשלשה פרקים בשנה תורמין את הלשכה במקדש שהיו נותנין שם השקלים ותורמין ביטל קרבנות הצבור. פ"ד: מה שהיו קונין בתרומה הזאת, ודרך אנב גם הקדשות. פ"ה: חושב כל הממונים במקדש. פ"ו: י"ג שופרות שהיו במקדש שהמנדבים הפקידו שם את נדבותיהם לברק הבית, ודרך אנב חושב י"ג שלחנות וי"ג השתחויות שהיו במקדש. פ"ז: מעות נרבה שנמצאו אצל השקלים אם הוא לנדבה או לשקלים, ודרך אנב מעות שנמצאו אצל מעות מעשר, ובשר שנמצא בעזרה וכדומה. פ"ז: בדרך אנב כל הרוקין הנמצאין בירושלם וכל הכלים וכו', לענין טומאה, ואנב הפרכת שנמסאת איך מטבילין אותה, ומבאר מלאכת הפרכת, וגם בשר הקדשים שנמסא ומסיים: השקלים והביכורים אין נוהגין אלא בפני הבית אבל מעשר ובכורות נוהגין גם שלא בפני הבית. בתוספתא יש רק שלשה פרקים, ונאמר שם בפ"א כי נתמשכנו ישראל על שקליהן כדי שיהיו קרבנות צבור קריבין מהם, מפני שקרבנות צבור מרצין ומכפרין בין ישראל לאביהם שבשמים. בתלמוד ירושלמי יש נ"ב שמונה פרקים ויש בהם אנדות יפות, כמו רשב"ג אומר אין עושין נפשות (מצבות) לצדיקים

העשיר לא ירבה והרל לא ימעיט (שמות ל' י"ג-ט"ו). ונקרא "משאת משה" (דהייב כ"ד ו'), והיה לברק הבית וקרבנות צבור. העולים מנלות בבל בבית השני נתנו כל אחד שלישית השקל בעד ברק הבית וקרבן התמיד ותקין החומות והמבצרים בירושלם (נהמיה י' ל"ג-ל"ד). ונראה כי השקל בימיהם היה גדול מעט או שהיה של דרכמוני זהב עד כי השליש נחשב כמו מחצית השקל בימי משה. בימי המלך יואש שמחו השרים וכל העם להביא את המס המדש הזה, ונאסף אז סכום גדול, עד שנשאר כסף גם אחרי כל ההוצאות על ברק הבית ועל כלי שרת (מ"ב י"ב י"א, דהייב כ"ד ט' ט"ז; ירוש' שקלים פ"ו י'). יהוידע הכהן נקב חור ברקת ארון מיוחד לקבלת השקלים (מ"ב י"ב ט'), ובימי הבית השני נעשה מחצית השקל למס שנתי ותקנו "שופרות מרובין כדי שלא יתעפשו המעות" (שקלים פ"ו, ילקוט שמעוני פ' כי תשא, ד"ה י"ג שופרות). ואפילו הכהנים שהיו פטורים מכל המסים לא היו פטורים מן השקל, וכל כהן שאינו שוקל חוטא (מנחות כ"א: מ"ו:). ולא רק האבות והזקנים חייבים לסלק את המס כ"א גם ילד ותינוק שלא חייב עדיין במצות, בכ"ז אם אביו שלם בעדו המס פעם אחת אזי נתחייב לשלם בעדו מדי שנה בשנה עד שהגיע להשנים שמהויב בעצמו לשלם (שקלים פ"א ג'). שילום המס היה קצוב מיום א' אדר עד ט"ו בו, ואם לא סלק בזמנו לקחו ממנו משכון (שם), ואם לא שלם כל השנה היה מחויב לשלם בשנה שלאחריה כפלים, ובגלל הדבר הזה היו "תקלין חדתיין ותקלין עתיקין" (שם פ"ו ה', יומא נ"ה:). והחמירו מאד בנביט השקלים, עד כי אם עיר אחת שלחה את שקליה לירושלם ונאבדו בדרך או נגנבו היתה צריכה לשקול שנית, ואם אח"כ נמצא הכסף האבוד, היה גם הכסף הזה קודש ונשלח לירושלם (שם פ"ב, ב"מ נ"ז:).

[אחר ההורבן] גם אחר חורבן הבית השני לא חדלו היהודים מלשלם את המס הזה לנלגלת, ועוד ביתר שאת והפך גדול מלפנים, עתה נתנו את המס להחזקת בית המדרש שביבנה וחכמיה (גרעץ געשיכטע ח"ד 10, 77, 84, 129). וכישנור אספסיינוס כי השקל ינתן בעד אלהיו, "ויפיטר הקפיטני" שלמו היהודים שני שקלים, אחד בנלוי לרומי שנקרא Fiscus judaicus ושני בסוד ליבנה (יוסיפוס, מלחמות ס"ז פ"ו). בימי הנשיאות בא"י נשלחו שדרים "שלוחי ציון" לבבל ולשאר ארצות לקבץ את השקלים שנדבו שם היהודים להחזקת הישיבות בא"י, והמס הזה נקרא אז ברומית pensio Apostoly (עיי' ירוש' חגיגה פ"א ו'); ביצה כ"ה:). ואף אחר שנזרה המלכות ע"ז לא נמנעו משלוח המס לא"י (גרעץ שם צד 449). אחד ביטול הנשיאות בא"י (בערך 357 שנה אחר החורבן) היה המס הקדוש נאסף איזה שנים ע"י פרנסי הקהלות ונשלח לא"י כראשי הישיבות ולומדי התורה, וכה נמשך הדבר עד

בחכמת השיעורים. גם הבלשן מנחם דוד מלכין שהיו שגורים על פיו המדרש רבה וכל הילקומים, ופרץ סמאלענסקי התאבק בעפר רגליו. משפחה גדולה נודעה שם בשם "רייזעס" אשר ממנה יצאו רבנים וגבירים, כמו ר' יעקב ברלין ר' יוסלע ברלין שהם נכדי ר' אלחנן ברלין. ר' נפתלי צבי ברלין (הנצי"ב) הוא אחד מנכדי המשפחה.

[כתי כנסיות ויישובות] בשקלאוו יש שני בתי כנסיות וכ"ז בתי תפלות ומנינים. בית הכנסת הגדול בנה האדון אשר לו רוב ארמט שקלאוו ושמו זאריץ שהיה אהוב הקיסרית קסרינא (בשנת 1790). והוא בנן מפואר שאין דומה לו בין בתי כנסיות בליטא ופולין. ואומרים שהוא כעין בנין הורדוס. ויש עוד בתי ספר ובית חולים ובתי חסד וצדקה. החברה "מחזיקי יתומים" נוסדה עוד בשנת 1735, ויצאו משם גבירים וסוחרים גדולים. המשנית הראשון היה ר' ניסן ב"ק אשר הישרש בלב היתומים אמונה מהורה ואהבת ישראל. ועד היום יזכירו את שם ר' ניסן השמש בחרדת קודש. בשקלאוו היו ישיבות גדולות משנת 1790 והלאה. כמו ישיבת ר' בנימין ריבעלעש וישיבת ר' מענדיל אחי ר' ישראל בעל פאת השלחן. ושניהם היו מתלמידי הגר"א. שקלאוו נחשבת אז שניה לוויילנא בערבה למהלכות ישראל ברוסא, וכמו בוויילנא כן בשקלאוו רבו מתננדי החסידים. ועד היום יש שם משפחות שלא יתחתנו עם חסיד חב"ד, ובבית הקברות יש שורות מיוחדות לפרושים או מתנגדים (כפי מנהג הגר"א) ולחסידים (כמנהג חסידו הרש"ן מלאדי שהם חסידו חב"ד). עיקר עסק היהודים בשקלאוו הוא מסחר התבואות. אך בשנים האחרונות נתמעט מספר אנשיה, ורוב בניה יצאו ונתפזרו בתבל. ומהם גבירים אדירים במאסקאו ופטבורג, ורוב הסוחרים באבנים מכות באמיטרדם ואנטווערפם הם ילידי שקלאוו, ובכלל מכונים יהודי שקלאוו "תגרי לוד". מספר היהודים בשקלאוו בשנת 1905 היה י"ב אלף, והם 88% מכל התושבים.

י. ד. ח.

— [ר' ישראל משקלאוו] אחד מגדולי שקלאוו היה ר' ישראל ב"ר שמואל שהיה מתלמידי הגאון מוויילנא, ויסדר את באורי הגר"א על או"ח ויו"ד. והול' הנהגותיו על מס' שקלים בתוספת באורים וחידושים בשם תקנין חרתי (מינסק 1812). ולעת זקנתו עלה לירושלם וקיבל על עצמו להיות שד"ר לחזקת ת"ח מתלמידי הגר"א אשר התיישבו בא"י. אח"כ יסד ישיבה בצפת ושם חבד והדפיס ספרו הגדול "פאת השלחן" על מצוות התלויות בארץ שנשמטו משיע. הפנים הוא לשון הרמב"ם מיד החזקה, והוא הוסיף עליו באור בשם "בית ישראל" (צפת 1836). וחבד עוד כמה ספרים וקובץ שו"ת "מנוחה ונחלה". ונפטר בטבריה א' סיון תקצ"ט (1839).

ב. מ.

ברביהם הן זכרונן וכו'. ר' יצחק אמר כל תלמיד חכם שאומרין דבר הלכה ספיו בעולם הזה שפתי רוחניות עמו בקבר (שם פ"ב ז'). ודברי בקרת על אלה שמוציאין כסף רב לבנין בתי כנסיות ולא יתמכו ת"ח ללמוד תורה: ר' אבין עבד אילין תרעיה דסדרא רבא. אתא ר' מאנא לנביא א"ל לא חמי מאי עבדית, א"ל וישבת ישראל את עושהו ויבן היכלות, לא הוה בני ניש דילעין באורייתא (סוף פ"ה).

ב. מ.

שקלאוו: עיר בפלך מוהילוב ברוסא, על חוף הימין של נהר דניעפר. היהודים התיישבו שם עוד בראשית המאה ה-17, ובהיותה על הגבול בין פולין ורוסא היתה צפויה תמיד למלחמה. בשנת 1655 נחרבה שקלאוו במרדית הקזקים, אך לא נודע עד כמה סבלו שם היהודים בנזירת ת"ח. בעת ההיא היה הרב בשקלאוו גיסו של ר' מאיר כהן אבי הש"ך. אח"כ שימש שם ברבנות הרב ר' העניך שיק נכד התי"ס. ויש הגדה כי הרב ר' אריה לייב ב"ר אשר בעל שאנת אריה השתרל לקחת משרת הרבנות דשקלאוו ודרש בביהכ"נ הגדול, אך לא הפיק רצון מהבע"ב שהיו כלם מופלגי תורה ובראשם הגביר הגדול ר' יהושע צייטלעש (ע"ע צייטלין). ור' אברהם ר' שאול'ס מרואי פני הגאון מוויילנא. אחר הרב ר' העניך שיק עלה על כסא הרבנות הרב ר' גרשון שהיה יליד וויילנא והגר"א היה הסנדק שלו. הוא שימש בכהונתו משנת תקפ"ז עד תר"ץ (1820—1846). והחזיק בכה דהיתרא. והיה מקיל באומה הסרוכה לרופן שהמריף הרמ"א והוא הכשיר, ובהיות אח"כ לרב מהר"ל דיסקין ורצה להמריף כדעת הרמ"א קמו נגדו כל העיר למחות בידו. ועד היום הם מחזיקים כמנהג ר' גרשון שהיה אחד מהרבנים המצוינים בדורו. אחריו היה בנו המבקר והחוקר ר' זלמן. ואחריו הרב ר' יצחק אביגדור מחבר "פתחי נדה", ואחריו הרב הצדיק ר' יהושע'לע הורוויץ (המכונה יושע'ער) נכד ר' יהושע צייטלעש, והיה קרוב למלכות בזמן אלכסנדר הראשון. בעת יכהן שם הרב המלומד ר' מאיר שווארץ. הוא נשא את בת ר' יהושע'לע הורוויץ מרת צערטעל, והיא מלומדת מאד ושגורים על פיה רוב מדרשים ובקאה בתלמוד גפ"ת כאחד התורנים. בימי נעוריה כתבה חדושי תורה בהכרמל והשרון וחתמה בשם צבי"ה (ר"ת צערטעל בת יהושע הורוויץ).

[חכמים ומחברים] בין חכמי שקלאוו נעלה בפרט

ר' ברוך שקלאוו ער (ע"י להלן). ואביו ר' יעקב שהיה מגיד משרים בשקלאוו והבר"ס "מורה צדק" ד"ח על שו"ע. וס' "בציעת הפת" על דיני ברכת המזון ונמילת ידים. גם בעלי בתים נכבדים ומפורסמים כמו ר' משה'קע רמב"ם ר' מענדיל בעל גמטריאות ושניהם היו מתלמידי ר' חיים מוואלאוין. גם היה בשקלאוו אחד בשם יאשע, "אלגברניק" ע"ש בקיאותו

היא לכם. מכל שקין המים, ואלה תשקצו מן העוף, וזה לכם הממא בשרץ היורץ על הארץ (ויקרא י"א, י"ב-ט). ורמשים הם בעלי חיים טמאים הנוחלים על הארץ, רמש האדמה והמים (שם). הנחש אחר שקצצו את רגליו לא מיקרי חיה סתם אלא היה הרומשות (תוס' נדה כ"ג.). שמונה שרצים שבתורה הם: החולד והעכבר והצב למינהו, והאנקה והכח והלטאה והחומט והתנשמת, וכל הננוע בהם במותם יטמא עד הערב וגו' (ויקרא כ"ט-ל"א). ואמרו שמונה שרצים היו קשים לו למוש עד שהראה לו הקב"ה באצבע, שנאמר וזה לכם הטמא (מנחות כ"ט.). שמונה שרצים האמורים בתורה הצדן והחובל בהם בשבת חייב דייש להן עיה, ושאר שקצים ורמשים כגון תולעים ונחשים החובל בהן פטור דאין להן עיה, והצדן לצורך חייב ושלא לצורך פטור (שבת פ"ד א.). ר' יוחנן בן נורי אומר שמונה שרצים יש להן עורות (חולין קכ"ב.). אזהרות הרבה כתובות בתורה, ודרשו חז"ל לא תאכלום כי ישקץ הם "לא תאכלום" להזהיר הגדולים על הסמנים (יבמות ק"ד.). "שקצים איסורן במשהו (שם). בעל הטורים בפסוק "השרץ על הארץ" אומר השרץ בניטמא כשעורה שישעורו כשעורה, ודברים תמיהים כי ישעור אכילה במשהו וישעור טומאה בכעדרטה (חגיגה י"א.). גם כגון השרץ עולה הקצה ומספר כשעורה עולה תר"א, אך יש כאן טעות סופר וצ"ל ישעורו כשעורה, ור"ל כמשהו, או לענין טומאת ביצת השרץ שצריכה להיות נקובה בשעור ישערה (תורה תמימה שם). ואין עינין סחורה בשקצים ורמשים (שביעית פ"ג.). תנא דבי רבי ישמעאל, אמר הקב"ה אילמא העריתי את ישראל ממצרים אלא ביטביל דבר זה שאין מטמאין בשרצים דיי, ואע"ג דלא נפיש אנריהו מפי ממונות אחרות מאיסי למיכלניהו (ב"מ ס"א.). ואמרו מפני מה גויים מזהמין מפני שאוכלין שקצים ורמשים (שבת קמ"ה.). אליהו ז"ל שאל לרבי נהוראי מפני מה ברא הקב"ה שקצים ורמשים בעולמו? א"ל לצורך נבראו, בשעה שהבריות חוטאין הקב"ה מביט בהן ואומר מה אלו שלא נבראו לצורך הריני מקיימן, אלו שנבראו לצורך על אכילת א"ל עוד יש בהן צורך: זבוב לצרעה, פשפש לעוקה, נחש לחפית, שבלול לחזית, סממית לעקרב (ירוש' ברכות פ"ט ד"ג ע"ג). שבלול הוא מין שרץ גנים הוחל ובשרו רר את זובו אחריו, שבלול תסם יהלך (תהלים נ"ח ט'). ההולך ונמס, וי"א שבלול זה שרץ המים הנקרא Oyster.

[שקין משומם] שקין שומם או משומם, גם שקצים משומם שנזכר בדניאל (מ' כ"ז). היא עבודה זרה שכונו בשם הועבה, עד שקין השקצנו ותעב התעבנו, ואפשר שהיה "בעל זבוב", ולפי חז"ל היה הצלם שהעמיד מנשה בהיכל ומאז בטל קרבן התמיד, דכתיב ומעת הוסר התמיד ולתת שקין שומם ימים אלה מאתם ותישעים (שם י"ב י"א). ויהי שש ימים לפני החורבן

שקלאווער, ברוך ב"ר יעקב: חכם רופא ומעתיק ספרי מדע; נולד ז' אדר תק"ב (1752) בעיר שקלאוו, ומת ר"ח אדר תש"ע (1810) בעיר סלוצק ברוסיה. מיעפחתו מכונה לפעמים בשם "ש"ק, ר"ת ר' ישמאל יהודה קאצענלנבונ, כי רב"ש התיחס אליו, גם מכונה "דוקטור" כי היה רופא חולים, ובסוף ימיו היה רופא בבית הנסיד ראדווייל. אך צאצאי רב"ש נקראו "ברוכין" ע"ש ר' ברוך אבותם. רב"ש בנערותו למד אצל אביו בשקלאוו, ואח"כ שלחחו אביו לפאדובה איטליא והצטיין שם בלמודיו. בשנת 1764 סמכו להוראה ר' אברהם קאצענלנבונ הרב מבריסק, ונתמנה לדיין בעיר מינסק. אך נפשו השקה בחכמה והתחיל להעתיק ספרי חכמה מלשונות העמים ללח"ק, ויעזוב את משמרתו ויסע בארצות שונות, והגיע גם לאנגליא, ולמד שם חכמת הרפואה. בשנת 1777 היה בברלין והול' ספר "יסוד עולם" לר"י הישראלי והוסיף עליו באורים קצרים בבמה מקומות, וחבר ס' "עמודי שמים" באור על הלכות פריש החדש להרמב"ם, ובסיפו "תפארת אדם" על חכמת נתיח חלקי האדם (ברלין 1777). ועוד "דרך ישרה" הנהגות בשמירת הכריאות (האאנ 1779). אח"כ ישב לרוסיה למכור שם ספריו, ובהיותו בוילנא אצל הנר"א קבלו באהבה, ויהוק ויאמץ את רב"ש בעבודתו, והעירו להעתיק ספרי חכמה ללשון הקדש, ורב"ש מלא רצינו לתרגם ישה חלקים מספר אקלידוס, ונרפסו עם ג' סבלאות (אמשטרדם 1780). ובהקדמתו כתב שבעדעו להדפיס ספר על רפואות, גם חבר ס' "קנה המדה" על חכמת המשיגים והבקעים עם ציורים שהעתיק מלשון אנגלית (פראג 1784). שקלאוו 1793). בסוף ימיו יושב בארמון ר' יהויטע צייטלעש, בכפר אוסטעי אצל טישערקאו בפלך מאהילוב, ששם ישבו עוד ת"ח עוסקים בתורה, ולרב"ש היה שם חדר מיוחד ללמוד ולעשות נסיונות בחכמת הכעמיה. רב"ש עזב את אוסטעי איזה שנים קודם מותו ובא לסלוצק ונתקבל לדיין, והיה רופא בבית ראדווייל וי"ש בסלוצק עד יום מותו. לרב"ש היו שני בנים, ר' אהרן ור' אשר. בני ר' אהרן הם הרבנים: ר' יעקב ברוכין רב בקארלין ומחבר "משכנות יעקב", ור' יצחק מינקאווסקי מחבר "קין אורה". בנו השני ר' אשר היה גביר גדול ומצוין בתורה ומת בדמי ימיו, בתו מרת רחל היתה אם ר' אהרן ב"ר יעקב חאווקין בשקלאוו, ובנו של זה הוא ר' יהושע בער חאווקין (נולד ה' סבת תר"י). בשקלאוו, ומשנת 1875 הוא יושב בלאדו ונחשב בין עשירי העיר, ויש לו בית עקר ספרים עברים גדול.

ביבליוגרפיה: פיו. כנסת ישראל 197; שש לאמנים 189; לאנדרטה. תולדות אנשי שם 119, 83; צייטלין, קרית ספר 342; סערעלסאן, פני תבל 245.

א.

שקצים ורמשים: שקץ הוא לשון תועבה פגול ומאוס וביחוד על בהמה חיה ועוף ודנים טמאים, שקץ

(רש"י). אמר רבא תרי הוו ונפל חד על חבריה וחבריה ליה לידה ואשתכח דהוה כתיב: אנת צבית לחרובי ביתא ירך אשלימת ליה (תענית כ"ח:), ויש אומרים ישקין שומם הוא החזיר ישעברו לו, ואשר גם בחרבן הבית השני היו מקריבין אותו היונים על המזבח. ואמר ר' לוי אף בימי מלכות הרשעה הזאת (יונידורמית) בעת המצור על ירושלם היו משלשלין להן שתי קופות של זהב והעלו להם שני נדיים לקרבן התמיד. ובסוף שלשלו להן שתי קופות של זהב והעלו להם שני חזיונים וכך באותה הישעה נרמו העזוניות ובמל התמיד והרב הבית (ירוש' תענית פ"ד דס"ח ע"ג). ע"ע בהמה וחייה דגיס: עופות.

שֶׁקֶר; אִמְתּ: יְשִׁית מִדּוֹת מִתְנַגְּדוֹת זוֹ לַזּוֹ, אִמְתּ
הִיא מִדָּה יִשְׂרָה וְנִבְנוּנָה, הַשּׁוֹמֵר מִצֻּא שִׁפְתָיו וְלֹא
יִשְׁנֶה דְבָרוֹ, שִׁפּוֹ וְלִבּוֹ יִשׁוּם; קוֹשֵׁט אִמְרֵי אִמְתּ (מִשְׁלֵי
כ"ב כ"א), יִשְׁפֹת אִמְתּ תִּכּוֹן לַעֲד (תְּהִלִּים י"ב י"ט).
אִמְתּ הִיא אֶחָת מִמִּדּוֹת הַ', ה' אֱלֹהִים אִמְתּ (יִרְמְיָה
י"א), הַשּׁוֹמֵר אִמְתּ לַעֲלוֹם (תְּהִלִּים קמ"ו ו'), בְּנִגּוּד
לְאִלּוּלִים יִשָּׁהם לֹא אֱלֹהֵי אִמְתּ (דְּהַיִּב מ"ו ג'). שֶׁקֶר
הִיא הֶפֶךְ הָאִמְתּ, כְּהִישׁ כֹּזֵב וְשׂוֹא, יִשְׁפֹת שֶׁקֶר (מִשְׁלֵי
י"ז ו'). מִזְפֵּלֵי שֶׁקֶר (אִיּוֹב י"ג ד'), וְיִדְרְכוּ אֶת לְשׁוֹנָם
קִשְׁתָּם שֶׁקֶר (יִרְמְיָה מ' ב'), כְּלוֹמֵר לְשׁוֹנָם הַמְזֻקָּת
בְּקִשְׁתָּם וְהִיא לִשְׁוֹן הָרַע, הַתּוֹרָה מִזְהֶרֶת: מִדְּבַר שֶׁקֶר
תִּרְחֹק (שְׁמוֹת כ"ג ז'), וְלֹא תִשְׁקְרוּ אִישׁ בְּעֵמִיתוֹ (וַיִּקְרָא
י"ט א').

[אמת] חותמו של הקב"ה אמת (יומא ס ט.)
 רבן גמליאל אומר על שלשה דברים העולם עומד על
 הדין ועל האמת ועל השלום (אבות פ"א י"ז). בין
 שבעה דברים בחכם נחשב באחרונה וסודה על האמת
 (שם פ"ה י"ז). אמר רב קטינא אפילו בישעת כשקונה
 של ירושלם לא פסקו מהם בעלי אמונה וכו' (הגינה
 י"ד.). ואפילו דברים בעלמא החוזר בהם הוא מחוסר
 אמנה. דאמר ר' יוסי ב"ר יהודה מה ת"ל הין צדק
 (ויקרא י"ט). והלא הין בכלל איפה היה, אלא לומר
 לך שיהא הן ילך צדק ולא ילך צדק (ב"מ מ"ט.).
 ודובר אמת בלבבו (תהלים ט"ו) כגון רב ספרא (מכות
 כ"ד.). ומפורש בשאלות דרב אחאי גאון (פ' ויחי)
 דרב ספרא היה לו חפץ אחד למכור ובא אחד לפניו
 בישעה שהיה קורא ק"ש ואמר לו הן לי החפץ בכך
 וכך דמים ולא ענהו מפני שהיה קורא ק"ש. קסבר זה
 שלא היה רוצה ליתנו בדמים הללו והוסיף לתת לו
 יותר. לאחד שסיים ק"ש אמר לו טול החפץ בדמים
 שאמרת בראשונה, ש"באותן הדמים היה בדעתי ליתנם
 לך, אלא שלא רצה להפסיק בק"ש (רש"י). ההוא
 מרבנן ורב מכות שסיה ואמר' לה רב שמואל בר
 זוטרא ש"מיה. אי הוו יהבי ליה כל הללא דעלמא לא
 הוו קא משני בדבוריה (ב"מ מ"ט.). ובמקום אחר נאמר
 כי רב טביומי ש"מיה (סנהדרין צ"ז.). זימנא הדא

כיה דלא משני אלא בהני תלת מהדרין ליה ואי משני במילי אתריני לא מהדרין ליה (ב"מ כ"ד.), ופירש"י "במסכת" אם שואלין אותו יש בידך מסכת פלוני סדורה בנירסא או לאו, אע"ג שסדורה וידועה לו יאמר לאו, ומדת ענוה היא; "בפוריא" אם שואלין אותו בדברים יבצענא; "באושפזא" השואל על האושפזא יטלו (שאוכל אצלו בחנם) אם קבלו בסבר פנים יפות ואמר לאו, מדה טובה היא כדי שלא יקפצו בו בני אדם שאינן מהוננין לבוא תמיד עליו ויכלו מעותיו (שם).

א.

יָרָה (יָרִים): עוצר בעמו, נגיד ומצוה, מי שמך יר ושופט עלינו (שמות ב' י"ד), יר המבחים. יר בית הסהר, יר המטיקים יר האופים (בראשית ל"ט), יר החיל (ש"ב כ"ד ב'), יר מחצית הרכב, יר נדוד, יר העיר (מ"א מ"ז ט'), י"א כ"ה כ"ב כ"ז), ירי אלפים ושרי מאות שרי חמשים ושרי עשרות (שמות י"ח ב"א), והמפקד על כלם, הראש לכל ישרי הצבאות (דח"א כ"ג ג'), ובעבודת ביהמ"ק, ירי קדש ושרי אלהים (שם כ"ד ה'), ירי הכהנים והלויים (עזרא ח' כ"ט), והמנצח בשרי הלויים, השר המשא המשוררים (דח"א מ"ו כ"ז), במלכותא דרקיע נקרא המלאך יר צבא ה' (יהושע ה'), מיכאל השר הגדול (דניאל י"ב א'), וארון הכל נקרא יר שרים (שם ה' כ"ה), ח"ל השתמשו גם במלות יונית ורומית, כמו ארכון (Archon), בית נריב (איוב כ"א כ"ח) תרנומו בית ארכונא, על הפסוק ויתא ראשי עם (דברים ל"ג כ"א) בא ונטל שבר לפרנסים בפני עצמן ולארכונין בפני עצמן (תנחומא), ההוא יטרא דהוה כתוב ביטנת פלן ארכן (ב"ב קס"ד:) כמו שנה ראשונה למלך, וכן גם אפרכוס או הפרכוס *ὑπαρχος* יר הפרשים, על הפסוק ויהי בחצות הלילה, אלא אתה בא אצלי ושר צבא הזה שעומד עמך וזה הפרכוס ישלך (ש"מ פ"ח א'). הפרכי יון (הענית י"ח:), שני גוים בבטנך (בראשית כ"ה כ"ג) שני גאים, עשו משלת הפאטיקין ויעקב משלח קתדרין (תנחומא) והם שרי רומי מעולים במדרגת הממשלה, סרני פלשתים, שופטים ג' (תרנומו סרני פלישתא, אליהו טירנוס של נביאים היה (ירוש' ערובין פ"ה א'), ועוד הרבה שמות תארים לשרים, ע"ע נגיד; נשיא; פקיד.

ב. מ.

יָרָה: אשת אברהם אבינו וראשונה בין ארבע אמהות. מתחלה היה שמה שרי, וכאשר כרת ה' ברית עם אברהם ושינה שמו מאברם לאברהם שינה גם שם שרי לשרה, ויהי ויהי גברת ושרתי לעם ישראל (ע"ע אברהם). שרה היתה יפת תואר, ולכן כאשר היה הרעב בארץ ואברהם הוכרח ללכת עם אשתו למצרים לגור שם, היה ירא לומר כי שרה היא אשתו פן יהרגו

חוצפה יסנא וכו' והאמת נעדרת (סוטה מ"ט:) ודרשו על האותיות של אמת ושקר. ש"ן שקר ת"ו אמת, מ"ט שקר מסרבן מ"ל מ"ה (ק' ר' ש' בסדר הא"ב) אמת מרחקא מ"ל מ"ה (א' בראש. מ' באמצע, ת' בסוף הא"ב)? יסיקא שכיח קושטא לא שכיח, ומ"ט יסיקא אחדא ברעיה קאי (כל אות יטבו עומדת על רגל אחת) ואמת מלבן לבוניה (האותיות מושכבין כמו לבנים)? קושטא קאי יסיקא לא קאי (שבת ק"ד). אמר רבא אר"י בשביל מה הקדים פ"א לע"ן (באיכה ג')? בשביל מרגלים שאמרו בפיהם מה שלא ראו בעיניהם (סנהדרין ק"ד:).

[להרחיק משקר] חז"ל חששו גם מדבר המחזי כשיקרא (ב"ב פ"ב.). וא"ר זירא לא לימא אינש לינקא דהיבנא לך מירי ולא יהיב ליה משום דאתי לאנמוריה שיקרא, שנאמר למדו לשונם דבר ישקר (ירמיה מ', סוכה מ"ו:). רב הוה קא מצערי ליה דביתיהו (שעשאה נגד רצונו), כי אמר לה עבדי לי מלופחי (ערשים לאכילה) עבדה ליה חימצי (מין קטנית), חימצי עבדה ליה מלופחי, כי גדל חיאי בריה אפיך לה (אם ציה לבנו לאמר לאמו לעשות ערשים אמר לה בישא אביו לעשות חימצי והיא עשתה ערשים, וממילא נתקיים חפץ אביו), אמר ליה איעליא לך אמך? אמר ליה אנא הוא דקא אפיכנא לה, אמר ליה היינו דקאמרי אינשי דנפק מינך טעמא מלפך—את לא תעביד הכי, שנאמר למדו לשונם דבר ישקר העוה וגי' (יבמות ס"ג.). אעפ"כ יש יוצאים מן הכלל, שנכון לפעמים לומר שקר, כמו מפני דרכי שלום, דתנא דבי ר' ישמעאל, גדול השלום שאף הקב"ה שינה בו דמיעקרא בתיב ואדוני זקן (בראשית י"ח), ולבסוף כתיב ואני זקנתי (יבמות ס"ה:). יעקב הוכרח לשמוע לדבריו אמו להתנכר לפני אביו בתור עשו אחיו למען יברכנו לפני מותו, וכאשר אמר אולי ישישני אבי והייתי בעיניו כמתעתע והבאתי עלי קללה ולא ברכה, אמרה לו אמו עלי קללתך בני, אך שמע בקולי (בראשית כ"ז). אף כי היה נזהר לענות לאביו במלים אחדות דמשתמע לתרי אפי, ובשאלו אביו מי אתה בני? ויאמר אנכי—עשו בכורך, ובשאלו שינת האתה זה בני עשו? ויאמר "אני" (עי' רש"י), וכ"ן לקיים מצות אמו. לדברי ב"ה אומרים שבח לפני הכלה שהיא נאה וחסודה, אמרו להן ב"ש לכו"ה הרי שהיתה חגיגת או סומא אומרים לה בלה נאה וחסודה? והתורה אמרה מדבר שקר תרחס. א"ל ב"ה לב"ש לדבריהם מי שלח טקח רע מן היטק ישבחנו בעיניו או יגנו בעיניו? הוי אומר ישבחנו בעיניו (כתובות י"ז.), ולפ"ו מותר לומר דברי שבח כאלה אף שאינם אמתים. ויש שלשה דברים שהתירו בפירוש לת"ח להסתיר האמת, דא"ר יהודה אמר שמואל בהני תלת מילי עבדי דבנן דמשנו במלייהו, במסכת ובפוריא ובאושפזא. למאי נפקא מינה? אמר מר זוטרא לאהדורי ליה אבידתא בטביעות עינא, אי ידיעין

מה (שם פנ"ח ה'). כל הימים שהיתה שרה קיימת היה ענן קשור על פתח אהלם ודלהות פתחות לרוחם וברכה משלחת בעיסה ונר דלוק מלילי שבת ללילי שבת, וכיון שמתה פסקו הכל עד שבאה רבקה (תנחומא פ' חיי שרה ס"ד ד'). ע"ע אברהם; אמהות. ישיג

ישראל אחיו, כתרואל צבי: מוציא לאור עתונים בניארק; נידר בשנת 1837 בעיר פייזער פולין, וכת בניארק ו' שבס תרס"ד (1904). אביו ר' אליהו היה רב ומ"ץ בעיר יט"צין, לאמזא, סובאלק, פייזער ופרען, ובסוף ימיו עלה לירושלם והיה מגיד משרים בבית הכנסת הגדול שם וחבר ספר "עונת אליהו" וס' שבת ירושלם ואגרת אליהו פירוש על ההגדה של פסח (מת בירושלם ט"ז אייר תרל"ט). ישראל אחיו נשא את בתיה בת ר' דוד יהלמיטין בסובאלק והתיישב שם ועסקו במסחר. בשנת 1866 בא לבניארק, ושב לסובאלק, אח"כ עשה מסחרים בקענינסבערג, ויתמוך בעניי פולין שניגלו לאמריקא באמצעות הועד שנוסד בקענינסבערג. בשנת 1871 בא שנית לבניארק, ובשנת 1874 החל בחד עם גיסו מרדכי יהלמיטין להג'ל השבועון "ידישע גאזעטען", ובשנת 1885 יסד העתון היומי "ידישעס טאגעבלאט" בעזרת בנו יחזקאל "ישראל אחיו", ואח"כ גם בעזרת התנו ליאון קאמאקא. מספר קוראי עתוניו בין האורתודוקסים גדול יותר מקוראי עתונים אחרים. גם הג'ל כמה שנים את השבועון "העבר" (אשר נרשן האזענציוניזם היה עורכו). ישראל אחיו היה גם עסקן בצרכי הקהל לבניארק, והיה אחד ממסדרי הת"ת הראשונים. בית החולים בית ישראל, ובית הכנסת אורחים ומיטת זקנים, ועוד, ותמוך את בתי החסד בא"י ויבקר את ירושלם איזה פעמים. גם היה ציר שלוח להקונגרסים הציוני בלונדון. במותו נהרו אחרי ארונו בחמשים אף יהודים ובין המספידים היו הרב הגדול ירדב"ז והבאקקר יעקב ה' שף, אשתו בתיה מתה כ"ג אייר תרע"ג (1913) לבניארק כבת פ"ה שנה.

י. ישיג

ישראל: ארץ המישור בחוף ים התיכון מעיר יפו עד הכרמל, גבהו עד 300 רגל מעל הים, והרי הגלבוע למזרחו. במישור הזה עוברים נהר אלזרקא (צפרדע) ונהר כפזר (המת). מיפו ולצד דרום מתחיל מישור אחר ביסם שפלה (ע"ש). הארץ הזאת היא פוריה ומתוארת כגן אלהים. כי בויגדלו שושנים ופרחים מרהיבי עין. הנביא מהלל ומשבח את כבוד הלבנון עם הדר הכרמל והשרון (ישעיה ל"ה ב'). אך יש שרו גם מעבר לדרן, וישבו בגלעד בבשן ובבנותיה ובכל מנרשי שרון (דה"א ה' ט"ז). בין לא מלכים ייב יח). בשרון הקרקע כנען היה מלך לשרון (יהושע י"ב יח). בשרון הקרקע רעה לעשות מעפרה לבנים, ובית לבנים שבונים שם

אותו ויגלו אותה מסנה, ותאמר כי היא אחותי, וכאשר נלכחה לבית פריעה ננע ה' אותו ואת ביתו בננעים גדולים על דבר ישרה, וישיבה לאברהם ובראשית י"ב, וכן היה הדבר עם אבימלך כאשר נרו בנדר (שם כ'). ישרה היתה עפרה, ותתן את הנר ישפחה לאברהם להבנות ממנה, אך כמעט היתה ישפחה ותקל גבירתה בעיניה, ותענה ישרה ותכיר הנר מפניה, אך בעצת המלאך שבה ותלד לאברהם את ישמעאל. ובהיות ישרה בת תשעים ילדה בן לאברהם לזוגניו את יצחק (שם כ"א ב'). ובראותה כי ישמעאל מצחק עם יצחק אמרה לאברהם לגרש את ישמעאל ואמו, כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק" (שם כ"א י'). אחר עקדת יצחק מתה ישרה, והיה יחיו סבין שנים ותקבר במערת המכפלה (שם כ"א כ').

[בתלמוד ובדרשים] ישרה היתה בת הרנאחי אברהם כי יסכה הוא ישרה והרן היה אבי מלכה ואבי יסכה (מנלה י"ד), ונקראת יסכה ע"ש שכיבה ברוח הקדש, או ע"ש שהכל סבין ביפיה (סנהדרין ס"ט). ישרה אמו היתה יפת תואר מאד, ואמרו הכל בפני ישרה כקוף בפני אדם (כ"ב נ"ה), ואף אבישג השונמית שכתוב עליה שהיתה יפה עד מאד (מ"א א' ד') לא הניעה לרצ' יופי של ישרה (סנהדרין ל"ט). ישרה עמדה ביפיה אפילו בדרך שאדם מתכוה ע"י המלסול (כ"ד פ"מ ד'), ובמאוו למצרים נתנה בתיבה ונעל בפניה. כיון דמטא למכסא וגו' כיון ישפחה הבחיקה כל ארץ מצרים מזוזה (שם). כל תשעים שנה שלא ילדה ישרה היתה ככלה בתוך חופתה והיו מטרונות באות לישאל בשלומה, והיתה ישרה אומרת להם צאו וישאלו בשלומה של עובדה, אך הנר אומרת להם ישרה גבירתי אין סתירה כגלויה, נראית צדקת ואינה צדקת, אילו היתה צדקת ראו כמה שנים שלא נתעברה וכו' (שם פמ"ה ד'). והכניסה ישרה עין הרע בהגר והפיקה עובדה. בראש השנה נקדרה ישרה כמו רחל וחנה (יבמות ס"ד), ומיכאל המלאך בא לבשר אותה שתלד בן, ואותו היום שנמל אברהם את יצחק בנו עשו סעודה גדולה, כי אומות העולם היו מרגנים אחרים ואומרים ראיתם זקן וזונה שהביאו אסופי מן השוק ואומרים בננו הוא, מה עשה אברהם אבינו הלך וזימן כל גדולי הדור ושרה אכנו זימנה את נשותיהם, וכל אחת ואחת הביאה בנה עמה ומניקה לא הביאה, ונעשה נס בשרה אמנו ונפתחו דדיה כשני מעינות והניקה את כוון (כ"ט פ"ז). ישרה היתה בת כ' כבת ז' לנבי, בת ק' כבת עשרים לחטא, והיתה תמימה במעשיה כהרא עגנתה תמימה (שם פנ"ח א'). ואמרו ראויה היתה ישרה להניע לשנותיו של אברהם וע"י שאמרה ישפוט ה' ביני ובינך נגרעו מחייה ארבעים ושמונה שנים (שם פמ"ה ה'). ומתה ישרה על צערה שהיתה לה מהשמועה שהוריעה השמן כי נעקד יצחק ולא הגיד לה כי לא נשחט, וכיון שבא אברהם מהר המוריה מצא אותה

שרירא גאון (רב שרירא בן חנניא): גאון מפיסבדיא; נולד בערך שנת 900 ומת בערך שנת 1000. ושלשלת יחוסו נמשכת עד זרובבל בן יסאלתיאל מוצע דוד. רב שרירא בעצמו מעיד כי אבותיו היו מן הנשיאים, אך כאשר החלו ראשי הגולה להשחית דרכם משכו אבותיו הראשונים את ידם מן הנשיאות ויטמו מנמת פניהם להניין בתורה, ונתמנו לחכמי הישיבה וכמה פעמים מראשי הישיבה. וע"כ היה מפותח בחותמו צורת אריה סימן דגל מסה יהודה. רב שרירא היה אב"ד ובשנת 968 נתמנה לרי"ט ישיבה בפיסבדיא, בנו רב האי לקח מקומו בתור אב"ד, ואחר שעמד רב שרירא שלשים שנה בנאונוותו התפטר ממשמרתו מפני זקנתו והעמיד את בנו רב האי למלא מקומו. אך באחריתו היה הוא ובנו מטרה לחצי מלשינים לפני הכלף אל-קדיר, אשר צוה יסאלב ובנו יספיו לבית הסוהר, ובזו כל הונם ורכושם עד כי לא נשאר להם די חית נפישם, אך בכל זאת לא הסירם מנאונוות, כי כל הפצו היה לעשוק את הונם ומצא תאנה איך לבצע מעשהו. המקרה הזה הכשיל כחו של רב שרירא ויחלה ואחרי ימים אחדים מת זקן ושבע ימים ושבע יונג. בספר הקבלה להראב"ד כתוב: ונחלה רב שרירא מידו אחת והוא כבן מאה שנה ולא הוסרו מנאונוות. ולשון זה משובש, ור' יעקב רייפמאן הגיה יצ"ל: ונחלה רב שרירא מיד אח"כ ומת והוא בן מאה וכו'.

[אגרת רב שרירא] ישם רש"ג מפורסם לתהלה ע"י האגרת שכתב בעין תשובה לעדת קירואן, לבאר את יסודות והשתלשלות התורה שבע"פ וסדר הדורות של המסורות, והאיר נתיבות המשינה והברייתא והתוספתא והתלמוד, והודיע כללי הנמרא ודרכי המדרש. הוא און וחקר ויברר מתי נכתבו וע"י מי נכתבו, ומספר בסדר נאה דורות התנאים והאמוראים, דורות רבנן סבוראי ודורות הנאונים עד זמנו ומנהגי הישיבות, ובכל אלה החקירות השתדל ליסד החלטותיו ע"פ ראיות והראה את המקורות אשר יסאב מהם. ערך האגרת לקורות ישראל וספרות הרבנים גדולה ותועלתה רבה מאד מכמה מעמים. עד כי היתה למנהגי ומורה דרך לדורשי קדמוניות ישראל. אמנם ברוב הימים חלו ידים עסקניות באגרת רב שרירא ושבשוה עד שהגיעו אלינו שתי נוסחאות אשר הן מתחלפות בדברים עקריים. נוסחא אחת מסידרת בספר היוחסין ונראה כי היא יותר אמיתית, ונוסחא שניה יצאה לאור ע"י בער גאלד בערג (ב"ג) ע"פ כתב יד ובס' חופש מסמנים ברקן 1845, וגם מיוחדת בשם "אגרת רב שרירא גאון" מאינץ 1873. והוא בחלוף גדול מן האגרת הראשונה המקובלת מכבר, כי תחת אשר בה כתוב מפורש כי רבי תקן את המשינה בכתב על ספר ובדיו, ורב אישי החל לסדר אותה-לסוד וגם הוא כתב סדרו ומנהגו ודורותיו על ספר, הנה זאת הנוסחא החדשה עקמה את הדרך

אין לו קיום לימים רבים, והיו צריכין לחדש הבנין פעמים בכל שבע (שמיטה). ונחשב כמו הבונה בית חדש ולא חנכו שאינו יוצא בעצב (סוטה מ"ד). ולכן היה הכ"נ מתפלל ביוה"כ על אנשי השרון שלא יעשו בתיהם קבריהם, כי עלולים לפגול פתאום על בני אדם שבתוכו (ירוש' סוטה פ"ח ז'). המוכר סנקנים (שעשין בשרון יסבל עליו עשר פיססות) (כדים רעים למאה, ב"ב צ"ג:), שהן רעועות בשעור זה. שרון היה מקום ענלים, ומסם הביאו ענלים לביהמ"ק (מנחות פ"א). והיה מותר ליקח ענלים בשרון מן הנשים בלא רשות בעליהן, לפי שהן סגולות אותן והן שלהם (ב"ק ק"ח:). ולא חיישינן שנגבו אותן. בשרון גדל יין שנקרא יין השרונ' והיה רפה ואדום, וע"כ מוזנתו על חר תרי מים למול שאר יין שמוזנים במים על חר תלת (שבת ע"ז:), ולענין אדמימותו אם הוא מוזג בימי חלקים מים הוא אדום ככרמלי חי יסאינו מוזג כלל (נדה י"ט). ויש עול השרונ' שהיו חורשין בו בשרון והוא רחב (כלאים פ"ב ו' פ' הרמב"ם). והרע ב כתב עול שחורשים בבקעה הוא רחב מעול יל הר. וכן השרון למול החרים הוא בבקעה (שבע חכמות צד 236).

א.

שרה בת אשר: ע' סרה

שרט (שרטת): חתוך ומחץ בעור הבשר. ושרט לנפש לא תהנו בבשרכם (ויקרא י"ט כ"ח) ותרגמו חבול, ובבשרם לא ישרשו שרמט (ישם כ"א ה'). וזה היה אחד מדרכי האמורים יושבי נענן לחבל בשרם באכלם על המת, ונאסר לישראל. ואמרו כי המשרט חמש שריטות על מת חייב על כל אחת ואחת, אבל דוקא על נפש אדם, אבל אינו חייב אם ירט על ביתו שנפל ועל ספינתו שטבעה בים (מכות כ':). ונאמר בניס אחם לה' אליהם לא תתנודדו... למת (דברים י"ד א'). אזהרה שלא לעשות נדירות בעור הבשר לסימן אבל על המת. בדרכי הנזים בימי קדם, וכמו שעשו נביאי הבעל ויתנודדו כמיטפסם בחרבית וברמחים עד שפך דם (מ"א י"א כ"ח). לא יסברו ולא יספרו להם ולא יתנודד ולא יקרה להם (ירמיה מ"ז ו') וע"י שם מ"א ה', מ"ז ה'). ואיסור נדירה היא שלא לעשות חבורה על העור בשביל מת (יבמות י"ג:). ונדירה ושריטה הם דבר אחד, אך שריטה היא בכלי ונדירה ביד, ועיקר האיסור הוא כדי שלא להצטער על המת יותר מדי עד כדי לחבל את עצמו, ושלא להשחית הנוף, מפאת חביבותם ויקריות בניס למקום. ע"ע דרכי אמורי.

ב. מ.

שרטוט: ע' כתבת; ספר תורה

שרייבער: ע' סופר

שריר וקים: ע' שטר

כמוס בדבריהם, ואי אפשר להבין הדברים כפשוטם, כי נפלאים הם מאד ולכן מסרו חכמים אחד לחבירו הכרת פנים וסדרי שרמונים (שערי תשובה סי' קכ"ב, שו"ת הגאונים דפוס ליק סי' כ"ט), ועל האגדה בכלל אמר: הדברים היוצאים מן הכתובים ונקראו מדרש ואגדה, הרבה רק אומדנות הם ויש מהם שהוא כן ויש שאינו כן, לכן אין סומכין על האגדה, והנכון מהם מה שמתחזק מן השכל ומן המקרא נקבל מהם ואין סוף ותכלה לאגדה (ס' האשכול ח"ב צד 47, ועי' הקדמת ס' מנורת המאור ע"פ ספר מנלת סתרים), והשתדל לפתור לפעמים אגדות וזות בהשכל ודעת, לקרב את המופלא אל ההבנה הפשוטית. פעם אחת נשאל על ענין המאמר מרבה ב"ב חנה אשר סיפר כי הלך במדבר והגיע למקום אחד אשר בו נפגשו הארץ והרקיע מה זה? והשיב שפירושו הוא כי המלך אלכסנדר מקדון בנה מקום במדבר ועשה בו דמות הרקיע וגלגל החוזר להראות בו חכמתו וראה אותו רבב"ח (שו"ת סי' קכ"ח). דעותיו אלה על האגדה כתב על ספר בשם מנלת סתרים והיה עוד בירי בעל האשכול ומנורת המאור. גם חבר פירושים על המקרא, ואחרים מהם נעתקו במפרשי המקרא (רד"ק ב"רש"י). וכן עשה פירושים על התלמוד והובאו במקומות מפורשים ע"י מפרשי הגמרא, והעתיק פירוש המשניות להרמב"ם מסדר נזיקין וכתב כי פירושו היו בלשון ערבית (שם הגדולים ע' שריא), אך כל אלה אבדו. ע"ע נאונים.

ביבליוגרפיה: ווייס, דוד ח"ד 160—174; הלוי, דורות הראשונים ח"ג 280; גרעין געשיכטע ח"ה 320. א.

שרפים: ע' מלאכים

שַׁרְפַּת הַקִּתִּים: השאלה אם מותר או אסור ע"פ דת ישראל לשרוף את המת ולגנוז או לשמור אפרו בצנצנת תחת לקבור את גופו באדמה, השאלה הזאת נתעוררה במחצית השניה של המאה האחרונה, ונמצאו בין המטפים הריפורמים שהורו להתיר, אך הרבנים האורתודוקסים הוכיחו שאסור לעשות כן, וגזרו שלא להתעסק במת שנסרף ולא להספידו וגם לא להניח לקבור את אפרו בבית הקברות של יהודים (עי' ס' חיי עולם לר"מ לערנער הרב באלמנא, שנדפס בברלין תרס"ה). האיסור הוא משני מעמים, אחד מפני שמט טעון קבורה בקרקע (ע"ע קבורה), וגם ששרפה היא אחד מחוקי הגנים ויש בו שמץ של עבודה זרה. היונים והרומיים נהגו לשרוף את מתיהם עד שנת ג'א ת"ש, כשישים שנה קודם מספר הנהגו (וכמו במימם עי' גימין נ"ו), ואח"כ מאסו בעבודה זו והתחילו לקבור את מתיהם, וקארל הגדול הקיסר הראשון ששלך באשכנו בשנת 800 גזר שכל מי ששרף גוית מת יענש במיתה. מנהג השרפה נתחדש

יטאמצת לכמל השיטה שרבי ורב אשי כהבו סדוריהם, וערכבה הרבנים בזרזן בהשמיטה כל המקומות הטוביחים זאת. לרעת ווייס הסיבה אשר הניעה את המחליפים לשנות את הנוסחא היתה למען תהיה אגרת הגאון מתאימה עם קצת רבני צרפת אשר חשבו כי עד דורות האחרונים לא היתה אף אות אגרת הזאת כתב עוד יעב"ץ (דוד ח"ד 163). זולת האגרת הזאת כתב עוד אגרת למר רב יעקב החבר בן מר רב נסים רא"ש חכמי קיראן, לפריש ענין התוארים הנהונים בתלמוד, כמו רבן, רבי, רב, מר, ויבאר להם ג"כ כמה ישמות עצמיים של האמוראים (עי' ערוך ע' אביי ויוחסין היטלם). זמן כתיבת האגרת הראשונה בדבר כתיבת המשנה והתלמוד היה לרעת קצת בשנת ד'א תשס"ו=986 (מאור עינים פכ"ד) ולרעת אחרים ישנתיים אח"כ (אפורי בהקדמתה). לפעמים הוא מפליג בתורתם של הקדמונים וברובם של הגאונים שלפניו, ואומר: כל החולק על דבר מכל דבריהם כחולק על ה' ועל תורתו כי כולם דברי אלהים, ואפילו במדרשו של משה רבן של נביאים לא ידחו אותם ממקומם, וחכמתם ופילוסוף הוא הדבר אשר צוה ה' את משה (הקדמה ישערי צדק ח"ג). ונראה כי דבריו כינונו נגד הרוננים אשר רבו בזמנו ודברו במעלת הישיבות ונתנו דיפי בגזרות הגאונים, ובפרט הקראים שהיו בונים דברי חכמים ומכחישים בקבלה, ונגד אלה דבר כן בהפרזה.

[תשובותיו] תשובות רש"י הנמצאות בירדני בקובצים יטונים וכספרי הפוסקים הראשונים רבות הן במספר, ולא נברלו מרוב תשובות הגאונים. רובן פסקים והוראות להלכה למעשה, ומקצתן פירושים במשנה ובתלמוד. ונראה מהן שהיה נוסף לצד החומרא והיה מרדק כחוט השערה על דברי התלמוד. באחת מתשובותיו מבאר ענין "מצוה" שנזכרת בתלמוד ואומר כי יש מצוה שהיא חובה לעשותה ואם לא יעשה ייש עליו עון שמים, ויש מצוה אשר העושה אותה ייש לו זכות ומקבל שכר על עשייתה אבל אם נמנע ולא יעשה אין עליו עון (שו"ת גאון מורח ומערב סי' קמ"א בית תלמוד ח"ד 351). בתשובה אחת מבאר כי מה שמצינו שרבי דוסא בן הורקנס אמר מעיד אני עלי שמים וארץ שעל מרובה זו יישב חני הנביא, אין הכוונה שראה ר' דוסא את הגי הנביא, רק שזה המוסר את השמועה היה מופלג בזקנה וקבל מוקנים שברורו וברורו שלפניו ולפני פניו עד שהשמועה ברורה לו כאילו ישמעה באזניו, ובצדק יוכל להעיד עליו שמים וארץ שכן אמת (שם סי' ק"ט). הלשון והמליצה בתשובותיו לרוב ארמית ובלשון הגאונים הראשונים, ויש ממנו תשובות אחדות שכתב בערבית ונמצאו בהעתקה בלשון עברית (שערי צדק ח"א ש"ו סי' י"ז, ח"ד ש"נ סי' כ"ח). באמונותיו ודעותיו הלך בדרכי רוב הגאונים וחשב כי המדרשים בענין שיעור קומה והיכלות הם קבלות קדמוניות והמוסרים האחרונים היו ד' ישמעאל ור"ע, אך סוד

להוציא עצמים מן הבית וכו' (עמוס ו' י'), ויש מפרשים מסרפו כמו משרפו, ובאמת הוראת מסרפו הוא אחי אמו ודודו הוא אחי אביו (עי' רד"ק). במשנה בסדר תעניות אמרו ונותנין אפר על נבי התיבה ובראש הנשיא (ור' נתן אומר אפר מקלה הן מביאין) (תענית ט"ו: ט"ז:). ומי שאומר אפר סתם הוא מעצם אדם שהרי האפר הוי לזכרון העקרה ובעקרה היו עצמות (תוס' יש"ר ד"ה אפר) ואפר מקלה הוא אפר מהתנור והכירים, ואפטר שפני זכרון העקרה היו צריכין לכך, וכמו שאמרו במדרש כי יצחק בקש את אביו בחר המורה לשורף את גופו כלו ולהביא את אפרו לבית אמו למען תזכרה תמיד בדמעותיה (מדרש ויושע, הוצאת יעלינעק בית המדרש ח"א 37). ויש מחלוקת באפר שרופין, ר' אלעזר אומר שיעור כרובע למא ואחכמים מטהרין (אהלות פ"ב ב'), פ' אפר בני אדם הנשרפין, ור"ל אם אירע שגשרף אדם במקרה, ולא ששנהגם היו לעשות כן, עד כמה היה נתעב שרפת המתים בעיני חז"ל נראה מהקללה "שקללו לשונאי ישראל", "שחיק טמאי" ו, "שחיק עצמות".

[ראויות נגד שרפת המתים] בדברי התלמוד יש כמה הוכחות כי היו נוהגים מאד לקבור את המת ולא היו רשאים לשרפו, והתירו גם בשבת להציל את המת מפני הדליקה, בדברי ר' יהודה בן לקיש דמתוך שאדם בהול על מתו וכו' (שבת מ"ג ומ"ד). ומצינו כי היו מסכנים את עצמם בעת הוצאת המת ממקום למקום כמו מחו"ל לא"י, ואם איתא דשרפה שרי בוראי היו שורפים את המת במקומו ויכלו להוציא את האפר בלי סכנה (עי' ס"ק כ"ב). וכן בכ"ג ונזיר אין מטמאין לקרוביהן אלא במת מצוה (נזיר ט"ז). ואם איתא דשרפה שרי אמאי נענו את המת לקבור ולא שרפיהו במקומו במערכת עצים מסכב למען לא יטמאו בו? ובירושלמי כתוב ר' יודן בעי: אמר שרפוני ועברו בי עבודה ושנו חצי טרה פלוני לפלוני אם אין שורפים אין נותנים? (כתובות פ"א א'). פירוט: אם (כמו בוראי) לא ינתן להשרף לכך אין נותנים? אמנם ישנם איזה מאמרים בש"ס ומדרשים שנראים בהשקפה ראשונה להתיר השרפה, כמו תיבת המגדל שיש בה פותח מפת ואין בציאתה פותח מפת וכו' ור' יוסי מטהר מפני שיכול הוא להוציאה לחצאין או לשרפה במקומה (חולין כ"ה:). אולם לא בגוף שלם קמיירי כ"א בטומאת מת, כלומר בטומאה הכאה מן המת שאינו שלם רק בכזית, ולכן אמר ג"כ שיכול להוציאה לחצאין. אבל במת שלם נאמר המת בבית ולו פתחים הרבה כלם טמאים (ביצה י'). אהלות פ"ז ג) וכאן לא אמר ר' יוסי לטהר את הפתחים ע"י שרפה, כי במת שלם לא שייך שרפה או נתיחה, ויש עוד סמך לאיסור שרפה כמה שאמרו במשנה לענין קרבתו: כל הנקברין לא ישרפו וכל הנשרפין לא יקברו וכו' אינו מותר לשנות (תמורה ל"ד). ואפילו במקום שנזכר בתורה

בשנת 1799 במהפכת צרפת, שגזרו ראשי הריפובליקא שלא לקבור המתים אלא ישרפו אותם, אך אחרי שעלה נפוליון על כסא המלוכה בטלה הנזרה, אולם הרעיון הזה הכה שורש בלב רבים מחכמי העמים ובפרט הרופאים, אשר הסכימו ליסד חברות להפיץ את הדעה הזאת בין ההמון, באמנם כי המתים הקבורים יסבו מחלות שונות בין החיים, וטוב למנוע אותן ע"י שרפת המתים.

[במקרא ובתלמוד] בכתבי הקדש מצינו רק קבורה

לאבות ולנביאים וראשי העם. אברהם אבינו קנה את מערת המכפלה לקבורת משפחתו, ובה נקברו האבות והאמהות, יוסף צוה את אחיו לטאת את עצמותיו ממצרים לקברם בא"י, משה ואהרן נקברו מעבר לירדן, יהושע והיושפטים עד שמואל הנביא נקברו כל אחד בנחלתו, והיו קבורות מיוחדים למלכים, ומצוה מפורשת היא כי קבור תקברנו (דברים כ"א כ"ג). ומה שאמר הנביא לצדיקיהו: בשלום תמות ובמשרפות אבותיך המלכים הראשונים אשר היו לפניך בן ישראל לך וגו' (ירמיה ל"ד ה'), ורק ביום נאמר: ולא עשו לו שרפה כשרפת אבותיו (דחי"ב כ"א י"ט), ברור הוא כי השרפה הזאת לא היתה שרפת הנוף, כי באסא מלך יהודה נאמר בפירוש ויקברוהו בקברות אבותיו אשר כרה לו בעיר דוד וישיבוהו במשכב אשר מלא בשמים חנים מרוקחים במרקחת מעשה וישרפו לו שרפה גדולה עד למאד (שם ט"ז י"ד). וזה בנין אב המלמד על שרפת שאר המלכים, וחז"ל אמרו ששורפין על המלכים ואין בו משום דרכי האמורי, וגם אין בו משום כל תשחית מפני ש"נעשה לכבודם, וכשם ששורפין על המלכים כך שורפין על הנשיאים, ומה הם שורפין על המלכים? מיטתן וכלי תשמישן, ומעשה שמת ר"ג חזקן ושרף עליו אונקלס הנר שבעים מנה צורי (עי' י"א). ר"ל שהדברים ששרפו לכבודו היו שווים שבעים מנה, ומדברי הנביא משמע כי שרפת הנוף נחשבת לקללה, לאמר ישימך ה' כצדיקיו וכאחאב אשר קלם מלך בבל באש (ירמיה כ"ט כ"ב), וזה היה לאחר מיתה כמו שפורש בדבר אחר (דניאל ז' י"א). אמנם שרפת הנוף היה מנהג הגוים בימי המשנה, ולכן נחשב יום המיתה של מלכיהם ליום איד, וחכמים אמרו כל מיתה שיש בה שריפה יש בה עבודה זרה ויטאין בה שרפה אין בה ע"ז (שם ח'). ורק בשאל ובניו אשר חקעו הפלשתיים נותם בחומת בית שאן, ואנשי יבש גלעד חרפו נפשים ולקחום ויביאום ליבש וישרפו אותם שם, ואת עצמותיהם קברו תחת האשל ביבש (ש"א ל"א י"ב), וזה עשו מפני שכבר נרקב הבשר, והיו חונטים את בשרו בבשמים כדי לכלות הבשר ולהשאיר העצמות (עי' תוס' יו"ט פסחים פ"ד ט'). וגם ע"ז אמרו חז"ל שלא נספר כהלכה ונענשו בימי דוד בשלש שנים של רעב (ש"ב כ"א א'), יבמות ע"ח:). ואפטר שעל יום צרה כזה ניבא עמוס: ונשאו דודו ומסרפו

כי מה שהניח י' חיל לראש פנה כי כל ירש הוא בעל שלש אותיות, הוא אבן בהו וסיה תפל ביסוד לשון עבר, והענין הזה, "הליך תועה את המתחקים עליהם לרקע את השרשים בהלכות המלים למען העמיד בהזקה על שלש אותיות את כלל אין נקי כאלו היה המר השפה מקום לרבור המר הויל עשוי על האבנים, וכל ירשיה יציקים במקצת משלשת בתבנית אחת ובסדה אחת ובצביון אחד, לאמר לבני עבר בהיותם לגוי: הא לכם שפה משולשת ודברו!"

[לדעת שטיינבערג] שטיינבערג מהפך את השיטה של בעלי השלש על פיה, ומראה לדעת כי בראשית בבזרי פרי השפה היו כל המלות בעלי יתים, כמו: אב, אם, בן, דר, נג, נק, עץ, הר, צל, הסוכים לניב שפתי הילד בהללו לרבר. ומן השניים העתיקים האלה הסתעפו באחרית ימי השפה שלשיים ע"י התפתחות הלשון לפי סבעם של השרשים ותכונתם המיוחדת להם באופנים האלה: א) השרשים סב, גל, הן, חק, אשר מסבעם בכל לשון להכפיל בנטיה את האות השניה במבטא ע"י רגש (סבו, גלותי, חנותי, חקות). יצאו באחרית הימים משולשים ע"י השנות האות האחרונה: סבב, גלל, חקק, ב"י בשרשים השניים נכונים שתנועה מרכבת בנשימה נראית באות הראשונה, התגשמה לפעמים נשימת התנועה "בין שתי האותיות לאות נשימת אהוי, כמו מן בור, סול, אור, קום, רוש, רוח, התרחבו: באר, קהל (ע"כ הקהל מלשון קול הקריאה לאסוף העם), אחר (ומזה השם אהרן), קם, ריש, רח, ג' בשרשים השניים שנשימת התנועה היא בסופם (וסמנה ה' סופית) התגשמה לפעמים הנשימה הזאת לאות נשימת אהוי, כמו מן מנה הרבוי מנות גם מנאות מנות (נחמיה י"ב), ומן אמה אמהות, מן שלה (שלה, ירמיה י"ב א') יצא שלה (שלותי, איוב ג' כ"ז) אבי שלם, ר' ויש "שורש שני" אחד השתגשג ועשה ברים הרבה, למשל מן שרש הם (המות, שמות כ"ג כ"ז) המחקה את פעולת השאון הבבע, יצא הום (תהום), הים (אהימה), המם ("שעיה כ"ה כ"ח), המה (יהמה), נהם (ינהם) וכדומה. ה' ויש עוד שיתרחב השרש בגלל שתחלפוהו אחת מאותיות השמף לג' (כרגיל בכל הלשונות) וירחיב את השניים לשלישיים ואת השלישיים למרובעים או מחומשים, כמו מן אין, זב, התרחבו אליך, זרב, זרף, ומן כף, קץ—כנף, קנץ (קנצי, איוב י"ח ב'). ומהם גם כפף, כצץ, ומן זעף, כסם, שכמ, עקב, התרחבו זלעף, כרסם, שרבם, עקרב. ו' ויש שרשים "נהפכו בהם סדר האותיות, כמו עף=יעף, גור=גרור, רעץ=ערץ, פחז=חפז, כבש=כשב, ודומיהם. ויש עוד שרשים אחרים בעלי אות אחת, שנשארו עד הנה בקדמתם מבלי עשות נצה, והם לרוב קולות הקריאה הפשוטים שיצאו מפי דוברי השפה היותר קדומים, כמו: מה, זה, פה, פה, שת, כה (כי הה"א בסופן היא רק סימן התנועה הסופית

בפירוט מיתת שרש פירשו חז"ל שאין זו שרפת הנף רק שרפת הנשימה והנף כיום כי היו מדליקין פתילה יטל אבר (בדיל או עיפרת) וזרקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחוסרת אותו (סנהדרין ג"ב). וכן אמר רבנו בחיי בפירושו ע"ת (ויקרא ד') אין דין תורה לשרוף את גופו, ומלבד אלה יש לנו עדות חכמי הנוצרים כמו פליניוס האומר על בני משפחה רומית המכונים קורניליו אשר היו מהיהודים, כי היו קוברים ולא שורפים את מתיהם, וכן כתב טאציטוס על היהודים שהם סיכרים את מתיהם ולא שורפים אותם (Historiae v. 11). ע"ע מתים; קבורה.

ביבליוגרפיה: הרב ראב"ן אבונג, יענה באש, ליורנו 1866; הענין כל הלשונות, וויטען 1901; שו"ת ראש מנשה הרב ר' חיים ב"רלין הוצאת גראסבערג ווין; העיונות לב חז"ל לר' אליהו חזק נא אמן; וויטמאן, על דבר שיפת המתים בעתן הבקר אור 1877 חוברת ב' וחי'; קובענימסקער, די מאדעניקעסאטאטונגען דער מיכעל אונד די פייערקעסאטאטונגען, שטיטארג 1893; *Il Vessillo Israelitico* 1907, 1908; *Rivista Israelitica* 1905, ii p 6; J. E. Cremation.

ש. ק.

שרשים: ע' שסעים

שרש (שרשים): מקור ועקר המלה, יסוד כל תבה בלשון עבר, ושרשי המלות יצאו ענפים אשר על יריהם התפתחה הלשון עפ"י חוקי הדקדוק. השם "שורש" בסובן הזה המציאו המדקדקים אחרי זמן הגאונים, אולם כבר השתמשו חז"ל ביסודות המלות לבאר את הבנתם ולדרוש עליהם, כמו רב כהנא שאמר מנין לשמיטה שהיא מן הצואר? שנאמר ויטחם את בן הבקר (ויקרא א') במקום שישח חטאו, ממאי דהאי חטאו לייטא דרבויי הוא? דכתב והטא את הבית (ישם יד) וכו' (חולין כ"א). מנחם בן סרוק מדבר מהאותיות שהן "יסודות" המלות, אך יהודה י' חיל היה הראשון להבין ולהורות כי כל שרש הוא בעל שלש אותיות וע"ז הפיץ אור השרש על משפטיהם, "הרים מבטל מדרכיהם ויטר הדורי מהלכיהם" (לשון ר' יהודה אבן תבון). והשיטה הזאת נתקבלה אצל המדקדקים עד הזמן האחרון. אמנם גם אז קמו מתנגדים להשיטה הזאת שנקראו "בעלי השתים" כלומר "האמינו שיש שרשים גם בני שתי אותיות, כאמרם למשל כי מלת גלגל (ירמיה נ"א כ"ה) הוא כפולה מן שרש גל ולא משרש גלל, וכן מלת טלמל (ישעיה כ"ב י"ז). השם נח ששרשו נוח מבואר כי זה נחמנו (בראשית ה' כ"ט) ששרשו נחם. אלא דואי שהשרש בן שתיים, נח", וגם יש שרשים בעלי ארבע אותיות, לתכלית הזקק ובכל והשנות ענינם, כמו אמלל, שאנן, רענן, ירקק, ארמרם. ולרוב קרה כזה לשרשים בעלי שתי אותיות, כמו מרמר, חתחת, גלגל, סכסך, חלחל. בזמן האחרון קם יהושע שטיינבערג ויוכיח בספרו "מערכי לשון עבר"

1693 נבחר „לחכם“ הספרדים באמשטרדם ועמד במשטרתו עד יום מותו.

[התנגדותו לש"צ וספריו] כשבת יששפורטש בהמבורג התפטר מה אז תנועת שבתי צבי ומשך אחריו אלפי אנשים ונס רבנים האמינו לדבריו ולנפלאותיו. אך יששפורטש עמד כנגדו והיה הראשון בין הרבנים שנלחם בש"צ ובנושאי דגלו. ויפרסם את תרומתו ויוזמיו את העם שכל ילכדו ברשתו, ואחרי יגיעה רבה הצליח לשרש ולעקור את אמנות ש"צ מלבב ההמון אשר דבריו היו נשמעים להם. ולתכלית הזאת כתב ספרו „ציצת נובל צבי“, אשר נתקצר אח"כ ע"י ר' יעקב עמרין ונדפס בשם קצור ציצת נובל צבי. בס"ה חבר ששה ספרים והם: א' „תולדות יעקב“, מראה מקום הפסוקים הנדרשים בתלמוד בירושלמי בעין תולדות אהרן על מ"ס בתלמוד בבלי (אמשטרדם 1652); ב' „היכל קודש“ פי' התפלות ע"פ סבבה לר"מ ב"ר מימון אלכאז, עם הקדמה ארוכה (שם 1653); ג' „אהל יעקב“ שו"ת על ענינים שונים, עם הקדמה ותולדות המחבר ע"י בנו ר' אברהם (שם 1737); ד' „ציצת נובל צבי“ (שם); ה' „עדות ביעקב“ שו"ת (שם 1672); ו' „קול יעקב“ דרשות ונשאר בכ"י.

ביבליוגרפאי: פין, כנסת ישראל 577; גרעין, ד"ר תרגום שש"ר ח"ה; הקדמה לשו"ת אהל יעקב; הבלין 1894 גליון 203, 245; הכרמל ח"א גליון 39.

נע"ם

ששת, רב: אמורא בכבל ברור השלישי, חבר לרב נתנן בר יעקב ולרוב בעל מחלקותיו. רב ישיבת היה אדם ענוג וחליט (פסחים ק"ח). ומאור עינים (ברכות נ"ח). אבל ברוחו אדם קשה בכרזל (מנחות צ"ה); אשר כל המשיניות סדורות בפיו (ערובין ס"ז). וכל שלשים יום היה מהדר תלמודיה (פסחים ס"ח); ובהורותו לתלמידיו היה דרכו לאמר „מנא אמינא לה“ ומביא ראיה משינה או מברייתא (כתובות ס"ח). ובכמה מקומות. ואמרו עליו „הא מלתא אמר לן רב ישיבת ואנהירנה לעיין ממתניתין“ (יבמות ל"ה. נ"ח). רב ישיבת היה לו תנא אשר סדר ברייתות לפניו (סנהדרין פ"ו. הוריות ט'). וע"כ נמצאו בידיו מאמרים מן התנאים הקדמונים. רב ישיבת היה חד השכל וחריף וקרא עליו רב חמא טובה חכמה עם נחלה כלומר טוב טעם שכלו עם נחלת משניות (בכורות נ"ב: רש"י). ועין כי חשב שכל הברייתות הידועות היו לו לנחלה ע"כ היה בוש מחבריו אם אירע שנתעלמה ממנו אחת מן הברייתות (ערובין י"א. ל"ט: ב"ק צ"ח). לדעת היוחסין רבו המובהק של רב ישיבת היה רב הונא כי מצאנו שהיה בפרקו (יבמות ס"ב:). אך לדעת ווייס אין ראיה אם אחד מן החכמים יושב לפני חבירו בישיבתו שהיה תלמידו. ובפרט ששפורטש שם בהדיא שכל החכמים שהיו שם בפרקיה דר"ה היו זקנים. גם

במלה). שמינבערג מחלק את השרשים מצד מקום תנועתם לעליים ותחתיים, העליים הם אלה שתנועתם השרשית הוא באות העליונה, ותחתיים, שתנועתם השרשית היא באות השניה (אם הראשונה בשו"א). ישרשים נחליטים, הם אלה ישראלים או סופם אות חלושה ונבלעת במכסא, והם שסופם אות א'. ורובם ישראלים אחת מאותיות א' י' נ' (וסימנס „אין“). כמו מצא, אכל, ישב, נפל, בא, נסה, ירה. המדקדקים מאמיני השלוש בשרשים קבעו את השרש „פעל“ למשקל לכל השרשים (והמדקדקים החדשים קבעו השרש „קטל“). באופן שכל אות ראשונה בכל ישרשי הלשון יכנו בשם פ-פעל, וכל אות שניה מהשרש בשם ע-פעל, וכל אות שלישית ל-פעל (וכן באותיות השרש קטל). ע' או כפולים הוא כנוי לשרשים שהאות השניה ע-פעל שלהם היא נכפלת כנסיה בדגש. ע"ע דקדוק.

ביבליוגרפאי: יהושע שטיינבערג, מערכי לשון עבר, הקדמה וכ"י 39—45, הוצאת אחרונה דפוס ווילנא 1911; דראבמאן, די שפערלונג אונד בעדייטונג דעם יהודה חיוג אין דער געשיכטע דער העברעאישען גראממאטיק, ער 44, ברעסלוי 1885; י' בארטה, די נאמינאללונג אין דעם עכטיגשען שפראכען 1891; קעניג, קאמפאראטור דיספארישעס לעהרנגעביידע דער העברעאישען שפראכע 1895, ח"ב 369, 463.

א.

ששון: ע' שושן, משפחת

ששפורטש, יעקב ב"ר אהרן: רב ובעל מקובל ומתנגד להשבתתיים; נולד באוראן אלג'ר בשנת 1610, ומת באמשטרדם ד' אייר תנ"ח (1698). הוא היה הדור ה"א מנע הרמב"ן, כבר בהיותו בן תשע היה רב כמו בתלמוד והלכה (שו"ת אהל יעקב ס' מ"א). ובהיותו בן כ"ד נתמנה לרב בעיר תלמסין במורוקא. ואח"כ בעיר פאס וסאלי. בשנת 1646 ישמו עליו עקילה דברים והובא בבית הסהר, אך הצליח לו לברוח והיה נע ונד עד אשר בא עם ב"ב לאמשטרדם (בערך שנת 1653). וכאשר שפטה הארץ קראו המלך ליטוב למורקא ובשנת 1654 שלחו במלאכות נכבדה לספרד. סבות רבות אלצוהו לעזוב עוד הפעם את ארצו, ולפי דוד פראנקו מינדים הלך יששפורטש עם ר' מנשה בן ישראל ללונדון בשנת 1657 (המאסף 1788 עד 169). בשנת 1662 או 1663 נבחר ששפורטש לרב הכולל במדינת אנגליא, והיה הרב הראשון לסהל עדת הספרדים בלונדון אחר שנתן הרשות ליהודים להתישב שם. אך כשנתים אח"כ פרצה מגפה נוראה בלונדון ויצא משם והעתיק מושבו להמבורג, ומשם נקרא לאמשטרדם בשנת 1673. והיה לראש ישיבת „כתר תורה“ שיסדו האחים פינטו. בשנת 1675 נתמנה לדיין וראש ישיבה בליוורנו. ובשנת 1680 יב לאמשטרדם בתור ראש לישיבת עץ חיים, ואחרי מות ד' יצחק אבובה בשנת

המלך, א"ל ההוא צדוקי מנא לך הא? א"ל דמלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע דכתיב (מ"א י"ט) והנה ה' עובר וגו' לא כרעיש ה' וגו' ואחד האש קול דמסה דקה וגו' (ברכות נ"ח.).

ביבליוגרפיק: סדר הדורות ח"ב 379; ווייס, ד"ד ח"ג 181; באכער, אנדוט אמוראי בבבלי, צד 76.

א.

י"ח: בן אדם הראשון שילדה חוה אחר קין והבל, וניולד בשנת ק"ל לחיי אדם, ושנות חיי שת 912 שנה, והוליד את אנוש בהיותו בן מאה וחמש שנים (בראשית ד' כ"ה ה' ג'). תולדות הדורות התחילו משת, וקין לא נחשב ביניהם. כי מעת שנורש אדם מן ערן הוליד רוחין ולילין, עד שנולד שת (ב"ר פכ"ד ו'). והוא נקרא שת כי ממנו הוית העולם (מדרש אנדה לבראשית, במד"ר פי"ד י"ב), והיא קראה אותו שת באמרה "כי שת לי אלהים זרע אחר תחת הבל כי הרגו קין", וכזה רמזה כי המלך המשיח עתיד לצאת מרות המואביה (ב"ר פכ"ג ז'). ור' נתן אליבא דב"ש למדו מזה כי לקיים מצות פריה ורביה צריך שני זכרים (יבמות ס"ב.). שת נולד מחול (אדר"ג פ"ב), ונחשב בין שבעה דועים (סוכה נ"ב:).

ב. מ.

י"ט: עסקן צבורי, ציר היהודים ושליחם לפני שרי הממשלות, לעמוד לפניהם ולבקש מהם למוכת הקהלות, ובפרט בארצות אירופא בימי הבינים. ונס בזמן התלמוד היו שתרלנים כאלה, שהיו קרובים למלכות והשחרלו לבטל גזרות רעות, והתירו להם חכמים איזה דברים כמו להסתפר קוטי וללבוש בגדי נכרים, וללמוד חכמת יונית (עי' לבוש י"ד סי' קע"ח ב'). ואמרו לעולם ישתדל אדם לרוץ לקראת מלכי ישראל וכו' אפילו לקראת מלכי גוים (ברכות ט"ז.), ור"ל שיהא ודיו בדבר, וכן היו השתרלנים זיווים במעשיהם למוכת ישראל להצילם מיד הגוי ולבקש הגנה מאת המושלים להגן בעדם, ולפעמים השתדלו לפני האצילים והשרים והמלכים להקדים רפואה למכה למנוע הפורענות שלא תבוא. עד כי נחשבו השתרלנים לדברים נחוצים והכרחיים כחיי היהודים, והלכות פסוקות נבראו בעדם (עי' חו"מ סי' דס"ד ד' רס"א וש"ך שם ס"ק ה'). השתרלנים הראשונים היו לרוב עשירים ותקיפים, וכל מנסתם להועיל לבני עמם, והיו חשובים גם בעיני המושלים. בארץ ספרד היו שתרלנים בחצרי המלכים: ד' חסראי בן שפרום (961—976), ד' שמואל הנגיד (993—1055), ובנו ד' יוסף הנגיד, ד' שמואל אבולעפא (במאה ה"ד) ור' יצחק אברבנאל (בסוף המאה ה"ט). בתוגרמה היה דון יוסף הנשיא (במאה ה"ט). באשכנז היו שתרלנים גדולים (במאות ט"ז ו"ח) שנקראו בשם האפידוען, האפאקסארען, האפ-אנענסען, האפ-שאך-יורען, רעזיענסען, וכולם תוארים

ברור הוא שלא היה רב רבו, כי לולא כן לא מלאו לבו לדבר ברב לאמר עליו, "כי ניים ושכיב רב אמר להא מלתא" (יבמות כ"ד: ועור). ואמר לרב ירמיה בר אבא, "רב ככותאי אמר לשמעטא" (גדה ס"ט.), וכן לא ידבר תלמיד על רבו.

[גדרותיו של רב ששת] רב ששת עם רב נחמן הבידור היו כמו רב ושמואל, רב נחמן נעלה מאד בדיני סמונות כמו שמואל, ורב ששת נעלה בדיני איסור והיתר ברב, ולכן סבכו הגאונים הלכה ברב ששת באיסורין (יד מלאכי כלל ה"א סי' סס"ב). ר"ש חי בנהרדעא ולמד בבית-ב"נ של י"ף ויתבי (מגילה כ"ט.) ומשם הלך לשחזא (נדרים ע"ה. ב"ב קכ"א.) ואח"כ ליטולחא מקומו של ר'נ ויטס יסד ר"ש ישיבה (אגרת רב שרירא נאון). ר"ש התחבר גם לרב חסדא, ואף כי לא אהב את הפלפול הקיצוני, היה מרתע כולו גופיה מפלפולו דרב חסדא (ערובין ס"ז.), התנגדות ר"ש להפלפול המחודר נראה ממה "אמר לרב עמרם דלמא טפומבדינתא את דמעיילין פילא בקופא דמחמא (ב"מ ל"ח:). ור"ח מרחען שפווהיה מטתניא דרב ששת (ערובין ס"ז.), והלכה כר"ש נגד רב חסדא מפני שר"ש היה סיני ור"ח עוקר הרים וסיני עדיף (עי' תוס' ברכות ט"ב. מ"ו. ועירובין ס.). רב ששת לא היה סוער אצל ר"ש גלותא לפי שעבדיו היו חשודין על אבר מן החי (גיטין ס"ז:), ורבי ר"ש גלותא חבשהו לשמיעיה רב גרא ואמר ר"ש גרא פוק נפק (ערובין י"א:).

[באגדה] רוב למודו של ר"ש היה בהלכות, ומעט באגדות, והוא בעצמו אמר בהדי חנא באגדתא למה לי (סוכה נ"ב:) פירש"י מה לי אצלו באגדה, בקי הוא באגדה מסני ולא אוכל לו. ר"ש השתמש לרוב בפסוקים לצרכי אגדותיו, כמו מאי דכתיב אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד (משלי ג'), אלא בימינה אורך ימים איכא עושר וכבוד ליכא? אלא למיימינן בה אורך ימים איכא וכו' עושר וכבוד, למשמאלים כה עושר וכבוד איכא אורך ימים ליכא (שבת ס"ג.). ואמר כל המלמד תורה בעולם הזה זוכה וטלמדה לעוה"ב שנאמר (משלי י"א) וטרוה גם היא יורה (סנהדרין צ"ב.). א"ר ששת חוצפא מלכותא בלא תאנא היא, דכתיב ואני היום רך ומשוח מלך והאנשים האלה בני צרויה קשים ממנו (ש"ב ג', סנהדרין ק"ה.). לפעמים מביא משלי עם, כמו היינו דאמרי אינשי מלי בריסיה זני ביש (מלוי הכרם הוא ממיני חמאים הרעים), שנאמר כמרעיתם וישכעו שבעו וירם לבם על כן שכתוני (הושע י"ג, ברכות ל"ב.). רב ששת היה סני נהור (כאמור לעיל), וכאשר עבר המלך בעירו יצא לקראתו לקבל פניו. אשכחיה ההוא צדוקי ורצה לשחקו כו, א"ל חצבי לנהרא כנני לייא (הכרין השלמים חולבין לנהר אבל השבורים להיכן חולבין, כלומר הלא סומא אתה ולא תראהו)? א"ל תא חזי דידענא מפי מינך, וכן היה כי ר"ש הביד יותר ממנו עם איזה גדר בא

אמרה לא יבא ממזר בקהל ה' (דברים כ"ג) ממזר ודאי הוא דלא יבא הא ממזר ספק יבא, ומה טעם אמרו שתוקי פסול? גזירה שמה ישא אחותו מאביו. אבל כינם ולבין עצמם נושאים. ושתוקי נושא שתוקית ולא חיישינן שמה היא אחותו מאביו כי זה לא שכיח, ואף כי גם אם נושא אחרת לא שכיח שתהא אחותו אעפ"כ אסרו כי מעלה עשו ביוחסין, למחרת המטפחה (שם ע"ג). אלמנת עיסה נקראת כל שאין בה לא שתוק ממזרות ולא שתוק נתינות וכו' אבל שתוק חלל כישר, והוא דשתק משום דלא איכפת ליה וכו' (כתובות י"ד:). ע"ע אסופי; יוהסין.

ב. מ.

שְׁתִּיקָה: דומיה, שמיעת דבר בלי מענה; השומע דבר וקא עונה; השומע ושוהק. השתיקה הוא מדת חכמים, ואר"ע סיג להכמה שתיקה (אבות פ"ג י"ג). מכאן אמרו חכמים יפה שתיקה לחכמים ק"ו לבפשים, שנאמר גם אויל מחריש דבם יהיטיב (משלי י"ז, פסחים צ"ט). אומרים לו הוי פקח ושתק (יומא ז.). סמא רבולא מ'שתוקא (מבחר כל הסממנין היא השתיקה). ואמרי במערבא מלה בסלע מ'שתוקא בתרין (מעילה י"ח.). בר קפרא הוה מזבן מילי בדגרי וכו' (ברכות ס"ב:). כ"כ היו דבריו יקרים. א"ל ר' יהושע: "ישעאל אחי! חשוק שפתותיך זו בזו ואל תבהל להשיב (ע"ז ל"ח.). א"ר יוחנן מנין שברית כרותה לשתפים? שנאמר ויאמר אברהם אל נערו ייבן לכם פה עם החמור ואני והנער נלכה עד בה ונשובה אליכם (בראשית כ"ב), ואסתיעא מלתא דהדר, וכן לדבר רע הוה כישגה שיוצא מלפני השליט (מ"ק י"ח.). קבלה (מנהג) רבית הכסא צניעותא ושתיקותא, קבלה דיסורין שתיקותא ומבעי רחמי (ברכות ס"ב.). שלא יבעט ביסורין ויקבלם באהבה. כיון שידע אהרן שבניו ידועי מקום הן שתק וקבל שבר, שנאמר וידום אהרן (ויקרא י'). וכן ברור הוא אומר דום לה' והתחולל לו (תהלים ל"ז), אע"פ שמפיל לך חללים חללים את שתוק, וכן בשלמה הוא אומר עת לחיטות ועת לדבר (קהלת ג'). פעמים ששותק ומקבל שבר על השתיקה. פעמים מדבר ומקבל שבר על הדיבור (ובחים קט"ו:). לענין יחוס אמרינן זיל בתר שתיקותא, כי האי דברקי בני מערבא, כי מינצי בי תרי בהרי הדדי חזו מי מיניהו דקדים ושתק אמרי האי מיוחס ספי (קדושין ע"א:). לענין עדות אמרינן שתיקה כהוראה דמיא (יבמות פ"ז:). שרי רומי אמרו יוסי דשתק ולא ענה על דברי רשב"י שחרף את רומי, יגלה לצפורי (שבת ל"ג:). וכן בדברי תורה, א"ר יוסי יאמרו מאיר שכיב יהודה כעס יוסי שתק, תורה מה תהא עליה (נזיר ג'). רב שימי בר אשי הוה שכיח סמיה דרב פפא הוה מקשי ליה טובא, יומא חד חזייה דנפל על אפיה, שמעיה דאמר רחמנא לצלן מכיסופא דשימי, קביל עליה שתיקותא ותו לא אקשי ליה (תענית מ"ז). ואפשר כי שתיקותא

ליהודי התצרות של הימים והמוסלים. לרוב השתמשו בהם המוסלים בתור גובי מס מיהודים, ובהיותם יוצאים ונכנסים בבית המושל השתדלו לפניו להגן על היהודים משנאת הכמרים ורדיפות חתמון, והשתדלו מצדו התאמץ להפסיד דעתו של המושל ע"י רבוי המס, ובעת ההיא היו המוסלים צריכים לכסף רב לצורך הוצאותיהם הגדולות בין בימי שלום ובין בימי מלחמה, וכנגד פעולת השתדלן שלם לו המושל באותות כבוד וחירות, ועיין עלה השתדלן למעלה לא רק בעיני היהודים אלא גם בעיני הנוצרים. בזמן מלחמת השלישים שנה (1618—1648) היו במלכות אוסטריא השתדלנים האלה שנכתבו בתואר "יהודי החצר", והם: יוסל פינצלי מעיר נערץ, משה ויעקב מארברגר מעיר גראדסקא, וענטמורא פארינטי מעיר טריעשט, הרופא אליהו האלפאן בווינא, שמואל צים דראכען ויטמאל צום שטרויסען מפראנקפורט, יעקב באסעווי בפראג שקבל שם האציל, "פרייענבורג", ומה שהעיד חכם נוצרי על ויניציא שקבל בית אציל שם יש יהודי נאמן אשר בוטחים בו כי באמונה הוא עושה, כן היה הרבר בחצרי שרי אירופא בכלל ובאשכנז בפרט (שורט, יידישע מערקווירדינג'טען ח"ב 160). בין השתדלנים נודע ביותר ר' יוסל רוזיהיים (ע"ע לואנק, יוסף בן גרשון), ונקרא "השתדלן הגדול", וכן השתדלנים ר' שמשון ווערטהיימער, ור' שמואל אופנהיימר (ע"ע). מאיר גרונסמאן היה שתדלן בעיר האלברשטאדט בשנת 1674 (אויפערבאך, געשיכטע דער יודען אין האלבערשטאדט צד 33). בפוזנא נזכרו השתדלנים אברהם ברוך ויעקב בין שנות 1690—1736 (פערלעס, יודען אין פאזען). ברוסיה היה נ' גינצבורג מוויילנא שתדלן בשנת 1667, ושבתי ויצחק מלובלין בשנת 1707 (ניסענבוים קורות לובלין צד 83). אריה ליב מילעס מפינסק היה שתדלן בוויילנא בזמן הגר"א. ר' נסים בן יהודה ממשעקאנאווסקי קבל כתב תעודה והרשאה מועד ארבע ארצות שישבו ביאראסלאוו בשנת 1730 להיות השתדלן ולגבות מס הממשלה מהקהלות בווארשא והוראדנא, ובעד ישרו קבל מהועד שמונה זהובים פוליש בכל שבוע (הצפירה 1887 צד 881). בפטרבורג היה השתדלן נחום ריווקין בשנת 1836 (היום שנה ב' 1887 גליון 185; לעווינזאדן, פרנסים בישראל, ווארשא 1899).

ישיב

שתוי: ע' שכור שתייה: ע' אכילה

שתוקי: לענין יוחסין, ילד או ילדה שהוא מכיר את אמו ואינו מכיר את אביו, וכשקורא לפלוני אבא אמו משתקתו, אבא שאול היה קורא לשתוקי בדוקי, שכודקין את אמו ואומרת לכשר נבעלתי נאמנת, ואפילו הויא דרוב פסולין אצלה. ואמר רבא הלכה כאבא שאול (קדושין ס"ט. ע"ד), והנה לדעת רבא התורה

בפריאת ספר תורה בצבור צריכין לשתוק, ואמר רבא בר רב הונא כיון שנפתח ס"ת אסור לספר אפילו בדבר הלכה, שנאמר ובפתחו עמדו כל העם (נחמיה ח'), ואין עמידה אלא שתיקה ישנאמר והוחלתי כי לא ידברו כי עמדו לא ענו עוד (איוב ל"ב, סופה ל"ט). ע"ע אלם; דבור.

א.

היא לשון נזיפה. א"ל רבי אבא לרב הונא, אמר רב הכי? א"ל אישתקין קאמרת או אשקין קאמרת? א"ל אישתקין קאמינא (בתובות ק"ד:), כלומר שאלו מה שאמר בלשון בתמיה, אמר רב הכי? אם כיונתו היא לומר דלא סבירא ליה כוותיה, ומשתומם על רב שאמר כן או שכוננתו לומר כי ישמח שרב נמי אמר כמותה ולאשקין קאמר. להשקות לו יין דשפיר אמר.

ת

אשתו קלמנא ותאומת הכל אשתו בלבירא (סדר הדורות). רחל ולאח היו תאומות (סדר עולם רבה פ"ב), תאומה היתה עם דינה, ותאומה עם בנימין (ב"ב קכ"ג). בספר ישעיה הימים לאבי הרלב"ג מאמר ח, (דפוס ויניציא 1547) מביא בשם אבן ציוני כי בארץ ישמעאל ילדה אשה שתי בנות תאומות ונופן נבדל בראש ימים ורגלים, אך היו מחוברות במתניהן מן הצד, ובשהגדילו בקטה אחת מהן להנשא והאחרת לא רצתה להנשא ולא שתנשא אחותה מפני צניעותה, והלכו שתייהן אל השופט, והושיב שתייהן יחד ואמר לאחת מהן קומי משם, ותקם בעצלות גדולה, ואחותה לא זזה מסקומה. אח"כ אמר לאחותה קומי ותקם בוריות גדולה והניעה אחותה ועמדה בעל כרחיה, והיא שרצתה להנשא, והשופט מלא את בקשתה באמרו כי היא העיקר והאחרת טפלה לה, ומתה אחותה מפני כעסה ובושתה, ולימים מועטים מתה אחותה מפני סרחון הנבלה (וע"י ס' דגל מנשה לגראסבערג צד 28 ד"ה שאלה). והיא כעין התאומים שנולדו בארץ סיאם הודוהינא במאה ה"ט אשר תמהו עליהם כל הרואה אותם בנסעם בארצות ישונות לראיון. בעל חשק שלמה (קושטא 1773) נסתפק בשני אחים תאומים דליכא גדול ולא רצו שום אחד בהם ליבם אי יכולך ב"ד לבוקר לאחד מהם, וכתב דצריך שימילו גורל ומי שזכה בגורל ייבם, וכן הדין בחליצה. חדש סיון הוא במזל תאומים.

מ. ג.

תאומים, אהרן ב"ר משה: רב ומחבר. נולד כנראה בעיר פראג בערך שנת 1630, ומת בהמעליניק פולין, ב' אב ת"ץ (1690). בהיותו נער קמן מת עליו אביו ונתגרל על ברכי זקנו הקצין ר' שמעון תאומים. בשנת 1659 נתקבל לרדשן בקהל פראג, ויעמוד שם במסגרתו י"ב שנה עד אשר נקרא לאב"ד

התאווה: חמדה וחשק; הוא אסור לא תחמוד בעשרת הדברות, אך בדברות שניות נאמר בלשון אחר: ולא תחמוד אשת רעך ולא תתאווה בית רעך וגו' (דברים ה' י"ח). החכמים למדו מזה שהייב העובר על התאווה בפני עצמה. אולם לדעת רבי הוא דבר אחד. ואמר כיצד יתקיימו שני מקראות הללו? לומר כך ישאם התאווה סופו לחמוד וכו' (מכילתא פ' יתרו). ונהלסו גם מוני המצות אם לא תתאווה הוא לאו בפני עצמו או הוא בכלל לא תחמוד. הרמב"ם סביר ליה בחכמים, ופסק כל המתאווה ביתו או אשתו וכליו של חברו וכן כל כיוצא בהן וכו' עבר בלא תעשה ישנאמר לא תתאווה ואין תאווה אלא בלב בלבד (שם פ"א י'). וכן בספר המצות חשיב לא תחמוד בל"ת ס' רס"ה ולא תתאווה בל"ת ס' רס"ו. וכתב: הזהירנו מהשים מחשבתנו לחמוד מה שיש לאחינו ולהתאווה בו, שזה יהיה מבוא לעשות תחבולה לקנותו וכו'. ואין שני לאוים אלו בענין אחד, אבל הלאו הראשון והוא לא תחמוד מזהיר לקנות מה שיש לזולתנו, ולאו שני מזהיר אפילו להתאווה בלבנו בלבד וכו'. הסמ"ג ל"ת ס' קנ"ח חילק עליו וכתב שלא יתכן לומר כן, ולדעתו שניהם לאו אחד הוא, וכן תרגם אונקלוס לא תתאווה לא תרונג והוא תרגום ונחמד למראה דמרגו למיחו, וכן פירש"י. אולם היש"ע (ח"מ ס' שני"ט א') פסק כהרמב"ם ח"ל: כל המתאווה ביתו או אשתו וכליו של חברו וכל כיוצא בזה, כיון שחשב בלבו איך יקנה דבר זה ונפתה בלבו בזה, עבר לא תעשה של לא תתאווה, ואין תאווה אלא בלב בלבד. ע"ע חמדה; עשרת הדברות.

מ. ל. ב.

תאומים (תאומות): זוג ולדות שנולדים יחד. יעקב ועשו נולדו תאומים (בראשית כ"ה כ"ד), וכן פרץ ורחל (שם ל"ח כ"ז). לדעת חז"ל נולדה עם קין תאומתו והבל עם שתי תאומותיו (ב"ר פכ"ב א'). תאומת קין

תאומים, יוסף בן מאיר : רב ופוסק; נולד בלבוב בשנת 1727 ומת בפראנקפורט דארדן' אייר תקנ"ב (1792). הוא היה מתחלה סלמד תינקות, ואהב הסדר הישר בלמוד וחנך הנערים, ואחרי מות אביו שהיה מ"מ ומ"ץ שם, נתקבל לסמלא מזומו והיה ראש הישיבה, ומשם עלה לשבת על כסא הרבנות בפרא"א בשנת 1782, וישב שם עד יום מותו. ר' יוסף תאומים היה מדרק וידע בחכמת חלשון ולמד גם חכמות כלליות. הוא חבר ספרים הרבה בהלכה ודרוש. והם: א) „פרי מגדים" על או"ח, כולל שני חבורים: משבצות זהב על המזל אברהם על מנן אברהם (פרא"א 1753), ועל יורה דעה משבצות זהב על המזל ושפתי דעת על הש"ך (ברלין 1772); ב) „פירת יוסף" חידושים על מס' יבמות וכתובות ומ"ו כללים בהוראה (ואלקווא 1756); ג) „גנת ורדים" שבעים כללים

ולמהורים, והעליונים לזבלים (שם), התיבה היתה משוקעת במים י"א אמה, ונחה על הרי אררט, היטאלה איך היה אפשר להכניס כל בעלי החיים בתבה וצרכי אוכל נפש למשך שנה, יש לפתור כי נח הכניס מכל מין רק זוג אחד, ומן הבהמה המהורה שבעה מאלה ירצה להקריב קרבן אחרי צאתו מהתבה. והמינים של בעלי החי בזמן המבול היו מעטים, אך נתרבו אח"כ ע"י שני האקלים, ומהחיות הנדולות נכנסו הולדות. ר' יהודה אומר דאם לא נכנס עמו לתבה אבל גוריו נכנסו, ר' נחמיה אומר לא הוא ולא גוריו אלא קשרו נח בתיבה. ויש עיד פתרון אחר להשאלה הזאת כי נח הכניס רק החיות שהיו במקום המבול, וחיות רבות נשארו במקומות שלא היה שם המבול, כי יש דעות שהמבול לא היה בכל הארץ, וגם לא היה בא"י (ע"ע מבול). לפי האגדה מצא סנהריב דפא מתבואת דנה, אמר היינו אלהא רבא דשיזביה לנח מטופנא (סנהדרין צ"ו). ובקורה מהתבה בנה המן העץ שנתלה עליו (מדרש אבא גוריון פ"ד), ולפי יוסיפוס נמצאו עוד לוחות ונסודות מהתבה על הרי אררט בארמניא (קדמוניות ס"א פ"ג נ"ו). על המטבעות לעם הפרסים בעיר אפמיא בימי המלך ספטימיוס במאה השנייה, חרות בעין תבת נח, ורישום השם "נח", גם נקראת העיר אפמיא-קיבוסוס, והשם האחרון הוראתו "תבה". בשנת 1609 בנה איש אחד פטר יוהנסון בקולאנד תבה לפי פרטיה הכתובים בתורה. תבת משה על הים סוף היתה של נמא, עץ רך שיכול לעמוד בפני דבר רך ובפני דבר קשה, ותחמרה בחמר ובזפת, טיט מכפנים כרי שלא יריח אותו צדיק ריח רע של זפת (סוטה י"ב ב"רשם). ארון הקדש בביהמ"ק נקרא תבה, והש"ן הוא "העובר לפני התבה" (תענית פ"א א').

א.

תבואה: פרי האדמה הבא לבעליה, וכולל כל מיני זריעה וצמחים (cereal plants). תבואות השרה (מ"ב ח' ו'), תבואת זרע (דברים י"ד כ"ב), תבואת הכרם (שם כ"ב ט'). כתבואת גרן וכתבואת יקב (במדבר י"ח ל'). מספר שני תבואות (ויקרא כ"ה ט"ו) תוכן פרי האדמה שנה בשנה. דגן כולל הרבה מיני תבואות השרה של גרנים בישראל (נעטרדיע, corn, grain), ולכן רגיל הוא לבא במקרא בהפך לפני העץ: דגן ותירוש (בראשית כ"ז כ"ח). דגן תירוש ויצהר (דברים כ"ח נ"א), ויורה בפרט על לחם מאכל האדם, כמו איה דגן ויין (איכה ב' י"ב). בר הוא תבואה מנוקה מסר, בר ולחם ומזון (בראשית מ"ה כ"ג), והעמקים יעמפו בר (תהלים ס"ח י"ד), ומלאו הגרנות בר (יואל ב' כ"ד), ומשאת בר תקחו (עמוס ח' י"א) מס מן התבואה. שבר נקראת התבואה שמוכרים או קונים כדי לשבר הרעבון, שבר רעבון בתיכם (בראשית מ"ב י"ט). בין מיני הדגן חשוב ביותר מין חמה שעושין ממנו קמח לבן (ווייצען wheat), חלב חמים (תהלים

משיבילו חייבין במעטר (מעשרות פ"א ב'), אמר רבנ"ח אמר רב משיבין ראשית, שמשתנין בשמנדלים (נדה מ"ז). נזירות הן תאנים יבשות מפורדות, לענין הוצאת שבת ומעשרות ושבת קכ"ב. ערובין ד'. מחברת תאנים בין רטובות בין יבשין קרויין דבילה (דבילת במקרא), כשהתאנים לחין כותשין אותן במכתשת ועושין מהן ענולים, דבילה קעילת (יומא ע"ו). התאנים מן השקמה הן גרועות ונקראות בנות ישקמה. בנות שוח הן תאנים לבנות הגדלות ביערים בכל שלש שנים ונקראות תאנים מדבריות (רמא פ"א א'). ויש גם בנות יבש, ואמרו תאנים שאכל אדם הראשון איכא דקרו להו בנות שוח לפי שגרמו שוח לאדם, ואיכא דקרו להו בנות יבש שבע שגרמו שבעת יומיא דאבלא לעלמא (ב"ר פל"א). ברומא היה קול הקרן סימן למכירת תאנים בשוק, וזו כונת הנמרא: קרנא קריא בר מזבין תאני דאבוך זבין (ברכות ס"ב). ופירש"י אם אין אביך בבית הזהר אתה בנו למכור תאניו בעוד שיש תובעים (שם). ע"ע אילן.

מ. מ. ה.

תאריך: ע' כרונולוגיא; שנה

תאשור: ע' אילן

תָּבָה (תבת נח): ארון או מגדל השם על פני הים. כמו אני ישיט או ספינה. נח בנה תבה במצות ה' להנצל ממי המבול. התבה היתה מעצי נפר מכופרת מבית ומחוץ בכפר (זפת). ונהלקת לתחתיים שניים ושלשיים, עם חדרים הרבה (קנים). ארכה שלש מאות אמה ורחבה המשים אמה וקומתה שלשים אמה, ונתקצר ננה בשפוע עד אמה אחת, ועשה צהר (חלון) למעלה, ופתח מן הצד (בראשית ו' י"ד-ט"ז). ר' נתן מתרגם תבת עצי נפר: תיבותא דאעין דקדרינון; קנים, קילין ומדורין (ב"ר פל"א ח'). ר' יהודה אומר ש"ס קילין היו בה, עשר אמות על עשר אמות, ושתי פלמיות של ד' אמות, קילין מכל צד, ושתי אמות לצדדין. ר' נחמיה אומר תשע מאות קילין היו בה, כל קיל שש אמות על שש אמות, ושלש פלמיות של ד' אמות, וקיל מיכן וקיל מיכן, ושתי אמות לצדדים. ר' נחמיה אומר כמין קומרויטין (טפוע) היתה, והיה משקיף בה ועולה עד שהעמידה על אמה שנאמר ואל אמה תכלנה מלמעלה. בר חמאי אמר למדתך תורה דרך ארץ, שאם יעשה אדם ספינה שתהא עומדת בלמן (בהפך הים), יעשה רחבה אחר מששה בארבע, ונבהה אחר מעשרה בארבע, ונחלקו בצהר אם הוא חלון או מרגלית (שם). א"ר יצחק למדתך תורה ד"א שאם עושה אדם מרקלן עשר על עשר יהא עושה פתחו מן הצד, תחתיים שניים שלשיים תעשה, תחתיים לזבלים, שניים לו ולבניו ולמהורים, והעליונה לממאים, ויש מחליפים תחתיים לממאים, שניים לו ולבניו

ואלול. וסוכות היה חג האסיף לכל תבואת השדה ותבואת הכרם. הקציר היה בהרמש ומגל (דברים טז ט' י' י"א) "ישעיה י"ז ה' תהלים קכ"ט ז') והיו מאלמים אלומים בתוך השדה (בראשית לז ז'). עמרים, כעמיר מאחרי הקוצר (ירמיה ט' כ"א). ערמת חטים (ישעיה י"ז ז'). על השבלים שנתקצרו. אח"כ היו חובטים החטים (שופטים ו' י"א). ויודש במורג חרוץ ובאופן עגלה, אך קצח יחבט במטה וכמון בשבט (ישעיה כ"ח כ"ז). ואת הגריש הביאו בגרנות. בעת הקציר היו אוכלין קלי (קליא) ולחם טבול בחומץ (רות ב' י"ד), ובעל הבית היה שוכב בגרון לשמור התבואה (כמו שעשה בועז). יצחק מצא מאה שערים בתבואות והיתה ברכת ה' (בראשית כ"ז י"ב) והוא יותר מכפלים מהשיעור הבינוני בארץ פוריה, וכעת הביא התבואה בא"י רק מטלשים עד עשרים שערים. בעת האסף התבואות היו שמחים מאד, בבצירת הכרמים ודריכת הענבים עשו הלולים ובנות שילו יצאו במחולות (שופטים ט' כ"ה. כ"א כ"א). והתרועעו וקראו הירד (ישעיה ט"ז ט', ירמיה כ"ה ל' מ"ה ל"ג). התבואה היתה לרוב בא"י ונותר גם לשלוח לארצות אחרות, וארץ צור לקחה חטי מנית מיהודה וארץ ישראל (יהזקאל כ"ז י"ז).

[כדברי חז"ל] בארבעה פרקים בשנה העולם נידון בפסה על התבואה (ר"ה ט"ז). שאז תחלת זמן הקציר וזריעה יטניה. ואמרו לעולם יהא אדם זהיר בתבואה בתוך ביתו. שאין מריבה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא על עסקי תבואה (ב"מ נ"ט). אישה כיון שאין לה תבואה בתוך ביתה מיר צועקת (תמורה ט ז). הלוקח תבואה מן השוק (ואין לו שדה לעצמו) למה הוא דומה? לתינוק שמתה אמו ומחזירין אותו על פתחי מיניקות אחרות ואינו שבע (אדר"ג פליא א', וע' מנחות ק"ג). וכ"כ היתה התבואה דבר יקר בעיניהם עד שהושיאל לדברי תורה, ודרשו וסי אהב בהמן לא תבואה (קהלת ה' ט'), לטי נאה ללמד בהמן מי ישל תבואה שלו. פי' יטבתי בכל התורה (מכות י' רש"י). ובעל הלכות נקרא מרי היטיא שהכל צריכין לו (ברכות ס"ד. ב"ב קמ"ה: הוריות י"ד). הקציר היה למשל ומליצה בפי הנביאים למכת חרב והרג: עוד מעט ובאה עת הקציר לה (ירמיה נ"א ל"ג). ילחו מגל כי בשל קציר (יואל ד' י"ג), ויונתן תרגם כשמת בקציר (ישעיה ט' ב'). כחדות נצחי קרב, כי נאמר אחריו כאשר יגלו בחלקם ילל. ע"ע אורן ודוחן; עדשים; פול; צמחים.

א.

תבונה: ע' חכמה

תבוא: הר גבוה ועגול, כמו טבור ואנן הסהר, בצפון א"י בארץ הגליל על גבול נחלת זבולק וישכר ונפתלי, ובקעה גדולה תסובבנו (יהושע י"ט כ"ב, שופטים ד' ו'). ממנו נובע נחל קישון ועובר דרך עמק זרעאל עד

קמ"ז י"ד) מיטמי המי, ישעורה או שעורים (נערשטמן, barley) הוא מין דגן יעושין ממנו פת לעניים, א"י היא ארץ חטה וישעורה (דברים ח' ח'). צליל לחם שעירים (שופטים ז' י"ג), עשרים לחם ישעורים וגו' ויאמר תן לשם ויאכלו (מ"ב ד' מ"ב). וגם מאכל בהמה, והישעורים והתבן לסוסים ולרכיט (מ"א ה' ח'), והיא מנחת סוסה (במדבר ה' ט"ו). מין דגן אחר הוא כוסמת או כוסמין (ספעלט, vetch), והחטה והכוסמת (שמות ט"ז ל"ב). עוד מין דגן שנזכר במשנה הוא שיפון (σινωπ), הכוסמין והשיפון (כלאים פ"א א'), ובבבל קראו לשיפון דישא (משנה פסחים פ"ב ה') ופירש"י בשניהם סינלא בלע"ז (בצרפתית seigle), ובערוך רונא (בל"א ראננען, קארן). שכולת שועל, שכלי תעלא (האפער, oats) על ששעורה כונב השועל, השעורים ושכולת שועל (כלאים פ"א א'). התבואות אחר שנקצרו עושים מאיזה מינים גרש קלי וכרמל (ויקרא ב' י"ד). גרש הוא שם הקבוצין לפחותי גרעיני הבואה (גריין), קלי הוא צלי גרורים למאכל, ובמשנה קליות (כלים פ"ב ג'), וכרמל הוא תבואת שדה זרע (נארטענעטריידע), להם שעורים וכרמל (מ"ב ד' מ"ב). ריפות, פחותי גרני זרע שעורים כתושים, ותשמת עליו הריפות (ש"ב י"ז י"ט). קמח הוא דגן טחון, קמח שעורים (במדבר ה' ט"ו). קמח סולת (בראשית י"ה ו') הוא דק מאד ונעשה מחטים. סובין, היא קליפת חטים הנושרת מחמת כתישה, ומורסן הנשאר בנפה (שבת ע"ז: רש"י). סאה סולת סאה סובין (כתובות ק"ב). ונקרא ג"כ חיזרא, מיא דחיזרא (פסחים מ"ב:). עבור (יהושע ה' י"א) הוא תבואה דאשתקד. סודם האביב, יטן. ויש עוד כמה מיני זרעים, כמו פול, כמון, קצח (כמון שחור), עדשים, אורז ודוחן. מספוא הוא מאכל לבהמה. תבן ומספוא לגמלים (בראשית כ"ד ל"ב). ונקרא ג"כ בילל (איוב כ"ד ו'), בילל חמין (ישעיה ל' כ"ד) ע"ש שכולל במים מורעונים שונים.

[קציר] זמן הקציר הוא בהד"ש ניסן שהוא חדש האביב (שמות י"ג ד'). עת עלות התבואה לקני שבלים, ועל שמו נקראו השבלים אביב כמו שנקרא חבר קציר ופרי העץ קיץ, השעורה אביב (שם ט' ל"א), וכחדש הזה תחלת קציר שעורים בא"י (רות א' כ"ב), ואותו הזמן הוא קציר פול ועדשים, וכשני יטבעות אח"כ קציר חטה וכוסמת, ולכן נאמר והפשתה והישעורה נכתה כי הישעורה אביב והפשתה גבעול. והחטה והכוסמת לא נכו כי אפילות הנח (שם י' ל"א). ויש חילוק בין המקומות החטים אצל יריחו ובין המקומות אצל ים התיכון ששם הקציר יאוחר בשמונה ימים, ובהרי אפרים ויהודה יאוחר עד חדש ימים. משך זמן הקציר כשבעה שבועות, שבועות חקות קציר (ירמיה ח' כ"ד), בין פסח לחג היטבעות והוא חג הקציר, אחר שנקצרו כל תבואות הארץ. הגשמים בעת הקציר היו לסימן קללה (ש"א י"ב י"ז). עת זמיר הענבים היתה בחדש אב

מיני מתיקה, והשיכר את הפועלים, מקום שנהגו לזון יונן, לספק במתיקה יספק (כ"ט פ"ז א'). מאכל בן הרוסאי הוא חצי בישולו (ביצה י"ד). עידוב תבשילין לטבת הוא מיני מיני תבשיל (שם י"ז). הנודד מן המבושל מותר בצלי ובשילוק, אמר סונם תבשיל שאני טועם אסור במעטה קדרה רך ומותר בעבה (נדרים מ"ט). אע"ג דבשילוק המקרא נקרא גם צלי בישול כמו שנאמר ובישלו את הפסח באש (דה"ב ל"ה). אבל בשילוק בני אדם, אמר אב"י האי תנא סבר כל מירי דמתאכל בית ריפתא תבשיל קרו ליה (שם). ביצה מורמטא אינה תבשיל, ומפרש בגמרא דשלקי לה במיא המימי אלפא זימני, ואלפא זימני במיא קריא עד דמתוטרק כדבכל לה ולא מתאכלא בה ריפתא, והיה להם מין מאכל דייסא וא"ר דייסא דאכל באצבעתיה בסים (שם מ"ט). ההוא דאמר לה לדביתו קינם שאי את נהנת לי עד שתטעמי תבשילך לרבי יהודה ולר"ש, רבי יהודה טעים כדי לעשות שלום בין אייט לאשתו וכו' ר"ש לא טעים אמר ימותו כל בני אלמנה (ימות הכעל ובניו ותשאר אלמנה) ואל יזון שמעון ממקומו וכו' (שם ס"ז). ע"ע אוכל; דנים; ירק; סעודה.

ביבליא: קריא ספר הובל למאכלאנו עד 488; תרמודיש ארבעאגניי ה"ג עד 32; היפציג 1912, ב. מ.

התנין: כתרם או זינים על אותיות מיוחדות בספר תורה. אמר רבא שבעה אותיות צריכות שלשה זיונין ואלו הן שעמנו ג"ץ (מנחות כ"ט). והוא הדין לצריק כפופה ולזיונין פשוטה (רש"י). אמר רב אשי חזינא להו לספרי דיוקני (מדרסים) דבי רב דחמרי להו לנגיה דח"ת וכו' (שם). ועשו תנין גם על אותיות אחרות, ר"מ היה מטיל תפלותם בדיו כדי שלא יהא נחמק, מפני שחשש לזכוב דילמא אתי ויתוב אתניה דלח"ת ומחיס ליה ומשוי ליה ר"ש (ערוכין י"ג. סוטה כ'). ור"ל דלח"ת דאחד בשמע ישראל ויש בהחילוק חירוף וזיונין. ואמרו מ"ט מהדרה תניה דקו"ף לגביה ר"ש? וכו' (טבת ק"ד). ופירש'י כמין זיונין שעושין בסופו של גג קו"ף (שם). התנין מורים על הלכות וסודות, וא"ר יהודה אמר רב בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות (כגון התנין דס"ת, רש"י). אמר לפניו דבש"ע מי מעכב על ירך (שאתה צריך להוסיף הכתרים)? אמר לו אדם אחד יש שעתידי להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו שעתידי לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי תילין של הלכות (מנחות כ"ט). מר עוקבא דרש הפסוק ואון וחקר חקן משלים הרבה (קהל י"ב). מלמד שיש לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי תילין של הלכות (ערוכין כ"א). ונראה שדרש לשון אץ כמו זיונין, ואפשר שזה רמז ר' יוחנן על חזקיהו המלך שהראה לשליחי בבל את כל בית נכחה

הים הים התיכון על יד העיר עבר ונשקף על פני ים כנרת, והיא אחד ההרים הנחמדים אשר בארץ ההיא כתביר בהרים (ירמיה מ"ז יח). על ראשו כר נרחב העטיר, ככל סביבו בחרש מצל. ההר הזה הוא נודע ע"י מחממת ברק עם סיסרא (שופטים ד' ו'). הושע ה' א', תהלים פ"ט י"ג). השם תביר הוא בלשון ארמית כמו שבור בעברית, מפני שאין לו קשר עם הרים אחרים ועומד לבדו. ולדעת אחרים נקרא תביר כמו סביר ע"ש ענינו. הוא גבוה בארבע מאות מיתר מהעמק, והקס"ב מיתר מעל לים התיכון. הר תביר נקרא בעת לכל אדמות. בהגדות רבכ"ח נמצא כי הר תביר איבעים פרסה (ובחיים ק"ג). ובכ"ב ע"ג: הנוסח ארבע פרסי בטעות, כי אמר יש מטיבה דציואריה שלש פרסה). הר תביר בא בעת מתן תורה מביא אליה והר הכרמל מאספמא ליתן עליהם את התורה (ב"ר פצ"ט). ומשמע שבית אלים הוא מקום בין ההרים. ר"א הקפ"ר אמר עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות ישקבעו בא"י שנאמר כי כתביר בהרים וככרמל בים יבא, והלא דברים ק"ז מה תביר וכרמל שלא באו לגמור אלא שעה אחת נקבעו בא"י, בתי כנסיות לא כ"ש (מגילה כ"ט). והקב"ה לא קפח שכר תביר וכרמל שבאו למית ליתן עליהם את התורה והזרו בבשת פנים, אמר הקב"ה סוף שאני פורע לכם בכפלים, שנאמר בסני אנכי, ונאמר בתביר ע"י דבורה אנכי אנכי וכו' (רש"י שופטים ה' ג' בשם אנרה).

ב. מ.

תבל: ע' עולם

תבלין: ע' בשמים

התבשיל: דברים מבושלים לאכילה. יצחק אמר לעשו ועשה לי מטעמים כאשר אהבתי והביאה לי ואוכלה (בראשית כ"ז ד'). ואמרו על שרמה המלך שהיה אומן גדול במלאכת הבישול (בית המדרש ליעלינעק ח"ב 186). נקדני דהוצל היו דייקנין ומפונקים במאכל (נדרים מ"ט: רש"י). בסים תבשילא דבבלאה (ר"ה כ"א). התבשיל של שבת ריחונידף (טבת ק"ט). ר' אבהו הו עבדין ליה באפוקי שבתא עינלא תילתא (שם): חיבה יתירה נתנו לפסוונים וקראשי פסומות ולראשי עגלים (מדרש תהלים ד' י"א, יקום ח"ב רמז תתצ"א). ואכלו התנין תבשילין דמוהין דעוף וכו' (איכה רבה ג' י"ז. ע"י הוצאת באבער דף 130). טעם תבשיל זה שאני טועם כתבשיל שטעמתי בבית המלך (סוטה מ"א). תבשילא דטחיל (טבת ק"ט). תבשילא דארר, מין כמחין ופטריות (כתובות ס"א). תבשיל של עדשים (ב"ב מ"ז). ואכלו דנים בכוחה (חולין ק"א). וארשב"ג מעשה שהלכתי לצידן והביאו לפני שלש מאות מיני דנים סמנים בתמחוי (ירוש' שקלים פ"א). גם היו להם

(ב' ד' ביתין באורייתא דני תאנין; ג') תלתא באורייתא דארבעה תאנין; ד') שיתא באורייתא דאית להון ד' תאנין קרני בר מן דא חד; ה') ש"ס באורייתא דאית להון ארבעה קרני ולא דבקין; ו') תוב חד קרני ודבקין י"ח באורייתא; ז') דמידלי רישיהון ועקים כרעיהון לקדמיהון ל"ח באורייתא; ח') דלא מזייני אלא באמצע (בחד זינא) י"ד באורייתא; ט') תוב דלא מזייני ועקים רישיהון ס' באורייתא; י') כ"ח באורייתא דתלת קרני תרין לאתריהון והר לקדמיהון; י"א) דפתין כרעיהון ל"ז באורייתא; י"ב) ס"ז באורייתא דארבעה זיוני; י"ג) דקאים ככף פ"ג באורייתא; י"ד) נ"ח באורייתא דתלת זיוני; י"ה) ע"ד באורייתא דד' קרני; י"ו) דקאים כרעיהון לקדמיהון תלתא באורייתא; י"ז) מ"ד באורייתא דאריך קדליהון ותאניהון נחית מן קדליהון ובהרי קדליהון מחתי לתחות בריישיה דיוד; י"ח) ל"ט באורייתא דתלת זיוני; י"ט) ק"ל באורייתא דלא דבקין ונ' תאנין אית להון:

א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ ק ר ש ת

צורות האותיות המוצאות
בהמנוח ממכתב שד"ל

ב ב פ פ ז ז ח ח

צורות התנין על האותיות כמבואר בס' התנין

ג') דעקים כרעיהון לבתריהון נ' באורייתא; ד') דעקים רישיהון ולא מזייני ס"ז באורייתא; ה') ס' באורייתא דד' זיוני ולא דבקין; ו') דתאלי בתר רישיהון י"ז באורייתא; ז') תוב באורייתא ח' דעקים זנביהון לבתריהון; ח') ו' באורייתא דעקים רישיהון לבתריהון; ט') פ"ג באורייתא דנ' זיוני; פ') תוב קצ"א באורייתא דלא מזיינין ופומיהון לנאיו; י') י"א באורייתא דנ' זיוני; י"א) ג' דמעיל פומיהון לנאיו; י"ב) ע' באורייתא דחמש זיוני; י"ג) תוב ב' דלא מזייני; י"ד) ח' באורייתא דמזייני; י"ה) ס' פ"א באורייתא דנ' זיוני ולא דבקין; י"ו) ב' באורייתא דלא מזייני; י"ז) ק"ן באורייתא דב' קרני; י"ח) נ"ב באורייתא דשבעה קרני; י"ט) כ"ב

(מ"ב ב' י"ג) זיון אוכל זיון הראה להון (סנהדרין ק"ד). אף כי לפי פשוטו הראה פרולא דשלים בפחלא. וכן מפרשים בעלי הסבלה דברי הלל ודאיישתמש בתנא חלף (אבות פ"ד ה') אף כי לפי פשוטו כוונתו שלא יהא אדם נהנה מדברי תורה.

[להלכה] לדעת הרמב"ם אם הסופר חסר התנין בס"ת אינו פסול ביטביל זה שאינן אלא למצוה מן המוכרח משום הידור אבל לא מעכביי אפילו בשעמנו ג"ץ (הל' ס"ת פ"ו ס"א), וכן כתב הלבוש (או"ח ס"ט"ו ג'). אבל פוסקים אחרים כתבו דתנין של יטעמנ' ג"ץ מעכבי (שו"ע יו"ד ס"י רע"ד), וכן תפילין וכזוזות צריכין תנין. לדעת הרמב"ם בהפליין: פרשה ראשונה יש בה אות אחת לבד והיא ס"ם סתומה של מימים עליה שלשה זיונין. פרשה שניה יש לה חמש אותיות וכל אחת מהן ה"א ולחמשתן ארבעה זיונין. והן ה"א של ונתנה, וה"א ראשונה וה"א אחרונה של הקשה, וה"א של ויהרג, וה"א של ידכה. פרשה שלישית יש בה חמ"ט אותיות ואלו הן: קו"ף של ובקו"ך יש עליה שלשה זיונין. וקו"ף של וקשרתם יש עליה שלשה זיונין, וס"ת פ"א של סמפת על כל אות משלשתן ארבעה זיונין. פרשה רביעית יש בה חמ"ט אותיות. פ"א של ואספת יש עליה שלשה זיונין, ותיו"ז של ואספת יש עליה זיון אחד. וס"ת ס"ת פ"א של סמפת על כל אחת משלשתן ארבעה זיונין. כל האותיות המצויות ששה עשר (הל' תפילין פ"ב ס"א). במזוחה: פרשה ראשונה יש בה שבע אותיות על כל אות מהן שלשה זיונין, ואלו הן: שיו"ן עיו"ן של יטמע, ונו"ן דנפשה, ותרי זיונין של מזוזות, ותרי סיתיו"ן של סמפות. ופרשה שניה יש בה ששה אותיות על כל אות מהן שלשה זיונין, ואלו הן גימ"ל של דגן, ותרי זיונין של מזוזות, ותרי סיתיו"ן של סמפות. וצד"י של הארץ (הל' מזוזה פ"ה ג'). ר' יצחק פריפורט דוראן בהקדמת ספרו מעשה אפר יאמר: והיו הראשונים מקפידים בזה תכלית הקפדה כי רצו שיהיו הספרים האלה על האופן שנתאמרו ונכתבו בו בנבואה בלא שנוי כלל. מראתם שלא תשתנה צורתם ותבטל או תחלש הסגולה הדבקה בהם הנמשכת אחר הצורה וכו'.

[ספר התנין] ספר התנין הוא מדרש או ברייתא כתוב בלשון ארמית ומעורב בלה"ק כמו המסורה, ובעין ספר אכלה ואכלה, ומתחיל: הדין ספרי תאני דאסיק עלי הכהן מן י"ב אבנים שהקים יהושע בנלל ומסרו לשמואל וכו' ויהיוודע הכהן מסרו לנביאים ונביאים קברוהו באסקופת בית מקדשא, וכדעקרו אסקופת בית מקדשא בשני יהויכין מלך יודא איטכחיה יחזקאל נביא ואתיה לבבל, ובשני כרש מלך פרס כדאסיק עזרא להדין ספרא ואסקיה לירושלם והגיע ליד מנחם, ומנחם מסרו לר' נחוניא בן הקנה וכו' ורבי נחום הלבלר מסרו לרבי. ומסדר כל התנין על סדר האותיות. אות א') שבעת אלפיים בתורה דאית להון שבעה תאנין;

ואתו מנחם בן גדי מלך ישראל להחזיק הממלכה בידו (מ"ב מ"ו י"ט) ונשתנה שמו לפלאסר, או כי פול הוא השם המתכוון מן פלאסר.

ב. מ.

תדיר ושאינו תדיר: רבר שהוא תמיד וקבוע כנגוד לדבר שבא לפרקים ובדרך עראי. וזה עיקר אחד בהלכה בתלמוד: אם שתי מצוות מזדמנות ביחד באיזו יתחיל תחלה, והורו כי תדיר ושאינו תדיר—תדיר קודם (ברכות נ"א:). כל התדיר מחבירו קודם את חבירו כגון שבת תדירה מראש חדש, התמידין קודמין למוספים, מוספי שבת קודמין למוספי ר"ח, מוספי ר"ח קודמין למוספי ראש השנה, שנאמר מלבד עולת הבקר (העשויה כבר) אשר לעולת התמיד תעשו את אלה (במדבר כ"ט כ"ג). אלמא תמידין קדמי למוספין (זבחים פ"ט רש"י). והרגם אונקלס: בר מעלת צפרא דהיא עלת "תדירא" תעבדין ית אילן, ויש עוד עיקר אחר: כל המקודש מחבירו קודם את חבירו ואיבעיא להו בנמרא תדיר ומקודש איזה מהם קודם? ואפשמיא דתדיר קודם גם מדבר המקודש יותר ואינו תדיר, כגון תמידין קודמין למוספין אע"ג דמוספין קדושים ששם שבת עליהן (שם צ"א רש"י). וכן ברכת היין תדירה וברכת היום (בסידור) אינה תדירה ואמרי ב"ה מברך על היין ואח"כ מברך על היום, אע"ג דברכת היום קדישה. רב אמר (ברכת סוכה ואח"כ זמן (שהחיינו), רבנ"ה אמר זמן ואח"כ סוכה תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם, שברכת שהחיינו נוהג בכל הרגלים (סוכה נ"ו). ופסקין יין קידוש וסוכה ואח"כ זמן לפי שהזמן חוזר על קידוש היום ועל מצות סוכה (שו"ע או"ח סי' תרמ"ג א'). בעי רבא נר חנוכה וקידוש היום לעני שאין לו לקנות שתייה, מהו? קידוש היום עדיף דתדיר או דילמא נר חנוכה עדיף משום פרסומא ניסא? ומסקין נר חנוכה עדיף משום פרסומא ניסא (שבת כ"ג:). ר"ה מבת שחל להיות בחול, אמר ר' יצחק נפחא קרו תלתא ר"ח וחד בחנוכה, ורב דימי אמר קרו תלתא בחנוכה וחד בר"ה, ואמר ר' מני כוותיה דר"י נפחא מסתברא דתדיר ושאינו תדיר תדיר קודם וכו' (מגילה כ"ט:), ופסקין כר"י נפחא (שו"ע או"ח סי' תרפ"ד ג').

יש"ב

תְּגִלַּת פְּלֶאסֶר: העיר שבנה שלמה המלך במדבר אחר שכבש את חמת צובה (מ"א מ' י"ה דהיי"ב ח' ד'), והיא העיר Palmera ברוסית ע"ש התמרים הגדלים שם, וכן הוראת השם בעברית (הכתיב במ"א "תמר"). וביוגית θεόδωρος כמו בעברית. בהעתקת הישבעים היא תרמר וכן בדברי חז"ל תקרא תרמוד (עי' להלן). העיר הזאת היתה בין דמשק ונהר פרת בגליל ארץ ארם, במדבר במקום ציה ושממה, ויתכן כי שלמה בחכמתו רצה לחזק ממלכתו בארצות ארם ויבנה את תרמוד

באורייא דמדלי רישיהון מכולהו. ומביא את כל המלות האלה למספרם בסדר התורה.

[דעת החכמים על ספר התנין] צונץ מחלים כי מחבר ספר התנין הוא ר"א מנרמזא בעל הרוקח והעמים עליו עוד ספרים אחרים אשר חשב לספרי קבלה. ויטמיינשניידר מיהם ספר התנין לאברהם פיקס בן אליה בן הדיין ר' לוי מעיר רומא. ואומר שנכתב בעיר לאוינא באיטליא בשנת נב"ר. כי זה דרכם כסל למו לרחות את הספרים שיש בהם חשיש של קבלה לזמן מאוחר. כי כבר החליטו בדעתם כי הזהר הוא מעשי ידי ר"מ דילאון והקבלה מאוחרת ולא יישנו את דרכם. ובאמת מעו מעות גדולה כמו בכל השערותיהם על הקבלה וספרי הקבלה הקדמונים. כי מלבד אשר סננון לישן הספר מורה כי נכתב לכה"פ בזמן הנאונים. הנה מוכרים אותו חכמים קדמונים שחיו זמן רב קודם העת שנכלו לו צונץ ורש"י. רבינו שמחה מויטרי תלמיד רש"י הכניס כל ספר התנין במחזורו (683—674). והרמב"ן בהקדמתו לפירושו עה"ת מביאו ואומר: "ומזה אמרו בשיר הישרים רבה בחוקיהו ספר תנין הראה להם (כן היה גרסתו בנמרא עירובין כ"א:) והס' הזה הוא ידוע ומצוי אצל כל אדם יפרש בו כמה אלפי"ן י"ט בתורה בתנין ובמה ביתיין ושאר אותיות ומספר התנין של כל אחת ואחת". ובדאי לא היה דבר חדש בזמנו אם כותב כי הוא ידוע ומצוי אצל כל אדם. ואמנם גם בעל הרוקח כתב ספר תנין פירוש על ספר התנין הנ"ל, שמקורו מימים מקדם. רבינו שם מוב בן אברהם בן גאון (כנוי) בעל מחבר ספר מגדול עוז על הרמב"ם בספרו בדי ארון ומגדל חננאל (כ"י) בדברו על ספר התנין אומר כי הוא ספר ייטן ומיושן והוא מפרשו. אולם המדרש המיוחס לר"ע אודות מעמי התנין הוא מאוחר כמה מאות שנים לספר התנין. ע"ע אותיות.

ביבליוגרפיה: ספר תנין, הוצאת ב"ג, פאריס 1866; רב פעלים 210.

א

תגלת: ע' תספורת

תְּגִלַּת פְּלֶאסֶר: מלך אשור, ונקרא גם תגלת פלסר (מ"א מ"ו י"ה), תגלת פלנאסר או תגלת פלנסר (דהיי"א ה' ו'—כ"ו), החוקרים יאמרו כי הוא מוקולמר אפילסארא (עורתי בן אסארא) שמלך באשור בין שנות 747—727 קמה"נ, אך לפי סדר הזמנים המקובל אצלנו היה בזמן מאוחר, כי הוא עלה על פקה מלך ישראל בעת שקיטר עם רצין מלך ארם על אחז מלך יהודה, ויכבוש את כל מורח עבר הירדן וצפון מלכות ישראל ויגל את יושביהם גשורה (מ"ב מ"ו ב"ט), ואחז שחרו ויעל על דמשק וילכדה ואת רצין מלכה המית (שם מ"ז ח'—ט'), ופקח בן רמליה מלך בשנת ג"א קס"ז (593 קמה"נ). וכנראה הוא אחד עם פול ששחר

במדבר במקום שואה שיתיה קיטה על האויב הצר עליה ללכדה בעם רב, כי ילאו המון. חילתיו מפני הרעב ולא ימצאו סביב העיר זרעים ונסיעות לצרכם. ובתוך העיר היו גדלים תמרים למחית היושבים שם. גם בנין העיר הנהדרה הזאת עם ארמנותיה ועמודי תפארת אשר כללו יפיה וגאונה היה לאות נאמן על גדולת המלך שלמה ועל עושר כבוד מלכותו אשר הקים קריה נשגבה בארץ ציה וערבה, ועיז גדל ישמו בין העמים. ועד היום נמצאו שם חורבות ושרידי העיר המרהיבים עין הנוסעים העוברים על דרכה. יש הנדה בשם ר' ירמיה כי נשר גדול היה לו לשלמה והיה רוכב עליו והולך לתרמוד (תרמוד) במדבר ובא ביום אחד (קה"ר ע"פ מי יאכל). ואמרו אין מקבלין גרים מתרמוד כי יש היו עבדי שלמה שנשאו לבנות ישראל מחמת עשרן ונתגירו שלא לשם ימים, וגם החזיקו בהן בחזקת הוד סבלי להתגיר ונכרי ועבר שבא על בת ישראל הולד ממזר. התוגדות האלה היו למקור רעה לבית ישראל, והיו מצירים לישראל בימי חורבנם, ועזרו לטונאיהם. ומסופר כי בשעה שנכנסו גוים להיכל הבל נפנו על כסף וזהב ואנשי תרמוד נפלו על בנות ירושלים. מספר התרמודים האלה עלה ל"ב אלף איש וישת אלפים קשתיו (מושכים בקשת), והולידו בנים פסולים שנמסעו בין ישראל, ואמרו שעתידין ישראל לעשיות יום כאשר תחרב תרמוד (יבמות מ"ז: י"ז). ירושלמי תענית פ"ד ה', ב"ר פנ"ו. איכה רבה פ"ב). כאשר נשאל הלל מדוע עניניהם של תרמודים טרומות (רכות) ענה מפני שדרים בין החולות והרוח נכנס בתוך עיניהם (שבת ל"א אר"ג פס"ו). התרמודים היו מלקטים עצים דקים ומוכרים בשוק לאנשים יהלכו לבתיהם בלילה להדליק הנרות, לכן הנביל ר' יוחנן הדלקת נר חנוכה עד שתכלה רגלא דתרמודאי מן השוק (שבת כ"א:).

ג. מ.

תהלים: ספר הכולל שירי תהלה ותשבחות של דוד המלך ומשוררי בית ה'. בלשון העמים נקרא Psalms, והשבעים העתיקים ψαλμους ש"הוראתו, "זמרא" או מזמורים, וחז"ל קורין, "פסוקי דזמרא" להפסוקים שאומרים בתפלת השחרית בין ברוך שאמר לישתבח, מיטע שגם הם קראו את ספר תהלים בשם זמרא. בלשון ארמית נכתוב השם תהלים ל"תלים" תילים וגם תילי (ע"ז י"ט). בסדר התנ"ך שלנו ספר תהלים הוא בראש הכתובים, ואחריו משלי ואיוב. ר"ת א"ת לענין הנגינות (ע"ע מעשים) לפי סדר חז"ל: רות תהלים איוב משלי (ב"ב י"ד:), ובעלי המסורה סדרו: דברי הימים תהלים איוב משלי, וכן הוא סדר הספרדים. בספר תהלים יש מאה וחמשים מזמורים ונחלק לחמשה חלקים: ת"א כולל המזמורים מתחלתו עד סוף ס' מ"א; ת"ב מזמורי מ"ב-ע"ב; ח"ג מזמורי ע"ג-פ"ט; ח"ד צ' ק"ו; ח"ה ק"ז עד

[שמות השירים] שיר הוא בפה וזמר בכלי. היטם למנצח הנמצא לרוב בפתחת המזמורים. הוא סדר הנגינה ע"י ממונה, כמו המנצחים לכל עושי מלאכה (דהי"ב ל"ד י"ג), ע"פ כלי שיר שונים. כמו למנצח על הנתיב, למנצח על שושים למנצח בנגינות (ע"ע שיר). למנצח לידותון או על ידותון שהוא ג"כ כלי שיר. על מלת "סלה" יאמר הראב"ע בפירושו על תהלים. כי רבים יפרשו המלה כמו לנצח. ואינו נכון אחר שנמצא כתוב על מי מריבה סלה. אך מעמו כמו כן היא. ואמת הדבר ונכון. והרד"ק יאמר שהיא מלת נגון, יהיו המנגנים משלימים במקומות הנגון כן (ע"ע סלה). מלת מכתם יבאר הראב"ע מלשון כתם פז, כלומר מזמור נכבד, ויש מפרשים מלשון כתם ורשימה, לסימן וזכר דבר מה. השם "משכיל" יתרגם מנדקסון "איינע אונטערווייזונג" ש"תוכן שיר כזה הוא ללמד מוסר השכל. הלשון "תפלה" בראש המזמור אינו מורה על תחינה דוקא, אלא שהוא משורש פלל ומורה גם על משפט הנפש בין דבר והפוכו, במחשבה ורעיון. מלת "שגיון" מפרש רש"י בשם מנחם שזה אחד משמות הזמר ע"ש הכלי. וכן על שגינות רחבוק כוונתו כלי זמר. ואולי נקרא כן בעבור נעימת קולו, מלשון ובאהבתה תשנה תמיד. "תהלה" הוא שם כללי לשירי הלל בלי הליות כלי שיר, ושירים כאלה במקלות ובהליות כלי שיר נקראו הללויה בתחלת הזמר, ואם כתוב הללויה בסוף הזמר הוא סימן לענות המקתלה הללויה וברוך ה' לעולם.

[מחברו ספר תהלים] מספר הכולל של ק"ג מזמורים בספר תהלים, מאה דיוס עליהם שם המחבר, אחד מיוחס למשה רבנו (צ'). ע"ב לדוד. שנים לשלמה (ע"ב קב"ז), י"ב לאסף (א') ע"ג-פ"ג), אחד להימן (פ"ח), אחד לאיתן (פ"ט), עשרה לבני קרח. מ"ז

נאמר ודוד נתן להם כנגדם ששים תהלות שהם המשה ספרים (עי' הערות באבער י"ט). וגם אמרו אישרי ולמה רגשו חרא פרישתא היא (ברכות מ'). ואר"ח הוינא להו לתילי דבי רב חנן בר רב דכתיב ביה הללויה באמצע פרקא (פסחים ק"ז). גם מאמר המדרש אמר קמ"ז מזמורים יש בספר תהלים כנגד שנות יעקב (תוס' שם וכן בירוש' שבת מ"ו). ואפשר שמזמורי מ"י—ל"ב—ל"ג, מ"ב—מ"ג לאחר נחשבו. גם במספר הפסוקים יש חילוק בין מסורת חז"ל למסורתנו (ע"ע פסוקים). המזמור שאין לו יחוס של מחבר ידוע נקרא מזמורא יתומא (ע"ז כ"ד). הלויים היו מזמרים מזמורי תהלים בעת הקרבת הקרבנות (סוכה פ"ד ה'), והכהנים היו תוקעים בין זמר לזמר שלש תקיעות (תמיד פ"ז ג'). והיו אומרים מזמור של יום, ביום הראשון לה' הארץ ומלואה שהוא מזמור מ"ח, ביום השני מזמור פ"ב, ביום ג' מזמור צ"ה, ביום ה' מזמור פ"א, ביום ו' מזמור צ"ג וביום השבת מזמור צ"ב מזמור שיר ליום השבת (סוף תמיד, ר"ה ל"א, ואדר"נ פ"א). ופירש"י מפני שפרשה מי יקים לי מרבית על צדות שהיו משועבדין בבית שני תחת מלכי פרס ומלכי יון ומלכי רומי ואעפ"כ אינם נמנעים מלשמוח שמחת מלכים ומתפללין מי יקים לנו להצילנו מן המרעים האלה וגו' (סוכה נ"ה, ע"ש). במוסף ר"ה היו אומרים מזמור פ"ט, במנחה מזמור כ"ט וכי' (ר"ה ל'). בניסוך המים היו אומרים מ"ז שיר המעלות (סוכה נ"ה). לחנוכה מזמור ל' (סופרים פ"ח ב').

[קריאת מזמורי תהלים] ספר תהלים היה כ"ב חישוב בעיני החכמים עד שקבעו כמה מזמורים בסדר התפלה, כמו פסוקי דזמרא (ע"ע), ושיר של יום. המזמורים לכו נרננה וכו' בקבלת שבת, וסדר הלל ברח ומעדים. וגם המון העם הרגילו לקרות ברכי נפשי קודם המנחה בשבתות החורף, ואשרי תמימי דרך אחר המנחה בכל שבת. המזמור "אשרי יושבי ביתך" אומרים שלש פעמים ביום, פעמים בשחרית ואחת במנחה קודם ש"ע. ושבתוהוהז"ל מאד, באמרם כל האומר תהלה לדוד בכל יום מובטח שהוא בן עולם הבא (ברכות ד'). גם היה חביב אצלם שיר של תמניא אפי' (ק"ט) שמסודר ע"פ א"ב ובכל אות שמונה פסוקים, וכולם מספרים בכבוד התורה ואשרי כל ההוגים בה, ונכפלו השמות ותוארי התורה שהם: תורה, דבור, אמירה, אורח, דרך, עדות, חוקים, פקודים, מצוה, משפט, צדק, אמונה. ואין שום קישור בין הפסוקים, כי כל אחד בודד הנהגה. ולכן קרוב לטער, כי מתחלה היו שמונה שירים של א"ב מיוחדים ואח"כ נתחברו יחד כדי לעזור את הזכרון להאמרים אותו בעל פה. מזמורי תהלים הם שגורים מאד בפי ההמון אף כי לא יבינו כוונתם. ויש חברות מיוחדות בשם "חברה תהלים" אשר חבריה יאמרו כמה פרשיות תהלים בכל יום. בעלי שימושי תהלים היו מיוחדים

מזמורים מתחילים בסימן השיר. ואמרו חז"ל דוד כתב ספר תהלים ע"י עשרה זמנים ההם: אדם הראשון, ומלכי צדק, ואברהם (איתו) ומשה והיזן וירוחן ואסף ושלשה בני קרח (ב"ב י"ד). וחשבו את ידותן לאדם ולא רכלי שיר, ושמו נזכר בשלשה מזמורים. אך מפני שרוב השירים נכתבו ע"י דוד שהוא כתב ע"ב מזמורים (ואפשר שפני זה חתים כל תפלות דוד בן ישי בסוף מזמור ע"ב אף שהם שלא כסדרן בספר), לכן נקרא כל הספר על שמו, ומכונה בשביל כן נעים זמירות ישראל (ש"ב כ"ג א'). ולרעת ר"מ כל שירות ותשבחות האמורות בספר תהלים כלן דוד אמר, שנאמר כלן תפלות דוד בן ישי אל תקרי כלן אלא כלאלו (פסחים ק"ז). וכוונתו על מזמורי הלל או על המזמורים שלא נרשם שם מחברם עליהם. עוד בבריייתא: כל שירות ותשבחות שאמר דוד בספר תהלים ר"א אומר כנגד עצמו אמר, ר' יהושע אומר כנגד צבור אמר, וחב"א י"ש מהן כנגד צבור וי"ש מהן כנגד עצמו, האמורות בלשון יחיד כנגד עצמו, האמורות בלשון רבים כנגד צבור; ניצוח וניגון (שמחתילים בלשנצח ובנגינות) לעתיד לבא, מטיביל ע"י מתורגמן, לדוד מזמור, מלמד ששרתה עליו שכניה ואח"כ אומר שירה, מזמור לדוד מלמד שאמר שירה ואח"כ שרתה עליו שכניה (שם). הרד"ק פירש היחוס "לדוד" כלומר על דוד ובשבילו, או על דרך דוד, כי יש מזמורים המיוחדים לדוד ונמצאים בהם פרטים שקרו זמנו ובימי החורבן שלא יתכנו כלל בפי המלך, וכן במזמור קמ"ר שכתוב בראשו לדוד ונאמר שם הפיצה את דוד עברו מחרב רעה פצני והצילני וגו'. וכן מזמור ה' לדוד. ונמצא בוואני ברוב הסדר אבא ביתך אשתחווה אל היכל קדשך, ועדין לא נבנה ההיכל. אולם אפשר לפתור השאלות האלה ולאמר, כי כן דרכי כה"ק הכתובים ביה"ק ליבר בלשון נסתר ולא כמדבר בעצמו. וגם בתורת משה נזכר שם משה כאילו איש אחר כתב הספר. ומה שאמר אשתחווה אל היכל קדשך, הכוונה על מקום הארון בתוך האהל אישר נטה לו דוד (ש"א י"ז), או כי אחרי שהוקם ההיכל ישנו הנוסחא לצורך הלויים שהיו מזמרים הזמירות האלה, וגם המשווריים האחרונים מכניי אכף ישנו או הוסיפו איזה פסוקים לצורך זמנם ובדרך הזה נמצא בהם רמזים על הגלות. אך מפני השגות האלה לא נשתנה עיקר המזמור ששר דוד ולכן נקרא על שמו.

[בתלמוד ומדרשים] חז"ל חושבים ספרי תהלים משלי ואיוב (אמ"ת) לשלשה כתובים גדולים, והרואה ספר תהלים בחלום יצפה לחסידות (ברכות נ"ז). ומרמזים דוד למשה, משה נתן חמשה דומשי תורה לישראל ודוד נתן חמשה ספרים שבתהלים לישראל (מדרש תהלים פ"א ב'). שכבר היתה החלוקה הזאת ידועה להם. אך בספר המזמורים או הפרשיות יש חילוק ביניהם לבין נוסחתנו. כי בכ"י אהר מדרש תהלים

אריב"ל וכו'. ר' נתן בעל הערוך מביא את המדרש כמה פעמים (ע"י ערך סחר וע' סער). רש"י מביא בשם אנדל תהלים (דברים ל"ג ז). וכן בעלי התוספות (ברכות ל"א: ד"ה כל היושב). רש"י באכער הוציא לאור המדרש שיחר טוב ע"פ כ"י פארמא וכתב עליו מביא גדול עם הערות רבות (ווילנא תרנ"א). ע"ע כתבי הקדש.

א.

הוארי כבוד: שמות בניו ליחס בהם אנשי מעלה לפי יחסם או לפי גדולתם בתכמה בעושר או בממשלה. במקרא רגיל שם התואר אדון על פקיד מישל ומצוה, וגם לאית הבגנה וכבוד לנוכח כמו לאב: אל יחר בעיני אדוני (בראשית ל"א ל הו), ולמורה וכביא: אדוני משה (במדבר י"א כ"ח). ע"ע אדני. התואר נשיא לנגיד ומצוה לעדה ואיש נכבד וכחיר אלהים, כמו לאברהם נשיא אלהים אהה בתוכנו (בראשית כ"ו). אלוף, כמו נשיא וישיב. וגם לחבר ורע נאמן, וביחס הבעל אל אשת ביתו אלוף נעוריה (משלי ב' י"ז). משה רבינו נקרא איש אלהים ועבד ה' (דברים ל"ג א' ל"ד ה'). ומתוארים כן גם נביאים אחרים (יש"א כ' כ"ז). ישעיה מ"ב י"ט). פקיד העם מתוארים בשמות שונים לפי מעלתם, נגיד, קצין, ראש, שר, ישר, מאת ושרי אלפים וכו' (שמות י"ח כ"א). שופטים הם הדרינים, זכנים הם נכבדי העם ונשיאי העדה (ויקרא ד' כ"ב). ויש שמות תוארים של יחוס מלידה כמו בכור לבן הנולד ראשון, ולוקח פי שנים בירושה. התואר בן לרע אהרן, ותואר לוי לבני היטבט הזה שהיו משרתים בבית ה'. ויש גם כהן משיח וכהן גדול (ע"ע כ"ח). במשנה, "איש כ"ג". הנביא היה מטיף ומליץ ומוכיח לעם ומניד עתידות, ונקרא גם רואה או חוזה (יש"א מ"ט, מ"ב י"ז י"ג). וגם בשבטים אחרים ובעמים אחרים היו מיוחסים מלידה כמי שמונים התוארים: אציל, חור, נסך, רוזן (משלי י"ד כ"ח). העוצר ושלט בעם הוא המלך היו לו פקידים רבים תחתיו כל אחד לפי מעלתו כמו מיטנה למלך עם התואר, "אכרד" ליוסף (בראשית מ"א י"ט). ע"ע אכרד. אבי המלך (השר היושב ראשונה במלכות) וסריס המלך (מ"א ד' נ"ז). רב הטבחים, יורש עצר (דבן הממלא מקום אביו במלכותו), שליש, נציב (מ"א ד' ז'), פחה, סנן (ירמיה נ"א כ"ג). אכיר, אדיר, כרתי ופלתי (ע"ע). סן (סרני פלשתים), מפסר, פרתם (פרתמים) אחשדרפן (אחשדרפנים) והם סניני ארץ ופקידים למלך פרס. סרכין (דניאל ו' ג') שומרים וממונים על האחשדרפנים, רב, רכרן, מזכיר, השר הממונה על ספר הזכרונות ודברי הימים למלך (יש"א ח' מ"ז). בגלות ככל נתן המלך הפרסי שמות תוארים לגדולי ישראל, כמו בלמשצר לדניאל (א' ז') ותריטא נתמיה (ח' מ').

[בספרות הרבנים] חז"ל דקדקו מאד ביחס המשפחה שלא יהיה בה שום פגם, ומי שיש לו שלשלת

מזמור מיוחד לכל שבת שיש לו סמך ורמז לקריאת הפרשה בתורה באותה שבת, ורשמו כל המזמורים שהם מעין הפרשיית. ויש שנהנו לומר אחר התפלה מזמור מעין יום החג או התענית ושאר ימים המצוינים בשנה, וגם לחתונה (מזמור י"ט) ולברית מילה (מזמור י"ב). ומנהג פשוט הוא לומר תהלים בעת עצירת נשמים או בעת רבוי נשמים. הרב יעב"ץ בסדרו רשם י"ג מזמורים לעצירת נשמים, והם: יו, כה, לב, פה, סג, קה, קה, קה, קבא, כבנ, קבד, קל, קלו, ואח"כ אומרים יהי רצון מיוחד לזה. ובפרט אומרים תהלים על חולה מזמורים מלוסטים לצורך הזה, ואח"כ תפלת ויהי רצון, כמו שנדרש בכל הסדורים הגדולים ובספרי תהלים מיוחדים וע"י עבודת ישראל בסוף, רעדעלהיים (1868).

[מדרש תהלים] מדרש תהלים המצוי בידנו נקרא ג"כ אנדל תהלים, ומדרש שוחר טוב, ע"ש תחלתו: זהו שאמר הכתיב שיחר טוב יבקש רצון (משלי י"א כ"ט) מי הוא זה, זה דוד מלך ישראל שיחר בטובתן של ישראל וכו'. המדפיסים מעו לחשוב כי שיחר טוב הוא ישם כולל למדרשי תהלים משלי ושמואל מפני שנדרשו ביחד (ע"ע שמואל), הרפוס הראשון הוא קייטמא רע"ב (1512). הראשון שהודיע שם המסדר הוא ר' אברהם הספרדי בספרו אהל יוסף (פ' ויקרא פסוק על ירך המזבח) חז"ל: וידוע כי מדרש תהלים חברו ר' יוחנן בא"י וכו'. וכנראה נתחלק לו המדרש תהלים עם הירושלמי. השני הוא ר' אהרן משה פדובא סקארלין הכותב בהקדמתו לפי המדרש הזה כי התנא ר' ישמעון ברבי ירה אבן פנתו והוא החל להעריך הדרשות, ומביא ראיה ממאמר חז"ל כי ר' שמעון ברבי עבר לפני ר' חייא ולא קם מקמיה ואקפיד (ר"ש) ואתא אל לאבוה יטני חומשים שניתיו לו בספר תהלים ולא עמד מפני (קדושין לג.) ופירש"י שניתיו לו מדרש אנדרתיו (ועוד ממאמר ע"ז י"ט). והנה אף כי לא נוכל לברר מי היה מסדר המדרש, כאשר נעלם ממנו גם מסדרי מדרשים אחרים, הנה זאת נדע כי כבר בימים קדמונים היה מסודר מדרש תהלים, ונזכר בירושלמי בשם ספר תהלים אנדה (כלאים פ"ט ד"כ ע"ב, כתובות פ"ב ג' ד"ה ע"א), וכן מסתכל הייתי באנדל תהלים (ב"ר פל"ג ב'). וריב"ל אמר אנא מן יומי לא איסתכלית בספרא דאנדלאל אלא חד זמן אסתכלית איסתכלית כתוב בה קע"ה פרשיות וכו', וקמ"ז מזמורים (ירוש' שבת פ"א א') וכנראה כיון לאנדל תהלים. ואין ספק כי כמה אנדות קדומות מאלה נשארו בקיץ המדרש שלפנינו, אך נתוספו בו עוד הרבה אנדות חדשות ע"י כעתיקים מאוחרים ובפרט ממזמור קי"ט ואילך, אך עיקרו מאנדות א"י כי שמות האמוראים הנזכרים בו הם כלם בני א"י. המדרש הזה היה מסודר לפני הגאונים הקדמונים. ר"י אבן גיאות בספרו הלכות הלל אומר: ומצינו במדרש תלים

למיכאליס, והעיסק בצרכי צבור "שתדלן". התואר "מר" נתחדש במאה ה־17 וניתן לר' יוסף קארו, בעל הבית יוסף והש"ע. התואר "נאון" נתחדש וניתן לר' אליהו מוילנא. התואר "חרף" לבעל פלפול (ע"ד סכינא חריפא בתלמוד), התואר "בחור" או "ישיבה בהור" לתלמידי הישיבה, ותואר "עילוי" לבחור חשוב וחרף. החסידים החרשים מתארים את רבם בתואר "צדיק" או "בעל מופת", בעל שם" ובלשון יהודית "אשכנזית", "גוטער ייד" (יהודי טוב). במאה האחרונה נתרבו התוארים לרב: אב"ד, רב הגליל, רב הכולל, ותואר "זקן הרבנים" ניתן להריד"ב באספת הרבנים בפילארצ'א בשנת 1903.

[תוארי הממשלה להרבנים] בימי הבינים נתנו המושלים תוארים להרבנים הנדולים וראשי הקהל. באנגליה במאה ה־12 וה־13 היו התוארים Bishop of the Jews או Episcopus Judaeorum, או Presbyter Judaeorum. באשכנז נקרא הרב "האכמיסטער", "יודענמיסטער", או "יודענב"טאף". השתדלן נקרא "האפידרע", המלך מאתיאס מאונגריא נתן לראשי הקהל התארים: princeps Judaeorum, supremus praefectus לבני משפחת מענרעל (1482–1539) שהיו גם נזכים מס המלך. מלכים אחרים נתנו להפרנסים התואר doctor או magister, והממשלה נתנה תוקף בידם לפשר מחלוקת ודברי ריב (יאסס, נעשיכטע ח"ד 54 ברלין 1826). רבי ליאון ממנסובה במאה ה־15 קבל התואר מיסר (maestre) וקרויב ניתן התואר הזה לרופאים. באנגליה הרב הכולל הוא Chief Rabbi, Reverend. בצרפת הוא Grand Rabbijn, ובאשכנז "אבערראינער" והדיין נקרא "ראב"י נאטס אסעסאר" או "ראבנאטס פֿערועווער".

[הלל התוארים] במאה האחרונה נתחללו תוארי הכבוד ע"י השפעתם המרובה. עד כי כל מי אשר בשם רב יכונה מתואר נאון, והרבנים הנדולים מתוארים: נאון הנדול, נאון מפורסם, נאון הנאונים, רבן של כל בני הגולה, המאור הנדול, ומאור הגולה. ותוארים מופלג חריף ובקי ניתן לכל תורני. עד שנעשו התוארים לחוכא ומלולא בפי המשיכילים כערטער ו"ל נאדראן. גם התואר Reverend לקחו לעצמם אפילו המנידים והחזנים והמוהלים ומסדרי גימין וסדרושין באמריקא ובאנגליא. וכבר נשאו ונתנו בזה הרבנים בתשובותיהם אם נכון הוא לתאר בתוארים מופלגים ונפרזים או שיש לחוש לחנופה ולהרחיק מדבר שקר. הרב ר"ע א"יגר לעת זקנתו נסה לצמצם בתוארים ממה שהיה כותב ולא עלתה בידו, מפני שהרבנים שהשיב להם על שאלותיהם, חשבו להעדר כבודם ולזוט שפתים אם החסיד להם התואר נאון. אך הרשד"ם כותב שעב"פ אין להוסיף בתוארים שאין נהוג בזמננו (חלק אה"ע סי' ס"ה). ור' חזקיה די מדיני בספרו שדי חסד מביא פסקי דינים ע"ז (ח"א אות ח' כלל ק"מ, אית' ב' יוחסין משפחה נכבדה הוא יחסן (ע"ע זכות אבות; יוחסין); וא"ר יצחק לא חרבה ירושלם אלא ביטביל ידהושו קמן וגדול שנאמר (ישעיה ב"ד) והיה בעם ככה; וכתוב בתריה הכוס תבוק הארץ (שבת ק"ט:). זילת התואר "צדיק" לשמעון הצדיק לא היו לסנהדרין ואנשי כנסת הנדולה שום תואר פרטי, רק התואר נשיא לראש הסנהדרין ואב בית דין לראש חרדינים. התואר "רבן" ניתן לר' יוהנן בן זכאי ור' נמליאל הזקן, והתואר רבי לתנא, ורב לאמורא (ע"ע בירבי), ור' יהודה הנשיא נודע גם בתואר "רבי" מבלי שמו הפרטי. האמוראים האחרונים נכתרו בתואר "מר", "חבר", "חכם", וראשי כנסיות בכבל בתואר "ר"י", "גלותא", "ראש הכנסת", "ר"י כלה" (ע"ע חתן וכלה), ראש הקהל בשם "פרנס" ונבאי צדקה בתואר "נבאי", נזכר. שמי הכנסת נקרא "חזן", המלמד בשם "סופר" ומשרתו "ר"י דוכנא" (ב"ב כ"א.).

[תוארים להכמים] תוארים יפים נמצאים בתלמוד שנכתרו בהם גדולי החכמים, כמו לרבי' "נר ישראל עמוד הימיני פטי החזק" (ברכות כ"ח:), וחמשה תלמידים של רבי' ז, שהיה מונה שבחם בתוארים שונים: ר"א בן הורקנוס בור סוד ישאנו מאבד טיפה, ריב"ח אשרי יולדתו, ר' יוסי הכהן, "חסיד", רשב"ג ירא חמא, ור"א בן ערך כמעין המתנבר (אבות פ"ב ח'), גם יש ר' שמעון חסידא (סוכה נ"ב:), ר"א קרא לר' אסי "מפת הדור" (חולין ק"ג:), ר' אליעזר בן שמעון "ארי בן ארי" (ב"מ פ"ד:), ר' חייא בן אבין, "ארי שבחבורה" (שבת ק"א:), שמואל נודע בתואר "אריז", שהלכה כמותו (שבת נ"ג:), ר' עקיבא הוא, "אוצר בלום" (גיטין ס"ז:), ור' מאיר שהיה חכם וסופר מתואר "נהורא" שמנהיר עיני חכמים בהלכה (עירובין י"ג:), ר' מנחם ב"ר שמעון "בן של קדושים" (ע"ז נ"ג:), ר' יוסף "דחריף סכינא" (יבמות כ"ב:), רב יוסף "סיני" ורבה "עוקר הרים" (הריות י"ג:), קרי רב עליה דר' אלעזר "מיכניא דחכמי" (כתובות מ'). והורגל בפי רב ספרא לומר לאמורא, "משה" שפיר קאמרת ופירש"י גדול הדור (סוכה ל"ט). אולם ביטבת ק"א: פירש ביקרא דמשה קא משתבע).

[אחר התלמוד] אחר רבני סבוראי היה התואר "נאון" בבבל כמו נשיא בא"י. ונכתרו בו ראשי הישיבות הגדולות בפוסבדיתא וסורא, וראשי המורים נקראו ריש סורא וריש בלה. התואר "נניד" ניתן בראשונה לר' שמואל הנניד (55–1027). במאה ה־11 השתמשו בתואר "דיין" בספרד. בצרפת נתחדש התואר פרנס מנהיג. התואר נבאי לגובי מס הקהל ולמחלקי צדקה. התואר "רבינו" נתחדש באשכנז ונקראו בו ר' גרשון (נוסף לזה התואר "מאור הגולה"), ר' תם, ר' חננאל ור' נסים. התואר "מורני" נעשה לתואר ע"י ר' מאיר הלוי מווינא. בנתנו סמיכה לר' שלום ור' יעקב מולין (מח"ל) בסוף המאה ה־11. התואר דרשן או מגיד

השם לכבשן האש? נשאו קין מצפרדע וכו' (פסחים שם וגם במדרש תהלים כ"ח ב' בישנו לשון קצת).

ביבליוגרפיה: פאגלשטיין וריגער, געשיכטע דער יודען אין ראם, ח"א 176, 108, 70, 30; באבער, אגדת התנאים ח"ב 560.

מ. ל. ב.

תוך כדי דבור: ע' דבור

התוכחה: הקללות בתורה שאמר משה בדרך מוסר ואזהרה, אם לא ישמעו לעשות את מצות ה', מול הברכות אם ילכו בחוקות ה' וישמרו המצוות. התוכחה כתובה בפרשת בחקתי (ויקרא כ"ו) ונשנית בפרשת כי תבוא (דברים כ"ה). ר' אחא ב"ר חנינא אמר ישראי היה לבלעם לומר הקללות ולמשה לומר הברכות, אך נהפך הסדר כי בלעם ברכם ומשה קללם כדי שיקבלום באהבה. במשנה נקראת התוכחה "קללות" לעומת הברכות, והיו קוראין שיהיו בתענית צבור (מגילה פ"ג ו'). ר' חייא בן גמרא דרש: מוסר ה' בני אל תמאס ואל תקון בתוכחתו (משלי ג' י"א), כי צריך לקרות כל הפרשה מבלי הפסק. ור' יוסי בר אבין אומר שצריך להתחיל ולסיים בדבר טוב (ירוש' שם), ונהגו שלא להפסיק בתוכחה (ש"ע או"ח סי' תכ"ח ו'). ובסידרא בחקותי מתחיל שלשי: ואכלתם יטן נושן וגו' ומסיים אלה החוקים וגו' (כ"ו ז'—ס"ו). ובסידרא כי תבוא מתחיל ששי: יתן ה' את אויבך וגו' ומסיים אלה דברי הברית (כ"ה ז'—ס"ט) באופן שהתחלה והסיום הם בכי טוב. קריאת התוכחה מטלת אימה על הקהל, והקורא מקריא בחפז ובקול נמוך כקורא מגילת איכה. ויש קהלות שהבעל קריאה קורא הפרשה ואין מכבדים בה לאנשי בית הכנסת. ויש קהלות שמכבדין בה עם הארץ, אך כאשר נתחלל בישיב זה ערך הפרשה בקשו הרבנים שיהיו קוראי התוכחה, ע"ע תורה. הוראת תוכחה היא גם להגיד מוסר לעם, והמגיד או הדרשן מכונה "מוביח". ע"ע מגיד; מוסר.

ב. מ.

תולדות: ע' ביאוגרפיה

תולעת (תולעים): רימה, וירוס תולעים (ישמות ס"ו כ'). תאכלנו התולעת (דברים כ"ח ל"ט). זחלי ארץ (מכה ז' י"ז). סם הוא תולעת בעץ, עש הוא תולעת בבגד (ישעיה נ"א ח'). ססא דקסא (עצים) מינה וביה (סנהדרין צ"ג). פי' תולעת הנמצא בעץ מתוכו הוא מתלע. תולעת שבעקרי גפניה, תולעת שבעקרי זיתים, תולעת שבענורת וחולין ס"ז. תולעת שבתמרים (שם נ"ח). פה רתאנה, הה דרימונאי (שבת צ'). פי' תולעת שמחליעין התאנים או הרימונים כשהן מחוברין לקרקע. קפא תולעת שבירק (פסחים קס"ו). קיקני, קוקאני (שבת ק"ט: חולין ס"ז). תולעת הנמצאת במעי הדגים, ארפתא היא תולעת

כלל קנ"ז). ע"ע אמרבל; בירבי; נאון; דאק טאר; מורנו; נגיד; נשיא; פרנס; פקיד; שרים.

א.

תובל קין: אחי יבל ויובל בני למך, שהיו ממציאים דברים בחרשת המעשה, ותובל קין היה לומש כל חורש נחשת וברזל, ושם אחוזו נעמה (בראשית כ"ד כ"א—כ"ב). בתרגום השבעים חסר השם השני "קין" ולפי' היו שמות האחים יבל ויובל ותובל, הדומים לשם הבל, ושם תובל-קין בתורה הוא מורכב מן הבל-קין. לדעת וועלהווען ודילמאן השם קין או קינון הנוסף הוא תואר למלאכתו ומורה על מלאכת הנפח. לפי דילמאן ושרעדער ודעליטש תובל הוא אחד עם תובל באשורית. ראש אומה שנקראה נ"כ בשם חזה וישבו בדרום-מזרח הים השחור, ונקראו אח"כ בפי סופרי היסטוריא בשם "תיברני", ונחשבו בין העמים שעשו מסחרים עם צור בחפצים של נחשת, וכמו שאמר הנביא יון תובל ומשך המה רכליך... וכלי נחשת נתנו מערבך (יחזקאל כ"ז י"ג).

ב. מ.

תובע ונתבע: ע' דינים; עורך דין

תוגרמה: ע' תורקיה

תורה: ע' קרבן

תודוס: ונקרא תודוס (Theudas) איש רוסי, והיה גדול בחכמה ובעשירות בזמן רדיפות אדריינוס. מושוו היה בבירת רוטא, ומשם יצא תמיכה ופרנסה לת"ח בא"י ומהנה אותם במלאי לכיס, וצוה לראשי הקהלות ברוסי שיהיו רגילים לשלוח משאת כסף לצרכי ההיכל בירושלם, לתת הכסף הזה לתמיכת בתי הספר והישיבות (ירוש' ס"ק פ"ג ד"א ע"א). תודוס הנהיג ברומא בין הקהלות לעשות גדי מקולם כליל פסח זכר למקדש. בתוספתא (ביצה פ"ב) הנוסחא היא: אמר ר' יוסי תודוס איש רוסי הנהיג את בני רוסי ליקח מלאים בלילי פסחים ועושין אותו מקולם. אמרו לו אף הוא קרוב להאכיל קדישים בחוץ מפני שקורין אותו פסחים. בנמרא מובא ג"כ האי עובדא, ומוסיפים כי שלחו לו מאי אלמלא תודוס אתה גזרנו עליך נדוי שאתה מאכיל (או קרוב להאכיל) את ישראל קדישים בחוץ (פסחים נ"ג). ואיכעיא להו אי לא גזרו על תודוס נדוי משום דאדם גדול היה או משום דבעל אגרופין היה, ופשוט דרב עובדיה שהיה גדול בתורה וג"כ מהני ת"ח (שם). בברכות י"ט) מובאר כי ישמעון בן שטח יצא לו הדברים שחייב נדוי, אך לדעת באבער הוא טעות סופר. כנראה היה תודוס ראש הכנסת ברוטא, והיה דורש לפני העם בכל שבת, ונזכרת דרישה אחת בשמו: מה דאו חנניה מישאל ועזריה שמסרו עצבן על קדישת

הכבר, כירצא תולעת הבטן (שם). קירור הוא תולעת הרבוקה בנמלים ובסוסים, אין מקדיין את הבחמה לפני יעשה חבורה (פסחים י"א:). יניכא תולעת בפיתון (חולין כ"ה:). ר' חייא נפל ליה יניכא בכיתניה (שם פ"ה:). מקק ספרים (bookworm). תולעת ספרים תכן דשיראי פ"י התולעת יטנצרת בין השיראין כשהן מינחין בקופסא ימים רבים, תכלא (ברכות נ"ו:). טלשין כלין המכלה את הכל, גרונרות כשהתריפו פ"י התלעו (ב"ב י"ט:). זין, כניטה שברקן, הזין שבערשין (חולין ס"ז:). חפזית תולעת שהורה (ע"ז כ"ח:). יכחוש (זבחים כ"ב:). תולעת מים, שילשול (חולין ס"ז:). תולעת הנטם, המרגלים שהוציאו דבת הארץ ממו במיתה משונה שישתדבב לשונם ונפל על טיבורם והיו תולעים יוצאות מלשונם ונכנסו בטיבורם ומטיבורם נכנסות בלשונם (סוטה ל"ה:). וכ"ג צדוקי שלא עשה העבודה כראוי כת והופל באשפה והיו תולעין יוצאין מהטטו (יומא י"ט:). ונפק החשיה מאורניה (ב"מ פ"ד:). ודרשו אל תיראי תולעת יעקב (ישעיה מ"א י"ד) למה נמשלו ישראל לתולעת? הומר לך מה תולעת זו אינה מכה את הארזים אלא בפיה והיא רכה ומכה את הקשה, כך ישראל אין להם אלא תפלה והאומות נמשלו לארזים וכי' (תנחומא בשלח ס"ט:). עקביא בן מהללאל אומר הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לדי עברה וכו' ולאן אתה הולך למסום עפר רמה ותילעה (אבות פ"ג א'). וקשה רימה למת כמחם בבשר החי (ברכות י"ח:). טבעה לא שלטה בהם רימה ותולעה: אברהם יצחק יעקב מיטה אהרן מרים ובנימין ויא' אף דוד המלך דכתיב אף בשרי ישכון לבטח (ב"ב י"ז:). וכתב רבנו גרשם ע"ז האדם שמת ע"י מלאך המות שולט בו רימה ותולעה מפני ג' טפיות של מרה שתלויה בסנינו. יאחת מהן מסריה ומתהווה תולעים וזה שאמר איוב (כ"ה) אנוש רימה ובן אדם תולעה. אך אותם שמתו ע"פ ה' לא שלט בהם רימה ותולעה. [לינא] כל מיני תולעים באיטפות ובגללים ובגופי הנבלות הם רימה ותולעה, והן הרושש על הארץ ואסורין באכילה משום לא תטמאו את נפשותיכם בכל השיץ הרושש על הארץ, אבל השיץ הישורין הוא שפרה ורבה מזרע ונסכה והוא בכלל שרצים ורמבים מאכלות אסורות פ"ב:). ויש תולעים כמו מקק דספרי ופה דתאני והה דריבוני שהם סכנה לאוכלן, והלמיד ר' יוחנן אכל תאנים ואמר קוצים יש בהאנים ואמר ד"י קטליה פה לדין (שבת צ'). המינים הנבראים בפירות כשהם תלושים מהארץ כמו זיזין בערשים ותולעת שבתמרים ובגרונרות, אם לא פרשו מהפרי לא אסרה תורה, ואם פרשו אפילו לא רחשו על הארץ רק שמתו באויר אסורין משום שרץ הרושש (ז"ר ס' פ"ד). תולעים הנדלן בפירות בעודם במחבור חשובין כרושש ואסורין אפילו לא פירשו והוא שריחשו בתוך הפירות (הולין ס"ז:). אבל התולעים הנמצאות בפולין אפונים תחת

הסליפה מותרין מפני שמונחין במסום צר ולא קרינן בהו הרושש (שם ס"ק ו'). תולעים הנדלן בבמהין ופטריות אצ"פ דמאור נולדו חשובין כרושש על הארץ ואסורין, ותולעין הנמצאין בכמה אסורין כל מיני פירות שדרכן להתלע במחבור לא יאכל עד שיבריק הפרי מתוכה שמא יש בהן תולעים, ונסודה יתירה בפרי הוא המקום שמתחיל התולעת להתרסם וצריך לטלו משם בעומק דאסור כמו התולעת עצמה (רשב"א ס' רע"ה). בקטניות יש מחלוקת הפוסקים אם דרכן להתלע במחבור או בתלוש, ונהנין שלא לברר קטניות רק נותנין אותן בקדרה צוננת והתולעים שמישקלו קל עולין למעלה, חורסין אותן והנשאר מבישלין ברותחין שאם נשארה תולעת תמות. בתולעים של נבינה נזהנין לאכלן אם לא פרשו, ואם פרשו אסורין, הנמלה יש לה דין תולעים (ע"ע נמלה). תולעים בבמהה בין עור לבשר ובמעה אסורין אם היו שם בחיים, אבל אם גדלו לאחר שחיתה מותרין, ותולעים במעי הדגים אסורין דאמרין מעלמא אתו ונקראין קוקיא ונכנסין בחוטם הדג כד ניים, אבל בין עור לבשר מותרין (חולין ס"ז תוס' שם). תולעים כריאה נקראין מורני (ע"ע). תולעים במים בבירות שאין נובעים מותרין אם לא פירשו, ואם נובעים בימים ובנהרות אסורין (חולין ס"ז:). תולעים בחומץ אם פרשו לאויר אסורין אבל לתבשיל מותרין (בדק הבית בשם ר"י וייל). והנסיין הורה שאם תקח כוס וזכית מלא חומץ חזק ולבן ותעמידו נגד השמש ימלא החומץ תולעים, וא"א להוציאו אפילו במשמרת מפני קטנותו, ואם תשים בתוך הכוס שומים לא תמצא עוד אפילו תולעת אחת באותו חומץ (הנהת מהר"ר גא"ל על שיע"י ז"ר ס' פ"ד).

י. נ. ה.

תון (טון), אברהם יהושע: רב ומטיף ומחבר; נולד י"ב אדר תר"ל (1870) בלוב, הוא למד גפית ונכנס לגמנסיא בברלין להשתלם בלמודי חול, ויבקר שם את האוניברסיטא ויצא מוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיא. גם למד שם בבית מדרש הגבוה להבמת ישראל ויסקל הורמנא והתרת הוראה. בשנת 1897 נבחר לרב ומטיף בקראקא ועודנו עומד שם על משימתו (1913). והוא אחד מהדרשנים המעוניים. הוא יסד בקראקא בית עקר ספרים גדול בשם "עזרה", והעשיר את חכמת ישראל במאמריו וספריו שכתב בלשונות עברית אשכנזית פולנית ואנגלית. ד"ר תון הוא עסקן גדול בעניני הצבור והוא ציוני נלהב. הוא כתב, "הרברט ספנסר"; "קטעים" קובץ מאמריו (הוצאת תוי"ה); "צור נעשיכטסכפלאזאשען בענריגדונג דעם ציוניסמוס"; "צור אריענטירונג איבער די גענעווערטיגע וועלטלאנע דעם יודענטומס"; The present Status of Socialogy in Germany (מצב הסוציאליגי הנוכחי בגרמניא) בעתון הויל בשיקאגא בשם Journal of Socialogy.

מ. ש"ג

להתנהג באמונתם רק חמש מאות שנה מעת שנוסדה דת מחמד ואם לא יבא משיח עד כלות הזמן הזה מוכרחים היהודים לקבל עליהם דת אסלם או לעזוב את הארץ. יהודים רבים עזבו את תונים ונותרו שם רק מעטי הארץ אשר נעשו מחמדים למראית עין. הרמב"ם שבא מספרד להתיישב במצרים עבר דרך האי ג'בא והתגורר שם זמן קצר, ובאגרתו לבנו יאמר: "שמור נפשך ממקצת אנשים שהם שוכנים במערב הנקרא אלזרבי והם המקומות בארצות ברבריא. כי ייש להם יובש (מחם יבש וקל) ומבע נס, וחזק השמירה יהיה לך המיד מאד מן האנשים השוכנים בין סונים ובין אלכסנדריא של מצרים ושוכנים ג'ב בהרי ברבריא. כי הם יותר מפשים אצלי משאר בני אדם אע"פ שהם חזקים מאד באמונה, והינם ית' עד ודין עלי שאינם אצלי אלא כדמות הקראים הכופרים בתורה שבע"פ ואין אצלם זכות מיד כלל בכל עסקיהם בתורה ובמקרא ובתלמוד, ולא בהיותם דורשים באגדות ובהלכות, ופזת מהם דיינים יאמינו וינהנו בענין הנידה כמו שאמינו וינהנו בני מאוס, והם אומה מן האומות הדרים בארצות הישמעאלים, שלא יראו הנידה כלל ולא יעינו בקומתה ולא במלבושיה ולא ידברו עמה, ואוסרים ללכת בקרקע אטר דרכה כף רגלה, ולא יאכלו מבשר הבהמה רביע האחרון, ודברים ארוכים רבים יותר מאלו, שיש לדבר בהם ובמנהגיהם ובמעשיהם (אגרת הרמב"ם דף ג' ע"א רפ"ט אמשטרדם 1712). יהודי תונים הקדמונים לא שמרו יי"ט שני של גלויות ולא ידעו משמחת פורים אבל הדליקו נרות בחנוכה. מי שמת לו שתי נשים נקרא קטלן והרשה ליישא רק אלמנה, והאשה שמת לה שני אנשים נקראת קטלנית ולא נישאת עוד לאי"ט אחר. וכן אשה שנתגרשה שתי פעמים. אם נולדו תאומים זכרים נקראו תמיד פרץ וזרח. ותאומות נקראות שרה ורבקה, וזכר נסבה שמותם יצחק ורבקה.

[תחת החפצים] בשנת 1236 משלו בני בית מלכות החפצים, ומאז הוטב מצב היהודים בתונים, חולת הקהלה הגדולה בקירואן. נוסדו קהלות בערי תונים, מהרא, קלעא, ואי ג'בא. מתחלה לא הורשו היהודים לשבת בפנים העיר תונים והתגוררו ב"פונרוק" אחד מחוץ לעיר, אך ע"י השתדלות מחמדי אוהב ישראל שנקרא בשם סדיי מהר"ז השיג בעדם רשות לשבת בחלק מיוחד בעיר "חירא" שנעשה הנימו של היהודים עד שנת 1857. המקום הזה נסגר בלילה. בשנת 1270 נעשו הערים קירואן וחמת לערי קריש והיהודים וכן הנוצרים נצטוו לקבל דת מחמד או לעזוב את הערים האלה, ולא הורשו אף לעבור דרך שם בלילה וגם ביום היו צריכים רישיון מיוחד לזה. ולא נשתנה המצב הזה עד כיבוש ארץ תונים בידי הצרפתים בשנת 1857, ובכל העת ההיא הורע גם מצב הרוחני של יהודי תונים.

התונים (טונים): לפני אחת ממדינת ברבריא בצפון אפריקא, ומשנת 1881 ואילך שייכת לממשלת צרפת. גבולותיה מצד רוח צפונית וצפונית-מזרחית הם התיכון, מצד דרומית-מזרחית מריפולי, מצד דרום ודרומית-מערבית מדבר סהרא, ומצד מערבית אלג'ירא. יש מסורה כפי היהודים יושבי הארץ כי אבותיהם התיישבו בצפון אפריקא עוד קודם חורבן הבית הראשון, וראיות שמעכות שנמצאו ע"י פרודום אצל חמם אל' לטיף בשנת 1883 להוכיח על ישוב היהודים שם בראשית הספירה הנהוגה בזמן חורבן הבית השני (R. E. J. 1886), כי מיסוד הגלה יהודים רבים למוריטניא ורבים מהם התיישבו בתונים. היהודים האלה ההעסקו שם בעבודת האדמה במסנה ובמסחר, והתייחסו לישבנים ולבתי אבותם, ושלמו מס שני שקלים לגלגלת לממשלת רומי. בשנת 429 באה תונים תחת ממשלת הוואנדאלים, והיהודים נתרבו והצליחו במעשיהם, עד אשר היו לצננים בעיני בעלי הועד של הכנסייה האפריקאנית והתחילו לגזור עליהם חקים מנכילים. בשנת 534 נצח בלסריוס הוואנדאלים, והקיסר יוסטיניאן הוציא חוק של רדיפה נגד היהודים והשוום לעוברי איללים. במאה השביעית באו לתונים יהודי ספרד שנפלטו מרדיפות המלך סימבוס, בעת ההיא נהגו כמה גוים במדינות ברבריא וקבלו עליהם דת ישראל, אלקוראני יספר כי בעת שלכד האסאן את היפו צרימס (בי צרתא) בשנת 698 היה שם נציב יהודי, וכאשר באה תונים תחת ממשלת הערביים או תחת הכליף מבגדאד, נוספו כמה יהודים בתונים. בשנת 788 מרד אמם אדרים בהכליף מבגדאד וימשול על מוריטניא, ויהודי תונים התחברו לגדודיו ובראש חילותיהם עמד ישר הצבא בנימין בן יהושפט בן אביעזר. אך לאחרונה לא אבולחלם נגד היהודים שעמדו לימין הכליף מבגדאד, ובפרט אחרי ראותם את הנכחות של אמם אדרים שעשה עם נשי ישראל בערים שלכד. שבט יהודי בשם "עוביד אללה" בחרו לצאת לא"י מלהכניע תחת אדרים. בשנת 793 הומת אדרים ברעל שגרן לו הרופא ע"פ פקודת הרון אל-רשיד ויש אומרים כי הרופא היה היהודי שמא. בערך שנת 800 נוסדה מלכות בית אנלביטים ונמיסכה מלכותם עד שנת 909, ובכל העת ההיא היה מצב היהודים טוב בתונים, ובמחוז בי צרתא משל עוד הפעם נציב יהודי. ובפרט הצליחה ועלתה במדרגה רמה הקהלה בקירואן שנוסדה מיד אחר יסוד העיר ע"י עוקבא בן נאפי בשנת 670 (ע"ע קירואן).

[רדיפות ורעת הרמב"ם על אנשי תונים] תחת ממשלת אל-מעיז (62—1016) נרדפו כל בעלי הכחות ותאמונות השונות שלא האמינו במחמד, ובפרט סבלו מזה היהודים בקירואן, ורבים מהם נמלטו לעיר תונים. תחת מלכות בית אלמוהדים שנוסדה בשנת 1146 נרדפו גם יהודי תונים. כי עבר אלמוואמין ראש האלמוהדים אמר כי קבלה בידו שמחמד הרשה ליהודים

עיר בספרד) שבאו מספרד ופורטוגאל. ג' הנורניים הם יהודי ליוורנו שהתיישבו בתונים במאות הי"ז והי"ח. שם קהלת הספרדים, "קהל גריש" ונלוו להם יהודי ליוורנו כשבאו שמה, ואח"כ נפרדו ויסדו להם קהלה בפני עצמם. בין הרבנים שהיו בתונים הם ר' צמח דוראן (ע"ע) ייסד בתונים תלמוד תורה, ור' יצחק לוטברוס היה רב הכולל בתונים משנת 1710 עד 1752. וחבר פ' על חתלמוד בשם, "זרע יצחק", ונדפס אחר מותו בשנת 1768 בתונים. אחריו היה הרב הכולל ר' מסעור רפאל אלפסי, שחבר ביחד עם בניו ר' חיים ור' שלמה, "משנה דרבנותא" לש"ע (ליוורנו 1805). במאה הי"ח היו שם הרבנים: ר' נתן ב"ר אברהם בורגיל מחבר "חק נתן" חידושים על מס' הוריות ועוד, ור' אליהו חיוטא בורגיל מחבר "מגדנות נתן" חידושים על מס' ישועות בתלמוד. במאה הי"ט היו הרבנים: ר' יוסף בורגיל מחבר "זרע דיוסף" על התוספות; ר' יצחק מייב מחבר "ערך השלח" על הי"ע, "חוקות הפסח" על דיני פסח, "ווי העמודים" על ס' יראים; ר' יהודה ניזר מחבר "אהלי יהודה" על ספרי, "שבות יהודה" על מכילתא, "אלפי יהודה" על מס' שבועות, "מועדי ה'" על הסמינ. "שמחת יהודה" על מס' קטנות שבתלמוד. רבני תונים יש להם כה והרשאה מהממשלה לדון דיני ממונות וגם דיני קנסות בין היהודים. בעיר תונים יש כ"ז בתי כנסיות וביניהם בית הכנסת הגדול של התוניסיים (מונסי), וביה"ב הגדול של הספרדים. בין יהודי תונים נמצאים אילי כסף ובעלי אומניות, אך רובם הם סוחרים ופרסורים. והעניים הם בעלי מלאכות.

[הקהלות בערים אחרות בתונים ומנהגיהם] הקהלות האחרות במדינת תונים הן: ביצרתא שיש שם כשש מאות יהודים, נאבים עם חמש מאות יהודים, גרבא עם ארבעת אלפים וחמש מאות יהודים וששה בתי כנסיות, גוליסא עם ארבע מאות יהודים וביה"ב אחד, מהרא עם מאה יהודים, מונסמיר עם חמש מאות יהודים וביה"ב, נאביל עם אלף וחמש מאות יהודים, מוליסמאן עם שבע מאות, סוסא עם שש מאות, פורמא פארינא עם אלף וחמש מאות, קיף עם ארבע מאות וחמשים, ראס אל זבל עם שש מאות יהודים. חברת כל ישראל חברים יסדה בתי ספר בתונים מהרא וסוסא. הממשלה יסדה בתי ספר ליהודים בערי ספאקס ונאבים. מצב הבריאות של היהודים טוב יותר מאשר לבעלי אמונות אחרות, ונחשב כי משנת 1894 עד 1900 היו המתים בכל אלף אנשים מהספרדים 11.30, מאירופיים 5.13 ומהיהודים רק 0.75 (Revue d'Hygiène xxii, No. 11). מהמנהגים הקדמונים נשארו עוד איזה מהם שנוהגין בהם רק התוניסיים, ואיזה מתפלתיהם מתפללים בלשון ערבית, הם עושים יום כפור קטן בכל ערב ר"ח, ומתפללים על פליחות עון וחטא. מצות יאפו באופן אחר ועושים אותו כמו עיגול חלול. הם מבטאים את

[תחת הספרדים ותחת התורקים] חוף תונים היה ביד ממשלת ספרד בשנות 74—1535. והיהודים ישיבנו בערי בי צרתא סוסא וספאקס וביתר מקומות על חוף הים סבלו צרות רבות. ואח"כ כאשר כבשו התורקים את הערים האלה נחלצו היהודים מרדיפות, והורשו להחזיק בדתם ואמונתם. אולם הנציבים שהופקדו שם היתה עינם צרה ביהודים וגם המק העם התכנאו בם, והיו היהודים מוכרחים ללבוש בגדים מיוחדים להם ולא הורשו לרכוב על סוס רק על חמור ובלא איכף. אולם מראשית המאה הי"ח התחיל מצב המדיני של היהודים להשתנות לטובה, והגורם לזה היתה השפעת צירי ממשלות אירופא אשר השתדלו שלא תכדיל ממשלת תונים בין הדתות וכוונתם היתה להיטיב את מצב הנוצרים וממילא הוטב גם מצב היהודים. יוסף אזולאי שבקר את תונים בשנת 1772 יתאר את גדולת כאיד שלמה נמף והשפעתו לטובת קהלת תונים. בשנת 1814 היה בתונים ציר ממשלת ארצות הברית מרדכי עמנואל נח שכתב אדות יהודי תונים לאמר: אף כי היהודים נרדפים הם במדינות ברבריא בכ"ז עומדים בראש בתור אומנים מומחים וסוחרים נכבדים; הם בראש בית המכס וגובי המס, ועושים מסבעות הממשלה; הם נזברי המושל וסוחרים את תבשמייו ואוצרותיו; הם מזכיריו והושבי חשבונותיו ומתרגמים לשונות אירופא. מה שנוצא פה בידעת האמנות והחכמות ופרס חכמת הרפואה הוא ביד היהודים וכו' (Travels in Europe and Africa p 308). במשך הימים הרבים ישמש אחד ביי בתונים עלתה הצלחת היהודים שם. בשנת 1855 משל מחמד ביי והקל עוד יותר את עול היהודים ממסים מיוחדים. אולם בהיותו אדוק באמונתו הוציא דינו להרוג את היהודי באתו ספוז על אשר גידף את הנביא מחמד. נגד המשפט הזה מחאו היהודים והנוצרים ביחד, וישלחו שליחות לנפוליון השלישי להתערב בדבר. ואחרי שקלא ומריא בין הדיפלומטים במשך שתי שנים, שלחה ממשלת צרפת אנית מלחמה להכריח את מחמד ביי לשנות את דרכו. והוא נכנע מפני צרפת ונתן מונסמיטוציא ושיווי זכויות לכל בעלי הדתות. בשנת 1864 התעוררה מרידה ע"י המחמדים ויבטלו את הקונסטיטוציא, ובשביל זה סבלו כל הקהלות ובפרט קהלת ספאקס, אך מיראת המושל את ממשלות אירופא מנעו מלהרע להתושבים הנכרים ובתוכם היהודים. בשנת 1881 באה תונים תחת רשות הצרפתים, והיהודים כמו הנוצרים זכו בכל זכויות הספרדים.

[מספר היהודים בתונים וקהלותיהם] מספר היהודים במדינת תונים כחמשים אלף, ומהם בעיר תונים כשלישים אלף (מספר כל התושבים בעיר תונים עולה מאת אלף ושמנים אלפים). היהודים בעיר תונים מתחלקים לשלש קהלות נפרדות: א' התוניסיים שהם יושבי הארץ מקדם, ב' הגראניים (ע"ש גראנדה

בפרט ר' שמואל ב"ר שלמה מפליזא (Falaise) המכונה "סיד מוריל", אשר בזמנו נשרף התלמוד בצרפת וכחב התוספות על התלמוד יסדע בעל פה (מהר"ם מרוטנבורג "שו"ת סי' ר"ן). התוספות ילגו נערכו ונסדרו ע"י ילישה מחכמי צרפת והם ר' משה מאיבורא (Evreux), ר' אליעזר מט"ד, ור' פרץ ב"ר אליהו מקורביל (Corbeil). כבר אמרנו שראש לבעלי התוספות באשכנז היה הרב א. ובין תלמידיו יתווספו גם הם על התוספות היו: ר' ברוך ב"ר יצחק מרונטבורג, ואח"כ ר' מאיר מרונטבורג. באיטליא היה ר' ישעיה די טראני ואם נצטרף לזה תוספות של ר' אשר ב"ר יחיאל מפאריס (מת בשנת 1328). נמצא כי בעלי התוספות האריכו בס"ה יותר ממאתים שנה. מספר בעלי התוספות שנזכרו בתוספות ילגו הם מ"ד ועי' שמואל ומקומם בתוס' בסדר הדורות במפתח בס"ה ח"א). ומספר חבורי התוספות ע"ג ועי' בן-יעקב. אוצר הספרים 26—621. וכשמונים תלמידים ישבו לפני ר"ת כפרק אחד וכולם הניעו להוראה (מהרש"ל בהקדמתו לים של שלמה).

[כללי התוספות] כל מקום שאומרים התוספות בשם הקונטרס הכונה על רש"י לא על זולתו (שמות בארץ דף כ' ע"ד וכן בתשובי טרש קונטרס). ובישועות (י"ח: ד"ה בפרה) כתבו פי' הקונטרס וכו' ובתר הכי כתבו ורש"י לא פירש כן. ובספרים אחרים הנירסא ורש"י מפרש, וצ"ל ורש"י מפרש והוא רבנו שמואל או ר' שמשון משאנץ. מסנני התוספות להקשות בליטון "ואם תאמר" ולתרוץ "ויש לוטר", אך מצינו לפעמים וא"ת בדברי התוספות שלא כתבו וי"ל שאין תירוצי לקושיא ותמיהתם קיימת ועי' ב"מ ס"א. ד"ה אלא, ומנחות ט': ד"ה אין מעוט, ולפעמים כותבים ו"צריך עיון". התוספות רגילים לומר בתחלה "לכאורה" ומסקינן בדרך אחר, אך לפעמים קאי הכי אף לפי מסקנת דבריהם (עי' ברכות ס"א: ד"ה ומן פוסה, ועי' הליכות עולם שער ב' פ"א). אין דרך התוספות לכתוב תירוצי שני בלשון ועוד אלא כשהתירוצי השני לא היו איפכא מתירוצי ראשון. אבל אי היו איפכא לא שייד לומר ועוד (שו"ת גנת ורדים א"ח כלל ג' סי' ג'), וזהו דוקא אם שני התירוצים בסתמא, אבל אם תירוצי ראשון הוא משמא דאחרונא או שייד לומר בתירוצי שני לשון ועוד אע"ג דלא אויל בסנני תירוצא קמא. וכתב בעל כנסת הגדולה: אני מקובל דתירוצי ראשון שמביא התוספות הוא העיקר (וכללי הפוסקים כלל י"ט), וי"א דתירוצא בחרא הוא היותר נכון והרי"ב מטה אשר דף ק"ג ע"ד). מה שמצינו בכמה מקומות שרברו התוס' סותרים זה את זה ממקום למקום, הסיבה היא שבמקום אחד הם דברי ר"ת ובמקום אחר דברי ר"י ורי"ב ויתר החולקים. וכן במקום אחד תמצא תימה ועלה בקושיא ובסוגיא שניה תמצא מתורץ. ר"ת והתוספות יצני כחות ניהו (ורש"ם האו"ח סי' רכ"ז).

לשון עבר כמו ערביה. מבלי חלוק בין פתח לקמץ. ואת הצירי מבטאים כמו חריק, והסנל כמו פתח, ומחליפין לפעמים האותיות פ' ב', ואין מבדילים בין שוא נע לשוא נח. גם מחלקים את הפרשיות מטוח מסעי בקריאת התורה באופן אחר. ופרשת משפטים יחלקו לשנים בכסף תלוי, וכן י"ש חילוק ביניהם בקריאת ההפטרות. התוניסאים מקילין בבדיקת הריאה עוד יותר ממרן הבית יוסף, באמרו כי הם סומכים על פוסק קדמון שלהם. בחופה חתנים הם מעטפים בטלית את החתן עם הכלה. ומנהג נשי התוניסאים לבוא לבית הכפרות בכל יום השישי עם קדרה של סיד ולסוד את המצבות של בני משפחתן וקורבניהן. ע"ע אפריקא.

ביבליוגרפיה: האנף ח"ו 78, 94; מקום פישתה חולדות ישרון, פראג 1817; הלכנין שנה ב' 181, ג' 6, ד' 75, ה' 236, ו' 85; D. Carès, *Essai sur l'Histoire des Israélites de Tunisie*, Paris 1888; J. E. xii. 271.

ב. מ.

תוספות: תוספות לפירוש רש"י על התלמוד בבלי; דברי בקרת על פירש"י, הנהגות וחקירה עיונית ופירושים חדשים ביטולא וטריא ופולפול לפישט דברי הגמרא ע"פ ההלכה. ונדפסים פירש"י והתוספות בכל מהדורות הי"ס. רש"י בימין הגליון ותוספות ביטמאל הגליון וגוף הגמרא הוא הפנים באמצע. מחברי התוספות נקראים "בעלי התוספות" והם גדולי חכמי צרפת ואשכנז, ונזכרים לפעמים בשמותם בתוספות. ולפעמים שמותם נעלמים, אך רוב התוספות יבידינו הם תוספות ר' אליעזר מט"ד (Touques). חכמי צרפת החלו לכתוב תוספות באותה עת שהחלו חכמי אשכנז לכתוב אותן. אך מספר הראשונים רב הרבה פעמים מספר האחרונים. בין הראשונים בצרפת הם חתני רש"י ר' מאיר ב"ר שמואל מרומנו (הר"ם), ור' יהודה ב"ר נתן (הריב"ן) ור' יוסף (רבינו הם בספר הישר סי' תרצ"ו), אך ראש לכלם היה רבינו יעקב ב"ר מאיר תם. באותו הזמן ר' יצחק ב"ר אשר הלוי (הריב"א) שהיה ראש לבעלי התוספות באשכנז ינזכרו בס' תמים דעים לר' אברהם ב"ר דוד (סי' קנ"ח, ר"ז—ר"ט, ועי' תוס' סוטה י"ז:). תוספות של הריב"א נסדרו ע"י תלמידיו ולפעמים שמו בפי רבם דעות שאינן ילגו (ר"ת) בספר הישר סי' רפ"ב). אך בעל שכלי הלקט (סי' רכ"ה) מביא דברי תלמידיו ריב"א מתוספות ט"ק ואומר ומדבריהם למדן. בין גדולי בעלי התוספות אחר ר"ת נחשב ר' יצחק ב"ר שמואל הזקן (הר"י) מדמפיר (Dampierre) שתוספותיו הן מתוספות ישינים. ואחריו תלמידו ר' שמשון ב"ר אברהם משאנץ (ע"ע יטאנץ). ונודעו בשם "תוספות שאנץ". תלמידו הוא ר' יהודה ב"ר יצחק מפאריס הנודע בשם "סיד ליאון" שכתב תוספות על איזה מסכתות ועל מס' ברכות נדפסו (ווארשא 1863). בין בעלי תוספות הצרפתים נחשב

נחמיה ופעם לר' תיאי ופעם לר' אושעיא. ולכן נמצא שנוי בסגנון הלשון בכמה מקומות כי לא יצאו הדברים מספור אחר. ואף לא מספור אחר. ויש עוד תוספות מאוחרות בזמן סדר התלמוד (הראש חולין פ"ב סי' ו). ולכן קרוב לשער כי הסדר האחרון של התוספתא נעשה ע"י אמוראי סבוראי שסדרו גם המסכתות קטנות של הש"ס והם הוסיפו בה עוד תוספות קטנות היו בזמן ההוא, ויחברו כולן יחד, והיא התוספתא שלנו.

[כדר התוספתא ופירושים] התוספתא כמו המשניות היא בששה סדרים, זרעים, מועד, נשים, נזיקין או ייטעיות, קדשים וטהרות. שמונת המסכתות כמו במשניות ורק מס' יומא נקראת יום הכפרים. ונהסרו מהתוספתא המסכתות: אבות, קניין, מדות ותמיד, ומס' כלים נחלקה לשלוש בבית: בי"ט ב"מ וב"ב, ואם נחשב כלים לשלוש מסכתות עולה מספר כל המסכתות לס"א. כמה פרקים חסדים מהתוספתא או כי נכללו לפעמים שני פרקים בפרק אחד. מספר כל הפרקים בכ"ז ע"פ דר"ט (הוצאת צוקערמאנדל) 428 ובכ"ז ווינא 421. התוספתא נדפסה ראשונה עם האלפסי (ויניציא 1521). ובמהדורות הש"ס שנדפסו אח"כ. ובהוצאה מיוחדת ע"י דר' מ"ש צוקערמאנדל מכ"ז ע"פ דר"ט (פאנעוואלק 1881) וכתב תוספתא עם מבוא ומפתחות ופירוש המלות הקשות באשכנזית (טרעוועס 1882). ל"א מסכתות נעתקו ללשון רומית ע"י אוגוליני בספרו הגדול Thesaurus Antiquitatum Sacrarum (הלקי"ז—כ, ויניציא 1755). ויש איה פירושים והנהגות על התוספתא, ונדפסו כמעט כלם במהדורא האחרונה של דפוס ווילנא. והם: "תנא תוספתא" לר' שמואל אבינדר ב"ר אברהם מסלאנים בשליטה חלקים; א' באור דברי התוס' ע"פ סוגיות יש"ס בבלי וירושלמי בשם מנחת בכורים; ב' באור כמה יסודיות וסוגיות ודברי פוסקים ראשונים ואחרונים בשם עמור בכורים; ג' מראי מקומות לדברי התוספתא בש"ס בבלי וירושלמי ספרא וספרי, בשם מצפה שמואל. גם פירוש "חסדי דוד" לר' דוד פאדרו. גם הנהגות הנ"ל על סדר זרעים, ופי' הנ"ל על מהרות. "מגן אברהם" פי' מר' אברהם אבלי מקאליש על נזיקין, ופי' ר' יעקב כהנא "מרי דמתניתא" על עירובין. ר' מאיר פרידמאן כתב פירוש על סדר מועד שהדפיס בשם "תכלת מרדכי" חלק א' שבת ועירובין (פאקס 1898). ח"ב פסחים שקלים יומא סוכה (שם 1900).

ביבליוגרפיה: אגרת רב שירא גאון; הקדמת הרמב"ם לסדר זרעים; פי' המאורי על אבות, הוצאת שמעון וויין 1859; פראנקעל מבוא המשנה, צד 304, לייפציג 1859; בית תלמוד ח"ב 237, 348; רב פעלים 115; צוקערמאנדל, די ערפורטער האנדשריפט דער תוספתא, ברלין 1876; הנ"ל, דער וויענער תוספתא קאדעקס, מאדענבורג 1877; ג' ברילל, בעגרף אונד אוישרפונג דער תוספתא, בספר היובל של צונק, צד 92 ברלין 1884. ב. מ.

ומהרי"ק (בשרש נ"ב). כתב דבה אחד נינהו. כשפוסק אחד מייחס לבעלי התוספות סברא אחת ופוסק אחר מייחס להם להפך, נובל לומר דאולי אחד כיון על ר"ת והאחר דבר על תוס' אחרים (בנה"ג יו"ד סי' נ"ה הגות הב"י אות מ"ז). אין דרך התוספות שלנו תוספות ט"ך, לפיכך הלכה כ"א לפרש שמעתא בדרך יסקלא וטריא, והיבא יטבותים פסק ר"ה באותו פסק יצא לנו תירוץ לסוגית הש"ס (שם מקובעת הכוחות פ"א ד"ג ע"ד). וחילוק שבין תוספות שאנץ ובין תוספות ט"ך ומה הם ומי חברם המצא בס' קורא הדורות (דף י"ח ע"א). ומהרי"ק (שורש ק"ז) כתב דיש להלך אחר תוס' ט"ך דאינהו בהראי מיבא מתוס' שאנץ (יד מלאכי כללי התוס' דף קכ"ח—קכ"ט). ע"ע תם. רבינו.

א.

תוספתא (תוספתא): תוספות והערות למשניות. וקובץ ברייתות שהן משניות חיצוניות. ר' עקיבא עשה לפעמים פירוש למשניות לבאר ההלכות (עדיות פ"ב א', פ"ח א', כלאים פ"א נ', ערלה פ"ג ד'), וכן ר' אליעזר בן צדוק (תוספתא מנחות פ"י ב"ג), ור' שמעון (ספרא וקרא, חובה פ"ז), ור' יהודה (שבת ע"ה; ע"ז מ"ג). ור' יוסי (תוספתא כלים ב"ק פ"ז ד') ועוד תנאים אחרים, ונאמר בהם לשון "הוסיף". וכל תוספות האלה נכללו בשם תוספתא. וכן נראה מהירושלמי דרב אבהו נהת לסברא ואפי' נהרין דשמע אורייתא חדתא—התוספתא עתיקתא וקרא עלוי הכמת אדם תאיר פניו ובאמת היה פירוש המשנה (ירוש' שבת פ"ח ד"א ע"א, ע"י גם פסיקתא רבתי פ"ד וקה"ר פ"ח א').

[מסדר התוספתא] ר' יוחנן אמר סתם מתניתא ר"מ סתם תוספתא ר' נחמיה (סנהדרין פ"ו), אבל אין ראיה מזה שר' נחמיה הוא מסדר התוספתא, כמו ש"מ לא היה מסדר המשנה, רק שכל מקום שנזכר במשנה מאמר סתם הוא של ר"מ, וכן מאמר סתם בתוספתא הוא של ר' נחמיה. ובגמרא מביאים דברי ר' ע בתוספתא דתנא דבי שמואל דתניא ר"ע אומר פר העולה וכו' (יומא ע'). והם כמש הדברים שנמצאו בתוספתא שלנו (יומא פ"ג י"ט). לפי מסורת החכמים התוספתא היא משנת ר' חייא הגדול או ר' חייא רבה בר אבא בר אבא, ונפטר ג"כ ר' חייא בירבי (ע"ע חייא), והוא תנא וגם אמורא (כ"מ ה', נדה כ"ו. ד"ש"י). והיה תלמיד רבי, אך גם שם ר' חייא נזכר בתוספתא (נעים פ"ח ו'). וכמו שנזכר שם רבי במשנה.

אמנם התוספתא שלנו כוללת גם הבריות (ע"ע ברייתא) שסדר ר' אושעיא בר חמא בר ביסנא מקיסרין שנקרא ג"כ ר' הושעיא רבה או אושעיא בירבי (עירובין נ"ג, יבמות מ"ו) שהיה בזמן ר' חייא. ולפי' כוללת התוספתא דברי ר' נחמיה סתם, ומשנת ר' חייא עם ברייתות של ר' אושעיא. ומפני זה מעו חכמי קורא הדורות ליחס את התוספתא פעם לר'

תועבה: ע' טומאה; פגול; שקצים

הַתּוֹרָה (בארמית אורייתא): הוראה, משפטי ה' הכתובים בתורת משה, זאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל ע"פ ה' ביד משה (דברים ד' ט"ד), ספר תורת ה' (דהייב י"ז ט'), תורת משה (יהושע ח' ל"א), ספר משה (דהייב כ"ה ד'). יחודי אלכסנדריא סראו לתורה νόμος (תורת המשפטים) וכן תרגמו השכעיים. אך באמת כורה השם תורה גם על הוראת המוסר ודרך ארץ, כי התורה כוללת כללים להנהגת האדם כל ימי חייו וקורות ישראל, ותורת המשפטים היא רק חלק אחד מהתורה. התורה נקראת בפי חז"ל חמשה חומשי תורה (מגילה ט"ז.), וחומשים (חגיגה י"ד.) וכן בלשון יוגית ורומית Pentateuch. והם: בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים (ע"ע כל אחד). בכל התורה יש נ"ד סדרות, פרשיות פתוחות מאתים ותשעים ופרשיות סתומות שלש מאות ויטבעים ותשעה (ע"ע פתיחות וסתומות). סכום הפסוקים המית אלפים ושמנה מאות וארבעים וחמשה. ובערך שלש מאות אלף אותיות מסכום מיליון ומאת אלפים בכל התנ"ך בערך (ע"ע אותיות). התורה לקריאה לפני הצבור נכתבה על קלף (ע"ע ספר תורה).

[בתלמוד וסדרשם] תורה איקרי לישון נסבה דכתיב תורת ה' תמימה משיבת נפש (תהלים י"ט, קדרשין ב'.), כל התורה כולה איקרי מגילה דכתיב אני רואה מגילה עפה (זכריה ה' ג' ט"ז ס'.). ואין מים אלא תורה שנאמר הוי כל צמא לכו למים (ישעיה נ"ה ב"ק י"ז.), ונקראת עץ חיים (ערכין ט"ו:). ואריב"ל נפץ זו תורה (חולין צ"ב.), התורה נקראת תושיה שנאמר הפליא עצה הגדיל תושיה (ישעיה כ"ח), א"ר חנן למה נקרא שמה תושיה מפני שהיא מתשת כחו של אדם, ד"א תושיה שניתנה בחשאי מפני השמן (סנהדרין כ"ז:). ר' פינחס בשם רשב"ל אמר התורה שנתן לו הקב"ה למשה נתנה לו איש לבנה חרותה באיש יתחורה, היא איש מובללת באש חצובה מאש ונתונה מאש דכתיב מימינו איש דת למו (דברים ל"ג, שקלים פ"ו א'). אין טוב אלא תורה שנאמר כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזבו (משלי ד'), בא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת ב"ה, מדת בשר ודם אדם מוכר חפץ לחבירו מוכר עצב ולוקח שמח, אבל הקב"ה אינו כן, נתן להם תורה ל"ישראל ושמח, שנאמר כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזבו (ברכות ה'). חמדה טובה יש לו (להקב"ה) בבית גמזיו שהיתה ננוה אצלו התקע"ד דורות קידם שנברא העולם וביקש ליתנה לבניו שנאמר ה' עוז לעמו יתן וגו' (תהלים כ"ט, זכחים קט"ז:). התורה קרמה לכריאת העולם אלפים שנה והקב"ה התיעץ בתורה בכריאתה (ב"ר פ"ג.). ואחר שברא אדם הראשון המתין כ"ד דורות עד שנתן דתורה לישראל (פסחים ק"ח.).

תנא רבי אליהו שיבת אלפים שנה הוי עלמא שני אלפים חוהו (כלי תורה) שני אלפים תורה שני אלפים ימות המשיח (סנהדרין צ"ז:). ואר"א אלמלא תורה לא נתקיימו שמים וארץ, שנאמר אם לא בריתי יומם ולילה חקות ימים וארץ לא יסמתי (ירמיה ל"ג, פסחים ס ח:). והקב"ה בעצמו יושב ועוסק בתורה בשלש שעות הראשונות ביום (ע"ז ג'.). ומיום שחרב ביהמ"ק אין לו להקב"ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד (ברכות ח'). וזו מליצה יפה להורות עד כמה גדול למוד התורה, וכי כל העולם כולו מתנהג לפי חוקי התורה, עד שגם מעשי בראשית הם לפי חוקים ומשפטים קבועים בתורה שהיא הכמת ה'. התורה תתקיים לעולם, וחמשה חומשי תורה אין עתידיו ליבטל אף כי נביאים וכתובים יבטלו (ירוש' מגילה דף ע' ע"ד), ואמרו דנין דברי תורה מדברי תורה ואין דנין דברי תורה מדברי קבלה (נדה כ"ג). שהם נביאים וכתובים. ואלמלא המאו י"ישראל לא ניתן להם אלא חמשה חומשי תורה (נדרים כ"ב:). ועיקר גדול הוא להאמין בתורה מן השמים (סנהדרין צ'.).

[שכר לעוסקים בתורה ועונש על ביטול תורה] בין הדברים שאדם איכל פירותיהם בעולם הזה והקדן קימת לעולם הבא נחשב תלמוד תורה כנגד כולם (פאה פ"א), ואמרו כל העוסק בחורה יסורין בדילין הימנו וכל שאפטר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק הקב"ה מביא עליו יסורין וכו' (ברכות ה'). וכל העוסק בתורה מוחלץ לו על כל עונותיו (שם ח'), ואין מבשרין אותו ביטורות רעות (שם י"ד). א"ר ייטת מאי דכתיב אורך ימים בימינה ובשמאלה עושר וכבוד (משלי ג'), אלא למיימינן בה אורך ימים איכא וכ"ש עושר וכבוד למשמאלים בה עושר וכבוד איכא אורך ימים ליכא (שבת ס"ג:). רבא אמר למיימינן בה סמא דחיי למשמאלים בה סמא דמותא (שבת פ"ח:). אריב"ל המחלך בדרך ואין עמו לוייה יעסוק בתורה, שנאמר כי לויית חן הם וגו' (משלי א'). חש בראשו יעסוק בתורה וכו', חש בגרונו יעסוק בתורה וכו', חש במעיו יעסוק בתורה וכו', חש בכל גופו יעסוק בתורה שנאמר ולכל בשרו מרפא (שם ערובין נ"ד.). א"ר ייטתאל איניא משמיה דרב גדול ת"ת יותר מהסרכת תמידין וכו' (שם ס"ג:). בזבח ומנחה אינו מתכפר אבל מתכפר בתורה (ר ה' ט.). א"ר יוסף גדול ת"ת יותר מהצלת נפשות וכו' גדול ת"ת יותר מבנין ביהמ"ס, שכל זמן שברוך בן נריה קיים לא הניחו עזרא ועלה וכו' גדול ת"ת יותר מכבוד אב ואם יוכל אותן שנים שהיה יעקב אבינו בבית עבר לא נענש (מגילה ט"ז:). העוסק בתורה מבפנים תורה מכרות עליו מבחוץ (ט"ס ט"ז:). העוסק בתורה בליה מושך עליו חוט של חסד (חגיגה י"ב:). רבי נהוראי אומר מניה אני כל אומנות שבעולם ואינו מלמד את בני אלא תורה. שכל אומנות יבעולש אין עומדות לו אלא בימי ילדותו אבל בימי זקנתו הרי הוא מוטל

סנחריב, ודרשו כעת הראשון הקל ארצה זבלון וארצה נפתלי והאחרון הכבד (ישעיה ח'). לא כהראשונים שהקלו מעליהם עול תורה אבל אחרונים שהכבירו עליהם עול תורה וראוין הללו לעשות להם נס (סנהדרין צ"ד:). תנא דבי אליהו לעולם יישים אדם עצמו על דברי תורה כשור לעול וכחמור למשאוי (ע"ז ה'): כיון שעשה עצמו כמדבר ישפוקר לכל תורה נתנה לו כסתנה (נדרים נ"ה). ריב"ז לא הלך ד"א בלא תורה (סוכה כ"ח). רשב"י וחבריו היתה תורתן אומנתן (שבת י"א). ת"ח שבבבל עושין ציצים ופרחים לתורה, שהיו מצוינים בלבושיתן ומפארים את עצמן, לפי שאינם בני תורה (שבת קמ"ה:). כלומר שלא היו מיוחדים שאבותיהם היו לפעמים מעמי הארץ. ר' נחמן משרד נזא (שומרים) שיצאו לפניו לכבודו אמר אי לאו תורה כמה נחמן בר אבא איבא בשוקא (קרישין ל"ג). הלל מחייב את העניים ור' אלעזר בן חרסום מחייב את העשירים ללמוד תורה, ואין העני יכול להתנצל כי היה טרוד במזונותיו שאומרים לו כלום עני היית יותר מהלל? והעשיר לא יכול לומר שהיה טרוד בנכסיו שאומרים לו כלום עשיר היית יותר מר"א בן הרסום? (יומא ל"ה:). ואמרו הזהירו בבני העניים שמהם תצא תורה (נדרים פ"א). וא"ר יוחנן שלשה זירים הן: של מזבח ושל ארון ושל שלחן. יל מזבח זכה אהרן ונטלו של שלחן (מלכות) זכה דוד ונטלו, של ארון עדין מונח הוא כל הרוצה ליסח יבא ויקח (יומא ע"ב:). ר' מאיר אומר מנין שאפילו נכרי ועוסק בתורה הרי הוא כב"ג וכו' (ב"ק ל"ח). אמר ר' ברכיה אם רואה אדם שתורה פוסקת מזרעו יבא בת"ח (יומא ע"א). ואמרו כל שהוא ת"ח ובנו ת"ח וכן בנו ת"ח שוב אין תורה פוסקת מזרעו לעולם (ב"מ פ"ה). א"ר יונתן לעולם אל ימנע אדם את עצמו מביהמ"ד ומדברי תורה ואפילו בשעת מיתה, שנאמר זאת התורה אדם כי ימות באהל (במדרש י"ט), אפילו בשעת מיתה תהא עוסק בתורה. ור"ל דרש ע"ז אין ד"ת מתקיימן אלא במי שממית עצמו עליה (שבת פ"ג:). ור"ע לא חש לגזרת המלכות על למוד התורה, והיה סקהיל קהלות ברבים ועוסק בתורה, וכאשר שאלו פפוס בן יהודה: עקיבא! אי אתה מתירא מפני מלכות? המשיל לו משל השועל שהציע לפני הדגים לצאת מהמים ולדור עמו ביבשה למען לא יפלו ברשתות שמביאים עליהם בני אדם. והדגים ענו לו אתה הוא שאומרים עליך פקח שבחיות! לא פקח אתה אלא טפש אתה. ומה במקום חיותנו אנו מתיראין במקום מיתתנו עאכ"ב. אף אנחנו עכשו שאנו יושבין ועוסקים בתורה שבתוב בה כי הוא חייך ואורך ימך כך, אם אנו הולכין ומבטלין ממנה עאכ"ו (ברכות ס"א:).

[תורה שבעל פה] התורה נחלקת לשני חלקים, חלק אחד נקרא תורה שבכתב, חמשה חומשי תורה, שכתב משה ע"פ ה'. וחלק שני נקרא תורה שבעל

כרעב, אבל תורה אינה כן. עומדת לו לאדם בעת לידתו ונותנת לו אחרית ותקוה בעת זקנתו וכו' (סוף קרישין). תורה מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זהירות וכו' (ע"ז כ'). ר"מ אומר כל העוסק בתורה לישמה זוכה לדברים הרבה וכו'. שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בת"ת, שכל מי שעוסק בתורה הרי זה מתעלה (אבות פ'), וכל הפרק הזה מדבר בשבח התורה, כמו אשרי תמימי דרך בתהלים. וגדול עונש הפורש מן התורה ובפרט הפורק עול תורה ומגלה פנים בתורה שלא כהלכה שאין לו חלק לעוה"ב (ירוש' פאה פ"ב). בעון בטול תורה בנים מתים (שבת ל"ב:). בעון בטול תורה חרב וביזה רבה ודבר ובצרת בא (שם ל"ג). נשמים נעצרים בשביל בטול תורה (תענית ו'). ת"ר שלשה הקב"ה ביכה עליהן בכל יום, על שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק, ועל שאי אפשר לעסוק בתורה ועוסק וכו' (חגיגה ה'). מעוות לא יוכל לתקן (קהלת ו') זה ת"ח הפורש מן התורה (חגיגה ט'). כל הפוסק מדברי תורה ועוסק בדברי שיחה בטלה מאבילין אותו נחלי רחמים (שם י"ב:). הפורש מדברי תורה אש אכלתו (ב"ב ע"ט). ותחלת דינו של אדם הוא על דברי תורה (סנהדרין ז').

[דרכי התורה וכו' שראוי לעסוק בה] ר"א אומר ספר (תורה) וסיף ירדו ברכים מן השמים, אמר להם אם עשיתם את התורה הכתובה בזה אתם נצולים מזה ואם לאו הרי אתם לוקים בו. והיכן פירושו של דבר? הרי הוא אומר ויגרש את האדם וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים ואת להט החרב המתהפכת לשמור את דרך עץ החיים (ספרי פ' עקב פ"מ סוף). כך דרכה של תורה, פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וחי' צער תחיה ובתורה אתה עמל וכו' (אבות פ"ד ד'). הלל אומר דאישתמיש בתנא חלק, הא למדת כל הנהנה מדברי תורה נוטל חייו מן העולם (שם פ"ד ה'). ראב"ע אומר אם אין ד"א אין תורה ואם אין תורה אין ד"א וכו'. אם אין קמח אין תורה ואם אין תורה אין קמח (שם פ"ג י"ז) כי יגיע שניהם משכחת עון. ר"מ אומר הוי ממעט בעסק ועוסק בתורה (שם פ"ד י'). מה תינוק צריך לינוק בכל יום כך צריך לינוע בתורה כל שעה, יום תעזבונו יומים תעזבוך (ירוש' ברכות פ"ט). אך יפה תורה עם יראת ימים (יומא ע"ב:), וגבר דחיל חסאין גדול מבר אוריין (שבת ל"א:). והעוסק בתורה לבד (מבלי נמילות חסדים) דומה למי שאין לו אלוה (ע"ז י"ז:). אבל אמרו אין עברה מכבה תורה (סוטה כ"א). א"ר יהודה לא איברא ליליא אלא לשינתא. א"ר שמעון בן לקיש לא איברא סיהרא (לבנה) אלא לגירסא (ערובין ס"ה). בין אלה שעסקו בתורה בזמן הבית נזכר דוד המלך שקם בהצית הלילה לעסוק בתורה (ברכות ג'). ושמו של חזקיה המלך היה דולק בבתי כנסיות ובתי מדרשות ואמר כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב. ולכן נעשה לו נס כי נשמדו חילות

ד'), ואין להבין כי משה למד כל פרטי הדינים, רק הכללים. וכן אמרו במדרש, וכי כל התורה למד משה (בארבעים יום שהיה בהר) והכתוב אריזה מארץ מדה ורחבה מני ים (איוב י"א), אלא כללים למדהו הקב"ה למשה שנאמר ככלותו לדבר אתו ושמות רבה פס"א ו').

[נחיצת תורה שבע"פ] התורה שבע"פ היא כניסמה לגוף וכישלחבת בנחלת, כי התורה שבכתב לברה היא כספר החתום, ואין להבין כמה מצות מבלי ביאור ופירוש שנמסר לנו על פה מזמן משה עד חתימת התלמוד, ומה שלמדו ע"פ כללים וזרות שנים הם מסורים בקבלה, וגם נמצאו בתורה איזה כתובים הסותרים זה את זה ואין לישר הסתירות רק ע"פ המסורה. כמו אדות סכום השנים שייסבו בני ישראל בארץ מצרים שמפורש בקרא ארבע מאות ושלשים שנה ובאמת ייסבו רק רד"ו שנה, ובמנין הזנים שנאמר בכלל שנים ועשרים אלף ובשאתה מונה הפרטים תמצא יתרים שלש מאות (ע"י בכורות ח"ג). ונאמר שבעת ימים האכלו מצות וכתוב אחר אימר ישיבת ימים (דברים ט"ז) כיצד יתקיימו שני כתובים אלו? אלא לעשות הראשון חובה ושאר הימים רשות (מכילתא בא פ"ז). ועוד כי בתורה לא נתבאר רק ראשי המצוות אבל לא הפרטים. כמו למשל המצוה הראשונה פרו ורבו, לא נתבאר אם היא מצוה אי רק ברכה, ואם תאמר שהיא מצוה לא נדע אם המצוה מיטלת על האי"ש לבד או גם על אשתו, ולא נדע טנן הבנים שחייב להוליד, וכן לא נבין מהו ענין לקחת ארבעה מינים בחג הסוכות לא נדע מהו פרי עץ הדר, ונעלם ממנו מיתת שרפה אם הוא בנף בחבלי זמירה או בניסמה ע"י פתילה של אבר, ונעלם מאתנו אופן השחיטה, ומה חלב ומהו דם האסור, ואם עין תחת עין כממשעו, ואם ממחרת השבת היא שבת בראשית או יו"ט, ואם לא תבשל גדי בחלב אמו הם דברים כהיות, ומהו מוספות, וכדומה הרבה, ויש פירושים מקובלים על מצות, שנראים כעוקרים את פשט המקרא לגמרי, כמו בתורה נאמר ארבעים יבנה, והקבלה אמרה שלא ילקח אלא ל"ט מלקות (מכות כ"ב), ע"ע מלקות, ועוד בשלשה מקומות הלכה עוקרת מקרא התורה אמרה בתער והלכה בכל דבר, התורה אמרה בספר והלכה בכל דבר, התורה אמרה בעפר והלכה אמרה בכל דבר (סוטה ט"ז, ירוש' קרושין פ"א), ואמר רבא אע"ג דבכל התורה כלה אין מקרא יוצא מידי פשוט, הכא אתיא גזירה שוה אפיקתא מפשטיה לגמרי, שנאמר והיה הבכור אשר תלד יקום על ידם אחיו, ואין קורין אותו בשם אחיו יוסף או יוחנן, רק לנחלה (יבמות כ"ד), ודורשים עת לעשות לה' הפרו תורתך (תהלים קי"ט), גם מסיפיה לרישיה: הפרו תורתך, מ"ט? משום עת לעשות לה' (ברכות ס"ג), ואר"ל בעמים שבטולה של תורה זהו יסודה דכתיב אשר

פה וכוללת פירושים וביאורים להבין התורה שבכתב, ורינים ותקנות וסייגים לחזק אותה, ונקראת ג"כ התורה המסורה והיא שלשלת הקבלה שנמשכת מזמן משה עד סוף בעלי התלמוד. א"ר אלעזר תורה רוב בכתב ומיעוט על פה שנאמר אכתוב לו רובי תורתך כמו זו נחשבו (הושע ח'), ור' יוחנן אמר רוב על פה ומיעוט בכתב שנאמר כי על פי הדברים האלה (שמות ל"ד). ודרש ר' יהודה כתיב כתב לך את הדברים האלה, וכתוב כי על פי הדברים האלה (שם) הא כיצד? דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן על פה, דברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרן בכתב (גיטין ס'): ולכן נקראה תורה שבע"פ פה, ונקראו ג"כ שתי תורות, ודרשו יורו משפטך לעקב ותורתך לישראל, מלמד ששתי תורות ניתנו להם לישראל, אחת על פה ואחת בכתב. שאל אנניטוס הגמון את רבן גמליאל אמר לו כמה תורות ניתנו לישראל? אמר לו שתיים, אחת בכתב ואחת בעל פה (ספרי, וזאת הברכה סי' שניא וע"י יומא כ"ח), וכן הגוי שבא לפני שמאי להתגיר שאלו כמה תורות יש לכם אמר לו שתיים, תורה שבכתב ותורה שבע"פ. א"ל שבכתב אני מאמינך ושבע"פ איני מאמינך וגער בו והוציאו בנזיפה, בא לפני הלל וגייריה והוכיח לו אה"כ כי שתייהן תורה אחת, ואי אפשר לזו בלא זו (ישב"ל ל"א), תורה שבע"פ כוללת דברי הנביאים (שקראו קבלה) והוקנים והסופרים התנאים ואמוראים, והלכות למשה מסיני, וא"ל לוי בר חמא אמר רשב"ל מאי דכתיב ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם (שמות כ"ד), לוחות אלו עשרת הדברות, תורה זה מקרא, והמצוה זו משנה, אשר כתבתי אלו נביאים וכתובים, להורותם זה גמרא, מלמד שכולם נתנו למשה מסיני (ברכות ה'), וגם מה שהסופרים עתידים לחדש (ירוש' פאה פ"ב ד"ז ע"א), דרש רבא מאי דכתיב ויתר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ (קהלת י"ב), בני הזהר מדברי סופרים יותר מדברי תורה, שר"ת יש בהן עשה ולא תעשה ודברי סופרים כל העובר עליהן חייב מיתה, שמא תאמר אם י"ט בהן ממש מפני מה לא נכתבו, א"ס עשות ספרים הרבה אין קץ (ערוכין כ"א:), ואמרו כי נמשלה המקרא (תורה) כמים, והמשינה כ"ין והתלמוד (גמרא) כקנדיטון וכי ועוד נמשלה מקרא כמלת והמשינה כפלפלן והתלמוד כבשמים (סופרים פט"ז ז'—ח'), ר"ל כי אי אפשר לזה בלא זה, וכלם ביחד הם השלמת התורה, וכמו שאמרו דברי תורה עניים כמקום זה ועשירים כמקום אחר (ירוש' ר"ה פ"ג), ומשה בעצמו היה מקור להתורה שבע"פ, ודרשו הואיל משה באר את התורה הזאת לאמר (דברים א' ה') אמר להם כבר אני סמוך למיתה מי ששמע פסוק אחד ושכחו יבוא וישננו, מי ששמע פרשה אחת ושכחה יבא וישננה, הלכה אחת ושכחה יבא וישמענה, לכך נאמר באר היטב (ספרי דברים כ')

הקדש; גזרות; הלכה למשה מסיני; בתבי
הקדש; מחלוקת; מצות; סברא; סופרים;
עשרת הדברות; שמחת תורה; תלמוד;
תקנות.

ביבליוגרפיה: רמב"ם בהקדמתו למשניות; קראכמאל
מורה נבוכי הזמן שער יג; רצ"ה היות מבוא התלמוד
עשרה פרקים הראשונים; יד מלאכי דפוס ברלין דף כ"ח.
מ"ו: לעיונוהאן. זרובבל ח"א ער 98. ח"ג 74; הגל בית
יהודה ח"א 83. 117; יצחק רגיו. בחובת הקבלה 21, 106;
דוד גיטו. בזהרי שני; ווייס דוד ח"א; בלאך. איינבליק
אין די געשיכטע דער ענטפערונג דער תלמודישען
ליטעראטור. ווין 1884; G. Deutsch. The Theory of
Oral Tradition, Cincinnati 1896; J. E. ix. 423.

א.

— [קריאת התורה] תקנה ישנה היא לקרוא בתורה
בצבור כסדר פרשיות התורה בכל שבת, ופרשיות
מיוחדות לר"ה ומעידים, והיו להם מתורגמן לתרגם
הדברים לפני המון העם שלא הבינו בלשון הקדש.
והתקנה הזאת הועילה הרבה לפרסם את טיב התורה
בין העמים. יוסיפוס בספרו נגד אפיין יאמר כי היא
תקנת משה רבינו בעצמו, והניח את העם לישבות
מכל מלאכתם למען הקהל יחדו לישמע את דברי
התורה, ולמען הבין אותה באר היטב, לא פעם אחת
לכד או פעמים ויותר, וזאת מדי שבת בשבתו, על כל
זה לא ישמו לבם המחקקים האחרים וזלתי" (יוחסין
היהלם בסוף ער 28, ועי' גם קדמוניות סט"ז פ"ב ג').
וכן פליין מזכיר המנהג, ומפורש באון גליון, "כי יש
למשה מאז ועד היום קורא ישראלי שמו (בתורה) בכל עיר
ועיר והוא נקרא בבתי כנסיות בכל שבת ושבת" (מפעלות
השליחים מ"ז כ"א). וכל אלה הם עדים גם לכלתי
מאמינים כי התקנה לקרות בתורה בשבת היא ישנה
ועתיקה. וכמו שהיתה מסורה בידי חז"ל כי משה
רבינו התקין שיהיו קורין בתורה בשבתות ובימים
טובים ובראשי חודשים ובחולו של מועד שנאמר וידבר
משה את מועדי ה' אל בני ישראל. ועורא התקין
לישראל שיהיו קורין בתורה בשני ובחמשי ובשבת
במנחה (ירוש' מגילה פ"ד דף ע"ה ע"א. ב"ק פ"ב.
מס' סופרים פ"א א'. אלפסי מגילה פ"ד, רמב"ם תפלה
פ"ב א', ועי' הערת ווייס למכילתא בשלח ויסע פ"א).
מקור התקנה הוא משה יצאה משה במועד שנת
השמיטה בחג הסיכות וגו' תקרא את התורה הזאת
נגד כל ישראל באזניהם, הקהל את העם האנשים
והנשים והטף וגו' למען ישמעון ולמען ילמדון לעשות
את כל דברי התורה הזאת (דברים ל"א י"א—י"ב). ויש
סמך לדבר כי קראו התורה בשבתות וחדשים ממה
שנאמר מדוע את הולכת אליו היום לא חדש ולא שבת
(מ"ב ד' כ"ג) כי בימים האלה הלכו להביא לישמע
דבר ה'. והמלך יאשיהו אסף את כל העם למקטן ועד
גדול וקרא באזניהם את כל דברי ספר הברית הנמצא
בבית ה' (שם כ"ג ב'). ובשנים לא"י מנלות בכל

שבת (שמות ל"ד) אמר לו הקב"ה למשה ישר כחך
ששבת (מנחת צ"ט:). ואיזה מצות ואזהרות האמורות
בתורה הם הלכתא למשיחא, כמו בן סורר ומורה שלפי
חז"ל לא היה יכול להיות באפשרות ובמצאות ונכתב
רק מינים דרוש וסבל ישר (סנהדרין ס"ח). או מינים
יגדיל תורה ויאדיר (תמיד ל"א). ועוד יש הרבה
ענינים בתורה שבע פ' שלמדו ע"פ מדות התורה
(ע"ע). וגם דרך סברא (ע"ע) משקול הדעת, כמו
שאמרו בכמה מסובות אי בעית אימא סברא ואי בעית
אימא קרא, משמע שישניהם שפולים (ע"י כתובות
כ"ב). ועוד תקנות גזרות לפי צורך הזמן, וסייגים
רבים. ולפי' נמצא כי תורה שבע"פ כוללת הענינים
האלה: א' פירושים מקובלים מסיני שאפשר להסמיכם,
אפילו ברמז. לתורה ישבתה, ב' הלכות מסובלות שאין
להסמיכם למקרא אך נססרו מפה לפה ולמדו אותם
מפי היממועה, ומיד יבא חכם אחר ואמר כך קבלתי
שומעין ואין משיבין עליו. ג' דברים הנלמדים מדרשות
גמורות ע"פ סדות התורה המסובלות, ד' תקנות, ה'
גזרות כוללות שיצאו מפי ב"ד הגדול שעמדו למנין
על הדברים ונשארו קבועים וקיימים, ואין לבטלם בשום
אופן. ע"פ הכלל שאין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חבריו
אא כי גדול הימנו בחכמה ובמנין (ערוך פ"א). וזאת
כמסובות ולא נתפשטו הגזרות והתקנות בכל מקום.
ובאופנים אחרים (ע"ע שנינים).

[מקורות ומחלוקת] רוב מחלוקת של בעלי התלמוד

נסדו על הפירושים עתה שלמדו חז"ל מן הסברא ומן
ההקש העיוני ואין להם סמך במקרא. וגם בדברים
הנלמדים מדרשות שלא קבלו מרבים, ומר דרש דרשה
זו ומר לא דרש, ונשארו במחלוקת. והנה מתחלה לא
היתה מחלוקת בישראל, ואמרו ג' בתי דינין היו
בירושלם, אחד על פתח הר הבית ואחד על פתח
העזרה ואחד על ליטת הגזית. באין לזו של הר הבית,
אם ישמעו אמרו להם [ואם לא שמעו] אומר להם כך
דרשתי וכך דרשו חברי. באים לזה בפתח העזרה
וכו'. ואם לאו אלו ואלו באים לב"ד הגדול שבלשכת
הגזית ישמעו תורה יוצאה לכל ישראל (ספרי שופטים
ס' קנ"ב). ואם הדבר מסופק גם לסנהדרין מפני
רעות שונות, עמדו למנין והכריעו בדעת המרובין. ורק
כזמן הזוגות, והראשון היה יוסי בן יעזר בזמן
החשמונאים, שנתפזרו חכמי הדור מחמת גזרות היונים.
ולא היו יכולין להתאסף ללשכת הגזית לעמוד על המנין.
אז נולדה המחלוקת בתורה שבע"פ, והמחלוקת הראשונה
היתה בענין סמיכת הקרבן (חגיגה י"ז:). ע"ע
מחלוקת. אמנם במקום שהיה אפשר לקיים הפסק
ע"י ערות חכם נאמן פסקו הלכה כמותו. וזאת ראינו
בספק לענין הקרבת קרבן פסח בשבת שחל בערב חג
הפסח שלא נודע לבני בתירא, וכיון שאמר הלל, "כך
שמעת" פסקו כמותו. ובמעט כל מסכת ערוך כוללת
שמיעות של קבלה בתורה שבע"פ. ע"ע בקרת כתבי

— [תקנת עזרא] לפי חז"ל תיכון משה רבינו הקריאה גם בשני ובחמישי כדי שלא ילינו ישראל ישיבה ימים בלא תורה, ועשה התקנה הזאת אחר מעשה דרפידים, לפי שבחמישי עלה להרבשני ירד, ודרשיו ילכו ישיבת ימים במדבר ולא מצאו מים (שמות טו) ואין מים אלא תורה. בכרייתא אמרו כי עמדו נביאים שביניהם ותקנו שיהיו קורין בשבת ומפסיקין באחד בשבת וקורין בשני ומפסיקין ג' יד, וקורין בה' ומפסיקין ערב שבת, כדי שלא ישהו ויטליטו ימים בלא תורה. ותקנת הנביאים היתה יתירה על תקנת משה, כי מעיקרא היה חד נברא קורא תלתא פסוקי א"נ תלתא נברא תלתא פסוקי כהנים ליום וישראלים, אתו אינהו ותקנו תלתא נברא ועשרה פסוקי כנגד עשרה בטלנין. ותקנת עזרא היתה לקרות גם בשבת במנחה משום וישבי קרנות ישיבין בחניות ועוסקין בסחורה בחול ואין להם פנאי לבוא לביהכ"נ לטמיע הקריאה ביום ב' והי' ובגמרא טמיע שעזרא היה מוסיף על תקנת הקריאה יל ב' הי' על תקנת הנביאים שקדמוהו, ותיקן שיהיו קוראים עשרה פסוקים בשלישה. וא"כ עזרא היקן ביהר שאת גם הקריאה הזאת (ע"י ב"ק פ"ב רש"י), ואלו הימים שיש בהם פריאת התורה בעבור: בשבתות של כל השנה בשחרית ובמנחה, ברח"ל במועדים וביוה"כ יעשרית ומנחה, בחולו של מועד, בחנוכה ופורים, בשני ובחמישי של כל שבוע, בתעניות ושחרית ומנחה. מספר הקריאים בשבת בשחרית שבעה (מלבד המפטיר), ביה"כ ששה, ביום"ט חמשה, בחנוכה ורח"ל ארבעה. בשבת במנחה, בשני וחמישי, בחנוכה ופורים ובתענית קורין שלשה נברא, ובזמן שקורין משבעה עד חמשה רשאים להוסיף אבל לא לפחות, ואם קורין ד' או ג' אין מוסיפים. ונהגין להוסיף רק בשבת בשחרית ולא בימים אחרים, ואין פוחתין לכל אחד משלישה פסוקים, ולא פחות מעשרה פסוקים לכל הקריאה בפרשה, וזה בפרשת ויבא עמלק שיש בה ט' פסוקים קורין ג' פסוקים לכל אחד, ואין מתחילין פחות משלישה פסוקים סמוך לפרשה ולא כס"טין פחות מג' פסוקים בהפרשה. אין מדלגים בתורה, ואין מפסיקים בתוכחה (ע"ע), בסדר האזינו מתחילים ע"פ הסימן "הזיו לך": האזינו, זכור, ירכיבוהו, וירא, לולי כעס, כי ידון, בשירת הים ובעשרת הדברות ובמ"ב מסעות בסדר מסעי, ובשמונה פסוקים בסוף התורה אין מפסיקים בהם (אבודרהם), הפורא יכון להתחיל ולסיים בבי טוב, כל תיבה שהיא קרי וכתוב נקראת כפי המסורה שהיא הקרי, ומעשה באחד שקרא כמו שהוא בתורה (הכתוב) והתרו בו שיקרא ע"פ המסורה ולא רצה ונדרהו (אוי"ח סי' ס"א ח'). בסדר השא קוראים להלוי פרישת העגל כי בני לוי לא היו בעשיית העגל. וקוראין בקול נמוך. בסדר בהעלותך סו' "ויהי העם" בקול נמוך, וכן התוכחה, בשנה פשוטה מתברין שתי סדרות (ע"ע עיבור שנים). כהן נקרא ראשון ואחריו לוי ואחריו ישראל.

נאספו כל העם. ועזרא הסופר קרא בספר תורת משה "לפני הקהל מאיש ועד אישה וכל מבין" ויעמוד עזרא הסופר על מגדל עץ וגו' ובפתחו עמדו כל העם וגו' ויקראו בספר תורת האלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא (נחמיה ח' א'—ח'). אולם לא נדע כמה פרשיות קראו בכל שבת בראשית התקנה, ובסכום הקריאה יש מחלוקת בין בני מערבא ובני מרחא, כי בבבל היו נוהגין לקרות סידרא בכל שבת והיו מסיימין כל התורה בסוף השנה, ואנשי א"י היו מקצצין בקריאה וסיימו התורה פעם אחת בכל שלש שנים, והזכירו זאת בעלי התלמוד כי בני מערבא מססי לדאורייתא בתלת שנין (מגילה כ"ט: ירוש' שבת פט"ז דמ"ו ע"ג, מס' סופרים פט"ז י"א), אך בבבל נהגו לקרות כל התורה במשך השנה ולגומרה בשמיני חג העצרת (שם ל'). בשמחת תורה (ע"ע). מנהג א"י היה נוהג עוד במצרים (קאהירא) במאה ה"ב בימי ר' בנימין הנוסע, אשר יספר כי יש שם שני בתי כנסיות אחד לאנשי א"י ואחד לאנשי בבל, ואינם נוהגין כלם מנהג אחד בפרשיות ובסדרים של תורה, כי אנשי בבל קוראין בכל שבוע פרשה כמו שעושין בספרד ובמנהגנו אנו ובכל שנה מסיימין את התורה, ואנשי א"י עושין מכל פרשה ג' סדרים ומסיימין את את התורה בסוף ג' שנים. אך יש ביניהם תקנה להתחבר כולם ולהתפלל ביחד ביום שמחת תורה (מסעות בנימין, מהדורא אישער צד צ"ה). בראשית תקנת הקריאה ע"י משה היה הקורא הנביא או הכהן או המלך והיה קורא כל הפרשה או הסידרא של אותו יום השבת או יו"ט, ואח"כ חלקות הפרשה בין קוראי העדה, ובשבת בין שבעה טובי העיר, וכל אחד קרא חלק. ומפני שיהיה עולה על הבימה קראו לזה "עליה". ובמשנה אמרו כי בליל שבת אסור לקרות לאור הנד שמא יטה, אבל החזן (שמש בביהכ"נ) רואה היכן חינוקות קוראין, כדי לסדר ראשי פרשיותיו (שבת י"ב:) ופירש"י שמתוך שראש הפרשה שנייה בפיו הוא נזכר בכולה למחר ומסייע את שבעה הקורין בנקודיה ומעמיד בלחש (שם). אולם מפני שכן הקוראים היו לפעמים מעמי הארץ שלא יכלו לקרות, לכן תקנו אח"כ להעמיד בעל קורא (או בעל קריאה) שיהא מקריא בשביל כולם, כדי שלא יתביישו ע"ה. ומבדלים כל אחד מהקוראים לפני הקריאה: בא"י אמ"ה אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו בא"י נתן התורה, ולאחריה: בא"י אמ"ה אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכינו בא"י נוהג התורה. ולמדו כי תורה צריכה ברכה לפנייה שנאמר כי שם ה' אקרא הבו גורל לאלהינו, ומענה ברכה לאתריה ק"ו מברכת המון (ירוש' מגילה פ"ד ב'). כ"ג כשהיה קורא הפרשה ביה"כ מברך על התורה (יומא ס"ח:). ופירש"י ברכה שלאחריה אשר נתן לנו וכו'.

א.

ב' ועי' מס' סופרים פ"ז ז'), ינהגו להפסיד בתעניות אחרות דרשו ה' (ובת"כ אסוף אסיפס). בשבת ר"ח חנוכה וארבע פרשיות קורין בס"ת שניה למפסיד מעניני דיומא, וכשחל ר"ח בשבת פ' ישעיה או פ' החדש קורין בשלשה ספרים, וכן ר"ח סבת שחל בשבת חנוכה, וכן בשמחת תורה קורין בשלשה ס"ת מימות עזרא ואילך וגם בימי התלמוד והנאונים היו נוהגין לתרגם כל פסוק בלשון ארמית ע"י מתורגמן (ע"ע). ואנו אינן נוהגין כן, אך כל אחד קורא לעצמו שנים מקרא ואחד תרגום (ע"ע). ע"ע ארבע פרשיות; הגבהה ונלילה; הפטרה; טעמים; ספר תורה; פתוחות סתומות; תוכחה.

מ. ל. ב. ד. ק.

תורים: ע' יונה

תורף: ע' טופס ותורף

התורקיא (תרכיה) נקראת בפי הסופרים היהודים בשם "הונרמה": מטלבה בדרומית-מזרחית אירופא ומערב אסיא. לפי המסורה היה ליהודים קולוניא במחוז תיסאליא בימי אלכסנדרוס מקדון, ואח"כ התפזרו בערי ביזאנטין, ובפרט באדרינו פול (ע"ע). קולוניא יהודית נוסדה בעיר ברוסא שהיתה אז בירת תורקיא, ויש הגדה כי כאשר כבש השולטן אורכאן את העיר הזאת ביטת 1326 גרש משם את התושבים והושיב תחתיהם יהודים מדרמשק ומערי ביזאנטין. ונתן להם רישון (פירמאן) לבנות בית הכנסת אשר עודנו קים היום והוא בית התפלה היותר ישן בתורקיא, וישבו במקום מיוחד להם ברבע העיר שנקרא "יהודי מחליס", וכאשר שלמו, "כרז" (כרנא בלשון הז'ל) והוא מס לגלגולת יכלו לסנות קרקעות ובתים בעיר או בכפרים. תחת מששלת השולטן מוראד הראשון (89—1360) עברו התורקים לאירופא וכבשו את תרסיא ותיסלא והיהודים היושבים שם שמחו לקראתם, וקהלת אדרינופול החלה להתפתח ונוסדה שם ישיבה אישר אליה נהרו תלמידים מתורקיא וגם מאונגריא ופולין. השולטן מוראד השני (51—1421) נטח חסד ליהודים, ובימיו התחילה הצלחת היהודים בתורקיא אישר נמשכה כמאתים שנה. שערי המסחר היו פתוחים לפניהם, ויכלו לדור בכל מקום, וללבוש בגדים כחפצם. יצחק פחה היה ראש הרופאים בהצר המלך ונכחד בתואר "חכים באשי" ונפטר מכל מס. הוא חרעו אחריו. מוחמד המנצח (81—1451) אחר שכבש את קושטא, הוציא פקודה כי הרשות לכל איש להתישב שם, והיהודים בחרו לגור בקושטא, ויבנו להם בית הכנסת מפואר ובית ספר, ויסחרו בכל הארץ מבלי מעצור. גם לקח השולטן מבחוריו ישראל לחילותיו. שר האוצרות (דפטרדר) היה היהודי הרופא יעקב, ורופא גופו היה היהודי משה הסון (ע"ע). ונפטר מססים כל ימי חייו. בימיו היה הרב ר' משה קפסאל,

אם אין שם כהן קוראים לוי או ישראל ראשון במקום כהן, ונתפרדה החבילה שאין צריך לקרות לוי אחריו. ואם יש כהן ואין לוי קורא הכהן ראשון וגם שני במקום הקוי אבל אין קוראים כהן אחר. יעלא יאמרו הראשון פנים. וכן אין קוראים לוי אחר לוי. ואם הוסיפו בשבת על מנין הקרואים יכולין לקרוא כהן או לוי אחרון, וכן יכולין לקרוא אותם למפסיד. אבל כל שבעה אסור לעלות לתורה (יורד סי' יט"ד). אישה לא תקרא בעצור משום כבוד צבור (רמב"ם). ואלו הם החיובים. יש צריך הסגן לקרוא אותם לתורה: בר מצוה באותו השבוע, חתן ביום חופתו או בשבת שקודם החתונה או לאחר החתונה. בעל אישה יולדת בשבת שהולכת לביהמ"ד. סנדק ומוהל ביום המילה ובעל הבית ביום המילה או בשבת שלפניו. בעל יאהרצייט על מיתת אביו או אמו. מי שיוצא לדרך או שבא מן הדרך, וכן נוהגין לחלוץ כבוד לאורח. נכבד לקרותו לתורה. יש מדקדקים לעלות לתורה לכה"פ פעם אחת בחדש. ונוהגין לברך את הקרואים במי שברך והוא מברך את כל ההלל ונודר נדבה בשביל ביהמ"ד או לצדקה. אין קורין בעצור פחות מעשרה. יהיה מנין. ואין אדם ראוי לקרות עד שיאמר לו הסגן. יתקרא, וצריך הסגן שיעמוד לימינו והקין או איש אחר שיטאלו כדי שיהיו שלשה כעין קבלת התורה מסיני: הקביה משה וישראל. ונוהגין כבוד בס"ת שיהיה מוכתר בכתר ובמספחה ויר. ומוכרים העניות והמצות (היינו הוצאה והכנסה, הגבהה ונלילה) בדמים יקרים. ובשעה שמוציאין ומכניסים התורה להיכל עומדים כל העם, ויש מדקדקים לעמוד גם בעת הקריאה. אם נמצא סעית בס"ת בשעת הקריאה מציאין ס"ת אחר ומתחילין במקום שנמצא הסעית ומשלימין מנין הקרואים, אבל משום חסרות ויתרות אין להוציא ס"ת אחר. קורין בגנינות ובטעמים, ויש גנינות פרטים לפרשיות מיוחדות כמו שירת הים או עשרת הדברות ייט להם טעם עליון וטעם תחתון. ובתשעה באב נוהגין לקרות ביהמ"ד בקול נמוך וכמעט בלי טעמים (ס"ת מישאת בנימין סי' ה'). בשבת קורין הסדרא של השבוע, ובשבת במנחה קורין מהסדרא של השבת שלאחריה וכן בימי וחמישי. במועדים קורין מעניני דיומא, בר"ח פרשת התמיד וקרבת שבת ור"ח ב' פינחס, ואם חל ר"ח בשבת קורין למפסיד. וביום השבת ור"ח, בחנוכה קורין בקרבנות הנשיאים ב' נשא, בפורים קורין ויבא עמלק, ומנהג הוא שקורין בסדרב קודם עצרת (שבועות), ואתחנן אחר תשעה באב, נצבים קודם ר"ה, צו קודם פסח בשנה פשוטה, ובשנה מעוברת קורין מצורע או אהרי קודם פסח (א"ח סי' תכ"ח ד'). בשעת הישמד שגזרו שלא לקרות בתורה, סראו בנביאים מעין המאורע אבל לא מכתובים, ואף אחר שבטלה הגזירה התקנה בטקומה עומדת להפסיד בנביא, אך אין המפסיד ממנין הקרואים, ואין מפסידין אלא בשבתות ויו"ט ותשעה באב בלבד (רמב"ם הפלה פ"ב

לרין (ע"ע עלילת דם). סוליימאן מסר לירי יוסף הנשיא את העיר סבריא וסביבותיה אשר חזק את חומותיה ורצה ליסד שם קולוניא יהודית. בשנת 1566 עלה למלוכה סאלים השני, והעלה את יוסף למעלה דוכס מנקסים (ע"ע נשיא, יוסף). בעת ההיא עלה לגדולה גם יסלם אשכנזי שהיה דיפלומט מצוין בין ממשלת תורקיא ובין ממשלות אירופא והשפעתו היתה גדולה מאד. אולם אף כי יהודים אחרים עלו למעלה רמה, בכין הורע נורל היהודים בכלל ע"י עלילות הנוצרים וע"י קנאת המסחרים בעשרם. עד כי נברה רוח רעה על השולטן מוראד השלישי להוציא חוק להרוג את היהודים בארצו מפני שהזילו כסף רב על בגדים ותכשיטים יותר על המדה, ופרט נשי ישראל, אך יסלם אשכנזי עמד בפרץ ובסך עצום שחד את השולטנות עם הסלך ושר צבאו ובטלה הנורה, אך יצא חוק כי מעתה אסור ליהודים כמו לנוצרים לצאת בבגדי משי, ותחת מצנפת אדומה (טורבאן) על הראש יטאו כובע שחור. גם איזה נשים עלו לגדולה ובפרט נתפרסם שם אסתר קיירא אשר גדלה השפעתה אצל השולטנא באפא אשת מוראד השלישי, וכרוז עשרה היתה לתועלת ולתמיכה לעניי עמה, אך פעם אחת נרשעה את הסאה והתערבה בדבר מלכות נגד רצון השר הראשון ונהרגה ע"פ פקודתו.

[השפעת בעלי המקובלים והרבנים במאה ה-17]
הצלחת היהודים בתורקיא עוררה בקרבם תקווה בנאולה יסלם, וע"י גדלה אמונתם לפעמים במשיחי יסלם, כמו בדוד ראובני ויסלם מולכו אשר התנבא על הקץ בשנת ה'א"ש (1540), וגם אחרי מותו בשנת 1582 האמינו בו יושבי צפת. הצלחת היהודים נראה גם מזה שרצה הרב ר' יעקב בירב להחזיר עטרת המסיכה ליושנה (ע"ע סמיכת זקנים). בעת ההיא פרחה הקבלה בגליל העליון ועלתה למעלה רמה מאד ע"י כתיבי האר"י ור"ח ויסאל. בעת ההיא היו באי הרבנים היותר גדולים כמו ר' לוי בן חביב בירושלם בעל מחלקותו של מהר"י בירב, מרן הבית יוסף, ר"מ אלישיך בצפת ועוד כמה רבנים ופוסקים מפורסמים. בכ"ז לא היה המצב המדיני של היהודים בתורקיא שלם, ע"פ חוק קבוע, רק היה תלוי באויר לפי רוח המושל אשר עלה עליו. אחמד הראשון בראשית המאה ה-17 שנתרפא ממחלת האבעבועות ע"י אשה רופאת היה מניין על היהודים נגד היוזאמים שרצו להמיר איזה יהודים, אך תחת מוראד הרביעי (40—1623) סבלו יהודי ירושלם ונרדפו ע"י ערבי אחד יסלם מהממשלה משרת הנציב בעיר הקדושה. וכימי השולטן אברהם הראשון (9—1640) נהרגו יהודים אשכנזים מפני שהאמינו בביאת המשיח בשנת ת"ח. המלחמה עם ויניציא בראשית ממשלת השולטן הזה שמה קץ למסחר היהודים ורבים מהם העתיקו מקומם לאומיר. בשנת 1660 תחת מחמד הרביעי (87—1649) התנפלו הערבים

הראשון בין הרבנים שהשיגו התואר „חכם באשי“, וישב בבית היועצים אצל המושל ראש האולימא, ולמעלה מהפטריורך היוני. הממשלה הכירו בתור בא כח היהודים והיה גובה המס שהעלתה עליהם. מצב היהודים בתורקיא היה בכלל טוב מאד לעומת כעצם במדינות אחרות בעת ההיא, עד כי ר' יצחק צרפתי שלח קול קורא לקהלות אשכנז ואונגריא ויעוררם לבוא ולהתיישב בתורקיא (המכתב מינה בבית עקד הנציגלי בפאריס ס' 291), ורבים מיהודי אשכנז באו ויאהזו עם אחיהם בתורקיא.

[היהודים מגלות ספרד בתורקיא] היהודים בתורקיא נתברכו ביחוד בימי ממשלת ביאזיר השני (1481—1512), ואחר שנורשו היהודים מספרד ופירמונאל, צוה לפקדו לקבל את הפליטים באהבה, וישתומם על פֶּרְדִּינַנְד „החכם“ אשר יגרש אנשים שהעשירו את ממלכתו. היהודים בתורקיא תמכו בירי אחיהם המנוצרים ור' משה קפסאלי העלה מס על יהודי קושטא לצורך פריון שבוים. היהודים הספרדים התיישבו בקושטא, שלוניקי, אדרינופול, ניספוליס, ירושלם, צרפת, רמשק ובמצרים, ובערי ברוסא, מוקאט, ואמאסיא באסיה הקטנה. היהודים בירושלם נתרבו ממספר יטבעים מיטפחות בשנת 1488 לאלק וחמש מאות נפשות בראשית המאה ה-17, ומספרם בצפת נתרבה ממש מאות עד שני אלפים. בדמשק נרו אז כחמש מאות מיטפחות, ובקושטא נרו כשלושים אלף יהודים, והיו להם מיד בתי כנסיות, וכמו כן נתרבה מספרם במצרים וביחוד בקאהירא אולם המרכז של הגולים האלה היה בשלוניקי. עד כי היה שם מספר הספרדים גדול ממספר היהודים הנולדים והבאים מארצות אחרות. היהודים האלה הביאו אתם כמה מעלות לטובת המדינה, וילמדו את התורקים מלאכת עשיית אבק שרפה וכלי מחמה, במלחמתם עם מלכי אירופא, ובדרך הזה היו היהודים האמצעים להנקם מאויביהם אשר הצירו להם מלפנים. גם הצטיינו יהודי תורקיא בתור רופאים מומחים צירים ומתורגמנים בחצר המלכות, יוסף המון היה הרופא לסאלים הראשון (20—1512). ואחר שכבש את מצרים בשנת 1517 מנה את אברהם די קישטרו לפקיד על טביעת המטבעות של המדינה. בימיו נתבטל התיאור „נגיד“ במצרים. השולטן סוליימאן המפואר (66—1520) לקח לרופא את משה המון השני אשר נלווה במלחמותיו. סוליימאן נתן רשות ליהודים לבחור להם באי חכם או יתדלן אשר ישגיח שלא יאונה ליהודים רעה ע"י עלילות ורדיפות שיגות מצד הנוצרים השוכנים עמיהם, ההתמנות הזאת נודעה בשם פֶּה־יָא, והראשון בתואר הזה היה יסאלתיאל. בעיר אמאסיא העלילו אז הנוצרים את עלילת הדם על היהודים, והיונים הגרים ישם התנפלו עליהם והרגו יהודים אחרים, אך כאשר נודע אחר כך כי יסלם העלילה נענישו איזה יונים האשמים במיתה. והשולטן סוליימאן הוציא חוק כי כל עלילות דם יביאו לפניו

את נדבתו אלף ל"ש בעד היהודים הנשרפים, ויתן להם מקום ללון בבתי אנשי החיל עד אשר יכוננו להם בתים חדשים. בשנת 1887 קבל השולטן את הציר האמריקאני היהודי אסקר שטרויס. אחרי שטרויס היה היהודי סלומון הירש, וכאשר נתקבל לפני הוויר הנדול אמר לו: "לא אוכל להסתיר את שמחת לבי לראות כי ממשלתך תשלח בפעם השניה בן ישראלי למשרה הרמה הזאת. אנחנו יודעים אך להכיר בארצנו את בני דתך אשר יצטיינו בעבודתם למוכתה" (אללנצ'ר מיינע צייטונג דעם יודענמוסס, 15 אינוסס 1889). שטרויס נשלח עוד הפעם לתורקיה בתור ציר אמריקא בשנת 1897 (ע"ע שטרויס). בשנת 1901 נתקבל הערצל לראיון לפני השולטן. היהודים התורקים יש להם שיווי זכויות בכל ארצות הממשלה, ורק היהודים הבאים מארצות אחרות יש להם איזה הנבלות, כמו שאירע שלא נתנה הממשלה רשות ליהודים אוחי אמריקא להתישב בתורקיה (ע"ע פספורט). והיהודים הבאים לארץ ישראל מוכרחים לצאת משם אחרי שלשה חדשים כפי החוק משנת 1888, אף כי הפקידים אינם מדקדקים להוציא החוק לפעולה. ובשנת 1895 יצא חוק לאסור את פנין קרקעות ליהודים נכרים. במלחמת איטליא עם תורקיה נכבשה מדינת טריפולי (ע"ע) לפני האיטלקים, וברית שלום נכתב ביניהם בעיר זנייבה, ונדעה ביטם "הברית מלאומאני" ביום 19 אקט' 1912. ובשנת 1913 נלחמו ממלכות הבאלקאן עם תורקיה ואכדה מדינות רבות באירופא ואת שלוניסו נכבשה ממלכת יון, ואת אדרינופול שלכדה בולגריא, אך העיר האחרונה נפלה שנית ביד התורקים.

[הקהלות בתורקיה] הקהלות היותר גדולות בתורקיה הם בחלק אסיא: ירושלם, בגדאד, אزمיר, דמישק, אליפו (ארם צובה), ובחלק אירופא: קושטא (וגם מעבר היני באסיא), אדרינופול, מספר כל היהודים החוסים תחת ממשלתה עולה בערך רבע מיליון, רובם הם ספרדים המדברים בלשון לאדינו, ומעומם איטבנוים, והרוב מהמעוט הזה הם בירושלם. בסוף המאה ה'ט"ז שלטו היהודים מס להממשלה שנקרא כרז (כרנא), שנכלל בו י"ב מיני מסים: א' סאליאני, מס שנתי; ב' אורדאקטשעס, מס החלות; ג' רסיס-קיסמט, מס ירושה; ד' מטייראקטשעס, מס לשדות המרעה של המלך; ה' קאזאקטשעס, מס לצרכי בית הנציב; ו' קאסאבאקטשעס, מס הכשר; ז' מטייראקטשעס, מס עופות; ח' ראבי אקטשעס, מס כולל שמשלמין הקהלה; ט' ברל-כרז או באשיכרז, מס בעד חופש מעבודת הצבא; י' נלביאקטשעס, מס בעד פרנסת המקנה של המלך; י"א מס בעד פרנסת השליחים של המלך; י"ב מס לקנות אדוות שער בעד השולטן, מלבד הכרז, צריכים לעבוד עבודת המלך והממשלה, על הדרכים ומבצרים ובתי המסכנות, ושלמו מס לשכור עובדים אחרים

על צפת ויהריביות, ובאותה השנה היתה שרפה גדולה בקייטמא אשר סבלו ממנה הרבה היהודים היושבים שם. בעת ההיא הופיע יטבתי צבי בתורקיה והי למבשול ליהודים רבים, אך הממשלה לא התערבה בדבר. עיקר מיטבנו היה בשלוניקא, ונוסדה שם כת הדינמי (ע"ע) או הטבתיים.

[במאות ה'ט"ז וה'י"ב] מראשית המאה ה'י"ח ואילך נהפך נורל היהודים לרעה, ומאורעות רבות וגזרות נקרו ויאהיו אשר עשו רושם לא טיב בספר זכרונות היהודים בתורקיה. גם היהודים הקדומים למלכות נחרסו או אבדו את השפעתיהם, מלבד אחר דניאל די פאניסיא שהיה ראש הרופאים בחצר המלך אשר וואלטייר מזכיר לטוב. בשנת 1702 יצא חוק לאסור על היהודים לשים מנעלים צהובים על רגליהם, רק מנעלים שחורים, ולכסות ראשיהם רק במעטפה שחורה. בשנת 1728 הכריזה הממשלה את היהודים הגרים בקייטמא בשער הדגים (באלוק באואר) לזכור את בתיהם למחסרים ולעזוב את מקומם. בשנת 1756 יצאה איט בקייטמא ברובע היהודים ותאכל כמעט כל בתיהם ונשארו בעירום והוסר כל. בשנת 1758 היה רעש בצפת אשר החריב בתים רבים של היהודים, וראוי להזכיר מאורע נפלא כי בבריתת הברית מפאסאראוויץ בשנת 1718 בין תורקיה ונרמניא היה תנאי אחד שעל פיהו הורשו התושבים מתורקיה לבוא ולהתאחז בנרמניא וכן להיפך, מבלי מפריע. כי כל ממשלה התחייבה להיות לסתרה ומנן על התושבים מהממשלה שנקנדה. ויהודי תורקיה השתמשו בתנאי זה לטובתם לבוא ולהתאחז בעיר ווינא אשר באוסטריא שהיתה אז תחת ממשלת נרמניא, אע"פ שיהודי אוסטריא היו אסורים ליישב בווינא. היהודים בתורקיה נרדפו בפרט מהנוצרים היונים הגרים שם, ומן אנשי החיל של הנוצרים שלקחו בעודם קטנים ונתגדלו בדת מחסה, והם נודעים בשם "יאניזאריב" (בתורקית "יעניסשער"). אשר נלוו וחטשו את היהודים וציתו איט לשרוף בתיהם. גם העלילו הנוצרים על היהודים עליית הדם בדמישק בשנת 1840 (ע"ע דמישק), ובמסומות אחרים, וסיר משה מונטיפיורי, יצחק כרמיה, ושלמה מונק, נסעו לתורקיה להשתדל בדבר לפני השולטן, להוציא לאור משפט הנחשדים והעשויים (ע"ע עלילת דם). חברת כל ישראל חברים שנוסדה בפאריס בשנת 1860 הועילה הרבה ליהודי תורקיה ע"י בתי ספר לאומנות שיסדה בכל הערים הגדולות. הבארון די הירש היטיב רשיון מהממשלה לכונן מסלת ברזל המאחדת את קושטא עם אירופא עד בודאפעשט, וע"ז נתרבה המסחר בין תורקיה ואירופא אשר היהודים לקחו בו חלק רב. בשנת 1883 הביע השולטן את צערו בעד היהודים הנרדפים בארצות אחרות. ואמר כי הוא שמח שבין פקידיו בממשלתו נמצאים הרבה יהודים. באותה השנה היתה שרפה בקושטא ברבע היהודים, "הסקיי" ויהן השולטן

נמסרים מספרות העתיקה, בפילוסופיא וחכמה ומליצה ושיר. ספרים ייחסיים יקרי המציאות הישנה החברה לתחיה בצורה חדשה בנוסחא מדויקת עם הקדמות ובאורים. בין הספרים האלה נכבד בפרט ספר „הכזר“ עם מבוא וביאור ע"י ד"ר ציפונוביץ; „החלבה העברית הקדומה“ ע"י הערשברג; „הולדות רש"י“ ע"י ליפשיץ; „לקורות הרבנות“ ע"י הורדצקי; „הרב מלאך ומפלגת חב"ד“ ע"י מייטלבוים. ג' הולדות אישי התנ"ך בנקוד בשם „אבותינו“. ותולדות גדולי ישראל אתר גלות בכל וחכמי המשנה בשם „גדולינו“, וביאורפיות של חכמים ורבנים בשם „מנבורי האומה“ ע"י שלמה ברכו. ד' ביבליותיקא קטנה לילדים בנקוד בשם „נצנים“ במאה הוברות. וכו' „פרחים“ מאתם וחמישים חוברות. ה' „כל אנדות ישראל“ ערוכות בסדר הזמנים. בלשון המסרא ובנקוד, ע"י הרב לבנר, מאה חוברות בארבעה כרכים.

[אגידת צנטראל] בשנת 1911 התחברה חברת תולדות עם חברות השחר, פרוגרס, ועם ויש שרברעק וב' שימין שמול נ"ב ספרים בעברית וביהודית-אשכנזית, ויסדו ביחד אגודה בשם „צנטראל“ (מרכז). מנחת האגודה היא לקבץ ולאסוף כל הכחות במקום „מרכז“ כדי לקמץ בהוצאות ולהרחיב ולהגדיל הפעילות בדרכי הספרות ודרכי המסחר. בית מסחרם למכירת הספרים של החברות הנאגדות ועוד ספרים מן החוץ, הוא היתר גדול בעולם. יסוד הצנטראל הוא בווארשא, ויש לה מחלקה בוילנא ומחלקה בנויארק. הצנטראל תעשה עתה הכנות להחל' מלונים עברים עם הרנוכים שונים, וגם להחל' תלמוד בבלי בהוצאה חדשה ומדויקת עם חלופי נוסחאות בכ"י, ופירוש מדעי, ע"י שלום אלבעק, ע"ש ספרים.

ב. מ.

תחום: ע' ערוב

תחית המתים: האחרון מ"ג עקרי הדת שיסד הרמב"ם ואשר נחשבו כעת בכל תפוצות ישראל, הוא להאמין שתהיה תחית המתים באיזה עתיד קרוב או רחוק, בעת שיעלה לרצון לפני הבורא, היינו: שהמתים יקומו מנקבותם בגופותיהם לחיות שנית חיי כל אדם על הארץ. ולפי זה (וכן היא דעת הרמב"ם בספרו) הנפשות אינם כלים כליון נמור למרות הרקבון השולט בהם, כי יסודותיהם המתפרדים ע"י הרקבון קימים וכפף הימים ימות המשיח, יתלקטו ויתקברו והיו לאחדים לפי כל דברי חזיון אשר הזה יחזקאל בתיך הבקעה (יש' לז'). האמונה בתח"מ אשר נשתרשה בעם ונתפשטה כבר בימי הבית הראשון יוצאת ממנה מקראות ובפרט מדברי חנה (יש"א ב' ו') „ה' ממית ומחיה מוריד שאול ועל“, משיעיהו (כז' יט) „יחי מתים נבלתי יקומון, הקיצו ודגנו שובני עפר כי מל אורות מלך וארץ רפאים תפיל“, מתהלים (מז' ט—י) „לכן שמח לבי ויגל כבודי אף בשרי ישכון לבטח.

תחתיהם. בשנת 1839 במל מס הכרז אך המס לשלם בעד החופש מעבודת הצבא במקומו עבר, וישמו עליהם עוד מסים אחרים. נוכח המס מהיהודים נקרא „מוכתר“, בעת האחרונה נשארו רק שני מיני מסים: א' „כדל-איראסכריה“, והוא מס הצבא ועולה בערך שמונה פראנק לכל זכר מבן עשירים עד בן ששים שנה; ב' „דרביה“ או „וילפאראסי“, כס הדרכים, העולה בערך ארבעה פראנק לכל זכר מבן עשירים עד ששים כנ"ל. ומלבד המס שמשלמים היהודים לצורך הקהלה. בשנת 1864 הציעו יהודי קייסא את התקנות אשר יסדו ביטול סהלות תורקיא, והושטן: עבדאלעזיז הסכים עליהן ביום 5 מאי 1865, ולפיהן יתנהנו הקהלות ע"י שליטה ועדים או שלש מועצות: א' „מגלים עמומי“ אי מועצה עממית של שמונים חברים, ב' „מגלים נוסמני“ או מועצה נשמית של שבעה טובי עיר, ג' „מגלים רוחני“ או מועצה רוחנית של תשעה רבנים. הרב הכולל בקושטא אין לו סמטלה על רבנים כוללים אחרים בתורקיא. רק הוא בא כחם לפני הממשלה להציע לפניו את דבריהם. הרב הכולל הראשון שהשיג הסכמת הממשלה היה בימי השולטן מחמוד השני (1808—39) והוא היה ר' אברהם הלוי בשנת 1835, ואחריו ר' שמואל חיים אך הממשלה העבירה אותו אחרי שעברה הישנה מפני שלא היה אזרח תורקיא ונתמנה אחר במקומו, הרב הכולל מטעם הממשלה מוכתר בתואר „קאימאקאם“. הרב הכולל הנוכחי (1913) הוא ר' חיים נחום (ע"ע). ויש עוד רבנים כוללים באדרינופול, אוסיר, אליפו, בנראה, בירות, ירושלים. ע"ע ארץ ישראל; מצרים; סוריא; ערב.

ביבליוגרפא: הוואנים קורות היהודים בתורקיה; M. Franco, *Essai sur l'Histoire des Israélites de l'Empire Ottoman*, Paris 1897; J. E. xii. 259.

א.

תורת כהנים: ע' ספרא

תושב: ע' גר

תולדות חברה: חברה להוצאת ספרים בלשון עבר, מספרות העתיקה והחדשה; נוסדה בווארשא בשנת 1896 ע"י בן אביגדור (ע"ע). והשתתף עמו י' ראמברג, מטרת החברה היא להחל' ספרים נחוצים ומעילים להפצת הדעת והמוסר בין בני הנעורים. ולהרחבת הספרות בכלל בדרך מסחר. החברה הדפיסה ספרים מקוריים והעתקת נכחות בכמה מקצועות של הספרות: א' „ביבליותיקא עברית“ מאתם ספרים בחמישים כרכים, והיא קבוצה גדולה ממיטב הספרות החדשה של מספרים ומשוררים מודרניים, וכוללת ביאורפיות וספרי מדע. ב' „ביבליותיקא גדולה“ שיצאו ממנה עד עתה (1913) שמונים ספרים בשלשים כרכים. הקבוצה הזאת כוללת מלבד מעשי ידי מחברים צעירים

הצפין כיסוד זה הוא של נמול ועונש. כי השאלות אשר שאלו גם נביאים כירמיהו, ואנשי מכאוב כאיוב וכל הקוראים להם, "מדוע דרך רשעים צלחה שילו כל בוגרי בגד" (ירמיה י"ב א') "שוא עבוד אלהים ומה בצע כי נשכרנו משכרתו וכי הלכנו סדורנית מפני ה' צבאות, ועתה אנחנו מאשרים זדים גם נכנו עושי רשעה גם בחנו אלהים וימלטו" (מלאכי ג' י"ד—ט"ז). דרשו מענה להשקט סערת רוחם ולהסיר ספק מלבם יש היראים אשר ראו את לוחציהם שנגדו והצליחו לעיניהם בעוד שהם בכל יראתם וישרתם סבלו כל ימיהם עמל ועזר. ועל זה באה התשובה שהעולם הזה הוא רק פרודור בפני העולם הבא, וכי יבא יום השילום עת המתים יקומו מעפרם. "אלה לחיי עולם ואלה לחרפות ודראון עולם", "יום בא בעוד כתנור והיו כל זדים וכל עושי רשעה קש ולהם אותם היום הבא", וליראי ה' יזרח "שמש צדקה ומרפא בנפיה" (מלאכי ג' י"ט). מתי יהיה האות הזה? בדניאל אומר בפירוש בקץ הימין, כלומר, ימות המשיח. עת יבא "בראשית" וישב לימין "עתיק יומיא" וינתן לו "שלטון ויקר ומלכו וכל עשמיא, ואמאי ולשניא ליה יפלחון, שלטניה שלטן עלם די לא יעדה" (דניאל ז' י"ג—י"ד). אין ספק שהרעיון הוא שהמשיח ישב על כסאו למשפט. בכפר חנוך נאמר שהוא יצוה לקברים להוציא את מתיהם ועל פיו ישיבו לתחייה, ואחר כך יבדיל בין הצדיקים והרשעים לשלם לכל אחד כפעלו. דעה זו מתאמת להגירסא במיטנה סוף סימא שתחיית המתים באה ע"י אליהו הנביא וזכור לטוב, כמו שכתוב הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא לפני בא יום ה' הגדול והנורא. ובספרי (פססא שנין) אמרו שהקב"ה הראה למשה את כל ארץ יהודה עד הים האחרון, א"ת הים אלא עד היום האחרון. מלמד שהראהו את כל העולם כלו מיום שנברא עד יום שיחיו המתים, ובכן היתה להם תקופת התחייה האחרונה בכל ימות הבריאה. מאמרים אחרים הנוגעים בענין זה נמצאים מפורשים בספרים גנוזים אבל קשה להגיד עד כמה אפשר לסמוך עליהם מפני שרובם נזריפו ע"י מעתיקים נוצרים.

[המאמרים בתחיית המתים] בימי הרדיפות של

מלכי יון הפיחה האמונה הזאת רוח גבורה בבחירי העם אשר נלחמו בעד עמם למות מות גבורים. על קדושת השם. בספר הראשון של החשמונאים לא נזכר דבר על דבר היסוד הזה, וע"כ כבר החליטו המבקרים (ע"י אורטריפט 206) כי נכתב בידי צדוקי. אבל כותב הספר השני שם בפי השלישי משבעת הבנים שמתו ע"פ אנטיוכוס את הרבנים האלה: "ה' אלהים, אלה הם האיברים שנתת לי, הנני מקריב אותם ברצון בעבור תוונתך הקדושה, ולישועתך אני מקוה שתחזירם לי אחרי מותי". ובצוואות י"ב השבטים אמר יהודה לכל הנצבים עליו (ב"ה, ד') "ואלה אשר מתו בצער יקומו... ואלה אשר נהרגו מפני יראתם את ה' יקיצו (לחיים

כי לא העזוב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחת". לפי הרעיון הזה כתב מחבר היסוד "ארון עולם" את החרוזים האחרונים: "כידו אפקיד רוחי בעת אישן ואעירה, ועם רוחי גרתי ה' לי ולא אירא". ומדניאל (י"ב, ב' וי"ג) "ורבים מישני אדמת עפר יקיצו, אלה לחיי עולם ואלה לחרפות לדראון עולם. ואתה לך למץ ותנוח ותעבוד לגדלך לקץ הימין". חכמי הגוים הרוצים להוכיח בכתבי הקדש סדרנות התפתחותו של יסוד זה בין היהודים, ולחזק גם כן את הדעה שלא היהודים בעצמם יצרו ושכללו את הרעיון הזה כי אם שאבו אותו מסקור עם אחר, מאחרים לתכלית זאת כמה פסוקים מפרקי הנביאים הראשונים, כמו הושע וישעיהו, עד אחרי גלות בבל, ובחזקים ומוסיפים מלים ככל העולה על רוחם, ומתפכים גם סדר ההתפתחות נגד כל חוקי ההגיון. הנהוג בעולם הדמיון והמחשבה הוא, שדנים מן הפרט על הכלל ולא להפך. מרתיבים אנשים גבול מחשבתם והצטמצמה בראשונה באדם פרטי להקיף כלל גורו, ודנים, עכשיו שאנו מודים שגוף אחר יקום לתחייה אפשר לנו גם כן להאמין שירכבות גופים, היינו נעם שלם. יתעוררו לחיים חדשים. ואין ספק שיחזקאל לקח את תמונתו מהאמונה בתחיית המתים שהתפשטה בימיו. אבל אין שום יסוד להסביר שהאמונה בעיקר זה נבעה מהתקפה או מהאמונה בעתידות העם, כי שני היסודות האלה שונים לגמרי כן במושגם ההגיוני וכן בתכנם המוסרי, ואין האחד מקיף את חברו כלל. אמנם מכל המאמרים הרבים המפורשים בכתבי הקדש ואשר נכתבו בזמנים שונים יוצא שהעם האמין שלא כל המתים יזכו בחיים חדשים, כן התפלל ישעיהו: "מתים כל יחיו רפאים כל יקומו, לכן פקדת והישמידם ותאבד כל זכר למי". וגם דניאל אמר: "ורבים מישני אדמת עפר יקיצו", ולא כולם, ומאלה אשר יקיצו רק ההסידים והצדיקים ינחלו חיי עולם. להלן נראה שחכמי ישראל נחלקו בפירושם של הכתובים האלה. אבל גם בימים ההם כבר נמצאו אנשים, ומהם גם יראי ה', אשר מענו (תהלים פ"ח י"א) "הלמתי תעשה פלא אם רפאים יקומו יירוך סלה", "לא המתים יהללריה ולא כל יורדי דומה" (שם פס"ו ט"ז). או (איוב ז' ט') "כלה ענן וילך כן יורד יסאל לא יעלה", "כי יש לעץ תקוה אם יכרת ועוד יחליף, ואיש שכב ולא יקום עד בלתי ישמים לא יקיצו ולא יעורו משנתם" (שם י"ד). ובאמת אמרו חכמינו (ב"ב ט"ז) מכאן שכבר איוב בתחיית המתים. וקהלת אמר (ג' י"ט ב') "ומותר אדם מן הבחמה אין". הכל הולך אל מקום אחד. הן רבים מן המפרשים "עמלו לפרש את הכתובים האלה במובן אחר הזר להם אבל אין המקרא יוצא מידי פשוטו ואין ספק שרעת חלק חשוב מן העם מובלעת בהם כאשר נראה להלן. וגם בין המאמינים בעיקר זה חלקו הדעות בנוגע לגורלם של האנשים אחרי צאתם מקברותם. הרעיון הראשי

ואת רעהו. ובנמרא אמרו (י"ט צ"א:) שיעמדו אפילו במומיהם כרכתיב (כירמיה ל"א ו') במ עיר ופסח הרה ויולדת יחדו, ואחר כן מתרפאין. והצדיקים שהקב"ה עתיד להחיותם אינם חוזרים לעפרם (שם צ"ב). לפי המשנה האחרונה דברכות היו חותמי הברכות במקדש אומרים מן העולם, ומטקלקלו המינין ואמרו אין עולם אלא אחד התקינו שיהיו אומרים מן העולם ועד העולם. את הזמן מתי קלקלו אפילו להגביל ע"י משנה באדר"ג (פרק ה') ישני תלמידים של אנמינוס איש סוכו שטעו בדבריו עמדו ופרשו מן התורה ונפרצו מהם שתי פרצות (או שתי משפחות) צדוקים וביתוסים. אבל מדבריהם אלו היו יודעים אבותינו שיש עולם אחר ויש תחיית המתים לא היו אומרים כך, יוצא שגם בדורות לפניהם כפרו בתה"מ. הנוצרים וגם שאול מתריש ותלמידיו שהתנגדו לכל תורת הפרושים והוציאו לעז על כל דבריהם הודו בתחיית המתים מפני שכל אמונתם מיוסדת על העיקר הזה. כידוע. הקראים מודים בתחיית המתים (עץ חיים" פ"א, הוצ' ד"ל"ש 1841).

[מי הם שיקומו לתחיית] השאלה שנחלקו בה הרבה חכמי ישראל הן בתלמוד והן בספרי המחקר. היא: אם התחייה תהי כללית כלומר אם כל המתים של ישראל ושל אוה"ע. צדיקים ורשעים יקומו מקברותיהם, או רק חלק אחד מהם יזכו לחיי העולם הבא. בדניאל נאמר כי רבים מייטני אדמת עפר יקומו, ונראה בין הרבים יהיו צדיקים ורשעים, ישראלים ואי"סראלים. וע"כ נומר הפסוק: אלה לחיי עולם ואלה לדראון עולם. וכן נראה מן המשנה הראשונה בחלק האומרת שבעלם הוא אחד מארבעת ההרדומים שאין להם חלק לעוה"ב. ובלעם היה עכו"ם. ור' יהושע אמר לר' אליעזר (תוספ') סנהדרין פ"ג ב': יש צדיקים באומות שיש להם חלק לעולם הבא. ר' יונתן אמר כל המתים עולין חוץ מדור המבול שנאמר מתים כל יחיו אלו עכו"ם שיעמדו ליום הדין אבל לא יחיו, אבל דור המבול אף ליום הדין אין עומדין שנאמר רפאים כל יקומו (פרק ר"א ל"ד). ואמרו (בסדר אליהו רבה פ"ה וע"י כתובות ק"א). תחית המתים להקב"ה בעולם הזה כדי לקדש שמו הגדול ולמות המשיח כדי ליתן שכר לאוהביו וליראיו. שנאמר יחיו מתיו אלו מתי ארץ ישראל, נבלתי יקומון אלו מתי בבל. רב סעדיה נאון בספרו אמונות ודעות (מאמר ז') השיב על השאלה מי ומי מן האומה יחיו בעת הישועה? כל צדיק ובעל תשובה. אכל מי שימות בלי תשובה הוא מן הענושים שלא יקומו. ומפרש את הכתוב בדניאל שאלה איטר לא יקומו יהיו לדראון ובר אבהו (בתענית ז'). דאמר גדול יום הנשמים מתחיית המתים. דאילו תה"מ רק לצדיקים ונשמים לצדיקים ולרשעים. הרמב"ם כדרכו יצר לו שיטה שלמה ומיוחדת בענין זה. ע"פ המשנה המפורשת הניח גם הוא שתחיית המתים היא מיסודי משה רע"ה היינו מן התורה, והמכחיש כזה אינו דבק בדת יהודית.

הדברים). אבל היו אז גם רבים, ומהם גדולי האומה, שנכחו ברעיון זה, והמפורסמים שבהם היו הצדוקים אשר לפי עדותו של יוס'פוס (קדמוניות ספר י"ח פ"א) לא האמינו אפילו בנשול ועונש, ובכן היתה תה"מ אך למותר. גם קישה לבאר אם האיסיים אשר הודו בחיים הנצחיים של הנפש קבלו את הרעה של תה"מ. גינר (לעזעשטיקסע אויס דער משנה 3 ובאורשריפ"ט 129) הוכיח שגם השמרונים כפרו בתה"מ, וכן נמצא במס' כותים שהו"ל קירכהיים (1851) המאמר: "מאמתי מקבלים אותם משכפרו בהר גרזים והודו בירושלם ובתחיית המתים". בספרי (שלח פסקא ק"ב) על הפסוק הכרת תכרת הנפש ההיא אמר ר"ש בן אלעזר מכאן יזפתי ספרי (צ"ל סופרי) כותיים, שהיו אומרים אין מתים חיים אמרתי להם שאין ת"ל עונה בה אלא שעתידים ליתן את החשבון ליום הדין (בסנהדרין צ'. מביא מאמר זה בשם ר' אליעזר בר' יוסי שהתוכח עם סופרי הצדוקים). כפי הנראה טענו הצדוקים שרעה זו נחתרשה אחרי זמן וישלם היה לה שרש בתורה, וע"כ עמלו חכמי הפרושים למצא ראיה מן התורה, אבל הם דרשו מקראות לפי רוחם וכל אחד מצא סמך לעצמו. ומה יוצא שבאמת לא היה להם מקרא אחד מקובל ומפורסם בעם או אפילו בבח"מ. עת מינים, כותים או צדוקים. שאלו את רבן גמליאל מנין לתחיית המתים מן התורה, ענה להם מן הכתוב בדברים (ל"א ט"ז) "הנך שוכב עם אבותיך וקם..." ולא קבלו ממנו. כי מלת וקם נמשכת לא למעלה כ"א למטה, וקם העם הזה וזנה (סנהדרין צ'). וכן היא לפי המסורה. והרמב"ם במאמרו "תחיית המתים" אומר: שהתורה אינה זוכרת זאת הפנה כלל אפילו ברמזיה אף כי בבאור. ובאמרתם שתחיית המתים מן התורה כונתם שיש רמזים נסתרים. ולמה לא הזכירה התורה חדוש זה בפירוש? מפני ההמון שהעברות קצות בעיניו וצריך היה להפחידו ולאיים עליו בעונשים המסהרים לבא (שם). ומהעובדות שאליהו החיה את בן האשה הצרפתית ואלישע את בן השונמית אין להביא ראיה לתה"מ אחרי אלפי שנים, מפני השאלה הצדוקית. אמריתו ד"שכבי חיי והא הוו עפרא ועפרא מי קא חיי? אבל החכמים דרשו את הכתובים לפי דרכם ומצאו כמה מקראות הרומזים לזה וגזרו שכל האומר תה"מ אינה מן התורה, כלומר, אפילו מודה שיחיו המתים לעתיד לבא וכופר דלא רמזיא באורייתא (רש"י שם) אין לו חלק לעוה"ב (חלק משנה א'). וע"כ קבעו בברכה השניה של ימנה העשרה להאמר שלש פעמים בכל יום, שה' מקיים אמונתו לישיני עפר ונאמן להחיות מהים. וכמה תפלות אחרות מבטאות רעיון זה שה' יחזיר הנשמות לפגרים מתים, ולפי ד' מאיד יעמדו בלבושיהם ק"ו מחיטה שנקברה ערומה ויוצאת בכמה לבושין (שם צ'). וכן הוא כחזונו של ברוך (הוצאת קויטש פ"ג) שלא תשונה צורתם של הנקברים וכל אחד יוכל להכיר את קרובו

שמהם ישתלם הגוף בעת התחיה חלק קרישקש מכל ההולכים לפניו. לפי דעתו לא יתקטו חלקי הגוף שכבר נפסדו אחר המות, "זה רחוק הרבה משיעור". אבל הגוף יהיה באותו מזג והכונה וצורה מתאימים בכל פרטיהם להאיש ביטעה ישתיה חל. הרפואים ברוד העבר מחקו את ברכות התחיה בסדר התפלה (עי' גינר געזאט' שריפטען ח"א: גרונדציגע צו איינעם גייען געבעטניגע). האללהיים במאמרו האישיות (ברלין תרכ"א) שכתב להוכיח צדקתם של הצדוקים והקראים נגד הרבנים. אומר שכל התנגדותם לתחית המתים היתה מפני שסופה עבודה זרה. והא ראה ישע' יסוד זה נכנתה שיטת הנצרות. ואלה הם דברי ישמות. ובאלו לא קבלה הנצרות עקרים אחרים המתנגדים לכל תורת היהדות ולחקי השכל האנושי. ע"ע עולם הבא; עקרים.

ביבליוגרפ'א: מלכד הספרים הנזכרים בתוך המאמר J. Q. R. I.; Hamburger, *Realencyclopaedia* s. v. Auferstehung; Hastings, *Dictionary* Vol IV, s. v. Resurrection; Charles, *Eschatology*, Hebrew etc. 1899.

י. ל. ל.

תחנא: ע' בן דינאי

תחנן: תחננה שאומרים אחרי תפלת ישע' של שהרית ומנחה בימי החול ונקראת "תחנן" ע"ש תחלתה: רחום וה' נון חטאתי לפניך, ה' כלא חטאים רחם עלי וקבל תחנוני. והיא כעין הקדמה למזמור הבא אח"כ: ה' אל באפך תוכיחני וגו' עד יבדוק רגע (תהלים ו'). ואהריו אומרים: ואנחנו לא נדע וגו' (דה"ב כ' י"ב) עד וכפר על חטאתנו למען יסמך והם פסוקים מלוקטים. וספרשים טעם אמירת הפסוק הראשון, כלומר שהתפללנו בכל ענין שיכול אדם להתפלל: ביישיבה כפסוקי דמרה, בעמידה בישע, ובנפילת אפים בתחנון, ומעתה אין בנו כח להתפלל בענין אחר, ולא נדע מה נעשה עוד רק עליך עינינו (כל בו סי' יט ובטור או"ח סי' קלא). ר' יהואל מיכל עפשטיין בספרו קיצור של"ה (אמשטרדם 1701. דף נ"ו) כתב שנוהגין ליסר מודם תחנן פסוק ויאמר דוד (ש"ב כ"ד י"ד) מפני שכתוב בו נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו וביד אדם אל אפולה, ומורה לנו מה טוב לבטוח בה' ולקבל הכל ממנו ולא ע"י בני אדם. אבל לא נמצא פסוק זה בסדורים ישנים. בישיבה ובחמישי כשאומרים והוא רחום מסיפים אחר המזמור לאמר: ה' אלהי ישראל שוב מחרון אפך וגו'. שאומר החזן, והקהל עונה אחריו, ולפי הכלבו היא אחת מהתחנונות הספוימות. לדעת ד' יהודה החסיד יסדה חזקיה המלך, וכונתו על החרון המתחיל, ה' אלהי ישראל" אולם הפסוק שוב מחרון אפך הוא בתורה (במדבר ל"ב י"ב), ומניף התחנה משה כי

ותחית המתים היא, כדעת הרס"ג, לצדיקים ולא לרשעים. כי הרשעים כבר בחייהם קרוים מתים. אבל תחיה זו אינה זו התכלית האחרונה שלהם, כי האדם יש לו למות בהכרח, ויחפרד וישוב גם אח"כ למת שהורכב ממנו. בימות המשיח רק יארבו חיי בני האדם. לפי שיסוריו הראונות והיגיונות המספרים ימי האדם. גם המשיח ימות ובנו ימלך תחתיו ובן בנו אחריו. והתכלית העיקרית הוא העולם הבא שאין בו לא אכילה ולא שתיה כי אם השארת הנפש בקיום המושכל. וזו היא שאמרו שהצדיקים יושבים ונהנים מזיו השכינה (פי' המשינה חלקו). ובסוף הלכות מלכים אמר, אל יענה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם, או ישתיה שם חרוש במעשה בראשית, אלא עולם כמנהגו נוהג (מאמר תה"ם). ודבריו אלה מתנגדים למאמרים שהצדיקים שהם ה' עתיד להחיות אינם חוזרים לעפרם. הרמב"ן וכמה מגדולי הרבנים לפניו ואחריו התנגדו מאד לשיטת הרמב"ם. הם פירשו את מאמרו התלמוד לפי פשטם ולא הלכו בין תה"ם ועוה"ב. ועל שאלת הרמב"ם איך יבא ה' כלי השמוש של הגוף לבטלה, ענה הרמב"ן בשער הגמול שכבר ראינו שהגוף והנפש התאחדו לקיום נצחי במשה ואליהו, והאריך שם להסיר כמה מן הספקות שהוזכר הרמב"ם. קרישקש בספרו אור ה' (מאמר ג' פ"א) העיר על זה שאין ספק כי מאמרי חז"ל בפשטם מחזקים את דעת הרמב"ן וגם הוא מצדו משהדר לבאר לאיזה תכלית יתכן ה' בהחזירו את הנפש להגוף, ואומר שאין די שיעשו הגמול והעניש להנפש לכהן אחרי הפרדה מהגוף, ולולא הנם הזה היה נמצא הסרון בחוס היושר האלהי. וקזה נורה חכמתו שלם נטול ועניש מכל הפנים, לפי מישלו של רבי בתשובתו לאנטיגונים (סנהדרין צ"א). ומפני טעם זה עצמו היה ראוי שיעשה גם זה באמצעות הנביא הראשון שזכה למדרגה זו, שבו היתה התאחדות ודבקות הגוף והנפש שלמה. היינו אליהו הנביא (שם פ"ב). וחנן היה לפני מתן תורה. לפי קרישקש לא תהיה התחיה כללית, כ"א בשביל צדיקים נגמרים ורשעים נגמרים, כמאמר הכתוב אלה לחיי עולם ואלה לדראון עולם, כי כונת ה' היא להראות בשניהם את היושר האלהי (שם פ"ג) גם מן התפלה שקבעו חכמינו בתפלת ישרתית של שבת, "הכל יודוך", נראה שלפי דעתם היתה תחית המתים המדרגה האחרונה בתקופות החיים יל האדם (ולא קדמה לעוה"ב לפי שיטת הרמב"ם). כי הנוסחא היא: "אין כערכך ה' אלהינו בעולם הזה, ואין זולתך מלבנו לחיי העולם הבא. אפס בלתך גואלנו לימות המשיח, ואין דומה לך מושיענו לתחית המתים" וגם במדרש הנעלם לפי תולדות אמרו תחית המתים היא האחרונה שבכולם, ואין בין העולם הזה ותחית המתים אלא נקיות והשגת ידיעה. ולפי זה אפשר שכל ישראל יש להם הלך לעוה"ב, ואפילו צדיקי אוה"ע. אבל לא כולם יזכו לתחיה (שם). ובנוגע ליסודי החמר

נתהברה בימי הנזרות תתניו. כנראה היה פיוס גדול הוֹדָה על סדר א"ב אך נתקצר אולי כדי שלא להטריח הצביר או מטעם הצנזורה ונשארו רק האותיות ה' הבט, ז' זרים, ח' חוסה, ק' קולנו, בין החרוזים האלה אומר ההון פעם ובכל זאת וכו' ופעם אנא שוב מחרונך וכו' והקהל עונה אחריו, בתענית צביר היו מוסיפים לומר הפיוס "שומר ישראל, ועכשיו אומרים אותו בכל יום קודם ואנחנו לא נדע, ויש בכל אלה שינוי נוסחאות בין הספרדים ובין האשכנזים, ובמחזור רומא נמצא החרוז: "שומר ברית אבותינו שומר ישראיתנו ואל תאבד פליטתנו האומרת בכל יום שמע ישראל". בכלל לא היה נוסח קבוע לפילת אפים, ובסידור רב עמרם גאון כתוב רק שנופלים צביר על פניהם ומבקשים רחמים, ושאל כל אחד ואחד בקשתו ואומר רבון כל העולמים וכו' (שם דף י"ב), ובסדר שני וחמישי כתב "שומרים רחום וחנן וכו' ואומר ש"ן ה' אלהי ישראל שוב מחרון אפך וגו' וענין הקהל ואומרים תחניות (שם כ"ז:). הרמב"ם בסדר התפלה כתב: מנהגנו להתחנן בנפילת אפים בדרכים ופסוקים אלו פעמים בכלל ופעמים במקצת: לפיכך אני כורע ומשתחוה ומתחנן לפניך אדון העולם וכו' כי לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך וכו' ונהגו העם להתחנן אחר נפילת פנים, כשמגביה פניו מן הקרקע, בפסוקים ואנחנו לא נדע מה נעשה וכו', ועי' עוד שונים בסידור רש"י (ס' ת"ח 209) ובמחזור ויטרי (צר 70). בזה (במדבר ק"ב:) משמע כי אמרו בנפילת אפים המזמור ליהוה אלהי ה' נפשי אשא כך בטחתי (תהלים כ"ה). המעם שנופלים על הפנים בתחנון, לפי כישראל היו משתחוים בעזרה היה בין כל אחד ואחד ד' אמות כדי שלא יישמע וירוי חבריו ויתבייש ממנו, ואנו עושים כהאי גונא בהסתיר פנים כאלו כל אחד אינו רואה ואינו יודע מה שמתפלל חברו (מטה משה). ואין נופלין על פניהם רק במקום שיש ס"ת ויש אומרים שאם נמצאו שם ספרים הוא כמו ס"ת ונופלים בתחנון, ואין ליפול על פניו רק מיושב, ונופלין על צד שמאל, רק בשחרית ישיי תפילין בשמאל נופלין על צד ימין. ואין אומרים תחנון ברח וכל חדש ניסן, ול"ג בעומר, מר"ח סיון עד אחר שבועות, ת"ב, חמשה עשר באב, ערב יוה"כ עד סוף חג השני (ויש בזה מנהגים שונים). תנוכה, חמשה עשר בשבט ופורים. גם אין אומרים בבית הכנסת שיש שם חתן ביום חתונתו, או אם המוהל או הסנדק או אבי הבן בביהכ"נ ביום המילה (אע"פ שאין הכרית מילה בביהכ"נ). ואין אומרים אותו בבית האכל מפני שמדת הדין בלאו הכי מתוהה שם. ואם מתפללין בבית המת ואין שם אבל יש מנהגים שונים אם לומר תחנון או לא. ע"ע נפילת אפים.

ג. ה. ב.

תחנונות (תחניות): תחנונים ובקשות, כל תפלה כל תחנון (מ"א ח' ל"ח). תפל נא תחנונו לפניך (ירמיה

מ"ב ב'). אנחנו מפילים תחנונינו לפניך (דניאל ט' י"ח). תחנונים ידבר ריש (משלי י"ח כ"ג). התחנונות הן בקשות של יחידים, כל איש לפי צרכיו, לעומת התפלות הקבועות שטבעו הו"ל. כבר בזמן התלמוד היו רגילים לומר תחניות מיד אחר התפלה (ש"ע). ובגמרא מפרשים דברי ר"א שאמר העישה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים (ברכות כ"ח:). לדברי ר' אבשיא כל שתפלתו דומה עליו כמשינוי, ורבנן אמרי כל מי שאינו אומר בלשון תחנונים, רבה ור' יוסף אמרי כל שאינו יכול להדריש בה דבר (שם כ"ט). והחידוש הוא התחניה אחר התפלה, כמו אלהי נצור לישני מרע, שאנו אומרים בסיום ש"ע. ומצינו כמה נוסחאות של תחניות אחר התפלה, וכולם בלשון עברית צחה, ונוכל לחלק אותם לארבעה מינים: א' תחניה כללית, ב' בקשה לסליחת עון, כעין סליחות (ש"ע). ג' בקשה לה' לעזור לו להיות עוסק בתורה, ד' לשיבת ציון ובנין ביהמ"ק. ר' אלעזר בתר דמסיים צלותה אמר הכי: יהי רצון מלפניך ה' אלהינו יתשן בפרנינו אהבה ואהבה ושלום ורעות, ותצליח סיפני אחרית ותסוף, ותשים חלקנו בנן ערך, ותקננו בחבר טוב ויצר טוב בעולמך, ונשיבים ונמצא חיל לכבנו ליראה את שמך, ותבא לפניך קירת נפשנו לטובה, ויש תהתחנוני בקיצור נמרץ, כמו ר' חייא דאמר יהר"מ יא יתהא תורתך אומנתנו, ואל ידוע לבנו ואל יחשבו עינינו. תהנת רבא היא אלהי עד שלא נוצרתי שאומרים אחר התפלה של יוה"כ רב אמר התפלה שהתן לנו חיים ארוכים שאומרים בשבת בברכת החדש (ברכות ט"ז: י"ז). ויש שהיו אומרים התחניות קודם התפלה כמו בבית ר' ינאי: רבנן! חסאתי לך יהר"מ יא יתתן לי לב טוב, חלק טוב, יצר טוב, חבר טוב, יש טוב, עין טובה ונפש שפלה ורוח נמוכה. אל יתחלה שמך בנו ואל תעשינו שיחה בפי כל הבריות, ואל תהי אחריתנו להכרית, ולא תקותנו למפח נפש. ואל תצריכנו לירי מתנת בשר ודם, ולא תמסור מונותינו בידי ב"א, שמתנתם מעוטה והרפתם מרובה. והן חלקינו בתורתך עם עושי רצונך. בנה ביתך היכלך עירך ומקדשך במהרה בימינו (ירוש' ברכות פ"ד ב', ועי' מס' סופרים פ"ד ב'). ותחניה להטבת חלום (ברכות נ"ה:). שאומרים בברכת כהנים. התחנונות נתרבו בימי הגאונים כנראה מסידור רב עמרם וסידור רב סעדיה, ויש תחניה לרבנו נסים שאומרים בשחרית יוה"כ (קריאה נאמנה, ויניציא 1715). ר' יהודה דהסיד ותלמידו ר' אלעזר מגרמזיא חברו תחניות שנרפסו בתפלות ר"י דהסיד ובס' יורה דעה חטאים. התחניות שאומרים בחצות הלילה הם לרוב על גלות הישיבה ובקשות ישיבה ביהמ"ק במהרה בימינו (עי' זהר ויפהל, ש"ע או"ח סי' א' וערך חצות). תחניות כאלה נרפסות בספרי לקיטי צבי, מעבור יבק, שומרים לבקר, ובס' בנף רננים לר' ידידיה כרמי (ויניציא 1626). והרבה תחניות בחרוזים

לנשים לפי רוח הזמן ונעתקו גם ללשונות אירופאית. תחנתו בת יהודה" של לעמערס בלשון אשכנזית. ונעתק ללשון הולאנדית *Gebeden voor Israelitische Vrouwen* (אמיסטרדם 1853). ונכתב לכבוד לידי יהודית מונטיפיורי. בער הדפים "קול בת ציון" (רעדעלהיים 1856). תחנית בלשון אונגרית נכתבו ע"י הרב דר' עמנואל לעוו בסענערין. האשה פאני נויאד כתבה ספר תחנית בשם "שמונדרען דער אנראכט" (ברין 1859) בעד נערות ונשים צעירות, ונעתק לאנגלית, וכעין זה מחברת אני יוספין לעוני *Méditation of the Heart* (נויאארס 1900). ע"ע זמירות; סליחות.

ביבליוגרפיה: סיכל זאקש, רעליגיעזע פאקטן דער יודען אין שפאניען, הוספה, ברלין 1845; דוקס ציר קענטניס דער גייהעברעאישען רעליגיעזען פאקטן, הוספה 1842; זולצבאך, רעליגיעזע אונד וועלכע פאקטן דער יודען, ברלין 1893; *J. E. iv. 550*.

א.

התפנתם: עיר בצפון מצרים (יחזקאל ל י"ח). ולפי העתקת השבטים היא העיר *Daphne* מזרח ללשון ים פלוסי על יד נהר נילוס, וסביבה בנו המצריים סבצר חזק מאד להיות להם למחסה ולמסתר מצבאות הערביים משחרי מרף אשר הרבו לפשוט על ארץ מצרים לשלול שלל. ולדעת קצת עוד נשאר שם ושאדית העיר הזאת עד היום, והוא כפר "ספנת" (בחלוף האותיות מן הפנס, והח"ת נבלעת, וכירמיה ב' מ"ז הכתיב תהפנס). בימי ירמיה היתה תהפנתם אחת מהערים הגדולות והנכבדות במצרים, ומפחד נבוכדנצר וחילו נמלטו שמה רבים מבני יהודה, והנביא נצמזה לממן אבנים גדולות במלט במלכן אשר בפתח בית פרעה בתהפנתם (ירמיה מ"ז). המורה על התבצורת העיר, ובכ"ז תשיג יד נבוכדנצר לכבוש אותה, כמו שאמר בשם ה': ושמתי את כסאו ממעל לאבנים האלה אשר סמנתי ונסה את שפרירו עליהם (שם פסוק י"ד).

ג. מ.

תחש: מין חיה שעשו מעורה מכסה לאהל המיטבן ולכלי שרת (במדרש ד' י"ב—י"ד). עורות תחשים (שמות כ"ז י"ד). ועשו ממנו נעלים לבני מרום עם הארץ. ואנעלך תחש (יחזקאל מ"ז י'). אונקלס ותר"י תרגמו ססגוניא. שיש בנוזין הרבה. ודומה לתלא אילן. ר"מ אומר תחש שהיה בימי משה בריה בפני עצמה היה ולא הכריעו בה חכמים אם מין חיה הוא או מין בהמה הוא, וקרן אחת היתה לו במצחו ולפי שעה נודמן לו למשה ועשה ממנו למשכן ונגנו. ולדעת כולם היא חיה מהורה כי לא השתמשו בממאות לצורך דבר שבקדושה (שבת כ"ח: במד"ד פ"ז). לדעת שטיינבערג הוא חיה ממין הצבאים כמו חמור (*Antilope*) וע"ז מורה השם תחש שענינו קל רגלים כשורש חי' (משפם

וישירים ובמלים המתחילות באות אחת, כמו בקשת האלפי: או אקף אלפין בקשת ההיין (אוצר הספרים 82, 329). תחנה שכל הפסוקים מתחילין באות יו"ד (סדרו רב עפרם ח"ב ד"ג ע"א). בקשת הלמדן לר"ם העסע (אלטונא 1829). בקשת המיין לר' ידעיה בדרשי בכחית עולם ועי' השירן להכרמל שנה א' גליון 42). ויש תחניות ובקשות שאומרים בבית החולים ובעד נישמות המתים בבית עומק, בס' מענה לשון לר' שלמה הדרשו (פראג 1615). ס' מעין הטלום לר' משה ריאטי (ויניציא 1550). רפואת הנפש לבעל השל"ה (אמיסטרדם 1672). ישערי ציון לר' נתן נטע הניבר (שם 1662). תפלת זכה לר' אברהם דאנציג שאומרים בערב יו"כ ולסוטי תפלות לר' נחמן מבראצלאוו (ווארשא 1873). [תחנות בלשון המדוברת] המון העם שלא הבינו בלשון הקדש אמרו התחניות בלשון המונית, בבבל השתמשו בלשון ארמית ועי' ברכות ג' הוס' ונשארו עוד איזה בקשות בלשון הזה בסליחות, כמו "רחמנא אדבר לך", "מן די בשימא לך מתחניני". רוב ספרות התחניות הוא בלשון יהודית-אשכנזית בעד הנשים שלא הבינו בלשון הקדש והקובץ הראשון ממין הזה הוא "תחניות ובקשות" שנדפס בבאזיל בשנת 1609 (צעדנר, צד 448). כמו אשכנזי ויילעמער מנעלהווען העתיק התחנית שגדפסה באמיסטרדם בשנת 1650. סדר תחניות לימי החול ויום נדפס בפאד'ים בשנת 1723. וכולל תחנית בעת הפרשת חלה (צד 5); תחנית בעת אפית, שבת קובע, ובעת לבישת בגדי שבת; תחנית קורס המבילה, ובעת ההריון וקורס הילדה; תחנית לאשה עשירה שהצליח לפזר כספה לצדקה רק לאנשים מהוגנים ולמעשים טובים (צד 12). תחנה דפוס זולצבאך בשנת 1733 ויש בקשה לאשה שהלך בנים ישרים עוסקים בתורה (דף י"ז ע"ב). רוב התחניות של הנשים נוסדו על שלשת העקרין חנ"ה ר"ת: חלה, נדה והדלקת הנר, ויש "תחנות אמהות" שאומרים הנשים בעת קריאת התורה. "תחניות שלשת שערים". שנחלקה לשלשה חלקים: חנ"ה, ברכות ההדש, לימים נוראים. "תחניות ישערי תשובה" לעשרת ימי תשובה. "תחניות ארץ ישראל". אצל כותל המערבי. ספר תחניות שלם הוא הנקרא "ש"ס תחנית רב פגנים" שיש בו תחניות כמנין ש"ס על ענינים שונים. עם פירוש דברי כבושים ומשלי חן, ואורח מישור. כולם בלשון יהודית המדוברת (הוצאת לעוויעפשטיין ווארשא 1905). איזה מהתחניות מיוחדות למחברות נשים, כמו "שרה בת טובים" אך השמות האלה, "שאלים" הם סמחברים אנשים שחשבו שעי' ויקירו את התחניות בעיני הנשים הקוראות אותן, ונודע כי איזה משכילים מתלמדי בית ספר לרבנים בוילנא חיטומיד כתבו כמאה תחניות בעד המ"ל בוילנא ובווארשא, ונכתבו בלשון הנשים כפי מעמם, ומטרה אחת להם לעורר הבכיה בעת קריאת התחניות. המשכילים הישרים השתדלו לחבר תחניות

ולצנות, ולמלחמת נבזרים עם חיות רעות לתענוג הראיון לבני אדם שישבו במדרגות זו למעלה מזו כעגול לפני המחיצה. תרגום ונגינית שותי שכר (ההלים ס"ט י"ג) ומריהן דאולין למשתי מרות בבית קרקסין; ועקרון כיכוס (זכריה ט' ו') אלו תיאטריות וקרקסיות שלהן (מגילה ו'). תרגום בת אשורים מא"י כתיס (יחזקאל כ"ז ו') בית חופה לתיאטרון ממדינת אפוליא, וכתב ע"ז קאהוס בערך (ח"א 333) תיאטרון של הקדמונים אין להם חופה, וראשון של בנאים שעשה חופה לתיאטריות היה וואליריוס אוסטיניוס. כי לפני היה התיאטרון כמו, "גן חיון" (ישעיה כ"ב ו'). מקום שמתקבצים שם בני אדם לראות המישחקים במחזה מן החיים? ומכניסים את המומים (mimic) לתיאטרון שלהם (איכה רבתי פ' הביא בכלותי). ובשכיל שהיו עוסקים בתיאטריות בדברי ליצנות ופריצות וענבים, ובקרקסיות במלחמת הנבזרים עם החיות הם גורמים לשפיכות דמים, ולכן אסרו חכמים לבני ישראל לבקר את המקומות האלה, ואמרו שאין הולכין לתיאטריות ולקרקסיות (ע"ז י"ח:). ואין רבין של בנות ישראל לילך לבתי תיאטריות ולבתי קרקסיות (רות רבה פ' ותאמר רות). אבל הולכין לתיאטראות ולקרקסאות ולבסילאאות לפסח על עסקי רבים בשבת (שבת ק"ג). ופירש' מיני פסין הן ישם נאכפי לבית הועד. והיו נוהגין אז לשלוח להקרקסאות אנשים פישעים שנגמר דינם ליהרג ע"י חיות רעות מלבד אם יכלו לעמוד על נפשם ולנבזר על החיות. ופעמים יכלו לפדות ע"י שוחד, והיא הצלת נפשות שדוחה את הישבת. ויש עוד טעם אחר לאיסור תיאטריות מפני שהחיות וההציג שם במילי דברחותא היו משמחות את הלב, ואסור לאיש יהודי למלאות שחוק פיהו אחר החורבן כשהאומה שרויה בצער. אעפ"כ התירו לשמוע דברי הלצות בסעודה של מצוה ובמיטתה חתנים ולשים מסוה על הפנים בימי הפורים כדי להשתעשע לשעה קלה. לתכלית זו נתחברו חזיונות אהשוריש ואסתר, וחזיונות יוסף ואחיו בס', "מלחמה בשלום" לר' היים אברהם ב"ר יהודה ליב ממאהליב (שקלאו 1797) שנערך על הבמה בתרגום פולני בפני הנסיך פאסקיע-וויץ. כן התפתחה מפלגת בדחנים אשר השתדלו לעורר את הלבבות בדברי מוסר מעורב במילי דברחותא (ע"ע בדחן).

[מקור התיאטרון היהודי] בערך שנת 1860 החלו ההדיוטות לבקר בבתי מרחץ, ומומרים שונים התחילו לכרח את רעתם בדברי הלצה ונגינות. הראשון מן המומרים הללו היה בערל בראדער, שעל שמו נקראו המומרים בבית המרחץ בשם, "בראדער זינגער" עד היום. אחריו היה וועלויל זבארדער עהרענקראנץ. אשר שר את שיריו בעברית ויהודית-אשכנזית. השלישי הכי נכבד במומרים היה אברהם גאלדפאדען (ע"ע). תלמיד בית מדרש לרבנים בויטמיר שלא נזכר רק

האורים). ולדעת פרקמאן מחבר קירות "הסינים", תחש היא החיה Okapé שנמצאת זה מסרוב באפריקא ביערי עד וע"י מאמרי בעתון The Zoologist חלק י"ב צד 256, יולי 1908).

ב. מ.

תואודוסיא (קאפא): עיר בקרים רוסיא, בזמן חורבן הבית השני היתה העיר מיושבת מיונים ובהם התערבו איזה יהודים, כמו בכל מושבות היונים בעת ההיא, וכמאה שנים אח"כ נחרבה העיר ונכנתה מחדש בשם קאפא. כתובות עבריות משנת 909 ומשנת 1018 נמצאו בביהכ"נ של היהודים הרבנים. בשנת 1266 נכנתה עיר חדשה אצל העיר הישנה ע"י אנשי ז'ינוא, ובין התושבים היו יהודים רבנים וקראים, כנראה מהספר תורה הנמצאת בביהכ"נ של הקראים שנתן שבתי בן יצחק בשנת 1274, ועל ארץ הקדש של ביהכ"נ הרבנים בקאפא רשום שנת 1309. ויש רשימה בביהכ"נ של הקראים משנת 1409 בשם יצחק בן משה ושרה בת משה. גם נמצאו שם מצבות משנת 1457, ומשנת 1462. מצבה אחת משנת 1508 רשום עליה שם הרב יהושע בן רבי מאיר אשכנזי מתמן. ויהאן שילמבערנער שנסע בין שנות 1394—1427 באירופא אסיא ואפריקא, מספר כי בעברו דרך קאפא מצא שם יתתי כתות יהודים בשני בתי כנסיות וכארבעת אלפים בתי יהודים בסביבות העיר. בתקנות ישעשו אנשי ז'ינוא שיסדו קולוניות על חוף הים השחור, נוהר הבישאף מקאפא שלא להציר את היונים הארמנים והיהודים (28 פברואר 1449). בימי משטלת המאמרים היה לאיוואן השלישי קיסר רוסיא ציר יהודי בשם כוא קוקוס בקאפא. וזכריה גיזולף. מהאגרות שכתב זה האחרון נראה שיהודי קאפא היה להם חבור מסחרי עם יהודי קיוב. מארמין בראנעווסקי שבקר את קרים בשנת 1578 בספרו Tatariae Descriptio (קולוניא 1595), יאמר כי תושבי קאפא הם תורקים יהודים ונוצרים, ויש להם גנים ופרדסים יפים, וכי צירי הממשלות בחפצם לפדות שבוי מלחמה ישתמשו ביהודים בתור סרסורים בדבר הזה. הכאן (מושל הארץ) ישים מס על המאמרים היהודים הצירקאסיאנים ועוד. הכאן מחמד גיראי (66—1654) צוה לפקידיו לכל יגעו לדעה ביהודי מרדכי ולהניח לו למכור שלשה עברים בקאפא, כי הוא שלם בעד הרשות הזאת (J. E. vii. 408) ע"ע קרים.

ב. מ.

תואולוגיא: ע' יהודית; מרים

תיאטרון: במת ייחש, בית משחק של משחקים, והוא משלשון יונית Τέατρον (Theater). בדברי חז"ל משותף התיאטרון לקרקס (circus), תיאטריות וקרקסיות. הקרקס היה מקום מוקף מחיצה לשחק

למדינו אשר השמיע את זמרותיו, למצא לחם חקו
לכרה דעת השומעים. בחרף שנת 1877 בעת מלחמת
רוסיה ותונרמה, איקלע נאלדפאדען לבוקארעשט
ברוסניא. בהקבץ שם תנרנים וקבלנים לעשרות, אישר
בקשו להם שיעשועים בלילות הארוכים. וכשראה כי
זמירותיו אינן משיבות עוד את הלב, חשב על אדות
מיכר הדיש לבדיחות ושיעשועים, ויכרא את התיאטרון
היהודי. ויקבץ סביבו אנשים מנחות דרנא בעלי קול
ערב, שידעו ללמוד על פה לדבר ולומר את הדברים
אשר ישם בפהם. נאלדפאדען כתב בעצמו את
החזיונות, ויחבר את השירים והמנגינות. שני חזיונות
יצאו אמנם ברפוס קודם זמנו, והם: א' "סערקעלע",
אדער די פאלשע יאהרצייט לדר' עטינגער. ב' "דער
דעקטור, אדער צוויי חפזות אין איין נאכט" לא"ב
נאטלאכער, אלא שלא מצא בהם נאלדפאדען חפץ ולא
היטמטש בהם, כי הוא ישם כל מעיניו רק בחיי העבר,
וחזיונות ההווה היה דבר מנוחך בעיניו ולא מצאהו
ראוי לספל בו בכבר ראשי, ולכן השתדל תמיד לבקש
לו תכן לחזיונותיו מהעבר, ויחבר אופיריטא הכוללת
בתוכה קומיריא ודראמא בלולה בסרגריא, למען ירעיש
תכנה את עצבי רואיה ושחקי וככי יהיו משתששים בה
בערכוביא, ובדרך הזה נולדה האופיריטא היהודית. אל
הסוג הזה נמנו החזיונות יטולמית, בר כוכבא, דוקטור
אלמאסאדא ועוד. אולם כשלא הספיק חומר לאופיריטאות
יגל העבר, כתב גם אופיריטאות מחיי ההווה המתארות
חלוצי צבא מישראל היוצאים למלחמה, או מחזות מחיי
צדיקים וחסידים וכדומה. וכאשר התעוררה חבת ציון
אחר תקופת הרעמים והפרעות ברוסיה, כתב החזיונות
ימות המשיח ובן עמי. נאלדפאדען חבר את הכן
חזיונותיו בעקבות ספורים אשר קרא, ובהיותו משורר
לירי מטבעו. היו השירים אשר ספח לחזיונותיו מושכים
את הלב ומועזים את הנפש בעומק הרגשתם. לא כן
המחברים שהלכו בעקבותיו: משה הורוויץ, נחום
מאיר שייקעוויטש ויוסף לאמיינער, שלשתם חברו
חזיונות גם מחיי העבר וגם מחיי ההווה, מתוך ספורים
או תרגומים מחזיונות כתובים בלשונות אחרות. אבל
תכן חזיונותיהם אינו מן המוכרח, ועל הרוב אין בואף
צר אחד המושך את הלב (מלבד קצת מהחזיונות של
שייקעוויטש שהיה בעל כשרון לכתיבת ספורים). ע"כ
לא האריכו החזיונות הללו ימים. רק אחד היה מההולכים
בעקבות נאלדפאדען אשר הצליח חפצו לחבר שני
חזיונות שיש להם ערך קיים, הוא ליאון לערנער, אשר
כתב את "היהודיה" ע"פ האופירא של הלוי ויתרנס
את "אוריאל אקוסמא" לנוצקאו, ויעש לו שם במבצעו
זה, כי העלו את שני החזיונות האלה כמה מאות פעמים
על הבמה ועוד יעלו אותם הרבה פעמים וערכם לא
יאבד.

[התיאטרון היהודי באמריקא] מהפכה באה בתיאטרון
היהודי ע"י התפתחותו באמריקא. אחרי אשר עברו
המשחקים במשך שנים אחדות בערי רוסיה וסניא
ונליציא ויסבלו עני ומחסור וחרפת רעב וכפרט אחר
שנסגר התיאטרון היהודי ברוסיה מטעם הממשלה,
באו המשחקים לאמריקא בשנת 1884 ויצאו בה כד
נרחב לעבודתם בתוך הגולים מרויפ. הסוג העם קבל
את הבמה היהודית בזרועות פתוחות, וכאשר חמו
החזיונות שהביאו המשחקים עמהם מרוסיה ונליציא.
חברו המשחקים בעצמם חזיונות חדשים מאשר לקחו
מן הספרות ההמנית מתוך החזיונות של המחברים
הקודמים בשנוי שם החזיון ובשנוי שמות הנפשות
הפועלות. ככה היה מצב הדבר, עד אשר בא יעקב
נאדרין, ויחדש את פני הבמה היהודית, והוא יסד את
הדראמא האמיתית, שאין לה להתבייש בפני הדראמא
של אומות העולם, כמו "סירעלע אפרת", נאט מעניש
אונד מי פֶּעל, "אלישע בן אביה" וכדומה. בראשית
יצרו על הבמה היהודית אלצהו רצון ההמון ללכת גם
הוא בעקבות המחברים שקדמוהו, אבל לא ארכו לו
הימים עד אשר התוה דרך חדשה לעצמו, ויהי הראשו,
שכתב לא רק בשביל הכאים בשערי התיאטרון היהודי
כי אם גם בעד העולם הגדול, ודרמאותיו נעתקו
לאנגלית גרמנית פולנית רוסית ועברית, ובעלותו על
הבמה בלוב בשנת 1907 אמר: "כבר תרגמנו למדי
מספרי הנזים ועתה הגיעה השעה כי יבואו הנזים
לקחת משלנו". אמנם התפתחות הבמה היהודית בעת
האחרונה הביאה לירי כך כי נתחברו דרמאות שאינן
מובנות עוד לקהל באי התיאטרון של עכשיו, אלא שהן
נעשות לקריאה, כי יתגלה בהן עולם חדש של רעיונות
עמוקים. אך אם הצינו איות מהן על הבמה היהודית לא
עשו רושם כלל וכאשר עלו על הבמה בן ירדו. יש
מהן שנעתקו לאשכנזית או פולנית והועלו על הבמה
באירופא ולא עשו רושם גם ישם. אל הסוג הזה נמנו
חזיונותיהם של י"ל פרץ, דוד פינסקי, שלום אש ופרץ
הירשביין. כצאתם ברפוס יתפשטו לאלפים כמהחזות
רבות ובעלותם על הבמה אין דורש ואין מכין להם.
מן המין הזה הוא גם החזיון "ישראל בעל שם טוב"
מאת גרשם באדער, שעלה על הבמה בלוב. מלבד
אלה נתפרסמו עוד חזיונות רבים ממחברים שונים,
אשר עשו רושם פחות או יותר בעלותם על הבמה,
כמו חזיונות של ליאון קאברין, ז' ליבין, העורך דין
אברהם יסר בנו של נ"מ שייקעוויטש, ז' קארנבליס,
משה זיינערט, משה ריכטער, מ' כ"ץ, י' זאלאמאד
רעיוסקי, נ' ראקאו ועוד כאלה. מהם שהלכו בעקבות
נאלדפאדען ומהם שיצאו בעקבות נאדרין. להתפתחות
התיאטרון היהודי הועילו הרבה המשחקים אשר הקריבו
את מכתר שנותיהם על מזה אומנתם, כמו ז' פיני-
מאן, שמואל מארנבערג, יעקב אדלר, דוד קעסלער,
קעני ליפצין, בערטהא קאליש, מאני ווילענסקי ועוד.
התיאטרון היהודי הגיע לתקופה היותר רמה בניוארק
בשנים האחרונות. כאשר נבנו שני בתי תיאטרון

מירושלם לתור להם אין מנוחה, ויעברו הירק וישימו אל המדבר פניהם. אחד עשר יום הלכו במדבר עד בואם דרך ארץ אדום ושעיר לעיר צנעא אשר בארץ תימן, ובראותם כי הארץ טובה ופוריה בנח' וכא' אין מחסור דבר (כאשר עד היום נקראת צנעא נ' עין שבתים), ומצאו שם ארבעה מינים שבלולב כמי בא"י, ויחליטו לנוח שם ולהתאחז בה, וימליכו עליהם מלך מתוכם וישבו אל ה' בכל לבבם, ויבנו שם מבצר חזק על ההר נאפוס, והצליחו בעישר וגדולה, והי' כאשר עלה עזרא מבבל ושלח כתבים לכל ישראל לעלות עמו, שלח גם ליהודי תימן ולא באו, בתאמינם שאין זו גאולה שלמה וטרם הגיע הקץ האמתי, ויחרה בהם אף עזרא הכהן והחרים אותם בחרמנו הקשה, ואף הם הפכו עליו את הברכה שלא יקבר בא"י, וקצת ישיניהם נתקיימה. כי אין להם שלום ומנוחה, וגם העשירים שבהם לא יניחו יתרם לבניהם אחריהם, וקבר עזרא הוא במדבר בצרה, אנשי תימן עוד נושאים שגאה לעזרא, ואינם קוראים בשמו תחת אשר בכבל לרוב יקראו ע"ש עזרא. לדעת ר' יעקב ספיר בספרו אבן ספיר, יהודי תימן הם משבט ישמעון בימי יהושע מלך יהודה אשר הלכו להר שעיר (דה"א ד' ס"ב), והם לא גלו עם עשרת השבטים, וארץ תימן הוא אצל הר שעיר, וכאשר אמר הנביא לכן ישמעו עצת ה' אשר יעין אל אדום ומחשבותיו אשר השב אל יושבי תימן וירמיה מ"ט). במדרש (במדבר פ' נשא י"ג) דרשו עזריצפן וגו' רוח הדרום אומרת אני מביא גלות תימן וגלות להגדה (הגרי) וכו' לקיים מה שנאמר אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי, וגלות הגרי הם בני הגר בערב אשר במדינת חאנאג סביב סיכה שישם הבאר לחי רואי והם ההגריאים שבדח"א, וגלות תימן והדרום הם בני תימן

[היהודים בתימן] לפי הנראה באו היהודים לתימן במאה השנייה לספרי הנגיל אף כי לא נזכר דבר מהם ביוס'פוס ולא בתלמוד. המסלכות יטבא, ראידאן, הדמאות וימנת (תימן) נתאחדו יחד וסלך אחד מלך עליהם, שמות המלכים הם: יחמין (מת בערך שנת 325), ואחריו בנו אבו כריב, ואחריו יסורחביל יעפיר (מת בערך שנת 448), ואחריו יסורחביל יעקוף (מת בערך שנת 467), ואחריו מערי כריב יונעים, ואחריו ד' נוואס (מת בערך שנת 525), ולפי מסורתם היה זה האחרון גר שקבל עליו דת היהודים ויקנא לדת היהודים, לפי ווינקלער היו היהודים בשלוח בארץ תימן עד המאה הששית, עד שקם מחמד נביא היסמעאלים אשר הרעיש הארצות והרגז מסלכות וישלח גם ליהודי תימן לפתוח להם שערי העיר צנעא ולא פתחו, ימים רבים עשו חילותיו מלחמה עמהם ולא יכלו להם, עד שבא מחמד בעצמו בחרבו הקשה ויתיו שמו על משקוף שער העיר ונפתחו לפניו, בחרב נוקמת הכרעים למבח והרכבה מהם הכריח להמיר דתם ולקבל על מסלכות. גם

גדולים מיוחדים לחזיונות של יהודים בלשון יהודית-אשכנזית, אחד ברחוב גראנד ואחד באוני השניה. מלבד בתי התיאטרון שכורים ברחוב באערי, אמנם כבר נראו אותות של תקופת הירידה, והתיאטרון היהודי נעשה לגיטלי ומעברה להתיאטרון הכללי, גם איזה מהמשחקים המצוינים וביחוד בערמה קאליש החליפה את הבמה היהודית בהבמה האנגלית, גם היהודים הגולים כיון שלמדו את לשון המדינה ימאסו בתיאטרון היהודי ויבקרו את התיאטרון הכללי, ואין צורך לומר כי הדור החדש לא יבין גם הלשון המדוברת בתיאטרון היהודי. איזה פעמים נעשו נסיונות להעלות על הבמה מחזות בשפת עבר, הראשון היה מחזה "יש תקוה" מאת דר' י"ל לנדא, אשר הועלה על הבמה בשנת 1893 בבארדי גליצא, ובעת האחרונה נוסדה במה עברית בא"י והועלו מחזות יוניים מקוריים ומתורגמים מטיפות העמים, גם המחזה "האלהים האדם והשמן" של יעקב גארדין בתרגומו של סילמן, ע"ע ברחן; דראמא; חזיון; פורים.

ביבליוגרפיה: ברודס בקאלענדער של באדער, לונדון 1896; פאביוס שאר, דאס יידישע טהעאטער, ברלין 1901; השתה כרך ד'; דוד פינסקי, דאס יידישע טהעאטער, ניוארק 1909.

ג. ב.

תיבה: ע בימה

תיבות: ע בודדות; ראשי תיבות

תייר: ע נוסעים

תִּימָן (תִּימָנִים): תימן היא ארץ הנגב, כלומר לדרום א"י, כי תימן הוא דרום, כמו שנאמר ימה וצפונה ותימנה ומזרחה (דברים ג' כ"ח). והיתה עיר בארץ פלשתים בשם תימא או תמנת, ושמעון היה חתן התמני (שופטים ט"ו), ר"ש בר נחמני אמר שתי תמנאות היו וכו' ר"פ אמר חדא תמנה הואי (סוטה י'). ונראה בא משם ר"ש התימני. אבל ארץ תימן הוא מחוז גדול בדרומית-מערבית ערב, (בערבית אל-ימן), ואפשר שנקראת כן מפני שישם התישבו יוצאי ירך תימא בן ישמעאל (בראשית כ"ה ט"ו), או ע"ש אחד מבני אליפז בן עשו שישמו תימן (שם ל"ו י"א). הערבים התימנים היו לבני הקדם לשם בחכמתם לכן יאמר הנביא: האין עוד חכמה בתימן (ירמיה מ"ט ז'). ואליפז כרעי אונב היה הראשון אשר התיכח עמו (איוב ד'). מסורת בפי יהודי תימן שאבותיהם באו לגור בארץ הזאת שהם וארבעים שנה קודם חורבן בית ראשון. כשמעם נבואת ירמיה, "היוצא מעיר הזאת והיה" נאספו ע"ה אלף מבני החיל והגבורים משועי יהודה אשר ננע יראת ה' בלבבם וכחנים ולוים עם עבריהם וכל קנינם ורכושם ועליהם חמשה ועשרים בתי אכות אשר עוד יקראיה בשמותם ע"פ א"ב, ויצאו

המסורות בירי היהודים מגדלותם לפנים הועילה לעורר עליהם קנאת הנוצרים ואח"כ קנאת הייטשעאלים, ובגרות ושמדות רבות הכבירו אכזבם עליהם, אבל ישבו במקומם בעיר הזאת אצל המבצר הגדול שבהר, עד שכתש השולטן סאלים כל הארץ הזאת והוא עוד הכביר עילו והורידם מהמבצר למטה להגלי ההר, וגזר עליהם לשנות בגדיהם וישם עליהם מסים כבדים. נחשב כי בחטש מאות שנים הראשונות למספר הרגיל ישבו בשליטת אלפים יהודים בתימן והיו פזורים בערים שונות, ויסחרו את הארץ. בימי ממשלת השולטן סאל לארץ בסוף המאה ה"ב סדרו בו השייכים והיהודים היו אז בצרה גדולה וחיהם היו תלויים להם מנגד, והנה קם משיח יקר שחפץ לאחד את היהדות עם דת מהמר ואמר כי י"ש לו ראיות לזה מהתנ"ך. אז התעורר ר' יעקב בן נתנאל אלפיוזי וערך אגרת להרמב"ם והוא השיבו על דבריו ונודעת בשם "אגרת תימן" ובה הראה כי כל דברי המשיח בשקר יסודם ויזהיר את העם שלא לשמוע אליו, ומאז יקר מאד שם הרמב"ם לבני תימן. מה שמזכיר ר' בנימין הנוסע אדות יהודי תימן שהם מבני הרמב"ם הוא לדעת ספיר מפי השמועה ואין לה יסוד. אחרי המרדות בארץ חזרה מלכות תימן לקרמיותה ליושבי הארץ וישבו במה בצל מלכי הארץ עד המאה ה"ז, והיהודים ישבו בעיר הבירה צנעא, אך מקרה זר היה בעוכם, כי בת המלך הרתה לזנונים והעלילו הדבר על איש יהודי שהיה יושב אצל חצר המלך והיה מרואי פניו, ותעל חמת המלך על כל היהודים ויגרש אותם מהעיר וסביבותיה, והגלה אותם לנוף תהאמי והוא מהלך עשרה ימים לנגב מערבית צנעא, בין מיכה לעדאן, והארץ מדבר שטמה ומלחה והום נורא שולט בה, עד כי מתו רבים מהגולים בדרך, והבאים שמה לא יכלו לשאת אויר המקום ותחלואיה, ויוקנו עליהם מארי (הרב) סאלס אל שבוזי (ע"ע) הקינה המתחלת "אזיל רמעותי כמטר יזלו על בני המדה בגלות הלכו" (אבן ספיר ח"א 100). ובימי הגלות האלה אברו כל מחמדיהם וספרים וכתבים מימי קדם, ובתי כנסיותיהם והמדרשות נחרבו, אך לא ארכו ימי גלותם, כי שלח ה' נגעים גדולים על המלך ועל ביתו, והאמינו כי ע"י היהודים באה להם כל הרעה הזאת, וינחם המלך על מעשיו וישלח לקרוא להם לשלום ויבקשם שישיבו למקומם, רק לא ישבו עמו בעיר המבצר ויתן להם אחות נחלה גדולה מחוץ לעיר היא "אל קעא ביר אל עזאב" (המשיור אצל בור עזאב), ויבנו שם בתים למושבותם. בראשית המאה ה"ט היה מצב יהודי תימן רע מאד תחת נגישות המחשל אימאם, ויאסור להם ללבוש בגדים תרשים או אפילו ישנים אם הם נאים, ויאסר להם לרכוב על חמור או פרד, ואפילו היה הדרך רב מאד הוכרחו ללכת ברגל. ונאסרו לאחוז במסחר וחליפות מטבעות, רק להיות בעלי מלאכות ואימנות אשר לא נסו הערביים בהנה כי עצלים הם

לעבוד עבודה ומלאכה, ומפני כי כמעט כל היהודים בתימן הם עניים מרודים ואין להם לשלם שכר לרבניהם לכן מיכרם גם הרב לעבוד עבודה. ר' יעקב ספיר מצא שם את מארי יוקף בן סעדי שהיה מלא תורה ויראה וחכמה, ובקי בתלמוד ובדמב"ם, זהר ובכתבי האר"י, והוא גם חריש ברזל לעשות כלי נשק אחרים ומחרשתיים מקבות קרדומות מנרפות וכל כלי האברים. אביו הזקן ר' סעדי ואחיו הקטן ממנו גם הם חכמים וירדעים את התורה וביחוד הזהר והקבלה, ועוזרים עמו במלאכתו. הוא יושב על האבנים מחוץ הכרזל או העשת להבעיר באש ואביו עומד על המפות ואחיו עומד להכות במקבת על הסדן. וגם בעשותם העבודה הקשה הזאת נדברים יחד בדברי תורה חכמה ומוסר, ובמקום הזה הוא יורה דין ויועץ בכל דברי הקהלה (שם דף נ' ע"ב). [הצרות האחרונות] צרות היהודים בתימן גדולות מאד כי הערביים יציקים ויגנושו בכל עת, ויבזו ויחרפו אותם תמיד, עד כי רבים בחרו לעזוב את ארצם ולנסוע לא, ובירושלם עוברים בזריזות יתירה גם במלאכות בזווית כדי להשתכר פת לחם. בשנים האחרונות עוד הורע גורל היהודים בתימן, כי אחרי מלחמת איטליא עם הורסא כרתה ממשלת תורקיא ברית עם מושל תימן האיכס יחיא והרשה לו לפתוח "מהכמה רסמיה" (תהכמוני רשמית) לערבים ולמנות בה שיפטים וסצינים ערבים, תחת פקדי התורקים מלפנים, ומאז נדרפים היהודים על צאצאם כי השיפטים הניאונים האלה ישימו חתם על היהודים וסעליים עליהם עלילות כדי לשימם במאסר למען ימוצו דמם וכספם, ואת היהודים הם פוסלים לעדות ולטבועה, וכאיימים עליהם לקבל את מינפטיהם ע"פ חוקי שריעת אלקסס מחוקקם כי היהודים והכלבים הם במדרגה אחת ואין להם זכות אדם. קודם הפסח משנת תרע"ג (1913) נלקחו קציני האימם לראשי הקהלה ויורעים את החוק המחייב את היהודים לטהר את המדינה מחלאה וצואה בבתי המחוראות, וכאשר מאנו לעשות זאת הפסו ראשי העדה ויכלאום עד אשר הכריחו משרתי הקהלה למלאות חפצם, גם קרה כי שתי נשים שהיתה מריבה פרטית ביניהן נתפסו במאסר ויצא דין כי כל אחת הקבל ענשה ארבעים מלקות לפני שער בית המיטפט. באותה השנה נהרגו שני בחורים מיוחסים בשבוע אחד, אחד חיים בן שלמה בסכיבות צנעא, והשני סאלס אלכסאר בנפות מנאכה, זה האחרון מת מיתה מיטונה כי קברוהו חי. היהודי שלחו תלונות ובקשות להרב הכללי ר' חיים נחום בקושטא להשתרל לפני הממשלה בעדם לשים קץ לתעולת הערבים, אך לע"ע ירידה אסורות במלחמת ממלכות הבאלקאן ולא תשים לב לצעקת היהודים בתימן. הסופר יחיא לודעי במכתבו "בצערות תימן" ששלח מעיר צנעא להעתק "היום" בנויארק (10 אוגוסט 1913) מתאר המצב הנורא של יהודי תימן, ואומר כי נפשיהם תמיד בכפם של הפקידים הערבים, "סורו

להכנת הישבת. הם קורעים בפוך עיניהם הוא כחול תכליי אחר שמושחים כל פניהם ועיניהם בחמאה מבושלת שלא יזיק להם חום השמש, ככה יעשו בכל יום בבקר. וזה מתיל הרבה מאד לחידוד הראות. ורגלים בסיכה ומושחים גם ידיהם ורגליהם וכל גופם בחמאה מבושלת. אין להם רופא ומשתמשים בסגילות מעשיכים ובלחשים וקמיעות. האיש ישא גם יותר מאשה אחת והעשירים לוקחים להם שלש נשים, וכולן הם מקנת כסף. כי כן מנהג הארץ אשר יתנו להאב מוהר הבתולות, וחרפה היא לבתולה שתנשא בלי מוהר ומתן לאביה, כי נראה שאינה יפה וכשרה ואין לה ערך רמים. והמנהג אצלם עפ"י הרוב לקדש ארוסותיהם בעת השדוכין, וירחיבו הנשואין עד אשר יכינו כל צרכיהם. ואם קודם הנשואין לא תמצא הן בעיני ופטרנה בספר כריתות גם ארוסה. מנין השנים שמונין בתימן הוא מנין השטרות כבזמן התלמוד והנאונים.

[הספרות בתימן] אף אם נניח כי אמת בפי היהודים התימנים שבאו שם קודם החורבן, עכ"פ היתה להם התקשרות עם כלל בזמן הנאונים, ומשם הביאו את התלמוד ופסקי הנאונים, וכנראה מאגרת תימן פסקו הלכה כרב אישי, ואפשר שהרמב"ם מסר להם כללי התלמוד. את יד החזקה להרמב"ם יקראו "חבור" כי ידוע להם ביושר מכל ספרי הפוסקים, אף כי לא יזונו גם מהשלחן ערוך. הכ"י היותר יטן שייש להם הוא התאג (ס ת) שנכתב לפי הגרסת במאה התשיעית. ויש להם מסורת על התורה עם הקדמה קצרה ופירוש ערבי לר' יהיא סליח שהשתמש בה גינצבורג בספרו הגדול על המסורה וקרא אותה "מסורת תימן", במאה הי"ד כתב ר' חננאל בן ישעיה פירוש ערבי על התנ"ך ומעורבות בו דרשות חז"ל. במאה הטיז' חבר ר' סעדי בן דוד אל-ערני פירוש על ויקרא במדבר דברים, ור' אברהם בן שלמה כתב פירוש על הנביאים, ויש סמנו פירוש על ספר ביצה פסחים ס"ק מגילה וזבחים. ר' אבנר בן כר השושני כתב פירוש כפול על עין יעקב. ור' סעדי בן דוד אל-ערני כתב פירוש על יד החזקה בין שנות 83—1478. ר' דוד בר עמרם אל-ערני חבר הילקוט "מדרש הגדול" שהויל ישעבט (ח"א) בישנת 1902. הרופא יהיא זכריה בן שלמה חבר ילקוט "מדרש החפץ" על התורה איכה ואסתר והפטרות (בין שנות 93—1484). ר' דוד אל-לאואני חבר "מדרש אליואניז אלמוגני", ר' סליח מוסא אל-הדארי, ור' יצחק בן אברהם, ור' דוד בן שלמה כתבו פירושים על פירושי הרמב"ם במאות ה"ג והי"ד. הוהר ישור מאד בפי התימנים ושכיחים אצלם כמה ספרים על הקבלה שהביאו מאירופא, וגם אחד מהם כתב ספר "לחם שלמה" ב"ג שעדים. בין משורריהם בלשונות עברית וערבית נחשבו יהיא אל-דאהרי ובני משפחת אל-שבזי "ההצטיין מאד בשיריו (ע"ע ש"ב)", וכמעט כולם כתבו בסגנון משוררי ספרד. בין הכותבים על פילוסופיא הם: סעדי

ממא" יקראו למו "השמאילו כלבים", לזה ישרמו לחי ולזה יכו באגרוף, וישלחו ילדיהם ברחובות עיר לעפר בעפר ולסקל באבנים אל גלרי ישראל. הסופר מעורר רחמי אחב"י בכל מקום שהם שיתאמצו לעזור להם ע"י השתרלות לפני הממשלות הנאורות.

[מספר היהודים בתימן ומנהגיהם] בראשית המאה ה"ט היה מספר היהודים בתימן כשלשים אלף, ומהם כעשרת אלפים בצנעא, שני אלפים במדבר בירא, אלף בעיר סארא, אלף בדאמאר, מאתים בעדאן, בכל המקומות האלה יש להם רבע מיוחד למען לא יתערבו עם הערבים. מעט מהם יתעסקו במסחר, ורובם עוסקים במלאכות שונות ובפרט מלאכת היוצרים. עשיר אחד בשם אהרן משישיפ יהיו לו פרדים רבים בנטיעות הקאווי וכבונה ביטב, "סלך הקאווי", נהג ע"י ערבים מיושבי הארץ אשר בזו את נכסיו. היהודים בתימן כמעט כולם מבינים במקרא ויודעים בהלכות ואגדות ושונים את הוזהר ועוסקים בקבלה. הספרים הנדפסים הם ביוקר כי אין להם בתי הדפוס והספרים יבואו ממרחק. אבל מלאכת הכתיבה בזול ויש ביניהם סופרים מהירים אבל לא נאים. הנ"ך כ"י יקראו תאג (כתר). הישנים מדויקים יותר מהחדשים. מורי הוראה לומדים יד החזקה להרמב"ם וגם ב"ש"ע אך הולכים אחר רעות הרמב"ם בין לקולא בין לחומרא. כי מעת ששלח להם הרמב"ם אגרת תימן הידועה עם ספרו יד החזקה הלכו אנשים חכמים מהם למצרים לנסותו וראו ונוכחו כגורל חבמתו וחסידותו ומאז קבלו עליהם ועל זרעם לפסוק הלכה כמותו בכל מקום. והיו אומרים בכדיש, "ובחי רבנא משה בר מימון". לפי מנהגיהם כל העולה לתורה קורא בעצמו הפרשה ולא הבעל קורא. ונער קטן כב' השע או עשר עומר אצל הבימה ומתרגם כל פסוק היוצא מפי הקורא בס"ת. ומדקדקים בתנועות ובנגינות וקורין ההפטרות בנגון יפה. הם מבטאים את אותיות נ"ד בדרך רפה ורגיש. הגימל הרגושה יבטאו כמו בערבית דומיל (ג), והדלית הרפה כמו הדאל בערבית שהוא כחצי זיין מסוף הלשון כשמתחיל על השנים התחתונות. ומפרידים בין אלף לעיין ובין ח"ת לכ"ף רפה. הראשון מסוף הגרון והשני מאמצע החיך, ובין כף רגושה לקו"ף כמו בשפה הערבית. בנגיני המעשים יש להם דרך אחרת ומיטונה מהספרדים וגם מהאשכנזים. נוסח התפלה הוא ע"פ סדוריהם כ"י ישנים מעורב ממנהגי הספרדים והאשכנזים. כולם משיבמי קום בימי החול ויבואו לביהכ"נ במרם עלות השחר, וכשהאיר מעט פני מרח ממהרים להתפלל, אבל התפלה אינה במרוצה ובחפזון רק בהמשכה ובנעימה. ש"ץ קבוע אין להם וכך החפץ ימלא ידו כי כולם יודעים להתפלל ולקרות. אחר התפלה קורם עלינו לומדים מעט בנביאים בכתובים בהלכה או אגדה אשר ראש הכנסת מגיד לפניהם ולזה קורין "שילוש", ובע"ש יקראו שנים מקרא ואחד תרגום, ואחר חצות היום בע"ש מבטלים ממלאכתם

התוכנים הראשיים רועי צאן בארץ כשרים והם התבוננו במהלך הכוכבים ברקיע השמיים. שהיה קרובים לציר הצפוני הולכים וסובבים את הציר בענולים שונים, ואלה המתרחקים מן הציר ומתקרבים לכו המשוה יתראו במשך יעית אחדות ברקיע ואח"כ יאספו נהם, והם באים וישים אל המסום הראשון אחרי כלות תקופות מיוחדות, ואברהם אבינו שישב בלדוהו באור כשרים למד מחכמי מדינתו ועור הוסיף חכמה עליהם עד שאמר עליו ר"א המודעי כי אצטנינה גדולה היתה לו לאברהם, שכל מלכי מזרח ומערב משכימין לפתחו וכו' (ב"ר פכ"ו, תוספתא קרושין פ"ה), ולפי יוספוסם כאשר ירד אברהם למצרים מפני הרעב לגור שם זמן קצר, הודה לחרטומים את חכמת המספר והתכונה, שהם לא ידעו סודם לזה (קדמוניות ס"א פ"ח). וכנראה שאב יוספוסם ידיעתו זאת ממקורים נאמנים אשר קדמוהו. והיונים למדו חכמת התכונה במצרים, ואחרים מהם כמו היפרכוס ותלמידיו הרחיבו וטבלו את החכמה הזאת, עד שעלתה ביד פטולומיס (במאה השניה) לערוך הספר "אלמניסט" (חבור גדול) את כל הידיעות והבחינות שנעשו ושנאספו לפניו. ספר האלמניסט נעק מיונית לערבית ע"י חכם יהודי, יצחק בן חונן, וההעתקה הערבית היתה לעינים לכל חכמי ארצות הקדם בימי הבינים, ואח"כ בהגיע התקופה החדשה (ריניסינסא), בסוף המאה הטי"ו, נעק עור הפעם ספר האלמניסט ע"י חכם יהודי, מטפת ערבית לישפת רוטית, וע"ז נתפשטה ההכמה היונית בין יושבי אירופא, מבלי שידעו מאומה מעצם הספר היוני שנשאר גנוז באיזה אוצר ספרים ישי, ויצא לאור בפעם הראשונה בצירוף העתקה צרפתית בשנות 16—1813 בעיר פאריס ע"י הכמד הטלומר האלמא. מן ההעתקה הערבית נעשתה במאה התשיעית העתקה עברית ע"י החכם הספרדי ר' יעקב בר שמשון בן אנטולי. קיצור האלמניסט בשפת ערבית נערך ע"י אבן רושד (Averroës) ונעקת לשפת עבר ע"י ר' יעקב הנ"ל, וגם ע"י ר"מ אבן תבון. ולפיז היו בני שם מיסדי חכמת התכונה שהיא אם כל חכמות הטבע, וממנה הסתעפה חכמת ההנדסה הקרובה לה, וענפים שונים מחכמת הפיזיקא, ואח"כ נהפישו בעולם ע"י בני יפת, ובני ישראל היו תמיד הסרסורים ביניהם בכל זמן ועד. על הנקודה המיוחדת הזאת עברו בשתיקה כל סופרי דברי הימים, ועד העת האחרונה האמינו כלם שבני יון היו יוצרי חכמת התכונה וחכמת ההנדסה, ולחכמתם נשתוקקו כל האומות שבעולם. אולם זה זמן קצר שחוקרים ידועים החלו להסתפק במסור חכמת היונים, כי לפי עדות ספר האלמניסט בעצמו היו לעיני היונים הרבה בחינות שנעשו ע"י הכשרים, ובפרט אחר שנתגלו הרבה כתובות ישנות בכתב היתדות, הוא כתב העטים הקדמונים מבני שם, ועליהם חדותם דברי תכונה מזמן עתיק מאד, ומפתחן הכתובות האלה ע"י אופרט, הינסק,

בן יעבין, וסעדי בן מסעיד בראשית המאה ה"ה, אבן אלחואס כתב ספר פליסיפי בחרחים בדרך יסחה בשם "פרחי תימן" יוסף הלוי בן יפת כתב ס' "נר ישראל" וכתב אדמסחה" (1420). בבריטיש מוזיאום יש סידור תימן אשר נסחאתו מעורב מנסחאות הספרדים והאשכנזים, ויש בו איזה תפלות בארמית ובערבית. המעמדות ישאומרים בכל יום הם בארמית. סידור תימן נרפס בירושלם בשנת 1892 ובווינא בשנת 1896.

ביבליוגרפיה: יעקב כפיר, אבן ספיר ה"א 99—116; האסוף ה"ב 103 (התיכונים בירושלם); ווינקלער, אלמאריענמאד לישע פארשינגען ח"ד 329; באכער, דער זידאראבישע סיור בלמאק J. Q. R. הו"ד 581; פאזנאנסקי, שם עד 752; הווינר, פראגמענט איינעס געבעטבוכעס אויס יעמען, J. E. xii Yemen; 1902 ויין.

א.

תינוק: ע' קטן

תיקו: יש מושג בתלמוד לתישובה מסופקת, במקום יסשה לפישוט האבעיא אומר, "תיקו" מלשון קום, תיקום, כמו שאמרו ארעא היבא דקיימא תיקו (ב"ב מ"ג:), ר"ל שהקיימא במקומה עומדת. או שהוא מלשון תיק שסתום ואינו יודע מה שבתוכו, וכן פשיטות האבעיא סתומה. ויש דורשים תיקו נומריקון: תשבי י' תרץ קישיות ו'אבעיות חה דק דרש, ואין איסור והיתר תלוי בו ולא בשמים היא (רש"י שבת ק"ח). בבן סירא משבח את אליהו כי משפטו ה' יודע מסיני ומחורב, וזה מצר חכמתו נגלו לו ולא מצד נבואתו (ע"י גראסבערג לסדר תנאים ואמוראים פ"ו הערה ו'). ובש"ס ירושלמי לא נמצא לשון תיקו. קאהוט בערוך השלם (ח"ב 305) חושב ומונה כל לשון תיקובתלמוד בבלי. ולדינא קיימא לן כל תיקו בממונא לקולא, והמוציא מחבירו עליו הראיה, ויד הקונה על התחתונה, ובאיסורא לחומרא (ע"י יד מלאכי ס"י תרל"ד ובפתיחה גפרי כגרים א"ח אות תיקו).

מ. ג.

תיקון: ע' תכון

תירוש: ע' יין

תכונה: חכמה העוסקת בבנין העולם, השמים וכל צבאם (אסטרונומיה, קוסמוגוניה). מלת תכונה נובעת מלשון הכתוב: צורת הבית ותכונתו (יחזקאל מ"ג י"א), והשתמשו בה סופרי ישראל בימי הבינים לשם החכמה הזאת. חכמת התכונה היא היותר קדומה בעולם. ובכתבי היתדות נמצאו רשומות ידועות ובחינות בתכונה שנעשו בארץ בבל העתיקה בימי סרגון הקדמון. לערך 2600 קודם המספר הרגיל. כפי הנדוע היום נמצאו עקבות החכמה ההיא אצל העמים השמיים שישבו בארצות ארם נהרים בין חרקל ופדל, ולפי הנדה העממית היו

ווייסבאך. קוגלער ודומיהם, נודע עתה שחכמי בבל העתיקים התעסקו בחכמת התכונה בשיקרה גדולה במשך שלשת אלפי שנה, וכי מסקוריהם שאבו היונים את מרבית ידיעותיהם ואספום בכליהם, ומחבר ספר האלמניסטר עבר ע"ז בשתיקה גמורה, בחפצו להגדיל ערך בני עמו בעיני הדורות הבאים.

[ידיעת חכמת התכונה ליהודים] במשך התקופות הקדמוניות השתמשו העמים השונים בחכמת התכונה לקביעת העתים והמועדים. וכן היו לבני ישראל בכל הזמנים חכמים העוסקים ביהודי במקצוע זה. כמו שנמצא בכתוב, ומבני ישישכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל, ראשיהם מאתים וכל אחיהם על פיהם (דה"א י"ב ל"ג), ובכה"ק יש פסוקים רבים המעידים כי חכמת התכונה כבר התפתחה בעמנו בזמן קדום מאד. בספר איוב נאמר: נוסה צפון על תהו תולה ארץ על בלימה (כ"ו ז'), ור"ל שציר הצפוני היינו קוטר הארץ נוסה מעט על שטח גלגל המזלות, באופן שאותו השטח עושה זווית ידועה עם שטח קו המשווה של כדור הארץ, שקוטרו עושה עמו זווית נצבת, וע"כ אמר הכתוב נוסה צפון על תהו, שהציר הצפוני נוסה מול מרחב העולם. הידיעה הזאת היא יותר חשובה מהידיעה הפשוטה הנותנת דמות כדור הארץ: תולה ארץ על בלימה, שהיתה ידועה בזמן עתיק אצל העמים הקדמונים. כאשר נודע כעת, ערך הזווית שעושים ביניהם שטח קו המשווה עם שטח גלגל המזלות, הוא כ"ג מעלות והצי, והזווית הזאת הולכת ומשתנה בערך קטן מאד במשך הימים. ולפ"ז תהיה נטית ציר הצפוני (או קוטר כדור הארץ) על גלגל המזלות בזווית של ששים וששה מעלות והצי. רוב המעתיקים ספרי הקד"ש לא הבינו כראוי את הכתוב הזה בס' איוב, כי לא ידעו שהוא מדבר בכלל מיוחד בתכונה, וע"כ פירשו בטעות מלת "נוסה" = "פרש" כמו נוסה שמים ויוסד ארץ (ישעיה נ"א י"ג), שנוכל לומר במלת שמים שהוא שטח, אבל אין לוטר במלת צפון או ציר הצפוני שהוא רק נקודה סבלי אורך ורוחב, וכן נמצאו בכה"ק שמות כוכבים ידועים: כימה, כסיל, מזרות, עיש ובניה, שחכמי התכונה דרשו בהם בעת האחרונה, וביחוד החכם האימלקי שביארפארילי בספרו "התכונה בתנ"ך", שהרבה לחקור בזה. לקווי חמה ולבנה יש להם זכר בכה"ק (ע"ע ש"ש).

[חכמת התכונה בספרות ישראל] בימי המשנה והתלמוד התעסקו הרבה מחז"ל בחכמת התכונה, ובהר"ם טהם להושיבם בסוד העבור, ואמרו על ד' יהושע שידע לחשוב מהלך כוכב דשבים של יבועים שנה, ואמרו כוכב אחד עולה ליבועים שנה וממעה הספנים (ברכות נ"ח: הוריות י"ג), והוא הנודע בשם "כומים האללי". ושמאל אמר נהיה לי שבילי דרקיע כשבילי דנהרדעא. ומכונה בשביל זה ירחינאי (ע"ע ש"מ"ל), וכל כך היתה חכמת התכונה תביבה עליהם עד שאמרו, כל היודע לחשוב בתקופות ומזלות ואינו תושב עליו הכתוב

אומר ואת פועל ה' לא יבימו (שבת ע"ה), וכל המאמרים העוסקים בחשבון העבור שהובאו בתלמוד מעידים ע"ז. את ידיעותיהם בחכמה זאת שאבו ה"ל מסקורי ישראל שהיו מסורים בידיהם מאבותיהם עד אברהם אבינו, וגם מסקור רשימות בבליות ואשוריות ומס' האלמניסטר (ע"י מאמרי בצרפתית "על אדות מסקור חשבון העבור שלנו" שנדפס באוצר המאמרים של האקדמיה לכתובות ולשונות בפאריס, ומאמרי העברי "לתולדות העבור" שנדפס בהמאסף הצופה בארץ הגר, יאנואר 1913). בימי הגאונים כאשר החלה חכמת התכונה לפרוח בארץ ערב ובספרות הערבית התעסקו חכמי ישראל בתכונה בשיקרה מיוחדת, וכתבו ע"ז ספרים ומאמרים שאחדים מהם נמצאו בבתי עקד בפאריס ואוספפורד, ואחרים כתבו ספריהם בלשון ערבית. והם: משאלה או מייטא המצרי שחי במאה השמינית, סהל אלטברי סהל בן בשר בן חביב, סינד בן עלי אבו מייב, אנדרוזנאר בן זארי פרוק, כלם במאה התשיעית וזה האחרון היה מיהודי פרס (יח"א בארנשטיין בספר היובל לסאקאלאו; לעווניזאהן בספרו "נעשיכמע אונד סיסמעם דעם יידישען קאלענדערס", ברלין 1856). חכמי היהודים בעלי התכונה עסקו בתחלה בהעתקות ספרי חכמה מערבית לעברית, ואח"כ כתבו ספרים מקוריים בתכונה ובחשבון העבור. הספר היותר קדמון שזוכה לדפוס הוא "ספר העבור" לד' אברהם בר חייא הנשיא הספרדי (ע"ע) שחי בסוף המאה ה"א, ואחריו ר' יהודה הלוי מחבר ספר הכוזרי, הרמב"ם, הראב"ע ועוד, שהיו תוכנים גדולים ומפורסמים, לא רק ע"י ספריהם בעברית הנודעים לנו, כ"א גם ע"י ספרי חכמה מיוחדים שכתבו לעמים ונתקנו לשפת רומית. כמו שמצינו ברישית התוכנים הקדמונים שערך לאלאנד אשר מונה בתוכם את מימוניד (הרמב"ם), אבן עזרא, ר' שלמה ירחי וכו', בתחילת המאה ה"ט כתב ר' יצחק הישראלי מסולידא, תלמיד הרא"ש, את ספרו "יסוד עולם" העוסק בתכונה ובחשבון העבור, ודון פרופ"ט דוראן חבר ספר "חשב האפוד" על התכונה במאה ה"ד. ור' יוסף בן שם טיב חבר "שארית יוסף" על חשבון העבור במאה ה"ט, וישיהם בכ"י בבית עקד בפאריס. מובן מאליו שהחכמים האלה שקדמו לזמן קופרניקוס השתמשו ביסודי התכונה על סדר פטולמיאוס האלכסנדרני להיות כדור הארץ קבוע במקומו והשמש סובב אותו במסלולו בגלגל המזלות, ואולם יש להביא ראיה כי כבר בימים הקדמונים ידעו חז"ל מהשיטה שנגלתה אח"כ ע"י קופרניקוס שהכדור בעצמו סובב על קוטרו, והוא מיושב מכל עבריו. כמו שמוכח בספרא דרב המנוא סבא, "דהא כל ישובא מתגלגלא בעינוא ככדור, אלן לתתא ואילן לעילא וכו', ועל דא אית אתר בישובא כד נהיר לאילן חשך לאילן, לאילן ימא ולאילן לילא, ואית אתר דכוליה ימא ולא אשתכח ביה לילא בר משעתא חרא זעירא

(מנחות ל"ט). ר"ל שהחוליא הראשונה תהיה בלבן שכורך חוט לבן עליהם, וכן החוליא האחרונה. אבל האמצעיות של תכלת, שכורך עליהן חוט התכלת. לענין זמן ק"ש של ישרית אמרו משיכיר בין תכלת ללבן (ברכות מ"ג). תנא בין תכלת שבה ולבן שבה ובטלית מצויצת). פי' שיש ששה חומין של צמר לבן ושני חומין של צמר הצבועין בתכלת ואחר מאותן שנים הוא שכורך על השבעה ואינו ניכר אלא ביום (ערוך). ההוא גברא דמיכסי גלימא דכולא תכלתא ורמי ליה תכלתא וגדילא מיגדיל. והוא טלית שכולה תכלת שחייבת בציצית (מנחות ל"ט). היינו גדילים ארבעה חומין כפולים ושלושה מהן לבנים באופן שניכר התכלת מהלבן שהוא ל"טם ציצית. צבע התכלת היה מרם חלזון (ע"ע). וצריך שתהא הצביעה קיימת ולא שישתנה מראה, ויש נסיון לזה ששורין את צמר התכלת מעת לעת בריר של שבלול ומי גדלים שנתחמצו ארבעים יום, ואם לא כהתה כשרה (רמב"ם ציצית פ"ב ה'). וכבר בימי התלמוד לא היתה התכלת מצויה, כי לא היו בקיאין בצביעה, וא"ר אליעזר ב"ר צדוק כל המטיל תכלת בירושלם אינו אלא מן המתמיהין. כי לא היו בקיאין לבחון בין תכלת בצבע חלזון ובין תכלת בצבע קלא אילן (Indigo) שדומה לתכלת (ט"ס מ"ג). ואמר רבא למה ל' דכתב רחמנא יציאת מצרים נבי ציצית, אמר הסב"ח אני הוא שהבחנו בין טיפה של בכור וכי עתיד אני ליפרע ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת היא (ב"מ ס"א:). ולדינא אין התכלת מעכבת את הלבן, והלבן אינו מעכב את התכלת (משנה מנחות ל"ח). ופירש"י אי עבד ארבעתן (החומין) תכלת או ארבעתן לבן צא. ואר"ם גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת (מי שאינו מטיל תכלת בציציותיו). מפני שהלבן מצוי לכל והתכלת אינה מצויה בכל מקום ולא בכל זמן (רמב"ם שם). ר' נרשון חנוך העניך ליינער שחבר גמרא למס' כלים מסדר טהרות, בספרו "כפוני ממוני חול" וס', "פתיל תכלת" רצה להחזיר עטרת התכלת ליושנה, כי מזמן הגאונים עד העת האחרונה לא השתמשו עוד בתכלת לציצית, והוא השתדל שיקיימו המצוה מן המיבחר ע"פ התורה, כי חקר ודרש ומצא בארץ איטליא מין חלזון שהוציא דמו וצבע בו חומי צמר לט"ם מצות ציצית לזכות בהן את הרבים ובפרט חסידיו יומרי בריתו. וגם מצא סמך לדבריו כי התכלת באה מאי אלישה שהוא איטליא (ע"י הרג"מ יחזקאל כ"ז ז'). ועד היום נוהגין חסידו ראדוין (Radin) כפלך סערליין בפולין להטיל תכלת בציצית טליתותיהם. פתיל תכלת נעשים עתה ע"י בנו ר' מרדכי יוסף ליינער שהוא ממלא מקום אביו בתור "רב" לחסידו ראדוין. החומים האלה צבועים ברם החלזון שמצא אביו באיטליא, אורך החומין שתי אמות (48 inches). ורק שני שלישים צבוע ושליש אחד לבן, ומשתמשים שליש אחד לכריכת החוליות (וצדיכין לכרדן

(זהר ח"ג י.), החכמים האחרונים כמו ישי"ר מקדריא מחבר ס' אליהם, ר' אליעזר בילין איטכנוי (בטאה המ"ז) מחבר ס' עברונות, ר' דוד גאנז מחבר ס' נחמד וגעים, ר' רפאל הלוי הנוכר מחבר ס' הכונת השמים, ור' אליהו חכים מחבר ס' שבילי דרקיעא (שליטתם בטאה ה"ח) עסקו בהכמת התכונה על יסודי הלמודים החדשים שהורו ההוגנים קופרניקוס וקפלער וביתור ר' דוד גאנז יתיה אהב ורוע להתוכן קפלער. בדור האחרון שהכמת התכונה נתרחה ונשתכללה ביותר עסקו בה רבים מגדולי עמנו, וביניהם רש"ל רפופורט, ר' צבימנחם פינזילעש ור"ח סלאנימסקי. זה האחרון הגדיל לעשות בספריו כוכבא דשביט ותולדות השמים, שבהם ביאר באופן נעלה את יסודי חכמת התכונה שערך למקרא ולמוד גם לצעירים, וביתור לאלה המקדשים כל עתותם ללמודי גפ"ת וייתנם בין חכמי הדור הזה אשר הגדילו לעשות בספריהם בלשונות העמים. שראשית למודם שאבו מספרי חז"ם, ובהם באה להם התישוקה ללמוד אה"כ שפה ולשון ולהשתלם בחכמה וסדע. והנה מלכד תועלת התכונה בחכמת הפזיקא וליוורדי הים באניות שמוצאים נתיבתם ע"י כצב השמים והכוכבים, יש לה ערך רב פילוסופי, ויסוגלת מאד להרחיב דעתו של הדורית בה. ולכן אין להתפלא שחז"ל עסקו בתכונה בחשק מיוחד, שעל ידה התבוננו ביותר בכריאת העולם ובבנינו הנפלא של היוצר. ע"ע אוסטרוולוגיא; בין הערבים; כוכבים; לבנה; מזלות; עבור שנים; שמש; תקופות.

ביבליוגרפיא: ואסנין קורות חכמת התכונה בכנסת הגדולה ח"ג 83; יענקעו, קאסמאלאגע דער גאבראעניק שטראסבורג 1890; שטיינשניידר, אראבישע איבערזעצונג-גין צד 502; Jastrow, *Babylonia and Assyria*; xx.—xxii.; J. E. ii 245.

ד. ס.

תכלת: צמר צבוע בתכלת (purple). ותואר הצבע כעין הרקיע הנראה לעיני אדם, והוא כעין אבן ספיר. תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לאבן ספיר (חולין פ"ט), והיה ל"טם כל מטה וארץ שנצבע בתכלת, ובבגדי הכהנים ומכסי המיטבן היה תכלת וארגמן ותולעת שני (שמות כ"ה ד'), ופתיל תכלת בציצית, שנאמר ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת (במדבר מ"ו ל"ח). שני הצבעים השונים תכלת ולבן שבציצית היו מרשכין אליהם את עין האדם, ולכן נאמר וראיתם אותו (היינו פתיל התכלת) וזכרתם את כל מצות ה' (שם), כי הוא מעורר לזכירה. אופן הטלת ציצית בטלית הוא שמטיל בזוית הבגד (ככל ארבע כנפות) ארבעה חומין וכופלן באמצע, ובהן צריך להיות שלשה חומין צמר לבן וחום אחד תכלת. תנא, כשהוא מתחיל—מתחיל בלבן מ"ם הכנף מין כנף, וכשהוא מסיים—מסיים בלבן מ"ט מעלין בקדש ולא מורדין

אותו בטלית וקשרין אחת מהציצית (מעבר יבק מאמר נ' פ"ג). ויש שמכנים להם ההכריבין בעורם בחיים, כדי שיזכרו תמיד יום המיתה או כדי שלא יצטרכו להכניס בידם ע"י גיים אם ימותו ביום"ט (ע"י רש"י מנחות מ"א מאמר שמואל בזקן שעשאה לכבודו). מי שנמצא נהרג והדם צובע על בגדיו סוברין הכנים עמו. וסי שנהרג ע"י רוצחים סוברין אותו כמו שהוא לברט ומכסין התכריבין על בגדיו, והוא כדי לעורר נקמת ה' לנקום נקמתו, כי דמיו תובעין דין עד כי ישפך דם הרוצח, כמאמר הכתוב שופך דם האדם באדם דמו ישפך. ומה שזכרין סרין על בגדיהם הוא שלא יהבישו בפני שאר מתים, שלא יראו החוצה בגדי הנסם (שפת אמת פ"י). ע"ע קבורה; קיטל.

ביבליוגרפיה: לעיוואן, מקורי המנהגים ס"י פ"ה; לאנדסהוט, סדר בקור חורים, הקדמה ס"י ב"ג, ב. מ.

תכשיטין: קישוטים, ובפרט לאשה לצורך יפוי והדר. ת"י כסותה (שמות כ"א י') תכשיטה, ושמת שמלחך (רות נ' ג') ותשוי תכשיטך. רוב תכשיטי הנשים בתנ"ך נזכרו בתוכחת ייטעיה על בנות ציון שלא יטרו צניעותיהן, ונמנו: עכסים, שביסים, שהרונים, נטיפות, שרות והרעלות, פארים, צערות, קשורים, בתי הנפש ולחשים, טבעות וזמני האף, מחלצות, מעטפות, מטפחות וחרטים, גליונים, סריגים, צניפות ורדירים, הגורה, פתיגל (ישעיה ג' י"ח—כ"ד). רביד הזהב (בראשית מ"א מ"ב), החתן וחכלה היו מקושטים, כחתן יכהן פאר, וככלה תערה כליה (ישעיה מ"א י'), התשכח בתולה עריה כלה קטורה (ירמיה ב' ל"ב), העדי היה גם תכשיט לאיש, ואחר שחטאו ישראל בעגל הורידו את עדים, או לא שחו איש עדיו עליו (שמות ל"ג ד'). מפרטי התכשיטין הם: גום הוא טבעת לעדי האוזן והאף, גום זהב וחלי כהם (משלי כ"ה י"ב), חלי הוא עגיל זהב תלוי בצואר, ורבוים חלאים (שה"ש ז' ב'). טבעת עגיל וכומז (במדבר ל"א ג'), טבעת על אצבעות היר, עגיל על האף או על הפה, כומז דפוס של דרין כתרונם ירשי מחוכאי מביית תדיהון. ובתלמוד מבואר כומז דפוס של בית הרחם (שבת ס"ד). ענק: שהרון לעדי הצואר. באחר ענק מצורניך (שה"ש ד' מ'), וגם הכישים לבהמה, הענקות א"ר בצוארי נמליהם (שופטים ח' כ"ו). בתי נפש ולחשים הם הכסותות הקטנות שבתוכן בישים להריח או קמיע ללחש. האנשים נשאו חותם עם פתיל (בראשית ל"ח י"ח) בדרך בני סדם גם היים. אצערה וצמיד (במדבר ל"א ג') טבעות לעדי הרגל והזרוע. הציץ ינשא הכהן הגדול על מצחו היה כמין מס יצל זהב (שבת ס"ג).

[תכשיטין בתלמוד] חז"ל דרשו לשון יסמיי (הושע ב'), דברים שהאשה משתוקקת עליהן ומאי ניהו

בתכלת רק שתי חוליות אמצעיות כנ"ל, ושליש אחד כאורך הציצית הכפולות נשאר בצבע תכלת, באופן שיש שבעה חוטין לבן, וחוט אחד תכלת (ולא שני חוטין). אמנם הרבנים הפרושים התנגדו להתחדשות התכלת באמרם כי אין זה תכלת רק קלא אילן כי החלוק נמצא רק בא"י (ע"י אוצר הספרות ח"ג מאמר מר' מרדכי ראבינאוויטץ). ע"ע ציצית.

א.

תכריבין: לבושים שעושין לגוף המת בעין תכריך כשמיכנין אותו לקבורה, ה"י ולא נחתי ממנו למת (דברים כ"ו י"ד) לתכריבין לנפש דמית, והוא ע"פ המסנה (מעשר שני פ"ה י"ב) לא לקחתי ממנו ארון ותכריבים. הלבשת המת היתה נהוגה מימי קדם, ורמז לזה בשמואל שהיה עומה מעיל כאשר העלתה אותו בעלת האוב (יש"א כ"ח י"ד). וחז"ל דרשו שהוא המעיל שעשתה לו אמו (שם ב' י"ט) שבו גדל בו נקבר בו עלה (ויק"ר פכ"ז). ונראה מהתלמוד כי מנהגם היה לכרוך המת בסריגין ובמפות, וע"ז מורה הלשון תכריבין, וכעין שעשו החונמים במצרים שזכרו את המת באמיני פשתן, ועדות לזה המושין שהובאו מקברות מצרים והם בבתי המוויאום בערים הגדולות. התכריבין נקראים בלשון מלצה, "זוורתא" (מ"ק כ"ז: בלומר צידה לדרך. תכריכי המת אין בהם משום כלאים ויכולין להשתמש בצמר ופשתן יחדיו כי המת חפשי מן המצוות (כלאים פ"ט ד', פסחים מ' ע"ז ס"ה:). מר זוטרא התיר לעשות תכריבין למת ממטפחות ס"ת שכלו (מגילה כ"ו:). ר' ינאי צוה לבניו שלא יקברוהו בכלים (בגדים) ישגורים ואמר: שמא אוכה (לגן ערן בין הצדיקים המלובשים לבנים) ואחיה כאבל בין החתנים, ולא בכלים לבנים, שמא לא אוכה ואחיה כחתן בין האבלים, אלא בכלים האוליירין הבאים ממדינת הים, דהיינו מפות וסריגין הנוטים בצבעם לשחורות (שבת ק"ד. נדה ב'). והרמב"ן בספרו תורת האדם כתב שהן אדומין קצת (ע"י ערך מילין צד 60). ברכות הימים היתה הלבשת התכריבין לפוקה לעניי העם שהיו מבוזים מזונם בלבושים יקרים לכבוד המת. ואמרו בברייתא: בראשונה היתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממיתתו עד שהיו מניחין אותו ובורחין, עד שבא ר' נמליאל ונהג קלות בעצמו [וצוה] והוציאוהו בכלי פשה, ונהגו כל העם אחריו להוציא בכלי פשתן (תוספתא כתובות פ"א; בבלי כתובות י': מ"ק כ"ז:). ומאז יצא המנהג בכל תפוצות ישראל לקבור בתכריכי פשה לבנים ותפורים (רמב"ם בתורת האדם דף ל"א, ס' חסידים ס"י תשל"ג). ובמספר התכריבין ואופניהם יש מנהגים מתחלפים בקהלות שונות, ונהגו שהנשים מכינים התכריבין ותופרין אותן בתפירות גדולות ובלי שליבה בסוף החיים. ויכינו התכריבין ראשון ראשון מלמטה למעלה והחלוק הסמוך לבשרו קדם לכל, ואח"כ הבתי שוקים והאזור והמצנפת, ואם הוא איש תורני מעטפין

תלוי: ע' צלם

תלוש: ע' מחובר

תלמוד: תורה שבעל פה, וכולל משנה, תוספתא, גמרא בבלי וירושלמי, פסיקתא, ספרא, ספרי ומכילתא, ומדרשים. הלשון תלמוד כמו לימוד וגמרא (היינו לימוד). וראיה כי המשנה קרויה תלמוד ממה שאמרו אין למדן הלכה לא מפי תלמוד (ב"ב ק"ל: נדה ז'). ופי' ד"ח מפי תלמוד זה שכתוב במשנה (ע"י ערוך ע' תלמוד). אבל לרוב קראו התלמוד את הגמרא בשקלא וטריא, וע"ז דרש ר"א ביד משה (ויקרא י' י"א) זה תלמוד, יכול אפילו משנה ת"ל ולהורות, ר' יוסי ב"ר יהודה אומר יכול אפילו תלמוד ת"ל ולהורות (כריתות י"ג:). משמע שהתלמוד אינה הוראה, כי בהוראה הולכין אחרי הלכה פסיקתא, ולכן מנו: מקרא ומשנה תלמוד הלכות והגדות (סוכה כ"ח.). ואמרו הו"ו רץ למשנה יותר מן התלמוד (ב"ב ל"ג.). ר"ע אומר כל ימי עני רעים (משלי מ"ו מ"ו) אלו בעלי תלמוד, וטוב לב משהתה תמיד (שם) אלו בעלי משנה, ורבה אמר איפכא (סנהדרין ק':). לדעת ווייס (דו"ד ח"ג י"א) עיקר התלמוד הוא מדרשה של המשנה כמו שמדרש הכתוב הוא תלמודו של המקרא. ולפי' מדרש ותלמוד שוים במישנם, והמשנה הוא תלמוד המקרא.

[משנה] מְשֵנָה או מְשֵנָה, למה נקראת משנה בשביל שהיא שנייה לתורה, שהתורה ששמעו כל ישראל בהר סיני היא תורה שבכתב, ומשה רבנו שמע המשנה מפי הנבונה פעם שניה והיא תורה שבעל פה וכו'. מְשֵנָה היא לשון שינון כמו שנאמר וישננתם, ובלשון רבותנו שנה פרק אחד כלומר קרא פרק אחד (ערוך ע' משנה). וראיה לפי' הראשון כי גם הסופרים היונים מכנים את המשנה *deutérosis* שענינה שנייה לתורה, גם ת"י הבין כן כי העתק במשנה (מ"ב כ"ב י"ד) בבית אולפנא. וראיה גם מלשון חז"ל אם קרית לא שנית ואם שנית לא שלשת (ברכות י"ח). שהוא סדר מקרא משנה גמרא. ולפי' שני יש להביא ראיה ממה שאמרו: כיצד סדר משנה? משה למד מפי הנבונה, נכנס אהרן ושנה לו משה פרקו, נסתלק אהרן וישב לשמאל משה, נכנסו בניו ושנה להן משה פרקו, נסתלקו בניו אלעזר וישב לימין משה ואיתמר לשמאל אהרן וכו' נמצא ביד הכל ארבעה (ערוכין נ"ד:). והיינו ענין לימוד ושינון. המשנה כוללת אסיפת ההלכות וגם מדרשי המקרא או מדרש ההלכה והגדות שקבץ רבי (רבי יהודה הנשיא), אבל כבר קדמנו במלאכת האסיפה הזאת רבי עקיבא ונקראת על שמו משנת ר"ע (סנהדרין פ"ג ד', עדיות פ"ז ב', תוספתא מעשר שני פ"ב, תוס' ערכין פ"ה), ור"ם תלמידו הוסיף ג"כ על המשנה, ומזכיר מס' עוקצין (הוריות י"ג:). ור' יוסי מזכיר מס' כלים (בסוף). רבי חשלים את בנין המשנה, אף כי נזכר שמו במשניות ע"י "רבי רבי" שהם תלמידיו, כמו

תכשיטין (כתובות ס"ה.). ועזרא תיקן להן לישראל שיהיו רוכלין מהזרין בעירות כדי שיהיו תכשיטין מצוין לבנות ישראל (ב"ב כ"ב). ואחד משלשה דברים המביאין את האדם לירי עניות הוא שאשתו מקללתו בפניו, ואמר רבא על עסקי תכשיטין והני מילי הוא דאית ליה ולא עביד (שבת ס"ב:). התורה חסה על תכשיטין כלה (יבמות ל"ד:). בחורבן הבית נזרו על עמדות חתנים ועל עמדות כלות, וא"ר יוחנן עיר של זהב (סוטה מ"ט:). והיא ירושלם דהבא שעשה ר"ע לאשתו (שבת נ"ט:). וכן עשו תכנות שלא להרבות בתכשיטין מפני רדיפות הגוים (ע"ע תקנות). כי"כ היה תכשיטין דבר הנצרך עד שאמרו כי עם המן ישירד להם לישראל באונם תכשיטין נשים (בשמים) ואבנים טובות ומרגליות (יוטא ע"ה:). ולדינא מי ישאלך למדינת הים ביד יורדין לנכסין ומפרנסין את אישתו, ותכשים יהיבין לה דלא ניהא ליה דתינוול (כתובות מ"ח:). לדברי ר' אליעזר סייף וקיסת וכל כלי זיון הם תכשיטין לאיש ויוצא בהן בשבת (שבת ס"ג:). בין התכשיטין בזמן התלמוד נחשבו: אסטמא (שם נ"ז:). שהוא מין תכשיט של ראש לא של כסף וזהב רק מבגדי צבעונים ואבנים טובות ומרגליות קבועות בה, ויש שקורין אותו אפויני (שם) הוא עגול לרבך שער הראש, או אפרייני, כמו ציץ של זהב נתון במצח. כלכול ואנדיפי (שם פ':). פירש רב צדעא ובת צדעא, ואמרו עושה אשה כל תכשיטין ומשיירת דבר מועם, מאי הוא? אמר רב בת צדעא (ב"ב ס"ז:). פי' כשהאשה קולעת שערה משיירת בין אזניה לפתחתה כנגד צדעיה ומביאה סיר טרוף כשהוא חבוט וטחה אותו שער ואינה קולעת אצלו אלא ממילה אותו כנגד פניה. זה עושה בת עניים, אבל עשירה שורקתו בבשמים בשמן טוב שיתחברו שערות זו בזו ויתייפו (ערוך). מוספת הוא לדברי ר' יוסף חומרתא דקמיתא (שבת נ"ז:). מיני מרגליות שתולות הנשים בצואריהן משום עין הרע, וכוכלת שהוא קשר שיש בו מיני בשמים להסיר ריח רע (שם ס"ב:). כיפי (ערוכין צ"ו: כתובות פ"א:). אבנים טובות לקישוט, תרנום יקרה היא מפנינים (משלי ג' ט"ו) יקרה היא מן כיפי מבתא. ויש מפרשים כיפי מיני נזמים, מכבנתא הוא כוכלייר (שבת ס"ב:). פי' מחט לנוי וי"א שהוא צעיף. סבכה (שבת ק"א:). מלשון סבכה או רשת, מין תכשיט נשים, חוטי סבכה של פסיקיא (שם), פי' חוטי יצאין מהסבכה שעל ראשה וקושרת אותם לאחוריה אל בגדה. סריבטין (שבת נ"ז:). מין תכשים על הראש כעין כובע ותולה משני צדי לחייה, ולפעמים הוא תפור לבגדה. קטלא (שבת נ"ז:). הוא שרשרת (catella), חח וגזם (שמות ל"ה כ"ב) ת"י קטלין וקדישין, והשרשרת הזאת סוכבת חצואר ודוחקת בכשר בחונקת עצמה, ונראית כבעלת בשר (ע"י רובין, נאון יהודה וירושלם). ע"ע אבנים טובות; מרגלית.

ב. מ.

(ע" ערובין נ"ג), ואפשר שהשנוי הזה נעשה אחרי שיצא רב לבבל, ומפני שנוי הלשונות באו לפעמים לידי טעות, עד שהצריך ר' יוחנן להזהיר ולומר: הלשונות שבררו להם הראשונים או שבררו להם המשינות אין רשות לבריה להוסיף עליהם (ירוש' נזיר פ"א א.). וכן הזהירו שלא להחליף שמות חכמי המשינה, ואמרו שהמחליף דברי ר' אליעזר בדברי ר' יהושע עובר על לא תשיג נבול עולם (ספרי פי כי תצא). ספר המשינה ע"פ סדר רבי התפשט בין חכמי ישראל, וישננו אותו בבתי המדרש לתלמידיהם שהם האמוראים אשר התקבחו בפירושה והוא הנמרא. ויש חלוקי דעות אם המשינה היתה כתובה בספר או כי ישננו אותה בעל פה. לפי אגרת רב שירא נאון ערך רבי את המשינה בכתב ידו, וכן דעת רבנו נסים בר יעקב בהקדמתו לספר המפתח (הוצאת גאלדענ-טהאל ג' ע"א), ור' ישמאל הנניד במבוא התלמוד, והרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים ובהקדמתו ליד החוקה, והמאירי בבית הבחירה ובפירושו על מס' אבות (דפוס ווין 1854 דף ו' ח' ט.). אבל רש"י בפירושו כתב כי המשינה היתה מסודרת ע"י רבי בעל פה ולא בכתב (שבת י"ג: ערובין ס"ב: סוכה כ"ח: כתובות י"ט: ב"מ ל"ג:). וכן דעת בעלי התוספות (ע"י שטראס, איינלייטונג אין דען תלמוד צד 54), ולדעת ווייס הוא דבר אשר לא יסבול השכל שחבור גדול כזה המכלכל ענינים רבים ושונים ואשר דקדקו בו בכל מלה ומלה, יעשורק בדברים הפורחים באויר מבלי תת לו זכרון בספר. אמנם אפשר שרבי היתה לו מגלת סתרים שכתב לעצמו ולמד לתלמידים על פה, וכן עשו כל ראשי הישיבות, כי דברים שבע"פ אי אתה רשאי לומר בכתב, ורק אח"כ התירו לכתוב משום עת לעשות לה' הפרו תורתך (ע"ע תורה). לשון המשינה זכה וברורה על מהרת לשון המקרא, ואף שנזכרו במשינה מלים ובטוים אשר לא נמצא מקורם במקרא, אין זו ראייה שהם חדשים אשר המציאות חכמי המשינה, כי אפשר שהיו שגורים בפי העם אך לא בא זכרם במקרא משום שלא היה מקום לזכרם. אמנם מצד אחר נוכל לומר כי לשון המשינה מיוחדת, שנתפתחה במשך הזמן מחתימת התנ"ך עד עריכת המשינה, וגם לפי טבע ענינה הוכרחו החכמים לחדש מלים ודבורים למושגים שונים, ונעזרו בזה מן הלשונות שהשתמשו אז והן הארמית והסורית והיונית ואח"כ גם הרומית, אלא שנתנו להם צורה ונמיה עברית, ובמשינה עצמה נמצא לפעמים סגנונים שונים וישנויים בדרכי הלשון, עד שאפשר להכיר איזהו משינה ישנה (כמו מס' עדיות) ואיזהו משינה מאוחרת, כי בכלל נזהרו מסדרי המשינה למסור הלשון שקבלו מכל תנא ותנא בריוק גדול, ואם צריכין ביאור היה רבי מוסיף איזה דברים לפרשם, כמו במס' יעב"ת: הבנים יוצאין בקשרים וכו' (פי"ו ט') הוסיף בה רבי ופירש:

רבינא ורב אישי שהתמו הנמרא ושמש נזכר בה ע"י רבנא סבורא, וגם רבי סידר המשינות בשתי מהדורות, והראשונה נקראת משינה ראשונה (כתובות פ"ה ג', ניטין פ"ה ו' ועוד). והמשינות שלא הכניס רבי במשינה נאספו אח"כ בתוספתא (ע"ע). אמנם לפעמים נקראות הלכות וגם הלכה יחידית מתנא אחד בשם משינה, כמו משינת ר"א בן יעקב שהיא קב ונקי (יבמות מ"ט: ג' ניטין ס"ז), משינת דר' נתן (כתובות צ"ג). ר"ל שיטתו, ור' הושעיא נקרא אבי המשינה כלומר התוספתא.

[רבי מסדר המשינה] סדרי המשינות השונים שקדמו לרבי גרמו עירוב בהוראה וע"ז אמרו התנאים מבלי עולם, וישאלו מבלי עולם ס"ד? אמר רבינא שמואל הלכה מתוך משינתו, וכן א"ר יהושע וכי מבלי עולם הן והלא מיישבי עולם הן, שנאמר הליכות עולם לו, אלא שמואל הלכה מתוך משינתו (סוטה כ"ב). והכוונה על המשינות הראשונות שישנו תנאים יחידים ואין הלכה כמותן (ע"י שני פרושים אחרים ע"ז בריש"י). וכשינכנסו רבותינו לכרם ביבנה אמרו עתידה תורה שהשתכח מ"ישראל וכו' דכתבי ונעו מים עד ים ומצפון ועד מזרח ישוטמו לבקש את דבר ה' (עמוס ח') וכו' רשבי' אומר חס ושלום שתשתכח תורה מ"ישראל שנאמר כי לא תשכח מפי זרעו (דברים ל"א), אלא מה אני מקיים ישוטמו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו? שלא ימצאו הלכה ברורה ומשינה ברורה במקום אחד (שבת קל"ח: קל ט.). עד שבא רבי והחזיר העטרה ליושנה ויסדר כל המשינות בסדר נכון לפי ההלכה הברורה, ע"פ כללים ידועים. ואף כי הלכה כרבים נגד החיה, הזכיר גם דברי היחיד שאם יראה ב"ד את דברי היחיד יסמוך עליו (עדיות פ"א ה'), או לסמוך עליו בשעת הדחק (ניטין י"ט.). ולפעמים שנה רבי דברי היחיד בלשון "חכמים" מפני שהלכה כמותו (ע"י הולין פ"ה.). ע"ע יחיד ורבים; מחלוקת. [שני נוסחאות ולשון המשינה] כאשר אמרנו עשה

רבי יחסי מהדורות בסדור המשינה, והוא בעצמו החליף בכמה מקומות הנוסחא הראשונה, כמו הוזהב קונה את הבכף ויבילדותו היה שונה הכסף קונה את הזהב (ב"מ פ"ד א.). או נכרי מבטל ע"ז שלו ושל חברו, שלמד בילדותו נכרי מבטל ע"ז שלו ושל ישראל (ע"ז פ"ד ד'). בירושלמי נתקיימה הנוסחא ששנה בילדותו ויש עוד חלופי נוסחאות כאלה בין המשינה "בירושלמי" ובין המשינה שבבבלי ולפעמים להיפך. ולכן מצינו לפעמים כי האמוראים "הרשו לעצמם לומר, סמי מכאן" או "חסורי מחסרא", "הכי קאמר" או "אית תני כך", "אני תנינן". אך לרוב היא המשינה בבבלי שתוקנת כראוי, כי רב (אבא אריבא) הביא המשינה האחרונה המונהגת מרבי בזקנותו לכבל (רפופרט כרם חמד ח"ו 157). אף כי במקומות אחדים אנו מוצאים כי גם רב היה לו נוסחא אחרת שלא כנוסחת הבבלי

„בחירתא“ (ברכות כ"ז. כ"ח). זכחים בשם שחיטת קדשים (ב"מ ק"ט:). מנחות (מנחות ז'). כריתות (סנהדרין ס"ה). בכורות (כיצה ב'). כלים (משנה כלים בסוף). אהלות בשם אהילות (ערוכין ע"ט). מדות (יומא ט ז). תמיד (יומא י"ד:). עיקצין (הוריות י"ג:). מועד קמן נקרא לפניו משקין. יומא=יום הכפורים, חולין=שחיטת חולין (עי' ברלינר בהמאסף המסדרונה פ"א 20; פראנקעל דרכי המשנה 255). המסכתות של כל סדר וסדר דומות זו לזו בבחינת ענין, מלבד בסדר זרעים שנספחה לו בראשונה מס' ברכות (הרמב"ם בהסדרה), אבל לפי ווייס היתה כונת המסדר להורות כי לה' הארץ ומלואה והם כקדשי ימים וכל הנהנה מהם בלא ברכה מעל (ברכות ל"ה), ומבואר עוד יותר בירושלמי (שם) הנהנה מעוה"ז בלא ברכה מעל עד שיתירו לו כל המצות וכו'. ע"כ מנו סדר המסכתות בסדר זרעים: ברכות, פאה, דמאי, כלאים, שביעית, תרומות, מעשרות, מעשר שני, להה, ערלה ובכורים, המסכתות נחלקו לפרקים כבר בימי האמוראים הראשונים המזכירים את החלוקה הזאת (ירוש' ברכות פ"ב ה', שביעית פ"ה ה' ועוד), ולפעמים נזכרו הפרקים בשם (ב"מ ל"ד: נדה מ"ח). מספר כל הפרקים במשנה חמש מאות ועשרים ושלשה ויש מונים תקביר ונתנו סימן „על דרשך“ (סוף הסמ"ג דפוס וויניציא) כי הכניסו במספר את הפרק שנו חכמים שנספח למס' אבות. הפרקים נחלקו לפיסקאות או הלכות, וגם זאת מהחלוקה השניה. כמו שזמנו שלש מאות הלכות בבהרת עזה (סנהדרין ס"ה:).

[עירושים והעתקים] הדפוס הראשון מהמשניות היה עם פירוש הרמב"ם (נאפולי 1492). ועם פי' ר' עבדיה מברטנורא (ריווא די טרינו 1559). ועם שני הפרושים האלה (ויניציא 1606). הרא"ש כתב פירוש על סדר זרעים ומהרות ונדפס בהוצאת התלמוד (דפוס אמשטרדם 1714), ופירוש ר' שמשון משאנץ על שני הסדרים נדפסו בכל הוצאות התלמוד אח"כ. גם תוספות יו"ט ליפסאן העליר, ופי' תפארת ישראל לר' ישראל לי פישץ. ויש פירוש קצר למשניות בשם כף נחת לר' יצחק ק' גבאי (ויניציא 1609). פי' קב ונקי לר' אלישע בר אברהם (אמסטרדם 1698). ועוד איזה פירושים. המשנה נעתקה ללשון רומית ונדפסה עם הפנים ועם פי' הרמב"ם והרע"ב ושישה כרכים (אמסטרדם 1698—1703). ועם נקודות בהעתקה אישכניות (באחיות עברית) ע"י יאסס. ועם העתקה איטלקית ע"י ויסוריו קשמיליוני, והעתקה חדשה באיטכניות ע"י האפצאן ובאנעם. שיצאו ממנה איזה חלקים ולא נגמרה עדיין (1913).

ביבליוגרפיה: פראנקעל, דרכי המשנה; ברלינר, מבוא המשנה; קראכמאל, ירושלם הבנויה, לכו"ב 1867; אופנהיים, בית תלמוד ח"ב; גייגר, אייניגעס איבער פלאן אונד אונד אונד אונד דער משנה; הנ"ל להערבך צור שפראכע דער

וכל אדם אלא שדבריו חכמים בהווה (רש"י באגרתו, ועי' דרכי המשנה צד 230). על דקדוק לשון המשנה ותכונתה עי' מיטשט לשון המשנה לווייס (ווי' 1867). [הליקת המשנה] המשנה נחלקת לשישה סדרים (ערכים): א' זרעים, ב' מועד, ג' נשים, ד' נזקין, ה' קדשים, ו' מהרות, וכל סדר נחלק למסכתות (עי' מסכתא). זרעים י"ט לו י"א. מועד י"ב, נשים ז. נזקין ה'. קדשים י"א, ומהרות י"ב מסכתות (רמב"ם). החלוקה הזאת של שישה סדרי משנה היתה ידועה מכבר (ב"מ פ"ה:). גם בשם שש ערכי משנה (פסיקתא דר"ב, הוצאת באבער ז' שנה"ש רבה פ"ד). גם ברת"ש שם=שישה סדרים (חגיגה ג. מ"ק י"ג). ואמר ריש לקיש מאי דכתיב והיה אמונת עתיך חוסן ישועות חכמת ודעת וגו' (ישעיה ל"ג). אמונת זה סדר זרעים, עתיך זה סדר מועד, חוסן זה סדר נשים, ישועות זה סדר נזקין, חכמת זה סדר קדשים, ודעת זה סדר מהרות (ושבת ל"א). בזמן הגאונים חשבו את המסכתות הנמנות לסדר מיוחד והיה להם שבעה סדרים (שערי תשובה סי' קמ"ג ועי' מסכתות קמנות הוצאת האפצאן צד 98). אבל טעות הוא בירי גיגור „אייניגעס איבער פלאן“ וכו' (צד 487) לשער כי בזמן התלמוד היתה החלוקה גם חמשה סדרים, כי טעה בפירוש המדרש (בסדר רבה פ"ג), ובכל מקום מינים חז"ל ישה ספרים, ומה שאמר עולא לשתמש איניש במאד דתני ארבעה ולא לשתמש במאן דמתני ארבעה (מגילה כ"ה:). הוא מפני שעיקר למודם היה בארבעה סדרים הראשונים ולא לסדר בסדריים ומהרות מפני שהדברים האלה אינם נוהגין בזמן הזה (זולת מס' חולין בכורות ונדה). ואמר רב פפא לאב"י כי בשני דרב יהודה כולי תנאיי בנזקין הוה ואנן קא מתנינן שיתא סדרי, וכי היה מטי רב יהודה בעוקצין וכו' אמר הוית רב וישמאל קא חזינא הכא, ואנן קא מתנינן בעיקצין תליסר מתיבתא וכו' (ברכות כ'). ור"ל כי עיקר למודם של תלמידי רב יהודה היה בנזקין, ורב יהודה בעצמו כשהגיע לעוקצין היה קשה לו התלמוד, וכימי אב"י ורבא כבר לסדר התלמידים כל הש"ס וגם עוקצין שהיא המסכתא האחרונה. ומה שאמרו „אין סדר למשנה“ היינו המסכתות אבל לסדרים יש סדר קצוב (עי' תוי"ט לסוטה פ"א א'). מספר המסכתות ישישם ושלש, אף כי לפי המדרש המספר שישים (שה"ש רבה פ"ו ט'). כי היטבו שלש הבבות (ב"ק ב"מ כ"ב) למסכתא אחת, ומסכ' מכות היתה נספחת לסנהדרין, והנה בתוספתא נחלקה מס' כלים לשלש בבות, ובמשנה היא מס' אהת, כי חלוקת התוספתא נעשתה אח"כ. ישמות איזה מסכתות נזכרים בנמרא, כמו: ברכות (ב"ק ל'), הרומית (פסחים ל"ד), ראש השנה (תענית ב'), יומא (יומא י"ד:), כתובות, נזיר ונדרים (סוטה ב'), קדושין (קדושין ע"ג), בבא קמא, בבא מציעא (ב"ק ק"ב). ישועות, מכות (שביעית ב'), עריות וגם בשם

ירושלמי סדר קדשים מהראב"ד ועוד. הראה פראנקעל כי טעות בידו (עי' סבא הירושלמי מ"ה.).

[הירושלמי החדש על קדשים] בימים האחרונים קם ר' שלמה יהודה פרידלענדער המיחס א"ע למשפחת אלנאי והודיע כי מצא כתב יד יחיד בעולם, "ישן נישן" מירושלמי סדר קדשים וכבר הדפס ממנו מס' זבחים. ערבין (פ"א), חולין, בכורות (ס' ויאראהל 9—1907) עם פירושו חישק שלמה, ואמר כי אחיו שסחר בעיר אומיר וסביבותיה קנה ספרים עתיקים מעוזבון ר' יהושע בנבנשתי בעל שרה יהי"ע על ש"ס ירושלמי, ובין ספריו היה הכ"י שנתן לי דון אברהם הלוי מאנוסי פורטוגאל ששב לרת יהודית בקושטא. שהיה לו מעוזבון הכמר שישמו מלפנים דון שלמה נרבונו מברצלונא, והוא גמרא דבני מערבא כולל כל סדר נזיקין בארוכה וגם על כל סדר קדשים ומס' תמורה, והכ"י הזה נתגלגל לירי העשיר סלימאן בנבנשתי שהשתמש בו בתור קמיע, וכשנת 1902 בא הכ"י בשאלה לירו ובעמל רב עלתה בידו להעתיקו. וימצא כי אחרי מס' מנחות רשום שם הסופר ח"ל: "אני הסופר יצחק בר יוסף אילברגלני כתבתי כל תלמוד ירושלמי עד הנה. וכישעורנו השם גם עד תומו. להחכם י"ר ב"ר ישראל דון יצחק הלוי... פ... אשר הויל זהב מכיסו לפארהו ולעטרהו לכבוד הכורא ברוך שמו הגדול וכו' והעתקתיו מספרים מדויקים ומונחים בנוסחאות דווקא כפי שהעתיקו מר אבי נ' ב' מ' מהירושלמי ששלטו בו עין ראש הגולה רבינו האי גאון וכו' וישלם המלאכה כ"ה ימים לרח תמוז שנת ארבע. אלפים ותשע מאות ושתים ושיבעים לבריאת עולם פ...". (שורה אחרונה לא היה באפשרי להעתיק). עכ"ל, ולפ"ז שנת הכ"י הוא ד"א תתקע"ב (1312). וכ"י חולין ותמורה הוא מהסופר יצחק פרחי בקושטא שנת ה"א ת"ל (1670). אך באשר יצא הירושלמי הזה בדפוס קמו עליו מעררים מגדולי הרבנים להראות כי הוא מזויף ואינו הירושלמי האמתי. או כי הוא ילקוט מאמרים שנמצאו בירושלמי בסמכות אחרות. בראש המעררים היה הרב הגדול דר' ריטמער מראטערדאם במכ"ע, "איזראעליס" הו"ל במאינץ ומר בער ראטנער מחבר, "אהבת ציון וירושלם" על נוסחאות הירושלמי שכתב במכ"ע העולם הו"ל בוילנא איזה מאמרים להוכיח כי המו"ל הירושלמי החדש ברא אותו מלבדו. והשיב לו ע"ז תלמיד המו"ל בקונטרסו "ענה כסיל" (וואראהל 1908). אך הרב דר' ריטמער לא חש לזה והדפיס מאמר במכ"ע, "הקול יעקב" בווארשא לחרף ולגרף את המו"ל ואמר כי הוא רמאי חייפן וכדא הירושלמי מלבדו. ועיין מה שכתב פרופ' סיר דר' באכער ב"הקדם" שיצא לאור בפטרבורג. גם הרב הגדול הירדב"ז מפרש הירושלמי יצא נגד המו"ל והניד דעתו שאינו הירושלמי האמתי והראה המקורים במקומות אחרים בירושלמי שמישם לוקחו המאמרים שגרפסו תחת מס' חולין, אך לדעתו אין כאן זיוף רק שהוא ילקוט

משנה ברעסלוי 1847; ד' האפמאן, די ערשטע משנה אונד די קאנטראוויקציען דער תנאים, ברלין 1883; ל"א ראזענר מהאל, איבער דען צוואכמענהאנג דער משנה, שטראסבורג 1891; ה"ה די משנה, אויפבו אונד קוועללענשיידונג, שם 1903.

[תלמוד ירושלמי] הגמרא הוא פירוש והוספה להמטנה, מן האמוראים, ויש ממנו שני מינים: תלמוד ירושלמי ותלמוד בבלי, הראשון נקרא ג"כ, "ירושלמי" סתם, או תלמוד ארץ ישראל, או תלמודא דבני מערבא, וכולל דברי האמוראים י"ל א"י, ובפרט מהשיבות בגליל מערי טבריא צפורי וקיסרי, וגם נמצאו בו דברי אמוראי בבלי שלא היו בא"י. התלמוד ירושלמי אשר בידינו היום הוא רק לארבעה סדרים: זרעים, מועד נשים, נזקין ולשלישה פרקים הראשונים במס' נדה. ולמס' יטבת חסרה הגמרא ירושלמית מפרק כ"א עד סוף המסכתא, וכן חסרה הגמרא לפרק ג' דמס' מכות. ולמס' ערוות, ולאבות לא נמצא גמרא ירושלמית ולא בבליה. ונוסף הירושלמי על הבבלי שיש לו גמרא לכל סדר זרעים ובבבלי לא נמצא גמרא כ"א למס' ברכות. גם יש להירושלמי יותר על הבבלי גמרא למס' שקלים. ויש לשאול אם נפקדו סדרי קדשים וטהרות ואיזה מסכתות של שאר סדרים ע"י שאברו באורך הזמן, או שלא נסדרו כלל. והנה התוספות במס' נדה (ס"ו ד"ה ותברוק) מביאין ירושלמי דפרק דם הנדה (ע"ש). הרי שהיתה בידיהם גמרא ירושלמית לפרק הזה, ומסתמא גם לפרקים שלפני פרק זה. ואשר נחסרו מהירושלמי שלנו, הרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים אומר: "ונמצא מן הירושלמי חמשה סדרים שלמים אבל סדר טהרות לא נמצא לו תלמוד בשום ענין לא בבלי ולא ירושלמי אלא מס' נדה". והרמב"ם האלה מורים שהיתה לעיני הרמב"ם גמרא ירושלמית לס' קדשים. וגם יש לשער שאמוראי א"י התעסקו הרבה בסדר קדשים, דהרי מס' חולין שהוא מסדר הזה מלאה הלכות הנצרכות מדי יום ביומו. ובמס' זבחים בבבלי הלא ראשי המדברים הם ר' יוחנן וריש לקיש וגם חכמים אחרים מא"י, וכן בשאר מס' מסדר קדשים, ואיך נחסרה לו גמרא ירושלמית? אך לעומת זה יש להתפלל מדוע לא הביא גם אחד מהראשונים מאמר מן הירושלמי קדשים? כמו האלפסי שהשתמש הרבה בירושלמי וכן הרמב"ם בפירושו למשניות, והרשב"א והרא"ש והר"ן לא הזכירו הירושלמי במס' חולין. ומה שהביא רש"י במס' תמורה "לשון ירושלמי" כוונתו על גירסא שהובאה מירושלם וראיה מסה שאמר (שם ו' ע"ב ד"ה הכי גרסינן) ל"א בהני שינויי וכו' אלא זה ירושלמי זה בבלי עכ"ל. ואי אפשר לפרש שזה גמרא ירושלמית שהרי בירושלמי לא נזכר מעולם פלוגתא דבא"י ורבא, ולא נזכרו לא ר' אחא בריה דרבא ולא ר' אשי הנושאים ונותנים שם. ועל פלפולם כאי הא דאיתא י"ס בגמרא ל"א בהני שינויי דשינוין. ומה שהביא הרב אבולאי ראיות על

עסקו בשני התלמודים ורק במקום שחולקים נתנו מישפט הכבודה להבבלי. בצרפת לא נודע הירושלמי בימים הראשונים, וגם רש"י לא ראהו אך העתיק איזה דברים ממנו ממה שמצא בספרים אחרים, ובמקום אחד כותב מצאתי בהלכות גדולות אמרי במערבא כשהערוך נזיך את האדם אם הערוך קודם למים מת האדם, ואם האדם קודם למים מת הערוך (ברכות פ"ה). ובמקום ומתו, והוא בירושלמי במקומו (ברכות פ"ה). ובמקום אחר מביא בשם רב האי מה שמפורש בירושלמי (שבת צ"ב, ד"ה שכן משא) והוא בירושלמי במקומו. בימי בעלי התוספות רבו קונטרסי הירושלמי וסביבין את הירושלמי הרבה פעמים, הפוסקים הראשונים היתמשו בירושלמי הרבה ונראה היה לפניהם בשלימות כמו שהוא לפנינו או באיזה קונטרסים חסרים ויתירים. מן הבית יוסף שקד על לימוד הירושלמי ומביאו לרוב בספרו כסף משנה. אך אחרי מותו אסף לימוד הירושלמי נגהו אצל הפוסקים האחרונים וכל מעינם היה בבבלי ובמור וש"ע. ורק בעת האחרונה התחילו המבקרים וגם הרבנים להנות בתלמוד ירושלמי.

[מהדורות הירושלמי ומפרשיו] הירושלמי נדפס בראשונה בויניציא בלי שנת הדפוס בבית דניאל בומבירני מאוניברסיטת בערך שנת רס"ג—רס"ד (1504). ובסוף הירושלמי כתבו המו"ל: עד כאן אשכחנא מהאי תלמודא, ולאנא טובא לשלחא אינון ואינון בכל דוכתין ופרין ולאנא ולא אשכחנא אלא אילין ד' סידרין, וגליפנא יתהון בגילופין במאני אברא ופרולא בעיונא סנין, ושקלינן וסרינן בהון טובא למיהך בארז קשום בגירסות היטות עם תלת מפורסין (ר"ל ב"י) אחרין דוקניות דהון קרמנא בר הוינא מנהין בהאי חיבור וכו'. שם הכניה ר' דוד פיצקון. בדפוס זה מסודרת המשנה דכל הפרק בראש כל פרק ופרק, וכל משנה מצויינת בטלת, "הלכה", ואח"כ באה הנמרא החוזרת על המיטנה ומציינת הלכה של המשנה: הלכה ב' הלכה ג' (הלכה א' אינה צריכה ציון) ומפרשת אותה. ובאזה מסכתות לא יבואו אותיות הסימן בהלכה, רק "הלכה" סתם. ולפעמים בא בנמרא במקום הלכה, "מתני" עם איזה חיבות של המיטנה, ולפעמים רשום "פיסקא". ונדפס שנית בקראקא בשנת בשנא"י (שס"ט=1609) עם פ' קצר מלוקט מס' הראב"ה ויפה מראה ומסורת תלמוד ירושלמי לר"י גדוליא. ונדפס שלישית בקראטאטין (1866) עם פ' קצר כמו בקראקא, וגלוו אליו הנהות ומ"ם ממסכתא למסכתא בירושלמי ובש"ס בבלי מכילתא וכו'. ופעם רביעית בזוטמיר (בשנות 7—1860) עם הפירושים פני משה ומראה הפנים לר' משה מרגלית, קרבן העדה וישורי הקרבן לר' דוד ב"ר נפתלי מרעסני, ושרה יהושע לר' יהושע בנבנשתי. ופעם חמישית בפיעמרקוב (1900) עם כל המפרשים אשר בדפוס זוטמיר ונוסף עליו חידושי רידב"ז ותוספות רידב"ז לר"ד הרב מסלוצק

טאמרים מקובצים. ואף כי המו"ל השיב על דברי המבקרים בהקדמתו בארוכה למס' זבחים (ע"ש), בכ"ז כמעט אין ספק בדבר שאין זה הירושלמי המקורי רק לקיטום שלקט מחבר אחד (ואין נפקא מינה אם המחבר היה קדום או מאוחר), ע"ד שעשה ר' גרשון חנוך העניך בילקוטו ממאמרי התלמוד בבלי על מס' כלים. ואם היה החבור בב"י, "ישן נושן" ונמצא בידי אחד אחר בן היה יכול לומר כי הוא הנמרא על מס' כלים שחברו רבינא ורב אשי.

[מסדרי הירושלמי ואמוראי א"] הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המיטנה אומר: "וכן עשו הבבאי א"י מה שעשה רב אשי. כתבו התלמוד ירושלמי ור' יוחנן הוא המחבר", וכן כתבו הראב"ד בס' הקבלה והר"ש מקינן בס' כריתות. אולם אין הכוונה כי ר' יוחנן חתם הירושלמי, כי הרבה חכמים שנובדים בירושלמי מאוחרים הם לר' יוחנן, אך ר"ל כי ר' יוחנן הסדיר את הירושלמי בטבריא ותלמידיו הבאים אחריו השלימוהו. וכמו שהסדיר רב אשי את הבבלי והשלימוהו רבני סבוראי, ור' יוחנן חי קרוב למאה שנה וראה סוף הדור הראשון טאמוראי א"י, ותחילת הדור השלישי, וכל זמן האמוראים נמשך ס' מ' שנה (219—359), ונחתם התלמוד ירושלמי ק"מ שנה קודם חתימת התלמוד בבלי (ע"ע אמוראי). אך פראנקל במבוא מחלק כל דור לשנים ועושה משלישה דורות ששה, ומפני שתלמוד בבלי מאוחר, מורין הלכה כמותו בכל מקום שהוא מחולק עם הירושלמי. וכן פוסק הר"ף בסוף ערוכין ח"ל: וחזוין למקצת רבנותא דסבירא להו כעולא וסמיכי אנמרא דבני מערבא דגרסינן התם כמס' יום טוב (ביצה). אמר ר' אלעזר כל מי שמעי קול אסורי בשבת וכו' ואנן לא סבירא לן הכי דכיון דסוגין הנמרא דילן להתירא לא איכפית לן במאי דאסרי בנמרא דבני מערבא, דעל נמרא דידן סמיכין דבתרא הוא, ואינהו הוו בקיאי בנמרא דבני מערבא טפי מינן, ואי לאו דקים להו דהאי מימרא לאו דסמכא הוא לא קא ישרי להו אינהו. עכ"ל. ומשמע מזה שהתלמוד ירושלמי היה ידוע למסדרי התלמוד בבלי. וכן כתב רבנו יונה שאין אנו חוששין לנמרא דירושלמי, דאותן רבנן בתראי שסידרו לנו התלמוד בבלי הביאו בו אותן סברות שהן בהלכה הנאמרת בתלמוד ירושלמי, ורוב התלמוד בבלי מהן, כנן דברי ר' יוחנן ור"ש לקיש וכל הנקראים בשם רבי, ומה שראו שהוא שלא בהלכה הניחו אותו בתלמוד ירושלמי (מובאים דבריו ביד מלאכי ח"ב כלל ב'). ומדבריו מוכח כי כבר היה הירושלמי מסודר לפני מסדרי התלמוד בבלי, וכן דעת רפופורט ור"צ חיות, אף כי פראנקל חולק עליהם. אך דבריו אינם מכוונים בזה. הראשון מהנאונים שמביא את הירושלמי הוא רב סעדיה, וקראו בשם "תלמוד ארץ ישראל" (ישות שערי צדק ח"ג ש"ב סי' מ'), ורבנו נסים בקירואן צפון אפריקא עסק הרבה בירושלמי (ע' תולדותיו לרפופורט), והכמי ספרד

בריות שנקראו מסכתות קטנות, ואלו הן: מס' כלה פ"א, מס' כלה רבתי י' פרקים, מס' שמחות או אבל רבתי י"ד פרקים, אבות דר' נתן מ"א פרקים, מס' סופרים כ"א פרקים, מס' דרך ארץ רבה י"א פרקים, מס' ד"א זוטא י' פרקים ונוסף עליהם פרק השלום, מס' גרים ד' פרקים, מס' כותים ג' פרקים, מס' ספר תורה ה' פרקים, מס' תפילין פ"א, מס' ציצית פ"א, מס' מוזהב ב' פרקים, ר' רפאל קירכהיים ה"ל עם ספרו כרמי שומרון, שבע מסכתות קטנות ירושלמיות, והן: מס' ספר תורה, מוזהב, תפילין, ציצית, עבדים, כותים, גרים (פ"ד"מ 1851), משה לרעת אם היה נמרא למסכתות האחרות שבמשנה ואברו במשך הזמן, או כי המסדרים השמימו הנמרא למסכתות אשר דיניהם לא היו נוהגין אחר החורבן, ומה שקיימו הנמרא לסדר קדשים הוא מפני שעניני הקרבנות הם ילולם פרים ע"י דרישתם והנותם, ואפילו אחר חורבן הבית כל העוסק בתורת הקרבנות כאילו הקריב קרבנות ומנחות ק'. ויק"ר פ"ז). חלמוד בבלי נדפס בראשונה בשלימות ביניציא אצל דניאל בוסברני משנת ר"פ עד ב' כסלו רפ"ג (2—1520) עם פירש"י ותוספות ופסקי תוס' ורבנו אשר ופ"י המשיגה להרמב"ם, ועל מס' נדרים פ"ה ה"ד והרא"ש, ופ"י ערבי פסחים עם פ"י הרשב"ם, ועל הוריות שלא נמצא תוס' הדפים הירושלמי, וכן על כריתות לא נמצא שם התוס' שנמצא אצלינו בצד הגליון, ולא נדפס שם האבות דר' נתן ומס' ד"א ופ"י השלום. מנין הדפים מכל הש"ס שזה לשלנו, רק במס' ברכות י"ט בה ס"ו דפים, הש"ס הזה הוא בנייר יפה וחזק וברור יחזור וגליונות רחבים, וכמעט נקי מתקוני הצנזור (רק בסנהדרין מ"ג, ליש"י [ליש"י הנוצרי] והכרוז יוצא לפניו ארבעים יום [יש"י הנוצרי] יוצא וכו' ותסביר [יש"י] בר הפוכי וכו' חסרים אלו התיבות). אבל מלא הוא שבושים ומעוות וביזת בס' הרא"ש כי שם כמעט שאי אפשר ללמוד בו מרוב השבוישים. המניה היה ר' הייא מאיר ב"ר חזקיה ונסדרו פירש"י והתוס' סביב לנמרא דף על דף מאת קרניליו בן ברוך אדיל קינר. הש"ס הבבלי נדפס כמה פעמים כי בו עסקו כל הלומדים בתורה שבע"פ. והוא היסוד לכל הפוסקים ומורי הלכה בישראל. בדפוס באויל משנות 81—1578 השמימו המדפיסים הדברים שנאסרו ממעם הצנזור (ע"ע). וכן נעשה בדפוסים אחרים עד הדפסת 55"מ בשנות 22—1720, שהחזירו בו כמה דברים שנשממו מהצנזור, וגם הוסיפו עליו פירושים רבים, והגיהו הכל אחרי הגהות המהרש"ל והמהרש"א ולא נודעה עוד הגירסא הישנה, ואחרי הש"ס הזה הדפיסו כל המדפיסים אחריו, ונעשה ליסוד מוסד עד היום. דפוס אמשטרדם משנות 1752—1766 הוא היותר יפה. אולם ההוצאה היותר משובחת היא דפוס ראם בוויילנא משנת 1886 ואילך, עם האלפס ונושאי כליו. מתלמוד בבלי יש כמה כ"י באוצרי הספרים הנודעים, אך כמעט כלם

(ע"ע רידבז), מהירושלמי יש רק כ"י שלם בעיר לירן הולאנד, וכ"י מקצתו בהוואסיקאן, ר' שמואל יפה אשכנזי חבר באור על אנדרת ירושלמי מכל הש"ס ומ"מ האנדרת בש"ס בבלי ומדרשים (ויניציא 1590). ר' רוב בער ראמנער חבר ס', "אהבת ציון וירושלם" כולל שני נוסחאות וגירסאות מתלמוד ירושלמי ע"פ הנדפסים ומכ"י, וכבר הוציא לאור על כל סדר ורעים ועל ס' מועד עד מגילה (1901—1913). רא"מ לוניץ החל להוציא לאור ירושלמי מדויק ע"פ כ"י שונים עם פ"י קצר ועוד לא הגיע לחצי סדר ורעים (1913). רמ"ט זיוויץ רב בפייטסבורג אמריקא חבר ס', "משב"ח" (ע"ש המחבר) הערות ותקוני נוסחאות בק"ס מקומות במס' ברכות, ולרוב הוא מהפך הנוסחא (ע"י חוס' יבמות ק"ד ד"ה סר, והרבה דברים יש בירושלמי שצריך להפכם). ספרו עודנו בכ"י ובדעתו להוציאו לאור בקרוב. משה שוואב שהיה פקיד על ספרי ישראל בבית עקד הספרים הנצינאלי בפאריס העתיק את הירושלמי ללשון צרפתית ב"א כרכים (1871—1889), ומס' ברכות מהירושלמי גם בלשון אנגלית, ר' זכריה פראנקעל חבר מבור מבור הירושלמי (ברעסלוי 1870), אשר בו יבאר דרכי הירושלמי וסגנון לשונו המשונה מתלמוד בבלי. גם תולדות אמוראי א"י בסדר א"ב, והוא חבר חשוב מאד במקצוע הזה. על סגנון לשון הירושלמי כתב ג"כ דאלמאן, "נראממאטיק דעס יידישע פאלעסטר-נישען אראמעאיש" (לייפציג 1894).

ביבליוגרפיה: פראנקעל מבור הגל; וויינער, גבעת ירושלים, וויין 1872; אברהם קראכמאל, ירושלים הבנויה, לבוב 1867; החלוץ ח"א 33; הפלם, ח"ה חוברת 6; גייגר, יידישע צייטשריפט 1870 עד 278; מאנאסער שריפט 1871 עד 120.

[תלמוד בבלי] תלמוד בבלי, ד"ל הנמרא שהוסיפו אמוראי בבל (ומובאים גם אמוראי א"י) על המשנה נקראת ג"כ נמרא שלנו או ש"ס דילן, וגם נמרא, תלמודא או ש"ס סתם. תלמודא דבבל התחילה ע"י רב ושמואל. רב אשי החל לסדר את התלמוד הזה, וחכמי הדור שאחריו סיימוהו, ונחתם בימי רב יוסי שהיה לראש בדור הראשון דרבנן סבוראי (ע"ע) בשנת ד"א ור"ס (500). ע"י דורות אמוראי בבל בערך אמורא. התלמוד או הנמרא מסודר כסדר המשיגה, ולא נמצא נמרא בכלם כ"א על ל"ו מסכתות וסימן: הליכות עולם ל"ו. ואלו הן: ברכות, שבת, עירובין, פסחים, יומא, סוכה, ביצה, ראש השנה, תענית, מגילה, מועד קטן, חגיגה, יבמות, קדושין, כתובות, גיטין, נדרים, נזיר, סוטה, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, מכות, שבועות, עבודה זרה, הוריות, זבחים, מנחות, חולין, בכורות, ערכין, תמורה, מעילה, כריתות, נדה. גם יש נמרא על מס' תמיד אבל נסדרה אחר רב אשי. ויש עוד קצת מסכתות שלא נכללו במספר מסכתות הנמרא, לפי שלא נוסדו על המשיגה, והן

אלפים ורבבות מספרים האלה, ובחדש מאי בשנה ההיא נזר האפיפיור שכל מי שנמצא אצליו מספרי התלמוד בהחבא ולא יביאו במשך חרש ימים לפני חוקרי הדת יענש בגופו ובמאדו. בשנת 1559 נגזרה גזירת ישרפת התלמוד גם בהולאנד ע"י התאסעות שני כמרים והמשומד ויטוריו אליאנו בן אחי שלמה רומאנו, ונשרפו יותר מעשרת אלפים מספרי התלמוד, והישיבה הגדולה שהיתה בקרימונא לר' יוסף אטלינגו נשבתה, ומאז ספו ספרי התלמוד מכל ארץ איטליא ונתמעטו מאד גם ביטאר הארצות. על הישרפה הזאת נוסדה הכינה בחיטעה באב "שאל ירופה בא"י לשלום אבליך"... איכה נתונה בא"י אוכלה תאוכל בא"י ביטר ולא נכוו זרים בנחליד... אשר אספו שלליך אל תוך רחובה כנדרת, ושרפו שלל עליון וכו'. הגזרה נחדשה לפני האפיפיור גרגוריו ה"ג (85—1575) ולפני קלימנט השמיני בשנת 1593. בשנת 1707 תפשו הכמרים כמה ספרי ש"ס בעיר ברנדנבורג והפצו לשרפם אך פרידריך המלך הראשון מפרוסיא צוה להחזירם לבעליהם. בשנת 1757 לרגלי מלשינות הפראנקים והתובחם עם הרבנים בקאמיניץ-פאדאלסק בפולין, צוה הבישוף דעמבאווסקי לשרוף ספרי התלמוד אשר ימצאו תחת ממשלתו. בין המומרים שדברו סרה על התלמוד היה פלעפערקארק, והנוצרי רייכלין עמד לימין התלמוד. ע"י ג"כ ערך ויבוחים.

[האגדה] התלמוד הבבלי כולל חלק גדול מן האגדה ובירושלמי האגדה מעטה בערך, והמעט כי בא"י היו להם ספרים מיוחדים לאגדה כמו בראשית רבה הפסיקתא והמכילתא ועוד. האגדה שבתלמוד היא מושכת את הלב כי נמצאים בה הרבה דברי מוסר ומעשיות וספורים סחכמי ישראל שצריכין ללמוד מהם. מחבר ספרדי אסף הרבה אגדות ועשה להן פירוש קצר ונדפס בשם אגדת התלמוד בקושטא שנת 1511. הס' עין יעקב ובית יעקב או עין ישראל ובית ישראל, ע"י ר' יעקב ב"ר שלמה ו' חביב, שלקט ואסף כל האגדות ומדרשים וספורים ולמודי מוסר מכל הש"ס בבלי עם פירש"י ותוס' אשר עליהם בתלמוד, ועם חידושי הראשונים הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א והר"ן, ותוספ' חידושים בלשון "אמר הכותב" (קושטא 1511). ופעם שנית בויניציא שנת 1546. ועוד כמה פעמים אח"כ עם פירושים חדשים. והמהדורא היותר מהודרה ומושלמת בפירושים שונים הם אלה שנדפסו בוויילנא ע"י ראם (1890). גם התוספתא יש בה אגדה ולפי דעת ווייס אדרג' היא תוספתא ראבות. ורב אלפסי הסיר כל האגדות וחבר רק ההלכה מן התלמוד ע"ע אלפסי. ויש כמה הלכות פסוקות לקוחות מהתלמוד.

[העתיקות בלשונות העמים ותקוני נוסחאות] לפי עדות הראב"ד בספר הקבלה (הוצאת נייביוער ח"א 69) העתיק יוסף ו' אביתור את כל התלמוד ללשון

אינם בשלימות, וזלתי הכ"י במינכען שהוא על כל הש"ס ובתוב על קלף דס וכלו בכרך אחד ומחזיק תק"ע דפים במדת פוליו קמ', ובכל עמוד בערך שמונים שורות, ובסוף סדר טהרות אומר הסופר שלמה ב"ר שמשון שכתב כל הש"ס בעד הרב ר' מתתיה ב"ר יוסף, וסיים הכתיבה ב"ז מבת שנת מאה ושלש לאלף השי' (1343). ומכ"י הזה חבר ר' רפאל נטע ראב"י נאוויטין את ספרו "רקדוני סופרים" על נוסחאות וגירסאות התלמוד. הכ"י הזה נרפס כולו ע"י פוטונרפיא במספר קציב (1912).

[פרקים וסיים] הפרקים בתלמוד בבלי מתאימים עם הפרקים במשיניות אך שונים הם במספרם מהפרקים בתוספתא וגם מתלמוד ירושלמי. ואלה הן המסכתות בתלמוד בבלי עם מספר הפרקים והדפים. וכל דף י"ט לו שני עמודים עמוד א' (.) בעד ירשום בו הסימן ובצד השני הוא עמוד ב' (.) בסדר א' זרעים: סס' ברכות ט' פרקים ס"ד. דפים. סדר מועד: שבת כ"ד פרקים קנ"ז: דפים. עירובין י' פרקים ק"ה. דפים. פסחים י' פרקים קכ"א: דפים. ביצה ה' פרקים מ': דפים. חגיגה ג' פרקים כ"ז. דפים. מועד קטן ג' פרקים כ"ט. דפים. ראש השנה ד"פ ל"ה. דפים. יומא ח"פ פ"ח. דפים. סוכה ה"פ נ"ז: דפים. תענית ד"פ ל"א. דפים. מגילה ד"פ ל"ב. דפים. סדר נשים: יבמות ט"ז פרקים קכ"ב: דפים. בתוכות י"ג פרקים ק"ב: דפים. קדושין ד"פ פ"ב: דפים. גיטין ט"פ צ': דפים. נדרים י' א פרקים צ"א: דפים. נזיר ט"פ ס"ז: דפים. סוטה ט"פ מ"ט: דפים. סדר נזיקין: בבא קמא עשרה פרקים ק"מ: דפים. בבא בתרא י"פ קע"ז: דפים. פרקים מ"ט. דפים. בבא בתרא י"פ קע"ז: דפים. עבודה זרה ה"פ ע"ז: דפים. סנהדרין י"א פרקים ט"ז: דפים. שבועות ז"פ מ"ט. דפים. מכות ג"פ כ"ד: דפים. הוריות ג"פ י"ד. דפים. סדר קדשים: זבחים י"ד פרקים ק"ב: דפים. מנחות י"ג פרקים ק"ג. דפים. בכורות ט"פ ס"א. דפים. חולין י"ב פרקים קמ"ב. דפים. ערכין ט"פ ל"ד. דפים. תמורה ז"פ ל"ד. דפים. כריתות ישה פרקים כ"ח: דפים. מעילה ישה פרקים כ"ב. דפים. תמיד ה"פ ל"ג: דפים. סדר טהרות: נדה עשרה פרקים ע"ג. דפים. ס"ה ל"ז מסכתות, ש"י פרקים. שני אלפים שבע מאות מ"ד דפים.

[שרפת התלמוד] אחרי שנדפס הש"ס בויניציא

ארבע פעמים במשך של שלשים שנה ונתפשט לרוב באיטליא, ובערי ארצות המזרח אשר סחרו את העיר ויניציא רובכל העמים, ומעט מזער גם באשכנז ופולין, קמו שלשה משומדים, ואחד מהם שלמה רומאנו (ע"ע), והביאו את דבת התלמוד רעה לפני האפיפיור יוליוס השלישי כי הוא מלא גדופים ונאצות נגד דת הנוצרים, וביום 10 אוגוסט 1553 ניתן הדת לשרוף את ספרי התלמוד והאגדה, ונשרפו ברומא בראש השנה ש"ד, ואח"כ ברוב מדינות איטליא ובויניציא

ברורה מהתלמוד. ע"ע אנדרה; אחאי נאון (שאלות); אלפסי; ברייתא; דרשי; הלכה; הלכות גדולות; מדות התורה; מדרש; מכילתא; פוסקים; פירושים; פלפול; ספרא; ספרי; פסיקתא; תורה; תוספתא. וע"י כל מסכתא בערכו.

ביבליוגרפיה: ר' שמואל הנגיד, מבוא לתלמוד ברוש ברכות; מבוא לתלמוד לה' יוסף ו' עקני העתקה מלשון ערבית בספר הויכח לפראנקל ברעסלוי 1871; וייס, דוד ח"ג; הלון דורות הראשונים ח"ב; השלה דורות ה' (ה'); אייזנשטיין, בקרה על העתקה ראדקינסאן, ניר, המערב"י שנה א' ובחבורת מועדית ניוארק 1897; בישא, תלמוד-קאמפניוס, לייפציג 1904; שפראק, אייזנשטיין, אין דען תלמוד מהדורא ד' לייפציג 1908; Mielziner, Introduction to the Talmud.

א.

תלמוד תורה: ע' בית ספר; תורה

תלמי: מלכים יוונים בשם הזה שמלכו במצרים במשך ימיה מאות שנים בזמן הבית השני, והשפעתם היתה מרובה על מצב היהודים בא"י. השם הלמי (פטולימאים) (Ptolemy) למלכי בית תלמי הוא כמו שם פרעה למלכי בית פרעה. תלמי הראשון מכונה סוטר וגם לאני ייטב על כס המלוכה במצרים בשנות 322–307 קודם מספר ההגנה והיה ראש לבית ממלכת התלמיים. היה תלמי המלך המוכא בתלמוד שבנס יבעים ושנים זקנים להעתיק לו את ספר התורה ללשון יונית ועשו בה תקונים לצורך השעה (מגילת מ"ז דרשי) שם פ"א, מס' סופרים פ"א ל"ז) וכתבו בסקום, "ארנבת" שהוא היה טמאה (ויקרא י"א ו') צערת או שעירת הרגלים, שלא יאמר שחקו בי היהודים והטילו שם אשתי בתורה בין החיות הטמאות. כי לאנוס (Aryós) ביונית הוא ארנבת, וזה כנויו ע"ש אביו (ואפשר שתחת אשתו צ"ל אביו). תלמי לכד את א"י מיד לאומירון שנהג לו אלכסנדר מקדון למתנה כצואתו לפני מותו. תלמי עלה על ירושלים בשנת 320 קמה"נ וערים לאמר כי רוצה להקריב קרבן לה', וילמדה ביום השבת והיהודים לא עמדו על נפשם מפני קדושת היום (יוס"פ נגד אפיין ס"א פכ"ב), ויקח עמו שבויים רבים מירושלים ומשומרון וביאם למצרים. ותלמי נסה להם חסד והיו נאמנים בבריתו ועזרו לו במלחמותיו. ומאז נהרו יהודים רבים מא"י לאלכסנדריא, וע"פ צואתו העתיקו חכמי ישראל את התורה ליונית. בשנת 312 נכנע במלחמותיו בא"י ע"י היונים ועזובת א"י אחרי שהחריב את מצבריו בעכו יפו עזה שחרק וירושלים (ע"י Appian, Syriaea No 50). וי"ט אומרים כי העתקה התורה היתה תחת ממשלת תלמי היטני המכונה פֶּאֶרְדֶּלְפִּים ישמך בשנות 285–247 קמה"נ. תלמי השלישי מכונה Euergetes ר"ל "עושה טוב" ומלך בשנות 247–222 קמה"נ, והוא

ערבית במאה העשירית בשביל הכלף אלחכים. אך ההעתיקה הזאת אינה במציאות, ואפשר שהעתיק רק ראשי פרקים. המשנה ומסכתות יחידות נעתקו ללשון רומית וי"ח מסכתות ללשון אנגלית (ע"י בישאף, קרי מייטענשיכטער דער תלמוד-איבערעטצונגען; צד 28–56. פֶּאֶרְדֶּלְפִּים 1899). בשנת 1896 התחיל ל' נאלדשמידט העתקה התלמוד בבלי לאשכנזית עם נוסחת מהדורא היוניצית הראשונה, ועד עתה כבר הוציא לאור עד סוף גזיקין (1913). י"ט ראבינאוויץ העתיק איזה מסכתות בנקין לצרפתית בשם *Législation civile du Talmud* (ה' ברכים, פאריס 9–1873). מ"ל ראדקינסאן (מת בנוארק בשנת 1904) הוציא שבעה ברכים בהעתיקה אנגלית, אחר איש קיצר את הנסרא והחסיר ממנו כל מה שלא היה ישר בעיניו. הרעיון הזה של קיצור התלמוד עלה על דעתו כאשר קרא החוברת שכתב ר' מאיר איש שלום, "אדות התלמוד אם יכול הוא להתרגם כל צרכו" (1885) ויאמר שם: "כי התלמוד הזה מיוסד על המשנה ומקצתו הוא פירוש על המשנה והוא מפרש לפעמים בדרך פשט בדרך כל מפרש ומבאר, וכל אלו הם מסובכים זו בזו עד שיבולבל הקורא לפעמים ולא ימצא מה העיקר וכו'. וע"כ קשה הוא להבינו אם אין אדם רגיל בו מנעוריו וכו'. וע"כ לא הצליחו ולא יצליחו מתרגמי התלמוד, כי במרם נבוא לתרגמו צריכו אנו לנתח מאמריו ולהסירם זה מזה ולהחיר קטריהם ולסדרם בסדר שיובל עין הקורא לראות כל חלקיו לעצמם ולעמוד עליהם", וגם הוא מראה ארבע הנמאות איך לעשות. אולם רמא"ש לא החסיר כלום מהתלמוד. רק הפרידו לשלושה נחלים בשומו חלק אחד באותיות גדולות בתוך והוא הפנים, וחלק אחד באותיות ממוצעות על הגליון כביבו כפירוש על הפנים, ועוד חלק שלישי באותיות קטנות שהוא פירוש לפירוש. וכל זה עשה למען, "ויכל להתרגם כל צרכו" בעד קוראים שלא, "הורגלו בו מעולם". אבל ראדקינסאן לא הלך בדרך מדעי כזה רק החסיר כפי העולה על רוחו, ויפצר את התלמוד במספרים מעשה חייט. גם לא הבין את פירוש הנסרא בכמה מקומות, וחסרה לו ידיעת הטפה האנגלית, ומלאכתו נעשתה ע"י אחרים אשר קיפח את ישכרם, ולכן עלו לו מעיות רבות. כי היה מחסר העיקר או מחסר סוף המאמר שהוא פירושו של תחילתו, ובעדו לא יובנו דברי התלמוד ונראים בדברי הבאי ובסותרים זה את זה. לפעמים מביא שקלא ומ"יא על מאמר שעיקרו החסיר מן הספר, וגם מהפך כוונת התלמוד וכו"ף דבריו. ובכלל היה מעתיק כעם הארץ נמור, עד שמעה בנקודות התיבית ובהיבורן, מנסגם בלשנו ומשכשך ומסרס הכתובים. העתקה כזו היא באמת חלול הקודש, ונותנת שם חז"ל לשמצה בין חכמי העמים. אך ראדקינסאן לא חט לזה, כי מנמנו היתה לבצע כסף למכור את "סחורתו" לכסרים ונצירים מלוטרים וליהודים עשירים שאין להם ידיעה

דבר, בירושלמי על השאלה איזהו ת"ח, חזקיה אמר: כל ששונה הלכות ועוד תורה, פ"י שצריך להורות לא רק י"זה אסור או מותר זה חייב או פטור מ"א או מהור, אלא גם למה פטור או חייב וכו'. ר' אבהו ב"שם ר' יוחנן אמר כל מי שמבטל עסקיו מפני משינתו (ובבבלי נמצא רק: אלו ת"ח שעסקים בבנינו של עולם). ר' אבא בר ממל אמר: כל שהוא יודע לבאר משינתו (ירוש' מ"ק פ"ג ד' קה"ר דפוס ליפסיא דף קע"ד). בבבליא איתא בסתם כל ששואלין אותו והוא משיב, ובבבלי אמר ר' חסדא מי שהוא רואה טריפה לעצמו, יקרא ושנה ויטמ' תלמידי חכמים (חולין מ ד: מדרש תהלים הוצאת באבער 518). בימי ר' יוחנן היו כמה מדרגות בין ת"ח עצמם. ראשית, למי שמהזירין לו אברה במביעות עין, זהו שמקפיד על חלוקה שלא להפוך; שנית ת"ח שממנין אותן פרנסים על הצבור, הוא ששואלין אותו הלכה ואומרו בכל מקום אפילו במס' בלה; שלישית, ת"ח שבני אדם מצווין לעשות מלאכתו, זהו שמניח חפציו ועוסק בחפצי ימים ושבת ק"ד). גם בין ת"ח הראוים להיות פרנסים היו שתי מדרגות זו על גב זו: אם הוא יודע להשיב בחדא מסכתא ראוי להיות פרנס באתריה, ואם בבולי תנויה ראוי להיות גם ר"ש מתיבתא (י"ט).

[ת"ח שונים ומנהיגים] הת"ח מתפלגים לשלושה מחנות: בעלי מקרא בעלי הלכה ובעלי אנדרה. בעלי מקרא הם המלומדים בבבלי, ומי ששנה ולא קרא עדיין מבחין (ירוש' פ"ג). כ"ש שכלה צריכה כ"ד תכשיטין כך ת"ח צריך להיות בקי בכ"ד ספרים (ירוש' רבה פ' נופת תטפנה. תנחומא הוצ' באבער ה"ב 112). בעלי הלכה נתחלקו לשלוש מדרגות: בר הלכין זה ששונה הלכות, בר מבילין—ההלכות עם המדות שהתורה נדרשת בהן, ובר אולפן שיועד לישא וליתן בהלכה (ירוש' פ"ב). ת"ח צריך לפרנס את עצמו אם הוא בר הלכין או בר מבילין (ירוש' מ"ק פ"ב ו'). סדר הלימוד היה שמתחילין במסרא ואח"כ רצין למשנה, ומי שהיה בקי במשנה בא למלחמתה של תורה לישא וליתן בהלכה, ואח"כ היה מבין דבר בתוך דבר ומאיר פנים בהלכה, והלכה כדבריו (רות רבה פ' ולעמי מודע; ערובין נ"ד: חגיגה י"ד). התלמידים היו עושים את היום עתים: עת למקרא עת למשנה ועת לתלמוד (מדרש תהלים צד 19). ע"ע למוד. ת"ח ניכרים במנהגיהם, בדיבורן שהוא בנחת. בהילוכן יאיינו בקומה זקופה, ובעמידתן המיוחדת (פרקים של רבנו הקדוש), הוצאת גרינהוט דף ג'). על שלשה דברים תיבין ת"ח מ"ת (ע"ע על הוראת לטון מיתה): מי שנמצא רבב על בגדו, והפוסע פסיעה גסה, וההורג כנה בפני תבירו (שבת י"ב, ק"ג: חגיגה ה'). גנאי הוא לת"ח אם מתייך בדרך, אם יוצא לשוק כשהוא מבושש, אם נכנס באתרוגה לביהמ"ד, ואם שותה בחבורת עמי הארץ (פרקים דף ס"ד), ואל יצא בנעלים ממלאים

כבש את ארץ סוריא מהיונים והביא טיטם בסף ענושים ארבעים אלף כבר ואלפים וחמש מאות כבר זהב. הוא נטה חסד ליהודים, ואחר נצחונו הקריב קרבן וסמרת לה' בירושלם (יוסי' פ"ג נגד אפי' ס"ב פ"ה). המלך מנה את יוסי' לנזכה הסס ביהודה ובסוריא (קדמוניות ס"ב פ"א—פ"ה). תלמי הרביעי מכונה פילופאטור ומלך בשנות 222—205 קמ"ה. הוא נלחם עם אנטיוכוס הגדול וניצחו אצל רפ"א (217 קמ"ה). ויש הגדה כי אחר נצחונו זה עלה על ירושלם ורצה לכנס בהיכל אך נפל דומם לארץ כמו אבן, וביטבו לאלכסנדריא רצה לנקום מהיהודים שם ויצו להביא אותם לבית הקרס למען ירמטו אותם הפילים, אך פתאום קמו הפילים על היל המלך ורבים מהם נהרגו וביהודים לא נגעו לרעה וספר חשמונאים השלישי פ"ו ל"ו). ויחונו היהודים את היום הזה במשתה ושמחה וי"ט (נגד אפי' ס"ב פ"ה). תלמי החמישי מלך בשנות 205—182 קמ"ה, ובמלחמותיו הרבות עם היונים נכנע מפניהם, ואנטיוכוס הגדול לכד את סוריא בשנת 202 קמ"ה. סקופאס שר צבא מצרים נפל לפני היונים אצל מוצא הירדן ואצל צור. לפי עדות יוסי' עזרו היהודים בירושלם לאנטיוכוס במלחמה הזאת נגד מצרים, מפני שהיהודים באלכסנדריא היו נדרפים תחת ממשלת המלך ההוא. תלמי הששי מכונה פילומטור מלך בשנות 182—164 קמ"ה. סורו היה היהודי הפילוסוף אריסטובולוס מפאניאס. בימיו התלה ממלכת מצרים לרדת מגדולתה, ותחת אש"מלכי תלמי אשר לפניו עלו תמיד על סוריא למלחמה, הקדים עתה אנטיוכוס לצאת למלחמה על מצרים, וניצח את תלמי וינס מפניו (חשמונאים א' פ"א י"ח—כ'). והאלכסנדרים הרימו את אחיו הצעיר למלכות, אך אנטיוכוס לכד את העיר אלכסנדרא ויהי למלך בסוריא וגם במצרים (חשמונאים ב' פ"י י"ג). ע"ע מצרים; סוריא; קליאופטרא.

ב. מ.

תלמיד חכם: תואר כבוד כמו צורבא מרבנן (ע"ע). החכמים קוראים את עצמם תלמידים כל ימי חייהם (ר' יעקב מליאס בהקדמה לספרו חות דעת). וועבער (סיסטעם דער אלמסינאנאלען מהעאד לאנע צד 57) רצה לבאר שהחכמים היו הרבנים, והת"ח רק התלמידים. ואינו נכון. כי למשל ר' חנינא בן חרדין נקרא ת"ח (ע"י י"ז: וידוע לכל שבית דינו היה מפורסם בישראל (ע"י סנהדרין צ"ב). אריוס (או ארוס) שאל את ר' יוסי איזהו חכם? והשיב מי שמקיים תלמודו, ומה בין חכמים לנבונים? חכמים דומים לשולחני עשיר כשמביאים לראות רואה וכשאין מביאין לראות אינו רואה וישיב ותוהה, הנבון דומה לשולחני תנר כשאין מביאין לו לראות מביא משלו ורואה (ספרי דברים ס"י י"ג, ובילקום הגירסא בהיפך). ור"ל כי **החכם יודע** הדינים שמפורשים והנבון מבין דבר מתוך

ואל יספר עם אשה (פסחים ס"ג: מס' ד"א זוטא פ"ו).
 ת"ח רשאי להיות נוקם ונומר כנחש (עי' יומא כ"ג.
 סימא ו'). וישיהיה בו שמינית יבשמינית נאווה (שם
 ה'). לימורם של ת"ח היה בחברותא ואמרו לעולם יסנה
 אדם חבר לעצמו (אבות פ"א ו' ברכות ס"ג: תענית
 ד'). ואם שנים יושבים ועוסקים בתורה ומחזקין זה
 את זה בהלכה. ונחזין זה לזה בהלכה הקב"ה יטמע
 לכולן (שבת מ"ג:). אולם הכרעלים זה לזה בהלכה
 ואין נחזין זה לזה אינם מקבלין שכר. וכדי להסיר ריב
 ומכשול תקנו תקנה שכל אחד יאמר דברי תורה רק
 בשם אומרו (אבות פ"א ו', מגילה ט"ו:). ואם חכם
 מטמא והוא מרי דאתריה אין חברו רשאי לטהר (עי'
 ערוכין צ"ד. חולין נ"ג:). ודקדקו ביחוס הרב לתלמיד,
 והזהירו: יהא מורא רבך כמורא שמים (אבות פ"ד
 י"ב) וגם הרב היה זהיר בכבוד התלמיד (שם, שבת
 קמ"ז:). התלמיד היה חייב לשאול בשלום רבו ולעמוד
 מלפניו (ברכות ד'). אין התלמיד רשאי להורות במקום
 רבו (ברכות ל"א:). הרק בפני רבו חייב מיתה (ערוכין
 צ"ט). רשב"י אמר גדול שימושה של תורה יותר
 מלימודה. ומי שקרא ושנה ולא שימש ת"ח
 עדיין הוא ע"ה (ברכות מ"ו: גיטין ס"א. ויק"ר דף
 רצ"א). אולם גם הרבנים הגדולים לא בישו להורות:
 מתלמידי למדתי יותר מרבתי, ולא התבטא לומר לקמן
 למדתי (מדרש תהלים דף י"ז:). ע"ע רבנים. וזוהי
 אותות הכבוד שהיא לת"ח היה גדול בעיני הבריות
 לארח ת"ח אצלם (ברכות י'). ת"ח עניים נטלו ממון
 מהקופה (בב"ב י"א.), והיו פטורין ממס ושעבודים שונים
 של הצבור.

[ת"ח ועמי הארץ] ת"ח כל זמן שמוקנין דעתן
 מתישבת עליהן, זקני ע"ה דעתן מתמפשת (יטבת
 ק"ח:). מברכותיו של אדם ניכר אם בור הוא או
 ת"ח (תוספתא ברכות פ"ב ב'). האשכולות המה הת"ח
 והעלן עמי הארץ (מנחות צ"ב:). נגאי לת"ח שילמדו
 הלכות צבור לדייני בור (ב"ר פ' פ"ט). במקום אחר
 מצייר התלמוד היחוס שבין שניהם בזה האופן: למה
 ת"ח דומה לפני ע"ה, בתחלה לקיתון של זהב. סיפר
 עמו לקיתון של כסף, נהנה ממנו לקיתון של חרס
 כיון שנישבר ישוב אין לו עור תקנה (סוכה כ"ה:).
 שונאי ת"ח היו רבים לא לבד ע"ה כמו שידענו מסיפורו
 של ר"ע (פסחים מ"ט:). אלא גם המינים ואח"כ
 הנוצרים, שהיו מלעגים על דברי חכמים (עי' עירובין
 כ"א:), הררשנים ובעלי אגדה שמו דבריהם בפי בני
 קרח בזמנו של משה שאמרו עליו: ראה צוארו של
 משה. ראה שוקיו, ראה כרעיו, אוכל ושותה משל
 יהודים, ואדם ששולט במשכן אין אתה מבקש ישיא
 עשיר (תנחומא וילקוט פ' קרח). כל מה שיעשה משה
 הרע בעיניהם (ספרי ס' י"ב).

[ת"ח שאינם הגונים] החכמים בכלל היו אנשים
 כשרים וצדיקים, אוהבי אמת ודורשי צדק. שתורתן

תב, יעקב ב"ר מאיר (ר"ה:): אוזר כנגדלי
 בעלי התוספות בצרפת; נולד בעיר רומנו (Ramerupt)
 על נהר זיינא. בשנת 1100, ומת בעיר מרז'יש ד' החז
 ד"א תתקל"א (1171). אמו יכבר היתה בת רש"י
 ולמד בנעוריו אצל אביו ר"מ ואח"כ אצל ר' יוסף טוב
 עלם (Bonfils), ומאחיו הגדול הרשב"ם. אחרי מות
 אביו נהג רבנו חם ישיבה בעיר מולדתו רומנו. ביום
 שני של שבועות (ו' סיון) ד"א תתקכ"ז (8 מאי 1147),
 התפשטו נוסעי הצלב על עיר רומנו ובסופה וסערה
 באו אל בית ר"ת ויבזו את כל רכושו וס"ת קרעו
 לפניו לקרעים ואותו דמו להמיתו ויפצעו בו חמשה
 פצעים וכפתע היה בינו למות לולא עשר שר אחד
 מטרי החילים להציל אותו. כי הבטיח בערמה להרוצחים
 להביאו במסורת דת הנוצרים או להשיבו לירם אם
 לא יקבל את דתם. אחרי המאורע הזה התיישב בטרזיש
 ושם עבד בראש אספת הרבנים בשנת 1160 ועשו שם
 תקנות לחיזוק הדת. כ' סיון ד"א תתקל"א היה יום
 צרה ליהודי צרפת כי נשרפו בעיר בלוזאש שלשה
 צדיקים קדושים ותמימים על קדוש השם, ואותו היום
 קבלו כל יושבי צרפת ואנגליא ליום הספר ותענית ע"פ
 מאמרו של ר"ת שכתב: גדול יהיה היום הזה מצום
 גדלה כי יושב כפורים הוא, וימים אחרים אח"כ נפטר
 לעולמו. תלמידו ר' חיים כהן היה אומר אלמלא הייתי
 שם כשנפטר ר"ת הייתי מטמא לו ימאותיו היום בטלה
 קדושת כהונה (תוס' כתובות ק"ג:).

ס' ק"י). וגור שלא יגרש איש את אשתו על לא דבר, ולא יעובנה רק ללמוד תורה או מדחק פרנסה. הוא תיקן גם כתיבת הפרובל, ותיקן גם חליצה וכתובות יבמין (ספר הישר תקנ"ג—תקנ"ה). מלבד מאמריו בתוספות תבר, "ספר הישר" על סוגיות התלמוד ל"ישר הגרסאות הישנות. ואינו על סדר המסכתות, ובסופי תשובותיו. חברו בשנת ר"א התק"ט (1149), ונסדר ע"י תלמידיו כנראה שם בס' תצ"ב, ואחד מהם היה ר' פטר כמו שכתוב בהגהת אשרי (ע"י פ"ה ס' ל"א) "ופ' ר' פטר בס' הישר", וגם חלו בו ידי תלמידו ר"א ממין. נדפס ראשונה בווינא בשנת 1811 סכ"י, והוא מלא שגיאות המעתיקים וגם שגיאות הדפוס עד להשיגת הכוונת. והוצאה חדשה של מסי' נדרמים עם הערות ע"י דר' ראזענטהאל (ברלין 1898). גם חבר ספר פסיקתא ובו קצת דיני ס"ת מובא בס' התרומה (ס' ד"ג) ועוד הלכות ממנו בס' הלכות פסוקות מן הגאונים (הוצאת מילער ס' ז—ט). ובתישבות תכמי צרפת ולותיר (צר 1840), ובמחזור ויטרי (צר 1851). וכתב מחזור על דיני התפלות מכל השנה וסדר הברכות, מובא בתוספות (ברכות ל"ז). ערויבן (מ') ובתולדות אדם והזה לרבינו ירוחם (הלכה ה' ס' ט'), והגהות על הר"ף כמובא בסמ"ג (מ"ע ס"ז). והיה גם מדרק גדול ומשורר, כנראה מספרו מחברת "הכרעה" בשרשי לה"ק ופתרון התיבות בין דונש בן לברט ומנחם בן סרוק ותלמידיהם, ובתחלתו שיר ארוך ובראש הבתים הראשונים חתום שמו יעקב בן רבינו מאיר (נדפס עם תשובות דונש ע"י פליפאוסקי בלונדון 1855). וחבר גם כללי הנקוד והנגינות בדרך שיר שנדפס ע"י שוח"ה בישראל (שנה ה' צד 123 והלאה). ותבר פיוטים בלה"ק ובארמית שנמצאו במחזורים יוניים ומיוחס אליו השיר "ציב פתגם" (ע"י עמודי העבודה 106). הראב"ע אשר התפלל על ישריו כי לא היה ספרדי ויכרת עמו בדת אהבה כתב אליו: ומי הביא לצרפת בבית שיר וכו' (ע"י קובץ שירי הראב"ע הוצאת קאמינקא צד 80).

ביבליוגרפ'א: ספר היוחסין 218; ווייס תולדות רבינו תם וז"ל 1883; השחר ח"א 17 והלאה ד"ר ה"ד 66, 245; מיכל אור ההי"ס ס' 1067; פין כנסת ישראל 578; שולמאן, תולדות חכמי ישראל.

ד"ר—מ. ל. ד.

תם ומועד: ע' שור

תמוז: החודש הרביעי בשנה מניין והעשירי מתשרי. עד החדש העשירי (בראשית ת' ה') תרגם יונתן ירח תמוז. העמים בארם וצידון עברו לאליל בשם תמוז (באשורית: דומוזי) והוא אדנית היוני שלפי הגדתם הסיתה עליו ארסמית תויר מער ויהרגו וקראו סקוננות לבכי ומספד ליום מותו בירח יולי, וכימי הנביא יחזקאל נתעו אתרי ההבל הזה גם נשי ישראל בשער בית ה'.

[תמוזתו] ר"ת היה עשיר גדול והיה קרוב למלכות (ספר הישר ס' תקצ"ה), והשלטון מקנפניא שאל מר"ת ג' דברים בספורי תנ"א (ר"י מינבען הביא גראס בספרו Gallia Jud. 600). עסקו היה להלוות מעותיו לנכרים ברבית ומהר"ל בילקוטם בסוף הספר כתוב "שמעידן על ר"ת כשהיה רוצה ללמוד תמצית מהלכה חמורה היה נוהג לפניו תל של זהובים לשמות בהם ונתרחב לבו ולמד בכת". תלמידיו עלו לרוב, ובפרק אחד למדו לפניו יטוונים מבעלי התוספות, וכל אחד הגיע להוראה וביניהם ר' אלעזר ממין ור' שמשון מ"טאנץ, ר' יוסף בכור שור ור"י הלבן ועוד. וכתב הרא"ש בתשובה (סוכאה בהקדמת ים של שלמה לב"ק) "שקבלה בידו שרית ור"י הצרפתים היו גדולים בחכמה ובמנין יותר מן הרמב"ם. והריב"ש בתשובתו לר"ח בן גליפפה כתב (שו"ת ס' שצ"ד): "כמותו (ר"ת) בפלפול לא נהיה מאחר שהתלמוד נחתם ותלמוד ערוך בפיו ושגור סיני ועוקר הרים ומוחנן זה בזה מפלפול ועומק שכלו ורוחב בינתו כל חכם לב הן גור יגור וכו' דשאני ר"ת דרב נובריה וכו' וכל חכמי ישראל הנמצאים היום כולם כסליפת השיום וכנגזיר שושמין נגד אחד מתלמידיו הקטנים".

[יחד למדו] את דרכו בלימוד התלמוד מתאר ר"ת בעצמו במכתבו לאחר מתלמידיו לאמר: "אתה ידעת דרכי להקשות להעמיד שמועות ישרות, ואינו עושה שגוי דחיקי. כי קושייתו תירוצי הן ואינו צריכות תירוצי, כי ההלכות נוחות" (ס' הישר ע"ה ע"ב). הוא מתמרמר על "דעה חכמה" של המתפללים ואומר כי הם "משנים פירושי רבותינו ואולי יהיו סדקדים בהלכה בפירושים לא יתכנו דבריהם וכו' ואם יוסיפו לפלפל ימצאו תשובות חבילות חבילות על הכל" (שם ע"ט ע"ג). וגער על אחיו הרשב"ם, "כי על מלה אחת שהגיה רבנו שלמה (זקני) הגיה הוא (הרשב"ם) עשרים, ולא עוד אלא שמתק הספרים" (ספר הישר בהקדמה). התנגדותו הגדולה להגיה בתוך הפנים עשתה פעולתה על תלמידיו והבאים אחריהם, כי ההגהה בנוסחאות והתקן בגרסאות נתמעט. אבל בה במדה הלך וגבר החשק ליישב ולהכריע בעזרת החרוד והפלפול הבריא. הוא היה מזהיר שלא להקל במנהגים, "לקלי הדעת נשים והדיוטות" וכתב לרבנו משולם, "בישמתא להו כל השומעין לך וכו' ואם לא ישמעו אלי נגזר ונחרים בכל פהלתנו על כל השומעים לך" (ע"י סה"ש דף ע"ט ע"ג, פ"א ע"א).

[תקנותיו וספריו] בכנופיא של שוק מריוש גור ר"ת באלה ובגזרה חמורה שלא יקרא שום בר ישראל ערעור על גט אתרי נתינתו (ספר הישר רע"א), ושלא ידונו בעלי דינים יהודים בערכאות של גוים. ותקן שאם מתה האישה בתוך השנה לנשואיה בלי בן קיימא יחזיר הבעל את הנדוניא לאבי האישה אחרי נכיון הוצאותיו עליה (ספר הישר ס' תקע"ט, וע"י כל בו

(שם כ"ז ל"ג). מצות תמורה נודתת רק ביחיד ולא בצבור או שותפים שנאמר לא יחליפנו ולא ימיר דוקא יחיד (תמורה דף י"ג). קדשי נזים שאם הקריב נזי סרבן ואח"כ המיר אין תמורתו תמורה שנאמר דבר אל בני ישראל (שם ג'). העופות והמנחות אין עושין תמורה (שם י"ג). אין ממירין את הבכור (שם ז'). אין התמורה עושה תמורה (שם י"ג). הרמב"ם ביד החזקה (תמורה פ"ד י"ג) אומר: „אע"פ שכל הוקי התורה נזירות הם כמו שבארנו בסוף מעילה, ראוי להתבונן בהם, וכל מה שאתה יכול לירך לו טעם תן לו טעם וכו'. כי ירדה תורה לסוף מהשבת האדם וקשה יצרו הרע, שמעך של אדם נוטה להרבות קנינו ולהסם על ממנו, ואע"פ שגדר והקדוש אפשר שחזר בו וניתם ויפדה בפחות משווינו וכו'. ואם תתן לו רשות להחליף הרע ביפה, יחליף היפה ברע ויאמר טוב הוא, לפיכך סתם הכתוב בפנים שלא יחליף וקנסו את המחליף, ואמר הוא ותמורתו יהיה קידש, וכל אלו הדברים כדי לכופ את יצרו ולתקן דעותיו" וכו'.

א. צ. ג.

תמורה, מדרש: מדרש קטן מיוחס לר' ישמעאל ור' עקיבא, מוכירו לראשונה הרב המאירי בספרו בית הבחירה על אבות (פתיחה דף מ"ו ע"ב) בשם „מדרש תמורות" ור' אברהם אבולעפאי בספרו חיי עולם הבא, מוכירו בשם „ספר תמורה" (עי' רב פעלים 123). ונסרא תמורה על כי כרוב דרשותיו ישתדל להוכיח כי לכל יש תמורה חוץ מאחד והוא הקב"ה, המדרש כולל שלשה פרקים: פ"א מתחיל ר' ישמעאל אומר, והולך ודורש כי הקב"ה ברא כל העולם שנים שנים זה תמורת זה וזה כנגד זה, ולולא זאת לא נקראו היים ולא נודע ישהם חיים, וכן המות אלולי חיים לא היה מות ולא נודע המות, פ"ב מתחיל ר' עקיבא פתח, ויש בו איזה ספורים ונ"כ דרש על פי גס זה לעמת זה עשה אלהים (קהלת ז'), ואומר כי ברא עניים ועשירים שיהיו ניכרים זה מזה, חכמים ומפשיים כדי להבדיל זה מזה, פ"ג יבאר כי העתים נקבלת (נ') נגד וכו' כי לעולם חסדו, וישני עתים האחרונות עת מלחמה ועת שלום הם כנגד שני לוחות הברית, המדרש הזה נדפס ראשונה ע"י החיד"א בסוף ספרו שם הגדולים ח"ב, וע"י ר' אברהם בן הנד"א (ווילנא 1802), ואח"כ נדפס בבית המדרש לעילניקס (חדר א' סי' מ'), ולפי דעתו (שם צד xx) נתחבר המדרש הזה בחצי הראשונה של המאה ה"ג והיחבר הישתמש בספרי הראב"ע ובספר הנפש לנאלינוס.

י. ב. ל.

תמחור: ע' צדקה

תמיר, מסכת: מסכתא כיש"ס בסדר קדשים, בהוצאת המשניות אחר סס' מעילה ולפני מדות וקנים, ובהוצאות הנסרא אחר קנים ולפני מדות, על פרק

כאמור והנה ישם הנשים מככות את התמוז (יחזקאל ח' י"ד), ולפי הרגום הבולגאטא הוא אדנית (ועי' במורה נבוכים מאמר ג' פכ"ד). מול חדש תמוז הוא סרטן והוא לעולם חסר ואינו הל (היינו ב' דר"ח) כ"א באחד מימי השבוע א' ג' ה' ו'. תמוזת תמוז היא בעת שהיטמש בתקפו להיושבים בחצי הכדור מקו המשווה לציר הצפוני. תמוז אב ואלול מהלכת (החמה) בישוב כדי לבשל את הפירות (פסחים צ"ד). אבל בשר שור בלפת ולן בלבנה בלילי י"ד או ט"ז בתקופת תמוז אחותו אחילי (גיטין ע'). ר' יהושע דרש במעשה מרכבה בתקופת תמוז (חגיגה י"ד). רשב"ח אול בתקופת תמוז ופרסא לגלימיה אקנא דשומשמני (חולין נ"ז). ואמרו חסרא אפילו בתקופת תמוז קריא ליה (שבת נ"ג). מאורעות רבות קרו בימי תמוז, ב"ח תמוז נולד יוסף הצדיק, בחמישי היה דבר ה' אל יחזקאל על נהר כבר (יחזקאל ג'). תשעה בו הבקעה העיר ירושלם בראשונה ע"י נבוכדנצר (ירמיה ל"ט ב'). י"ב בו נאמר אל יחזקאל שכב על צדך הימאלי ונ"י (יחזקאל ד'). י"ד בו נעשה יום לזכר נצחון הפרושים על הצדוקים (תענית פ"ד ר'). בשבעה עשר בתמוז אירעו חמישה דברים: נשתברו הלוחות, וביטל התמיד, שרף אפוסטמוס את התורה, והעמיד צלם בהיכל, והבקעה העיר בבית השני ע"י מיטוס (תענית כ"ו כ"ח); ש"ע איה"ס תקמ"ט. ע"ע תענית.

מ. ה.

תמונה: ע' פסל

תמורה, מסכת: המסכתא הששית בסדר קדשים אחרי ערכין, ע"פ סדורם בכתוב (הרמב"ם בהקדמתו לפי המשניות). ויש בה שבעה פרקים, הכוללים דיני תמורה בקרבנות, ודרך אנב דינים אדות הקרבנות האסורים על גבי המזבח, והחילוקים בין קדשי בדק הבית וקדשי מזבח. בנסרא נמצאת המחלוקה הידועה בישים אם כל מילתא דאמר ההמנא לא תעביר אי עביר לא מהני? אב"י אמר אי עביר מהני, ורבא ס"ל לא מהני (ד' והלאה). במשנה אמרו חסאת היחיד שכיפרו בעליה (בשניה אחר יטאברה הראשונה, ונמצאת) מתה, ושל צבור אינה מתה (ט"ז). וע"ז אמר ר"פ אפילו למ"ד חסאת צבור שכיפרו בעליה מתה, חסאת צבור שמתו בעליה (עי' רש"י) אינה כתה לפי שאין הצבור מתים (שם ט"ז). והקרבנות המאיות בבית השני בימי עזרא היתה הוראת שעה כי מוידין היו (שם). ר' יהודה בשם שמואל מוכיר האשכולות (ע"ע) שעמדו להם לישראל מימות משה ודרך למורם בתורה (שם).

[התמורה בקדשים] בתורה נאמר כנגד קרבן הראוי להקריב לה: לא יחליפנו ולא ימיר אותו מוב ברע או רע בטוב, ואם המיר ימיר בהמה בבהמה והיה הוא ותמורתו יהיה קודש (ויקרא כ"ז י'), וכן במעשר

הקטן, כי אמר פן ימות גם הוא כאחיו, ולה אמר שתחכה עד אשר יגדל שלה. ויורבו הימים ותמת אשת יהודה, וכאשר שמעה תמר כי חמיה עולה לתמנת לנח את צאנו התחפשה לזונה ותשב בפתח עינים. ויהודה עבר לפניה ולא הכירה ויבוא אליה ובשכרה הבטיח לשלוח לה גרי עזים, אך היא בקשה ממנו ערבון עד שלחו, ויניח אצלה חותמו ופתילו וכמהו. ותהר ממנו, ובבוא השמועה ליהודה כי כלתו הרה לזנונים צוה להוציאה לשרפה. אך תמר שלחה את ערבונה ותאמר: „לאיש אשר אלה לו אנכי הרה“. ויכר יהודה את צדקתה, כי לא נתנה לשלה בנו ויצילה ממות. ותלד תמר ממנו תאומים את פרץ ואת זרח (בראשית ל"ח). תמר בתו של שם היתה (ב"ד פ"ה י"א) ר"ל יציאה מזרעו של שם שהיו כהנים לאל עליו, ובת כהן כי תחל לזנות דינה בשרפה (ויקרא כ"א מ'). אך כונת תמר היתה לשם שמים להקים זרע מיהודה. וכאשר לא נתן לה שלה בנו חשבה כי דין היבום חל על יהודה עצמו. ובאמת היתה צנועה, שנאמר כי כסתה פניה, וא"ר שכסתה פניה בבית חמיה ולכן לא הכירה. וא"ר יונתן כל כלה שהיא צנועה בבית חמיה זוכה ויוצאין ממנה מלכים ונביאים, מנלן מתמר וכי אלא משום רכסתה פניה בבית חמיה ולא הוה ידע לה זכתה ויצאו ממנה מלכים ונביאים וכי (מגילה י"ז). ודרשו ותשב בפתח עינים, מלמד שהלכה וישבה לה בפתחו של אברהם אבינו מקום שכל עינים צופות לראותו וכי, „היא מוצאת“ א"ר אלעזר לאחר שנמצאו סימניה (והערבון) בא סמאל ורחקו, בא גבריאלי וקרבן וכי, „והיא שלחה אל חמיה לאמר לאיש אשר אלה לו אנכי הרה“ ולא אמרה בפירוש יהודה, וע"ז אמר רשב"י נוח לו לאדם שיפיל עצמו לתוך כבשן האש ואל ילבין פני חבירו ברכים וכי (סוטה י'). ע"ע יהודה.

ב. מ.

תָּמָר: דקל גבה הקומה העושה פרי תמרים, תמר ותפוח (יואל א' י"ב), ועלי תמרים (נחמיה ח' ט"ו), הם הלולבין. הפירות נאכלין כמו שהם וגם כבושים, ועושין מהם דבש. מעצי תמר יש שני מינים זכר ונקבה, הזכר ארוך ודק, והנקבה היא רחבה ויש לה ענפים רבים, וכן נברלים בשמותיהם תמר תמרה, דקלא דקלתא. מה תמר זה אין לו אלא לב אחד אף ישראל וכי (סוכה מ"ה:) על תמר אחד גדלים מארבעים עד שמונים לולבין ועליהם הפירות. עצי תמר במספר רב גדלו בא"י בזמן כה"ק, ובפרט ביריחו שנקראת עיר התמרים (דברים ל"ד ג'), וכן בעל תמר (שופטים כ' ל"ג). חצצון תמר (דה"א כ' ב'), ותמרוד (דה"ב ת' ד'), ע"ש שתמרים גדלו שם. דבורה הנביאה ישבה תחת תומר (שופטים ד' ה'), גם במסעות ישראל ממצרים לא"י באו אלימה ושם שתיים עשרה עינות מים ושבעים תמרים (שמות ט"ו כ"ז). התמר נדמה לארץ בנוכחו

ראשון ושני ורביעי יש עליה תלמוד בבלי, אבל לא על פרק שלישי המישי ששי ושביעי, וגם אין עליה תלמוד ירושלמי. והנמרא מתלמוד בבלי נערכה אחרי מות רב אשי ע"י רבנא סבוראי, ולכן אינה נכללת בל"ז מסכתות של תלמוד בבלי. מסכתא תמיד נקראת בכ"י ישנים מס', „עולת התמיד“, כי מיוסדה על דיני עולת התמיד בטקרא (שמות כ"ט ל"ח—ט"ב). במדבר כ"ח ג'—ח.). אך מדובר בה כל עניני עבודת הכהנים והלויים ומקומם בביהמ"ק. ורק מפרק רביעי „לא היו כופתין“ הוא מדבר מקרבן התמיד איך מקריבין אותו ע"ג המזבח. על מה יאמרו במשנה כי התפוח באמצע המזבח היו עליו לפעמים מאפר הקרבנות כשגש מאות כור, אמר רבא גוזמא קתני, ואמר רב אמי דברה תורה לשון הבאי וכי (שם כ"ט.). ויש בה ספורים יפים מאלכסנדרוס מקדון (שם ל"ב).

[תמידין] „עולת התמיד“ נקרא כן מפני שהקריבו אותו בכל יום ויום בלי חשך, ובלשון חז"ל תמיד נשחט (פסחים נ"ח). וברבוי תמידין (ברכות י'). ולפעמים נקראים כן כל קרבנות הצבור הנקריבים בקביעות, כמו מעת הוסר התמיד (רנ"א י"ב י"א). התמידין היו שני כבשים שהיו מקריבין אותם בביהמ"ק בכל יום לעולה, כבש אחד בבקר וכבש השני בין הערבים. זמן שחיטתן בבקר קורם שתעלה החמה משיאיר פני כל מזרח (ופעם אחת בבית ימני רחקה היטעה את הצבור והקריבו תמיד של שחר בארבע שעות ביום, עדיות פ"א י"ב). ושל בין הערבים שזהמין משיאריך הצל ויראה לכל שהאריך, והוא מישש שעות ומחצה ולמעלה עד סוף היום. זהו להלכה אבל המנהג היה שלא שחטוהו אלא בשמונה שעות ומחצה וקרבוהו בתשע ומחצה, ואחרוהו שתי שעות מפני הקרבנות של יחידים ושל צבור, לפי שאסור להקריב קרבן קורם תמיד של שחר או אהר תמיד של בין הערבים, חוץ מקרבן פסח. אבל מקמירין כל דבר שראוי להקמרה כל היום. תמיד של שחר היה נשחט על קרן צפונית מערבית של בית המטבחים, ושל בין הערבים על קרן צפונית מזרחית, על מבעת שניה. מעו או שגנו ולא הקריבו תמיד של שחר וקריבו תמיד של בין הערבים, אבל אין מחנכין מזבח העולה אלא בתמיד של שחר (מנחות ג'). ע"ע בית המקדש; קרבנות.

ישינב

תמיכה: ע' טעינה ופריקה

תמים: ע' מום

תמליון: ע' בר תמליון

תמנת: ע' תימן

תָּמָר: כלתו של יהודה ואשת עד בכירו. אחרי מות אישה יבם אותה אונן אחיו, ואחרי מותו שבה תמר לבית אביה כי יהודה לא אבה לתת לה את שלה בנו

ובהדרו, ומשלו בהם הצדיק אשר כתמר יפרח וכאור
בלבנון ישנה (תהלים צ"ב י"ב). התמרים הטובים ולחים
נקראו רומב, תמרים רטובות כל שהוא רוצה למזן
(ידות פ"ג ו'). מין תמרים חשובים נקראו נקלווס ע"ש
ניקולאוס בזמן הורדוס ששלח תמרים טובים מדרמשק
לרומא לאנוסטוס קיסר, ואמרו אף דקל טב חצב
ונקלווס (ע"ז י"ג). עיגול של תמרים נכבשים נקרא
חבץ או חיבוצא דתמרי ואית ביה חמשין תמרי (ע'
ערוך ע' תמר). ויש מיני תמרים שאינם מבושלים כל
צרכו, כמו איצפא דתוחלא (גיטין פ"ט. ע' רש"י);
מרוקא (ב"מ מ"ז). ויש מפרשים גרעינא של תמרה
שמחליקין בה תפר הקלף; תוחלא ג"כ תמרים שאינם
מבושלים (מ"ק י"א). אכיל תוחלאגא ושדי קשייתא
לבר (חגיגה ט"ז). פ' אבל תמרה חרק גרעינתה.
תמרי מקמי נהמא כי נרגא לרקלא (כתובות י'), פ'
האוכל תמרים אליבא ריקנא שוברין הגוף כגרון לאילן,
והאוכלין אחר הסעודה מחזיקין הגוף כמו הבריה לרלת.
תמרים שבהרים (ירוש' בכורים פ"א). ע"ע דב"ש;
דקל.

ב. מ.

תנא דבי אליהו: מדרש, ונקרא גם בשם, סדר
אליהו רבא וסדר אליהו זוטא. המדרש נחלק לשנים,
החלק הראשון סדר אליהו רבא יש בו ל"א פרקים,
והחלק השני סדר אליהו זוטא יש בו ט"ז פרקים. וזכר
שם המדרש מצינו בתלמוד: רב ענן הוה רגיל אליהו
דאיתי גביה דהוה מתני ליה סדר דאליהו וכו', והיינו
דאמרי סדר דאליהו רבא סדר אליהו זוטא (כתובות
ק"ג). אליהו רבא מה שלמד מקודם חוץ לתיבה ואליהו
זוטא מה שלמד בכוף בתיבה (ע' רש"י). ענן היה
אמורא בכל במאה השלישית (ע"ע ענן). בעל הערוך
(ע' סדר) יאמר כי סדר אליהו רבא וסדר אליהו זוטא
הם משניות חיצוניות ורבא הוה ג' בבי ושלשים פירקין,
וזוטא י"ב פירקין. אמנם כבר הכריעו החכמים כי
אין זה סדר אליהו הנזכר בגמרא. רק הוא מדרש
מאוחר או קבוצת דרשות בזמנים שונים שנוגדו על
ברכי ברייתות ומאמרים אשר שרשם יגיע אל ימי
המשנה והגמרא, ובאמת נזכרות בגמרא תשע ברייתות
בשם תנא דבי אליהו, וכל הברייתות הללו מובאות
מרוקמות מעשה ידי סופר בתוך הסדר אליהו וע"כ
קראו את המדרש הזה גם "תנא דבי אליהו". וקרו
לשער שמחבר הברייתות האלה היה אחד מתלמידי ר'
ענן הנ"ל, שלמד בבית מדרשו שנקרא על שם רבו
"תנא דבי ר' ענן" (ערוכין נ"ד: סוכה מ"ט:). ונראה
כי בבית המדרש הזה היו עוסקים גם באסיפות מדרשים
ואגדות אשר היו בזכרון הדורות מפי אליהו. ומקצת
האגדות והמדרשים האלה נשארו אח"כ בתלמוד בשם
תנא דבי אליהו, ומקצתם בשם תנא דבי ר' ענן. אולם
אין זה ספר תנא דבי אליהו ולא סדר אליהו רבא וזוטא
הקדום. ואף כי השתמשו באיזה מאמרים ממנו עכ"פ

[מחבר הספר זמנא] אדות מקום חבור המדרש
שוררת עד היום מבוכה גדולה בין החוקרים. ולפי
ההשערה היותר קרובה היה המחבר איש רומי או מא"י
אשר הלך כפעם בפעם לתוך "גולה של בבל" לראות
את אחיו העניים להקים אותם מהמדרגה השפלה אשר
טבעו בה, לחזק ידים רפות ולאמץ ברכים כושלות
ולשפוך בנפשם תקוה חדשה. כי תוכן של הספר הוא
קבוצת דרשות ישונות אשר הטיף המחבר בתוך דרשן
לפני שומעים רבים. בלי השערה זאת לא נוכל למצוא
שום סדר ומשפט בתוך המאמרים השונים אשר ידבר
בהם המחבר, ואם נעיין היטב בתוך הספר נמצא
רשומים אחרים המעידים ע"ז. למשל בכמה מקומות
הפתיחה הזאת: "ברוך המקום ברוך הוא" ובמלים
האלה פותח המחבר את דרשתו. ובתוך תפלה קצרה
הוא רומז על תוכן דבריו ומעיר את לב שומעיו. וגם
יש דרשות אשר איננו מתחיל בתפלה כ"א בפסוק,
ובמקומות האלה אומר: "הרי הוא אומר" וכו', ובסוף
דרשותיו מסיים בנחמה. ואם נלך בדרך הזה נוכל
לחלק את הספר לכמה חלקים. למשל מפ"א עד פ"ו
תוכן הדרשה: תורה ודרך ארץ ושכרה; פ"ז האלהים
הרים את ישראל אל חדריו, אבל גם או"ה יכולים
להתרומם אליו; מפ"ח עד פ"יז כלי קרב של הקב"ה
החכמה. חברת פועלי און, תהלת אשה טובה, אמתות
של הקב"ה, תוכחות, ויכוחים; פ"יז הקב"ה סולח
לעוונות ומשלם שכר טוב; מפ"ח עד פ"כ אהבת ה'
אל ישראל עמו מיוסר על איכה ב' י"ט; ספ"ב עד
סוף: למה בחר ה' בישראל כי יש בהם המדות אשר
בהן קונה האדם את המקום (סימני הפרקים הם לפי
הוצאת אי"ש שלום). חלוקת המדרש לפרקים כמו שהיא
לפנינו איננה עולה יפה, ובהוצאות ישונות יש בסדר
זוטא כ"ה פרקים, וכבר העיר ע"ז צונץ.

[הוצאות ישונות] מדרש תנא דבי אליהו נדפס

ונ' ואם לא תשמעו לי וגו'. ישעיה הנביא הוכיח את העם בתנאי: אם תאכו ושתמעתם וגו' ואם תמאנו וגו'. ואר"ל מאי דכתיב ויהי ערב ויהי בקר יום הששי, ה' יתירה למה לי? מלמד שהתנה הקב"ה עם מעשה בראשית ואמר להם אם מקבלים ישראל חמשה חומשי תורה אתם מתקיימין ואם לא אחזיר אתכם לתהו ובהו (שבת פ"ה.). ועוד דרשו וישיב הים לפנות בקר לאתנו, תנאי התנה הקב"ה עם הים שיכרע לפני ישראל, דכתיב לאתנו, לתנאו שהתנה הקב"ה עמו. ואמר ר' ירמיה בן אלעזר, לא עם הים בלבד התנה הקב"ה אלא עם כל מה שנברא בששת ימי בראשית (ב"ד פ"ה, וע"י הרמב"ם בפרק שמיני משמונה פרקים).

[גלוי דעת] כשאדם מוכר קרקע לחבירו ולא התנה עמו שום תנאי, רק גילה דעתו ביטעת המכירה דבטל טעם זה או זה הוא מוכרם למכור הקרקע, כגון שאמר כי הוא רוצה לקנות איזה הפץ ואין לו כסף ולכן מוכר קרקע שלו, והנה אם אירע שאחר מכירת הקרקע השיג כסף ממקום אחר, או כאשר בא לקנות ההפץ חזר המוכר מדעתו ולא רצה למכור לו, באופן כזה בטל גם המקח מקרקע שלו, אף שלא התנה עם הלוקח כלום, והוא הנקרא בלשון חז"ל "גלוי דעת" דסגי לבטל המקח. ודוקא במכירת קרקע מהני אפילו בגלוי דעת, משום דאין אדם מוכר קרקעו בלי סיבה עקרית אשר תכריח אותו למכור, ולכן די בגלוי דעת לבטל המכירה, אבל במכירת ממלטין שדרך בני אדם למכור אף בלי סיבה נכונה, לא מהני גלוי דעת לבד, וצריכין תנאי כרין (כתובות צ"ו). קדושין ס"ט: ש"ע ח"מ סי' ר"ז ג' רמ"א בשם הטור ורש"י). ולפעמים אין צריך אפילו גלוי דעת בכדי לבטל המקח היכא דאיכא הוכחה גלויה על הכוונה שהיתה לו ביטעת המכירה, שניכר לכל דרך באופן זה הוא מוכר, כגון מי שהלך למדינת הים ושמע ישמת בנו יהודה, וכתב כל נכסיו לאיש אחר מבלי שום תנאי, ואח"כ נודע לו שבנו חי אין מתנתו מתנה לזר וחוזרת לבנו, וזה הנקרא בלשון חז"ל אומדנא דמוכח (ב"ב קמ"ו). או כגון אישה אלמנה שרצתה להנשא לאיש, והישישה שלא יפלו נכסיה ביד בעלה השני, עמדה וכתבה שטר על כל נכסיה לבתה ונישאת, ואח"כ נתאלמנה או נתגרשה, אין לבתה שום זכות בנכסי אמה, אף שלא היה שום תנאי ביניהן, והשטר הזה נקרא שטר מברחת (ע"ע), משום דאיכא אומדנא דמוכח, ואנן סהדי כי בכתבה שטר זה היתה כוונתה רק להבדיל רשות בעלה מנכסיה ולא להקנותה לבתה (כתובות ע"ח). מיהו היכא דליכא לא גלוי דעת ולא אומדנא דמוכח אין אדם נאמן לומר כך או כך היתה מחשבתו בשעת המכירה, משום דח נקרא דברים שבלב (ע"ע) ואינן דברים, ואם רוצה להתקשר עם חבירו באיזה אופנים הרצוים לו, אז צריך להתנות עמו בפירוש "תנאי" אם תעשה דבר זה יהיו מעשי קיימין ואם לא כל מעשי במלך (וחס' כתובות

ראשונה בויניציא בשנת 1540 מכ"י משנת 1186, עוד ע"י ר' שמואל ב"ר משה היידא מפראג, שמציב לו נוסחא חדשה לסול הנוסחא של הרפוס הראשון המשובשת מאד, עם פ"י ארוך בשם בעורין ראשא ופ"י קצר בשם זקוקין דנורא, ומראה מקום הפסוקים בשם נר מצוה ומ"ם חילקוט בשם תורה אור, והוא חלק אותו לג' חלקים: ב' חלקים הראשונים הם אליהו רבא וזוטא, ל"א וכ"ט פרקים, עם פירוטיו הנ"ל ובראשם ב' הקדמות בשם מר קשישא ומר ינוקא ונקראו ג"כ סיד מלבוש הגשמה וסיד חלוקא דרבנן, ואח"כ מבוא הספר בשם יטער שמואל, חלק ג' הוא באור לפרק כ' מס' אליהו זוטא אשר להיותו עמיק עמוק מלא תעלומות ורזי דרוזן הרחיב בפירוטיו וחבר עליו חלק בפני עצמו והוא בכ"י (פראג 1677). עוד עם פ"י המלות והמשך הענין בקצרה ע"י יעקב ב"ר נפתלי הערץ מבראדי בשם ישועות יעקב (זאלקווא 1798). עוד עם פ"י מאורי אש לר' אברהם ב"ר אריה ליב שיק (סדילקאוו 1835). עוד עם פ"י מענה אליהו לר' יצחק אליהו ב"ר שמואל לנדא (ווילנא 1840). ההוצאה היותר חשובה היא של ר' מאיר איש שלום (פ"דירמאן) ע"פ כ"י וואטיקאן משנת 1073, עם פ"י מאיר עין ומבוא גדול, ובהוצאה הזאת נחקק סדר זוטא למ"ו פרקים.

ביבליוגרפיה: רופורט בכורי עתים ח"י 48; גרעין געשיכטע ח"ה 295; ציוני ג"פ ח"ב 119; האכמזה, נוציט 1868 גליון 23; באכער, מאנאטשריפט 1874 צד 267; אופנהיים, בית תלמוד ח"א 304 והלאה; יעבין, נכסת ישראל ח"א; גידעמאן, געשיכטע ח"ב 50, 300; ר"מ איש שלום במבוא שלו; שמהה גוטמאן מאיר וסא"ז בלשון הגר.

ש. נ.

התנאי: אופנים והנבילות באיזה התקשרות בין אדם לחברו, אם אחר הוא המסנה או הנותן והשני הוא הקונה או המקבל. כמו במקח וממכר, מתנה, ירושה, או כדברים שבין איש לאישו בנוגע לקדושין ונישין, וכדומה. אם אין ברעת אחר מהם להסכים על הדבר שגורמים זולת אם נעשה ע"פ האופנים שהותנו ביניהם בשעת המעשה. כגון שאחד מפרט לפני רעהו האופן ואומר לו אם תעשה כך וכך יהיו מעשי קיימין ובאם לא יהיו מעשי מבוטלין, ואז קיום המעשה ובטולו תלוי בהשלמת רצון רעהו או לא. זהו נקרא "תנאי" (בעדניר גונג condition) המסוסן בכח"ק ולרוב גם בדברי חז"ל במלים "אם-ואם". מושג התנאי הוא טבעי, ומראשית צמיחת חיי החברה האנושית נודעו עקבותיו והשתמשו בו גם בעניני מרות ומוסר. תנאי התנה הקב"ה עם קין: הלא אם תיטיב שאת, ואם לא תיטיב וגו', ועבד אברהם התנה עם ארוריו: והיה אם לא תאבה האשה ללכת אחרי וגו'. יעקב אבינו התנה עם לבן: אם תעשה לי הדבר הזה אשובה ארעה צאנך אשמור. משה רבינו התנה עם ישראל בשם ה': אם בהקותי תלכו

צ"ז ד"ה זבין, וברא"ש שם פ"א סי' ט.)
 [אופני התנאי] כל המתנה תנאי עם חבירו ורצה
 שיהיה לתנאי יפוי כח, שקיום המעשה יהיה תלוי בקיום
 התנאי וביטול התנאי יבטל את המעשה, צריך להזהר
 שלא יהיה חסר מן התנאי אף אחד משבעה דברים
 הללו, והם: א') תנאי כפול, ב') הן קודם ללא, ג')
 תנאי קודם למעשה, ד') שלא יהי מתנה על מה שכתוב
 בתורה, ה') שיהיה אפשר לקיימו, ו') שיהיה אפשר
 לקיים המעשה ע"י שליח, ז') שלא יהיה התנאי והמעשה
 בדבר אחד, ואם חסר מהתנאי אחד משבעה דברים
 אלה, אז התנאי בטל והמעשה קיים, ונבאר אותם
 בפרט: א') תנאי כפול כיצד? כל המתנה צריך
 לכפול תנאו בלשון הן ולא, כמו אם תעשה כך אמכור
 לך חפץ זה, ואם לא תעשה כך תהיה המכירה בטלה,
 אף דמצד הסברה היה די בלשון הן לבד ומכלל הן
 אתה שומע לאו (תוס' קדושין ס"א ד"ה בשלמא),
 ואנו ילפינן צורך כפילת התנאי, מתנאי בני גר ובני
 ראובן (במדבר ל"ב) שהצריך משה לכפול התנאי עמהם
 בעת שבקשו ארצות סיחון ועוג: אם יעברו וגו' ואם
 לא יעברו וגו', ש"מ דכל תנאי צריכין להכפיל בהן
 ולא, ואם לא כפלו התנאי בטל והמעשה קיים (קדושין
 ס"א.), ב') הן קודם ללא, ר"ל שיקדים לשון תנאי
 "הן" קודם תנאי "לאו", ואם הקדים הלאו להן אע"פ
 שכפלו לתנאי התנאי בטל משום שאינו דומה לתנאי
 ב"ג וב"ר, אולם אין הקפידא על מובן הן או לאו
 דוקא, אלא כל דבר שרצונו שיהיה הדבר נקרא "הן",
 לכן בתנאי ב"ג וב"ר שיהיה רצון משה וכל ישראל
 שיעברו חלוצים במלחמה הקדים לומר אם יעברו וגו',
 אך לעמדת זה בסוטה הקדימה התורה אם לא שכב
 וגו' ובכ"ז נקרא הן קודם ללא משום דרצונו הוא שלא
 תהיה האשה נטמאת, ובכלל אותו חלק התנאי שקיום
 המעשה תלוי בו הוא הנקרא הן, וההלך שביטול
 המעשה תלוי בו קרוי לאו (מיטנה למלך אישות פ"ו
 כרעת הרמב"ן), ועיקר הקפידא הוא על סוף התנאי
 שיסיים בלאו, משום דבנמר דבריו אדם מתפוס, ולפי'ן
 אם התנה תנאי בלשון לאו הן לאו, דינו כמו הן קודם
 ללאו, משום דמסיים בלאו, ולהיפך אם התנה בלשון
 הן לאו הן, דינו כאלו לאו קודם להן ותנאו בטל אע"פ
 דהתחיל בהן (ש"ע אה"ע סי' ל"ב ב' וברמ"א בשם
 הר"ן), ג') תנאי קודם למעשה כיצד? היבא שכפלו
 לתנאי והן קודם ללאו, צריך ג"כ קומר התנאי קודם
 שיאמר המעשה, דומיא דב"ג וב"ר שאמר משה התנאי
 אם יעברו, ואח"כ המעשה ונתתם וגו' (כתובות ע"ה),
 וגם בחלק הלאו צריך להיות התנאי קודם למעשה, כמו
 שנאמר ואם לא יעברו וגו' התנאי, ואח"כ המעשה
 ונאחזו בתוכם וגו' (הרימב"א גמין ע"ה), ד"ה
 ולימא וכו' בפשיטות אף שהמטנה למלך שם מסופק
 בזה, ד' מתנה על מה שכתוב בתורה, היינו שהתנה
 איזה תנאי שחוא נגד דין שבתורה, כגון שיש בפעולת

התנאי איסור, התנאי בטל מצד האיסור והמעשה קיים.
 ואם התנאי הוא בדבר שבממון אף שהוא נגד התורה
 תנאו קיים (ב"מ צ"ד), ודוקא אם התנה בדבר שבידו
 למחול אף שמן התורה היה חייב ליתן לו, או להתחייב
 את עצמו בכמון שמן התורה פטור, באופן שהתנאי
 קאי אנברא ולא אמצוה, אבל אם התנאי קאי אמצוה
 אז אף בדבר שבממון תנאו בטל, דהוה מתנה על מה
 שכתוב בתורה (ב"מ שם, מכות ג'), ואפילו היבא
 דתנאי קאי אנברא, אך באופן שאינו יכול או אינו
 רוצה למחול, ג"כ התנאי בטל אם הוא נגד הדין (ב"ב
 קכ"ג), כגון המקדש אישה ואמר לה על מנת שאין לך
 עלי שאר כסות ועונה יהוה נגד המצוה שארה כסותה
 ועונתה לא יגרע, הדין הוא שהבעל פטור משאר וכסות
 דהוה דבר שבממון ובידה למחול מה שחייבתו התורה
 ליתן לה, אבל אם התנה ע"מ שאין בו דין שאר
 וכסות, דהתנאי לא קאי אאיתתא אלא אמצוה, אף
 שהוא דבר שבממון תנאו בטל (ואה"ע סי' ל"ח), אבל
 אם התנה אעונה תנאו בטל משום שאינו דבר שבממון,
 מי שאומר על אחד מבניו שלא יירש עם אחיו תנאו
 בטל משום דמתנה על מה שכתוב בתורה, אע"פ דהוא
 דבר שבממון והתנאי אנברא קאי, ואפילו יתקן הבן
 בשעה שהתנה אביו, דאמרינן שאינו רוצה למחול אלא
 בכדי שלא לצער את אביו לא מחה בדבריו (רשב"ם
 ב"ב שם ד"ה התם), ואפילו אם ימחול אינו מועיל,
 דבשעת התנאי עוד לא זכה בירושה ואין ביכולתו למכור
 או למחול (נמוקי יוסף שם, ש"ע ח"מ סי' רפ"א), ולא
 דוקא המתנה על מה שכתוב בתורה אלא אפילו המתנה
 נגד דין דרבנן, ג"כ תנאו בטל כמו דין בתורה, דחכמים
 עינו חזוק לדבריהם יותר מאל תורה (רמב"ם אישות
 פ"ב ו'), ה') תנאי שאי אפשר לקיימו אינו תנאי,
 כגון שאמר לאשתו הרי זה גיטך ע"מ שתעלי לרפי"ע
 וכדומה, דבר שאין בכחה ובריאותה לקיים, התנאי בטל,
 ו' תנאי צריך להיות באופן שאפשר לקיים המעשה ע"י
 שליח, דומיא דתנאי ב"ג וב"ר שיהיה המעשה של ונתתם
 להם ע"י שליח, שנתן להם יהושע (כתובות ע"ד),
 ורש"י שם ד"ה ע"י שליח, ומשום הכי פסקינן הלצה
 מוטעת בישרה, ואיזהו חליצה מוטעת אר"י כל שאמר
 לו חלוצי על מנת שתתן לך סאתים זו, החליצה כשרה
 בין נתנה לו המעות ובין לא נתנה לו, משום דמעשה
 של החליצה א"א לעשות ע"י שליח, ולכן התנאי בטל
 והמעשה קיים (שם תוס' ד"ה תנאי דאפשר, אה"ע
 סי' קס"ט ג'), ז') תנאי בדבר אחד ומעשה בדבר
 אחר, אנו למדין מכ"ג וב"ר, שיהיה התנאי אם יעברו
 חלוצים במלחמה, והמעשה ונתתם להם את ארץ הנגלעד,
 לאפוקי אם התנאי והמעשה שניהם בדבר אחד אז
 התנאי בטל והמעשה קיים (גיטין ע"ד), וזה דוקא
 כשהתנאי סותר המעשה, כגון שאמר לאשתו אם
 תחזיר לי את הנזיר הרי זה גיטך, דהוי תנאי ומעשה
 בדבר אחד שהוא הנזיר, התנאי בטל והמעשה קיים,

עדים וקנו ממנו להיות בידיו לזכות מחמת ששדכו אנשים בינינו והיה מן השמים, ונתקיים המעשה, ושדכתי אני פלוני את בתי פלונית לפב"פ דגן לתתה לו לאשה ולהזמינה אם יזכנו מן השמים לזמן פלוני לקדושין ולנשואין, וקבלתי על עצמי אני פלוני כל זה בקנין גמור, ושאתן לו מעבשיו לאותו זמן כו"כ תביטין וקרקע פלוני במתנה גמורה עם בתי פלונית הנזכרת" וכו' ומפורש בו גם קנס כו"כ דינרין, וגם יהא רשאי לתת קנס זה הנזכר לכל שליט וסרדיוט גוי שירצה". ומשונים הנוסחאות לפי המקומות (עי' טופס שמר שדוכין הנהוג בשלונקו, בס', "תיקון סופרים סי' י"א). ותנאים ראשונים הנהוגים באיטכנו התחילו, "המניד מראשית אחרית, הוא יתן ישם וישארות, לאלה דברי התנאים והברית, שנדברו והותנו בין שני הצדדים" וכו' והכניסו בשמר זה תנאים שונים, שעל אבי החתן להשתדל להשיג שמר חליצה מכל בניו בחנם אם ימות בנו (בעל האשה) בלי בנים, ויתן לבתו שמר חצי חלק זכר בירושה, ומחמת עידור וקסמה ח"ו בתקנות קהלות שו"ם, וקנס מצד העובר לצד המקים, "ואל יבריהו ואל יעלימו לא זה מזו ולא זו מזו שום הברחת ממון בעולם, רק ישלמו בנכסיהן שוה בשוה" וכו' (נחלת יעב"ה סי' ה'). ונוסח תנאים אחרונים קודם החופה. מהחיל: "מזל טוב יעצמך ויעלה, כגן רטב עד למעלה, דברי הברית והתנאים האלה שנתחברו והותנו בין שני הצדדים בשעת החופה" וכו' (ישם סי' ט'). ובמקומות שאין כותבין תנאים אחרונים מהחילים: "מזל טוב, יעלה ויעצמך כגן רטוב, כצא אישה מצא טוב, ויפק רצון מה'. המניד מראשית אחרית" וכו'. ע"ע שדוכין; ש. מ. ר.

ב. כ.

הַתְּנָאִים: חכמי המשינה, אחרי הסופרים ואנשי כנסת הגדולה. שמעון הצדיק היה האחרון בין הסופרים והראשון מהתנאים. השם "תנא" הוא כמו שנה, ר"ל השינון בעל פה. כי המשינה שהיא תורה שבע"פ היו משננין על פה, כי לא העלו דבריהם בכתב עד ימי רבי שהיה בסוף התנאים. להניד לכם את דבר ה' (דברים ה' ה') ת"י למתניא לבן, וכן בדברי חז"ל בענין סיפור והגדה, כמו תני לון עובדא (ירוש' נזיר פ"ה סוף), ועל הרצאת דרוש (lecture) תנא, כמו יציבא ושמעא ליה תנא מדרשא (ויק"ר פ"ט). בענין הוראה תני או תניא נאמר על הברייתא ותנן נאמר על המשינה (עי' יד סלאכי סי' א'). התנאים מתחלקים לשני חלוקות משמעון הצדיק עד הלל ושמואי ועד בכלל הם, "הוקנים הראשונים", ומבית הלל ובית שמאי עד רבי ועד בכלל הם תנאים אחרונים. האמוראים קראו לפעמים בשם "תנא" מי שהיה בקי במשינה ובמסורת התנאים. התנאים הראשונים אין להם שם תואר כלל, וגדול מ"רבן", "שם" הפרטי, והתנאים שבאו אחריהם מתוארים "רבי".

דכאן התנאי סותר המעשה, דמשעה ישחל הגט צריכה להחזירו לו ולא מידי יהיב לה, וכתוב, "ונתן בידה" (ישם בתוס וברין).

[דיני הנאים שיניים] התנה תנאי ולא פרט כל הדינים הנ"ל, רק אמר הרני מתנה כחנאי בני גר ובני ראובן, אם אך הקדים התנאי למעשה הרני תנאי גמור (ש"ע אה"ע סי' ל"ה ג' בהג"ה). ישיב מרע המגרש על תנאי צריך לשלשה תנאים: לאו הן ולא, ויאמר, "אם לא מתי לא יהי גט, אם מתי יהי גט, אם לא מתי לא יהי גט" ולא יתחיל בהן דלא מקדים איניט פרענותא לנפשיה (גיטין ע"ה מתקנת שמואל, אה"ע סי' קמ"ה ה'). ומחמת שדיני תנאי יש בהם מבוכה גדולה בין הפוסקים ואין הכל בקיאים בהם ויוכל לצאת מזה כמה סקולקים, תקנו גדולי הראשונים בגט שכ"מ דאין לגרש על תנאי, רק יגרש סתם ככל גט דעלמא, אך יקבלו עליהם בחרם הקהלות או יתנו משכונות, כשיעמוד מחלו ישא זה את זה. מלבד היכא שיש לחוש למרופ דעת החולה, או כשהוא כהן, או מגרשין על תנאי כדן (ש"ע ישם סעיף ט' בשם המרדכי). כל מעשה יעשה על תנאי המונבל בזמן יכול לבטל התנאי בתוך הזמן ולהוסיף עליו או לגרוע ממנו (אה"ע סי' ל"ח ל"ז). בכל מקום ק"ל מתנה על מנת להחזיר שמה מתנה, מלבד בקדושי אישה, שאם קידשה במתנה ע"מ להחזיר אינה מקודשת (קדושין ו'): אה"ע סי' כ"ט א'). המתנה עם חבירו ואמר על מנת שתעשה לי כך וכך, וחבירו ענה אמן, חייב לקיים תנאו, דאמן בו קבלת דברים (שבעות ל"ו רש"י). ע"ע אומדנא. ש. ד. פ.

הַתְּנָאִים: שמר שדוכין יכתוב בו התנאים ויהתנו ביניהם אבי החתן ואבי הכלה או העומדים בצד, והם תנאים ראשונים. ויש שמר של תנאים קודם החופה או תנאי כתובה והם תנאים אחרונים. בזמן התלמוד והנאונים נקרא שמר תנאים כאלה שמר פסיקתא, ואמר רב גידל אמר רב: כמה אתה נותן לבנך כך וכך ולבתך כך וכך, עמדו וקדשו הן הן הדברים הנקנין באמירה (כתובות ק"ב). והנוסח בספר העמור הוא: "רוכרן פתנמי, ביום... אמר לנו פב"פ הוועלאי סהדי דפלוני ברת' שדיכית לפלוני בריה דפב"פ ויהבנא ליה בהרה כך וכך מאני, תשמושי דירה ושימוש ערסא, ודוכתא פלניא בסימנהא ובמצרנהא, ופב"פ דגן אמר לנא בההיא שעתא ויהבנא לבריה פלוני דנסיב פלונית ברתיה דפלוני דגן כך וכך וזוי וכו"כ מאני, ועל הדין דעתא קדשה פלוני דגן לברתיה דפלוני דגן, ובתר דקדיש בעי סיננא סהדי למכתב מאי דפסקו ביניהון דליהו בידא דכל הד וחד מינהון לזכות ולראיה". ר' יהודה ב"ר ברזילי הברצלוני בספר השטרות (ברלן 1898). אומר: ויש מקומות שנהגו לכתוב תנאי השידוכין ומביא הנוסח (ישם 128): "יודעים אנו עדים ח"ם עדות ברורה שאמר לנו פב"פ ופב"פ הוועלאי

בן דוסא תלמיד ריב"ז (ברכות ס"א:) היה סוף אנשי מעשה, יוסי בן קטינתא משמט פסקו החסידים (משנה סוף סוטה). ב"י הדור השני היה בשנות 80—120: רבן נמליאל (השני) מיבנה, ר' צדוק, ר' פפייס, ר' דוסא בן הרכינס, ר' אליעזר בן יעקב, ר' אליעזר בן הורקנוס, ר' יהושע בן חנניה, ר' יוסי הכהן, ר' שמעון בן נתנאל, ר' אלעזר בן ערך, ר' אליעזר בן עזריה, ר' יהודה בן בתירא, ר' אליעזר ב"ר צדוק, ר' יוחנן בן גירגדא, ר' נחוניא בן הקנה, נחום איש גמזו, ר' נחוניא בן אלנתא, ר' זכריה בן הקצב, זכריה בן אבקולס, ר' שמעון בן הסק, שמעון אחי עזריה, יוחנן בן בג בג, יוסי בן נילאי, עקיילס הגר, שמעון פקולי, שמואל הקטן, לוי הסדר (יומא פ"ה). ג'י' הדור השלישי היה בשנות 120—140: ר' טרפין, ר' ישמעאל, ר' עקיבא, ר' יוחנן בן נורי, ר' יוסי הגלילי, ר' אליעזר המודעי, ר' חנינא בן אנמינוס, ר' שמעון בן ננס, ר' יהודה בן בבא, ר' חנינא בן נמליאל, ר' מתיא בן חרש, ראובן בן אסמרוכלי, ר' יוחנן בן ברוקה, ר' שמעון בן שזורי, ר' אלעאי, ר' חלפתא, ר' חנינא בן תרדיון, ר' אלעזר בן פרטא, ר' ישבב, ר' חוצפית, ר' אליעזר בן מתיא, ר' יהושע בן מתיא, ר' אליעזר בן יהודה, תלמידיו ר' עקיבא הראשונים ומהם: שמעון בן עזאי, שמעון בן זמא, חנן המצרי, חנניא בן חכניא, ר' שמעון התימני, ר' אליעזר חסמא, חנניא בן אונו. (ד' הדור הרביעי התחיל ממות ר"ע בשנת 140 עד הנשיא רבן שמעון בן נמליאל בערך שנת 165. התנאים בדור ההוא היו מתלמידי ר"ע האחרונים: ר' מאיר, ר' יהודה, ר' יוסי בן חלפתא, ר' שמעון בן יוחאי, ור' אלעזר בן שמוע, ר' יוחנן הסנדלר, ר' אליעזר בן יעקב, ר' נחמיה, מתלמידי ר' ישמעאל הם תנא דבי ר' ישמעאל ולא נורע שמו הפרטי, ועוד נקבו בשמות ר' יאשיהו ור' יונתן (מנחות נ"ז:). ר' חייא בר נחמני (ברכות מ"ח:). ר' יוחנן בן החוטף (עי' ר"ש כלאים פ"ב ז'). בזמנם היה אבא שאול, ר' יהושע בן קרחא, ר' אלעזר בן צדוק, ר' שמעון בן נמליאל, ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקה, ר' חנניה בן עקיבא, אבא אלעזר בן דולעאי, ר' אלעזר בן פילא, ר' אלעזר בנו של ר' יוסי הגלילי, ר' הנניא בן עקיבא, ר' יהושע בן קרחא, ר' יהושע בן קפוסאי, אלישע בן אבוית, ואז נזכרו גם אחרים ויש אומרים (ע"ע). ה' הדור החמישי היה בשנות 165—200: ר' נתן הבבלי, סומכוס, ר' יהודה הנשיא (רבי), ר' יוסי בן יהודה ואחיו ר' שמעון בן יהודה ור' אלעזר בן יהודה, ד' מנחם, ר' אלעזר ב"ר שמעון, ר' שמעון בן אלעזר, ר' יוסי בן המשולם (ירוש' סוף מעשר שני), ר' שמעון בן מנסיא, ר' פנחס בן יאיר, ר' יוסי החורם (מנחות ל"ו). ר' יהודה בן תימא, ר' יעקב בן קורשי (אבות פ"ד מ"ז—י"ז, סוף הוריות). ר' יעקב איש כפר חטייא, ר' אלעזר הקפר, אבא אלעזר בן נמליא, רבי יצחק רובא

[שמות התנאים] הרמב"ם בסוף הקדמתו לסדר זרעים חבר עשרה פרקים על יחוס התנאים במשנה, ובפרק הראשון כותב: כבר אמרנו בפתיחת דברינו שמחבר המינה קצר דבריו בספור שמות האנשים המקובלים ומתחיל משמעון הצדיק ורעיו, והקבלה כולה חוזרת לישמעון, מנין אלו האנשים אשר בשמם נכתבו כל הדינים ההלכות והתקנות והנזירות בכל המינה אחד ותשיעים איש, ומונה אותם בשמותם, ולבסוף כותב: „ולא שמרנו בזכרון שמותם סדר זמניהם“. כפרק השני הוא מונה החכמים הנזכרים במשנה בשביל איזה מעשה שהיה בזמן אחד מהם או בשביל מוסר שיסר בו, או פסוק שאמר בו דרש וכו', כגון אלה הנזכרים באבות וכו'. מנין האנשים האלה שבעה ושלשים וכו'. כלל מספר החכמים הנזכרים במשנה מאה ושמנה ועשרים. ושני אנשים הביאו זכרם והם: אלישע הוא אחר ולא ספרנו אותו בכלל אלו הטהורים בשביל הענין שנודע, וסנחם חבירו של יסמאי לא ספרנו אותו כמו כן, שלא נמצא לו במשנה דבר בשום פנים להיות נלוה לכל הדברים אשר ספרנו. עכ"ל. בחלוקה הראשונה נחשבו גם הזונות (ע"ע), ואלה שמות התנאים הראשונים לפי סדר הזמנים: שמעון הצדיק, אנמינוס איש סוכו, יוסי בן יעזר ויוסי בן יוחנן (הזוג הראשון), יוחנן כהן גדול (שמש אחר ישמעון הצדיק), יהושע בן פרחיה ונתאי הארבל, יהודה בן טבאי ושמעון בן שמח, שמעיה ואבמליון, בני בתירא, הלל ושמאי, וביניהם היו חסידים הראשונים כמו חוני המעגל, ובית דין של חשמונאים. הזמן הזה נמשך כשלוש מאות שנה בזמן הבית השני. ואח"כ התחיל זמן התנאים האחרונים מבית שמאי ובית הלל עד רבי, כשישים שנה קודם חורבן הבית וכמאה והמשים שנה אחר החורבן (10—220), ס"ה מאתים ועשר שנים. יש מחלקין את זמן התנאים האחרונים לשישה דורות, ואלה הם לפי סדר הזמנים: א' בשנות 10—80 אחר מספר הנהוג; בית שמאי, בית הלל, עקיבא בן מהללאל, רבן נמליאל הזקן, רבי חנינא סגן הכהנים, בית דין של כהנים, אדמון, חנן, נחום המדי, רבי שמעון בן נמליאל, רבי יוחנן בן זכאי שהיה הגדול מתלמידי הלל, ויונתן בן עוזיאל היה הקטן שבהם (ב"ב קל"ד). ומתלמידי שמאי בבא בן בוסא (ביצה כ'). דוסתאי איש כפר תמה (ערלה פ"ב ה'), יעזר איש הבירה (שם ס"ב), יוחנן בן החורנית (תוספתא סוכה פ"ג). וגם חנניא בן גרון אשר בעלייתו נמנו ורבו ב"ש על ב"ה ואלמלא הוא נגנז ס' יחזקאל (שבת י"ג:). הוא וסייעתו כתבו מגילת תענית (עי' חגיגה י"ג). גם ר' מיאשה, ר' שמעון איש המצפה ונחום הלבלר (יומא י"ד:), זכריה בן קבוטל או קבוטל (יומא י"ח), ר"ש הצנוע (תוס' כלים פ"א), ר' ישמעאל בן אלישע, אבא יוסף בן הנין, אבא שאול בן במנית (פסחים נ"ז), ר' חנניא בן עקיבא, ר' חנניא בן אנמינוס (תוספתא יומא פ"ה), ר' הנניא

לקח מהם רשות (רמב"ם שם ט'), ולדעת התוס' מוכרח רק אחד, שלא תהא חציצה בידים (קדושין ל"ז: ד"ה מכנים). אשה אינה מניפה רק בקרבן סוטה וניזרה (מנחות ס"ח: קדושין ל"ז:). הקרבנות שצריכים תנופה והנשה התנופה קודמת להנשה (מנחות שם). תנופת הקרבנות נקראים "שירי מצוה", ר"ל שאינם מעכבים רק מעלה עליהם הכתוב כאילו לא כפר וכפר (שם צ"ג:), והם מעכבים את הפרעניות, ושההלכה והבאה היא לעצור רוחות רעות, והעליה והירידה לעצור מללים רעים (שם ס"ב:). נענוע הלולב הוא נ"ב מין תנופה של בעלים בארבעה מינים ומעכבים את הפרעניות (שם). הבכורים לדעת ר' יהודה וראב"י צריכים תנופה מבעלים ומכהן (סוכה מ"ז:). אלא שבהם יד כהן למעלה מהסל ויד בעלים למטה (תוס' קדושין ל"ז: ד"ה מכנים). וחיתה התנופה באמצע הקריאה בעת שבא לארמי אוכר אבי (בכורים פ"ג:), ואלו שמביאים ולא קוראים מניפים בשעת השהחיה, ויש סוברים ישאלו שקוראים צריכים שתי תנופות אחת בקריאה ואחת בהשתחוויה (סוכה מ"ז: תוס' ד"ה הבכורים). ע"ע בכורים; קרבנות.

הרח"ה

תנור וְכִירִים: כלים שאופין ומבשלים עליהם (ויקרא י"א ל"ה). השם תנור הוא משרש נור=אש, שמשמים בתוכו עצים בוערים או גחלים בוערות לאפות בו הלחם, והתנור עשוי מלבנים ופתוח מן הצד או למעלה. מאפה תנור (ויקרא ב' א'), ואפו לחמכם בתנור אחד (ויקרא כ"ו כ"ו). והיו רודים בו את הפת ואופים אותו בהדבקה בפנים על כותלי התנור, ונקרא פת פורני בדברי חז"ל (forno, furnice). ונראה כי היה להם תנורים במקום אחד מרחץ לעיר יששם אפו כלם ביחד, והמקום הזה נקרא מגדל התנורים (נחמיה י"ב ל"ח). כירים הוא במספר ז"י כי יש לו מקום לשפיתת שתי קדירות, ובשלשן חז"ל גם כירה, ונגזר מסלת כור אש (זכריה י"ב ו'), או מן כור של צורפין, להתיך בו המתכות, כמו כור הברזל (דברים ד' כ') כצ"ף לכסף וכור לזהב (משלי י"ז ג'). ונקרא ג"כ עליל, כסף צרוף בעליל (תהלים י"ב ז'). מכונה למלאכת הנפח. כירה יש לה ארבע רגלים או ירכים, ולכן אם נשמטה אחת מירכותיה מותר למלמלה לצורך מקומה שעדיין היא כלי, שיכולה לעמוד בשלש ירכים, אבל אם נמלו שתיים במלה מתורת כלי (שבת קל"ח:). והיו להם גם תנורים וכירים קטנים, כמו כופח שהוא כירה קטנה, שהסיקוהו בקש ובנבבא הרי הוא כבירים (שבת ל"ח:). הרי עלי בתנור לא יביא מאפה כופח (מנחות ס"ג:). כופח יש בו מקום לשפיתת קדירה אחת וכירה מקום שפותת שתי קדירות (שבת שם). בוביא הוא בעין כירה, אך הסיקו מבחץ (פסחים ל'). שרא קשייתא לבוביא (שבת כ"ט). פ"י ר"ח מינן של חרס שססיקו החתיו ואופין עליו עיגור. במיר (א"ח ס"י

(ירוש' מעשר יטני פ"ה). ו' הדור השישי היה בישנות 200—220, רובם תלמיד רבי האחרונים שזכרו בתוספתא וברייטות: פלימו (מנחות מ"ז). איסי בן יהודה, ר' אלעזר בן ר' יוסי, ר' ישמעאל ב"ר יוסי, ר' ישמעאל ב"ר אלעזר, ר' יהודה בן לקיש, ר' חייא, ר' אחא, ר' אבא אריבא הוא רב. וכל אלה בדור האחרון נחשבו לחצי תנאים וחצי אמוראים. יש סופרים מונים רק חמשה דורות של תנאים אחרונים כי אינם חושבים את חצי התנאים. ישמראק (חכם נוצרי) מונה רק ארבעה דורות ומבלע דור השני בדור הראשון (איינגלייטניג אין דען תלמוד צד 77). בס"ה מספר התנאים המפורשים פה עולה מאה וחמשים ויטבעה ויש מונים קרוב לשלש מאות שמות, כי יכניסו בחישובן כל השמות הנמצאים בכפרא ספרי ותוספתא ובסדרשים שונים. ע"ע אמורא וביבליוגרפיא שם.

א.

תנועת הגוף: ע' נענוע

תנופה: הרמה והפרשה ע"י תנועה הנה והנה, מן תכנים למסירת דבר לה. ענין תנופה כמו תרומה ונדבה, ויהי זהב התנופה (שמות ל"ח כ"ד). וזה לך תרומת מתנם לכל תנופות בני ישראל (במדבר י"ח י"א). ותנופה בקרבנות ע"י הכהן, והניף אותם תנופה לפני ה' (ויקרא י"ד). גם כלים נאמרו, והניף אהרן את הלויים תנופה לפני ה' (במדבר ח' י'). כלומר שהפרישים לעבודת ה' כמו ששפרש: והבדלת את הלויים מתוך בני ישראל (שם פסוק י"ד). ורש"י פ"י יש שאהרן לברו היה מניף. ור"ל כי רשות ההבדלה נתנה לו לברו ולא למשה. אף כי מצינו הכתובים משמע כי גם משה הניף אותם בהעמידם לפני אהרן ובעת קרבנם אל עבודת אהל מועד (שם פסוק י"ג וט"ו). התנופה הזאת נעשית לדעת המדרש ביום אהרן (קהלת רבה פ"ב), כי בלויים לא היתה תנופה ממש רק הבדלה. ואפשר שהתרים איזה מהם בידים ורגלים (כמו שגראה מהמדרש שם ובמדבר ריש קרח). והשאר הניעו את עצמם אנה ואנה כדון משיכה בקנינים. כי אי אפשר היה לאהרן להניפם כולם ביום אחד, ולא מצינו שהיה זה דרך נס. אולם בקרבנות היה הכהן מניף ממש. כי הניח ידו תחת יד בעלים ומניפם (מנחות ס"א:). ולדעת התוס' יד בעלים על הקרבן ויד כהן תחת הקרבן (קדושין ל"ז:). וצריכים להיות במזרחו של מזבח דוסא (רמב"ם מעשה הקרבנות פ"ט ו'), ולדעת רש"י במזרח ובש"כ במערב (מנחות שם ד"ה במזרח) ומצותה כל היום (מגילה כ'). סדר תנופת הקרבנות הוא: החלבים על הידים ממש וחזה ושוק למעלה, שתי הכליות ויותרת הבכר למעלה מהם, והקרבן שיש בו לחם הלחם למעלה מכלם (מנחות ס"ב. ורמב"ם שם ח'). ויש קרבנות שצריכים תנופה מחיים (מנחות ס"א). השותפים בקרבן שלמים אחד, אחד מניף בשביל כלם (שם ס"ב:). אם

אינו משתרך לעצור ולמחות ביד עושי רשעה. הוא בכלל ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם (דברים כ"ו ב' ירוש' סוטה דכ"א ע"ד). ר' אחא אמר בשמו אילו ישראל עושין תשובה יום אחד מיד היה בן דוד בא, מאי טעמא היום אם בסולו תשמעו (ירוש' תענית פ"א דס"ד ע"א). ר' יונה בשם ר' תנחום בי ר' חייא: זה שהוא רואה חלום קשה צריך לומר יהי רצון וכו' (שם ברכות פ"ה מ' ע"א). ב. מ.

תנחום בר הנילאי: אמורא ירושלמי במאה השלישית, ואמר בשם ר' יהושע בן לוי, ר' יוחנן ובר קפרא. בירושלמי נקרא לפעמים ר' תנחום בר עילאי, ומת בחנוכה (ירוש' מ"ק בסוף). ויש סמנו הלכות בירושלמי (מעשרות מ"ח ע"ב, תרומות מ"א ע"ג, שבת ה' ע"ד, חגיגה ע"ו ע"א, תענית ס"ה ע"א). הוא היה בעל אנגרה ודרש, ודרש פעם אחת עם ר' אבא בר זבדי (ירוש' מ"ק סוף). והיה רגיל אצל ריב"ל ובקי באגדה (ב"ק נ"ה). הוא אמר לעולם אל ישנה אדם מן המנהג, שהרי משה עלה למרום ולא אכל להם ומלאכי השרת ירדו למטה ואכלו להם (ב"מ פ"ו:). מפני מה זכה ראובן למנות בהצלה תחלה (בערי מקלט) מפני שהוא פתח בהצלה תחלה שנאמר וישמע ראובן ויצילהו מידם (מכות י'). כל יהודי שאין לו אשה ישרי בלא שמחה בלא ברכה בלא טובה וכו' (יבמות ס"ב:). בשעה שיצאו חנניה מישאל ועזריה מכבשן האש באו כל הגוים וטפחו לרשעיהם של ישראל על על פניהם, אמרו להם י"י לכם אלוה כזה ואתם משהחיים לרמות וכו' (סנהדרין צ"ג). ובמקום אחר נאמר זה בשם ר"א בן פרת (פסיקתא דר"ב הוצאת באבער צ"ט ע"א). הוא היה בעל צדקה גדול, ומסופר עליו שהיה נותן חצי מאכלו לעניים (ילמדנו פ' משפטים).

מ. מ. ה.

תנחומא בר אבא: אמורא ירושלמי ברוד החמישי, בעל אנגרה ודרשן מצוין, ונקרא ג"כ ר' תנחום סתם. ולפעמים בשם התואר איסכולסטא (σχολαστικός) שהוא בכלשון יון איש כלומר בחכמת הריבוי. הוא היה תלמיד ר' הונא הכהן בר אבין (ב"ר פמ"א, במד"ר פ"ג), ולמד גם אצל ר' יהודה בן שלום (מדרש תהלים מזמור קי"ט ב') ור' פינחס (ירוש' שקלים מ"ט ע"ב). הוא היה באנמוכיא ושם שאלו ממנו המינים על לישון רבוי באלהים ואמר להם כי יודעים אלהים אין כתיב אלא כי יודע אלהים (ב"ר פ"ט ד'). לדעת באכעד היתה דירת ר' תנחומא בעיר נוי במדינת פיריאי (ע' נייבויער גיאוגרפ"א תלמוד צד 23). ר' תנחומא התוכח עם המינים והנצורים הראשונים. פעם אחת א"ל קיסר (רומי) לר' תנחום (והוא ר' תנחומא) תא ליהוו כולו לעמא חד. א"ל

תנ"א) י"א תנור קטן שקורין פדיליא (padella), השם בוביא הוא בארמית משרש נכב, פ"י נקב. שמנוקב ככברא והא"ט חודרת דרך הנקבים. הכירה היו נותנין ע"ג טיף (דריפוס tripot) של מתכות או של אבן (כלים ב"ק פ"ה) בעל שלש רגלים ומשימים עליו יורות ודורים. הטיף נקרא ג"כ חצובה (בתשובות ר"י ווייל ס' קנ"ג כותב, "ללבן החצובה שקורין רריבוס" והוא דריפוס). פטפוט הוא כעין נבשושית והיה עושין ג' פטפוטין בארץ וחיברו אותן במים לשפות עליהן את הקדירה (יטבת ע"ח:). ובין הפטפוטין שמו אש להחם אותה, וזה לשון שפות הסיר (מ"ב ד' ל"ח). לפעמים שפתו את הקדירה על גבי שתי חביות, וזה נקרא בונה בשבת (ירוש' ביצה פ"ד סוף). מין תנור היה להם בהורף להחם את הבית, וזה נקרא אח (fireside) האח לפניו מבוערת (ירמיה ל"ו כ"ב). קמין (Camin) הוא מין תנור מחוץ לבית שהיה סותמין אותו כדי לשמור את החום למאכלים שנתבשלו בכבד, ובפרט מערב שבת לשבת. בראשונה היו סותמין את הקמין (ירוש' שבת פ"ג דף ר' ע"א), שרקין ליה תנורא (ביצה ל"ב:). פ"י מהין פ"י התנור במים כאשר נותנין הפת או הצלי בתוכו (שם). והיו להם תנורים גדולים למשרפות לבנים וכלי חרש. ישנקרא מלבן, אתון (דניאל ג' כ"ו). כבשן, שהיה מעלה עשן הרבה, כקיסוד הכבשן (בראשית י"ט כ"ח), יפיה כבשן (שמות י"ט י"ח) שהוא האפר הרק. תנורים עתיקים נמצאו בחפירות שנעשו בתל אלחסי (ע' בליס בספרו A Mound of Many Cities צד 114).

ב. מ.

תנחום בר חייה: אמורא ירושלמי במאה השלישית, תלמיד ר' סימון בן פזי ומסר כמה הלכות ממנו. הוא נולד בכפר עכו, ואמר בשם ר' תנחום בר חייה איתקצצו כל אנדרטאי (מ"ק כ"ה:). צורת הצלמים בטבריא שהיו עושין לכבוד המלך. ר' תנחום בר חייה איש כפר עכו פרוק הנהו שכווייתא דאתו מארמן למבריא (יבמות מ"ה:). כי עיקר דירתו היתה בטבריא, ונראה כי השבויים האלה נתפסו ע"י חיילות רומי והוא עם רב אחא פדה אותם. והיה נכבד כ"כ עד שזמנו אותו בוער של עבור השנים וקרוי החדש. ר' יסא סלק נבי ר' תנחום ב"ח בעא מיעברתיה קומי (ירוש' שבת פ"ג). רב כהנא חבר הוינא ואעלי ר' תנחום בר חייה לקידוש החדש (ירוש' סנהדרין פ"א י"ח ע"ג). ר' חנינא בר פפא סלק נבי ר' תנחום ב"ח נפק לנביא לביש סנטיריה וכו' א"ל הדא מנין לך? א"ל הכין הוה ר' סימן רבי עביר (שם מ"ק פ"א, פ"ג ע"ג). ר' תנחום היה עשיר ונדיב, ובכל עת שאמו לקחה בשר מבית המטבחיים לצרכי הבית, לקחה במשקל הזה בער עניים (ויק"ר פל"ד א'). רק שלש הלכות י"ט ממנו (בכורות נ"ז: ירוש' מגילה דף ע"ה ע"א), וכמה אנדות. לדעתו מי שלומד תורה וישומר המצות, אך

בנמרא: והביטו אחרי משה עד בואו האהלה ר' אמי ור' יצחק נפחא חד אמר לננאי וחד אמר לטבח טאן דאמר לננאי כדאיתא (קדושין ל"ג): וכוונתו על התנחומא או שחסר מלת תנחומא אחר כדאיתא, כי באמת מפורש הדבר בתנחומא הישן (פקודי אות ד'): היו אומרים ראה צואר ראה שוקים, אוכל משל יהודים ושותה מן יהודים וכל מה שיש לו מן יהודים, ורב אשי לא רצה לפרט גנותו של משה וקצר בלשונו וסמך על מראה המקום (ע"י רש"י שם). וכן מה שאמר רב דימי מים הראשונים האכילו ביטר חזיר, מים אחרונים הוציאו את האשה מבעלה (חולין ק"ז), לא פירשנו הדבר, וסמכו על סיפורי המעשיות המובאים בתנחומא פ' בלק (ע"ש בהערת רש"י סי' קמ"ד). התנחומא הזה כבר היה גם לפני מסדר הפסיקתא דרב כהנא, ולקח פרשיות שלמות ממנו, והראה כי בפסיקתא דר"ב פ' זכור (כ"ג ע"א) כתוב: ר' תנחום בר אבא אמר ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן, ר' יהודה אמר אם כשהוא יוצא ממעי אמו וכו', אולם בתנחומא הישן (פ' כי תצא אות ד') כתיב מה חטא חטא על אמו? ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן וכו'. מזה נראה כי בעל מסדר הפסיקתא הוסיף, "ר' תנחום בר אבא" בתור מחבר המאמר, ועוד ראיות כאלה.

[תוכן מדרש תנחומא הישן] הקובץ הזה כולל דרשות ופירושים על הכתובים בסדר התורה, וע"פ רוב מתחיל במלות "זה שאמר הכתוב" או סתם "כתיב" והרבה דרשות מתחילים במלת "למדנו רבינו", והיא שאלה בהלכה, ולשון התשובה תמיד "כך שנו רבותינו". ומסיים בכמה מקומות בנחמיות ותקוה טובה בעתידות ישראל. גם נמצאו בו משלים ומאמרי מוסר, והרבה מעשיות שייש בהם תועלת לחוקרי קורות קדמוניות. ומלבד ההלכות הברורות ביטאולות הרשומות במלות "למדנו רבינו" נמצאו בו פסקי דינים ומעשים על יגזוי קרי וכתיב ומלא וחסר, גימטריאות ונומריקון, ותישבות נגד המינים. ויש בו באורי מלות ע"ד הדרש בלשון "אין זה אלא זה" או בלשון "מהו". בין הקדמונים אשר השתמשו בתנחומא הזה הם: רב אחאי גאון בס' השאלות, כמו בראשית סי' א' אמר ישמעון בן פזי (תנחומא פ' צו אות ט'), וכן ביטאולות פ' צו בטכסים של מלכים בא הקב"ה על המצרים וכו' (בתנחומא פ' בא אות ד'). רב האי גאון בתשובה אחת (תשובות הנאונים ח"ב צד כ"ז הוצאת ר"ה הורוויץ) אומר ובאגדה דיוקרא ובתנחומא וכו'. ור"ג בעל הערוך מביא ממנו מאמרים הרבה, ועוד כמה גדולים שאבו ממנו ומביאים בשמו או כי מחלפים אותו במדרש ילמדנו.

[מדרש תנחומא החדש] הקובץ השני של התנחומא מכונה בשם תנחומא או ילמדנו, ולא נודע לנו ממנו כ"א מה שמוכא בדברי הקדמונים, וכיותר בס' הערוך ובילקוט. ולפי הרש"ב כל מה שמוכא בס' הערוך בשם

לחיי: אין דמהלינן לא מצינן מיהו כוונתינו. אתון מהליתו להו כוונתן. א"ל מימר שפיר קאמרת מיהו כל דוכי למלכא (מי ישמנע את המלך בויכוח) לשדויה לביבר (גוב אריות) שדויה לביבר ולא אכליה. א"ל התוא מינא האי דלא אכליה משום דלא כפין הוא. שדויה ליה לדיריה ואכליה (סנהדרין ל"ט). ר"ת גזר תענית צבור בעצירת גשמים ולא נתענה, וכאשר גזר תענית שלישי היה מזהיר על הצדקה, ובראותו איך איש אחד נותן צדקה לאישתו העניה שנתגרשה ממנו אמר רביש"ע! ראה נא האיש הזה המרחם על אשתו הגרושה אע"פ שאינו חייב לגרסה, ואתה אל רחום וחנן ראוי לך לפרנס בניך בני אברהם יצחק ויעקב, ומיד נענה על תפלתו וירדו גשמים (ב"ר פל"ג, ויק"ר פל"ד). בפסיקתא רבתי יש שמונים פתיחות המתחילות "פתח ר' תנחומא", ורוב מאמרי מדרש תנחומא נאמרו ביטמו (ע"י להלן). דבריו בהלכה מעטים והם בירושלמי איזהו בין השימשות? א"ר תנחומא [משל] לטיפה של דם שהיא נתונה על נכה חודה של סייף, נחלקה הטיפה לכאן ולכאן וזהו בין השימשות (ברכות פ"א ב' ע"ב, ע"י ערובין רבי ע"ג פסחים דל"ז ע"ב, יומא מ"ד ע"ד, שקלים מ"ז ע"ג תענית ס"ז ע"א), ומאמר אחד בבבלי מתקף לה ר"ת וכללא הוא והרי מוגלא דכשר בריאה ופסול בכוליא (חולין נ"ה).

ביבליוגרפיה. ווייס דור"ח ח"ג 142; פראנקל מביא הירושלמי ק"א, באגדה אנדה אמוראי א"י ח"ג 465, ב. ס.

תנחומא, מדרש: בשם "מדרש תנחומא" או "מדרש רבי תנחומא" או "תנחומא" סתם נקראו שלישה קבוצים אנדות על התורה, שנים מהם (הישן והחדש) נרפסים, ואחד נזכר בפי בעלי המדרשים איזר מביאים ממנו כמה מאמרים. ומיחסים המדרש לר' תנחומא כי נמצא בו פעמים הרבה פתח רבי תנחומא, רבי תנחומא פתח, כך פתח רבי תנחומא בר אבא, כך דרש רבי תנחומא, כך דרש רבי תנחומא בר אבא, וגם ר"ת ברבי (ואולי צ"ל בר אבא) וכמו כן נמצאים הרבה מאמרים בשמו א"ר תנחומא או א"ר תנחומא בר אבא. אמנם ר"ת בעצמו לא היה המחבר ולא המסדר, דק הבאים אחריו קצבו דרשותיו וספחו אליהם גם דרשות מבעלי אגדה וזולתו, ובעבור שר"ת היה ראש הדרשנים נקרא הספר על שמו. ספר התנחומא הישן והקדום נרפס ע"י ר"ש באבער מכ"י אוקספורד בהשואת כ"י אהיים (ווילנא 1885). הוא מסודר על סדר כל פרשיות התורה, מלבד על פ' וילך לא נמצא דרשה כלל כי בעל התנחומא חשב נצבים וילך לפרשה אחת, וכולל דרשות ואגדות מרבנן דאגדתא, ולדעת רש"ב קדום הוא לסדור בראשית רבה, אשר שאב ממנו דברים דבים, ונסדר עוד לפני סדור התלמוד בבלי כי לא נמצאו בו דברים ממנו, ומביא ראה כמה שנאמר

בהקדמה, ורק בס' י"ט כתוב: "פעם אחת הייתי אני יחיאל הסופר מוליך מבעת שאין עליו תותם לרפואה וישאלני מורי הר' מאיר אם הייתי מוליך אותו בשבת ואמרתי שלא הייתי מוליך אותו כלל. אמר לי י"ש בתך כי יפה אתה עושה". לדעת בעל קורא הדורות ר' יחיאל זה הוא ר' יחיאל בר יקותיאל בר בנימין הרופא יתחבר ספר מעלות המדות והוא קרובו של בעל שבלי הלקס, ובתשובות ר' יעקב הלוי (ס' ל') כתב שספר תניא אינו נהוג בין הפוסקים וחברו ר' ישעיה בר אבא מרי בזמן הריב"ש. הרי קולון בשו"ת (שורש קס"ד) מזכיר את התניא.

ביבליוגרפיה: שם הגדולים ח"ב בערך; קונסורטיא קורא הדורות; הוצאת קאסעל כ"ג ע"א; שור, ציון ח"א 147, החלוץ ח"א 103.

ב. מ.

תנין: ע' נחש

תנ"ך: ע' בקורת כה"ק; כתבי החדש

תנצב"ה: כתובת על המצבה והוא ראשי תבות מן "תהא נפישו (או נפשה) צרורה בצרור החיים". ע"ד שאמרה אביגיל לחדר והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים (ש"א כ"ה). ויש שבותבים נתצב"ה, ובכית הקברות הישן בפראג וקראקא וגם בפרישבורג יש מצבות שכתוב עליהן בהתנצ' וגם נכתב' ונשמחו בצרור החיים תהא צרורה. והטעם יתבותבים בן על המצבות מבואר בס' יד יוסף לפי דאיתא בבמה מקומות דהעובר לפני בית הקברות צריך להתפלל על המתים. לכן עושה הציון הזה באותיות גדולות לחזק העוברים להתפלל עליהם "תהא נשמחים בנן עק". ובס' מצב לו יד אומר לפי שאסור לקרות כתב שעל נבי הקבר שקשה ללימוד (הוריות י"ג). לבו בותבין ברת', והן באותיות גדולות כדי שידעו שהוא מצבה למת ולא יקראו הדברים האחרים שעל המצבה. אך מבואר בס' נגיד ומצוה כשם האר"י דרוקא בשהכתב בולט אין לקרות ולא באותיות שקועות (אבני בית האוצר). הצדיק ר' אלימלך מליזענסק נפטר ב"א אדר תקס"ב ובתבו על מצבתו "תנצב"ה" לפרט הישנה שהוא בנימטריא תקס"ב (עשר חצותות). ע"ע מצבה.

י. ה. ש.

הספירות: התגלות השער, והמגלה נקרא ספר או נכב', והכלי שמגלה בו הוא זוג של ספרים (כלים פ"ג א') או מספרים, ת"ס מספידת ומספרים והתער (שם פמ"ז ח'), אייתי לי מספרא ואנויך (סנהדרין צ"ו). חרונם ויגלה ויחלף שמלותיו (בראשית מ"ד) וספר ויטני בסותיה. השחתה בתער הוא גלות. משל לאחד שאומרים לו זקנך מגורל א"ל יהיה כנגד המשחיתים (ברכות י"א). מלאכת הנלב היתה פתוחה בערבת כמו הבלן, והמן אמר גברא דהוי חשיב וגו' גישויה בלאני

ילמדנו מספר שמות הבל ממדרש תנחומא ישנתחבר אחר התנחומא הישן, מלכר ב' פרשיות האחרונות ויקהל פקודי. הנוסח הזה עוד נמצא בשלמות לפני בעל הילקוט, והביא ממנו דרשות למבכיר ובעת אבד הקובץ הזה ואינו נמצא בב"י של אוצרות הספרים הירועים. הקובץ השלישי הוא התנחומא שנרפס כמה פעמים. המסדר הזה השתמש בתנחומא הישן, ובמבילתא, ובמקום אחד רשום בראש המאמר "ממבילתא דר' ישמעאל" (פ' בא אות ח'). ובן השתמש בפרקי דר"א, כי הכתוב בפ' בראשית אות ט': לפיכך נאמר צמר ופשתים הוא מפרד"א (פב"א), ובן עוראזה מאמרים. גם נמצאים בו הוספות מן השאלות דר"א גאון. ועוד הוספות מסופרים מאוחרים, כמו בפ' מצורע אות ח הוספה "פ' לרכינו שריא גאון ז"ל". בפ' קרח אות י"ב נוסף מאמר אחר המתחיל מנצפ"ך אותיות כפולות צופים אמרו, עד סוף הפרשה הוא הוספה שהוסיף המרפס הראשון מן מדרש במד"ר קרח פ"ה ב"א. ובפרוסים אחרים החסירו זאת. הרפוס הראשון הוא קושטא רפ"ב (1522), ונרפס שנית בויניציה 1545, ושל"שית במנומבה 1563 ע"י ר"ס ב"ר אברהם ור' עזרא ספאנו, ויש בו כמה שנים והוספות, ובעקבותיו הלכו המרפסים אחריו.

ביבליוגרפיה: באבער במבוא גדול להוצאת ס' התנחומא הישן, ווילנא 1885; זווים דו"ד ח"ג 268; בית תלמוד ח"ה 7; גרינהוט, ספר הלוקטים ה"ד ירושלים 1900. א.

תנחומין: ע' נחום אכלים

תנ"א: קובץ דינים ומנהגים לכל השנה בקצור. ונחלק למאה סימנים או הלכות. הספר נקרא תניא ע"ש תתלתי: תניא ר' מאיר אומר חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום וכו' וכוחב "הא לך חשבונם כשם רב נטרונאי גאון ז"ל". ברפוס הראשון מנומבה כתוב בסוף "נישלם מנהג אבות ספר התניא בתרש סיון שנת חמשת אלפים וישיבעים וארבע לבריאת עולם. ה' יזכנו בביאת משיחנו בכתוב בתורתך וישב ה' אלקיך את שבותך ורחמך וכו'". ע"י הצעיר שמואל למיץ פה מנומבה". וברור הוא שחסר פה "שתי מאות" אחר חמשת אלפים, והראיה כי מלת "ורחמך" היא באותיות גדולות והוא מספר השנים רע"ד (1514). ומה שנאמר מנהג אבות אין זה שם הספר כי בפירוש נאמר אחר "ספר התניא" אלא פירושו כי מנהגי אבותינו הוא תוכן הספר תניא זה. ומעות היא בירי צונץ לישער כי הוא מנהג אבות שמזכיר ר' אברהם הלוי בספרו ההוראה (ע' אוצר נחמד ח"ב 152). כי באמת היא קיצור מספר שבלי הלקס שחבר ר' צדקיהו ב"ר אברהם הרופא (הוצאת באבער, ע' במבוא). ובמקומות אחרים הוא רושם בראשי הדינים כי הוא לקוח מס' שבלי הלקס. שם המקצר והמסדר לא נרשם בשער ולא

וספר (מגילה ט"ז). בזמן התלמוד וגם אח"כ בימי הבינים היו היהודים יראים להסתפר מנוי פן יחתוך צוארו בתער, ואמרו ישראל המסתפר מנוי רואה במראה (ע"ז כ ט). וסבר הגוי דקפיד על תספורת יפה מפני שהוא אדם חשוב ומתיירא להורגו, וגם רואה היהודי איך היא מיתמשש בתער. גוי המסתפר מישראל כיון שהגיע לבלוריתו שומט את ידו, וא"ר אדא בר אבהה שלש אצבעות לכל רוח רוח (שם). כי כן דרך הגוים לגדל בלורית קוצצות תלתלים, והוא אחד מדרכי האמורי שאסור לישראל (תוספתא שבת פ"ו). גם היו מספרים קומי (Coma), ואמרו מאי המספר קומי? זה המספר פאת ראשו ועושה תפיסת קורצין (ב"ר פ"ב). וגם זה אסור לישראל, רק מותר לקרובים למלכות (סוטה ט"ט). ואמרו ארבע מאות ילדים היו לו לרודר וכולן מספרין קומי ומגדלי בלורית (קדושין ע"ו:). תספורת של כהן גדול היתה כעין לולינית, היינו שלא היה מנלח כל שערו בתער אלא במספרים ומניח עיקרו באופן שיהא ראשו של זה מניע לצר עיקרו של זה, וזה כסום יכסמו את ראשיהם (יחזקאל ט"ד). ותספירת כוז היא קשה ומיטיב מובא, וצריכין אומנות יתירה. ואמרו על אלעשה חתנו של רבי שהיה עשיר גדול ופיזר כל מעותיו להסתפר כמו הכ"ג, והיא "ספרתא יחידתא" (נדרים נ"א). מלך מסתפר בכל יום, כג מערב שבת לע"ש, וכל אדם בכל שלשים יום (תענית ט"ז). אבל אסור בתספורת (מ"ק י"ד:). ע"ע אבלות. ונוהגין שלא להסתפר בימי ספירה (ע"ע), ולא בתענית ולא בשבוע שחל בו תשעה באב (א"ח סי' תקנ"א). ואסור לגלח בחולו של מועד (ע"ע מיעדים). אנשי משמר ואנשי מעמד אסורין לספר ולכבס כדי שלא יכנסו למשמרתן כשהן מנוולים ויעשו זאת מקודם, ורק בחמישי בשבת מותרין מפני כבוד השבת (מ"ק י"ד:). ולרוב היו מדקדקים בני ישראל לרחוק ולהסתפר בערב שבת, ומצינו ד' זעירא כר סליק להבא אעל לרהוין במבריא ולספר ולהקיז (ירוש', ברכות פ"ב ח'), פעם אחת גזרו תענית, ור' אליעזר ספר בההוא יומא מפני שסבר כי במלו מגילת תענית (שם מגילה פ"א). ונזרו שלא ישב לפני הספר סמוך למנחה עד שיתפלל שמא יטרו בדבר וישכח להתפלל, ולדברי ר' אבין התחלת תספורת היא משיניח מעפורת של ספרן על ברכיו (שבת ט'): ע"ע גלוח; זקן; נזיר; פאה; שער.

יה"ל צ.

תענית (תענית): צום, ענוי נפש ע"י מניעה מאכילה ושתיה ושאר התענוגים, לכפרת עון כמו הצום הראשון הנזכר בתורה הוא ביום הכפורים: בחדש השביעי בעשר לה' תענו את נפשותיכם (ויקרא ט"ז כ"ט). שמואל הנביא קצץ את ישראל במצפה וישאבו מים וישפכו לפני ה' ויצומו ביום ההוא ויאמרו שם חטאנו לה' (ש"א ז' ו'). בזמן עזרא נאמר: וביום

עשרים וארבעה לחדש הזה (תש"ר) נאספו בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם, ויבדלו זרע ישראל מכל בני נכר ויעמדו ויתורו על חטאתיהם ועונות אבותיהם (נחמיה ט' א'), בננוה, אחר אוהרת יונה, קראו המלך וגדלו צום כללי: האדם והבהמה והבקר והצאן אל ימעמו מאומה, אל ירעו ומים אל ייטחו, ויתכסו שקים האדם והבהמה ויקראו אל אלהים בחזקה וישבו איש מרכבו הרעה. גם היו מתענים לאות אבלות כמו בקבורת עצמות שאול ובניו שאנשי יבש צמו שבעת ימים (ש"א סוף), וכן צמו עליהם רוד ואנשיו עד הערב (ש"ב א' י"ב). גם לתפלה ובקשה בעת צרה, כמו רוד בחלות הילד נאמר, ויצם רוד צום ולן ושכב ארצה (שם י"ב ט"ז), או על שמועה רעה לאות הכנעה, כמו באחאב אישר קרע בגדיו וישם שם על בשרו ויצום וישכב בשק ויהלך אם (מ"א כ"א ב"ז). בעת מלחמה כאשר נפלו בני ישראל לפני בני בנימין בנבעה: ויעלו כל בני ישראל וכל העם ויבואו בית אל ויבכו וישבו שם לפני ה' ויצומו ביום ההוא עד הערב וגו' (שופטים כ' כ"ו), ויטאול המלך במלחמתו עם הפלשתים השיב את העם לאמר: ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב ונקטתי מאויבי ולא טעם כל העם לחם (ש"א י"ד כ"ד). ברעב ע"י הארבה בימי יואל נאמר קרשו צום קראו עצרה וגו' וזעקו אל ה' (יואל ב' י"ד), שבו עדי בכל לכבכם ובצום ובבכי ובמספר (שם ב' י"ב). בימי יהויקים בן יאשיהו מלך יהודה קראו צום לפני ה' כל העם בירושלם וכל העם הבאים מערי יהודה בירושלם, בקריאת התוכחה שקרא ברוך בן נריה (ירמיה ל"א ט'). בגזרת המן ציתה אסתר למרדכי: לך כנוס את כל היהודים הנמצאים ביטושן וצומו עלי ואל תאכלו ואל תשתו שלשת ימים לילה ויום וגם אני ונעדותי אצום כן (אסתר ד' ט"ז). ואפילו לאחר שבמלה הנזרה וגנאלו מהצרה קימו וקבלו עליהם ועל זרעם דברי הצומות וזעקתם (שם ט' ל"א). עזרא כשמעו כי בני ישראל נמסעו בין הגוים והתחתנו עם עמי הנכר, והתערב זרע הקדש בעמי הארצות, ירד הישרים ותסגנים היתה במעל הזה בראשונה נאמר: וכשמעי את הרבר הזה קרעתי את בגדי ומעילי ואמרמה משער ראשו וקני ואשבה משומם וגו' ובמנחת הערב קמתי מתענית וגו' (עזרא ט' ב'—ה'). ודניאל אמר ואתנה פני אל ה' אלהים לבקש תפלה ותחנונים בצום ושק ואפר (דניאל ט' ג'). ובעת שישבו הסנהדרין במשפטם בדיני נפשות היו מתענים, וראה לזח במשפטם נבות, שנאמר קראו צום והשיבו את נבות בראש העם (מ"א כ"א י"ב), וכן אמרו חז"ל סנהדרין שראו באחד שהרג אין טועמין כל היום (מ"ד י"ד). גם בעת שחשכניה שורה על הנביא איננו טועם כלום, כמו במשה דבינו בהיותו על הר סיני ארבעים יום וארבעים לילה, לחם לא אכל ומים לא שתה (שמות ל"ד ב"ח, דברים ט' ט').

פ"ג י"ב). ר' צדק יתיב ארבעים ימים בתעניתא דלא ליחבר ביהמ"ק (גמ' נ"ז.), מר בריה דרבנא כולא שתא יתיב בתעניתא לבר מעצרת ופוריא ומעלי יומא דכיפורא (פסחים ס"ח:). רב הונא יומא חד אתהפיכא ליה רצועה דתפילין ויתיב עלה ארבעין תעניתא (מ"ס כ"ה.). ר' יהושע שאמר בושני מדברים ב"ש השתמח על פברי ב"ש לבקש מהם סליחה וכל ימיו הוסיחו שינוי מפני תעניותיו (חגיגה כ"ב:). רב הונא ורב חסדא קפדי אהדרי, יתיב רב חסדא ארבעין תעניתא משום חליט דעתיה דרב הונא, ויתיב ר"ה ארבעין תעניתא משום דחשדיה לרב חסדא (ב"מ ל"ג.). רב זירא יתיב מאה תעניותיו דלשתכח גמרא בבבא (שם פ"ה.). לרוב יישבו בהענית על חלום רע ונקרא "תענית חלום", ואמרו יפה תענית לחלום כאש לנעורת (שבת י"א.). ואפילו בשבת היו מתענים תענית חלום, ואר"א משום ר"י בן זמרא כל היושב בתענית בשבת קורעין לו גזר דינו של שבעים ימים, ואע"פ חזקין ונפרעין ממנו דין עונג שבת. מאי תקרייה? אר נחמן בר יצחק ליתב תעניתא לתעניתא (ברכות ל"א:). רב ישת כי הוה יתיב בתעניתא בחר דמצלי אמר הכי רבון העולמים גלוי לפניך בזמן שביט המכרש פייס אדם חוטא ומקריב קרבן ואין מקריבין ממנו אלא הלב ודמי ומתכפר לו ועכשיו ייבתי בתענית ונתמעט חלבי ורמי. יהי רצון סלפניך שיהא חלבי ורמי שנתמעט כאילו הקרבתי לפניך על גבי המזבח ותצני (ברכות י"ז:). התענית יחיד הראשון היה של אדם הראשון, כיון שראה שהיום מתמעט עמר בתענית ח' ימים (ע"ז ח'). [סדר תענית] בזמן המשנה כשהיה נזרין תענית צבור ובפרט על עצירת גשמים היו מוציאין את התיבה מביהכ"נ לרחובת של עיר ונותנין אפר סקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב ביה והאפר הוא אות אבלות וגם זכר לעקרת יצחק. הזקן שבהם אומר לפניו דברי כבושין: אחינו לא נאמר באנשי ננוה וירא אלהים את שקם ואת תעניתם אלא וירא אלהים את מעשיהם כי ישבו מררם הרעה וכו'. עמדו בתפלה מורידין לפני התיבה זקן ורגיל ויש לו בנים וביתו ריקם כדי שיהא לבו שלם בתפלה, ומתפלל תפלת י"ח ומוסיף עוד י"ש ברכות בזכרונות ושופרות ומזמורים ק"ב, קב"א, ק"ל, ק"ב (תענית ט"ז.). בתוספתא הנוסחא: זקן שבהם אומר לפניו דברי כבושין: בניין אליבנו אדם מחבירו ואל יבוש אדם ממעשיו, מוטב שיבייש אדם מחבירו וממעשיו ואל יהו הוא ובניו מצירין ברעב, ינאמר למה צמנו ולא ראית וגו' הכזה יהיה צום אבהדו וגו' אלא איזהו צום שאני רוצה בו: פתח הרצובות רשע התר אגורת מומה וגו'. אם יהא השרץ בידו של אדם אפילו מובל בימי שילוח ובכל מימי בראשית אינו מחוד לעולם, השליך השרץ מידו עלתה לו מכילה בארבעים זאה שנאמר ומורה ועוזב ירחם, ואומר נשא לבבנו אל כפים וגו' (שם פ"ב ז'). חתימות

[ארבע תעניות של צבור] צום יום כפור נאמר בתורה. והוקבעו עוד ארבע תעניות בקבלה ע"י מאורעות הזמנים בזמן הנביאים, והנביא הכמיה ליישראל כי צום הרביעי (המזן) וצום החמישי (אב) וצום השביעי (ג' השיר) וצום העשירי (מבת) יהיה לבית יהודה לששן ולשמחה ולמועדים טובים (צפניה ה' י"ט). תניא אר"ש ר' דברים היה ר"ע דורש ואין אני דורש כמותו: צום הרביעי זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר (ירמיה נ"ב) וכו' צום החמישי זה תשעה באב שבו נשרף בית אלהינו וכו'. צום השביעי זה ג' בתשרי שבו נהרג גדליה בן אחיקם וכו'. צום העשירי זה עשרה בטבת שבו כמך סדך בבל על ירושלם (יהזקאל כ"ד) וכו'. ור"ש אומר צום העשירי זה חמשה בטבת שבו באה שמעיה לגולה שהובתה העיר (שם ל"ג) ועשו יום שמועה כיום שרפה וכו' (ר"ה י"ח:). ואין הלכה כמותו אלא כר"ע. ויש עוד תענית אסתר שמתענים בערב פורים, ואם ערב פורים הל' ביטבת רוחין איתו למפרע ליום ה'. בראשונה היו נוהגין להתענות ילשה ימים כמו בזמן מרדכי ואסתר. אך לא צרופין כ"א פרוזין שני וחמישי וטני ורבותינו בא"י היו נוהגין להתענות אחר ימי הפורים מפני נקנור וחביריו ועוד שמאחרין בפורענות ואין מקריבין (סופרים פ"ד ד'). ואין מתענין אותן בחדש ניסן מפני שבאחר בניסן הוקם המשכן וכו' (שם פ"א ב'). כמה ימי תעניות של צבור נוספו במשך הזמנים על כל גזרה וצרה שבאה על הקהל, ולאחר שבטלה הגזרה והוסרה הצרה עשו אותו היום יום ונהפך להם מאכל לששון ושמחה והם הימים הרשומים במגילת תעניות, אך לאחר שניטכחו המאורעות בסלו היום האלה חוץ מהנוכה ופורים, ובכלל לא רצו הזיל להטריח את הצבור בתעניות יתירות (תענית י"ד.). ורק לצורך יעשה כמו תענית לעצירת גשמים. וכן יחיד סגולה היו מתענים בשני וחמישי (ע"י ב"ה ב'). אנשי משמר היו מתענים ד' ימים ולא התענו ע"ש ולא יום א' ביטבת (תענית כ"ו.), ולא היו משלימין התענית, והיינו תענית לשעות, דהתם לצעורי נפשיהו בעלמא הוא, אבל תענית חובה צריך להתענות כל היום, ואמר רב חסדא כל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו ימיה תענית (י"ב.). ובתשעה באב ויוה"כ מפסיקין בערב שלפניו מורס שקיעת החמה, ונוסף עליהם איסור נעילת הסנדל. כתענית צבור אומר הש"ץ, "ענו" בש"ע. ואמר ר"ש חסידא כל תענית שאין בה מפישיע ישראל אינה תענית. כמו חלבנה לקסורה (כריתות ו'). וכל תענית שאינה נעשה כתיקונה עליה הכתוב אומר נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה (ירוש' תענית פ"ב.). [תענית יחיד] לפעמים קבלו עליהם יחידים תענית לשם כפרה או לסימן אבלות, בדרך נדר, ויש דין מפורש אם האשה מקבלת נדר כזה ואסרה אסר על נפשה, לענות נפש (במדבר ל' י"ד). כי היו רגילים בתעניות של יחידים (יהודית פ"ח ו'), א' חשמונאים

לנפש חיה נישמה שנתתי בכ החייה (תענית כ"ב:). ואפילו בתענית היותר גדול ונכבד של יוה"כ, אמרו כתיב תענו את נפשותיכם, יכול ישב בחמה או בצנה כדי שיצטער? חל וכל מלאכה לא תעשו וכו' (יומא ע"ה:), כי מלבד חמשה העונות שלמדו חז"ל נחשב יוה"כ כיו"ט, ולובשים לבנים, וערב יוה"כ מצוה לאכול ולשתות, תנא ליה חייא בר רב מרפתי כתיב ועניתם את נפשותיכם בתשעה להדיש בערב, וכי בתשעה מתענין והלא בעשרה מתענין? אלא לומר לך כל האוכל ושותה בתשיעי מעלה עליו הכתוב כאילו מתענה תשיעי ועשירי (ברכות ח'::). הרמב"ם כותב בהלכות דעות (פ"ג א'): שמא יאמר אדם הואיל והקנאה והתאוה והכבוד וכיוצא בהם דרך רעה הן ומוציאין את האדם מן העולם, אפרוץ מהן ביותר ואתרחק לצד האחרון, עד שלא יאכל בשר ולא ישתי יין (ע"י ב"ב ס"ו:), ולא ישב בדירה נאה ולא ילבש מלבוש נאה, אלא השק והצמר הקשה וכיוצא בהן, כגון כהני הנוגים, גם זה דרך רעה היא ואסור לילך בה. המהלך בדרך זו נקרא חוטא וכו'. כך אמרו חכמים לא דייק מה שאסרה תורה אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים, ובכלל הזה אלו שמתענין תמיד אינן בדרך טובה, ואסרו חכמים שיהא אדם מסנף עצמו בתענית, ועל כל הדברים האלה וכיוצא בהם צוה שלמה ואמר אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם וכו', עכ"ל. ע"ב בה"ב; טבת; יאהרצ"ט; יום הכפורים; סגולת תענית; תמוז; תשעה באב.

י. ל. ל.

תענית, מסכת: מסכתא בש"ס סדר מועד, בהוצאת המשניות אחר ראש השנה ולפני מגילה, ובהוצאת הנמרא אחר סוכה ולפני שקלים (ירושלמי), ויש בה ארבעה פרקים ויש עליה תלמוד בבלי וירושלמי. פ"א: הזכרת שאלת נשמים ותענית נשמים; פ"ב: סדר תעניות ותפלות, הנהגת אנשי משמר ואנשי בית אב בתענית נשמים, דיני ימים שנכתבו במגילת תענית, זמן נזירת תענית צבור; פ"ג: תענית צבור שמתריעין עליה, מעשה של חוני המעגל כשפסקו הנשמים, דין אם יררו נשמים קודם הגן החמה, ומעשה נזירת תענית צבור בלוד שירדו להם נשמים קודם חצות; פ"ד: זמן נשיאת כפים של הכהנים, מעמדות ומיטטרות, זמן עצי כהנים והעם, חמשה דברים שאירעו אבותינו בי"ז בתמוז ובתשעה באב, שבת שחל ת"ב בתוכו, מ"ו באב, בנמרא בבלי יש ל"א דפים וכוללים דברים נכבדים בקורות ישראל, כגון מעשה בת קיסר (ו'), מעשה בימי ר' שמואל בר נחמני (ח'), מעשה בננקור, מעשה במוריינוס (י"ח:), מעשה של נקדימון בן גוריון (י"ט:), מעשה ב"ר אלעזר ב"ר שמעון (כ'), מעשה בנהרדעא, מעשה ברב הונא, מעשה שאמר רבא לרפרם בר פפא, מעשה באילפא ור' יוחנן, מעשיות בנחום איש גמז, מעשה באבא אומנא (כ"א), מעשה

יש הברכות הן: א') מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה בא"י נאל ישראל, ב') מי שענה את אבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה בא"י זוכר הנישכחות, ג') מי שענה את יהושע בגלגל הוא יענה אתכם וכו' בא"י שומע תרועה, ד') מי שענה את שמואל במצפה וכו' בא"י שומע צעקה, ה') מי שענה את אליהו בהר הכרמל וכו' בא"י שומע תפלה, ו') מי שענה את יונה במעי הדגה וכו' בא"י העונה בעת צרה, על השביעית, היינו בברכת נוהל ישראל מ"ח ברכות, הוא מאריך בה ובחומתה הוא אומר מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלם הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה בא"י המרחם על הארץ (משנה תענית י"ט), והעם ענו אחרי כל ברכה וברכה אמן בנבולין, ובמקדש אמרו ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, והכהנים תקעו והרעו ותקעו, והזכין ומתענין עד י"ג תעניות בשני וחמישי ושני, אם לא נענו, ואין מתענין יותר, רק מסעמין במשא ומתן ובבנין של שמחה ומסעמין באירוסין ונישואין, אלא אי"כ לא קיים מצות פריה ורביה (רמב"ם), ומסעמין בשאילת שלום בין אדם לחבירו כנזופים וכמנודים למקום, וכן מתפללים ומתענים על רבוי נשמים במקום סכנה (א"ח סי' תקס"ב—תקפ"ב).

[מגופה] רוח תורת ישראל מתננת לסנופים

ועינים לנוף לאות אבלות או בתור כפרה לעונות, ואסור ל"ישראל להתנדר או לשרט על המת (ע"ע ש"ר ט), ונהרגו, וישמרתם לנפשותיכם", ונאמר נומל נפשו איש חסד ועובר יארזו אכזרי (משלי י"א), וגם ביום הצום עיקר התעניות הוא ענוי הנפש ר"ל שיכניע יצרו ויעשה תשובה, ולא לכוף כאמון ראשו וישק ואפר יציע וגו' רק לפתח תרציבות רשע, הלא פרום לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית וגו', (י"עיה נ"ח), כי אנרא דתעניתא צדקתא (ברכות ו'), ונאמר קרעו לבבכם ואל בנדיכם וישבו אל ה' (יואל ב' י"ג), לא שק ותענית נורמין אלא תשובה ומעשים טובים (תענית ט"ז:), נזיר המצער עצמו מן היין נקרא חוטא, שנאמר וכיפר מאשר חטא על הנפש (במדבר ו'), והלא דבר ק"ו ומה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא, המצער עצמו מכל דבר עאכ"כ, מכאן כל היושב בתענית נקרא חוטא (נדרים י"א), ות"ח אינו רשאי לישיב בתענית יחיד מפני שמסעם במלאכת שמים (תענית י"א), נשבע להרע ולא ימיר, כ"י ייהנן דאמר ר"י אהא בתענית עד שאבא לביתי (מכות כ"ד), עכ"פ קורא התענית, "רע", אמנם יש מחלוקת אדות הסינוף, ותניא בברייתא עיר יתקייפה נ"ס או נהר או ספינה המטרפת בים וכו' יחיד רשאי לסנף את עצמו בתענית, ר' יוסי אומר אין יחיד רשאי לסנף את עצמו בתענית שמא יצטרך לבריות ואין הבריות מרחמות עליו, אמר רב יהודה אמר רב מ"ס דר' יוסי, דכתיב ויהי האדם

בר נותן מעם, הבשר נותן מעם בקערה והקערה ברנים ועדיין שני מעמים אלו של היתר. כל תערוכות אלו לח בלח או ע"י בשול. אבל יבש שנתערב ביבש, והאיסור במקומו עומד אלא שאינו מכירו, שהוא מין במינו ואין בו איסור מצד עצמו, אין צריכין ששים ובטל ברוב, ומותר לאכלו כל אחת בפני עצמה ולא ביחד. ויש מחמירין שלא יאכלם אדם אחד אלא אוכל אחד ונותן השני לגוי, ואם בשלם יחד צריך ששים לבטל האיסור. וכן אם יבש ביבש הוא מין בישינו מינו ואינו מכירו צריך ששים. תערוכות אסור בבית בכדי אכילת פרס (בריות י"ב:). לר' יוחנן בן ברוקה הוי פרס כשיעור ג' ביצים (פסחים מ"ד, ועי' ש"ע י"ד הלכות תערוכות ס"י צ"ח—ק"א). תערוכות חמץ בפסח אסור במשהו, אבל אין חייבים כרת על אכילת תערוכות (רמב"ם חמץ ומצה פ"א). ואחר הפסח מותר כרבי שמעון דלא קנים אלא בעיניה ולא ע"י תערוכות (א"ח ס' תמ"ז—תמ"ח). וכן אינו אסור במשהו משש שעות למעלה עד הלילה אלא דינו כשאר איסורין (שם). ע"ע בשר בתלב; חמץ; ספק; תתאה ועילאה.

י. פ"ד

תפוח: ע' אילן

הפסיקה: חזקה ע"י חטיפה בידים, לחטוף עני (ההל"י ט) תרגומו לכתפס עני, ולפעמים כמו בשיין שמאלית כמו בעברית תפש, תפשת טרובה לא תפשת תפשת מועט תפשת (סוכה ה':). תפוס לישן אחרון (ב"מ ק"ב: ב"ב ק"ה:). ובענין תפיסה בתוך חזקה בין תובע לנתבע, יש כמה חלוקי דינים בהפוסקים, וחמציית דבריהם היא שאם תפס ברשות לכ"ע תועיל לו התפיסה, אבל אם תפס שלא ברשות מהני רק בתנאים מיוחדים: א') אם אין יכול לברר שגומל את שלו אסור לתפוס ואם תפס בפני עדים מפקינ מניה, והיכא דתפס בלא עדים או שיש לו מנו דהחזרתי לך, בכהאי גוונא מותר לתפוס אם ברור לו שהוא שלו. ויש מי שחולק דאסור לתפוס לכתחילה אע"ג דאית ליה מנו (מהרש"ל ב"ק פ"ג). ואם בא בידו בהיתר מקרי תפיסה דבריעבד ותפיסתו תפיסה ולא מפקינ מניה. ב') כל היכא שאין התופס טוען ברי כי הוא עצמו מסופק בדבר אינו מועלת תפיסה אא"כ שתפס קודם שגולד הספק (עי' י"ד ס' שט"ז). ג') לא מקרי תפס ברשות אלא בשנתנו להיות שוללגמרי ולא דרך נאילה ופסדו. אם נתן לו דרך הלואה מקרי תפס ברשות, אבל אם נתן לו מכה מעות לא מקרי תפס ברשות (י"ד ס' שט"ז נ"ח). ד') לא מהני תפיסה בפלוגתא דרבוותא היכא שהדין יכול להכריע לפי דעת הרבים, או שמסתבר לו אפילו מעמא דידיד (ש"ת הקפ"א כהן ס' ק"ח). ה') תפיסה על ידי גנים לא יוכל לומר קים לי.

ברב בוקא (כ"ב.), מעשה בימי שמעון בן יסמח. מעשה בימי הורדוס, מעשיות בחוני המעגל, מעשה בשני תלמידים, מעשה ברי' וסי. מעשה באלעזר איש ברתותא, מעשה ביר יהודה. מעשה ברבא, ברב פפא, בר' חנינא בן דוסא ואשתו (כ"ד). ועוד מעשיות בר"ד ובר' אלעזר בן פרת, מעשה ביטנור תענית ר' חמא בר חנינא (כ"ה), מעשה בר' אלעזר בן הורקנוס, מעשה ביטמאל הקטן (שם). ומעשה בעת שהחריב מורנוסרופס את ההיכל (כ"ט.).

ישגב

תער: ע' זקן: תספורת

תערוכות (תערוכות): משרש ערב, רבר איסור שנחערב בהיתר, כמו תערוכת דמאי (חולין ו'). או תערוכת בשר בחלב וכדומה. אם נתערב מין בישינו מינו, אם נשאר מעם אותו הרבר אסור ואם לא נשאר מעמו מותר, ומשערינן אחד בישינו, וכן אם הוא מין במינו דליכא למיקם אטעמא משערים בששים. איסור שנתבטל עם היתר אפילו דם האיסור צריך ששים כנגד כל האיסור מפני שאין אנו יודעים כמה יצא ממנו, וכן העצמות כצמרפית. אבל אין מבטלין איסור לכתחילה כדי שיהא ישינו ואם הוסף עליו בשוגג מותר ובמזיד אסור. בריה היינו רבר שיש בו היות אפילו באלף לא בטל. כגון נמלה וגיד הנשה ואבר מן החי וביצה שיש בה אפרוח, ואם מכירו וחורקו משערים בששים, התיבה הראויה להתכבד פני אורחים דינה כבריה דאפילו באלף לא בטלה, ואם הוא ספק אם ראויה להתכבד אולינן לקולא. וכן רבר שדרבו למנותו היא כרבר חשוב ואינו בטל. כל רבר שיש לו מתירין, כגון ביצה שנולדה ביו"ט, שראויה למחר, אם נתערבה באחרות אינה בטלה אפילו באלף כי יכול הוא להמתין עד למחר לאוכלה בהיתר. וי"א דאם המאכל מתקלקל באותו היום לא שייך לומר שיש לו מתירין למחר, ובטל בששים. וכלי שנאסר בבליעת איסור שנתערב באחרים ואינו ניכר בטל ברוב ואין דנין אותו כרבר שיש לו מתירין ע"י הגעלה. לפי שצריך להוציא עליו הוצאות להנעילו. כל דבר שמעמו פגום אינו אסור תערובתו, כגון יין נסך שנתערב בבשר הוי לפגם ומותר. כל קדידה שאינה בת יומא היינו שעבר מעת לעת מבישול האיסור חשובה מעמה לפגם ואינה אוסרת אם נתבטל בה אח"כ היתר, דהוי נותן מעם לפגם, ודוקא שהקדידה מודחת ואין שוכן על פניה, שאז צריכין ששים כנגד השוכן. וי"א שאם שמו פלפלין בקדידה שאינה בת יומא אסור התבשיל דחורפיה משויא ליה לשבח. דברים המאוסים שנפשו של אדם קצה בהם כנסלים וחובים ויתושים, אם נתערבו בתבשיל מפרשין, וצריך לבדוק אחריהן ולסנן במסננת. נותן מעם בר נותן מעם מותר, כגון דגים שעלו בקערה מותר לאכלם בכותח שיש בו חלב לפי שהוא נותן מעם

בני ישראל כן העבודה ויעקו ותעל שועתם אל האלהים ונו' (שמות ב' כ"ג). ובהבאת בכורים אמרו ארמי אבר אבי ונו' (דברים כ"ו ה'). בעבודת יוה"כ נשא אהרן תפלה בעדו ובעד ביתו ובעד כל קהל ישראל (ויקרא ט"ז), והכהנים ברכו את העם בברכה משולשת שהיא כעין תפלה (במדבר י' כ"ב—כ"ז). התפלה היתה רגילה וקבועה כבר בימי הנביאים כמו שנראה מדבריהם: ובפרשכם כפיכם... גם כי תרבו תפלה (ישעיה א' ט"ז) יען כי נגש העם הזה בפיו ובשפתיו כבדוני (שם כ"ט י"ג), ודוד אמר ערב ובקר וצהרים איטיחה ואהמה (תהלים נ"ה י"ח). ודניאל כוין פתחן לה בעליה נגד יהויטלם וחמנין תלתא כיומא הוא ברכך על ברכויה ומצלא ומורא קדם אלהא. כל קבל די הוה עבד מן קרמת דנה (דניאל ו' י"א).

[בתלמוד ומדרשים] הרמב"ם חושב את התפלה למצות עשה, שנאמר ועברתם את ה' אלהיכם (שמות כ"ג כ"ה) ונאמר ולעבדו בכל לבבכם וככל נפשכם (דברים י"א י"ג) איזו עבודה שהיא בלב? זו תפלה. ולכל הפחות תפלה אחת ביום היתה חובה על כל איש ישראלי מימות משה עד עזרא (יד החזקה תפלה פ"א ג'), ובזמן עזרא תקנו אנשי כנסת הגדולה שלש תפלות בכל יום, וביחוד אחר חרבן הבית, יסרו התפלות במקום הסרבנות, כנאמר ונשלמה פרים שפתינו (יהושע י"ד ב'). והיה שלוח צבור להוציא את עמי הארץ ידי חובתם, כי הם לא ידעו להתפלל לעצמם. במשנה אמרו חכמים כשם ששלוח צבור חייב כך כל יחיד ויחיד חייב, רבן גמליאל אומר שלוח צבור מוציא את הרבים ידי חובתן (ר"ה ל"ג:). והנצי"ב אמר לו לר"ג לדברך כמה צבור מתפללין (תפלה בלחש)? אמר להם כדי להסדיר שלוח צבור תפלתו. אמר להם ר"ג לדבריהם כמה שלוח צבור יורד לפני התיבה? אמר לו כדי להוציא את שאינו בקי, אמר להם כשם שמוציא את שאינו בקי כך הוא מוציא את הבקי (שם ל"ד:). אמר ר"ג חסידא פוסר היה ר"ג עם שבשרות משום דאנסי במלאכה אבל בעיר לא (שם ל"ה). גם ת"ח לא היו רגילים להתפלל בכל יום, וזאת קריאת שמע וברכותיה ויש"ע, ולא שאר התפלות, כי היו טרודים בלימודם. רב יהודה הוה מצלי מתלתין יומין לתלתין יומין (שם). שהיה מחזר תלמודו כל שלשים יום, ר' יוחנן אומר לואי שמתפלל אדם כל היום, ר' שמעון בן יוחי אומר כגון אנו שעוסקין בתלמוד תורה אפילו לקריאת שמע אין אנו מפסיקין (ירוש' ברכות דף ז' ע"א). רבא חזיין לרב המנונא דקא מאריך בצלותיה, אמר מניחין חיי עולם (התורה) ועוסקין בחיי שעה (תפלה). והוא סבר זמן תפלה לחוד וזמן תורה לחוד. ר' ירמיה הוה יתיב קמיה דר' זירא והוה עססי בשמעתא נגה לצלויה ותוה קא מסרהב ר' ירמיה (אחר זמן תפלה והיה מסהר לכיים). קרי עליה ר"ז מסיר אונו משמוע תורה גם תפלתו תועבה (משלי כ"ח. שבת י.). רב

אבל היכא דיכול לומר שלי תפסתי מהני בדיעבד (שם ס' קי"ד). ו' כל היכא דמהני תפיסה, היה אם חזר הראשון ותפסה נ"כ מהני (שם ס' י"ט). ז' היכא דפמיר מדינא אדם וחייב בדניי שמים אף אם תפס כפקינן מניה (יריד ס' קס"א. וריב"ש ס' שצ"ג), ויש מי שאומר רכל חייב בדניי שמים אי תפס לא מפקינן מניה (תשובת מהר"ם מינץ ס' נ"א). ח' התופס לבעל חוב במקום שחב לאחרים לא קנה (גיטין י"א: ב"ס י.). ט' אין תפיסה לאחר מיתה (כתובות פ"ה.). י' אין תפיסה ע"י שליח (ריב"ש ס' ק"ז) וי"א שתפיסת השליח היא תפיסה מעליא (רש"ם אה"ע ס' קס"ב). י"א תפיסת מפתחות לא הוי תפיסה (הריב"ש ס' יס"ד). י"ב התופס ע"י שהוציא ממנו בערכאות של גוים לא מקרי תפיסה בדניי ישראל. י"ג תפס אחד הפין מחבירו וסוף דבר החזירו בקנין ובשכונה ובמול מודעי בתנאי ישיהיה הוא נדון כמוהו בסך כך וכך, וישוב טען בעל החפץ שהיה אנוס בדבר לפי שהיה מאיים עליו ע"פ דינא דמלכותא ישישמו בבית הסוהר, מ"מ חייב לקיים את שבעתו כי הוא אנוס ממון בלבד (תורת אמת פ"ו יו"ת מורח"י ח"א ס' ע"ב).

א.

הַתְּפִלָּה: בקשה ותחנון לה', רנה ותפלה (ירמיה ז' ט ז). ותפלה זכה (איוב ט"ז י"ז). תפלות דוד בן ישי (תהלים ע"ב כ'). תכון תפלתו קטרת לפניך (שם קמ"א ב'). בית המקדש נקרא בית תפלה (ישעיה נ"ז ז'). בכה"ק נמצאו תפלות המיוחסות לגדולי האומה, כמו תפלת אברהם אבינו להציל את סדום. ולרפא את אבימלך (בראשית י"ח כ"ג, כ' י"ז). תפלת אליעזר שיזדמן לו המיועדת ליצחק (שם כ"ד י"ב). תפלת יצחק לנכח אשתו על ההריון (שם כ"ה כ"א). תפלת יעקב שינצל מעשו אחיו (שם ל"ב ט'). ותפלתו בשלחו את בנימין עם אחיו למצרים, ואל ישרי יתן לכם רחמים לפני האיש" ונו' (שם מ"ג י"ד). תפלת משה, ויחל" (שמות ל"ב י"א). ותפלתו לרפואת מרים, אל נא רפא נא לה" (במדבר י"ב י"ג). תפלת יהושע במפלת העם, אצל עי (יהושע ז' ו'). תפלת חנה בבית ה' (ש"א ב' א'). ותפלת שמואל כאשר שאלו בני ישראל למנות להם מלך (ש"א י"ב כ"ג). תפלת דוד המלך לה' אחר שהוריע לו נתן הנביא כי ילמה בנו יבנה בית לשם ה' (ש"ב ז' כ"ז). ובפרט נעלה תפלת שלמה בחנוכה ביהמ"ק (מ"א ח' כ"ב—נ"ד). יונה הנביא התפלל לה' שמעי הדגה (ב' א'—ט'). תפלות אליהו ואלישע להחיות הילד (מ"א י"ז כ', מ"ב ד' ל"ג). תפלת חזקיהו המלך בחלותו (מ"ב כ' ב'). ותפלת מנשה בנו (דרי"ב ל"ג י"ג). תפלת דניאל על גאולת ישראל (ט' ד'—כ'). ותפלות עזרא ונחמיה (עזרא ט' ו', נחמיה א' ד').

[תפלות העם] תפלת עם ישראל הראשונה היתה בארץ מצרים להוציאם מעבדות לחרות, שנאמר ויאנחו

ולא מתוך עצלות, ולא מתוך שחוק ולא מתוך שיחה, ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך שמהה של מצוה (שם ל"א). א"ר המנונא כמה הלכתא גברותא איכא למשמע מהני קראי רחנה (שם א') וחנה היא מדברת על לבה, מכאן למתפלל צריך שיכוין לבו, רק שפתיה נעות מכאן למתפלל שיחנוך בשפתיו, וקולה לא ישמע מכאן שאסור להגביה קולו בתפלתו, ויחשבה עלי לשכורה מכאן שישכור אסור להתפלל (ברכות ל"א), וכל זה ביטונה עשרה. כך היה מנהגו של ר'ע כשהיה מתפלל עם הצבור היה מקצר ועולה מפני טורח צבור, וכשהיה מתפלל בינו לבין עצמו אדם מניחו בזוית זו ומציאו בזוית אחרת, וכל כך למה, מפני כריעות והשתחויות (שם). א"ר חייא בר אבא לעולם יתפלל אדם בבית שיש בו חלונות, שנאמר וכיון פתחון ליה (דניאל ו'), יכול יתפלל אדם לכל רוח שירצה, ת"ל לקבל ירושלם (שם). עזרא תיקן מבילת בעלי קריין קודם התפלה (ירוש' ברכות פ"ג ד'). רבה בר רב הונא רמי פוסקי ומצלי אמר הבין לקראת אלהיך ישראל, רבא ירדי גלימא ופכר ידיה ומצלי אמר כעבדא קמיה מריה (שבת י'). המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה (יבמות ק"ה). המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות לאחוריו ואח"כ יתן שלום, היינו בסיום תפלת שמונה עשרה (יומא נ"ג). זמן תפלת שחרית הוא מעלות השחר עד ארבע שעות ביום ויש מדרקקים לקרוא ק"ש עם הנץ החמה כמו הותיקין (ברכות ט' ט"ז; ע"ע ויתיקין; מנחה; ערבית. ד' הונא אומר כל הקובע מקום לתפלתו אלהי אברהם בעזרו וכו' דכתיב וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם (בראשית י"ט) ואין עמידה אלא תפלה שנאמר ויעמוד פנחס ויפלל (תהלים ק"ו, ברכות ו'). ומתפלל במקום עמוק ונענוע שנאמר ממעמקים קראתך, ולא במקום גבוה לפי שאין גבהות לפני המקום (ברכות ו').

[יפה כח התפלה ותכליתה] כל המבקש רחמים על חבירו והוא צריך לאותו דבר הוא נענה תחלה, דכתיב וה' שב את שבות איוב בהתפללו בעד רעהו (איוב מ"ב), וכתיב ויתפלל אברהם אל האלהים וירפא אלהים את אבימלך וגו' וכתיב וה' פקד את ישרה כאשר אמר (בראשית כ' וכ"א) כאשר אמר אברהם לאבימלך (ב"ק צ"א). בהענית צבור יוצאין לבית הקברות כדי שיבקשו עלינו רחמים (תענית ט"ז). בבוא ישיעה הנביא לחזקיהו המלך ואמר לו בשם ה' צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה (ישיעה ל"ח), א"ל בן אמוי! כלה נבואתך וצא, כך מקובלני מבית אבי אבא אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים שנאמר הן יקטלני לו איחל (איוב י"ג, ברכות י'). אמרו עליו על רבי חנינא בן דוסא שהיה מתפלל על החולים ואומר זה חי וזה מת, אמרו לו מנין אתה יודע? אמר להם אם שנורה תפילתי בפי יודע אני שהוא מקובל, ואם

ששת מיטום ראב"ע אמר יכול אני לפטור את כל העולם כולו מדין תפלה מיום שחרב ביהמ"ק ועד עכשיו. שנאמר לכן שמעי נא זאת עניה ושכורת ולא מיין (ישיעה נ"א) כי שכור אסור להתפלל וכו' (ערוכין ס"ה). ואמר זה בדרך דרוש. ובשם רב: כל שאין דעתו מיושבת עליו אל יתפלל משום שנאמר בצר אל יורה. ר' חנינא ביומא דרתח לא מצלי אמר בצר אל יורה (שם).

[תפלה ע"י ממוצע] לפי אמונת ישראל האמתית אין שום ממוצע בין הקב"ה להתפלל. ואמרו ע"ז בירושלמי: ראה כמה הוא גבוה בעולמו, ואדם נכנס לבית הכנסת ועומד אחורי העמוד ומתפלל בלחישתו והקב"ה מאזין את תפלתו, שנאמר וחנה היא מדברת על לבה רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע, והאזין הקב"ה את תפלתה, וכן כל בריותיו שנאמר תפלה לעני כי יעטף, כאדם המשיח באזן חבירו והוא שומע. וכי יש לך אלוה קרוב מזה? ! שהוא קרוב לבריותיו כפה לאזן, וכו'. ר' יודן אמר: בשר ודם יש לו פטרוק, אם באת לו על צרה אינו נכנס אצלו פתאום, אלא בא וסמר לו על פתחו של פטרונו וקורא לעבדו או לבן ביתו והוא אומר איש פלוני עומד על פתח חצריך, שמא מכניסו ושמא מניחו. אבל הקב"ה אינו כן אם באת על אדם צרה לא יצווח לא למיכאל ולא לגבריאל אלא לי יצווח ואני עונה לו מיד, הה"ד כל אשר יקרא בשם ה' ימלט (ברכות פ"ט א' ד"ג ע"א). ורק אחר שהטאו ישראל היו צריכים למלאך הממוצע בין הקב"ה וביניהם, כמו שנאמר חנה אנכי שולח מלאך לפניך (שמות כ"ג כ'). זה מטטרון יששמו בשם רבו (סנהדרין ל"ח:). כי הוראת מטטרון ביונית הוא שליח (ע"ע מטטרון). מלאך אחר בשם סנדרלפון עלאה הוא על שאר חבריו חמשה מאות יסנין והוא קאים בתר פרנודא דטאריה וקטר ליה כתרין מבעותיהון דעלותא דיישראל ובשעתא דמטי האי כתר לריישיה דמלאך קדישא הוא מקבל עלותהון דיישראל (זהר בשלח נ"ח). אלעזר בן דורדיא שנכשל בעבירה ורצה לעשות תשובה הלך ויישב בין ימי הרים וגבעות, אמר: הרים וגבעות בקשו עלי רחמים. אמרו לו עד יאנו מבקשים עריך נבקש על עצמנו וכו' אמר ימים וארץ בקשו עלי רחמים וכו' כמה ולבנה בקשו עלי רחמים וכו', אמר אין הדבר תלוי אלא בי וכו' (ע"ז י"ז). ועל הדעה הזאת נוסדה התפלה, "מלאכי רחמים" אשר רבים טראו עליה תגר מפני שעושים המלאכים לממוצעים (ע"ע מלאכים).

[הכנות לתפלה, זמנה ומקומה] מפני שנאמר הכין לקראת אלהיך ישראל (עמוס ד' י"ב), לכן עשו הכנות לצורך התפלה, ואמרו במשנה כי אין עומדין להתפלל אלא מתוך כבוד ראש. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין כדי שיכוונו לבם לאביהן שבשמים (ברכות ל'). אין עומדין להתפלל לא מתוך עצבות

היא נשמעת אף מתוך הצרה כמו שהעיד הכתוב ובהצר לו חלה את פניו (דהייב ל"ג). וזה מורה על גודל הפלגת חסד השי"ת על בראיו"י וכו' (עקרים מאמר רביעי פט"ו).

[לשון התפלה] התפלה נסדרה בלשון הקדש צחה, מלבד תחינות יהם לפעמים בלשון ארמית, ר' יהודה אמר לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי, ואמר ר' יוחנן כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נוסקין לו שאין מה"ש מכירין בלשון ארמי (להבנים תפלתו לפניו מן הפרגוד, רש"י, וז"ל הרמב"ם: כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתעברו בפרס ויון וישאר האומות ונולדו להם בנים בארצות הגוים, ואותן הבנים נתבלבלו שפתם, והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה וכיון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צרכו בלשון אחת אלא בשיבוש, שנאמר ובניהם חצי מדבר אשורית וגו', ואינם מכירים לבד יהודית בלשון עם ועם, ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבת הקב"ה בלשון הקדש עד שיעברו עמה לשונות אחרות, וכיון שראה עזרא ובית דין כך עמדו ותקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר וכו' כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן ותהיה תפלת אלו העלנים תפלה שלימה כתפלת בעלי הלשון הצחה וכו' (הלכות תפלה פ"א ד'). ובאמת מצינו כי אפילו התחינות חברו חז"ל בלשון הקודש בשפה יפה מאד צחה וברורה (ע"ע תחנות), אך בזמן הגאונים חברו איזה תהנית בלשון ארמית וגם בלשון ערבית, אבל לא עקרי התפלות שטבעו חז"ל שהם היו תמיד בלה"ס. ורק במאה הט"ז התחילו להעתיק את התפלות בלשון העם בשביל עמי הארץ ונשים כעין תרגום להסדור, אולם לא הסירו את הפנים בלה"ס, וכבר הורה הנסיון כי מעת שנסדרו התפלות בלשון המדוברת נתמעטו המתפללים, ואלה שלא יתפללו בלה"ס לא יתפללו גם בלשון אחרת.

[סדרי תפלות] קובץ התפלות לימי החול לשבת ולמועדים ולימי תעניות נקרא, "סדר תפלות" או, "סידור" סתם. הראשון הודיע לנו נסדר ע"י רב עמרם גאון שהיה ריש ישיבה במתא מחסא בבל (בשנות 846—864). אשר שלח סדר התפלות לספרד (נדרס בווארשא 1865). ונתקבל בכל תפוצות ישראל בתוספות ונרעון ושנויים רבים, ולכן נבדלו סדרי התפלות למנהגים שונים, ובראשם מנהגי ספרד ואשכנז. גם רב סעדיה גאון שהיה ריש ישיבה בסודא (928—942) הסדיר התפלות בשביל היהודים במצרים, ונמצא בכ"י בעברית ובתרגום ערבית (ניבועד, רשימה סי' 1096, 2197, 2250). הרמב"ם בספרו יד החזקה בסוף הלכות תפלה ערך, "סדר תפלות כל השנה". "סדור רש"י" יצא לאור עם הערות ותקונים ע"י באבער (ברלין 1912). "מחזור ויטרי" לר' שמחה תלמיד רש"י (ברלין 1893). רבי אלחנן (במאה ה"ג) חבר, "סדר תקן תפלה"

לאו יודע אני שהוא ממירף (ברכות ל"ד:). מעשה שחלה בנו של ר'ג שגר שני ת"ח אצל ר"ח בו דוסא לבקש עליו רחמים, כיון שראה אותם עלה לעלייה ובקש עליו רחמים, בירידתו אל לבו שחלצתו חמה וכו' ישבו וכתבו וכו' וכו' אותה יענה, וכשבאו אצל ר'ג אמר להן העבודה לא חסרתם ולא הותרתם, אלא כך היה מעשה, באותה יענה חלצתו חמה ושאל לנו סים לשתות. וכן היה מעשה בבנו של רבי"ז, ואמר על עצמו אלמלא הסית בן זכאי את ראשו בין ברכיו כל היום כולו לא היו משגחים עליו. אמרה לו אשתו וכו' חנינא גדול מסך? אמר לה לא, אלא הוא דומה כעבד לפני המלך ואני דומה כשר לפני המלך (שם), עבד הוא כבן בית ושר אינו רגיל לבוא לפניו (רש"י). נאמר ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו (בראשית כ"ה), על אשתו לא נאמר אלא לנכח מלמד ששניהם עקורים היו, אי הכי ויעתר לו, ויעתר להם מיבעי ליה? לפי שאינו דומה תפלת צדיק בן צדיק (יצחק) לתפלת צדיק בן רשע (רבקה בת בתואל) וכו' (יבמות ס"ד). תניא ר"מ אומר שנים שעלו למטה והוליון שוה, וכן שנים שעלו לגדרום לידון ודין שוה, זה ירד וזה לא ירד, זה ניצל וזה לא ניצל; זה התפלל ונענה וזה התפלל ולא נענה מפני שזה התפלל תפלה שלימה נענה, וזה לא התפלל תפלה שלימה ולא נענה. ר' אלעזר אמר כאן קודם גזר דין כאן לאחר גזר דין, ר' יצחק אמר יפה צעקה לאדם בין קודם גזר דין, בין לאחר גזר דין (ר"ה י"ח.). א"ר יצחק כל הקורא ק"ש על מטתו כאלו אווז חרב של שתי פיות בידו נגד המזיקין (ברכות ה'). ויש כח בידי התפלה גם להפוך מזכר לנקבה בהריון כמו בדינה (ברכות ס.) אבל זהו מעשה נסים ואין מזכירין מעשה נסים, ובדרך הטבע הצועק על לשעבר (ex facto) הרי זו תפלת שוא. כגון היתה אשתו מעוברת ואומר יהי רצון שתלד אשתי וכו', וכן אם בא מן הדרך ושמע קול צווחה בעיר ואומר יהי רצון שלא תהא בתוך ביתי הרי זו תפלת שוא (שם נ"ד). אר"א גדולה תפלה יותר ממעשים טובים, שאין לך גדול במעשים טובים יותר ממשה רבינו, אעפ"כ לא נענה אלא בתפלה וכו'; גדולה תפלה יותר מן הקרבנות (ברכות ל"ב:). התפלה היא ענף מסהעף מן ההשגחה, שקבלת התפלה תורה בהכרח עליה, ומי שלא יתפלל בעת צרתו הוא מפני שאינו מאמין בהשגחה מן השמים, ואפילו אם מאמין בה אלא שמסתפק ביכולת השם להצילו הוא ג"כ כפירה. אמנם מי שמאמין בשניהם אלא שירא פן יגרם ההמא ולא תהיה תפלתו נשמעת, אעפ"כ אין ראוי שימנע בעבור זה מלהתפלל לאל על צרכיו, כי ע"י תפלתו הוא נכנע ונענה ויתקן את מדותיו, וא"א לכחות העליונות לחול על המקבלים וזולת בהכנה שיהיה השפע חל עליהם, והכנה זו תפלה, "ולמדנו שני דברים, האחד שאף אם יהיה המתפלל בתכלית הרוע כמנשה מוכן לקבל החסד ע"י התפלה, והשנית שהתפלה

— [עכוב התפלה] לפי מנהג בני אשכנז וצרפת בימי הבינים, מי שהיה לו דין ודברים עם איש תקיף שאינו שומע בקול הצדק והיושר ומסרב לדון עמו בקהלתו, יכול בעל ריבו העני לצעוק עליו בבית הכנסת ולעכב את היש"צ מלהתפלל או מלקרות בתורה עד שהקהל עושה את דינו. מקור המנהג הזה בירושלמי: רבי יונתן ורבי ינאי הוו יתיבין אתא חד בר נש ונישק ריגלוהי דר' יונתן אמר ליה ר' ינאי מה טיבו הוה יללים לך מן יומי. א"ל חד זמן אתא קבל לי על בית דיוניניה ואמרין ליה איזיל צור כנישתא עלו ובזיתיה (פ"א פ"א א', קדושין פ"א ח'). ויש גירסא אחרת: רבי יונתן ורבי יאשיה הוו קאזלי בארמא אתא ההוא גברא וקא נישק לכרעיה דרבי יונתן אמר מאי האי? א"ל דאמר ליה זיל צעוק בבי כנישתא, כלומר הודיתי לו שיעשה כל כך שיפרנסנו בנו (תוס' קדושין ל"ב: ד"ה אורו). וכתב ה' אפסוכיצר בהצופה מארץ הנר (תרע"ב 88) שהגירסא בירושלמי צ"ל תחת, "איזיל צור כנישתא"—זיל צוח בבי כנישתא. ולמדוין אנו מזה שהמנהג מאי מוצאו, וכנראה לא ידעוהו בבבל. וכתב הרשב"א (שו"ת ח"ד סי' נ"ה, שאלוניקו תקס"ה): ראו הוא הבן לבזותו ולתפוס עליו התפלה בבית הכנסת לזון את האב משלו דגרסינן בירושלמי ר' ינאי ור' יונתן וכו', אלמא אפילו למאן דאמר אין כופין סוגרין עליו ביהכ"ג ומבזין אותו, וכן כתוב בכפתור ופרח (פס"ד, הוצאת לוג' צד תפ"ג) על ירושלמי זו, מכאן לכולי עלמא ימאי שאינו רוצה לזון אביו סוגרין עליו ביהכ"ג ומבזין אותו וכו'. ובספר חסידים (תחתיתק"ב דפוס ברלין) מכאן שאדם יכול למגור ביהכ"ג לעסוק שיתנו צדקה לעניים ולבניי מי שאינו רוצה לתת (ועי' שם סי' ק"ז, ק"ח, תשע"ח). בדרבי משה (ח"ט סוף סי' י"א) מביא חרם דרבנו גרשון למסרב לבוא לדין שאינו יכול לבטל התפלה אא"כ הזמינו שלש פעמים רצופין, ויבטל התפלה תחלה בביהכ"ג שרגיל להתפלל שם, ואחר שביטל שלש פעמים יכול לבטל בכל בתי כנסיות. אמנם בעניי הקהל יכול לבטל מיד בכל מקום. הכלבו (סי' קס"ז) האריך מאד בזה. בין תקנות שתיקן ר"ת באסיפות צרפת מצינו תקנות גם בענין עכוב התפלה (תשובות מהר"ם, הוצאת דס"א בלאך סי' קנ"ג). ע"ע סירוב.

ישיב

התפלין: ארבע פרשיות מתורת משה בכתיים עם רצועות שמניחין על הראש ועל הזרוע. מקור הדין (בפרשות: א') קרש לי (שמות י"ג א—י'), ב') והיה כי יבאך (שם י"א—ס"ז), ג') שמע (דברים ו' ד—ט'), ד') והיה אם שמע (שם י"א—י"ג—כ"א). בפרשת הראשונה נאמר, "והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך", בשניה, "והיה לאות על ירכה ולטוטפת בין עיניך", בשלישית, "וקשרתם לאות על ירך והיו למטפת בין עיניך", ברביעית, "וקשרתם אתם לאות על ירכם

(תוס' ברכות ס"ו). בזמן ר' יעקב אשרי בעל הטורים נפרד מנהג אשכנזי ממנהג ספרד (עי' סי' מ"ו). ור' יעקב לנדא בעל האגור (במאה ה"ו) מזכיר גם מנהגי איטליא וקסטיליא. ומהם הסתעפו מנהגי רומי וצרפת, ולבסוף מנהגי האר"י ומנהג החסידים האחרונים. הסדר הראשון שנרפס הוא כמנהג רומי ונקרא "סידורילו" ובסופו הגדה ש"פ, ונשלם ב' אייר רמ"ו (1486) בעיר שונצינו (נמצא בהסמינאר בנויארק). הסדר הראשון כמנהג אשכנז בשם "תפלות מכלל השנה" עד תפלת ישחרית לשבת נרפס בפראג בשנת 1513, ונשלם שם לכל הישנה עם מעריבים והושענות והגדה ש"פ בשנת 1516. הסדר הראשון כמנהג ספרד בשם "תמונות תחנונות ותפלות" נרפס בווינציה בשנת 1524. במאה ה"טז הכניסו כמה דברים בסדר התפלות עד כי גרל בכמות והיה קשה ליטאת אותו לכית התפלה והוכרחו לחלקו לשיני חלקים (רעסס, רשימת ראוענטהאל ח"א 734). והוציאו לאור תפלות מכל השנה כמנהג אשכנז ופולין וביהם ומערהין וליטא ורייסין, עם פרקי אבות וברכת המזון וק"ש שעל המטה והגדה של פסח, ומערכית והישענות ופרשיות וסליחות לימי תענית, וגם יצירות וישר היחוד ושאר נוספות. גם עם ההלים ומעמדות וקנות ועם מנהגים לר' אייזק מירנא. סידור נוסח האר"י, ע"י ר' יעקב קאפיל ליפשיץ (סלאוויטא 1804). בין סדרי התפלות חשיבות הם: סדר ר' יעקב עמרין (יעב"ץ) בשלשה חלקים ביה אל, שער השמים ומגדול עז (אלמנא 8—1745), וגם בשם "בית יעקב" (ווארשא 1881); "סדר תפלת נהורא" לר' יחיאל מיכל הלוי (סלאוויטא 1819); ונהורא השלם (ווילנא 1827); "סדר עיון תפלה" לר' יעקב צבי מעקלענבורג, עם דרך החיים דינים לר' יעקב יעקב מליסא (קענינסבערג 1857). והיותר חשוב הוא "סדר עבודה ישראל", כולל התפלות והברכות לכל השנה מראשיתה עד אחריתה, עם באור, "יבין לישן" ע"י יצחק בן אריה יוסף רוב (רעדעלהיים 1868). תפלות הקראים לכל השנה כפי מנהגם (כ"ח ווינציה 1528), ועם פיוטים לכל שבת מעין הפרשה ליהודה גבור (ג"ח קלעי 1734) ועוד. גם תפלות הפלשים (ע"ע פלשים). סדרי התפלות נעתקו ללשונות רבות. הריפורמים החלו לקצר בתפלות ולחבר תפלות מיוחדות בלשון המדינה וסדרו תפלה חדשה בשם "האמבורג מעמפעל געבעט" בוך" בשנת 1818 (ע"ע ריפורם). ע"ע אמון; בימה; בית הכנסת; ברכות; דוכן; הלל; ודו; והוא רחום; ותיקין; ותודיענו; זמירות; חזן; יום כפור קטן; מוסף; מחזור; מנחה; מעריב; נעילה; נשמת כל חי; סליחות; עלינו; פיוט; פסוקי דמזמרה; צדקתך צדק; שתדית; שמונה עשרה; שמע; תחנון; תחנונות.

א.

עולא, התפלין הם ראייה על אחדות השם ושהוא חטובה אחת בעולם כמו ישראל (כנ"ל). ואם אינו מניח תפלין הו' כאלו אינו מודה באחדותו והקורא ק"ש ואומר כי הוא אחד הוא עדות שקר. ולדברי ר' יוחנן הוא יהודי למחצה ואינו שלם, כי בק"ש הוא מקבל עליו רק עול מלכות ישמים ובתפלין הוא מקבל גם עול מצות, וזה בלא זה הנה כמו חצי קרבן.

[מי ומתי פטור מתפלין] י"ט פלוגתא אם שבת היא זמן תפלין, ר"ע אומר יכול יניח אדם תפלין בשבתות ויו"ט? ת"ל והיה לך לאות על ידכה, מי יצריכן אות, יצאו אלו שהן גופן אות. ר' יוסי הגלילי דרש, נאמר ושמרת את החקק הזאת למועדה מימים ימימה (שמות י"ג). ימים ולא לילות, מימים ולא כל ימים פרט לשבתות וימים טובים (ערוכין צ"ו). ומפני שתפלין היא מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות, אך אמרו מיכל בת כנזי (שאלו) היתה מנחת תפלין ולא מיחו בה חכמים (שם). ומעשה באשה שנשאת לחבר והיתה כותבת לו תפלין (בכורות ל'.). אבל חייב בכל המצות האמורות בתורה הו' מן התפלין שהרי נאמר בהם פאר, שנאמר פארך חבוש עליך (יחזקאל כ"ד) ומצופת היא תכשיט (ברכות י"א). גם חולי מעים פטור מן התפלין, א"ר ינאי תפלין צריכין גוף נקי וכו' (שבת מ"ט.). ר' ינאי היה לובשן אחר חולייו ג' ימים, לומר שהחולי מטרק, מה טעמא? הסולח לכל עוונתיו הרופא לכל תחלואתו וכו' (ירושלמי ברכות דמ"ז ע"ב). הנכנס לבית הכסא קבוע חולץ תפלו ברחוק ד' אמות ומניח; בתוך הסמוך לר"ה ונכנס וכשהוא יוצא מרחיק ד' אמות ומניח; דברי ב"ש, וב"ה אומרים אוחזין בידו ונכנס וכו' משום חשדא (ברכות כ"ג ע"ט). ולא יישן בהם לא שינת קבע ולא שינת עראי (שם כ"ג:).

[גדולי העם שהניחו תפלין והמון העם] הכהן גדול היה מניח תפלין על השער בין ציץ למזנופת (ובחים י"ט.). שמאי הזקן אומר אלו תפלין של אבי אימא (מכילתא בא סיף פ' י"ז). ר' יהודה בן בתירא אמר שהוא מבני בניהם של המתים שהחיה יחזקאל והללו תפלין שהניח לו אבי אבא מהם (סנהדרין צ"ב:). ר' יוחנן בן זכאי לא הו' תפלין זעין מיניה לא בקייטא ולא בסיתא (בבבבב), וכך היה נהג ר' אליעזר תלמידו אחריו. ר' יוחנן בסיתא דהו' חזק רישיה הו' לביש תרויהוק, ברם בקייטא דלא הו' חזק רישיה לא הו' לביש אלא דאדרעיה (ירוש' ברכות פ"ב ג'). ור"ל שלא בשעת התפלה. ריב"ז לא הלך ד"א בלא תורה ובלא תפלין (וסוכה ב"ח.). וכן רב אדא בר אבהו (תענית כ'). והיו מדקדקין מאד בהניחתן, ותרין הסדין הו' באשכולן ומת חד מנהון ולא איתגמל ליה חסד, ונענש כי פעם אחת הקדים תפלין של ראש לתפלין של יד (ירוש' חגיגה פ"ב ב'). ורב הונא יומא חד אתהפיכא ליה רצועה של תפלין והתענה ארבעים תעניתא (מ"ק

והיו למצופת בין עיניכם". ובכל אחת מהפרשיות הללו נזכר הטעם כי הוא לזכרון ליציאת מצרים. "כי ביד חזקה הוצאך ה' ממצרים"; "כי בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים"; וסמוך לפרשה השלישית, "השמר לך פן תשכח את ה' אלהיך אישר הוציאך מארץ מצרים מבית עבדים"; ומוקדם לפרשה הרביעית, "וידעתם היום וגו' ואת מעשיו אישר עשה בתוך מצרים לפרעה מלך מצרים ולכל ארצו". התפלין הם גם לאות לזכור את מצות השם כמו ציצית ומזוזה, אך בעוד ישמצות ציצית הוא חובת הכנה, והמזוזה חובת הדירה, הנה מצות תפלין חובת הגוף (קרקפתא). התפלין הם גם לאות תפארת ותכשיט לציין בהם עם סגולה, כמו שנאמר וראו כל עמי הארץ כי ישם ה' נקרא עליך ויראו מלך (דברים כ"ח). ותניא ר"א הנדול אומר אלו תפלין יטבראש. ומפני שגם ישראל מיהדים את ה' בעולם, לכן המליצו חז"ל כי גם הקב"ה כביכול מניח תפלין, דכתיב את ה' האמרת היום וה' האמירך היום (דברים כ"ו). אמר להם הקב"ה לישראל אתם עשיתוהו הטיבה אחת בעולם (שמע ישראל) ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם (גוי אחר בארץ). ודרשו נטבע ה' בימינו ובזרוע עוזו, בימינו זו תורה ובזרוע עוזו אלו תפלין (ברכות ו'). ואמרו בברייתא הביבין ישראל יסיבין הקב"ה במצות: תפלין כראשיהן ותפלין בזרועותיהן, וציצית כבגדיהם ומזוזה לפתחיהן וכו'. ר"א בן יעקב אומר כל שיש לו תפלין בראשו ותפלין בזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו הכל בחיזוק שלא יחטא שנאמר והחוט המשולש לא במהרה ינתק (קהלת ד'). ואומר חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלעם (תהלים ל"ד, מנחות מ"ג:). פושעי ישראל בנופן מאי ניהו אמר רב קרקפתא דלא מניח תפלין (ר"ה י"ז). מפני שהוא מצוה התלויה בגוף (כרלעיל). בתוס' אמרו ע"ז: אם עוסק בתורה כמניח תפלין דמי דאמר במכילתא (בא) העוסק בתורה פטור מן התפלין, ור"ת מפרש דהכא כשהמצוה בזויה עליו שמנגנות עליו רצועות של תפלין שבראשו, אבל אם ירא להניח משום דבעינן גוף נקי וכו'. והוא דואג כל שעה שמא לא יוכל להתהדר לשמרים בטרהרה ובקדושה הא ודאי אין עליו דין פושעי ישראל בנופן, ובעל היראים (ס"י מ"ז) כתב שאם לא מנח מחמת עצלות לבד לא מקרי פושע. והר"ף הוסיף קרקפתא דלא מנח תפלין מעולם. ובין שבעה דברים המגדלין לשמים נחשב יהודי שאין לו תפלין בראשו ותפלין בזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו (פסחים ק"ג:). אמר רב ששת כל שאינו מניח תפלין עובר בשמונה עשה (שני עשין על של ראש ושל יד בארבע פרשיות) וכו'. ואמר ר"ל כל המניח תפלין מאריך ימים שנאמר ה' עליהם יחיו וגו' (ישעיה ל"ח) אותן שנושאין עליהם שם ה' בתפלין יחיו (מנחות מ"ד. רש"י). אמר עולא הקורא ק"ש בלא תפלין כאלו מעיד עדות שקר בעצמו, ר' יוחנן אמר כאלו הקריב עולה בלא מנחה וזבח בלא נסכים (ברכות י"ד:). לדעת

נהוגה בישראל בכל הזמנים, וגם באגרת אריסטאה נאמר כי אלעזר ב"ג הואיל לבאר לפני שלוחי תלמי המלך ענין תפלין צצית ומזוזה (עי' מאור עינים, הדרת זקנים, לר"ע מן האדומים). וכתב הרמב"ם בפירושו על משניות מנחות פ' התכלת: ולא דברה המשנה בדני הציצית והתפלין והמזוזה וענין מלאכה והברכות יחייבים לכרך עליהם וכל הענינים החלוקין בהן, סבת זה בעיני לפי שהיו הרבנים האלה מפורסמים בזמן חבור המשנה והיו ענינים ידועים ונהוגים ביד כל העם פרט וכלל, ואין ענין מהם נפלא משום אדם, וע"כ לא ראה לדבר בהם. כמו שלא הסדיר התפלה ר"ל הנוסחא וא"ך יתנהג י"צ, לפי שהיה מפורסם וכו', ע"כ. אמנם כאשר אמרנו היתה מצות תפלין רפויה בזמנים שונים בבמה מקומות, ורב ירירא גאון כתב בתשובה דכא"י מימות הראשונים דנפשי שמדי (ישרכו שמדות) ולא יכלו לאחזיק תפלי (תפלין) אשתכח מיעוצין (אנוסים בדבר), בבבל הוו זהירין בהן, וביותר רבנן יושבי מדרשות וכו'. ר"מ מקוצי בעל הסמ"ג היה דורש בגלויות ישראל להוכיח על חוב מצות תפלין ואמר כי היא אחת מהרי"ג מצות שנצטוו ישראל, ואחת משלוש מצות שכתוב בהן "ואת" והן מילה ושבת ותפלין, ומה שאמרו חז"ל תפלין צריכין גוף נקי זהו באדם שצמיתו כל היום, אבל בשעת חפלה אין לך רשע שלא יהא ראוי לתפלין וכו'. וכתב עוד: ובשנת תתקצ"ו (1236) הייתי בספרד להוכיחם, ואמץ הקב"ה זרועותי בחלומות היהודים ובחלומות הגוים וחזיונות הכוכבים, ויט עליהם ותרנן הארץ ותתי לחדרת אלהים (אחר הרע"ט), ועשו תשובות גדולות וקבלו אלפים ורובבות מצות תפלין מזוזה וציצית וכן ביטא ארצות הייתי אח"כ ונתקבלו דברי בכל המקומות וכו' (סמ"ג ע"ט סי' נ'). הרפיון הזה בקיום המצוה היה גורם לחילוף סדר הפרשיות בבתי התפלין, ונצטתה מזה מחלוקת רש"י ור"ת, אולם אין ראיה שהמחלוקת נולדה בזמניהם, כי ברור הוא שהחילוף הזה בא להם מדורות ראשונים, כי לולא זאת היה נקל לבדוק התפלין הישנים ולראות איך נסדרו בהם הפרשיות, אם הסדר הוא כרש"י: והיה אם שמעו שמע והיה כי יביאך קדש, או כר"ת: שמע, והיה אם שמע, והיה כי יביאך, קדש, אלא ודאי כי זו מחלוקת ישנה אשר נתחדשה בזמנם של בעלי התוספות. ע"ע בר מצוה; מזוזה; ציצית.

א.

— [הוראת השם] השם תפלין הוא משם תפלה, ונקראים ביחידות תפלה של יד ותפלה של ראש, וישניהם ביחד הם "זוג" תפלין. הוראת השם הוא מלשון פלל ויעמוד פיתחם ויפלא, שהיא הוכחה, כמליצת חז"ל שעשה פלילות עם קונו, וכן מצוה זו עדות והוכחה כי ישם ה' נקרא עלינו (הוס' מנחות ל"ד), ו"א שהוא מלשון "פלא" שענינו הפרשה והכרזה כמו כי הפלא ה' חסיד לו, והכונה כי נקבל עלינו התכלית המבוקש

כ"ה:). אב"י הוה יתיב סמיה דרבה חזייה דהוה קא בדת טובא (וחשב זה לפריקת עול), אמר עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה כתיב (תהלים ב'), א"ל אנא תפלין מנחנא (והם עדות שממשלת קוני ומשרתו עלי, רש"י). רבי ירמיה הוה יתיב סמיה דר' זירא חזייה דהוה קא בדת טובא, א"ל בכל עצב יהיה מותר כתיב (משלי י"ד), א"ל אנא תפלין מנחנא (ברכות ל"ז), ור"ל שהיה מניח תפלין כל היום. אמנם נראה כי המון העם מעמי הארץ לא שמרו את מצות תפלין כהלכתה, ואמרו איזהו ע"ה? ר' יהושע אומר כל שאינו מניח תפלין, בן עזאי אומר כל שאין לו ציצית בבגדו, ר"נ אומר כל שאין לו מזוזה על פתחו (ברכות מ"ז), וחנניא ר"ש בן אלעזר אומר כל מצוה שמסרו ישראל עצמן עליה למיתה בשעת נזרת המלכות כגון שבת ומילה עדיין היא מוחזקת בידם, וכל מצוה שלא מסרו ישראל עצמן עליה למיתה בשעת נזרת המלכות כגון תפלין עדיין היא מרופה בידם. ומסופר על אלישע בעל כנפים שהיה זהיר במצות ציצית ונקרא בן ישפעם אחת נזרת המלכות נזרה על ישראל שכל המניח תפלין נקרו את מוחו, והיה אלישע מניחם ויוצא לשוט, ראהו קסדור אחד רץ מפניו ורץ אחריו, וכיון שהגיע אצלו נמלן מראשו ואהון בידו, אמר לו מה זה בידך? א"ל כנפי יונה, פשט את ידו ונמצאו כנפי יונה, ומאי שנא כנפי יונה? משום דאמתיל (שנמשלו) כנסת ישראל ליונה, שנאמר כנפי יונה נחפה בכסף (תהלים ס"ח), מה יונה כנפיה מנינות עליה אף ישראל מצות מנינות עליהן (שבת מ"ט), ואעפ"כ לא מסר את נפשו למיתה עליה, והיו גם בין עמי הארץ שהניחו תפלין כדי שיאמינו אותם ת"ח על המעשרות ויחזיקו אותם בתור נאמנים, וע"ז אמרו בירושלמי מפני מה לא החזיקו בהן (להיות נאמנים על המעשרות וכדומה) מפני הרמאים, עובדא הוה בחד בר נש דאפקיד גביה חבריה וכפר ליה, א"ל לא לך הימנית אלא לאילין דברייתך הימנית (ירוש' ברכות דמ"ז), אולם טעות היא לחשוב כי רוב העם לא הניחו תפלין רק מי שהיה מוחזק לת"ח וירא חסא, כי ארבעים סאה קציצי (בתים) תפלין נמצאו בראש הרוני ביתר (גיטין נ"ח), אף כי נאמר זה בדרך גזמא, ואפילו בעלי מלאכות פחותות היו מניחים תפלין, כמו שאמרו בבבליה: היה נושא משאוי על ראשו ותפלין בראשו ואם היו תפלין רוצות אסור ואם לאו מותר וכו' ותני ר' חייא המוציא זבל על ראשו ותפלין בראשו הרי זה לא יסלקם לצדדין לא יקשרם במתניו מפני שהוא נוהג בהן מנהג בזיון אבל קושרם על זרועו במקום תפלין (ב"מ ק"ה:). וקטן היודע לשמור תפלין אביו לקח לו תפלין (סוכה מ"ב).

[בספרות] ואף כי מצות תפלין אינה מפורשת בתורה רק בקבלה (עי' מנחות ל"ד: וזכרים ל"ז: רש"י ותוס'), כי אפשר לפרש את הבתובים בדרך מליצה (עי' רשב"ם), בב"ז אין ספק כלל כי מצות תפלין היתה

כדעת רש"י, אך הסידים ואנשי מעשה שרצים לצאת ידי שמים, מניחים תפלין של רש"י ושל ר"ת בבת אחת, כי מקום יש בראש להניח בו שתי תפלין (ערוכין צ"ה), ואז צריך שהתפלין של ר"ת יהיו קטנים משל רש"י, ויש שמניחים זה אחר זה, היינו של רש"י עד אחר התפלה, ואח"כ של ר"ת בלא ברכה ויקרא בהם שמע והיה אם שמוע, אבל לא יעשה כן רק מי שמוחזק ומפורסם בחסידות, וגם לא בפני הקהל (אחרונים).

[עקרי הדברים] ארבע פרשיות מעכבין זו את זו (מנחות כ"ח), אך תפלין של יד ושל ראש אין מעכבין זא"ז (שם מ"ד), היינו שאם אין לו שתייהן יוכל להניח אחת מהן בברכה, כי כל אחת מצויה בפני עצמה. הקלף יהיה דוקא מעור בהמה חיה ועוף הטהורים, ואף מנבלה וטרפה שלהן, אבל לא מעור הרג אפילו טהור (שבת ק"ח), וכותבין במקום שער, וצריך עבור לשמה, גם עור הבתים צריך עבור לשמה, אך ברעבר סומכין על הרמב"ם דאין צריך לשמה. הלי"ם שהתפלין נתפרין בגידו בהמה וחיה טהורות (שם), אבל לא מגיד עוף אפילו טהור (נו"ב או"ח סי' ב'), ואם אין לו גידין יש מתירין מחוטי קלף (העומר) ויש פוסלין (נו"ב הנ"ל). הכתב צריך שיהיה מוקף גויל וכתובה תמה (מנחות ל"ד). תפלין שכתבן מין מסור כותי גוי עבר אשה וקטן אפילו הגיע לחנוך פסולין (שם מ"ב), וזמור אפילו לדבר אחד להבעיס פסול (ב"י או"ח סי' ל"ט). מקום הנחת של ראש הוא מקום שמוחו של תינוק רופס (מנחות ל"ז), ורמז לזה וקשרתם ר"ת למפרע מ"ות תינוק ר'ופס ש"ם ק'ושר (פ"י יונתן לתרגום יב"ע פ' ואתחנן), ושל יד הוא קבורת והוא בשר תפוח שבראש הזרוע, ולא יהא דבר חוצץ בין תפלין לבשרו, אבל בכריכות הרצועה אין תצוה מעכבת, ויהיה הקשר ש"ר בגובה העורף שהוא סוף הגלגולת, ויש"י קושר על הקבורת. רצועות שתורות הלי"ם (מנחות ל"ה), וצריכין להיות מעור אחד בהמה חיה ועוף הטהורים, וגם עבור לשמן, אורך הרצועה ש"ר מימין עד המבור, ומשמאל עד הלב, ורוחב יותר מכתמה (תוס' שם). ויש"י כדי שיקשר ויברוך ו' כריכות על הזרוע ושלש על אצבע האמצעית ויקשרו, וכן הוא ע"פ קבלה (או"ח סי' כ"ז וש"ת). תפלה ש"י יניח בשמאל, ואם שולט בשתי ידיו ג"כ בשמאל, ואם הוא אימר יד אולינן בתר כתיבה, ואם אינו יודע לכתוב אולינן בתר מלאכה. אבל יש מאחרונים שכתבו שגם אימר יד לא ישנה משאר כל אדם שלא לשנות הסדר העליון (שם וש"ת). מניח של יד תחלה וחולץ ש"ר תחלה (מנחות ל"ו). יברך על ש"י, "להניח" ולדעת רש"י (שם) יצא גם על ש"ר בברכה זו בלתי אם סת בינתיים, ואז מברך על ש"ר, "על מצות", ולדעת ר"ת אפילו לא סת בינתיים יברך על ש"ר על מצות, ואם הפסיק בינתיים מברך על ש"ר שתי ברכות, ונוהגין כ"ת. נשים פטורות מן התפלין (קדושין ל"ד). קטן פטור מן

בהנחתן להיותנו פרושים ומוכרלים ממתשבות רעות וממעשים מגונים והכתב והקבלה דברים ו'). תרגום למוטפת לתפלין, ומוטפת היא תכשיט על הראש, כמו מוטפת וסרביטין (שבת נ"ז). תרגום פאריך תבוש עליך (יתקאל כ"ד) מוטפתך יהיון עלך, וכן חז"ל קראו לפאר תפלין (מו"ק ט"ו).

[צורת התפלין וסדר הפרשיות] התורה לא נתנה לנו שום ציור מהתפלין ואופן עשייתו, גם חכמי המשנה לא הזכירו מזה כאלו הרבר ידוע לכל, אך חכמי הגמרא פרטו לנו כל דין בפני עצמו, במהמה הלכה למשה מסיני (ע"ע), וכמה מהם סמכו ברמז מן המקרא. תפלין מרובעות הלי"ם (מנחות ל"ה), היינו הבתים שבהם מונחות הפרשיות ונקראים קציצה (רבים קציצי), צריכין להיות מכוון ארכן כרחבן, אבל לא קומתן. גם מקום מושבן הנקרא תיתורא צריך לרבע, ומעברתא יוצאת מהן יבנה הרצועה עוברת. עור הבתים צריך לעשותן שחור, י"א שהוא ג' ב' הלי"ם וי"א שהוא רק למצוה. השחרות יהיה בצבע שחור יטאין בו מטי, ומה שמשתיירין הסופרים במין טיח הנקלף יש מן האחרונים שפוסלין (או"ח סי' ל"ב ע"י ש"ת). אורך ורוחב וגובה שלהן אין להם שיעור, והנכין שהתיתורא והמעברתא לא יהיו פחות משיעור אצבעיים על אצבעיים (תוס' ערוכין צ"ה), ולא יותר מארבע על ארבע אצבעות (משנה ברורה סי' הנ"ל). בתפלה של יד יש בית אחד (לשון הגמרא) או כים אחד (לשון המכילתא), ושל ראש ד' בתים מעור אחד, יש מחמירין שיהיה מעור אחד ממש כל הבית ולא מרובק מחתיכות ויש מקילין בזה. ש"י של תפלין הלי"ם (מנחות ל"ה), היינו בתפלה של ראש יעשה ש"י בולטת מקסמי העור, אחד בימין המניח יהיה של ג' ראשים, ואחד בשמאל המניח של ד' ראשים, ואין חילוק בזה בין אימר יד לאדם אחר, אם הפך אינו פסול, אבל אם עשה שניהם של ג' או שניהם של ד' ראשים פסול (פרי מגדים). אין חילוק בתמונת הבתים בין תפלין של רש"י לתפלין של ד"ת, רק בסדר הפרשיות, לדעת רש"י ודעמיה (מנחות ל"ד) סדרן כמו בתורה, היינו קדש והיה כי יביאך שמע והיה אם שמוע, כולן משמאל המניח לימינו, ואפילו הוא אימר אולינן בתר ימין ושמאל דעלמא (מ"א או"ח סי' ל"ג), וכן בשל יד, המרכזי מסייע לרש"י ומביא כי נמצאו תפלין בנפילת בימה שעל גבי קבר יתקאל שהיו כסדר הזה, ולר"ת ודעמיה צריך להקדים פ' והיה אם שמוע לש"י שמע, נמצא כי שמע הוא בבית החיצון לימין המניח. רב האי גאון נתן סימן ש"י של קדש וש"י של שמע אצל שני"ן של הקציצה (הרא"ש), וכן בשל יד, ורק בכתיבת הפרשיות מורה ר"ת דפ' שמע צריך הסופר לכתוב קודם והיה אם שמוע, ולכן כשכותב של יד שארבע פרשיות הן בקלף אחר צריך להניח פ' והיה אם שמוע חלק, ויכתוב פ' שמע בקצה הקלף ואת"כ והיה אם שמוע באמצע (מ"א שם). ואנו פוסקים

רק בתור תקון לנשמתו, ומצאו סמך לזה בס' התקונים (רף ק"א): הן נרשת אותי וגו' (בראשית ד') נע דא נלגולא תניינא, ונד דא נלגולא תליתאה, ודא איהו רוא על שלשה פשעי ישראל (עמוס ב') ועל ארבעה לא אשיבנו, לא אהדר ליה בגופא אחרא וכו'. וסדר התקון הוא כי בראשונה תגולגל הנפש לדומם, מדומם לצומח, מצומח לחי (בהמה), ומחי למדבר (אדם), וכדי לתקן אשר עות תחזור הנשמה להתגלגל באדם שלש פעמים עפ"י סוד שלש עם גבר (איוב ל"ג כ"ט) ולא יותר (נשמת חיים מאמר ד' פ"ד). וע"י תקון מצוה יכולין להעלות כמה מדרגות, לכן נהגו רבים מתלמידי הבעש"ט לקיים מצות כסוי הדם בעופות שנישחטו לכבוד שבת, כדי להעלות את הנפש שעודנה בבחינת עפר (דומם) לבחינת אדם בפעם אחת. בזמן הבית היה התקון אם נתגלגלה בבהמה ע"י הקרבה ע"י המזבח וזה סוד הקרבנות (מדרש תלפיות ענף גלגלים), ואחר החורבן תמצא הנפש תקון אם נשחטה בהמה בכונה (ע"י ס' חרדים דף מ"ב). האר"י העלה את הנשמות ע"י כונות ויחודים, "אם הביט בפרצוף אדם ידע את פנימותיו וחטאיו, והרבה מהם באו ונישחטו לפניו ושאלו ממנו שיסתייב בפניהם ויאמר להם מה שעוונותי ויתקן להם תקון ותשובה" (שבחי האר"י), ותלמידיו ביחוד הבעש"טני"ם עשו תמיד תקון נשמות בתפלת שמ"ע של מנחה בערב שבת, ומסופר שר' גרשון קוטובר (ע"ע) בא אל הבע"ט, והבע"ט היה מאריך בתפלת מנחה, ושאלו ר"ג הסיבה, ויענהו: "כשאני מגיע ל"מחיה המתים" הנני מכיין יחודים, ואז באים נשמות מתים לאלפים ולרבבות וכו' ואני עושה להם תקון ומתפלל בעדם ומעלים". הסוד הזה מסר הבע"ט ביחוד לתלמידיו ר' איציקל דראהאביטער, וזה האחרון מסרו לפני מותו לחתנו ר' נחמן ליטוואק, שכמעט יצאה נשמתו מרוב פחד בראותו בפעם הראשונה המון נשמות המתים ישלח אליו חותנו בע"ש בתפלת המנחה לתקן (ע"י אמונת צדיקים י"ד). ומסופר שהבע"ט תקן פעם אחת צפרדע שראה בה נשמת ת"ח שזוגל בנטיילת ידים (שם ח:). בספר "אמת לעקב" לר' יעקב שאלתיאל (קונטרס שפת אמת בסופו), מביא י"ג תקונים ש"תקן הרב ישר שלום שרעבי: א' תקן למי שנושא אלמנה להנצל כן הסכנה, ב' תקן החולה, ג' תקן סדר המצלואין והוא שנוי השם, ד' תקן קרי לצום פ"ד תעניתים, ה' תקן השק והאפר, ו' תקן הטבילה ע"י נט"י, ז' תקן עין הלול ה' בתענית ל"ו יעוה, ח' תקן כונת מצות הצדקה, ט' תקן כונת מצות שלוח הקן, י' סדר למוד לזמן הכנפה, י"א תקן כונת מצות המלקות, י"ב תקן קבלת ארבע מיתות ב"ד, י"ג תקן תפלות לאמרם בחצות ועת צרה, לפי המקובלים יש עוד תקון לשבירת הכלים (ספירות) של אדם קדמא, כי אותן ק"ל שנה שדבק אדה"ר בשרדן ורוחין עשה אז פנימות אין מספר, ועבורת הצדיקים

התורה (ירוש' ברכות ומכילתא) אך אם יודע לשמור התפלן במהרה חייב טמעם חנוך (סוכה מ"ב). ע"ע בר מצוה, לילה ושבת ויו"ט לאו זמן תפלן (מנחות ל"ו), ובחזו"ט מחלוקת הפוסקים, והכריעו שיניח בלא ברכה, וחסידים נוהגין שלא להניחם, ההולך מא"י לחו"ל ודעתו לחזור ביו"ט שני יניח תפלן בצנעה ויקרא ק"ש (או"ח סי' ל"א ש"ת בשם הפר"ח). הלוקח תפלן ממי שאינו מומחה צריך לבדוק אם הפרשיות בשורות (רמב"ם הל' תפלן), לדברי ב"ה צריך לבדוק התפלן כל י"ב חודש (ירוש' ערובין ומכילתא), ונוהגין לבדוק פעם אחת בישימיה.

הרז"ף

תפת: ע' גיהנם

התקוה: משאת נפשי. היסתקקות, יש לי תקוה (רות א' י"ב), לתת לבם אחרית ותקוה (ירמיה כ"ט א'). התקוה נרדפת עם תוחלת, אך התקוה יותר בטוחה, כי יש תוחלת ממושכה (משלי י"ג) דבר שאפשר שלא יבא, ולא נאמר תקוה ממושכה (אהלי שם לריב"ל בשרשן), וקו לעשות ענבים (ישעיה ה') שהוא דבר בטוח העושה כרמו בתקונו שיעשה פרי, ויש עוד נשמות נרדפים כמו שומר, מצפה, מחכה, מחל, משבר (ע"י מלבי"ם לייסעיה נ"א ה'). עם ישראל הצמין מעולם בתקוה לה' על גאולתו ותחייתו. התקוה היא אחות האמונה, כי המאמין בוטח ומקוה, יעקב אבינו כיסבך לפני מותו את דן סיים, "לישועתך קויתי ה'" ומתרגם יב"ע שראה יעקב ברוה"ק שגדעון ושמשון יוצאי ירכו וישעו את ישראל, אמר אעפ"כ לא על תשועות כאלו אני מקוה שהן תשועות זמניות, אלא לייסועתך קויתי לגאולה האחרונה הנצחית. א"ר יצחק הכל בקווי: יסורים בקווי שנאמר אף אורח, "משפטך" ה' קוינוך, קדושת השם בקווי, "לשמך", זכות אבות בקווי, "ולזכרך", תאוות נפשי" זו עולם הבא. חנינה ג"כ בקווי שנאמר ה' "חננו" לך קוינו; סליחה בקווי כי עמך, "הסליחה", מה כתיב בתריה קויתי ה' קותה נפשי (ב"ר פל"ה). א"ר חמא ב"ר חנינא אם רואה אדם שהתפלל ולא נענה יחזור ויתפלל, שנאמר קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה' (ברכות ל"ב). התקוה מרחקת הראנה, ובאין תקוה הוא דואג (מבחר הפנינים שער היאוש). אומות העולם נגו את התקוה, ואריסטו אמר: המלא תקוה טובה אינו גבור, כי איש כזה בוטח בסכנות וכו' אמנם כן דרך השכור שהוא סלא תקוה טובה, ואם יקרה את האנשים לא כאשר קוו או ינוסו, תחת שהיו סובלים אם היו גבורים (ס' המדות מאמר ג' פ"א). ע"ע דאנה; יאוש.

מא"ה

התקון: הכנה והמבנה וביחוד לנפש. תקון הנפש לדעת איזה מקובלים תלוי בגלגול הנשמה אחר מות הגוף לגוף אחר שנולד, לא בתור עונש לאדם החוטא שמת

הירדן (מנחות פ"ה:), ובגמרא אמר ר' יוחנן מתוך שרגילין אנשי תפוע בשמן החכמה מצויה בהן, ולכן לקח מיטם יואב אישה חכמה, בתפוע מאחרין בלוקט היתים כי רבים הם. רבי למד תורה אצל ר"ש בתפוע (שבת קמ"ז:). עתיר תפוע זה בעל פלפול (ב"ב קמ"ח: ע"י רשב"ם). ע"ע י"מ.

ב. מ.

תְּקוּפָה (תְּקוּפוֹת): לישון מסיבה והקפה; הליכות הזמן ומחזור השנים על מסבות השמש. וחג האסיף תקופת השנה (שמות ל"ד כ"ב). לתקופות הימים (ש"א א' כ'). ופירש"י מיעוט תקופות ימים שהם ששה חדשים. נמצא שכל תקופה שלשה חדשים, ולפי"ש לנו ארבע תקופות, והן: תקופת ניסן, תקופת תמוז, תקופת תשרי ותקופת סבת. תקופת ניסן היא הישעה והרנע שיתכנס בו השמש באביב השנה (vernal equinox) בראש מזל טלה (21 מארץ). ואז היום הלילה שווים כל אחד י"ב שעות, והיא "עת הזרע"; תקופת תמוז היא בהיות השמש בראש מזל סרטן (21 יוני) והוא יום הארוך (summer solstice), "עת הקציר"; תקופת תשרי היות השמש בראש מזל מאזניים (23 ספטמבר). ואז היום והלילה שווים (autumnal equinox), "עת הבציר"; תקופת סבת היות השמש בראש מזל גדי (22 דצמבר) והוא יום הקצר (winter solstice), "עת החורף". התועלת היוצאת לנו מהיריעה הזאת גדולה היא לכמה ענינים. הראשון לדעת קביעת המועדים מקראי קודש, כמו שכתוב והיו לאותות ולמועדים, ע"י הילוך השמש והירח. וכתוב שמור את חודש האביב ועשית פסח, דהיינו כשהחל חודש ניסן באביב לעשות את חג הפסח בט"ו בו. וחג האסיף זה סוכות שהוא בט"ו בחדש תשרי שחל בתקופת הישנה. וישנית לענין ברכת הראיה שהיא קדוש החמה (ע"ע ש"כ"ש). שלישית לענין השאלה בברכת השנים לידע באיזה יום להתחיל לומר "ותן טל ומטר" (ע"ע גשם), ורביעית לענין סכנתא (ע"י להלן). ולכן אמרו חז"ל כל היודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו חושב עליו הכתוב אומר ואת פועל ה' לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו (ישעיה ה'). וא"ר יוחנן מנין שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות, שנאמר ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים (דברים ד'). איזו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים, הוי אומר זה חישוב תקופות ומזלות (שבת ע"ה).

[תקופת שמואל] לפי דעת התוכן הגדול האמורא שמואל ירחינאי אורך השנה שס"ה יום ויש שעות שלמות ובוה יגיע לכל רבע שנה שאנו קורין "תקופה" צ"א יום שבע שעות ומחצה, ואם נדע השעה מתי היתה התקופה שאנו בה ורוצים לידע הסמוכה לה, נוסף עליה רק שבע שעות ומחצה, כי הצי"א יום הם י"ג שבעות שלמים ולא יעלו בחשבון. למשל תקופת ניסן בשנה זו תרע"ג היא תחלת ליל ג' שהיא שעה

לתקן את הפנימות האלה (ע"י הרב אולא, חסד לאברהם מעין ד' נהר כ', כ"א). ר' נחמן מבראסר לאו (ע"ע מדבר מתקון הכרית באמרו: "תקון הברית ושלמות לה"ק הם תלויים זה בזה, כפי מה שמרבים לדבר דברים קדושים, שהם בחינת לשון הקודש, כמו זוכין לתקון ברית". זה מתאים עם הכלל הידוע של המסובלים שברית המעור מכוונת נגד ברית הלשון (ע"י תפלת פתח אליהו).

[מסקה לתקון] מנהג החסידים הוא לשנות לתקון נישמת המת בעת היא הרצייט ולברך את בעל היא"צ ואת רעייה השותים בברכת לחיים. כי לנישמה תהיה "עליה" ולנו תבוא "ישועה" וחושבים כי בשתיית התקון הם עושים לנישמת המת טובה גדולה יותר מאשר יכול בעל היא"צ לעשות לה ע"י תעניתו ביום ההוא. המנהג הזה שהוא נגד דעת הש"ע התפשט בין החסידים אחרי מות הבע"ש ע"י שיטתו כי הסגופים והתעניות הם מניעה לעבודת ה' וראוי למנעם, ולא רק בעת היא"צ, כי בכל ענין ומעשה שיקרה לחסיד בחיים, יהי טוב או רע, עליו לתת לחבריו החסידים "תקון". אחד הסופרים חבר בדרך הלצה, "ספר התיקון", ש"ע הלכות תקן לתקנת החברה וכו' וחומם א"ע ליבעשיל חסיד (הוא ליב לעווין ממנורשי רוסיא במישער נאוויין) ובהקדמתו יאמר: תא חזי בשעתא דבר ניש נפסא מבי צלותא מחייבין לבסומא נפשיא בייך, ורא הוא רוא דכתיב עברו את ה' בשמחה. בס' א' הוא מונה והולך מי הם המחויבים בתקון: בנה בית, פנה כלים, מכר ביתו, נשאר ביתו, נשא אישה, גירש אשתו, הוליד בן, פדיון הבן, בר מצוה, מכנים ילדו למלמד, יאהרצייט, אורח שבא לעיר בכניסתו וביציאתו, נסיעה לצדיק וחזרה, קידוש לבנה, ועוד כאלה. ע"ע דבוק; גלגול; תשובה.

י. א"ן

תְּמוּנָה סוֹפְרִים: ע' בקרת כה"ה; ספר תורה

תְּמוּנָה זֶהר: ע' זהר

תְּמוּנִים: ע' ריפורם

תְּמוּנָה: עיר בנחלת שבט יהודה, מנגב לעיר בית לחם מזרחה (יהושע מ"ו ס'). שבנה אותה רחבעם למצור (דהיי"ב י"א ו'). וממנורש העיר הזאת ישתרע מדבר תפוע (שם כ' כ'), בקרבת עמק ברכה (שם פסוק כ"ו). יואב לקח משם אישה חכמה לשלחה לדוד להשתדל לפניו להשיב את אבשלום (ש"ב י"ד ב'), והיא עיר מולדת עמוס הנביא הנקוד (עמוס א'). וכעת תמצא במקומה חרבת תפוע על גבעה גבוה בשם ג'בל פִּרְדֵּס. בזמן התלמוד גדל שם מבחר עצי זית אשר בא"י. ואמרו במשנה תקוע אלפא לשמן (ש"ש השמן המובחר למנחות). אבא שאול אומר שניה לה רנב בעבר

הקנין בין התנרים. בנמרא א"ר פפי משימה דרבא האי סימטותא קניא (ב"מ ע"ד. עי' רש"י). ופי' ר"ח כדרך שנהגו הסוחרים בנמר המסח' שתוסע כפו לכף חבירו ובוה נמנר המסח' (פסמי הרא"ש שם). לדעת ר"ת ת"כ חמור משבועה ואין מועיל התרה מפני שהוא כנריתת ברית בין הבתרים, וסמך אקרא: ובוה אלה להפר ברית והנה נתן ידו (הזקאל י"ז י"ח). ימוסב על צדקתו המלך שחקע כפו לנבוכדנצר כי לא יגלה סודו שאכל ארנבת חי (נדרים ס"ה). ואם יש עדים יטראוהו כי חקע כפו החיוב על ב"ד לכופו לקיים דבריו (מרדכי שבועות פ"ג ומיימוני בסוף ס' הפלאה, ועי' מרדכי ב"מ פ"א). וי"א דתקיעת כף אינו כשבועה אלא משום שארית ישראל לא יעשה עולה (ב"י בשם הרישב"א בסור יו"ד כ"י רל"ט). ולהלכה פסקין דת"כ הוא כשבועה דמועיל התרה (יו"ד שם). ובכל התרה כופין אותו לקיים (חומ"ס ס' כ"מ ה'). אם אמר אני תוקע כפי לשמים או לצורי, צריך התרה (מרדכי שבועות פ"ג). וי"א דת"כ אינו חמור רק כשנתן ת"כ לחבירו בשביל טובת חבירו, כגון צדקתו לנבוכדנצר, וכברית בין הבתרים, אבל אם נתן לאחד ת"כ לטובת אדם אחר אין להחמיר כולי האי (ש"ך חומ"ס ס' ר"ז בשם מהר"ו). וי"א דגם זה הוא כשבועה (דרכי משה בסור יו"ד ס' רל"ט). הנותן ת"כ לחבירו ותלה בדעת חבירו יכול למחול לו, ואם לא תלה בדעתו הרי הוא כשבועה וצריך התרה (רמ"א שם). ת"כ מהני אפילו באסמכתא (חומ"ס ס' ר"ז). ואינה פוסלת חיוב שבועה בנקיטת חפץ (מרדכי ויש"ך חומ"ס ס' פ"ז). וי"א דת"כ אינו חמור רק אם נתן ת"כ על הבטחה דלהבא, אבל על לשעבר מדינא אינו כלום אלא חומרא שיהחמירו הדורות מעצמם (פעות החושן ס' פ"ז ס"ס כ"ט). הנותן ת"כ שלא לשחוק בקוביא מתירין לו לכ"ע. כי יצר של קוביא גדול מאד לרגלים בו, ומוסב שיאכל בשר תמותות יחושות ואל יאכל בשר תמותות נבלות (שלמי הגבורים על מרדכי שבועות פ"ג בשם הרי"ף ורבנו טוביה). לת"כ מהני מסירת מודעא (שו"ת מהר"ם לובלין ס' י"א). ת"כ הנעשה ביו"מ לצורך איזח קנין מחויב לקיים (הג"ל ס' ע"ב). יש ת"כ שהוא כעין הסכמת לנמנר הקנין בין התנרים (האנדרשלאג) ומי שחוזר חייב לקבל מי שפרע (חומ"ס ס' ר"א). אחד שאמר לאשתו תנה לי ת"כ שלא תנשאי לאחר אחרי מותי וכן אעשה גם אני אם אמות מקודם, כיון דשלו במל באשר נשבע לבמל המצוה גם שלה במל, ומ"מ צריכה התרת חכם (ט"ז יו"ד ס' רל"א). ע"ע שבועה.

הר"ן

הקלה (תקל'א): מכשול ומוקש, תרגום פן תוקש בו (דברים י' כ"ה) דלמא תתקל ביה. שלא תארע תקלה על ידי (ברכות פ"ד ב'). אתי בהו לידי תקלה (חולין נ"ג:). בתורה נזהרו ישראל: ולפני עור לא

צ"א יום ו' שעות ותתקיים חלקים שהם 2815¹⁸ מינוטין ול"א דקין. והחילוק בין הקופת שמואל שחושב צ"א יום שבע שעה ומחצה. הוא רק כי חלקים מתתק"ף בשעה ומ"ה דקין מע"ו בחלק. וסימן לזה כמ"ה דהיינו כי חלקים ומ"ה מע"ו (צמח דוד תחלת אלף החמישי ג' בערך שמואל ורכ אדא). החשבון של רב אדא הוא קרוב יותר לחשבון התוכנים החדשים שקצרו שנת החמה ליססיה יום ה' שעות מ"ט ושני חמישי מ"ט מינוטין. ר' דוד גיטו בספרו כוזרי שני (ויכוח חמישי ס"י סמ"י) יחזה דעתו כי, שמואל היה יודע שיעור שנת רב אדא ומכיר בו שהוא אמתי ונכון, אך בס"ד דרך קצרה וקלה להמון העם ואותה נתן להם למען ידעו בחשבון הגם שיעור השנה בקירוב בלי דקים וחלקים. בלוחות השנה הנדפסים רשומות התקופות לפי חשבון שמואל וכן אנו חושבים לענין שאלת סל ומטר אשר במאה העשרים חל ביום 5 דצמבר, אך לענין קביעות המועדים אנו חושבים ע"פ סדר העבור שתיקן האמורא הלל בן בנו של ר' יהודה הנשיא (רבי). ע"פ הקופת רב אדא. ע"ע עבור הימים.

[תקופת ניסן למחזור רצ"ב] לפי חשבון ראב"א היתה תקופת ניסן בשנה הראשונה ליצירה בתשע שעות ותתק"ב חלקים מתתק"ף בשעה י"הם 3512¹⁸ מינוטין. וכן היא לעולם בכל שנה ראשונה של מחזור קטן מ"ט שנים, בתשע שעות ותתק"ב חלקים קודם מולד ניסן. מחזור רצ"ב התחיל בשנת תרס"ג, וחל בו מולד ניסן בשבת כיא שעות מ"ז מינוטין וארבעה חלקים מתתק"ף בשעה, ואם נסדדים לזה זמן התקופה ונגרע מ' שעות 3512¹⁸ מינוטין, תחול תקופת ניסן בשנה ההיא ביום הישבת י"ב שעות 1010¹⁸ מינוטין. ואם נרצה לדעת זמן תקופת ניסן בשנה שלאחריה, נחשוב את השנה יססיה יום ה' שעות תתק"ז חלקים מתתק"ף ומ"ח דקים מע"ו בחלק (עי' לוח הג'ל). שהם ג"ב שבועות יום אחד. ה' שעות 551¹⁸ מינוטין, ומ"ח מע"ו בחלק. וזה היתרון יש להוסיף מדי שנה בשנה. ואם נוסיף זה על שנת תרס"ג תחול תקופת ניסן בשנת תרס"ד ביום א' י"ח שעות, 517¹⁸ מינוטין, 484¹⁸ דקים. סדר השעות מתחיל משקיעת החמה (שעה 6 לחשבון הרגיל) ורשום באות O, שעה 6 היא חצות הלילה, שעה 12 היא בורחת החמה (שעה 6 לחשבון הרגיל). שעה 18 היא בחצות היום, עד סוף שעה 23 שהיא סוף היום (סוף שעה 5 לחשבון הרגיל). והרצח לחשוב מתקופה לתקופה הסמוכה לה יוסיף עליה צ"א יום ו' שעות כ"ח 2815¹⁸ מינוטין, ול"א דקין מע"ו בחלק.

שב"ח

תקיעות: ע' שופר

תקיעת כף: ערבית ותוקף לקיים דבר, אם ערבית ירעד תקעת ליר כפך (משלי ו' א'). תוקע כף עור ערובה לפני רעהו (שם י"ז י"ח). והוא אחד מדרבי

תתן מכשול ויראת מאלהיך אני ה' (ויקרא י"ט י"ד). והכונה לפי פירושו חז"ל שלא להכשיל בן אדם ע"י עצה רעה שאינו יודע להזהר ממנה, והיא כאבן נגף לפניו, וסומא בדבר, שהוא עור ועינים לו. כי לא יתכן לומר שמותר להכשיל את הפקח. ואמרו ע"ז בספרא: היה נוטל ממך עצה אל תתן לו עצה שאינה הוגנת לו, אל תאמר לו צא בהשכמה כדי שיספחהו לסמים. צא בצהרים בשביל שישתרבב, ושמא תאמר עצה טובה אני נותן לו. הרי הדבר מסור ללב, שנאמר ויראת מאלהיך אני ה' (תוי"ב). אביי למד מזה רז"ל לצ"ן קברות, שלא יכשלו כהנים בטומאה אם לא ידעו מקום הקבר (מ"ק ה'). וכן למדו מזה איסור לגרום החטא כגון להכות את בנו הגדול (שם י"ז). שיגרום לו להתפרץ נגד אביו ולעבור על איסור כבוד אב. ר' נתן למד מזה שלא יושיט אדם כוס יין לנזיר ואבר מן החי לבן נח (פסחים כ"ב ב'). המלוה ברבית והלוה שניהם עוברים גם משום ולפני עור לא תתן מכשול. ואמר רב יהודה אמר רב המלוה מעות שלא בעדים עובר על לפני עור לא תתן מכשול יגורם לו לשקר (ב"מ ע"ה). רב אשי הו"ל היה יער זבני לבני נורא (פרסיים עובדי אש). א"ל רבינא הא איכא מיטום לפני עור לא תתן מכשול. א"ל רוב עצים להסקה נתנו (גריס ס"ב ב'). אמר אביי א, לפני" מפקדינן אלפני דלפני לא מפקדינן (ע"ז י"ד). פ"י שנוהרנו בתורה "לפני עור לא תתן מכשול. כגון הא דאסור למכור לעכו"ם לפני אידם בערבי חניה דברים שגורמים להם לעבור ע"ז, אבל אם ידוע שזה הקונה אינו צריך לזה ויש לו דבר אחר שעובד לו מותר למכור לו, דזה נקרא לפני דלפני, ואין אנו נוהרים על זה.

ב. מ.

תקנה (תקנות): הטבת דבר, לישר מעוות. נזרת חז"ל והרבנים לצורך הזמן כדי לחזק הדת והמוסר, או להנהיג הקהל. יש תקנות עתיקות שיחסו חז"ל לאישי התנ"ך, כמו תקנות של משה רבינו: (א) שתתן להם לישראל שיהיו שואלין ודורשין בעניניו של יום, הלכות פסח בפסח הלכות עצרת בעצרת הלכות חג בחג (תוספתא מגילה פ"ז בכלי בס"ף המסכתא); (ב) קריאת התורה בישיבות וי"ט ור"ה ובחז"מ (ירוש' מגילה פ"ד, בכלי ב"ק פ"ב); (ג) אמר ר"נ מיטה תקן ל"ישראל ברכת הון בשעה שירד להם מן (ברכות מ"ח); (ד) תיקן ישמונה משמרות ארבעה מאלעזר וארבעה מאיתמר (תענית כ"ז); (ה) תיקן שבעת ימי משתה לכתולה ששנאש ושבעת ימי אבל למת (ירוש' כתובות פ"א א' וע"י בבלי ג'); (ו) יהושע תיקן להם לישראל ברכת הארץ בשעה שנכנסו לא"י והיא הברכה הישניה בברכת המזון (ברכות מ"ח); (ז) ויש ממנו עוד עשר תקנות או תנאים שהתנה עם בני ישראל בכניסתם לארץ: (א) שיהיו מרעין בחורשין (ולא יקפיד בעל היער ע"ז), (ב) ומלקטין עצים בידותיהם (אם נפלו

שם משרה המצר), (ג) ומלקטין עשבים בכל מקום חוץ מתלתן (ד') וקוטמין נטיות בכל מקום חוץ מנרופות של זית, (ה') ומעין היוצא בתחלה בני העיר מסתפקין ממנו (ו') ומחבין (מטילין חכה לצור דנים) בימא של טבריא ובלבד שלא יפרוס קלע ויעמיד את הספינה, (ז') ונפנין לאחורי הנדר ואפילו בשדה מלאה כרכום, (ח') ומחלכין בשבילי הרשות עד שתרד רביעה שניה ומסתלקין לצירי הדרכים מפני יתירות הדרכים, (ט') והתועה בין הכרמים מפסיג ועולה מפסיג ויורד, (י') ומת מצוה קונה מקומו (ב"ק פ"א, תוספ' ב"מ פ"א). בועז תיקן שיהא אדם שואל את שלום חברו בשם, שנאמר ויאמר לקוצרים ה' עמכם ויאמרו לו 'ברכך ה' (ברכות נ"ד). דוד המלך: (א') הוסיף מספר המשמרות לכ"ד (תענית כ"ז); (ב') ותיקן לומר מאה ברכות בכל יום (במדבר רבה פ"ח, אך ע"י מנחות מ"ג: שמויהם הדבר לר"מ); (ג') תיקן על ישראל עמך ועל ירושלם עירך בברכת המזון וברכות מ"ח: (ז' שלמה המלך חיקן: (א') ערובין, ויצאה בת קול ואמרה בני אם חכם לבך יישמח לבי גם אני (שבת י"ד: ערובין כ"א: ילקוט שה"ש רמז כ"ג); (ב') ונסתלת ידים לקרש השמאי והלל ותלמידיהם הוסיפו אף לתרומה ואח"כ הוסיפו חכמים אף לחולין (שם); (ג') ותיקן שיהיו רש"אין להלך בשבילי הרשות עד שתרד רביעה שניה שהיא י"ז מרחשון (ב"ק פ'): הוסיף על יהושע ע"ש. נביאים תקנו להם לישראל: (א') שיהיו אוטרים הלל על כל פרק ופרק ועל כל צרה שלא תבוא, לכשנאליים יאמרו אותו על גאולתם (פסחים ק"ז); (ב') והתקינו מעמדות והלקו אותן לכ"ד כנגד משמרות כהנים ולוים (תענית כ"ז); (ג') קידם חורבן הבית התקינו להפריש תרומות ומעשרות בבבל, גם תקנו להפריש בשנה השביעית מעשר שנה, ואח"כ התקינו הזקנים שהיו אחר עזרא להפריש תוי"מ אף בארץ מצרים ובארץ עמון ומואב, ועוד תקנו להפריש באלו הארצות מעשר עני בשנה השביעית (ידים פ"ד ג'); (ד') הנביאים שהיו בזמן חורבן הבית הראשון תקנו להתענות צום הרביעי וצום החמישי צום השביעי וצום העשירי (ידי אליהו קושטא 1728) ע"ע תעניות. [תקנות עזרא ואנשי כנסת הגדולה] עזרא תיקן להם לישראל: (א') שיהיו שלשה גברי קורין בתורה עשרה פסוקים בשני ובחמישי ובשבת במנחה (ב"ק פ"ב); (ב') שיהיו קורין קללות שבתורת כהנים (תוכחה בחקותי) קודם עצרת ושבתשנה תורה (תבא) קודם ראש השנה (מגילה ל"א); (ג') שיהיו ב"ד דנין בשני ובחמישי; (ד') שיהיו מכבסין הבגדים בחמישי בשבת; (ה') שיהיו אוכלין שום בערב שבת; (ו') שתהא אשה מטבחת ואופה; (ז') שתהא אשה חונת בסניר; (ח') שתהא אשה חופפת ומובלת; (ט') שיהיו רוכלין טחזירין בעיירות; (י') תיקן מבילה לבעלי קריין לדברי תורה (ב"ק פ"ב). י"א) עזרא ובית דינו תקנו לאמר בחתימת

כתובתה על נכסי בעלה הראשון ואי לית לה מן הראשון תקינו לה משני כרי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה (יבמות ל"ט. כתובות פ"ב:); מ' בתולת ישראל כתובתה מאתים ואלמנה מנה (כתובות י':); י' שמעון בן שמח תיקן כתובה לאשה, שיהא כותב לה כל נכסי אחראין לכתובתה (שבת י"ד. כתובות פ"ב:); י"א וגזר מומאה על כלי מתכות (שבת מ"ז:); י"ב הלל הזקן תיקן פרוזבול (שבועות פ"י ג'. גיטין ל"א:); י"ג בראשונה היה הקונה בית בעיר חומה נמסר י"ב חדש שלא ימצאנו המוכר לתת מעותיו לנאול אותו כדי שיהא חלום לו (ויקרא כ"ה). התקין הלל הזקן שיהא חולש לו מעותיו ללשכה בעזרה ויהא שובר את הדלת ונכנס (גיטין ע"ד: ערכין ל"א:); י"ד רבן גמליאל הזקן תיקן לעדות החדש הבאים להעיד בירושלם שיהיו מהלכין בשבת אלפים אמה לכל רוח, ולא אלו בלבד אלא אף חכמה (מילדת) הבאה ליילד והבא להציל מן הדליקה מן הנייס ומן הנחר ומן המפלות הרי אלו כאנשי העיר ויש להם אלפים אמה לכל עיר (ר"ה כ"ג:); מ"ו והתקין שיהא כותב בנט איש פלוני וכל שום שיש לו, אשה פלונית וכל שום שיש לה מפני תקון העולם (גיטין ל"ד:); מ"ז והתקין שתהא האלמנה נידרת ליתומים כל מה שירצו וגובה כתובתה; י"ז והעדים חותמין על הגט מפני תקון העולם (שם); י"ח והתקין שהשולח גט לא יוכל לבטלו אחר שהגיעה לידה וקודם שהגיע לידה יוכל לבטלו רק לפני ב"ד ששם האשה ולא ממקום אחר, ששם אינה יודעת מהביטול ותנשא לאחר אחר שקבלה הגט (שם ל"ב:). עוד תקנות אחרות נתקנו ע"י ב"ד באותו הזמן קודם החורבן: י"ט התקינו שלא יהו תורמין את המזבח אלא בפיים (יומא כ"ב:); כ' התקינו ב"ד שיהו נסכים (של בהמה הנמצאת מירושלם ועד מנדל עדר וקריבין על המזבח) משל צבור; כ"א אר"ש ז' דברים התקינו ב"ד וזה אחד מהם: נכרי ששלח עולתו מסמנית הים ושלה עמה נסכים קריבין משלו ואם לאו קריבין משל צבור, וכן גר שמת והניח זבחים וכו' (שקלים פ"ז ג'); כ"ב ותנאי ב"ד הוא כ"ג שמת ולא מינו אחר תחתיו שתהא מנחתו קריבה משל צבור; ועל פרה אדומה שלא יהא מועלין באפרה; כ"ג על המלח ועל העצים שיהו הכהנים נאותין בהן; כ"ד על הקניין הפסולות שיהו באות משל צבור (שם מנחות נ"א: פ"ד:). כ"ה בשעה שעלו ישראל מן הגולה ולא מצאו עצים בלשכה ועמדו אלו ונתנדרו עצים משל עצמן ומסרום לצבור וקברו מהן קרבנות צבור, והתנו עמון נביאים שביניהן שאפילו לשכה סלאה עצים ועמדו אלו ונתנדרו עצים משל עצמן שלא יהא קרבן מתקרב אלא משלהן תחלה (שקלים פ"ד א', תענית פ"ד ד'); כ"ו שומרי ספיחין בשביעית נוטלין שכרן מתרומת הלשכה (שם); כ"ז תקנו מזוזה ללשכת פרהרין שהיה בה בית דירה לכ"ג (יומא י'). כ"ח באחד

הברכות במקדש מן העולם ועד העולם (ברכות נ"ד:). י"ב אנשי כנסת הגדולה ובתוכם הרבה נביאים תקנו לקרות המנינה בכפרים ועיירות ב"ר באדר, ובכרכים המוספים חומה מימות יהושע בן נון במ"ז בו, ולעשותם ימי משחה ושמחה וסילוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים, והקילו לבני הכפרים והקנו להיות מקדימין הקריאה ביום י"א או י"ג באדר, ואחר תקנת עזרא תקנו חכמי המשנה לבני הכפרים להקדים ליום הכניסה (מנינה כ'); י"ג מאה ועשרים זמנים ובהם כמה נביאים תקנו בימי עזרא שמונה עשרה ברכות של תפלת חול על הסדר, ואח"כ בימי ר"ג הזקן תקן שמואל הסמן לפניו ברכת הצדקים שהיא ברכת ולמלשינים, וחכמי התלמוד הוסיפו לתקן לוטר קודם התפלה ה' שפתי תפתח ולאחר התפלה יהיו לרצון אמרי פי (מנינה י"ז:); י"ד אנכ"ג תקנו לשבת ויו"ט ומוסף ר"ח וחז"מ תפלה של יעב ברכות, ולמוסף של ר"ה ויו"ה"כ של יובל תשע ברכות, ושל העניות כ"ד ברכות במקום י"ח ברכות של חיל (ברכות כ"ו:—ל"ז:); מ"ו אנכ"ג תקנו לישראל מנין התפלות וקבעו זמן כל תפלה ותפלה, ותקנו להתפלל בכל יום מימי החול שלש תפלות, ובשבתות ומועדים ור"ח ארבע, וכן בתעניות אחרונות ומעשרות ארבע, וביום הכפורים המש תפלות, וחכמים שבאו אחריהם תקנו עוד לש"צ להתפלל אחת מעין יעב בתפלת ערבית של שבת, ותקנו ג"כ לשחות באבות תחלה וסוף ובברכת הודאה תחלה וסוף (ברכות כ"ו:); מ"ז אנכ"ג תקנו קדושות והבדלות (שם ל"ג:).

[תקנות התנאים הראשונים] יוחנן כ"ג שלח וברק בכל ערי ישראל ומצאו שלא היו מפרדישין אלא תרומה גדולה בלבד, אבל מעשר ראשון ומעשר שני מהן היו מפרדישין ומהם לא היו מפרדישין וכו' ותקן: א' שלא לומר וידוי מעשר (דברים כ"ו ה') עד שיפרישו מעשר עני; ב' הוא היה ממנה פקידים לגבות המעשרות; ג' בימיו היו מכין על גבי העגל בין קרניו קודם שהקריבוהו לקרבן, אמר להם יוחנן כ"ג עד מתי אתם מאכילין את המזבח נבלות? ועמד ועשה להן טבעות; ד' עד ימיו היה פטיש מכה בירושלם בחוה"מ כי לא שבתו העם ממלאכתם, והוא אסר עליהם את המלאכה בחוה"מ (ירושלמי סוטה פ"ט י"א, בבלי סוטה מ"ז. מ"ק י"א. בתוספתא פ"ג נאמר זה על ריב"ז במעות וצ"ל ר"י כ"ג). ה' ב"ד של חשמונאים תקנו הדלקת הנרות בחנוכה (מגילת תענית פ"ט שבת כ"א:); ו' התקינו שיהיו מזכירין שם שמים אפילו בשמרות וכך היו כותבין בשנה כך וכך ליוחנן כ"ג לאל עליון. אך החכמים שבאו אחריהם במלו הדבר שחששו כי אחרי פריעת השמר יהא מוטל באשפה ושם שמים מתבזה (ר"ה י"ח:). ז' ב"ד של כהנים תקנו לגבות לכתולה של כהן הנישאת ארבע מאות זוז ולא למנה כהנים מאה זוז (כתובות י"ב:); ח' שומרת יבם אחיות

לבד (לבריות; מ"ו) והתקינו שיהא אדם מתנלגל עם בנו עד י"ב שנה, מכאן ואילך יורד עזול לחייו (עי' רש"י); (י"ז) והתקינו האישה שמכרה בנכסי מלוג בחיי בעלה ומתה, הבעל מוציא מיד הלוקחות (כתובות מ"ט. נ"י); (י"ח) הסבה איש זקן נותן לו סלע זהב (ירוש' מ"ק פ"ד דכ"ח ע"ב, ומ"ק פ"ג); (י"ט) בראשונה היו אבלים עומדין וכל העם עוברין והיו שתי משפחות בירושלם מתנרות זו בזו, זאת אומרת אני עוברת תחלה וזאת אומרת אני עוברת תחלה, התקינו שיהא העם עומדין ואבלים עוברין ור' יוסי בציפורי החזיר הדבר לירושלם שיהיו אבלים עומדין וכל העם עוברין; (כ) ועוד התקין ר' יוסי בציפורי שלא תהא אישה מהלכת ביטוק ובנה אחריה משום מעשה שיהיה (עי' רש"י); (כ"א) ועוד התקין שיהיו נשים מספרות בבית הכסא משום ייחוד (סנהדרין י"ט.א). בזמן רבי מהתנאים האחרונים תקנו: כ"ב) לענין הלוקח מן הסיקריקון (Sicarii), רבי הושיב ב"ד ונסמנו שאם שהתה (השרה) בפני סיקריקון י"ב חדש כל הקודם ליקח זכה אבל נותן לבעלים רביע (ניטין נ"ה); (כ"ג) תקנו נט לממאנת (יבמות ק"ח); (כ"ד) חדש וחרשית תקינו להו רבנן נישואין (שם ק"ב); (כ"ה) בתולה נשאת ליום הרביעי ואלמנה ליום החמישי (כתובות ב'). (כ"ו) תקנו מזונות האשה תחת מעשה ידיה וקבורתה תחת כהובתה (שם מ"ז); (כ"ז) מציאת אשה לבעלה (ב"מ י"ב); (כ"ח) תנאים בכתובה וכתובות נ"ב); (כ"ט) הבעל חייב לפדות את אשתו אם היא שבויה (שם ע"א); (ל) המשיא את בתו סתם לא יפחות לה מחמשים זוז, פסק להכניסה ערומה לא יאמר הבעל כשאבניסנה לביתי אכסנה בכסותי אלא מכסה ועודה בבית אביה. וכן המשיא את היתומה לא יפחות לה מחמשים זוז, ואם יש בכיס (הצדקה) מפרנסין אותה לפי כבודה (שם ס"ז); (ל"א) בעליה התקינו שיהיו בנות נישואות מן המטלטלים (שם נ"י); (ל"ב) המביא גט ממדינת הים צריך שיאמר בפני נכתב וכפני נחתם (ניטין ב'); (ל"ג) תקנו זמן בניטין (שם י"ד); (ל"ד) לכתוב השנה לשם מלכות הוגנת ולשם מלכות של המדינה שכותב הגט (שם ע"ט); (ל"ה) גט מקושר באתרא דכהני דהוו קפדי טובא ומגרשי נטייהו, ועבדי דבנן תקנתא אדחבי והכי מיתבא דעתייהו (ב"ב ק"ס); (ל"ו) חז"ל חיו לתקנות ענונה, והאמינו לעד אחד שהעיד על מיתת הבעל, אבל אם ניסת ואח"כ בא בעלה תצא מזה ומזה (יבמות פ"ז). (עי' ענונה. [תקנות משום דרבי השלום ומפני תיקון העולם]

בתלמוד נזכרו הרבה תקנות שעשו חז"ל לתועלת החברה האנושית וכדי למנוע רישעת העמים ליהודים החוסים תחת ממשלתם, מהן נחשבו: א) עבד שעשאו רבו אפותיקי לאחרים ושחררו, שורת הדין אין העבד חייב כלום אלא מפני תיקון העולם כופין את רבו ועושה אותו בן חורין וכותב (המשחרר) שטר על דמיו (ניטין מ"ב); (ב) אין פורדין את השבויין יתר על כדי דמיהו

באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים, ובמ"ז בו מתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות המים, ועושין כל צרכי הרבים ומציינין את הקברות ויוצאין על הכלאים (שקלים פ"א א'); (כ"ט) בבכורים נאמר כי בראשונה כל מי שיודע לקרות קרא וכל מי שאינו יודע לקרות מקרין אותו, נמנעו מלהביא (מפני הבושה שאינו יודע לקרות), התקינו שיהיו מקרין את מי שיודע ואת מי שאינו יודע (בכורים פ"ז ז'); (ל') יו"ט הראשון של חג שחל להיות בשבת מוליכין את לולביהן להר הבית וכו' וכשראו ב"ד שבאו לירי סכנה התקינו שיהא כל אחד ואחד נוטל בביתו (סוכה מ"ב); (ל"ד) בראשונה היו מקבלין עדות החדש מכל אדם. משקלקלו הביתוסים התקינו שלא יהו מקבלין אלא מן המכירין (ר"ה ב"ב); (ל"ה) תקנות לקריאת ארבע פרשיות קודם הפסח וקריאת הפרשה בנביא (מגילה כ"א). (ל"ז). יהושע בן נמלא תיקן שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר ומכניסים אותן כבן שש כבן שבע (ב"ב כ"א).

[תקנות של התנאים אחר החורבן] רבן יוחנן בן זכאי שהיה בחורבן ירושלם ויסד אח"כ ישיבה ביבנה תיקן כמה תקנות לחיוס היהדות: א') משחרב ביהמ"ק התקין רבי"ז שיהו תוקעין ביו"ט של ר"ה שחל בשבת בכל מקום שיש בו ב"ד (ר"ה כ"ט); (ב') שיהא לולב ניטל במדינה שבעה (ימים) זכר למקדש; (ג') ושיהא יום הנף (הנפת העומר) כולו אסור (שם ל'); (ד') שיהו מקבלין עדות החדש כל היום (שם); (ה') ועוד התקין שיאפילו ראש ב"ד בכל מקום שלא יהו העדים הולכין אלא לסקים הועד (שם ל"א); (ו') על ב' חדשים היו עדי הראיה מחללין את השבת על ניסן ועל תשרי שבהן שלוחין יוצאין לסוריא ובהן מתקנין את המועדות (שם כ"א); (ז') זה לאחר חורבן הבית כי בעת שהקריבו סרבנות היו מחללין על כולן; (ז') אין כהנים רשאים לעלות בסנדרידן לדוכן; (ח') הוא בטל הדין כי נר שנתגיר בזמן הזה צריך שיפריש רובע לקינו שמא יבנה הבית ויקריבו, כי חשש מפני ההקלה שמא יהנו ממנו (שם ל"א); (ט') משרבו המנאפין פסקו המים המרים לסיסה ע"פ תקנת רבי"ז (סוטה מ"ו). ואלו הן תשע התקנות שתיקן (ר"ה ל"א); (י') ר"ג דיבנה תיקן להתיר עבודה בשדה עד היום הראשון של שנת הטימסה (תוספתא יב"ע פ"א). י"א) ברכת הטוב והמטיב בברכת המזון תקנו ביבנה כנגד הרוגי ביתר, הטוב שלא הסריחו, והמטיב שניתנו לקבורה (ברכות מ"ח); בין תקנות אושא הן: י"ב) התקינו אב ב"ד שסרה אין מנדין אותו אלא אוסרין לו הכבוד ושב בביתך (פסוק מ"ב י"ד), חזר וסרת מנדין אותו מפני חלול השם (מ"ק י"ז); (י"ג) התקינו שיהא אדם זן את בנו ואת בנותיו כשהן קטנים; (י"ד) הכותב כל נכסיו לבניו הוא ואשתו נזונים מהם; (מ"ו) המזבז (לצדקה) אל יבזבז יותר מחומש (מנכסיו) שמא יצטרך

ג'; י"א) ויכולין לדין דיני מסונות בב"ד של שלשה אפילו אינם מוסמכים (י"ב ב'); י"ב) מלוה על פה נובה כן היורשין כדי שלא תנעול דלח בפני לוויין (ב"ב קע"א). גם עשו תקנות בשבועה שהם תקנות גדולות או קבועות: י"ג) מי שנישבע ולא משלם ומי שנישבע ונוטל ומי הוא חשוד על השבועה (שבועות ס"ד); י"ד) השוכר את הפועלים הכל כמנהג המדינה (ב"מ פ"ג).

[תקנות הגאונים] לפי תקנת חכמי התלמוד האשה נובה כתובתה רק מקרקעות, אבל הגאונים תקנו בכל היישובות: א') שתהיה האשה נובה כתובתה אחרי מות בעלה אף כן המטלטלים בדרך שהתקינו לבעל הוב לנכות מן המטלטלים ופשיטה תקנה זו ברוב ישראל; ב') הגאונים בטלו התנאי של בנין דכרין בכתובה (רמב"ם אישות פט"ז ז' ועי' מגיד מיטנה); ג') בימי מר רב רבא, נאון בפומבדיתא ועמו רב הונא במתא מחסיא עשו תקנת מורדת, וענינה הוא שאם אשה תובעת גם מבעלה באמרה שאין רצונה לשבת תחתיו, אישר לדין התלמוד אין כופין אותו ליתן גם מיד אלא משהין לה י"ב חדש אולי יתפייסו ובתוך אותו הזמן אין נותנין לה מזונות, ותקנו הגאונים שכופין אותו ליתן גם מיד ואין לה ממה שכתב לה כלום, והטעם מפני שהיו תילות עצמן בנכרים (ישערי צדק ח"ד סי' ס"ז); ד') מר רב צדוק נאון תקן בענין גביית קנסות בבבל, ותקן שיפיים את הניזוק ואם לא פייסו מנדין אותו; ה') ושמשיבועין על כפירת קרקעות לכאורה נגד הדין בנמרא (שבועות פ"ז), כי בזמנו עיקר עסק היהודים בבבל היה בנכסים דלא נייד; ו') ובזמנו בטלה שבועה דאורייתא בס' מפני הרמאים ותקנו שבועה בארור, ולכן היה נקל לו לתקן שבועה כזו גם הקרקעות ואינה מתנגדת לדין התלמוד שאין לישבע (שבועה דאורייתא) על הקרקעות (שם ה"ג סי' כ"ב); ז') שיהיו הבנות מתפרנסות גם מן המטלטלים, אף כי מדינת דגסרא נזונות רק מקרקעות (עי' מור אה"ע סי' קי"ב וס' קי"ג); ח') תקנו שהלוה שמוען שאין לו מה לפרוע יצריך לישבע ע"ז (רמב"ם מלוה ולוה פ"ב ופ"ב); ט') ותקנו מי שחייב להיות נשבע ונוטל והפך השבועה על שכנגדו שמן הדין אין מהפכין, בכ"ז צריך הנתבע לישבע שבועת היסת (מור חו"מ סי' פ"ז); י') תקנו שאין משיבועין את האלמנה אם לא נשאר כדי כל כתובתה רק משהתין (ש"צ ח"ד סי' נ"ט); י"א) עשו חוק לכל בתי הדינים בישראל שיהיו נוהגין להושיב את בעלי דין ואת העדים (רמב"ם סנהדרין פ"א ה'); י"ב) תקנו להקל הסו"מ עם הנכרי ליישא וליתן עמם ביום חנם ולהלותם ולפרעם (רה"צ בתשובה, מור י"ד סי' קמ"ט); י"ג) כתבין הרשאה אף על המלוה (רמב"ם זכיה פ"ז ז'); י"ד) מי שמורשה ליטול מעות ואין למקנה קרקע מקנהו ד' אמות מחלקו בא"י ואנבן מקנה לו המעות (שם);

מפני תיקון העולם; ג') ואין מבריחין את השבויין מפני תקון העולם; ד') ואין לוקחין ספרים תפלן ומזוזות מן הנכרים יותר על כדי דמיהן מפני תקון העולם; ה') מעשה בצידן באחד שאמר לאשתו קונם (נדר) אם אינו מנרשך ונרשה והתירו לו חכמים שיהיירנה משום תקון העולם; ו') המציא את אשתו משום שם רע לא יחזיר; ז') המוכר את עצמו ואת בניו לגוים אין פודין אותו, אבל פודין את הבנים לאחר מיתת אביהן; ח') המוכר את שדהו לנכרי (בא"י) לוקח ומביא ממנו בכורים מפני תקון העולם; ט') אין מוציאין לאכילת פירות ולשבח קרקעות ולמזון האשה והבנות מנכסים משועבדים מפני תקון העולם; י') המוציא מציאה לא יטבע מפני תקון העולם (גיטין פ"ד ופ"ה), אלו דברים אמרו מפני דרכי שלום; י"א) כהן קורא ראשון ואחריו לוי ואחריו ישראל; י"ב) מערבין בבית ייטן מפני דרכי שלום; י"ג) בור שהוא קרוב לאמה (אמת המים) מתמלא ראשון מפני דרכי שלום; י"ד) מצודות חיה ועופות ודגים יש בהם משום גזל מפני דרכי שלום; ט"ו) מציאת חרש שוטף וקטן יש בהן משום גזל מפני דרכי שלום; ט"ז) אין ממחין ביד עניי נכרים בלקט יטבחה ופאה מפני דרכי שלום (גיטין נ"ט); י"ז) מריש (קורה) הגזול שבנאו בבירה יטול את דמיו מפני תקנת השבים; י"ח) חטאת הגזולה שלא נודעה בעליה מכפרת מפני תיקון המובה (שם נ"ה).

[תקנות השוק] יש תקנות שעשו חז"ל כדי לפתח את המסחר והספקין, וישלל לנעול דלח בפני לוין, כמו: א') המכיר כליו וספרייו ביד אחר ויצא לו שם גניבה בעיה יטבע לו לוקח כמה נתן ויטול, ואם לא (שלא יצא לו שם גניבה) לאו כל הימנו, שאני אומר מכרן לאחר ולקחן זה הימנו וכו' אמר רבא אם נגב מפורסם הוא לא עשו בו תקנת השוק (ב"ב קמ"ז); ב') נגב ופרע בחובו, נגב ופרע בהקיפו לא עשו בו תקנת השוק; ג') מיטבנתא טוי מאתן במאה עשו בו תקנת השוק, טוה בשוה יש פלוגתא אם עשו בו תקנת השוק; ד') תקנת השוק עשו רבנן בנושא ונותן בתוך הבית (ש"ת הרא"ש כלל י"ג, עי' תשובת אלישיב סי' י"ט); ה') תקנת השוק עשו בעבדים ובבהמה (תורת אמת סי' ד"ה, ועי' רש"ד"ם ח"ט סי' ת"ד); ו') ארבע אמות של אדם קונות לו בכל מקום (לענין מציאה) תקינו רבנן דלא אתי לאנצוי (ב"מ י"א); ז') הקונה מטלטלין אם נהן לו מעות ולא מיך אותן יכול לחזור בו אבל חייב במי שפרע (שם ס"ד); ח') דבר תורה מעות קונות, ועשו רבנן תקנתא שצריך משיכה (קדושין כ"ז); ט') נר ונכרי שירשו את אביהם נכרי יכולין לחלק באופן שילוקח הנכרי ע"ז והנר מעות, ואע"ג דשקיל חילופי ע"ז מותר, והוא תקן רבנן שמא יחזור לסורו (קדושין י"ז); י') חכמים אמרו דיני ממונות לא בעינן דרישה יחקירה כדי שלא תנעול דלח בפני לוין (סנהדרין

החצר מחויבים לשלם מס הקהל כמו יהודים אחרים, (ד') שלא לדבר בביהכ"נ בשעת התפלה והקריאה; (ה') היכם מחויב ליבם או לחלוץ בלי תשלום שכר; (ו') דברי ריבות בין הקהלות יתפשרו ע"י רבני שו"ם (ע"י שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דף ק"ב ע"א; שו"ת ר"מ מינץ סי' ר"ב, רש"ל ים של שלמה ליבמות פ"ד סי' י"ח). בשנת 1245 היתה אספה באחת מערי שו"ם, ובין הרבנים היו ר' דוד ב"ר שאלתיאל, ר' יצחק ב"ר אברהם, ור' יוסף ב"ר משה הכהן, והם הוסיפו עוד יתתי תקנות אחרות: (ז') שאין רשות להרב לנדות מבלי הסכמת ראשי הקהל, וכן אין רשות לראשי הקהל לנדות מבלי הסכמת הרב; (ח') גם אם יבקשו רבנים מערים אחרות את הרב דמתא להחרים איזה איש צריך ג"כ הסכמת ראשי עירו (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג בסוף; שו"ת ר"מ מינץ סי' ק"ב). בזמן הרדיפות בשנת המנפה הישורה (1349), עשו עוד כמה תקנות בעניני היבום וחלוקת הנכסים בין היבם והיבמה. האספות היו בערי ווייסענפעלס, נירנברג, ובינען, ר' יעקב ווייל מביא תקנה מזמן ההוא כי אם אחד מבעלי הריב רוצה להשתמש בלשון אישכנות בבית דין מחויב גם הצד השני לדבר בלשון זאת (שו"ת מהר"ז סי' ק"א). איזה תקנות נודעו תחת השם "תקנות הקהלות מאיכנו", והן: (א') שלא ישא שום יהודי מלבוש נכרי ולא יגלחו זקם בתער; (ב') שלא ישתו יין נסך; (ג') שלא ימלאו הכד מים בשבת ע"י נכרי; (ד') שלא ישהק יהודי בקוביא עם נכרי; (ה') שלא לענוש שום אדם ע"י תפיסה בהדר ביהכ"נ; (ו') שלא לעשות סעודות ומשתאות בפרסום; (ז') גם מקבלי צדקה חייבים במעשר; (ח') כל איש ילבוש הקיטל ביהכ"נ; (ט') שלא לחתוך הגליונות מהספרים (שו"ת ר"מ מינץ סי' ק"ב). בעיר פירארא נתאספו ראשי הקהלות מאיטליא ביום כ"א תמוז ש"ד (12 יוני 1554) בוער כללי והסכימו על התקנות האלה: (א') שלא יוכלו בעלי הרפוס להרפס שום ספר שלא נדרפס מעולם כ"א ברשות והסכמת שלשה רבנים שכל אחד סמוך משלישה רבנים ועם הסכמת ראשי אהת הקהלות הסמוכות למקום הרפוס אם יהיה בעיר קטנה, ואם בעיר גדולה הספיק הסכמת ראשי הקהלה ההיא עם שלשת הרבנים הסמוכים. ויהיה רשום בהקדמת הספר שמות הרבנים וראשי הקהלה המסכימים. וזולת זה לא יוכל שום אחד מישראל לקנות הספר ההוא בקנס כ"ה סקורי זהב לכל אחד מהקונים הספר. וישתמשו בכסף הקנס הזה לצדקה במקום הממרה; (ב') מי שהעמיד את ישראל חבירו בערכאות של גוים בלי רשות הקהל או הרב של עירו, ויטב ונחם ויבקש אח"כ להעמיד חבירו בדיני ישראל, לא יתנו לו רשות ע"י לא הרב ולא הקהל (ע"י ח"מ סי' כ"ז א' בהנה"ש הבריע דאין נזקקין לו); (ג') שלא יוכל שום אחד לכתוב פסק בדיני ממנות אפילו ע"ד ראובן ושמעון רק ברצון שני בעלי דינים או הדיינים

מ"ו) אע"י דלא כתבינן אדרכתא אמטלטלי יהבי להו ביד שלישי (מוח"מ סי' צ"ח; מ"ו) אפוטרופס שמפסיד לתומים תקנו הגאונים להשיבועו (רמב"ם נחלות פ"ז); (י"ז) בזה"ז שבמלו דיני נפשות תקנו שלא לפטור את החייב לגמרי אלא מנדין אותו ומסרין אותו וסבדלין אותו מן הקהל (ש"צ ח"ה סי' ל"ח; י"ח) המוסר אפילו לא עשה מעשה אלא אמר למסור פסול לעדות (שם סי' מ"ב; י"ט) חזרת סבלונות במאכל ומשתה ב' שלישים (שם ח"ד סי' ל"ז; ב') הטוען טענת בתולים אינו נאמן להפסיד תוספת כתובה (רמב"ם אישות פ"א מ"ז). גם עשו תקנות במנהגי ביהכ"נ ובסדר התפלה, ותקנו: (כ"א) לקרות ביום התענית פרשת ויחל תחת ברכות יקללות (מגילה ל"א). וכן נוהגין בכל תפוצות ישראל; (כ"ב) תקנו בתפלות ר"ה ויוה"כ זכרנו לחיים, מי כמוד. וכתוב לחיים, ובספר חיים (בשלש ראשונות ושלש אחרונות); (כ"ג) תקנו ברכת נר שבת ובמה מדליקין; (כ"ד) צדקתך צדק בשבת במנהג; (כ"ה) אמירת הפסוקים אחר שומר עמו ישראל בערבת (מור או"ח סי' רל"ז). ועוד כמה ענינים בתפלות.

[תקנות הרבנים] הראשון שעשה תקנות באירופא הוא רבנו גרשום מאור הגולה בראשית המאה ה"א. מספר תקנותיו יעלה לכ"ה (ע"י גרשום ב"ר יהודה). במאה ה"ב היו איזה אספות של רבנים בצרפת ובראשם ר"ת והוא עשה שבע תקנות: (א') שלא יקנה שום יהודי צלמים וכגרי הכמרים וספרי תפלתם; (ב') שלא ידונו בערכאות אם לא מרעת יגניהם בפני עדים כשרים; (ג') אם יגרום לו נזק בערכאות ישלם לו הפסדו ויפצה אותו לפני שבעה טובי העיר; (ד') שלא יהא אדם רשאי ליטול שררה על חבירו ע"י שר ושופט כדי לענוש ולקנוס ולכוף אותו; (ה') כל הנושא אשה ומהה תוך ישתה בלא ולר קיימא שיחזור כל הנדוניא והתכשיטין לנותני הנדוניא או ליורשים אחר נכיון הוצאת כבורתה לפי כבודה; (ו') שלא יתבע החתן לעולם את הנדוניא שנשאר חייב לו אם מתה אפילו אחר ישת נשואין; (ז') שלא יציאו לעז על גמ אחר שנתנרשה בו האשה (כלבו דפוס פ"ורדא סי' ק"ז, ספר הישר סי' תקע"ט). הרבנים וראשי הקהל התאספו בעיר מאינץ בערך שנת 1220 ואיזה פעמים אח"כ לעשות תקנות בעניני המס ועניני הקהלות. בין הרבנים היו ד' דוד ב"ר קלונימוס מעיר מינצענבערג, ר' ברוך ב"ר שמואל ממאינץ, ר' יחזקאל ב"ר ראובן מרופארד, ר' שמחה ב"ר שמואל משפירא, ד' אליעזר ב"ר יואל הלוי מקולוניא, ור' אלעזר ב"ר יהודה מווארמש בעל הרוקה. התקנות שעשו נודעו בשם "תקנות שו"ם" (ר"ת שפירא ו'וארמש מאינץ) מפני שאלה היו ראשי הקהלות אז. בין תקנותיהם הראשונות הן: (א') שלא להונות אפילו גוי, ולא יתעסקו בשמכעות מזופות; (ב') המוסר ממון ישראל ביד גוי ע"י מלשינות מחויב לפצות את חבירו ולהחזיר לו הפסידו; (ג') יהודי

שיבררו אותו לשליש (עי' שו"ת מהר"ם פאדובה סי' מ"ו); ד' במסגים שידור רב אחר לא יוכל רב אחר הדור מהחן לעיר ההיא לכתוב שום גזרות וזאת ברצון הרב רש"ם, או שהרב יסתלק מן הדין ההוא בכתב או בפני עדיב, ובמקום שיש רב ממונה מהקהל לא יוכל רב אחר אפילו מאותה העיר לעשות שום גזרה רק ברצון הקהל; ה' להקט תקנת רבנו גרשום בענין הזקת הבתים, שאע"פ שהגוי מבר ביתו לא פקע זכויה מההודי הראשון והזקתו במקומה עומדת; ו' בהיות שגמלאו אנשים הסומכים על מי שפסק שכאשר עמד איש עם אשתו עשר שנים ולא קיים מצות פריה ורביה ייטבל לקחת אשה אחרת על אשתו ולא יחישו לתקנת רבנו גרשום. ע"כ אנהנו מסכימים וגוזרים שכאשר יהיה לו בן או בת אף כי לא יצא ידי חובת פו"ר לא יוכל לקחת אשה אחרת רק בהסכמת ורצון אשתו ואחר מקרוביה שיוסכמו לזה בפני עדים כשרים; ז' כל מי שיעזיז פניו לפרש אשה שלא בפני עשרה ובלי רשות אביה ואמה ואם אין לה אב ואם בלי רשות שנים מקרוביה היותר קרובים אליה, יהיה מנודה ומוחרם המקדש וגם העדים המעידים על הקדושין ההם (פחד יצחק אות ת' דף קנ"ז וקנ"ח).

[תקנת גזיל ספרד] הגולים מספרד ופורטוגאל בסוף המאה הט"ו אישר התיישבו במורקא ובפרט בעיר פאס עשו להם תקנות מיוחדות להתנהג על ביתם, יש מהן תקנות ישנות אשר חרשו ויש גם חדשות לפי צורך הזמן במקומות החדשים אשר באו שמה. רוב התקנות האלה נרפסו בכתב חז"ב ע"י המאסף אברהם אנקאווא (ליוורנו 1869). ומהן: א' תקנו שישום בר ישראל לא יקדש לטום בת ישראל כי לא הוקא במנין עשרה ובתוכם חכם מחכמי העיר הנפרעים מהקהל או דין מדיני העיר, וכן בכניסתם לחופה. ואם יהיה באופן אחר מעתה אנו מפקיעין אותן הקדושין (שם סי' א'). אמנם תקנות הקהל לא אלימי להפקיע הקדושין (מהר"ם שורש פ"ד, ב') כשהאשה מתה בחי בעלה ולא הניחה אחריה זרע של קיימא יסח הבעל שנישלישים מכל הנכסים שיש לה. ויירשית. עד שיש, כשהיש יקחו חלק השליש, ואם אין לה יורשים קרובים עד שלישי כשהיש יהיה כל עובדה לבעל. ג' מי שהוא חולה מסוכן חייב לתת גט כשר לפוטרה מיכוב, ויען שאיזה אנשים יעכבו ליתן גט מפחד גביית כתובה ונדוניא לכן גזרו דין המגורשת הזאת כדן אלמנה לענין פדיון כתובתה. התקנה הזאת נעשתה במעמד הקהלות ביום שבת י"ב סיון בשנת רנ"ד, וחתומים עליה משה אלכנהניץ, משה מסון, יצחק צרויה, בנימין בר יוסף גבאי, והיה זה שנתים אחר הגירוש (שם סי' ד'). ד' תקנה שכל בעל חוב אשר יאסור את בעל נשיו לא יכניסנו תחת מנוול אף אם יהיה כתיב בישטר שיכנס במאסר שירצה מוציא, וזאת אם גזרו עליו בנדוי שלא יצא מבית הסוהר בלי רשות

הנשיה בו ויצא. ואם אמר לברוח יתן ערב בעדו שיפרע אם יברח. זאת התקנה עשו בפאס בשנת ש"ה (שם כ"ב). ה' תקנה נגד נשים מגורות בבעליהן שלפעמים יארע שאיזה מהן מעוברת וכשיוולדת משלכת את הולד לאביו ושיקח לו מינקת, לכן למגדר מילתא תקנו שהיא מחויבת להניק את הולד מיום הולדו עד כ"ד חרשים ויתנו לה בשכר ההנקה חצי השכירות שלוקחת אשה מינקת אחרת. יום ש"ק ח' מרחשון שנת ש"מ פאס (כ"ה). ו' תקנה למעט בהוצאות על סעודות בהזמנת הרבה קרואים שהיו נוהגין לעשות עניים כמו עשירים והיו מרבים בהוצאות הסעודות שלא בצמצום, ואם אין להם מעות לוקחים ברבית. ותקנו להגביל גם את הסעודות של מצוה, וכל מי שנוהג לעשות לבניו סעודות הנקראים אלכחאיים קרוב לחג השבועות, אין לו רשות לעשות כ"א סעודה אחת בלבד, ולא יעשה בה חרנגולים ובני יונה וכיוצא בהם כלל, רק בסעודת החתונה לצורך ההתן והכלה בלבד. אבל בביתו מותר כל איש לעשות סעודה לעצמו וגם לאורחים כנהוג. התקנה נעשה על משך חמש שנים, ואף אה"כ אין לה היתר כ"א ברשות ב"ד וקצת מראשי הקהל, והפורץ נדר התקנה יש רשות ביד הנגידים וראשי הקהל לקנסו לפי ראות עיניהם. תמוז תנ"א (מ"ה). ז' תקנה שלא יכתוב הסופר גט לאשה המתורשת עד עשר שלשים יום, מפני שהרבה מן האנשים הם מגרשים סחמת כעס ואה"כ הם מתחרטים, וכמו שהקנו חז"ל גט מקושר לכהנים כדי שיש"ט כעס ויתחרט על מעשיו. זאת אם ידעו ביד שהיא צורך השעה למסור לה הגט מיד (ס"ג). ח' תקנה למעט בתכשיטין שעשה הרד"ך, מפני שראו כמה נזיקין יבואו מסבת הנשים היוצאות מלובשות ומקושטות בתכשיטין זהב ואבנים טובות וכו' ועיני העמים ראות וכולות וכו' עוד גזרו ששהיום הזה והלילה לא יארגו בשום כתונת זהב ולא רקמה (ומפרט התכשיטין בלשון ערבית) וכו', וכל מי שיעבור על איזה דבר מהאמור נהנו רשות להנניד המעולה יצ"ו שימסרנו ביד הרשות להענישו ויקחו ממנו מה שלובש מכל האמור (פ').

ט' תקנה על דבר יוסר המטבעות ע"פ חוק המלך משנת שס"ה, ובכן רבו קטמות ומריבות בין הנושים זה בזה מעות קדומים שהתובע רצה לנכות גם העודף שהעדיפו מעותיו ביד הנתבע. ותקנו שיפטר הנתבע מפרעון העודף אע"פ שיש משכון ביד התובע (פ"ט). י' בראותם השערוריה במכירת הקמה, שרוב הקהל לוקחים קמה מן השוק ומתאנני אונאה יתירה כי הסוחרים מערבים קמה גרוע בקמה יפה ומזכני ליה בערך יפה. זאת ועוד אחרת כי מכרזין כל היום וקרא זה אל זה להמשיך עליהם הלוקח, ולכן מנו שני אנשים לפקח על הדבר ולקנסו ולעניש העובר ע"ז, גם הסכימו שכל חנות יגבה ממנה הממונה שתי ליטרות בכל שבת לעניי העיר (קנ"א). י"א תקנה שלא תלכנה הנשים אחרי מסת המט לכית הסברות, וכבר

רשות ביד הנסמך לבקש סמיכה כאיזה ב"ד שירצה. ואם יהיה אחד מהב"ד קרובו או קרוב לאימתו, יפנה אל ב"ד בגליל אחר. ט"ז האברכים הנסמכים מכבדו כל זמן שלא ישמיו ברבנות באיזה עיר צריכים לבוא לפני הב"ד לקיים סמיכתם. י"ז הוצאות ב"ד המסמיכים על הקהלות של הרבנים. ועוד איזה תקנות הישיבות להנהגת הב"ד ולהנסמכים. על התקנות האלה הסמיכו הרבנים: ר' דוד פרידמאן מקארלין, ר' אליה פיינשטיין מפרוויז, ר' צבי הירש ראבינאוויץ מקאוונא, ר' יוסף שלייער מסלאנים, ר' משה דאנישעווסקי מסלאבארקא, ר' אברהם משכיל לאיהן מחאסלאוויטש, ר' מאיר אטלאס מסאלאנט, ר' יצחק ליפמאן מנישועז, ר' אליה משה מזאז לוראק, ר' צבי הירש מאוהמען, ר' אליעזר ראבינאוויץ ממיינסק, ר' חיים עוזר גראדנינסקי מוילנא, ר' שלמה הכהן ארינסאהן מניעוץ, ר' ברוך מזעטל, ור' אהרן ווייל סקוב (הפלט שנה א'). ע"ע סמיכה.

[כללים בדני תקנות] כל תקנת חכמים אפילו בטל הטעם שבשבילו תקנו לא נתבטלה התקנה, ואין ב"ד יכולין לבטלה אא"כ גדולים מן הראשונים המתקנים, ולכן לרוב היו מסתירים טעמי התקנות למען לא יזלזלו בהן ותיוס מעשר שני פ"ה ב"ז. אך לפעמים התקנה מעיקרא היתה שהתקיים בזמן ששייך ההוא טעמא, ואז אם נתבטל הטעם בטלה התקנה (הליכות אלי אות תש"ל). אולם הקנה שלא נתפשטה בכל ישראל יכולים לבטלה, כההיא דטבילת בעל קריין שתקן עזרא (תלמודי ר"ע על הרי"ף ברכות פ"ג), ורק תקנה הכתובה בנביא אע"פ שלא פוטתה אין ב"ד אחר יכול לבטלה (ב"ק פ"ב: תוס' יום. הליכות אלי יום). כל יחיד משועבד להקל וזלזל עליו כל תקנותיהם, אפילו אם לא היה שם בעיר, וכן חל התקנה על הנולדים אח"כ (ב"י יו"ד סי' רכ"ה). הנישבע שלא ליכנס בתקנת הקהל הוי שבועת יטא כי על כרחו חלה עליו תקנתם. ואם אינו נוהג כמותם נכשל בחרו (תרומת הרשן סי' רפ"א ורפ"ב, הר"ם מינץ סי' י'). אם רצו הקהל לתקן שלא יקנה שום בעל הבית דנים לשבת כמה חרשים כדי שלא יתייגר הישער, שרי להו למיעבד הכי, ואין לחוש משום בטול מצות כבוד שבת (צמת צדיק סי' כ"ח, ועי' בית הלל ליו"ד סי' ר"ח דחולק ע"ז). תקנת קהל בטבה שלא ייחטא אלא טבח אחר, י"א שאם שחט אחר שחיתתו פסולה (ש"ע יו"ד סי' א' י"א). במחוז רודיס תקנו הקהל וקבלו עליהם ללכת אחר הרמב"ם בין להקל ובין להחמיר, והיא תקנה קדומה, בהיות הרמב"ם פוסק מפורסם, אבל אין רשות להקהל לעשות תקנה בזמן הזה ללכת אחרי פוסק אחר בין להקל ובין להחמיר (שו"ת רלב"ח ח"א כלל י"ב דף צ"ח ע"ג). ע"ע ועד ארבע ארצות; מס; פנקס; קהל.

ביבליוגרפיה: פראנקעל דרכי המשנה 3, 4, 28;

ע"עו תקנה מלפנים שהנשים היוצאות לאחר המטה לא תלכנה בערבוביא עם האנשים בדרך וכשנכנסות לבית עלמין תעמודנה מרהוק, וגם לא תקדים שום אישה לבית הקברות בעת הוצאת המטה לשבת על המצבות כמו שהיו רגילות לעשות, ויען כי ברכות הימים נתקלקל הדבר יותר ממה שהיה בראשונה, לכן הסכימו עתה לאסור את הליתות מכל וכל, וכל העובר על התקנה עניש יעניש ונוסרו כל הנשים. שנת תצ"א פ"א (קס"ו). י"ב מי שיש עליו חובות הגוים וחובות ישראל ואין לו כדי לפדוהם לשניהם הנוי קודם לגבות (סי' ר"ה).

[תקנות הרבנים בליטא אדות הסמיכה] ביטנת 1900

ע"עו הרבנים בליטא תקנות בנוגע לסמיכת הרבנים ואמרו להציע אותן לפני ממשלת רוסיא לאשרן ולקיימן בידם. ואלו הן: א' סמיכה לא יוכלו לתת רק ב"ד של שלשה רבנים אשר יבחנו את הנסמך כמותב תלתא כחדא, ושלשה הרבנים המסמיכים יהיו רק אותם שנבחרו מטעם רבני הפלכים בכל אחד משלושת הגלילות האלה: גליל ווילנא והוראדנא, גליל קאוונא ויטעבסק וקורלאנד, גליל מינסק ומאהילוב. ב' בכל גליל וגליל יקבע ב"ד של מסמיכים אחת בשנה אשר יבחרו רבני הגליל ההוא, בעיר אשר יסמיכו ביניהם הב"ד עפ"י רוב דעות, רק לא בעיר של אחד מרבני הב"ד. ג' זמן ישיבת הב"ד בגליל ווילנא והוראדנא כל חרש אייר, בגליל קאוונא ויטעבסק וקורלאנד מט"ו באב עד ט"ז באלול, ובגליל מינסק ומאהילוב כל חרש טבת. ד' ספני יטקשה מאד שכל רבני הערים אף מהקטנה שבקטנות באין יוצא מהכלל יקחו חלק בבחירת הב"ד אשר בגליל הישיך להם, ע"כ יהיה סדר הבחירות כך: בשנה הראשונה יקחו חלק בבחירות רבני המהוות והפלכים, או שיודיעו את דעתם בכתב לאחר מרבני הפלכים בגליל ההוא, ואח"כ יתאספו רבני הפלכים שבכל גליל וגליל למקום אחד, וירשמו בפנקס דעות כל הרבנים, וע"פ רוב דעות אלו יבחרו שלשה ב"ד מסמיכים, ואם יחלה אחד מן הנבחרים לב"ד, יבא תחתיו הרב אשר תהיינה לו דעות פחות מהשלשה ויותר מהרבנים שאחריו. ה' משנה הראשונה והלאה לא תהיה עוד הבחירה תלויה ברבני המחוזות ורבני הפלכים, רק רבני הב"ד טרם כלות מיטך ישיבתם יבחרו חמשת רבנים ויטילו גורל על שלשה מהם שהיו ב"ד בשנה הבאה והישינים הנותרים לסגנים למלאות מקומם אם יחלו או יעדרו, והבחירה הזאת תהיה בהסכמת כולם ולא ברוב דעות. ו' בחירת ב"ד תהיה רק לשנה אחת, ואינם יכולים להבחר ישינים רצופות. ז' על הנסמך להודיע במכתב לאחר מרבני הב"ד שני חרשים קודם זמן ישיבת הב"ד, שרוצה שיסמכוהו, ובמכתבו יפרש שם העיר שהוא דר בה ושם העיר ילמד שם, והרב שקבל המכתב ישלח תיכף העתקה מסגנו לשני חבריו למען יחקרו רבני הב"ד אדותו. ח')

ר' חנינא ברישא ולא הוה ליה ללוי אינש למיתב נביה וסא אחא לבלל (כתובות ק"ג:). בזמן הגאונים היו התלמידים בתרביצא עלולים להעתיק הנמרא שלא בדקדוק. וז"ל רב האי גאון בחישובתו לשואל (תשובות הגאונים הוצאת קאסעל סי' ע"ח): "שאתה צריך לעיין בכל דבר שיסתפק לך, כיצד? עיקרו אם מעות סופר הוא ואם שיטפא לתלמידי תרביצאי שלא היו בקיין" וכו' ובסוף יאמר: "ואין הפסוק כן כדרך מעות הרבה שמצוין בשיטפא דתרביצאי". ונקרא לפעמים "רבואתא דתרביצאי" (עי' תשובות הגאונים הוצאת הרבני סי' רס"ט צד 107).

ביבליוגרפיא: הלוי, דורות הראשונים ח"ג פ"ח; מיללער, מפתח לתשובות הגאונים בהקדמה; העתון יגדיל הורה לישראל אקערמאן (ברלין 1892).

ז"ר-ב. מ.

תרגום: העתקה מלשון ללשון, וביחוד העתקות הראשונות מהתורה ויחר כה"ק כמו תרגום אונקלוס ותרגום בן עזיאל ותרגום רב יוסף ועוד. ומתורגם ארמית (עורא ד' ז'), כי המליץ בינותם (בראשית מ"ב כ"ג) חרגומו ארי מתרגמן הוה ביניהן, וכן בלשון חז"ל תורגמן (פסחים ק"ו:). שבר מתורגמן (שם נ':). שהיו מתרגמן את קריאת התורה לפני הצבור (ע"ע מתורגמן). תרגום של תורה אונקלוס הגר אמרה ושל נביאים יונתן בן עוזיאל (מגילה ג'). תרגום אונקלוס היה אהוב וחביב מאד בעיני חז"ל ואמרו לעולם ישלים אדם פרשיותיו שנים מקרא ואחד תרגום (ברכות ח'). כלומר שיקרא מקורם הפנים בלשון המקורית ויחרגם כל פסוק בתרגום ארמי להבין פירוש המלות ואח"כ יקרא הפנים עוד הפעם להבין כוונת הפסוק, "מפורש" זה תרגום (מגילה ג'). נדרים ל"ז:). ונקרא תרגום אונקלוס, "תרגום דידן". התרגום אינו העתקה מלים יבשות בלבד אלא גם פירוש וביאור (paraphrase). וכמו הפסוק ביום ההוא יגדל המספר בירושלם כמספר הדרימון בבקעת מנידן (זכריה י"ב). וא"ד יוסף אלמלא תרגומא דהאי קרא לא ידענא מאי קאמר: ביוםא ההוא יסני מספרא בירושלם כמספרא דאחאב בר עמרי דקטל יתיה הדרימון בן טבדימון ברמות גלעד וכמספרא דיאשיה בר אמן דקטל יתיה פרעה חנידא בבקעת מנדר (מגילה ג'). והוא תרגום רב יוסף כמו שמצינו תרגומו בכמה מקומות (פסחים ס"ח. מ"ק כ"ו. ב"ח: יומא ל"ב: ע"ז: נדרים ל"ח. קדושין י"ג. ע"ב: ע"ז מ"ד. סנהדרין צ"ד: מנחות ק"י:). וגם התרגום הזה היה מוכשר בעיני חז"ל וכן שכחו את תרגום עקילס (ע"ע). ומפני שהתרגום היה בארמית קראו גם לחלק הארמי שבפנים התנ"ך בשם "תרגום". לעומת התלק הנדול שכתוב עברית שקראו בשם "מקרא", ואמרו תרגום שכתבו מקרא ומקרא שכתבו תרגום מצילין בשבת מפני הדליקה. תרגום שבידמה ושברניאל ושבתורה יגר שהדוהא (שבת קמ"ו:).

בריל. מבוא הבישנה 1—52; ווייס. דו"ד ה"ד; יהושע בן אלכסנדר פאיק. קונטרס על דיני רבית. וורצבאך 1692; האסף ח"ג 183; כפר הירבול שי' למורה להילדעסחיימר צד 77; ספנת ישראל ח"ב 29, 103; הפלס ח"א 86, 122. א.

תרביצא (תרביצאי): הצר לפני הישיבה. שהיו יושבים ולומדים שם התלמידים קודם שהיו מוכשרים ליכנס לפנים הישיבה והם נקראו "תרביצאי". מאי קנחנר תרביצא דאפרני (ב"ב צ"ח:). תרביצא דביהיה (ערוכין פ"ט:). טבא יתא דטבת ארמלחא, א"ד דלא ביירי בה תרביצי (תענית ו:). פי' שאין מניחין שממה החצרות אלא שוכנין שם שלא באו גיטמים כדי ליכנס לביה. פי' תרביצי בתי מדרשות. כלומר אין חריבין בתי מדרשות שיכולין תלמידים לבוא שאין מעכבין להו הגיטמים, ובטבת יש להם פנאי יותר מכל ימות הישנה (פי' הרגמה). ואמרו הרואה תרגולת בחלום יצפה לתרביצא נאהונילה (ברכות נ"ז:). פירש'י גינה אי נמי בית המדרש נוסריסק של תרגול. ומהשם הזה נבנה הפעל רבץ. ודרשו יעבץ שיעץ וריבץ תורה בישראל (תמורה ט"ז). ותרגום הפסוק (בדח"א ב' כ"ה) דאוקים בעיעתיה תרביצא לתלמידיא. תרביצא הוא היפך מן כלה (ע"ע חתן וכלה). שהוא שיעור של הלכה שלמדו לפני התלמידים בפנים הישיבה. ולכן מצינו: בתרביצא אמרי וכי דבר הלמד בהיקש חוזר ומלמד בהיקש. בכלה לא איחרר (מנחות פ"ב:).

[התרביצא בזמן התלמוד] התרביצא היה כמו הטבוא לביה"ב הנקרא, "פאליש" בלשון יהודית אשכנזית. וכו' היו לומדים כל אלה ישגלו למקום תורה ממדינות שונות במרם שנבדקו כל צרכם ע"י ראשי הישיבה אם ראויים הם ליכנס לפני ולפנים. שם ישנו משנתם כל אחד במה שבחר לו ועשה לו רב וקנה לו חבר כחפצו. בזמן רבן גמליאל היה להם שומר הפתח וכל תלמיד שאין תוכו כבדו לא הכניס השומר לבית המדרש. אך אחר המאורע עם ר' יהושע סלקוהו לשומר ונתנו רשות לכל התלמידים שישבו בחוץ לכנס. ונתוספו במה מאות ספסלי (ברכות כ"ח:). ההקפדה היתה גם על התרביצאי מפני שלא דקדקו בשמעתן ולא הוכשרו ליכנס לישיבה. עד כי היתה למלה בפי ראשי החכמים לומר למי ששנה בשיבוש, "פוק הני לברא" (ביצה י"ב. יבמות ע"ז). ר"ל למד זאת לתלמיד תרביצא ולא בישיבה, כי שם למדו לפעמים ברייתות משוכשות (וגם ברייתא עצמה נקראת כן מפני שלמדו אותה בחוץ. ולא בישיבה). ע"ע בדייתא. אמנם הדבה פעמים היו בין התרביצי חכמים גדולים שלא נכנסו בישיבה ממעמים שונים וסבות אחדות. כמו ד' הנינא בר חמא שייב, אבראי" ולמד לפני תרביצאי, בעת שר' אפס ישב בראש הישיבה כי היה גדול ממנו שתי שנים ומחצה, ואתא לוי ותיב נביה ד' חנינא נ"כ אבראי, עד כי נח נפשיה דר' אפס ותיב

[תרגום שהתנגדו אליו חז"ל] בזמן בעלי התלמוד

היו תרגומים הרבה שאסרו להשתמש בהם. ורבן גמליאל הזקן שהיה עומד ע"ג מעלת הר הבית והביאו לפניו ספר איוב תרגום, ואמר לבנאי שקעו תחת הנדבך (שבת קמ"ו.). ואמרו המתרגם פסוק כצורתו ה"ו בראי והמוסיף עליו הרי זה מחרף ומגדף, כמו ויראו את אלהי ישראל (שמות כ"ד י') וחזו אלהא דישאל, הרי זה בראי טאין הקב"ה נראה, והמוסיף עליו ומתרגמו וחזו ית מלאכא דאלהא דישאל ה"ו מחרף ומגדף שעושה הכבוד מלאך, אלא יתרגם (כמו באונקלוס) וחזו ית יקר אלהא דישאל (קדושין מ"ט.). המכנה בעריות והאומר מזרעך לא תתן להעביר למולך (ויקרא י"ח) לא תתן לאעבא בארמיותא מיתקין איתו בניזפה (מגילה כ"ה.), ופירשו המכנה בעריות ערות אביך וערות אמך קלון אביו וקלון אמו. או קלנא דאביך וקלנא דאמך (שם, ומס' סופרים פ"ט א'). אלא דמתרגמין עמי בני ישראל. כמה דאנא רחמן בשמיא כן תהוין רחמנין בארעא, תורתא או רחילא יתה וית ברה לא תיכסון תרויהון ביומא חד. לא עברין מבאות (לא טוב עושין) שהן עושין מדותיו של הקב"ה רחמים ואינם אלא גזרות (ירוש' ברכות פ"ה ג'). וכן ובני דין היו אשירים ולמשישים ולאומים, ר' שמואל בר נחמן אמר אע"ג דאינון מתרגמין ואמרין תנרין לפרין וראשי אומין, כלהון דאשי אומות הן (ב"ר פס"א). ועיני לאה רכות, אימוריה דר' יוחנן תרגם קדמוהי ועיני לאה הוו רכיבין, א"ל עינא דאמך הוו רכיבין, ומהו רכות? רכות מבכיה (שם פ"ע). גם אסרו לכתוב התרגום בספר, רבי שמואל בר רב יצחק חמא חד סופר משיט תרגומא מן גו ספרא, א"ל אסיר לך דברים שנאמרו בפה בפה ודברים שנאמרו בכתב בכתב (ירוש' שם). כי התרגום שהוא פירוש המקרא נחשב כתורה שבע"פ. ואחר שהותרה התורה שבע"פ שיתכתב, כתבו גם התרגום. בזמן הגאונים רצו אחרים להשתמש בתרגום ערבי, אך רב נטרנאי גאון התרה בהם שלא יחליפו את "תרגום רחמים" (מילעך ספתח לתשובות הגאונים 106). וכן רב האי גאון תמה כי בספרד לא נהגו לתרגם את התורה (שם 211). ואף כי אח"כ לא תרגמו עוד את התורה בפני העם רק במקומות אחדים (ע"י אבן ספיר ח"א ג"ע ע"ב), אבל היחידים קראו תמיד את הפרשיות שנים מקרא ואחד תרגום בע"ש או בשבת.

[תרגום אונקלוס] התרגום היותר נכון אשר אשרוהו

חז"ל ונתפשט בכל תפוצות ישראל הוא תרגום אונקלוס והוא "תרגום ירדן" או כאשר יכנוהו בעלי התוספת "תרגום בבלי" (מנחות ס"ד). וכן המדרכי (גימין סוף פ"ט). עיקרו של התרגום היה כדי להשימע לנשים ועמי הארץ שאין מכירין בלשון הקדש (ירוש' מגילה כ"א: ד"ה ובנביא אחר קורא ושנים מתרגמין). ולפי שעיקרו בשביל ההדיוטות לכן השתדל בעל התרגום להסיר כל מכשול מלפני המון העם למען תהיה שמיעת

הקריאה בתורה לתועלת להם ולא לנזק. ולבבלי ימצאו קלי הדעת בתורה דבר אשר יהיה להם לזר, וגם בעבור הנרים הבאים לחסות תחת כנפי השיכיה ונגד העמים בכלל וחכמי היונים בפרט שלא ימצאו מקום ללגלג על תורה משה לפי דעות הפליסיפאי שלהם. ועל הכוונה הזאת היה כל מה שנסמך במקומות מעל לשון הכתוב והוסיף לפעמים איזה דברים מרעתו כעין פירוש. רש"י לוצאטו מחלק את דרך אונקלוס לל"ב נתיבות חכמה אשר על פיהן נטה מתרגמו מלשון המקרא, ואלו הן: א') שנויי הלשון מפני התחלף אופני הדבור בין לשון עברית ללשון ארמית, כגון יהי מאורות יהוה נהורין, כי העברי אומר יהי בלשון יחיד אע"פ שהשם שאחריו בלשון רבים וכן לא יעשה בלשון ארמית, והוכרח המהרגם לומר יהוה. כי ישמעת לקול אשתך ארי קבילת. שבעה איש ואישו דכר וגומבא, כי הארמי לא ישימש בלשון איש ואישו במנין בעלי חיים בלתי באדם לבדו. התחלך לפני והיה תמים פלח קרמי, כי אין מליצת העבדי נוהגת בלשון ארמית ולא יבינה השומעים, ביד רמה בריש גלי. הנני ממסיר לכם לחם מן השמים הא אנא מחית לכן, כי הארמי לא ישימש בלשון הממרה הוין מענין המטר עצמו, ועוד הרבה כהנה. ב') שנויי הלשון לכבוד מעלה, להרחיק ההגשמה ורבותי אלהות. ושנה בכל מקום שמצא לשון אלהות אומר בע"ז. כמו עם אשר תמצא את אלהיך ית רחלתך (ומפני זה הוצרך לשנות תרגום ופחד יצחק היה לי ודרחיל ליה יצחק, שאם היה אומר ורחלת יצחק היה משמע ע"ז). וכן כל אלהים אחרים תרגם מעוות עממיא, שאם היה אומר אלהיך אחרת היה נראה לקלי הדעת כאילו יש שם אלהות הוין מאל יחיד. אולם לא יהיה לך אלהים אחרים לא תרגם לא יהיו לך מעוות עממיא בר מני, שנראה כחידוש ונידוף לעומת השם לרעותו למעוה העמים. ומן המין הזה ג"כ כי ישי בקרבו שתרגם הרי בשמי מימריה (ע"ע מימרא). ג') שנויי הלשון לכבוד מעלה להרחיק הפעולות וההתפעלויות אשר יחוסן אל הבורא וכל למעם כבודו והדרתו בלב ההסון. כמו וירח ח' את ריח הניחוח תרגם וקביל ה' ברעוא ית קרבניה, כי אין המכוון בהרחק כ"א הקבלה ברצון. וכן וירד ה' לראות את העיר ואת המגדל ואתגלי ה' לאתפרעא. וכן אני יוצא בתוך מצרים אנא מתגלי. אמנם לא היה עיקר כוונת אונקלוס להרחיק הנשמות, כי הנה הניח הכתובים באצבע אלהים כמישמעו באצבעא דה', ותרגם מימינו אש דת למו כתב ימינה סגו אשתא אורייתא ירה לנא, וכן נמית ימינך תבלעמו ארץ אריסת ימינך, מפני כי ההגשמה הזאת לא תוכל להשפיל ולהקל כבוד הבורא בעיני העם. והמליצות האלה היו שגורות בפי העם והבינו כוונתן. ד') שנוי לשון דרך כבוד כלפי מעלה, לבבלי תשמענה אוני עם הארץ לשון סגונה בעיניהם או לשון ילל מעות לפי הבנתם. כמו ויקוב בן האשה הישראלית את השם

עתיד, תרגם וכען סני כעין חילא קדמך ה', לשון הווה להורות שבהו ונבחרתו לא תפבל שנוי. ובין כתפיו יטבן, שהוא משל כהברו חופף עליו. תרגם ובארעיה תשרי שכנתא, י"ב) לתקן כל מאמר המסופר בתורה שיהיה דרך כבוד כלפי מעלה, כמו צהוק עשה לי אלהים תרגם חדוא עברי לי כל דשמע יחדיו לי. י"ג) שנוי הענין בעבור כבוד האומה ואבותיה, כמו יעקב איש תם ויטב אהלים נבר שלים משמש בבית אילפנא. ויעקבני וחכמני. עיני לאה רבות יא"ן. נפתולי אלהים נפתלתי עם אחותי. קבל בעותי ה' באתחננתי בצלותי חמירת דיהי לי ולד באחותי ופירש נפתלתי מלשון תפלה. כרי שלא ישמע ההמון שהיתה חטטה בין האחיות. כי בן זקונים הוא לו ארי בר חכים הוא ליה, שלא ידמה ההמון כי בלא טעם הגון היה אביו אוהבו מכל בניו. האשה הכושית אתהא שפירתא, לכבודו של משה. י"ד) שנוי הענין להסיר המשל אשר יתעו בו ההדיוטות, כמו יול מים מדליו וזרעו במים רבים שהוא משל לקוח מעין שתול על פלגי מים הסיד מפשרו ותרגם יסני מלכא דיתרבא מבנוהי וישלום בעממין סניאין. ובן וטובל בשמן רגלו תרגם ויתרבא בתפנוקי מלכין. ט"ז) לתקן הענין בדרך כבוד, כמו ויהי האדם לנפש חיה והות באדם לרוח ממללא. שלא ידמה שווי בין האדם והבהמה, והודיע כי לאדם ניתן יתרון כח הרבד. מה טובו אהליך יעקב תרגם מה טבא ארעך כי אין כבוד באהלים. ט"ז) שנוי הלשון בעבור תורה שבע"פ, כמו ולך לך אל ארץ המוריה לארע פולחנא, לרמוז דעת חז"ל שהמקום ההוא הוא מקום ביהמ"ק, וכן לשון בשדה לצלחה. אשר לקחתי מיד האמורי בחרבי ובקשתי בצלותי ובכעוטי. כל בן נבר לא יאכל בו כל בר ישראל דאשתמד. בבית אחד יאכל בחבורא חדא. אם יקום והתהלך בחיוץ על משענתו על בוריה. לא תבשל גדי בחלב אמו לא תיבון בשר וחלב. י"ז) תוספת לשון עם שמירת הענין בעבור השתנות אופני הדבור בשתי הלשונות. ממין הזה הוא ולמקוה המים קרא ימים ולבית כנישות מ"א. ארין ארבע מאות שקל כסף ארע שויא. עשרה זהב משקלם מתקל עשר סלעין דדהב מתקלקון. וכלה הרעב את הארץ. ית עמא דארעא. ה' ילחם לכם יניח לכון קרב. יומת המת יתקטיל דחייב קטול. י"ח) תוספת לשון לבלתי יובן רבוי או דמיון, כמו מי כמכה באלים ה' לית בר מנך את הוא אלהא ה'. יזבחו לשדים לא אלוה דלית בהן צירוף שאין בהם תועלת. אין כאל ישראל לית אלהא אלא אלהא דיישראל. י"ט) תוספות לשון עם שמירת הענין לכבוד מעלה, כמו ורוח אלהים טרחפת ורוחא מן קדם ה', הרחיק הסמיכות, ויבן נח מזבח לה' מדבחא קדם ה'. ויהי אלהים את הנער ויגדל והוה מיטרא דה' בסעדיה דרכיא. אין זה כי אם בית אלהים אתר דרעוא בית מן קדם ה'. ויקח משה את מטה אלהים בידו ית חוטרא דאתעבדו בית

ויקלל, תרגם וארגיו (ולא ולם) שלא להוציא מפיו לשון מגונה כלפי מעלה, וכן באברהם שנאמר השופט כל הארץ לא יעשה משפט בדרך תמיחה, תרגם דין כל ארעא ברם יעבר דינא, בניחותא. ה') שנוי הלשון בעבור כבוד האבות והאמהות וכבוד ישראל בכלל. כמו ויגנוב יעקב את לב לכן הארמי וכסי יעקב מן לבן ארמאה. ותגנוב רחל את התרפים ונסיבת, כי בורח הוא ארי אזיר הוא, כי ברח העם ארי אזל עמא. החליף הכריחה בהליכה דרך כבוד, וכן יהי לך איטר לך אצלך בדילך. שלא יהא נראה כאלו יעקב ומנחתו היו נכזים בעיני עשו. ויענו בני יעקב את שכם ואת חמור אביו במרמה בחוכמה. ו') לבאר הסתום והתמוה לשומע. ממין הזה הוא מה שתרגם וייראו בני האלהים את בנות האדם בני רברביא, וכן כי פי המדבר אליכם בלישנכון. שבעת ימים תמלא ידם תסרב קרבנהון. מים קדושים תרגם מי ביוז, והרחיק תאר קדושה למים. ונתתי את הכרכה על הר גזים ית טברביא. ז') לבאר כל לשון שהוא משל ומליצה יא' אפטר בלשון אחרת, כמו ירצו בארץ ורבו בה תרגם. אתילידו. כי במסלי עברתי את הירדן ארי יחידא, נתתיך אלהים לפרעה ואהרן אחיך יהיה נביאך רב לפרעה ואהרן אחיך יהי מתורגמן. סר צלם מעליהם עדא תספתון מנהון. ומלתם את ערלת לבבכם ותעדון ית טפשות לבכון. ונתנך ה' לראש ולא לזנב לתקיף ולא לחליט. וכדומה. ה') לתקן הלשון דרך כבוד, כמו הוא היה נכור ציד נכור תקיף, כי בדור המתרגם היתה מלאכת הצידה פחותה בערכה. וירד העיט על הפגרים על פלגיא, כי לא רצה להזכיר לשון פגרים בענין נכבד כבדית בין הבתרים (וטעות הוא בפירש' מתרגמינן פגלייא וצ"ל פלגיא). מים לרעה מים לקידוש, כלומר שלא היתה הרחיצה להעביר המניף רק להוספת קדושה. כתועפות ראם לו תקופא ורומא דיליה כדי שלא להשוות כבודו ותפארתו לחיה. אשת חיקך אתת קימך כלומר אשת בריחך בלשון נקיה. ט') שנוי הלשון בעבור תורה שבע"פ ופירוש חז"ל, כמו וישלח את נערי בני ישראל שתרגם בוכרי. וספרתם לכם ממחרת השבת מבתר יומא טבא להוציא מלכם של צדוקים. והיו למזוטפת בין עיניך לתפלין. י') שנוי הלשון עם שנוי הענין לכבוד מעלה להרחיק כל מחשבת רבוי ודמיון, כמו אלהי האלהים ישתרגם אלה הדיינים לסלק הרבוי, וכן כי התחת אלהים אני שתרגם הרי דחלא דה' אנא, כי מתוך העברי ירומה יחס דמיון בין האדם וה' האפשרות שיעמוד במקומו, ולא שהיה קורא תחת במקום תחת אלא ששינה הענין למרי בכוונה. י"א) שנוי הענין לתקן התוארים והתפעלויות הנסות המיוחדים לה', כמו וברוח אפך תרגם ובמימר פומך אע"פ שהנשמות במקומה עומדת, אבל זו פחותה וזו נכבדת. ושכוחי כפי עלך ואנין במימרי עלך. וראית את אחורי ית דבתרי, לפני לא יראו ודקרמי. ועתה יגדל נא כח ה' שהוא לשון

תורה שבע"פ: פוקד עון אבות וגו' כד משלמין
בניא למחטי בתר חובי אבהתהון. עפ"י דעת חז"ל
באוחזים מעשה אבותיהם בידיהם. ובתבתם על מזוזות
ביתך ותכתבינן על מזוזין ותקבעינן בסיפי ביתך.
כ"ז תוספת עם שני הענף לבלתי יוכן רבוי ודמיון
בה: הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע הזה
יחידאי בעלמא מניה למידע טב ובייש. שלא יהיה דמיון
בין האדם וה'. והפריד מלת אחד ממלת ממנו. מי
אל בישמים ובארץ אשר יעשה במעשיך ובגבורותיך
דאת הוא אלהא ד'טכנתך בישמא מלעילא ושליט
בארעא ולית דיעביד כעובדך ובגבורותך. ה' ברד
יחננו ואין עמו אל נכר ה' בלחודיהון עתיד לאשירותהון
בעלמא דהוא עתיד לחרתא ולא יתקיים קדמוהי פלחן
טעוין. כ"ח כנ"ל לתקן התארים הפעילות והתפעלויות
המיוחדות לה'. ומפניך אסתר ומן קדמך לית אפשר
לאסמרא. ויתעצב אל לבו ואמר למתכר תקפהון
כרעיתיה. יטנה בזה שני גדול להרחיק ההגיטה הנסכה.
זה אלי ואנוהו וגו' דין אלהי ואבניה ליה מקדש אלהא
דאבהתי ואפלח קדמוהי. קללת אלהים תלוי ארי על
דחב קדם ה' אצטליב. אם שנותי ברק הרבי אם על
חד תרין בחזו ברקא מסוף שמיא ועד סוף שמיא
תתנלי חרבי. שנה לפרש שנותי מסוף שמיא וכפל
במקום חרוד החרב, וברק ברקא. אם אנה חרבי
הלוחטת כפלים ככר. כ"ח כנ"ל לתקן כל מאמר
המסופר בתורה שיהיה דרך כבוד כלפי מעלה: ויהי
כאשר התעו אותי אלהים מבית אבי והיה כד טעו
עממיא בתר עובדי ידיהון יתי קריב ה' לדהלתיה מבית
אבי. שלא נא ביד חישלח ביד מאן דבישר דתשלח.
שלא יהיה מיאונן של משה נראה כמסר אלא מהיותו
מחזיק את עצמו בלתי ראוי לאותה שלחות. וכן עתה
ידעתי כי גדול ה' מכל האלהים ארי רב ה' ולית אלה
בר מניה. שלא לתת מביטול לפני עיה לחשוב כי יש
ממיות נם באלהים אחרים אלא יש הוא גדול מהם.
כ"ט כנ"ל בעבור כבוד האומה ואבותיה: ואת הנפיש
אשר עשו בחזק וית נפשתא דישעבדו לאורייתא בחזק.
ר"ל ישבנותם בהרבותם להם עבדים וישפחות היתה
למען הביא אותם לחסות תחת כנפי השכינה. עלי
קללתך בני עלי אתאמר בנבואה דלא ייתון לוויא עלך
בר. ויט ישבמו לסבול ויהי למס עובר ויכבוש מחזי
עממיא ושיצי ית דייריהון ודישתארו ביהון יהון ליה
פלחין ומסקי מסין. לא תחיה קדשה מבנות ישראל
ולא יהיה קדש לא תהי אתתא מבנות ישראל לנכר
עבר ולא יסב נכרא מבני ישראל איתתא אמא. עם
נבל ולא חכם עמא דקבילו אורייתא ולא חכמו. אשר
נסיתו במסה תריבוהו על מי מריבה דנסיתוהי בניסיתא
והיה שלים בחנתוהי על מי מצותא ואשתכח מהימן
והוסיף בזה לכבוד אהרן. ל' הנ"ל בעבור כבוד התורה
להסיר כל לשון של משל ומליצה: ובלעדיך לא ירים
איש את ידו ואת רגלו לא ירים גבר ית ידית למיחד

נסין מן קדם ה'. ועוד הרבה כאלה. כ"י תוספת לשון
לתקן כל מאמר המסופר בתורה שיהיה דרך כבוד
כלפי מעלה. כמו בדברי אברהם חלילה לך מעשות כדבר
הזה שתרנם קושמא אנון דינך מלמעבד כפתנמא הדין.
ביאר הענין בלשון רכה. וכן בדברי פרעה מי ה' אשר
איטמע בקולו המתק המליצה שמא דה' לא אתגלי לי
דאקבל במימריה. כ"א כנ"ל בעבור כבוד האומה
ואבותיה. כמו ויבא הביתה לעשות מלאכתו למבדק
בכתבי חושבניה. לבלתי יקשה איך היה עושה מלאכה
אם הפקידו אדוניו על כל אשר לו. לקחת אותנו
לעבדים ואת חמורינו ולמסני תנא לעבדין ולמדבר ית
חמרנא. הוסיף מלה להפריד בין השבטים והחמורים.
כי תועבה היא למצרים ארי בעירא דמצראי דחלין ליה
עבראי אכלין. הוסיף לבאר הענין לכל ידומה ישהיו
אבותינו מאוסים בעיני האומות. ויאמר ישראל אל יוסף
אמותה הפעם אלו אנא מאית זמנא הדא מנחם אנא.
האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו דעל אביו ועל אמיה
לא רחם כד חבו מן דינא. הוסיף בדי שלא יובן שהיה
ישבט לוי בעל טבע קשה ואכזרי. כ"ב תוספת לבאר
הסתום. כמו ועין הרעת טוב ורע ואילן דאכלין פירוהי
חכמין בין טב לבייש. כי איש הרגתי לפעמי לא נברא
קטלית דברדליה אנא סביל חוכין וכו'. כי לא אוסיף
לקלל עוד את הארמה בעבור האדם בדיל חובי אנשא.
באדם דמו ישפך כסהדין על מימר דיינא דמיה יתשר.
כל הן הילוד היאורה תשליכוהו דיתליד ליהודאי. ויהי
הענין והחושך ויאר את הלילה והיה ענא וקבלא
למצראי ולישראל נהר כל ליליא. בלחם הקלוקל במנא
הדין דמכליה קליל. קח את כל ראשי העם והקוע אותם
ודון וקטול דחייב קטול. לגר אשר בשעריך תתננה
ואכלה לתותב ערל שלא ידמה שתנתן לגר צדק. שמע
ה' קול יהודה ואל עמו תביאנו קבל ה' צלותיה
דיהודה במפקיה לקרבא ולעמיה תתיבניה בשלם. כ"ג
הוספה לבאר משל ומליצה ולהקל הבנתה על החסון.
כמו ושמתי את זרעך כעפר הארץ סניאין כעפרא דארעא.
מי מנה עפר יעקב מאן יכול לממני דעדקיא דבית
יעקב דאמיר עליהון יסגון כעפרא דארעא. וידנו לרוב
וכנוני ימא יסגון בנו בני אנשא על ארעא. אם זרחה
השמש עליו דמים לו אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי.
ונתתי את שמיכם ככרזל ואת ארצכם כנחושה ואתן
ית שמיא דעלויכון תקיפין כפרזל מלאחתא מטרע
וארעא דתחתויכון חסינא כנחושא מלמעבד פירין.
כי לחמנו הם ארי בידנא מסירין אנון. ועבדתם ישם
אלהים אחרים מעשה ידי אדם ותפלחון תמן למסמיא
פלחי טעויותא עובד ידי אנשא. כ"ד תוספת לתקן
הלשון דרך מעלה כבוד. על כן יעזב איש את אביו ואת
אמו בית משכבו אבוי ואמיה. ואנשי סדום רעים
וחטאים ביישין בממוניהון וחיביז בגויתיהון. ורצון שובני
סנה ורעי ליה דשכנתיה בשמיא ועל משה אתגלי
באסנא. כ"ה תוספת לשון עם שמירת הענין לכבוד

עד שנמצאו בירינו שלש נוסחאות שונות. והעיקר הוא תרגום אונקלוס אשר נתקדש ע"י בעלי התלמוד הבבליים בקדושה יתירה והתפשט בכל תפוצות ישראל ונספח לכל החומשים. תרגום אונקלוס הוא רק על התורה וכן תרגום ירושלמי הוא על התורה ותרגום המיוחס ליונתן ב"ע הוא גם על נביאים וכתובים, או שהוא תרגום רב יוסף המובא בנמרא על נביאים (כנ"ל). ונמצא אצלנו תרגום רב יוסף על איזה ספרים. בתרגום נביאים נמצא לפעמים פתיחה לספר המתורגם, כמו על ספר הושע שמביא בעל כד הקסם (אות א' ס' אהבה) וז"ל: וכן כתיב תחלת דבר ה' בהושע וגו' ותרגם יונתן ע"ה אמר ע"י הושע נביאה הוא הושע דאתנבי בריש ארבעה נביאן הושע עמוס ישעיה מכה, שריות פתגמא דה' בהושע ואמר ה' להושע אויל אתנבי נבואה על יתבי קרתא מעותא (מעוותא) דאינון מוסיפין למחמא ארי טמעא ימעון דיירי ארעא מבתר פולחנא דה'. מתיב הושע ואמר קדמויה קדורטא ב"ה רבין עלמא אם חמאן ישראל קרמך חליפין באומא אחרייתא. בכן אמר קוב"ה עלויה דהושע דהוה ליה למילף כן משה רבא דצלי על ישראל ובעי רחמי עליהון ואמר וכען אם ישבת לחוביהון ואם לאו מהני כען מספרך די כתבת וכו' והיא דרשה מהתלמוד (פסחים פ"א). ובתרגום שלנו מתיב הושע והלאה ליתא. תרגום רב יוסף על דברי הימים נרפס ראשונה בחסרון כקומות רבים עם לשון רומי (אוינסבורג 1680) ועוד בלי לשון רומי מתוך כ"י אחר (אמשטרדם 1715). רב האי גאון נשאל על תרגום ירושלמי או תרגום א"י, והשיב וז"ל: וששאלתם תרגום א"י משום מאן איהמר ופירושה ראית בהלכות קמנות ובאגדות מאי הוי עליה: אין אנו יודעין תרגום א"י מי אמרו ואף אין אנו יודעין אותו גופו ולא שמענו ממנו אלא מעט ואם מסורת בידם כי מימות חכמים הראשונים היה נאמר בעבור כמו ר' אמי ור' אסי וכו' או אפילו בימי ר' אבא ור' חנניה האחרונים שהיו בימי רב אשי גם בתרגומא דילן חשוב שאלמלא כן לא היה נאמר בפני איתני עולם. עכ"ל. ונוסף לזו התשובה דברים אחרים מתלמידיו המשובחים אליה לבאר איך מגונה הוא התרגום שאינו נכון, ומותר רק בדרך דרוש, אבל להעתיק מלשון ללשון ולומר לזה נתכון משה לא נכון לעשות וזלתי תרגום דידן שנישמע מן הנביאים וזולתו חידוף וגידוף וכו' כי מי יוכל לתרגם ספר אחד באיזה לשון שירצה ולומר אלה דברי הנבואה בלא שינוי, וזה הוא הברוי"ה (ברלינר, תרגום אונקלוס ח"ב צד 173—175).

[הערתקת אחרית] מלבד התרגומים הנ"ל היה לנו תרגום היוני של עקילס (ע"ע) ותרגום היוני של שבעים זקנים (ע"ע תל"מ). ותרגום תיאודוציון שיש ממנו תרגום על דניאל. והעתקה הרומית של הירר נימס (ע"ע) שהוא תרגום הוואולגאטא, או העתקה

זין וית רגליה למרכב על סוסא. ברצונם עקרו שור תרגם תרעו יסור סנאה, כלומר הרסו חומות האויב והחליף עקירת הבהמה בהריסת החומה. וכן עשה באוסרי לנפן עירה ושרקה בני אתינו שתרנם עירה קרתיה, בני יבנן, ואתנו היכליה (ע"י רש"י), והוא ע"ד הררש, ל"א) כנ"ל לתפארת הלשון, כמו כתנות עור לבושתין דיקר על מינך בשרהון, כי כתנות עור הוא בלתי חשוב בעיני ההמון, והיה כאשר תריד ויהי כד יעברון בנויה על פתגמי אוריתא. ולמד שכל זמן שיישראל שומרים את התורה אין כל אומה ולשון יכולה להרע להם. בפנעו בו הוא ימיתנו כד אתחייב ליה מן דינא, הוסיף תנאי שאינו בכתוב, שלא ילמדו העם להחיר לעצמם עשיית משפטים ודינם שאם מרעת ב"ר. יחי ראובן ואל ימית יחי ראובן בחיי עלמא וטותא תניינא לא ימית פירוש הכפל על העולם הבא. ל"ב) כנ"ל בעבור התורה שבע"פ ופירושי חז"ל: קול דמי אחיך צועקים אלי קל דם זרעין רעתירן למיפק מן אחיך. כמו ששינוי בסנהדרין דמו ודם זרעותיו. והחי רוח יעקב אביהם ושרת רוח קדשא על יעקב אבותיו. יהורה אהה יודוך אחיך את אדיתא ולא בהיתתא, כפי מדרשם. ונקח לא ינקח סלח לדתיבין לאוריתא ולדלא תיביל לא מזבי, כמדרשם ונקח לשבים לא ינקח לשאינם שבים. מפני שיבה הקום מן קדם רסבר באוריתא תקום, את אביה היא מהללת מקדושת אבהה היא מיתחלא, שאין האב נעשה חלל בזנות בתו. זלל וסוכא זלל בשר וסבי חסר, כפי ההלכה. וכל אלה הם רק דוגמאות אחדות משינויים של הרבה מאות שנישטנו על דרך הזה. גם נמצאים חלופי נוסחאות הרבה בין הספרים כ"י ונרפסים. והנוסחא היותר מתוקנת היא בחומש סביוניטה משנת שי"ז שהו"ל ברלינר במהדורא יפה (ברלין 1884).

[תרגום יונתן בן עוזיאל ותרגום ירושלמי] מפני הסבה שהמתורגמים היו מתרגמין את התורה בעל פה, לא דקדקו כ"כ בתרגום אונקלוס וישנו את לשונו ונוסחתו וגרעו והוסיפו עליו מדרשים ועי"ז נתהוו תרגומים כמעט חדשים ושונים מתרגום העקרי, ויש שיחסו את התרגום החדש ליונתן בן עוזיאל אשר תרגמו אבר מפני שלא השתמשו בו, אחרי שכל חכמי התלמוד הסכימו על תרגום אונקלוס. בזמן הגאונים היו יסתי נוסחאות שונות זו מזו בתכלית השינויים. וכמו שנישטנו יסני התלמודים בבלי וירושלמי, כן היו תרגום אונקלוס שנקרא תרגום בבלי, ותרגום ארץ ישראל שנקרא תרגום ירושלמי. ונכון לשער ששניהם הם מסקור אחד מתרגום אונקלוס אך נשטנו במשך הזמן בין מרניהאי ומערבאי, וגם תרגום אונקלוס בהיותו בידו בעלי התלמוד עשו בו שינויים רבים לפי תלמודם ודרשותיהם. ותרגום ירושלמי הוסיפו בו דרשות בעלי האגדות הירושלמיים. ובמשך הזמן שהשתמשו בו בא"י נחלק גם הוא לשתי נוסחאות שונות שקראו תרגום יונתן בן עוזיאל ותרגום ירושלמי.

סביבות שנת שי"ז, ברלין 1884.

א.

התרומה: הרמה והפרשה, משאת, מנחה, תנופה לקדשי ה', תרומת תרומה לה' (במדבר ט"ז י"ט), ופרט תרומה לכהן ומעשר מן המעשר של הלויים. מצות תרומה מפורשת בתורה: וזה יהיה משפט הכהנים מאת העם וגו' ראשית דגנך תירושך ויצהרך וראשית גז צאנך תהן לו (דברים י"ח ג'-ד'). תרומה גדולה (לכהן) ותרומת מעשר (מלוי) והחלה והבכורים כולן נקראו תרומה. בתרומת מעשר נאמר והרמות ממנו תרומת ה' ואומר בתרומת גורן, ובחלה נאמר חלה תרומת תרומה, ונאמר לא תוכל לאכול ביעריך מעשר דגנך תירושך ויצהרך וגו' ותרומת ידך (עזרה פ"ב א', רמב"ם תרומות פט"ז ב'). כל איש ישראל אשר עבד את אדמתו היה מחויב לתת תרומה לכהן מתבואותיו ומעשר ללוי, וגם הלוי היה צריך לתת תרומה לכהן, היינו מעשר מן המעשר. אבל תרומת הישראל לכהן לא נתפרט שיעורו בתורה, רק החכמים נתנו השיעור הזה: הנותן אחד מארבעים הוא עין יפה (וב"ש אומרים אחד משלשים). בינוני נותן אחד מחמישים והנותן אחד מששים הוא עין רעה (משנה תרומות פ"ב ג') ולכן לא יפחות מאחד מששים. ובזמן הזה שהיא עומדת לישראל (חלה) מפני המומאה יש לו להפריש כל שהוא לכתחלה (רמב"ם פ"ג א'). כל מי שנותן תרומה כהלכתו מתברך, שנאמר להביא ברכה אל בתיכם (מלאכי ג'). תרומה ותרומת מעשר נאכלת לכהנים בין גדולים בין קטנים בין זכרים בין נקבות הם ועבדיהם הכנענים ובהמות, (ת"כ פ' אומר, תרומות פ"א ט'). תרומה של תורה אין אוכל אותה אלא כהן מיוחד. דכתיב אלה בקשו כתבם המתיחסים ולא נמצא ויגואלו מן הכהונה ויאמר התרשאת להם אשר לא יאכלו מקדש הקדשים עד עמוד הכהן לאורים ותומים (כתובות כ"ה). הזר אסור לאכול תרומות שנאמר וכל זר לא יאכל קדש ולוקה על אכילתו. ואם אכל בשוגג מוסיף חמיש' שנאמר ואי"ש כי יאכל קדש בשגגה ויסף חמישיתו וגו'. ובת כהן כי תנשא לישראל היא כזר ולא תאכל תרומה. כהן סמא אסור לאכול תרומה, ואם היא תרומה סמא אסור נ"כ לאכול אלא שאינו לוסה שהרי אינה קודש (רמב"ם פ"ז א'). התרומה אם נתעברה בחולין היא מרומע ועולה באחד ומאה. ומפריש מכולם חלק התרומה ונותן לכהן. כהן האוכל תרומה מברך ברכת אותו מאכל ואח"כ מברך אשר קדשנו בקדשותו של אהרן וצונו לאכול תרומה (רמב"ם סוף פט"ז). תרומת המשכן היא בנין אב לתרומות אחרות. אסר ר"ל כך שנו רבותינו חמישה לא יתרומו ואם תרמו אין תרומתן תרומה: ההרש שומה וקטן והתורם את שאינו יטלו ונכרי שתרים את של ישראל אין תרומתן תרומה. וכלן מן הפסוק הזה, "דבר אל בני ישראל" יצא חייש שאינו שומע ואינו מדבר, "אשר ידבנו לבו" יצא שומה שאין

חרשה בעקבות התרגום הזה. ויש לנו העתקה הסורית שהיא הפשיטתא (ע"ע). ספרי התנ"ך נעתקו כמעט לכל השפות המתהלכות בארץ ובשביל בני ישראל נעשתה העתקה ערבית ע"י רב סעדיה גאון שהיה דרנבורג בפאריס, ויש העתקה ללשון ישמעאל להקראים בני סקרא (קושטא 1833). מנדלסון וסייעתו העתיקו את התנ"ך ללשון אשכנזית, ושר"ל העתיקם ללשון איטלקית. העתקה צרפתית ע"י הרב כהן צדק בפאריס. ובאנגלית ע"י הרב יצחק ליסער בפילאדלפיה. העשיר יעקב ה' שיף בנויארק נדב חמישים אלף דולאר להברת יהודים בפילאדלפיה המוציאים לאור ספרי ישראל בלשון אנגלית, לצורך העתקה התנ"ך ללשון אנגלית לפי רוח ישראל. אמנם שני הספרים שכבר הוציאו לאור, היינו ספר תהלים בהעתקת דר' קאהר לער. וספר מיכה בהעתקת דר' מ"ל מרגלית עם פירוש אנגלי לא הפיקו רצון, וכותב המאמר הזה במאמרי בקרת עליהם הראה את המגרעות שנמצאות בהעתקה לפי המסורה ולפי רוח היהדות, ואין ספק כי גם הספרים האחרים שיציאו לאור לא יהיו טובים מהם. מפני כי חכמי הועד הנוסד ע"י החברה לפקח על ההעתקה הזאת הם מורכבים מכלאי רבנים ריפורמים והמכונים בשם "אורתודוקסים ממוצעים", חרשים וגם ישנים, ורובם אינם מבינים את טיב לטון עבר ורוח היהדות האמתית להם לזר, ואינם מוכשרים כלל לעבודה כזאת. להצעת הרב ר"ח הירשענזא הן לפני האספה של אגודת הרבנים האורתודוקסים ביום כ"ז סיון תרע"ג (1913) נמנו וגמרו לערוך מחאה נגד התרגום האנגלי הזה. במחאה הזאת לא יתוכחו הרבנים על דרכי תרגומם למצוא בו מגרעות, כי אף אם תהיה המלאכה שלמה איננה מרוצה להם, מפני שהם מתנגדים בפרט אל התרגום: שלא יהיה נחשב לתרגום רושמי של עם ישראל כמו התרגום של לויתר להגרמנים, ושל המלך דייטשס להאנגלים. ההשתדלות הזאת חויטבים רבני האגודה היא נגד רוח ישראל המתנגד לתרגומים בכלל עד שגם על תרגום היוני אמרו חז"ל שירדה השך לעולם שלישה ימים. ומודיעים הרבנים שתרגומם ופירושיהם של המתרגמים האלה הם על אחריות עצמם, ואין כל ישראל אחראים להם כלל וכלל לא. שאין לעם ישראל תרגומים רושמיים רק תרגום אונקלוס ופירושי התנ"ך לפי יסודי התלמוד. ע"ע ארמית; העתקה; מתורגמן; תורה.

ביבליוגרפיה: ר"ג אדלה, נתינת לגר עה"ת, ווילנא 1874; שפסל, באורי אונקלוס, מינכן 1888; ר"א בן הגר"א, תרגום אברהם, ירושלם 1896; הג"ל רב פליס 120; ר' ישעיה ברלין, מיני תרגומא, ברעסלוי 1831; צ"ח חיות, אמרי בינה, זאלקווא 1849; בערקאוויץ, עובת אור, ווילנא 1843; רייפמא, שדה ארם, ברלין 1875; הג"ל מאמר דרכי התרגומים, פטרבורג 1891; שד"ל, אוהב גר קראקא 1895; ברלינר, די מסורה צום תרגום אונקלוס, לייפציג 1877, הג"ל תרגום אונקלוס ב"ח, עם נוסחא הומש

תרועה: ע' שופר

תרופה: ע' רפואות

תרח: אבי אברהם אבינו. תרח היה בן נחור ונולד לו בהיותו בן כ"ט. אשתו של תרח שמה אמטלאי בת כרנבו (ב"ב צ"א.). בספר היוכלים (פ"א כ"ב—כ"ג) כתוב: ביוכל התשעה ושלשים בשבוע השני בשנה הראשונה לקח לו תרח אשה ושמה ערנה בת ארם בת אחות אביו לו לאשה, ובשנה השביעית לשבוע ההוא ילדה בן ויקרא את שמו אברם כשם אבי אמו כי מת במרם יחבל בנה יבנו. תרח היה בן שבעים שנה כאשר הוליד את אברם את נחור ואת הרן, והרן מת על פני תרח אביו בארץ מולדתו באור כשדים. ויצא תרח עם אברם ונחור וכלותיו וכן בנו לוט מאור כשדים ללכת ארצה כנען, ויבואו עד חרן ושם מת תרח בן ר"ה שנה (בראשית י"א כ"ד—ל"ב). תרח אבי אברהם ואבי נחור עברו אלהים אחרים (יהושע כ"ד ב'), ודרשו חז"ל מי יתן טהור מטמא (איוב י"ד ד'). כגון אברהם מתרח (פסיקתא דר"ב פרה כ"ט ע"ב), ורק בשביל אברהם נזכר תרח לייחסו (ב"ר פל"ט י'). בני ביתו של תרח עושי ע"ז היו ויוצאין ומוכרין בשוק וגם נמרוד צוה לעשות לו פסל מהם ע"י תרח, ותרח נתן לאברהם הרבה אלוהות למכרם בשוק אבל הוא שברם (סדר אליהו רבא פ"ה). תרח היה דואה במזלות (ב"ר פל"ח ב') וראה מזלו של הרן שהוא נשרף ומזלו של אברהם שכל העולם נתמלא ממנו (שוחר טוב מזמור קי"ח י"א) וע"י שחלם נמרוד וראה הצלחת אברהם רצה להרנו ויתחבא בבית נח, ויבוא תרח לראותו בסתר ויאמר לתרח הלא ידעת כי המלך נמרוד מתנחם להרגני קומה ונלכה כולנו יחד לארץ כנען ונמלט מידו, וישמע לו הה' (ס' הישר ס"י נח). ובשכר יצא תרח עם אברהם בנו לשם שמים המליכי הקב"ה לאברהם אבינו בה"י אביו תרח חמש ושלשים שנה (סדר אליהו זוטא פכ"ה), ובישר הקב"ה לאברהם ישיש לאביו תרח חלק לעולם הבא, וע"כ נכפל שמו תרח תרח (ב"ר פ"ל ד'). כי תרח עשה תשובה בסוף ימיו (ב"ב ט"ז: נתחומא שמות ח'). כדי לפטר אברהם אבינו מכבוד אב הקדימה התורה מיתת הרח ליציאת אברהם מחן שלא יאמרו שהניח אביו והלך לו לעת זקנתו (ב"ד פל"ט ז'). תרח מת שתי שנים לפני העקרה וגם שנתיים לפני מיתת שרה, וקל"ה לימי אברהם (ב"ד פכ"ח ח').

ישנב

תרי עשר: ע' כתבי הקדש

תרי"ג: ע' מצות; עשרת הדברות

תרכיח: ע' תורסיא

תרגול: עוף זכר, ותרגולת נקבה. ונקרא ג"כ נבר, קריאת הנבר (יומא כ':). במקרא הוא שכו, מי

לבו נודבו, "מאת כל איש" יצא קמן שאינו איש. והתורם את שאינו שלו שנאמר, "מאת כל איש" משלהן. ונכרי שתרם את של ישראל אפילו ברשותו שנאמר, "דבר אל בני ישראל" יצא נכרי שאינו מישראל (ילקוט שמעוני ח"א י"ט"ג). מצות תרומה התחילה כאשר באו בני ישראל לארץ כנען אחר כבוש ויישוב נמור, לא כן חלה שהיתה נוהגת מיד בבואם לארץ (ספרי ס"י ק"י). התרומות והמעשרות אין נוהגין כן התורה אלא בא"י, בין בפני הבית בין שלא בפני הבית, ועבר הירק בא"י. נביאים התקינו שיהו נוהגות אפילו בארץ שנער (בבלי) שהיא סמוכה לא"י ורוב ישראל הולכין ושבים שם. והחכמים הראשונים התקינו שיהיו נוהגות אף בארץ מצרים ובארץ עמון ומואב מפני שהם סביבות לא"י. סוריא חייבת בתרומ' מדברי סופרים, וכן ארם נהרים וארם צובה ואחלב שהם כיבוש יחיד של דוד שלא ברשות, וקא נחשבו בא"י לכל דבר. התרומה בזמן הזה אפילו בא"י אינה אלא מדרבנן. שאין לך תרומה של תורה אלא בא"י בלבד ובזמן שכל ישראל שם, וכן הרין במעשרות (רמב"ם פ"א כ"ו). בזמן רב בטלו תרומות ומעשרות בבבל למען יוכלו הבעלי בתים לפרנס את התלמידים ביישוב (רפפורט, ערך מלים 121). ע"ע דסאי; חלה; טבל; מעשר.

יהל

— [מסכת תרומות] מס' תרומות נקראת ג"כ תרומה גדולה והיא הששית בסדר זרעים ויש בה י"א פרקים. ועליה תוספתא ט' פרקים ותלמוד ירושלמי. וכתב הרמב"ם בהקדמתו לפי' משניות: וסידראחר שביעית מס' תרומה גדולה מפני שהתרומה היא מתנה ראשונה שמוציאין מן הזרע. מס' תרומות עוסקת בדיני תרומה, פ"א מי שיכול לתרום ומי שאינו רשאי, ואם תרמו תרומתן תרומה בדיעבד או לא הוכשרו אפילו בדיעבד. פ"ב: אם תורמין מטהור על הטמא ומן הטמא על הטהור, שאין תורמין ממין על שאינו מינו. פ"ג: דיני ספק תרומה. וקריאת תרומה, ובענין בהפרשת תרומה שיהיו פיו ולבו יחיד. פ"ד: דינים שונים בהפרשת תרומה, שיעורה, ובכמה היא עולה אם נתערבה בחולין. פ"ה: הלכות שונות בסאה תרומה שנפלה בתבואה אחרת. פ"ו: דיני אכילת תרומה בשוגג. פ"ז: אכילת תרומה במזיד, ואודות החומש. פ"ח: באיזה אופן חייב לשלם קרן וחומש. ובדרך אנב המשיקין האסורין משום גלוי ושאר דיני גלוי; שאסור לגרום טומאה בידים; שאין רוחים נפש מפני נפש, ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל". פ"ט: דין הזרע תרומה וגדולי תרומה. ויתר דיני גדולין. פ"י: דיני נתינת טעם בתרומה. פ"יא: דינים שונים במשיקין של תרומה ושאר המשיקין, עוקצי וגרעיני תרומה, ובאיזה מקום מדליקין שמן תרומה טמאה שעומד לשריפה.

מ. מ. ה.

והרגו נססל בירושלם כמו השור (ברכות כ"ז). התרגול היה נחשב לאליל לאיזה עמים קדמונים, סכות בנות (מ"ב י"ב ל') מאי ניהו תרגולת, נרגל מאי ניהו תרגול (ירוש' סנהדרין ס"ה). האומר שחטו תרגול זה יסקרא ערבית (כעורב) או תרגולת יסקרא נברית (כתרגול) הרי זה מדרכי האמורי (שבת ס"ז). ואין מוכרין תרגול לבן לנכרי מיסום חשש ע"ז (ע"ז י"ג). ע"ע כפרות; עופות.

מ. ה. — מא"ה

תרעומת: הקפדה ותלונה, תרגום לא עלינו תלונותיכם (שבת מ"ז ח') לא עלנא תרעומותיך. במלו לומר עשרת הדברות לפני ק"ש מפני תרעומת המינין (ברכות י"ב). שלא יאמרו לע"ה אין שאר תורה אמת ותרעו שאין קורין אלא מה שאמר הקב"ה ושמעו מפיו בסיני (רש"י). רבי נהוראי אומר לא נאמרה פרשה זו של (המלך) אלא כנגד תרעומתן (של ישראל) שנאמר ואמרת אישימה עלי מלך (סנהדרין כ'). רבי אומר נאמר ירא אלהים באברהם ונאמר ירא אלהים באיוב, מה להלן מאהבה אף כאן מאהבה, ושאר כל התרעומות האמורות בפרשה לא נאמרו אלא לענין המאורע (תוספתא סוטה פ"ו א'). מפיבשת ענה לרוד המלך שאמר אתה וציבה תחלקו את היורה; אני אמרתי מתי תבא בשלום ואתה עושה לי כך, לא עליך י"ט לי תרעומת אלא על מי שהביאך בשלום (שבת נ"ו). חז"ל יעצו: הוציא עצמך מן התרעומת. שלא תבא לכך (ד"א זוטא פ"ג), ר"א הקפר אומר התרחק מן התרעומת, שאם תתרעם על אחרים תוסיף לחטוא (שם פ"ט). לדינא השוכר את האומנין והמעו זה את זה אין להם זה על זה אלא תרעומות (מ"טנה ב"מ פ"ז א'). במה דברים אמורים בזמן שלא הלכו אבל שכר את החמרים הלכו ולא מצאו (בה"ב עבודה בעדם). או השוכר את הפועלים והלכו ומצאו את השדה כשהיא לחה (ולא יכלו לעבדה), נותן להם שכרם משלם (תוספתא ב"מ פ"ז א'). הנותן מעות לחבירו ליקח בהן פירות למחצית שכר ובאחרונה אחר לו לא לקחתי אין לו עליו אלא תרעומות. ואם יש עדים שלקח ומכר מוציאין מידו בעל כרחו (תוס' ב"מ פ"ד כ"ב). לענין איסור אונאה, עד מתי מותר להחזיר (הסלע החסרה ממשקלה)? בכרכים עד כדי שיראה לשולחני, בכפרים עד ערבי שבתות (דסלקין או לשוקא). אם היה מכירה (הסלע) אפילו לאחר י"ב חדש מקבלה הימנו [ואם אינו מקבלה] אין לו עליו אלא תרעומת (ב"מ נ"א). מפני שלא החזירה לו בזמנו. כור מעשר לך בידי (כן אומר ללוי המחזיר על הנרנות), ונתנו לאחר אין לו עליו אלא תרעומת (תוספתא גיטין פ"ג א').

א.

תַּרְפִּים: אלילים שהיו לקדמונים ביטומרי הבית ונחשו בהם. אונקלס תרגם תרפים, "צלמניא", עקילס העתיק תרפים (ש"א י"ט מ"ז *προτομή*), והשם הזה

נתן לשכוי בינה (איוב ל"ח ל"ו) ותרגומו תרגול ברא. כי הוא מבחין בקריאתו ומבדיל האשמות בלילה וצופה בחשך (וע"ש זה שכוי, סאב, פ"י צופה). אר"ל כשהלכתי לתחום קן נשריא הו קורין לכלה נינפי ולתרגול סכוי (ר"ה כ"ו). ברומי (צ"ל בערביא) צווחין לתרגולא סכויא (ירוש' שם ויק"ר פכ"ה). ר' אבהו כד הוה משהעי בלשון חכמה אמר הכי עישו לי שני "מנידי בעלטה" ר"ל תרגולים המודיעים עונות הלילה (ערוכין נ"ג). השומע קול קריאת תרגולא לימא ברוך אשר נתן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה (ברכות ס' :). והיא אחת מברכות השחר. לפי אנדה אחת באחד מרגעי שלש שעות הראשונות של יום מתלבן הכרבל האדום של התרגול והוא עומד על רגל אחת, ובאותו הרגע "אל זועם" והמקלל באותו הרגע קללתו מתקיימת. ריב"ל שהיו לו מינים בישכונתו שציערוהו. לקח תרגול וייסם עיניו בו למען יכון הרגע לקללם, אך התנמנם בזו הרגע, אמר שמע מינה כי לא יאות לעשות כן, כי רחמיו על כל מעשיו (ברכות ז'). עוד אנדה מספרת בי שלמה המלך כשבנה ביהמ"ק השביעי את תרגול הבר שיביא את הי"מ י"ר (ע"ע) לחתוך בו את האבנים, ובחר בתרגולא ברא דמהימן איטבעתיה (גיטין ס"ח :). תרגולא ברא היא דוכיפת (דברים י"ד י"א) וכוחלין מרטה לברקית שהוא חולה שיש בעין ובלוט (שבת ע"ח). תרגולא ברא ביומא רבא תלד תרי ביעא וביומא זעירא תלד חרא ביעא (שוחר טוב מזמור מ"ה סוף). תרגולא ברא נקרא ג"כ נגר טורא, ואמרו עליו ומאי עבד ביה (בשמי"ר) ממטי ליה למורי דלית בהו ייטוב ומנח לה אישינא דטורא ופסק טורא ומנקיט מייתי בירני מאילני וישרי התם והוי ייטוב (גיטין ס"ח :). וזה דומה להנדה הפרסיים על עוף, "סינאמרו" אשר משלו עליו כי בעת ש"מנביה לעוף על ראשי ההרים הרמים כל המקומות מסביב נודעו בבר (בר, תבואה), ובמקום שאין ישוב משליך יש זרע ואילנות גדלות ישם (קאהוט בספרו על המלאכים פ"ג). רגלי מדיקין כרגלי התרגולים (ברכות ז'). גיטין ס"ח :). בין שלשה שיטונאים זה את זה נחשבים התרגולים (פסחים ק"ג). תרגולים של בני בוקיה היו חריפים מאד ואין מניחין תרגול זר ביניהם (יבמות פ"ד). מבחר שבעופות תרגול (ב"מ פ"ז). רשב"ל אמר שלשה עזין הן וכו' תרגול בעופות (ביצה כ"ה), ור"ל עזין בפו"ר. ומזה הבטוי שלא יהיו ת"ח מצוים אצל נשותיהם כתרגולים. ולסימן פו"ר הביאו החתן והכלה תרגול ותרגולת בידם (גמין נ"ו), וזה היתה הסבה שחשוב טור מלכא (שם נ"ה). ר"א אמר אלמלא לא ניתנה תורה לישראל היינו למדין דרך ארץ מתרגול שמפיים תחלה (ערוכין ק'). ישראל היו דומין לתרגולים שמנקרין באשפה עד שבא משה וקבע להם זמן סעודה (יומא ע"ה). תרגול יתרושים ראשו לאויר כלי זכוכית ותקע בו וישרו משלם חצי נזק (קדושין כ"ד). תרגול שנקר מוחו של תינוק

עם אפור: אין זבח ואין מצבה ואין אפור ותרפים (הויטע ג' ר'), ומשמע כי השתמשו בהם לצורך זה, וגם השבעים מעתיקים פה השם תרפים במלת אורים. נבוכדנצר עמד על אם הדרך בראש שני הדרכים לקסם קסם קלקל בחצים שאל בתרפים (יחזקאל כ"א כ"ו). ומכל אלה נראה כי דרשו בהם דברים כמוסים ונסתרים. חכמי העמים (נאוואק ושטארע) משערים כי התרפים היו תמונות האבות המתים, ובניהם נתנו להם כבוד אלהות, ובעת צרה פנו אליהם בשאלותיהם ולשמוע עצתם מה לעשות להמלט מן הסכנה המרחפת עליהם. והאמונה בכחם וביכולתם לדעת נסתרות ולהמציא עצות לשואליהם היתה חזקה גם בין הארמים הכשדים והבבלים. ולזאת קשה היה להמון מבני ישראל לעזוב אותם ולהפרד מהם כי האהבה לנשמות המתים היתה חזקה מאד בין עמים רבים וביחוד לבני ישראל. ולכן לא נתפלא כ"כ מדוע היו נמצאות התמונות האלה בבתי ישראל כבבית דוד, האיש אשר בכל לבו נגפשו היה מסור לעבודת אל אחר. ואפשר כי השתמשו בתרפים רק משרתיו שהיו מעמי הנכר. עכ"פ היו התרפים לחטאת בעיני הנביא שמואל כמו קסמים ואמר. כי חטאת קסם מרי ואון ותרפים הפצר (ש"א ט"ו כ"ג), ויאשיהו המלך ביער אותם מן הארץ (מ"ב כ"ג כ"ד). א. ח. ר.

תרפיתאי (*θεραπευται* = עובדי אלוה): כת של יהודים בזמן בילון, אשר התיישבו על שפת היאור מאריאטיס בסביבות אלכסנדריא של מצרים, וקצת מעשיהם מבואר בספרו של בילון *De Vita Contemplativa* והיו נצר מכת האיסיים. וכמו הם התייחסו לרופאים רופאי הנפש ורופאי הגוף, כאשר מורה השם אסא בארמית (אסותא=רפואה). והשם תרפיתאי מלשון תרופה בעברית. התרפיתאי היו נוהגים עוד יותר מהאיסיים בחיי נזירות והסתפקות במועט, וכל אחד מבני הברתם דר בחדר לבדו לצורך היחוד וההתבודדות (*monasterium*). שם התעסקו כל אחד לעצמו בסודות ורמזים בחכמה נסתרה וכמוסית, ואמירת מזמורי תהלים. בחדרם היה ספר תורה ומגילות סתרים. וכך היה מנהגם: מדי יום ביומו עמדו להתפלל עם הנץ החמה וברכו על מאור היום ובשקיעת החמה ברכו ברכת הערב ובכל זמן התפלה פניהם נכח רוח מורה. ביאר שעות היום היה כל אחד הוגה ושונה בתנ"ך לפי דרך פירושו ברמזים, ואכל רק פעם אחת בלילה, ויש שהתענו הפסקות או שאכלו רק פעם אחת בשבוע ביום השבת. ואז התכנסו כולם בבית הועד ללמוד ביחד וגם לאכול סעודת השבת בחברותא. אך גם הסעודה הזאת היתה רזה. רק לחם ומלח ואזוב (ירקות) ושתי מים מהמעין. הנשים באו ג"כ לשמוע דבר ה' ולאכול סעודתן בבית הועד אך במקום מוזמן לעצמן. האנשים ישבו כל אחד לפי שנוקויו הבכור בבכורתו והצעיר בצעירותו, וכולם מלוכשים לבנים וידיהם

הוא במדרש. אין אנו כורעים בשבילו אלא בשביל פרוטומי של מלך (שמ"ר פמ"ו), פי' דמות אדם עד סבורו (*bust*). לרעת גזונים שרש תרפים, "תרף" שענינו בלישון סורית חקירה ודרישה כי השתמשו בהם לשאול שאלות ופתרונם. וחז"ל הסבו השם תרף לתרפים שענינו גלוי וערוה (גימין כ"א, חולין נ"ו), וכן נאמר בזהר (פ' ויצא) ואמאי איקרי תרפים כמה דתנינן במסין התורף. יש משערים כי שרשו רפה והוראתו עצלות, כמו רפי כח או רפה ידים, והשם הזה הוא בנוי לגנאי וכא בתמורת שם אחר שנישכח בהמשך הימים, וכמו שתחת השם בעל התחילו להשתמש בהשם בוטל לגנאי. וישנם בין בעלי השרשים המשערים כי השם תרפים הוא משרש רפאים או הענקים הגדולים השוכנים בשאול (ישעיה י"ד ט'). ויש מפרשים תרפים מלישון תרופה מפני שהשתמשו בהם לשאול ברפואות ולהשתמר מכל אסון, והיו כמו אלילי בית להרומיים שנודעו בשם *Renates* או *Lares*, ואצל הסלאווים בשם *Domowie*, לפי אגדה אחת נעשו התרפים בדרך הזה: סמיתין אדם בכור וחוננים את ראשו במלח ומיני בשמים שונים ומשימים תחת לשונו ציץ של זהב או נחשת ועליו כתובים וחרוטים שמות כשפים, והיו נותנין הראש בקיר ומדליקין נרות לפניו ומשתחיים לו, והיו שואלים שאלות ממנו ומסבלים תשובותיו עליהן (ספר הישר פ' ויצא, תנחומא שם, פרקי דר"א פל"א, יונתן עה"ת בראשית ל"א). רש"י אומר שהוא דמות שמדבר במכשפות, ויש שעה שמכוונת שאם עושהו באותו שעה יש בו דבור לעולם (בפירושו ליחזקאל כ"א כ"ו). הראב"ע מביא פירוש אחר שהוא כלי נחשת העשוי לרעת חלקי הישועות, ואחרים אמרו כי יש בכח חכמי המזלות לעשות צורה אשר בישועות ידועות תרבר הצורה, והער שלהם כי "התרפים דברו און". אך הראב"ע מבטל הפירוש הזה ואומר כי קרוב אצלו שהתרפים הם בצורת בני אדם ועשויה לקבל כח עליונים. והער שמיכל בת שאול שמה התרפים במטה עד שחשבו שומרי הבית שהוא אדם. אמנם אפשר כי התרפים לא נעשו באופן אחד בכל הזמנים ולכל העובדים להם, רק נעשו באופנים שונים, ויש שעשו אותם כפסילים בצורת אדם עד החזה, ויש שעשו אותם בצורת מזלות וכדומה, והיו מיני עתירות כמו אוב וידעוני ונעשה מסקף וזהב ונחשת או גם מעץ. בברוך יעקב ובני ביתו מלבן, גנבה רחל את התרפים אשר לאביה (בראשית ל"א ט') מפחדה פן ינחש בהם וידע אנה ברח יעקב עם נשיו, ולכן חששם גם לאלהיו, "לכן היה משתחוה להתרפים ורחל גנבתם שלא יגידו ללבן שברח יעקב ולא עוד אלא להרחיקם מבית אביה" (פרד"א שם). ונראה שהיו קטנים מאד כי יכלה להחביאם בכר הנמל שלה ולכן לא ראם. במיכה מהר אפרים נאמר: ויעש אפור ותרפים (שופטים י"ז ה') שרצה לחקות על מעשי האורים ותומים. גם במקום אחר מזכרים התרפים ביחד

למחוס המדרגה היו נוהגים לחלק את ארצות הים המיכון לשתי מחלקות גדולות: האחת קראו בשם כתיים ע"ש העיר כתון (בכתובות הצורים, "כתי") בירת ספרסין, והשם הזה התפשט על כל איי הים אשר בצפונית-מערבית ועד יון ואיסליא. אולם את ארצות אפריקא הצפונית אשר מעבר ללוב ואת כל החלק המערבי של הים המיכון עד האוקינוס האטלנטיק היו קוראים בשם תרשיש או סדינת הים, וזה להם תרשיש או תלסס (תאלאסס) כאטלנטיק בימינו. והספינות הגדולות שהיו שטות למרחקים נקראו בשם, "אניות תרשיש", בשם שנקראו האניות הגדולות בימינו "טראנסאטלנטיק" אע"פ שאינן עוברות באוקינוס האטלנטיק דוקא, וזה יוצא לנו ממה שמשופר כי "אני תרשיש למלך בים" שהיה לשלמה (מ"א י' כ"ב) ששלח עם אניות חירם מלך צוד לארצות הים האדום הנמצאות בקצה דרומית-מזרחית.

[קרתנא בשם תרשיש] השבעים אשר דרכם לבאר תרשיש בשם סדינת הים מכארים את השם הזה בישיעה ויחזקאל בשם קרתנא (או קרתון ביונית, ובתלמוד קרת יג' ע"ע). העיר הגדולה אשר לכנענים באפריקא. וזה מתאים למצב ההיסטורי שבו נמצאו ארצות הים המיכון המערבי מימי ירידת צור ע"י מצור מלך אשור בימי ישיעהו הנביא. וכן מצינו אצל הקדמונים אבן יסרה בשם אבן-קרתרונית, ואין ספק שהיא האבן תרשיש בכה"ק. גם בספר הברית היטני שכרתו בני קרתנא עם הרומיים הטובא אצל פוליוס נמצא את השם תרשיש או תרהזס מוסב על אחוזות קרתנא בתוניס, ורק בזמן מאוחר נתיחד השם הזה לחבל הים אשר במזרח ספרד. היוצא מזה כי השבעים שהיו קרובים או גם קרמו לזמן חורבן קרתנא המיכו לדעת את תיור ארצות ים המיכון מן האחרונים, וע"כ תרנמו תרשיש בשם קרתנא שהיתה בירת סדינת הים הרחוקה. ועפ"ז יבוארו לנו כמה כתובים סתומים בספרי ישיעה ויחזקאל הנוגעים ליחס צור עם תרשיש, וגם תוסר הפליאה שיתפלאו רבים כי נביאי ישראל שהיו קרובים כ"כ לצורים לא הזכירו דבר מגדולת קרתנא העיר הגדולה. בסהבתי בלשון צרפתית כבר הראיתי לדעת כי אין כל ערך היסטורי להגדות ע"ד יסוד קרתנא, כי באמת היתה העיר הזאת אחת מה"קטרויות" המדובות שסדרו בני צור בימי קדם לתכלית מסחרית, ורק בימי פולמוס מלכי אשור שהחריבו את צידון ומבצר צור, וישמו מצור על איי צור מאין יוצא ובא, התחילו המדינות הרחוקות להפחד מצור אשר ירדה מגדולתה, וע"ז אמר הנביא: עברי ארצך ביאור בת תרשיש אין מוח עוד (ישיעה כ"ג י'), והלאה הוא אומר: נמה ירו על הים הרגז ממלכות ה' צות אל כנען לשמיד מעוניה. כי תשיש כח הצורים ולא עצרו כח להחזיק את המושבות הרחוקות ברוב חילם וצויהם האדירים. הוקידודס היוני מספר כי בעת ההיא (בסוף

תחת מעיליהם, ימינם בין הזקן והחזה ושמאלם תלויה לטטה על חלציהם. הזקן שבהם יקום ממושבו ויבאר ויפרש לפניו דברי התורה או ענין פילוסופי, בשום שכל ודבריו בנחת נשמעים, וכלם יחרשו ומרכינים ראשם ומודים על דבריו. מכל מועדי השם חגנו בפרט בפאר והדר את חג השבועות שקראו "ליל השבת השביעי" ואכלו בו שתי חלות מצות מתבואה חדשה. וכל הלילה ההוא שמחו וישירו שירי תהלה מזמורי ההלים, שירת משה ושירת מרים על הים, והנשים עונות אחרי האנשים במקהלות. ואפשר שהתחילו את החג הזה ממחרת הפסח ויחוגו אותו כל ימי הספירה עד שבועות (ע"ע). לדעת גרעץ היו התרפיחאי כת נוצרים אך לא נראים דבריו ממה שמספר אדום פילון, ואפשר שאח"כ נסתפחו להנוצרים. אך אין ספק שנחשבו בעיני חז"ל למינים מפני שחיי הנזירות שלהם לא התאימו עם תורת הפרושים האמתיים. וגם מפני שנמצא בהם שמץ עבודה לשמש, כי התפללו תמיד לנכח מזרח ודקדקו להתפלל עם זריחת החמה ושקיעת החמה ועליהם מרומזים דברי הנביא יחזקאל, "ופניהם קדימה והם משתחווים קדמה לשמש", וכדי להרחיק מהם ומדרכיהם אמר רב ששת (שהיה סגן נהור) לשמיעה לכל רוחתא אוקמן לבר מזרח, ולאן משום דלית ביה שכינה אלא משום דמודו בה מינאי (כ"ב כ"ה), וכוונתו על התרפיחאי. ע"ע איסיים; פילון (היי משה. העתקת פלעש, בסוף, פראג 1838).

ב. מ.

תרצה: ע' שמרון

הַתְרַשִּׁישׁ: סדינה או חבלים ששם שלחו בני צור וצידון אניות למסחר וקנין ולהביא משם כסף ברזל בדיל ועפרת (מ"א י' כ"ב, ירמיה י' ט'), יחזקאל כ"ז י"ב). אל אחת האניות האלה על מבוא ים בעיר יפו בא יונה הנביא לברוח תרשישה מלפני ה' (יונה א' ג'). תרגום יונתן ורב סעדיה נאון תרגמו השם תרשיש ים או ים הגדול וכן תרגמו השבעים את המלות אניות תרשיש = *παιὸν θαλασσης* שהודאתו אניות הים. הירר נימוס מספר כי חכם יהודי באר לו כי הוראת תרשיש היא ים. ולפ"ז אפשר להניח כי ע"פ דעת הקדמונים תרשיש ותלסס (ים ביונית) אחת הן אלא שהבית ל' מוחלפת עם ר' (דבר שהוא שגור אצל אותיות היסוף). גם מספור הנביא יונה ששכר אניה ללכת תרשישה מוכח כי בשם תרשיש היו קוראים את "סדינת הים" הרחוקה. בין "עמי הים" אשר התנפלו על מצרים במאה ה"ד (קודם מספר הנהוג) נמצא את עם "תורשה" (עם הים?) בראש, וכנראה היו אבות התירסנים באיסליא והתרססים בספרד ואפריקא הצפונית. בכל אופן נמצא כי בתקופת הנביאים האחרונים שבה הגיעה התפשטות הצורים והצידונים בארצות הים המיכון

הפונים" הודעות לשם ולתהלה בקורות העמים, כי שני הצדדים נלחמו במשך כמה דורות בחרף נפש ובעוז וגבורה למלחמה אשר כמעט אין משלם בכל המלחמות הגדולות בהיסטוריה, ומי יתנה את גבורת חניבעל (כך שמו בעברית והוא אניבאל בספרות העמים) שר צבא הקרתגים אשר לולא קנאו בו בני עמו היה שם קץ לממלכת רומי בכחו וגבורתו שלא היה כמוהו בגוים הרבים. ואולם קרתגא נחרבה בשנת 162 קמ"נ, ומאז ירד כבוד הכנענים אשר בארצות תרשיש.

[היהודים בקרתגא או תרשיש] סופרי היונים והרומיים המרבים לספר את קורות המלחמות שנלחמו בני קרתגא או "הפונים" בבני עמם עוברים כמעט בשיטתיה על תכונת בני העם אשר מכנען באו ויתפשו בכל מבוואות הים הגדול, ורק ע"פ השמות הפרטים ואיזה מלים בודדות שמצינו אצל הקדמונים ידענו כי תושבי קרתגא ומושבות מדינת הים היו קרובים לעברים בלשונם ותכונתם. אולם ברורותינו נגלו המון כתובות בכתב הכנעני הקדמון שבאמת הוא דומה לכתב העברי הקדמון, להבדיל מהכתב האשורי המרובע הנהוג אצלנו, כמעט בכל ארצות הים התיכון עד ספרד ומדוקא, וכיחוד נמצאו כתובות רבות במערות המזרח אשר הפרו חכמי צרפת בקרתגא עצמה, ואשר עסקתי בפירוטן ובסידורן מטעם האקדמיה במשך כמה שנים, על פי התעודות האלה נודע הדבר כי צדקו הנביאים בקראם את שפת עבר בשם "שפת כנען", כי באמת היינו הק מלכר איזה שנים קלים במכמא ובהוראה, ויותר מזה נתגלה ע"פ הכתובות האלה כי איזה מנהגי הכנענים ודתיים דומים למנהגי ישראל, כי נמצאו קטעים מסדר קרבנות במרסיליא ובקרתגא שהם מעין קצור מפרשת הקרבנות בספר ויקרא, ובמדה שהעסקתי בחקר התעודות האלה נתברר לי כי באמת מילדי העברים הם, למצער בחלקן, וכי רוב התושבים שבאו מתרשיש היו משבטי ישראל אשר בצפון (מעשרת השבטים), אלא שבתקופה הקדומה ההיא עוד לא הומהרו מסמאתם והיו עוברים את הבעלים, כי גם בא"י עצמה היו מהם שקועים בעבודת האלילים, ובירושלם בימי הנביא יחזקאל נמצאים גם אלה שהיו מבכים את התמות, הוא האדון אדונים של הצורים, והגולים אשר הלכו עם ירמיהו למצרים מהם היו עוברים את מלכת השמים היא עשתרת אלילת צידון, ובקרתגא מוסבה שמה תנית. וזה מבאר לנו למה לא הזכירו היונים הקדמונים את בני ישראל כי לא ידעו להבדיל בינם ובין הכנענים הבאים מצור כי לשונם מוצאם ודתיים היו דומים מאד, עד שהנביא עבריה קורא לנלות החל בשם "כנענים עד ספרד", ובאמת לא נעלם מעיני הנביאים דבר מציאות יהודים במדינות הים התיכון הרחוקות, ישעיה (ס"א) מזכיר את נדחי ישראל אשר בפולולוד ותרשיש והאיים הרחוקות, ואומר כי הנדחים האלה יושבו לארץ ישראל באניות תרשיש וכספם וזהבם אתם.

המאה השמינית או בראשית השביעית קמ"נ התפרצו היונים לארצות הים המערבי ויצרו את צערי הכנענים היושבים שם, ויתקבצו הכנענים לערי הצורים אשר בנגב אר סיציליא (קיקליא) הסמוכה לקרתגא וישמו אותה לעיר הבירה, ומאז התחילה גדולת קרתגא שהיתה לאם לכל מושבות הכנענים. אמנם ממקורות שונים נדע כי השם "קרתחדשת" שנשתבש לקרתגא אצל הרומיים ניתן למושב הזה בזמן מאוחר, כי כאשר ירדה צור מגדולתה והיא נקראה אצל יושביה בשם קרת (ומזה מלקרת או מלך-הקרת האלהות המיוחדת לצור), עזבוה רבים מסוחריה וכנעניה וילכו לישבת בכוב או כמביא ויסבו את שמה "קרת חדשת" או צור החדשה העתירה לקחת את מקום המטרופולין. ועין רומי הנביא באמרו: עברו תרשישה היקילו יושבי אי (ציר). וכן מצינו כי בזמן מאוחר כאשר החריב אלכסנדרוס מקדון את צור ברחו תושביה עם חילם ועשרם לעיר קרתגא וימלאוה כבוד, כי במדינת הים הרחוקה ההיא לא השיגתם יד הבושים אשר במזרח. בימי הנביא יחזקאל שבה צור לגדולתה, כמו שנראה מתוארי הנביא (כ"ז, כ"ח) ומדבריו מוכח כי בימים ההם כבר היתה "תרשיש וגוריה" כלומר המושבות הרחוקות שנתנו יד לקרתגא עומדת ברשות עצמן בתור מדינה אשר סחרה אל צור בדרך כל המדינות החפשיות, וכן הוא אומר: תרשיש סוחרת מרוב כל הון בכסף ברזל ברזל ועופרת נתנו עזבוניך (כ"ז י"ב), ואלה הסחורות נמצאו לרוב באפריקא ובחצי האי הפירנאי, ואולם בשנת 574 קמ"נ עלה נבוכדנצר על צור ויצר עליה שלש עשרה ימים וציפות אשר בהן העביר את חילו עבירה גדולה וכל ישבר לא היה לו בעמלו (שם כ"ט י"ח). כי אם אמנם נחרב מאז חוסן צור אשר לא יספה לקום, הנה כנראה הספיקו תושביה להציל את נפשיותיהם ונפשות ביתם ועשרם לקרת החדשה אשר באפריקא, ויסרו להם ממסלה חדשה, ובמקום עברו ימי דור אחר החזיקו וירבו את חילם וינהנו מלחמות בים וביבשה כנגד היונים אשר בסיציליא והתירסיים או האמרוסקים אשר באיטליא, וכבר בשנת 536 קמ"נ התנכרו בני קרתגא ושרי צבאם מען וחנן בראשם על אויביהם על יד עלליה בסיציליא, ומאז ישפכו את ממשלתם על כל מקומות הים התיכון וימשלו על כל ארצות תרשיש, והרומיים בקשו שלומם וקרבנותם וכתבו ספרי שלום וברית, ובהם נאמר מפורש כי אסור לרומיים לחדור לארצות תרמסוס או תרשיש אשר מעבר להריהפה (באמצע אפריקא הצפונית), אבל במאה השלישית קמ"נ כאשר גברו הרומיים וילכדו את רוב מדינות איטליא, התחילו ללמוש את עיניהם שלא ידעו שבעה על ארמט סיציליא היפה, ובתחבולותיהם הפירו ברית של כמה דורות ויתעברו על ריב לא להם, באמנם להגן על מושבות היונים כנגד בני קרתגא, ומזה באו למלחמות גדולות אשר תוצאותיהן הן "שלוש מלחמות

רבתי דף קנ"ט: ב"ר פ' פ"ב י"ב, ועי' שבת נ"ה: שלא חטא כלל). עכן שמעל בחרם התורה ועשה תשובה (ב"ר שם ומרומן בפסוק וזבח תורה יכבדני, תהלים נ' כ"ג). על דוד אמרו חז"ל כי לא היה ראוי לאותו מעשה אלא להורות תשובה (ע"ז ד': מדרש תהלים מ' ב' נ"א ג', תנא רבי אליהו פ"ב). אחאב עשה תשובה (ירוש' סנהדרין פ"י כ"ח ע"ב, פסיקתא ק"ס:). מנייה המלך עשה תשובה וא"ר יוחנן כל האומר מנייה אין לו חלק לעוה"ב מרפה ידיו של בעלי תשובה (סנהדרין ס"ג ע"ג מנייה ותפלתו). יכניה ויאשיהו עשו תשובה (פסיקתא קס"ב וסס"ג ויק"ר פ"ה, ועי' שבת קנ"ו:). בירבעם בן נבט נאמר: אחר הדבר הזה לא שב ירבעם מדרך הרעה (מ"א י"ג). מאי אחר? א"ר אבא אחר שתפשו הקב"ה לירבעם בכגורו ואמר לו חזור כך ואני ואתה וכן ישי נמיל בנן עד, א"ל מי בראש?—כן ישי בראש—א"ר הכי לא בעינא (סנהדרין ק"ב). אלישע הנביא הלך לרמיס להחזיר לגחוי בתשובה ולא חזר, א"ל חזר בך, א"ל כך מקובלני ממך כל מי שחטא והחטיא את הרבים אין מספיקין בירו לעשות תשובה (סוטה מ"ו). זו היתה טענת אלישע בן אבויה המכונה אחר. יאמר לו ר"ט תלמידו חזר בך, א"ל כבר ישמעתי מאדורי הפורען שובו בנים שובכים חוץ מאחר (חגיגה ט"ז). אמנם מה שאמרו כי החטיא את הרבים אין מספיקין בירו לעשות תשובה (יומא פ"ז). פירוש שאין מספיקין לו כמו בבעל תשובה אחר שבא לטהר (שבח ק"ד). ואין מומנים דרך לפניו לשוב, אבל אם הוא כביש את יצרו והחזיר מאליו בתשובה נמורה, ואפילו רשע כל ימיו ועשה תשובה אין מזכירין לו רשעו (קרושין מ'). ואין לה חוטא ומחטיא את הרבים יותר מאחאב ואפ"ה חזר בחשובה (בבלי). ב. מ.

— [בתלמוד] חז"ל הפלינו מאד במעלת התשובה, עד שאמרו אין לה דבר שעומד בפני בעלי תשובה, הרי שהיה אדם רשע כל ימיו ובסוף עשה תשובה הקב"ה מקבלו (ירוש' פאה פ"ו א'). גדולה תשובה שזדונות נעשות לו כשננות, ועל היבב מאהבה אסרו שזדונות נעשות לו כזכויות (יומא פ"ז:). שמקדעת נור דינו של אדם (ר"ה י"ז:). תשובה ומעשים טובים כהרים בפני הפורעניות (אבות פ"ד י"א). הזמן היותר מוכחד לתשובה הוא כשהאדם עודנו בעולם כח, ויכול לחטוא ואעפ"כ פורש מהעבירה, וע"ז אמרו. אשרי מי ישעושה תשובה כשהוא איש (ע"ז י"מ.). עשה תשובה עד שאתה בכחד, עד שהנך דולק תן לו שמן, ככה הנה אין השמן מועיל כלום (ילקוט ח"ב רמז תתקע"ט). לית שבחא ליה לכד נש כ"כ כד איהו סיב ולא יכול למהוי ביש, אלא שבחא דיליה כד איהו בתוספיה ואיהו מב (והר קדושים פ"ז ע"ב). בכ"ז אם לא שב בעודנו איש יוכל לשוב אפילו לעת זקנתו. ואמרו שוב יום אחד לפני מיתתך (אבות פ"ב י'). שאלו תלמידיו את

ויש עוד רמזים בכה"ק ואצל הקדמונים עד מציאת בני ישראל בארצות תרשיש החקוקות בתקופת גלות בבל (ע"י בספרי החוקרים מוברים פיטשמן ועוד). וראוי להזכיר כי בקירנאיקא מצאו חותם בכתב עברי קדמון ועליו חרותות האותיות "ליואב" וכן נמצאו באי מאלטא וביטאר מקומות כתובות הנושאות עליהן חותם עברי קדמון. ולפי התחילה התפשטות גלות החל בתרשיש ועד ספרד בתקופה קדמונית (ע"י ספרי בצרפתית la civilisation he-les Hébreu-Phéniciens braïque et phénicienne à Carthage.

ג. ס.

תשובי: ע' אליהו

התשובה: חרטה על החטא, שוב להיות נקי מעון. התשובה היא אחת מתרי"ג מצוות בתורה, שנאמר והשבות אל לבבך... ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו וגו' (דברים ל' ב'). וזה ענין הקרבנות עם הסמיכה והזרייה: והיה כי יאישם לאחת מאלה והתודו אשר חטא עליה (ויקרא ה' ה'). דרכי התשובה למדנו בפעם הראשונה ממה שאמר ה' לקין: הלא אם תיטיב שאת ואם לא תטיב לפתח חטאת רובץ (בראשית ד' ז'). שלמה המלך בחנוכת ביהמ"ק אמר: בהננף עמך ישראל לפני אויב, אשר יחטאו לך, ושבנו אליך והודו את שמך והתפללו והתחננו אליך בבית הזה, ואתה תשמע השמים וסלחת לחטאת עמך ישראל (מ"א ח' ל"ג). כל הנביאים הזהירו על התשובה (רמב"ם תשובה פ"ז ה'). שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעונך וגו' (הושע י"ד ב'). רדשו ה' בהמצאו וגו' יעזוב רשע דרכו וא"ט און מחשבותיו וישוב אל ה' וירחמנו (ישעיה נ"ה ו'). שובה משובה ישראל נאם ה' (ירמיה נ' י"ב—י"ד). אולי חפול תחנתם לפני ה' וישובו איש מדרך הרעה (ישע' ל"ז ז'). שובו והשיבו מכל פשעיכם אשר פשעתם בם ועשו לכם לב חדש ורוח חדשה ולמה תמותו בית ישראל, כי לא אחפץ במות המת נאם ה', והשיבו והיו! (יחזקאל י"ח ל"א—ל"ב). הנביא יואל הוא מבאר את אופני התשובה: וגם עתה נאם ה', שובו עדי ככל לבבכם ובצום ובכבי ובמספד, וקרעו לבבכם—ואל בגדיכם—ושובו אל ה' אלהיכם כי חנון ורחים הוא ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה (יואל ב' י"ב—י"ג). באנשי נינוה נאמר: ויתכסו יקים האדם והבהמה ויקראו אל אלהים בחזקה וישובו איש מדרך הרעה ומן החמס אשר בכפיהם וגו'. וירא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרך הרעה וינחם האלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה (יונה ב' ח'—י'). בין אישי תנ"ך אשר נזכרו כי עשו תשובה הם: קין עשה תשובה, ומן "אות" התשובה אשר לו למד גם אדם הראשון לעשות תשובה (ב"ר פכ"ב, מדרש תנחומא בראשית. פדריא פ"ב). ישמעאל עשה תשובה בחיי אברהם אביו (ביב ט"ז: ב"ר פ"ל). ראובן עשה תשובה (פסיקתא

מלעשות כזה לעולם (רמב"ם שם). בעבירות שבין אדם לחבירו צריך לפרסם ולהודיע החטא כרבים, אבל בעבירות שבין אדם למקום אינו צריך לפרסם (יומא פ"ז: רמב"ם שם). חציף עלי מאן דמפרש חמאיה (ברכות ל"ד). אע"פ שהתשובה מכפרת על הכל ועצמו של יוה"כ מכפר, יש עבירות שהן מתכפרים לשעתן, ויש עבירות שאין מתכפרים אלא לאחר זמן: עבר על מצות עשה שאין בה כרת ועשה תשובה אינו זו משם עד שמוחלין לו, עבר על מצות לא תעשה שאין בה כרת ולא מיתת ב"ד ועשה תשובה, תשובה ויה"כ תולין ויסורין ממרקין. אבל המחלל את השם אע"פ שעשה תשובה והגיע יוה"כ והוא עומד בתשובתו ובאו עליו יסורין אינו מתכפר לו כפרה נמורה עד שימות (יומא פ"ה. רמב"ם שם). ארבעה ועשרים דברים מעבדין את התשובה, ואלו הן: א' המחטיא את הרבים, ב' המטה את חבירו מדרך טובה לרעה, ג' הראה בנו יוצא לתרבות רעה ואינו ממחה בידו, ד' האומר אחמא ואשוב, ה' הפורש מן הצבור, ו' החולק על דברי חכמים, ז' המלעין על המצות, ח' המבזה רבותיו, ט' השונא את התוכחות, י' המקלל את הרבים, י"א החולק עם הגנב, י"ב המוציא אברה ואינו מכריז עליה עד שיחזירנה לבעליה, י"ג האוכל שור עניים ויתומים ואלמנות, י"ד המקבל שוחד להמות דין, ט"ו האוכל מסעודה שאינה מספקת לבעליה, ט"ז המשתמש בעבוסו של עני, י"ז המסתכל בעריות, י"ח המתכבד בקלקן חבירו, י"ט החושד בכשרים, כ' רכילות, כ"א לטון הרע, כ"ב בעל חימה, כ"ג בעל מהשכה רעה, כ"ד המתחבר לרשע (כרייתא כתבה הר"ף בפ' בתרא דיומא, והרמב"ם ביארה בהלכות תשובה פ"ד, והר"ן כתב לא ידעתי היכן היא שנויה). כל אלו הדברים אע"פ שמעבדין את התשובה אין מונעין אותה, אלא אם עשה תשובה הרי זה בעל תשובה ויש לו חלק לעוה"ב (רמב"ם).

[ספרי תשובה] מלבד ספר המדע והלכות תשובה להרמב"ם נחתברו הרבה ספרים אדות אופני ותיקוני התשובה, הנכבד שכולם הוא ספר "חובות הלבבות" לרבינו בחי' הספרדי, אשר קבע בו שער מיוחד לתשובה (שער ז'). רבינו יונה גירונדי חבר ס' "שערי תשובה" מלא דברי מוסר, ו"אגרת התשובה ויסוד התשובה", ר' אלעזר מגרמזא חבר ספר "ההרוקח" וכו' יבואו הלכות תשובה בארבעה ענינים: תשובת הבאה, תשובת הגדר, תשובת המשקל, תשובת הכתוב. ר' יצחק אבובב חבר ס' "מנורת המאור" וכו' י"ח פרקים על התשובה, ר' ישעיה הורוויץ בספר שלי"ה נתן מקום להלכות תשובה עפ"י הלכה וקבלה ורמז, תשובה הוא ר"ת: ת'ענית ש"ק, ו'אפר, ב'כיה, ה'ספר, ד' אליהו די יודאש בספרו, "ראשית חכמה" קבע שער לתשובה, גם נרפסו "תקוני תשובה להארי ז"ל". יש הפליגו ללכת בדרכי התשובה ע"י עניים וסגופים כמלקות וצומות,

ר' אליעזר וכי אדם יודע איזה יום ימות? אמר להם וכל יטבן ישוב היום שמא ימות למחר, ונמצא כל ימיו בהרהור תשובה, ואף שלמה אמר בחכמתו בכל עת יהיו בנרדך לבנים ושמן על ראשך לא יחסר (שבת קנ"ג.). ואפילו עבר עבירות כל ימיו ועשה תשובה ביום מיתתו ומת בתשובתו כל עונותיו נמחלין. שנאמר עד אשר לא תחיש השמש (רמב"ם תשובה פ"ב). שאלו לחכמה חומא מהו עונישו? אמרה להם חמאים תרדף רעה. שאלו לנבואה חומא מהו עונישו? אמרה להם הנפש החוטאת היא תמות, שאלו לקב"ה חומא מהו עונישו? אמר להם יעשה תשובה ויתכפר לו (ירוש' מכות פ"ב ו'). כאשר ציערו הנהו ברויני את ר"מ הוה קא בעי ר"מ רחמי עליהו כי היכי דלימותו, א"ל ברוריא דביתיהו מאי דעתך דכתיב יתמו חמאים מן הארץ (תהלים ק"ד) מי כתיב חומאים?—חמאים כתיב וכי אלא בעי רחמי עליהו דלהדרו בתשובה ורשעים עוד אינם, בעא רחמא עליהו והדרו בתשובה (ברכות י'). גדולה מעלת בעלי התשובה, ומצינו בשמחת בית השואבה יש מהם אומרים אשרי ילדותנו שלא ביישה את זקנתנו אלו חסידים ואנשי מעשה שלא חמאו מעולם, ויש מהן אומרים אשרי זקנתנו שכפרה את ילדותנו אלו בעלי תשובה, אלו ואלו אומרים אשרי מי שלא חמא ומי שהמא ישוב וימחול לו (סוכה נ"ג). ובמקום אחר אמרו שבעלי תשובה גדולים מצדיקים, ובמקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים נמורים יכולין לעמוד (ברכות ל"ד: סנהדרין צ"ט.). וגדולה תשובה שמקרבת את האדם לטיבנה, שנאמר שובה ישראל עד ה' אלהיך, ונאמר אם תשוב ישראל אלי תשוב, כלומר אם תחזור בתשובה בי תרבה. התשובה מקרבת את הרחוקים, אמר היה זה שנאו לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד וידיד (רמב"ם שם פ"ז). וחמא נמור הוא לומר לבעל תשובה זכור מעשיך הראשונים (ב"מ נ"ח:). או לחזירן לפניו כדי לכישו, ומזהר עליו בכלל הונאת דברים (רמב"ם שם).

[דרכי התשובה] היכי דמי בעל תשובה? אמר רב יהודה כגון שבאת לידו דבר עבירה פעם ראשונה ושניה וניצל (ופירש) הימנה. מחוי רב יהודה באותה אישה באותו פרק ובאותו מקום (יומא פ"ו:). וצריך החיטא לעזוב חמאו ולנמור בלבו שלא יעשה עוד, שנאמר יעזוב רשע דרכו וגו'. וכן יתנחם על שעבר שנאמר כי אחרי שובי נחמתי וגו' (רמב"ם פ"ב). אם אדם עושה תשובה וחוזר לעבירותיו אינה תשובה, ודומה לאדם המובל ושרץ בידו שאין לו מחרה. מה יעשה ישליך מה שבירו ואח"כ ימבול ויטהר (פסיקתא רבתי פס"ד, ע"י תענית ט"ז). האומר אחמא ואשוב אחמא ואשוב אין מספקין בידו לעשות תשובה (יומא פ"ה.). העושה תשובה חייב להתודות שנאמר והתודו את חמאתם (ע"ע ויד"ו). וכן החובל בתבירו והמזיק ממונו אע"פ ששילם לו אינו מתכפר עד שיתודה וישוב

כותב: ומנהג של ישראל תורה הוא. במה שהולכים על מים ואומרים תשלך במצולת ים כל חמאתינו להיות כי מן מצולת ים ניכר ענין בריאת העולם, כי מצולת ים הוא התהום, והוא המקום היותר עמוק בים וכו'. והנה התגלות הארץ לצורך בני אדם ולדרים עליה אינו בלא כוונת מכוון. והוא אישר חדש העולם כרצונו לתכלית ישוב הארץ וכו'. ולכן אנו הולכין על המים בריה שהוא יום הדין, לשום כל אחד על נפשו ענין בריאת העולם, ושהשם יתעלה מלך הארץ וכו' ומתחרט עי"ז על כל עונותיו, וחמאיו נמחלים. ועל דרך זה נשלבים החמאים במצולות ים. והוא מבואר למשיביל. עכ"ל. ונראה כי יש רמז לזה בזה: דאתחפי ההוא חמאה דהאי זכאה באינן דאקרון מצולת ים. דהא מאן דנפיל במצולות ים לא אשהכח לעלמין. בגין דמיין חפין עלייהו. כד"א ותשלך במצולות ים כל חמאתם וכו' (פ' אמור דף ק"א.). לדעת סלמן שולמאן (המליץ שנה ח' גליון 14) מזכיר המנהג הזה יוסיפוס. ברשיון שנתנו מוטלי הליקנסים ליהודים לשמור את דתם כחפצם ולבנות להם בתי הפלה על יד הנהר לפי מנהג אבותיהם (קדמוניות ס"ד פ"י כ"ג). ואפשר שמרומז זה גם בספר נחמיה: ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים (ח' א'—ג') וזה היה בראש השנה. ע"ע ראש השנה.

א.

תְּשַׁלְּךָ: תשמיש המטה. תשמיש ערסא, בעילה. נתון שכבתו באשה. בתנ"ך כמו בתלמוד לא מצינו שם מיוחד לתשמיש רק בדרך השאלה ובלשון נקיה. וגם המלה שגל עשו ממנו קרי וכתוב, ותחת ואיש אחד ישגלה (דברים כ"ח ל') קורין ייטבנה, מפני שהשרש שגל מתנגד למעם המוסר והמירוהו בשרש שכב. הווסת של הנשים מכונה אורח כנשים (בראשית י"ח י"א) או דרך נשים (שם ל"א ל"ה). ועת דודים לבעל לפקוד את אשתו נקראת עונה סתם, ועונתה לא ירעו ושמות כ"א י'). נשואי אשה לבעלה הוא בלשון ביאה, והבאתה אל תוך ביתך (דברים כ"א כ"א י"ב). ויעקב שאמר ללבן הבה את אשתי כי מלאו ימי ואבואה אליה (בראשית כ"ט כ"א), תמחו עי"ז במדרש (ב"ר) והלא קל שבקלים אינו אומר כן! אלא להוליד ולדות אמר כן. שכבר היה בן פ"ד שנה ולבן רמחו. בעילה ששרשו בעל הוא קיצור מן בא"עליה, והוא גם לשון אדנות. גם לשון אכילה, אכלה ומחתה פיה (משלי ל' כ'), ובמשנה אמרו ואוכלת עמו מלילי שבת לילי שבת (כתובות ס"ד:). רב אשי אמר תשמיש (שם ס"ה:). ביוסף שנאמר ויבא הביתה געשות מלאכתו (בראשית ל"ט י"א) פליגי רב ושמואל, חד אמר מלאכתו ממש, וחד אמר לעשות צרכיו עמה נכנס אלא שנקראית לו דמות דיוקנו של אביו וכו' (סוטה ל"ז:). ובכלל קראו לתשמיש דרך ארץ, כאורח כל ארעא, ולחיבור קראו זיקקה, נזקק לאשתו (ב"מ ק"ז:). הרי זה ניסך כ"ז

להתגלגל בשלג וכדומה, אך בכלל הדרך הזה מתנגד לדעת התורה אישר דרכיה דרכי נועם. ע"ע ודו"י: יום הכפורים; מיתה; סליחה; תענית (סגופים).

[עשרת ימי תשובה] הימים שבין כסה לעשור, היינו מר"ה עד יו"ט. נקראים, "עשרת ימי תשובה". שמרבים בהם סליחות ותחנונים ומקבלים עליהם לשוב בתשובה שלמה קודם יו"ט. ויש שמתענים בעשיית (מרדכי רייט יומא). כי לפי האגדה נפתחין שלשה ספרים ברי"ה, אחד של צדיקים גמורין ואחד של רשעים גמורין ואחד של בינונים. צדיקים נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה. בינונים תלוין ועומדין מר"ה ועד יו"ט: זכו נכתבין לחיים לא זכו נכתבין למיתה (ר"ה ס"ז:). וגור דינם נחתם ביו"ט, ולפי שרוב ישראל הם בינונים לכן צריכים לשוב בתשובה כדי לזכות לחיים. בשנת חיובל היו הימים האלה לימי שמחה לעבדים קודם שנשתחררו ונפטרים נבתיהם אחרי תקיעת ביד ביום הכפורים (שם ח':).

י. לך

תְּשַׁלְּךָ: תפלה שאומרים ביום א' של ר"ה (ואם חזק בטבת ביום ב') אחר מנחה קודם שקיעת החמה, על שפת נהר שיש בו דגים או על באר מים חיים. התפלה כוללת שלשה פסוקים האחרונים של מיכה: מי אל כמך נושא עון ועובר על פשע וגו'. וישמוסיפין עי"ז עוד הפלה ה' ארך אפים וגו' רננו צדיקים (תהלים ל"ג) ואח"כ יאמרו רבש"ע וכו' אל מלא רחמים וכו' יהי רצון וכו' (עי' סדור בית יעקב לעב"ץ). ונוהגין לנער שולי בגד ציצית כשאומרים ותשלך במצולות ים כל חמאתם לרמז על עויבת החמא. סדר תשלך לא נמצא דבר ממנו לא בגמרא ולא בספרי הגאונים והפוסקים הראשונים, אך מזכירו מהר"ל (בהלכות ר"ה), ושל"ה (דף רי"ד ע"ב דפוס אמשטרדם), והלבוש לאו"ח (סי' תקצ"ו) וכתב עליו מעמו שהוא זכר לעקרה משום דאיתא במדרש תנחומא (פ' וירא סי' כ"ה) כישהלך אברהם אבינו לעקוד את יצחק בנו הולכי השמן בנהר עד שבא עד צוארו במים, ואמר אברהם הריני ע"ה כי באו מים עד נפש וניצול. ורגילים לילך במקום שרואין שם דגים לזכר שאנו משולים כדגים חיים שנאחזים בכצודה (קהלת ט' י"ב), כך אנו נאחזים במצורת המות והדין, ומתוך כך נהרהר יותר בתשובה. עכ"ל (תע"י נגיד ומצוה דף ס"ח). וכתב בעל יוסף אומץ (סי' התקע"ה) עי"ז כי מנהגי אבותינו תורה. מהר"ל הזהיר שלא יולכו עמם שום מזון כרי לזרוק אל הדגים דאית ביה חלול יו"ט, וכ"ש כשהלך בשבת דאין לעשות כן. ומזה משמע שהיו נוהגין אז לילך לתשלך ביום אדר"ה אפילו כשהלך בשבת. ואפשר שמשום זה גזרו אח"כ לרחות התשלך ליום ב' כשהלך יום א' בשבת. הרמ"א בספרו תורת העולה (ת"ג פנ"ז)

מספרים תראה כמו מ' מתנגלגל עם כל המספרים שהם לפניו. כי מ' על מ' שמונים ואחד, הנה א' בשמאל ח' בימין שהוא בעשרות פ', ס"ה פ"א. מ' על ח' ע"ב, ב' בשמאל באחדים ו' בימין בעשרות. ס"ה ע"ב, מ' על ז' ס"ג, ג' בשמאל באחדים ו' בימין בעשרות. מ' על ו' נ"ד, ד' בשמאל באחדים ה' בימין בעשרות וכו' (הראב"ע בספר המספר). ע"ע מספרים.

ש' רנ

ה'שעה כאב (בר"ת: ת"ב או ט"ב): מ' ימים בהד"ט אב שהוא תענית צבור על חורב בית המקדש, ונקרא צום החמישי (זכריה ה' י"ט). בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ, וחרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר ונחרשה העיר (מישנה תענית פ"ד א'). כתיב במרגלים והשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו כלילה ההוא (במדבר י"ד). אמר רבה אמר ר' יוחנן אותו היום ערב ת"ב היה אמר להם הקב"ה אחם בכיתם בכיה של חנם ואני קובע לכם בכיה לדורות. כי בו חרב הבית בראשונה וכו' דכתיב ובחרש החמישי בשבעה בחרש וגו' וישרוף את בית ה' (מ"ב כ"ה). וכתיב ובחרש החמישי בעשור לחדש וגו' (ירמיה נ"ב). בשבעה נכנסו גוים להיכל ויאכלו וקלקלו בו שביעי ושמיני ותשיעי סמוך לחשיכה הציתו בו את האור והיה דולק כל היום כלו וכו'. והיינו דאמר ר' יוחנן אפילו הייתי באותו הדור לא קבעתיו אלא בעשירי מפני יסורו של היכל בו נשרף, ורבנן—אתחלתא דפורענוחא עדיפא. ובשניה מנלן (שהיה בת"כ)? דתניא מנגלגל זכות ליום זכאי וחובה ליום חייב. אמרו כשהרב ביהמ"ק בראשונה אותו היום ערב ת"ב היה, ומוצאי שבת היה ומוצאי שביעי היה, ומשמרתו של יהודים היתה, והלויים היו אומרים שירה ועומדים על רוכנם. ומה שירה היו אומרים? וישב עליהם את אונם וברעתם יצמיתם. ולא הספיקו לומר יצמיתם ה' אלהינו עד שבאו גוים וכבשום. משחרב הבית בראשונה נתקבצו כחות של פרחי כהונה ומפחחות מההיכל ביד ועלו לגג ההיכל ואמרו לפני רבש"ע הואיל ולא זכינו להיות גזברין נאמנים יהיו מפחחות מסורות לך וזרקון כלפי מעלה, ויצתה כעין פיסת יד וקבלתן מהם, והם קפצו ונפלו לתוך האור, ועליהן קונן י"שעיהו הנביא משא גי הזיון מה לך איפוא כי עליה כולך לגנות תשואות מלאה עיר הומיה וגו' (ישעיה כ"ב). אף בהקב"ה נאמר (שם) מקרקר קיר וישוע אל ההר (תענית כ"ט).

[הנהגות בת"כ] משנכנס אב ממעטין בשמחה.

ואין נושאים נשים עד אחר ת"ב ואין עושין סעודת אירוסין. אבל אירוסין בלא סעודה מותר אפילו בת"כ שמא יקדמו אחר (ש"ע או"ח ס' תק"ן). שבת (שבוע) שחל ת"ב להיות בתוכה אסור מלספר ומלכבס, ובחמישי מותרין מפני כבוד השבת (משנה תענית שם כ"ז).

שבעה עשר פניך ילשים יום (מישנה גמין ע"ו). אמר רב הונא מאי פניך תשימיש ואמאי קרו ליה פניך לישנא מעליא נכט (שם ע"ו). ערכתי לו שלחן והפכו (נדה כ:), מישים שלום (שבת ס"ב.), מענת בתולים פתח פתוח (כתובות מ'). עקבה של אשה (נדרים כ'). על מקום התורף שהוא מכוון כנגד העקב, ואותו מקום. נקיס מרגניתא בחרא ירא (שבת ק"מ). לזונה נפקת ברא ויוצאת חין (כלים פכ"ד מ"ז). האשה הפורשת מן התשימיש יכנו מורדת (ע"ע). אל תבשל בקדרה ישיביל כך חברך (פסחים ק"ב). על הנישואת אלמנה או נרושה, ואשת ד"א בר"ש ענתה לרבי ישיביל לדרב ב"ה: כלי ינישתמיש בו קורש ישתמיש בו חול? (ב"מ פ"ד).

[אזהרות בדרך ארץ] טבילת בעלי קרין היתה מעיקרה כדי שלא יהו ת"ח מצויים אצל נשותיהם כהרנגולים (ע"י ברכות כ"ב). ועונת ת"ח היא מערב שבת לערב שבת (כתובות ס"ב). יטונה רובן קשה ומיעוטן יפה ואלו הן דרך וד"א וכו' (גמין ע"ו). אבר סמך יש באיש מטיביו רעב ומרעיבו שבע(סוכה נ"ב). ישראל כרושים הם ואין משמיטין ממוניהם ביום (שבת פ"ו). ולא לאור הנר (פסחים ק"ב). כ"ז שארון ויטכניה שלא במסומן אסורין בתשימיש (ערוכין ס"ג). בית שיש בו ס"ת אסור לשמש (ברכות כ"ה). אסור לשמש בשני הערבון מלכר חסובי בנים (תענית י"א). ודרש רב ומגיד לאדם מה שיחיו (עמוס ד'). אפילו ייחה קלה שכן איש לאשחו מגידים לו לאדם בשעת מיתה (חגיגה ה'). המקדש עצמו בשעת תשימיש ה'ל בנים זכרים (שבועות י"ח). חסידים הראשונים לא היו משתמיטין ממוניהן אלא ברביעי בשבת שלא יבואו נשותיהן לירי חלול שבת (נדה ל"ח). כי חשבו ימי הריון רע"א—רע"ה יום, ואע"פ שאמרו במשנה האשה נקנית בשלישה רכים בכף ובשטר ובביאה (קדושין פ"א א'). רב מגיד אמאן דמקדש בביאה (שם י"ב). ע"ע אישות; בעל קרין; עונה.

ב. מ.

ה'שעה (נקבה תשע): מספר סדורי תשיעאה (תרגום במדבר ז' י'), ולנקבה תשיעיתא (תרגום ויקרא כ"ה כ"ב), תשיעראה=תשע עשר (תרגום דה"א כ"ד ט"ז), ומן תשע נבנה השם המופשט תישוע פ"י חלק אחד מתישע, שני תישועין ותישוע של תישוע (ירוש' רמאי ספ ז'). מחפשי רמזים במספרים מוצאים בכמה מספרים סגולות מפליאות ומתמיהות, שעליהן השתוממו אף הוגי הניין, החכם הצרפתי פֶּאֶרְסִינִיֵּל התפלא על סגולת המספר תשעה בהכפלו שחזיק מספר התשעה בחבורו: א' 9 ב' פעמים 18, ג' 27, ד' 36, ה' 45, ו' 54, ז' 63, ח' 72, ט' 81, י' 90 נמצא לפי המספר עולה ויורד מיני הצדדים מאחד עד תשעה. ואין כזה במספר אחר. ע"כ קראו למספר הזה מספר סגלגל חזר חלילה על דגלו. ,ואם תעשה עגול ותכתוב בו התשעה

לפי ר"מ אסור לספר ולכבס מ"ח ועד התענית (שם כ"ט:). ערב ת"ב לא יאכל אדם שני תבשילין, לא יאכל בשר ולא ישתה יין (מטעם שם). א"ר יהודה לא שנו אלא מי שיש שיעור ולמעלה אבל מקודם מותר, ואמר רב יהודה לא שנו אלא בסעודה המפסיק בה אבל בסעודה שאינה מפסיק בה מותר (שם ל:). ת"ב שחל בשבת וכן ערב ת"ב שחל בשבת אוכל ושותה כל צרכו ומעלה על שלחנו אפילו בסעודת שלמה ביטעתו (שם כ"ט:). כך היה מנהגו של ר' יהודה ברבי אילעאי, ערב ת"ב מביאין לו פת חריבה במלח ויושב בין תנור וכירים ואוכל ושותה עליה קיתון יל מים ודומה כמי שמתו מוטל לפניו (שם ל:), יש אוכלין ערשים וביצים, ונהגו לאכול כל אחד לבדו בלא זימון, יש מקומות שנהגו שלא לעשות מלאכה בת"ב ובכל מקום ת"ח במילים, ר"ע אומר כל העושה מלאכה בת"ב אינו רואה סימן ברכה לעולם, וחכ"א כל העושה מלאכה בת"ב ואינו מתאבל על ירושלם אינו רואה בשמחתה, שנאמר שמתו את ירושלם וגילו בה כל אוהביה שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה (ישעיה ס"ו, תענית ל:), כל מצות הנהגת באבל נוהגת בת"ב: אסור באכילה ובשתיה ובסיכה (וברחיצה) ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה, ואסור לקרות בתנ"כ ולשנות במשנה בתלמוד ובמדרש ובהלכות ובאגדות אבל קורא הוא במקום שאינו רגיל לקרות ושונה במקום שאינו רגיל לשנות (כיון דלא ידע אית ליה צערא, רש"י), וקורא בסגות ובאיוב ובדברים הרעים שבידיהם, ותינוקות של בית רבן בטלן מיטות שנאמר פקודי ה' ייטרים משמחי לב (תהלים י"ט, תענית ל:).

[מנהגי בית הכנסת] שבת ילפני ת"ב נקרא "שבת חזון" ע"ש ההפטר חזון ישעיהו. בשבת זו אין מחליפין ללבוש בגדי שבת כ"א הכתנת לבד אבל פורשין פרוכת של שבת, אם לא שארע ת"ב בשבת ונדרחה שאז אין פורשין פרוכת של שבת. הספרדים נוהגים להכריז הצום בשבת שקודם לו, חזון מצום ת"ב צום כפור וצום פורים, וסימנך אכ"ף עליו פיהו, ומנהג האשכנזים שלא להכריז שום אחד מהם (ישע אר"ח ס"י תק"ן), בליל ת"ב קורין מגילת איכה בקול נמוך ואומרים איזה קינות, ויושבים על גבי ספסלים קטנים, ואין מדליקין רק נר אחד על הבימה, ומעבירין הפריכת מעל ארון הקודש לאות אבל. בבקר אין מניחין תפילין ולא מליט אלא לובש מליט קטן בלא ברכה, ומתפללין בקול נמוך וקורין בתורה כי תוליד בנים ומפטירין בירמיה אסוף אסיפם, ובמנחה מניחים הטלית והתפילין ומברכים עליהן. בשחרית אומרים עננו בשומע תפלה, ובמנחה נחם ה' אלהינו וכו'. א"ר אחא בר יצחק בשם ר' חייא דציפורין חיד ב"ב צריך להזכיר (בתפלה) מעין המאורע, מה ואומר? רחם ה' אלהינו ברחמיך חרכים ובחסדיך הנאמנים עלינו ועל עמך ישראל וכו' (ירוש' ברכות פ"ד ד"ח

ת"י: החדש השביעי לחיטבון החדשים מניסן, והראשון לחדש השנה. מזלו מאזנים ואינו חל אלא בימי בנה"ז. תשרי הוא מלך לכל החדשים שיש בו כמה ימים טובים, לכן לעולם הוא מלא, וכל החדשים יעושיין מלא נקראים מלכים (ע"י בס עברונות). השם תשרי מורה על התחלה שכן תרגום ראה החילותי (דברים כ' ל"א) חזי שריתי (בהפך האותיות). כי בתשרי נברא העולם (ר"ה י:), ונקרא ג' ירח האיתנים (מ"א ח' ב) ע"ש שגולדו בו איתני עולם (שם י"א), ולדעת כספי שאז יתחזקו האנשים לעשות מלאכתם כמ"ש באספק את מעשיך מן השדה (שמות כ"ג ט"ז), תשרי מהלך (חמה) בימים כדי לייבש את הנהרות (פסחים צ"ד:). תקופת תשרי חמה יוצאה בחצי מרת ושקעת בחצי מערב (שהיום והלילה שווים אז) וכו'. ואין תקופת תשרי נופלת אלא או בשלש שעות או בתשע שעות בין ביום בין בלילה (ערוכין נ"ז), ע"ע תקופה. השלוחין יוצאין על תשרי מפני תקנת המערים ומתללן

(פסחים ע"י). יש פוסקים שאם הציון למטה אמרינן "תתאי גבר" מפני שהקור עולה מן הציון להחם ומקררו, וזהו סעות, שהקור נופל תמיד למטה ולא עולה בידוע בטבע, רק שהחום בהחלק שלמטה של הדבר החם הנוגע בציון עולה למעלה ונשאר החלק הזה קר (ע"י ב"י סי' ק"ה בשם הסמ"ק). ונ"מ לדינא אם חתיכת איסור חם רק מאד נחות מכדי קליפה מונע על ציון, ועל חתיכת האיסור החם מונע עוד חתיכת היתר ציון, אם נפרש כהמורים האלה שהציון שלמטה עולה ומקרר אי"ב גם הציון שלמעלה לא נאסר רק כדי קליפה עד דמתקרר, אבל אין כן באמת רק שהחום שלמטה עלה כלו למעלה ונתקרר למטה, וכולע למעלה מן האיסור שלמטה עד דמתקרר, לא רק כדי קליפה אלא נבלע בכלו ושיעורו בישים כדן כל תערובת. במליח אע"פ שהוא כרות לא אמרינן לא תתאי ולא עילאה גבר (תוס' חולין ק"ג, ד"ה מהור). שרק בחום מבעי תולדות האור להעלות ולחמם את הקר, אבל אין בטבע תולדות המלוח למלוח את המפך אלא במקום הנגיעה ולא להעלות למעלה למלוח את חבירו (סמ"ק סי' ר"ה). רק אם חסמא מליח ומהור מפל בעי כדי קליפה, ובהיפך בהדחה סני (ב"י י"ד סי' ע'). אבל ברבר ישמן דעת הרשב"א בתו"ה שהשומן מפעפע ע"י מליחה ואמרינן בו תתאה גבר (ע"י ב"י סי' ק"ה). רב חולק על כללי דתתאה גבר, אבל מפני שדבריו הם נגד הטבע לזאת לית הלכתא כותיה, אלא כשמואל, אף שבכל התלמוד אמרינן הלכתא כרב באיסורי, גם ברייתות אחרות מסייעות לדברי שמואל (פסחים שם). אמנם יש מין "תתאה" שאוסר, וטושים המביאים זה בדרך תתאה גבר (פחד יצחק ערך תתאה גבר) שאין זה דבר חם, רק מפני שתתאה חשוב וקבע אסורא, רתנן יין נסך אסור במשהו ומוקמינן בנמרא דנפל התירה לנו איסורא (ע"י ע"ג), וכתב הר"ן שם לפי שאותו דבר שעומד במקומו חשוב יותר מן הבא עליו, ובמקוה מחלקת ר"א ורבנן (מקואות פ"ב ד'), דלר"א רביעית מים שאובין בתחלת המקוה פוסלת את המקוה, ולרבנן בין בתחלה ובין בסוף פחות מנ' לוגין המוכל בה מהור. ע"ע תערובת.

הרח"ה

תתהבל: ע' סדיש

עליהם את השבת (ר"ה י"ח. כ"א:). באחד בתשרי כל באי עולם עוברין לפניו כבני סרון (שם ט"ז). ע"ע ראש השנה. באחד בתשרי ר"ה למעשר בהמה לדעת ר"א ור"ש, ור"ה לשנים ולשמיטין וליוכלות ולנמיעה ולירקות (ר"ה ב.). בר"ה נברא האדם ונידון בו ויצא בדימוס והיה סימן לבניו. בר"ה בא הישמן לאיוב. בר"ה נפסדה שרה רחל וחנה (שם י'). לכך מפסירין בר"ה בחנה (מגילה ל"א). בר"ה נולדו האבות, בר"ה יצא יוסף מבית האסורין ובטלה עבודה מאבותינו במצרים, וכתשרי עתירין לינאל (שם י'). ביטלשה בתשרי איתגטלות אזכרתא מן שמרא (שלא לחזכיר שם שמים ביטירות). בנ' בתשרי נהרג גדליה בן אחיקם והיהורים שהיו עמו במצפה (ע"י הראב"ע זכריה ח' י"ח). בחמשה בו נהרגו עשרים אנשים מישראל ונחבש רע' נבית האסורים ומת (ע"י ב"ב י'). בחמשה בו נולד נפתלי ומת בן ק"ד. ביטעה בו אחר שהוציאו המרגלים רבתם רעה נגזר על אבותינו שימותו ברבר ובחרב ורעב. ביטמונה בו התחילו חינוך בית עולמים (מ"א ח'). בעשרה בו מתו עושי העגל ונתכפר, ולפיכך הוקבע יום זה לזירות יום הכפורים (מגילת תענית פ' אחרון וסדר עולם רבה פ"ו). בעשרה בו ירד משה עם לוחות שניות (שמות ל"ד). בו ראה יחזקאל בנין בית העתיד (יחזקאל מ'). כ"א בו היה דבר ה' ביד הגי אל זרובבל לחזק ידיו בבנין בית שני (חגי ב'). כ"ב בו שלח המלך שלמה את העם לביתם (מ"א א'). רבא אמר לרבנן במסותי לא תיתי קמאי ביומי דתשרי (ברכות ל"ה. ע"ש). ע"ע חד"ש; שנה. מ. ג. מ. ה.

תתאה ועילאה: תערובות איסור והיתר אם אחד מהם למעלה ואחד מתחתיו. מהיסוד המבעי הירוע שהחום עולה למעלה למדו חז"ל באיסורים כשרבר האסור החם הוא שלמטה ונופל עליו דבר מותר אפילו צונן, החום שלמטה מעפיל ועולה על הציון שלמעלה ומחממו, וכאשר מתחמם בולע מן האיסור. אבל אם הרבי האסור שלמעלה חם ושלמטה צונן, אין הציון שלמטה מתחמם ואינו בולע את האיסור החם שלמעלה. וגם אם הציון שלמטה הוא האיסור, החום שנוגע בציון עולה למעלה ומתקרר ואינו בולע את האיסור שלמטה רק כדי קליפה עד דמתקרר

תם חלק עשירי ונשלם הספר
שבח לאל בורא עולם

חזקתך וחוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ב

ותשלם המלאכה ביום ר' עש"ק ג' אלול תרע"ג (5 ספט 1918).
ע"י מסדר האותיות משה יהודה שינדער מוילנא.

תקונים והערות ל"אוצר ישראל"

חזקתך והוכנס לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

חלק ראשון עד חלק ששי

ע"י חיינו תשס"ב

שיש להם ערך ספרותי, ואנשים מצוינים בספרות ישראל, וכן כל דבר שיש בו הוראה לדורות הבאים ולא לצורך שעה. לבר ולצורך מקומו המיוחד. בדבר הביבליוגרפיות, כבר רכש לו האוצר שונאים רבים מפני שאינו מכניס בתוכו תולדות רבנים וחכמים וסופרים ומשוררים החיים אתנו, וזאת אחרים מיחירי סגולה המצוינים לא רק במקומם אך בכל תפוצות ישראל או שנמצא איזה מאורע בתולדותיהם שראוי להשמר לדורות. גם מועים המבקרים האלה ביחוס הערכים, ואינם מבינים מה לרחק ומה לקרב. או השממות, כמו בערך אבנים חסר לדעת אחר, "אבן הנוחלת" שהוא שם מקום מסוים. ואין לו ענין כלל עם אבנים מחוצבות. יש מבקר את ערך אדם הראשון, מפני שכותב המאמר רוצה להראות כי בין חז"ל נמצאו אחרים הנוטים לדעת דארווין שאדם הראשון השתלם מן דו פרצופין וכדומה, או שהקב"ה ברא עולמות ומחריבן עד שברא העולם הזה, דעות כאלה המקרבות את ספרי התורה אל החכמה השלטת אם אינם מכחישות את הסופרים ואינן מתנגדות לאיזה דין יש בהן צורך גדול להוכיח את אמיתת התורה וכדאי הן לאמרן. מצד אחר קובלים הסופרים כי נשממו איזה דברים ממאכריהם או שיש בהם שנוי בלשון או בסדר. לרוב נשממו רק הדברים שסותרים הקבלה והמסורה, או ההיסטוריה האמתית, או שאין בהם ערך ספרות ומדעי. ובנוגע להסדר והסגנון צריכים להיות ע"פ התכנית המיוחדת של האוצר. וזאת להודיע כי אין אחריות הדברים שנשתנו ושנספסו על הסופרים כ"א על העורך, ע"י הערות בערך ירושלם.

יש עוד מין מבקרים את האוצר והם "העצירים" אשר אין כדאי למפל בס, כי לדעתם לא נחשבו ספרי התנ"ך וספרי הרבנים ל"ספרות" רק ה"מיתדות" שלהם, הפילוסופים בעתונים והעתקות של ספרי חכמי העמים כמולסמאי וכדומה. להמבקרים האלה יש שנהא כבושה על האוצר מפני שמחזיק במסורת ישראל, אשר לדעתם היא בלתי "מדעית", והמבטלים את התנ"ך והתלמוד הם בעלי המדעים. העצירים הנערים האלה הם תולדות הריבולוציא המדינית והרוחנית, והיא מחלה עוברת, ובזמן קצר תחליף כלת מן הארץ ותהי כלא היה.

ואלה הם התקונים בחלק א':

עוד בחלק הראשון בקשתי את הקוראים להודיעני השגיאות והטעויות אשר ימצאו בכל חלק, והבמחתי לתקנם בלוח תקונים. הבמחתי זאת אני מקיים עתה לחצאין, כלומר עד חצי הספר, וכאשר יוגמר כל האוצר ארפים התקונים מהחלקים הבאים עם הוספות תקונים על הסודרים, וישמח לבי אם ישתתפו בזה כל הקוראים המבינים, כי כל חפצי ומסרתי היא לשכלל את האוצר ולעשותו שלם כפי האפשר, עד מקום שירי מנעה. בלוח הזה הבאתי רק התקונים הנחוצים שיש למעוץ בהם. אבל לא הבאתי תקוני הדפוס הקלים שאין מקום למעוץ וכל איש המבין עברית יוכל לתקנם מעצמו, כמו חילוף אותיות או לפעמים חילוף המין. בנוגע להטעויות בכלל, אין מן הצורך להתנצל ע"י, כי איזה ספר מדעי נקי מאלה? ובפרט אנציקלופדיא פירא שיש בה כל המקצועות שבספרות, ושונים בה הענינים כמו ששונים הצבעים בקשת. כל מי שיש לו אף ידיעה קטנה מה היא אנציקלופדיא יודע כי לעשות אותה בתכלית השלימות היא דבר שאי אפשר לדרוש מקרן מהומה בשר ודם. גם האנציקלופדיא היותר משובחת בתבל היא, "הבריטאניקא" שיוצאת עתה לאור במהדרורא י"א איננה נקיה משגיאות וטעויות נסות, וגם המהדרורא האחרונה לא תהיה שלימה מבלי מום כל שהוא. אף כי אנציקלופדיא עברית בפעם הראשונה?

בין הקוראים הנכבדים אשר הואילו בטובם לשלוח לי את תקנותיהם אחשוב בפרט את הגאון הישיט רבי חיים ברלין הרב הראשי לעדת האשכנזים בירושלם, אשר העמים עליו לעבור על כל חלקי האוצר, גם מר ר' יחיאל מיכל טיקאצ'נסקי מירושלם, והרב דר' י"ל לנדא מיאהאנסבורג ועוד כמה חותמים, וזה לי לאות כי החותמים הם באמת קוראים מדויקים. אמנם בין ההערות מצאתי גם אלה שאינן צודקות, מפני שכותביהן לא הבינו את תכנית האוצר לכל פרטיו, כמו למשל איש אחד רוצה שיבואו באוצר עניני חכמה ומדע אף שאינו נוגע ליהודים וליהדות בפרט, ואחר רוצה שיבואו כל השמות שנמצאו בתנ"ך, ושמות כל הספרים שנרפסו ושהם בכ"י. ולהכניס ביוגרפיות של כל סופר עברי יהיה מי שיהיה, והם שוכחים כי אנציקלופדיא עברית איננה כללית ואיננה ספר מלים או אוצר ספרים. תכלית האוצר הוא להביא המובחר מן הדברים

נהניג נשים שבביתו לזמון.

אברהם בר חייא הנשיא: וגם הרמב"ם הלך בדרכו בפירוש תקופת רב אדא מספר העבור להנשיא. — יש להוסיף: ומכיון אליו בפירושו למשניות ערבין פ"ב, אין פוחתין מארבעה חדשים המעוברים בשנה: „וכבר חזר וזולתנו בספרד בזה הענין מהמין הזה חבור נאה מאד שאין בינו ובין החבורים שחברו במזרח בעניני העבור רומיא בשום צד“ (הערות מר צבי הירש יפה). שם צד 95 ב': בשנת תתצ"ג (1333) צ"ל (1133). ועיין מאמרו של ד"ר גוטמאן בהצופה מארץ הנר (1911 צד 1—30) המדבר על ספרו המשיחה והתשבורת (ד"ר גאלדבערגער).

אבשלום: הובא לקבר תחת מצבתו. — צ"ל אבשלום נקבר ביער אפרים (יש"ב י"ח). ומצבתו היתה בעמק המלך שהקים בחייו לזכרונו בעמק המלך. אנדה: צד 110 ב': הרמב"ם ביר החוקה (הלכות מלכים פ"ב) נותן עצתו „כי לא יתעסק אדם בדברי אנדות ולא יאריך בדברי המדרשים ולא ישימם עיקר שאינם מביאים לא לירי אהבה ולא לירי יראה“. — וע"ז העיר הרב הנאון רירב"ז רמ"ם בעצת „שהרמב"ם ז"ל לא כתב כן אלא על העוסקים באגדות של מחשבי קצין“. עכ"ל. ובאמת אצטער כי לא הייתי זרז לעיין בעצמי בדברי הרמב"ם וסמכתי על הכותב, וז"ל הרמב"ם המדבר בפרק הזה על ימות המשיח: „ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות, ולא יאריך במדרשות האמורים בענינים אלו וכו' ויצא בה' ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לירי יראה ולא לירי אהבה“. אבל חלילה לנו להחליש כח קדושת האגדות של חז"ל אשר בכלל אין דוגמתן בספרות אחרות ומטרתן להורות מוסר וד"א. האנדה היא חלק המוסרי כמו שההלכה היא חלק המעשי בתלמוד. נס ר"מ אליעזר רפאפורט הארמטמין מעיר על מה שנאמר שם בשם הרמב"ם שאמר על המדרש מי שלא יאמין בו אינו מוסק — כי הלשון אינו מדויק, כי הרמב"ם אמר שאינו מחויב להאמין מדרשות בדרך אנדה כ"א בעניני איסור והיתר, ולא אמר „מדרש“ בכלל, וע"ז יאמר ר"ע מן האדומיים: לא נהרהר אחרי דבריו כי בונתו לשמים (מאור עינים צד 211 דפוס ווילנא) ור"ל שהיה נלחץ לומר כן ע"י הויכוח (ע"י תולדות הרמב"ם להג"ל צד 17).

אגוז: יש להוסיף כי בימי התלמוד נהגו לחלק אנחים לתינוקות כדי להרגילם לבא, ויש בזה מחלוקת ר"י וחכמים אם סותר לעשות כן (ב"מ ס'). והיו תולין אנחים בחופות חתנים וכלית (שמחות פ"ח), ואולי יש בזה איזה שייכות לברכת אשר צנ אנז (מר טוקא צינסקי).

אדלר, סייירוס: ובהאניכרסימי בעיר בוסטון. — צ"ל בעיר באלטימור.

ארני: עוד ראיה למעות הנוצרים הקוראים השם הו"ה Jehovah, כי הם מנקדים הס"ם שעם הו"ה

אב ואם: לכן נקראו העמים לאומים ואומים וכו' ולא נמצא כן על בני ישראל בלשון המקרא. — ובאמת מצינו בישעיה הקשיבו אלי עמי ולאומי. וצ"ל אומות ואומים (א"ל גארדאן).

אברה ומוציאה: בעל האברה היה נכנס להר הבית דרך שמאל (שער מדי בצפון) ומקיף לימין שלא בדרך הנכנסים שנכנסו דרך ימין (דרום) וכו'. וכן הוא בחלק ג' ע' בית המקדש. ע"ז יאמר מר טוקא צינסקי: כל הראשונים והאחרונים פירשו כל הנכנסים נכנסים דרך ימין כגון אם נכנס בשער שושן הולך לימין (וממילא עובר גם לפני שער מדי) ומקיף את את העזרה ויוצא נ"כ דרך ימין (שהוא שמאל ביאתו). וכן הוא פשטות לשון מתניתין מדות פ"ב, ומתניתא שמחות פ"ו. ונראה שהשרוי בצער נכנס אמנם בשער מיוחד כמ"ש במס' סופרים פ"ט: ראה שלמה כה של נמ"ח ובנה להם לישראל שני שערים אחד לחתנים ואחד לאבלים ולמנודרים, בשבת היו מתקבצים וכו'. אבל הם הם שני שערי חולדה שבדרום והאבל נכנס כנראה בשער השמאלי שבדרום, ומראש הייתי אומר לפירוש גם את המשנה דמדות וברייתא דשמחות שר"ל שהוא נכנס בשער שמאל המיוחד להאבל (משני שערי חולדה) ומקיף ויוצא בשער ימין (מביאת כל אדם) אבל לשון המשנה והברייתא הנז' לא משמע כן. עכ"פ מה שכתב כת"ר שנכנסו מצד דרום ויצאו בצפון שניאה היא. עכ"ל. — תשובה: לדעתי הכוונה על ימין דרום ועל שמאל צפון כמו שנאמר צפון וימין אתה בראתם (תהלים פ"ט י"ג) שמאל בעשותו ולא אחז יעסף ימין ולא אראה (איוב כ"ג ט') שהמכוון על רוח דרום ורוח צפון. ובאמת היו שני שערים מיוחדים בשתי רוחות. כי אם היו בצד אחד ויצאו ובאו בתוך יתר הנכנסים והיוצאים לא היה שום הכרה והפרש ביניהם ובין האבלים והמנודרים ומי יאבד אברה. ומה שעשו שני שערי חולדה בצד דרום הוא מפני ששם היה עיקר הכניסה (ע"י הציור ח"צ 58). גם הוראת „מדי“ לדעת פסקי התוס' (הובא בתו"ט) פ"י הצנע, ולפי קאחוס בהערוך בלשון ערבית הוא עזר וכאב, מפני כי דרך שם באו האבלים ובעלי אברה, כי הם נכנסו בצד צפון דרך שער מדי ויצאו בדרום דרך שער חולדה. ועל דרכם פגשו בהמון עם ישראל שנכנסו דרך דרום ויצאו לטולם דרך צפון, והמעם שלא יצאו העם במקום שנכנסו הוא מרוב האוכלוסין, כדי שלא ידחקו היוצאים את הנכנסים ויביאו לירי סכנה, וגם מדרך כבוד לכנס בדרך אחד ולצאת בדרך אחר כמו שאנו נוהגין בעליה על הבימה.

אבות דר' נתן: שמות חכמים שלא בא זכרם בנמרא כמו ר' יוחנן בן דהבאי וראובן בן אצטרבולי. — צריך למחוק, כי באמת נזכרו בנדרים כ'. מעילה י"ז. אברהם מאורליינש: בס' ברכה משולשת ברכות פ"ב ה': מפורש כי ר' אברהם בן הר"ר יוסף

בצירי כמנוג. ולפי קריאתם היו צריכים לנקדה בחירק יבין"ד נעלמת כמו מיהוקה (בעל ספר „אמרים משמחי לב“).

אדרינוס צד 150 ב': הסכימו כולם לדעת רבי ישמעאל ליהרג רק על ע"ז גלוי עריות וטפיכת דמים.—צ"ל כר"י משום ר"ש בן יהוצדק שנמנו וגמרו בעליית בית נתזה בלוד על כל עבירות שבחורה אם אומרים לו לאדם עבד ואל תהרג יעבור ואל יהרג, ה"ן מע"ז וגלוי עריות וטפיכות דמים וכו' ודוקא שלא בשעת נזרת המלכות ובצנעא. אבל בשעת נזרת המלכות או בפרהסיא אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור (סנהדרין ע"ד:).

אדרכתא: ובחתימת העדים על האדרכתא מיד זכה הלזה השדה.—צ"ל המלוה. ועי' רשב"ם לב"ב קס"ט. ישנם האדרכתא צריך ב"ד לקרוע ולעשות שומא.

אהרן בן אליהו צד 163 א': הספר „גן עדן“ עודנו בב"י.—טעות היא כי נדפס בנחלאו תרכ"ו ופעם שנית בוויילנא.

און. סוף: ותרנם לפי הקרי והבתיב ביהר.—לית תמן קרי וכתוב אך יב"ע תרנמו בתרי אפי.

און גליון: אך ר' אומר אקפה את בני.—צ"ל ר' טרפון אומר.

אונגריא צד 193 א': [אות קלון] הנ"ל הזה.—צ"ל החוק הנ"ל. שם: המלך לודוויג השני (82—1332). צ"ל הראשון ויטמו ההנרי הוא Lajos, ועל הנירוש הזה מדבר במליצה יפה המשורר היותר נודל בין ההנרים Arany Janos בפיוטו Dalias Jdök שירה ששית (דר') נאלרבערנער). שם עמוד ב': ר' משה מייסעלבוים אשר בא מבראדי.—צ"ל משינאווא לאויהעל (הנ"ל).

אונס צד 197 א': ור' ישמעאל (כצ"ל) דאמר כר"א.—צ"ל ור' ישמעאל איהו (כצ"ל) דאמר כר"א. והכותב הרב הירשענזאהן מתקן נוסחת הנמרא תחת „אינהו“. כי לדעתו אין הכינה על הכמי לוד או ר"ש בן יהוצדק רק על ר' ישמעאל דאיהו דאמר כר"א שלא דרש בכל נפשך אפילו נוסל את נפשך כר"ע (ברכות ס"א:). רק מפרשו על יסורי גוף וממון כדעת ר' ישמעאל. עוד שם: והדבר ברור שבפרהסיא יעבור ואל יהרג.—חסר פה וצ"ל: והדבר ברור דאפילו במכוין לעבור על דת יש הכדל בין צנעא לפרהסיא. אבל מתכוין להנאת עצמו נס בפרהסיא יעבור ואל יהרג.

אונקלוס: בהיותו עוד בזמן הבית ידע להעיר על הכרובים כי היו מעשה צעצועים וכו'.—בזמן הבית השני לא היו עוד כרובים, והיה מפרש מפי המסורה. אורז ודוחן בסוף: יש להוסיף כי מהר"ם שיף (לקומים למס' חולין) נתן סימן על פלוגתת הפוסקים „פת הדראה“ הנזכר בתלמוד, ד"ת הדרא"ה ה"ירש=ר"וחן, ר"ייז=א"ורה, וכן בהיפך משמאל לימין הירש

אורז, רייז דוחן (מר דפאפורטדהארטשטיין).

אותיות דבתי וזעירא: בין האותיות הקטנות חסרות הטי"ת של מבנו (איכה ב' ט'), תי"ו של פרשנרחא, שי"ן של פרמשתא, ח"י"ן של ויזא (אסתר). שם צד 223 ב': יש להוסיף כי במסורה חצי התורה בפסוקים הוא הפסוק ויאפד לו בו (ויקרא ח' ז'). ועוד כי יש מ"ם פתוחה בסוף התיבה: המ (נחמיה ב' י"ג).

אח צד 229 א': להגדול שבאחים שמחויב ליבם אותה ולקרוא לבן הבכור הנולד על שם אחיו המת והבן ההוא יורשו. לדינא אינו צריך לקרותו בשמו (עי' יבמות כ"ד.) ור' אירי בר יעקב בר אירי (ע"ע) שקיים מצות יבום וקרא את בנו בשם אחיו המת מדת חסידות היא (מר שרגא הכהן קאהן). שם עמוד ב' יש להוסיף כי חז"ל דרשו כבר את אביך ואת אמך וי"ו יתירה לרבות את אחיך הגדול (כתובות ק"ג).

אחדות השם צד 236 א': רבנו בחיי (1270—1340) בחובת הלכות.—צ"ל רבנו בחיי (1040) היינו בחיי בן פקודא, ולא רבנו בחיי בן אשר שכתב פי' עה"ת וחי במאה ה"ג. וראוי לסדר אותו קודם הרמב"ם.

אמינגען צד 248 ב': יום י"ח אייר ליום צום.—צ"ל ליום טוב והוא ל"ג בעומר.

איוב צד 255 א': י"א שאיוב היה יובב בן זרח מבצרה (יוחסין) אך לדעת הרמב"ם האומר בן אולי ראה זאת בחלום (הקדמתו לס' איוב, עי' יעבץ תולדות ישראל ח"ג 90).

אייבשיץ. יונחן: מספרי ר' יונתן חסרים אהבת יונתן על ההפסרת ותפארת יונתן עה"ת, ויש להוסיף על הביבליוגרפיה תולדותיו שכתב מר יקותיאל יודא גרינוואלד בשם „בית יהונתן“ (סינעט חרס"ח). וכדי לברר צדקת ר' יונתן ע"ע עמדין, יעקב.

איסרלש, משה (הרמ"א) צד 298 א': בין תלמידיו המצוינים היה ש"ב ר' שלמה לוריא.—מהרש"ל היה חבירו ולא תלמידו והיה זקן ממנו ועי' הסבמת הרמ"א על ס' ח"ש להרש"ל הנדפס סוף מס' נדה דפוס ווילנא תרמ"ז. אבי הרמ"א ר' ישראל נפטר בקראקא י"ג אדר שנת חש"ך (1568). ורבו של הרמ"א ר' שלום שכנא מת בלובלין ועש"ק ר"ח כסלו שנת ימ"ש (1559).

אירופא צד 308 א': בנעאפעל (1840).—צ"ל (1740).

אישות צד 313 א': ואם קדשה כשהיא קמנה תוכל למאן וכו'.—צ"ל ואם קדשה אמה או אחיה כשהיתה קמנה וכו', כי מיאון לא שייך באב, רק ביתומה שהשיאה אמה או אחיה תוכל למאן כשתגדל, ע"ע מיאון (הרב הגאון ר' חיים ברלין). שם: ואין אשה מחקדש אלא לרצונה.—אבל האב יוכל לקדש בתו הן קמנה הן נעדה אפילו בעל כרחה.

הוא בעל היכולת ובעל הכחות כלם, כי הטבע יובן על כחות התבל ומלואה. אבל חלילה לנו לומר שאלהים הוא טבע, כי אז אינו „נברל“ (אבסטרקטס וועזען) וכבר הורנו הרמב"ם (הל' דעות) כי מי שמאמין שהקב"ה הוא „נמצא נברל“ הוא מאמין באמונות ישראל, ולהיבך הוא כופר בעיקר (מר רפאפורט-דארטייטין).

אליהו בן שלמה זלמן (הגר"א) צד 24 ב' בסוף: בענין חיוב מעשרות בפירות מדרבנן—צ"ל בפירות גוי בשביעית שמירחם ישראל.

אליעזר בן יואל הלוי: והרי מוילנא בס' „אור זרוע“—צ"ל ר' יצחק מוילנא, וכן במקום אחר נרפס הטעות הזו.

אלמנה צד 50 ב': אם נתארמלה—צ"ל קטנה או נערה אם נתארמלה.

אליעזר בן פדת צד 59 ב': צריך להוסיף: כי סליק לא"י אסר פלמי לי מחדא, כי סמכוהו אמר פלמי לי סתרת, כי אותבוהו בסוד העבור אמר פלמי לי סתלת וכו' שנאמר ובכתב בית ישראל לא יכתבו (ירוש' ר"ה פ"ב ה'), ומה נראה שהסמיכה היתה בכתב (מר נעצאוו).

אלעזר בן שמואל שמלקא: בשנת 1753—צ"ל 1735. שם: ביום י' סיון ת"ק 1640—צ"ל (1740).

אלפסי: ד"א תרס"ג—צ"ל תתס"ג. שם צד 71 ב': ר' נחמן גירונדי—צ"ל ר' משה בר נחמן גירונדי. אלקביץ, שלמה צד 73 א': הספר ברית הלוי הנ"ל הוא בכ"י—נרפס בלבוב תרכ"ג (המזכיר כך וזו צד 25).

אמה: צד 79 ב': בחמשה דרכים יוצאת אמה עכריה—הרמב"ם חשב ששה דברים: יובל, גרעין, שטר שחרור, מיתת אדון וסימנים (מר נעצאוו).

אמוראים צד 85 והלאה: מיותר אבונה בר בר סחורה והוא אבינה בר סחורה. ולמחוק איירא סבא כי הוא עירא סבא, גם נכתב שנית שמעון בר אבא, ויש לתקן אבא בר קומי לאבא בר מימר, וחסרים עוד איזה אמוראים: אתי (ע"ע), ר' בונא זעירא (ירוש' סנהדרין פ"ג ו'), הונא בר נורא (שבת נ"ד:), זעירא בר אבינא (שבת פ"א), חנינא בן שמואל (סוכה פ"א), חנניה קרתסיה (ירוש' כתובות פ"ב), יהודה נשיאה השלישי, ינאי רבוישל ר' יוחנן, לוי בר סיסי (ע"ע), מנבולה אחוי דר' אבא בר כהן (ירוש' סוכה פ"ג), נהוראי בר שיניא (ירוש' מעשרות פ"א ד'), ועוד (מר נעצאוו).

אמירא צד 98 א': הבהמה או המבואה—צ"ל התבואה.

אסור והתר צד 147 א': נאמן להתיר האסור—יש להוסיף: בלא אתחזיק איסורא, וע"י עוד חולין ק"ג: ורמב"ם מאכלות אסורות פ"ד ופ"ה הרמב"ם לכריתות פ"ג.

כדאמרין שהמאנס נותן בושת ופגם לאב דאי בעי מסר לה למנוול וסוכה שהין (כתובות מ'). ואף דאריי א"ר, אסור לאדם לקדש את האשה עד שיראנה וכן אסור לקדש את בתו כשהיא קטנה עד שתגדל ויהיה לה דעת לומר בפלוגי אני רוצה (קדושין מ"א). לא אמרו שלא תצטרך גם אם תמאן אחרי שיהיה לה דעת, רק משום ש"מא יראה בה ד"מ ותתננה עליו ועובר על ואהבת לרעך כמוך. וכן קטנה שמא תראה בו דבר מגונה ותשנא אותו. ואף לאחר שהנהינו חכמי ישראל לומר בלשון קדושין כדת משה וישראל לא מצינו שעקרו רבנן לקדושין אלא במקום שתוכל לבוא לידי קלקול כגון בגט אם בטל הבעל השליח קודם שהגיע הגט לידה חיישין שמא ימסור השליח הגט להאשה ותלך ותנשא (גיטין ל"ג). או המקדש אשה בחנץ משש שעות ולמעלה אפילו בחיטי קורדייטא (פסחים כ"א:). אף דמוותר מן התורה כיון שאסור בהנאה מררבנן לא נתן לה כלום ואשה אינה מתקדשת, בפחות משה פרוסה, להכי עקרו רבנן לקדושין מיניה, אבל אם תתננה עליו הלא יוכל לגרשה, או קטנה אם תשנא אותו אח"כ ולא תרצה לדור עמו יכול לגרשה, ומה להם לרבנן לעקור קדושין דאורייתא?! ולא מיבעי אם תמאן אח"כ והאב עומד על דעתו הראשונה שצריכה גט, אלא אפילו אם האב מסכים אח"כ לדעתה אינו יכול לעקור קדושין הראשונים, וצריכה גט מדאורייתא. ואף לרבני התוספות (יש מ"י ד"ה בין) דחולק על רש"י באם נתקדשה שלא לדעת אביה ואח"כ נתרצה האב עכ"פ תוכל לעכב כשיהיה לה דעת, משום דאמרין דמסתמא לא היה האב מרוצה מעיקרא רק משום שקבלה הקטנה הקדושין מעצמה, ורש"י סבר דרזקא אם תעכב קודם שיתרצה האב, ואז אפילו אם נתרצה לא תועיל הסכמתו דעל מה תחול הקדושין? הרי האב לא קבל הקדושין, והקטנה בטלה הקבלה שלה בטרם שחלו הקדושין. אבל אם נתרצה האב קודם שתעכב כבר חלו הקדושין בקבלתה ואז לא תוכל לעכב עוד אפילו אם יסכים עמה אביה, וצריכה גט מבעלה. אולם בנידון דידן אם האב קדשה שלא לדעתה גם התוס' מודה שלא תוכל לעכב, דהלא היה לו להעלות על דעתו אולי תעכב אח"כ ומסתמא קדשה בכל גווגי, אף אם תעכב, וצריכה גט מן התורה (אבי מורי ר' זאב וואלף אייזענשטיין).

ח ל ק ב'

אלג'ירא: בשנת 1909 היה מספר התושבים באלג'ירא 5,231,850 תושבים, ומהם 64,565 יהודים. אלוה צד 15 א': על אדות טבע בניסטריא אלהים ע"י תפארת ישראל ברכות פ"ז סי' כ', של"ה טס' פסחים ד"ה וכן היה הענין, יערות דבש ח"א דף י"ג, שם ח"ב ק"א, ראשית חכמה שער האהבה פ"ז ופ"א, שפינוא קורא לטבע אלהים ולא להים טבע, וצדקו דבריו הראשונים אם נפרש אותם כי אלהים

פרי האדמה. שם ס' כ"ב: ובני א"י פורשין כפיהם.—
צ"ל אין פורשין. שם ס' ל"ה: קודם מיתת האם.—
צ"ל קודם מיתת האב. שם ס' מ"ב: ובני א"י אין
מברכין פרוע.—צ"ל מברכין פרוע. שם צד 238 א':
בסוכא.—צ"ל בסורא. שם עמוד ב': זמורי.—צ"ל
זעירי. שם צד 239 א': עמך המת וזה בבבל. וזמן
זה ר"י.—צ"ל עמך הייתי וזה בבבל. ואין זה ר"י. שם
ע"ב בסוף הערך: וגם נמצא בירושלמי שדבר עם
אמו של ר' יוחנן.—צ"ל וגם נמצא בבבלי ב"מ פ"ד:
שדבר עם אמו של ר' יוחנן וגרסת סה"ד ר' יוחנן.
אש צד 246 א' בסוף: אך מותר ע"י גוי.
וצריך להוסיף שמדינא מותר רק לחולה ישיש בו סכנה,
אך נהגו להקל גם לבריאים מפני שהבבל נחשבים לחולים
לענין הסקת הבית בחורף ע"י גוי להחם מפני הצינה.
או אפילו בקיץ להחם מים או אוכלין שהיו רותחין
בע"ש.
אשכנז: עוד מקור אחר לשם אשכנז תחת
גרמניא, כי מתחלה קראו לזאכין אשכנז. בחילוף
האותיות, ואח"כ קראו כל ארץ גרמניא בשם הזה
(ר"י י"ל לנדא).
אשכנז, בצלאל צד 257 א': בשנת
1592.—צ"ל 1572.
אשל: להוסיף כי אשל ר"ת א' כילה ש' תיה
ל' ויה. מלת אשל בהוראת אושפיזא דומה למלת Asyl,
Asylum שהוא מקום מחסה והצלה לאיט מצוק ומר
נפש לכל איבר ומשה יום (הרב ישיד פאונער).
אשכולין צד 263 ב': ר' פנחס בן מאיר.—
צ"ל בן יאיר.
אשר בן יהיא צד 265 ב': כי כל הדברים
אשר אמנם מבוררים.—צ"ל אינם מבוררים. שם צד
266 א': מעשה רוקח.—צ"ל „מעשה רוקח“.
באורים צד 275 ב': ש"י כהן וואלפשיין.—
צ"ל שקום יעקב כהן מעיר וואלפשיין במדינת פוזנא.
באל"י, דויגון: יג אייר תרמ"ב (1844).—
צ"ל (1882).
בארנאטו, ברנט: קרוב למאת אלף ל"ש.—
צ"ל קרוב לז' מיליון ל"ש.
בבל צד 288 א': בבל היתה לצפת א"י.—
צ"ל לצפון א"י. שם צד 292 א' סוף: תחפצו בתורה
אחת.—צ"ל בתורה אחת.
בגדאד צד 296 א': ר' שפירא נאן.—צ"ל
ר' שפירא נאן.—
בגד: מעיל עצי הבכאים.—צ"ל מעלי עצי
הבכאים.
בהמה צד 309 א': דחיישין משום רסוק
אברים (נפולה).—ועוד מעם אחר דחיישין שמא הולד
עדיין לא נגמר והוא נפל ואסור משום נבלה (מר מוקא
צינסקי).
בדורות צד 312 א': מלכים, חשקים.—צ"ל

אסמכתא: אם תעשה כך אין לך מנה.—צ"ל
אתן לך מנה.
אסתר קא: להוסיף בסוף כי המספר הנודע
ההגרי בארון ניקולאוס יוסיקא (Josika) כתב ספור
ברוי על חייה בשם Eszter בשלשה חלקים (ר"ר נאלד
בערנער).
אפותיקי צד 165 א': ואפילו שטר לא מהני
לעניות מטלטלין אפותיקי.—לכד היכא דאקני ליה
מטלטלי אנב מקרקעי (ב"ב מ"ד: הערת הרב זיוויץ).
אפאטא: משנת שב"ז (1666).—צ"ל משנת
רנ"ו.
אפטרופוס: מבן ששה עשר.—צ"ל מבן ששה
או עשר.
אפר צד 175 א': ומכאן ראייה שהיו שורפין
מתים והיו צוברין אפרן.—אין ראייה מזה, כי הפשט
הוא אם אירע שנשרף אדם, ולא שמנהגם היה
לשרוף (מר ר"מ פרימאן).
אפרים: מספר בני אפרים וכו' היה 4500
וכו' לעומת בני מנשה 3200.—בשני המספרים חסר
עוד אות אפס כי מספר בני אפרים היה 40,500 ומספר
בני מנשה 32,200.
אפרים בר' יצחק: נתנלה לו אליהו לר"א
ע"י משה.—צ"ל ע"י מעשה.
אצטגנינות צד 181 א': חד ניור דוה ספר
והוה אצטרונוגוס.—פירוש אחר, כי האצטרונוג ראה
שישראל יעפכו דמו ומתוך שאסור לנו להסתפר מגוי
והוא היה רוצה להנקם מישראל לכן נתנייר לפנים
ולא היתה כוונתו לגירות. וכיון שנתנייר הלבנו ישראל
להסתפר ממנו ואז מצא מקום להורגם. ולכן התפללו
שיחזור לסורו וידוע לכל שהוא גוי וממילא לא יסתפרו
ממנו ולא יהרגו עוד מישראל (הרב זאב וואלף רא"י
דונסקי מעיר פיסאצנא ברוסיא, מספרו צבא ירושלים
על כללי הירושלמי).
ארון הסת: מוציאין אותו בשוק לביהק.—
צ"ל בחיק.
אריה ליב בן אשר: תרכ"ז (1776).—צ"ל
תקכ"ז (1767).
אריכות ימים: אבל דורות הראשונים
שנותיהם מועטות.—צ"ל דורות האחרונים. שם צד
194 א': נמצא שחי יותר מן 234 שנה.—צ"ל שחי
(יאיר בן מנשה ומכיר בן מנשה) יותר מן 244 שנה.
ארענשטיין, יעקב משולם: היה רב
בלבוב ואח"כ נתמנה לרב בבריסק.—צ"ל בהיפך שהיה
רב בבריסק ואח"כ בלבוב ושם נפטר. שם: עם
„ברכות רצ"ה“, צ"ל „ברכת רצה“.
ארץ ישראל צד 219 ב': יבואי גרגשי.—
צ"ל יבואי אמורי גרגשי. שם צד 230 א': והקיסר
פומפיוס.—צ"ל ושר צבא פומפיוס. שם 235 א' ס'
ב': ומברכין על פרי העץ ומניח פרי העץ.—צ"ל ומניח

השרים. שם: ישעיה, התאבק. צ"ל התאבק. שם ע"ב: משלי פנן. צ"ל פנק. שם: איוב הכר. צ"ל חכר. בולוניא צד 320 ב' בסוף: בשנת 1459—צ"ל 1859.

ח ל ק ג'

בוני האר צד 3 ב': ר' אברהם ליב פיש. צ"ל פרישטארט. ונחשב עוד בין רבני העיר ר' צבי הירש העללער בהרב מוה"ר א' שהתום על הסכמת "מאור ושמש" עה"ת ביום ב' אלול תרל"ח, חומשים דפוס לבוב (סד הויזנער).

בונים חפשים צד 6 א': שכולת אשר בו נסה יפתח (צ"ל גרעון). צ"ל אשר בו נסה גרעון (צ"ל יפתח).

בוענוס אירס צד 12 א': ר' מתתיהו חלפן. צ"ל ר' שמואל ב"ר מתתיהו חלפן. בוקסמארף: המלא רעל לרעת היהודים. צ"ל לרת היהודים.

ביאליסטאק: ר' אריה ברוך וכו'. צ"ל ר' אריה ליב ב"ר ברוך בעל "שאנת אריה" על מס' סכות. ביבאנו: מנוחת הלוי. צ"ל מנות הלוי.

ביזאנטיין צד 32 א': מעם השם שבת הגדול לרעת הכותב הוא מעם לפנים, ואנב ריהמא לא נזהרתי למחוק אותו. הטעם הנכון הוא מפני הנס שנעשה בו וגם ע"ש ההפסדה של וערבה שכתוב בו "יום ה' הגדול והנורא" וע"ש שבת הגדול.

בייערן צד 33 ב': ר' יעקב ווייל בעל שו"ת מהרי"ל סג"ל. צ"ל שו"ת מהרי"ל. שם: ר' נפתלי נטע. צ"ל ר' רפאל נטע.

בין השמשות: יש להוסיף על הביבליאנופאי: קונטרס ביני שמשו לר' יחזקאל די סילוא בעל פרי חדש; תבואות השמש לר' יהוסף שווארץ; מועד מועדים למר פיליפאווסקי; אור היום לר' ליב ליפקין הרב דקראמיננ; ס' האלים ליש"ר מקנדיאה בפרק חוקות שמים שאלה ליה, ובמעין חתום ס"ד.

בירב יעקב צד 41 א': תם בן יחיאל. צ"ל תם בן יחיאל.

בית הכנסת צד 49 ב': אין בונין בית הכנסת חדש וכו'. צ"ל אין סותרין בית הכנסת ישן קודם שיבנו החדש.

בית המדרש: ר' נחוניא בן הקפר. צ"ל בן הקנה.

בית המקדש: בס"ה שבע שנים (2935) ליצירה=832 קודם טה"נ). צ"ל 825 קמה"נ. שם צד 59 א': (ג"א תש"ם=3740 קמה"נ). צ"ל 20 קמה"נ. שם 61 א': הלשכה במקצוע צפונית-מזרחית. צ"ל צפונית-מערבית. שם: כל לשכה ששה עשר אמות. צ"ל שבעה עשר אמות. שם צד 59 א' בסוף: שערי תולדה וכו' אחד לכניסה ואחד ליציאה. צריך למחוק, כי

שניהם היו לכניסה ומפני רבוי הנכנסים עשו שני שערים, ע"י הערתי לערך אברהם. שם ע"ב: החל הוא חומה קטנה של עשר אמות בנובה ורוחב. היינו ישהיה גובה החל עשר אמות והיה כעין חומה ועליו נאמר באיכה ויאבל חל וחומה (ע"י רמב"ם בית הבחירה פ"ה ג'), והגובה הזה היה רק בצד הכותל שהיו שם י"ב מעלות כל אחת חצי אמה בס"ה שש אמות, והמעלות התחילו בריחוק ד' אמות מן השפה החיצונה של החל, נמצא כי בצד החיצון היה החל פניו ד' אמות וגובה ד' אמות. והחל היה מיוחד למושב ב"א ועושי הפסחים (פסחים ס"ד:). ובדואי היו מעלות מיוחדות אצל כל שער לעלות אל החל אע"פ שלא נזכר מזה בתלמוד. וכן לא נזכר כי היה שער נשים בצד דרום, כי זה מובן ממילא כי בכל מקום בעזרה היו נכנסים בדרך אחד ויוצאים בדרך אחר שכנגדו, והשערים היו זה לעומת זה, שער הניצוץ נגד שער הרלק (שהוראתם אחת). שער הקרבן נגד שער הבכורות וכו'. ובכלל צריכין אנו לזכור כי היו י"ג שערים ואם לא נחשוב אלו יחסרו ממספרם. שער הנשים היה בחצר החיצונית במקצוע עזרת ישראל ולא לפנים מחצר הפנימית, ולכן נקראת החצר הזו עזרת נשים. מן הלשכות נחשבו הארבע החשובות שהיו באורך עזרת ישראל ונפתחות לעזרת נשים. ולשכת הנזית נמשכת חציה גם לחל לצד צפון. והיו עוד לשכות הרבה כעין מהליות מתחת לארץ (ע"י תוס' יומא ל"א) שלא נחשבו בציור הזה כי לא נודע מקומם בדיוק. שם צד 67 א': רוחב האולם י"א אמה. היינו מבפנים. שם: ויאמרו קינות לת"ב. צ"ל בת"ב. שם: בצד הזה היה עמק יהושפט. צ"ל נחל קדרון.

בכורי העתים: ש"ר. רפאפורט. צ"ל י"ש"ר. רפאפורט.

בלעיש: ס' תבואות יעקב. צ"ל תבואות יקב. בן בניבנ: וע"י תוספות שם שהיו בני נרים. צ"ל שהיו נרים.

בן זומא: אמר לו זומא. צ"ל בן זומא. שם צד 99 א': וחזן מזה עוד. צ"ל וחזן מזה ימצאו עוד. שם: פה ילחם הקראי. צ"ל פה נאמר כי נלחם הקראי.

בן מאיר צד 101 א': חנהו. צ"ל חנהוהו. שם ע"ב: הוכיח במלמיוס. צ"ל הניח במלמיוס. שם צד 102 א': מפקידים. צ"ל מקפידים.

בן סירא צד 108 א': כל ידעתו מיושבת עליו. צ"ל כל שאין דעתו.

בנימין בן משה צד 127 א': וממנו נודעים: צ"ל נובעים. שם ע"ב: אשר סמכו אליהו. צ"ל עליהם. שם צד 128 א': משער דעותיו. צ"ל משאר. שם ע"ב: ואחר ע"ב שנה. צ"ל מ"ב שנה. בנעט, מרדכי: אימינען במדינת עלזאם. צ"ל בייערן.

מעהרין.

בריסק צד 200 ב': שמעון חפני ופנחס.
צ"ל יטמון. ברכות צד 207 ב': שלש תפלות של
יום. צ"ל של יום. שם צד 208 א': נמצא חסרות
כ"ב ברכות וכו' ונישאר רק פ"ח ברכות. צ"ל חסרות
כ"ח וכו' ונישאר רק פ"ב. שם: בחוה"מ וכו' ושבע
רמיקס. יש להוסיף: ולריך חסרין ב' ברכות של
תפילין. שם: כמו בימים האחרונים של פסח. להוסיף:
כי במקום ברכת הספירה יש כאן ברכת שהחיינו.
שם: בש"ע וש"ת מברכים פ"ז ברכות. להוסיף: ובר"ה
מברכים פ"ז ברכות. שם: ביום כפור מברכים ג"כ
פ"ז ברכות כי נגד הל"ט שחסרות כמו בשבת יש מ"ז
ברכות. למחוק כל זה ולכתוב במקומו: ביוה"ב
מברכים ס"ה ברכות כי חסר הל"ט כמו בשבת וחסרות
הי"ח מהסעודות כמו בת"ב. ונגד זה יש מ"ז ברכות
וכו' (הרב ה"ג ר"ח ברלין).

ברלין צד 211 ע"ב: בנ' אייר תקע"ב. צ"ל
תע"ב.

ברלין. נפתלי צ"י: בנו הוא הרב ר' חיים
ברלין וכו' ועתה הוא ביפו. צ"ל ועתה הוא הרב הכולל
לאשכנזים בירושלם.

בשר בחלב צד 222 ב': ובחג השבועות
מקילין לחכות רק שלש שעות. היא הוספה מהעורך
ע"פ מנהג העם ואין כן דעת הכותב כי לדעתו אין
לשנות מכל השנה (עי' פ"מ י"ד ס' פ"ח ופ"ט).

בת קול: יש להוסיף כי ר' ליפמאן מילהווען
בספר הנצחון אומר שנקרא "בת" קול מלשון מדה,
כמו אלפים בת יכיל (מ"א ז' כ"ז) ר"ל דבר שנמרד
לפי כח און האדם, כי קול ה' בכח ושובר ארזים
(מר רפאפורט-הארטשטיין). שם ר' אלעזר. צ"ל ר'
אלעזר.

גבאי: תועלת יעקב. צ"ל תולעת יעקב.
גבול סוף: ע"ע הסגת גבול. צ"ל מסיג
גבול, וכן במקום אחר נרשם כן במעות.

גוי צד 258 ב': אבל אין גוים בתורה. צ"ל
תורה בגוים. שם צד 259 א': ובגזל הגוי, ר"ל דבר
שהחזק בו הגוי בגזלה ולקחו ממנו היהודי. לדעת
הרה"ג ר"ח ברלין באור זה חדש לגמרי ולא כן מבואר
בכמה סוגיות וביחוד בפ' הפועלים ב"ט פ"ז, והמתיר
גזל הגוי הוא אפילו בדבר הירוע שהוא שלו בתנאי
שאין שם חלול השם. עכ"ל. אולם בהורמתא של
כת"ר אני אומר, כי בימי חז"ל היו רוב הגוים זולמים,
וכל מה שנמצא ברשותם לא היה שלהם, וכמו שד"ס
ראו יותר גוים, שלא קימו שבע מצוות בני נח, ומתן
איסור גזל, אבל אם היו מקיימין לא היתה התורה
מתרת טמונם, והבאתי שם ראיה נצחת כי פועל ישראל
העובד בכרם גוי אסור לו לאבול גם עוללות או לקטוף
מלילות מקמת הגוי אף כי מותר לו בברם ישראל,
ולפ"ז חסור גזל מן הגוי יותר משל ישראל. וכנן דא

בעל שם אליהו: נולד בפפר"מ בשנת
1555. צ"ל 1564.

בעל שם ישראל 144 ב': לא הפקידה.
צ"ל הפקידה. שם צד 145 א': והחזיקו ללכת
בדרכם. צ"ל והרחיקו.
כציעה: ומסקנא יתחביב עדיף. צ"ל שחשוב
עדיף.

בקרת כה"ק צד 159 א': מחר שורוקם.
צ"ל מחר ארור וקם. שם צד 161 א': צ"ל מיכל
במקום מירב. צ"ל מרב במקום מיכל. שם צד 164
א': ונישלמו במאה הרביעית למספר הנהוג. צ"ל
קמה"נ. שם צד 166 א': בצבע ירוק ככרתי. צ"ל
כחלמון ביצה.

בר מצוה: ועל הבת גם האב פטור מלברך
כי אינו מחויב לחנכה. כתום ישנים יומא פ"ב ד"ה
בן שמונה שאמר: כי זה הוא רק בגזירות אבל בשאר
מצות חייב לחנכה (מר רפאפורט-הארטשטיין). שם
צד 170 א': יאקובסון בברלין בשנת 1815. צ"ל
בקאסעל בשנת 1810.

בר מצרא צד 171 א': בין הקונה לזמן השמר.
צ"ל בין זמן הקונה לזמן השמר. שם: ורוקא מעשה
שנתנלה. צ"ל משעה שנתנלה. שם ע"ב: ויש אומרים
שאפילו בשעה. צ"ל וי"א שאפילו אם בשעה. שם:
בין החלקים, אין אדם. צ"ל כי, "אין אדם. שם: המוב
והישר הוא העולם. צ"ל הוא תיקון העולם. שם צד
172 ב': אם קרב אחד מהמצרנים. צ"ל אם קרם
אחר.

בר קפרא: נאמר דבר זה על קפרא. צ"ל
בר קפרא.
בראדסקי: עד ר' חיים שור. צ"ל ר'
אלכסנדר סענדר שור.
בראזיל צד 177 ע"ב: לר' שבתי חיים.
צ"ל חיים שבתי.

כראשית: 1543 פסוקים. צ"ל 1534.
ברורס: בהירחון אור בוקר. צ"ל בוקר אור.
שם צד 184 א': יללת הרוח. צריך למחוק. שם:
בקרת לילענבוים. צ"ל לילענכולם.
ברוך בן יצחק: ספר התרומות. צ"ל ס'
התרומה.

ברוך ישאמר: וראיה לדבריו וכו' בבבל
החתן מזמר. צ"ל וראיה מביא בעל היוחסין וכו' בבבל
החתן מזמר.

ברוך, אכן אברהם אישק. צ"ל אסחק.
ברונשווייג: היה של איגור רב הקהלה.
צ"ל ר' זאבל איגור, והוא המחבר ס' עמרת פז, ורמן
פרץ.

ברוריא: יתמו חמאים, חומאים כתיב. צ"ל
יתמו חומאים, חמאים כתיב.
בריל, יעקב: בעיר קאיעמיין ביהם. צ"ל

גן ילדים ע' חנוך.—צ"ל ע' מלמד
גר: אך אסור באכילת דם.—זהו טעות, כי
איסור דם אינו משבע מצות (זולת דם מן החי לחד
תנא בפ' ארבע מיתות ולא קיימי לן הכי!) וגר תושב
מותר בדם כמו בנבלה, והמקרא בפ' ויקרא ט"ז י"ג
מיירי בגר צדק (הרה"ג ר"ח ברלין).

גרושין צד 308 בסוף: ואומרת השמים ביני
לבינך נאמנת וכופין אותו להוציאה מיד.—זו משנה
ראשונה. אבל לפי משנה אחרונה אין כופין אותו
להוציא אלא יעיטו דרך בקשה (הרה"ג ר"ח ברלין).

ח ל ק ד

דבדי הימים צד 9 א' סוף: יש להוסיף.
בירושל' סנהדרין פ"א ארשב"ל אם יאמר לך אדם
שיש דה"י בבבל הרי אני הולך ומביאו משם, ועכשיו
אם מתכנסין כל רבותינו אין יכולין להביא משם (ע'
פירוש הרברים לרצ"ה חיות בהגהותיו למס' טעילה
י"ג).

דבש, להוסיף: טבע הדבש להעמיד (ע' ב"ב
נ"ג). ולדעת הרמב"ם הדבש רע לקטנים ויפה לגדולים
(הל' דעות, פרקי משה מ"ז, ס' הרפואות).

דגים צד 13 א': לדעת רב כוורא סמוך
למיסרחיה מעלי.—אבל בזמן הזה תופסים סכנה למיכל
סמוך לסירחון (תוס' שם ד"ה כוורא). שם: כל אשר
במים מתו.—צ"ל כל אשר בהרבה. שם ע"ב: אפיין
הוא אחר עם עפיין.

דגש ורפה: הר"ז הענא ור"ה יסתירהו.—
צ"ל הר"ז הענא סותר דבריו.

דוד צד 24 ב': אמר לו בשבת תמות וכו'.
לדעת הזהר (פ' תרומה) מת במנחה בשבת, ור' יוסי
בר בון אמר דוד מת בעצרת והיו כל ישראל אוננים
והקריבו למחר (ירוש' הנינה פ"ב ג'). ואפשר שמת
בעצרת בשבת (מר רפאפורט).

דוד בן אברהם: להיטות הברתם למעלות
הדומות.—צ"ל למלות הדומות.

דוד בן שמואל: תר"ז (1667).—צ"ל תכ"ז.
שם בשנת שעה (1518). צ"ל 1618.

דונולו, שבת: גם חבר ס' תחכמוני.—
צ"ל חכמוני.

דינה צד 47 ב': ומעין ה'.—צ"ל ובחסד
לאברהם מעין ה'.

דמעות, נאד של דמעות.—להוסיף: בזה יש
להבין מה שכתוב בסדר עולם זוטא (פ"ה הוצאת נראס'
בערג). ואול רב חנינא דיש מתיבתא וכו' וכנא מלי
„קוקיזא“ דרמעי ושתייה. ואולי צ"ל „וסתמה“ בפסק
של צמר לזכרון (מר מנשה גראסבערג).

דעמביצער, חיים נתן: אביו יקותיאל
זלמן.—צ"ל אביו היה ד' יקותיאל זלמן ומצד אמו היה
מצאצאי הרמ"א.

אמרינן זיל בתר טעמא, כי חלילה לנו לאמר שתורתנו
הקדושה אשר דרכיה דרכי נועם תתיר לנוול מן הגוי
אם הגוי נשמר מלגזול מישראל.

גזרה שוה צד 269 א': אם התיבה של
המלמד הן יתרות.—צ"ל התיבות של המלמד ושל
הנלמד.

נט שם ע"ב: בלילה כשר ולדעת רבנן.—צ"ל
כשר לדעת ר' שמעון, ולדעת רבנן וכו'. שם צד 270
א': בקמנה וכן בגדולה מקבל גם אביה נט בשבילה.—
צ"ל בקמנה וכן בגערה המאורסה מקבל וכו'. שם:
וגם אמר לה.—צ"ל ואם אמר לה. שם ע"ב: כנגד נ'
שיטין.—צ"ל כנגד ר' שיטין שבין כל ספר חוץ מספר
דברים. יש צד 271 א': אם תמאן בקדושה שעשתה
אמה ואחיה כשנעשית גדולה.—צ"ל שעשתה אמה
ואחיה בפטנותה ונעשית גדולה. שם צד 272 סוף א'
ותחלת ב: ואם החליף במקום המכונה דמתקרי פסול
וכו'. צ"ל במקום המכונה דמתקרי כשר וכו' ובמקום
דמתקרי המכונה פסול.

גיד הנשה צד 274 א': שקרה. לאברהם
שנפגע לפי שעה.—צ"ל לאביהם והוא יעקב. שם אדות
טעות ר' יונתן אייבשיץ.—הוא טעה רק בלשון הסמיך
שכתב שנוהג בזכרים ובנקבות ד"ל האיסור נוהג בכל
ומעה לחשוב שכוונת הסמיך שנוהג בבהמות בין ממין
הזכרים בין ממין הנקבות. ובאמת נמצא הגיד הנשה
בשני המינים בבהמה נקבה (פרה) כמו בזכר (שור).
כנראה מדברי „זבח שמואל“ הלכות נקור, וס' צנה דוד
ס' ט"ז, ובס' אהל יצחק הל' נקור (עקרת הבית) ס'
ה' סעיף ה', וז"ל: ב' חתיכות מחוברין לגיד הנשה
היא חכים בשור הנקרא בל"א הויך פלעק ובפרה נקרא
כחל, ועי' שו"ת חתם סופר יו"ד ס' ס"ט (השוב"ב ר"א
דאברזנסקי).

גיה נום: בשער דרומית מערבית של ירושלים.—
צ"ל בצד דרומית מזרחית.

גיסטריא צד 281 א': בראשית בני' בגבורה
יצר או ישי סדרים.—צ"ל בגבורה יצר השמים או ביטשה
סדרים.

גינצבורג, בארון צד 283 א': בארון דוד
גינצבורג וכו' הוא אחד מראשי התומכים בהוצאת
„הקדם“.—דר' יצחק דובער מאדקאן הוא המו"ל הקדם
מבלי השתתפות איש אחר, וצריך להוסיף כי ר"ד
גינצבורג יסד בית מדרש לחכמת ישראל בפטרבורג.
בארון הערץ גינצבורג מת בפטרבורג ט' אדר תרס"ט,
ובנו ר"ד גינצבורג מת יש"ב כסלו תרע"א.

גליציא צד 294 ב': להוסיף בפרק הרבנים:
ר' יונתן אייבשיץ יליד קראקא, ר' יוסף עהרענבערג
רב בפרעמיסלא וחתנו ר' יקותיאל אשר צחמער. שם
צד 295 א': נכד הזקן מבעלז.—צ"ל נכד ר' שלום
דוקח „הזקן“ מבעלז. שם ע"ב: בערוש גולדבערג.—
צ"ל שמואל ליב גאלדענבערג.

באור על מס' אבות, גם חסר פה ספרו רוח חן וס' המדות ובפרט אנותיו "דברי שלום ואמת" ייש להם ערך פולטורי. ועי' רשימת ספריו בס' קרית ספר לציטלין צד 414-418.

ווייז, סטי פאן: Forum—צ"ל מספר ווייז: ייש להוסיף כי בשנת 1910 עלה מספר היהודים שם עד 170.000 נפשות.

זית: אף "ישראל הזדים למוטב וכו'" אף ישראל אין אחריתו בסופו, צ"ל אף "ישראל אין חזירים למוטב וכו'" אף ישראל אחריתו בסופו.

חבלה צד 243 ב' בראש: אלא שבת ובושת.— צ"ל יטבת ורפוי.

חדש: שהוא יו"ט הראשון של פסח.— צ"ל יו"ט שני (מ"ז ניסן).

חדש צד 251 ב': כ"א שעות 203 חלקים.— צ"ל 204 חלקים.

חזיר צד 258 א': ואסרו חכמים החזיר גם בהנאה.— טעות היא כי החזיר אינו מאיסורי הנאה, והוא ככל בהמות טמאות שמתירן בהנאה (הרה"ג ר"ח ברלין). ואפילו למד כ"מ שנאמר לא יאכל איסור הנאה במשמע, אמרו דבשרצים וכדומה ישנאמר "לכם" שלכם יהא בהנאה (פסחים כ"ג). ורק בסחורה נאסרו. וגם נבלה שהיתה הנאה כתיב מפורש בתורה אסור בסחורה. וזה שכתב הרע"ב (שביעית פ"ג ג') איסור הנאה בנבלות וטרפות כבר פרשו ישראל רק לענין סחורה (מר טוקאצ'נסקי). שם ע"ב: עוד המדרש למה נקרא שמו חזיר שעתיד הקב"ה להחזירו לישראל וכו'.— מובא גם בחידושי הרמב"א (פרושין מ"ט:), וכ"ב בעקרים (מאמר ב' פ"ז) ונראה כי הוא אחד מהמדרשים שנאבדו מאתנו (מר י"ל שפער).

חזקה צד 265 ב': ייש להוסיף: חזקה דרבא קטן וקטנה שהגיעו לכלל שנים שהביאו סימנים (נדה מ"ז ומ"ח), ע"פ במילי דרבנן פסקינן כן: חזקה אין אישה מעוזה פניה בפני בעלה לומר נרשתי; בתרי לרבי ותלת לרשב"ג הוי חזקה, ובנשואין ומלקות סתמו כדבי ובוסתות ויטור המועד כרשב"ג (יבמות ס"ד:), וכו' (מר טוקאצ'נסקי).

חמדה צד 291 א': החמדה בלב בלבד מכלי מעשה ליכא בה לאו.— היינו לאו דלא תחמוד אבל עובר על לאו דלא תתאוה (מר טוקאצ'נסקי).

חש"ן צד 296 א': מפני שאנשי הבית מצוים בלילה.— צריך להוסיף, ועוד דאור הנר יפה לבדיקה. חנניה בן תרדיון צד 305 א': וכוהו היא ברוריה שהציל ר"מ מהקובה.— טעות הוא וצ"ל כהו ברוריה (ע"ע) נישא ר"מ והציל את אחותה מהקובה. חסידים צד 309 א': הצופה בארץ נוד.— צ"ל הצופה לבית ישראל.

חתיים: עול שמם.— צ"ל ועל שמם.

דקדוק צד 67 א': כי בלשון המקרא לא מצינו מרכים.— צ"ל בלשון התורה, כי מצינו בתהלים עצמו משערו ראשי (מ' י"ג ו"ט ס"ט ה').

דרש צד 67 ב': שסבב בארצות כמה ארצות.— צ"ל שסבב בכמה ארצות.

האלדהיים, שמואל: תק"ז (1808)— צ"ל הקס"ז.

הארמ. מ"ש פחת: שהוראתו באנגליא לב.— צ"ל שהוראתו באנגליא "צבי" משם האשכנזי "הירש", או ינשבתש משם Heart=לב משם האשכנזי "הערין".

הדרא דכנתא צד 111 ב': המעי האויר.— צ"ל (9) המעי האויר האלכסוני Transverse.

הורו צד 113 א': "בין היהודים השחורים יש איזה שהמירו דתם" עד, "מן היהודים הלבנים"— יש למחוק, ולהוסיף במקומו: ואע"פ שנתניירו כרת, לא נחשבו כישראלים מיוחדים. ובה נשתנו בני ישראל כעמי הורו אשר המרת הדת לא תיטנה יהוס נזעם (הכותב הרב יחזקאל די משה).

המבורג סוף: מעיר ביאליסטאק.— צ"ל בריסק.

הונא, רב צד 119 א': וזהו נגד פסק הברייתא (ברכות כ"ד).— זהו באמת קשיית הש"ס שם, ומשני לא קשיא כאן בעומד כאן במהלך (הרה"ג ר"ח ברלין). היירדענהיים, וואלף צד 135 א': באורי המסורות ע"ה עם, "הבנת המקרא".— למחוק "עם הבנת המקרא".

היינע, שלמה בסוף: ע"י אס.— צ"ל אסון. המנונא: היטיב לך (נ"ד).— צ"ל (עירובין נ"ד).

הסגת נבול: ע' חזקה.— צ"ל ע' מסיג נבול. הפטרה: ייש להוסיף, בנהרדעא פסקי סידרא ככתובים במנחתא דשבתא (שבת קמ"ז ע"ב ועי' רש"י). ו"ט (כ"ד). המפמיר בנביא במנחה בשבת, פירשי מציאתי בתשובת הנאונים שהיו רגילים לקרות בנביא בשבתות במנחה עשרה פסוקים, ובימי פרסיים גזרו גזרה שלא לעשות, וכיון שנשתלקו נסתלקו. והר"ן (במס' מנילה) כתב שראה על קלף נסדרו הפטרת גם לקריאת מנחה בשבת שבאו אצלו ממדינת פרס, ועד היום המנהג שם לקרוא בנביא בשבתות במנחה (מר נראסי בערנ).

הר צד 179 ב': נהפך להר המשחית.— כבר הסכימו כהיום רוב החכמים כי הר הזיתים והר המשחית שני הרים הם, הראשון לצפון והשני לדרום ומתחברים זא"ז (מר טוקאצ'נסקי).

הרכבי, אברהם: עי' זכרון לאברהם אליהו, כי נולד בשנת תקצ"ו.

ויזל, נפתלי הירץ: ספרו הראשון נן נעול וכו' יין לבנות על השרשים.— צ"ל ספרו הראשון הוא "הלבנות" הכולל נן נעול ח"א וח"ב וכו' "יין לבנות".

ח ל ק ה'

טובי צד 11 א': תקיעת כף שהוא מזמן הגאונים. היינו לענין קנין, אבל המליצה כבר נזכרת במשלי אם תקעת לזר כפך.

טולידא צד 14 ב' סוף: ר' יהודה בר' מאיר טולידאנו (1800–1840) חיבר ס'—צ"ל... טולידאנו (1720–1810) מעתיק הרבה ספרים קדמונים מרבני המערב וזולתם מכ"י.

טומאה וטהרה צד 18 א': רבנן גזרו על אוכלין ומשקין למטא כלים. צ"ל גזרו על משקין למטא כלים, וצריך למחוק, "אוכלין".

טייטעלבוים משה סוף: בסוף ימיו עלה לא"י וכו'. טעות היא כי ר' יהודה יקוטיאל מת בסיניעט אונגריא ו' אלול תרמ"ג, ורק חותנו הרב ר' משה דוד אשכנזי מטולשווא הלך לא"י (מר חיים אהרן ריינער ומר שרנא הכהן).

טרויש צד 32 ב': באור ע"פ קבלה לס' סימני חרדיש בחי"י. צ"ל על פ"י רבנו בחיי ועם סימנים מס' הבחי"י.

יהודה החסיד: כי נכספה נפשו לראות את פני מרן הבי" בצפת וכו'. צריך למחוק, וכנראה נתערב פה ר' יהודה החסיד ישי בומן מאוחר.

יהודי נצחי צד 72 א': נעמתי כתב שיר ע"ז הנקרא דיכטונג אונד וואהרהייט. צ"ל רצה לכתוב שיר בשם יהודי נצחי כאשר הזכיר בתולדותיו בשם דיכטונג וכו'.

יהוישע: ונבוכדנצר הסב שם אליקים. צ"ל ופרעה נכה הסב שם אליקים יהויקים, ושר הסריסים לנבוכדנצר הסב שם דניאל בלשאצר וכו'. שם צד 84 ב' בסוף: ויקח צלם זהב ולשון זהב וכו'. צלם זהב הוא האדרת שנזכרה בס' יהושע שלנו, ופירושה צלם כנראה מנוסח המצבה של אשמןעזר שורה 19 ששם נאמר מפורש דגון האדרת (מר יוסף מזל). יובלים צד 95 א': לדעת פראנקעל נכתב ספר היובלים בראשונה בשפת עבר. צ"ל ר' זכריה פראנקעל סבר שנכתב יונית אבל כבר הוכח בראיות ברורות שהשפה המקורית היתה עברית ולא יונית, וכל המבקרים וכו' (דר' י"ל לנדא).

יורגאנים: כן קראו לו בני סיעתו בשם "הרועה". להוסיף: ועם זה מסכים מה שיספר הסופר הערבי אלבירוני כי הרועה ואבו עיסו וכו' (דר' פאד נאנסקי).

יוסף שלמה לוצקי צד 139 ב': אחרית שנת 1861. צ"ל 1831.

ירושלם: בערך הזה נעשו שנים גדולים ע"י העורך ויש מהם שמתנגדים לדעת הכותב מר טופא צינסקי, גם התמונות והביבליוגראפא אינם שלו ואין אחריות עליו. שם צד 200 ב': שם העיר מלפנים צדק וגם שלם. הכותב אומר כי צדק לא היה שם

העיר, אבל במ"ר פמ"ג נאמר בפירושו: צדק נקראת ירושלם שנאמר צדק ילין בה. שם צד 209 ב' בסוף: וביה"כ בנות ירושלם יוצאות בכלי לבן וכו'. לדעת הכותב יש בזה סתירה לפשט הגמרא. אבל ע"י ערך יום כפור ששם מכואר כי ביה"כ לא היו מחולות. שם צד 211 א': משום קהלה קרישא דבירושלם. לדעת הכותב היה תואר לאנשים גדולים מיוחדים ולא לאנשי ירושלם בכלל. שם צד 215 א' בראש: הכותב מתנגד להשיטה החדשה כי הר ציון הוא ייפולי הר המוריה בדרום עד השלוח שהוא באמת העיר התחתונה. שם: עמק המרופין ופירושו עמק האשפות—לדעת הכותב פירושו עמק, "עושי נבינות" כמו שפירשו אחרים שמעו ג"כ בפירוש המלה הזאת. שם צד 219 ב': ישיה עשר בתי דואר. צ"ל ישיה בתי דואר. שם צד 220 א': תחת הציור בפנים ביהכ"נ בית יעקב. צ"ל "תפארת ישראל".

ישיבה צד 235 א': אחרי מות הנציב וכו' תחת הנהגת ראש הישיבה ר' יוסף בער סאלאווייציץ. צ"ל ר' רפאל ישיפרא והוא גיסו של הרה"ג ר"ח ברלין. כהן צד 254 ב': הכהן הגדול היה ראש העם

וקודם לנשיא ונזכר בתורה לפניו (ויקרא ד' ג' ב.ב.). אבל לדברי חז"ל (משנה הוריות פ"ג) הנשיא האמור פה הוא המלך, שנאמר ועשה אחת מכל מצות ה' אלהיו, נשיא שאין על נביו אלא ה' אלהיו (הרה"ג ר"ח ברלין). ולפי נוסח לומר כי הכ"ג היה למעלה מהמלך וכהן הדיוט היה פחות במעלה מהמלך ולכן נאמר מלך וכהן (איכה ב' ו'). מלך תחלה. שם צד 255 ב' בראש: לא יטמא כמנע נבלה ולנפש לא יטמא. טעות היא כי לא נזהרו הכהנים אלא על טומאת מת ועל כל כל המוכאות הפורשות מן המת המנויות במשנה נזיר פ"ז ואהלות פ"ב, ועל אבר מן החי שבארם י"הוא ג"כ מעין טומאת מת אבל כל שארי טומאות שאינם שייכים לטומאת מת כנבלה ושרץ ויטבת זרע ומנע זב ומצורע ודומיהן אין בהם שום אזהרה על הכהנים (הרה"ג ר"ח ברלין). שם פרק מדרגת הכהנים. הרב הגאון ר"ח ברלין מסתפק אם הממונים על אוצרות בית המקדש היו כהנים, ומתפלל גם על רש"י במגילה כ"א: ד"ה תורמין כהנים את הלשכה. כי לדעת הרב לא היו הממונים כהנים, ומביא ראיה ממשנה שקלים פ"ה שחשבו בין הממונים פתחיה זה מרדכי, ופירש"י במנחות ס"ה. שזהו מרדכי שהיה בימי אחשורוש, והוא לא היה כהן, ועוד חשבו שם במשנה הוגרם בן לוי על השיר ופירש"י ביומא ל"ה. בן לוי כלומר מן הלויים, והפקידים ישימנה הזקיה המלך המנויים בדה"י ב' ל"א י"ב, אחד מהם כונניהו הלוי ושמועי אהיו שהיו לויים ולא כהנים, והמנויים בפסוק י"ג יחיאל ועוזיהו ונחת ועשהאל וגו' לא היו גם לויים אלא ישראלים, ואומר הרב כי לא מצא בשום מקום שהממונים היו כהנים. אמנם נראה כי הרמב"ם חושב את האמריכלין

בלאך בעל שבילי העולם. וצריך למחוק שם יוסף פערל כי הוא חי ומת במאנאפאל.
לובלין צד 320 ב': ביהכ"נ מהרש"א.—צ"ל מהר"ם.

על אודות המספרים למנין השנים המובא לרוב בתולדות הימים למה"נ. היינו למספר הנהוג (Common Era). ולפעמים מובא גם המספר ליצירה בהשוואת מספר הנהוג, אבל לא נזכר באוצר לספירת הנוצרים (בר"ת לסה"נ) על מנין השנים סתם. ואין בזה שום חשש איסור ע"ז כמו שחושב הסופר האכמאן בהמאסף וילקט יוסף (סי' ס"ז שנת תרע"א). כי כבר הוכחתי בראיות ברורות בחלק ה' ערך ברונוולוגיא כי מספר הנהוג אינו למספר הנוצרים במקורו הראשון. כי לפי המסופר בבבית החדשה שלהם נולד ישו בעוד שהורדוס היה חי, והורדוס מת בשנת ארבע קודם מספר הנהוג ואין אפשר למנות יום הולדת ישו למספר הנהוג? ולכן השערתי נכונה כי המספר הנהוג היה למנין ישמנו ישראל למלכות רומי כמו המנין לשמרות למלכות יון. כי במות הורדוס נתחלקה מלכות יהודה לארבעה חלקים ונציבי רומי החלו למשול עליהם איזה שנים אחרי מותו ומאז התחיל המנין הזה. אמנם לאחר זמן ראו הנוצרים שעת הכושר לתלות את המנין הזה לתולדות ישו, ונוכל לומר ע"ז כמו שאמר רבן נמליאל שהיה דוהץ במרחץ שהיה בו האליל אפרודיטי וישאלו פריקלוס אם אינו חושש לע"ז, והשיבו ר"ג "אני לא באתי בגבולה, היא באה בגבולי" (ע"ז פ"ג ד'). חז"ל לא השתמשו מעולם במנין הספירה ליצירה בשמרות רק למנין היונים, ובאדמות המזרח משתמשים בו גם היום. ומדוע לא נוכל להשתמש במנין הרומיים שהוא מספר הנהוג עתה? ובמספר הזה רגילים הסופרים והקוראים יותר ממספר היצירה, ונקל להם לצמצם הזמן במחשבתם, ואין כאן מקום למעות בהאלפים (ע"י תשובתי שם סי' ק"א).

הערה בדרך דרוש

מבט: בתשעה בסבת מת עזרא (או"ח סי')

תק"פ).—באמת לא נמצא באו"ח שם כן. חז"ל בשמונה בסבת נכתבה התורה יונית וכו'. במ' בו לא נודע איזו היא הצרה שאירע בו עכ"ל. והמ"ז והמנ"א במקומו השינו שבסליחות שלנו איתא שבמ' סבת מת עזרא ומניחו בצ"ע. ומת"ן הרב בעל חת"ס (מובא בס' תורת ב"נ) דבאמת מיתת חז"ל היא צדה גדולה כי אנו צדיכין לפירוש חכמי תורה שבע"פ לבאר תורה שבכתב. אולם אחרי שנכתבה התורה יונית ונמסרה בידי זרים שפירשו אותה לפי דעתם ירד כבוד התורה שבע"פ אחורנית. והצרה הזאת גדולה ביותר. לעומת הצרה של מיתת עזרא. ולכן אחר שמנה הצרה היותר גדולה ביום ח' סבת מהעתקת התורה לא הוצרך למנות עוד צרת יום מ' בסבת של מיתת עזרא, כי הראשונה משתכחת את האחרונה (הרב ר' נתן באמבערנער).

והגוברין בין הכהנים. כי כללם בפרק אחר הכתחיל הכהנים הובדלו מכלל הלויים וכו' ואמר בסופו מעלין משררה לשררה גדולה ממנה וכו' (הל' כלי המקדש פ"ד). שזה אפשר רק בכהנים. וכן נראה דעת ר"א הרופא בעל יסלמי הנבורים (פ"ט דף ל"ה ע"ג) שחושב י"ג מעלות בכהונה ובתוכן האמרכלין והגוברין. אולם בחוספתא שקלים ב"פ מפורש שהאמרכלין היו גם מלויים וישראלים. וא"ד יהודה למה נקרא שמו אמרכל מפני שמר על הכל. היו כשרים בכהנים ובלויים ובישראל. מי שיש לו בן קודם. אח קודם. כל הקודם בנחלה קודם בשררה ובלבד שינהוג כמנהג אבותיו (הוצאת צוקערמנדל סי' 15). ואפשר שהרמב"ם מנה הממונים בין הכהנים מפני שהוראת כהן גם פקיד וממונה. כמו ובני דוד כהנים היו (ש"ב ח' י"ח). ר"ל מנהיגים. וכאן הוראת כהנים משרתים בבית ה'.

כהנא צד 261 א': ואח"כ נכנס ר"י לבקרו.—

צ"ל לקברו.

כספי יוסף צד 286 א'. בסוף רשימת הספרים יש להוסיף: ר"י לאסמ הו"ל עשרה מספרי כספי בשם הכולל עשרה כלי כסף (פרעשבורג 1903). ואלה הם: א' הצורות כסף פ"י על משל. ב') פ"י שני על משל. ג') שלהן כסף על איוב. ד') הצורות כסף על יח"ש וקהלת. ה') כפות כסף על רות ואיכה. ו') גלילי כסף על אסתר. ז') הנורת כסף על עזרא נחמיה ודה"ח. ח') ספר המסור. ט') מנורת כסף על מעשה מרכבה. י') פ"י על סודות הראב"ע על התורה (מר אהרן לעוויוא).

כתב צד 300 א': הוראת ע"ש בין השמשות (על המאמר עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות) בלשון חכמים הוא כנוי להוויות דברים עתיקים שלא נודע זמן בריאתם בקורות הימים והם קודם ההיסטוריא (prehistoric). וכן בערך אלפא ביתא (ח"ב 64): ר"ל קודם תולדות האדם, היינו קודם קורות אדם הראשון המסופר בספר בראשית, כי המסורה שלנו מתחלת מהסיפור הזה שיסר ה' את המבע על מכונה, ומה שהיה לפניו הוא מעשה בראשית, שאין לנו יריעה ברורה ונמצאים בזה הישערויות רבות בדברי חז"ל כמו בספרי חעמים בדבר רעיון השתלשלות. אמנם כל זמן שאנו אומרים כי ההשתלשלות קודם יצירת האדם נתהווה ע"י יוצר העולם אין בזה שום סתירה לאמונת ישראל. וגם דארונין בעל ההשתלשלות הקיצונית מעולם לא אמר ולא הזכיר באחד מספריו כי האדם היה קוף מלפנים. וישנם עתה חכמים בין החוקרים החדשים האומרים כי השערת ההשתלשלות היא השערת שוא. ע"י הערה על ע' אדם.

לבוב צד 315 א': ר' יעקב אהרן עממינגר.—

צ"ל ר' יצחק אהרן. שם מחבר תורת: הקדש.—צ"ל "מהרת הקדש". בין המחברים חסר שם ר' שמשון

תקונים והערות

חלק ישיבי עד סוף הספר

סמיכה: אין סמיכה אלא בבמה—צ"ל אי
סמיכה אלא צפונה לפני ה' ואין צפון בבמה (דר'
לגרא).

סמיכת זקנים, בסוף: כראו ילדעת—צ"ל
כראוי לדעת.

ספרות הרואם צד 266: חסר הריט
מראו ע"י מיכה יוסף לעבענזאהן. ונזכרו שם איזה
ספרים שנחשבו לישר סיפורי ולא רואם, כמו קהל
רפאים. ויגרש את האדם, נזה הצדק (דר' לנרא). שם
ספרות החדשה צד 269 א': ליטני עניני רוח—
צ"ל גאוני רוח. שם צד 270 א': לא היה הרעיון—
צ"ל לו היה הרעיון. שם צד 271 ב': ולא נתחבב
המשורר כ"כ בשיריו היסמוריים. צ"ל כמו בשירים
הסמוריים. שם צד 272 א': בחלק הראשון של
התועה—צ"ל בחלק הרביעי. שם ע"ב בעת נסע בן
הורה לדבר עברית—צ"ל בעת נסח.

עבור ישינים, צד 308 ב': אם פשוטה היא
אי אפשר שיהיו כסדרן—צ"ל אז אפשר שיהיו כסדרן.
עברית, צד 317 ב': ילד קטן זקונים—צ"ל
ילד זקונים קטן.

חלק שמיני, ענן בן דוד, צד 107 א': חי
השמינית בבבל בזמן רס"ג-צ"ל קודם זמן

ערמאה, יצחק, צד 129 א': לזכר נישמת
למה—צ"ל חתנו שלמה שחשבו כבנו.

ע ת ו נ י ם : נ ש מ ם , ה פ ר ח י ם " ע ת ו ן ש ב ו ע י מ צ ו י ר
כ ב ל ב נ ר מ ש נ ת 1908 ו א י ל ך . ו ע ו ר ע ת ו ן מ ד ע י
ה מ א ר צ ה נ ר " ע י ר ר " י ם ב ל ו י .

פאזנאנסקי, ש"א: נולד 3 ספט' 1864—
אקט' 1864 (נ' תשרי תרכ"ה).

פימסבורג, צד 225 ב': ועתון יומי פֿאלקס-
—צ"ל עתון שבועי.

פינער, בסוף הערך: גם כתב רשימת ספרים שלא ננמרו. מעות היא ביד כל כותבי תולדותיו. הספר מכיל 208 עמודים ונרפס בלא שער וי"ט מצבות קברות הרבנים ואנשי השם. עי' ווערנער ברשימת ספרי ברייטש'ט מוויאזיס צד 905. ונסמט ברשימת ספרי ראזענשטאל צד 905. ונסמט קויפמאן פֿאָרמ'ט 50 ס" 2674 ורשימת 62 (האפֿנער).

פֿלאַהם, אברהם דובערייט: הוא היה הסופר
מגיד המפורסם ר' יעקב מרזבא (וכן להלן חלק

לעווי, אליעזר הלוי, צד 57 ב' סוף:
 „בנימין השני“—צ”ל „כוזרי השני“.

לעסינג, אפרים גומהולד; וע"י יוסף
מרפלבין—צ"ל נאמלאבער.

מאכלות אסורות. צד 79 א': מרפה ע"י חיה או שחיטה פסולה—יש להוסיף: ור' יהושע סבר כל שנפסלה בשחיטתה נבלה (חולין ל"ב. ועי' רמב"ם שחיטה פ"ג י"ח).

מבטא, בהביביליוגרפֿיא: הלכות הנקוד—
צ"ל חלקת הנקוד.

מגלה, מסכת: ובגמרא ל"ב פרקים—צ"ל רפיס.
מזל, צד 142 א': ר' חנינא בן דוסא אומר—
צ"ל ר' עקיבא אומר.

מחלוקת. צד 151 א': שיונתן בן עוזיאל
תרנם—צ"ל שאונקלס הגר תרנם.

ממלטים: הם מאני תשמישא—צריך להוסיף:
לענין מתנה (עי' ב"ב ק"ג.).

מנדלסון, משה, צד 237 א': וע"י סמר
לינסקי—צ"ל וע"י זליקנסון שהו"ל סמולנסקי.

מנשה: ישעיה מבני מנשה—צ"ל ישעי מבני מנשה.

מעקלענבורג: חסד ברישית הרבנים "ס' הרב ר' יעקב צבי מעקלענבורג מחבר ס' הכתב והקבלה ותרומא רבי רב (תרומא אשכנזי) עה"ת. וס' עיון תפלה על סדר התפלות.

מראה מקום מעשים טובים ע' צדקה, חסד
בצר 272.

חלק שביעי, ערך נאמן: שליש שמשלשין—
צ"ל שמשלישין.

נבון, משפחת, צר 13 א': מנחת אפרים—
צ"ל "מחנה אפרים".

נבלה: עי' הערה על מאכלות אסורות.
נוי ארק, צד 31 א': ששים רבוא כיוצא

מצרים—צ"ל כפלים ששים רבוא של יצאי מצרים.
שם צד 35 ב' : א"ש פריידוס—צ"ל א"ז פריידוס.

נקוד, צד 104 א': רביה ראיוב—צ"ל רביה
דינאב.

סננון, צד 139 ב': תבל ומלוכה—צ"ל תבל ומלוכה.

סלמון בן ירוחם. צד 209 א': הסופר
הקראי—חסד שמו: אבן אלהית. שם ע"ב: הרפ"ס
במחברתו—צ"ל הרפ"ס פאזנאנסקי במחברתו.

מצבת קברות הרבנים ואנשי השם לפינער צד 114, 141.

קראקא: חסר בהביבליוגרפיא ספריו של פֶּרֶדְבֶּרְגַּן ובפרט ספרו „לוחות זכרון“ מהדורא שנית. קרויס, שמואל, בסוף: שהוציא חלק אחד בשנת 1912—צ"ל ג"ח בשנות 12—1910.

קרקסאני, צד 234 ב': אליזני—צ"ל אלהיתי. שם 235 א': שהיו עוד בזמנו אשר כנראה—צ"ל ועוד ידעוה אשר כנראה לקח וכו'. שם ב': ושאל הכוונה—צ"ל ושאל הכוונה.

ראבינאוויץ, הירש: ומת 16 יאנואר 1839—צ"ל 1889.

רא"י תבות: להוסיף בהביבליוגרפיא ספרו של מ' זאבלאצקי שהוא לעקסיקון מפסודונימים (ברדישוב 1902); וויליאם צייטלין, תעלומות סופרים (פֶּדֶרֶט); וספרו של עפשטיין, הנוסריקון והרכזים (ווילנא 1912).

רוסניא, צד 283 ב': מנימו באסאראוו—צ"ל מסיאו באסאראוו. שם 287 ב': ובירושמיין—צ"ל ובירושמיין, שם 288 א', בהביבליוגרפיא: יוסין—צ"ל יוניס.

חלק עשירי. שיקאגא: בנוגע לגרבת העשיר יוליוס ראזענוואלד (צד 100), והנודי לינאל ליבלינגעל התנגדותו לציונות בשיקאגא. הרברים האלה אינם מכוחב המאמר מר בלידען, רק הוספה מהעורך עפ"י ידעוה מסקורים אחרים, ואין אחריות הכותב עליהם. וכן נמצאים כמה הוספות ושנויים במאמרים רבים שאחריותם חל רק על העורך ולא על הסופרים.

תורקיא, צד 244: אחר המודעה אדות שמרנים בתור ציד אמריקא לתורקיא. ראוי להוסיף כי הנשיא ווילסאן בהסכמת הסינאט מנה את היהודי הנרי מארנענסהוי סנאטארק להיות אמבאסאדור לממשלת תורקיא בקושטא (אוגוסט 1913). במכתב הציר לעורך האוצר מיום 15 ספט' 1913 הבטיח כי תמיד תהיינה עיניו פקוחות להשגיח על עניני היהודים בארץ ישראל, וישתדל להיטיב מצבם בכל מה דאפשר, אחרי ררישה וחקירה, אם יפנו אליו לעזרה.

קבלתי תקונים והערות מהסופרים והתחמים, ואי אפשר להדפיס כולם, ובפרט תקוני מעיות הדפוס שנקל לכל קורא לתקן בעצמו. ותודתי נתונה בזה לכל אלה אשר שלחו לי התקונים וביתור לרד' ישראל גאלרבערנער באונגריא ולמר ח"א האפנער בניוארק. העורך

מ' ע' סראניץ. זה אי אפשר כי המגיד מדובנא מת באותה שנה שנולד פֶּלֶאָהֶם, אבל היה תלמידו ברוח, והיה סופר ומעתיק ספריו בלשון צחה ומסדר אותם לדפים בעזרת בן המתבר (הנ"ל).

פערל, יוסף, צד 284 ב': שהרב ואב"ד—צ"ל שהרב באבד (כך שמו).

חלק תשיעי. צפורה: ברתיא דיתרו היתה (תרגום יונתן בן עוזיאל שמות ב' כ"א) ותמוהים הם דבריו שבאותו פסוק כתב הוא בעצמו שהיתה „ברת ברתיא“ דיתרו. ואפשר שכרך מלכי מצרים שנישא בנו של המלך את אחותו בתו של המלך, בן עשו גם בנו ובתו של יתרו אבותיה של צפורה (רד' גאלר בערנער).

צפרן: כי צפרנים הבאת מן הגוף קשה לאדם—צ"ל כי שרפת הצפרנים וכו'.

קבורה, צד 90 א': והנביא הזקן מבית אל—צ"ל והנביא הבא מיהודה.

קולומבוס: בימים האחרונים יצא הקול במכתב, כי חכם נוצרי במאדריד מצא בכתבים ישנים כי קולומבוס היה מן היהודים האנוסים בספרד.

קולמוס: ספר נכבד אדות כלי הכתיבה בימים הקדמונים כתב רד' לעוו „ריגראפישע דעקוויר זיסען“ ב"ח 2—1871.

קוראן, צד 150 ב': קמ"ד פסוקים—צ"ל פרקים. שם צד 152 ב': ויוציא אלוה מנן עדן—צ"ל מנו אדם. שם צד 154 א': בתת האשה לילד זר—צ"ל לאיש זר. שם ב': היא מצוה מעולה—צ"ל מצוה מאלוה. שם צד 155 א': ינגב ידיו מבחוץ—צ"ל בחול. שם 156 א': ולנוצרים „החוטאים“ כי הם בני עולה—צ"ל „אם החליטו כי הם בני אלוה“. שם ב': בספר החיים—צ"ל בספר השמים. שם סופרי גלילות הארץ וואקות—צ"ל יאקוט. שם [עיקרים ורעיונות לקוחים מהיהודים], צריך להזכיר ספרו של גינר „וואס האט מאהאמער אויס דעם יודענטומע אויפגענאממען?“ (בונא 1834). וספרו של גאספֶּרֶיינר „מאהאמער נאך תלמוד אונד מדרש“ נדפס באיזה חוברות בברלין 1875 והשאר בוון בשנות 80—1877, והן המסורים היותר חשובים בזה.

קייירנובה אהרן שמואל: תולדותיו כתובים בס' „עיר הצדק“ לצונץ צד 117 והלאה, וגם בס' „לוחות זכרון“ לפֶּרֶדְבֶּרְגַּן צד 19, וב„בליקת יופי“ לרמביצד ח"ב צד 56.

קרא אביגדור: ע"י אדותיו ויום מיתתו בס'

הוצעתך והוכנס לאינטרנט

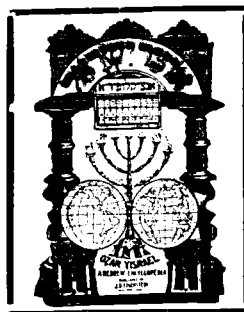
www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב

הסכמות מכל המפלגות:

הסכמות הגאונים עמודי התורה.

הנאון המפורסם מחבר פירוש על הירושלמי, יעקב דוד רידבן שליט"א כותב: הספר "אוצר ישראל" שלו אין על עפר משלו. וכבושם הזה לא היה עדיין בספרותנו, והוא אוצר בלום. בכל יום ויום אני מחזיק אותו בערך חצי שעה... היא חכמה ומלאכה ביחד וכו'.

הסכמות החכמים עמודי המדע.

הנאון המפורסם זקן הרבנים בירושלם ר' חיים ברלין שליט"א כותב: שפרה עלי פעולתו המפוארה הנראית חן בעיני כל רואיה, ובצדק קראתי עליו מקרא שכתוב בדבר ה' לדוד, "המיבות כי היה זה עם לבבך הטוב." לפרט, וכו'.

הנאון המפורסם וכו' בלידא ר' יצחק יעקב ריינעם שליט"א כותב: "הנני מביע את תודתי החמה והעמוקה בשם כל בני הישיבה ובשמי אני, ביחד עם הבעת רגשי שמחתי. על המפעל הנעלה הלזה בכלל. זה דבר אשר אני רואה באמריקא לא אך מרכז חמרי בלבד, כ"א גם מרכז לרוח ישראל וספרותו. זה כבר אשר תפעמני התקוה כי בארץ החדשה עוד תבא גם עתה של היהדות הרוחנית לפרח ולעשות נצנים. ומה מאד שמח אני לראות ראשית תקותי זו יוצאת עתה לאור באופן כל כך מזהיר ונעלה. והנני אומר לפעלכם מלא וישר כחכם. ויזאל ה' להופיע עליכם ולכוון מעשי ידיכם ולגמר עליכם את אשר החלתם לעשות והיה חסדכם להספרות העברית גדול וברכת עמכם על ראשכם תחול."

הרב הראשי בעיר ווירצבורג והגליל, דר' נתן הלוי בא מבערגער: קבלתי השלשה כרכים מספרו אוצר ישראל... כבר יצאתי בין בתריו ומצאתי בו דברים נחמדים ויקרים, ובודאי כל אחד ואחד ימצא בו דברים אחרים המשמחים לבו, הן מה שנוגע לכבוד התורה ולומדיה, הן מה שנוגע לקדושת הספרים ומחבריהם, והן מה שנוגע ללשוננו הקדושה הכתובה והאמורה שם בענין צח ונקי ערב ומתעיל... מחמת מטרות רבות לא היה עדיין ביכולתי להיות לעזר ולסעד במלאכתו מלאכת הקדש ולעת פנות אמלא בקשתו בל"א. ואברכהו שיזכה לברך על המונמר במקורם, וכו'.

פרופסור דר' יחיאל מיכל הכהן גוטמאן, מחבר "מפתח התלמוד", בודאפעסט: ערך "אוצר ישראל" גדול הוא גם מצד עצמו, לא רק מפאת היותו ספר שמושי נכבד ביד כל קורא עברי, אבל מפאת המאמרים המקוריים שבו שנכתבו בידי חכמים מצויינים וסופרים מובהקים, וכו'. גם הצורה החיצונית של האוצר תוסף פאר על תוכנו הפנימי ותסגולה לקנות לו מקום נכבד בכל בית אשר שם ארגז ספרים עבריים.

מחר כל חלק וחלק מן האוצר בכריכת בד טוב הוא שלשה דאלאר (\$3.00)

הוצאת וחוכנס לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב